
Час жити і час помирати
Люби ближнього твого
Тіні в раю
ЕРИХ МАРІЯ
РЕМАРК
КЛУБ СІМЕЙНОГО ДОЗВІЛЛЯ

ОЦИФРУВАННЯ
КНИГ
hurtom.com

ЕРИХ МАРІЯ РЕМАРК

Час жити і час помирати

Люби ближнього твого

Тіні в раю

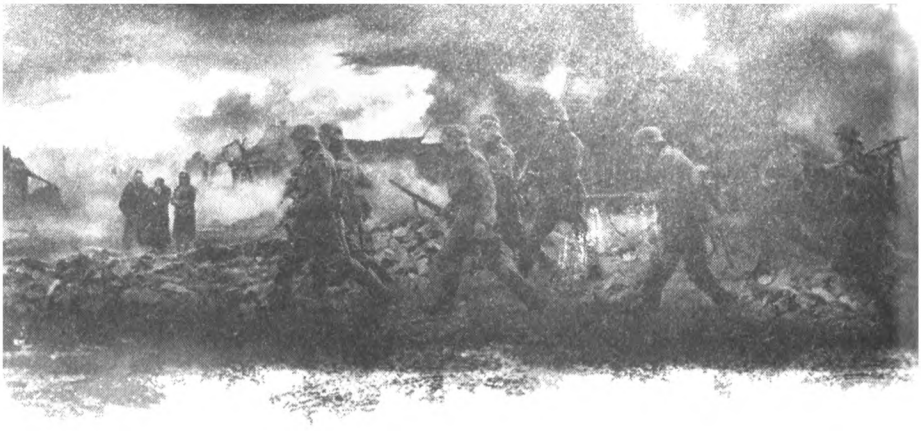

ERICH MARIA REMARQUE

Zeit zu Leben und Zeit zu Sterben
Liebe Deinen Nächsten
Schatten im Paradies

ROMANE

ЕРИХ МАРІЯ РЕМАРК

Час жити і час помирати
Люби ближнього твого
Тіні в раю

РОМАНИ

ХАРКІВ 2015 КЛУБ СІМЕЙНОГО ДОЗВІЛЛЯ

УДК 821.112.2
ББК 84.4НІМ
Р37

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Публікується за сприянням
Mohrbooks AG Literary Agency and Synopsis Literary Agency
Перекладено за виданням:
Remarque E. M. Schatten im Paradies : Roman / Erich Maria Remarque. — Köln : Verlag Kiepenheuer & Witsch, 2011. — 480 S.
Переклад з німецької *Юлії Микитюк*

Надруковано за виданнями:
Ремарк Е. М. Час жити і час помирати : роман — Київ : Дніпро, 1974. — 327 с.
Ремарк Е. М. Люби ближнього твого : роман — Київ : «Всесвіт», 1966, № 8—10

Ілюстрація на обкладинці *RomaN*
Художник *Олександр Семякін*

Liebe Deinen Nächsten © New York University, successor-in-interest to the literary rights of The Estate of the Late Paulette Goddard Remarque, 1941
Zeit zu Leben und Zeit zu Sterben © New York University, successor-in-interest to the literary rights of The Estate of the Late Paulette Goddard Remarque, 1954
Schatten im Paradies © New York University, successor-in-interest to the literary rights of The Estate of the Late Paulette Goddard Remarque, 1971
© Hemiro Ltd, видання українською мовою, 2015
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», переклад та художнє оформлення, 2015

ISBN 978-966-14-9125-9 (укр.)
ISBN 978-3-462-02687-0 (нім.) (Тіні в раю)

ЧАС ЖИТИ І ЧАС ПОМИРАТИ

1

У Росії смерть пахла інакше, ніж в Африці. В Африці, під шаленим обстрілом англійців, мертвим теж доводилося довго лежати на нейтральній смузі, чекаючи, поки їх поховають, але сонце робило своє. Нічний вітер приносив солодкуватий і важкий запах — мерців розпирало газами; наче привиди, зводились вони у світлі чужих зірок, немов знову збиралися піти в бій — мовчки, без надії, наодинці. Але вже перед світанком вони всихали і, неймовірно зморені, припадали до землі, немовби хотіли заритися в неї. І коли потім їх знаходили, більшість із них були легесенькі й висхлі, а від деяких через тиждень залишались хіба що скелети, котрі потріскували кістками у тепер завеликих мундирах. Це була суха смерть, у пісках на сонці та вітрі. У Росії смерть була липка та смердюча.

Дощ сіявся кілька днів. Сніг розтавав. А ще місяць тому намети сягали людського зросту. Розбите село, що складалось на перший погляд із самих лише спалених дахів, щодня збільшувалося в розмірах — у міру того, як меншало снігу. Спочатку з-під нього визирнули віконні рами, за кілька ночей з'явилися двері, згодом — східці ґанків, що спускалися прямо в брудно-білу кашу. Сніг усе танув і танув, і з-під нього з'являлися мертві. Вони лежали тут уже давно. Село безліч разів переходило з рук до рук — у листопаді, грудні, січні й тепер, у квітні. Його займали й залишали, залишали і знову займали, а завірюха так замітала вбитих, що нерідко через кілька годин санітари вже не могли їх розшукати. І мало не щодня біла ковдра знову вкривала руїни, немов та сестра-жалібниця, що застилає білим простирадлом закривавлене ліжко.

Спершу показалися забиті в січні. Вони лежали зверху й проступили вже на початку квітня, невдовзі після того, як почав танути сніг. Тіла закам'яніли на морозі, обличчя здавалися виліпленими із сірого воску.

Їх скидали в могилу, мов колоди. На узвишші, біля села, де снігу було менше, його розгорнули та продовбали мерзлу землю. Це була важка робота.

У забитих у грудні виявлялася зброя, яка належала забитим у січні, — гвинтівки і гранати вгрузали в сніг швидше, ніж тіла; інколи

знаходили й каски. У цих трупів було легше зрізати розпізнавальні знаки під мундирами, від талого снігу одяг уже встиг розмокнути. Вода стояла і в роззявлених ротах, наче в утоплеників. Деякі трупи вже трохи повідтавали, і коли їх переносили, тіла ще не згиналися, але руки вже звисали і гойдалися в такт ході, немовби посилаючи вітання з жахливою, майже цинічною байдужістю. У всіх, хто полежав на сонці, спершу розмерзались очі. Вони вже втратили природний блиск і стали драглистими, незвичними. Крига повільно танула й витікала з очей. Здавалося, трупи плачуть.

Несподівано на кілька днів повернулись міцні морози. Сніг узявся крижаним панциром, перестав просідати. Та незабаром знову повіяв гнилий, розпарений вітер.

Спочатку на білому тлі з'явилася сіра пляма. За годину вона перетворилась на руку, піднесену до неба і скорчену судомою.

— Ще один, — мовив Зауер.

— Де? — запитав Іммерман.

— Там, біля церкви. Може, спробуємо відкопати?

— А навіщо? Вітер сам відкопає. За церквою ще чимало снігу. Може, в метр, а то й два. Це чортове село лежить у якійсь улоговині. Чи тобі знову кортить набрати в чоботи крижаної води?

— Та ні, дякую! — Зауер кинув погляд у бік кухні. — Не чув, що даватимуть жерти?

— Капусту. Капусту зі свининою, картоплю і воду. Свинини, як завжди, не вистачить.

— Капуста! Звичайно! Утретє на цьому тижні. — Зауер розстебнув штани і став до вітру. — Ще рік тому струмінь бив, мов із шланга, — гірко зауважив він. — Як у справжнього військового. І почувався я добре. Харчі були першокласні! Щодня ми давали належну кількість кілометрів! Думав, уже скоро й додому. А тепер справляю малу нужду, як інші, — ні тобі настрою, ні задоволення.

Іммерман засунув руку під мундир і заходився солодко чухатись.

— А мені байдуже, мені все оце байдуже — тільки б знову стати цивільним.

— А мені, гадаєш, ні? Та тільки схоже на те, що ми довіку зостанемось солдатами.

— Атож. Будь героєм, доки не вріжеш дуба. Тепер лише есесівці мочаться по-справжньому. — Зауер застебнув штани. — Чом би й не так! Уся найбрудніша робота лягає на наші плечі, а почесті — їм. Ми по два-три тижні б'ємося за яке-небудь кляте містечко,

а в останній день з'являються есесівці й переможно входять у нього першими. Поглянь лише, як з ними панькаються. Шинелі в них завжди найтовщі, чоботи найкращі, а шмат м'яса найбільший!

Іммерман усміхнувся:

— Тепер уже й есесівці не беруть міст. Тепер і вони дають драла. Точнісінько, як ми.

— Е ні, не так. Ми не розстрілюємо й не палимо все, що трапляється на шляху.

Іммерман перестав чухмаритись і насторожився.

— Що це сьогодні з тобою? — запитав здивовано. — Раптом якісь людські інтонації прорізались? Не дуже розганяйся, а то почує Штайнбреннер і не розминутись тобі зі штрафною ротою. А сніг перед церквою тим часом осідає нижче! Руку вже видно аж по лікоть.

Зауер поглянув у бік церкви.

— Якщо сніг танутиме так і далі, то завтра небіжчик висітиме на якому-небудь хресті. Непогане місце. Якраз там, де цвинтар.

— Хіба там цвинтар?

— Звичайно. Ти що, забув? Адже ми тут один раз уже побували. Під час останнього наступу наприкінці жовтня.

Зауер схопив свій казанок:

— А ось і похідна кухня! Мерщій до неї, а то перепадуть нам самі помиї.

Рука росла й росла. Здавалося, це вже не сніг тане, а вона сама повільно підіймається із землі, неначе німа загроза, закам'яніле волання про допомогу.

Командир роти Рае зупинився.

— Що воно там таке?

— Якийсь мужик, пане лейтенант.

Рае придивився пильніше, розглядаючи вицвілий рукав.

— Це не росіянин, — сказав він.

Фельдфебель Мюкке поворушив у чоботях пальцями ніг. Він не міг терпіти ротного командира. Щоправда, він і зараз стояв перед ним струнко — дисципліна понад усякі там особисті почуття, але, щоб виявити своє презирство, непомітно ворушив пальцями ніг у чоботях. «Йолоп, — думав він. — Базікало!»

— Нехай його витягнуть, — звелів Рае.

— Слухаюсь!

— Негайно ж надішліть туди кількох людей. Видовище не з приємних!

«Ганчірка, — думав Мюкке. — Уже наклав у штани! Неприємне видовище! Може, ми ще не надивились на мерців!?»

— Це німецький солдат, — сказав Рае.

— Слухаюсь, пане лейтенант! Ось уже чотири дні ми знаходимо тільки росіян.

— Нехай його витягнуть. Тоді довідаємось, хто він.

Рае попростував до своєї квартири. «Самовпевнена мавпа, — думав Мюкке. — Має піч, теплу хату ще й залізного хреста[1] на шиї. А в мене чортма навіть залізного хреста першого ступеня. А я ж заслужив його не менше, ніж цей усі свої брязкальця».

— Зауере! — гукнув він. — Іммермане! До мене! Не забудьте лопати. Хто там ще є? Гребере! Гіршмане! Бернінгу! Штайнбреннере, візьміть команду на себе! Бачите руку? Розкопайте і переконайтеся, чи то не німець. Коли німець — поховайте! Хоча б'юсь об заклад, що ніякий то не німець!

Підійшов Штайнбреннер.

— Об заклад? — перепитав він. У нього був високий хлоп'ячий голос, якому він марно намагався надати чоловічої солідності. — На скільки?

Мюкке на мить завагався.

— На три карбованці, — сказав нарешті. — На три окупаційні карбованці.

— П'ять. Якщо менше п'яти, я не згоден.

— Гаразд. П'ять. Але платити обов'язково.

Штайнбреннер засміявся. Його зуби заблищали в промінні блідого сонця. Було йому дев'ятнадцять років, він мав біляве волосся і обличчя готичного ангела.

— Звичайно, платити! А як же інакше, Мюкке?

Мюкке не симпатизував Штайнбреннеру, але побоювався його і був з ним обережним. Усі знали, що той стовідсотковий нацист.

— Добре, добре. — Мюкке дістав із кишені портсигар вишневого дерева з випаленими на кришці квітами. — Сигарету?

— Можна!

— А фюрер не курить, Штайнбреннере, — недбало кинув Іммерман.

— Стули писок!

— Сам стули!

---

[1] Залізний хрест — орден у німецькій армії. (*Тут і далі прим. перекл.*)

— Ти тут, видно, розжирів! — Штайнбреннер скоса поглянув на нього крізь довгі вії. — Мабуть, уже все позабував, га?

Іммерман розсміявся:

— У мене не така коротка пам'ять. І я знаю, на що ти натякаєш, Максе. Але й ти не забувай того, що сказав я: фюрер не курить. І тільки. Тут четверо свідків. А те, що фюрер не курить, відомо кожному.

— Годі патякати! — сказав Мюкке. — Треба копати. Наказ командира роти.

— Ну що ж, почнемо! — Штайнбреннер припалив сигарету, яку йому дав Мюкке.

— Відколи це в наряді курять? — запитав Іммерман.

— Ми не в наряді, — роздратовано заявив Мюкке. — Годі теревенити. Гіршмане, це й вас стосується! Ідіть відкопуйте росіянина.

— Це не росіянин, — сказав Гребер. Він сам підтягнув до вбитого кілька дощок і заходився звільняти від снігу руку та груди. Тепер стало добре видно мокрий мундир.

— Не росіянин? — Штайнбреннер спритно й упевнено, немов танцівник, пройшов по хистких дошках і присів навпочіпки біля Гребера. — А й справді! Форма німецька. — Він обернувся. — Мюкке, це не росіянин! Я виграв!

Важко ступаючи, Мюкке підійшов ближче. Пильно поглянув у яму, що повільно наповнювалась водою.

— Нічого не розумію, — промурмотів він. — Ось уже майже тиждень, як ми знаходимо лише росіян. Очевидно, цей з грудневих, тільки провалився глибше.

— А може, ще з жовтневих, — промовив Гребер. — Тоді тут проходив наш полк.

— Дурниці! З тих ніхто залишитись не міг.

— Ще й як міг. У нас тут був нічний бій. Росіяни відступили, а нам одразу ж наказали рушати далі.

— Це правда, — підтвердив Зауер.

— Дурниці! Наша тилова служба напевно підібрала й поховала всіх убитих. Напевно!

— Не дуже це напевно. Наприкінці жовтня випав глибокий сніг. А ми просувалися тоді ще досить швидко.

— Я чую це від тебе вже вдруге. — Штайнбреннер поглянув на Гребера.

— Коли маєш охоту, можеш почути ще й втретє. Ми тоді перейшли в контрнаступ і просунулись більш як на сто кілометрів.

— А тепер ми що, відступаємо?

— Тепер ми знову повернулися сюди.

— Отже, відступаємо — так чи ні?

Іммерман застережливо штовхнув Гребера.

— А що, може, йдемо вперед? — запитав той.

— Ми скорочуємо свою лінію, — відповів Іммерман і насмішкувато поглянув Штайнбреннерові в очі. — Ось уже цілий рік. Стратегічна необхідність, без якої не виграти війни. Це відомо кожному.

— У нього на пальці перстень, — раптом промовив Гіршман. Він прогріб іще й вивільнив другу руку мертвого. Мюкке нахилився.

— Справді, — підтвердив він. — Навіть золотий. Обручка.

Усі подивилися на перстень.

— Будь із ним обережнішим, а то цей мерзотник ще зіпсує тобі відпустку. Доповість, що ти панікер. Він так і жде нагоди.

— Він просто задавака. Гляди, краще сам не вклепайся. Ти в нього більше на прикметі, ніж я.

— Чхати мені на нього. Я відпустки не матиму.

— На ньому нашивки нашого полку, — мовив Гіршман, розгортаючи руками сніг.

— Отже, тепер немає жодного сумніву, що це не росіянин? Чи не так? — Штайнбреннер ошкірився до Мюкке.

— Ні, не росіянин, — сердито відповів той.

— П'ять карбованців! Жаль, що не побилися об заклад на десять. Давай грошики!

— При мені немає.

— А де ж вони? Чи не в рейхсбанку? Ану давай!

Мюкке розлючено подивився на Штайнбреннера. Потім дістав із кишені на грудях гаманець і відрахував гроші.

— Сьогодні мені не щастить. Прокляття!

Штайнбреннер сховав гроші.

— По-моєму, це Райке, — сказав Гребер.

— Що?

— Лейтенант Райке з нашої роти. Це його погони. А на правій руці бракує половини вказівного пальця.

— Дурниці. Райке поранило, і його евакуювали в тил. Нам потім сказали.

— І все-таки це Райке.

— Звільніть йому голову.

Гребер і Гіршман відгрібали далі.

— Обережно! — гукнув Мюкке. — Не зачепіть голови.

Нарешті з-під снігу з'явилося обличчя. Воно було мокре, в очницях ще лежав сніг, і це справляло дивне враження; здавалося, скульптор не доліпив маску, залишивши її сліпою. Між посинілими губами блищав золотий зуб.

— Я його не впізнаю, — сказав Мюкке.

— А має бути він. Серед офіцерів, крім нього, втрат у нас не було.

— Витріть йому очі.

Якусь мить Гребер вагався. Потім обережно змів сніг рукавицею.

— Так, це він, — мовив тихо.

Мюкке захвилювався. Тепер він сам перейняв на себе командування. Коли йдеться про офіцера, вирішив він, командувати має старший чином.

— Підніміть його! Гіршман і Зауер візьмуть за ноги, Штайнбреннер і Бернінг — за руки. Гребере, обережніше з головою. Нумо, всі разом — раз, два!

Тіло трохи подалося.

— Ану, ще разок! Дружніше!

Труп знову трохи подався. Із снігової ями, коли туди проникло повітря, долинуло глухе зітхання.

— Пане фельдфебель, нога відпадає! — гукнув Гіршман.

Це був лише чобіт. Він наполовину зсунувся. Від талої води ноги в чоботях погнили і м'ясо розповзлося.

— Опустіть на землю! — закричав Мюкке.

Та було вже пізно. Тіло випорснуло, і чобіт залишився у Гіршмана в руках.

— Там хоч нога є? — спитав Іммерман.

— Поставте чобіт збоку й розгрібайте далі, — гримнув Мюкке на Гіршмана. — Хто б міг подумати, що тіло вже розклалося зовсім? А ви, Іммермане, помовчте. Майте повагу до смерті!

Іммерман здивовано поглянув на Мюкке, але нічого не сказав. Через кілька хвилин усе тіло відгребли від снігу. У мокрому мундирі знайшли гаманець із документами. Літери порозпливались, але дещо можна було розібрати. Гребер не помилився: це був лейтенант Райке, той самий, що восени командував взводом у їхній роті.

— Треба негайно доповісти, — сказав Мюкке. — Залишайтеся тут! Я одразу ж повернусь!

Він подався до хати, де жив командир роти. Це була єдина більшменш придатна для житла будівля. До революції вона, очевидно, належала попові. Рае сидів у світлиці. Мюкке з ненавистю подивився

на широку російську піч, у якій палахкотів вогонь. На припічку спала лейтенантова вівчарка. Мюкке доповів, і Рае вийшов із ним на вулицю.

Зупинившись біля мертвого тіла, Рае хвилину мовчки дивився на нього.

— Закрийте йому очі, — мовив нарешті.

— Неможливо, пане лейтенант, — відповів Гребер. — Повіки надто розм'якли, можуть одірватися.

Рае перевів погляд на розбиту церкву.

— Перенесіть його поки що туди. Домовина знайдеться?

— Домовини довелося покинути, — доповів Мюкке. — У нас було кілька про всякий випадок. Тепер вони дісталися росіянам. Гадаю, вони їм знадобляться.

Штайнбреннер зареготав. Рае не сміявся.

— А можна зробити домовину?

— Швидко її не зробиш, пане лейтенант, — відповів Гребер. — А тіло вже зовсім розклалося. Та й навряд щоб у селі знайшовся підходящий матеріал.

Рае кивнув.

— Загорніть його в плащ-намет. Отак у ньому й поховаємо. Викопайте могилу і збийте хреста.

Гребер, Зауер, Іммерман і Бернінг понесли мішкувате тіло до церкви. Гіршман, обережно ступаючи позаду, ніс чобіт, з якого виглядали рештки ноги.

— Фельдфебелю Мюкке! — гукнув Рае.

— Я, пане лейтенант!

— Сьогодні сюди пришлють чотирьох російських партизанів. Завтра на світанку їх треба розстріляти. Доручено нашій роті. Підберіть добровольців у своєму взводі. Інакше людей визначать у ротній канцелярії.

— Слухаюсь, пане лейтенант!

— Одному Господу відомо, чому робити це мусимо саме ми! Але в цьому шарварку...

— Я йду добровільно, — вихопився Штайнбреннер.

— Гаразд.

Обличчя Рае залишилося непорушним. Немов на ходулях, він подибав прочищеною стежкою до хати.

«Пішов до своєї печі, — подумав Мюкке. — Ганчірка! Що ж тут такого — розстріляти кількох партизанів! Наче вони не розстрілюють наших товаришів сотнями!»

— Якщо росіян приведуть вчасно, хай вони заразом викопають могилу і для Райке, — сказав Штайнбреннер. — Нам не доведеться місити грязюку. Ви як гадаєте, пане фельдфебель?

— Про мене!

На душі в Мюкке було гидко. «Теж мені вчитель знайшовся, — думав він. — Худющий, довготелесий, просто жердина в рогових окулярах. Ще з минулої війни лейтенант! Жодного просування по службі. Хоробрий? Гаразд! А хто не був хоробрим? Немає в нього фюрерського гарту!»

— Якої ви думки про Рае? — запитав він Штайнбреннера.

Той здивовано поглянув на нього:

— Адже він наш ротний командир, чи не так?

— Звичайно. А взагалі?

— Взагалі? Що — взагалі?

— Нічого, — невдоволено буркнув Мюкке.

— Глибше не треба? — запитав найстаріший із росіян, йому було років сімдесят, він мав брудну білу бороду, сині-сині очі, розмовляв ламаною німецькою мовою.

— Заткни пельку і чекай, доки тебе спитають, — гримнув Штайнбреннер. Він помітно повеселішав, його очі стежили за жінкою, що була серед партизанів. Вона була молода й здорова.

— Треба глибше, — сказав Гребер. Разом із Штайнбреннером та Зауером він наглядав за полоненими.

— Для нас? — поцікавився росіянин.

Штайнбреннер спритно підскочив до нього й навідліг сильно вдарив по обличчю.

— Я ж тобі, діду, вже казав, щоб ти заткнув пельку. По-твоєму, тут що, базар? — І всміхнувся. Його обличчя не виражало гніву; на ньому проступало скоріше задоволення, з яким хлопчик відриває мухам лапи.

— Ні, це могила не для вас, — промовив Гребер.

Росіянин не поворухнувся. Він стояв і дивився на Штайнбреннера. Той уп'явся поглядом у нього. Раптом Штайнбреннер перемінився на обличчі. Він увесь внутрішньо напружився, мабуть, гадаючи, що росіянин неодмінно кинеться на нього, і чекав лише першого поруху. Що ж, він пристрелить його відразу. Не велика біда! Старого все одно чекає смерть, і ніхто не доскіпуватиметься, чи він убив його захищаючись, а чи просто знічев'я. Проте для самого Штайнбреннера це було не однаково. Гребер не міг збагнути, чи Штайнбреннер

навмисне дратує росіянина лише заради спортивного інтересу, аби той на мить утратив самоконтроль, чи в нього ще залишився той своєрідний педантизм, з яким людина, навіть убиваючи іншу людину, намагається виправдати себе у власних очах. Трапляється і те, й друге. А інколи те й друге одночасно. Гребер спостерігав це не раз.

Росіянин не ворушився. Кров із розбитого носа збігала йому на бороду. Гребер зважував, що б він сам зробив на його місці: кинувся на ворога, ризикуючи бути забитим, чи стерпів би все за кілька зайвих годин, за одну ніч життя? Але так нічого й не вирішив.

Росіянин повільно нахилився і підняв мотику. Штайнбреннер ступив крок назад, готовий вистрелити. Але росіянин не випростався. Він почав знов колупати дно ями. Штайнбреннер ошкірився.

— Лягай униз! — скомандував він.

Росіянин кинув мотику й ліг у яму. Він лежав нерухомо. Кілька кавалків снігу впало на нього, коли Штайнбреннер переступав через могилу.

— Не коротка? — запитав Штайнбреннер Гребера.

— Ні. Райке був невисокий.

Росіянин дивився вгору. Очі його були широко розплющені. Здавалося, в них віддзеркалюється небесна блакить. Від подиху м'яка борода біля рота ворушилася. Штайнбреннер якусь хвилю зачекав, потім звелів:

— Вилазь!

Росіянин вибрався нагору. Мокра земля налипла на його піджак.

— Так, — сказав Штайнбреннер і поглянув на жінку. — А тепер підемо копати могили й для вас. Не обов'язково так глибоко. Байдуже, коли влітку вас пожеруть лисиці.

Був ранній ранок. Тьмяно-червона смуга підперізувала горизонт. Скрипів сніг, уночі знову прихопив морозець. Свіжовикопані могили чорніли.

— Прокляття, — обізвався Зауер. — Знову вони нам підсунули свиню. З якого дива ми повинні цим займатися? Чому не СД? Вони ж спеціалісти спроваджувати на той світ! Чому саме ми? Це вже втретє. Ми ж чесні солдати.

Гребер недбало тримав у руках гвинтівку. Сталь була наче крижана. Він натягнув рукавиці.

— Для СД в тилу вистачає роботи.

Підійшли інші. Лише Штайнбреннер був дуже бадьорий і не виглядав заспано. Його тонка шкіра рожевіла, немов у дитини.

— Послухайте, — промовив він. — Там серед них ота корова. Залиште її для мене.

— Тобто як це для тебе? — запитав Зауер. — Запліднити її ти вже не встигнеш. Про це треба було подумати раніше.

— Він і думав, — уставив Іммерман.

Штайнбреннер обернувся й визвірився:

— А тобі звідки відомо?

— Вона його не пустила.

— Ти, мабуть, страшенно хитрий, еге ж? Якби я захотів оту червону корову, вона б нікуди не ділася.

— А може, й ділася б.

— Годі вам теревенити, — Зауер відкусив шматок жувального тютюну. — Якщо хочеш пристрелити її власноручно, будь ласка. Мені не особливо кортить.

— І мені теж, — додав Гребер.

Інші промовчали. Посвітлішало. Штайнбреннер сплюнув і люто промовив:

— Розстріляти — це надто велика честь для бандитів. Патронів на них жаль! Їх слід повісити!

— А де? — Зауер оглядівся навколо. — Може, ти бачиш хоч одне дерево? Чи накажеш робити шибеницю? Але з чого?

— Ось і вони, — сказав Гребер.

З чотирма росіянами з'явився Мюкке. Два солдати конвоювали їх спереду, два ззаду. Першим ішов дід, за ним жінка, потім два молодших чоловіки. Усі четверо, не чекаючи наказу, вишикувались перед могилами. Перш ніж стати до могили спиною, жінка заглянула вниз. На ній була червона вовняна кофта.

Лейтенант Мюллер з першого взводу вийшов із хати ротного командира. Він заступав Рае під час виконання вироку. Це було смішно, але формальностей нерідко ще дотримувалися. Кожний розумів, що четверо росіян, можливо, були партизанами, а може, й ні. Але їх все одно допитали за усталеною формою й винесли вирок, не залишивши їм жодних реальних шансів. Та й що тут було з'ясовувати? Вони нібито переховували зброю. Тепер їх мали розстріляти з дотриманням усіх формальностей, у присутності офіцера. Наче для них це мало якесь значення.

Лейтенант Мюллер мав двадцять один рік, його прислали в роту лише півтора місяця тому. Він оглянув засуджених і прочитав вирок.

Гребер подивився на жінку. Вона спокійно стояла в своїй червоній кофті перед могилою. Молода, міцна, здорова, створена, щоб

народжувати дітей. Вона не розуміла того, що читав Мюллер, але знала, що це смертний вирок і що за кілька хвилин життя, яке так нестримно пульсує в її жилах, буде обірване назавжди. І все-таки жінка стояла спокійно, немовби нічого особливого не сталося і вона лише трохи промерзла на ранковому морозі.

Гребер помітив, як Мюкке багатозначно щось прошепотів Мюллеру. Той звів брови.

— А не можна зробити це потім?

— Краще зараз, пане лейтенант, так простіше.

— Гаразд. Робіть, як знаєте.

Мюкке ступив наперед.

— Скажи он тому, щоб скинув чоботи, — звернувся він до діда, що розумів німецьку, й показав на молодого полоненого.

Старий виконав його наказ. Говорив він тихо, майже співучим голосом. Той другий — худий чоловік, до якого він звернувся, спершу нічого не збагнув.

— Ану, швидше! — гримнув Мюкке. — Чоботи! Скидай чоботи!

Старий повторив те, що сказав раніше. Молодий нарешті зрозумів, чого від нього хочуть, і, як людина, котра усвідомила свою помилку, почав квапно скидати чоботи. Стоячи на одній нозі й незграбно підстрибуючи, він стягав чобіт із другої. «Чому він так поспішає? — думав Гребер. — Щоб померти хвилиною раніше?» Чоловік узяв чоботи в руки й покірно простягнув їх Мюкке. Чоботи були добрячі. Мюкке щось пробурмотів і показав рукою вбік. Чоловік поставив чоботи й повернувся назад у ряд. Він стояв на снігу в брудних онучах, з них виглядали жовті пальці ніг, і він ніяково їх ховав.

Мюкке уважно оглядав інших. Побачивши в жінки хутряні рукавиці, звелів покласти їх поряд з чобітьми. Червона кофта теж привернула його увагу. Вона була міцна й добротна. Штайнбреннер нишком посміювався, але Мюкке так і не наказав жінці роздягнутися. Чи то остерігався Рае, який міг усе бачити з вікна, чи то не знав, що йому з тією кофтою робити потім. Він одійшов убік.

Жінка щось швидко заговорила російською мовою.

— Запитайте, що вона хоче, — сказав лейтенант Мюллер. Він був блідий. Він уперше брав участь у страті.

Мюкке перепитав старого росіянина.

— Вона нічого не хоче. Вона лише проклинає вас.

— Що? — крикнув Мюллер, нічого не зрозумівши.

— Вона проклинає вас, — повторив старий голосніше. — Вона проклинає вас і всіх німців, які ходять по російській землі. Вона проклинає ваших дітей! Вона мріє про той день, коли її діти розстріляють ваших дітей, як зараз ви розстрілюєте нас.

— Ну й гадюка! — Мюкке оторопіло втупився в жінку.

— У неї двоє дітей, — сказав дід. — І в мене три сини.

— Досить, Мюкке! — нервово гукнув Мюллер. — Ми ж не пастори!

Відділення стало струнко. Гребер стиснув у руці гвинтівку. Він знову скинув рукавиці. Сталь обпікала пальці холодом. Поруч стояв Гіршман. Він завмер і весь аж пожовтів. Гребер вирішив стріляти в росіянина, що стояв ліворуч. Раніше, коли його призначали в таку команду, він стріляв у повітря, але тепер уже давно цього не робив. Адже людям, яких розстрілювали, це не допомагало. Інші чинили так само, і часом мало не всі навмисне не влучали в ціль. Тоді процедура повторювалась, і таким чином полонених страчували двічі. Щоправда, був випадок, коли жінка, яку не вбили одразу, кинулась на коліна і слізно дякувала їм за подаровані кілька хвилин життя. Він не любив згадувати про ту жінку. Але таке більше й не повторювалось.

— На приціл!

Крізь проріз Гребер бачив росіянина. Це був той самий старий з бородою і синіми очима. Мушка розділяла його обличчя навпіл. Гребер прицілився нижче; останнього разу він комусь зніс пострілом підборіддя. У груди стріляти надійніше. Він помітив, що Гіршман занадто підняв цівку і стрілятиме вище полонених.

— Мюкке стежить! Візьми нижче. Ліворуч! — пробурмотів він.

Гіршман послухався.

— Вогонь! — пролунала команда.

Росіянин немовби став навшпиньки, збираючись ступити до Гребера. Потім вигнувся, наче відображення в кривому дзеркалі ярмаркового балагана, і впав навзнак. З ями стирчали його ноги. Інших двоє попадали одночасно, там, де стояли. Той, що без чобіт, в останню мить підняв руки, щоб затулити обличчя. Одна його рука повисла на сухожиллі, наче ганчірка. Росіянам не скручували рук і не зав'язували очей. Про це просто забули.

Жінка впала долілиць. Вона була ще жива. Спершись на лікоть і підвівши голову, дивилася на солдатів. На обличчі Штайнбреннера відбилося задоволення. Крім нього, в неї ніхто не цілився.

З могили почувся голос старого, потім стало тихо. Тільки жінка все ще лежала, спираючись на лікті. Повернувши до солдатів своє

вилицювате обличчя, вона щось прохрипіла. Старий росіянин був мертвий, і ніхто вже не міг перекласти, що вона каже. Вона лежала, спираючись на лікті, неначе велика строката жаба, що не може зрушити з місця, і хрипіла, не відводячи погляду. Здавалося, жінка не бачить, як збоку до неї підходить роздратований її хрипінням Мюкке. Вона все хрипіла й хрипіла, і лише в останню мить побачила пістолет. Відкинувши голову, вона вп'ялася зубами в руку Мюкке. Той вилаявся і лівою рукою з розмаху вдарив її в підборіддя. Коли зуби розціпились, він вистрілив їй у потилицю.

— Нікчемні стрільці, — гаркнув Мюкке. — Цілитись не вмієте!

— Це Гіршман, пане лейтенант, — доповів Штайнбреннер.

— Ні, не Гіршман, — заперечив Гребер.

— Тихо! — крикнув Мюкке. — Вас не питають! — Він поглянув на Мюллера. Той стояв страшенно блідий, заціпенілий.

Мюкке нахилився, щоб оглянути інших росіян. Приклавши пістолет до вуха одного з молодших, вистрілив. Голова сіпнулася і знову впала. Мюкке заховав пістолета й подивився на свою руку. Потім дістав носовичка й перев'язав рану.

— Помажте йодом, — порадив Мюллер. — Де фельдшер?

— У третій хаті праворуч, пане лейтенант!

— Негайно йдіть туди!

Мюкке пішов. Мюллер подивився на розстріляних. Жінка лежала, розпластавшись на мокрій землі.

— Покладіть її в яму й закопайте, — звелів солдатам. Він раптом розлютився, сам не знаючи чого.

2

Уночі гуркіт за горизонтом подужчав. Небо почервоніло, а спалахи гарматних пострілів стали чіткішими. Десять днів тому полк відвели з фронту на відпочинок. Але росіяни наближались. Фронт пересувався щодня. Він уже не мав якоїсь певної лінії. Росіяни атакували. Вони наступали вже кілька місяців. А полк кілька місяців відходив.

Гребер прокинувся. Прислухавсь до гуркоту і спробував знову заснути. Але це йому не вдалося. Трохи згодом він узув чоботи й вийшов надвір. Стояла ясна, тепла ніч. Праворуч, за лісом, вибухали снаряди. Освітлювальні ракети висіли в повітрі, немов прозорі медузи, розливаючи холодне сяйво. Десь за лінією фронту прожектори обмацували небо, шукаючи літаків.

Гребер зупинився і глянув угору. Місяць ще не зійшов, але небо було всипане зорями. Він їх не бачив, він бачив лише те, що ця ніч на руку льотчикам.

— Гарна погода для відпускників, — промовив хтось поруч.

Це був Іммерман. Він саме заступив у караул. Хоча полк стояв на відпочинку, партизани могли з'явитися будь-де, і вночі все охоронялося.

— Чого так рано підхопився? — запитав Іммерман. — До зміни ще півгодини. Іди краще спати. Я тебе розбуджу. Коли ж тоді спати, як не в твої роки. Тобі скільки? Двадцять три?

— Так.

— Ну от.

— Я виспався.

— Мабуть, кортить скоріше у відпустку, еге ж? — Іммерман пильно подивився на Гребера. — Хіба не свинство? Відпустка!

— Я її ще не одержав. В останню мить можуть відмінити. Мені так бувало вже тричі.

— Усе може статися. З якого числа тобі належить?

— Це тягнеться вже півроку, і завжди щось ставало на перешкоді. Останнього разу — легке поранення, але його виявилось недостатньо для відправки на батьківщину.

— Так, не щастить, але тобі хоч належить відпустка. А мені ось — ні. Я ж колишній соціал-демократ. Політично неблагонадійний. Маю шанси загинути героєм, тільки й того. Гарматне м'ясо і гній для тисячолітнього рейху.

Гребер озирнувся довкола.

Іммерман розсміявся:

— Типовий погляд німця! Не бійся! Усі хропуть. Штайнбреннер також.

— А я про нього й не думав, — сердито заперечив Гребер. Але думав він саме про нього.

— Тим гірше! — Іммерман знову засміявся. — Виходить, це так глибоко в нас укоренилося, що ми вже й не помічаємо. Кумедно, що в наш героїчний час розвелося так багато донощиків, як грибів після дощу. Є над чим задуматись, правда ж?

Гребер якусь мить помовчав.

— Коли ти так добре у всьому розбираєшся, то тим більше повинен остерігатися Штайнбреннера, — промовив він нарешті.

— Чхати мені на того Штайнбреннера. Мені він не стільки може нашкодити, як вам. Саме тому, що я необережний. Для таких, як я, це

найкраща рекомендація. Надмірне виляння хвостом насторожило б наших бонз. Це старе правило колишніх членів СДПН, щоб відвернути від себе підозру. Згоден?

Гребер похукав на руки.

— Холодно, — сказав по тому. Він не хотів устрявати в політичні дискусії. Краще залишатися осторонь. Він прагнув одного — одержати відпустку й намагався не нашкодити справі. Іммерман має рацію: в третьому рейху люди не довіряють одне одному. Майже ні з ким не можна почуватися в безпеці. А коли не почуваєшся в безпеці, то краще тримати язика за зубами.

— Коли ти востаннє був дома? — спитав Іммерман.

— Десь років два тому.

— Давненько, чорт забирай! Ох і надивуєшся ж ти!

Гребер не відповів.

— А таки надивуєшся, — повторив Іммерман. — Як там усе змінилося!

— А що там, власне, могло змінитися?

— Геть усе. Сам побачиш.

На якусь мить Гребер відчув острах, гострий, немов колька в животі. Це почуття було йому відоме, воно з'являлося час од часу, раптово і без будь-якої особливої причини. У світі, який уже давно втратив гарантію безпеки, це було не дивно.

— Звідки ти знаєш? — спитав він. — Ти ж не був у відпустці.

— Не був, але знаю.

Гребер підвівся. І навіщо тільки він вийшов надвір? Йому не хотілося розмовляти. Кортіло побути наодинці. От якби поїхати зараз! Це стало в нього ідеєю фікс. Він прагнув самоти, самоти на кілька тижнів, щоб обдумати все самому, більш нічого. Було багато чого такого, над чим варто задуматись. Не тут — там, на батьківщині, сам на сам, по той бік війни.

— Пора змінюватись, — сказав він. — Зберу свої бебехи й розбуджу Зауера.

Гуркіт котився крізь ніч далі. Гуркіт і спалахи од вибухів на горизонті. Гребер вдивлявся вдалину. Росіяни. Восени 1941 року фюрер оголосив, що з ними покінчено, і це було схоже на правду. Восени 1942 року він заявив так удруге, і ще й тоді це скидалось на правду. Але потім під Москвою і Сталінградом сталося щось незбагненне. Просування вперед раптом припинилося. Немовби з волі якогось чародія. У росіян знову десь узялася артилерія. З'явився оцей гуркіт на

горизонті і заглушив усі фюрерові промови. Відтоді він не стихає і жене поперед себе німецькі дивізії в зворотному напрямку. Ніхто не розумів, що воно діється, але раптово поширились чутки, нібито цілі армійські корпуси потрапили в оточення і здалися в полон. А незабаром уже кожен побачив, що перемоги обернулися на поразки і втечу. Втечу, так само як і в Африці, коли Каїр був так близько.

Гребер обходив село. Бліде нічне сяйво спотворювало перспективу. Сніг десь перехоплював розсіяне світло і відбивав його. Хати віддалялися, а ліс наближався. Усе було не так, як насправді. Пахло чужиною і небезпекою.

Літо 1940 року у Франції. Прогулянки до Парижа. Рев штукасів[1] над знетямленою країною. Дороги, забиті евакуйованими та залишками розбитої армії. Середина червня, поля, ліси, марш через зруйновану країну, потім міста, залиті яскравим світлом, вулиці, кав'ярні, що відчинялися без жодного пострілу. Чи задумувався він тоді про щонебудь? Чи відчував тривогу? Ні. Усе здавалося правильним. На Німеччину накинувся ворог, нав'язав їй війну, і вона мусила захищатися. Це було все. Те, що противник був погано підготовлений, ледве оборонявся, Гребера не дивувало.

А пізніше, в Африці, на вирішальних етапах наступу, в пустелі, ночами, сповненими зорями та ревом танків, чи задумувався він у той час? Ні, він не задумувався навіть тоді, коли армія відходила. Це була Африка, чужа країна, за нею лежало Середземне море, далі Франція, а вже потім Німеччина. Про що там було дуже задумуватись, навіть коли й доводилося щось утрачати? Не можна ж скрізь лише перемагати!

А потім — Росія. Росія, і поразки, і втеча. Та за нею вже не лежало море, відступати доводилося до Німеччини. І відступало не кілька розбитих корпусів, як це було в Африці. Назад котилося все німецьке військо. Тоді він раптом задумався. Він і багато інших. Було над чим помізкувати. Поки перемагали, все було гаразд, а те, що не гаразд, вони намагалися не помічати або пояснювали високою метою. Що ж то була за мета? Хіба вона ніколи не мала зворотного боку? І хіба той зворотний бік не був завжди темний і варварський? Чому він не помічав цього раніше? А чи справді не помічав? Скільки разів виникали сумніви, вагання і скільки разів він їх уперто відкидав!

Він почув кашель Зауера і, обминувши кілька зруйнованих, хат, пішов йому назустріч. Зауер показав на північ. Могутня заграва роз-

---

[1] Штукас — пікіруючий бомбардувальник.

горалася на горизонті. Чулися вибухи, яскраво спалахували снопи вогню.

— І там уже росіяни? — запитав Гребер.

Зауер похитав головою.

— Ні, це наші сапери. Висаджують у повітря якесь село.

— Виходить, ми відступаємо далі.

Вони замовкли й прислухались.

— Давно вже мені не доводилось бачити цілої хати, — промовив Зауер.

Гребер показав на ту, в якій мешкав Рае.

— Ось ця майже ціла.

— По-твоєму, вона ціла? А сліди кулеметних черг, а обгорілий дах і розвалений сарай?

Зауер важко зітхнув.

— А нерозбитої вулиці не бачив, здається, цілу вічність.

— Я теж.

— Скоро побачиш. Удома.

— Так, дякувати Богові.

Зауер задивився на відсвіти пожежі.

— Часом отак поглянеш, скільки ми тут у Росії всього познищували, аж страх бере. Як ти гадаєш, що б вони зробили з нами, якби колись прийшли до наших кордонів? Ти коли-небудь над цим задумувався?

— Ні.

— А я задумувався. Моя садиба у Східній Пруссії. Я ще не забув, як у чотирнадцятому році ми змушені були тікати, коли прийшли росіяни. Мені було тоді десять років.

— До кордону ще далеко.

— Це як складеться. Усе може закрутитися з біса швидко. Пригадуєш, як ми просувалися тут на початку?

— Ні. Я тоді був в Африці.

Зауер знову поглянув на північ. Стіна вогню звелася там аж до неба, і долинуло кілька важких вибухів.

— Ти бачиш, що ми робимо? А тепер уяви собі, що одного чудового дня росіяни влаштують таке саме в нас? Що там залишиться?

— Не більше, аніж тут.

— Саме про це я й думаю. Невже ти не розумієш? У голову мимоволі лізуть усякі думки.

— Вони ще не на кордоні. Ти ж позавчора слухав лекцію, на яку нас усіх зганяли. Виявляється, ми тільки скорочуємо свою лінію, щоб створити сприятливі умови для застосування нової таємної зброї.

— Усе то вигадки! Хто тепер, цікаво, в це вірить? Тоді навіщо ж було забиратися так далеко вперед? Ось що я тобі скажу: коли ми дійдемо до своїх кордонів, треба буде укласти мир. Нічого іншого нам не лишається.

— Чому?

— Чоловіче, ти ще питаєш? Щоб вони не зробили з нами того, що ми з ними. Добрав нарешті?

— Так. А що, коли вони не захочуть укладати миру?

— Хто?

— Росіяни.

Зауер здивовано поглянув на Гребера.

— Цього не може бути. Ми їм запропонуємо мир, і вони муситимуть його прийняти. Мир — це мир! Війна одразу закінчиться — і ми врятовані.

— Вони погодяться лише з умовою цілковитої капітуляції. Тоді вони окупують усю Німеччину і ти знову залишишся без своєї садиби. Таке тобі спадало на думку чи ні?

Зауер на мить розгубився.

— Звичайно, спадало, — нарешті відповів він. — Але ж це не те саме. Після укладення миру вони не матимуть права руйнувати. — Він примружив очі й раптом став схожим на хитрого селянина. — У нас усе залишиться ціле. Тільки в інших буде знищене. А колись їм усе-таки доведеться забратися геть.

Гребер не відповів нічого. «Навіщо я знову завів розмову? — думав він. — І не хотів же. Розмовами справі не зарадиш. Скільки за ці роки балакалося-перебалакалося. Кожен товк своє. Розмови стали непотрібні й небезпечні. А оте величезне, грізне й непевне тим часом наближалося — повільно й непомітно. Розмовлялося про службу, харчі, холоднечу. І ніхто не згадував про оте страшне. Ні про нього, ні про мертвих».

Назад він пішов через село. Там, де сніг порозтавав, лежали кладки. Дошки прогиналися, мало не провалюючись у баговиння.

Він проминув церкву. Вона була маленька, зруйнована, і в ній лежав лейтенант Райке. Двері стояли навстіж. Увечері знайшли ще двох мертвих солдатів, і Рае розпорядився поховати всіх трьох наступного ранку з військовими почестями. Особу одного із солдатів, єфрейтора, так і не вдалося встановити. Його обличчя було спотворене, розпізнавального знака при ньому не виявилось.

Гребер зайшов у церкву. Пахло селітрою, гнилизною і трупами. Він освітив кишеньковим ліхтариком кутки. В одному стояли дві розбиті статуї святих, а поряд валялося кілька розірваних лантухів з-під зерна; при більшовиках це приміщення служило, видно, зерносховищем. Біля входу стояв заметений снігом іржавий велосипед без ланцюга й шин. Посеред церкви лежали на своїх плащ-наметах мертві. Вони лежали байдуже, у суворій самотині, і ніщо в світі їх уже не обходило.

Гребер зачинив двері й рушив через село далі; серед руїн хитались тіні, і навіть слабке світло видавалося зрадливим. Він піднявся на пагорб, де були викопані могили. Та, яку готували для Райке, тепер була розширена — солдатів вирішили ховати разом із ним.

Він прислухався до тихого дзюрчання води, що стікала в яму. Викопана земля тьмяно відсвічувала. Зверху лежав хрест з іменами. Коли кому-небудь забагнеться прочитати цей напис через кілька днів, він ще довідається, хто тут похований. Пізніше — ні. Незабаром село знову стане полем бою.

Гребер оглянув місцевість із пагорба. Вона була гола, похмура, зрадлива; місячне світло все спотворювало й робило невпізнанним. Кругом чужа, холодна, невідома пустка. Ніщо не викликало довіри, ніщо не зігрівало душу. Усе безмежне, як сама країна. Безмежне й чуже. Чуже ззовні й усередині. Греберу стало холодно. Ось воно. Так склалося його життя.

З купи викопаної землі скотилась грудка, і він почув, як вона глухо гупнула об дно ями. Чи вижили черв'яки у цій перемерзлій землі? Можливо, якщо зарилися достатньо глибоко. Але чи виживуть вони на метровій глибині? І що вони там знаходять для життя? Після завтрашнього дня, якщо вони ще не подохли, у них вистачить харчу надовго.

«В останні роки черв'яки мали що їсти, — думав він. — Скрізь, де ми побували, вони розкошували. Черв'якам Європи, Азії, Африки ми принесли золотий вік. Ми залишили для них цілі армії мертвих. У перекази черв'яків ми на багато поколінь увійдемо добрими богами достатку».

Він одвернувся. Мертві... Їх було так багато, мертвих. Спершу чужих, переважно чужих. Але потім смерть усе невблаганніше почала винищувати і їхні ряди. Полки доводилося весь час поповнювати; дедалі більше гинуло товаришів, з якими він воював із початку війни, і тепер їх невеличка жменька. З колишніх його друзів тут лишився один — Фрезенбург, командир четвертої роти. Інші — хто загинув або потрапив у госпіталь, кого перевели в інше місце або відправи-

ли інвалідом — це кому пощастило — до Німеччини. Усе це колись мало інший вигляд і називалось інакше.

Він почув чиюсь ходу і здогадався, що то до нього піднімається Зауер.

— Щось сталося? — запитав Гребер.

— Та ні. Мені на мить здалося, ніби я щось почув. Але то виявилися пацюки в сараї, де лежать росіяни.

Зауер подивився на пагорб, на схилі якого було закопано партизанів.

— Цим хоч яка-небудь яма дісталася.

— Так. Вони її самі собі викопали.

Зауер сплюнув.

— Зрештою, цих бідолах можна зрозуміти. Адже ми руйнуємо їхню країну.

Гребер звів очі на товариша. Уночі міркується інакше, ніж удень, але ж Зауер старий вояка й не дуже сентиментальний.

— Як це ти до такого додумався? — запитав Гребер. — Тому, що відступаємо?

— Звичайно. А ти собі уяви, що колись вони так само вчинять із нами.

Гребер хвилю помовчав. «Я не ліпший від нього, — міркував він. — Я теж усе зволікав і зволікав скільки міг».

— Дивно, що інших починаєш розуміти лише тоді, коли самому припече в одне місце, — сказав у відповідь. — А поки все добре, ні про що не думаєш, чи не так?

— Звичайно. Це кожному відомо.

— Атож. Але гордитися тут нічим.

— Гордитися? Які там гордощі, коли йдеться про власну шкуру? — Зауер дивився на Гребера здивовано і водночас сердито. — Ваш брат із вищою освітою завше щось намудрує! Не ми з тобою затіяли цю війну, і не ми за неї відповідаємо. Ми тільки виконуємо свій обов'язок. А наказ є наказ. Чи, може, ні?

— Авжеж, — стомлено підтвердив Гребер.

3

Залп одразу захлинувся в сірій ваті безкрайого неба. Навіть ворони, що сиділи на мурах, не встигли злетіти. Вони лише відгукнулися кількома криками, які пролунали голосніше, ніж постріли. Птахи не звикли до такого шуму.

Три плащ-намети були наполовину залиті талою водою. Той, що належав людині без обличчя, був зав'язаний. Райке лежав посередині. Розмоклий чобіт із рештками ноги поклали на місце, але дорогою від церкви він зсунувся і тепер звисав. Ніхто більше не мав бажання його поправляти. Усім раптом здалося, ніби Райке хоче якомога глибше заритися в землю.

Вони закидали тіла мокрими грудками. Яму вже загорнули, але поруч ще залишилася купа землі. Мюкке поглянув на Мюллера:

— Може, втоптати?

— Що?

— Втоптати, пане лейтенант. Могилу. Тоді можна буде згорнути туди решту землі й покласти зверху кілька каменів. Від вовків та лисиць.

— Вони не дістануться. Яма достатньо глибока. Та й крім того...

Мюллер подумав, що вовкам та лисицям і так удосталь поживи, навіщо ж їм розривати могили.

— Дурниці, — мовив він. — Звідки ви це взяли?

— Траплялося.

Мюкке байдуже дивився на Мюллера. «І в цього немає клепки, — промайнуло в нього. — Чомусь нікчеми завжди стають офіцерами. А справжні люди гинуть. Як-от Райке».

Мюллер похитав головою.

— З решти землі нагорніть могилку, — звелів він. — Так буде ліпше. І поставте в головах хрест.

— Слухаюсь, пане лейтенант!

Мюллер наказав роті шикуватись і рушати. Він командував голосніше, ніж потрібно було. Йому завжди здавалося, що літні люди не сприймають його серйозно. Власне, так воно й було.

Зауер, Іммерман і Гребер позгрібали лопатами рештки землі докупи.

— Хрест тут довго не встоїть, — сказав Зауер. — Земля надто м'яка.

— Звичайно, ні.

— І трьох днів не втримається.

— Тобі Райке що, рідня? — поглузував Іммерман.

— Стули писок! Він був чудовий хлопець! Що ти в цьому тямиш?

— То будемо ставити хреста? — спитав Гребер.

Іммерман обернувся:

— А, наш відпускник. Поспішає!

— А ти б не поспішав, га? — втрутився Зауер.

— Мені відпустки не дадуть, і тобі це добре відомо, гнойовий ти жук!

— Звичайно. Бо назад ти не повернешся.

— А може, й повернуся?

Зауер сплюнув. Іммерман зневажливо засміявся:

— Можливо, я повернуся навіть добровільно.

— Авжеж, можливо. Тебе ніхто не розбере. Ти можеш наплести всякої всячини. А хто знає, що там у тебе на умі?

Зауер підняв хреста. Унизу він був загострений. Поставивши його, Зауер ударив кілька разів лопатою зверху. Хрест глибоко вгруз у землю.

— От бачиш, — звернувся він до Гребера. — Не простоїть і трьох днів.

— Трьох днів цілком достатньо, — відгукнувся Іммерман. — Хочу дати тобі одну пораду, Зауере. Через три дні сніг на кладовищі так осяде, що можна буде туди дістатися. Візьмеш там кам'яного хреста й поставиш отут. Тоді твоя вірнопіддана душа матиме спокій.

— Російського хреста?

— А чом би й ні? Бог — явище інтернаціональне. Чи, може, вже ні?

Зауер відвернувся.

— А ти, виявляється, жартівник! Справжній інтернаціональний клоун!

— Я став ним недавно. Став, Зауере. Раніше я був не такий. А з хрестом — це твоя вигадка. Учора ти сам запропонував.

— Учора! Учора! Тоді ми гадали, що це росіянин, а ти все перейнакшив!

Гребер узяв свою лопату.

— Я піду, — мовив він. — Здається, ми тут упоралися, чи не так?

— Так, відпускнику, — відповів Іммерман. — Так, обережнику! Тут ми впоралися.

Гребер промовчав. Він спускався з пагорба.

Відділення розмістилося в погребі, куди світло проникало через дірку в стелі. Якраз під діркою сиділи четверо і грали на ящику в скат. Інші спали по кутках. Зауер писав листа. Погріб був великий, колись він належав, очевидно, якомусь керівникові; тут майже не відчувалося вологи.

Зайшов Штайнбреннер.

— Ви чули останні вісті?

— Радіо вдавилося.

— Неподобство! Воно мусить працювати!

— Ну, то полагодь його, молокососе, — кинув Іммерман. — Чоловік, який його лагодив, два тижні тому залишився без голови.

— А що там зіпсувалося?

— У нас просто немає батарей.

— Батарей?

— Авжеж. — Іммерман ощкірився до Штайнбреннера. — А може, воно запрацює, коли ти всунеш дроти собі в ніс, у тебе ж у голові завжди повно електрики. Спробуй-но!

Штайнбреннер відкинув рукою чуба назад.

— Є люди, які не можуть заткнути пельку доти, доки добряче не обпечуть язика.

— Не говори так таємниче, Максе, — спокійно відповів Іммерман. — Ти вже не раз доносив на мене. Це кожному відомо. Ти спритний хлопець, нівроку. Та от біда — я прекрасний механік і непоганий кулеметник. У даний момент такі люди тут потрібніші, ніж ти. Ось чому тобі так не щастить. А скільки тобі, власне, років?

— Стули писок!

— Років двадцять, еге ж? Чи навіть дев'ятнадцять? Тоді ти прожив чудове життя. П'ять чи шість років полюєш на євреїв та зрадників народу. Слухайте всі! Коли мені було двадцять, я полював лише на дівчат.

— Воно й видно.

— Авжеж, — відповів Іммерман. — Видно.

На порозі став Мюкке.

— Що тут знову сталося?

Ніхто не відповів. Усі мали Мюкке за дурня.

— Я питаю, що тут сталося?

— Нічого, пане фельдфебель, — озвався Бернінг, що сидів до нього найближче. — Просто ми розмовляли.

Мюкке глянув на Штайнбреннера.

— Що таке?

— Десять хвилин тому передавали останні вісті.

Штайнбреннер підвівсь і озирнувся довкола. Ніхто не виявляв жодного інтересу. Слухав лише Гребер. Картярі нишком грали далі. Зауер не підводив голови від листа. Ті, що спали, безперервно хропіли.

— Увага! — загорланив Мюкке. — Вам що, позакладало? Останні вісті! Слухати всім! Це стосується служби!

— Так точно! — відповів Іммерман.

Мюкке кинув на нього погляд. Іммерманове обличчя нічого, крім уваги, не виражало. Картярі поклали карти догори сорочками. Вони не збирали їх у колоду — ощадили кожну мить, щоб одразу ж знову грати далі. Зауер відірвався від свого листа.

Штайнбреннер випростався.

— Важливі новини! Передавали в Годину Нації. В Америці величезні страйки. Сталеливарна промисловість паралізована. Більшість військових заводів не працює. В авіаційній промисловості — акти саботажу. Повсюди демонстрації з вимогою негайного миру. Уряд хитається. Передбачається його повалення.

Він зробив паузу. Ніхто не обізвався. Тих, що спали, збудили. Вони лежали й чухались. Через дірку в стелі тала вода капала в підставлене відро.

Мюкке голосно зітхнув.

— Наші підводні човни блокують усе американське узбережжя. Учора потоплено два великі військові транспорти й три вантажні пароплави з військовими матеріалами; це становить тридцять чотири тисячі тонн лише за один тиждень. Англія голодує серед руїн. Наш підводний флот перерізав будь-який рух на морях. Створено нову таємну зброю. У тім числі бомбардувальники дальньої дії, які без екіпажу можуть долетіти до Америки і, не роблячи посадки, повернутися назад. Атлантичне узбережжя перетворено на могутню фортецю. Якщо ворог спробує полізти на нас, ми його скинемо в океан, як це вже сталося в сороковому році.

Картярі знову взялися за карти. Грудка снігу впала у відро й розбризкала воду.

— Я волів би сидіти зараз у пристойному сховищі, — пробурмотів Шнайдер, присадкуватий чолов'яга з короткою рудою борідкою.

— Штайнбреннере, — звернувся Іммерман, — а які в тебе вісті щодо Росії?

— Чому раптом?

— Бо ми тут. Декого з нас це цікавить. Нашого товариша Гребера, наприклад. Відпускника.

Штайнбреннер завагався. Він не довіряв Іммерману. Але почуття партійного обов'язку взяло гору.

— Скорочення лінії фронту майже закінчено, — пояснив він. — Росіяни знекровлені величезними втратами. Нові позиції, оснащені для контрнаступу, вже готові. Підхід резервів завершується. Наш контрудар із застосуванням нової зброї буде нестримним.

Він хотів був викинути руку, але відразу ж опустив її. Важко було сказати про Росію щось підбадьорливе: кожен сам усе добре бачив. Штайнбреннер раптом став схожий на зразкового учня, який будь-що намагається врятувати іспит.

— Це, звичайно, ще далеко не все. Найважливіші новини тримаються в суворій таємниці. Про них не можна говорити навіть у Годину Нації. Але незаперечно одне: ми знищимо ворога ще в цьому році.

Він якось незграбно повернувся, збираючись іти в інший постій.

Мюкке пішов за ним.

— Задолиз, — кинув один із тих, що спали, потім упав на солому й знову захропів.

Четверо грали далі в скат.

— Знищимо! — поглузував Шнайдер. — Ми їх знищуємо по двічі на рік. — Він заглянув у свої карти. — У мене двадцять.

— Росіяни народжуються вже обманщиками, — заявив Іммерман. — У фінську війну вони прикинулися значно слабшими, ніж були насправді. Це був підлий більшовицький викрутас.

Зауер підвів голову.

— Може, ти, нарешті, трохи помовчиш? Ти, мабуть, усе знаєш, еге ж?

— Абсолютно! Ще кілька років тому вони були нашими союзниками. А висловлювання щодо фінської війни належить самому Герингу. Ти маєш щось проти?

— Діти, годі вам, урешті-решт, сперечатися, — сказав хтось під стіною. — Що це сьогодні, справді, сталося?

Запанувала тиша. Тільки карти й далі ляскали об дошку та капала вода. Гребер незрушно сидів на своєму місці. Він знав, що сталося. Так було завжди після розстрілів і похоронів.

Надвечір почали прибувати цілі групи поранених. Частину з них одразу ж відсилали далі. Вони приходили в закривавлених пов'язках із сіро-білої далечини й рухались в інший бік, до похмурого горизонту. Здавалося, вони ніколи не дістануться до госпіталю і десь потонуть у цьому безкінечному сіро-білому місиві. Більшість із них мовчали. Усі були голодні.

Для інших, хто не міг іти й кому не залишалося санітарного транспорту, в церкві обладнали тимчасовий госпіталь. Розбитий дах трохи полагодили, і смертельно зморений лікар, що прийшов із двома санітарами, вже приступив до операцій.

Двері стояли розчинені, аж доки стемніло, й ноші то вносилося, то виносилося. У золотистих сутінках церкви яскраве світло над операційним столом скидалося на казковий намет. У кутку валялися рештки двох скульптур святих. Діва Марія простягала руки, пальців на них уже не було. Ісус Христос утратив ноги, він мав такий вигляд, немовби його розіп'яли після ампутації. Поранені кричали не часто. У лікаря ще були наркотичні засоби. Воду кип'ятили в казані та нікельованому посуді. Ампутовані кінцівки помалу наповнювали цинкову балію, принесену з хати ротного командира. Десь узявся собака. Він усе крутився під дверима й, хоч скільки його проганяли, щоразу повертався назад.

— Звідки він тут узявся? — запитав Гребер. Він стояв із Фрезенбургом неподалік від попової хати. Фрезенбург пильно придивився до кошлатого пса, що весь тремтів і витягував шию.

— Мабуть, із лісу.

— Що йому там робити? У лісі ж немає чого їсти.

— Чому немає? Вистачає. І не лише в лісі. Скрізь.

Вони підійшли ближче. Собака насторожено підвів голову, збираючись утекти. Обоє зупинились.

Собака був високий і худий, з рудувато-сірою шерстю й довгастою, вузькою головою.

— Це не дворняга, — сказав Фрезенбург. — Породистий пес.

Він тихо цмокнув язиком. Тварина підняла вуха. Фрезенбург цмокнув ще раз і заговорив до собаки.

— Гадаєш, він шукає тут поживи? — спитав Гребер.

Фрезенбург похитав головою:

— Поживи повно скрізь. Він прийшов не тому. Тут є світло і щось схоже на оселю. Мені здається, він просто шукає людського товариства.

Винесли ноші. На них лежав поранений, що помер під час операції. Собака відскочив на кілька метрів назад. Він стрибнув так легко, ніби його підкинула пружина. Потім став і знову подивився на Фрезенбурга. Той, розмовляючи з ним, неквапом ступив до нього. Пес знову відскочив назад, потім зупинився й ледве помітно завиляв хвостом.

— Він боїться, — сказав Гребер.

— Звичайно. Але гарний собака.

— До того ж людожер.

Фрезенбург обернувся.

— Ми всі такі.

— Чому?

— Бо такі. Але думаємо, що добрі. І тому, як і цей пес, шукаємо трохи тепла, світла, дружби.

Фрезенбург усміхнувся одним боком обличчя. Другий лишився майже непорушний — через широкий шрам.

Цей бік Греберові завжди здавався мертвим, і йому було трохи моторошно, коли він бачив цю усмішку, яка немовби вмирала перед бар'єром. Це здавалося йому невипадковим.

— Ми нічим не відрізняємося від інших людей. Це війна, і цим сказано все.

Фрезенбург похитав головою і обтрусив ціпком сніг із гамашів.

— Ні, Ернсте. Ми втратили почуття міри. Десять років нас тримають в ізоляції, тримають в ізоляції і виховують жахливу, волаючу до неба, нелюдську й сміхотворну зверхність. Нас оголосили панівною нацією, якій інші мають служити рабами. — Він гірко посміхнувся. — Панівна нація! Коритися кожному йолопові, кожному пройдисвітові, кожному наказові — що тут спільного з панівною нацією? Ось тобі вся відповідь. І вона, як завжди, б'є невинних більше, ніж винних.

Гребер здивовано дивився на товариша. Тут, на чужині, Фрезенбург був єдиною людиною, якій він цілком довіряв. Обидва вони виросли в одному місті й були давні знайомі.

— Коли ти все знаєш, — сказав він нарешті, — тоді чому ти тут?

— Чому я тут? Замість того, щоб сидіти в концтаборі чи бути розстріляним за ухиляння од військового обов'язку?

— Я не про те. Але ж у тридцять дев'ятому твій рік не призивався і тебе не могли мобілізувати? Тоді чому ж ти зголосився добровільно?

— Так, тоді я був ще надто старий. Але потім усе змінилося. Тепер беруть ще старіших від мене. Та справа не в цьому. Це не виправдання. Те, що ми тут, нічого не міняє. На той час ми переконували себе в тому, що у війну не можна кидати батьківщину напризволяще. А що воно за війна, хто в ній винен, хто її розпочав — нас не обходило. Це була відмовка. Точнісінько, як раніше, коли ми їх підтримували, аби не накликати біди. То була теж відмовка. Для самих себе. І тільки! — Він замахнувся і вдарив ціпком по снігу. Собака нишком подався геть, за церкву.

— Ми спокушали Бога, Ернсте. Ти це розумієш?

— Ні, — відповів Гребер. Він не хотів розуміти.

Фрезенбург якусь мить помовчав.

— Ти не можеш цього зрозуміти, — сказав потім спокійніше. — Ти ще молодий. Крім істеричних мавпячих кривлянь та війни, ти ще багато чого не знаєш. Але я вже був на одній війні. І пережив час між війнами.

Він знову засміявся; один бік його обличчя всміхався, другий лишався непорушним. Усмішка не могла його подолати й розбивалася, немов стомлена хвиля об берег.

— Як би мені хотілося бути оперним співаком, — сказав він. — Тенором. Із порожньою головою і переконливим голосом. Або дідом. Або дитиною. Ні, тільки не дитиною. Дитині ще потрібно жити. Війну програно, ти хоч це принаймні усвідомлюєш?

— Ні.

— Кожен генерал, якщо в нього є почуття відповідальності, вже давно здався б. Ми б'ємося тут ні за що. — Він повторив ще раз: — Ні за що! Навіть не за сприятливі умови миру. — І підняв руку, показуючи на темний горизонт. — З нами ніхто вже не захоче розмовляти. Ми шаленіли, як Атилла або Чингізхан. Ми поламали всі угоди й людські закони. Ми...

— Це було СС, — сказав Гребер із відчаєм. Він прийшов до Фрезенбурга, щоб позбутись Іммермана, Зауера і Штайнбреннера; йому хотілося поговорити про тихе старе місто над річкою, про липові алеї і юність. Але тепер на серці стало ще важче, ніж досі. Останнім часом усе складалося проти нього. Від інших він не сподівався допомоги; лишався тільки Фрезенбург, якого він давно не бачив у веремії відступу. І саме від нього тепер почув те, в чому так довго не хотів зізнаватись, у чому хотів спершу розібратися вдома і чого боявся найбільше.

— Есесівці, — повторив Фрезенбург презирливо. — Лише за них ми ще б'ємося. За СС, за гестапо, за брехунів і спекулянтів, за фанатиків, убивць і божевільних, щоб вони ще якийсь рік утримались при владі. За них — і більше ні за кого. Війну давно програно.

Смеркло. Церковні двері позачиняли, щоб надвір не проникав жоден промінчик світла. У проймах вікон з'явились темні постаті, що запинали їх ковдрами. Входи до погребів та сховищ також затемнювали. Фрезенбург озирнувся довкола:

— Ми стали кротами. Навіть у своїх проклятих душах. Ось до чого ми докотилися!

Гребер дістав із кишені мундира почату пачку сигарет і простягнув товаришеві. Фрезенбург відмовився.

— Пали сам. Або залиш собі. У мене їх вистачає.

Гребер похитав головою:

— Візьми.

Фрезенбург ледь усміхнувся і взяв сигарету.

— Коли їдеш?

— Не знаю. Відпустку ще не затверджено.

Гребер глибоко затягнувся і видихнув дим. Добре, коли є сигарети. Інколи навіть краще, ніж друзі. Сигарети не збивають з пуття. Вони мовчазні й добрі.

— Не знаю, — повторив він. — Я вже давно взагалі нічого не знаю. Раніше все було ясно, а тепер усе переплуталось. Я хотів би заснути і прокинутись у зовсім інший час. Але це не так легко. Я з біса запізнився з роздумами. Немає чим пишатися!

Фрезенбург потер ребром долоні шрам на обличчі:

— Заспокойся. За останні десять років нам так протуркали вуха пропагандою, що просто важко було почути щось інше. Особливо те, у чого не такий крикливий голос. Сумніви й совість. Ти ще пригадуєш Польмана?

— Він був у нас учителем історії та релігії.

— Будеш удома, провідай його. Можливо, він ще живий. Поклонись йому від мене.

— Чому б йому не жити? Адже він не солдат.

— Ні.

— Тоді ще живий, напевно. Йому не більше шістдесяти п'яти.

— Привітай його від мене.

— Гаразд.

— Я мушу йти. Хай тобі щастить. Мабуть, більше не побачимось.

— Мабуть. Хіба що після повернення. Та це й не довго, якихось три тижні.

— І то правда. Ну, бувай здоровий.

— Ти також.

Фрезенбург, провалюючись у снігу, попростував до своєї роти, що розташувалася в сусідньому розбитому селі. Гребер дивився йому вслід, аж доки той не зник у сутінках. Тоді повернув назад. Перед церквою побачив темну тінь собаки. Двері прочинилися, і тоненький промінчик світла на мить вирвався надвір. То хтось відхилив плащнамет при вході. Від тієї крихти світла повіяло теплом; не знаючи, що то за світло, можна було подумати, що ти на батьківщині. Гребер підійшов до собаки. Той відскочив убік, і Гребер побачив, що обидві покалічені статуї святих винесено з церкви надвір і поставлено в сніг. Поряд валявся розбитий велосипед. Їх викинули — усередині потрібен був кожний клаптик простору.

Він рушив далі, до погреба, де розмістився його взвод.

Тьмяне сяйво вечірньої зорі мерехтіло над руїнами. Трохи збоку від церкви лежали мертві. У талому снігу знайшли ще трьох — давніх, жовтневих. Вони майже розклались і змішалися з землею. Поблизу

лежали інші — ті, що померли пополудні в церкві. У них був ще блідий, ворожий і чужий вигляд; здавалося, вони ще не змирилися зі смертю.

4

Вони попрокидалися. Погріб двигтів. У вухах дзвеніло. Звідусюди сипалося сміття. За селом шаленіли зенітки.

— Мерщій нагору! — гукнув хтось із поповнення.

— Спокійно! Не засвічуйте вогню!

— Швидше з цієї пацючої нори!

— Ідіот! А куди? Тихо! Чорт забирай, ви що, ще й досі новобранці?

Глухий удар знову струсонув погріб. У темряві щось упало. З гуркотом і тріском посипалося каміння, сміття, дошки. Крізь дірку в стелі було видно тьмяні спалахи.

— Тут когось прикидало!

— Спокійно! То всього-на-всього відпав шматок стіни.

— Вилазьмо, доки нас тут не поховали!

На виході з погреба забовваніли постаті.

— Баранячі голови! — лаявся хтось. — Сидіть унизу, тут хоч осколків немає.

Але ніхто про це не думав. Люди не довіряли цьому неукріпленому погребу. І вони мали рацію — так само, як і ті, що залишалися. Усе залежало від випадку: можна було загинути під обвалом, а можна й від осколка.

Вони чекали. Напружено, затамувавши подих. Чекали наступного удару. Він мав бути ось-ось. Але його не було. Замість нього почулися вибухи, що лунали один за одним, усе віддаляючись.

— Прокляття! — вилаявся хтось. — Де наші винищувачі?

— Над Англією.

— Мовчати! — закричав Мюкке.

— Над Сталінградом! — сказав Іммерман.

— Заткни пельку!

У проміжку між розривами зенітних снарядів почувся гул моторів.

— Ось вони! — вигукнув Штайнбреннер. — Це наші!

Усі прислухалися. Крізь ревище й гуркіт долинули кулеметні черги. Потім один по одному розляглися три вибухи. Зразу ж за селом. Бліде світло спалахнуло над погребом, і тієї ж миті всередину ввірвалося щось неймовірно біле, червоне й зелене; земля стала дибки й розлетілася у вирі грому, блискавки та мороку. Серед вибухів надворі чулися крики, в погребі з гуркотом валилися стіни. Гребер навпомацки почав

пробиратись до виходу, на голову сипалася штукатурка. «Церква», — подумав він і відчув у душі таку порожнечу, немовби від нього залишилася тільки оболонка, а все інше знищила вибухова хвиля. Вихід із погреба був цілий, він засірів у темряві, щойно стали бачити засліплені очі. Гребер поворухнувся. Здається, не ушкодило.

— Прокляття, — обізвався біля нього Зауер. — Близенько рвонуло. По-моєму, погребу амба.

Вони поповзли далі. Надворі знову загриміло. Час од часу долітали команди Мюкке. Шматок каменя влучив йому в лоб. Кров, чорна від раптових спалахів світла, текла по його обличчю.

— Швидше! Усі сюди! Розкопати! Кого немає?

Ніхто не відповідав. Запитання було надто безглузде.

Гребер із Зауером розгортали щебінь і каміння. Просувались повільно. Металеві балки й великі уламки затримували їх. Вони майже нічого не бачили. Було видно тільки бліде небо та ще спалахи вибухів.

Гребер прибрав із дороги штукатурку й поліз уздовж стіни, що обвалилася. Нахилившись обличчям майже до самого щебеню, обмацував руками довкола. Він напружено прислухався, чи не почується крізь гуркіт прохання допомогти або стогін, і ретельно обстежував руїни, щоб не проминути людського тіла. Це було краще, аніж шукати навмання. Під час обвалів дорога кожна хвилина.

Раптом Гребер натрапив на руку, що ворушилася.

— Тут хтось є! — гукнув він і почав мацати довкола, шукаючи голови. Він не зміг її знайти і сіпнув за руку. — Де ти тут? Чого мовчиш, обізвися! Де ж ти? — кричав він.

— Я тут, — тихо прошепотів над самісіньким його вухом у проміжку між вибухами той, кого присипало. — Не тягни. Мене добре привалило.

Рука знову поворухнулася. Гребер прогріб штукатурку. Знайшов обличчя. Намацав рот.

— До мене! — гукнув він. — Допоможіть мені!

У цьому кутку могли працювати одночасно не більше двох чоловік. Гребер почув голос Штайнбреннера.

— Витягайте його сюди! Глядіть, щоб не присипало голову! Ми спробуємо з цього боку!

Гребер відсунувся вбік. Інші поквапливо працювали в темряві.

— Хто це? — спитав Зауер.

— Не знаю. — Гребер звернувся до потерпілого: — Ти хто?

Той щось відповів. Гребер нічого не розібрав. Поруч працювали товариші. Вони розгрібали й відтягували уламки.

— Він іще живий? — запитав Штайнбреннер.

Гребер обмацав обличчя. Воно було нерухоме.

— Не знаю, — відповів він. — Кілька хвилин тому був ще живий.

Гуркіт знову посилився. Гребер нахилився до самого обличчя засипаного.

— Ми тебе зараз витягнемо! — гукнув він. — Ти мене зрозумів?

Йому здалося, ніби він відчув у себе на щоках слабке дихання, але впевнений не був. Поруч сопіли Штайнбреннер, Зауер і Шнайдер.

— Він більше не відповідає.

— Ми далі не можемо. — Зауер увігнав лопату в землю з такою люттю, що вона задзвеніла. — Тут металева арматура і величезне каміння. Потрібне світло й інструменти.

— Ніякого світла! — закричав Мюкке. — Хто спробує засвітити, буде розстріляний!

Усі самі добре знали, що світити під час повітряного нальоту означало б самогубство.

— От йолоп! — вилаявся Шнайдер. — Кому це не відомо!

— Далі ми не просунемось. Доведеться зачекати, поки розвидниться.

— Авжеж.

Гребер присів навпочіпки під стіною і задивився в небо, звідки на погріб падали важкі громи. Він не міг там нічого розібрати. Він лише чув, як десь гуркоче невидима смерть. У цьому не було нічого незвичайного. Він уже не раз переживав і таке, і ще страшніше.

Він обережно торкнувся рукою чужого обличчя. Сміття й куряви на ньому вже не було. Намацав губи. Потім зуби. Відчув, як вони легенько вкусили його за палець. Тоді вкусили дужче й відпустили.

— Він ще живий, — повідомив товаришів.

— Скажи йому, що двоє побігли по інструменти.

Гребер знову доторкнувся до губів. Вони вже не ворушилися. Знайшов серед сміття руку і стиснув її. Але й рука більше не відповідала. Гребер її стискав і стискав — це було все, що він міг зробити. Отак він і сидів, чекаючи, доки закінчиться наліт.

Принесли інструменти й відкопали засипаного. Це був Ламмерс. Худорлявий чоловік в окулярах. Знайшлися й окуляри. Вони лежали за якийсь метр на підлозі й були цілі. А Ламмерс був мертвий.

Гребер із Шнайдером заступили в караул. Повітря було імлисте й пахло, як пахне завжди після бомбардування. Один бік церкви розбило. Хату командира роти також. Гребер запитав сам себе, чи не

вбито Рае. Потім побачив його в напівтемряві, тонкого й довготелесого, за хатою; він спостерігав, як розбирають руїни коло церкви. Частину поранених засипало. Решта лежали надворі, просто неба, на ковдрах та плащ-наметах. Вони не стогнали. Їхні очі були звернені до неба. Ні, вони не чекали звідти допомоги. Вони боялися неба.

Гребер поминув свіжі воронки. Вони смерділи й на тлі снігу здавалися такими чорними, немов були бездонні. Туман уже клубочився над ними. Невелика воронка виднілася на схилі пагорба, де вони поховали забитих раніше.

— Он ту можна використати замість могили, — сказав Шнайдер. — Мертвих чимало.

Гребер похитав головою.

— А де ти візьмеш землю щоб їх загорнути?

— Можна накопати по краях.

— Це не поможе. Все одно залишиться яма. Краще викопати свіжі могили.

Шнайдер пошкріб свою руду бороду.

— А хіба на могилах обов'язково мають бути надгробки?

— Мабуть, що ні. Просто так уже ведеться.

Вони пішли далі. Гребер побачив, що хрест на могилі Райке зник. Очевидно, вибухом його відкинуло кудись убік.

Шнайдер зупинився і прислухався.

— Отак і проходить твоя відпустка, — сказав він.

Прислухались обоє. Фронт раптом ожив. Освітлювальні ракети повисли над горизонтом. Артилерійський вогонь став сильніший і розміреніший. Чути було, як рвуться міни.

— Ураганний вогонь, — сказав Шнайдер. — Це означає, що ми знову опинимося на передовій. Відпустці кінець!

— Так.

Вони слухали далі. Шнайдер мав рацію. Те, що вони чули, не скидалося на випадкову атаку. Це була важка артилерійська підготовка. Завтра вранці на цій неспокійній ділянці фронту, очевидно, слід чекати загального наступу. Погода через ніч зіпсувалася, й туман дедалі густішав. Росіяни наступатимуть під прикриттям туману, як це вже було два тижні тому, коли рота втратила сорок два чоловіки.

Відпустка пропала. Щоправда, Гребер не дуже в неї вірив. Навіть не написав про це батькам. Звідтоді, як його призвали, він їздив додому лише двічі, і це було так давно, що здавалося чимось неймовірним. Майже два роки тому. Чи двадцять років. Зрештою, це однаково. Він навіть не відчував розчарування. Лише порожнечу.

— Ти в який бік підеш? — спитав Шнайдер.

— А мені однаково. Праворуч?

— Гаразд. Тоді я піду ліворуч.

Туман густішав. Він був схожий на брудний молочний суп, через який доводилося брести. Він уже сягав їм по шиї, клубочився, обдавав холодом. Шнайдерова голова попливла по тому супові вбік. Гребер пішов ліворуч, далеко обминаючи село. Він то пірнав у туман, то знову виринав і бачив на гребенях молочних хвиль різнобарвні вогні фронту. Вогонь усе дужчав.

Гребер не пам'ятав, скільки вже пройшов, коли раптом почув кілька поодиноких пострілів. «Це Шнайдер, — подумав він. — Мабуть, для хоробрості». Потім знову пролунали постріли й цього разу вигуки. Пригнувшись, він сховався в тумані й звів гвинтівку. Голоси наближалися. Хтось покликав його на ім'я. Він відповів.

— Ти де?

— Тут.

Гребер на мить виткнувся з туману і з обережності відскочив убік. Ніхто не стріляв. Він почув голоси тепер уже зовсім близько, але вночі та ще в тумані не міг прикинути відстань. Потім побачив Штайнбреннера.

— Свині! Убили Шнайдера. Прямо в голову!

То були партизани. Вони підкралися в тумані. Руда Шнайдерова борода, певно, виявилася для них непоганою мішенню. Вони, видно, вважали, що рота спить; робота на руїнах стала їм на перешкоді, але Шнайдера вони все-таки підстерегли.

— Бандити! У цьому клятому супі ми не можемо їх переслідувати.

Обличчя Штайнбреннера було вологе від туману. Очі його блищали.

— Тепер патрулюватимемо по двоє, — сказав він. — Наказ Рае. І не заходьте далеко.

— Гаразд.

Вони трималися так близько, що бачили обличчя один одного. Пильно вдивляючись у туман, Штайнбреннер обережно пробирався вперед. Він був досвідчений солдат.

— От якби злапати хоч одного, — пробурмотів він. — Я знаю, що б з ним учинив у цьому тумані. Ганчірку в пельку, щоб не писнув, руки й ноги позв'язував би й ну! Ти не повіриш, як далеко можна витягнути з орбіти око, і воно не відірветься. — Він зробив обома руками такий жест, немов щось повільно роздушував.

— Чому ж ні, вірю, — відгукнувся Гребер. «Шнайдер, — думав він. — Якби той пішов ліворуч, а не праворуч, вони порішили б мене». Але ця думка майже не викликала в нього тривоги. Так траплялося вже часто. Солдатське життя залежало від випадку.

Вони шукали, доки їх підмінили, але нікого не знайшли. Вогонь із фронту перенісся на тили. Світало. Наступ розпочався.

— Заварилося, — сказав Штайнбреннер. — От якби зараз опинитися на передовій! У такому наступі часто потрібне поповнення. За кілька днів можна стати унтер-офіцером.

— Або кавкнути під танком!

— Ех ти! Завжди ви, старі козли, думаєте про те саме! Так далеко не заїдеш! Адже не всіх убивають.

— Звичайно, ні. Інакше не було б ніякої війни.

Вони знову полізли в погріб. Гребер ліг і спробував заснути, але не зміг. Він дослухався до гуркоту на фронті.

Настав день, сірий і вогкий. Фронт вирував. У бій вступили танки. На півдні передову лінію вже було відкинуто назад. Гули літаки. Рівниною мчали машини. Поранені повертались в тил. Рота чекала наказу виступати на передову.

О десятій Гребера викликали до Рае. Командир роти змінив квартиру. Тепер він жив у другій половині кам'яного будинку, що якимось дивом уцілів. Поряд була канцелярія.

Кімната Рае містилася на першому поверсі. Стілець на трьох ніжках, розвалена велика піч, на якій валялося кілька ковдр, похідне ліжко і стіл — ось і вся обстановка. Під розбитим вікном виднілася воронка. Вікно було затулене картоном. У кімнаті гуляв холод. На столі стояла спиртівка з кавником.

— Вашу відпустку затверджено, — сказав Рае. Він налив кави в строкату чашку без вушка. — Це вас дивує?

— Так точно, пане лейтенант!

— Мене також. Документи в канцелярії. Заберіть їх. І щоб зараз же вашої ноги тут не було. Сідайте на яку-небудь попутну машину. З години на годину я чекаю, що всі відпустки відмінять. А коли вас уже не буде, то не буде, зрозуміло?

— Так точно, пане лейтенант!

Здавалося, Рае хотів додати ще щось. Але потім передумав, вийшов з-за столу й подав Греберові руку.

— Щасливої дороги, і постарайтесь якнайшвидше забратися звідси геть. Ви вже давно цього чекаєте. І заслужили.

Він одвернувся й підійшов до вікна. Воно було для нього надто низьке. Нахилившись, виглянув надвір.

Гребер повернувся кругом і пішов поза будинком до канцелярії. Проходячи під вікном, побачив ордени на грудях Рае. Голови не видно було.

Писар простягнув йому обліплену печатками та підписами відпускну.

— Тобі пощастило, — промимрив він. — І навіть неодружений, еге ж?

— Ні. Але ж це моя перша відпустка за два роки.

— Пощастило, — повторив писар. — Такий шарварок і — відпустка!

— Я ж не вибирав час.

Гребер повернувся до погреба. Він уже втратив був усяку надію на відпустку й тому завчасно не спакувався. Та й пакувати, власне, не було чого. Миттю постягував докупи свої речі. Серед них була емальована російська іконка, яку він хотів подарувати матері. Він її підібрав десь по дорозі.

Йому знайшлося місце на санітарній машині. Переповнене пораненими авто потрапило в занесену снігом яму, запасного водія викинуло з кабіни, й він зламав собі руку. Гребер сів на його місце.

Машина поїхала дорогою, яка була позначена кілками та солом'яними віхами й проходила поза селом. Гребер побачив свою роту, що вишикувалася на сільському майдані перед церквою.

— А он тим доведеться йти вперед, — сказав водій. — Знову в бій. Бідолахи! Чоловіче, звідки в росіян стільки артилерії?

— Так...

— Танків у них теж повно. Звідки раптом?

— З Америки або з Сибіру. Там у них заводів, кажуть, хоч греблю гати.

Водій обминув вантажну машину, яка застрягла.

— Росія надто велика. Надто велика, кажу тобі. У ній не важко й пропасти.

Гребер кивнув і поправив краги. На мить він здався сам собі дезертиром. На сільському майдані стоїть його рота, а він їде в тил. Сам. Інші залишаються, а він їде. Вони підуть на фронт. «Але ж я заслужив, — думав Гребер. — І Рае так сказав. Та що тут розмірковувати? Просто мені страшно, що мене хтось наздожене й поверне назад».

Через кілька кілометрів вони побачили машину з пораненими, яка з'їхала на узбіччя і загрузла в снігу. Зупинились і оглянули своїх поранених. Двоє померло.

Вони їх зняли і на їхнє місце взяли трьох з машини. Гребер допомагав переносити. У двох були ампутовані кінцівки, третій був поранений в обличчя, він міг сидіти. Ті, що залишалися, лаялись і кричали. Вони лежали на ношах, і для них місця не знайшлося. Їх пригнічував страх, властивий усім пораненим: а що, коли в останню мить війна наздожене їх знову?

— Що сталося? — запитав водій шофера машини, що загрузла.

— Зламалася вісь.

— Вісь? У снігу?

— Кажуть, один навіть зламав собі пальця, колупаючись у носі. Ти не чув про таке, молокососе?

— Чув. Усе-таки тобі хоч трохи пощастило, що справжня зима минулася. Тут усі позамерзали б.

Вони поїхали далі. Водій відкинувся на сидінні.

— Місяців зо два тому й зі мною таке було, — сказав він. — Коробка передач підвела. Ледве повзли. Люди попримерзали до нош. Нічого не можна було вдіяти. Шестеро ще жило, коли ми, нарешті, приїхали. Руки, ноги, носи, звичайно, повідморожували. Бути пораненим у Росії та ще взимку — це не жарт. — Він дістав жувальний тютюн і відкусив шматок. — А ходячі поранені! Тим довелося йти пішки. Уночі, в холод. Накинулися були на нашу машину. Пообліплювали дверцята й приступки, немов бджоли. Довелося їх поскидати.

Гребер неуважно кивнув і озирнувся. Села вже не видно було. Воно сховалося за сніговим заметом. Не існувало більше нічого, крім неба та рівнини, якою вони їхали на захід. Був полудень. Сонце тьмяно світило крізь сіру запону. Сніг ледь-ледь блищав. І раптом у грудях Гребера щось прорвалося — гаряче й нестримне; він уперше відчув, що врятувався, що віддаляється від смерті все далі й далі. Він відчував це, дивлячись на розбиту снігову дорогу, що метр за метром зникала під колесами машини; метр за метром віддалявся він від небезпеки — на захід, на батьківщину, в незбагненне життя, що чекало на нього там, за рятівним горизонтом.

Перемикаючи швидкість, водій ненароком штовхнув його. Гребер здригнувся. Він обмацав кишені й дістав пачку сигарет.

— На, — сказав він.

— Мерсі, — відповів водій, не глянувши. — Я не палю. Лише жую.

5

Вузькоколійка не працювала. Невеличкий, замаскований вокзал стояв на осонні. Від кількох будинків, які були довкола, мало що залишилося; замість них побудували кілька бараків, пофарбували їхні дахи та стіни в захисний колір. На колії стояли залізничні вагони. Російські полонені щось перевантажували в них. Вузькоколійка сполучалася тут із ширококолійною магістраллю.

Поранених перенесли в один із бараків. Ті, що могли рухатись, посідали на саморобні грубезні лави. Прибуло ще кілька відпускників. Вони старалися не показуватись нікому на очі — боялися, що їх побачать і відішлють назад.

День видався якийсь млявий. Бліде світло, відбиваючись від снігу, гралося саме з собою. Здалеку долинав гуркіт авіаційних моторів. Але не з повітря; отже, десь поруч, мабуть, був захований аеродром. Пізніше над вокзалом пролетіла ескадрилья літаків і почала набирати висоту, аж поки стала схожою на зграйку жайворонків. Гребер задрімав. «Жайворонки, — думав він. — Мир».

Їх налякали двоє польових жандармів.

— Документи!

Жандарми були здорові, міцні та впевнені в собі, як люди, котрим не загрожує небезпека. Уніформа сиділа на них бездоганно, зброя блищала, і кожен із них важив щонайменше на кілограмів десять більше, ніж будь-який відпускник.

Солдати мовчки подіставали свої відпускні. Перш ніж повернути, жандарми пильно й прискіпливо вивчили їх. Потім звеліли показати солдатські книжки.

— Харчуватиметесь у бараці номер три, — сказав нарешті старший. — Та добре вимийтесь. Який у вас вигляд! Ви що, хочете приїхати на батьківщину, як свині?

Гурт попрямував до третього барака.

— Прокляті собаки-шукачі! — вилаявся зарослий чорною щетиною чоловік. — Повідгодовували пики — й подалі од фронту. Поводяться з нами, наче ми злочинці.

— Під Сталінградом вони десятками розстрілювали як дезертирів тих, хто відставав від свого полку, — сказав інший.

— Ти був під Сталінградом?

— Якби я був під Сталінградом, то не сидів би зараз отут. З того котла не вибрався жоден.

— Послухай-но, — промовив літній унтер-офіцер. — На фронті можеш патякати що завгодно. Але тут усе по-іншому. Відтепер краще заткни пельку, коли не бажаєш собі зла, ясно?

Вони стали зі своїми казанками в чергу. Чекати довелося не менш як годину. Ніхто не відходив. Було холодно, але всі чекали. Вони вже до цього звикли. Нарешті одержали по ополонику супу, в якому плавало трохи м'яса, овочів та кілька картоплин.

Чоловік, що не був під Сталінградом, пильно озирнувся навколо.

— Хотів би я знати, чи й жандармів так годують?

— Чоловіче, тобі не все одно! — презирливо зауважив унтер-офіцер.

Гребер їв суп. «Принаймні хоч теплий, — думав він. — Удома їстиму інше. Мати приготує. Можливо, навіть почастує смаженою ковбасою з цибулею й картоплею і малиновим пудингом із ванільним соусом».

Вони змушені були чекати до ночі. Польові жандарми ще двічі перевіряли їх. Поранені прибували й прибували. З кожною новою групою відпускники нервували все більше. Вони боялися, що їх тут залишать. Нарешті, після півночі, сформували поїзд. Похолодало, небо всіяли великі зорі. Кожен їх ненавидів; вони провіщали добру погоду для літаків. Природа сама по собі для них уже давно не означала нічого іншого, крім поняття, пов'язаного з війною. Захист або загроза.

Почали вантажити поранених. Трьох одразу ж винесли назад. Вони були мертві. Ноші залишилися на платформі. На мертвих ковдр не було. Ніде ані вогника.

Потім настала черга поранених, які могли рухатись, їх перевіряли прискіпливо. «З ними ми не пройдемо, — думав Гребер. — Їх надто багато. Поїзд переповнений». Він похмуро вдивлявся в ніч. Серце калатало. Десь над головою гули літаки. Він знав, що це німецькі, але однаково боявся. Він боявся тут куди більше, ніж на фронті.

— Відпускники! — почулося нарешті.

Група кинулася до поїзда. Знову з'явилася польова поліція. Пополудні, під час останньої перевірки, кожен одержав талон, який тепер повинен був здати. Вони полізли у вагон. Там уже сиділо кілька поранених. Відпускники товпилися й штовхались. Пролунала команда. Усі мусили вилізти й вишикуватись. Тоді їх повели до сусіднього вагона, в який також уже пробралися поранені. Оголосили посадку. Гребер знайшов місце посередині. Він не хотів сідати коло вікна. Він знав, що можуть накоїти осколки.

Поїзд стояв. У купе було темно. Усі чекали. На платформі все стихло, але поїзд не рухався. З'явилося двоє польових жандармів, що вели посередині якогось солдата. Вагон поминула група росіян, які несли ящики з боєприпасами. Потім, голосно розмовляючи, пройшло кілька есесівців. А поїзд усе ще не рушав. Поранені почали лаятись. Вони мали на це право. Тепер із ними вже ніхто не міг нічого вчинити.

Гребер прихилився головою до стінки. Він хотів заснути й прокинутися тоді, коли поїзд уже їхатиме, але це йому не вдалося. Він прислухався до кожного звуку. Бачив у темряві очі супутників. Слабке світло, відбиваючись від снігу, проникало у вікно й блищало в їхніх очах. Але його було замало, щоб розгледіти обличчя. Лише очі. Купе сповнював морок і неспокійні очі, а серед них мертво біліли пов'язки.

Поїзд рушив і одразу ж знову став. Пролунали вигуки. Перегодом грюкнули двері. На платформу винесли двоє нош. «Двома мертвими більше. Двома місцями більше для живих, — подумав Гребер. — Коли б тільки в останню мить не прибули нові поранені й нам не довелось забиратися геть!» Усі думали про те саме.

Поїзд знову смикнувся. За вікном повільно попливла платформа. Польові жандарми, полонені, есесівці, штабелі ящиків. І раптом зору відкрилася рівнина. Усі подалися вперед. Вони ще не йняли віри. А що, коли поїзд знов зупиниться? Але він котився, котився, і поступово судорожне посмикування перетворилося на ритмічний рух. З'явилися танки й гармати. Солдати, що проводжали очима поїзд. Гребер відчув себе враз страшенно стомленим. «Додому, — думав він. — Додому! О Боже, я ще не наважуюсь радіти».

Зранку йшов сніг. Зупинилися на якійсь станції, щоб напоїти поранених кавою. Станція лежала на околиці містечка, від якого мало що зосталося. Повиносили мертвих. Почали переформовувати поїзд. Гребер із кухлем ерзац-кави наздогнав свій вагон. Виходити вдруге, по хліб, він не важився.

Ешелоном пішли патрулі, виловлюючи легкопоранених, які мали залишитись у місцевому госпіталі. Звістка миттю облетіла вагони. Поранені в руку кинулися до туалетів, щоб сховатися. Кожен намагався відвоювати собі місце. З лютою і відчаєм вони витягували тих, які намагалися зачинити за собою двері.

— Ідуть! — крикнув хтось зненацька на платформі.

Клубок людських тіл розпався. Двоє посідали на унітази й зачинили двері. Один із поранених, який під час бійки упав на підлогу, з жахом дивився на свою руку в гіпсі. Невеличка червона пляма ставала

все більшою. Ще один відчинив двері, що виходили на протилежну платформу, і через силу сповз прямо в сніговий замет. Він стояв, припавши всім тілом до вагона. Решта залишилися сидіти.

— Зачиніть двері, — сказав хтось, — а то вони одразу здогадаються.

Гребер зачинив. На мить він побачив крізь снігову завію бліде обличчя солдата, що причаївся біля вагона.

— Я хочу додому, — сказав поранений із закривавленою пов'язкою. — Двічі я потрапляв до цих проклятих польових госпіталів, і щоразу мене посилали назад, без відпустки на лікування. Я хочу на батьківщину.

Він із ненавистю дивився на здорових відпускників. Ніхто до нього не обзивався. Минуло чимало часу, поки прийшли патрулі. Двоє з них перевіряли купе, інші стерегли на платформі поранених, яких уже спіймали. Один із патрульних був молодий фельдшер. Він недбало проглядав довідки про поранення.

— Виходьте, — спокійно говорив він, беручи до рук уже інший папірець.

Один із поранених залишився сидіти. Це був невеличкий, сивий чоловік.

— Вимітайтеся, діду, — повторив наказ жандарм, що йшов слідом за фельдшером. — Ви що, не чули?

Чоловік не вставав. У нього було перев'язане плече.

— Геть звідси! — гримнув жандарм.

Чоловік не поворухнувся. Він стиснув губи і дивився перед себе, немовби нічого не розуміючи. Жандарм зупинився перед ним, широко розставивши ноги.

— Чекаєш на особливе запрошення, так? Встати!

Чоловік усе ще поводився так, ніби нічого не чув.

— Встати! — проревів жандарм не своїм голосом. — Ви що, не бачите, що з вами розмовляє начальство! Захотілося до військово-польового суду, чоловіче?

— Спокійно, — сказав фельдшер. — Усе треба робити спокійно.

У нього було рожеве обличчя без вій.

— У вас кров, — звернувся він до солдата, що брав участь у бійці коло туалету. — Вас потрібно перев'язати. Вийдіть.

— Я... — почав був солдат, але тут побачив другого жандарма, що саме увійшов до вагона і, взявши сивого чоловіка попід руки, допомагав товаришеві відірвати його від лавки. Чоловік зойкнув, але обличчя його залишалось непорушним. Тоді другий жандарм ухопив йо-

го в оберемок, мов легенький клунок, і витяг із купе. Він робив це без зла, абсолютно байдуже. Чоловік більше не кричав. Він зник у натовпі на платформі.

— Ви щось хотіли? — перепитав фельдшер.

— Я вже не поїду далі після перев'язки, пане лікарю? — звернувся до нього закривавлений солдат.

— Це ми побачимо. Можливо, й поїдете. Але спершу треба зробити перев'язку.

Солдат вийшов. На обличчі його був відчай. Він назвав фельдшера лікарем, але й це не допомогло. Жандарм поторсав двері в туалет.

— Так і є, — сказав він презирливо. — Їм більше нічого не спадає на думку. Завжди те саме. Відчиняй! — скомандував. — Швидше!

Двері відчинились. Один солдат вийшов.

— Усе хитруєте, еге ж? — гримнув жандарм. — Навіщо замкнулися? Закортіло погратися в схованки?

— У мене пронос. По-моєму, туалет саме для цього й існує.

— Та невже? Прямо-таки зараз? І я повинен у це вірити?

Солдат розкинув поли шинелі. Всі побачили залізний хрест першого ступеня. Солдат глянув на груди жандарма, де не було нічого.

— Так, — відповів він спокійно. — Ви повинні вірити!

Жандарм побагровів. Фельдшер поквапився утрутитись.

— Прошу вийти, — сказав він, не дивлячись на солдата.

— Ви ж мене не оглянули.

— Я бачу по перев'язці. Вийдіть, будь ласка.

Солдат ледь посміхнувся:

— Добре.

— Тут ми, здається, вже впорались, чи не так? — запитав роздратовано фельдшер у жандарма.

— Так точно! — Жандарм кинув погляд на відпускників. Кожен із них тримав у руках документи. — Так точно, впорались, — повторив він і вийшов услід за фельдшером.

Двері туалету тихенько прочинились. Єфрейтор, що сидів там, прослизнув у купе. Його обличчя блищало від поту. Він сів на лавку.

— Пішов? — спитав пошепки по хвилі.

— Та начебто.

Єфрейтор довго сидів мовчки, обливаючись потом.

— Я за нього молитимуся, — промовив він зрештою.

Усі попідводили погляди.

— Що? — запитав хтось недовірливо. — За цю тварюку, за польового жандарма ти ще молитимешся?

— Ні, не за цю свиню. За хлопця, що був разом зі мною в туалеті. Він порадив мені не виходити, сказав, що залагодить справу сам. Де він?

— Висадили. От і залагодив. Він так роздратував отого товстого кнура, що той більше нікого не перевіряв.

— Я молитимусь за нього.

— Ну гаразд, молись собі, про мене.

— Авжеж, неодмінно. Моє прізвище Лютьєнс. Я неодмінно за нього молитимусь.

— Добре. А тепер заткни пельку. Молитимешся завтра.

— Або хоч почекай, доки рушить поїзд, — порадив хтось.

— Я молитимусь. Мені треба додому. Я не одержу відпустки додому, коли потраплю до місцевого госпіталю. Мені треба в Німеччину. У моєї дружини рак. Їй тридцять шість років. Тридцять шість виповнилося в жовтні. Уже чотири місяці не підводиться з ліжка.

Він оглянув усіх заляканим поглядом. Ніхто йому не відповідав. Усі до такого надто звикли.

За годину поїзд рушив далі. Солдат, що зійшов на протилежну платформу, більше не з'являвся. «Очевидно, його схопили», — подумав Гребер.

Ополудні до вагона зайшов унтер-офіцер.

— Охочі поголитись є?

— Що?

— Поголитись. Я перукар. Маю чудове мило. Ще з Франції.

— Голитись? Тоді, коли поїзд рухається?

— Звичайно! Я щойно голив офіцерів.

— І скільки це коштує?

— П'ятдесят пфенігів. Піврейхсмарки. Дешево, майже задарма, коли врахувати, що спершу треба постригти ваші солідні бороди.

— Згода. — Хтось уже дістав гроші. — Але якщо ти мене врієш, не одержиш нічого.

Перукар поставив збоку мильницю й видобув із кишені ножиці та гребінець. Був у нього ще й чималий кульок, у який він збирав волосся. Потім намилив першого клієнта. Працював біля вікна. Піна була така біла, немовби перукар намилював снігом. Працював він спритно. Поголилося троє солдатів. Поранені відмовились. Гребер сів четвертим. Він розглядав тих трьох, що вже поголилися. Вони мали дивний вигляд. Щоки в них були червоні, всі в плямах, а підборід-

дя неприродно білі. Це були обличчя напівсолдатів-напіввідлюдників. Гребер прислухався, як бритва шкребе щетину. Після гоління він повеселішав. Це трохи нагадувало батьківщину; особливо, коли взяти до уваги те, що голив його старший чином. Здавалося, він знову одягнув цивільний одяг.

Надвечір поїзд зупинився знову. Польова кухня стояла неподалік. Вони вирушили по їжу. Лютьєнс із ними не пішов. Гребер помітив, що той мовчки ворушить губами. При цьому він молитовно тримав здорову руку так, немовби склав її з пораненою. Ліва була перев'язана й висіла під мундиром. Дали суп із капустою. Він був ледь теплий.

Був уже вечір, коли вони дісталися до кордону. Поїзд спорожнів. Відпускників зібрали всіх разом і повели до санпропускника. Вони поздавали одяг і сиділи в бараці голі, чекаючи, доки подохнуть на тілі воші. Кімната була тепла, вода тепла, а мило сильно пахло карболкою. Уперше за багато місяців Гребер сидів у по-справжньому теплій кімнаті. На фронті, щоправда, інколи теж випадало посидіти біля печі; але там завжди зігрівався лише один бік, обернений до вогню, другий же замерзав. Тут була тепла вся кімната. Нарешті кістки могли відтанути. Кістки й мозок. Мозок потрібно було відігрівати довше.

Вони сиділи кружком, ловили вошей і душили їх. На голові в Гребера вошей не було. Лобкові й одежні в чуб не перелазять, це здавна відомо. Воші поважають екстериторіальність, вони не воюють.

Від тепла хилило до сну. Він бачив бліді тіла товаришів, обморожені ступні, червоні смуги шрамів. Ці люди раптом перестали бути солдатами. Їхні мундири десь пропарювалися; це були просто голі чоловіки, що душили вошей і розмовляли зовсім про інше. Про війну більше не говорилося. Мова зайшла про їжу і жінок.

— У неї дитина, — сказав один, якого звали Бернгард. Він сидів біля Гребера і, заглядаючи в невеличке дзеркальце, виловлював у бровах воші. — Я два роки не був удома, а дитині чотири місяці. Жінка ж твердить, що їй чотирнадцять місяців і я її батько. Але моя мати мені написала, що дитина від росіянина. Та й сама жінка повідомила мене про це лише місяців десять тому, а до того мовчала. Що ви на це скажете?

— Буває, — байдуже відгукнувся лисий чоловік.

— У селах чимало дітей від військовополонених.

— Правда? Гаразд. Але що мені тепер діяти?

— Я вигнав би жінку під три чорти, — обізвався інший, що саме перебинтовував собі ноги. — Це справжнє свинство.

— Свинство? Чому свинство? — Лисий зробив заперечливий жест. — У війну все по-іншому. Пора це зрозуміти. А хто в неї — хлопчик чи дівчинка?

— Хлопчик. Вона пише, що схожий на мене.

— Коли хлопчик, залиш його собі. Стане в пригоді. На селі завше потрібна поміч.

— Але ж він напівросіянин!

— Ну то й що? Росіяни ж арійці. А вітчизні потрібні солдати.

Бернгард відклав дзеркальце вбік.

— Усе не так просто. Тобі легко говорити. Не з тобою ж трапилося.

— Може, ти хотів би, щоб твоїй дружині зробив дитину краще який-небудь вгодований співвітчизник, відкликаний з фронту на виробництво?

— Звичайно, ні.

— От бачиш.

— Але ж вона могла б мене дочекатися, — сказав Бернгард тихо й ніяково.

Лисий стенув плечима:

— Одні ждуть, інші ні. Що ж тут вимагати, коли чоловіка роками немає вдома.

— Ти теж одружений?

— Ні. Дякувати Богові, ні.

— Росіяни не арійці, — втрутився раптом схожий на мишу чоловічок із гострим обличчям і маленьким ротом. Досі він мовчав.

Усі пообертались до нього.

— Ти помиляєшся, — відповів лисий. — Арійці. У нас із ними була угода.

— Вони виродки. Більшовицькі виродки. Ніякі вони не арійці, це точно.

— Ти помиляєшся. Поляки, чехи, французи — ті справді виродки. Росіян ми звільняємо від комуністів. Росіяни арійці. За винятком комуністів, звичайно. Можливо, нижчі, аніж ми. Просто робочі арійці. Але їх не знищують.

Чоловік-миша розгубився.

— Вони завжди були виродки, — заявив він. — Я це знаю достеменно. Справжні виродки.

— Усе вже давно змінилося. Так, як з японцями. Тепер вони теж арійці. Відтоді, як стали нашими союзниками. Жовті арійці.

— Ви обидва маєте рацію, — промовив басом надзвичайно волохатий чолов'яга. — Поки діяла наша угода, росіяни не були виродками. Зате тепер вони стали ними. Такі-то справи.

— Тоді що ж йому робити з дитиною?

— Віддати, — авторитетно сказав чоловік. — Безболісна смерть. А що ж іще?

— А жінка?

— Це справа влади. Поставлять тавро, поголять голову, запакують до концтабору чи тюрми. Або й на шибеницю.

— Досі її не чіпали.

— Бо ще, очевидно, не довідались.

— Довідались. Моя мати повідомила.

— Тоді місцева влада безвідповідальна й недбала. Її теж треба до концтабору або на шибеницю.

— Ой, чоловіче, дай мені спокій, — раптом сердито промовив Бернгард і відвернувся.

— Можливо, краще, якби то був усе-таки француз, — сказав лисий. — Як показали дослідження останнього часу, французи лише напіввиродки.

— Це звиродніла проміжна раса. — Бас поглянув на Гребера. Гребер завважив на його широкому обличчі легку посмішку.

Чоловік із курячими грудьми, що досі метушливо бігав по кімнаті на своїх кривих, як дві шаблі, ногах, зупинився.

— Ми панівна раса, — сказав він. — А всі інші виродки, це ясно. А хто ж, власне, звичайні люди?

Лисий задумався.

— Шведи, — відповів нарешті. — Або швейцарці.

— Дикуни, — втрутився бас. — Справжні дикуни.

— Білих дикунів у природі більше не існує, — зауважив чоловік-миша.

— Хіба? — Бас пильно подивився на нього.

Гребер задрімав. Він чув, як знову почалися розмови про жінок. Але на цьому він мало розумівся. Расові теорії співвітчизників не відповідали його уявленню про кохання. Він не хотів думати про примусовий відбір, родовід, здатність народжувати дітей. Він був солдатом і навчився не багато, бо його зв'язки обмежувалися знайомством із кількома повіями в тих країнах, де воював. Вони були так само ділові, як і члени Спілки німецьких дівчат; але від них цього вимагав принаймні їхній фах.

Вони одержали свої речі й одяглися. Раптом вони знов обернулись на рядових, єфрейторів, фельдфебелів і унтер-офіцерів. Той, у кого

дружина народила дитину від росіянина, виявився унтер-офіцером. Бас також. Чоловік-миша служив у тиловому підрозділі. Побачивши, що тут унтер-офіцери, він принишк.

Гребер оглянув свій мундир. Він був ще теплий і тхнув кислотами. Під пряжками підтяжок Гребер виявив цілу колонію вошей, які там заховалися. Вони подохли. Від газу. Він вишкріб їх геть. Потім відпускників зібрали в бараку. Офіцер із націонал-соціалістського керівництва виголосив промову. Він стояв на трибуні, над якою висів портрет фюрера, і розповідав про ту високу відповідальність, яку вони беруть на себе, їдучи на батьківщину. Забороняється розповідати про справи на фронті. Ні слова про розташування частин, населені пункти, підрозділи, пересування військ. Скрізь підслуховують шпигуни. Тому найважливіше — мовчати. Хто любить базікати, хай не забуває про суворе покарання. Несправедлива критика — також державна зрада. Воєнними діями керує фюрер, а він знає, що робить. Обстановка чудова: росіяни знекровлені, вони зазнали нечуваних втрат, і тепер ми готуємося перейти в контрнаступ. Постачання військ першокласне, настрій бойовий. Ще раз: хто називатиме пункти розташування військ, вважатиметься зрадником батьківщини. Хто скавулітиме — теж!

Офіцер зробив паузу. Потім, уже іншим тоном, пояснив, як фюрер піклується про своїх солдатів, незважаючи на страшенну заклопотаність. Він підписав наказ, за яким кожний відпускник має привезти на батьківщину подарунок. З цією метою їм буде видано по продовольчому пакету. Вони повинні передати його своїм домашнім як доказ того, що на фронті війська почуваються добре і навіть можуть привозити подарунки. Того, хто дорогою відкриє пакет і сам з'їсть його вміст, буде покарано. Контроль на кінцевій станції виявить це одразу. Хайль Гітлер!

Вони стояли струнко. Гребер чекав, що зараз вони славитимуть третій рейх співом «Німеччини» та «Хорста Весселя». Але нічого такого не сталося. Замість цього надійшов наказ:

— Відпускники з Рейнської області! Три кроки вперед!

Вийшло кілька чоловік.

— Відпустки у Рейнську область скасовано, — заявив офіцер і звернувся до солдата, що стояв поряд: — Куди ви хочете поїхати натомість?

— У Кельн!

— Я ж вам щойно пояснив, що в'їзд до Рейнської області заборонено. Куди ви хочете замість того?

— У Кельн, — знову промовив нетямущий солдат. — Я з Кельна.

— У Кельн не можна. Ви це розумієте? У яке інше місто поїдете?

— Ні в яке інше. У Кельні в мене дружина й діти. Я там слюсарював. Мої відпускні документи виписані до Кельна.

— Я бачу. Але туди не можна. Зрозумійте ж нарешті! Кельн тепер закритий для відпускників.

— Закритий? — перепитав колишній слюсар. — Чому?

— Ви що, чоловіче, збожеволіли? Хто тут запитує? Ви чи начальство?

Підійшов капітан і щось шепнув офіцерові на вухо, Той кивнув.

— Відпускникам, що їдуть у Гамбург і Ельзас, вийти зі строю! — скомандував голосно потім.

Ніхто не вийшов.

— Усім, хто з Рейнської області, залишитися! Решта — ліворуч, кроком руш! Одержувати подарунки на батьківщину.

Вони знову стояли на вокзалі. Через деякий час підійшли ті, що з Рейнської області.

— Що там трапилося? — запитав бас.

— Ти ж чув!

— У Кельн не можна? Куди ж ти тепер?

— У Ротенбург. У мене там сестра. Але що мені робити в Ротенбурзі? Я мешкаю в Кельні. Що сталося в Кельні? Чому мене не пускають у Кельн?

— Увага! — попередив хтось, угледівши двох есесівців, що прорипіли чобітьми повз них.

— Плювати я на них хотів! До чого мені Ротенбург? Де моя сім'я? Вона була в Кельні. Що там скоїлося?

— Можливо, твоя сім'я також у Ротенбурзі?

— Вони там не будуть. Там немає де жити. До того ж моя дружина й сестра не можуть одна одну терпіти. Що трапилося в Кельні?

Слюсар запитливо дивився на інших. На його очах виступили сльози. Товсті губи тремтіли.

— Чому вам можна додому, а мені ні? Після всього, що я пережив. Що трапилося? Що з моєю дружиною й дітьми? Старшого звати Георгом. Йому одинадцять років. Га?

— Слухай-но, — обізвався бас. — Ти нічого не вдієш. Пошли дружині телеграму. Хай приїде до Ротенбурга. А то ти її взагалі не побачиш!

— А дорога? Хто їй оплатить дорогу? І де вона житиме?

— Коли тобі не можна в Кельн, то й дружину не випустять із Кельна, — сказав чоловік-миша. — Це точно. Такий порядок.

Слюсар роззявив рота, але нічого не сказав. Лише по хвилі запитав:

— Чому не випустять?

— А ти сам поміркуй.

Слюсар озирнувся довкола. Він переводив погляд з обличчя на обличчя.

— Невже всьому кінець? Це ж неможливо!

— Ти ще радій, що тебе одразу ж не відіслали назад, на фронт, — сказав бас. — Могло й таке статися.

Гребер слухав мовчки. Він відчував, як його трясе лихоманка, але не від морозу, а від холоду всередині. Щось примарне, невловиме поставало перед ним, воно давно вже блукало навколо, не давалось у руки, зникало і з'являлося знов, зазирало в очі, мало сотні невиразних облич і було водночас безлике. Він поглянув на рейки. Вони вели на батьківщину, там була надія, тепло, мати, мир — усе, що в нього залишилося. І ось оте невловиме, здавалось, прокралося слідом за ним, зловісно дихало поряд, і його не можна було позбутися.

— Відпустка, — гірко мовив солдат із Кельна. — Оце така в мене відпустка? Що ж тепер?

Усі дивилися на нього й нічого більше не відповідали. Так наче раптом помітили, що в чоловіка якась інфекційна хвороба. Він ні в чому не був винен, але якесь невидиме тавро лягло на нього й відштовхнуло вчорашніх його супутників. Вони були раді, що це трапилося не з ними, але, самі ще так само невпевнені, відвернулися від нього. Нещастя — хвороба заразна.

Поїзд повільно вкотився під критий вокзал. Шибки були закіптюжені й поглинали рештки світла.

6

Уранці ландшафт змінився. Він чітко виступав у м'якій ранковій імлі. Гребер сидів тепер біля вікна, припавши чолом до шибки. Він дивився на поля, місцями ще вкриті снігом. Але де-не-де на них уже виднілися рівні чорні борозни й ніжно-зелені молоді сходи. Жодної воронки. Жодної руїни. Пласка, гладенька рівнина. Ніяких окопів. Ніяких бункерів. Земля!

Потім з'явилося перше село. Церква з блискучим хрестом. Школа, над якою повільно повертався флюгер.

Пивниця, перед якою стояли люди. Відчинені двері в хатах, прибиральниці з мітлами, підвода, перший промінь сонця на невибитих вікнах. Дахи на цілих будинках, дерева в рясному гіллі, вулиці, які бу-

ли схожі на справжні вулиці та якими до школи йшли діти. Дітей Гребер не бачив уже давно. Він глибоко зітхнув. Це було саме те, чого він так довго ждав. Це було те! Саме те!

— Тут усе виглядає інакше, чи не так? — запитав якийсь унтер-офіцер, що сидів біля сусіднього вікна.

— Зовсім інакше!

Імла піднімалася все вище й вище. На видноколі засиніли ліси. Погляд уже сягав аж до них. Телеграфні дроти бігли за поїздом. Вони то опускалися, то піднімалися, немов ноти якоїсь безкінечної, нечутної мелодії. Птахи злітали з них, неначе пісні. Кругом панувала тиша. Фронтовий гуркіт розчинився в ній. Ніяких літаків. Гребер здавалося, ніби він уже тижнями в дорозі. Навіть спогади про товаришів раптом стали невиразними.

— Який воно сьогодні день? — запитав він.

— Четвер.

— Так, четвер.

— Звичайно, вчора ж була середа.

— Ти як гадаєш, удасться нам де-небудь роздобути кави?

— А певно.

Тут усе лишилося так, як колись. Дехто з відпускників діставав із ранців хліб і почав жувати. Гребер вирішив почекати; йому хотілося з'їсти свій хліб із кавою. Пригадався сніданок удома, ще до війни. Мати стелила біло-голубу квітчасту скатертину й подавала до кави мед, булочки та гаряче молоко. Співала канарка, і літнє сонце осявало герань на вікні. Він, бувало, часто зривав її темно-зелені листки, розминав між пальцями і, вдихаючи незвичайний, міцний аромат, думав про далекі, чужі країни. Чужих країн тепер він надивився вдосталь; але не так, як тоді мріяв.

Гребер знову подивився у вікно. Раптом у нього з'явилася впевненість. Біля залізниці стояли сільськогосподарські робітники й дивились на поїзд. Серед них були й жінки в хустинках. Унтер-офіцер відчинив вікно й привітно помахав рукою. Ніхто йому не відповів.

— Не хочете — не треба, гнойовики, — буркнув унтер-офіцер розчаровано.

Кількома хвилинами пізніше показалося інше поле й люди на ньому, і він знову помахав рукою. Але цього разу далеко висунувся з вікна. І зараз йому ніхто не відповів, хоча всі попідводилися із землі й дивилися на поїзд.

— За кого ми тільки воюємо? — роздратовано промовив унтер-офіцер.

— Очевидно, то полонені або іноземні робітники.

— Але ж між ними чимало жінок. Вони ж могли принаймні помахати?

— Можливо, то росіянки. Або польки.

— Дурниці. Вони зовсім не схожі.

— Ми їдемо санітарним поїздом, — мовив лисий. — Кого ж тут вітати?

— Бидло, — зробив висновок унтер-офіцер. — Гноєчисти й дояркн. — Він рвучко зачинив вікно.

— У Кельні люди інші, — сказав слюсар.

Поїзд їхав далі. Години дві він простояв у якомусь тунелі. Світла не було, і кругом стояла непроглядна пітьма. Щоправда, вони звикли жити під землею, але через якийсь час тунель усе-таки став їх пригнічувати.

Закурили. Яскраві вогники сигарет мерехтіли в темряві, нагадуючи світлячків.

— Мабуть, поламався паровоз, — обізвався унтер-офіцер.

Вони прислухались. Літаків не чути було. Вибухів також.

— З вас хто-небудь бував у Ротенбурзі? — поцікавився слюсар.

— Кажуть, це старовинне місто, — мовив Гребер.

— Ти в ньому бував?

— Ні. А ти?

— І я ні. Що мені там робити?

— Тобі поїхати б у Берлін, — сказав чоловік-миша. — Відпустку дають лише раз. А в Берліні є що подивитися.

— Для Берліна в мене немає грошей. Де там жити? У готелі? Я хочу до своєї сім'ї.

Поїзд рушив.

— Нарешті, — відгукнувся бас. — Я вже думав, що нас тут поховають.

Крізь сутінки пробилося сіре світло. Потім воно стало яскравішим, і знову відкрився ландшафт. Він видався їм кращим, ніж будь-коли. Усі товпилися коло вікон. Надвечір'я було немовби напоєне вином. Їхні очі мимоволі шукали свіжих воронок. Але не знаходили жодної.

Через кілька зупинок із поїзда зійшов чоловік з басом. Потім унтер-офіцер і ще двоє. Годиною перегодом уже й Гребер почав упізнавати знайому місцевість. Сутеніло. Синій серпанок повив дерева. Будинки, села, пагорби перестали бути конкретними предметами — це був лише ландшафт, який раптом заговорив. Він підступав з усіх боків, солодкий, приголомшливий, сповнений несподіваних спогадів. Він утратив чіткі

обриси й деталі і був нічим іншим, як передчуттям повернення, саме передчуттям, а не поверненням; але саме тому вражав неймовірно. Алеї примарливих видінь перетинали його, і не було їм кінця.

Назви станцій Греберові були вже добре знайомі. За вікном пропливали місця, куди раніше він виїжджав на прогулянки. Раптом пригадався запах суниць, живиці, лук, розігрітих на сонці. Ще кілька хвилин, і з'явиться місто. Гребер зібрав свої речі. Він стояв і виглядав перших будинків.

Поїзд зупинився. Люди бігли вздовж вагонів. Гребер виглянув у вікно. Він почув назву міста.

— Ну, хай тобі щастить, — сказав солдат із Кельна.

— Ми ще не доїхали. Вокзал у центрі міста.

— Може, його перенесли. Краще запитай.

Гребер відчинив двері. У сутінках побачив людей, що сідали в поїзд.

— Це Верден? — спитав він.

Кілька чоловік попідводили очі, але нічого не відповіли, вони поспішали. Він вийшов на перон. І тут почув, як залізничник гукнув:

— Верден! Усім вийти!

Він підхопив свій ранець і протовпився до залізничника.

— А до вокзалу поїзд не піде?

Чоловік окинув його втомленим поглядом.

— Вам у Верден?

— Так.

— Он там праворуч, за пероном, автобусна зупинка. Звідти поїдете далі.

Гребер пішов пероном. Він був новий, із свіжих дощок. Раніше Греберу ніколи не доводилося тут бувати. Розшукав автобус.

— Ви їдете у Верден? — запитав водія.

— Так.

— А хіба поїзд уже не йде через місто?

— Ні.

— Чому?

— Тому, що доходить лише сюди.

Гребер подивився на чоловіка і зрозумів, що розпитувати далі марна річ. Все одно нічого не доб'єшся. Він повільно заліз в автобус. У кутку ще було вільне місце. Надворі стемніло. У пітьмі поблискували, очевидно, свіжопокладені рейки. Вони вели в напрямку міста. Поїзд уже переформували. Гребер забився в куток. «Можливо, вокзал перенесли з метою безпеки», — невпевнено подумав він.

Автобус рушив. Це була стара тарадайка на поганому бензині. Мотор чмихав. Їх обігнало кілька мерседесів. В одному сиділи офіцери вермахту, в двох інших — офіцери СС. Пасажири автобуса провели їх очима. Усі мовчали. Усю дорогу в автобусі майже не говорилось. Лише чиясь дитина сміялася, граючись у проході. Це була дівчинка років двох, білява, з голубим бантом у косах.

Гребер побачив перші вулиці. Були вони неушкоджені. Він полегшено зітхнув. Протарабанивши ще кілька хвилин, автобус зупинився.

— Виходьте! Усі!

— Де ми? — запитав Гребер сусіда.

— На Брамшештрасе.

— Ми що, далі не поїдемо?

— Ні.

Чоловік вийшов. Гребер рушив слідом.

— Я у відпустці, — пояснив він. — Вперше за два роки.

Він мусив сказати це хоч кому-небудь. Чоловік подивився на Гребера. У нього був свіжий шрам на чолі й бракувало двох передніх зубів.

— Де ви мешкаєте?

— Гакенштрасе, вісімнадцять.

— Це в старому місті?

— На межі. Ріг Луїзенштрасе. Звідти видно церкву святої Катарини.

— Так, так... — Чоловік звів очі на темне небо. — Ну, то ви знаєте дорогу.

— Авжеж. Хіба таке забувається?

— Звичайно, не забувається. На все добре!

— Дякую.

Гребер рушив по Брамшештрасе. Дорогою розглядав будинки. Вони стояли цілі. Він дивився на вікна. У жодному з них не світилося. «Протиповітряна оборона, — промайнуло в нього, — нічого дивного». Це виглядало по-дитячому, але, правду кажучи, він не чекав, що місто буде затемнене; він сподівався, що воно сяятиме вогнями. А проте це слід було передбачити. Він швидко йшов вулицею. Побачив булочну, в якій не було хліба. У вітрині стояло кілька паперових троянд у скляній вазі. Поминув бакалію. У вітрині лежала гора пакетів, але всі вони були порожні. Потім порівнявся з лавкою лимаря. Гребер згадав її. Раніше за вітриною красувалося опудало гнідого коня. Він заглянув усередину. Кінь був на місці, а перед ним, задерши

голову, немовби гавкаючи, так само стояло опудало чорно-білого тер'єра. На мить він затримався біля вікна, яке за всі ці роки зовсім не змінилося, немовби нічого й не сталося. Потім пішов далі. Він раптом відчув себе вдома.

— Добрий вечір, — привітався до якогось незнайомого, що стояв біля прочинених дверей.

— Добривечір, — здивовано відповів той йому вслід.

Чоботи Гребера гупали по бруківці. Скоро він скине оцю пудову амуніцію й дістане свої легенькі черевики. Він викупається в прозорій, теплій воді й одягне чисту сорочку. Гребер прискорив ходу. Вулиця, здавалося, вгиналася під його ногами, наче жива або наелектризована. Несподівано звідкись потягнуло димом.

Він зупинився. Цей дим був не з димаря і не від багаття; так пахло згарище. Він озирнувся навколо. Будинки були непошкоджені. Дахи цілі. Небо над ними дуже високе й темно-синє. Він рушив далі. Вулиця вивела його до невеличкої площі зі сквером. Запах згарища став сильніший. Здавалося, він заплутався в голому вітті дерев. Гребер принюхався, не розуміючи, звідки цей запах. Він уже поширився скрізь, неначе впав із неба, як попіл.

Дійшовши до рогу, Гребер уздрів перший розвалений будинок, його пересмикнуло. За останні роки він майже нічого не бачив, крім руїн, і вони не викликали в нього ніяких думок; але ця купа уламків вразила його так, ніби йому вперше в житті довелося побачити зруйноване житло.

«Це лише один будинок, — думав він. — Один-єдиний. Не більше. Усі інші цілі».

Він квапливо поминув руїни та знову принюхався. Але згарищем несло не звідси. Цей будинок стояв розбитий уже давно. Очевидно, з літака випадково впала якась забута бомба, коли він повертався з бомбардування.

Гребер пошукав очима назву вулиці. Бремерштрасе. До Гакенштрасе ще далеко. Щонайменше півгодини ходи. Він пішов швидше. Людей майже не видно було. В одному темному підворітті горіли синюваті електричні лампочки. Вони ледве світилися, і здавалося, ніби підвориття хворе на туберкульоз.

Потім перед очима постав зруйнований ріг вулиці. Цього разу в руїнах лежав уже не один будинок. Уціліло лише кілька підмурків. Задимлені й пощерблені, зводилися вони в небо. Покручені сталеві балки висіли між ними, наче чорні змії, що повилазили з-під каміння.

Частину уламків було прибрано. Гребер пройшов попід самими руїнами. Вони теж виявилися давніми. Він переступив через уламки, що перегородили тротуар, і помітив у темряві чорні тіні, що ворушилися й повзали, немов величезні жуки.

— Гей! — гукнув він. — Тут є хто-небудь?

Посипалась штукатурка, загриміла цегла. Невиразні постаті кинулися врозтіч. Гребер почув важке сапання. Він прислухався і нарешті збагнув, що це дихає він сам. Він уже майже біг. Запах згарища дужчав. Руїни траплялися частіше. Ось і старе місто. Він став і дивився, широко розплющивши очі. Раніше тут стояли ряди середньовічних дерев'яних будинків із навислими фронтонами, гостроверхими дахами, різноманітними написами. Тепер їх не було. Замість них Гребер побачив хаос пожарища, обвуглені балки, підмурки, купи каміння, рештки вулиць, а над усім цим — білуватий ядучий туман. Будинки згоріли, мов тріски. Він подався далі, його охопив раптом дикий страх. Він пригадав, що недалеко від будиночка його батьків був невеликий мідноливарний завод, який міг стати ціллю для літаків. Гребер щодуху помчав вулицями, перестрибуючи через купи битої цегли, обминаючи тліючі вологі руїни й наштовхуючись на людей. І раптом він спинився. Гребер більше не розумів, де він.

Місто, знайоме йому з дитинства, так змінилося, що він просто заблукав у ньому. Він звик орієнтуватися по фасадах будинків. А їх більше не було. Він запитав в однієї жінки, котра проходила мимо, як пройти на Гакенштрасе.

— Що? — перелякано перепитала жінка. Вона була брудна і тримала руки біля грудей.

— На Гакенштрасе.

Жінка махнула рукою:

— Он туди, за ріг.

Він пішов у тому напрямку. По один бік вулиці стояли обвуглені дерева. Тонке віття та сучки пообгорали, стовбури й товщі гілляки ще стирчали. Вони скидалися на величезні чорні руки, що простягалися від землі до неба.

Гребер спробував зорієнтуватися. Звідси мало бути видно дзвіницю церкви святої Катарини. Він її не бачив. Можливо, й церкву розбито? Він більше нікого не розпитував. В одному місці помітив ноші. Люди працювали лопатами. Снували пожежники. Серед диму й чаду бризкала вода. Темне полум'я здіймалося над мідноливарним заводом. Нарешті він знайшов Гакенштрасе.

7

На погнутому ліхтарному стовпі висіла бляха. Стрілка на ній показувала вбік, на воронку, в якій валялися рештки стіни та металеве ліжко. Гребер обминув воронку й побіг далі. Згодом він побачив цілий будинок. «Вісімнадцятий, — прошепотів він. — Це має бути вісімнадцятий номер. Боже, зроби так, щоб це був вісімнадцятий».

Але він помилився. Перед ним стояв лише фасад будинку. У темряві він просто не роздивився одразу. Коли Гребер підійшов ближче, то побачив, що решта будинку перетворилася на руїни. На сталевих балках зависло піаніно. Кришка була зірвана, і клавіші поблискували, мов зуби в роті велетенського доісторичного звіра, що розлючено ошкірився на когось унизу. Двері парадного входу стояли навстіж.

Гребер підбіг до дверей.

— Гей, ви! — гукнув хтось до нього. — Зупиніться! Вам куди?

Він не відповів. Він раптом збагнув, що не годен пригадати, де стояв батьківський будинок. Усі ці роки він бачив його перед собою, кожне вікно, вхід, кожен східець. Але зараз, цієї ночі, все переплуталось. Він навіть не знав, на якому боці вулиці опинився.

— Гей, чоловіче! — знову закричав той самий голос. — Ви що, чекаєте, доки вам на голову впаде стіна?

Гребер знетямлено дивився крізь парадні двері. Він бачив початок східців і намагався відшукати номер будинку. У цей час до нього підійшов черговий протиповітряної оборони.

— Що ви тут робите?

— Це вісімнадцятий номер? Де вісімнадцятий?

— Вісімнадцятий? — Черговий поправив каску на голові. — Де вісімнадцятий? Ви хотіли сказати, де був вісімнадцятий?

— Що?

— Звичайно. Ви що, осліпли?

— Це не вісімнадцятий?

— Це був не вісімнадцятий! Був! Тепер його більше немає. У наш час слово «був» стало паролем.

Гребер схопив чергового за вилоги мундира.

— Послухайте, ви, — сказав він, шаленіючи, — я тут не для того, аби слухати ваші дотепи. Де вісімнадцятий?

Черговий витріщив на нього очі.

— Ану, пустіть мене негайно, а то я викличу поліцію. Вам тут нема чого шукати. У цьому районі провадяться очисні роботи. Вас заарештують.

— Мене не заарештують. Я приїхав з фронту.

— Яка важниця! Ви гадаєте, що тут не фронт?

Гребер відпустив чоловіка.

— Я мешкаю у вісімнадцятому, — сказав він. — Гакенштрасе, вісімнадцять. Тут живуть мої батьки...

— На цій вулиці більше ніхто не живе.

— Ніхто?

— Ніхто. Мені це добре відомо. Я теж тут жив. — Черговий раптом вишкірив зуби. — Жив! Жив! — закричав він. — За два тижні ми пережили тут шість повітряних нальотів, чуєте, ви, фронтовик! А ви, сучі сини, б'єте там байдики! Здорові собі, нівроку, зразу видно! А моя дружина? Отут... — Він показав на будинок, біля якого вони стояли. — Хто її відкопає? Ніхто! Мертва! «Немає рації, — кажуть рятувальні команди. — Завалені терміновою роботою». Розвели достобіса всяких лайняних паперів, бюро, задрипаних керівників, і всіх треба рятувати. — Він нахилив до Гребера своє худе обличчя. — Знаєте що, солдате? Ніколи нічого не второпаєш доти, доки сам не вип'єш гіркої! А коли нарешті второпаєш, буває надто пізно. Отаке-то, фронтовику! — Він сплюнув. — Ви хоробрий солдат з іконостасом на грудях! Вісімнадцятий номер там, насподі. Де оце саме копають.

Гребер відійшов від чоловіка. «Де оце саме копають, — думав він. — Де оце саме копають! Це неправда! Зараз я прокинусь і опинюся в бункері або в погребі якого-небудь російського села, поруч залається Іммерман, Мюкке, Зауер. Це Росія, а не Німеччина, Німеччина ціла, вона в безпеці, вона...»

Він почув вигуки, скрегіт лопат, потім побачив людей на руїнах, що дотлівали. На вулиці з пошкодженого водогону лилася вода. Вона тьмяно блищала при світлі затінених лампочок.

Він зіткнувся з якимось чоловіком, що віддавав накази.

— Це вісімнадцятий номер?

— Що? Ану, забирайтеся геть! Що вам тут потрібно?

— Я шукаю своїх батьків. У вісімнадцятому. Де вони?

— Чоловіче, звідки мені знати? Я що, Бог?

— Їх урятували?

— Запитайте в іншому місці. Це не наше діло. Ми лише відкопуємо.

— А тут є завалені?

— Звичайно. Гадаєте, ми копаємо для розваги? — Чоловік повернувся до колони. — Припинити роботу! Тихо! Вільмане, постукайте!

Робітники порозгинали спини. Це були люди в светрах, у білих сорочках із брудними комірцями, у старих комбінезонах, люди в солдатських штанях і цивільних піджаках. Усі в грязюці, обличчя мокрі від поту. Один із них став серед руїн навколішки і почав щось вистукувати молотком по трубі, що стирчала із землі.

— Тихо! — гукнув старший групи.

Запанувала тиша. Робітник із молотком припав вухом до труби. Чути було, як дихають люди й обсипається штукатурка. Здалеку долинало гудіння санітарних та пожежних машин. Чоловік знову постукав. Потім підвівся.

— Вони ще відповідають. Стукають частіше. Мабуть, їм уже бракує повітря.

Він швидко постукав кілька разів у відповідь.

— Швидше, — гукнув старший. — Далі! Тут, праворуч! Треба спробувати вставити трубу, щоб дати їм повітря.

Гребер усе ще стояв біля нього.

— Це бомбосховище?

— Звичайно. Що ж іще? Хто б там, по-вашому, стукав, якби не було бомбосховища?

Гребер проковтнув клубок у горлі.

— Там люди з цього будинку? Черговий протиповітряної оборони сказав мені, що тут уже ніхто не жив.

— Той ваш черговий просто йолоп. Там під землею люди, вони стукають, і для нас цього досить.

Гребер зняв свій ранець.

— У мене вистачить сили. Я допоможу розкопувати. — Він поглянув на чоловіка. — Я повинен. Можливо, тут мої батьки...

— Будь ласка! Вільмане, тут підійшло підкріплення! У вас знайдеться зайва сокира?

Спочатку з'явилися розтрощені ноги. Балка тріснула й придушила їх. Але чоловік був ще живий. Навіть не втратив свідомості. Гребер пильно вдивлявся в його обличчя. Він його не знав. Вони перепиляли балку й підсунули ноші. Чоловік не кричав. Він лише закотив очі, які раптом побіліли.

Розкопали вхід і знайшли ще двох мертвих. Обоє були просто розчавлені. Обличчя сплющилися й нічого більше не виражали. Носів не було, зуби перетворилися на два ряди плескатих зерен, рідких і кривих, немов мигдалини, запечені в булці. Гребер схилився над ними.

Побачив темне волосся. Його батьки були біляві. Мертвих витягли нагору. Вони лежали на вулиці, розплескані та незвичайні.

Зійшов місяць. Посвітлішало. Небо стало блідо-синім, майже безбарвним, і якимсь холодним.

— Коли був наліт? — запитав Гребер після того, як його підмінили.

— Учора вночі.

Гребер глянув на свої руки. У цьому примарному світлі вони здавалися чорними. Кров, що скапувала з них, була теж чорна. Він не знав, чия вона. Навіть не пам'ятав, як розгрібав голими руками сміття, бите скло. Робота тривала. Очі сльозились від ядучих випарів, що піднімалися з воронок. Усі раз у раз витирали рукавами сльози, але вони виступали знову.

— Гей, солдате, — гукнув хтось за спиною.

Гребер обернувся.

— Це ваш ранець? — запитав чоловік, постать якого ледь проступала крізь пелену, що застилала Греберові очі.

— Де?

— Та он. Хтось його схопив.

Гребер байдуже відвернувся.

— Він його поцупив, — гукнув той, що стояв позаду, й показав рукою. — Ви ще можете наздогнати! Мерщій! Я попрацюю замість вас.

Гребер уже не здатний був думати. Він просто підкорився голосові й простягненій руці. Він кинувся вулицею і помітив, як хтось перелазить через руїни. Схопив його. Це був дідок, що силкувався вирвати ранець назад. Гребер наступив на лямки. Тоді старий випустив ранець, обернувся й, скинувши руки догори, заверещав пронизливо й тонко. У місячному світлі його рот здавався величезним і чорним, а очі блищали.

З'явився патруль. Два есесівці.

— Що тут сталося?

— Нічого, — відповів Гребер, одягаючи ранець.

Старий перестав верещати. Він дихав поривчасто й важко.

— Що ви тут робите? — запитав один з есесівців. Це був уже літній обершарфюрер. — Документи!

— Я допомагав розкопувати. Он там. Тут жили мої батьки. Мені треба...

— Солдатську книжку! — звелів обершарфюрер суворіше.

Гребер розгублено дивився на патрулів. Не було рації сперечатися з приводу того, чи мають право есесівці перевіряти документи

в солдатів. Їх було двоє, і обоє озброєні. Він поліз у кишеню, шукаючи відпускну. Старший дістав кишеньковий ліхтарик і почав читати. Якусь хвилю аркуш паперу був так яскраво освітлений, що здавалося, ніби світиться зсередини. Гребер відчував, як у нього тремтить кожен м'яз. Нарешті ліхтарик погас, і обершарфюрер повернув папір назад.

— Ви живете на Гакенштрасе, вісімнадцять?

— Так, — згораючи від нетерпіння, відповів Гребер. — Он там. Ми якраз розгрібаємо руїни. Я шукаю своїх батьків.

— Де?

— Он там. Де розкопуємо. Ви що, не бачите?

— Це не вісімнадцятий номер, — пояснив обершарфюрер.

— Що?

— Це не вісімнадцятий. Це двадцять другий. Вісімнадцятий ось тут.

Він показав на руїни, з яких стирчали металеві балки.

— Ви це напевне знаєте? — затинаючись спитав Гребер.

— Звичайно. Тепер тут важко розібратися. Але вісімнадцятий тут, це я знаю напевне.

Гребер подивився на руїни. Вони не курилися.

— Цю частину вулиці розбомбило не вчора, — сказав обершарфюрер. — По-моєму, це трапилося минулого тижня.

— А ви не знаєте... — Гребер затнувся, потім повів далі: — Ви не знаєте, чи врятували людей?

— Цього я не знаю. Але завжди кого-небудь рятують. А може, ваших батьків зовсім не було вдома. Коли починається тривога, більшість людей ідуть у велике бомбосховище.

— Де я можу що-небудь узнати? У кого запитати, де вони тепер?

— Уночі нічого не взнаєте. Ратуша розбита, там усе догори дном. Запитаєте завтра вранці в окружному управлінні. Що тут у вас з оцим чоловіком?

— Нічого. Скажіть, а ви вірите, що під руїнами ще можуть бути люди?

— Люди є скрізь. Мертві. Але щоб усіх їх повідкопувати, треба мати в сотні разів більше робітників, аніж ми маємо. Ці триклятущі свині бомблять усе місто, без розбору. — Обершарфюрер зібрався йти.

— Тут заборонена зона? — спитав Гребер.

— Чому раптом?

— Так твердить черговий протиповітряної оборони.

— Черговий з'їхав з глузду. Його вже звільнено. Лишайтеся тут, скільки вам забажається. Переспати ви, мабуть, зможете в приміщенні Червоного Хреста. Там, де був вокзал. Якщо пощастить, звичайно.

Гребер пошукав вхід. В одному місці уламки й сміття було прибрано, але отвору, який вів би в підвал, він не знаходив. Він переліз через руїни. Серед них стирчав шматок сходового маршу з поручнями. Але сходи вели в страшну порожнечу. Далі здіймалася гора уламків. У ніші акуратно стояло плюшеве крісло, так наче хтось обережно поставив його туди. Задня стіна будинку впала прямо в сад, і тепер її уламки лежали поверх інших. Зненацька там щось промайнуло і зникло. Греберу здалося, що це той самий дідок, але потім він побачив кота. Ні про що не думаючи, підняв камінець і кинув на тварину. Раптом йому прийшла в голову безглузда думка: а що, коли кіт обгризає трупи? Гребер поквапно переліз на другий бік руїн. Нарешті він упізнав будинок: залишився непошкодженим клаптик саду, в якому стояла дерев'яна альтанка з лавочкою, а позаду — зламана липа. Обережно обмацав пальцями стовбур і нащупав літери, які сам вирізав багато років тому. Оглянувся навколо. Місяць піднявся вище і освітив руїни. Вони скидалися на кратер, чужий і грізний, який може тільки приснитися, але якого не може бути насправді. Гребер забув, що за останні роки він майже не бачив нічого іншого.

Чорні ходи були, мабуть, безнадійно засипані. Гребер прислухався. Постукав по металевій балці, завмер і знову прислухався. Зненацька йому здалося, що він почув схлипування. «Це, мабуть, вітер, не що інше як вітер», — подумав він. Схлипування повторилося. Він кинувся до сходів. Кіт вискочив у нього з-під ніг. Гребер прислухався ще раз. Його лихоманило. І раптом він відчув непохитну впевненість, що його батьки лежать саме тут, під цими руїнами, в непроглядній темряві, що вони ще живі, закривавленими руками у відчаї розгрібають уламки та кличуть його.

Він заходився розкидати каміння та сміття в усі боки, але скоро опам'ятався і подався назад. Упав, обдер коліна, сповз по купі уламків на вулицю й побіг до будинку, де пропрацював цілу ніч.

— Це не вісімнадцятий! Вісімнадцятий там! Ходімте! Допоможіть мені розкопати!

— Що? — перепитав старший, випростуючись.

— Це не вісімнадцятий! Мої батьки там.

— Де?

— Там! Швидше!

Чоловік подивився в той бік, куди показував Гребер.

— Це сталося вже давно, — мовив він м'яко й обережно. — Надто пізно, солдате. Ми мусимо розбирати далі ці руїни.

Гребер скинув із плечей ранець.

— Там же мої батьки! Ось! У мене є речі, харчі. Трохи грошей...

Старший подивився на нього червоними запаленими очима.

— А ті, що лежать тут, нехай пропадають?

— Ні, але...

— Отож-то! Тут ще є живі.

— Можливо, ви зможете пізніше...

— Пізніше! Ви що, не бачите, що люди від утоми падають з ніг?

— Я ж тут працював цілу ніч. Могли б і ви мені...

— Чоловіче, — раптом сердито сказав старший, — майте розум! Адже ритися там — безглуздя! Невже ви не розумієте? Ви ж навіть не знаєте, чи є там живі. Мабуть, немає, інакше ми б щось почули.

Він узяв свою кирку. Гребер стояв непорушно й дивився на спини людей, що працювали. Бачив ноші, які стояли поруч. Бачив двох санітарів, котрі їх принесли. Вода з розбитого водогону затопила вулицю. Гребер відчував, як його полишають останні сили. Він ще хотів допомогти цим людям, але більше не міг. Ледве пересуваючи ноги, рушив туди, де колись стояв будинок номер вісімнадцять.

Він зупинився перед руїнами. Знову заходився був розбирати каміння, але невдовзі опустив руки. Це була марна робота. Після того як він розчистив биту цеглу, з'явились металеві балки, бетон, залізобетон. Будинок споруджувався на совість, і тепер до його руїн нелегко було навіть підступитися. «А може, батькам справді пощастило врятуватися, — думав він. — Може, їх евакуювали? Можливо, вони живуть у якому-небудь селі на півдні Німеччини? Чи в Ротенбурзі? Може, вони спокійно сплять собі в ліжках? Мамо! Я порожній, спустошений. У мене немає більше голови, я став безплотний».

Він сів біля сходів. «Драбина Якова, — думав він. — Про що там ішлося? Здається, про мотузяну драбину, котра вела на небо. І про ангелів, які нею піднімалися і спускалися. Але де ті ангели тепер? Обернулися літаками. Де все це? Де земля? Невже навкруги самі могили? І я копав ті могили, безліч могил. Чому я тут? Чому ніхто не допомагає мені? Я бачив тисячі руїн. Але по-справжньому не бачив жодної. Сьогодні я побачив їх уперше. Лише сьогодні. Ці не такі, як інші! Чому я не лежу під ними? Моє місце там...

Запанувала тиша. Віднесли останні ноші. Місяць підбився вище, його серп звисав над самісіньким містом. Знову з'явився кіт. Він довго

спостерігав за Гребером. Його очі в примарному світлі іскрилися зеленим вогнем. Кіт обережно підійшов ближче. Безшумно описав кілька кіл. Потім лагідно потерся об ногу, вигнув спину й замуркотав. Нарешті влігся в його ногах. Але Гребер цього вже не помічав.

8

Ранок видався сонячний, ясний. Минув якийсь час, доки Гребер збагнув, де він, — такою сильною була звичка спати серед руїн. Але потім враз пригадалися всі вчорашні події.

Він прихилився до східців і задумався. Неподалік, під напівзасипаною ванною, сидів кіт і спокійно вмивався. Усі ці жахливі спустошення його не обходили.

Гребер поглянув на годинник. До окружного управління йти було ще рано. Він повільно підвівся. Суглоби затерпли, руки були закривавлені, брудні. У ванні він знайшов трохи чистої води — очевидно, вона залишилась після протипожежних робіт або дощу. У воді він побачив своє обличчя. Воно було чуже. Дістав із ранця шматок мила і почав умиватися. Вода одразу потемніла, а на руках знов повиступала кров. Він простягнув їх до сонця, щоб висохли. Потім оглянув себе. Штани порвані, мундир брудний. Мокрою хустиною спробував почистити його. Більше він нічого не міг удіяти.

У ранці був хліб, у флязі трохи кави. Він запив хліб кавою і раптом відчув, що ще дужче зголоднів. У горлі так дерло, ніби він цілу ніч кричав. Підійшов кіт. Він відломив шматочок хліба й простягнув йому. Кіт обережно взяв його, відніс убік і поклав на землю, збираючись поласувати. При цьому він не зводив очей із людини. У нього була чорна шерсть, а одна лапа біла. Серед руїн на скалках битого скла вигравало сонце. Гребер узяв ранець і виліз на вулицю.

Унизу він зупинився, озираючись довкола. Він не впізнавав обрисів рідного міста. Навколо чорніли діри, немов у щелепі з вибитими зубами. Десь поділась зелена баня собору. Церква святої Катарини була зруйнована. Дахи кругом поніжечені й ніби погризені, так наче якась доісторична істота розтоптала мурашник. На Гакенштрасе лишилося кілька будинків. Місто зовсім не схоже було на ту батьківщину, до якої він так прагнув; здавалося, тут теж Росія.

Двері будинку, від якого залишився тільки фасад, відчинились. З них вийшов учорашній черговий протиповітряної оборони. Було моторошно дивитись, як з будинку, що практично вже не існував, вихо-

дить людина, так наче нічого не сталось. Черговий привітався. Гребер на мить завагався з відповіддю. Він згадав слова обершарфюрера про те, що цей чоловік несповна розуму. Потім усе-таки рушив до нього.

Черговий вишкірив зуби.

— Що ви тут робите? — запитав він суворо. — Грабуєте? Хіба вам не відомо, що це заборонено.

— Чоловіче! — вигукнув Гребер. — Годі вам верзти нісенітниці! Краще скажіть мені, чи не знаєте ви що-небудь про моїх батьків? Про Пауля і Марію Греберів. Вони мешкали он там.

Черговий наблизив до нього своє схудле, неголене обличчя.

— А, то це ви! Фронтовик! Ми зустрічалися вчора ввечері. Але не горланьте так, солдате! Гадаєте, тільки ви втратили рідню? А як ви думаєте, що ото таке? — І він показав у бік будинку, з якого щойно вийшов.

— Не розумію!

— Он там, на дверях! Ви що, осліпли? Чи, по-вашому, там понаписувані жарти?

Гребер промовчав. Він побачив, що з другого боку всі двері, які гойдалися на вітрі, геть заклеєні папірцями. Гребер швидко підійшов до дверей.

Тут були адреси й прохання відгукнутись на них. Деякі написи були зроблені олівцем, чорнилом або вугіллям просто на дверях, але більшість усе ж таки на клаптиках паперу, приклеєних або пришпилених кнопками. «Генріху і Георге, приходьте до дядька Германа. Ірма загинула. Мати», — було написано на великому аркуші в лінійку, вирваному із шкільного зошита і прикріпленому чотирма кнопками. Одразу ж під цим аркушем, на картонній кришці від коробки для взуття, стояло: «Бога ради, сповістіть що-небудь про долю Брунгільди Шмідт, Тюрингерштр., 4». А поряд, на поштовій листівці: «Отто, ми в Гасті, у народній школі». У самому низу, під написаними олівцями й чорнилом адресами, хтось вивів кольоровою пастеллю на паперовій зубчастій серветці: «Маріє, де ти?» І жодного підпису. Гребер випростався.

— Ну? — спитав черговий. — Знайшли що-небудь про своїх?

— Ні. Вони не знали, що я приїду.

Божевільний скривився. Здавалось, він безгучно сміється.

— Ніхто нічого й ні про кого не знає, солдате! Ніхто! Лише брехунам чорти дітей колишуть, а негідники виходять сухими з води. Невже ви ще й досі цього не збагнули?

— Збагнув.

— Тоді запишіться. Запишіться й ви в цей список нещасних. А потім чекайте! Чекайте, як це робимо ми всі. Чекайте, доки не почорнієте! — Обличчя чергового раптом змінилось. Його звела судома, немовби від страшного болю.

Гребер відвернувся. Нахилившись, пошукав серед сміття щось таке, на чому можна було б написати записку. На очі потрапила кольорова репродукція портрета Гітлера в поламаній рамі. Зворотний бік репродукції був чистий. Гребер одірвав верхню частину, дістав олівця й задумався. І раптом він розгубився. Що ж йому написати? «Прошу повідомити що-небудь про Пауля і Марію Греберів, — вивів нарешті він величезними літерами. — Ернст приїхав у відпустку».

— Зрада батьківщини! — прошепотів у нього за спиною черговий.

— Що? — рвучко обернувся Гребер.

— Зрада батьківщини! Ви порвали портрет фюрера!

— Він був розірваний і валявся на смітнику, — гнівно заявив Гребер. — І відчепіться, зрештою, від мене зі своєю маячнею!

Він ніяк не міг знайти чогось такого, чим можна було б прикріпити записку. Нарешті вийняв дві з чотирьох кнопок, якими було приколене звернення матері, і міцно пришпилив своє. Він зробив це неохоче, так наче вкрав вінок із чужої могили. У нього не було іншого виходу, до того ж дві кнопки тримали звернення матері так само надійно, як і чотири.

Черговий стояв у Гребера за спиною і мовчки спостерігав усе це.

— Все! — гукнув він, немовби подав команду. — Ну, а тепер — зіг хайль, солдате! Траур заборонено. Траурний одяг також! Це послаблює бойовий дух! Пишайтеся тим, що маєте змогу приносити жертви! Якби ви, свинюки, як слід виконували свій обов'язок, цього б ніколи не трапилось!

Він рвучко повернувся і попростував на своїх довгих ногах геть.

Гребер ту ж мить забув про нього. Він відірвав ще клаптик від залишків портрета Гітлера й записав адресу, яку знайшов на дверях. Це була адреса родини Лоозе. Він був знайомий з ними і вирішив розпитати в них про своїх батьків. Потім витягнув із рами рештки портрета, написав на зворотному боці те саме, що й першого разу, і знов попрямував до будинку номер вісімнадцять. Там він усунув записку в щілину між камінцями — так, щоб її було добре видно. Тепер його звернення могли помітити в двох місцях. Це було все, що він міг зробити. Якусь мить Гребер ще постояв перед купою битої цегли та щебеню, не знаючи — могила це чи ні. Обтягнуте плюшем крісло в ніші виблискувало на сонці, мов смарагд. Поряд на вулиці стояв каштан,

цілий і неушкоджений. Ніжно мерехтіло його листя, серед нього весело щебетали й мостили гніздо зяблики.

Гребер поглянув на годинник. Час було йти до ратуші.

Віконця для довідок про тих, що пропали безвісти, були нашвидкуруч збиті зі свіжих дощок. Їх ще не встигли пофарбувати, і вони пахли смолою і лісом. В одній половині приміщення обвалилася стеля, Тепер столяри клали там балки і стукотіли молотками. Навколо стояли люди і чекали мовчки й терпляче. За віконцями сиділи однорукий службовець і дві жінки.

— Прізвище? — запитала жінка в крайньому віконці праворуч. У неї було широке пласке обличчя, а в злиплому волоссі красувався червоний шовковий бант.

— Гребер. Пауль і Марія Гребер. Податковий секретар. Гакенштрасе, вісімнадцять.

— Як? — Жінка приклала до вуха руку.

— Гребер, — повторив Гребер голосніше, пересилюючи стукіт молотків. — Пауль і Марія Гребер. Податковий секретар.

Службовка почала гортати папери:

— Гребер, Гребер.

Вона водила пальцем по колонках прізвищ і раптом спинилась.

— Гребер, є. А як звати?

— Пауль і Марія.

— Як?

— Пауль і Марія! — Гребер зненацька розлютився. Його обурило, що про свою біду доводиться ще й кричати.

— Ні. Цього звати Ернст Гребер.

— Ернст Гребер — це я сам. Інших у нашій родині немає.

— Ну, то це, мабуть, не ви. Більше Греберів у нас немає. — Службовка поглянула на нього і всміхнулась. — Якщо хочете, зайдіть через кілька днів ще раз. Ми одержали ще не всі відомості. Хто там на черзі?

Гребер не відходив.

— А де ще можна спитати?

Жінка поправила червоний бант у волоссі.

— У довідковому бюро. Хто на черзі?

Гребер відчув, як хтось штовхнув його в спину. Це була невеличка бабуся, що стояла позад нього. Її руки нагадували тоненькі пташині лапки. Він відійшов убік.

Якусь хвилю Гребер нерішуче ще стояв біля віконця, не в змозі збагнути, що все вже скінчилось. Це сталося надто швидко. А втрата

його була надто велика. Побачивши його, однорукий службовець нахилився до нього й промовив:

— Ви повинні радіти, що ваші рідні не потрапили до цих списків.

— Чому?

— Це списки тяжкопоранених і вбитих. Поки вони в нас не зареєстровані, вважається, що вони пропали безвісти.

— А ті, що пропали безвісти? Де ж їхні списки?

Службовець подивився на нього терпляче, як людина, що вісім годин на день має справу з чужим горем і нічим не може допомогти.

— Ті, що пропали безвісти, пропали безвісти. Списки тут нічого не допоможуть. Поки що ніхто не знає, що з цими людьми. Якби це було відомо, то їх не вважали б пропалими безвісти. Чи не так?

Гребер мовчки дивився на службовця. Той, здавалося, пишався своєю логікою. Але розсудливість і логіка несумісні з втратами і болем. Та що скажеш людині, яка й сама втратила руку?

— Ваша правда, — промовив Гребер і відвернувся.

Розпитуючи людей, він нарешті знайшов довідкове бюро. Воно містилося в протилежному крилі ратуші, де стояв запах плісняви та згарища. Прочекавши довго, він потрапив до якоїсь нервової жінки в пенсне.

— Мені нічого не відомо! — одразу ж зарепетувала вона. — Тут сам чорт ногу зламає. Усі картки перемішались. Частина з них згоріла, а решту залили водою оті телепні з пожежної команди.

— Чому ж ви не сховали папери в безпечне місце? — запитав унтер-офіцер, що стояв поряд із Гребером.

— У безпечне місце? А де воно, те безпечне місце? Може, вам це відомо? Тут не магістрат. Скаржтеся там!

Жінка розпачливо подивилася на купу мокрих пожмаканих паперів.

— Усе пропало! Усе довідкове бюро! Що ж тепер буде? Адже тепер кожен може називатись як схоче!

— Це, мабуть, чи не найстрашніше з усього, чи не так? — Унтер-офіцер сплюнув і підштовхнув Гребера. — Ходімо, друже. У них тут у всіх бракує клепки.

Вони вийшли на вулицю і зупинились перед ратушею. Будинки навколо були спалені дотла. Від пам'ятника Бісмарку залишились самі чоботи. Зграя білих голубів кружляла над розбитою церквою святої Марії.

— От паскудство, — вилаявся унтер-офіцер. — Ти кого розшукуєш?

— Батьків.

— А я дружину. Не написав їй, що приїду. Хотілося зробити сюрприз. А ти?

— У мене те саме. Не хотів даремно хвилювати батьків. Мені вже й так кілька разів відкладали відпустку. А потім раптом — їдь! Я вже просто перестав їм писати.

— Таки паскудство!.. Що ж ти тепер робитимеш?

Гребер окинув поглядом зруйновану базарну площу. З 1933 року вона називалася Гітлерпляц. А до того, після поразки в Першій світовій війні, Ебертпляц; ще раніше — Кайзер-Вільгельмпляц, спочатку ж — Марктпляц.

— Ще не знаю, — відповів Гребер. — Я ще нічого не розумію. Не можуть же люди отак просто загубитись тут, у самому центрі Німеччини.

— Не можуть? — Унтер-офіцер глянув на Гребера іронічно й заразом співчутливо. — Любий мій друже, тобі доведеться побачити ще й не таке! Я розшукую дружину вже п'ять днів. П'ять днів із ранку до вечора, а вона зникла, мов крізь землю провалилась, наче її зачарували!

— Але як же це так? Десь же мусять знати...

— Зникла, — повторив унтер-офіцер. — І так само зникло ще кілька тисяч людей. Частину з них вивезли з міста. У табори переселенців та невеликі містечка. Спробуй-но їх розшукати, коли пошта працює з перебоями. Можна ще пошукати в селах, куди міські мешканці повтікали самі.

— Звичайно, в селах! — зрадів Гребер. — А я про це й не подумав. У селах безпечніше. Вони, напевне, там.

— Напевне, там, ну то й що! — Унтер-офіцер зневажливо пирхнув. — Це тобі нічого не допоможе! Чи знаєш ти, що навколо цього клятого міста десятків два сіл? Поки ти їх обійдеш, твоя відпустка закінчиться, зрозумів?

Гребер зрозумів, але це було йому байдуже. Він хотів тільки, щоб його батьки були живі. А де — це вже його не обходило.

— Послухай-но, друже, — промовив унтер-офіцер трохи спокійніше. — Ти повинен правильно все оцінити. Якщо ти почнеш несамовито метушитися, то тільки даремно згаєш час і з'їдеш з глузду. Ти повинен усе продумати. Що ти збираєшся робити?

— Я ще не знаю. Мабуть, спробую що-небудь дізнатися в знайомих. У мене ще є кілька адрес людей, будинки яких розбомбило. З тієї самої вулиці.

— Вони тобі мало що скажуть. Усі бояться навіть рота розкрити. Я вже в цьому переконався. Але можеш спробувати. Послухай-но! Ми можемо допомогти один одному: там, де ти розшукуватимеш своїх, цікався і моєю дружиною, а я розпитуватиму заразом і про твоїх рідних. Згода?

— Згода!

— Гаразд. Моє прізвище Бетхер. Дружину мою звати Альма. Запиши, будь ласка.

Гребер записав. Потім написав прізвище та імена своїх батьків і передав записку Бетхеру. Той уважно прочитав її і сховав до кишені.

— Де ти житимеш, Гребере?

— Ще не знаю. Треба пошукати, може, щось знайду.

— У казармах є місця для відпускників, будинки яких розбомбило. Звернися в комендатуру, і тобі дадуть направлення. Ти там ще не був?

— Ще ні.

— Спробуй попасти в кімнату номер сорок вісім. Це санчастина. Там краще годують. Я теж там живу.

Бетхер дістав із кишені недопалок сигарети, пильно його розглядівся і заховав назад.

— Я хочу оббігати сьогодні всі лікарні. Увечері зможемо зустрітись. Можливо, комусь із нас пощастить що-небудь довідатись.

— Гаразд. Де?

— Найкраще тут. О дев'ятій?

— Згода!

Бетхер кивнув, потім звів очі в голубе небо.

— Ти тільки поглянь, — промовив він гірко. — Уже весна. А я п'яту ніч мучуся в отій халабуді з дюжиною бздунів із тилової охорони, замість того щоб бути біля своєї жінки, в якої зад, мов у кобили з пивоварні!

Перші два будинки на Гартенштрасе були розбиті. Ніхто в них уже не жив. Третій якимсь дивом уцілів. Лише дах на ньому згорів; це був будинок, у якому мешкала родина Циглерів. Циглер товаришував з батьками Гребера.

Він рушив сходами вгору. На майданчику стояли відра з піском і водою. На стінах були наклеєні оголошення.

Він натиснув на кнопку й здивувався, що дзвінок іще працює. За мить двері обережно прочинила стара, змучена жінка.

— Фрау Циглер, — звернувсь Гребер. — Я Гребер, Ернст Гребер.

— Так, так... — Стара пильно придивилася до нього. — Так. — Потім нерішуче додала: — Заходьте, будь ласка, пане Гребер.

Вона розчинила двері ширше, впустила його і знову накинула ланцюжок.

— Батьку, — гукнула вона в кімнату. — Усе гаразд. Це Ернст Гребер. Син Пауля Гребера.

У кімнаті пахло воском. Лінолеум на підлозі блищав, мов дзеркало. На підвіконні стояли вазони, великі листки були в жовтих плямах, немовби хтось покапав на них олією. Над канапою висів килимок. «Власний дім дорожчий від золота» — було вишито на ньому хрестиком червоними нитками.

Із спальні вийшов Циглер. Він усміхнувся. Гребер помітив, що чоловік схвильований.

— Тепер може з'явитися будь-хто, — сказав Циглер. — Вас ми й не сподівалися. Ви з фронту?

— Так. Я розшукую своїх батьків. Будинок розбомбило.

— Скиньте ж свій ранець, — сказала фрау Циглер. — Я заварю каву. У нас ще залишилося трохи непоганої солодової кави.

Гребер відніс ранець у передпокій.

— Я весь у бруді, — сказав він. — А у вас так чисто. Ми вже відвикли від цього.

— Пусте. Сідайте ж. Отут, на канапі.

Фрау Циглер зникла на кухні. Господар нерішуче дивився на Гребера.

— Та-ак, — протягнув він.

— Ви нічого не чули про моїх батьків? Я не можу їх знайти. У ратуші ніхто нічого не знає. Там справжнє стовпотворіння.

Циглер похитав головою. Його дружина знову з'явилася в дверях.

— Ми зовсім не виходимо на вулицю, — швидко проказала вона. — Ми вже давно нічого й ні про кого не знаємо, Ернсте.

— Невже ви їх так ніколи й не бачили? Не могли ж ви не зустрітися з ними хоча б один раз.

— Це було давно. Десь місяців п'ять-шість тому. Тоді... — Вона раптом замовкла.

— Що тоді? — перепитав Гребер. — Як вони тоді себе почували?

— Були здорові. О, ваші батьки були здорові, — відповіла жінка. — Але ж відтоді минуло чимало часу...

— Так, — сказав Гребер. — Я бачив. Ми там, звичайно, знали, що міста бомбардують, але не думали, що це має такий вигляд.

Циглери мовчали. Вони намагалися не дивитись на нього.

— Кава зараз буде готова, — порушила мовчанку жінка. — Ви ж вип'єте з нами, еге ж? Чашечка гарячої кави ніколи не завадить.

Вона поставила на стіл чашки з голубими квіточками. Гребер подивився на них. Удома в них були такі самі. Цей візерунок чомусь називався «Цибулька».

— Та-ак, — знову протягнув Циглер.

— Ви гадаєте, що моїх батьків могли вивезти з міста? — запитав Гребер.

— Можливо. Стара, чи не залишилось у нас трохи того печива, що привіз Ервін? Пригости пана Гребера.

— А як там Ервін?

— Ервін? — Старий здригнувся. — Ервін непогано влаштувався. Непогано.

Господиня принесла каву. Вона поставила на стіл велику бляшанку з голландським написом. Печива в банці було вже мало. «З Голландії», — подумав Гребер. Колись, на початку, і він привозив дещо з Франції.

Жінка була уважна до нього. Він узяв шматок глазурованого печива. Воно вже зачерствіло. Обоє старих не взяли собі ні крихти. Кави вони також не пили. Циглер неуважно постукував пальцями по столу.

— Беріть іще, — припрошувала жінка. — У нас більше нічого немає. А печиво смачне.

— Так, дуже смачне. Дякую. Але я нещодавно попоїв.

Гребер зрозумів, що від цих людей він більше нічого не довідається. Мабуть, вони справді нічого не знають. Він підвівся з-за столу.

— Ви б мені не порадили, куди ще можна звернутись?

— Ми нічого не знаємо. Ми взагалі не виходимо на вулицю. Ми нічого не знаємо. Мені шкода, Ернсте, але це так.

— Я вам вірю. Дякую за каву. — Гребер рушив до дверей.

— А де ж ви тепер живете? — запитав раптом Циглер.

— Пошукаю собі місце. Якщо ніде не знайду, піду в казарму.

— У нас місця немає, — поспішила запевнити фрау Циглер і подивилась на свого чоловіка. — Військова влада, звичайно, потурбувалась про відпускників, квартири яких знищено під час бомбардувань.

— Звісно, — погодився Гребер.

— Може, нехай він залишить свій ранець у нас, поки щось собі підшукає, ти як гадаєш, стара? — запропонував Циглер. — Ранець же важкий.

Гребер перехопив погляд жінки.

— Не варто турбуватися. Я до цього вже звик.

Він зачинив за собою двері та спустився сходами.

Повітря здалося йому важким. Циглери чогось бояться. Він не знав, чого саме. Але з 1933 року причин для страху було багато.

Родина Лоозе знайшла пристановище у великому залі філармонії. Приміщення було заставлене похідними ліжками, встелене матрацами. На стінах висіли прапори, войовничі гасла із свастикою та олійний портрет фюрера в широкій золотій рамі — залишки колишніх патріотичних збіговиськ. Зал кишма кишів жінками й дітьми. Поміж ліжками стояли валізи, горщики, примуси, їжа, врятовані меблі.

Фрау Лоозе байдуже сиділа на ліжку, що стояло посеред залу. Це була огрядна жінка зі скуйовдженим сивим волоссям.

— Твої батьки? — Вона дивилася на Гребера тьмяним поглядом, намагаючись щось пригадати. — Загинули, Ернсте, — пробурмотіла нарешті.

— Що?

— Загинули, — повторила вона. — А що ж іще?

Хлопчак в уніформі з розгону вдарився об коліно Гребера. Той відштовхнув його вбік.

— Звідки вам це відомо? — прошепотів Гребер і проковтнув клубок, що підкотився йому до горла. — Ви самі бачили? Де?

Фрау Лоозе втомлено похитала головою.

— Цього ніхто не міг бачити, Ернсте, — пробурмотіла вона. — Це був суцільний вогонь, крики, а тоді...

Голос її обернувся на якесь нерозбірливе мурмотіння, а потім воно затихло. Жінка мовчала й непорушно, невидющим поглядом дивилася перед себе, впершись руками в коліна, немовби сиділа в цьому залі сама-самісінька. Гребер втупив у неї очі.

— Фрау Лоозе, — промовив нарешті він повільно, затинаючись, — пригадайте, будь ласка! Коли ви бачили моїх батьків? Звідки вам відомо, що вони загинули?

Жінка звела на нього затуманені очі.

— Лена теж загинула, — пробурмотіла вона. — І Август. Ти ж їх знав...

Гребер невиразно пригадав двох дітей, які завжди жували на вулиці медяники.

— Фрау Лоозе, — промовив він і зловив себе на думці, що йому хочеться підняти її і добряче струсонути, — прошу вас, скажіть,

звідки ви знаєте, що мої батьки загинули. Спробуйте пригадати! Ви самі їх бачили?

Але вона вже не слухала його.

— Лена... — шепотіла вона. — Її я теж не бачила. Вони мене не пустили до неї, Ернсте. Її не змогли зібрати докупи. А вона ж була така маленька. Навіщо тільки вони це роблять? Ти повинен це знати, адже ти солдат!

Гребер у відчаї озирнувся довкола. Якийсь чоловік пробирався поміж ліжками до них. Це був Лоозе. Він дуже схуд і постарів. Обережно поклав він руку дружині на плече, а та знову поринула у своє невтішне горе. Лоозе зробив Греберові знак.

— Вона ще не може цього збагнути, Ернсте, — промовив він.

Жінка поворухнулася, відчувши його руку. Повільно підвела очі.

— А ти можеш збагнути?

— Лена...

— А коли ти можеш це збагнути, — почала раптом вона, карбуючи кожне слово, немовби відповідала шкільний урок, — тоді ти не кращий від тих, хто все це затіяв.

Лоозе перелякано поглянув на сусідні ліжка. Але ніхто нічого не чув. Хлопчак в уніформі грався з двома малюками в схованки і з криком гасав поміж валізами.

— Не набагато кращий, — повторила жінка і похнюпила голову, знову перетворившись на клубок якогось тваринного смутку.

Лоозе кивнув Греберу. Вони відійшли вбік.

— Що сталося з моїми батьками? — запитав Гребер. — Ваша дружина каже, нібито вони загинули.

Лоозе похитав головою.

— Вона нічого не знає, Ернсте. Вона думає, що загинули всі, раз загинули наші діти. Ти ж помітив, що вона несповна розуму. — Він проковтнув клубок. Кадик на його тонкій шиї піднявся і опустився. — Вона таке плеще язиком... Через неї на нас уже був донос. Хтось із цих людей постарався.

Греберу здалося, що в цьому брудному, сірому світлі Лоозе нараз поменшав і кудись наче відлетів. Але за мить він знову уже стояв поруч, такий самий, як завжди. Довкола нічого не змінилось.

— Отже, вони не загинули? — спитав Гребер.

— Я цього не можу сказати, Ернсте. Ти собі не уявляєш, що тут діється останнім часом, особливо після того, як погіршали справи там. Нікому не можна вірити. Усі бояться й остерігаються одне одного. Очевидно, твої батьки десь у безпечному місці.

Гребер полегшено зітхнув.

— Ви їх бачили?

— Якось на вулиці. Але це було десь тижнів чотири-п'ять тому. Тоді ще лежав сніг. Це було перед нальотами.

— Який вони мали вигляд? Вони були здорові?

Лоозе відповів не зразу.

— Авжеж, по-моєму, здорові, — сказав він і знову проковтнув клубок у горлі.

Греберу раптом стало соромно. Він зрозумів, що за таких обставин не питають, була людина здорова місяць тому чи ні. Тут питають лише одне: жива вона чи мертва, і більш нічого.

— Пробачте, — ніяково мовив він.

Лоозе махнув рукою:

— Облиш, Ернсте. Сьогодні кожен думає тільки про себе. На світі надто багато горя...

Гребер вийшов на вулицю. Коли він простував до філармонії, навкруги все здавалося йому похмурим і мертвим. Тепер же вулиця наче поширшала, посвітлішала й на ній з'явилося життя. Він бачив уже не тільки розбиті будинки; він бачив і бруньки на деревах, і двох собак, що грались неподалік, і вимите синє небо. Його батьки не загинули, вони просто пропали безвісти. Ще годину тому, коли однорукий службовець сказав йому про це, така думка здалася Греберу жахливою і майже нестерпною. Тепер вона якимсь незбагненним чином обернулася на надію, і він знав: це сталося лише тому, що перед цим він на мить повірив у їхню смерть. А чи багато людині треба для того, щоб зародилася надія?!

9

Гребер зупинився перед будинком. Було темно, і розгледіти номер він не міг.

— Вам куди? — спитав якийсь чоловік, що стояв, прихилившись до дверей.

— Це Марієнштрасе, двадцять два?

— Так. А ви до кого?

— До медичного радника Крузе.

— Крузе? Що вам від нього потрібно?

Гребер придивився в темряві до чоловіка. Той був у чоботях і уніформі штурмовика. «Мабуть, якийсь зарозумілий квартальний наглядач, — подумав Гребер. — Його ще мені бракувало».

— Я поясню це самому докторові Крузе, — відповів Гребер і ввійшов у дім.

Він був дуже стомлений. Стомились не тільки очі й ноги — це була інша втома, значно глибша. Цілий день він ходив містом і все розпитував, а наслідків майже ніяких. Його батьки не мали родичів, а з сусідів мало хто лишився.

Бетхер мав рацію: це було наче зачароване коло. Люди боялись гестапо й мовчали, а коли хтось що-небудь і чув, то відсилав Гребера до інших, а ті знову ж таки нічого не знали.

Він піднявся сходами. У коридорі було темно. Медичний радник жив на другому поверсі. Гребер був із цим чоловіком мало знайомий, але знав, що той часто лікував його матір. Можливо, вона заходила до нього й залишила свою нову адресу.

Йому відчинила літня жінка з якимсь невиразним обличчям.

— Крузе? — перепитала вона. — Вам потрібен доктор Крузе?

— Так.

— Жінка мовчки окинула його поглядом. Проте з порога не зійшла й до квартири його не впустила.

— Він дома? — нетерпляче спитав Гребер.

Жінка не відповіла. Здавалося, вона прислухається до того, що діється внизу.

— Ви на прийом? — поцікавилась.

— Ні, в приватній справі.

— У приватній?

— Так, у приватній. Ви дружина Крузе?

— Хай Господь милує!

Гребер здивовано втупився в жінку. За день йому довелося побачити багато чого: і обережність, і зненависть, і хитрість. Але це було щось нове.

— Послухайте, — промовив він, — я не знаю, що тут у вас діється, та це, зрештою, мене й не обходить. Мені треба побалакати з доктором Крузе, і більше нічого. Розумієте?

— Крузе тут більше не живе! — несподівано голосно заявила жінка — неприязно, вороже.

— Але ж ось його прізвище! — І Гребер показав на мідну табличку на дверях.

— Її треба було вже давно зняти.

— Але ж вона залишилась. Може, тут лишився і хто-небудь із його сім'ї?

Жінка мовчала. Греберові це обридло. Він уже зібрався був послати її під три чорти, коли раптом почув, як десь у квартирі відчинилися двері. Смуга світла впала з кімнати в темний передпокій.

— Це до мене? — запитав голос.

— Так, — відповів Гребер навмання. — Мені потрібно поговорити з ким-небудь, хто знайомий з медичним радником Крузе. Але це, здається, не дуже просто.

— Я — Елізабет Крузе.

Гребер перевів погляд на жінку з невиразним обличчям. Та відступила з дверей і зайшла в квартиру.

— Забагато світла, — просичала вона, проходячи повз освітлену кімнату. — Наказано ощадити електричну енергію!

Гребер усе ще стояв біля входу. Дівчина років двадцяти перейшла смугу світла, наче річку. Якусь мить він бачив великі дуги брів, темні очі й коси з червонуватим полиском, які живими хвилями спадали на плечі. Потім вона пірнула в напівморок передпокою і раптом постала перед ним.

— Мій батько більше не практикує, — сказала вона.

— Я прийшов не лікуватися. Мені треба дещо спитати.

Вираз обличчя дівчини змінився. Вона трохи повернула голову, немовби хотіла переконатися, чи жінка вже пішла. Потім квапно розчинила двері навстіж.

— Заходьте, — шепнула вона.

Він зайшов слідом за нею до кімнати, з якої падало світло. Вона обернулась і подивилась на нього допитливим, пильним поглядом. Її очі були вже не темні, а сірі, прозорі.

— А я вас знаю, — промовила вона. — Адже раніше ви вчилися в гімназії?

— Так. Мене звати Ернст Гребер.

Тепер і він пригадав її. Вона була тоді худенькою дівчинкою з великими очима й пишним волоссям. Мати її рано померла, і дівчині довелося переїхати до рідних в інше місто.

— Боже мій, Елізабет! — вигукнув він. — А я тебе не впізнав.

— Минуло ж, мабуть, сім чи й вісім років відтоді, як ми бачились востаннє. Ти дуже змінився.

— Ти також.

Вони стояли одне навпроти одного.

— Що тут, власне, сталося? — запитав Гребер. — Тебе охороняють, наче генерала.

Елізабет Крузе усміхнулася коротко й гірко.

— Не як генерала, а як полонену.

— Що? Чому раптом? Хіба твій батько...

Вона поквапно зробила застережливий жест.

— Зажди! — шепнула самими губами й пройшла повз нього до столу, на якому стояв грамофон. Поставила платівку. Залунав Гогенфридберзький марш.

— Ось так, — сказала вона. — Тепер можеш говорити далі.

Гребер дивився на неї, нічого не розуміючи.

Бетхер, очевидно, таки мав рацію, коли говорив, що майже кожен у цьому місті божевільний.

— Що це означає? — спитав він. — Зупини нарешті грамофон! Мені остогидли марші. Скажи краще, що тут діється. Чому це ти полонена?

Елізабет підійшла до нього.

— Жінка підслуховує під дверима. Вона донощиця. Тому я й завела грамофон. — Дівчина стояла перед ним, і раптом він почув її гарячий подих. — Що з моїм батьком? Ти що-небудь про нього знаєш?

— Я? Нічого. Я лише хотів у нього дещо спитати. А що з ним?

— То ти нічого не знаєш?

— Ні. Я хотів у нього спитати, чи не знає він адреси моєї матері. Мої батьки пропали безвісти.

— І все?

Гребер здивовано глянув на Елізабет.

— З мене цілком досить і цього, — відповів нарешті.

Напруження на її обличчі зникло.

— Твоя правда, — промовила вона стомлено. — А я думала, ти приніс якусь звістку від батька.

— А що з ним?

— Він у концтаборі. Уже чотири місяці. Хтось доніс на нього. Коли ти сказав, що прийшов щось спитати, я подумала: ти приніс від нього звістку.

— Я б тобі відразу про це сказав.

Елізабет похитала головою.

— Ні. Якби ти щось дізнався таємно, ти мусив би поводитися з обережністю.

«Обережність, — подумав Гребер. — Цілий день я тільки й чую це слово». Гогенфридберзький марш настирливо гримів далі.

— Може, ми його все ж таки зупинимо? — запропонував Гребер.

— Так. А для тебе буде краще, якщо ти звідси підеш. Я ж тобі казала, які в нас справи.

— Я не донощик, — розсердився Гребер. — Що то за жінка? Це вона донесла на батька?

Елізабет зняла з платівки голку, але грамофон не вимикала. Диск безшумно обертався далі. Тишу порушило завивання сирени.

— Тривога! — прошепотіла дівчина. — Знову тривога!

Хтось загрюкав у двері.

— Вимкніть світло! Усе це через вас. Завжди у вас море світла!

Гребер відчинив двері.

— Що — через нас?

Жінка була вже в протилежному кінці передпокою. Вона крикнула щось і зникла. Елізабет зняла Греберову руку з дверей і зачинила їх.

— Що це за сатана в спідниці? — спитав він. — Як ця відьма сюди потрапила?

— Її до мене підселили. Ущільнення. Я ще повинна радіти, що мені залишили хоч цю кімнату.

За дверима знову почулося тупотіння, крики жінки, дитячий плач. Завивання сирени стало гучнішим. Елізабет взяла плащ і одягнула його.

— Треба йти в бомбосховище.

— Ми ще маємо досить часу. Чому ти не поміняєш квартири? Жити з цією шпигункою під одним дахом — це, мабуть, справжнє пекло.

— Вимкніть світло! — знову закричала з вулиці жінка.

Елізабет рвучко повернулась до вимикача й погасила світло. Потім перейшла темну кімнату і стала біля вікна.

— Чому не міняю квартири? Тому що не бажаю тікати звідси!

Вона розчинила вікно. Тієї ж миті завивання сирени заповнило всю кімнату. Гребер бачив у блідому світлі, що лилося з вулиці, чорний силует дівчини, яка накидала защіпки на віконні стулки; шибки краще витримують вибухову хвилю при розчинених вікнах. Потім вона повернулася назад. Здавалося, ніби шум підштовхує її в спину.

— Я не бажаю тікати звідси! — вигукнула вона, намагаючись перекричати сирену. — Невже ти цього не розумієш?

Гребер бачив її очі. Тепер вони були знову темні, як і тоді, коли вона стояла в дверях, і в них відчувалася пристрасть і сила.

У нього було таке відчуття, ніби він повинен себе від чогось захищати, — від цих очей, обличчя, завивання сирени, від усього цього хаосу, що вривається у вікно.

— Ні, — промовив він. — Я цього не розумію. Ти сама себе тільки занапастиш. Коли позиції не можна втримати, їх здають. Я зрозумів це, коли став солдатом.

Елізабет здивовано поглянула на нього.

— То й здавай! — розгнівано вигукнула вона. — А мені дай спокій!

Вона обминула його й рушила до дверей. Він схопив її за руку. Дівчина вирвалась, вона була дужча, ніж він собі гадав.

— Стривай! — гукнув він. — Підемо разом.

Завивання сирени підганяло їх. Воно заповнило все: кімнату, коридор, передпокій, сходи. Воно відбивалося від стін, зливалося з власною луною, і тепер долинало з усіх кутків. Здавалося, від нього нема порятунку. Воно проникало під шкіру, бентежило кров, примушувало тремтіти кожен нерв; від нього здригалося все тіло й гасла будь-яка думка.

— Де стоїть ця клята сирена? — закричав Гребер на сходах. — Від неї можна збожеволіти!

Парадні двері зачинились. На мить завивання трохи стихло.

— На сусідній вулиці, — відповіла Елізабет. — Ходімо до сховища на Карлспляц. Наше нікудишнє.

Якісь тіні бігли по сходах з валізами та клунками. Спалахнув промінь кишенькового ліхтарика й освітив обличчя Елізабет.

— Ходімо з нами, якщо ви самі! — гукнув хтось.

— Я не сама.

Чоловік подався далі. Парадні двері знову розчинились.

З усіх будинків вибігали люди, так наче хто витрушував з коробки олов'яних солдатиків. Чергові протиповітряної оборони вигукували накази. Повз них, наче амазонка, промчала жінка в червоному домашньому халаті та з розтріпаним жовтим волоссям. Попід стінами, спотикаючись, поспішали старі люди; вони про щось перемовлялись, але в оглушливому завиванні сирени нічого не було чути. Збоку здавалося, немовби їхні зів'ялі губи пережовують мертві слова.

Вони дійшли до Карлспляц. Біля входу до бункера юрмився схвильованим натовп. Чергові протиповітряної оборони, ніби вівчарки, бігали довкола, намагаючись навести порядок.

Елізабет зупинилась.

— Може, спробуємо пройти збоку? — спитав Гребер.

Вона похитала головою:

— Зачекаймо тут.

Натовп чорною лавою сповзав темними сходами вниз і зникав під землею. Гребер глянув на Елізабет. Вона стала раптом такою спокійною, неначе все, що тут діялось, її зовсім не обходило.

— А ти хоробра, — сказав він.

Вона звела на нього очі.

— Ні, я просто боюся сховища.

— Хутчій! Хутчій! — вигукував черговий протиповітряної оборони. — Униз! Чи, може, ви чекаєте на персональне запрошення?

Сховище було просторе, низьке, добротне, з нішами та бічними ходами й освітлене. Уздовж стін стояли лави, скрізь походжали наглядачі, дехто поприносив із собою матраци, ковдри, валізи, клунки, складані стільчики. Життя під землею було вже налагоджене. Гребер роздивлявся навколо. Уперше він попав в одне бомбосховище з цивільними. Уперше з жінками й дітьми. І вперше в Німеччині.

Тьмяне синювате світло обезбарвлювало обличчя, і вони скидалися на обличчя утоплеників. Неподалік Гребер помітив жінку в червоному домашньому халаті, який тепер здавався фіолетовим, а її волосся — зеленим. Подивився на Елізабет. І її обличчя виглядало сірим і змученим, очі глибоко позападали, під ними залягли тіні, волосся стало тьмяним і мертвим. «Утопленики, — думав Гребер. — Їх утопили в брехні й страхові, загнали під землю, позбавили світла, здорового глузду, правди».

Жінка з двома дітьми примостилася навпроти нього. Діти горнулися до материних колін. Обличчя в них були пласкі, невиразні, немовби заморожені. Жили тільки очі. Великі й широко розплющені, вони блищали при світлі ламп, придивлялись до входу, коли гавкіт зеніток ставав особливо несамовитим і загрозливим, потім перебігали по низькому склепінню підвалу та стінах і знову поверталися до входу.

Очі рухалися повільно, нерішуче; вони стежили за гуркотом, ніби очі паралізованих страхом тварин, важко й водночас насторожено, пильно та пригнічено; слабке світло відбивалося в них. Ці очі не бачили ні Гребера, ні навіть матері; вони нікого не впізнавали й нічого не виражали; з якоюсь дивовижною пильністю вони стежили за тим, чого не могли бачити: за гуркотом, що міг принести смерть. Діти були вже не такі малі, щоб не відчувати небезпеку, але ще й не достатньо дорослі, щоб удавати з себе хоробрих. Вони були насторожені, беззахисні й безпомічні.

Гребер побачив раптом, що так було не тільки з дітьми — очі всіх інших також рухались. Обличчя й тіла залишалися непорушними; люди прислухались, і не тільки вухами — прислухались опущеними плечима, ногами, впертими в коліна руками. Прислухалися всім єством, і лише очі їхні стежили за гуркотом, немовби підкоряючись якійсь німій команді.

І тоді Гребер відчув страх.

У задушливому сховищі сталася якась непомітна зміна. Шалений гуркіт не стихав, але звідкись немов повіяло свіжим повітрям. Заціпеніння минуло. Ніші вже не були переповнені згорбленими постатями; у них просто сиділо багато людей, і люди ті позбулися тупого страху; вони порозгинали спини, ворушилися і поглядали одне на одного. У них знову замість масок з'явилися обличчя.

— Полетіли далі, — промовив якийсь дідок, що сидів поруч з Елізабет.

— Вони ще можуть вернутися, — зауважив хтось. — Вони часто так роблять — пролетять, а потім вертаються, коли всі вже повилазять зі сховищ.

Обоє дітей заворушились. Якийсь чоловік позіхнув. Десь узялася такса і стала все обнюхувати. Закричало немовля. Люди порозгортали пакунки й почали вечеряти. Схожа на валькірію жінка пронизливим голосом гукнула:

— Арнольде! Ми забули вимкнути газ! Тепер на плиті все згорить. Чому ти про це не подумав?

— Не хвилюйтесь, — промовив дідок. — Під час повітряних нальотів газ у всьому місті відключають.

— Ще б пак — не хвилюватись! А коли знову підключать, то газу набереться повна квартира! Це ще гірше!

— Під час тривоги газ не відключають, — пояснив хтось педантичним, повчальним голосом. — Лише під час нальоту.

Елізабет дістала з кишені гребінець і дзеркальце й почала розчісуватись. У мертвотному світлі підвалу гребінець, здавалося, був увесь у чорнилі; але волосся під ним ставало пишним і потріскувало.

— Швидше б звідси вибратися! — прошепотіла вона. — Тут можна задихнутись!

Вони змушені були чекати ще півгодини; потім двері нарешті відчинились. Вони рушили до виходу. Над дверима блимали маленькі замасковані лампочки. Знадвору лилося місячне сяйво, освітлюючи сходи. З кожним кроком Елізабет ставала іншою. Це скидалося на

пробудження після летаргії. Тіні під очима зникли, бліде обличчя порум'яніло, на волоссі з'явився мідний полиск, шкіра знову стала тепла і м'яка. До дівчини повернулося життя — ще гарячіше, повніше, ніж досі, життя, не втрачене, дорожче і яскравіше ще й тому, що повернулося воно лише на якийсь час.

Вони стояли перед бункером. Елізабет дихала на повні груди. Вона ворушила плечима й повертала голову на всі боки, немов тварина, щойно звільнена з клітки.

— Ці братські могили під землею! — сказала вона. — Як я їх ненавиджу! У них можна задихнутись. — Вона рвучко відкинула назад волосся. — Краще вже лишатися серед руїн. Над ними хоч є небо.

Гребер поглянув на неї. Щось дивне й відьомське було в дівчині, котра оце стояла біля голої бетонної брили, над пеклом, звідки вона щойно втекла.

— Ти додому? — запитав він.

— Так. А куди ж іще? Тинятися темними вулицями? Цього я мала вдосталь.

Вони пішли через Карлспляц. Вітер обнюхував їх, немов великий пес.

— А ти не можеш виїхати звідти? — спитав Гребер. — Незважаючи на все те, що ти розповіла?

— Куди? Ти знаєш яку-небудь кімнату?

— Ні.

— Я також не знаю. Тисячі людей втратили притулок. Куди ж мені переїжджати?

— Твоя правда. Тепер уже пізно.

Елізабет зупинилась.

— Я все одно не пішла б звідти, якби навіть могла. Це було б однаково, що покинути батька напризволяще. Ти це розумієш?

— Так.

Вони попростували далі. Раптом Гребер відчув, що з нього досить на сьогодні її розмов. Хай робить, що хоче. Він був дуже стомлений, знервований, і йому здалося, що зараз, саме цієї миті, батьки розшукують його на Гакенштрасе.

— Мені пора йти, — сказав він. — У мене зустріч, а я вже запізнююсь. На добраніч, Елізабет.

— На добраніч, Ернсте.

Якусь мить він ще дивився їй услід. Вона зникла, ніби розчинилася у темряві. «Треба було провести її додому», — майнула думка. Але йому було все байдуже. Він пригадав, що ще в дитинстві недолюблював

її. Швидко повернувшись, Гребер рушив у напрямку Гакенштрасе. Але там нікого не було. Тільки місяць та моторошна тиша свіжих руїн, що, наче відлуння серед німого крику, зависла над свіжими руїнами. Над давніми руїнами тиша була інша.

Бетхер уже чекав на нього на сходах ратуші. Над ним у блідому місячному світлі невиразно поблискувала голова химери на ринві.

— Ну, ти що-небудь довідався? — запитав Бетхер ще здалеку.

— Ні, а ти?

— Також ні. У лікарнях їх немає, і це вже напевно. Я оббігав сьогодні майже всі лікарні. Ех, друже, і надивився ж я! Жінки й діти — це все ж таки не солдати! Ходімо, може, десь вип'ємо по кухлеві пива!

Вони перетнули Гітлерпляц. Їхні чоботи гриміли на всю площу.

— Ще один день минув, — зауважив Бетхер. — Але нічого не вдієш. Незабаром і відпустці кінець.

Він відчинив двері пивниці. Вони сіли за столик біля вікна. Штори були щільно запнуті. Нікельовані крани за стійкою тьмяно виблискували в сутінках. Очевидно, Бетхера знали в пивниці. Хазяйка сама принесла два кухлі пива. Бетхер глянув їй услід. Вона була повна, стегна погойдувались.

— Сидиш тут один як палець, — поскаржився він. — А десь сидить моя дружина. Така сама, сподіваюсь. Так можна й збожеволіти!

— Не знаю. Я зрадів би, якби раптом довідався, що десь сидять мої батьки. Байдуже де.

— Можеш і так радіти. Батьки — це, друже, не жінка, прожити можна й без них. Уже добре, коли вони здорові. А ось дружина...

Вони замовили ще по кухлеві пива й розгорнули свої пакети з вечерею. Хазяйка крутилася біля їхнього столика. Вона поглядала на ковбасу й жир.

— Хлопчики, а ви непогано живете! — мовила нарешті.

— Авжеж, непогано, — відповів Бетхер. — Маємо навіть по цілому подарунковому пакунку з м'ясом і цукром! Не знаємо тільки, куди з ними подітись. — Він ковтнув пива. — Тобі легше, — сказав гірко Греберові. — Ти підкріпишся, а потім підморгнеш якій-небудь повії і забудеш про своє нещастя!

— А хто забороняє це тобі?

Бетхер заперечливо похитав головою. Гребер здивовано подивився на нього. Такої відданості він просто не чекав від бувалого солдата.

— Вони надто худі, друже, — пояснив Бетхер. — Це просто прокляття, але мене приваблюють лише товсті жінки. Інших я просто не можу бачити. Нічого не виходить. Це все одно, якби я ліг у постіль із вішалкою для одягу. Тільки пишнотілі жінки! Інші не по мені.

— Ось і маєш саме таку, — Гребер кивнув на хазяйку.

— Е ні, ти помиляєшся! — Бетхер пожвавішав. — Тут величезна різниця, друже. Те, що ти бачиш, — це драглі, жир, у якому можна втопитися. Жінка показна, повна, пишна, ніврокy. Але ж це перина, а не двоспальний матрац на пружинах, яким є моя дружина. У моєї дружини все це немов залізне. Увесь дім ходором ходив, наче кузня, коли вона бралася за діло, а зі стін сипалася штукатурка. Ні, друже, таке на вулиці не валяється!

Бетхер зажурився. Гребер раптом почув запах фіалок. Він озирнувся. Вони росли у вазоні на підвіконні, і в їхньому запахові, що так нежданo й негадано сп'янив його, було все: безпека, батьківщина, надія і забуті мрії юності. Цей запах, міцний і несподіваний, мов напад, одразу ж розвіявся; але він так приголомшив і виснажив Гребера, як похід із повною викладкою по глибокому снігу.

Він підвівся.

— Ти куди? — здивувався Бетхер.

— Не знаю. Куди-небудь.

— Ти був у комендатурі?

— Був. Одержав направлення в казарму.

— Гаразд. Спробуй попасти в кімнату сорок вісім.

— Спробую.

Бетхер пас очима хазяйку.

— Я трохи посиджу. Візьму ще пива.

Гребер неквапно простував вулицею в напрямку казарми. Ніч видалася холодна. На одному з перехресть над вирвою з-під бомби блищали покручені трамвайні рейки. У порожніх отворах, де раніше були двері, металом відсвічувало місячне сяйво. Він чув, як відлунювали його кроки, так наче під вулицею слідом за ним ішов ще хтось. Усе було пустельне, прозоре, холодне. Казарма стояла на пагорбі за містом. Вона лишилась непошкодженою. Навчальний пляц був залитий білим світлом, неначе вкритий снігом. Гребер увійшов у ворота. У нього було таке відчуття, ніби відпустка вже закінчилась. Усе його минуле зникло, як зник будинок батьків, і він знову йшов на фронт — цього разу на інший, де не стріляють, не носять

гвинтівок і автоматів, але де на людину чекає не менша небезпека, ніж на справжньому.

10

Це сталося через три дні. За столом у кімнаті сорок вісім четверо грали в скат. Вони грали вже два дні, роблячи перерви лише для їжі та сну. Троє гравців мінялися; четвертий з-за столу не вставав. Його прізвище було Румель, він приїхав у відпустку три дні тому і якраз вчасно, щоб поховати свою дружину й доньку. Дружину він упізнав за родимкою на стегні — голови в неї не було. Після похорону він повернувся до казарми й почав грати в скат. Він ні з ким не розмовляв. Байдуже сидів за столом і грав. Гребер примостився біля вікна. Поруч, поклавши забинтовану праву ногу на підвіконня, сидів із пляшкою пива в руці єфрейтор Ройтер. Він був староста кімнати і страждав від подагри. Кімната сорок вісім була не лише притулком для нещасливих відпускників — вона була також госпіталем для легкохворих. За спинами гравців лежав сапер Фельдман. Він вважав справою честі відіспатись протягом трьох тижнів за всі три роки війни. Уставав чоловік лише для того, щоб поїсти.

— Де Бетхер? — запитав Гребер. — Ще не повернувся?

— Він подався в Гаст та Ібург. Сьогодні хтось позичив йому велосипед. Тепер він зможе об'їжджати за день по двоє сіл. Але в нього їх ще з десяток. А потім табори, по яких розвозили евакуйованих. До них сотні кілометрів. Як він туди дістанеться?

— Я написав у чотири табори, — сказав Гребер. — Від імені обох нас.

— Ти віриш у те, що одержиш відповідь?

— Ні. Але ж не лишається нічого іншого. Доводиться писати.

— А на чиє ім'я ти писав?

— На ім'я табірного начальства, крім того, в кожний табір особисто дружині Бетхера та моїм батькам.

Гребер дістав із кишені пачку листів і показав їх.

— Зараз віднесу на пошту.

Ройтер схвально кивнув.

— Де ти сьогодні побував?

— У міській школі та в гімнастичному залі церковної школи. Потім у гуртожитку і ще раз у довідковому бюро. Нічого нового.

Один із картярів, якого саме змінили в грі, підсів до них.

— Я не розумію, як ви, відпускники, можете жити в казармі? — промовив він до Гребера. — Щодо мене, то я тікав би якомога далі

від самого казарменого духу. Знайшов би десь кімнатку, переодягнувся в цивільне і хоч на два тижні знову став би людиною.

— Хіба людиною стають після того, як одягають цивільне? — спитав Ройтер.

— Звичайно. А як же ще?

— От тобі й маєш, — звернувся Ройтер до Гребера. — Виходить, життя дуже просте, коли до нього ставитись просто. А в тебе є цивільний одяг?

— Немає. Він лежить під руїнами Гакенштрасе.

— Я тобі можу дещо позичити, якщо хочеш.

Гребер поглянув через вікно на двір казарми. Кілька взводів училися там заряджати гвинтівки, кидати гранати й віддавати честь.

— Яке безглуздя, — сказав він. — На передовій я гадав, що тільки-но приїду у відпустку, одразу ж закину все оце остогидле дрантя в куток і одягну цивільне. А тепер мені все байдуже.

— Це тому, що ти звичайнісінька казармена вонючка, — заявив картяр, відкусивши шмат ліверної ковбаси. — Вонючка, яка не здатна оцінити, що добре, а що погано. Завжди отак по-дурному виходить: відпустки дають не тим, кому треба! — Він знову пішов до столу, щоб грати далі. Він уже програв Румелю чотири марки, а вранці лікар визнав його придатним для стройової служби. Настрій у нього був зіпсований.

Гребер підвівся.

— Ти куди? — запитав Ройтер.

— До міста. Зайду на пошту, а потім шукатиму далі.

Ройтер відставив порожню пляшку з-під пива.

— Не забувай, що ти у відпустці. І що вона скоро закінчиться.

— Цього я не забуваю, — гірко відповів Гребер.

Ройтер обережно зняв із підвіконня свою перев'язану ногу і випростав її.

— Я не про це. Роби все можливе, щоб розшукати батьків. Але не забувай про свою відпустку. Тепер ти одержиш її не скоро.

— Я це знаю. А до того я ще не раз матиму нагоду простягнути ноги. Це я також знаю.

— Добре, — сказав Ройтер. — Коли ти знаєш про це, значить, все гаразд.

Гребер рушив до дверей. За столом, де сиділи картярі, Румель саме одержав на руки чотири валети та ще й на додачу всю трефу. Карта була гідна подиву. Він обігравав своїх партнерів з кам'яним виразом на обличчі. Шансів ні в кого не було.

— Без ножа ріже, — з відчаєм промовив картяр, який назвав Гребера казарменою вонючкою. — Чоловікові йде така карта, а він навіть не усміхнеться!

— Ернсте!

Гребер озирнувся. Перед ним стояв невисокий на зріст, кремезний чоловік у формі крайсляйтера. На мить Гребер замислився; потім пригадав це кругле обличчя з рум'яними щоками і схожими на горіхи очима.

— Біндинг, — промовив він. — Альфонс Біндинг!

— Власною персоною!

Біндинг усміхнувся до нього.

— Подумати тільки, Ернсте, ми не бачилися з тобою цілу вічність! Звідки ти?

— З Росії.

— Значить, у відпустку! Це треба відзначити. Ходімо до мене. Я живу тут поряд. Є першокласний коньяк. От тобі й на! Зустріти давнього шкільного товариша, що прибув просто з фронту! Це треба примочити!

Гребер мовчки дивився на нього. Вони з Біндингом кілька років училися в одному класі, але він майже забув його. Десь випадково чув, що Альфонс вступив до партії і досяг там якихось успіхів. І ось він стоїть перед ним, веселий і безтурботний.

— Ходімо, Ернсте! — наполягав Біндинг. — Не церемонься!

Гребер замотав головою.

— У мене немає часу.

— Але ж, Ернсте! Усього-на-всього по одненькій. Для цього в давніх друзів завжди знайдеться хвилина.

Давні друзі. Гребер глянув на Біндингів мундир. Той, як видно, досяг неабияких успіхів. А раптом саме він допоможе йому розшукати батьків, промайнула думка. Адже він — партійний діяч.

— Гаразд, Альфонсе, — сказав Гребер. — По одній можна.

— От і добре, Ернсте. Ходімо, це недалеко.

Проте це виявилось далі, ніж Біндинг запевняв. Він жив на околиці міста в невеличкій білій віллі, що мирно й неушкоджено стояла в гаю під високими березами. На деревах висіли шпаківні, десь дзюрчала вода.

Біндинг зайшов у дім перший. У коридорі висіли оленячі роги, череп дикого кабана й опудало ведмежої голови. Гребер здивовано розглядав усе це.

— Ти такий завзятий мисливець, Альфонсе?

Біндинг усміхнувся.

— Де там! Ніколи навіть рушницю в руки не брав. Це тільки прикраси. А непогано, правда ж? Справжній німецький дух!

Він провів Гребера до кімнати, вся підлога якої була встелена килимами. На стінах висіли картини в розкішних рамах. Кругом стояли шкіряні крісла.

— Якої ти думки про цю халупу? — гордо запитав Біндинг. — Затишно, еге ж?

Гребер кивнув. Партія дбає про своїх людей. Альфонс був сином дрібного торговця молоком. Батькові коштувало великих зусиль вивчити його в гімназії.

— Сідай, Ернсте. Як тобі подобається мій Рубенс?

— Хто?

— Та Рубенс же! Ота мазанина над роялем!

Це був портрет пишнотілої голої жінки, що стояла на березі ставка. Вона мала золотаві коси й широченний зад, освітлений сонцем. «На Бетхерів смак», — подумав Гребер.

— Гарно, — похвалив він.

— Гарно? — Біндинг був досить-таки розчарований. — Чоловіче, це просто прекрасно! Від того самого торговця-антиквара, у якого купує сам рейхсмаршал. Шедевр! Я придбав його за безцінь через другі руки. Тобі не подобається?

— Подобається. Тільки ж я в цьому нічого не тямлю. Але я знаю одного хлопця, який збожеволів би, побачивши цю картину.

— Справді? Відомий колекціонер?

— Та ні, але знавець Рубенса.

Біндинг був у захваті.

— Я радий, Ернсте! Справді радий! Адже мені самому ніколи навіть не думалось, що я буду колекціонувати твори мистецтва. Ну, а тепер розповідай, як тобі живеться і що ти поробляєш. І чи не можу я тобі стати в пригоді. У кожного ж свої зв'язки. — І він хитро усміхнувся.

Гребер, сам того не бажаючи, був зворушений. Це вперше йому без усякої пересторо ги запропонували допомогу.

— Ти можеш дещо зробити для мене, — сказав він. — Мої батьки пропали безвісти. Можливо, вони евакуйовані, а може, десь у селі. Як мені їх розшукати? Тут, у місті, їх, очевидно, немає.

Біндинг сів у крісло біля столика для куріння з кованої міді. Його блискучі чоботи нагадували дзеркало.

— Якщо в місті їх немає, це значно ускладнює справу, — сказав він. — Я спробую дещо розвідати. Для цього потрібно кілька днів. А може, й більше. Усе залежатиме від того, де вони. Тепер тут усе догори ногами, ти ж сам бачиш.

— Так, я це помітив.

Біндинг підвівся і підійшов до шафи. Дістав пляшку та дві чарки.

— Спочатку вип'ємо, Ернсте. Справжній арманьяк. Я його більше люблю, аніж коньяк. За твоє здоров'я!

— За твоє здоров'я, Альфонсе!

Біндинг знову наповнив чарки.

— Ти де зупинився? У рідні?

— У нас нікого з рідні у місті немає. У казармі.

Біндинг поставив чарку на стіл.

— Але ж, Ернсте, це безглуздо! Відпустка в казармі! Це ж узагалі не відпустка. Ти міг би пожити в мене. Тут вистачить місця! Спальня, ванна, все що хочеш, ніякої мороки.

— Хіба ти живеш тут сам?

— Ну звичайно! Ти, може, думаєш, що я одружився? Я ще не настільки з глузду з'їхав. При моєму становищі й так двері від жінок не зачиняються. Можеш мені повірити, Ернсте, вони просто повзають переді мною на колінах.

— Справді?

— На колінах! Ось хоч би вчора. Дама з вищих кіл, руде волосся, чудові груди, вуаль, хутряне пальто. Тут, на цьому килимі, вона ридала ридма і була згодна на все. Хотіла, щоб я допоміг їй визволити чоловіка з концентраційного табору.

Гребер поглянув на нього.

— А тобі це під силу?

Біндинг розсміявся.

— Запроторити туди можу, але визволити — це справа не проста. Я їй, звичайно, цього не сказав. Ну, то як? Переїздиш до мене? Ти ж бачиш, як тут!

— Авжеж, бачу. Але поки що я не можу переїхати. Я скрізь розіслав запити про батьків і вказав зворотну адресу казарми. Я повинен чекати, доки надійдуть відповіді.

— Гаразд, Ернсте. Тобі видніше, як то кажуть. Але пам'ятай, що в Альфонса для тебе завжди є місце. І харчі першокласні. Я людина передбачлива.

— Дякую, Альфонсе.

— Дурниці! Адже ми шкільні товариші. Треба триматися один одного. Ти ж частенько давав мені списувати класні роботи. До речі, ти ще не забув Бурмайстера?

— Нашого вчителя математики?

— Його. Це завдяки цьому недоноскові я кулею вилетів із школи. Через історію з Люсі Едлер. Пам'ятаєш?

— Звичайно, — відповів Гребер. Він нічого не пам'ятав.

— Чоловіче, як я благав його нікому не доповідати! Але все марно, він був невмолимий, мов сатана. Мовляв, моральні принципи і таке інше. Батько тоді мене мало не вбив. Бурмайстер! — Альфонс процідив це ім'я крізь зуби. — Я поквитався з ним, Ернсте! Потурбувався, щоб йому дали півроку концтаборів. Подивився б ти на нього після того, як він звідти вийшов! Коли він мене побачив, то виструнчився і мало в штани не наклав! Він мене вчив, а я його добре провчив. Непоганий жарт, еге ж?

— Так.

Альфонс засміявся:

— Від таких жартів на душі стає легше. У цьому й полягає перевага нашого руху, який дає нам такі можливості.

Побачивши, що Гребер підвівся, запитав:

— Ти вже збираєшся тікати?

— Мушу. Не сидиться мені.

Біндинг кивнув. Його обличчя стало поважним.

— Я розумію, Ернсте. Мені тебе страшенно шкода. Ти ж це знаєш, чи не так?

— Так, Альфонсе. — Гребер знав, що ще може сказати Біндинг, і тому хотів піти якомога скоріше. — Я навідаюсь до тебе через кілька днів.

— Приходь завтра по обіді. Або надвечір. Десь о пів на шосту.

— Гаразд, прийду. О пів на шосту. Ти гадаєш, тобі вдасться до завтра що-небудь довідатись?

— Можливо. Побачимо. В усякому разі, перехилимо по чарчині. До речі, Ернсте, ти не звертався в госпіталі?

— Звертався.

Біндинг кивнув.

— І — звичайно, на всякий випадок — варто було б поцікавитись на кладовищах.

— Про це я не подумав.

— А ти все-таки навідайся. Просто на всякий випадок. Адже зареєструвати всіх ще не встигли.

— Завтра навідаюсь.

— Гаразд, Ернсте, — промовив Біндинг із полегшенням. — Завтра посидимо довше. Ми давні шкільні друзі й повинні триматися купи. Ти навіть не уявляєш, як самотньо почуває себе людина на такій посаді, як моя. Кожний від тебе щось хоче...

— Я теж просив тебе...

— Це зовсім інша справа. Я маю на увазі тих, хто канючить для себе всілякі привілеї.

Біндинг узяв пляшку арманьяку, різким ударом руки загнав корок і простягнув її Греберові.

— Тримай, Ернсте! Візьмеш із собою. Це добрий напій. Він тобі ще знадобиться. Зачекай хвилинку! — Він прочинив двері: — Фрау Кляйнерт! Дайте шматок паперу! Або кульок!

Гребер стояв із пляшкою в руках.

— Може, не варто, Альфонсе...

Біндинг енергійно заперечив:

— Бери! У мене повний погріб цього добра!

Він узяв кульок, який принесла економка, і поклав туди пляшку.

— Хай тобі щастить, Ернсте! Вище голову! До завтра!

Гребер рушив на Гакенштрасе. Альфонс приголомшив його. «Крайсляйтер! — думав він. — Перша людина, яка без зайвих розмов згодилася мені допомогти, запропонувала їжу й квартиру, виявилась партійним бонзою!» Він заховав пляшку до кишені шинелі.

Вечоріло. Небо відсвічувало перламутром, а дерева чітко вимальовувались на тлі ясної далини. Синюваті сутінки спадали на руїни.

Гребер зупинився біля дверей, на яких висіла своєрідна стінна газета зруйнованого міста. Його записка зникла. Він спершу подумав, що її зірвав вітер; але ж тоді залишилися б кнопки. Проте їх теж не було. Отже, хтось зняв записку.

Гребер раптом відчув, як уся кров прилинула йому до серця. Квапливо оглянув двері, шукаючи для себе записки. Але нічого не знайшов. Тоді подався до будинку батьків. Друга його записка ще стримілa між двома цеглинами. Він вийняв її й уважно оглянув. Ніхто не брав її в руки. Ніяких вістей не було.

Гребер випростався і, нічого не розуміючи, озирнувся довкола. Потім помітив, як у кінці вулиці вітер перекочує з місця на місце щось біле. Він побіг туди. Це була його записка. Він підняв її й почав розглядати. Хтось зірвав її. Збоку каліграфічним почерком було виведено: «Не кради!» Спершу Гребер не міг добрати, що все це означає. Та потім зга-

дав, що обидві кнопки зникли, а на зверненні матері, з якого він їх зняв, знову стояли всі чотири. Мати забрала свою власність і провчила його.

Він знайшов два пласких камінці, поклав свою записку на землю біля дверей і притиснув її камінцями. Потім вернувся до будинку батьків.

Зупинився перед руїнами і звів очі вгору. Зелене плюшеве крісло зникло, Хтось, мабуть, забрав його. На тому місці, де стояло крісло, з-під сміття виглядало кілька зіжмаканих газет. Він поліз і дістав їх. Це були давні газети, переповнені повідомленнями про звитяги та іменами переможців, пожовклі, брудні й подерті. Він відкинув їх убік і заходився шукати далі. Незабаром знайшов невеличку книжку, розкриту, пожовклу, затиснуту між двома балками, немовби хтось зібрався її читати. Він дістав її і відразу ж упізнав. Це був його власний шкільний підручник. Він погортав його ззаду наперед і на першій сторінці побачив своє вицвіле прізвище. Очевидно, він написав його, коли йому було дванадцять чи тринадцять років.

Це був катехізис, за яким вивчався закон Божий. Книжка, що мала сотні запитань і сотні відповідей. Сторінки рясніли кляксами, на деяких стояли помітки, зроблені ним самим. Він розглядав їх неуважно. І раптом перед його очима все похитнулось, і він не знав, що саме, — зруйноване місто зі спокійним перламутровим небом чи невеличка жовта книжечка в його руках, котра давала відповіді на всі запитання, які цікавили людство.

Гребер відклав катехізис і шукав далі. Але нічого більше не знаходив — ні книжок, ні інших речей із квартири батьків. Це було дивно; вони жили на третьому поверсі, і їхні речі, мабуть, лежали під руїнами глибше, катехізис під час вибуху, очевидно, підлетів високо вгору й, оскільки був легкий, опустився на руїни останнім. «Немов голуб, — подумав Гребер. — Самотній білий голуб безпеки й миру з усіма своїми запитаннями та вичерпними відповідями, що злетів у ніч, сповнену вогню, чаду, задухи, криків і смерті».

Він посидів ще трохи на руїнах. Свіжий вечірній вітер почав гортати сторінки книги, і можна було подумати, що хтось невидимий читає її. «Бог милосердний, — стояло на одній сторінці, — всемогутній, всевідаючий, мудрий, найблагороднішій і справедливий...»

Гребер дістав пляшку арманьяку, яку йому дав Біндинг. Відкоркував її і надпив. Потім вибрався на вулицю. Катехізиса з собою він не взяв.

Стемніло. Світла не було ніде. Гребер ішов через Карлспляц. На розі біля бомбосховища він мало не зіткнувся з якимсь чоловіком. Це був ще молодий лейтенант, який кудись поспішав.

— Треба бути уважнішим, — роздратовано кинув офіцер.

Гребер звів на нього очі.

— Гаразд, Людвігу, — відповів він, — на другий раз буду уважнішим.

Лейтенант здивовано втупився в Гребера. Потім широка усмішка розпливлася на його обличчі.

— Ернсте? Ти?!

Це був Людвіг Вельман.

— Ти що тут робиш? У відпустці? — запитав він.

— Так. А ти?

— У мене вона закінчилася. Сьогодні від'їжджаю. Тому й поспішаю.

— Як відпочив?

— Так собі! Ти ж сам знаєш як! Але наступного разу я зроблю по-іншому. Нікому нічого не скажу й подамся світ за очі, тільки не додому!

— Чому?

Вельман скривився.

— Сім'я, Ернсте! Батьки! Ні греця не вдієш! Зіпсують усю відпустку! Давно ти тут?

— Чотири дні.

— Почекай, сам у всьому переконаєшся!

Вельман спробував припалити сигарету. Вітер погасив сірника. Гребер дав йому свою запальничку. На мить вогник освітив вузьке, енергійне Вельманове обличчя.

— Вони й досі мають нас за дітей, — сказав він, випускаючи дим. — Досить лише зникнути на один вечір, як вони одразу ж надуваються. Весь час мусиш бути тільки з ними. Для матері я все ще тринадцятилітній. Першу половину відпустки вона вмивалася сльозами з нагоди мого приїзду, другу — через те, що я маю від'їжджати. Що тут удієш?

— А батько? Адже він був солдатом у Першу світову?

— Він про це забув. Або майже забув. Для старого я герой. Він пишається моїм іконостасом на грудях. Скрізь хоче бути поряд зі мною. Зворушливий, допотопний стариган. Вони вже не розуміють нас, Ернсте. Пильнуй, щоб і твої не тримали тебе за поли!

— Постараюсь, — відповів Гребер.

— Вони гадають, що роблять добро. Ними керує турбота й любов, але саме в цьому все безглуздя! Ти безсилий у такій ситуації. Ще й почуваєш себе невдячною худобиною.

Вельман поглянув услід якійсь дівчині, панчохи якої промайнули в пітьмі світлою плямою.

— Отак і пропала відпустка, — сказав він. — Усе, на що я спромігся, це умовив їх не приходити на вокзал проводжати мене. Але я ще не певен, що вони там не з'являться. — Він засміявся. — Треба з перших днів правильно почати, Ернсте! Зникай хоч вечорами. Вигадай якусь причину! Курси або ще щось! Службові справи! А то матимеш халепу, як я, і твоя відпустка скидатиметься на відпустку гімназиста!

— Гадаю, в мене все складеться по-іншому.

Вельман потиснув Греберові руку.

— Сподіваюсь! Тоді тобі більше поталанить, аніж мені! Ти навідувався до нашої школи?

— Ні.

— І не треба. Я там був. Дав маху. Аж на душі противно. Був один путящий учитель, і того вигнали. Польмана, що викладав закон Божий. Ти ж ще не забув його?

— Звичайно, ні. Я повинен навіть його відвідати.

— Остерігайся. Він у чорних списках. Краще плюнь на все! Не треба нікуди повертатись. Ну, хай тобі щастить, Ернсте! «Життя наше славне, коротке...» Чи не так?

— Так, Людвігу! З безкоштовним харчуванням, відрядженнями за кордон і похороном за державний рахунок!

— Нічого не скажеш, потрапили в лайно! Одному Богові відомо, коли тепер побачимося знов!

Вельман засміявся і зник у темряві.

Гребер пішов далі. Він не знав, куди податися. У місті було темно, мов у могилі. Він не міг шукати далі й тому вирішив, що повинен набратися терпіння й чекати. Попереду довгий вечір. До казарми йти не хотілося, до знайомих — також. Гребер не міг зносити їхнього мовчазного співчуття і знав, що в душі вони раділи, коли він ішов від них.

Неуважно розглядаючи побиті дахи будинків, Гребер простував далі. На що він сподівався? На тихий острівець у тилу? Батьківщина, безпека, притулок, відрада? Можливо. Але острови надії давно потонули в одноманітній безглуздій смерті; фронти прорвано, і тепер війна триває скрізь. Скрізь — і в помислах та серцях.

Він саме проходив повз кінотеатр і зазирнув усередину. В залі було не набагато темніше, ніж на вулиці. Усе-таки, мабуть, краще сидіти тут, аніж блукати в темряві містом чи зайти в яку-небудь пивницю й напитися до нестями.

11

Кладовище було залите сонцем. Гребер побачив, що ворота знесено бомбою. Кілька хрестів і гранітних надгробків валялися на алеї та поміж могилами. Плакучі верби були вивернуті з корінням; тепер воно скидалося на гілля, а гілля — на довге, зелене коріння. Дерева мали вигляд якихось дивовижних рослин, викинутих підземним морем. Майже всі кістки, що повилітали з могил, були визбирані й знесені докупи, тільки де-не-де у вітті плакучих верб позависали уламки трухлявих домовин та рештки кісток. Але черепів не видно було.

Поряд із каплицею спорудили сарай. У ньому працювали наглядач і двоє сторожів. Наглядач був мокрий від поту. Почувши, що Гребер хоче, він замахав руками:

— Нема коли, чоловіче! Дванадцять поховань лише до обіду! Боже праведний, звідки ми можемо знати, чи лежать тут ваші батьки? У нас тут десятки могил, на яких ні надгробків, ні прізвищ. Тут справжнє масове виробництво! Звідки ж ми можемо що-небудь знати?

— Ви що, не ведете ніяких записів?

— Записів? — гірко повторив наглядач і поглянув на обох сторожів. — Йому захотілося мати записи! Ви чули? Записи! А чи знаєте ви, скільки ще покійників нам треба поховати? Двісті! Знаєте, скільки їх нам привезли після останнього нальоту? П'ятсот! А скільки після передостаннього? Триста! А минуло лише чотири дні. Хіба ми встигнемо? Ми не готові до цього! Нам потрібні екскаватори, а не гробарі, щоб закопати всіх тих, що лежать. А може, ви знаєте, коли чекати наступного нальоту? Сьогодні ввечері? Завтра? А йому, бачте, подавай записи!

Гребер нічого не відповів. Він дістав із кишені пачку сигарет і поклав на стіл. Наглядач і сторожі перезирнулись. Гребер якусь мить почекав. Потім додав ще три сигарети. Він привіз їх із Росії для батька.

— Ну, гаразд, — промовив наглядач. — Зробимо все, що в наших силах. Напишіть, як їх звати. Один із нас спитає в конторі кладовища. Крім того, ви можете оглянути мертвих, які ще не зареєстровані. Вони лежать рядами попід муром.

Гребер пішов туди. Деякі мертві лежали в домовинах, на ношах, на інших хтось поклав таблички з іменами, квіти, решта були просто накриті білими простирадлами. Він читав прізвища, піднімав прости-

радла на тих, які не мали прізвищ, і підійшов нарешті до невідомих, що лежали під вузеньким дашком уздовж муру.

В одних були заплющені очі, в інших складені руки, але більшість лежали так, як їх знайшли, хіба що руки були притиснуті до тіла та вирівняні ноги, аби вони займали менше місця. Повз них низкою проходили мовчазні люди. Вони зосереджено вдивлялися в бліді, закам'янілі обличчя, намагаючись упізнати рідних.

Гребер і собі прилаштувався ззаду. За кілька кроків від нього якась жінка раптом опустилася перед трупом навколішки й заридала. Інші мовчки обминали її і, нахиляючись, простували далі з такими зосередженими обличчями, що на них нічого не можна було прочитати, крім тривожного чекання. І тільки коли вони вже наближалися до кінця цього сумного ряду, в їхніх очах поступово з'являвся слабкий проблиск надії, а ті, хто проходив ряд до кінця, полегшено зітхали.

Гребер вернувся назад.

— Ви вже були в каплиці? — спитав наглядач.

— Ні.

— Розірвані на шматки лежать там. — Чоловік подивився на Гребера. — Треба мати неабиякі нерви. Але ж ви солдат.

Гребер зайшов до каплиці. Потім вийшов. Наглядач стояв коло дверей.

— Жахливо, чи не так? — Він допитливо поглянув на Гребера. — Дехто втрачає тут свідомість.

Гребер нічого не відповів. За своє життя він бачив стільки трупів, що ці не справили на нього ніякого враження. Не схвилювало його навіть те, що це були цивільні люди — переважно жінки та діти. Він надивився такого вдосталь, а шматки тіл росіян, голландців, французів нічим не відрізнялись від тих, які він побачив тут.

— У конторі кладовища ваші не зареєстровані, — заявив наглядач. — Але в місті є ще два великих морги. Ви там уже були?

— Так.

— Вони хоч лід мають. Їм краще, ніж нам.

— Вони переповнені.

— Звичайно. Але вони охолоджуються. А в нас такої змоги немає. Тим часом погода стає дедалі теплішою. Досить двох нальотів підряд і сонячних днів, і в нас буде катастрофа. Доведеться копати братські могили.

Гребер кивнув. Проте він не розумів, чому катастрофа саме в цьому. Катастрофою було те, що довело до братських могил.

— Ми робимо все, що можемо, — розповідав наглядач. — Гробарів набрали, здається, скільки треба, але їх все одно не вистачає. Техніка тут, як на сьогодні, явно застаріла. До того ж релігійні відправи.

Він замовк і якусь мить замислено дивився понад муром. Потім, кивнувши, попрощався і поспішив назад до сараю — вірний, запопадливий прислужник смерті.

Греберу довелося трохи почекати: дві похоронні процесії заступили вихід. Він ще раз оглянувся. Священики молилися над могилами, біля свіжих горбочків землі стояли рідні, знайомі та друзі покійних, долинав запах зів'ялих квітів і глини, співали пташки. Уздовж муру так само тяглася довга низка людей, що шукали своїх рідних, гробарі копали свіжі могили, довкола снували каменотеси та службовці похоронних бюро. Пристановище смерті стало тепер найбільш людним місцем у всьому місті.

Невеличкий будинок Біндинга білів у сутінках саду. На лужку було влаштовано басейн для птахів, у ньому хлюпала вода. Біля бузку цвіли нарциси й тюльпани, а під березами стояла біла мармурова скульптура дівчини.

Двері відчинила економка. Це була сива жінка у великому білому фартусі.

— Ви пан Гребер, еге ж?

— Так.

— Пана крайсляйтера немає вдома. Він поїхав на якісь важливі партійні збори. Але він залишив для вас дещо.

Гребер пройшов за нею в будинок з оленячими рогами й картинами. Картина Рубенса сама світилася в напівтемряві. На мідному столику для куріння стояла загорнута в папір пляшка. Поряд лежав лист. Альфонс писав, що про Греберових батьків нічого певного довідатися ще не вдалось; але в списках убитих і поранених їх ніде немає. Очевидно, їх або евакуювали, або вони самі кудись виїхали. Нехай Гребер завітає ще завтра. А горілку хай вип'є сьогодні, хоча б за те, що він далеко від Росії.

Гребер заховав листа й пляшку до кишені. Економка все ще стояла в дверях.

— Пан крайсляйтер передавав вам щирий привіт.

— Вітайте і його, будь ласка. Скажіть йому, що я зайду завтра. І красно дякую за пляшку. Я її використаю за призначенням.

Жінка по-материнському всміхнулася.

— Він буде дуже радий. Це така добра людина!

Гребер вийшов через сад на вулицю. «Добра людина, — думав він. — А чи був Альфонс добрим і до вчителя математики Бурмайстера, якого запроторив до концтабору? Кожна людина, мабуть, до одних добра, а до інших — навпаки».

Він намацав листа і пляшку. Випити? Але за що? За надію, що батьки ще живі? А з ким? З мешканцями кімнати сорок вісім у казармі? Гребер вдивлявся в сутінки, що ставали дедалі глибшими й густішими. Можна віднести пляшку Елізабет Крузе. Горілка їй не завадить так само, як і йому. У нього ж іще залишалось трохи арманьяку.

Двері відчинила жінка з невиразним обличчям.

— Я до фрейлейн Крузе, — рішуче сказав Гребер і хотів пройти повз неї в кімнату. Але жінка не відступила з дороги.

— Фрейлейн Крузе немає вдома, — відповіла вона. — Ви маєте про це знати.

— Чому це раптом я маю про це знати?

— Хіба вона вам нічого не сказала?

— Я забув. То коли ж вона повернеться?

— О сьомій.

Гребер і не подумав, що може не застати Елізабет удома. Він завагався, чи варто лишати горілку, хто знає, що спаде на думку доносниці. Чого доброго, ще вип'є сама.

— Гаразд, я зайду пізніше, — сказав нарешті.

Він нерішуче зупинився на вулиці. Поглянув на годинник. Було близько шостої. Його знов чекав довгий і похмурий вечір. «Не забувай, що ти у відпустці», — сказав йому Ройтер. Гребер не забував, але самого лише усвідомлення цього факту було мало.

Він пішов на Карлспляц і сів на лавку в сквері. Бомбосховище було схоже на величезну потворну жабу. Завбачливі й обережні люди пірнали в нього, наче тіні. Темрява виповзала з кущів і поглинала останні відблиски світла.

Гребер непорушно сидів на лавці. Ще годину тому він і на думці не мав знову зустріти Елізабет. Якби він її застав, то, мабуть, віддав би горілку й пішов собі геть. Але тепер Гребер із нетерпінням чекав сьомої години.

Елізабет відчинила йому сама.

— Не сподівався, що відчиниш ти, — сказав він здивовано. — Я чекав дракона, який охороняє вхід.

— Фрау Лізер немає вдома. Пішла на якісь жіночі збори.

— У бригаду плоскостопих! Нічого дивного! Її місце саме там! — Гребер роззирнувся. — Тут усе виглядає зовсім по-іншому, коли її немає.

— Все виглядає по-іншому тому, що в передпокої горить світло, — відповіла Елізабет. — Я вмикаю його щоразу, коли вона йде з дому.

— А коли вона вдома?

— Коли вона вдома, ми економимо. Це в патріотичному дусі. Треба сидіти в темряві.

— Твоя правда. Тоді вони нас люблять особливо, — підсумував Гребер. Він дістав з кишені пляшку. — Я тут приніс тобі трохи горілки. З погреба одного крайсляйтера. Подарунок шкільного товариша.

Елізабет здивувалася:

— Ти маєш таких шкільних товаришів?

— Авжеж, як і ти примусових сусідів.

Вона усміхнулась і взяла пляшку.

— Пошукаю, чи не завалявся де-небудь штопор.

Елізабет вийшла на кухню. Гребер помітив, що сьогодні вона одягла чорний пуловер і вузьку чорну спідницю. Її волосся було туго зав'язане на потилиці яскраво-червоною стрічкою. Плечі вона мала прямі, міцні. Стегна вузькі.

— Я не знайшла штопора, — сказала дівчина й засунула шухляду. — Фрау Лізер, мабуть, дотримується сухого закону.

— Вона на таку не схожа. Але навіщо нам штопор?

Гребер узяв пляшку, оббив сургуч і двічі вдарив дном об своє стегно. Корок вискочив.

— Ось так це роблять солдати, — резюмував він. — Чарки в тебе є? Чи питимемо нахильці?

— У моїй кімнаті є чарки. Ходімо.

Гребер пішов слідом за нею. Несподівано він відчув радість від того, що прийшов до неї. Він уже боявся, що ще один вечір доведеться просидіти самому.

Елізабет взяла з книжкової полиці на стіні дві тоненькі чарки для вина. Гребер оглянув кімнату. Він не впізнав її. Ліжко, два крісла у зелених чохлах, книги, письмовий стіл у стилі бідермайєр... Кімната мала старомодний, спокійний вигляд. Минулого разу вона справила на нього зовсім інше враження. «Усе це, очевидно, через оте жахливе завивання сирен, — вирішив Гребер. — Сьогодні в Елізабет теж інший вигляд. Інший, але не старомодний і не спокійний».

Вона обернулась.

— Скільки ж це часу минуло відтоді, як ми бачилися востаннє?

— Сто років! Тоді ми були ще дітьми і не було війни.

— А тепер?

— Тепер ми — старі, але без досвіду старості. Старі, цинічні, позбавлені віри, інколи сумні. Не часто, але сумні.

Вона подивилась на нього:

— Це правда?

— Ні. Але що таке правда? Ти це знаєш?

Елізабет похитала головою.

— А чи завжди, власне, щось має бути правдою? — запитала по хвилі.

— Мабуть, ні. Чому ти питаєш?

— Бо я не знаю. Але якби люди не намагалися переконати одне одного у своїй, власній правді, то, можливо, було б менше воєн.

Гребер засміявся. Слова Елізабет здалися йому дивними.

— Терпіння, — проказав він. — Ось чого нам бракує, чи не так?

Елізабет ствердно кивнула. Він узяв чарки і наповнив їх по вінця.

— За це й вип'ємо. Крайсляйтер, який дав мені цю пляшку, напевно був далекий від таких думок. Але саме тому й вип'ємо!

Він вихилив свою чарку до дна.

— Ще по одній? — спитав у дівчини.

Елізабет стрепенулась.

— Так, — відповіла нарешті.

Він налив і поставив пляшку на стіл. Горілка була міцна, чиста. Елізабет випила чарку.

— Ходімо, — сказала вона. — Я продемонструю тобі зразок терпіння.

Вона провела його через передпокій і відчинила якісь двері.

— Фрау Лізер, поспішаючи, забула замкнути. Поглянь на її кімнату. Не думай, що я зловживаю довірою. Вона обшукує кожний куточок моєї кімнати, коли мене немає вдома.

Одна половина кімнати була обставлена звичайно. Але на стіні навпроти вікна у масивній рамі висів великий кольоровий портрет Гітлера, прикрашений ялиновим віттям і вінками з дубового листя. Під портретом стояв стіл, на ньому лежав величезний прапор зі свастикою, а зверху — розкішне видання «Майн кампф» у чорній шкіряній оправі з золотою свастикою. Обабіч стояли срібні підсвічники, а поряд знімки фюрера — на одному він був із вівчаркою в Берхтесгадені, а на другому — з білявою дівчинкою, яка дарує йому квіти. Доповнювали куточок кинджали з пам'ятними написами та партійні значки.

Гребера це не дуже здивувало. Таке йому траплялося бачити вже не раз. Культу диктатора поклонялося багато людей.

— Вона тут і свої доноси пише? — запитав Гребер.

— Ні, вона їх складає за письмовим столом мого батька.

Гребер оглянув письмовий стіл. Це був старовинний секретер із полицями і кришкою на роликах.

— Він надійно замкнений, — мовила Елізабет. — Проникнути всередину неможливо. Я вже не раз пробувала.

— Це вона донесла на твого батька?

— Я точно не знаю. Відтоді, як його забрали, від нього не було жодної звістки. Вона ще до того жила тут зі своєю дитиною. Займала одну кімнату. Коли ж батька забрали, вона одержала ще дві його кімнати.

— Ти гадаєш, що вона написала донос саме для цього? — спитав Гребер.

— А чому б і ні? Нерідко підстав буває ще менше.

— Звичайно. Але цей «вівтар» наштовхує мене на думки, що твоя сусідка належить до фанатичок з бригади плоскостопих.

— Ернсте, — гірко мовила Елізабет. — Невже ти справді гадаєш, що фанатизм не може поєднуватися з прагненням до наживи?

— Чому ж, буває й так. Навіть часто. Дивно тільки, що про це завжди забувають! Є банальні речі, які людина випадково десь почула, а потім несвідомо повторює їх. Світ не ділиться на полички з етикетками. А людина тим паче. Цілком можливо, що ця зміюка любить свою дитину, чоловіка, квіти й захоплюється абстрактним благородством. У доносі на батька вона написала щось суттєве чи все вигадала?

— Батько був доброзичливий, необережний і, очевидно, вже давно під підозрою. Не кожний промовчить, коли йому щодня доводиться вислуховувати у власній квартирі партійні промови.

— А ти не знаєш, що він сказав?

Елізабет стенула плечима.

— Він більше не вірив у те, що Німеччина виграє війну.

— У це тепер багато хто не вірить.

— І ти?

— І я. А тепер ходімо звідси. А то ця сатана ще застане тебе тут: від неї можна чекати чого завгодно!

Елізабет усміхнулась:

— Не застане. Я замкнула вхідні двері. Вона не може зайти.

Дівчина підійшла до дверей і відсунула засув. «Слава Богу, — подумав Гребер. — Коли вже вона великомучениця, то хоч обережна й не дуже мучить себе докорами совісті».

— Тут пахне, як на кладовищі, — сказав він. — Це, мабуть, зіпріло оте прокляте дубове листя. Давай трохи вип'ємо. — Він знову наповнив чарки. — Тепер я розумію, чому ми відчуваємо себе старими. Надто багато ми надивилися всілякого лайна. Лайна, що його розворушили люди, які старші від нас і яким варто було б не забувати про розум.

— А я не почуваю себе старою, — заперечила Елізабет.

Він окинув її поглядом. Справді, вона зовсім не скидалася на стару.

— Ну й радій! — відповів Ернст.

— Я лише почуваю себе ув'язненою, — додала дівчина. — А це гірше, ніж старість.

Гребер сів у крісло в стилі бідермайєр.

— Хтозна, чи не донесла ця баба вже й на тебе, — промовив він. — Може, їй кортить заволодіти всією квартирою. Навіщо тобі чекати? Тікай звідси! Прав у тебе ніяких, ти ж сама це розумієш.

— Так, я це розумію.

Елізабет раптом видалася Греберові впертою і безпорадною.

— Це ніби забобон, — раптом проказала вона поквапно та змучено, так наче вже тисячу разів повторювала це сама собі. — Поки я тут, я вірю в повернення батька. Якщо ж виїду звідси, це означатиме, що я залишила його в біді. Ти це розумієш?

— Тут нема чого розуміти. Це просто робиш. І все. Навіть коли це безглуздо.

— Гаразд.

Елізабет взяла чарку й випила. У передпокої заскреготав ключ.

— Ось і вона, — сказав Гребер. — Вчасно. Очевидно, збори закінчилися рано.

Вони прислухалися до кроків у передпокої. Гребер поглянув на грамофон.

— У тебе є що-небудь, крім маршів? — запитав він.

— Немає. Але марші гучні. Інколи, як починає кричати тиша, доводиться глушити її найголоснішим, що маєш.

Гребер здивовано звів на неї погляд.

— Цікаву розмову ми завели! А в школі нам щодня втовкмачували в голову, що юність буцімто найромантичніша пора життя.

Елізабет розсміялася. У передпокої щось упало на підлогу. Фрау Лізер вилаялась. Потім грюкнули двері.

— Я не вимкнула світло, — пошепки пояснила Елізабет. — Ходімо краще звідси. Іноді я просто не можу тут витримати. І давай поговоримо про щось інше.

— Куди ми підемо? — спитав Гребер на вулиці.

— Не знаю. Куди-небудь.

— Чи немає тут поблизу якоїсь кав'ярні, пивниці чи бару?

— Я не хочу відразу знов у приміщення. Давай просто трохи походимо.

— Давай.

Вулиці були безлюдні, місто темне й принишкле. Вони пройшли вздовж Марієнштрасе, перетнули Карлспляц, потім попростували через міст у стару частину міста. У них було таке враження, ніби все живе навколо вимерло і вони останні люди. Вони йшли попід будинками, але коли пробували зазирнути у вікна, то замість стільців, столів та інших ознак життя бачили тільки відбите в шибках місячне світло і чорні штори або заслінки з чорного паперу. Здавалося, все місто одягло траур, перетворилося на величезний морг із домовинами-квартирами, на нескінченну похоронну процесію.

— Що тут діється? — запитав Гребер. — Де люди? Сьогодні на вулицях ще пустельніше, ніж учора.

— Очевидно, всі сидять по домівках. Уже кілька днів не було нальотів. Але люди не наважуються вийти на вулиці. Чекають наступного нальоту. Так завжди. Тільки відразу ж після бомбардування люди виходять на вулицю.

— Уже й тут свої звички?

— Авжеж. А хіба там у вас їх немає?

— Є.

Вони йшли вулицею, на якій не залишилося жодного цілого будинку. Кошлаті хмари пливли небом, і крізь них на землю сіялося мінливе місячне світло. Між руїнами ворушились якісь тіні, схожі на примарних каракатиць. Раптом десь затарабанили тарілки.

— Слава Богу! — мовив Гребер. — Тут люди їдять. Або п'ють каву. Принаймні вони живі.

— Мабуть, п'ють каву. Сьогодні її саме давали по картках. Навіть непогану. Бомбардувальну.

— Бомбардувальну каву?!

— Атож, бомбардувальну або налітну. Так її називають. Це спеціальний пайок, який нам видають після особливо важких бомбардувань. Інколи дають і цукор або шоколад чи й пачку сигарет.

— Як на передовій. Там перед наступом дають горілку й тютюн. Смішно, еге ж? Двісті грамів кави за годину смертельного страху!

— Сто грамів.

Вони йшли далі. Через якийсь час Гребер зупинився.

— Знаєш, Елізабет, ходити вулицями ще сумніше, ніж сидіти вдома. Треба було взяти з собою горілку. Мені потрібно випити. Та й тобі теж. Де тут який-небудь шинок?

— Я не хочу в шинок. Там я себе почуваю, немов у бомбосховищі. На вікнах штори, кругом напівтемрява!

— Тоді ходімо до казарми. У мене там ще одна пляшка. Я зайду й візьму її. Вип'ємо де-небудь на свіжому повітрі.

— Гаразд.

Тишу порушив гуркіт підводи. Ту ж мить вони побачили коня, що мчав галопом. Лякаючись тіней, він кидався з одного боку в другий, очі його були сповнені жахом, широкі ніздрі роздуті. У тьмяному світлі кінь здавався примарою. Візник натягнув віжки. Кінь став дибки. Піна летіла у нього з рота. Гребер і Елізабет звернули вбік, у руїни, щоб пропустити підводу. Дівчині довелось вискочити на уламок стіни, а то кінь збив би її з ніг; нараз Греберові здалося, що вона хоче стрибнути на розгарячілого коня й помчати геть. Але дівчина залишилася непорушно стояти на тлі високого й тривожного неба.

— У тебе був такий вигляд, немовби ти зібралася скочити на коня і помчати геть, — сказав Гребер.

— Якби ж то можна було! Але куди? Війна скрізь.

— Так. Скрізь. Навіть у країнах вічного миру — в південній частині Тихого океану і в Індії. Від неї нікуди не втечеш.

Вони підійшли до казарми.

— Почекай мене тут, Елізабет. Я зайду по горілку. Це не довго.

Гребер минув двір казарми і грімкими сходами піднявся до сорок восьмої кімнати. Вона аж дрижала від могутнього хропіння половини її пожильців. Над столом жевріла затемнена електрична лампочка. Картярі все ще грали. Ройтер сидів біля них і читав.

— Де Бетхер? — спитав Гребер.

Ройтер закрив книжку.

— Він просив передати тобі, що нічого не знайшов. Увігнався велосипедом у стіну й поламав його. Давня історія — біда сама не ходить. Завтра він вирушає пішки. Тому сьогодні сидить у пивниці та втішається. А що з тобою? Ти сам на себе не схожий.

— Нічого. Я зараз знов піду. Тільки дещо візьму.

Гребер почав порпатись у ранці. Він привіз із Росії пляшку джину й пляшку горілки. До того ж там ще мав бути арманьяк від Біндинга.

— Бери джин або арманьяк, — сказав Ройтер. — Горілки вже немає.

— Тобто?

— Ми її випили. Ти мав би пожертвувати нею добровільно. Хто прибув з Росії, той не повинен поводитися, мов капіталіст. Треба почастувати товаришів! Горілка була непогана!

Гребер дістав обидві пляшки, які ще залишились. Арманьяк він заховав до кишені, а джин віддав Ройтерові.

— Твоя правда. На, бери, замість ліків від твоєї подагри. Але й сам не будь капіталістом — поділися з іншими!

— Мерсі! — Ройтер пошкандибав до своєї шафки і взяв штопор. — Не помилюся, коли скажу, що ти обрав одну з найпримітивніших форм спокуси, — сказав він. — Алкоголь! У таких випадках часто забувають, що існує корок. Якщо ж відбити шийку, то, хвилюючись, можна порізати собі писок. Тримай, будь завбачливим кавалером.

— Іди ти к бісу. Пляшка відкоркована.

Ройтер відкупорив джин.

— Де ти роздобув у Росії голландську горілку?

— Я її купив. Ще є запитання?

Ройтер вишкірився.

— Немає. Іди собі зі своїм арманьяком, ти, примітивний Казанова, і не соромся. Обставини тебе виправдають. Часу обмаль. Відпустка коротка, а війна довга.

Фельдман підвівся в ліжку:

— Може, тобі потрібен презерватив, Гребере? У мене в гаманці є кілька. Вони мені не потрібні. Хто спить, той сифілісу не підхопить.

— Від цього ніхто не гарантований, — заперечив Ройтер. — Тут теж буває щось на зразок непорочного зачаття. Але Гребер — дитя природи. Він справжній арієць, у якого чиста кров сягає дванадцятого коліна. У даному разі презерватив — просто злочин перед батьківщиною!

Гребер дістав арманьяк, надпив і знову сховав пляшку в кишеню.

— Ви пропащі романтики, — мовив до товаришів. — Потурбувалися б краще про себе!

Ройтер махнув рукою.

— Іди собі з Богом, сину мій! Забудь стройовий статут і спробуй побути людиною! Померти простіше, ніж жити, особливо для вас, героїчної молоді та цвіту нації!

Гребер поклав у кишеню ще пачку сигарет і склянку. Проходячи повз стіл, побачив, що Румель усе ще виграє. Ціла купа грошей лежала перед ним. Проте обличчя його лишилося незворушним, тільки блискучі краплі поту скочувались по ньому.

На сходах казарми було порожньо, як завжди після вечірньої перевірки. У коридорах гучно лунали його кроки. Він перейшов широкий пляц. Елізабет біля воріт не було. «Мабуть, не дочекалась», — подумав Гребер. Він немов передчував, що таке може статися. Та й чого б вона на нього чекала?

— Дівчина он там, — сказав вартовий. — І як тобі, отакому тюхтієві, вдалося вполювати цю пташку? Вона до пари лише офіцерам.

Тепер і Гребер помітив Елізабет. Вона стояла, прихилившись до муру. Він поплескав вартового по плечу.

— Є нове розпорядження, синашу! Такими красунями тепер нагороджують замість ордена тих, хто чотири роки побув на фронті. Усі вони — генеральські доньки. А зараз біжи до начальства, вилупку! До речі, ти знаєш, що на посту заборонено теревенити?

Гребер рушив до Елізабет.

— Сам ти вилупок, — досить-таки спантеличено кинув йому навздогін вартовий.

На пагорбі за казармою вони знайшли лавку. Вона стояла під каштанами, і звідси видно було все місто. Навкруги жодного вогника. Тільки річка виблискувала проти місяця.

Гребер витяг із пляшки корок і налив півсклянки арманьяку. Він світився, немов рідкий бурштин. Гребер подав склянку Елізабет.

— Пий до дна, — сказав він.

Вона зробила один ковток і повернула йому склянку.

— Пий до дна, — повторив він. — Для цього й вечір. Випий за що-небудь, за наше трикляте життя або за те, що ми ще живі. Але випий. Після того, як ми побачили мертве місто, це треба зробити. Та й узагалі нам сьогодні, мабуть, треба випити.

— Гаразд. Тоді за все разом.

Він знову налив і випив сам. І відразу відчув тепло, що розлилося по тілу. Та заразом і порожнечу, яка заповнила його. Це почуття було йому незнайоме. Якась безболісна порожнеча.

Гребер ще раз налив півсклянки і трохи надпив. Потім поставив склянку між собою і Елізабет. Вона сиділа, підібгавши ноги і обхопивши коліна руками. Молоді листочки каштанів при місяці були майже білі. Здавалося, над головами в них пурхає зграйка ранніх метеликів.

— Яке воно чорне, — проказала Елізабет, показуючи на місто.

— Немов спалені шахти.

— Не дивись туди. Обернися. Тут краєвид зовсім інший.

Лавка стояла на самій вершині пагорба, що полого спускався вниз, туди, де перед очима стелилися поля, освітлені місяцем стежки, алеї тополь, височіла сільська дзвіниця, а далі ліс і аж на обрії — сині гори.

— Тут усе дихає миром, — зауважив Гребер. — І все це так просто, правда ж?

— Просто, коли можна отак обернутись і ні про що більше не думати.

— Цього не важко навчитись.

— А ти навчився?

— Звичайно, — відповів Гребер. — А то мене вже не було б серед живих.

— Як би і я хотіла навчитися цього!

— Ти давно це вмієш. Про це потурбувалося саме життя. Воно вишукує резерви скрізь, де тільки може. А коли насувається небезпека, життя відмітає будь-яку слабість і сентиментальність. — Він підсунув їй склянку.

— Це теж стосується сказаного? — поцікавилась вона.

— Так, — відповів він. — Особливо сьогодні.

Вона пила, а він дивився на неї.

— Давай не будемо говорити про війну, — сказав Гребер.

— Давай узагалі помовчимо, — запропонувала Елізабет і відхилилася на спинку лавки.

— Гаразд.

Вони сиділи й мовчали. Було дуже тихо, і серед цієї тиші помалу почали народжуватися мирні звуки ночі, які не порушували тиші, а робили її ще глибшою, — то тихий вітерець, схожий на подих лісу, то крик сови, то якесь шарудіння в траві й нескінченна гра хмар та місячного світла. Тиша набирала сили, розливалася й обіймала їх, з кожним подихом проникала в них усе глибше, і саме їхнє дихання ставало тишею, воно зцілювало й визволяло, робилося дедалі спокійнішим та глибшим і було вже не ворогом, а далеким, солодким сном...

Елізабет поворухнулася. Гребер здригнувся і озирнувся довкола.

— От тобі й маєш! Я заснув.

— Я теж. — Вона розплющила очі. Бліде світло немовби наповнило їх і зробило прозорими. — Я давно вже так не спала, — здивовано сказала Елізабет. — Я боюся темряви і завжди засинаю при світлі, а прокидаюся раптово, ніби від переляку, — не так, як оце щойно.

Гребер мовчав. Ні про що її не розпитував. У час, коли навколо відбувалося стільки подій, цікавість умерла. Він лише трохи дивував-

ся сам собі, що сидить так тихо, повитий прозорим сном, ніби скеля під водою колихкими водоростями. Уперше після приїзду з Росії Гребер відчув, що тривожне передчуття небезпеки зникло. М'який спокій заповнив його, немов приплив, що ото підіймається вночі і, раптом заблищавши дзеркалом, знову з'єднує сухі, випалені ділянки в одне велике, живе ціле.

Вони повернулися до міста. Вулиця знову повіяла на них холодним духом старих згарищ, а затемнені чорні вікна супроводжували їх, наче процесія катафалків. Елізабет мерзлякувато щулилась.

— Раніше будинки й вулиці були залиті світлом і ми сприймали це, як звичайне явище. Усі звикли до цього. Аж тепер можна по-справжньому оцінити те, що було.

Гребер поглянув угору. Небо чисте, безхмарне. Стояла чудова ніч для льотчиків. Уже через це вона здавалася йому надто світлою.

— Так майже у всій Європі, — сказав він. — Лише у Швейцарії вночі, кажуть, не гасять світла — для того, щоб льотчики бачили нейтральну країну. Мені розповідав про це один чоловік, який побував зі своєю ескадрильєю у Франції та Італії. Він казав, що то ніби острів світла — світла і миру, адже це те саме. І лише позаду та навколо ще темнішими, немовби закутаними в чорний саван, здавалися Німеччина, Франція, Італія, Балкани, Австрія та всі інші країни, які беруть участь у війні.

— Нам було дано світло, і воно зробило нас людьми. Ми вбили його і знову стали печерними жителями, — запально промовила Елізабет.

«Воно зробило нас людьми», — подумав Гребер. Йому здалося це перебільшенням. Але Елізабет узагалі схильна перебільшувати. А може, вона й має рацію. Тварини позбавлені світла. Світла і вогню. Бомб вони теж не мають.

Гребер з Елізабет стояли на Марієнштрасе. Раптом він побачив, що дівчина плаче.

— Не дивись на мене, — попросила вона. — Мені не треба було пити. Я не вмію. Це не сум. Мені просто нараз стало все байдуже.

— Нехай буде байдуже, не думай про це. Я теж почуваю те саме. Така вже ця мить.

— Яка?

— Про яку ми говорили. Ну, що можна просто обернутись. Завтра увечері ми не будемо блукати вулицями. Я поведу тебе туди,

де багато світла — стільки, скільки взагалі може бути в цьому місті. Я про це довідаюсь.

— Навіщо? Ти можеш знайти веселіше товариство, ніж моє.

— А мені не потрібне веселе товариство.

— Що ж тобі потрібно?

— Тільки не веселе товариство. Я його не можу терпіти. Інше також — те, в якому співчувають. За день я маю доволі співчуття. І фальшивого, й щирого. Тобі, мабуть, теж знайоме це почуття.

Елізабет перестала плакати.

— Так, — відказала вона. — Знайоме.

— Але в нас із тобою все інакше. Нам не треба прикидатися одне перед одним. А це вже багато. І завтра ввечері ми підемо в найяскравіший ресторан міста, будемо їсти, пити вино і на цілий вечір забудемо про це кляте життя.

Вона поглянула на нього:

— Це теж належить до тієї миті?

— Так. Безперечно. Одягни найсвітлішу свою сукню.

— Гаразд. Приходь о восьмій.

Зненацька він відчув на обличчі дотик її волосся, а потім і губів. Це було, наче порив вітру. Та не встиг він отямитись, як вона вже зникла за дверима. Гребер намацав у кишені пляшку. Вона була порожня. Він поставив її під сусіднім будинком. «Минув ще один день, — подумав він. — Добре ще, що ні Ройтер, ні Фельдман не бачили мене в такій ситуації! А то що б вони сказали!»

12

— Отже, друзі, якщо хочете, я ладен зізнатися, — сказав Бетхер. — Я таки переспав з хазяйкою. А що я мав робити? Треба ж якось розважитись. А то навіщо ж мені відпустка? Я не хочу повертатися на фронт таким собі телям.

Він сидів коло ліжка Фельдмана і тримав у руках кришку від казанка, наповнену кавою, ноги його стояли у відрі з холодною водою. Після того, як Бетхер поламав велосипед, він натер пухирі.

— А ти? — звернувся він до Гребера. — Що встиг сьогодні ти? Був де-небудь?

— Ні.

— Ні?

— Він давав хропака, — втрутився Фельдман. — До полудня. Його гарматою не можна було розбудити. Уперше довів, що має розум.

Бетхер витяг із відра ноги і став розглядати ступні. Вони були вкриті великими білими пухирями.

— Погляньте лишень! Я ж таки хлопець здоровий, нівроку, але ноги в мене ніжні, як у немовляти. І так усе життя. Ніяк не погрубішають. Я вже все перепробував. І ось з такими ногами завтра треба знову рушати в дорогу.

— А навіщо? Куди тобі поспішати? — сказав Фельдман. — У тебе ж є хазяйка.

— Ет, облиш! Що там хазяйка! Яке це має значення? До того ж я в ній глибоко розчарувався.

— Коли повертаєшся з фронту, перший раз завжди розчаровуєшся. Це кожному відомо.

— Я не про це, чоловіче! У нас усе вийшло. Але це було не те.

— Ти ж не можеш вимагати всього одразу, — сказав Фельдман. — Жінка теж повинна спершу звикнути.

— Ти й досі мене не зрозумів. Вона в усьому була прекрасна, але щирості бракувало. Послухай-но! Коли ми були вже в ліжку і все в нас ішло гаразд, я раптом, як то кажуть, у розпалі бою, назвав її Альмою. А її ім'я Луїза. Альмою звати мою дружину. Тобі ясно?

— Ну ясно.

— Це була справжня катастрофа, друже!

— Так тобі й треба! — раптом роздратовано зауважив один із картярів, обернувшись до Бетхера. — Це тобі справедлива кара за розпусту, свинюка ти. Сподіваюся, вона вигнала тебе зі скандалом геть!

— За розпусту? — Бетхер перестав роздивлятися свої ноги. — Хто тут варнякає про розпусту?

— Ти! Весь час! Чи, може, ти до всього ще й ідіот?

Картяр був невеличким на зріст чоловіком із яйцеподібною головою. Він дивився на Бетхера з неприхованою ненавистю. Бетхер аж кипів від обурення.

— Хто-небудь чув такі дурниці? — голосно запитав він і озирнувся довкола. — Єдиний, хто патякає тут про розпусту — це ти! Яке безглуздя! Розпустою це вважалося б тоді, йолопе неотесаний, якби тут була моя дружина, а я спав з іншою! Але дружини немає, на превеликий жаль! Яка ж це розпуста? Була б дружина тут, хіба б я спав з хазяйкою?

— Та не слухай ти його, — сказав Фельдман. — Він просто заздрить. То що сталося після того, як ти назвав її Луїзою?

— Луїзою? Якби ж то! Її ж звати Луїзою. Я її назвав Альмою.

— Ну добре, Альмою. А потім?

— Потім? Ти просто не повіриш, друже! Замість того, щоб розсміятися чи влаштувати скандал, що ж вона робить? Починає ридати! Сльози, мов у крокодила, можеш собі уявити? Товсті жінки не повинні плакати, друже...

Ройтер кашлянув, закрив книжку й зацікавлено подивився на Бетхера.

— Чому не повинні?

— Це їм не личить. Не пасує до їхніх пишних форм. Товсті жінки повинні сміятись.

— Цікаво, чи засміялася б твоя Альма, якби ти назвав її Луїзою? — ущипливо запитав картяр з яйцеподібною головою.

— Якби це була моя Альма, — спокійно і впевнено пояснив Бетхер, — вона спершу заїхала б мені в пику першою-ліпшою пляшкою з-під пива, а потім уже всім, що попало б під руку. А після того, як я оклигав би, вона віддубасила б мене так, що чортам стало б нудно. Ось що було б, йолопе!

Чоловік з яйцеподібною головою якусь мить мовчав. Картина, яку змалював Бетхер, очевидно, переконала його.

— І таку жінку ти обдурюєш? — нарешті хрипло запитав він.

— Чоловіче, я її нітрохи не обдурюю! Була б вона тут, я на хазяйку й не глянув би! Це ж не зрада. Це просто необхідність.

Ройтер обернувся до Гребера.

— А як ти? Чи вдалося тобі чого-небудь домогтися своєю пляшкою арманьяку?

— Ні!

— Ні? — перепитав Фельдман. — І тому ти спав до обіду, як мертвий?

— Авжеж. Чорти його батька знають, чому я такий зморений. Я б хоч зараз знов ліг спати. Таке почуття, немов я не спав цілий тиждень.

— Тоді лягай і спи далі.

— Мудра порада, — кинув Ройтер. — Порада сплюхи Фельдмана.

— Фельдман осел, — заявив картяр з яйцеподібною головою і оголосив пас. — Він проспить усю свою відпустку. Це однаково, якби він її зовсім не одержував. Він міг би з таким самим успіхом спати на фронті й уві сні бачити себе у відпустці.

— Тобі цього хотілося б, брате. А мені навпаки, — заперечив Фельдман. — Я сплю тут, а уві сні бачу фронт.

— А де ти насправді? — поцікавився Ройтер.

— Що? Тут, а де ж іще?

— Ти в цьому впевнений?

Яйцеголовий захихикав.

— Я теж так гадаю. Йому байдуже, де він, раз без просипу спить. Цього не розуміє лише кретин.

— Коли я прокидаюся, це мені зовсім не однаково, ви, хитруни, — роздратовано заявив Фельдман і знову ліг.

Ройтер повернувся до Гребера.

— А ти? Де ти збираєшся відвести сьогодні свою безсмертну душу?

— Скажи, де можна добряче повечеряти?

— Самому?

— Ні.

— Тоді в ресторані «Германія». Це єдине місце. Щоправда, тебе туди можуть не пустити. Принаймні, в твоєму фронтовому одязі. Це готель для офіцерів. І ресторан також. Хіба що кельнер проникнеться повагою до твого іконостаса.

Гребер оглянув себе. Його мундир був поношений, місцями полатаний.

— Позичиш мені свій мундир? — спитав він.

— Будь ласка. Тільки ти на пуд легший від мене. Досить буде тобі лише з'явитися на порозі, як тебе викинуть геть. Але я можу роздобути першокласний унтер-офіцерський парадний мундир твого розміру, штани також. Одягнеш зверху свою шинель, і в казармі ніхто нічого не помітить. До речі, чому ти до цього часу рядовий? Ти вже давно мав би бути лейтенантом.

— Я колись уже був унтер-офіцером. Потім набив пику одному лейтенантові й мене розжалували. Слава Богу, що не послали в штрафну роту. Але про підвищення тепер годі й думати.

— Гаразд. Отже, ти навіть маєш моральне право на унтер-офіцерську уніформу. Якщо підеш у «Германію» з дамою, замовляй вино «Йоганнісбергер Кохсберг-37», з погребів Мумма. Воно й мертвих підіймає з могили.

— Гаразд. Мені це потрібно.

Упав туман. Гребер стояв на мосту, перекинутому через річку. У воді бовталися всілякі уламки, чорні хвилі перекочувалися через колоди, домашні речі й ліниво пливли далі. З білої імли виступав чорний силует школи. Якусь мить Гребер придивлявся до нього, потім пішов через міст назад і вузенькою вуличкою дістався до шкільного двору. Величезні металеві ворота, мокрі від туману, стояли навстіж. Він зайшов у них. Шкільний двір був порожній. Кругом жодної душі, було вже

надто пізно. Він поминув двір і вийшов на берег річки. Стовбури каштанів у тумані здавалися такими чорними, ніби були з вугілля. Попід ними стояли мокрі лавки. Гребер пригадав, що часто сидів тут. Нічого з того, про що він тут мріяв, не збулося. Прямо зі школи він пішов на війну.

Якийсь час він дивився на річку. Хвилі прибили до берега розламане ліжко. На ньому, неначе величезні губки, лежали намоклі подушки. Гребер промерз. Він вернувся назад і зупинився перед приміщенням школи. Потім ступив до дверей. Вони були незамкнені. Він відчинив їх і нерішуче зайшов усередину. У коридорі став і озирнувся довкола. Відчув такий знайомий з дитинства запах шкільного приміщення, побачив напівтемні сходи й пофарбовані темною фарбою двері, що вели до актового та ще одного, меншого, залів. Усе це не викликало в нього ніяких почуттів. Ні презирства, ні іронії. Згадав Вельмана. «Не треба повертатися назад», — казав той. І мав рацію. Гребер не відчував нічого, крім порожнечі. Увесь досвід, який він набув після школи, заперечував те, чого його тут учили. Не залишилося нічого. Це було цілковите банкрутство.

Гребер повернувся і вийшов. Обабіч дверей висіли меморіальні дошки з іменами полеглих у боях. Прізвища на дошці праворуч були знайомі — жертви Першої світової війни. Щоразу під час з'їзду нацистської партії дошку прикрашали ялиновим віттям та вінками дубового листя, а директор школи Шиммель виголошував перед нею запальні промови про помсту, велику Німеччину та майбутню розплату. Шиммель мав товстелезне, м'яке черево й завжди пітнів. Дошка зліва була нова. Раніше Гребер її не бачив. Її почепили для вбитих на цій війні. Він почитав прізвища. Їх було багато, але дошка була велика, а поруч залишилося місце для ще однієї.

У дворі Гребер зустрів шкільного сторожа.

— Ви щось шукаєте? — поцікавився старий.

— Ні. Нічого.

Гребер рушив далі. Потім щось згадав і вернувся назад.

— Ви не знаєте, де живе Польман? — спитав у старого. — Пан Польман, що працював тут учителем.

— Пан Польман більше тут не працює!

— Це я знаю. Де він живе?

Сторож оглянувся.

— Тут немає кому підслуховувати, — сказав Гребер.

— Раніше він жив на Янпляц, шість. Чи він і досі там живе, не знаю. Ви колишній його учень?

— Так. А директором і досі Шиммель?

— Звичайно, — відповів сторож здивовано. — Звичайно, що він. Чому б йому не бути?

— А й справді, — згодився Гребер. — Чому б не бути?

Він пішов далі. За чверть години помітив, що місцевість навкруги незнайома. Туман став густішим, і серед руїн він заблукав. Усі руїни мали однаковий вигляд, і розрізнити вулиці було просто неможливо. Він мав дивне відчуття — наче заблукав сам у собі. Нарешті він знайшов дорогу до Гакенштрасе. Потім несподівано знявся вітер і туман поплив хвилями, немовби німе примарне море.

Гребер прийшов до будинку батьків. Не знайшовши ніяких повідомлень, уже вирішив був рушити далі, коли раптом почув якийсь дивний голосний звук. Він нагадував звучання арфи. Гребер роззирнувся. Вулиця була безлюдна скільки оком кинь. Звук долинув знову, тепер вищий, настирливіший і жалісливіший, немов у цьому морі туману подавав сигнали якийсь невидимий бакен. Звук повторювався то голосніше, то тихіше, нерівно, проте через однакові проміжки часу. Здавалося, він долинає десь згори, ніби на дахах грала арфа.

Гребер прислухався. Потім спробував визначити, звідки долинають звуки, але так і не зміг. Вони звучали всюди, голосні й настирливі, часом по одному, часом мінялися, мов арпеджіо, або бриніли могутнім акордом, сповненим печалі й суму.

«Мабуть, це черговий протиповітряної оборони, — подумав Гребер. — Отой божевільний. Хто ж іще?» Він підійшов до будинку, від якого залишився тільки фасад, і розчинив двері. Якась постать підхопилась з крісла, що стояло зразу ж за дверима. Гребер упізнав те саме зелене крісло, яке валялося серед руїн будинку батьків.

— У чім річ? — запитав черговий різко й водночас перелякано.

Гребер побачив, що в руках у того нічого немає. Звуки ж не затихали.

— Що це? — запитав Гребер. — Звідки?

Черговий наблизив до Гребера своє пітне обличчя.

— А, солдат! Захисник батьківщини! Що це? Хіба ви не чуєте? Це реквієм по тих, хто тут похований! Відкопайте їх! Відкопайте! Перестаньте вбивати!

— Нісенітниця! — Гребер подивився крізь туман, що вже піднімався над землею вгору. Вітер розгойдував щось схоже на чорний кабель, і щоразу, коли він повертався назад, лунав загадковий звук. Раптом Гребер згадав про піаніно з відірваною кришкою, яке зависло над руїнами. Кабель бив по голих струнах.

— Це піаніно, — мовив Гребер.

— Це піаніно! Це піаніно! — перекривив його черговий. — Що ви в цьому тямите, ви, безнадійний убивця! Це дзвони мертвих, і вітер б'є в них! Небо їхніми голосами волає про милосердя. Чуєте, ви, стріляючий автомат, — про милосердя, якого на землі більше немає! Що ви знаєте про смерть, ви, губитель?! Та й звідки ви можете знати? Той, хто сіє смерть, ніколи і нічого про неї не знає. — Він нахилився вперед. — Мертві всюди, — прошепотів. — Вони лежать під руїнами з понівеченими обличчями й розкинутими руками, вони ще лежать, але скоро встануть і почнуть вас ловити.

Гребер вийшов на вулицю.

— Ловити! — сичав услід йому черговий. — Вони судитимуть кожного з вас окремо.

Гребер уже не бачив чоловіка. Він чув лише його охриплий голос, що долинав із непроглядного туману.

— «Бо те, що ви вчинили з останнім із Моїх братів, ви вчинили зі Мною, каже Господь...»

Гребер не озирався.

— Іди к бісу! — пробурмотів він. — Іди к бісу і зарийся сам у руїнах, на яких сидиш, немов зловісний крук.

Він ішов далі. «Мертві, — думав з гіркотою на серці. — Мертві! Мертві! Годі з мене мертвих, годі! Навіщо я сюди прийшов? Чи не для того, щоб переконатися, що в цій пустелі десь іще жевріє життя?»

Він подзвонив. Двері зразу ж відчинилися, немовби з того боку хтось чатував під ними.

— А, це ви, — здивовано промовила фрау Лізер.

— Так, я, — відповів Гребер. Він сподівався, що йому відчинить Елізабет. У цю мить вона вийшла зі своєї кімнати. Цього разу фрау Лізер, не сказавши ні слова, відступила з дверей.

— Заходь, Ернсте, — запросила Елізабет. — Я зараз буду готова.

Він пройшов слідом за нею.

— Це твоя найсвітліша сукня? — запитав, побачивши на ній чорний джемпер і чорну спідницю. — Ти забула, що сьогодні ввечері ми збиралися куди-небудь піти?

— Ти це серйозно казав?

— Звичайно! Поглянь на мене! Адже на мені парадний мундир унтер-офіцера. Мені його дістав один товариш. Я ладен піти на обман, аби лише попасти з тобою в ресторан «Германія». Хоча туди, можливо, пускають, починаючи з лейтенанта. Мабуть, це залежатиме від тебе. Ти що, іншої сукні не маєш?

— Маю, але...

Гребер побачив на столі Біндингову горілку.

— Я знаю, про що ти думаєш, — сказав він. — Забудь про це. Забудь про фрау Лізер і всіх сусідів. Ти нікому не завдаєш шкоди, і це єдине, про що слід пам'ятати. А куди-небудь піти тобі просто треба, а то ти збожеволієш. На, ковтни горілки.

Він налив чарку й простягнув її Елізабет. Вона випила й сказала:

— Гаразд. Я миттю зберуся. Правду кажучи, я чекала на тебе, хоча не певна була, чи ти не забув. Вийди на хвилинку з кімнати, я переодягнусь. Не хочу, щоб фрау Лізер донесла, нібито я повія.

— Е ні, цей номер у неї не пройде! З солдатами це вважається патріотичним учинком. Але я все-таки вийду. Зачекаю тебе на вулиці, не в передпокої.

Він походжав сюди-туди перед будинком. Туман трохи розвіявся, але все ще клубочився серед стін будинків, немов у пральні пара. Раптом дзенькнуло вікно. У світлому прямокутнику з'явилася Елізабет з оголеними плечима, у руках вона тримала дві сукні. Одна була золотисто-коричнева, друга якогось непевного, темного кольору. Вони маяли на вітрі, немов прапори.

— Яку? — запитала дівчина.

Гребер показав на золотисту. Вона кивнула й причинила вікно. Він окинув поглядом вулицю. Ніхто не помітив цього порушення правил протиповітряної оборони.

Він знов заходив сюди-туди. Здавалось, ніч раптом стала глибшою і якоюсь повнішою. Денна втома, особливий вечірній настрій і рішучість на певний час забути все минуле викликало в нього легке хвилювання й тривогу.

У дверях з'явилась Елізабет. Вона вийшла рішуче, стрімко, стрункa й гнучка, і стала ніби трохи вищою в довгій золотистій сукні, що тьмяно виблискувала при блідому місячному світлі. Обличчя її також змінилося. Воно стало вужчим, голова наче поменшала, і Гребер не зразу збагнув, що все це через ту ж таки сукню, яка не закривала шиї.

— Фрау Лізер тебе бачила? — запитав Гребер.

— Бачила. У неї відібрало мову. Вона вважає, що я повинна весь час замолювати гріхи, подерши одяг і посипаючи попелом голову. Мене й справді спершу трохи мучила совість.

— Совість мучить лише нещирих людей.

— Це була не тільки совість. Це був і страх. Ти думаєш...

— Ні, — перебив Гребер. — Я зовсім нічого не думаю. І давай сьогодні ввечері ні про що не думати. Був час, коли ми надто багато

думали і самі себе залякували. Тепер спробуємо взяти від життя хоч трохи радощів...

Готель «Германія» стояв між двома розбитими будинками, немов багата родичка між двома бідними. Щебінь обабіч готелю було ретельно підібрано, й обидві руїни не мали більше дикого, смертельно-холодного вигляду; тепер вони виглядали навіть пристойно. Портьє прискіпливим поглядом окинув мундир Гребера.

— Де тут винний погрібець? — різко запитав Гребер, не даючи тому отямитись.

— У кінці вестибюля, праворуч, пане. Спитаєте старшого кельнера Фрица.

Вони пройшли через вестибюль. Їх поминули майор і два капітани. Гребер віддав честь.

— Тут, мабуть, і генералів до біса, — сказав він. — На першому поверсі кілька канцелярій військових комісій.

Елізабет зупинилась.

— Ти не занадто ризикуєш? А раптом хтось зверне увагу на твій мундир?

— А на що тут звертати увагу? Мені зовсім не важко вдавати з себе унтер-офіцера. Я ним уже колись був.

Цокаючи шпорами, увійшов підполковник з невеличкою, худорлявою жінкою. Він поглянув через голову Гребера.

— А що тобі буде, якщо на тебе звернуть увагу? — поцікавилась Елізабет.

— Нічого особливого.

— Тебе не розстріляють?

Гребер засміявся:

— Гадаю, цього вони не зроблять, Елізабет. Надто ми їм потрібні на фронті.

— А що вони можуть з тобою вчинити?

— Та так. Може, посадять на кілька тижнів. Це були б кілька тижнів перепочинку. Майже відпустка. Коли через два тижні на людину чекає фронт, з нею нічого не може трапитись!

Старший кельнер Фриц вийшов із коридору праворуч. Гребер тицьнув йому в руку гроші. Той заховав їх і не став довго церемонитися.

— Винний погрібець, вечеря, все ясно! — промовив він з гідністю і рушив першим.

Він запропонував їм столик за колоною і поважно пішов. Гребер обвів поглядом приміщення.

— Це саме те, чого я бажав. Мені треба тільки трохи звикнути. А тобі? — Він поглянув на Елізабет. — Тобі, напевне, ні, — мовив вражено. — Можна подумати, що ти буваєш тут щодня.

Підійшов невеличкий старий кельнер, схожий на марабу. Він приніс меню. Гребер узяв його, поклав усередину кредитку й повернув кельнерові.

— Нам хотілося б чогось такого, чого немає в меню. У вас, гадаю, щось знайдеться?

Марабу байдуже подивився на нього.

— Окрім страв, зазначених у меню, нічого немає.

— Гаразд. Тоді принесіть нам поки що пляшку «Йоганнісбергер Кохсберг-37» із погребів Мумма. Але не дуже холодного.

Очі марабу пожвавішали.

— Усе зрозуміло, шановний пане, — відповів він з несподіваною повагою і нахилився. — У нас випадково є трохи остендської камбали. Щойно одержали. До неї можна подати салат по-бельгійському й картоплю з петрушкою.

— Добре. А що ви запропонуєте на закуску? Ікра, звичайно, до вина не годиться.

Марабу пожвавішав ще більше.

— Певна річ, ні! Але в нас залишилася страсбурзька гусяча печінка з трюфелями.

Гребер схвально кивнув.

— На завершення рекомендую голландський сир. Він немовби підкреслює букет вина.

— Чудово.

Збуджений марабу зник. Очевидно, він спершу прийняв Гребера за солдата, що випадково потрапив до цього ресторану; тепер же він бачив у ньому знавця, який випадково став солдатом.

Елізабет слухала їхню розмову з подивом.

— Ернсте, — озвалась вона, — звідки тобі все це відомо?

— Від мого товариша Ройтера. Сьогодні вранці я ще нічого цього не знав. А він такий гурман, що навіть подагру собі нажив. Та саме вона тепер рятує його від повернення на фронт. Гріхи, як завжди, винагороджуються!

— А ці трюки з чайовими й меню?

— Теж Ройтерова наука. Він у цих справах дока. Звелів мені триматися з гідністю і впевненістю світського завсідника ресторанів.

Елізабет раптом розсміялася. У її сміхові була якась невимушеність, теплота, лагідність.

— Я тебе, їй-богу, пам'ятаю зовсім іншим! — мовила вона.

— Я тебе теж не такою, яка ти тепер!

Він пильно подивився на неї. Такою він її ніколи не бачив. Сміх цілком міняв її образ. Здавалося, ніби в якомусь темному приміщенні раптом розчинилися всі вікна.

— У тебе дуже гарна сукня, — сказав він трохи ніяково.

— Це сукня моєї матері. Я лише вчора ввечері перешила й підігнала її. — Вона розсміялася. — Коли ти прийшов, я була не така вже й непідготовлена, як здавалося.

— Хіба ти вмієш шити? Подивившись на тебе, цього не скажеш.

— Раніше я зовсім не вміла, але потім навчилась. Тепер я щодня по вісім годин шию військові шинелі.

— Невже? Ти мобілізована?

— Звичайно. Я сама цього захотіла. Можливо, хоч цим допоможу батькові.

Гребер похитав головою.

— Це тобі не пасує. Так само, як і твоє ім'я. Хто його тобі дав?

— Його вибрала моя мати. Вона була родом із Південної Австрії, скидалася на італійку й думала, що я вдамся блондинкою з голубими очима, якій личитиме ім'я Елізабет. Так вона мене й назвала, хоча й була розчарована.

З'явився марабу з вином. Він тримав пляшку, немовби велику дорогоцінність, і обережно почав наповнювати чарки.

— Я приніс вам дуже тонкі й прості кришталеві чарки, — сказав він. — У них краще видно барви вина. Чи, може, вам подобаються келихи?

— Ні. Тонкі, прозорі чарки.

Кельнер кивнув і зняв серветку зі срібної таці. У густому желе лежали рожеві шматочки гусячої печінки з чорними трюфелями.

— Свіжина. З Ельзаса, — гордо сказав старий.

Елізабет засміялась.

— Яка розкіш!

— Так, розкіш! — Гребер підняв чарку. — Розкіш, — повторив знов. — Ось за це ми, Елізабет, і вип'ємо. Два роки я їв із бляшаного казанка й ніколи не був певен, чи пощастить доїсти обід. Тому це не просто розкіш. Це щось більше. Це мир і безпека, радість і свято — все, чого немає на фронті.

Він смакував вино й дивився на Елізабет — вона теж була святом. Святом нежданим, яке несло з собою полегкість і бадьорість, переповнювало чашу необхідного, було чимось вигаданим, немовби

непотрібним, бо належало до іншого світу, яскравішого, щедрішого, до світу безтурботності та мрій. Після стількох років, проведених поруч зі смертю, вино було не лише вином, срібло не лише сріблом, музика, що звідкись долинала до зали, не лише музикою, і Елізабет не лише Елізабет. Усе це були символи іншого життя, життя без убивств і руйнувань, життя в ім'я життя, яке вже майже перетворилося на міф, на безнадійну мрію.

— Інколи зовсім забуваєш, що живеш, — промовив Гребер.

Елізабет знов розсміялася:

— Я, власне, ніколи про це не забуваю. Але це мені не допомагає.

Підійшов кельнер.

— Ну, як вино, пане?

— Мабуть, воно дивовижне. А то мені раптом не спали б на розум речі, про які я вже давно й думати забув.

— Це саме сонце, пане! Сонце, під яким восени достигав виноград. Тепер вино повертає людям його проміння. Таке вино на Рейні називають дароносним.

— Дароносним?

— Авжеж. Воно, мов золото, посилає своє проміння в усі боки.

— Це справді так.

— Воно дає про себе знати вже після першої чарки. Чи не так? Просто сонячний сік!

— Навіть після першого ковтка. Воно не потрапляє в шлунок. Воно підступає до очей і змінює навколишній світ.

— Ви розумієтесь на вині, пане. — Марабу довірливо нахилився над столиком. — Он там, праворуч, — це саме вино. Але люди хлебчуть його, як воду. Їх цілком задовольнило б звичайне сухе вино.

Він пішов, кинувши зневажливий погляд на сусідній столик.

— Сьогодні, по-моєму, щасливий день для брехунів, Елізабет, — сказав Гребер. — А якої ти думки про це вино? Тобі воно теж здається дароносним?

Вона відхилилась назад і стенула плечима:

— Я почуваюсь так, немовби щойно вирвалася з в'язниці. І немовби за брехню мене знову скоро запроторять туди.

Він засміявся:

— Авжеж, ми обоє такі! Боїмося власних почуттів. І коли вони раптом виникають, здаємося самі собі брехунами.

Марабу приніс рибу й салат. Гребер спостерігав, як кельнер розставляє тарілки. Він цілком заспокоївся і тепер почував себе людиною, котра випадково наважилася ступити на тонку кригу й раптом,

на превеликий свій подив, побачила, що не провалюється. Він знав, що ця крига тонка і, мабуть, не протримає його довго, але поки що вона тримала, і цього було досить.

— Повалятися якийсь час у лайні теж корисно, — сказав він. — Після цього все здається новим і хвилює, немовби бачиш світ вперше. Усе — навіть чарка і біла скатертина.

Марабу відкоркував ще одну пляшку. Він скидався тепер на турботливу матір.

— Узагалі, до риби подають мозельське, — пояснив він. — Але камбала — це зовсім інша річ. Її м'ясо на смак нагадує горіхи. До неї пляшка рейнгауерського — це просто казка. Чи не так?

— Безперечно.

Кельнер кивнув і зник.

— Послухай, Ернсте, — звернулася до нього Елізабет, — а в нас, власне, буде чим розраховатися? Тут, певно, все надзвичайно дорого?

— Розрахуємось. Я привіз гроші за два роки війни. А надовго вони мені не потрібні. — Гребер засміявся. — Лише на одне коротеньке життя. На два тижні. На цей час їх вистачить.

Вони стояли перед дверима будинку. Вітер ущух, і на землю знов опустився туман.

— Коли тобі від'їжджати? — запитала Елізабет. — Через два тижні?

— Десь так.

— Це скоро.

— Це й скоро, й водночас ще дуже далеко. Кожної миті все міняється. У війну час минає зовсім не так, як за мирного життя. Ти, певно, теж збагнула цю істину; тепер тут також фронт.

— Це не те саме.

— Ні, те саме. І сьогодні ввечері був мій перший день відпустки. Хай Бог благословить цього марабу, і Ройтера, і твою золотисту сукню, і вино.

— І нас, — додала Елізабет. — Нам це не зашкодить.

Вона стояла перед ним. Туман заплутався у її волосся, і слабке світло відбивалося від нього. Тьмяно блищала її сукня, від туману обличчя Елізабет було вологе, наче вкритий росою плід. Гребер раптом відчув, що йому буде важко піти від неї, розірвати ту павутинку ніжності, спокою, тиші й схвильованості, яка так нежданно оповила цей вечір, і повернутися у смердючу казарму з її заяложеними дотепами до тужливого очікування і роздумів про майбутнє.

Різкий окрик розпанахав тишу:

— Ви що, осліпли, унтер-офіцере?

Перед Гребером стояв низенький і товстий майор зі схожими на білу щіточку вусами. Мабуть, у нього були гумові підошви, бо він підійшов нечутно. Гребер відразу збагнув, що це старий запасник, який уже відслужив своє, а тепер виліз із коробки нафталіну й хизується своїм мундиром. Найрадніше Гребер узяв би старого за комір, підняв і добре трусонув, але ризикувати не варто було. І він зробив так, як роблять у таких випадках бувалі солдати: промовчав і виструнчився. Майор освітив його кишеньковим ліхтариком. Саме це Гребера чомусь обурило найбільше.

— Парадний мундир! — прогарчав старий. — Пригрілися в тепленькому закутку! Тиловик, а дозволяєте собі розгулювати в парадному мундирі! Цього ще тільки бракувало! Ви чому не на фронті?

Гребер нічого не відповів. Він забув перечепити бойові нагороди зі свого мундиру на цей чужий.

— Ви тільки й умієте, що вештатися по кав'ярнях, еге ж? — гарчав майор.

Елізабет раптом поворухнулась. Промінь кишенькового ліхтарика впав на її обличчя. Вона подивилась на старого й, уникаючи світла, ступила крок до нього. Майор кашлянув, іще раз з-під лоба глянув на неї і пішов собі далі.

— Я йому мало не сказала кілька теплих слів, — пожартувала вона.

Гребер знизав плечима.

— Нічого не вдієш! Ці старі козли тиняються вулицями й вимагають, щоб їм козиряли. Це для них усе. Природа витратила кілька мільйонів років, щоб нарешті створити отаке опудало!

Елізабет весело перепитала:

— Ти чому не на фронті?

Гребер засміявся:

— Це мені кара за те, що я морочив людям голову своїм парадним мундиром. Завтра я одягнуся в цивільне. Я знаю, де можна дістати костюм. З мене досить козиряння. Тоді можна буде спокійно посидіти і в «Германії».

— Тобі ще хочеться туди?

— Так, Елізабет. Це те, про що потім згадують на фронті. Не про буденне. Я зайду по тебе о восьмій. А зараз мені пора. Чого доброго, старий йолоп ще вернеться і зажадає мою солдатську книжку. На добраніч.

Гребер пригорнув дівчину, і вона не опиралась. Його рука лягла на її стан, і раптом усе навколо зникло. Він прагнув її, нічого, крім неї. Він міцно обняв її й поцілував, і вже не міг відпустити, і все-таки відпустив.

Він ще раз зайшов на Гакенштрасе. Перед будинком батьків зупинився. Місячне світло пробилося крізь туман. Він нахилився; потім рвучко вихопив з-поміж камінців записку. Скраю товстим олівцем було щось написано. Він дістав кишенькового ліхтарика. «Головпоштамт, звернутися у 15 віконце», — значилося в записці.

Гребер мимоволі поглянув на годинник. Було вже пізно; вночі поштамт не працює, але завтра вранці він нарешті що-небудь довідається. Він склав записку й заховав до кишені, щоб завтра показати її на пошті. Потім рушив через мертве місто до казарми, і в нього було таке враження, неначе він раптом став невагомим і рухається в безповітряному просторі, не наважуючись вирватися з нього.

13

Частина приміщення поштамту ще стояла. Решта згоріла й обвалилася. Повсюди товпилися люди. Якийсь час Гребер мусив стояти в черзі. Нарешті підійшов до п'ятнадцятого віконця й показав записку.

Службовець повернув йому папірець.

— Ви маєте з собою посвідчення?

Гребер просунув під решітку солдатську книжку та відпускне посвідчення. Службовець уважно їх прочитав.

— Що там? — не витерпів Гребер. — Є якась звістка?

Чоловік нічого не відповів. Він підвівся з-за столу й кудись вийшов. Гребер чекав, утупившись поглядом у свої папери, що лежали на столі розкритими.

Службовець повернувся з невеличкою пом'ятою посилкою в руках. Він ще раз звірив адресу з відпускним посвідченням Гребера. Потім подав у віконце посилку.

— Розпишіться ось тут.

Гребер побачив на посилці почерк матері. Вона надіслала її на номер його польової пошти, а звідти її переслали сюди. Він поглянув на адресу відправника. Там була зазначена ще Гакенштрасе. Він узяв посилку й підписав квитанцію.

— Це все? — спитав у службовця.

Той звів на нього очі:

— Гадаєте, ми залишили щось для себе?

— Я не про це. Я думав, що ви, можливо, уже одержали нову адресу моїх батьків.

— Ми цим не займаємось. Запитайте на другому поверсі у відділі доставки.

Гребер пішов нагору. Другий поверх був лише наполовину вкритий дахом. Решта приміщення була під відкритим небом з хмарами й сонцем.

— У нас немає нової адреси, — відповіла жінка, що сиділа за віконцем. — Інакше ми не надсилали б посилку на Гакенштрасе. Поцікавтеся ще в свого листоноші.

— А де він?

Жінка поглянула на свій годинник.

— Він саме розносить пошту. Зайдіть сьогодні після обіду, години о четвертій. Він буде тут. Ми розкладатимемо пошту.

— А чи може знати адресу він, коли вона не відома вам?

— Звичайно, ні. Він одержує її в нас. Але є люди, які все-таки питають і в нього. Це їх заспокоює. Так уже людина влаштована. Хіба ні?

— Так, очевидно.

Гребер узяв посилку й пішов сходами вниз. Поглянув на дату. Посилку було відправлено три тижні тому. На фронт вона йшла довго, а назад повернулась швидко. Він став у кутку й розгорнув бурий папір. Там лежало сухе печиво, пара вовняних шкарпеток, пачка сигарет і лист від матері. Він прочитав листа: у ньому не було жодного слова про переїзд чи бомбардування. Гребер поклав листа в кишеню, трохи постояв, щоб заспокоїтись. Потім вийшов на вулицю. Він переконував себе, що незабаром прийде ще один лист із новою адресою; але на серці стало важче, ніж він сподівався.

Гребер вирішив піти до Біндинга. Можливо, у того є якісь новини.

— Заходь, Ернсте! — гукнув Альфонс. — Ми саме заходилися коло пляшки першокласного вина. Можеш нам допомогти.

Біндинг був не сам. На великій канапі, якраз під картиною Рубенса, напівлежав якийсь есесівець із таким виразом на обличчі, немовби він щойно впав і не має більше сил підвестися. Це був худорлявий чоловік із блідим обличчям і таким білим волоссям, що, здавалось, у нього немає ні брів, ні вій.

— Це Гайні, — сказав Альфонс з неабиякою повагою. — Гайні — приборкувач змій. А це мій товариш Ернст, він приїхав у відпустку з Росії.

Гайні вже був напідпитку. Він мав безбарвні очі й невеличкий рот.

— Росія! — промимрив він. — Я теж там побував. Непогано пожили! Не те, що тут.

Гребер запитливо глянув на Біндинга.

— Гайні вже осушив пляшку, — відповів той. — У нього горе. Будинок його батьків знищено бомбою. З сім'єю нічого не сталося, всі були в бомбосховищі. Але квартиру зруйновано.

— Чотири кімнати! — проревів Гайні. — Усі нові меблі. Піаніно теж... Який звук! Мерзотники!

— За піаніно Гайні помститься, — сказав Альфонс. — Іди сюди, Ернсте! Ти що питимеш? Гайні вживає коньяк. Але є ще горілка, кминова настоянка і все, чого тільки душа забажає.

— Не хочу нічого. Я просто був поблизу і вирішив зайти, щоб спитати, чи не довідався ти чогось нового.

— Нічого нового, Ернсте. У місті твоїх рідних немає. У кожному разі, вони ніде не зареєстровані. У селах їх теж немає. Можливо, вони виїхали і ще не прописалися на новому місці, а може, їх куди-небудь вивезли з біженцями. Ти ж знаєш, як тепер буває. Ці мерзотники бомбардують усю Німеччину; треба чимало часу, щоб навести якийсь порядок і налагодити зв'язок. Випий трохи. Чарчину можеш собі дозволити.

— Добре. Чарку горілки.

— Горілка... — промимрив Гайні. — Ми дудлили її відрами! Потім наливали в пельки отим тварюкам і підпалювали. Робили з них вогнемети. Хлопці, як вони стрибали! Можна померти від сміху.

— Що? — перепитав Гребер.

Гайні не відповів. Він дивився осклянілими очима перед собою.

— Вогнемети, — пробелькотів нарешті. — Геніальна ідея.

— Про що він говорить? — звернувся Гребер до Біндинга.

Альфонс знизав плечима.

— Гайні був у бувальцях. Він служив у СД[1].

— СД у Росії?

— Авжеж. Ще по одній, Ернсте?

Гребер узяв зі столика для куріння пляшку й почав її роздивлятись. Чиста горілка переливалася в ній сюди-туди.

— Скільки в ній градусів?

Альфонс розсміявся.

— Чимало! Напевно, всі шістдесят. Івани люблять міцну.

---

[1] Есесівська служба безпеки.

«Люблять міцну, — повторив подумки Гребер. — А міцна горілка горить. Її заливають у горлянки й підпалюють». Він поглянув на Гайні. Гребер багато чув про те, що витворяє служба безпеки СС, і розумів, що слова Гайні — це не просто п'яна маячня. В окупованих областях СД тисячами знищувала людей, посилаючись на те, що для німецького народу потрібен «життєвий простір». Вона знищувала всіх небажаних їй людей, вдаючись здебільшого до розстрілів. Але щоб якось урізноманітнити ці масові вбивства, есесівці інколи вигадували такі собі «дотепні варіанти». Про деякі з них Гребер уже знав, про інші йому розповідав Штайнбреннер. Але живі вогнемети — це було щось нове.

— Чого ти вшнипився в пляшку? — спитав Альфонс. — Вона не кусається. Наливай ще.

Гребер поставив пляшку на стіл. Йому захотілося встати й піти геть, але він сидів. Зусиллям волі він примусив себе залишитися. Надто часто він відводив погляд і нічого не хотів знати. Та й не тільки він — так чинили й сотні тисяч інших, сподіваючись хоч цим заспокоїти свою совість. Він не хотів більше відводити погляд. Не хотів викручуватись, через це він і не йшов досі у відпустку.

— Хочеш ще по одній? — запитав Альфонс.

Гребер кинув погляд на Гайні, що саме задрімав.

— Він ще й досі в СД?

— Уже ні. Тепер він тут.

— Де?

— Обершарфюрер у концтаборі.

— У концтаборі?

— Атож. Випий іще трохи, Ернсте! Такими молодими більше не зустрінемося! Побудь з нами. А то завжди відразу тікаєш!

— Ні, — мовив Гребер, і далі розглядаючи Гайні. — Більше не тікатиму!

— Нарешті я почув від тебе розважливе слово. Що ти питимеш? Знов горілку?

— Ні. Налий кминової або коньяку. Горілки годі.

Гайні поворухнувся.

— Яка там горілка, — пробелькотів він. — Таке добро переводити! Горілку ми самі хлебтали. Ні, ми наливали бензин. Він і горить краще.

Гайні блював у ванній кімнаті. Альфонс із Гребером стояли біля дверей. На світлому небі купчилися білі баранці хмар. У березняку спі-

вав дрізд — невеличкий чорний клубочок із жовтим дзьобиком і голосом, у якому бриніла сама весна.

— От урвиголова цей Гайні, га? — озвався Альфонс. Він мав вигляд хлопчика, що говорив про кровожерного вождя індіанців — з жахом, але захоплено.

— Урвиголова з людьми, які не можуть захищатися, — відповів Гребер.

— У нього пошкоджена рука, Ернсте. Саме тому його не взяли на фронт. Його покалічили в тридцять другому році під час однієї сутички з комуністами в залі. Того він такий шалений. Боже мій, що він нам розповів, га?!

Альфонс знову затягнувся догорілою сигарою, яку закурив ще тоді, коли Гайні почав вихвалятися своїми подвигами. Від захоплення він просто забув про неї.

— От здорово, еге ж?

— Авжеж, здорово. Ти хотів би подивитися на таке?

Біндинг на мить задумався. Потім замотав головою.

— Мабуть, ні. Хіба що один раз, аби побачити. Правду кажучи, я людина іншої вдачі. Надто романтичної, Ернсте.

У дверях з'явився Гайні. Він був блідий, наче з хреста знятий.

— Служба! — проревів він. — Уже пізно! Якраз пора! Ну, сьогодні ця свинота одержить на горіхи!

Спотикаючись, він побрів стежкою через сад. Дійшовши до хвіртки, поправив кашкета, випростався і, мов чапля, подибав далі.

— Не хотілося б мені зараз бути на місці того, хто потрапить у концтаборі в руки Гайні, — сказав Біндинг.

Гребер підвів погляд. Він подумав про те саме.

— Ти вважаєш, що все це правильно, Альфонсе? — спитав він.

Біндинг стенув плечима.

— Це зрадники народу, Ернсте. Недаремно ж вони опинилися там.

— Бурмайстер теж був зрадником народу?

— Ні.

Альфонс засміявся.

— То були особисті рахунки. Та й потім, з ним нічого не сталося.

— А якби сталося?

— Тоді йому не пощастило б. У наші дні, Ернсте, не щастить багатьом. Наприклад, тим, що потрапляють під бомби. П'ять тисяч убитих тільки в нашому місті. Це люди кращі від тих, що сидять у концтаборі. То чому мене має обходити те, що там діється? Я за це не відповідаю. Ти також ні.

Кілька горобців, цвірінькаючи, прилетіло до басейну для птахів на лужку. Один із них сів на воду й затріпотів крилами, і тієї ж миті решта зробили те саме.

Альфонс уважно стежив за горобцями. Здавалося, він уже забув про Гайні.

Гребер дивився на задоволене, незворушне обличчя і раптом збагнув, які безнадійні справедливість і співчуття: їм судилося завжди розбиватися об байдужість, егоїзм і страх. Він зрозумів також, що й сам він не виняток, що й він заплутаний у все це якимсь таємним, нез'ясовним і страшним чином. У нього було таке враження, ніби його з Біндингом єднає щось незриме, незбагненне, хоч він і намагався не думати про це.

— Щодо відповідальності, Альфонсе, то не так це просто, як здається, — промовив похмуро Гребер.

— Але ж, Ернсте! Годі просторікувати! Кожен несе відповідальність лише за власні вчинки. До того ж якщо вони не були передбачені наказом!

— Розстрілюючи заложників, ми стверджуємо протилежне: що вони несуть відповідальність за вчинки інших.

— А ти розстрілював заложників? — спитав Біндинг, зацікавлено повернувшись до Гребера.

Гребер не відповів.

— Заложники — це виняток, Ернсте. Це необхідність.

— Усе необхідність, — гірко проказав Гребер. — Тобто все, що ми робимо самі. Звичайно, не те, що роблять інші. Коли ми бомбардуємо якесь місто, це викликано стратегічною необхідністю; а коли це роблять інші — то вже підлий злочин.

— Саме так! Нарешті ти в усьому розібрався! — Альфонс хитро примружився і поглянув на Гребера. На його обличчі з'явилася задоволена усмішка. — Саме це й називається сучасною політикою! «Справедливе те, що корисне для німецького народу», — сказав імперський міністр юстиції. А йому й карти в руки. Ми лише виконуємо свій обов'язок. Відповідальності ми не несемо. — Він нахилився. — Ось, ось він — дрізд! Уперше купається! А горобці тікають.

Несподівано Гребер побачив перед собою Гайні. Вулиця була безлюдна; крізь огорожі в садах виднілися плями сонця, жовтий метелик пурхав над самісінькими піщаними доріжками, що обрамляли брукований тротуар, а попереду, метрів за сто, за ріг повертав Гайні. Гребер пішов піщаною доріжкою. Хоча навколо панувала глибока тиша, кроків його не було чути. «Якби кому-небудь здумалося порішити Гайні, кращої

нагоди й не треба, — подумав Гребер. — Навколо жодної душі. Вулиця наче вимерла. Можна майже нечутно підкрастись до нього по піску. Гайні нічого не помітить. Його не важко повалити на землю, а потім задушити чи заколоти. Постріл зчинить багато шуму та приверне увагу людей. Гайні слабак, його легко задушити».

Гребер помітив, що сам мимоволі наддав ходи. Навіть в Альфонса не виникло б жодної підозри. Той подумав би, що хтось просто помстився Гайні. Підстав для цього достатньо. Це надзвичайна нагода помститися. Удруге вона навряд чи й трапиться. Це також нагода без помсти знищити вбивцю, який через годину знущатиметься із заляканих, беззахисних людей.

Гребер відчув, що в нього спітніли долоні. Йому раптом стало дуже жарко. Він дійшов до рогу й побачив, що відстань між ним і Гайні скоротилася метрів на тридцять. Кругом усе ще було безлюдно. Якщо він швидко наздожене його по піску, за хвилину з усім буде покінчено. Він заколе Гайні й утече.

Гребер відчув, як його серце гупає, немов молоток. Воно гупало так голосно, що на мить йому здалося, ніби Гайні чує його удари. «Що це зі мною діється? — подумав Гребер. — Яке мені діло до всього цього? І як мені могло прийти таке в голову?» Але думка, що хвилину тому виникла випадково, вже перетворилася на якусь темну силу, і Гребер раптом зрозумів, що тепер усе залежатиме від неї, що це може виправдати багато чого з минулого, його власне життя, те, що йому хотілося б забути, що він зробив і що не зробив. «Помста», — подумав він нерішуче. Але ж це людина, яку він майже не знає, яка особисто йому не заподіяла нічого поганого і мститися на якій просто немає потреби. Проте, можливо, батько Елізабет став жертвою саме Гайні або стане нею не сьогодні-завтра. А кому і яке зло заподіяли заложники чи тисячі інших невинних жертв? У чому гріх і де спокута?

Гребер не відривав погляду від спини Гайні. У роті в нього пересохло. За воротями саду загавкав собака. Гребер злякано озирнувся. «Я забагато випив, — подумав він. — Я повинен зупинитися, усе це мене не обходить, це якесь божевілля». Але він ішов далі, нечутно й дедалі швидше, гнаний якоюсь грізною і справедливою необхідністю, спокутою і виправданням багатьох смертей, що були на його совісті.

Він скоротив відстань ще на двадцять метрів, і досі не знаючи, що вчинить. Потім побачив у кінці вулиці жінку, яка вийшла з воріт. Вона була в оранжевій кофті, у руках несла кошик і простувала йому назустріч. Він став. Серце завмерло. Тоді повільно рушив далі. Розмахуючи кошиком, жінка неквапно поминула Гайні й наближалася

до Гребера. Вона йшла спокійно, у неї були великі груди, широке, засмагле обличчя і гладенько зачесане на проділ темне волосся. Бліде небо над її головою тьмяно мерехтіло й розпливалося. Цієї миті чітко було видно тільки жінку, все інше немовби розтануло в тумані. Лише жінка була реальністю, самим життям, вона несла його на своїх широких плечах, несла в собі, і воно було велике й гарне, а позад неї була пустеля і смерть.

Порівнявшись із Гребером, жінка глянула на нього.

— Добридень! — мовила приязно.

Гребер кивнув. Він не міг розтулити рота. Він чув у себе за спиною її кроки, і перед ним знов постала мерехтлива пустеля. У мінливому світлі він побачив темну остать Гайні, що завертала за ріг, і вулиця спорожніла.

Гребер озирнувся. Жінка спокійно й безтурботно пішла своєю дорогою. «Чому я не біжу? — думав він. — Ще є час зробити це». Але він уже зрозумів, що нічого не зробить. «Жінка мене бачила, — міркував він далі. — Вона зможе мене впізнати, тепер уже пізно». Та чи зробив би він це, якби жінка не з'явилася? Чи не знайшов би він якогось іншого виправдання? Цього Гребер не знав.

Він підійшов до перехрестя, на якому Гайні звернув убік. Його більше не видно було. Аж на наступному розі Гребер знову побачив Гайні. Той стояв посеред вулиці і розмовляв з якимось есесівцем. Далі вони пішли разом. З воріт з'явився листоноша. Неподалік стояло двоє велосипедистів. Спокуса минула. Гребер здалося, ніби він раптом прокинувся. Озирнувся довкола. «Що ж це було? — подумав він. — Прокляття, я мало не вчинив злочину! Звідки це в мене? Що зі мною сталося?» Він простував далі. «Треба тримати себе в руках, — міркував Гребер. — А я гадав, що я спокійний. Ні, я не спокійний. Я схвильований куди більше, ніж думав собі. Мені просто потрібно взяти себе в руки, а то я можу накоїти дурниць!»

Він купив у кіоску газету, відійшов і почав читати військові повідомлення. Досі Гребер їх не читав. Під час відпустки він просто не хотів нічого про це знати. Тепер він побачив, що відступ триває. На невеличкій карті знайшов місце, де мав стояти його полк. Він не міг визначити це точно, оскільки у військових зведеннях називалися лише армійські групи, але вирахував, що вони відійшли кілометрів сто назад.

Якусь мить він стояв непорушно. Відтоді, як почалася відпустка, він жодного разу не подумав про своїх товаришів. Згадка про них потонула в ньому, наче камінь. Тепер вона випливла на поверхню.

У Гребера було таке враження, ніби із землі підводиться якась сіра самотність. Безлика, німа самотність. У зведеннях повідомлялося, що на ділянці фронту, де стояв його підрозділ, тривали важкі бої. Але сіра самотність не мала ні голосу, ні кольору; здавалося, вона поглинула навіть напругу боротьби. Підводилися тіні, знекровлені й порожні; вони ворушилися і дивилися на нього, крізь нього, а коли знову падали, то скидалися на перекопану сіру землю, а земля на них, так наче й вона ворушилася і вростала в них. Високе, мерехтливе небо над головою втрачало барви, вицвітало від сизого диму цього безкінечного вимирання, що підводилося із землі й заступало навіть сонце. «Зрада, — гірко подумав Гребер. — Вас зрадили, зрадили й кинули в багно, і вашу боротьбу та смерть поєднано з убивством, несправедливістю, брехнею й насильством. Вас обдурено в усьому, навіть у цій злиденній, мужній, жалюгідній і непотрібній смерті».

Його штовхнула якась жінка з мішком.

— Ви що, не бачите? — сердито лайнулась вона.

— Бачу, — буркнув Гребер, але з місця не зрушив.

— То чому ж стали посеред дороги?

Гребер нічого не відповів. Він раптом збагнув, чому пішов назирці за Гайні. Це було щось темне й незбагненне, яке він не раз відчував на полі бою, запитання, що на нього він не наважувався собі відповісти, несподівана, гнітюча розпука, якої він завжди намагався уникнути. Усе це нарешті наздогнало його тут і поставило перед випробуванням. Тепер він уже знав, що це таке, і більше не хотів тікати від нього. Він прагнув ясності й був готовий до неї. «Польман, — згадав він. — Фрезенбург просив, щоб я його відвідав. А я забув. Треба з ним поговорити. Я просто повинен поговорити з людиною, якій можна довіритись».

— Йолоп! — кинула жінка з важкою ношею і потюпала далі.

Половина будинків на Янпляц були зруйновані, інші стояли цілі. У них було вибито лише кілька вікон. Тут життя тривало далі, жінки прибирали й варили їсти, а на протилежному боці крізь розбиті фасади виднілися залишки кімнат, де зі стін звисало лахміття шпалер, нагадуючи подерті прапори після програної битви.

Будинок, у якому раніше жив Польман, стояв на зруйнованому боці. Верхні поверхи обвалилися й засипали вхід. Здавалося, в будинку ніхто більше не живе. Гребер уже хотів був вернутися назад, коли раптом помітив серед руїн протоптану вузеньку стежечку. Він пішов по ній і невдовзі побачив ширшу й розчищену стежку, яка вела до вцілілого чорного ходу. Він постукав. Ніякої відповіді. Постукав ще раз.

По хвилі почув якесь шарудіння. Брязнув ланцюжок, і двері обережно прочинились.

— Пан Польман? — мовив Гребер.

Старий висунув голову.

— Так. Що ви хочете?

— Я Ернст Гребер. Колишній ваш учень.

— Он як. Вам щось потрібно?

— Хочу вас провідати. Я тут у відпустці.

— Я більше не працюю, — коротко відповів Польман.

— Мені це відомо.

— Гаразд. Тоді вам, очевидно, відомо, що моє звільнення було покаранням. Я більше не приймаю учнів і не маю права робити це.

— Я вже не учень; я солдат, прибув із Росії і маю передати вам привіт від Фрезенбурга. Він просив мене провідати вас.

Старий пильно придивився до Гребера.

— Фрезенбург? Він ще живий?

— Десять днів тому був ще живий.

Польман ще якусь мить уважно вивчав Гребера.

— Добре, заходьте, — сказав він, відступаючи з дверей.

Гребер пішов за ним. Вони поминули коридор, що вів до чогось на зразок кухні, а звідти потрапили в інший, коротший коридор. Польман раптом прискорив ходу, прочинив якісь двері та сказав значно голосніше, ніж досі:

— Заходьте. А я вже подумав був, що ви з поліції.

Гребер здивовано поглянув на нього. Потім усе збагнув. Він не став озиратися. Мабуть, Польман говорив так голосно для того, щоб когось заспокоїти.

У кімнаті горіла невеличка гасова лампа під зеленим абажуром. Вікна були вибиті, а під ними лежали такі купи сміття, що годі було підступитися до вікна. Польман став посеред кімнати.

— Тепер я вас упізнав, — промовив він. — Надворі було занадто яскраве світло. Я рідко звідси виходжу і вже відвик від нього. Сюди майже не заглядає денне світло, я свічу гасом. Але його обмаль, тож доводиться часто сидіти просто в темряві. Електрики ж тепер немає.

Гребер придивився до вчителя. Той так постарів, що він його не впізнав би. Потім роззирнувся довкола і йому здалося, що він потрапив у якийсь інший світ. Це було не тільки через тишу та дивне, освітлене гасовою лампою житло, що після яскравого сонячного світла нагадувало похмуру катакомбу. Це було через щось інше — через коричневі й золотисті ряди книг на полицях уздовж стін, бюрко для

читання, гравюри на стінах та ще через цього старого сивого чоловіка зі зморшкуватим вощаним обличчям, схожого на ув'язненого, який багато років провів у неволі.

Польман завважив Греберів погляд.

— Мені пощастило, — сказав він. — Я зберіг майже всі свої книги.

Гребер обернувся.

— А я книг уже давно не бачив. За останні роки прочитав усього одну-дві.

— Мабуть, у вас не було змоги. Книги надто важкі, щоб їх носити в ранці.

— Вони були надто важкі й для того, щоб їх носити в голові. Вони не в ладах з тим, що сталося. А ті, які в ладах, просто не хочеться читати.

Польман кинув погляд на м'яко освітлений зелений абажур.

— Чого ви до мене прийшли, Гребере?

— Фрезенбург сказав, що я повинен до вас зайти. Ви його добре знаєте?

— Це була на фронті єдина людина, якій я цілком довіряв. Він сказав, щоб я провідав вас і поговорив із вами. Ви знаєте правду.

— Правду? Про що?

Гребер подивився на старого. Він учився в його класі, але звідтоді минула наче ціла вічність. І все-таки на мить Греберові здалося, немовби він знов учень, учитель розпитує його про життя, і саме зараз вирішується його доля — у цьому темному, напівзаваленому, переповненому книгами закапелку з вигнанцем-учителем його юнацьких літ. І книжки, і вчитель ніби втілювали в собі те, що відійшло в далеке минуле — добро, наполегливість і мудрість, — а сміття перед вікнами — те, що від усього цього залишилось.

— Я хочу знати, якою мірою я причетний до злочинів, скоєних протягом останніх десяти років, — промовив Гребер. — І ще я хочу знати, що мені робити.

Польман здивовано втупився в нього. Потім устав і пройшовся по кімнаті. Він узяв одну з книг на полиці, розкрив її і, не читаючи, поставив назад. Нарешті знов обернувся до гостя.

— Ви усвідомлюєте, про що мене питаєте?

— Так.

— Сьогодні злітають голови за куди простіші речі.

— А на фронті вбивають просто нізащо, — відповів Гребер.

Польман знову сів.

— Під злочинами ви, звичайно, розумієте війну?

— Я розумію все те, що призвело до неї. Брехню, насильство, гніт, несправедливість. А також війну. Війну в такому вигляді, в якому ми її ведемо — з таборами для рабів, концентраційними таборами і масовим знищенням мирного населення.

Польман мовчав.

— Мені довелося дещо побачити, — вів далі Гребер, — і чимало почути. Я знаю також, що війну програно. Знаю, що ми воюємо далі в ім'я того, щоб уряд, партія й люди, які у всьому винні, могли ще якийсь час протриматися при владі й учинити ще більше злочинів!

Польман знову здивовано звів на Гребера очі.

— Ви все це знаєте? — спитав він.

— Тепер знаю. Але раніше не знав.

— І знову мусите повертатись туди?

— Так.

— Це жахливо!

— Ще жахливіше повертатися, знаючи все це й усвідомлюючи, що ти, можливо, вже співучасник цього. Адже тепер я співучасник?

Польман мовчав.

— Що ви маєте на увазі? — згодом запитав він пошепки.

— Ви знаєте що. Адже ви нас виховували в дусі релігії. Якою мірою я буду співучасником, коли знаю, що війну не лише програно, а й що ми її повинні програти, аби покінчити з убивствами, рабством, концентраційними таборами, СС і СД, масовим винищенням і нелюдськими звірствами, коли я це знаю і через два тижні все-таки повернуся на фронт, щоб воювати далі?

Польманове обличчя раптом посіріло й ніби згасло. Лише очі його не втратили свого кольору — якогось особливого, прозоро-блакитного. Вони нагадали Греберу очі, які йому вже довелося колись бачити, але він не міг пригадати, де саме.

— Ви мусите їхати знов на фронт? — запитав нарешті Польман.

— Я можу ухилитись. Тоді мене або повісять, або розстріляють.

Гребер чекав.

— Мученики християнської доби не підкорялися насильству, — неквапно проказав Польман.

— Ми не мученики. Але скажіть, де починається співучасть? — запитав Гребер. — Коли стає вбивством те, що називають героїзмом? Коли перестаєш вірити в свою правоту? Або в свою мету? Де ця межа?

Польман пригнічено дивився на нього.

— Хіба я можу вам це сказати? Це велика відповідальність. Я не можу вирішувати замість вас.

— Кожен повинен вирішувати це сам?

— Гадаю, так. А як же інакше?

Гребер промовчав. «Навіщо запитувати далі? — думав він. — Я раптом перетворився тут із звинуваченого на суддю. Навіщо я мучу цю літню людину й вимагаю від неї звіту за те, чого вона колись сама мене вчила, чого пізніше я вчився сам? Чи потрібна мені ще одна відповідь? Хіба я щойно не дав її собі сам?»

Він поглянув на Польмана. Гребер уявив собі, як день у день цей старий сидить у своїй комірчині при тьмяному світлі лампи або й просто в темряві, немов у катакомбах стародавнього Риму, вигнаний з роботи, щогодини очікуючи арешту й намагаючись знайти розраду в своїх книгах.

— Ваша правда, — промовив Гребер. — Запитувати когось іншого — це означає ухилятися від самостійного рішення. Та я, мабуть, і не чекав від вас вичерпної відповіді. Я, власне, запитував себе самого. Але інколи це вдається лише тоді, коли запитуєш іншого.

Польман похитав головою.

— Ви маєте право запитувати. Співучасть! — раптом вигукнув він. — Що ви в цьому розумієте? Ви були молоді, і вас отруїли брехнею ще тоді, коли ви нічого не розуміли. А ось ми... Ми бачили це й дозволили, щоб воно сталося! Чим це пояснити? Душевною кволістю? Байдужістю? Обмеженістю? Егоїзмом? Відчаєм? Але ж як могла поширитися така чума? Гадаєте, я сам не ламаю собі щоденно голову над цим?

Нарешті Гребер збагнув, кого йому нагадали Польманові очі. Такі очі були в росіянина, якого він розстріляв. Він підвівся.

— Мені пора, — сказав похмуро. — Дякую, що впустили мене в дім і поговорили зі мною.

Він узяв свого кашкета. Польман немовби прокинувся.

— Ви вже йдете, Гребере? Що ж ви вирішили?

— Не знаю. У мене ще два тижні на роздуми. Це не так уже й мало для того, хто звик рахувати життя хвилинами.

— Приходьте ще! Зайдіть іще раз перед від'їздом. Обіцяєте?

— Обіцяю!

— Тепер до мене рідко хто заходить, — зітхнув Польман.

Біля засипаного вікна між книгами Гребер помітив невеличку фотокартку. На ній був юнак його віку у військовій уніформі. Гребер згадав, що Польман мав сина. Але тепер краще таким не цікавитись.

— Привітайте Фрезенбурга, якщо писатимете йому, — попрохав Польман.

— Гаразд. Із ним ви розмовляли так, як оце зі мною, правда ж?

— Правда.

— Мені хотілося б, щоб ви поговорили так раніше й зі мною.

— Гадаєте, Фрезенбургу стало від цього легше?

— Ні, — відказав Гребер. — Важче.

Польман кивнув.

— Я не міг вам нічого сказати. Але й не хотів відбутися однією з тих багатьох відповідей, які означають просто порожні відмовки. Їх доволі. Усе в них гладенько й переконливо, але всі вони ухильні.

— І церковні теж?

Якусь мить Польман вагався.

— І церковні теж, — мовив нарешті. — Але церкві поталанило. Там стоїть: «Люби свого ближнього» і «Не убий», а поряд інше: «Кесарю — кесареве, а Богу — Богове». Це можна повернути, як хочеш.

Гребер засміявся. Він учув нотки сарказму, такі властиві Польману раніше. Той зрозумів це.

— Вам смішно, — сказав Польман. — І ви такі спокійні. Чому ви не кричите?

— Я кричу, — відповів Гребер. — Тільки крику мого не чути.

За дверима він став. Сонце вогненними списами пронизувало його очі. Біла штукатурка блищала. Гребер повільно побрів через площу. У нього було самопочуття людини, якій після довгого й заплутаного судового слідства нарешті оголосили вирок, але їй майже байдуже — винна вона чи виправдана. Усе вже позаду, він сам цього прагнув, це й було те, що він хотів обміркувати під час відпустки. Тепер Гребер знав, що з ним: відчай, від якого Він більше не тікатиме.

Гребер посидів трохи на лавці, що лишалась стояти біля самого краю величезної вирви від бомби. Він був цілком розслаблений, ніби порожній і навіть не знав, чи є розрада для його суму. Йому раптом просто перехотілося думати. Він відкинув назад голову, заплющив очі, відчуваючи на обличчі тепле сонячне проміння. Більше він не відчував нічого. Сидів непорушно, спокійно дихав, зігрітий якимсь незбагненним, заспокійливим теплом, не думаючи ні про справедливість, ні про несправедливість.

Перегодом він розплющив очі. У прозорому повітрі перед ним чітко простилалася площа. Він бачив величезну липу, що стояла перед

розбитим будинком. Бомба її не пошкодила, і своїм стовбуром та зеленим гіллям вона, ніби велетенська випростана рука, тяглася від землі до білих хмар. Небо між хмарами було синє-синє. Усе виблискувало й сяяло, немовби після дощу, у всьому почувалася сила й глибина. Це було саме життя, життя могутнє, чисте й природне, життя без запитань, суму та відчаю. У Гребера було таке враження, неначе він прокинувся від примарного сну, життя затопило його, і в ньому все розчинилося. Це була ніби відповідь без слів, відповідь, яка не потребувала запитань, роздумів, яку він знав іще в ті ночі й дні, коли смерть торкала його своїм крилом, коли після судоми, заціпеніння та смертельного відчаю життя раптом знову вривалося в нього, немовби рятівний інстинкт, і заливало мозок гарячою хвилею.

Гребер підвівся. Поминув липу, пішов повз руїни й будинки. Він відчув раптом, що чогось чекає. Чекає вечора, мов перепочинку після обстрілу.

14

— Сьогодні у нас є чудовий шніцель по-віденському, — повідомив схожий на марабу кельнер.

— Гаразд, — відповів Гребер. — Принесіть. Усе інше на ваш вибір. Ми цілком покладаємося на вас.

— Вино те саме?

— Те саме або якесь інше, коли ваша ласка, теж на ваш вибір.

Задоволений кельнер побіг виконувати замовлення. Гребер відхилився назад і поглянув на Елізабет. У нього було таке враження, ніби він потрапив з-під артилерійського вогню в якийсь райський куточок. Усе, що сталося після обіду, кануло в небуття. У спогадах залишилася тільки та мить, коли до нього повернулося життя і, пробившись деревами крізь каміння бруківки та гори руїн, потяглось зеленими руками до світла. «Два тижні, — думав він. — Ще два тижні життя! І я повинен до нього тягнутися, як липа до світла».

Марабу повернувсь.

— Як ви дивитеся сьогодні на пляшку «Йоганнісбергер Каленберг»? — спитав він. — У нас ще трохи залишилось. Після нього шампанське здається просто зельтерською водою. Чи, може...

— «Каленберг», — відповів Гребер.

— Чудово, пане. Ви справжній знавець. Це вино йде до шніцеля, як ніяке інше. Я подам до нього ще свіжий зелений салат. Він підкреслює букет. Це вино — наче прозоре джерело.

«Обід приреченого на смерть, — промайнуло в Гребера. — Ще два тижні таких обідів!» Він подумав про це без жалю. Досі він не замислювався над тим, що чекає на нього після відпустки. Відпустка здавалася безкінечною; надто багато сталося і ще багато чого могло статися. Тепер, пропитавши повідомлення верховного командування й відвідавши Польмана, Гребер раптом збагнув, яка коротка його відпустка.

Елізабет подивилася вслід марабу.

— Спасибі твоєму товаришеві Ройтеру, — мовила вона. — Він зробив нас знавцями!

— Ми не знавці, Елізабет. Ми більше ніж знавці. Ми шукачі. Шукачі миру. Війна перевернула все догори дном. Те, що раніше було символом забезпеченості й усталеної добропорядності, сьогодні стало великою авантюрою.

Елізабет розсміялася.

— Ми самі беремо в ній участь.

— Такий час. Тільки на одне ми, безперечно, не можемо поскаржитись — на нудоту й одноманітність.

Гребер подивився дівчині в очі. Вона сиділа перед ним на канапі, одягнена в сукню, яка щільно облягала фігуру. Її волосся було зібране під невеличким капелюшком; вона скидалася на хлопчика.

— Одноманітність, — повторила Елізабет. — Ти ж нібито збирався прийти сьогодні в цивільному?

— Не зміг. Не було де переодягнутись.

Гребер хотів був зробити це в Альфонса, але після розмови з Польманом він туди більше не пішов.

— Ти б міг переодягнутися в мене, — сказала Елізабет.

— У тебе? А фрау Лізер?

— К бісу ту фрау Лізер. Я про це подумала.

— К бісу можна послати багато кого, — мовив Гребер. — Я теж про це думав.

Кельнер приніс вино й відкупорив пляшку, але наливати не став. Повернувши голову, він прислухався.

— Знов починається! — промовив він. — На превеликий жаль, пане.

Йому не довелося пояснювати, що він мав на увазі. Завивання сирен за мить заглушило всі розмови навколо.

Чарка Елізабет задзвеніла.

— Де тут бомбосховище? — спитав Гребер у марабу.

— У нашому будинку.

— Воно не лише для гостей, що живуть у готелі?

— Ви також гість, пане. Бомбосховище чудове. Краще, ніж на фронті. У нас живуть високі чини.

— Гаразд. А як же зі шніцелями по-віденському?

— Їх ще не поставили на вогонь. Зараз я скасую замовлення. У бомбосховище я їх не зможу подати. Ви ж самі розумієте.

— Звичайно.

Гребер узяв із рук марабу пляшку і наповнив дві чарки. Одну подав Елізабет.

— Випий. Випий до дна.

Вона дохитала головою:

— Хіба нам не пора йти?

— У нас іще чимало часу. Це лише попередження. А може, нічого й не буде, як минулого разу. Випий усю чарку, Елізабет. Буде не так страшно.

— Я гадаю, пан має рацію, — підтакнув марабу. — Просто шкода пити таке вино поспіхом, але це особливий випадок.

Він був блідий і ледве усміхався.

— Пане, — звернувся він до Гребера. — Раніше ми зверталися до неба з молитвою. Тепер звертаємося з прокляттям. Ось до чого ми дожили.

Гребер кинув погляд на Елізабет.

— Пий! У нас ще багато часу. Можна ще спорожнити цілу пляшку.

Вона взяла чарку й неквапно вихилила до дна. У цьому її жесті відчувалася рішучість і заразом якесь відчайдушне марнотратство. Потім Елізабет поставила чарку на стіл і розсміялася.

— Паніку теж к бісу! — сказала вона. — Від неї пора відвикати. Бачиш, я аж тремчу.

— Ти не тремтиш. То в тобі тремтить життя. Це не має нічого спільного з хоробрістю. Хоробрий той, хто може себе захистити. Усе інше — хвалькуватість. Наше життя розважливіше, ніж ми, Елізабет.

— Гаразд. Налий іще.

— Моя дружина... — мовив марабу. — У нас хворий хлопчик. Туберкульоз. Йому одинадцять. Сховище у нас нікудишнє. Їй важко носити його туди. Вона дуже тендітна: п'ятдесят три кілограми. Зюдштрасе, двадцять дев'ять. Я не можу їй нічим допомогти. Я мушу лишатися тут.

Гребер узяв із сусіднього столика чарку, наповнив і простягнув кельнерові.

— Беріть! Випийте й ви! Є давнє солдатське правило: якщо нема ніякого виходу, треба спробувати хоча б не хвилюватись. Це вам допоможе?

— Казати легко...

— Правильно. Ми теж не бездушні статуї. Пийте до дна.

— Мені не можна — служба.

— Це особливий випадок. Ви самі так щойно сказали.

— Добре. — Кельнер озирнувся і взяв чарку. — Тоді дозвольте випити за ваше підвищення в чині!

— За що?

— За ваше підвищення в унтер-офіцери.

— Дякую. У вас гостре око.

Кельнер поставив чарку.

— Я не можу пити одним духом, пане. Та ще й таке вишукане вино. Навіть у цьому особливому випадку.

— Це робить вам честь. Візьміть чарку з собою.

— Дякую, пане.

Гребер знов налив Елізабет і собі.

— Я роблю це не для того, щоб показати, які ми хоробрі, — заявив він, — а тому, що під час повітряних нальотів краще допити все, що маєш. Хтозна, чи вино вціліє.

Елізабет подивилася на його мундир.

— А тебе не викриють, коли в бомбосховищі буде повно офіцерів?

— Ні, Елізабет.

— Чому ні?

— Тому що мені все одно.

— Хіба коли людині все одно, то її не викриють?

— Так надійніше. Страх минає. А тепер ходімо — ми подолали переляк.

Частину винного погреба було забетоновано, стелю підперто сталевими балками, і приміщення обладнано для бомбосховища. Кругом стояли стільці, крісла, стояли й канапи, на підлозі лежало кілька старих килимів, стіни були ретельно побілені. Грало радіо, на буфеті стояли пляшки й чарки. Бомбосховище було справді чудове.

Гребер з Елізабет знайшли місце під стіною біля дощаних дверей, що відділяли бомбосховище від винного погреба. За ними потяглася вервечка інших відвідувачів. Серед них була дуже гарна жінка в білій вечірній сукні, її плечі були оголені, а на лівій руці виблискували браслети. За нею йшла галаслива блондинка з риб'ячим обличчям,

потім гурт чоловіків, кілька літніх дам і група офіцерів. З'явився кельнер з помічником. Вони відкорковували пляшки.

— Ми могли б забрати сюди своє вино, — сказав Гребер.

Елізабет похитала головою.

— А втім, твоя правда. Навіщо ця комедія з героїзмом.

— Цього ніколи не слід робити, — сказала вона. — Це може накликати біду.

«Вона має рацію, — подумав Гребер і роздратовано зиркнув на кельнера, що ходив із тацею між людьми. — Це не хоробрість, а легковажність. Небезпека — надто серйозна річ. Наскільки вона серйозна, можна збагнути лише тоді, коли багато разів побачиш смерть».

— Друге попередження, — промовив хтось поруч. — Летять!

Гребер підсунув свого стільця до Елізабет.

— Мені страшно, — сказала вона. — Незважаючи на добре вино й мою рішучість.

— Мені також.

Він обняв її за плечі й відчув, яка вона напружена. Несподівано його заполонила хвиля ніжності. Дівчина вся наструнчилась, немов тварина, що відчуває небезпеку. То було не позування, та вона й не прагнула цього. Мужність була її опорою, саме життя напружилося в ній від завивання сирен, яке тепер стало іншим і провіщало смерть. Елізабет не намагалася нічого приховати.

Він помітив, що супутник блондинки дивиться на нього. Це був худющий старший лейтенант, який майже не мав підборіддя. Блондинка реготала, інші весело споглядали її.

Легкий поштовх хитнув бомбосховище. Потім почувся глухий звук вибуху. Розмова урвалася, але за мить почалася знову, голосніша і жвавіша. Три наступні вибухи пролунали один за одним і вже ближче.

Гребер міцно тримав Елізабет. Блондинка перестала сміятися. Зненацька важкий удар струсонув підвал. Помічник кельнера покинув тацю і вчепився руками в точені дерев'яні опори буфету.

— Без паніки! — гукнув різкий, владний голос. — Це далеко звідси.

Раптом стіни задвигтіли й стали потріскувати. Лампочка почала блимати, немов у погано освітленому фільмі, щось оглушливо тріснуло, морок і світло змішались одне з одним, і в сяйві цих коротких спалахів групки людей за столиками здавалися кадрами уповільненої кінозйомки. Спершу жінка з викотом на спині сиділа, після другого попадання і спалаху підвелася, потім кинулася в темний закуток, і люди, що там були, стали тримати її, а вона почала кричати. Нарешті

світло погасло зовсім, і в гуркоті, що породжував сотні відлунків, закон земного тяжіння неначе перестав діяти, і підвал завис у повітрі.

— Це лише світло, Елізабет! — крикнув Гребер. — Погасло світло. То була всього-на-всього вибухова хвиля, тільки й того. Десь порвало проводку. У готель не влучило.

Вона притиснулася до нього.

— Свічки! Сірники! — гукнув хтось. — Тут мають бути свічки! Чорт забирай, де свічки? Або кишеньковий ліхтарик!

Спалахнуло кілька сірників. Вони скидалися на блукаючі вогники в якомусь величезному громохкому просторі й освітлювали самі обличчя та руки, немовби тіла цього страшного гуркоту порозпадалися і в пітьмі витали тільки оголені руки та обличчя.

— Чорт забирай, невже тут немає запасного освітлення? Де кельнер?

Світляні кола опускалися й підіймалися, бігали по стінах, хиталися сюди-туди. На мить з'явилася гола спина жінки у вечірній сукні, заблищали прикраси й показався темний роззявлений рот. Потім усе ніби підхопив чорний вітер і голоси навколо стали нагадувати слабкий писк мишей, що опинилася на краю розчахнутої безодні. Почулося виття, яке швидко й нестерпно дужчало, так наче на бомбосховище летіла велетенська залізна планета. Усе захиталося. Світляні кола заметались і погасли. Підвал більше не плив; жахливий тріск немовби розтрощив його й підкинув угору. Гребер ові здалося, що він підлетів до самої стелі. Він обхопив Елізабет обома руками. А її наче хтось намагався вирвати в нього. Тоді він кинувся на неї, повалив на підлогу й, поставивши над її головою крісло, став чекати, доки обвалиться стеля.

Щось кололося, дзвеніло, сипалося, падало, тріщало, немовби велетенська лапа накрила підвал, кинула його у вакуум і почала вирвати в людей шлунки й легені та вичавлювати з жил кров. Здавалося, сповнений гуркотом морок ось-ось остаточно впаде і всі задихнуться.

Але цього не сталося. Несподівано спалахнуло світло, яскраве, шалене, неначе з-під землі вихопився стовп полум'я. Тим білим факелом була якась жінка, вона кричала:

— Я горю! Я горю! Допоможіть! Допоможіть!

Жінка високо підстрибувала, оббиваючи полум'я. Під її руками іскри розліталися врізнобіч, блищали коштовності, вогонь яскраво освітлював спотворене жахом обличчя. Знявся лемент, на жінку полетіли мундири. Хтось повалив її на підлогу, вона пручалася й кричала, перекриваючи завивання сирен, стрілянину зеніток і гуркіт вибу-

хів, кричала пронизливо, нелюдським голосом, а потім усе глухіше, уривчастіше, привалена мундирами, скатерками та іншим ганчір'ям у темряві, що знову заповнила підвал. І крик її, здавалося, долинав із могили.

Гребер обхопив обома руками голову Елізабет, притиснув її до себе, затуляючи їй вуха, аж доки вогонь погас і стихли крики, а їх заступили темрява, плач та запах горілого одягу, м'яса й волосся.

— Лікаря! Негайно знайдіть лікаря! Де лікар?

— Що?

— Її треба відвезти в госпіталь! Прокляття, нічого не видно! Давайте винесемо її звідси.

— Зараз? — спитав хтось. — Куди?

Усі мовчали. Усі прислухалися. Десь шаленіли зенітки. Проте вибухів більше не чути було. Сама стрілянина.

— Вони полетіли! Усе закінчилося!

— Лежи, — промовив Гребер Елізабет на вухо. — Не ворушись. Усе закінчилося. Але полеж. Тут тебе не затопчуть. Не вставай.

— Не треба поспішати. Вони можуть зробити ще один заліт, — сказав хтось повільно й повчально. — На вулиці ще небезпечно. Осколки!

У дверях з'явилося світло. Це був промінь кишенькового ліхтарика. Жінка на підлозі знов почала кричати.

— Ні! Ні! Гасіть! Гасіть вогонь!

— Це не вогонь. Це ліхтарик.

Промінь світла ледве долав темряву. Лампочка була дуже маленька.

— Сюди! Підійдіть же сюди! Хто ви? Хто це світить?

Промінь швидко окреслив дугу, перебіг по стелі, ковзнув униз і освітив накрохмалену манишку, фрак, чорну краватку і зніяковіле обличчя.

— Я старший кельнер Фриц. Зал ресторану розбито. Ми не можемо більше вас обслуговувати. Може, панове оплатять...

— Що?

Фриц усе ще освітлював себе.

— Наліт закінчився. Я приніс кишеньковий ліхтарик і рахунки...

— Що?! Це нечувано!

— Пане, — безпомічно відказав у темряву Фриц. — Старший кельнер розраховується з рестораном із власної кишені.

— Нечувано! — гримів із темряви чоловічий голос. — Ми що, шахраї? Та перестаньте освітлювати свою ідіотську пику! Підійдіть ближче! Скоріше! Тут когось покалічило.

Фрица знову поглинула темрява. Світляне коло ковзнуло по стінах, перебігло по волоссю Елізабет, потім по підлозі, знайшло звалені на купу мундири й зупинилось.

— Боже мій! — промовив якийсь блідий чоловік, що був у самій сорочці. Він відхилився назад. Освітленими лишилися тільки його руки. Промінь світла тремтів над ним. Старший кельнер, очевидно, теж тремтів. Мундири полетіли на всі боки.

— Боже мій! — повторив чоловік ще раз.

— Не дивись туди, — промовив Гребер. — Таке трапляється. Це може статися скрізь. Не тільки під час повітряного нальоту. Але тобі не можна залишатися в місті. Я відвезу тебе в одне село, яке не бомбардують. Я знаю таке село. Гаст. У мене там є знайомі. Вони тебе приймуть напевне. Ми зможемо там жити. Ти будеш у безпеці.

— Ноші! — гукнув чоловік, що стояв навколішки. — У вас у готелі немає жодних нош?

— Здається, є, пане... пане... — Старший кельнер Фриц ніяк не міг розібрати чин того, хто до нього звертався. Чоловіків мундир валявся разом з іншими на підлозі біля жінки. Він був тепер просто людиною в підтяжках, із шаблею при боці й командирським голосом.

— Я прошу пробачення за розмову щодо рахунків, не знав, що є потерпілі.

— Швидше! Принесіть ноші. Ні, стривайте, я піду з вами. Як там угорі? Пройти можна?

— Можна.

Чоловік підвівся, одягнув мундир і враз став майором. Світло погасло, й усім здалося, що згас останній промінчик надії. Жінка на підлозі тихо стогнала.

— Вандо, — розгублено промовив чоловічий голос. — Вандо, що ж нам тепер робити? Вандо!

— Можна виходити, — заявив хтось.

— Ще не було сигналу відбою, — заперечив повчальний голос.

— До дідька з їхніми сигналами! Де світло? Світло!

— Нам потрібен лікар. Морфій...

— Вандо, — знову розгублено почав той самий голос. — Що ж ми тепер скажемо Ебергардові? Що?..

— Ні, ні, не треба світла! — закричала жінка. — Не треба світла.

Світло повернулося. Тепер це була гасова лампа. Її тримав майор. Два кельнери у фраках несли позад нього ноші.

— Телефон не працює, — сказав майор. — Лінію порвано. Сюди з ношами!

Він поставив лампу на підлогу.

— Вандо! — знову покликав чоловік. — Вандо!

— Відійдіть звідси, — звелів майор. — Потім.

Він став навколішки біля жінки, потім підвівся.

— Ось так, усе гаразд. Скоро ви заснете. У мене була з собою ампула, про всяк випадок. Обережно! Обережно кладіть на ноші! Доведеться почекати на вулиці, доки знайдемо санітарну машину. Якщо взагалі знайдемо...

— Так точно, пане майор, — слухняно відповів старший кельнер Фриц.

Ноші попливли до дверей. Чорна обсмалена голова без волосся перекочувалася з боку на бік. Тіло було накрите скатертиною.

— Вона померла? — спитала Елізабет.

— Ні, — відповів Гребер. — Вона видужає. Волосся відросте.

— А обличчя?

— Вона бачитиме. Очі не пошкоджені. Усе загоїться. Я бачив чимало обпечених. Це був не найгірший випадок.

— Як це сталося?

— Загорівся одяг. Вона надто близько підійшла до сірника. Більше не постраждав ніхто. Підвал добрячий. Витримав важке пряме попадання.

Гребер відсунув крісло, яким намагався прикрити Елізабет. При цьому він наступив на розбиту пляшку й завважив, що дощані двері до винного погрібця зірвані Полиці й стелажі поперекошувалися, повсюди валялися побиті пляшки, а вино розлилося по підлозі, мов нафта.

— Одну хвилинку, — сказав він Елізабет і взяв свою шинель. — Я миттю.

Він зайшов у винний погрібець і відразу ж вернувся.

— Ось так, а тепер можна йти.

Надворі стояли ноші з жінкою. Два кельнери позакладали в рот пальці і свистіли, намагаючись зупините якусь автомашину.

— Що скаже Ебергард? — усе питав розгублено супутник жінки. — Господи, от прокляття на мою голову! Ну як ми йому це пояснимо?

«Ебергард, очевидно, її чоловік», — подумав Гребер і звернувся до одного з тих двох, що свистіли:

— Де кельнер із винного погрібця?

— Хто саме? Отто чи Карл?

— Невеличкий, літній, схожий на чаплю.

— Отто. — Кельнер оглянув Гребера. — Отто загинув. Винний погрібець розбило. На нього впала люстра. Отто загинув, пане.

Гребер якусь мить помовчав.

— Я винен йому гроші, — сказав потім. — За пляшку вина.

Кельнер витер рукою чоло.

— Можете віддати їх мені, пане. Що ви пили?

— Пляшку «Йоганнісбергер Каленберг».

— Колекційне?

— Ні.

Кельнер дістав із кишені цінник, увімкнув кишеньковий ліхтарик і показав папірець Греберу.

Гребер дав йому гроші. Чоловік сховав їх. Гребер знав, що він їх не здасть.

— Ходімо, — мовив він до Елізабет.

Вони почали шукати вихід із руїн. У південному напрямку місто горіло. Небо було сіро-червоне, вітер гнав хмари диму.

— Треба подивитися, чи вцілів твій будинок, Елізабет.

Вона похитала головою.

— Ми це ще встигнемо зробити. Давай трохи пройдемося.

Вони пішли в напрямку площі, де було бомбосховище, у якому вони сиділи першого вечора. Над дверима курився дим, наче над входом до пекла. Вони сіли на лавку в сквері.

— Ти голодна? — спитав Гребер. — Адже ти нічого не їла.

— Пусте. Я тепер не можу їсти.

Гребер розстебнув шинель. Щось дзенькнуло, і він дістав із кишені дві пляшки.

— Навіть не знаю, що вхопив. Щось схоже на коньяк.

Елізабет здивовано звела на нього очі.

— Звідки це в тебе?

— З винного погрібця. Двері стояли навстіж. Десятки пляшок розбилися. Вважатимемо, що й ці теж.

— Ти їх отак просто взяв?

— Звичайно. Солдат не годен пройти мимо відчиненого винного погрібця. Мене виховали практично думати і діяти. Десять заповідей не для військових!

— Це вже напевно. — Елізабет поглянула на нього. — І багато чого іншого. Хто вас знає, які ви.

— Ти знаєш навіть забагато.

— Справді, хто вас знає, які ви, — повторила вона. — Тут ви — це, власне, не ви. Ви такі, які буваєте там. Але про це ніхто нічого не знає.

Гребер дістав із другої кишені шинелі ще дві пляшки.

— Тут одну можна відкоркувати без штопора. Це шампанське. — Він відкрутив дріт. — Гадаю, в тебе немає заперечень морального плану проти того, щоб випити.

— Ні. Тепер немає.

— Ми нічого не святкуватимемо. Шампанське, отже, не накличе біди. Ми його п'ємо просто тому, що хочеться пити, а нічого іншого немає. І, якщо хочеш, ще тому, що ми живі.

Елізабет розсміялася:

— Не треба мені нічого пояснювати. Я все це вже сама знаю. Поясни мені краще таке. Навіщо ти заплатив за ту одну пляшку, коли взяв оці чотири?

— Тут є різниця. Якби я цього не зробив, це було б злісним ухиляннням від оплати.

Гребер почав обережно витягувати корок. Він не дав йому вистрілити.

— Доведеться пити з пляшки, Елізабет. Я покажу тобі, як це робиться.

Стояла тиша. Багрові сутінки ставали дедалі густішими. При цьому незвичайному освітленні все здавалось нереальним.

— Поглянь он на те дерево, — сказала раптом Елізабет. — Воно цвіте.

Гребер повернув голову в той бік. Бомба вивернула дерево з корінням. Частина коренів висіли в повітрі, стовбур був розчахнутий, кілька гілок відламані, але все дерево було облите білим цвітом, ледь рожевуватим від освітлення.

— Будинок, що тут стояв, згорів. Мабуть, дерево зацвіло від тепла, — припустив Гребер. — Воно росло далі, ніж решта. До того ж воно пошкоджене найбільше.

Елізабет підвелася й рушила до дерева. Лавка, на якій вони сиділи, стояла в тіні, і коли дівчина потрапила у відблиски пожеж, то здалося, ніби танцівниця вийшла на освітлену сцену. Світло підхопило її, мов червоний вітер, воно сяяло позад неї, наче якась величезна середньовічна комета, що провіщає кінець світу або народження запізнілого спасителя.

— Воно цвіте, — сказала Елізабет. — Для дерев нині весна, от і все. Інше їх не обходить.

— Так, — відповів Гребер. — Вони дають нам урок. Вони вічно нас учать. Сьогодні після обіду — ота липа, тепер — це дерево. Вони ростуть, викидають листочки та квіти, і навіть коли розтерзані, якась клітина в них живе далі, доки хоч один корінець ще тримається за землю. Вони не перестають учити нас, не нарікають на долю і не жаліють самі себе.

Елізабет неквапно повернулася назад. Її шкіра вилискувала при незвичайному світлі без тіней, а обличчя на мить здалося зачарованим, так наче і в ній жила таємниця тугих бруньок, руйнації і незворушного спокою зростання. Потім вона вийшла зі світла, немов із променя прожектора, і знов стала в тіні коло нього — тепла, жива, спокійна. Він пригорнув її до себе, і дерево раптом стало дуже високим, сягнуло багряного неба, а його цвіт забілів зовсім поруч. Спершу це була липа, потім земля, вона вигнулася і перетворилась на ниву, небо, Елізабет, і він відчув себе в ній, і вона не чинила йому опору.

15

Кімната сорок вісім була схвильована.

Той, що мав яйцеподібну голову, і двоє інших гравців у скат стояли в повному польовому спорядженні. У документах кожного з них тепер стояло «придатний для стройової», і вони від'їжджали на фронт.

Чоловік з яйцеподібною головою був блідий. Він пильно дивився на Ройтера.

— Ти, зі своєю клятою ногою! Ти шкура! Ти залишаєшся тут, а я, батько сімейства, мушу їхати!

Ройтер нічого не відповів. Фельдман підвівся на ліжку.

— Заткни пельку, пуголовку! — сказав він. — Ти їдеш не тому, що він лишається. Ти їдеш тому, що «придатний для стройової». Якби його визнали «придатним» і він поїхав, то тебе все одно послали б також, ти це розумієш? Отож-бо, і не мели дурниць!

— Я кажу, що хочу! — розлючено закричав чоловік з яйцеподібною головою. — Я їду і тому можу казати, що мені заманеться. Ви залишаєтесь! Ви тут будете сидіти і спати, а ми змушені їхати. Я батько сімейства, а цей гладкий шкурник хлебче горілку, щоб його клята нога не загоювалась.

— А ти, якби міг, не робив би те саме? — поцікавився Ройтер.

— Я? Я ні! Я ніколи не ухилявся.

— Ну, тоді все в порядку. Чого ж ти репетуєш?

— Що? — спантеличено перепитав чоловік з яйцеподібною головою.

— Ти пишаєшся тим, що ніколи не ухилявся. Тож пишайся собі далі й не горлань.

— Що? Так он як ти все повернув! Це єдине, на що ти здатний, ти, спекулянте, хіба ні? Ти все повертаєш на свій лад! Але ти ще попадешся! Вони тебе злапають, навіть якщо мені самому доведеться донести на тебе!

— Не гріши, — сказав один із двох його партнерів по грі, якого теж визнано «придатним для стройової». — Ходімо, нам час шикуватись!

— Я не грішу! Це вони грішать! Це ж ганьба, що я, батько сімейства, мушу їхати на фронт замість п'яниці й ненажери! Я хочу лише справедливості...

— Ех, чоловіче, яка там справедливість! Хіба вона існує для військових? Ходімо, нам уже час! Ніхто не доноситиме. Це він тільки патякає. Бувайте здорові, друзі! Прощавайте! Тримайтеся!

Обидва картярі потягли за собою того, що мав яйцеподібну голову. Блідий і спітнілий, він ще раз озирнувся біля дверей і хотів був щось вигукнути, але його випхнули з кімнати.

— От мерзотник! — вилаявся Фельдман. — Влаштував комедію, як артист! Пам'ятаєте, він ще ніяк не міг угамуватися, що я просипаю свою відпустку?

— Він же програв, — раптом втрутився Румель, що досі байдуже сидів біля столу. — Він добряче програв! Двадцять три марки! Це вам не абищо! Мені, мабуть, слід було б повернути йому гроші.

— Це ти ще встигнеш зробити. Машина ще не поїхала.

— Що?

— Вона стоїть унизу. Спустися і віддай йому гроші, коли тебе так мучить совість. Румель підвівся і вийшов.

— Ще один божевільний! — прокоментував Фельдман.

— Що той пуголовок робитиме з грошима на передовій?

— Він зможе програти їх ще раз.

Гребер ступив до вікна й виглянув. Унизу команда готувалася до від'їзду.

— Діти й діди, — мовив Ройтер. — Після Сталінграда вони підмітають усіх.

— Так.

Команда вишикувалась.

— Що це з Румелем? — спитав Фельдман здивовано. — Раптом заговорив.

— Він заговорив ще тоді, коли ти спав.

Фельдман у самій сорочці підійшов до вікна.

— Он стоїть отой пуголовок, — сказав він. — Тепер він сам матиме змогу пересвідчитися, чи це не те саме — спати тут і думати про фронт і бути на фронті й думати про батьківщину.

— Ми й самі скоро пересвідчимося в цьому, — заявив Ройтер. — Мій штабний лікар пообіцяв наступного разу визнати мене «придатним». Він чоловік відважний і пояснив мені, що справжнім німцям ноги не потрібні. Можна, мовляв, воювати й сидячи.

З вулиці долинула команда. Колона рушила.

Гребер дивився на все це, ніби крізь зменшувальне скло. Солдати, що оце помалу віддалялися, здавались живими ляльками з дитячими гвинтівочками.

— Бідний пуголовок! — промовив Ройтер. — Він же лютував не через мене. Він лютував через свою дружину, бо думає, що вона одразу ж, як тільки він поїде, почне йому зраджувати. А ще через те, що вона одержує допомогу за чоловіка і на цю допомогу, цілком імовірно, гуляє зі своїм полюбовником.

— Допомога за чоловіка? А що, хіба є така? — запитав Гребер.

— Гей, чоловіче, ти звідки взявся? — Фельдман похитав головою. — Дружина одержує двісті марочок щомісяця. Це немалі гроші. Заради них багато хто одружився. Навіщо дарувати державі гроші?

Ройтер відійшов від вікна.

— Сюди приходив твій друг Біндинг і питав про тебе, — сказав він Греберові.

— Що йому було потрібно? Він просив щось мені переказати?

— У нього буде невеличка вечірка. Він хоче, щоб і ти прийшов.

— Більш нічого?

— Більш нічого.

Увійшов Румель.

— Ти наздогнав пуголовка? — поцікавився Фельдман.

Румель кивнув. Жовна в нього працювали.

— Пуголовок хоч дружину має, — засопів він раптом. — А тут мусиш повертатися на фронт — і сам як палець...

Він рвучко відвернувся і впав на своє ліжко. Усі вдали, немов нічого не чули.

— От якби це побачив пуголовок, — прошепотів Фельдман. — Він бився б об заклад, що сьогодні Румель зірветься.

— Дай йому спокій, — роздратовано кинув Ройтер. — Невідомо ще, коли ти сам зірвешся. Ніхто від цього не гарантований. Навіть сновида. — Він повернувся до Гребера: — У тебе скільки ще залишилось?

— Одинадцять днів.

— Одинадцять днів! Та це ж море часу!

— Учора було ще більше, — відповів Гребер. — Сьогодні ж — з біса мало.

— Нікого немає, — повідомила Елізабет. — Ані фрау Лізер, ані її чада. Квартира належить нам.

— Слава Богу! А я гадав, що доведеться її порішити, якщо вона сьогодні ввечері скаже хоч слово. Учора вона тобі влаштувала скандал?

— Вона має мене за повію.

— Чому? Адже вчора ввечері ми побули тут лише годину.

— Це ще за позавчора. Позавчора ти пробув тут цілий вечір.

— Але ж ми затулили замкову щілину й увесь час грав грамофон. Як це їй спало на думку?

— Авжеж, як! — мовила Елізабет і ковзнула по ньому бистрим оком.

Гребер подивився на неї. У серце йому ніби хлюпнула гаряча хвиля. «Де тільки були мої очі першого вечора?» — подумав він.

— Де ця сатана? — спитав перегодом.

— Пішла по селах. Збирає пожертвування на зиму чи на літо. Повернеться аж завтра вночі. Сьогоднішній вечір і завтра цілий день у нашому розпорядженні.

— Як це — завтра цілий день? Хіба тобі не треба йти на твою фабрику?

— Завтра ні. Завтра неділя. Поки що в неділю у нас вихідний.

— Неділя! — проказав Гребер. — Яке щастя! А я й не знав! Нарешті я матиму змогу хоч раз подивитися на тебе вдень! Досі ми зустрічалися тільки увечері та вночі.

— Невже?

— Звичайно. У понеділок ми вперше вийшли погуляти. З пляшкою арманьяку.

— Справді, — промовила вражено Елізабет. — Я тебе теж удень не бачила. — Вона хвилю помовчала, глянула на нього, потім відвела очі. — Ми живемо досить неорганізовано, чи не так?

— А нам не залишається нічого іншого.

— Теж правда. А що буде, коли завтра ми побачимо одне одного в промінні яскравого полуденного сонця?

— Полишмо це на розсуд Божого провидіння! Але що ми робитимемо сьогодні ввечері? Підемо в той самий ресторан, що і вчора? Він геть нікудишній. От відвідати б «Германію»! Жаль, що її розбомбило.

— Ми можемо залишитися тут. Пити у нас ще вдосталь. Я спробую що-небудь зварити.

— А ти тут витримаєш? Чи не краще кудись піти?

— Коли фрау Лізер немає вдома, для мене ніби настають канікули.

— Тоді лишаємось тут. Це буде чудово. Вечір без музики! І мені не треба повертатися до казарми. Але як же бути з вечерею? Ти справді вмієш готувати? Поглянувши на тебе, цього не скажеш.

— Я спробую. Продуктів усе одно небагато. Лише те, що одержуємо за талонами.

— Ну, на цьому не розживешся.

Вони пішли на кухню. Гребер оглянув запаси Елізабет. У неї майже нічого не було: трохи хліба, штучний мед, маргарин, двоє яєць і кілька зморщених яблук.

— У мене ще є продуктові талони, — сказала вона. — Можна дещо одержати. Я знаю одну крамницю, яка вечорами відчинена.

Гребер засунув шухляду назад.

— Прибережи свої талони. Вони потрібні тобі самій. Сьогодні треба щось роздобути в інший спосіб. Організувати?

— Тут не можна нічого красти, Ернсте, — стривожено сказала Елізабет. — У фрау Лізер кожен грам на рахунку.

— Уявляю собі. Та я й не маю наміру красти. Я хочу, як солдат у ворожому стані, провести реквізицію. Один чоловік на ймення Альфонс Біндинг запросив мене до себе на вечірку. Так ось: те, що я там з'їв би, якби залишився, я заберу й принесу сюди. У тому домі величезні запаси. Через півгодини я повернуся.

Альфонс зустрів Гребера з розпашілим обличчям і розкритими обіймами.

— Добре, що ти прийшов, Ернсте! Заходь! Сьогодні в мене день народження! Зібралося кілька друзів.

У мисливській кімнаті було повно цигаркового диму й людей.

— Послухай-но, Альфонсе, — сказав Гребер ще в коридорі. — Я не зможу залишитись. Я забіг лише на хвилинку й одразу ж маю повернутися назад.

— Назад? Але ж, Ернсте! Про це не може бути й мови!

— Ти послухай. Я ще раніше призначив побачення, до того, як мені передали твоє запрошення.

— Дарма! Скажеш, що в тебе непередбачена офіційна нарада. Або тебе викликали на допит. — Альфонс голосно зареготав. — Там у кімнаті сидять двоє офіцерів гестапо! Зараз я тебе з ними познайомлю. Скажеш, що тебе викликали в гестапо! Це навіть буде правда. Або тягни своїх знайомих сюди, якщо вони гарненькі.

— З цього нічого не вийде.

— Чому ні? Чому не вийде? У нас усе виходить!

Гребер побачив, що найкраще буде, мабуть, сказати правду.

— Ти повинен зрозуміти, Альфонсе, — промовив він. — Я нічого не знав про твій день народження. Я прийшов до тебе, щоб розжитися на які-небудь харчі й випивку. Я хочу зустрітися з однією людиною, але привести її сюди не можу ні в якому разі. Я був би справжнім ослом, якби зробив це. Тепер ти розумієш?

Біндинг ошкірився.

— Усе ясно! — заявив він. — Жіночка! Нарешті! А я вже сумнівався в тобі! Розумію, Ернсте! Розумію і пробачаю. Хоча в нас тут теж є кілька цікавих екземплярів. Може, хочеш на них поглянути? Ірма з біса тілиста зірвиголова, а з Гудрун хоч сьогодні лягай у ліжко. Вона завжди віддає перевагу фронтовикам. Запах окопів її хвилює.

— Мене ні.

Альфонс засміявся.

— Запах концтабору, який іде від Ірми, мабуть, теж ні, га? А Штегеману він подобається. Отому товстуну, що сидить на канапі. Але це не для мене. Я людина нормальна й люблю затишок. Бачиш оту крихітку, що в кутку? Як вона тобі?

— Чарівна.

— Хочеш її? Я нею поступлюсь, якщо ти залишишся, Ернсте.

Гребер замотав головою:

— Не можу.

— Ясно. Очевидно, підчепив щось незвичайне. Та не бентежся, Ернсте! Альфонс і сам парубок хоч куди. Ходімо на кухню виберемо тобі все, що треба, а потім вип'єш чарку за моє здоров'я. Згода?

— Згода!

У кухні стояла фрау Кляйнерт у білому фартусі.

— У нас є холодна закуска, Ернсте, — сказав Біндинг. — Тобі пощастило! Вибирай, що хочеш. Або краще зробіть йому самі, фрау Кляйнерт, пристойний пакунок на дорогу. А ми з ним поки що навідаємося в підвал.

У підвалі було повно усякої всячини.

— А тепер дозволь діяти Альфонсу, — сказав Біндинг, усміхаючись. — Ти не пошкодуєш. — Отже, спершу візьми консервований черепаховий суп. Справжній! Розігрій і їж. Це ще з Франції. Бери дві банки.

Гребер узяв. Альфонс шукав далі.

— Спаржа, голландська, дві банки. Можеш їсти холодною або розігріти. Ніякого тобі куховарського клопоту. А до неї оця празька шинка в банці. Це внесок Чехословаччини. — Він виліз на невеличку драбину. — Шматок голландського сиру й банка масла. Усе це не псується, і в цьому перевага консервів. А ось варення з персиків. Чи, може, дама любить із полуниць?

Гребер мовчки дивився на короткі ноги, що стояли перед його очима в начищених до блиску чоботях. За ними тьмяно поблискували ряди скляних і бляшаних банок. Він мимоволі згадав мізерні запаси Елізабет.

— Давай і те, й друге, — сказав він.

— Тут ти маєш цілковиту рацію, — засміявся Альфонс. — Нарешті ти знову став таким, яким був. Нічого сумувати, Ернсте! Так капут чи інак капут! Бери, що можеш, а гріхи нехай замолюють попи. Це мій девіз!

Він зліз із драбини і рушив у другий підвал, де були складені пляшки.

— Тут у нас пристойна колекція трофеїв. Наші вороги великі майстри робити всілякі напої. Що тобі хочеться? Горілки? Арманьяку? Є тут і польська сливовиця.

Гребер, власне, не мав наміру просити напої. У них ще лишився запас із «Германії». Але Біндинг мав рацію: трофеї це трофеї, і їх треба брати скрізь.

— Є тут і шампанське, — провадив далі Альфонс. — Я його не люблю. Але для кохання воно, кажуть, просто незамінне. Візьми пляшку. Хай допоможе тобі сьогодні ввечері. — Він зареготав. — Ти знаєш, яка моя улюблена горілка? Кминова! Хочеш вір, а хочеш ні! Стара, добра кминова горілка! Візьми з собою пляшечку і згадай про Альфонса, коли питимеш.

Він узяв усі пляшки під руку й рушив із ними на кухню.

— Зробіть два пакунки, фрау Кляйнерт. Один із закусками, другий — із пляшками. Перекладіть їх папером, щоб не побилися. І покладіть чверть фунта кави в зернах. Вистачить, Ернсте?

— Я думаю, як усе це донести!

Біндинг просяяв:

— Альфонс не скнара, правда ж? Особливо у свій день народження! Тим паче для давнього шкільного товариша!

Він стояв перед Гребером. Його очі блищали, а розчервоніле обличчя пашіло. Біндинг скидався на хлопчака, що знайшов пташине гніздо. Гребер був зворушений його щирістю, але потім згадав, що Альфонс із таким самим виразом на обличчі вислуховував різні розповіді Гайні.

Біндинг підморгнув Греберу.

— Кава на завтрашній ранок. Я ж сподіваюся, що неділю ти проведеш по-справжньому, а не валятимешся в казармі! А тепер ходімо! Я хочу тебе нашвидку познайомити з моїми друзями. Зі Шмідтом і Гофманом із гестапо. Таке знайомство ніколи не завадить. Це лише кілька хвилин. Випий чарку за моє здоров'я! Щоб завжди все було так, як оце сьогодні! Цей дім і все, що належить! — Біндингові очі зволожились. — Ми, німці, все-таки безнадійні романтики.

— Ми не можемо лишити все це на кухні, — промовила ошелешена Елізабет. — Треба десь сховати. Якщо фрау Лізер побачить, вона зразу ж донесе, що я спекулянтка.

— Прокляття! Я про це й не подумав! А підкупити її не можна? Віддамо їй частину продуктів, які нам не потрібні.

— А хіба є такі?

Гребер засміявся.

— Хіба що твій штучний мед. Або маргарин. Але через кілька днів і вони можуть тобі знадобитись.

— Вона непідкупна, — зауважила Елізабет. — Пишається, що живе лише на свої талони.

Гребер задумався.

— Частину продуктів ми з'їмо до завтрашнього вечора, — мовив він нарешті. — Але все не впораємо. Що ж робити з рештою?

— Сховаємо в моїй кімнаті. Під сукнями та книжками.

— А коли вона почне нишпорити?

— Перед тим, як іти, я щоранку замикаю свою кімнату.

— А якщо в неї є свій ключ?

Елізабет звела на нього очі.

— Таке мені й на думку не спадало. Це може бути.

Гребер відкоркував пляшку.

— Ми це обміркуємо завтра. Спершу наїмося, скільки душі забажається. Давай усе розпакуємо. Заставимо весь стіл, як на день народження. Усе зразу!

— І консерви?

— І консерви. Замість прикрас! Ми їх поки що не відкриватимемо. Спершу їстимемо те, що швидко псується! Пляшки теж повиставляємо. Усе наше багатство, чесно роздобуте через корупцію і злодійство.

— І ті, що з «Германії», теж?

— І ті теж. Ми чесно заплатили за них смертельним страхом.

Вони поставили стіл посеред кімнати. Потім розгорнули пакунки, відкоркували сливовицю, коньяк і кминову. Шампанське залишили. Його треба відразу ж випити, а міцні напої можна знову заткнути.

— Знаменито! — вигукнула Елізабет. — Що ж ми святкуємо?

Гребер подав їй чарку.

— Ми святкуємо все зразу. У нас просто немає часу святкувати кожне свято окремо. А також розрізняти їх. Відсвяткуємо все зразу, однаково що. Найголовніше те, що ми тут і цілих два дні належатимуть нам.

Гребер обійшов навколо столу й обняв Елізабет. Він відчував її, відчував, як самого себе, своє друге «я», що в ньому розкрилося, — тепліше, багатше, розмаїтіше та легше, ніж його власне, без меж і без минулого, справжнє й живе, без тіні провини. Вона пригорнулася до нього. Перед ними сяяв святково накритий стіл.

— А чи не забагато сказано для одного тосту? — спитала вона.

Він похитав головою.

— Я лише занадто велемовно його виголосив. Але він, по суті, полягає в одному: радіти від того, що ми ще живемо.

Елізабет випила свою чарку.

— Інколи мені здається, що ми зуміли б прожити життя по-справжньому, якби нас лише ніхто не чіпав.

— Сьогодні ми саме це й робимо, — відказав Гребер.

Вікна були розчинені. Напередодні ввечері в будинок, що стояв навпроти, влучила бомба, і шибки в кімнаті Елізабет повилітали від вибухової хвилі. Вона заклеїла рами чорним папером, який використовували для світломаскування, і почепила легенькі світлі завіски, що відхилялися від протягу. Тепер кімната не так скидалася на склеп.

Світло в кімнаті вони не вмикали, і вікна можна було лишити розчиненими. Час від часу з вулиці долинали кроки перехожих. Десь грало радіо. У будинку стукали двері. Хтось кашляв. Зачинялися віконниці.

— Місто лягає спати, — мовила Елізабет. — А я, здається, зовсім п'яна.

Вони лежали поруч у ліжку. На столі стояли рештки вечері й пляшки — крім горілки, коньяку та шампанського. Вони нічого не приби-

рали; вони чекали, доки знову зголодніють. Горілку випили. Коньяк стояв на підлозі коло ліжка, а за ліжком в умивальнику хлюпала вода. Там охолоджувалося шампанське.

Гребер поставив свою чарку на тумбочку біля ліжка. Він лежав у темряві, і йому здавалося, ніби все це діється у невеличкому містечку перед війною. Дзюркотить водограй, серед липового цвіту гудуть бджоли, зачиняються вікна, і хтось грає перед сном на скрипці.

— Скоро зійде місяць, — проказала Елізабет.

«Скоро зійде місяць», — подумки повторив він. Місяць, ніжність і звичайне людське щастя. Усе це є. Воно — у сонному пульсуванні його крові, безтурботному плині думок, у спокійному подиху, що проходить крізь нього, мов стомлений вітер. Пригадалася розмова з Польманом. Це було неймовірно давно. «Дивно, — міркував він, — що за цілковитою безнадією в людині можуть жити такі сильні почуття. Але, можливо, в цьому немає нічого дивного; можливо, інакше просто не може бути. Поки тебе тривожать безліч запитань, ти на багато чого не здатний. Коли ж уже нічого не чекаєш, твоя душа відкривається для всього, і ти нічого не боїшся».

Промінь світла ковзнув по вікну. Потім погас, знову заблимав і зупинився.

— Це вже місяць? — запитав Гребер.

— Ні, не може бути. Місячне світло не таке біле.

Вони почули голоси. Елізабет устала з ліжка і всунула ноги в домашні капці. Підійшла до вікна й визирнула на вулицю. Вона не накинула ні хустки, ні халатика. Вона була гарна, знала це й тому не соромилась.

— То бригада з протиповітряної охорони. Розкопують руїни, — сказала вона. — У них прожектор, лопати, кайла. Працюють у зруйнованому будинку навпроти. Як ти гадаєш, є в засипаному підвалі люди?

— Вони працювали цілий день?

— Не знаю. Я не була вдома.

— Можливо, вони хочуть лише полагодити лінії?

— Можливо.

Елізабет повернулася назад.

— Інколи після нальоту мені хотілося прийти сюди й не застати свого будинку. Ні квартири, ні меблів, ні одягу. Нічого. Ти це розумієш?

— Так.

— Нічого, крім спогадів про батька. Я маю на увазі все інше — страх, смуток, ненависть. Якби дім згорів, гадала я, то не стало б і всього цього, і я могла б почати життя спочатку.

Гребер окинув її поглядом. Бліде світло з вулиці падало на її плечі. Лунали глухі удари кайл, скрегіт лопат.

— Подай мені пляшку з умивальника, — попросив він.

— Ту, що з «Германії»?

— Так. Ми її розіп'ємо, поки вона не вибухнула. А ту, що від Біндинга, поклади туди. Хтозна, коли буде наступний наліт. У цих пляшках є вуглекислота, і вони вибухають від зміни тиску. У квартирі вони небезпечніші від ручних гранат. Є в нас келихи?

— Тільки прості склянки.

— Прості склянки годяться для шампанського. У Парижі ми його так і пили.

— Ти був у Парижі?

— Був. На початку війни.

Елізабет принесла склянки й сіла біля нього. Він обережно відкупорив пляшку. Вино полилось у склянки й зашумувало.

— Скільки ти пробув у Парижі?

— Кілька тижнів.

— Там вас дуже ненавиділи?

— Не знаю. Мабуть. Я це не дуже помічав. Та ми й не хотіли помічати. Адже тоді ми ще вірили майже у все, що нам казали. Ми хотіли якнайшвидше покінчити з війною і сидіти біля кав'ярні на сонці та пити вина, яких ніколи не бачили. Ми були дуже молоді.

— Молоді... Ти кажеш це так, немовби відтоді минуло багато років.

— Здається, так воно й є.

— Тепер ти вже не молодий?

— Молодий. Але інший.

Елізабет підняла склянку проти карбідного світла, що горіло на вулиці й тремтіло у вікні. Вона злегка й обережно сколихнула її, щоб вино зашумувало. Гребер роздивлявся її плечі, хвилясте волосся, спину, лінію хребта з довгими м'якими тінями. «Їй не треба турбуватися про те, щоб почати все спочатку, — промайнуло в нього. — Коли вона роздягнена, у неї немає нічого спільного ні з цією кімнатою, ні зі своєю роботою, ні з фрау Лізер. Вона належить тремтливому світлу у вікні, неспокійній ночі з її сліпими спалахами бажання в крові й дивовижним відчуженням потім, хриплим вигукам і шуму вулиці, життю і, можливо, тим мертвим, що їх відкопують. Але вона більше не належить порожнечі, розгубленості й безнадії. Більше ні! Усе це вона скинула з себе, мов чужий одяг, щоб, не роздумуючи, підкоритися законам, про які вчора ще нічого не знала».

— Шкода, що я не була тоді з тобою в Парижі, — сказала Елізабет.

— Шкода, що тепер війна й ми не можемо туди поїхати.

— А вони нас прийняли б?

— Мабуть. Адже в Парижі ми нічого не руйнували.

— А у Франції?

— Не так багато, як в інших країнах. Там усе швидко закінчилося.

— Очевидно, ви зруйнували там достатньо для того, щоб вони ненавиділи нас іще багато років.

— Так, очевидно. Коли війна триває довго, багато що забувається. Певно, вони нас ненавидять.

— Мені б хотілося поїхати в таку країну, де нічого не зруйновано.

— Країн, де нічого не зруйновано, тепер залишилося дуже мало, — відповів Гребер. — У пляшці ще є щось?

— Так, удосталь. А де ти ще бував?

— В Африці.

— І в Африці? Ти чимало побачив.

— Авжеж. Але зовсім не те, про що мріяв раніше.

Елізабет узяла з підлоги пляшку й налила склянки по вінця. Гребер мовчки дивився на неї. Усе здавалося якимось трохи нереальним, і не тільки тому, що вони випили. Слова ніби розпливалися в сутінках, втрачаючи зміст, а те, що було сповнене змісту, жило без слів, і його не можна було висловити. Сутінки скидалися на безіменну річку, води якої то підіймаються, то опускаються, а слова пливуть по ній, наче вітрила.

— Ти був ще де-небудь? — спитала Елізабет.

«Вітрила, — думав Гребер. — Де я бачив вітрила, на річках?»

— У Голландії. — відповів він. — Це було ще на самому початку. Я бачив там на каналах човни, а канали були такі мілкі й вузькі, що здавалося, ніби човни пливуть над землею. Вони пливли тихо й мали величезні вітрила, а в сутінках ці вітрила нагадували гігантських білих, голубих і рожевих метеликів на луках.

— Голландія, — проказала Елізабет. — Можливо, після війни ми зможемо поїхати туди? Питимемо какао, їстимемо білий хліб і всілякі ґатунки голландських сирів, а вечорами милуватимемося човнами.

Гребер звів на неї погляд. «Їжа, — подумав він. — У війну уявлення про щастя завжди пов'язується з їжею».

— Чи нас не пустять і туди? — запитала вона.

— Гадаю, що ні. На Голландію ми напали без попередження і зруйнували Роттердам. Я бачив ті руїни. Не вціліло майже жодного будинку. Тридцять тисяч убитих. Боюся, що нас і туди не пустять, Елізабет.

Якусь мить вона мовчала. Потім зненацька схопила свою склянку й пожбурила на підлогу. Склянка дзенькнула й розбилась.

— Отже, ми більше нікуди не зможемо поїхати! — вигукнула вона. — А ми тут розмріялися! Нікуди! Ми полонені, ув'язнені й прокляті!

Гребер підвівся на ліктях. Очі її блищали, немов сизувате прозоре скло в тремтливому, білуватому світлі з вулиці. Він перехилився через неї й подивився на підлогу. На ній тьмяно поблискували скалки зі світлими краями.

— Треба увімкнути світло й усе визбирати, — сказав він. — А то покалічимо собі ноги. Почекай, спершу я зачиню вікно.

Він перебрався на другий бік ліжка. Елізабет повернула вимикач і дістала халатик. При світлі вона засоромилась.

— Не дивися на мене, — попрохала вона. — Я не знаю, чому я це зробила. Я не така.

— Ти вже така. І маєш рацію. Тобі тут не місце. Тому не соромся, коли закортить що-небудь кинути й розбити.

— Мені хотілося б знати, де моє місце.

Гребер засміявся.

— Я цього теж не знаю. Можливо, в цирку, або в якомусь старовинному вишуканому палаці, або серед модних меблів, або десь у наметі... Тільки не в цій білій дівочій кімнаті. А я першого вечора подумав, що ти беззахисна й безпомічна!

— Я така і є.

— Ми всі такі. Але якось обходимося без допомоги та захисту.

Він узяв газету, розіслав її на підлозі й другою газетою згорнув на неї скло. При цьому він прочитав заголовки. Знову скорочення ліній фронту. Кровопролитні бої в районі Орла. Він склав газету зі склом і поклав її в кошик для сміття. У кімнаті раптом стало вдвічі тепліше. З вулиці долинав стукіт кайл і скрегіт лопат бригади, що розкопувала руїни. На столі стояли Біндингові подарунки. «Виявляється, іноді можна думати про багато речей одночасно», — промайнуло в нього.

— Я хочу швидше прибрати зі столу, — сказала Елізабет. — Мені раптом перехотілося все це бачити.

— А куди?

— На кухню. До завтрашнього вечора ми ще встигнемо сховати те, що залишиться.

— До завтрашнього вечора тут залишиться не так уже й багато! Але що ми робитимемо, коли фрау Лізер раптом повернеться раніше?

— Як повернеться, то й повернеться.

Гребер здивовано подивився на Елізабет.

— Я й сама дивуюся з того, що я щодня інша, — промовила вона.

— Не щодня. Щогодини.

— А ти?

— Я теж.

— Це добре?

— Добре. А коли й ні, то все одно байдуже.

— Байдуже — це теж непогано, еге ж?

— Так.

Елізабет вимкнула світло.

— Тепер можна знов відчинити цей склеп, — сказала вона.

Гребер порозчиняв вікна. У кімнату відразу ж залетів вітер. Завіски затріпотіли.

— Ось і місяць, — мовила Елізабет.

Червонуватий повний місяць повільно виплив із-за розбитого даху навпроти. Місяць здавався якимось страховиськом, що вогненними зубами вгризається у вулицю. Гребер узяв дві склянки й наповнив їх до половини коньяком. Одну з них простягнув Елізабет.

— А тепер вип'ємо ще цього, — запропонував він. — Вино в темряві — це ніщо.

Місяць підіймався вище, ставав усе урочистішим і схожим на золото. Якийсь час вони лежали мовчки. Елізабет повернула голову.

— Ми, власне, щасливі чи нещасливі? — спитала вона.

Гребер замислився.

— Гадаю, і те, й інше. Так воно, мабуть, і має бути. Щасливі нині лише корови. А може, й вони вже ні. Щасливе, певно, тільки каміння.

Елізабет поглянула на Гребера.

— І це теж байдуже, чи не так?

— Ні.

— А є що-небудь не байдуже?

— Є. — Гребер вдивлявся в холодне, золотаве світло, що повільно заповнювало кімнату. — Те, що ми вже не мерці, — сказав він. — І те, що ми ще не мерці.

16

Був недільний ранок. Гребер прийшов на Гакенштрасе. Він помітив, що вигляд руїн якось змінився. Зникла ванна, а також залишки сходів; уздовж стіни у двір, а звідти до решток будинку вела розчищена вузенька стежка. Здавалося, й тут бригада вже почала розбирати руїни.

Гребер просунувся крізь розчищений вхід і потрапив до напівзасипаного приміщення, яке виявилося колишньою домовою пральнею. Звідси низький і темний коридор вів далі. Гребер запалив сірника й освітив дорогу.

— Ви що тут робите? — раптом крикнув хтось позад нього. — Зараз же забирайтеся геть!

Гребер обернувся. Але в темряві не зміг нічого побачити й рушив назад. У дворі стояв чоловік на милицях. Він був у цивільному, а зверху мав шинель.

— Ви чого тут вештаєтесь? — накинувся він на Гребера.

— Я тут живу. А ви?

— Тут живу я і більше ніхто, ясно? Тим паче ви! Що ви тут винюхуєте? Хочете щось поцупити?

— Заспокойся, чоловіче, — сказав Гребер і глянув на милиці та шинель. — Тут жили мої батьки і я також, поки мене не призвали. Тепер ти задоволений?

— Так може кожен сказати!

Гребер узяв інваліда за милиці, обережно відсторонив його та пройшов повз нього.

У дворі він помітив жінку з дитиною. Слідом за нею простував чоловік із кайлом. Жінка вийшла з якогось сарайчика, що стояв за будинком, чоловік з'явився з протилежного боку. Вони обступили Гребера.

— Що сталося, Отто? — запитав чоловік із кайлом в інваліда.

— Я його тут зловив. Вештався, щось винюхував. Каже, що тут жили його батьки.

Чоловік із кайлом недоброзичливо усміхнувся.

— А ще що?

— Більше нічого, — відповів Гребер. — Вистачить і цього.

— Більше нічого ти не вигадаєш, еге ж? — Чоловік зважив у руці кайло й замахнувся ним: — Забирайся геть! Рахую до трьох. А тоді доведеться тебе легенько цюкнути. Раз...

Гребер підскочив до чоловіка збоку і вдарив. Той упав, а Гребер вирвав у нього з рук кайло.

— Ось так буде краще, — сказав він. — А тепер гукайте поліцію, коли ваша ласка! Але ж цього ви не бажаєте, чи не так?

Чоловік, що прийшов із кайлом, повільно підвівся. З носа в нього юшила кров.

— Не раджу замахуватися на мене ще раз, — мовив Гребер. — У війську я добре навчився прийомів рукопашного бою. А тепер скажіть мені, що ви всі тут робите?

Жінка ступила наперед.

— Ми тут живемо. Хіба це злочин?

— Ні. А я прийшов сюди тому, що тут жили мої батьки. Може, це злочин?

— Це правда? — спитав інвалід.

— Звичайно! Хіба тут є що красти?

— Досить для того, в кого нічого немає, — відказала жінка.

— Тільки не для мене. Я у відпустці й незабаром знову поїду на фронт. Ви бачили записку біля входу? Ту, на якій написано, що хтось розшукує своїх батьків? Це я.

— Ти? — здивувався інвалід.

— Авжеж, я!

— Це вже інша річ. Ти ж розумієш, друже, тепер не дуже довіряєш людям. Нас розбомбило, і ми тут знайшли притулок. Адже де-небудь треба жити.

— Ви все це самі поприбирали?

— Частково. Нам трохи допомогли.

— Хто?

— Знайомі, які мають інструменти.

— А мертвих тут не знаходили?

— Ні.

— Це правда?

— Правда. Ми не знаходили. Можливо, тут хтось побував раніше, але ми нікого не знаходили.

— Це, власне, єдине, про що я хотів довідатись, — промовив Гребер.

— Для цього ж не обов'язково бити в обличчя, — дорікнула жінка.

— Це ваш чоловік?

— Не ваше діло. Це не мій чоловік. Він мій брат. Бачите кров?

— Це з носа.

— І з зубів.

Гребер підняв кайло.

— А це? Про що він думав, коли замахувався?

— Він би вас не вдарив.

— Знаєте що, люба, — проказав Гребер, — я навчився не чекати, доки мене вдарять.

Він відкинув кайло на купу сміття. Усі подивились на кайло. Малюк хотів полізти по нього. Жінка його не пустила. Гребер оглянувся навкруги. Тепер він побачив і ванну. Вона стояла біля сарайчика. Східці, мабуть, пішли на дрова. На великій купі сміття валялися порожні кон-

сервні бляшанки, праски, погнуті каструлі, якесь ганчір'я, ящики й розламані меблі. Сім'я, поселившись тут, збудувала собі сарайчик, і все, що вдавалося знайти серед руїн, було для неї манною небесною. Тут не було чого сказати. Життя тривало. У малюка був здоровий вигляд. Смерть переможено. Руїни знову стали житлом. Що ж тут скажеш?

— Ви неймовірно швидко навели тут лад, — зауважив Гребер.

— Людина змушена це робити, — пояснив інвалід, — коли не має над головою даху.

Гребер зібрався йти.

— А кота ви тут не бачили? — поцікавився він. — Такого невеличкого, чорно-білого?

— Це наша Роза, — мовив хлопчик.

— Ні, — сердито відповіла жінка. — Ніякого кота ми не бачили.

Гребер поліз через руїни на вулицю. У сарайчику, мабуть, жило більше людей, а то за такий короткий час вони стільки не зробили б. А може, їм допомогла ще й спеціальна команда. Тепер розбирати міські руїни вночі часто присилали в'язнів із концтаборів.

Гребер рушив назад. На душі в нього було так, немовби він раптом зубожів; чому — він і сам не знав.

Він ішов вулицею, яка була анітрохи не ушкоджена. Не видно було навіть жодної розбитої вітрини магазину. Ні про що не думаючи, Гребер брів далі. Раптом він стрепенувся. Хтось ішов йому назустріч, і він не зразу збагнув, що це його власне зображення у дзеркалі, яке стояло навскоси у вітрині магазину одягу. Греберові здалося, ніби побачив свого двійника й сам він уже не він, а лише напівстертий спогад, який щомиті може зникнути, якщо він ступить хоч один крок.

Гребер спинився, не в змозі відвести погляду від тьмяного зображення в жовтуватому дзеркалі. Густі тіні поглинали глибоко запалі очі, ніби їх у нього не було зовсім. Несподівано його охопив якийсь незнайомий холодний страх. Це була не паніка, не тривога й не поквапний, здавлений крик життя, що кликав до втечі, самозахисту та обережності. Це був тихий, холодний, мов протяг, страх, страх майже невиразний, який виключав будь-яку боротьбу, оскільки він невидимий, невловимий і, здавалося, підіймався з якоїсь порожнечі, де стояли жахливі насоси, що нечутно висмоктували мозок із кісток і кров з артерій. Гребер ще роздивлявся в дзеркалі своє зображення, коли йому почало ввижатися, що воно ось-ось втратить свої обриси, розпливеться і вмре, наче хвиля, поглинуте німими насосами, які з обмеженого світу й випадкової форми, котра певний час називалася

Ернстом Гребером, усмокчуть його назад, у щось безмежне, яким була не тільки смерть, але й щось незбагненно більше — згасання, розпад, кінець «я», вихор безглуздих атомів, ніщо.

Він довго не міг зрушити з місця. «Що ж залишиться? — думав він із жахом. — Що ж залишиться після того, як мене більше не буде? Нічого, крім скороминущого спогаду в головах кількох людей — батьків, якщо вони ще живі, декого з товаришів, можливо, Елізабет. Та чи довго?» Він знов подивився в дзеркало, йому здалося, немовби він уже став тонким і легким, мов клаптик паперу, просто тінню, й перший же подув вітру може підхопити й понести його, висмоктаного насосами, мов порожню оболонку! Що ж залишиться? І за що йому вхопитися, де кинути якір, знайти підпору, аби залишити після себе хоч що-небудь, що утримувало б його і не давало вітрові віднести геть?

— Ернсте! — раптом гукнув хтось позад нього.

Він обернувся. Перед ним стояв одноногий чоловік на милицях. На мить Греберові здалося, що це інвалід із Гакенштрасе. Потім він упізнав Мутцига, свого однокласника.

— Карле, — промовив Гребер. — Ти? А я не знав, що ти тут.

— Уже давно. Майже півроку.

Вони дивились один на одного.

— Хто б міг подумати, правда ж? — промовив Мутциг.

— Що саме?

Мутциг підняв милиці й знов опустив їх.

— Ось це.

— Ти хоч вирвався з отого лайна. А мені знов туди...

— Це як подивитись, — заперечив Мутциг. — Якщо війна триватиме ще кілька років, то це для мене щастя, а якщо через півтора місяця закінчиться, то це страшенне невезіння.

— Чому це через півтора місяця вона має закінчитися?

— Не знаю. Я лише кажу: якщо...

— Ну звичайно.

— Чому ти до нас не навідаєшся? — спитав Мутциг. — Бергман теж тут. Обидві руки по лікті...

— А де ви тепер?

— У міській лікарні. Ампутаційне відділення. Усе ліве крило наше. Зайди коли-небудь.

— Гаразд, зайду.

— Справді? Усі обіцяють, а потім жодне падло не появляється.

— Неодмінно зайду.

— Добре. Тобі буде приємно. У нас веселе товариство. Принаймні в моїй палаті.

Вони знову поглянули один на одного. Вони не бачилися три роки, але тепер сказали все, що могли сказати.

— Ну, бувай, Ернсте.

— І ти, Карле.

Вони міцно потиснули руки.

— А ти знаєш, що Зиберта вбито? — спитав Мутциг.

— Ні.

— Півтора місяця тому. І Ляйнера...

— І Ляйнера? Я й про це не знав.

— Ляйнера й Лінгена. Того самого ранку. Брюнінг збожеволів. А ти чув, що Гольману теж не поталанило?

— Ні.

— Бергман чув. Ну, бувай, Ернсте! І не забудь нас провідати.

Мутциг пошкандибав далі. «Йому, здається, дає насолоду розмова про вбитих, — подумав Гребер. — Мабуть, так він забуває про власне нещастя». Він подивився вслід товаришеві. Нога в того була ампутована вище коліна. Колись Мутциг був найкращим бігуном у класі. Гребер не знав, чи жаліти його, чи заздрити йому. Мутциг мав рацію: все залежить від того, що їх чекає попереду.

Коли він увійшов, Елізабет сиділа на ліжку в білому купальному халаті. Рушник, яким вона обвила голову, скидався на тюрбан. Заглиблена в роздуми, принишкла й гарна, дівчина була схожа на великого світлого птаха, що залетів у вікно й відпочиває перед тим, як знову полетіти.

— Я витратила гарячу воду за цілий тиждень, — сказала вона. — Це була розкішна купіль. Фрау Лізер знову зчинить галас.

— Хай галасує. Вода їй ні до чого. Справжні націонал-соціалісти купаються рідко. Чистота — це єврейський ґандж.

Гребер підійшов до вікна й виглянув надвір. Небо було сіре, вулиця тиха. Навпроти біля вікна стояв заросли чоловік у підтяжках і позіхав. З іншого вікна долинали звуки піаніно й різкий жіночий голос співав гами. Гребер утупив погляд у розчищений вхід до підвалу та згадав про той дивний холодний страх, що охопив його на вулиці перед дзеркалом. По тілу знову пробіг мороз. «Що ж залишиться? — думав він. — Адже що-небудь мусить залишитись — якийсь якір, котрий тебе утримує, щоб ти не загубився і не вернувся назад. Але що? Елізабет? Хіба вона моя? Я знаю її так мало і знов залишу на цілі роки. Чи вона не забуде мене? Як мені зберегти її і себе в ній?»

Гребер обернувся.

— Елізабет, — промовив він. — Ми повинні одружитися.

— Одружитися? Чому це раптом?

— Тому, що це безглуздо. Тому, що ми знаємо одне одного всього кілька днів, і тому, що через кілька днів я знов поїду звідси; тому, що ми не знаємо, чи хочемо бути разом, і за такий короткий час і не взнаємо цього. Ось чому!

Вона пильно дивилася на нього.

— Ти гадаєш тому, що ми самі, зневірені й у нас більше нічого немає?

— Ні.

Вона помовчала.

— Не лише тому, — додав він.

— Тоді чому ж?

Гребер звів на неї очі. Він бачив, як вона дихає. Несподівано вона здалася йому зовсім чужою. Її груди підіймалися й опускались, її руки були не схожі на його, її думки, життя... Ні, вона його не зрозуміє, та й як вона зрозуміє, коли він сам не розуміє, чому йому цього раптом захотілося.

— Коли ми одружимося, тобі вже не треба буде боятися фрау Лізер, — сказав він. — Ти будеш дружиною солдата, і ніхто тебе не зачепить.

— Невже?

— Так. — Гребер трохи розгубився під її пильним поглядом. — Принаймні це тобі хоч трохи допоможе.

— Це не підстава. З фрау Лізер я впораюся й так. Одружитися! У нас навіть часу для цього немає.

— Як це немає?

— Для цього потрібні всілякі папери, дозволи, свідоцтва про арійське походження, довідки про здоров'я і хтозна ще що. Це триватиме кілька тижнів.

«Кілька тижнів... — подумав Гребер. — Вона так легко про це говорить. Де я буду в той час?»

— Для солдатів усе робиться інакше, — заявив він. — Усе можна оформити за кілька днів. Я довідався про це в казармі.

— І там тобі прийшла в голову ця думка?

— Ні. Я подумав про це сьогодні вранці. Але в казармі часто розмовляють про такі речі. Багато солдатів одружуються у відпустку. А чому б і ні? Коли одружується фронтовик, його дружина має право щомісяця одержувати допомогу в розмірі двісті марок. Навіщо їх да-

рувати державі? Коли вже судилося накласти головою, то чому принаймні не взяти те, на що маєш право? Тобі вони знадобляться, а так їх залишить собі держава. Хіба я не маю рації?

— Коли все це справді так, то, може, й маєш.

— Я теж такої думки, — сказав Гребер із полегшенням. — Крім того, є ще весільна позичка, здається, тисячу марок. Можливо, тобі, коли вийдеш заміж, більше не доведеться ходити на твою швейну фабрику.

— Навряд. Одне одного не стосується. Що ж мені тоді цілий день робити? Самій.

— Твоя правда.

Гребер почувався якусь мить зовсім безпомічним. «Що вони тільки з нами роблять, — думав він. — Ми молоді й повинні бути щасливими, залишитися разом. Яке нам діло до війни, яку затіяли наші батьки?»

— Скоро ми станемо самотніми, — сказав він. — А коли одружимось, то не так відчуватимемо самотність.

Елізабет похитала головою.

— Ти не хочеш? — запитав він.

— Ми будемо все одно самотніми, — сказала вона. — Навіть іще більше.

Гребер знову почув голос співачки з будинку на протилежному боці. Вона перестала співати гами й перейшла до октав. Її спів скидався на крик, якому відповідала тільки луна.

— Це ж не навіки, коли ти так тривожишся, — сказав він. — Якщо захочемо, ми завжди зможемо розлучитися.

— Тоді навіщо ж одружуватись?

— А навіщо що-небудь дарувати державі?

Елізабет підвелась.

— Учора ти був інший, — промовила вона.

— Тобто як це інший?

Вона ледь усміхнулася.

— Давай більше не розмовляти про це. Ми разом, і цього досить.

— Ти не хочеш?

— Ні.

Гребер здивовано глянув на Елізабет. Щось у ній ніби замкнулося і сховалося від нього.

— Прокляття, — мовив він. — А я ж не мав на увазі нічого поганого!

Елізабет знов усміхнулася.

— У тому-то й справа. Не слід так мріяти, У нас ще є щось випити?

— Є ще сливовиця.

— Та, що з Польщі?

— Так.

— А немає чого-небудь не трофейного?

— Десь була ще пляшка кминової. Німецької.

— Тоді подай її.

Гребер пішов на кухню по пляшку. Він був злий на себе. Якусь мить він стояв перед посудом та дарунками Біндинга в напівтемному приміщенні, пропахлому рештками їжі, і почувався спустошеним і ніби вигорілим. Потім повернувся назад.

Елізабет стояла біля вікна.

— Яке сіре небо, — мовила вона. — Буде дощ. Шкода!

— Чому шкода?

— Це наша перша неділя. Можна було б погуляти. Там, за містом, весна.

— Ти любиш гуляти?

— Ні. З мене цілком достатньо, коли фрау Лізер немає вдома. Але для тебе було б краще піти на прогулянку, ніж сидіти в кімнаті.

— Мені це теж байдуже. Я чимало пожив на природі й можу довго обійтися без неї. У моїй уяві природа — це нерозбомблена, затишна кімната з цілими меблями. Вона в нас є. Це найбільша радість, яку я можу собі уявити, і тому я ніяк не можу натішитися цим дивом. Але тобі, можливо, воно вже набридло. Якщо хочеш, ми можемо піти в кіно.

Елізабет замотала головою.

— Тоді залишимося тут і нікуди не підемо. Якщо підемо, день розпадеться на шматки й мине швидше, ніж тоді, коли ми залишимося тут. Так він триватиме довше.

Гребер підійшов до Елізабет і обняв її. Він відчув волохату матерію її купального халата. Потім побачив у її очах сльози.

— Я наговорив дурниць? — спитав він. — Перед цим?

— Ні.

— Але щось я, мабуть, зробив не так. А то чому б ти плакала?

Він міцно її пригорнув. Через її плече було видно вулицю. Зарослий чоловік у підтяжках зник. Кілька дітей залізли в дірку, що вела до підвалу розбитого будинку, і гралися у війну.

— Давай не будемо сумувати, — промовив Гребер.

Співачка навпроти завела знов. Тепер це була пісня Грига. «Я люблю тебе! Я люблю тебе! — верещала вона своїм пронизли-

вим, деренчливим голосом. — Я люблю тебе вічно, хоч би там що. Я люблю тебе!»

— Ні, ми не будемо сумувати, — сказала Елізабет.

Після полудня почався дощ. Рано смеркло, і небо дедалі більше затягувалося хмарами. Вони лежали в ліжку, було темно, вікна стояли розчинені, а дощ падав навскісними блідими потоками, зливаючись у суцільну водяну стіну.

Гребер услухався в монотонний шум. Він думав про те, що в Росії тепер почалося бездоріжжя і все просто потопає в непролазному баговинні. Повернувшись, він ще застане грязюку.

— Мені ще не пора йти? — спитав він. — Фрау Лізер напевне скоро заявиться.

— Ну й нехай заявляється, — промурмотіла Елізабет сонним голосом. — Хіба вже так пізно?

— Не знаю. Але, можливо, через дощ вона повернеться раніше.

— А може, саме тому вона повернеться пізніше.

— Може, й так.

— А то й завтра вранці, — додала Елізабет і поклала голову йому на плече.

— А може, вона навіть попаде під вантажну машину. Та це було б для нас завелике щастя!

— А ти не дуже гуманний, — пробурмотіла Елізабет.

Гребер дивився на сірі потоки за вікном.

— Якби ми були одружені, мені б узагалі не треба було йти від тебе, — промовив він.

Елізабет не поворухнулась.

— Навіщо тобі зі мною одружуватись? — спитала вона. — Ти ж мене майже не знаєш.

— Я знаю тебе досить давно.

— Де там давно! Кілька днів.

— Не кілька днів. Я знаю тебе понад рік. Цього достатньо.

— Як це — понад рік? Дитинство ж не можна брати до уваги. Це щось далеке-далеке.

— А я й не беру. Але за два роки на фронті я одержав майже три тижні відпустки. Тижнів два я вже тут. Це відповідає десь п'ятнадцятьом місяцям фронтового життя. Отже, я знаю тебе вже добрий рік, якщо брати до уваги два тижні відпустки.

Елізабет розплющила очі.

— А я про це досі й не думала.

— Я теж ні. Це спало мені на думку перед цим.

— Коли?

— Як ти заснула. Коли йде дощ, а навкруги темрява, у голову приходять всякі думки.

— Для цього неодмінно потрібен дощ і темрява?

— Ні. Але так інакше думається.

— А тобі більше нічого не спало на думку?

— Спало. Я міркував про те, як це чудово, коли людина може використовувати свої руки не тільки для того, щоб стріляти й кидати гранати.

Вона повернула до нього обличчя.

— Чому ж ти не сказав мені про це сьогодні вдень?

— Удень про такі речі не скажеш.

— Це було б краще, ніж розводитись про місячну допомогу та весільну позичку.

Гребер підвів голову.

— Це те саме, Елізабет, тільки я висловив його іншими словами.

Вона пробурмотіла щось нерозбірливе.

— Слова теж інколи багато важать, — сказала згодом. — Особливо в таких справах.

— Я не вмію їх вибирати. Але деякі я все-таки знайду. Мені потрібно лише трохи часу.

— Часу... — Елізабет зітхнула. — А в нас його так мало, правда ж?

— Так. Учора було ще багато. А завтра ми думатимемо, що в нас його було багато сьогодні.

Гребер замовк. Голова Елізабет лежала на його руці. Її темне волосся розливалося по світлій подушці, а тіні від дощових струменів перебігали по її обличчю.

— Ти хочеш узяти мене заміж, — мурмотіла вона. — А чи ти певен, що любиш мене?

— Звідки ми можемо це знати? Адже для цього треба багато часу прожити разом.

— Можливо. То чому ж ти хочеш зі мною одружитись?

— Тому що я більше не уявляю своє життя без тебе.

Елізабет хвилю помовчала.

— А тобі не здається, що таке саме, як оце зі мною, в тебе могло б статися і з іншою? — запитала вона перегодом.

Гребер усе ще дивився на мерехтливий сірий килим, що його ткав за вікнами дощ.

— Можливо, таке саме сталося б у мене і з іншою, — мовив він. — Хто це знає? Але тепер, після того як це сталося між нами, я просто не можу собі уявити, що замість тебе могла б бути інша.

Лежачи в нього на руці, Елізабет ледь повернула голову.

— Ти дечого навчився. Тепер ти говориш не так, як сьогодні вдень. Але це ніч. Гадаєш, що я біля тебе ціле життя чекатиму, доки настане ніч?

— Ні. Я вчитимуся далі. І вже не згадуватиму про місячну допомогу.

— Але ж нехтувати нею теж не варто?

— Ким?

— Та допомогою ж.

Гребер на мить затамував подих.

— Отже, ти згодна? — запитав потім.

— Коли ми знаємо одне одного понад рік, то навіть повинні це зробити. До того ж ми будь-коли зможемо розлучитися. Чи ні?

— Ні.

Вона пригорнулася до нього і знов заснула. Він ще довго лежав, прислухаючись до дощу. Тепер він знав багато слів, які хотів би їй сказати.

17

— Бери все, що душа, бажає, Ернсте, — кинув Біндинг через двері. — Вважай, що ти вдома.

— Добре, Альфонсе.

Гребер випростався у ванні. Його військова форма лежала на стільці в кутку — зелена, вицвіла й жалюгідна, немов старе лахміття, а поруч висів синій цивільний костюм, який для нього позичив Ройтер.

Ванна кімната Біндинга була простора, викладена зеленими кахлями, скрізь поблискували нікельовані крани та фарфорові ручки — просто рай проти казармених душів, що наскрізь просмерділися дезінфекційними препаратами. Мило було ще з Франції, рушники та простирадла лежали поруч високими купками, водопровідні труби не постраждали від бомб, і було вдосталь гарячої води. Була навіть сіль для купання — велика пляшка з аметистовими кристалами.

Гребер лежав розслаблений, ні про що не думаючи, і втішався теплою водою. За ці роки він зрозумів, що ніколи не розчаровує тільки найпростіше: тепло, вода, дах, хліб, тиша й довіра до власного тіла.

Решту відпустки він вирішив провести саме так — без зайвих думок, розслабленим, якомога більше втішатися щастям. Ройтер мав рацію — вдруге відпустку одержиш не скоро.

Гребер відсунув стілець зі своєю уніформою вбік, набрав жменю солі для купання і з насолодою посипав нею круг себе воду. Це була повна жменя розкошів, а отже, й мирного життя, як і накритий білою скатеркою стіл у «Германії», вино й делікатеси, вечори з Елізабет.

Він витерся і почав неквапно одягатись. Після важкої військової форми цивільний костюм був легкий і тонкий.

Гребер уже стояв одягнений, а його все ще не полишало відчуття, ніби він у самій білизні, так незвично було не мати на собі чобіт, пояса та зброї. Він зазирнув у дзеркало й знов ледве впізнав себе. На нього дивився якийсь недозрілий, вайлуватий молодик. Якби такий зустрівся йому на вулиці, він ніколи б не прийняв його за дорослого.

— У тебе вигляд хлопчика, що йде на перше причастя, — заявив Альфонс. — Але не солдата. Що сталося? Чи не надумав ти одружуватись?

— Авжеж, — відповів Гребер приголомшено. — Як ти про це здогадався?

Альфонс засміявся.

— У тебе такий вигляд. Інший, ніж раніше. Ти більше не скидаєшся на собаку, що розшукує кістку, яку сам сховав і забув де. Ти справді хочеш одружитися?

— Так.

— Але ж, Ернсте! Ти зважив усе як слід?

— Ні.

Біндинг здивовано втупився в нього.

— Уже багато років я не маю часу зважувати що-небудь як слід, — відповів Гребер.

Альфонс вишкірився. Потім підвів голову й принюхався.

— Що? — Він принюхався знову. — Невже це ти, Ернсте? Прокляття, це, мабуть, сіль для купання! Ти нею користувався? Пахнеш, як ціла клумба фіалок!

Гребер понюхав свою руку.

— Я нічого не чую.

— Ти ні, а я чую. Хай трохи вивітриться. Це дуже підступна річ. Хтось привіз її мені з Парижа. Спершу майже не пахнеш, а згодом перетворюєшся на букет квітів. Треба заглушити запах добрячим коньяком.

Біндинг дістав пляшку й дві чарки.

— За твоє здоров'я, Ернсте! Отже, ти одружуєшся! Щиро вітаю! Я ж, звичайно, був і лишаюся холостяком. А я не знаю випадково твою майбутню дружину?

— Ні. — Гребер випив коньяк. Він був лихий на себе, що сказав Альфонсові про одруження. Але той не дав йому опам'ятатись.

— Ще по одній, Ернсте? Одружуються не щодня!

— Гаразд.

Біндинг поставив чарку. Він був трохи розчулений.

— Якщо потребуватимеш допомоги, ти ж знаєш, що завжди можеш розраховувати на Альфонса.

— Якої допомоги? Адже все це дуже просто.

— Для тебе просто. Ти солдат, багато паперів тобі не потрібно.

— Вони нам обом не потрібні. Адже це шлюб із фронтовиком.

— Твоїй дружині, гадаю, потрібні будуть звичайні документи. Та сам побачиш. Якщо справа рухатиметься повільно, ми завжди зможемо допомогти. Адже в нас є добрі друзі в гестапо.

— У гестапо? А яке відношення має гестапо до шлюбу з фронтовиком? Адже це його зовсім не стосується.

Альфонс зверхньо усміхнувся.

— Ернсте, немає таких справ, які б не стосувалися гестапо. Ти солдат і нічого не знаєш. Але хай це тебе не тривожить. Ти ж береш не єврейку й не комуністку. Але відомості про вас, очевидно, все одно будуть збирати. Рутина, звичайно.

Гребер нічого не відповів. Він раптом дуже злякався. Коли почнуть перевіряти, то, певна річ, виявиться, що батько Елізабет у концентраційному таборі. Він про це навіть не подумав. І ніхто йому не підказав.

— А ти впевнений, що це так, Альфонсе?

Біндинг знову наповнив чарки.

— Гадаю, що так. Але не турбуйся. Ти ж не збираєшся змішувати свою арійську кров із кров'ю недолюдків чи державних злочинців. — Він усміхнувся. — Ще встигнеш попасти під каблук дружині, Ернсте!

— Та вже ж.

— Отже, за твоє здоров'я! Недавно ти ж познайомився тут з двома хлопцями з гестапо. Якщо справа рухатиметься повільно, вони зможуть нам допомогти. Натиснуть, де треба. Вони чималі тузи. Особливо Ризе, отой худорлявий у пенсне.

Гребер задумався. Уранці Елізабет пішла в ратушу, щоб одержати потрібні папери. Він сам наполіг на цьому. «Прокляття, що

я накоїв! — подумав він. — А раптом на неї звернуть увагу? Досі її не чіпали. Недарма існує давнє правило: не вилазь, поки пахне смаленим! Якщо в гестапо що-небудь пронюхають, то Елізабет кинуть до концтабору — хоча б тому, що там її батько. — Греберові стало душно. — А коли про неї почнуть збирати відомості? Наприклад, у відданого члена партії фрау Лізер?» Він підвівся.

— Що сталося? — здивувався Біндинг. — Ти не допив свою чарку. Від щастя втратив голову, чи не так?

Він засміявся з власного дотепу. Гребер поглянув на нього. Лише кілька хвилин тому Альфонс був для нього просто доброзичливим, трохи зарозумілим знайомим. Тепер Гребер раптом відчув у ньому представника грізної сили, яка приховує в собі ще невідому небезпеку.

— За твоє здоров'я, Ернсте! — сказав Біндинг. — Пий до дна. Це добрий коньяк. «Наполеон»!

— За твоє здоров'я, Альфонсе. — Гребер поставив чарку на стіл. — Альфонсе, — мовив він. — Ти можеш зробити мені послугу? Дай мені зі своєї комори два фунти цукру. У двох кульках. У кожному по фунту.

— Рафінаду?

— Однаково якого. Аби цукор.

— Гаразд. Але навіщо тобі цукор? Тепер ти сам повинен бути достатньо солодким!

— Хочу дати хабара!

— Хабара? Але ж, чоловіче, у цьому немає потреби! Куди простіше пригрозити. І надійніше. Я можу зробити це для тебе.

— У даному випадку не варто. Це, власне, ніякий не хабар. Я хочу подарувати цукор людині, яка зробила мені послугу.

— Добре, Ернсте! А весілля відгуляємо в мене, згода? Альфонс чудовий дружко!

Гребер напружено міркував. Ще чверть години тому він знайшов би привід відмовитися. Тепер же він не наважувався цього зробити.

— Я не думав влаштовувати бучне свято, — сказав Гребер.

— Покладися на Альфонса! А сьогодні ти ночуєш у мене, чи не так? Навіщо тобі повертатися, знов одягати мундир, а потім мчати в казарму? Залишайся краще тут. Я дам тобі ключ від будинку. Можеш приходити, коли тобі заманеться.

Якусь мить Гребер вагався.

— Добре, Альфонсе.

Біндинг аж засяяв.

— Оце розумно! Тоді ми зможемо нарешті приємно посидіти разом і потеревенити. Досі в нас не було такої нагоди. Ходімо, я покажу тобі твою кімнату.

Він узяв уніформу Гребера й подивився на мундир з орденами.

— Ти повинен мені розповісти, як ти все це заслужив. Мабуть, довелося чимало потрудитись!

Гребер підвів голову. Біндингове обличчя раптом прибрало такого самого виразу, як і тоді, коли п'яний як чіп есесівець Гайні хизувався своїми подвигами в СД.

— Тут немає про що розповідати, — відповів він. — Їх одержують просто через певний час.

Фрау Лізер якусь мить розглядала Гребера в цивільному, потім нарешті впізнала.

— Це ви? Фрейлейн Крузе немає вдома, ви ж знаєте.

— Так, я це знаю, фрау Лізер.

— То що ж вам потрібно?

Вона дивилася на нього вороже. На її коричневій блузі виднівся значок зі свастикою. У правій руці вона тримала ганчірку, немовби збираючись жбурнути нею.

— Я хотів би залишити для фрейлейн Крузе пакет. Чи не змогли б ви покласти його в її кімнаті?

Фрау Лізер якусь мить вагалась. Потім узяла простягнений їй кульок із цукром.

— У мене тут іще один кульочок, — сказав Гребер. — Фрейлейн Крузе розповідала мені, що ви не шкодуєте свого часу для спільної справи. Тут фунт цукру, і мені він ні до чого. Ви ж маєте дитину, цукор вам потрібен, і я хочу запропонувати його вам.

Обличчя фрау Лізер прибрало офіційного виразу.

— Ми не потребуємо ніяких лівих товарів. Нам вистачає того, що одержуємо від фюрера. І ми цим пишаємося!

— І ваша дитина теж?

— І моя дитина!

— Це справжня свідомість! — сказав Гребер і подивився на коричневу блузу. — Якби на батьківщині так думав кожен, солдатам було б легше воювати. Але це не ліві товари. Це цукор із пакета, що його фюрер дарує солдатам-фронтовикам, які їдуть у відпустку, для їхніх рідних. Мої батьки пропали безвісти. Ви можете спокійно взяти його собі.

Обличчя фрау Лізер зробилось не таке суворе.

— Ви прибули з фронту?

— Звичайно. Звідки ж іще!

— З Росії?

— Атож.

— Мій чоловік теж у Росії.

Гребер вдав, що зацікавився:

— Де саме?

— У групі «Центр».

— Дякувати Богу, там тепер спокійно.

— Спокійно? Там зовсім не спокійно! Група армій «Центр» веде напружені бої. Мій чоловік на передовій.

«Передова... — подумав Гребер. — Наче там ще є передова!» Якусь мить йому страшенно кортіло пояснити фрау Лізер, що там діється насправді — по той бік від гучних фраз про честь, фюрера й батьківщину. Але він вчасно стримався.

— Слід сподіватися, що незабаром він приїде у відпустку, — промовив Гребер.

— Він приїде у відпустку, коли настане його черга. Ми не вимагаємо жодних привілеїв. Ми — ні!

— Я також не робив цього, — сухо заявив Гребер. — Навпаки. Востаннє я мав відпустку два роки тому.

— Ви весь час були на фронті?

— З самого початку. За винятком поранень.

Гребер поглянув на функціонерку, що стояла непорушно. «Навіщо я стовбичу тут і виправдовуюсь перед цією бабою? — подумав він. — Її треба просто пристрелити».

Дитина Лізерів вийшла з кімнати, де стояв письмовий стіл. Це була худорлява дівчинка з волоссям невиразного кольору, вона роздивлялася Гребера й колупалась у носі.

— Тоді чому ж ви в цивільному? — поцікавилася фрау Лізер.

— Уніформа в чистці.

— Он що! А я вже подумала...

Гребер не зрозумів, що саме вона подумала. Він раптом побачив, що жінка всміхається, показуючи жовті зуби, і йому стало трохи страшно.

— Ну добре, — сказала вона. — Дякую. Я візьму цукор для дитини.

Фрау Лізер узяла обидва кульки, і Гребер помітив, що вона їх зважила в руках. Він знав, що кульок для Елізабет вона розгорне відразу ж, як тільки він піде, і саме цього й прагнув. Собі на диво вона знайде там фунт цукру й більше нічого.

— От і добре, фрау Лізер. До побачення.
— Хайль Гітлер! — Жінка пильно подивилась на нього.
— Хайль Гітлер, — відповів Гребер.

Він вийшов із будинку. Біля дверей на тротуарі стояв двірник, прихилившись до стіни. Це був невеличкий чоловік у чоботях, галіфе штурмовика та з кругленьким черевцем під курячими грудьми. Гребер зупинився. Навіть це опудало на мить йому здалося небезпечним.

— Гарна сьогодні погода, — сказав Гребер, дістав пачку сигарет, узяв одну собі, а решту простягнув чоловікові.

Двірник щось промимрив і витягнув сигарету.

— Демобілізований? — спитав, скоса позираючи на костюм Гребера.

Гребер похитав головою. Він уже хотів був сказати кілька слів про Елізабет, але передумав. Краще взагалі не привертати уваги двірника.

— Через тиждень знову назад, — пояснив він. — Четвертий раз.

Двірник ліниво кивнув. Він вийняв із рота сигарету, оглянув її і виплюнув кілька кришок тютюну.

— Не подобається? — поцікавився Гребер.

— Ні, чому ж. Але я, власне, курю сигари.

— З сигарами теж, мабуть, сутужно, еге ж?

— А ви як гадаєте?

— У мене є один знайомий, у якого ще збереглося коробок двітри. Наступного разу спробую дістати в нього кілька штук і принесу вам. Гарні сигари.

— Імпортні?

— Мабуть. Я на них не розуміюся. Вони з кільцями.

— Кільця ще нічого не означають. Будь-яка погань може мати кільця.

— Він крайсляйтер. Трави він не курить.

— Крайсляйтер?

— Атож. Альфонс Біндинг. Мій найкращий товариш.

— Біндинг ваш товариш?

— Навіть давній шкільний товариш. Я оце від нього прийшов. Він, а також штурмбанфюрер Ризе із СС. Ми давні друзі. Я саме йду до Ризе.

Двірник подивився на Гребера. Той зрозумів його погляд: чоловік не міг збагнути, чому медичний радник Крузе сидить у концтаборі, коли Біндинг і Ризе давні друзі Гребера.

— Просто сталося непорозуміння, — мовив Гребер байдуже. — Скоро все буде гаразд. Дехто ще здивується. Ніколи не варто поспішати, чи не так?

— Так, — переконано підтвердив двірник.

Гребер глянув на свій годинник.

— Мені вже час. А про сигари я не забуду.

Він пішов далі. «Це був непоганий початок із хабаром», — промайнуло в нього. Але незабаром його знов пойняла тривога. А може, він припустився помилки? Усе це раптом видалося йому хлоп'ячою витівкою. Мабуть, таки не треба було цього робити. Він став і оглянув себе. Та ще й оце прокляте цивільне лахміття! Греберові здалося, що то воно в усьому винне. Він хотів звільнитися від шкури солдата й відчути себе незалежним, а натомість опинився в світі страху і якоїсь непевності.

Гребер почав міркувати, що він іще може зробити. Елізабет до вечора все одно не повернеться. Він проклинав поспішність, з якою зажадав одержати папери. «Захист, — зітхнув він. — Учора вранці я ще чванився, що одруження стане для неї захистом. Сьогодні ж воно обернулось на небезпеку».

— Як ви смієте кепкувати? — закричав якийсь грубий голос.

Гребер підвів голову. Перед ним стояв невисокий на зріст майор.

— Ви що, не розумієте, який суворий тепер час, ви, нахаба?

Гребер якусь хвилю ошелешено дивився на майора. Потім усе збагнув. Він віддав йому честь, забувши про свій цивільний одяг. Старий сприйняв це як насмішку.

— Вибачте, — мовив Гребер. — Я не мав на увазі нічого поганого.

— Що?! Ви ще дозволяєте собі дурні жарти? Чому ви не в армії?

Гребер придивився до старого пильніше. Це був той самий майор, який уже раз нагримав на нього, — увечері, коли він стояв з Елізабет біля її будинку.

— Такі пройдисвіти, як ви, від сорому повинні були б провалитися крізь землю, а не блазнювати! — кричав майор.

— Та не кип'ятіться ви! — сердито сказав Гребер. — І забирайтеся знов туди, звідки ви вилізли!

Очі старого зробилися майже божевільними. Почервонівши як рак і аж захлинаючись, він розлючено пробелькотів:

— Я накажу вас заарештувати!

— Ви не можете цього зробити і знаєте це самі. Тож дайте мені спокій, мені не до вас.

— Та це ж... — Майор хотів був знов закричати, але несподівано ступив крок до Гребера й став принюхуватись, широко роздуваючи зарослі волоссям ніздрі. Його обличчя скривилося. — А-а, все ясно, — промовив він з огидою. — Тому ви й не в формі! Третя стать! Хай тобі чорт! Баба напахчена! Шльондра в штанях!

Він сплюнув, витер свої сиві вуса, кинув на Гребера ще один сповнений презирства погляд і мовчки подався геть.

От тобі й сіль для купання! Гребер понюхав свою руку. Тепер і він почув запах. «Шльондра, — подумав він. — А чи далекий я від цього? От що може зробити з людиною страх за долю іншої людини! Фрау Лізер, двірник... На що тільки я не йду! Одначе я надто швидко скотився з висоти своєї доброчесності вниз!»

Він стояв проти будинку гестапо. Біля воріт туди-сюди походжав молодий есесівець, час від часу позіхаючи. На вулицю, сміючись, вийшли кілька офіцерів СС. Потім звідкись вигулькнув якийсь літній чоловік і, скрадаючись, подивився на верхні вікна. Зупинившись, він дістав із кишені якогось папірця. Прочитав його, озирнувся довкола і, звівши очі до неба, неквапом підійшов до вартового. Есесівець оглянув повістку й байдуже пропустив чоловіка в будинок.

Гребер задивився у вікна. Він знову відчув страх, ще задушливіший, важчий і липкіший, ніж досі. Він не раз переживав страх, безнадійний і темний, крижаний, що перехоплює подих, а також останній, найбільший — страх живої істоти перед смертю. Але це був зовсім інший страх, повзучий, задушливий, непевний і загрозливий, брудний, слизький страх безсилля і руйнівних сумнівів; це був страх, що роз'їдав усе нутро, страх за іншу людину, ні в чому не винного заложника, за жертву беззаконня, страх перед свавіллям, владою і бездушністю. Це був чорний страх часу.

Гребер прийшов до фабрики задовго до кінця зміни. Минуло чимало часу, поки з'явилася Елізабет. Він уже почав був боятися, що її заарештували на фабриці. Спершу вона не впізнала його в цивільному, а потім розсміялася.

— Ти такий молодий! — вигукнула вона.

— Я не почуваюся молодим. Я почуваюся столітнім дідом.

— Чому? Що сталося? Тобі треба раніше повертатись назад?

— Ні, тут усе гаразд.

— Ти почуваєшся столітнім дідом тому, що в цивільному?

— Не знаю. Але в мене таке відчуття, ніби я, одягнувши цей триклятий костюм, узяв на себе всі турботи світу. Що тобі вдалося зробити зі своїми паперами?

— Все, — відповіла Елізабет, усміхнувшись, — я використала для цього навіть обідню перерву. Подала всі папери.

— Всі, — проказав Гребер. — Отже, робити більше нічого.

— А що ще треба було зробити?

— Нічого. Я тільки раптом злякався. Можливо, ми чинимо неправильно. Може, це тобі зашкодить.

— Мені? Як саме?

Гребер завагався.

— Я чув, що в таких випадках інколи надсилають папери до гестапо. Можливо, краще було б усе це облишити.

Елізабет зупинилась.

— Що ти ще чув?

— Нічого. Але мені зненацька стало страшно.

— Ти гадаєш, мене можуть заарештувати за те, що я хочу вийти заміж?

— Ні, не в цьому справа.

— А в чому? Ти думаєш, їм стане відомо, що мій батько в концтаборі!

— Та ні ж, — перебив її Гребер. — Їм це відомо напевне. Я подумав, що, може, краще було б не привертати до себе уваги. Від гестапо можна чекати чого завгодно. Раптом якомусь кретинові щось спаде на думку. Ти ж знаєш, як це буває. Там не питають, хто правий, а хто винуватий.

Елізабет хвилю помовчала.

— Що ж нам робити? — спитала потім.

— Я думав про це цілий день. Мабуть, тут уже нічого не вдієш. Якщо тепер ми заберемо заяви назад, то ще більше привернемо до себе увагу.

Вона кивнула і якось дивно подивилась на нього.

— Можна все-таки спробувати.

— Пізно, Елізабет. Ми повинні тепер іти на ризик і чекати.

Вони рушили далі. Фабрику було добре видно — вона стояла на невеличкій площі. Гребер уважно придивився до будівлі.

— Вас тут ще не бомбили?

— Ще ні.

— Фабрика майже не замаскована. Її неважко розпізнати.

— У нас великі підвали.

— А вони надійні?

— Більш-менш, гадаю.

Гребер підвів погляд. Елізабет ішла поруч і не дивилася на нього.

— Зрозумій мене, ради Бога, правильно, — сказав він. — Я боюся не за себе. Я боюся тільки за тебе.

— За мене тобі не треба боятися.

— А сама ти не боїшся?

— Я вже пізнала всі страхи, які є. У моїй душі більше немає місця для нового страху.

— А в моїй є, — промовив Гребер. — Коли когось любиш, з'являється багато нових страхів, про які раніше навіть не здогадувався.

Елізабет повернула до нього обличчя. Раптом вона розсміялась. Він теж подивився на неї і кивнув.

— Я ще не забув, що казав позавчора, — заявив він. — Але невже спершу мусиш пережити страх, щоб переконатися в тому, що когось любиш?

— Не знаю. Але гадаю, що це допомагає.

— Проклятий костюм! Завтра я його скину. А я думав, що цивільним живеться легко!

Елізабет усміхнулась:

— Отже, все це лише через костюм?

— Ні, — зітхнув він із полегшенням. — Це через те, що я знов живу. Знов живу й хочу жити. І разом із бажанням, мабуть, приходить страх. Цілий день на душі в мене було препогано. Тепер, коли побачив тебе, трохи покращало. Але ж насправді нічого не змінилося. Просто дивно, як мало треба, щоб виник страх.

— І кохання, слава Богу, теж! — додала Елізабет.

Гребер глянув на неї. Вона йшла поруч, весела й безтурботна.

«Вона змінилася, — подумав він. — Вона міняється щодня. Раніше вона боялася, а я ні. Тепер навпаки».

Вони поминули Гітлерпляц. За церквою палахкотіла вечірня заграва.

— Де це знов горить? — запитала Елізабет.

— Ніде. Це просто сідає сонце.

— Сідає сонце? Про це тепер зовсім не думаєш, правда ж?

— Правда.

Вони йшли далі. Вечірня заграва дедалі розгорялася, її відблиски лягали на їхні обличчя і руки. Гребер дивився на зустрічних перехожих. Він побачив їх раптом зовсім іншими, ніж досі. Кожен із них був

людиною і мав свою долю. «Легко розумувати й бути хоробрим, коли в тебе нічого немає, — думав Гребер. — Але коли в тебе щось є, світ виглядає зовсім інакше. Усе стає і легшим, і важчим, а інколи й зовсім неможливим. Мужність потрібна й тоді, але вона має інший вигляд, називається інакше і, власне, тільки тоді й починається». Він глибоко зітхнув. У нього було таке враження, немовби він повернувся з небезпечного завдання в тилу ворога, коли загроза не стала меншою, але на якийсь час відступила.

— Дивно, — мовила Елізабет. — Це, мабуть, весна. Тут же вулиця геть зруйнована, і немає жодних підстав для цього... І все-таки мені здається, що я відчуваю запах фіалок...

18

Бетхер спаковував свої речі. Інші стояли навколо нього.

— Ти її справді знайшов? — запитав Гребер.

— Так, але...

— Де?

— Просто на вулиці, — відповів Бетхер. — Вона стояла на розі Келерштрасе і Бірштрасе, біля колишньої крамниці парасольок. І я її спершу навіть не впізнав.

— Де ж вона весь час була?

— У таборі біля Ерфурта. Ось послухайте. Вона стоїть собі біля крамниці, а я її не бачу. Я проходжу повз неї, а вона гукає мене: «Отто! Ти мене не впізнав?»

Бетхер зробив паузу й обвів усіх поглядом.

— Але хіба можна, друзі, впізнати жінку, яка схудла на сорок кілограмів?

— Як називається табір, у якому вона була?

— Не знаю. Здається, «Лісовий табір номер два». Я її спитаю. Але слухай-но нарешті далі! Я дивлюся на неї й кажу: «Альмо, це ти?» — «Я, — відповідає вона. — Отто, у мене було таке передчуття, що ти приїдеш у відпустку, тому я й повернулася сюди». А я все дивлюся на неї й мовчу. Жінка, яка колись була дужа, мов кінь, тепер стояла переді мною геть худа, якихось п'ятдесят п'ять кілограмів замість доброго центнера раніше. Просто кістяк, на якому метляється одяг! Жердина, та й годі! — Бетхер засопів.

— Яка ж вона на зріст? — поцікавився Фельдман.

— Що?

— Яка вона на зріст, твоя дружина?

— Десь метр шістдесят. А хіба що?

— Отже, тепер у неї нормальна вага.

— Нормальна вага? Чоловіче, що ти плетеш? — Бетхер втупився у Фельдмана. — Це не для мене! Для мене це — тріска! Мені не підходить ця триклята нормальна вага! Я хочу, щоб моя дружина була така, як раніше, показна, із задом, на якому можна розбивати горіхи, а не з двома жалюгідними квасолинами замість нього. За що я воюю? За отаку тріску?

— Ти воюєш за нашого улюбленого фюрера й нашу дорогу вітчизну, а не за забійну вагу своєї дружини, — кинув Ройтер. — Після трьох років на фронті тобі пора б уже це знати.

— Забійна вага? Та хто що каже про забійну вагу? — Бетхер люто й безпомічно переводив погляд з одного на іншого. — Це була жива вага! А з усім іншим ідіть ви...

— Стривай! — Ройтер застережно підняв руку. — Думай що завгодно, але не висловлюйся! І радій, що твоя дружина ще жива!

— Я й радію! Але хіба вона не могла б бути жива й така ж міцна, як і раніше?

— Але ж, Бетхере! — сказав Фельдман. — Її ж можна знову відгодувати.

— Ти так гадаєш? А чим? Отими крихтами, що їх дають на талони?

— Спробуй купити щось із-під поли.

— Вам легко давати поради! — зітхнув Бетхер. — А в мене залишилося всього-на-всього три дні відпустки. Як же мені за три дні відгодувати дружину? Та навіть якби вона купалася в самому риб'ячому жирі і їла сім разів на день, то й тоді поправилася б щонайбільше на кілька кілограмів. А це майже ніщо! Кепські мої справи, друзі!

— Чому ж кепські? Ти ж маєш іще оту товсту хазяйку, якщо тобі потрібне сало!

— У тому-то й річ. Я гадав, що коли знайду дружину, то про хазяйку більше й не згадуватиму. Я сімейний чоловік, а не якийсь там вітрогон. А тепер хазяйка подобається мені більше.

— А ти, виявляється, страшенно легковажний тип, — зробив висновок Ройтер.

— Я не легковажний! Я беру все близько до серця, у цьому моя помилка. А взагалі я міг би бути задоволений. Але цього ви, дикуни, не збагнете!

Бетхер підійшов до своєї шафки й запхнув решту речей у ранець.

— Ти вже вирішив, де житимеш зі своєю дружиною? — спитав Гребер. — Чи в тебе лишилася колишня квартира?

— Звичайно, ні. Розбомбило! Але краще вже перебути десь серед руїн у підвалі, ніж бодай один день зостатися тут. Та от біда: дружина мені більше не подобається. Я її, звичайно, ще люблю, для того ми з нею й одружувались, але така, як тепер, вона мені більше просто не подобається. Інакше я не можу, і все! Що мені робити? Вона це, звичайно, теж відчуває.

— Скільки ще в тебе відпустки?

— Три дні.

— І ти не можеш ці три дні придуритися?

— Друже, — спокійно сказав Бетхер, — жінка в ліжку, мабуть, може придуритися. Чоловік ні. Повір мені, було б краще, якби я поїхав, не зустрівшись із нею. А то ми обоє тільки мучимося.

Він узяв свої речі й пішов.

Ройтер подивився йому вслід. Потім перевів погляд на Гребера.

— А ти? Що робитимеш ти?

— Навідаюся в запасний батальйон. Про всяк випадок спитаю, чи не треба ще якихось паперів.

Ройтер вишкірився:

— Невдача твого друга Бетхера тебе не налякала, чи не так?

— Ні. Мене налякало зовсім інше.

— Небезпечно, — промовив писар із запасного батальйону. — На фронті небезпечно. Ти знаєш, що треба робити, коли насувається небезпека?

— Треба ховатися, — відповів Гребер. — Це відомо кожній дитині. Але мене це не обходить! Я у відпустці!

— Ти просто ще думаєш, що у відпустці, — поправив його писар. — А якої ти заспіваєш, коли я тобі покажу одержаний сьогодні наказ?

— Буде видно.

Гребер дістав пачку сигарет і поклав її на стіл. Він відчув, як неприємний холодок скував йому серце.

— Небезпечно, — знов повторив писар. — Великі втрати. Терміново потрібне поповнення. Усіх відпускників, у яких немає поважних причин залишатися, негайно відішлють у частини. Ясно?

— Так. А що це таке — «поважні причини»?

— Смерть когось із рідних, невідкладні сімейні справи, тяжка хвороба...

Писар узяв сигарети.

— Отже, забирайся геть! І не потикайся сюди. Якщо тебе не розшукають, то й не відішлють у частину. Уникай казарми, як чуми. Зна-

йди де-небудь притулок, поки закінчиться відпустка. Потім повідомиш про від'їзд. Тобі нічого не загрожує. Покарання за те, що не залишив адреси? Але ж ти все одно їдеш на фронт, і баста!

— Я одружуюсь, — заявив Гребер. — Це поважна причина?

— Одружуєшся?

— Так. Тому я, власне, й тут. Я хочу дізнатися, чи, крім солдатської книжки, мені потрібні ще які-небудь папери?

— Одруження! Можливо, це й поважна причина. Можливо, кажу я. — Писар припалив сигарету. — Це може бути причиною. Але навіщо тобі ризикувати? Особливих паперів тобі, як фронтовій свині, не треба. А коли щось буде потрібно, приходь до мене: я все зроблю тобі нишком-тишком, ніхто нічого не знатиме. У тебе є пристойний одяг? У цьому лахмітті ти ж не будеш одружуватися.

— А тут можна що-небудь обміняти?

— Іди до каптенармуса, — порадив писар. — Поясни йому, що ти одружуєшся. Скажеш, що це я тебе послав. У тебе знайдеться ще пачка добрих сигарет?

— Ні. Але я, мабуть, зможу дістати.

— Не мені. Фельдфебелеві.

— Побачу. Ти не знаєш, чи мусить жінка, що виходить заміж за фронтовика, мати якісь особливі довідки?

— Не маю уявлення. Але гадаю, що ні. Усе це, мабуть, робиться швидко.

Писар поглянув на свій годинник.

— Негайно йди на склад. Фельдфебель саме там.

Гребер попрямував до флігеля, в якому був склад. Його влаштували на горищі. Товстий фельдфебель мав очі різного кольору. Одне було неприродно фіолетово-голубе, наче фіалка, друге — світло-каре.

— Чого ви на мене витріщились? — гаркнув він. — Ви що, ніколи не бачили скляного ока?

— Бачив. Але різнокольорових очей не бачив.

— Це не моє око, ідіоте! — Фельдфебель тицьнув пальцем у те, що було фіолетово-голубе й блищало. — Я позичив його в товариша. Моє вчора впало на підлогу. Воно було каре. Ці речі дуже крихкі. Їх треба було б робити з целулоїду.

— Тоді вони були б вогненебезпечні.

Фельдфебель глянув на Гребера. Придивився до його нагород і вишкірився.

— Теж правильно. А от уніформи для вас у мене немає. На превеликий жаль. Усі такі самі старі, як і ваша.

Він втупився в Гребера своїм фіолетово-голубим оком. Каре не так блищало. Гребер виклав на стіл пачку Біндингових сигарет. Фельдфебель окинув її карим оком, вийшов і повернувся з мундиром у руках.

— Це все, що я маю.

Гребер навіть не доторкнувся до мундира. Він дістав із кишені невеличку пласку пляшку з коньяком, яку він завбачливо взяв із собою, і поставив її біля сигарет. Фельдфебель зник і повернувся вже з кращим мундиром і майже новими штаньми. Гребер оглянув спершу штани; його власні були всі в латках. Він покрутив нові штани в руках і помітив, що каптенармус склав їх так, щоб приховати пляму завбільшки з долоню. Гребер мовчки подивився на цю пляму, потім на коньяк.

— Це не кров, — пояснив фельдфебель. — Це найкраща маслинова олія. Чоловік, що носив їх, приїхав з Італії. Трохи бензину — і плями як не було.

— Якщо це робиться так легко, то чому ж він їх обміняв, а не вичистив сам?

Фельдфебель широко усміхнувся:

— Слушне запитання. Але той чоловік хотів мати уніформу, що смерділа б окопами. Як оце ваша. Два роки він просидів десь у Мілані в канцелярії, а нареченій писав листи нібито з фронту. Не міг же він приїхати додому в нових штанях, на які тільки перекинув тарілку з салатом. Це в мене найкращі штани, їй-богу.

Гребер йому не вірив, але в нього більше нічого не було й виторгувати щось краще він не міг. І все-таки він похитав головою.

— Ну, добре, — сказав фельдфебель. — Є ще одна пропозиція. Можете їх не обмінювати. Залиште собі своє лахміття. Таким чином матимете ще й вихідну уніформу. Домовились?

— А хіба стара вам не потрібна для рахунку?

Фельдфебель зневажливо махнув рукою. У його фіолетово-голубому оці відбився сонячний промінь, що проник крізь запилену шибку.

— З рахунком уже давно не все в порядку. Та хіба тепер узагалі є що-небудь у порядку? Ви щось таке знаєте?

— Ні.

— Отож-бо, — зітхнув фельдфебель.

Проходячи повз міську лікарню, Гребер зупинився. Згадав про Мутцига. Адже він обіцяв провідати його. Хвилину Гребер вагався, по-

тім ступив у двері. У нього раптом виникло якесь забобонне почуття, що цим людяним учинком він зможе задобрити долю.

Ампутованих розмістили на другому поверсі. На першому лежали тяжкопоранені й ті, яких щойно прооперували й вони не могли ще вставати з ліжка; у разі повітряного нальоту їх можна було швидко перенести до бомбосховища. Ампутованих тут не вважали безпомічними й тому поклали їх вище. Під час тривоги вони допомагали один одному. Той, у кого було ампутовано обидві ноги, в крайньому разі міг обхопити за шиї двох з ампутованими руками й так дістатися до бомбосховища, доки персонал лікарні рятуватиме тяжкопоранених.

— Ти? — здивувався Мутциг, побачивши Гребера. — Ніколи б не подумав, що прийдеш.

— Я теж. Але ж, як бачиш, прийшов.

— Це здорово, Ернсте. Штокман теж у нас. Ти не був із ним в Африці?

— Був.

Штокман утратив праву руку. Він грав разом з двома іншими інвалідами в скат.

— Ернсте, — сказав він, — а що з тобою?

Його погляд прискіпливо вивчав Гребера. Він немовби шукав слідів поранення.

— Нічого, — відпював Гребер.

Усі дивилися на нього. В усіх був такий самий погляд, як у Штокмана.

— Відпустка, — пояснив Гребер ніяково. Він почувався майже винним у тому, що був здоровий.

— Я думав, що в Африці ти своє відвоював і заробив безстрокову відпустку.

— Мене заштопали, а потім послали в Росію.

— Тобі пощастило. Мені, власне, також. Інші попали в полон. Їх так і не вдалося вивезти літаками. — Штокман помахав куксою. — Якщо це-о можна назвати щастям.

Чоловік, що сидів посередині, вдарив картами по столу.

— Ми граємо чи базікаємо? — запитав він грубо.

Гребер побачив, що в нього немає обох ніг. Вони були ампутовані дуже високо. На правій руці в чоловіка бракувало двох пальців, не мав він і вій. Повіки недавно затяглися шкірою, вона була червона й блискуча. Очевидно, чоловік обгорів.

— Грайте собі далі, — сказав Гребер. — Я маю час.

— Ще одне коло, — пояснив Штокман. — Ми скоро закінчимо.

Гребер присів біля Мутцига на підвіконні.

— Не ображайся на Арнольда, — прошепотів Мутциг. — У нього сьогодні важкий день.

— Це той, що посередині?

— Так. Учора сюди приходила його дружина. А після цього в нього завжди важко на душі.

— Що ти там базікаєш? — гукнув Арнольд.

— Я базікаю про минулі часи. Я ж на це ще маю право?

Арнольд щось пробурмотів і повернувся до гри.

— А загалом у нас тут дуже пристойно, — сказав Мутциг. — Навіть можемо повеселитись. Арнольд був муляром; це не така вже й проста робота, ти ж знаєш. А дружина його зраджує. Йому розповіла про це його мати.

Штокман кинув карти на стіл:

— Трикляте невезіння! Я сподівався на жировий туз. Хто ж міг подумати, що три валети виявляться на одних руках?!

Арнольд щось пробурмотів і знову почав тасувати карти.

— Коли одружуєшся, часом не знаєш, що краще: не мати руки чи ноги, — сказав Мутциг. — Штокман каже, що краще, коли немає руки. Але ж як однією рукою тримати в ліжку жінку? А тримати ж треба!

— Це не так важливо. Головне, що ти живий!

— Це правда, але ж не радітимеш з цього все життя. Після війни ще сяк-так. А потім ти вже ніякий не герой, ти просто каліка.

— Я так не думаю. Та й потім є чудові протези.

— Я не про це, — відповів Мутциг, — я маю на увазі не роботу.

— Ми повинні виграти війну! — раптом голосно заявив Арнольд, який весь час прислухався до їхньої розмови. — Тепер нехай інші сьорбнуть горя. Ми потрудилися, скільки могли. — Він неприязно стрельнув очима в бік Гребера. — Якби всі ледацюги були на фронті, нам не довелося б увесь час відступати.

Гребер нічого не відповів. З ампутованими краще не сперечатися; людина, яка втратила руку чи ногу, завжди має рацію. Сперечатися можна з тими, у кого прострелені легені, чи осколок у шлунку, або, може, щось ще гірше; але, хоч як дивно, не з ампутованими.

Арнольд грав далі.

— Як ти гадаєш, Ернсте? — спитав Мутциг по хвилі. — У Мюнстері в мене була дівчина, ми й досі листуємося. Вона гадає, що я поранений у ногу. Я їй про це ще нічого не писав.

— Не поспішай. І радій, що тобі більше не треба туди повертатися.

— Я так і роблю, Ернсте. Але ж не можна радіти вічно.

— Мене аж нудить від ваших балачок, — промовив раптом до Мутцига один з уболівальників, що сиділи навколо картярів. — Випийте й будьте чоловіками!

Штокман засміявся.

— Чого ти смієшся? — запитав Арнольд.

— Я оце подумав, що було б, якби цієї ночі важка бомба гепнула просто сюди, в самісіньку середину, так, щоб від нас залишилася сама каша. На що перетворилися б тоді всі наші клопоти?

Гребер підвівся. Він побачив, що в уболівальника немає обох ніг. «Міна або відморозив», — мимоволі подумав він.

— А де наша зенітна артилерія? — обурився Арнольд. — Чи вона вся справді потрібна вам на фронті? Тут майже нічого не залишилося.

— На фронті теж.

— Що?

Гребер зрозумів, що зробив помилку.

— На фронті ми чекаємо нової, таємної зброї, — сказав він. — Кажуть, це справжнє чудо.

Арнольд витріщив на нього очі:

— Чорт забирай, що ти тут мелеш? Виходить, нібито ми програємо війну! Це зовсім не так. Гадаєш, мені хочеться сидіти в паршивому візку й продавати сірники, як після Першої світової? Ми маємо права! Їх нам обіцяв фюрер!

Він розлючено кинув карти на стіл.

— Увімкни радіо, — звернувся уболівальник до Мутцига. — Музику!

Мутциг крутнув ручку. Злива тріскучих слів вдарила з радіоприймача. Він крутнув далі.

— Залиш попередню хвилю, — гукнув роздратовано Арнольд.

— Навіщо? Це всього-на-всього балачки.

— Залиш, кажу тобі! Це партійна промова. Якби їх слухали всі, справи йшли б значно краще.

Мутциг зітхнув і повернув ручку назад. У кімнаті знов залунав голос крикуна. Арнольд слухав, зціпивши зуби. Штокман щось на мигах показав Греберу і стенув плечима. Гребер підійшов до нього.

— Бувай здоров, Штокмане, — прошепотів він. — Мені час іти.

— Є веселіші справи, еге ж?

— Та ні. Але мені вже час.

Гребер рушив до виходу. Його супроводжували погляди поранених. Йому здавалося, ніби він голий. Він перейшов зал повільно,

гадаючи, що так менше дратуватиме ампутованих. Але він бачив, як вони дивились йому вслід. Мутциг прошкандибав за ним до самих дверей.

— Заходь іще, — сказав він у тьмяно освітленому коридорі. — Сьогодні тобі не поталанило. Узагалі ж ми веселіші.

Гребер вийшов на вулицю. Наближався вечір. Несподівано Гребером знову оволодів страх за Елізабет. Цілий день він тікав від нього. Але тепер, у цьому непевному світлі, страх, здавалося, знову з усіх кутків виповзав на нього.

Він пішов до Польмана. Старий відчинив йому зразу. Очевидно, він когось чекав.

— А, це ви, Гребере, — сказав він.

— Так. Я вас довго не затримаю. Я лише хочу дещо спитати.

Польман впустив його.

— Заходьте. Краще, коли ви не стоятимете під дверима. Людям не треба знати...

Вони увійшли до кімнати, в якій горіла лампа. Гребер почув свіжий дим від сигарет. Польман не мав у руках сигарети.

— Що ви хотіли в мене спитати, Гребере?

Гребер озирнувся довкола.

— У вас тільки одна кімната?

— Чому це вас цікавить?

— Може статися, що мені треба буде сховати на кілька днів одну людину. У вас можна?

Польман мовчав.

— Її не розшукують, — додав Гребер. — Я хотів би знати це лише про всяк випадок. Можливо, в цьому й не буде потреби. Я боюся за одну людину. А може, я це собі просто уявляю.

— Чому ви прийшли з цим до мене?

— Я більше нікого не знаю.

Гребер і сам не розумів, чому він прийшов. Він бажав тільки одного: про всякий випадок знайти притулок.

— Хто це?

— Дівчина, з якою я хочу одружитися. Батько її в таборі. Я боюсь, що її теж заберуть. Вона не зробила нічого поганого. А може, я просто перебільшую небезпеку.

— Ні, це не перебільшення, — відповів Польман. — Краще бути обережним, ніж потім каятись. Можете розраховувати на цю кімнату, якщо вона вам буде потрібна.

Гребер відчув тепло й полегшення.

— Дякую, — сказав він. — Щиро дякую.

Польман усміхнувся. Він раптом здався Греберові не таким старим і немічним, як раніше.

— Дякую, — ще раз сказав Гребер. — Я сподіваюся, що кімната мені не знадобиться.

Вони стояли біля полиць із книгами.

— Візьміть собі, що хочете, — щиро запропонував Польман. — Інколи це допомагає пережити тяжку мить.

Гребер похитав головою.

— Мені ні. Але я хочу збагнути одне: як можна узгодити ці книжки, вірші, цю філософію з нелюдською жорстокістю штурмових загонів, концентраційними таборами і знищенням ні в чому не винних людей?

— Це не можна узгодити. Це лише співіснує в часі. Якби ті, хто понаписував ці книжки, були живі, вони також сиділи б у концтаборі.

— Мабуть.

Польман подивився на Гребера.

— Ви хочете одружитися?

— Так.

Старий дістав із полиці якусь книжку.

— Я не можу дати вам нічого іншого. Візьміть, будь ласка, оце. Тут немає чого читати: тут лише малюнки, самі малюнки. Часто, коли я не в змозі читати, я цілу ніч розглядаю малюнки. Поезія і малюнки — вони завжди зі мною, поки в лампі є гас. А потім, у темряві, залишається тільки молитва.

— Так, — промовив Гребер невпевнено.

— Я багато про вас думав, Гребере. Про вас, а також про те, що ви мені недавно сказали. На це немає відповіді. — Польман замовк, потім тихо додав: — Є тільки одне: треба вірити. Вірити. Що ж нам іще лишається?

— У що?

— У Бога. І в добро, що живе в людині.

— А ви ніколи в ньому не сумнівалися? — запитав Гребер.

— Чому ж, — відповів старий. — Навіть часто. А то хіба я міг би вірити?

Гребер вирушив до фабрики. Знявся вітер, і розкошлані хмари пропливали над самими дахами. Через площу в напівтемряві марширував взвод солдатів. Кожен ніс під рукою пакунок. Вони йшли на вок-

зал, щоб виїхати на фронт. «Я теж міг би бути серед них», — подумав Гребер. Перед розбитим будинком він побачив темну липу, і раптом його плечі, м'язи сповнило те саме відчуття життя, яке повернулось до нього, коли він побачив цю липу вперше. «Дивно, — промайнуло в нього. — Мені шкода Польмана, а він безсилий допомогти мені. Але щоразу після зустрічі з ним я відчуваю життя дедалі глибше».

19

— Ваші папери? Зачекайте хвилинку. — Службовець зняв окуляри й поглянув на Елізабет. Потім поважно підвівся і зник за дерев'яною стінкою, що відділяла його віконце від великого залу.

Гребер подивився йому вслід і озирнувся. Дорога до виходу була забита людьми.

— Іди до дверей, — сказав він тихо. — Чекай там. Коли побачиш, що я скидаю кашкета, негайно біжи до Польмана. Ні про що не турбуйся, біжи негайно, а я прийду потім.

Елізабет завагалася.

— Іди! — повторив він нетерпляче. — Можливо, цей старий козел когось покличе. Не варто ризикувати. Чекай надворі.

— Може, він просто хоче ще щось довідатись про мене.

— Буде видно. Я йому скажу, що тобі стало недобре і ти на хвилину вийшла на повітря. Іди, Елізабет!

Він стояв біля віконця і дивився їй вслід. Вона обернулася і посміхнулась. Потім зникла в натовпі.

— Де фрейлейн Крузе?

Гребер повернув голову. Службовець уже стояв на місці.

— Вона зараз прийде. Усе гаразд?

Службовець кивнув.

— Коли ви маєте намір одружуватись?

— Якомога швидше. У мене вже лишилося мало часу. Моя відпустка майже закінчилась.

— Ви можете одружитися відразу, якщо хочете. Папери готові. Для солдатів усе робиться швидко й просто.

Гребер побачив у руках чоловіка папери. Службовець усміхався. Гребер відчув, що сили покидають його. Несподівано йому стало душно.

— Усе влаштовано? — запитав він і скинув кашкета, щоб витерти з обличчя піт.

— Так, — підтвердив службовець. — А де ж фрейлейн Крузе?

Гребер поклав кашкета на віконце. Спробував знайти поглядом Елізабет. Зал був переповнений людьми, і він її не бачив. Потім помітив на віконці свій кашкет. Він забув, що це був сигнал небезпеки.

— Одну хвилинку, — швидко сказав він. — Я її зараз приведу.

Він квапно почав пробиратися між людьми, сподіваючись наздогнати Елізабет на вулиці. Але коли підійшов до виходу, то побачив, що вона спокійно стоїть біля колони й чекає.

— Слава Богу, ти тут! — зрадів він. — Усе гаразд, Елізабет.

Вони повернулися назад. Службовець передав Елізабет папери.

— Ви дочка медичного радника Крузе? — поцікавився він.

— Так.

Гребер затамував подих.

— Я знав вашого батька, — сказав службовець.

Елізабет здивовано звела на нього погляд.

— Вам що-небудь відомо про нього? — спитала вона за мить.

— Не більше, ніж вам. Ви про нього нічого не чули?

— Ні.

Чоловік надів окуляри. У нього були водянисто-блакитні короткозорі очі.

— Сподіватимемось на краще. — Він подав Елізабет руку. — На все добре. Я взяв вашу справу на свою відповідальність і зробив усе сам. Можете одружуватися хоч сьогодні. Я можу для вас усе підготувати. Якщо хочете, хоч зараз.

— Зараз, — сказав Гребер.

— Сьогодні вдень, — промовила Елізабет. — Можна о другій дня?

— Я це влаштую для вас. Вам треба з'явитися до гімнастичного залу міської школи. Тепер там реєструють шлюби.

— Спасибі.

Вони спинились біля виходу.

— Чому не зараз? — спитав Гребер. — І нам уже нічого не стояло б на перешкоді.

Елізабет усміхнулася.

— Мені ж треба хоч трохи часу, щоб приготуватися. Ернсте! Невже ти цього не розумієш?

— Лише наполовину.

— Досить і цього. Зайди по мене за чверть до другої.

Гребер стояв нерішуче.

— Усе йде добре, — сказав він згодом. — А я чого тільки не сподівався! І сам не знаю, чому мені було так страшно. Я мав досить смішний вигляд, еге ж?

— Ні.

— Ба так!

Елізабет похитала головою.

— Мій батько теж гадав, що люди, які його застерігали, мали смішний вигляд. Нам просто пощастило, Ернсте, оце і все!

Пройшовши кілька кварталів, Гребер знайшов кравецьку майстерню. У ній сидів чоловік, що скидався на кенгуру. Він шив військову форму.

— У вас можна почистити штани? — спитав Гребер.

Чоловік підвів голову.

— У мене кравецька майстерня, а не пункт чистки.

— Я бачу. Я хочу також випрасувати свій одяг.

— Той, що на вас?

— Так.

Кравець трохи побурмотів і встав. Оглянув пляму на штанях.

— Це не кров, — пояснив Гребер. — Це маслинова олія. Трохи бензину, і вона зникне.

— Чому ж ви не зробите це самі, коли ви так добре розбираєтесь? Бензин тут узагалі нічого не поможе.

— Може, й так. Вам це напевно краще відомо. У вас немає нічого такого, у що я міг би поки перевдягнутися?

Кравець зник за перегородкою і повернувся з картатими штаньми та білим піджаком. Гребер узяв одяг.

— Скільки це триватиме? — спитав він. — Уніформа мені потрібна на весілля.

— Годину.

Гребер переодягнувся.

— Тоді через годину я прийду.

Схожий на кенгуру кравець недовірливо поглянув на нього. Він думав, що Гребер посидить у майстерні.

— Моя уніформа — непогана застава, — заявив Гребер. — Я не втечу.

Кравець несподівано усміхнувся на всі зуби.

— Ваша уніформа, юначе, належить державі. Та йдіть собі. І не забудьте підстригтися. Вам це потрібно, коли ви зібралися одружуватись.

— Ваша правда.

Гребер прокинувся з дрімоти і злякався, його вже обслуговувала якась жінка.

— Мій чоловік на фронті, — сказала вона. — Я його заміняю. Сідайте ось сюди. Поголити?

— Підстригти. Ви й це вмієте?

— О Господи! Та я це так умію, що скоро вже почну знов забувати. І голову помиємо? У нас іще є чудове мило.

— Гаразд. І голову помиємо.

Жінка була енергійна й рішуча. Вона підстригла Гребера й добре вимила йому голову з милом, а потім витерла волохатим рушником.

— Брильянтину не бажаєте? — запропонувала вона. — У нас є французький.

Гребер прогнав дрімоту, поглянув у дзеркало і злякався. Волосся на скронях було підстрижене так коротко, що вуха, здавалося, повиростали.

— Брильянтин? — владно перепитала жінка ще раз.

— А як він пахне? — Гребер згадав про Альфонсову сіль для купання.

— Пахне, як брильянтин. Як же ще? Французький.

Гребер узяв баночку й понюхав. Брильянтин тхнув давнім прогірклим жиром. Час перемог і справді давно минув. Він оглянув своє волосся: там, де воно було довше, тепер стирчали якісь віхті.

— Гаразд. Давайте брильянтин. Але трішечки.

Він заплатив і вирушив знов до кравця.

— Ви прийшли ранувато, — пробурмотів той.

Гребер промовчав. Він сів і почав спостерігати, як кравець прасує одяг. Від теплого повітря його хилило на сон. Війна раптом стала дуже далекою. Ліниво гули мухи, шипіла праска, і в невеличкій кімнатці запанувала атмосфера незвичної і давно забутої безпеки.

— Це все, що я можу зробити.

Кравець подав Греберу штани. Той оглянув їх. Пляма майже зникла.

— Чудово! — похвалив він.

Штани тхнули бензином, але про це Гребер нічого не сказав. Він швиденько переодягнувся.

— Хто вас підстригав? — спитав кравець.

— Якась жінка, її чоловік на фронті.

— У вас такий вигляд, ніби ви підстригалися самі. Постривайте хвилинку.

Схожий на кенгуру кравець зрізав ножицями кілька відстовбурчених пасом.

— Ось так краще.

— Скільки я маю заплатити?

Кравець махнув рукою:

— Тисячу марок або зовсім нічого. Отже, нічого. Подарунок на весілля.

— Дякую. Тут поблизу є квітковий магазин?

— Є, на Шпіхернштрасе.

Магазин був відчинений. Дві жінки торгувалися з продавщицею за вінок.

— Але ж на гілках справжні шишки, — казала продавщиця. — Це коштує дорожче.

Одна з жінок обурливо зиркнула на неї. Її опухлі зморшкуваті щоки тремтіли.

— Це спекуляція, — заявила вона. — Спекуляція! Ходімо, Мінно! Знайдемо де-небудь дешевшого вінка.

— Можете не купувати! — ущипливо відповіла продавщиця. — Я свій товар ще продам.

— За таку ціну?

— Авжеж, за таку! У мене вінки не залежуються, до вечора їх розкуповують, шановна пані!

— Ви наживаєтесь на війні!

Обидві жінки вийшли з крамниці. Продавщиця перевела дух, так наче хотіла їм ще щось гукнути, але потім повернулася до Гребера. Щоки її раптом спалахнули.

— А вам? Вінок чи прикраси на домовину? Ви ж бачите, вибір не великий, але в нас є дуже гарне ялинове гілля.

— Мені нічого не треба для похорону.

— Тобто як? — здивувалася продавщиця.

— Я хочу купити квіти.

— Квіти? У мене є лілеї...

— Лілей не треба. Щось для весілля.

— Лілеї на весілля можна брати сміливо, шановний пане! Вони — символ незайманості й чистоти.

— Це правда. А хіба троянд у вас немає?

— Троянд? У цей час? Звідки? У теплицях нині вирощують овочі. Тепер узагалі важко діставати квіти.

Гребер обійшов прилавок. Нарешті за вінком у вигляді свастики він знайшов букетик нарцисів.

— Дайте мені оці.

Продавщиця витягла букетик і побризкала його водою.

— Доведеться, на жаль, загорнути вам квіти в газету. Іншого паперу в мене немає.

— Байдуже.

Гребер заплатив за нарциси й вийшов. Із квітами в руках він відразу відчув себе якось ніяково. Здавалося, всі перехожі задивляються на нього. Спершу він тримав букета квітами вниз, потім узяв його під пахву. Греберів погляд упав на газету, в яку був загорнутий букет. Поруч із живими квітами було видно фото якогось чоловіка з роззявленим ротом. То був голова народного суду. Гребер прочитав текст. Якихось чотирьох засуджено до страти за те, що вони більше не вірили в перемогу Німеччини. Їм сокирою відрубано голови. Гільйотину було давно скасовано. Вона виявилася надто людяною покарою. Гребер зняв із букета газету й викинув її геть.

Службовець сказав правду: бюро реєстрації шлюбів містилося в гімнастичному залі міської школи. Реєстратор сидів за рядом канатів, кінці яких були прив'язані до стіни. Поруч висів портрет Гітлера у військовій формі, під ним — свастика з німецьким орлом. Довелося почекати. Перед ними розписувався якийсь літній солдат. У його майбутньої дружини на грудях красувалася золота брошка у вигляді вітрильника. Солдат хвилювався, жінка стояла байдужа. Вона усміхнулася до Елізабет, немовби вони були змовниці.

— Свідки, — промовив реєстратор. — Де ваші свідки?

Солдат щось промимрив. У нього їх не було.

— Я гадав, що коли одружується фронтовик, то свідки не потрібні, — нарешті вимовив він.

— Ще чого! У нас порядок!

Солдат звернувся до Гребера:

— Може, ти нам допоможеш, друже? Ти і фрейлейн? Тільки поставте свої підписи.

— Певна річ. А потім ви розпишетеся за нас. Я теж не думав, що потрібні свідки.

— Хто ж про це думає!

— Кожен, хто знає свої громадянські обов'язки, — суворо заявив реєстратор. Він, очевидно, сприйняв цю байдужність як особисту образу. — Хіба в бій ви йдете без гвинтівок?

Солдат здивовано подивився на нього.

— Але ж це зовсім інша річ. Свідки — не зброя!

— Я цього й не сказав. Це було лише порівняння. Ну, то як же тепер? У вас є свідки?

— Оцей мій приятель і його дама.

Реєстратор незадоволено глипнув на Гребера. Йому не сподобалося, що все влаштовано так просто.

— У вас є документи? — з надією спитав він у Гребера.

— Так, ми й самі хочемо розписатись.

Реєстратор щось буркнув і взяв папери. Він записав прізвища Гребера й Елізабет у реєстраційну книгу.

— Розпишіться ось тут.

Усі четверо поставили свої підписи.

— Вітаю вас від імені фюрера, — холодно сказав реєстратор солдатові та його дружині. Потім повернувся до Гребера.

— А ваші свідки?

— Тут. — Гребер показав на обох.

Реєстратор похитав головою.

— Я можу взяти лише одного з них, — заявив він.

— Чому? Адже ви взяли нас обох.

— Ви ж були ще не одружені. А ці двоє тепер — сім'я. Свідками можуть бути лише двоє чужих людей. Дружина для цього не підходить.

Гребер не знав, чи службовець чинить справедливо, чи лише шукає причіпку.

— А тут немає кого-небудь, хто б нам допоміг? — запитав Гребер. — Може, хтось із ваших співробітників?

— Я тут не для того, щоб займатися такими справами, — відповів реєстратор із прихованою радістю. — Якщо у вас немає свідків, ви не зможете розписатись.

Гребер оглянувся.

— Що вам потрібно? — поцікавився літній чоловік, який саме увійшов і все чув. — Свідок? Беріть мене.

Він став коло Елізабет. Службовець холодно запитав у нього:

— У вас є документи?

— Звичайно. — Чоловік дістав із кишені паспорт і недбало кинув його на стіл.

Реєстратор розкрив паспорт, потім підхопився на ноги і крикнув:

— Хайль Гітлер, пане оберштурмбанфюрер!

— Хайль Гітлер, — недбало відповів оберштурмбанфюрер. — І більше не влаштовуйте тут театру, зрозуміли? Чого це вам раптом здумалося поводитись отак із солдатами?

— Слухаюсь, пане оберштурмбанфюрер! Прошу, коли ваша ласка, розпишіться ось тут.

Гребер побачив, що його другим свідком став оберштурмбанфюрер СС Гільдебрандт. Першим був сапер Клотц. Гільдебрандт потиснув руки Елізабет і Греберу, потім Клотцу та його дружині.

Реєстратор дістав із-за гімнастичних канатів, схожих на зашморги, два примірники Гітлерової книги «Mein Kampf».

— Подарунок держави, — кисло пояснив він і подивився вслід Гільдебрандту. — У цивільному, — проказав. — Звідки я можу знати?

Вони пройшли повз шкіряного коня для стрибків і бруси до виходу.

— Тобі коли назад? — спитав Гребер сапера.

— Завтра. — Клотц підморгнув. — Ми вже давно мріяли одружитися. Навіщо дарувати щось державі? Якщо встигну, то хоч Марія буде забезпечена. Чи ти іншої думки?

— Чому ж!

Клотц відстебнув свого ранця.

— Ти мене виручив, друже. У мене є справжній сервелат. Поласуйте й ви! Мовчи, я з села, в мене є цього добра. Я, власне, хотів пригостити реєстратора. Подумати тільки, оте лайно!

— Ні в якому разі! — Гребер узяв сервелат. — А ти візьми оцю книжку. На жаль, у мене немає нічого іншого.

— Але ж, друже, я й сам одержав таку.

— Це байдуже. Матимеш дві. Одну віддаси дружині.

Клотц покрутив у руках «Mein Kampf».

— Гарна оправа, — мовив він. — Тобі вона справді не потрібна?

— Ні, не потрібна. Удома в нас є така книжка в шкіряній оправі зі срібними замками.

— Тоді, звичайно, інша справа. Ну, то хай вам щастить!

— Тобі теж.

Гребер наздогнав Елізабет.

— Я навмисне нічого не сказав Альфонсу Біндингу, щоб він не напросився до нас у свідки, — пояснив він. — Не хотілося, щоб поряд із нашими прізвищами стояло крайсляйтерове. Тепер замість нього маємо якогось штурмбанфюрера СС. От що виходить з добрих намірів!

Елізабет засміялась.

— Зате «біблію руху» ти виміняв на сервелат! Це компенсація.

Вони перейшли базарну площу. Пам'ятник Бісмарку, від якого зосталися самі ступні, тепер був знову відновлений. Над церквою святої Марії кружляли голуби. Гребер подивився на Елізабет. «Я, власне,

маю бути дуже щасливий», — подумав він. Але в нього було не таке відчуття, як він сподівався.

Вони лежали на лісовій галявині за містом. Дерева повивав фіолетовий серпанок. Кругом цвіли примули й фіалки. Повівав легенький вітерець. Раптом Елізабет підвелася й сіла.

— Що там таке? Ліс має якийсь чарівний вигляд. Чи, може, це мені сниться? Дерева немовби одягнені в срібло. Тобі теж так здається?

Гребер кивнув:

— На них наче срібний дощик.

— Що то таке?

— Станіоль. Або вузенькі стрічки тоненького алюмінію. Наче позлітка, в яку загортають шоколад.

— Атож. На всіх деревах! Звідки це?

— Літаки скидають його цілими в'язками. Це порушує радіозв'язок. По-моєму, тоді неможливо встановити місце перебування літака. Чи щось таке. Повільно опускаючись на землю, тоненькі смужки станіолю поглинають радіохвилі або перешкоджають їхньому поширенню.

— Жаль, — сказала Елізабет. — Здається, що в лісі самі різдвяні ялинки. А це знову війна. Я гадала, ми нарешті втекли від неї.

Елізабет із Гребером задивилися на дерева. Вони були густо обплутані блискучими смужками, які звисали з гілок, тріпотіли на вітрі й виблискували. Яскраве сонце пробивалося крізь хмари, мов у казці. А те, що разом із невблаганною смертю і пронизливим свистом падало на землю, тепер безшумно іскрилося на деревах, неначе якесь примарне срібло, і будило спогади про дитинство та різдвяне свято.

Елізабет пригорнулася до Гребера.

— Сприйматимемо все так, як воно виглядає, і не вникатимемо в його суть.

— Гаразд. — Гребер дістав із кишені шинелі Польманову книжку. — У нас немає змоги поїхати у весільну подорож, Елізабет. Але Польман дав мені ось це — альбом із краєвидами Швейцарії. Після війни ми поїдемо туди й усе надолужимо.

— Швейцарія... Країна, де вночі ще горить світло?

Гребер розкрив книжку.

— Тепер і в Швейцарії більше немає світла. Я чув про це в казармі. Ми поставили ультиматум, щоб вони маскували світло. Швейцарія повинна виконувати цей ультиматум.

— Чому?

— Ми нічого не мали проти, поки над нею літали тільки наші літаки. Але тепер над Швейцарією пролітають і літаки інших країн. З бомбами, на Німеччину. Коли видно освітлені міста, пілотам легше орієнтуватись. Ось чому.

— Отже, і цьому кінець.

— Так. Але ми з тобою знаємо принаймні одне: коли після війни приїдемо до Швейцарії, там усе буде точнісінько так, як у цій книжці. Якби в нас був альбом із краєвидами Італії, Франції чи Англії, то про них ми так не могли б сказати.

— Про Німеччину теж ні.

— Про Німеччину тепер теж ні.

Вони почали гортати книгу.

— Гори, — проказала Елізабет. — Хіба, крім гір, у Швейцарії нічого немає? Моря, тепла?

— Чому ж! Ось італійська Швейцарія.

— Локарно. Це тут була велика конференція на захист миру? Та, на якій ухвалили більше не розв'язувати воєн?

— Здається, тут.

— Недовго ця ухвала протрималась.

— Ні. Локарно ось тут. Поглянь: пальми, старі церкви. Це Лаго-Маджіорі. А ось тут острови, азалії, мімози, сонце... І мир.

— Так. А як це місце називається?

— Порто Ронко.

— Гаразд, — зітхнула Елізабет і знов лягла. — Треба його запам'ятати. Пізніше поїдемо туди. А тепер я більше не хочу подорожувати.

Гребер закрив книгу. Він подивився на мерехтливе срібло на деревах, потім обняв Елізабет за плечі. Він відчув її тіло й побачив траву, барвінок і ще якісь червоненькі квіточки з невеличкими ніжними листочками, які ставали все більші й більші, аж поки заступили все довкола, і його очі заплющились.

Вітер наче вмер. Почало швидко темніти. Десь далеко почувся гуркіт. «Артилерія, — подумав Гребер у напівсні. — Але звідки? Де я? Де фронт? — Він відчув поруч Елізабет і заспокоївся. — Де тут можуть бути артилерійські позиції? Очевидно, це навчальні стрільби».

Елізабет поворухнулася.

— Де вони? — промимрила вона. — Уже бомблять чи полетіли далі?

— Це не літаки.

Гуркіт не стихав. Гребер устав і прислухався.

— Це не бомби, не артилерія і не літаки, Елізабет, — сказав він. — Це гроза.

— А чи не зарано ще для грози?

— Для неї законів не існує.

Нарешті вони побачили перші блискавки. Проти тих, які творили люди, вони були куди блідіші й ніби несправжні, а грім навряд чи можна було порівняти з гуркотом літаків, не кажучи вже про розриви бомб.

Пішов дощ. Вони перебігли галявину і сховалися під ялинами. Тіні, здавалося, доганяли їх. Шум дощу у верховітті нагадував овації далекого натовпу, і в тьмяному світлі Гребер побачив, що у волоссі Елізабет блищать срібні стрічки, які попадали з гілок. Волосся скидалось тепер на сітку, в якій заплуталися блискавки.

Вони вийшли з лісу й натрапили на криту трамвайну зупинку, де юрмилося чимало людей. Стояли між ними й кілька есесівців. Вони були молоді й неприховано розглядали Елізабет.

За півгодини дощ перестав.

— Я не знаю, де ми, — сказав Гребер. — У якому напрямку нам тепер іти?

— Праворуч.

Вони перетнули вулицю і звернули в неосвітлену алею. Перед ними довга вервечка людей у напівтемряві укладала труби. Усі були в смугастому одязі. Раптом Елізабет насторожилася і звернула вбік — туди, де працювали робітники. Вона повільно переходила від одного до другого й роздивлялася їх, немовби когось шукаючи. Гребер помітив, що на одязі люди мали номери; мабуть, це були в'язні з концтабору. Вони працювали мовчки та швидко, не підводячи очей. Їхні голови нагадували черепи мерців, а одяг на худих тілах теліпався. Двоє знесилено лежали під забитим дошками кіоском, де колись продавали зельтерську воду.

— Гей, ви! — крикнув есесівець. — Геть звідси! Тут заборонено ходити.

Елізабет вдала, ніби не почула його. Вона тільки наддала ходи, зазираючи в мертвотні обличчя в'язнів.

— Назад! Гей, ви! Жінко! Негайно! Прокляття, ви що, не чуєте?

Лаючись, есесівець підбіг до них.

— У чім річ? — запитав Гребер.

— У чім річ?! Вам що, позакладало? Чи, може, ще щось?

Гребер завважив ще одного есесівця. Це був обершарфюрер. Гребер не наважувався гукнути Елізабет; він знав, що вона не вернеться.

— Ми тут дещо розшукуємо, — пояснив він есесівцю.

— Що? Припинити розмови!

— Ми тут загубили одну річ, брошку. Це був вітрильник з діамантами. Ми тут проходили вчора пізно ввечері й загубили. Може, ви бачили?

— Що?

Гребер повторив свою вигадку. Він бачив, що Елізабет обійшла вже майже половину в'язнів.

— Тут нічого не знаходили, — заявив обершарфюрер.

— Та він бреше, — сказав есесівець. — У вас є документи?

Гребер мовчки подивився на нього. Він охоче затопив би йому в пику. Есесівець мав не більше двадцяти років. «Штайнбреннер, — подумав Гребер. — Гайні. Одним миром мазані».

— У мене не просто документи, а дуже добрі документи, — відповів він нарешті. — Крім того, оберштурмбанфюрер Гільдебрандт, якщо це вас цікавить, мій щирий друг.

Есесівець іронічно зареготав:

— А ще що ти скажеш? Може, фюрер теж твій друг?

— Фюрер ні.

Елізабет була вже майже в самому кінці вервечки. Гребер неквапно дістав із кишені свідоцтво про одруження.

— Ходімо до ліхтаря. Зможете прочитати ось тут? Підпис мого свідка! А дату бачите? Сьогодні! Є ще запитання?

Есесівець втупив очі в папери. Обершарфюрер заглядав йому через плече.

— Це підпис Гільдебрандта, — підтвердив він. — Мені він знайомий. Але ви все одно не маєте права ходити тут. Це заборонено. Ми не можемо нічого вдіяти. Жаль вашої брошки.

Елізабет уже обійшла всіх.

— Мені теж, — відповів Гребер. — Звичайно, коли це заборонено, ми далі не шукатимемо. Наказ є наказ.

Він рушив навздогін Елізабет. Але обершарфюрер пішов поруч.

— Можливо, ми ще знайдемо брошку. Куди її надіслати?

— Гільдебрандтові, це буде найпростіше.

— Гаразд, — сказав обершарфюрер з повагою. — Нічого не знайшли? — поцікавився він в Елізабет.

Та вона вражено звела на нього очі, ніби щойно прокинулася.

— Я розповів обершарфюрерові про ту брошку, яку ми тут загубили, — швидко сказав Гребер. — Якщо її знайдуть, то зразу ж перешлють Гільдебрандту.

— Спасибі, — відповіла Елізабет здивовано.

Обершарфюрер заглянув їй в очі й кивнув.

— Можете на нас покластися. Ми лицарі СС.

Елізабет кинула погляд на в'язнів. Обершарфюрер помітив це.

— Якщо хтось із цих свиней її заховає, ми однаково знайдемо, — заявив він галантно. — Ми їх обшукуватимемо, поки вони не попадають з ніг!

Елізабет здригнулася.

— Я не зовсім певна, що загубила її саме тут. Це могло статися й далі, в лісі. Я навіть схильна думати, що скоріше там.

Обершарфюрер усміхнувся. Елізабет почервоніла.

— Це напевне сталося в лісі, — повторила вона.

Обершарфюрер розплився в посмішці.

— За ліс ми не відповідаємо, — заявив він.

Гребер стояв так близько біля якогось нахиленого в'язня, що міг розгледіти його кістлявий череп. Він засунув руку в кишеню, дістав пачку сигарет і, обернувшись, упустив її коло ніг в'язня.

— Щиро дякую, — сказав він обершарфюреру. — Завтра ми пошукаємо в лісі. Це могло статися й там.

— Нема за що. Хайль Гітлер! І сердечно вітаю з одруженням!

— Спасибі.

Вони мовчки йшли поруч, аж поки в'язнів не стало видно. Перламутрові й рожеві хмари, неначе зграя фламінго, пливли в прояснілому небі.

— Мені не треба було йти туди, — промовила Елізабет. — Я розумію.

— Дарма. Така вже людина. Не встигне спекатися однієї небезпеки, як наражає себе на другу.

Елізабет кивнула.

— Ти врятував нас цією брошкою. І Гільдебрандтом. Ти справді великий брехун.

— Це єдине, — сказав Гребер, — чого ми добре навчилися за останні десять років. А тепер ходімо додому. Я маю цілковите, підтверджене документом право жити в твоїй квартирі. Я втратив місце в казармі, а сьогодні пішов від Альфонса. Тепер я хочу нарешті додому. Я хочу з насолодою лежати в постелі, тоді як ти завтра вранці поспішатимеш на роботу, щоб заробити на хліб для сім'ї.

— Я завтра не йду на фабрику. У мене дводенна відпустка.

— І про це ти кажеш мені аж тепер?

— Я мала намір сказати завтра вранці.

Гребер замотав головою.

— Тільки без сюрпризів! У нас для цього мало часу. Ми повинні використовувати кожну хвилину для щастя. І почнемо це негайно. У нас є що-небудь на сніданок? Чи знов зайти до Альфонса?

— Ні, не треба.

— Гаразд. Влаштуємо бучний сніданок. Якщо хочеш, навіть з Гогенфридберзьким маршем. А коли до нас вдереться сповнена моралізаторського запалу фрау Лізер, ми тицьнемо цій розчарованій донощиці під ніс наші свідоцтва про одруження. Ти уявляєш, як вона вирячить очі, коли побачить прізвище нашого свідка-есесівця!

Елізабет засміялася.

— А може, вона й не зчинятиме ґвалту. Позавчора, передаючи мені фунт цукру, який ти залишив, вона раптом сказала, що ти дуже порядна людина. Одному Господу відомо, чому вона так несподівано змінила свою думку! Ти цього не знаєш?

— Не маю жодного уявлення. Очевидно, її підкупили. Це друге, чого ми добре навчилися за останні десять років.

20

Бомбардування розпочалося опівдні. Видався похмурий і теплий весняний день, коли на ще вологій землі проростає трава. Хмари висіли низько, і полум'я вибухів сягало аж до них, так наче земля намагалася спопелити невидимого ворога його ж власною зброєю.

Була обідня перерва, пора жвавого вуличного руху. Черговий протиповітряної оборони вказав Греберові дорогу до найближчого бомбосховища. Спочатку Гребер гадав, що все обійдеться тривогою, але, почувши перші вибухи, почав пробиратися через людський натовп до виходу. Тієї миті, коли двері ще раз відчинилися і вбігло кілька чоловік, він вискочив надвір.

— Назад! — закричав черговий протиповітряної оборони, що стояв на вулиці. — Ніхто не має права залишатись на вулиці! Тільки чергові!

— Я теж черговий!

Гребер подався у напрямку фабрики. Він не знав, чи вдасться йому зустріти Елізабет, але розумів, що під час нальотів фабрика була головною мішенню, і хотів принаймні спробувати забрати дружину.

Він повернув за ріг. Перед його очима один із будинків у кінці вулиці повільно піднявся в повітря. Потім розпався на шматки, які в загальному гуркоті безгучно полетіли на землю. Він лежав у канаві, затуливши руками вуха. Наступна вибухова хвиля підхопила його, наче

велетенська рука, і відкинула на кілька метрів убік. Навколо градом посипалося каміння. Серед могутнього гуркоту воно падало також безшумно. Гребер устав. Хитаючись на ногах, він рвучко мотнув головою, смикнув себе за вуха, а потім ударив долонею по лобі, намагаючись прийти до тями. За якусь мить вулиця перетворилася на вируюче полум'я. Він тут не міг пройти й повернувся назад.

Назустріч йому бігли люди з роззявленими ротами, з очима, сповненими жаху. Вони кричали, але він їх не чув. Вони минали його, немов глухонімі. Прошкандибав чоловік на дерев'янці, він ніс величезного годинника із зозулею, за яким тяглися гирі. Слідом за чоловіком, пригинаючись, бігла вівчарка. На розі будинку стояла п'ятирічна дівчинка. Вона міцно пригортала до себе немовля. Гребер спинився.

— Біжи до бомбосховища! — закричав він. — Де твої батьки? Чому вони покинули тебе тут?

Дівчинка навіть не глянула на нього. Вона опустила голову й притиснулася до стіни. Раптом Гребер побачив чергового протиповітряної оборони, який безгучно щось кричав до нього. Гребер озвався, але свого голосу не почув. Черговий і далі щось німо кричав і махав руками. Гребер показав на обох дітей. Здавалося, два привиди розмовляють на мигах. Черговий спробував затримати Гребера однією рукою, другою він ухопив дітей. Гребер вирвався. У цьому пеклі він на мить відчув себе зовсім невагомим і здатним робити велетенські стрибки, але відразу ж по тому йому здалося, що тіло його палилося свинцем і гігантські молоти розплющують його.

Над ним, немов незграбний доісторичний птах, пропливла шафа з розчиненими дверцятами. Могутня вибухова хвиля підхопила Гребера й закрутила; над землею піднялися сліпучо-жовті язики полум'я, заступили небо і, розпечені до білого, знов упали на землю. Гребер вдихав вогонь, його легені, здавалося, вже горіли. Він повалився на землю і, затамувавши дух, стиснув руками голову, аж вона мало не тріснула. Він підвів погляд. Крізь сльози й вогонь перед його очима повільно проступила страшна й моторошна картина: розбита, вкрита плямами цегляна стіна нависла над сходами, а на них лежало розчавлене уламками тільце п'ятирічної дівчинки в задертій коротенькій спідничці; ніжки її були голі та розкинуті, рученята розпростерті, мов на розп'ятті, і руди пробиті шматком арматурного заліза, кінець якого стримів зі спини. А поруч, немовби ввесь із суглобів, лежав без голови скоцюрблений черговий протиповітряної оборони; крові було мало, ноги закинуті на плечі, ніби в мертвого акробата. Немовляти взагалі ніде не видно було. Мабуть, його відкинуло десь далі шале-

ним шквалом, що вже знов повертався, гарячий і ненажерливий, несучи з собою вогонь. Поруч хтось закричав:

— Мерзотники! Мерзотники! Проклятущі мерзотники!

Гребер звів погляд у небо, озирнувся довкола й збагнув, що це були його власні крики.

Він підхопився й побіг далі. Він не пам'ятав, як дістався до площі перед фабрикою. Вона була нібито ціла; тільки праворуч виднілася свіжа вирва. Сірі низькі будівлі не постраждали від бомб. Гребера затримав черговий протиповітряної оборони фабрики.

— Тут моя дружина! — закричав Гребер. — Пропустіть мене!

— Заборонено! Бомбосховище на тому боці. Там, у кінці площі.

— Прокляття, що тільки не заборонено в цій країні! Забирайся з дороги, а то...

Черговий показав на задній двір. Там стояв невеликий низький блокгауз із залізобетону.

— Кулемети, — пояснив він. — І охорона! Такі самі с..., як і ти! Заходь, коли тобі так кортить, телепню!

Гребер усе зрозумів: подвір'я охороняли кулеметники.

— Охорона! — люто лайнувся він. — Навіщо? Скоро охоронятимете власне лайно! У вас там злочинці чи що? Або, може, хтось зазіхне на ваші трикляті шинелі?

— Ми тут не тільки шиємо шинелі, — презирливо відповів черговий. — І працюють у нас не лише жінки. У цеху боєприпасів працюють кілька сотень в'язнів із концтабору. Тепер ти все зрозумів, фронтове теля?

— Так. А які тут бомбосховища?

— А мені яке діло! Я мушу стояти тут. А от що буде з моєю дружиною в місті?

— Бомбосховища надійні?

— Звичайно. Фабриці потрібні люди. А тепер забирайся! Нікого не повинно бути на вулиці! Нас уже помітили. Тут щодо саботажу дуже суворо!

Важких вибухів більше не чути було. Зенітки не вгавали. Гребер побіг через площу назад. Але не до бомбосховища; він сховався у свіжій воронці в кінці площі. У ній щось страшенно смерділо. Він підповз до краю воронки і ліг там, поглядаючи на фабрику. «Тут війна зовсім не така, — думав він. — На фронті кожен повинен турбуватися про себе, а якщо хто-небудь має в своїй роті брата, то й це вже розкіш. Але ж тут у кожного сім'я, і коли стріляють у нього, то стріляють в усю сім'ю. Це подвійна, потрійна, навіть десятикратна війна».

Гребер пригадав труп п'ятирічної дівчинки, а потім інші, незліченні трупи, які йому доводилося бачити; він згадав про своїх батьків, Елізабет, і його здавила судома зненависті до тих, хто все це затіяв. Ця зненависть не спинилася на кордонах його країни і не мала нічого спільного ні з ваганнями, ні зі справедливістю.

Почав накрапати дощ. Краплі падали крізь затхле, важке повітря, немов срібний потік сліз. Вони розбризкувалися, і земля від цього ставала темнішою.

Потім прилетіли нові ескадрильї бомбардувальників.

Здавалося, хтось шматує йому груди. Рев моторів перетворився на шалений скрегіт металу, потім на тлі вогненного віяла половина фабрики піднялася в повітря і розсипалася, немовби під землею якийсь титан грався іграшками, підкидаючи їх угору.

Спершу Гребер задивився на вікно, що ставало навпереміну то білим, то жовтим, то зеленим. Потім побіг назад до фабричних воріт.

— Що тобі знов треба? — гримнув черговий. — Хіба ти не бачиш, що нам дісталося!

— Бачу! А куди влучило? У який цех? Де шиють шинелі?

— Шинелі?! Дурниці! Шинельний цех далі.

— Справді? Моя дружина...

— Іди ти зі своєю дружиною в... Усі вони в бомбосховищі. У нас тут сила поранених і вбитих! Дай мені спокій!

— Тоді звідки ж поранені й убиті, коли всі в бомбосховищі?

— Так це ж інші, чоловіче! З концтабору їх у сховища не ведуть, тобі це ясно? Чи ти думаєш, що для них хтось будуватиме спеціальні бомбосховища?

— Ні, — відповів Гребер. — Цього я не думаю.

— Тож-бо! Нарешті ти порозумнішав. А тепер дай мені спокій! Ти ж старий вояка й не повинен бути таким нервовим. До того ж поки що пронесло. А може, й зовсім.

Гребер задер голову. Долинала тільки зенітна стрілянина.

— Послухай, друже, — сказав він. — Я хочу лише одного. Я хочу знати, чи цілий шинельний цех. Дозволь мені зайти або спитай сам. Хіба ти неодружений?

— Звичайно, одружений. Я ж тобі вже казав. Гадаєш, я не потерпаю за свою дружину?

— Тоді довідайся! Зроби це, і з твоєю дружиною напевне все буде гаразд.

Черговий замотав головою.

— Чоловіче, у тебе не всі дома. Чи, може, ти сам Господь Бог?

Він зайшов у свою будку, потім повернувся.

— Я телефонував. У шинельному все гаразд. Влучило просто в братву з концтабору. Ну, а тепер забирайся геть! Давно одружений?

— П'ять днів.

Черговий раптом вишкірився:

— Чому ж ти зразу не сказав? Це зовсім інша річ.

Гребер пішов назад. «Мені хотілося мати в житті якусь опору, — подумав він. — Але я не знав, що з нею стаєш вдвічі вразливішим».

Усе закінчилося. В охопленому вогнем місті пахло пожарищами і смертю. Червоні, зелені, жовті й білі язики зміїлися серед руїн, безшумно здіймалися над дахами в небо, майже ніжно лизали вцілілі фронтони будинків, несміливо й обережно обнімаючи їх, а потім бурхливо вихоплювалися з чорних провалів вікон. Тут і там виднілися снопи вогню, стіни вогню, вихори вогню, обвуглені трупи, охоплені полум'ям люди, що з криком вибігали з будинків і безтямно бігали довкола, аж поки, знесилені, не падали на землю і повзали, задихаючись, а потім тільки здригалися і хрипіли, сповнюючи повітря запахом горілого м'яса.

— Смолоскипи, — сказав хтось поруч із Гребером. — Їх не можна врятувати. Вони згорять живими. Ця клята начинка запалювальних бомб, розбризкуючись, спалює все: шкіру, м'ясо, кістки.

— А чому її не можна погасити?

— Для цього кожному треба мати окремий вогнегасник, та й то я не певен, що він допоможе. Ця диявольська штука не залишає нічого. Як вони кричать!

— Краще їх попристрілювати, якщо не можна врятувати.

— Вистрели, і тебе повісять як убивцю! Та ще й спробуй влучити, коли вони метушаться, мов божевільні! У тому й уся біда, що вони бігають! На вітрі вогонь розгоряється ще дужче, розумієш? Вони бігають, а вітер роздмухує вогонь, який зразу ж охоплює їх з ніг до голови.

Гребер оглянувся на співрозмовника. Той був у касці, з-під якої виднілися глибоко запалі очі й беззубий рот.

— Ти гадаєш, вони повинні стояти на місці?

— Теоретично це було б краще. Стояти на місці або спробувати погасити вогонь ковдрами чи ще щось. Але в кого ж є напохваті ковдри? Хіба про це думаєш? І хто ж стоятиме на місці, коли діймає вогонь?

— Ніхто. А ти, власне, хто такий? З протиповітряної оборони?

— Дурниці. Я з похоронної бригади. Поранених, ми, звичайно, теж підбираємо, коли трапляються. А ось і наш транспорт. Нарешті!

Гребер побачив між руїнами підводу, запряжену сивим конем.

— Стривай, Густаве! — гукнув чоловік, з яким Гребер щойно розмовляв. — Ти тут не проїдеш. Ми повиносимо їх. Ноші є?

— Двоє.

Гребер пішов слідом. За цегляною стіною побачив мертвих. «Як на бойні, — подумав він. — Ні, не як на бойні — на бойні існує хоч якийсь порядок: тварин розрубують за правилами, обезкровлюють, вибирають усе зсередини». А тут трупи валялися розтерзані, розчавлені, роздерті, обвуглені, спалені. На них іще висіли клапті одягу: рукав вовняного светра, спідниця в горошок, коричнева штанина з вельвету, бюстгальтер, а в ньому чорні, закривавлені груди. Збоку лежала купа мертвих дітей. Їхнє бомбосховище виявилося ненадійним. Відірвані руки, ступні, розчавлені голови з рештками волосся, повикручувані ноги, а поряд — шкільні портфелі, кошик із мертвим котом, страшенно блідий хлопчик, білий, мов альбінос, без жодних ознак смерті, так наче душа в нього ще жива й він чекає, що в нього хтось удихне життя. Поруч почорнілий від вогню труп, обвуглений, хоч і не дуже, але рівномірно, за винятком однієї ступні, червоної і вкритої пухирями. Тепер важко було впізнати — чоловік це чи жінка; все згоріло. Золота каблучка яскраво світилась на чорному обвугленому пальці.

— Очі, — сказав хтось. — Очі теж згорають!

Трупи були повантажені.

— Ліндо, — промовила якась жінка, ступаючи за ношами. — Ліндо! Ліндо!

Показалося сонце. Мокра від дощу вулиця блищала. Дерева, які вціліли, зеленіли свіжо і яскраво. Після дощу світло було особливо ясне.

— Цього не можна пробачити, — сказав хтось позад Гребера.

Він обернувся. Якась жінка в гарному червоному капелюшку дивилася на дітей.

— Ніколи! — додала вона. — Ніколи! Ні тут, ні на тому світі!

Підійшов патруль.

— Розійтись! Не затримуйтесь! Швидше! Вперед!

Гребер рушив далі. «Чого не можна пробачити? — міркував він. — Ця війна залишить після себе багато чого такого, що треба буде і не можна буде пробачити. Одного життя для цього не вистачить». Він бачив більше мертвих дітей, ніж тут. Бачив їх скрізь — у Франції, Голландії, Польщі, Африці, Росії. І всі вони — не тільки німецькі —

мали матерів, які плакали за ними. Та навіщо він про це думає? Хіба не він ще півгодини тому, звертаючись до неба, в якому гули літаки, кричав: «Мерзотники! Мерзотники!»?

У будинок Елізабет бомба не влучила, але на один із сусідніх будинків упала запалювальна бомба, полум'я перекинулося на два інших і тепер горіли дахи вже на всіх трьох.

Двірник стояв на вулиці.

— Чому ніхто не гасить? — запитав Гребер.

Двірник показав широким жестом на місто.

— Чому ніхто не гасить? — перепитав він. — Немає води?

— Та води ще трохи є. Але немає тиску. Вода лише капає. А дістатися до вогню не можна. Дах із хвилини на хвилину впаде.

На вулиці стояли крісла, валізи, картини, лежали клунки з одягом, у пташиній клітці сиділа кішка. З вікон нижніх поверхів спітнілі, схвильовані люди викидали на вулицю загорнуті в перини і ковдри речі. Інші бігали сходами вгору і вниз.

— Ви гадаєте, що згорить увесь дім? — поцікавився Гребер у двірника.

— Очевидно, якщо скоро не під'їдуть пожежники. Дякувати Богу, хоч вітру немає. На верхньому поверсі ми повідкривали всі крани й поприбирали речі, що легко займаються. Більше нічого не вдієш. Де ж, власне, ті сигари, які ви мені обіцяли? Я б закурив.

— Завтра, — сказав Гребер. — Завтра неодмінно принесу.

Він поглянув на вікна Елізабет. Поки що квартирі нічого не загрожувало. Від вогню її відділяли два поверхи. У сусідньому вікні він помітив фрау Лізер, що розгублено бігала по кімнаті. Вона клопоталася білим клунком, у якому, мабуть, була постіль.

— Я теж зберу деякі речі, — вирішив Гребер. — Це не завадить.

— Не завадить, — підтвердив двірник.

Якийсь чоловік у пенсне, спускаючись сходами, боляче вдарив важкою валізою Гребера по коліну.

— Вибачте, будь ласка, — мовив він ввічливо і водночас ні до кого й помчав далі.

Двері квартири стояли розчинені. У коридорі лежало повно клунків. Фрау Лізер, прикусивши губу й зі сльозами в очах, пробігла повз Гребера. Він увійшов до кімнати Елізабет і зачинив за собою двері.

Сівши в крісло біля вікна, він обдивився навколо. Кімната раптом видалася йому на диво затишною. Хвилину Гребер сидів непорушно, ні про що не думаючи. Потім заходився шукати валізи. Знайшовши дві під ліжком, замислився, що в них покласти.

Він почав з одягу Елізабет. Брав із шафи ті речі, які вважав за потрібні. Потім відчинив комод і дістав білизну та панчохи. Невеличкий пакунок із листами поклав між туфлями. Час від часу з вулиці долинали окрики й шум. Він виглянув у вікно. Це були не пожежники, а мешканці, що виносили речі. На протилежному боці вулиці перед розбитим будинком сиділа в червоному плюшевому кріслі якась жінка в норковому манто й притискала до грудей невеличку валізу. «Мабуть, там її коштовності», — подумав Гребер і почав шукати в шухлядах коштовності Елізабет. Знайшов кілька дрібних речей, тонесенький золотий браслет і старовинну брошку з аметистом. Узяв і золотисту сукню. Його поймала якась особлива ніжність, коли він торкався речей Елізабет. Ніжність і легкий сором, немовби він робив щось недозволене.

Поклавши фотографію батька Елізабет зверху на речі в другу валізу, він замкнув її. Потім знову сів у крісло і обдивився ще раз. Дивовижний спокій, що панував у кімнаті, знову заполонив його. По хвилі йому спало на думку, що треба взяти з собою й постіль. Він загорнув ковдри й подушки в простирадло і зв'язав його так, як фрау Лізер. Поклавши вузол на підлогу, помітив за ліжком свій ранець. Він забув про нього. Коли Гребер дістав ранець, з нього на підлогу випала сталева каска й загриміла так, немовби хтось загупав знизу. Він довго дивився на каску. Потім підсунув її ногою до речей, що лежали біля дверей, і позносив усе вниз.

Будинки повільно догорали. Пожежники не прибули; кілька житлових будинків нічого не важили. У першу чергу гасилися фабрики. Крім того, чверть міста було охоплено полум'ям.

Мешканці будинків врятували стільки своїх речей, скільки змогли, і тепер не знали, що з ними робити. Вони не мали ні транспорту, ні притулку. Поодаль від палаючих будинків вулицю перегородили. Кругом валявся домашній скарб.

Гребер побачив плюшеве крісло, шкіряну канапу, стільці, ліжка, дитячу колиску. Якась сім'я врятувала чотири стільці та кухонний стіл і тепер сиділа навколо нього. Інші відгородили собі закуток і захищали його, як свою власність, від кожного, хто на нього зазіхав. Тут же в шезлонгу, обтягненому матерією з турецьким візерунком, лежав двірник і спав. Під стіною будинку стояв величезний портрет Гітлера, який належав фрау Лізер. Вона сиділа на власному ліжку, тримаючи на колінах свою дитину.

Гребер виніс із кімнати Елізабет крісло в стилі бідермайєр і тепер сидів у ньому; валізи, ранець та інші речі лежали поруч. Він спробував

був віднести їх в один із вцілілих будинків. У двох квартирах йому просто не відчинили, хоча він дзвонив і бачив у вікнах обличчя. У третю його не впустили, бо там було вже переповнено. В останній якась жінка нагримала на нього: «Ще чого! А потім ще й залишитеся тут жити, еге ж?» Після цього Гребер облишив пошуки. Повернувшись до своїх речей, він побачив, що пакунок з хлібом та іншими продуктами зник. Пізніше він помітив, як сім'я, що сиділа за столом, щось нишком їсть. Люди повідверталися і похапцем запихали роти; але це могли бути і їхні власні харчі, якими вони просто не бажали ні з ким ділитися.

Раптом Гребер побачив Елізабет. Вона пробралася через загорожу й тепер стояла серед вулиці, освітлена полум'ям.

— Я тут, Елізабет! — гукнув він і підхопився.

Вона обернулась. Але помітила його не зразу. Її темна постать чітко вирізнялася на тлі вогню, лише волосся світилося.

— Я тут, — гукнув він ще раз і помахав рукою.

Вона підбігла до нього:

— Це ти?! Слава Богу!

Він міцно обняв її.

— Я не зміг прийти на фабрику, щоб зустріти тебе. Я мусив стерегти речі.

— Я подумала, що з тобою щось сталося.

— Що зі мною могло статися?

Вона важко дихала в нього на грудях.

— Прокляття, а я про це й не подумав, — мовив він приголомшено. — Я боявся тільки за тебе.

Вона підвела очі.

— Що тут таке?

— Будинок почав горіти з даху.

— А як ти? Я боялася за тебе.

— А я за тебе. Сідай. Відпочинь.

Вона все ще важко дихала. Гребер побачив на тротуарі відро води, а поруч чашку. Він підійшов, набрав води й подав Елізабет.

— Випий трохи.

— Гей, ви! Це наша вода, — гукнула якась жінка.

— А наша чашка, — додав хлопчак років дванадцяти в ластовинні.

— Пий, — сказав Гребер Елізабет і обернувся. — А як щодо повітря? Воно теж ваше?

— Віддай їм їхню воду й чашку, — сказала Елізабет. — Або вилий відро їм на голови, так буде ще краще.

Гребер підніс чашку їй до рота.

— Ні. Випий. Ти бігла?

— Так, усю дорогу.

Гребер вернувся до відра. Жінка, яка кричала на нього, була з сім'ї, що сиділа біля кухонного столу. Він удруге зачерпнув з відра повну чашку, випив її і поставив на місце. Ніхто не промовив жодного слова, але коли Гребер відійшов, хлопчак підбіг до відра, схопив чашку й поставив її на стіл.

— Свині! — гукнув двірник до людей за столом.

Він позіхнув і знов ліг спати. Дах на першому будинку провалився.

— Тут речі, які я спакував для тебе, — сказав Гребер. — Майже весь твій одяг. І батькова фотографія. Постіль теж. Я можу спробувати винести меблі. Ще не пізно.

— Не треба. Хай горять.

— Чому? Ще є можливість.

— Нехай горять. Тоді всьому настане кінець. Це справедливо.

— Чому настане кінець?

— Минулому. Воно нам ні до чого. Воно нас лише обтяжуватиме. Навіть те, що було в ньому добре. Ми повинні починати спочатку. Усе інше себе не виправдало. Для нас вороття немає.

— Ти могла б продати меблі.

— Тут? — Елізабет озирнулася. — Не можна ж влаштовувати серед вулиці аукціон. Ти лише поглянь! Тут надто багато меблів і надто мало квартир. І так буде ще довго.

Знов почався дощ. Важкі, теплі краплі падали додолу. Фрау Лізер розкрила парасольку. Жінка, яка врятувала новий капелюшок із квітами й задля зручності одягла його, тепер скинула його і сховала під сукню. Двірник знову прокинувся і чхнув. Гітлер на картині фрау Лізер тепер, здавалося, плакав.

Гребер відстебнув від ранця шинель і плащ-намет. Шинель він накинув на плечі Елізабет, а плащ-наметом накрив клунок із постіллю.

— Треба подумати, де ми ночуватимемо, — сказав він.

— Може, дощ погасить пожежу? А де ж спатимуть усі ці люди?

— Не уявляю собі. Таке враження, ніби про цю вулицю зовсім забули.

— Ми зможемо переночувати й тут. Є постіль, шинель, плащ-намет.

— Ти справді зможеш?

— Мені здається, що спати можна скрізь, коли ти стомлений.

— У Біндинга є будинок і вільна кімната. Але ж туди ти не хочеш?

Елізабет похитала головою.

— Тоді є ще Польман, — сказав Гребер. — Можна переночувати в його катакомбах. Кілька днів тому я питав у нього. А всі притулки для потерпілих тепер все одно переповнені. Якщо вони взагалі ще цілі.

— Можна ще трохи зачекати. Наш поверх ще не горить.

Елізабет сиділа на дощі в солдатській шинелі. Але пригнічена вона не була.

— Мені хотілося б випити, — промовила вона. — Я маю на увазі не води.

— У нас дещо є. Коли я спаковував речі, то за книжками знайшов пляшку горілки. Ми, певно, забули про неї.

Гребер розв'язав клунок із постіллю. Пляшка була схована в перину, тому вона й не потрапила на очі злодієві. Там же лежала склянка.

— Ось вона. Пити треба обережно, щоб ніхто не помітив. А то фрау Лізер донесе, що ми збиткуємося з національного горя.

— Якщо хочеш, щоб ніхто нічого не помітив, не треба ніякої обережності. Це я вже знаю. — Елізабет узяла склянку й випила. — Чудово, — сказала вона. — Саме те, чого я хотіла. Майже, як у літній кав'ярні. Ти маєш сигарети?

— Я взяв усі, що в нас були.

— От і добре. Тоді ми маємо все, що нам потрібно.

— Може, я все-таки винесу дещо з меблів?

— Тебе туди не пустять. Та й навіщо вони нам? Адже ми навіть не зможемо віднести їх туди, де сьогодні ночуватимемо.

— Одне з нас зможе їх постерегти, поки друге шукатиме притулок.

Елізабет замотала головою. Вона допила решту горілки в склянці. Дах їхнього будинку провалився. Стіни, здавалося, похитнулися, й слідом за цим провалилася підлога верхнього поверху. Мешканці на вулиці закричали. З вікон бризнули снопи іскор. Полум'я злизувало завіски.

— Наш поверх ще цілий, — проказав Гребер.

— Не довго ще йому залишилося, — відповів якийсь чоловік позад нього.

Гребер обернувся.

— Чому?

— А чому вам має бути краще, аніж нам? Я прожив на верхньому поверсі двадцять три роки, юначе. Тепер він згорів. Чому ж ваш не повинен згоріти?

Гребер оглянув чоловіка, той був худий і лисий.

— Я гадаю, це справа випадку, а не моралі.

— Це — справедливість. Коли вам відомо, що це таке!

— Не зовсім точно. Але це не моя вина. — Гребер усміхнувся. — У вас, мабуть, було нелегке життя, раз ви в неї ще вірите. Налити вам горілки? Це допомагає краще, ніж обурення.

— Дякую. Залиште горілку собі! Вона вам іще знадобиться, коли загориться ваша конура!

Гребер поставив пляшку.

— Б'юсь об заклад, що не загориться!

— Що?

— Я пропоную побитися об заклад!

Елізабет засміялася. Лисий чоловік здивовано дивився на них.

— Ви хочете побитися об заклад, нахабний юначе? А ви, фрейлейн, ще й смієтеся? Справді, до чого ми тільки докотилися!

— А чому б їй не засміятися? — спитав Гребер. — Краще сміятися, ніж плакати. Особливо тоді, коли і те, і те нічого не допомагає.

— Ви повинні молитися!

Верхня частина стіни обвалилася всередину. Вона проламала стелю в квартирі Елізабет. Фрау Лізер, сидячи під своєю парасолькою, почала судорожно схлипувати. Сім'я за кухонним столом варила на спиртівці ячмінну каву. Жінка в червоному плюшевому кріслі заходилася накривати бильця газетами, щоб врятувати їх від дощу. Дитина в колисці заплакала.

— Ось вона й розвалюється, наша батьківщина на два тижні, — сказав Гребер.

— Справедливість! — задоволено відповів лисий.

— Треба було побитися об заклад, і ви б виграли.

— Я не матеріаліст, юначе!

— Тоді чому ж ви так побиваєтесь за своєю квартирою?

— Це був мій дім. Ви цього, мабуть, не розумієте.

— Ні, не розумію. Німецький рейх надто рано вирядив мене в мандри по всьому світу.

— За це ви повинні йому дякувати. — Лисий затулив рота рукою, немовби силкуючись щось проковтнути. — До речі, тепер я не відмовився б від горілки.

— Тепер ви її не одержите. Краще помоліться!

З вікна фрау Лізер вирвалося полум'я.

— Це горить письмовий стіл, — прошепотіла Елізабет. — Письмовий стіл донощиці з усіма її манатками.

— Сподіватимемося, що це стіл. Я вилив на нього цілу пляшку гасу. Що ми тепер робитимемо?

— Пошукаємо яку-небудь квартиру. Якщо не знайдемо, заночуємо на вулиці.

— На вулиці або в парку. — Гребер поглянув на небо. — Від дощу в мене є плащ-намет. Щоправда, прикриття не зовсім надійне, але, можливо, нам усе-таки пощастить де-небудь сховатися. А що ми робитимемо з кріслом та книжками?

— Залишимо. Якщо завтра ще застанемо їх тут, подумаємо й про них.

Гребер надів ранець і закинув на плече клунок із білизною. Елізабет узяла валізи.

— Дай їх мені, — сказав він. — Я звик носити важке.

Верхні поверхи двох інших будинків з гуркотом провалилися. Палаючі головешки полетіли на всі боки. Фрау Лізер заверещала й підхопилася: одна з головешок, перелетівши через вулицю, мало не влучила їй в обличчя.

Полум'я виривалося вже і з кімнати Елізабет. Потім упала стеля.

— Тепер можна йти, — мовила Елізабет.

Гребер подивився на вікно.

— Це були гарні дні, — проказав він.

— Найкращі. Ходімо.

Обличчя Елізабет було червоне од відблисків вогню. Вони рушили поміж кріслами. Більшість людей сиділи мовчки й пригнічено. Якийсь чоловік розв'язав в'язку книг і читав. Двоє літніх людей, пригорнувшись одне до одного, сиділи просто на тротуарі. Вони накрилися якоюсь ганчіркою і скидалися на сумного двоголового кажана.

— Просто дивно, як легко розлучаєшся з тим, із чим учора, здавалося, не можна було розлучитися, — сказала Елізабет.

Гребер оглянувся ще раз. Хлопчак у ластовинні, який забрав чашку, сидів уже в їхньому кріслі.

— Я вкрав сумку фрау Лізер, коли вона тут стрибала, — повідомив Гребер. — У ній повно паперів. Викинемо їх де-небудь у вогонь. Можливо, це когось урятує від доносу.

Елізабет кивнула. Вона більше не оглядалася.

Гребер довго стукав. Потім поторгав двері. Ніхто не відчиняв. Він вернувся до Елізабет.

— Польмана немає вдома. Або він не хоче відчиняти.

— Можливо, він тут уже не живе.

— Де ж тоді йому жити? Більше ніде немає місця. Ми самі це побачили за останні три години. Він міг лише... — Гребер іще раз

підійшов до дверей. — Ні, гестапо тут не побувало. Тоді все мало б інший вигляд. Що нам робити? Ти хочеш піти в бомбосховище?

— Ні. А хіба не можна лишитися десь тут?

Гребер озирнувся довкола. Стояла ніч, на червоному й похмурому тлі неба чорніли зубчасті руїни.

— Тут є трохи стелі, — сказав він. — Під нею сухо. Я можу запнути один бік плащ-наметом, а другий — шинеллю.

Він дістав багнет і постукав ним по шматку стелі. Вона не впала. Він знайшов серед руїн кілька металевих прутів і забив їх у землю. Потім повісив плащ-намет.

— Це вхід. Шинель повісимо з другого боку й матимемо такий собі намет. Ти як гадаєш?

— Тобі допомогти?

— Ні. Стережи речі, і цього досить.

Гребер прибрав із підлоги сміття й каміння. Потім уніс усередину валізи і розіслав постіль. Ранець поставив у головах.

— Тепер ми маємо притулок, — сказав він. — Мені доводилося бачити й гірше. Тобі, правда, ні.

— Час і мені звикати.

Гребер дістав плащ Елізабет, спиртівку та пляшку зі спиртом.

— Хліб у мене вкрали. Але в ранці ще є кілька коробок консервів.

— А в чому ми їх розігріємо? Є який-небудь горщик?

— У мене є казанок. А дощової води тут скрізь удосталь. Залишилося ще й трохи горілки. Я можу зробити тобі з гарячою водою який-такий грог. Від застуди.

— Дай мені самої горілки.

Гребер запалив спиртівку. Слабке синє полум'я освітило намет. Він відкрив консервовану квасолю. Вони її розігріли і з'їли з рештками ковбаси, яку їм подарував їхній свідок Клотц.

— Почекаємо Польмана чи ляжемо спати? — запитав Гребер.

— Ляжемо спати. Я стомилася.

— Доведеться спати, не роздягаючись. Ти зможеш?

— Я така зморена, що зможу.

Елізабет скинула туфлі й поставила біля ранця, щоб їх не вкрали. Панчохи згорнула та сховала в кишеню. Гребер укрив її.

— Ну як? — спитав він.

— Як у готелі.

Він ліг поруч.

— Ти не жалкуєш за квартирою? — спитав по хвилі.

— Ні. Я приготувалася до цього ще після перших нальотів. Тоді я ще жалкувала. Досі мені просто щастило.

— Твоя правда. Але чи може бути все так ясно в житті, як у думках?

— Не знаю, — пробурмотіла Елізабет у нього на плечі. — Мабуть, може. Коли вже немає жодної надії. Але тепер усе має інший вигляд.

Вона заснула й дихала спокійно та тихо. Гребер ще якийсь час не спав. Він думав про те, що одним із нездійсненних бажань, про які на фронті часом заходила мова, було саме це — притулок, ліжко, жінка та спокійна ніч.

21

Гребер прокинувся. Під чиїмись обережними кроками шурхотів щебінь. Він тихо виліз із-під ковдри. Елізабет уві сні поворухнулася. Гребер визирнув із-за плащ-намета. Це міг бути Польман, що повертався додому, або злодії чи й гестапо — воно з'являлося здебільшого в такий час. Якщо це гестапо, треба попередити Польмана, щоб той не приходив додому.

Гребер побачив перед собою в темряві дві постаті. Якомога обережніше він рушив за ними назирці. Він був босий. Через кілька метрів Гребер наштовхнувся на рештки стіни, що висіли просто в повітрі й відразу ж обвалилися. Він пригнувся. Одна з постатей обернулася.

— Тут хтось є? — пролунало запитання. Це був Польман.

Гребер випростався.

— Це я, пане Польман. Ернст Гребер.

— Гребер? Що сталося?

— Нічого. Наш будинок розбомбило, і ми залишилися без притулку. Я подумав, що ви, можливо, приймете нас на ніч-другу.

— Кого?

— Мою дружину й мене. Кілька днів тому я одружився.

— Звичайно, звичайно. — Польман підійшов ближче. Його обличчя в темряві здавалося дуже блідим. — Ви мене бачили, коли я прийшов?

Гребер на мить завагався з відповіддю.

— Так, — сказав потім. Приховувати цей факт не було сенсу — ні через Елізабет, ні через отого чоловіка, що причаївся десь серед руїн. — Так, — повторив Гребер. — І ви можете на мене покластися.

Польман потер рукою чоло.

— Авжеж, звичайно, — нерішуче промовив він. — Ви бачили, що я був не сам?

— Так.

Нарешті Польман, мабуть, щось вирішив.

— Ну, то ходімо. Переночувати, кажете? Буде тіснувато, та спершу ходімо звідси.

Вони завернули за ріг будинку.

— Усе гаразд, — кинув Польман у темряву.

З руїн вийшов якийсь чоловік. Польман відчинив двері та впустив Гребера й незнайомого всередину. Потім причинив за собою двері.

— Де ваша дружина? — запитав він у Гребера.

— Вона спить надворі. Ми принесли з собою постіль і влаштували сякий-такий намет.

Польман стояв, не запалюючи світла.

— Я повинен вам дещо сказати. Вам може загрожувати небезпека, якщо вас тут знайдуть.

— Я це знаю.

Польман прокашлявся.

— Ця небезпека, власне, через мене. Мене підозрюють.

— Я так і думав.

— А ви думали про свою дружину?

— Так, — відповів Гребер по хвилі.

Незнайомий непорушно стояв за спиною в Гребера. Тепер стало чути його подих. Польман замкнув двері, опустив штори й засвітив невеличку лампу.

— Прізвища називати не треба, — сказав він. — Краще, коли їх не знаєш, тоді й не викажеш. Ернст і Йозеф, цього досить.

Польман мав змучений вигляд. Йозеф був чоловік років сорока, з вузьким єврейським обличчям. Він тримався спокійно і всміхнувся до Гребера. Потім обтрусив зі свого одягу сміття.

— Залишатись тут тепер небезпечно, — сказав Польман і сів. — Але Йозеф сьогодні все одно мусить ночувати тут. Квартири, де він був учора, більше не існує. Удень доведеться для нього щось підшукати. Тут небезпечно, Йозефе, тільки тому.

— Я розумію, — відповів Йозеф. Голос у нього був значно нижчий, ніж можна було сподіватися.

— А ви, Ернсте? — запитав Польман. — Я під підозрою, ви знаєте. Знаєте також, що це означає, якщо вночі вас знайдуть у такої людини, як я, та ще й з іншим чоловіком, котрого розшукують.

— Знаю.

— Можливо, цієї ночі нічого не станеться. У місті такий шарварок! Але хто його знає. Ви не боїтеся ризикувати?

Гребер мовчав. Польман і Йозеф перезирнулися.

— Самому мені нема чого ризикувати, — відповів Гребер. — Через кілька днів мені знову на фронт. Але з дружиною справа інша. Вона залишиться в місті. Про це я не подумав.

— Я вам сказав про це не для того, щоб позбутися вас.

— Я знаю.

— Ви зможете як-небудь переночувати надворі? — спитав Йозеф.

— Так. Від дощу ми маємо захисток.

— Тоді залишайтеся надворі. Так ви не матимете з нами нічого спільного. А завтра вдосвіта занесіть свої речі сюди. Адже для вас головне саме це, чи не так? Або можете залишити їх і в церкві святої Катарини. Причетник дозволяє. Він людина чесна. Правда, церква частково зруйнована, але підземелля ще збереглося. Туди й віднесіть свої речі. Тоді вдень ви будете вільні й зможете підшукати собі житло.

— Я гадаю, він має рацію, Ернсте, — сказав Польман. — Йозеф це знає трохи краще, ніж ми.

Гребер раптом відчув симпатію до цієї зморе ної літньої людини, котра щойно, як і багато років тому, знов назвала його на ім'я.

— Я теж такої думки, — відповів він. — Мені шкода, що я вас налякав.

— Приходьте завтра вранці, якщо вам щось буде треба. Постукайте двічі повільно і двічі швидко. Але не голосно, я почую.

— Гаразд. Дякую.

Гребер пішов назад. Елізабет ще спала. Коли він ліг поруч, вона тільки поворухнулась і відразу знов заснула.

Вона прокинулася о шостій ранку. Вулицею з гуркотом промчав автомобіль. Елізабет солодко потягнулась.

— Я чудово виспалася, — сказала вона. — Де це ми?

— На Янпляц.

— Добре. А де ми спатимемо сьогодні?

— Удень щось знайдемо.

Вона знову лягла. Крізь щілину між плащ-наметом і шинеллю пробивалося вранішнє світло. Щебетали пташки. Елізабет відкинула полу шинелі. Небо було жовтогаряче.

— Циганське життя, — промовила Елізабет, — коли подивитися на нього збоку. Сповнене пригод.

— Авжеж, — згодився Гребер. — Ми на нього саме так і дивитимемося. Уночі я бачився з Польманом. Він просив його розбудити, якщо нам щось буде потрібно.

— Нічого нам не потрібно. У нас ще є кава? Адже ми тут можемо її зварити чи ні?

— Це, мабуть, заборонено, як і взагалі все розумне. Але це ще нічого не значить. Ми — цигани.

Елізабет почала розчісувати волосся.

— За будинком я бачив миску з дощовою водою, — сказав Гребер. — Її цілком вистачить умитися.

Елізабет одягла жакет.

— Піду туди. Це немов у селі. Вода з криниці. Колись це називали романтикою, еге ж?

Гребер засміявся.

— Порівняно з отим багном у Росії для мене й це романтика. Усе залежить від того, з чим порівнюєш.

Він згорнув постіль. Потім запалив спиртівку й поставив на неї казанок з водою. Раптом йому спало на думку, що він забув пошукати в кімнаті Елізабет продовольчі талони. У цей час повернулась Елізабет. Її обличчя було свіже і юне.

— Твої талони в тебе? — спитав він.

— Ні. Вони були в письмовому столі біля вікна. У маленькій шухляді.

— Прокляття, я забув їх узяти. Чому я про них не подумав? Адже я мав достатньо часу.

— Ти подумав про важливіші речі. Наприклад, про мою золотисту сукню. Сьогодні ми просто подамо заяву на нові талони. Тепер часто трапляється, що талони згорають.

— Але ж це може тривати цілу вічність. Німецького чиновника з його педантизмом не виведе з рівноваги навіть кінець світу.

Елізабет розсміялася.

— Я на фабриці на годину відпрошуся, щоб їх одержати. Двірник може дати мені довідку про те, що мою квартиру розбомбило.

— Ти сьогодні збираєшся йти на фабрику? — здивувався Гребер.

— Мушу. Зруйнована квартира — явище надто буденне.

— Я спалив би цю прокляту фабрику.

— Я також. Але тоді мене послали б кудись в інше місце, де ще гірше. А виготовляти боєприпаси мені не хотілося б.

— Чому ти боїшся один день прогуляти? Хто знатиме, що з тобою сталося вчора? Тебе ж могло поранити, коли ти рятувала свої речі.

— Це треба довести. У нас на фабриці є лікарі й фабрична поліція. Коли вони довідуються, що хтось хитрує, аби не працювати, його карають: збільшують норму, не дають відпустки. А коли й це не допомагає, приписують курс виховання в народному дусі в концтаборі. Хто звідти повертається, той більше не прогулює.

Елізабет набрала гарячої води й залила нею порошок ерзац-кави у кришці від казанка.

— Не забувай, що недавно я брала триденну відпустку, — сказала вона. — Я не можу вимагати надто багато.

Він знав, що Елізабет боїться робити це через батька. Це був зашморг, накинутий на шию кожного.

— Ну й банда, — сказав він. — Що тільки вони з усіма нами зробили!

— Ось тобі кава. І не сердься. У нас для цього немає часу.

— У тім-то й річ, Елізабет!

Вона кивнула.

— Я знаю. У нас так мало часу, а ми все одно так рідко буваємо разом. Твоя відпустка закінчується, і майже вся вона пішла на очікування. Я мала б бути хоробрішою і не ходити на фабрику, доки ти тут.

— Ти й так досить хоробра. І все ж краще чекати, ніж уже нічого не чекати.

Вона поцілувала його.

— Ти швидко навчився знаходити потрібні слова, — промовила вона. — А тепер мені час іти. Де ми зустрінемося ввечері?

— А й справді, де? Там уже нічого не залишилося. Треба все починати спочатку. Я зайду по тебе на фабрику.

— А раптом щось перешкодить? Наліт або патруль?

Гребер задумався.

— Зараз я зберу речі й віднесу їх до церкви святої Катарини. Нехай це буде друге місце зустрічі.

— А вона відчинена вночі?

— Чому вночі? Адже ж ти повернешся не вночі?

— Хтозна. Якось нам довелося просидіти в бомбосховищі шість годин. Найкраще було б через кого-небудь тримати зв'язок. А домовитись про місце зустрічі — цього тепер не досить.

— Ти маєш на увазі той випадок, коли з кимось із нас щось станеться?

— Так.

Гребер кивнув. Він уже зрозумів, як легко вони можуть одне одного втратити.

— Сьогодні ми можемо використати Польмана. А втім, ні, це ненадійно. — Гребер замислився. — Біндинг! — сказав він нарешті з полегшенням. — Це людина надійна. Я показував тобі його будинок. Щоправда, він ще не знає, що ми одружилися. Та байдуже. Я його попереджу.

— Ти підеш до нього, щоб знову його пограбувати?

Гребер засміявся.

— Мені, власне, не хотілося б знову це робити. Але ж нам треба щось їсти. Отак ми і псуємося.

— Ночуватимемо знову тут?

— Сподіваюся, що ні. Я матиму цілий день і щось підшукаю.

Її обличчя на мить спохмурніло:

— Так, ти маєш цілий день. А я мушу йти.

— Я швиденько зберу всі ці манатки, віднесу їх до Польмана та проведу тебе на фабрику.

— Але ж я не можу чекати. Мені вже пора. До вечора! Отже, фабрика, церква святої Катарини або Біндинг. Ох і цікаве ж життя!

— Під три чорти таке цікаве життя! — вилаявся Гребер.

Він дивився їй вслід. Елізабет переходила площу. Ранок був ясний, а небо стало яскраво-блакитним. На руїнах блищала роса, мов срібна сіть.

Елізабет обернулась і помахала йому рукою. Потім квапливо попростувала далі. Греберу подобалася її хода. Вона ставила ноги так, немовби йшла колією: одну перед одною. Так ходили жінки в Африці. Елізабет обернулася ще раз і зникла за будинками в кінці площі.

«Як на фронті, — подумав Гребер. — Прощаючись, не знаєш, чи зустрінешся знов. Е ні, к бісу таке цікаве життя!»

О восьмій із дверей вийшов Польман.

— Я хотів спитати, чи ви маєте щось їсти. Окраєць хліба я можу дати...

— Спасибі. Нам вистачило. Чи можу я залишити у вас постіль і валізи, поки сходжу до церкви святої Катарини?

— Звичайно.

Гребер відніс речі. Йозефа ніде не видно було.

— Може статися так, що, коли ви повернетесь, мене не буде вдома, — сказав Польман. — Тоді постукаєте двічі довго й двічі коротко. Йозеф почує.

Гребер відкрив валізу.

— Просто циганське життя, та й годі, — промовив він. — Я цього не сподівався.

Польман стомлено усміхнувся.

— Йозеф живе отак уже три роки. Кілька місяців він ночував лише в електричках. Їздив у різних напрямках. Він міг спати лише сидячи й через кожні чверть години прокидався. Так було доти, доки не почалися повітряні нальоти. Тепер це неможливо.

Гребер дістав із валізи банку м'ясних консервів і простягнув Польману:

— Я обійдуся. Дайте Йозефу.

— М'ясо? Хіба воно вам не потрібне?

— Ні. Передайте йому. Такі люди, як він, повинні вижити. Бо що ж буде, коли всьому цьому настане кінець? Що взагалі буде? Чи залишиться достатньо людей, щоб почати все спочатку?

Старий якийсь час мовчав. Потім підійшов до глобуса, що стояв у кутку кімнати, і покрутив його.

— Погляньте сюди, — мовив він. — Бачите? Оцей невеличкий клаптик землі — Німеччина. Її майже можна затулити великим пальцем. Це дуже маленька частина світу.

— Можливо. Проте, вирушивши з цієї маленької частини, ми завоювали чималий шмат земної кулі.

— Шмат — так. Завоювали, але не переконали.

— Ще ні. Та що було б, якби ми змогли цей шмат утримати? Десять років. Двадцять. П'ятдесят. Перемоги й успіхи мають жахливу здатність переконувати. Ми побачили це на прикладі власної країни.

— Ми не перемогли.

— Це не доказ.

— Ні, доказ, — заперечив Польман. — І дуже переконливий.

Його рука в набряклих жилах обертала глобус далі.

— Світ, — сказав він, — світ не стоїть на місці. І коли людина тимчасово зневірилася у власній країні, вона повинна вірити в світ. Затемнення сонця можливе, але ніч не вічна. У всякому разі на нашій планеті. Не слід так швидко капітулювати і впадати у відчай. — Він відсунув глобус убік. — Ви питаєте, чи достатньо залишиться людей, щоб почати усе спочатку? Християнство почалося з кількох рибалок, з кількох віруючих у катакомбах, а також із тих, що вижили на аренах Риму.

— Так. А нацизм із кількох безробітних фанатиків в одній із мюнхенських пивниць.

Польман засміявся.

— Ваша правда. Але світ ще не знав вічної тиранії. Людство просувалося вперед не рівномірно, а завжди ривками, з відступами

й судорогами. Ми були надто зарозумілі й гадали, що наше криваве минуле — вже пройдений етап. А тепер бачимо, що варто нам лише озирнутись, і воно нас тієї ж миті наздоганяє. — Польман узяв свого капелюха. — Мені пора.

— Ось ваша книжка про Швейцарію, — мовив Гребер. — Її трохи примочив дощ. Я її загубив, але потім знову розшукав і врятував.

— Не варто було цього робити. Мрії рятувати не слід.

— Ні, треба, — відказав Гребер. — Що ж тоді рятувати?

— Віру. Мрії повернуться знов.

— Будемо сподіватись. А то так можна й повіситись.

— Який ви ще молодий, — сказав Польман. — Та що це я кажу? Адже ви й справді ще зовсім молодий. — Він одягнув пальто. — Дивно. Раніше я уявляв собі молодість зовсім не такою.

— Я теж, — додав Гребер.

Йозеф був поінформований точно. Причетник церкви святої Катарини справді приймав речі на схов. Гребер залишив у нього свій ранець. Потім пішов у житловий відділ. Його перенесли в інше місце, і тепер він містився в природознавчому кабінеті якоїсь школи. Тут ще стояв стіл з географічними картами і засклена шафа з експонатами в спирті.

Службовка відділу поприкладала кількома банками папери. У банках були заспиртовані змії, ящірки, жаби. Стояло тут і опудало білки з намистинками замість очей і горіхом у лапках. Жінка була сива й привітна.

— Я візьму вас на чергу, — сказала вона. — Ви маєте адресу?

— Ні.

— Тоді навідуйтеся й питайте.

— А чи є в цьому сенс?

— Ані найменшого. Перед вами до нас уже надійшло шість тисяч заяв. Краще пошукайте самі.

Гребер вернувся на Янпляц і постукав до Польмана. Ніхто не відповів. Він трохи почекав. Потім пішов на Марієнштрасе подивитися, що залишилося від будинку Елізабет. Він згорів дотла за винятком підвалу, де мешкав двірник. Тут побували пожежники. Звідусюди капала вода. Квартира Елізабет більше не існувала. Крісло, що стояло на вулиці, зникло. У стічній канаві валялася пара рукавиць, оце і все. У вікні підвалу Гребер помітив за шторою двірника та згадав, що обіцяв принести йому сигари. Здавалося, це було дуже давно і тепер йо-

го обіцянка вже нічого не означала. Та що можна знати наперед? Гребер вирішив піти до Альфонса й дістати сигар. До того ж на вечір однаково потрібні були продукти.

Бомба влучила просто в будинок, а кругом усе залишилося цілим. Сад був осяяний вранішнім сонцем, берези гойдалися на вітрі, яскріли золотисті нарциси. Цвіли перші дерева; здавалося, вони були обліплені білими й рожевими метеликами. Лише Біндингів будинок перетворився на купу сміття, що здіймалася над глибокою вирвою в саду, на дні якої блищала вода, а в ній віддзеркалювалося небо.

Гребер хвилю стояв і, дивлячись на все це, не вірив своїм очам. Йому чомусь здавалося, що з Альфонсом ніколи нічого не може статися. Він повільно підійшов ближче.

Басейн для птахів був розбитий. Вхідні двері висіли на кущі бузку. Оленячі роги лежали на траві, немовби тут було поховано самого оленя. Килим висів на верхівці дерева, нагадуючи яскравий прапор варвара-переможця. На клумбі стояла сторч пляшка «Наполеона», немовби за ніч тут виріс гарбуз. Гребер підняв її, оглянув і сховав у кишеню. «Підвал, мабуть уцілів і його просто розікрали», — подумав він. Потім обійшов будинок. Вхід на кухню лишився неушкодженим. Він відчинив двері. Усередині щось поворухнулося.

— Фрау Кляйнерт, — покликав він.

У відповідь пролунало голосне ридання. З напівзруйнованого приміщення вийшла жінка.

— Бідний пан! Він був такий добрий!

— Що сталося? Його поранено?

— Убито, його вбито, пане Гребер. А він же так любив життя!

— Убито?!

— Атож. У це важко повірити, правда ж?

Гребер кивнув. У смерть завжди важко повірити, навіть коли її бачиш щодня.

— Як це сталося? — запитав він.

— Він був у підвалі. Але підвал не витримав.

— Так, ваш підвал не розрахований на важкі бомби. Чому ж він не пішов у справжнє бомбосховище на Зайдельпляц? Адже туди дві хвилини ходи?

— Він не думав, що таке станеться. Та й потім... — Фрау Кляйнерт завагалася. — У нього була дама.

— Що?! Серед білого дня?

— Вона залишилася ще звечора. Така висока блондинка. Пан крайсляйтер любив високих блондинок. Коли почався наліт, я подала їм курку.

— Даму теж убито?

— Так. Вони навіть не встигли як слід одягнутися. Пан Біндинг був у піжамі, а дама в тоненькому шовковому халатику. Так їх і знайшли. Я нічого не могла вдіяти. У такому вигляді! Навіть не в мундирі!

— Не знаю, чи могла бути смерть краща, коли йому вже судилося вмерти, — промовив Гребер. — Він хоч устиг пообідати?

— Авжеж. Зі смаком. З вином і його улюбленим десертом. Пиріг з яблуками на вершках.

— Ну от, бачите, фрау Кляйнерт. Тоді це була прекрасна смерть. Я б колись теж хотів так померти. Вам справді нема чого плакати.

— Але ж це сталося так передчасно!

— Смерть завжди передчасна. Мені здається, навіть тоді, коли людині сповниться всі дев'яносто. Коли похорон?

— Післязавтра о дев'ятій. Він уже в домовині. Хочете на нього подивитись?

— Де це?

— Тут. У підвалі. Тут прохолодніше. Домовину вже забили. Ця половина будинку постраждала трохи менше. Тільки від фасаду нічого не лишилося.

Вони спустилися через кухню до підвалу. Купу черепків було зметено в куток. Пахло розлитим вином та всілякими маринадами. Посередині на підлозі стояла домовина, пофарбована в горіховий колір. На полицях попід стінами валялися перекинуті банки з варенням і консервами.

— Де вам вдалося так швидко дістати домовину? — поцікавився Гребер.

— Партія потурбувалася про це.

— Ховатимуть його звідси?

— Так. Післязавтра о дев'ятій.

— Я прийду.

— Це буде приємно для пана Біндинга.

Гребер здивовано подивився на фрау Кляйнерт.

— На тому світі, — додала вона. — Адже він так добре ставився до вас.

— А з якої, власне, речі?

— Він казав, що ви єдина людина, яка від нього нічого не хоче. І ще тому, що ви весь час на війні.

Гребер постояв хвилину біля домовини. Він відчував до покійника якусь невиразну жалість, більш нічого, і через це йому було соромно перед заплаканою жінкою.

— Що ви тепер зробите з усім оцим добром? — запитав він, кивнувши на полиці.

Фрау Кляйнерт пожвавішала.

— Візьміть, будь ласка, собі стільки, скільки вам потрібно, пане Гребер. Усе одно все це попаде до чужих рук.

— Краще залиште собі. Адже все це зварено вашими руками.

— Для себе я вже дещо відклала. Мені багато не треба. Візьміть собі, що ви бажаєте, пане Гребер. Ті партійні, що сюди приходили, вже позирали ласо на все це. Чим менше залишиться, тим ліпше. Ще, чого доброго, подумають, що ми спекулянти.

— А воно на це схоже.

— Тим паче беріть. Бо коли вони знову прийдуть, все опиниться в їхніх руках. Ви ж були щирим другом пана Біндинга. Вам він віддав би з більшою радістю, ніж їм.

— Хіба в нього немає рідних?

— Батько ще живий. Але ж ви знаєте, які в них були стосунки. Та йому теж залишиться вдосталь. У другому підвалі вціліло чимало пляшок. Візьміть усе, що вам треба.

Жінка квапливо пройшла вздовж полиць і вибрала кілька банок. Вона поставила їх на домовину і вже хотіла була дістати інші, але опам'яталася, взяла банки з домовини і віднесла на кухню.

— Стривайте, фрау Кляйнерт, — промовив Гребер. — Коли вже я щось і візьму, то давайте добре подумаємо що.

Він оглянув банки.

— Це спаржа, голландська спаржа. Вона мені не потрібна. Сардини в олії візьму, і холодець із свинини теж.

— Це правильно. У мене від усього цього просто голова йде обертом.

Вона наклала на стілець у кухні цілу гору банок.

— Це багато, — мовив Гребер. — Як я все це донесу?

— Прийдете вдруге чи й утретє. Чому воно має попасти до чужих рук, пане Гребер? Ви солдат і маєте на це більше права, ніж усілякі наці, що попригрівали тут місця.

«Вона каже правду, — подумав Гребер. — І Елізабет, і Йозеф, і Польман також мають на це право, і я буду справжнісінь-

ким вислюком, якщо не візьму. Це Альфонсові ані допоможе, ані зашкодить».

Пізніше, коли Гребер був уже далеко від руїн будинку, йому спало на думку, що він, власне, лише випадково не поселився в Альфонса й не загинув разом із ним.

Йозеф відчинив.

— Так швидко! — здивувався Гребер.

— Я вас бачив. — Йозеф показав на невеличкий отвір у дверях. — Це я сам зробив. Дуже зручно.

Гребер поклав пакунок на стіл.

— Я був у церкві святої Катарини. Причетник сказав, що ми зможемо там переночувати. Дякую вам за пораду.

— Молодий причетник?

— Ні, літній.

— Літній добрий. Він переодягнув мене в одяг свого помічника, дав притулок на цілий тиждень. А потім несподівано почалася облава. Я сховався в органі. Мене виказав молодий причетник. Він антисеміт. Релігійний антисеміт. Такі також трапляються. Бо ми дві тисячі років тому вбили Ісуса Христа.

Гребер розгорнув пакунок. Потім дістав з кишені банки з сардинами та оселедцями, Йозеф мовчки дивився на все. На його обличчі нічого не поворухнулося.

— Справжній скарб, — промовив він.

— Ми його поділимо.

— Хіба у вас є щось зайве?

— Ви ж бачите. Я одержав спадщину. Від одного крайсляйтера. Хіба вам не однаково?

— Навпаки. Це навіть робить йому честь. Ви так добре знайомі з крайсляйтером, що одержуєте такі подарунки.

Гребер подивився на Йозефа.

— Так, — сказав він. — З цим знайомий. Він був добродушною і нешкідливою людиною.

Йозеф нічого не відповів.

— Гадаєте, що таких крайсляйтерів немає? — запитав Гребер.

— А ви як гадаєте?

— По-моєму, є. Люди бувають безхарактерні, боягузливі або слабодухі й тому стають співучасниками.

— І таких людей роблять крайсляйтерами?

— А чом би й ні?

Йозеф розсміявся.

— Дивно, — сказав він. — Чомусь вважається, що вбивця завжди і скрізь має бути тільки вбивцею і нічим іншим. Але ж для того, щоб коїти жахливі злочини, досить лише час від часу і лише якоюсь часткою свого єства бути вбивцею. Хіба не так?

— Так, — відповів Гребер. — Гієна завжди лишається гієною. Людина ж багатолика.

Йозеф кивнув.

— Є коменданти концтаборів з гумором і есесівці, які ставляться один до одного по-дружньому, доброзичливо. Є також підспівувачі, котрі в усьому вбачають тільки добро й не помічають жахливого зла або навіть проголошують його тимчасовим явищем, суворою необхідністю. Це люди з продажною совістю.

— І боягузи.

— І боягузи, — ввічливо підтвердив Йозеф.

Гребер помовчав.

— Я хотів би вам допомогти, — промовив він згодом.

— Яка тут може бути допомога? Я самотній. Або мене схоплять, або я протримаюсь, — сказав Йозеф так байдуже, неначе говорив про чужу людину.

— У вас немає рідні?

— Була. Брат, дві сестри, батько, дружина й дитина. Тепер їх немає. Двох убито, один помер, інших задушено газом.

Гребер утупився в нього поглядом.

— У концтаборі?

— У концтаборі, — відповів Йозеф ввічливо і спокійно. — Там чудове обладнання.

— А ви звідти втекли?

— Втік.

Гребер поглянув на Йозефа ще раз.

— Ви нас, мабуть, ненавидите? — сказав він.

Йозеф стенув плечима.

— Ненавидіти! Хто може дозволити собі таку розкіш! Ненависть робить людину необережною!

Гребер подивився у вікно, за яким на місці зруйнованого будинку здіймалася купа битої цегли. Слабке світло невеличкої гасової лампи, що горіла в кімнаті, здавалося, ще дужче потьмяніло. У кутку поблискував глобус, якого поставив туди Польман.

— Ви знов їдете на фронт? — співчутливо запитав Йозеф.

— Так. Їду воювати за те, щоб злочинці, які тут на вас полюють, іще якийсь час протрималися при владі. Можливо, вони ще встигнуть схопити вас і повісити.

Йозеф ледь кивнув, не зронивши ні слова.

— Я їду, щоб мене не розстріляли, — додав Гребер.

Йозеф нічого не відповів.

— Я їду, бо, якщо я дезертирую, моїх батьків і дружину схоплять, кинуть у табір або й уб'ють.

Йозеф мовчав.

— Я їду, знаючи, що мої аргументи — це не аргументи і заразом аргументи мільйонів таких, як я. Як ви повинні нас зневажати!

— Не будьте таким марнославним, — тихо сказав Йозеф.

Гребер здивовано звів на нього очі. Він нічого не зрозумів.

— Ніхто не говорить про зневагу, — пояснив Йозеф. — Лише ви. Чому це для вас так важливо? Хіба я зневажаю Польмана? Або тих людей, які мене переховують, щоночі ризикуючи власним життям? Чи я б іще жив, якби їх не було? Який ви наївний!

Він знову несподівано усміхнувся. Це була якась примарна усмішка, яка промайнула на його обличчі й безслідно зникла.

— Ми відійшли від теми, — сказав він. — Не треба багато говорити. І багато думати. Ще не пора. Це розслаблює. Спогади теж. Ще не настав час для всього цього. Коли загрожує небезпека, треба думати лише про те, як урятуватися. — Він показав на консерви. — Це справді допомога. Я її приймаю. Спасибі.

Він узяв банки і сховав їх за книги. Рухи його були на диво незграбні. Гребер помітив, що пальці в нього понівечені й на них немає нігтів. Йозеф завважив цей погляд.

— Невеличкий спомин про табір, — пояснив він. — Один шарфюрер у неділю полюбляв розважатися. Він називав це різдвяними свічками. Заганяв під нігті застругані сірники. Краще б він робив це з пальцями на ногах. Було б не так помітно. А так мене відразу ж упізнають. Не можна ж скрізь носити рукавиці.

Гребер підвівся.

— Чи допоможе вам моя стара уніформа й солдатська книжка? Якщо треба, ви зможете там усе змінити. Я скажу, що вона згоріла.

— Дякую. Не треба. Поки що я буду румуном. Це придумав і влаштував Польман. Він таке добре вміє робити. З вигляду він на такого не схожий, правда ж? Я буду румуном, членом «Залізного фронту» й прихильником партії. Адже я скидаюся на румуна. І моє

каліцтво так буде легше пояснити. Постраждав від комуністів. Ви хочете забрати постіль і валізи?

Гребер збагнув, що Йозеф хоче його позбутися.

— Ви залишаєтеся тут? — запитав Гребер.

— Чому ви запитуєте?

Гребер підсунув до нього свої консерви.

— Я можу взяти ще. Я піду ще раз і принесу більше.

— Це й так багато. Я не можу мати при собі важкої ноші. А тепер мені пора. У мене більше немає часу.

— Сигарети. Я забув про сигарети. Їх там багато. Я можу принести.

Вираз Йозефового обличчя змінився. Воно стало майже ніжним.

— Сигарети, — проказав він, немовби пригадавши щирого друга. — Це інша річ. Це важливіше, ніж їжа. Я, звичайно, почекаю.

22

У критій галереї церкви святої Катарини зібралося вже чимало людей. Майже всі сиділи на валізах і кошиках чи й просто серед вузлів та пакунків. Були це переважно жінки та діти. Гребер приєднався до них зі своїми речами — постіллю та валізами. Поруч сиділа стара жінка з конячим обличчям.

— Коли б нас тільки не вивезли, як біженців! — зітхнула вона. — Ходять такі чутки. Бараки, недоїдання, а селяни скупі й сердиті.

— А мені байдуже! — відповіла худорлява дівчина. — Я хочу вибратися звідси. Це краще, ніж смерть. Ми втратили все своє майно. Нехай тепер про нас потурбуються.

— Кілька днів тому проходив ешелон біженців із Рейнської області. Який у них був вигляд! Вони їхали в Мекленбург.

— Мекленбург? Там заможні селяни.

— Заможні селяни! — Жінка з конячим обличчям люто засміялася. — Вони примусять працювати на себе, доки м'ясо не відпаде від кісток. А їсти дадуть ложку баланди. Фюрер повинен про це знати!

Гребер подивився на коняче обличчя і на худу дівчину. Позад них, у кінці відкритої романської колонади, було видно свіжу зелень церковного саду. Біля підніжжя кам'яних статуй цвіли нарциси. На скульптурі, що зображала бичування Ісуса Христа, сидів дрізд. Він співав.

— Вони повинні поселити нас безплатно, — заявила худа дівчина. — У тих людей, у яких усього вдосталь. Ми жертви війни.

Прийшов причетник. Це був високий тонкий чоловік з червоним гачкуватим носом і опущеними плечима. Гребер просто не міг собі уявити, що в нього вистачало сміливості переховувати людей, яких розшукувало гестапо.

Причетник впустив людей у церкву. Він давав кожному за його речі номерок, а записки з такими самими номерами чіпляв до клунків та валіз.

— Увечері приходьте не дуже пізно, — попередив він Гребера. — У церкві мало місця.

— Мало місця?

Церква святої Катарини була дуже велика.

— Авжеж. Адже неф використовувати для притулку заборонено. Лише приміщення під ним та бічні галереї.

— А де ж ночують ті, що запізнюються?

— У галереях, які ще вціліли. А дехто просто в церковному саду.

— Приміщення під нефом надійно захищені від бомб?

Причетник поблажливо глянув на Гребера.

— Коли будували церкву, про такі речі ще не думали. Це було в суворі середньовічні часи. — Його червононосе обличчя нічого не виражало. Він не виказував своїх почуттів жодним порухом. «Ми таки добре навчилися приховувати свої думки, — промайнуло в Гребера. — Майже кожен, хоч невеличкий, а все-таки майстер цієї справи».

Він вийшов надвір. Церква була дуже пошкоджена; одна з її веж упала, і денне світло пробивалося всередину. Широкими світлими смугами воно краяло похмуру напівтемряву. Частина вікон була вибита. У них сиділи й цвіріньокали горобці. Приміщення духовної семінарії, що стояла поруч, було зруйноване дотла. За церквою містилося бомбосховище. Гребер зайшов у нього. Це був спеціально обладнаний давній винний погріб, який раніше належав церкві. У ньому ще збереглися підставки для бочок. Повітря тут було вологе, прохолодне, духмяне. Запах вина, що панував тут віками, здавалося, долав запах страху, який залишився після нічного бомбардування. У глибині сховища на стелі з важких кам'яних плит Гребер побачив важкі ковані кільця. Він згадав, що це підземелля, перш ніж стати винним погребом, було в'язницею, де катували відьом і єретиків. Їх підвішували за руки, прив'язавши до ніг тягар, розпеченими кліщами виривали в них м'ясо, поки вони не визнавали за собою провину. А потім страчували в ім'я Бога та християнської любові до ближнього. «Як мало все змінилося, — думав Гребер. — Кати з концтаборів мали чудових

попередників. А син столяра з Назарета має дивовижних послідовників».

Гребер ішов по Адлерштрасе. Була шоста година вечора. Цілий день він шукав яку-небудь кімнату, але так нічого й не знайшов. Украй змарнілий, вирішив облишити пошуки. Квартал був геть розбитий. Кругом — самі руїни, руїни. Роздосадувано брів він вулицею. Раптом Гребер побачив таке, у що спершу навіть не повірив. Серед руїн стояв невеличкий триповерховий будинок. Був він старий, трохи скособочений, але зовсім цілий. Навколо ріс садок, дерева й кущі вже зеленіли, і все було неушкоджене. Це скидалося на оазу в пустелі руїн. Над парканом навколо садка зеленів бузок, і жодна штахетина не була вибита. А кроків за двадцять знову починалася пустельна, мов місячний ландшафт, місцевість. Цей невеличкий старий садок і будиночок врятувало просто якесь диво, як то інколи трапляється під час руйнації. «Готель і ресторан Вітте», — було написано над вхідними дверима.

Хвіртка стояла відчинена. Гребер зайшов у садок. Його вже не дивувало, що всі шибки у вікнах цілі. Здавалося, інакше й не може бути. Адже від відчаю завжди недалеко до дива. Під дверима спав рудувато-білий мисливський пес. На кількох клумбах цвіли нарциси, фіалки й тюльпани. У Гребера було таке враження, ніби він усе це бачив. Він не міг пригадати коли, мабуть, дуже давно. А може, це йому тільки приснилося. Гребер переступив поріг.

Біля стійки було порожньо. На полицях стояло лише кілька склянок, жодної пляшки. На пивній бочці блищав кран, але решітка під ним була суха. Під стінами стояли три столи й стільці. Над середнім столом висіла картина — тирольський ландшафт: дівчина грала на гітарі, а над нею схилився мисливець. Жодного портрета Гітлера, і це також здивувало Гребера.

Увійшла літня жінка. Вона була одягнена у вилинялу синю кофтину з високо засуканими рукавами. Жінка не сказала: «Хайль Гітлер». Вона привіталася:

— Добрий вечір.

Від її слів і справді повіяло приємним вечором. Після напруженого дня це було побажання доброго вечора. «Так колись велося», — подумав Гребер. Йому хотілося лише чогось випити; курява руїн викликала в нього спрагу. Але тепер він просто відчув необхідність провести тут вечір з Елізабет. Він знав, що це буде чудовий вечір — вечір поза тим похмурим колом, яке аж до самого обрію оточує зачарований садок.

— У вас можна повечеряти? — спитав Гребер.

Жінка завагалася.

— У мене є талони, — поспішив додати він. — Приємно було б поїсти у вас. Можливо, просто в саду. Це один із моїх останніх днів перед від'їздом. Моїх і моєї дружини. Я маю талони на двох. Якщо хочете, я можу навіть принести в обмін консерви.

— У нас залишився тільки суп із сочевиці. Ми, власне, більше не обслуговуємо відвідувачів.

— Сочевичний суп — це розкіш! Я його вже давно не пробував.

Жінка усміхнулася. Це була спокійна посмішка, яка з'явилася, здавалось, сама по собі.

— Якщо цього з вас досить, тоді приходьте. Ви зможете посидіти в садку, якщо забажаєте. Або тут, коли стане холодно.

— У садку. Ще добре видно. Можна прийти о восьмій?

— Для сочевичного супу це не грає ролі. Приходьте, коли вам захочеться.

З-під таблички на будинку батьків стримів конверт. Це був материн лист. Його повернули з фронту. Гребер розірвав конверт. Лист був короткий. Мати писала, що наступного ранку вони з батьком в ешелоні евакуйованих їдуть із міста. Куди їх повезуть, ще невідомо. Нехай Ернст не хвилюється. Це всього-на-всього застережний захід.

Гребер поглянув на дату. Листа було написано за тиждень до його відпустки. Про нальоти авіації не згадувалося жодним словом. Очевидно, мати не писала про них з обережності. Вона боялася цензури. Навряд щоб будинок розбомбило напередодні їхнього від'їзду. Мабуть, це сталося раніше, а то їх не вивозили б з міста.

Він повільно склав листа і сховав у кишеню. Отже, його батьки живі. Тепер це настільки напевно, наскільки щось узагалі може бути напевно. Гребер оглянувся. Якась стіна із хвилястого скла немовби провалилася крізь землю, і Гакенштрасе стала схожою на всі інші зруйновані бомбами вулиці. Жах і муки, які витали над будинком номер вісімнадцять, безслідно зникли. Тут більше не було нічого, крім руїн і сміття, як і скрізь. Гребер глибоко зітхнув. Він не відчував радості, лише полегшення. Тягар, який постійно гнітив його, відразу наче впав із плечей. Гребер не думав про те, що до кінця відпустки він, мабуть, уже не побачиться з батьками. Не маючи довго від них ніякої звістки, він уже втратив на це надію, йому досить було вже того, що вони живі. Вони живі, й, усвідомлюючи це, Гребер почувався вільним.

Під час останнього нальоту на вулицю впало кілька бомб. Будинок, від якого залишився був тільки фасад, розвалився зовсім. Двері з оголошеннями тепер стояли трохи далі серед руїн. Тільки-но Гребер подумав про божевільного чергового протиповітряної оборони, як раптом побачив його. Він підходив із протилежного боку вулиці.

— А, солдат, — сказав черговий. — Ви ще й досі тут?

— Авжеж. Ви також, як видно.

— Ви знайшли свого листа?

— Знайшов.

— Його принесли вчора після обіду. Тепер можна закреслити вас на дверях? Нам дуже потрібне вільне місце. Надійшло ще п'ять оголошень.

— Ще ні, — відповів Гребер. — Через кілька днів.

— Уже пора, — заявив черговий різко і суворо, немов учитель, що вичитує неслухняного учня. — Ми й так вас довго терпіли.

— А ви що, редактор цієї «газети»?

— Черговий протиповітряної оборони відповідає за все. Він забезпечує порядок. У нас тут є вдова, в якої під час останнього нальоту зникло троє дітей. Нам потрібне місце для оголошення.

— Тоді зніміть моє. Пошта мені, мабуть, і далі надходитиме в руїни навпроти.

Черговий зняв із дверей Греберову записку й простягнув її йому. Гребер хотів був її порвати. Чоловік схопив його за руку.

— Ви що, збожеволіли, солдате? Такі записки не рвуть. Так можна порвати своє щастя. Врятувала вона вас один раз, рятуватиме завжди, доки ви її зберігатимете. Ви таки справді ще новачок!

— Авжеж, — мовив Гребер, складаючи записку й ховаючи її. — І хотів би ним залишатися якомога довше. Де ви тепер живете?

— Мені довелося переїхати. Знайшов комфортабельний підвал. Винаймаю квартиру в мишей. Дуже цікаво.

Гребер придивився до чоловіка. Худорляве обличчя нічого не виражало.

— Маю намір заснувати спілку, — заявив черговий. — Для тих, чиї рідні загинули під руїнами. Треба триматися купи, а то місто для нас нічого не зробить. Кожне місце, де лежать присипані, церква повинна принаймні освятити, щоб це була свята земля. Ви розумієте?

— Так, я розумію.

— Це добре. Бо є люди, які вважають це дурницею. Ну, вам тепер уже не треба вступати в нашу спілку. Ви ж одержали цього клятого листа.

Його худе обличчя раптово скривилося. Воно прибрало виразу невимовної муки та гніву. Чоловік круто повернувся і пішов через вулицю назад.

Гребер подивився йому вслід. Потім рушив і собі. Він вирішив не розповідати Елізабет про те, що його батьки ще живі.

Вона саме переходила площу перед фабрикою. Виглядала маленькою і загубленою. У сутінках площа здавалася більшою, ніж була насправді, а низенькі будівлі довкола — ще вбогішими й безрадіснішими.

— Мені дали відпустку, — повідомила вона, задихавшись. — Ще одну.

— На скільки?

— На три дні. На три останні дні.

Вона замовкла. Очі її потьмяніли. Потім раптом наповнилися сльозами.

— Я їм пояснила навіщо, — сказала вона. — І мені відразу дали три дні. Пізніше мені, мабуть, треба буде їх відробити, але це байдуже. Коли ти поїдеш, мені все буде байдуже. Навіть краще, що я матиму багато роботи.

Гребер нічого не відповів. Мов темний метеор, у нього раптом зринуло усвідомлення близької розлуки. Він не забував про це весь час, як не забувають багато чого іншого, але не усвідомлюють до кінця. Досі йому здавалося, що в них усе ще попереду. Тепер ця думка, сповнена крижаним жахом, заступила й поглинула все; вона все повила тьмяним світлом і оголила, немов рентгенівський промінь, що, проникаючи крізь оболонку чарівності й привабливості життя, залишає тільки оголену схему й неминучість.

Гребер і Елізабет дивилися одне на одного. Вони відчували те саме. Вони стояли посеред безлюдної площі й дивились одне на одного, і кожне з них відчувало страждання другого. Їм здавалося, що їх підхопила буря, але вони стояли непорушно. Відчай, від якого вони весь час тікали, здавалося, нарешті наздогнав їх, і вони побачили одне одного такими, якими скоро стануть. Гребер бачив самотню Елізабет на фабриці, в бомбосховищі або в якій-небудь кімнатці, де вона його чекає, майже не сподіваючись побачити, а вона бачила, як він іде назустріч небезпеці, щоб боротися за справу, в яку більше не вірить. Їх охопив відчай, і водночас накотилася хвиля невимовної ніжності; але вони знали, що досить лише здатися на її волю, і вона їх згубить. Вони були безсилі. Вони нічим не могли собі зарадити й мусили чекати, доки все минеться.

Збігла ціла вічність, перш ніж Гребер знову зміг говорити. Він побачив, що сльози в очах Елізабет висохли. Вона не ворушилася; сльози, здавалося, зникли самі.

— Отже, ми ще кілька днів побудемо разом, — промовив він.

Вона через силу всміхнулася:

— Так. Від завтрашнього вечора.

— Добре. Це однаково, що кілька тижнів, коли взяти до уваги, що ти була б вільна тільки ввечері.

— Авжеж.

Вони пішли далі. У порожньому віконному отворі вцілілої стіни, немов забута завіска, виднілася вечірня заграва.

— Куди ми йдемо? — спитала Елізабет. — І де ми ночуватимемо?

— У критій галереї церкви. Або в церковному саду, якщо не буде холодно. А тепер ми йдемо їсти сочевичний суп.

Із-за руїн показався ресторан Вітте. На мить Гребер навіть здивувався, що він іще на місці. Це було неймовірно, мов міраж. Вони зайшли у хвіртку.

— Що ти скажеш на це? — запитав Гребер.

— Це скидається на клаптик миру, що його не помітила війна.

— Так. І сьогодні він повинен ним і залишитися.

Клумби дуже пахли землею. Хтось уже встиг їх полити.

Мисливський пес бігав навколо будинку. Він, мабуть, добре чимось поласував і тепер облизувався.

Фрау Вітте вийшла їм назустріч. Вона була в білому фартусі.

— Сядете в саду?

— Так, — сказала Елізабет. — І я хотіла б умитися, якщо можна.

— Звичайно.

Фрау Вітте провела Елізабет у будинок, на другий поверх. Гребер пройшов повз кухню в сад. Там стояв стіл, застелений скатертиною в біло-червону клітинку, і два стільці. На столі — склянки, тарілки і вкритий росою графин із водою. Гребер жадібно випив склянку води. Вона була холодна й видалася йому смачнішою, ніж вино. Сад був більший, ніж можна було подумати, дивлячись із вулиці. Він складався з невеличкого зеленого моріжка, кущів бузини та бузку, кількох старих дерев, укритих молодим листям.

Повернулась Елізабет.

— Як ти це знайшов?

— Випадково. Як же ще можна таке знайти?

Вона пройшла по моріжку й помацала пальцями бруньки на кущах бузку.

— Уже набубнявіли. Ще зелені й гіркі на смак, але скоро розпукуються.

— Так, — сказав Гребер. — Вони зацвітуть. Через кілька тижнів.

Елізабет підійшла до нього. Вона пахла милом, свіжою водою і молодістю.

— Як тут чудово! Дивно, але в мене таке відчуття, немовби я тут уже була.

— Мені це також здалося, коли я побачив цей будинок уперше.

— Таке відчуття, ніби це колись уже було. Ти, я і цей садок. Так, наче бракує ще якоїсь дрібниці, чогось останнього, щоб детально все пригадати. — Вона поклала голову йому на плече. — Але цього не станеться. Для цього завжди бракує якоїсь дрібниці. А може, ми й справді колись уже пережили все це, а тепер переживаємо ще раз.

Фрау Вітте принесла супник.

— Я хотів би одразу віддати вам талони, — сказав Гребер. — У нас їх небагато. Частина згоріла. Але цих, гадаю, вистачить.

— Мені всі не потрібні, — пояснила фрау Вітте. — Сочевиця ще з довоєнних часів. Кілька штук треба на ковбасу. Решту я потім принесу вам назад. Хочете щось випити? Є кілька пляшок пива.

— Чудово! Пиво — це саме те, про що ми мріяли!

Вечірня заграва згасала просто на очах. Заспівав дрізд. Гребер згадав, що вже чув дрозда вранці. Він сидів у церкві на статуї, що зображала хресний хід. З того часу сталося чимало подій.

Гребер зняв кришку супника.

— Ковбаса. Справжня свиняча ковбаса. І сочевиця, зварена круто. Не їжа, а мрія!

Він наповнив тарілки, й на мить йому здалося, що має дім, дружину, садок, стіл, їжу, безпеку, а кругом панує мир.

— Елізабет, — сказав він, — якби тобі запропонували десять років жити ось так, як тепер, — серед руїн, у цьому саду, разом зі мною, ти б згодилася?

— Одразу ж! І навіть довше.

— Я теж.

Фрау Вітте принесла пиво. Гребер повідкорковував пляшки і наповнив склянки. Вони випили. Пиво було холодне й смачне. Вони взялися за суп. Їли повільно, спокійно й поглядали одне на одного.

Стемніло. Промінь прожектора перетнув небо, уткнувся в хмари й поповз далі. Дрізд замовк. Упала ніч.

Прийшла фрау Вітте, щоб долити супу.

— Ви мало з'їли, — сказала вона. — Молоді люди мають добре їсти.

— Ми з'їли, скільки могли. Супник майже порожній.

— Я принесу вам ще трохи салату. І шматок сиру.

Зійшов місяць.

— Тепер ми маємо все, — мовила Елізабет. — Місяць, сад, ми повечеряли, і в нас ще цілий вечір. Це так чудово, що навіть не можна про це не говорити.

— Так люди жили раніше. І не вбачали в цьому нічого особливого.

Вона кивнула й озирнулася навколо.

— Руїн звідси зовсім не видно. Їх не видно за садом. Дерева все заступають. Подумати тільки: на світі є цілі країни, де все виглядає саме так!

— Після війни ми туди поїдемо. Побачимо незруйновані міста, вечорами вони будуть залиті морем світла, і ніхто не боятиметься бомб. Ми гулятимемо попід осяяними вітринами, і навколо буде так світло, що ми, нарешті, ввечері бачитимемо одне одного так, як удень.

— А нас туди пустять?

— Як туристів? А чому б і ні? У Швейцарію?

— Для цього потрібні швейцарські франки. Де ми їх дістанемо?

— Візьмемо з собою фотоапарати і там їх продамо. Грошей вистачить нам на кілька тижнів.

Елізабет засміялася:

— Або коштовності чи шуби, яких у нас немає!

Прийшла фрау Вітте з салатом і сиром.

— Вам тут подобається?

— Так, дуже. Можна нам іще трохи посидіти?

— Скільки забажаєте. Я принесу вам ще кави. Звичайно, ячмінної.

— Ще й кава! Сьогодні ми живемо, мов князі, — сказав Гребер.

Елізабет знову розсміялася.

— Мов князі, ми жили спочатку. Їли гусячу печінку, ікру й пили пфальцське вино. Тепер ми живемо, як люди... Так, як мріємо жити потім. Хіба це не прекрасно — жити?!

— Так, Елізабет.

Гребер поглянув на неї. Коли вона повернулася з фабрики, то мала стомлений вигляд. Тепер Елізабет відпочила. Так з нею траплялося завжди; для цього їй потрібно було небагато.

— Це буде чудово — жити! — сказала вона. — Ми так мало жили. Мало бачили. Усе ще попереду. Те, що для інших людей звичайна річ, для нас буде справжньою романтикою. Повітря, яке не пахне згарищами. Або вечеря без талонів. Крамниці, в яких можна буде купити все, що забажається. Міста без руїн. Можливість розмовляти, не озираючись довкола. Ніякого страху! Це триватиме ще довго, але страх поступово зникатиме, і навіть коли він іноді й з'являтиметься, то буде щастям, бо люди знатимуть, що їм уже немає чого боятися! Ти в це віриш?

— Так, — мовив Гребер через силу. — Так, Елізабет. Якщо все це буде справді отак, то нас чекає ще багато щастя.

Вони сиділи допізна. Гребер заплатив за вечерю, і фрау Вітте пішла спати. Вони залишилися вдвох.

Місяць піднявся вище. Нічний запах землі й молодого листя ставав дедалі сильнішим і, оскільки вітру не було, на якийсь час забив запах куряви і сміття, що висів над містом. У кущах щось зашаруділо. Кіт полював на пацюків. Пацюків стало більше, ніж раніше; під руїнами вони знаходили вдосталь їжі.

Гребер з Елізабет пішли об одинадцятій годині. У них було таке враження, ніби вони покидають якийсь казковий острів.

— Ви запізнилися, — сказав їм причетник. — Усі місця зайняті.

Це був інший причетник. Він виглядав молодо, був ретельно поголений, сповнений почуття власної гідності. Мабуть, це він виказав Йозефа.

— А чи не можна нам переночувати в церковному саду?

— У церковному саду скрізь, де є тенти, вже повно людей. Чому б вам не піти в бюро допомоги тим, хто постраждав від бомбардування?

О дванадцятій годині ночі таке запитання було ідіотське.

— Ми покладаємося більше на Бога, — відповів Гребер.

Причетник пильно подивився на нього.

— Якщо ви залишитеся тут, вам доведеться спати просто неба.

— Це байдуже.

— Ви одружені?

— Так. А що?

— Це дім Господній. Неодружені не можуть ночувати тут разом. У критій галереї ми маємо відділення окремо для чоловіків і для жінок.

— Навіть коли вони одружені?

— Навіть коли одружені. Галерея належить церкві. Тут не місце для плотських насолод. Ви обоє не схожі на одружених.

Гребер дістав своє свідоцтво про шлюб. Причетник надів нікельовані окуляри і при світлі лампадки став читати папір.

— Зовсім недавно, — сказав потім.

— З приводу цього в катехізисі немає ніяких застережень.

— А чи зареєстровано ваш шлюб і в церкві?

— Послухайте, ви, — сказав Гребер. — Ми стомилися. Моя дружина цілий день важко працювала. Ми йдемо ночувати в церковний сад. Якщо ви маєте щось проти, спробуйте нас вигнати звідси. Але візьміть із собою якомога більше людей. Зробити це буде непросто.

Раптом біля них з'явився священик. Він підійшов зовсім нечутно.

— Що тут таке?

Причетник заходився пояснювати. Священик обірвав його.

— Не вдавайте із себе Господа Бога, Бемере! Досить і того, що людям доводиться тут ночувати. — Він обернувся до Гребера. — Якщо завтра ви не знайдете собі житла, приходьте до дев'ятої вечора в паперть номер сім. Пастор Бідендик. Моя економка вас де-небудь влаштує.

— Щиро дякуємо.

Бідендик кивнув і пішов далі.

— Швидше, ви, унтер-офіцер Божий! — звернувся Гребер до причетника. — Майор дав вам наказ. Ви мусите його виконувати. Церква — це єдина диктатура, що пережила віки. Як пройти в сад?

Причетник провів їх через ризницю. У темряві виблискував церковний одяг. Потім показалися двері та вхід до церковного саду.

— Ви ще не подумайте влаштуватися на могилах соборних каноніків, — пробурчав Бемер. — Залишайтеся з того боку, біля галереї. Спати разом теж не можна. Тільки поряд. Постеліться нарізно. Роздягатися заборонено.

— І роззуватися теж?

— Роззуватися можна.

Вони увійшли. У саду розлягалося багатоголосе хропіння. Гребер розіслав на траві свій плащ-намет і ковдри. Подивився на Елізабет. Вона посміхнулася.

— Ти чого смієшся? — спитав він.

— Я сміюся з причетника. І з тебе.

— Ну, добре. — Гребер поставив валізи під стіною і поклав ранець замість подушки.

Раптом серед рівномірного хропіння пролунав жіночий крик.

— Ні! Ні! О-о! — Крик перейшов у хрипле бурмотіння.

— Тихше! — гримнув хтось.

Жінка знову закричала.

— Тихше! Сто чортів! — заволав уже голосніше хтось інший.

Крик змовк, немов захлинувся.

— Що то значить панівна нація! — сказав Гребер. — Навіть уві сні ми виконуємо кожний наказ.

Нарешті вони лягли. Біля стіни майже нікого більше не було. Лише в обох кутках щось темніло, там також спали люди. Місяць піднявся над зруйнованою вежею церкви. Він лив своє бліде світло на старі могили соборних каноніків. Деякі могили позападали. Це не від бомб — домовини згнили і попровалювались. Посеред саду, між кущами троянд, бовванів великий хрест. Уздовж алеї стояли кам'яні скульптури, що зображали хресний хід. Елізабет і Гребер лежали поміж «Бичуванням» і «Покладанням тернового вінця». Далі, в другому ряду, біліла колонада й арки галереї, відкритої в бік саду.

— Іди до мене, — шепнув Гребер. — До дідька розпорядження цього причетника-аскета!

23

Ластівки кружляли навколо розбитої вежі. Вранішнє сонце виблискувало на рваних краях покрівлі. Гребер дістав спиртівку. Він не знав, чи можна тут варити, а тому вирішив учинити за давнім солдатським правилом: роби, доки тобі не встигли заборонити. Він узяв казанок і пішов шукати кран із водою. Знайшов його за скульптурою, що зображала сцену розп'яття. Поруч спав якийсь чоловік із роззявленим ротом і рудою щетиною. У нього не було однієї ноги. Протез він зняв і поклав біля себе. Нікельовані частини поблискували у вранішньому світлі, немов якийсь механізм. Гребер зазирнув через відкриту колонаду в галерею. Причетник сказав правду: чоловіки й жінки спали нарізно. З південного боку спали самі жінки.

Коли Гребер повернувся, Елізабет уже прокинулась. Вона виспалася, мала свіжий вигляд і не була схожа на тих блідих людей, яких він бачив у галереї.

— Я знаю, де можна вмитися, — сказав він. — Підеш туди, поки там не зчинилася метушня. У богадільнях мало санітарних вигод. Ходімо, я покажу тобі ванну кімнату каноніків.

Елізабет засміялася.

— Краще сиди тут і стережи каву, а то вона вмить зникне. Я вже знайду ванну сама. Як туди пройти?

Він описав дорогу, Елізабет пішла через сад. Вона спала так спокійно, що її сукня майже не пом'ялась. Гребер дивився їй услід. Він раптом полюбив її ще більше.

— Ага, то ви варите їжу в саду Господнім? — Благочестивий причетник підкрався у повстяних капцях. — І саме під скульптурою покладання мученицького тернового вінка!

— Де тут у вас вінок радості? Я можу перейти туди.

— Тут скрізь свята земля. Хіба ви не бачите, що там поховані каноніки!

— Мені вже не раз доводилося сидіти на цвинтарях і варити страву на могилах, — спокійно відповів Гребер. — Але скажіть, куди ж нам подітися? Тут є де-небудь їдальня чи польова кухня?

— Їдальня?! — Причетник прожував це слово, немов гнилий фрукт. — Тут?!

— Це було б непогано.

— Можливо, для такого безбожника, як ви. На щастя, є люди, які думають інакше. Харчівня на землі Ісуса Христа! Яке святотатство!

— Не бачу ніякого святотатства. Ісус Христос кількома хлібинами й рибинами нагодував тисячі людей, це вам не завадило б знати. Але він, напевно, не був такою чванькуватою вороною, як ви. А тепер згиньте з-перед очей! Тепер війна, чи це, може, для вас новина?

— Я повідомлю пасторові Бідендику про те, що ви опоганили святе місце!

— Зробіть ласку! Він вас викине геть, ви, нікчемний блюдолиз!

Причетник пішов у своїх повстяних капцях геть, сповнений величі й гніву. Гребер розірвав пакет із кавою, що дістався йому в спадщину від Біндинга, й понюхав. Справжня кава! Він заварив її. Запах ураз привернув увагу. З-за могили з'явилася кудлата голова й принюхалась. Потім чоловік чхнув, устав і підійшов ближче.

— Ви мене не пригостили б?

— Забирайся геть, — відповів Гребер. — Тут дім Божий; тут не дають, а лише беруть!

Повернулась Елізабет. Вона йшла легкою і невимушеною ходою, немовби прогулюючись.

— Звідки в тебе кава? — спитала вона.

— Від Біндинга. Треба її скоріше випити, а то всі мешканці галереї накинуться на нас.

Сонце вигравало на картинах, що зображували муки Христові. Перед скульптурою «Бичування» зацвів кущик фіалок. Гребер дістав із ранця хліб і масло. Він різав хліб кишеньковим ножем і намазував його маслом.

— Масло справжнє, — мовила Елізабет. — Теж від Біндинга?

— Усе від нього. Дивно: він робив мені лише добро, а я не міг його терпіти.

— Можливо, він саме тому й робив тобі добро. Таке буває.

Елізабет сіла біля Гребера на ранець.

— Коли мені було сім років, я мріяла про таке, життя, як тут.

— А я мріяв стати пекарем.

Вона засміялася:

— А став інтендантом! І непоганим. Котра година?

— Я все зберу й проведу тебе до фабрики.

— Ні. Давай краще посидимо тут проти сонечка, поки можна. Складати речі й здавати їх — це забере до біса часу, бо доведеться стояти в черзі. Галерея вже переповнена людьми. Зробиш це після того, як я піду.

— Гаразд. Як ти гадаєш, тут можна курити?

— Ні. Але ж тебе це все одно не обходить.

— Авжеж. Давай робити все, що нам забажається, доки нас не виженуть. Це триватиме недовго. Сьогодні я спробую підшукати якенебудь місце, де ми могли б спати без одягу. До пастора Бідендика ми не підемо ні в якому разі, правда ж?

— Ні. Краще вже повернутися до Польмана.

Сонце підбилося вище. Воно освітило портик, і тіні від колон упали на стіни галереї. Люди снували сюди-туди, немов в'язні у тюрмі, зведеній зі світла та тіней. Діти плакали. Одноногий, що спав у кутку саду, прилаштував протез і натягнув на нього штанину. Гребер заховав хліб, масло й каву.

— За десять хвилин восьма, — сказав він. — Тобі пора. Я проведу тебе до фабрики, Елізабет. Якщо станеться щось непередбачене, у нас із тобою є два місця зустрічі: перше — сад фрау Вітте, друге — тут.

— Гаразд. — Елізабет підвелася. — Це останній раз я йду на цілий день.

— Зате сьогодні ввечері ми сидітимемо довго-довго, годинами. І надолужимо втрачений день.

Вона поцілувала його і швидко пішла. Гребер почув чийсь сміх. Він роздратовано озирнувся. Між колонами стояла молода жінка.

Перед нею на підмурку стояв хлопчик, він обома руками вчепився в її коси, і вона сміялася разом із ним. Гребера й Елізабет вона навіть не помітила. Він зібрав речі; потім пішов вимити казанок. Одноногий рушив за ним. Його протез рипів і гримів.

— Гей, друже!

Гребер зупинився.

— Це не ви варили каву? — спитав одноногий.

— Так. Ми вже її випили.

— Ясно. — У чоловіка були великі голубі очі. — Я щодо заварки. Якщо ви збираєтеся її вилити, то краще віддайте мені. Можна заварити ще раз.

— Авжеж, звичайно.

Гребер вишкріб гущу, Потім забрав свої речі й відніс туди, де їх приймали на зберігання. Він чекав сутички зі святим причетником. Але замість нього там господарював уже інший, червононосий. Від нього несло церковним вином, і він мовчав.

Двірник сидів на підвіконні своєї квартири в напівспаленому будинку. Побачивши Гребера, він помахав рукою. Гребер зайшов.

— Нам немає листів?

— Є. Вашій дружині. Листа адресовано ще на ім'я фрейлейн Крузе. Але ж це байдуже, правда ж?

— Звичайно.

Гребер узяв листа. Він помітив, що сторож якось дивно дивиться на нього. Потім глянув на лист і похолов. Лист був із гестапо. Він покрутив конверта в руках. Він був заклеєний так, ніби його вже розпечатували.

— Коли надійшов лист? — спитав Гребер.

— Учора ввечері.

Гребер почав роздивлятися конверт. Він був певен, що двірник листа прочитав. Тому він розірвав конверт і дістав складений папірець. Це була повістка Елізабет з'явитися в гестапо о пів на дванадцяту. Гребер поглянув на годинника. Була майже десята.

— Добре, — сказав він. — Нарешті! Я цього давно чекав! — Він заховав листа. — Є ще щось?

— Хіба цього мало? — перепитав двірник, зацікавлено дивлячись на Гребера.

Той засміявся.

— Ви не знаєте, де можна знайти квартиру?

— Ні. Хіба вона вам ще потрібна?

— Мені не потрібна. Але моїй дружині — так.

— Он що?! — мовив двірник із сумнівом у голосі.

— Атож. Я добре заплачу.

— Он що, — ще раз повторив двірник.

Гребер пішов. Він відчував, що чоловік дивиться з вікна йому вслід. Він став, удаючи, що зацікавлено розглядає побиті дахи. Потім, не поспішаючи, рушив далі.

Завернувши за ріг, Гребер поквапно дістав листа. Це був звичайний бланк, з якого годі було про щось довідатись. Навіть замість підпису стояв штамп. Лише прізвище Елізабет і дата були вписані на друкарській машинці, у якій літера «А» била трохи вище.

Гребер почав пильно роздивлятися повістку. Це був клаптик сірого, дешевого паперу. Але цей прямокутник раптом заступив йому весь світ. Від нього віяло якоюсь невловимою загрозою. Він пахнув смертю.

Гребер опинився біля церкви святої Катарини, сам не знаючи як.

— Ернсте, — прошепотів хтось позад нього.

Гребер обернувся. Це був Йозеф. Він був одягнений у якусь шинель і, не звертаючи більше на Гребера уваги, зайшов у церкву. Гребер оглянувся на всі боки і через хвилину рушив слідом за ним. Йозеф стояв навколішки перед порожньою лавою біля ризниці. Він зробив застережливий рух, Гребер дійшов до вівтаря, озирнувся, вернувся назад і став навколішки поряд із Йозефом.

— Польмана заарештовано, — прошепотів Йозеф.

— Що?!

— Заарештовано. Гестапо забрало його сьогодні вранці.

Гребер на мить замислився над тим, чи не має арешт Польмана чогось спільного з листом Елізабет. Він мовчки дивився на Йозефа.

— Отже, Польмана теж, — проказав він нарешті.

Йозеф ураз звів на нього очі.

— А ще кого?

— Моя дружина одержала повістку з гестапо.

— На коли?

— На сьогодні. На одинадцяту тридцять.

— Повістка при вас?

— Так. Ось вона.

Гребер простягнув Йозефу конверт.

— Як це сталося з Польманом? — запитав він.

— Не знаю. Мене там не було. Коли я прийшов, то по каменю, який лежав не так, як завжди, збагнув, що сталося. Коли Польмана

забирали, він відсунув камінь убік. Це був наш умовний знак. Через годину я побачив, як у машину вантажать його книжки.

— Там було щось таке, що могло б його скомпрометувати?

— Не думаю. Усе небезпечне закопано в іншому місці. Навіть консерви.

Гребер кинув погляд на папір у руках Йозефа.

— А я саме збирався зайти до нього, — сказав він. — Хотів порадитись, що нам робити.

— Саме тому я сюди й прийшов. Немає ніякого сумніву, що в його квартирі гестапо влаштувало засідку.

Йозеф повернув Греберові повістку.

— Що ви думаєте робити?

— Не знаю. Листа я одержав щойно. А що ви зробили б на моєму місці?

— Утік би, — відповів, не вагаючись, Йозеф.

Гребер дивився у напівтемряву, де виблискував вівтар.

— Я спершу піду туди сам і спитаю, чого вони хочуть, — промовив він.

— Вам ніхто нічого не скаже, якщо їм потрібна ваша дружина.

Гребер відчув, як за плечима в нього пройшов холод. Але Йозеф говорив діловито, більш нічого.

— Якби їм потрібна була моя дружина, вони її просто заарештували б, як Польмана. Тут щось не те. Тому я й хочу піти туди сам. Можливо, немає нічого особливого, — сказав Гребер невпевнено. — І втеча буде помилкою.

— Ваша дружина єврейка?

— Ні.

— Тоді інша справа. Євреї в будь-якому випадку змушені рятуватися втечею. А чи не можна сказати, що ваша дружина кудись поїхала?

— Ні. Вона відбуває трудову повинність. Це неважко з'ясувати.

Йозеф задумався.

— Можливо, її й не збираються заарештовувати. Ви маєте рацію, вони могли б зробити це відразу. А ви не здогадуєтеся, чому її викликають?

— Її батько в концтаборі. Хто-небудь із сусідів міг написати донос. А може, на неї звернули увагу після одруження зі мною.

Йозеф знов задумався.

— Знищте все, що має хоч якесь відношення до її батька. Листи, щоденники тощо. А потім підіть туди. Але без неї. Адже саме це ви хотіли зробити, чи не так?

— Так. Я скажу, що лист надійшов сьогодні, а дружина на фабриці і я не зміг з нею побачитись.

— Це буде найкраще. Спробуйте розвідати, в чому справа. Вам нічого не загрожує. На вас усе одно чекає фронт. Затримувати вас вони не стануть. Якщо для дружини потрібне буде сховище, я вам дам адресу. Але спершу підіть туди. Я пробуду тут до вечора. — Йозеф на якусь мить завагався. — У сповідальні пастора Бідендика. Там, де висить табличка з написом «Вийшов». Це мені дає можливість кілька годин поспати.

Гребер підвівся. Після прохолодної напівтемряви церкви денне світло так осліпило його на порозі, що йому здалося, ніби воно також на службі в гестапо. Він повільно пішов вулицею. У нього було таке враження, неначе він рухається під скляним ковпаком. Навколо все раптом стало чужим і недосяжним. Жінка з дитиною на руках тепер уявлялася йому втіленням особистої безпеки й викликала в нього болісну заздрість. Чоловік, що сидів на лаві й читав газету, став уособленням недосяжної безтурботності; а кілька перехожих, що розмовляли й сміялися, справляли враження істот з якогось іншого, раптово знищеного світу. Тільки над ним висіла тінь тривоги, що відділяла його від інших, наче він — прокажений.

Гребер зайшов у приміщення гестапо й показав повістку. Есесівець направив його коридором у бічний флігель. У коридорах тхнуло залежаними паперами, непровітреними кабінетами й казармою. Він мусив чекати в якійсь кімнаті, де вже сиділо троє людей. Один чоловік стояв біля вікна, що виходило в двір. Він тримав руки за спиною і грав правою рукою на пальцях лівої, немов на піаніно. Двоє інших сиділи на стільцях непорушно, дивлячись перед себе. Один із них був лисий і мав заячу губу, яку він весь час затуляв долонею; другий, із гітлерівськими вусиками, був блідий як смерть. Усі троє кинули швидкі погляди на Гребера, коли той увійшов, і відразу ж повідводили очі.

Увійшов есесівець в окулярах. Усі миттю повставали. Гребер стояв найближче до дверей.

— А вам що тут треба? — запитав есесівець трохи здивовано. — Солдати, як правило, підлягають військовим судам.

Гребер показав повістку. Есесівець прочитав її.

— Але ж це не ви. Тут стоїть фрейлейн Крузе...

— Це моя дружина. Ми одружилися кілька днів тому. Вона працює на державному підприємстві. Я гадав, що зможу прийти замість неї.

Гребер дістав свідоцтво про шлюб; він завбачливо взяв його з собою. Есесівець нерішуче покрутив пальцем у себе в вусі.

— Ну, зрештою, як хочете. Кімната сімдесят два, в підвалі.

Він повернув Греберові папери. «Підвал», — подумав Гребер. Це був той підвал, який у всіх чутках про гестапо мав найстрашніший вигляд.

Він пішов сходами вниз. Двоє чоловіків, що підіймалися назустріч, із заздрістю подивилися на нього. Вони подумали, що він уже повертається на волю, тоді як у них усе ще було попереду.

Кімната сімдесят два виявилася просторим приміщенням зі стелажами: частину його було відгороджено для кабінету. Якийсь службовець із виразом нудьги на обличчі взяв у Гребера повістку. Гребер пояснив йому, чому прийшов замість дружини, і показав свої документи.

Службовець кивнув.

— Ви можете розписатися за вашу дружину?

— Звичайно.

Службовець посунув через стіл два якихось папери.

— Розпишіться ось тут. Унизу зазначте: чоловік Елізабет Крузе. Поставте дату й укажіть, де зареєстровано ваш шлюб. Другий папір можете взяти з собою.

Гребер розписувався повільно. Він не хотів показувати, що читає папір, але й не хотів підписувати його наосліп. Службовець тим часом щось шукав на полицях.

— Чорт забирай, де ж прах? — закричав він нарешті. — Гольтмане, ви знову все поперекидали тут догори дном! Принесіть пакет Крузе.

За перегородкою хтось пробурмотів. Гребер побачив, що розписався в одержанні праху ув'язненого Бернгарда Крузе. З другого паперу він довідався, що Бернгард Крузе помер від серцевої слабості.

З-за перегородки з'явився службовець. Він ніс коробку з-під сигар, загорнуту в невеличкий клаптик бурого пакувального паперу і перев'язану шпагатом. Збоку на коробці ще виднівся напис «Кларо», а також рештки барвистої етикетки — індієць з люлькою в зубах і золотисто-чорним гербовим щитом у руках.

— Ось прах, — мовив чиновник і подивився на Гребера сонними очима. — Вам, як солдату, очевидно, не варто нагадувати про те, що в такому випадку треба суворо мовчати. Ніяких повідомлень про смерть — ані в газетах, ані в листах. Ніякої похоронної відправи. Мовчати. Зрозуміло?

— Так.

Гребер узяв коробку з-під сигар і вийшов.

Він одразу вирішив нічого не казати Елізабет. Він повинен зробити все, щоб вона якомога довше нічого не знала. Тут усе ясно; гестапо вдруге не стане викликати. Поки що досить і того, що йому доведеться залишити її саму. Сказати їй про батькову смерть було б щодо неї надто жорстоко.

Він повільно рушив у напрямку церкви святої Катарини. Вулиці раптом знову сповнилися життям. Загроза минула. Вона перетворилася на смерть. Але це була чужа смерть. А до чужої смерті він звик. Він знав батька Елізабет лише в дитинстві.

Гребер ніс коробку з-під сигар під пахвою. Очевидно, в ній були останки зовсім не Крузе. Гольтман міг усе легко переплутати, та й узагалі, навряд чи в концтаборі ставляться до таких дрібниць серйозно. При масових спаленнях це просто неможливо. Якийсь кочегар згріб докупи кілька жмень попелу, запакував, оце і все. Гребер не міг збагнути, навіщо таке взагалі робиться. Це було поєднання варварства та бюрократії, яка надавала варварству ще більшої жорстокості.

Він міркував, що йому робити з прахом. Можна було закопати його серед руїн, для цього можливостей досить. Він міг також спробувати поховати його на якому-небудь кладовищі, але тоді довелося б брати дозвіл та урну й Елізабет про все довідалася б.

Гребер зайшов у церкву. Перед сповідальнею пастора Бідендика зупинився. Табличка «Вийшов» була на місці. Він відсунув зелену запону. На нього дивився Йозеф. Він не спав і сидів так, що міг ударити того, хто зайшов, ногою в живіт і зразу ж кинутися тікати. Гребер пройшов повз нього до лави біля ризниці. Через хвилину з'явився Йозеф. Гребер показав йому коробку з-під сигар.

— Викликали через це. Прах її батька.

— І більше нічого?

— Досить і цього. Ви нічого нового не довідалися про Польмана?

— Ні.

Обидва дивилися на пакунок.

— Коробка з-під сигар, — сказав Йозеф. — Здебільшого вони використовують старі картонні коробки, бляшанки або паперові кульки. Коробка з-під сигар — це вже майже урна. — Де ви думаєте її залишити? Тут, у церкві?

Гребер похитав головою. Він уже знав, де залишить прах.

— У церковному саду, — відповів він. — Адже ж це теж такий собі цвинтар.

Йозеф кивнув.

— Я можу для вас ще щось зробити? — запитав Гребер.

— Ви можете вийти крізь бічні двері й поглянути, чи немає на вулиці чогось підозрілого. Мені час іти звідси; причетник-антисеміт приходить о першій годині. Якщо через п'ять хвилин ви не повернетесь, я знатиму, що на вулиці все гаразд.

— Гаразд.

Гребер стояв на осонні. По хвилі з дверей з'явився Йозеф. Пройшовши біля самого Гребера, він кинув йому півголосом:

— Усього найкращого!

Гребер рушив назад. Церковний сад у цю пору був безлюдний. Над кущем, облитим дрібненькими білими квіточками, пурхали два жовтих метелики з червоними цятками на крильцях. Кущ ріс біля могили члена капітулу Алоїза Блюмера. Гребер підійшов ближче. Три могили позападали, а могила Блюмера просіла так, що під дерном утворилася ніби дірка. Це було підходяще місце.

Гребер написав на клаптику паперу, що це прах в'язня концтабору, католика. Він зробив це на той випадок, якщо коробку з-під сигар хтось знайде. Записку він сховав під бурий папір, потім багнетом вирізав шматок дерну й обережно розширив ямку, щоб туди вмістилася коробка. Зробити це було не важко. Викопаною землею він знову засипав ямку й поклав зверху дерен. Бернгард Крузе, якщо це був він, таким чином дістав місце в святій землі, у ногах високого церковного сановника.

Гребер вернувся назад і сів на підмурок галереї. Від сонця каміння нагрілося. «Мабуть, це святотатство, — думав Гребер. — А може, й надмірна сентиментальність. Бернгард Крузе був католик, а спалювати католиків заборонено. Але в даному випадку, з огляду на виняткові обставини, церква повинна заплющити на це очі. А якщо там, у коробці, прах зовсім не Крузе, а багатьох жертв, можливо, навіть протестантів і правовірних євреїв, то й тоді все гаразд. Ані Єгова, ані Боги протестантів чи католиків, очевидно, не матимуть нічого проти».

Він поглянув на могилу, в яку поклав коробку з-під сигар, немов зозуля яйце в чуже гніздо. Досі Гребер не відчував докорів сумління; але тепер, коли все було позаду, на душі йому стало невимовно гірко. Це було щось більше, ніж роздуми про мертвих. Це були роздуми про Польмана, Йозефа й усі ті жахи, які йому довелося побачити, а також про війну й навіть свою власну долю.

Гребер підвівся. У Парижі він бачив могилу Невідомого солдата, доглянуту, під тріумфальною аркою, на якій було зображено найбільші битви Франції. І йому здалося, що цей запалий клаптик дерну на могилі члена капітулу Блюмера й коробка з-під сигар під ним чимось нагадують ту могилу, а може, навіть щось більше, хоча навколо й немає райдужного ореолу слави та битв.

— Де ми сьогодні ночуватимемо? — запитала Елізабет. — У церкві?

— Ні. Сталося чудо. Я був у фрау Вітте. У неї є вільна кімната. Її донька кілька днів тому виїхала в село. Перебудемо там, а після мого від'їзду ти зможеш там залишитися. Я вже переніс туди всі наші речі. З твоєю відпусткою все гаразд?

— Так. Мені вже не треба йти на фабрику. А тобі чекати на мене.

— Слава Богу! Отже, сьогодні ввечері у нас свято. Цілу ніч ми будемо гуляти, а потім до полудня спатимемо.

— Авжеж. Сидітимемо в саду, аж поки зійдуть зорі. А тепер я швиденько збігаю і куплю собі капелюшок. Сьогодні такий день!

— Навіщо тобі капелюшок? Ти хочеш надягнути його сьогодні в саду?

Елізабет засміялася.

— Може, й так. Але це не так важливо. Важливо те, що я його куплю. Це символічно. Капелюшок — немовби прапор. Його купують щасливі або нещасливі люди. Ти цього не розумієш, еге ж?

— Ні. Але все одно давай купимо. Відсвяткуємо цим твоє звільнення. Це важливіше, ніж вечеря. Крамниці ще відчинені? А тобі не треба для цього талонів на одяг?

— Я їх маю. І знаю, де продаються капелюшки.

— Добре. Купимо капелюшка до золотистої сукні.

— До неї капелюшок не потрібен. Це вечірня сукня. Ми просто купимо якого-небудь капелюшка. Це конче потрібно. Отже, з фабрикою покінчено.

Половина вітрини в крамниці вціліла. Друга половина була забита дошками. Вони зазирнули всередину. Там лежало два капелюшки. Один був прикрашений паперовими квітами, другий — барвистим пір'ям. Гребер розгублено дивився на капелюшки, — він просто не міг собі уявити Елізабет у жодному з них. Потім він помітив, що сива жінка саме збирається замикати двері.

— Ходімо! — поквапив він Елізабет.

Власниця крамниці провела їх у задню кімнату, вікна якої були запнуті шторами. Жінка відразу ж почала з Елізабет розмову, з якої

Гребер нічого не розумів. Він сів на розхитаний, покритий золотистою фарбою стілець біля дверей. Жінка увімкнула перед дзеркалом лампочку, заходилася діставати з коробок капелюшки до всіляких тканин. Сіра крамничка раптом обернулася на зачаровану печеру. Голубі, червоні, рожеві й білі капелюшки спалахували у світлі, і складалося враження, ніби тут приміряють корони перед якимось таємничим святом. Елізабет походжала сюди-туди в яскравому світлі перед дзеркалом. Здавалося, вона щойно зійшла з картини, і зараз позад неї зступиться морок, у якому потоне вся кімната. Гребер сидів тихо і спостерігав цю сцену, яка після всього, що відбулося вдень, здавалася йому нереальною. Він уперше бачив Елізабет такою безпосередньою, незалежною від обставин, захопленою собою і своїми пустощами, сповненою ніжності й світла, серйозною і зосередженою, мов амазонка, що вибирає зброю. Гребер чув тиху розмову двох жінок, не дослуховуючись до неї, вона нагадувала йому дзюрчання струмка, він бачив Елізабет у світлі, яке, здавалося, випромінювала вона сама, й любив її, прагнув її і забув про все на світі, охоплений почуттям щастя, за яким стояла примарна тінь утрати, ще більше підкреслюючи це щастя, роблячи його ще світлішим, таким дорогим і короткочасним, як відблиски на парчі й шовку.

— Я хочу беретика, — сказала Елізабет. — Звичайного беретика із золотистої тканини, який щільно облягав би голову.

24

Зорі зазирали у вікно. Дикий виноград обвивав його невеликий прямокутник, а кілька лоз розгойдувались на вітрі, немов чорні маятники німих годинників.

— Я плачу не по-справжньому, — сказала Елізабет. — І коли я плачу, ти про це не думай. То не я, то щось у мені проситься назовні. Буває, що в людини нічого не лишається, крім сліз. Але це не смуток. Я щаслива.

Вона лежала в нього на руці, поклавши голову йому на плече. Широке ліжко було зі старого й темного горіхового дерева. Спинки високі, гнуті. У кутку стояв горіховий комод, а біля вікна — стіл і два стільці. На стіні висіла скляна коробка, в якій лежав вицвілий весільний вінок із паперових мирт, і дзеркало; в ньому відбивалася темна виноградна лоза і тьмяне, хистке світло, що падало з вулиці.

— Я щаслива, — знов проказала Елізабет. — За ці тижні сталося стільки подій, що я навіть не можу всіх їх сприйняти. Просто не

можу. Мені це не вдається. Ти повинен сьогодні мати зі мною терпіння.

— Я хотів би вивезти тебе з міста куди-небудь у село.

— Мені однаково, де я буду, коли ти поїдеш.

— Це зовсім не однаково. Сіл не бомбардують.

— Але ж коли-небудь нас перестануть бомбардувати. Від міста вже майже нічого не залишилося. Поки що я не можу виїхати, я мушу працювати на фабриці. Я дуже рада, що маю тепер цю чарівну кімнату. Кімнату і фрау Вітте.

Елізабет дихала вже спокійніше.

— Зараз я візьму себе в руки, — сказала вона. — Не подумай, що я істеричка. Я щаслива. Але моє щастя якесь непевне. Воно не схоже на одноманітне коров'яче щастя.

— Коров'яче щастя, — повторив Гребер. — Кому воно потрібне?

— Не знаю. Але гадаю, що могла б досить довго витримати його.

— Я теж. Тільки я не хотів зізнаватись, все одно у нас його поки що не буде.

— Десять років надійного, гарного, одноманітного міщанського щастя... Мені здається, для нього й цілого життя було б замало.

Гребер засміявся.

— Це через те, що ми живемо страшенно цікавим життям. Наші предки думали інакше, вони шукали пригод і ненавиділи своє коров'яче щастя.

— А ми ні. Ми знову стали звичайними людьми зі звичайними бажаннями. — Елізабет подивилась на нього. — Ти вже хочеш спати? Цілісіньку ніч спати? Хто знає, коли в тебе буде така можливість, адже завтра ввечері ти від'їжджаєш!

— Я зможу досхочу виспатись і в дорозі. Доведеться ж їхати кілька днів.

— А ти матимеш хоч коли-небудь справжню постіль?

— Ні. Найбільше, на що я можу розраховувати від завтрашнього дня, це нари або солом'яний матрац. До цього звикаєш швидко. Та це й не погано. Уже повернуло на літо. У Росії взимку жахливо.

— Очевидно, тобі доведеться ще раз перезимувати там?

— Якщо ми й далі так відступатимемо, то взимку будемо в Польщі або в Німеччині. А тут не так холодно. Та ми й звикли до цього холоду.

«Зараз вона спитає, коли я знов одержу відпустку, — подумав Гребер. — Хоч би вже швидше запитувала. Вона повинна запитати, а я мушу відповідати й хочу, щоб це сталося скоріше. Я тут уже не

весь, а те, що лишилося від мене тут, скидається на створіння без шкіри, яке все одно не можна поранити. Воно стало просто чутливішим, ніж відкрита рана».

Він дивився на вусики виноградної лози, які ворушилися за вікном, і на плями срібного світла, що мерехтіли в дзеркалі, і йому здавалося, немовби над усім цим нависла якась таємниця, яка ось-ось відкриється.

Потім завила сирена.

— Давай залишимося тут, — сказала Елізабет. — Я не хочу одягатись і бігти у сховище.

— Гаразд.

Гребер підійшов до вікна. Він відсунув стола вбік і виглянув надвір. Ніч була ясна й тиха. У місячному світлі листя в саду блищало. Це була якась примарна ніч — ніч для солодких снів і повітряних нальотів. Він побачив, як із будинку вийшла фрау Вітте. Її обличчя було бліде. Він розчинив вікно.

— Я вже зібралася вас будити, — гукнула вона крізь шум.

Гребер кивнув.

— Сховище на Лейбніцштрасе, — почув він. Гребер махнув рукою. Потім побачив, що жінка вернулася в будинок. Він почекав ще хвилину. Вона не виходила. Отже, фрау Вітте лишилася вдома. Це його не здивувало.

Усе було так, як і мало бути. Жінка не бачила потреби йти в бомбосховище, якась таємнича магія охороняла її сад і будинок. Вони, як і раніше, спокійно стояли собі серед страшенного завивання. Під застиглими деревами блідим сріблом поблискувала трава. Кущі не ворушилися. Навіть вусики винограду за вікном перестали погойдуватись. Невеличкий острівець миру лежав у світлі місяця, немов у скляному сховищі, навколо якого вирувала руйнівна буря.

Гребер обернувся. Елізабет сиділа в ліжку. Її плечі біліли, а там, де вони заокруглювались, лежали м'які тіні. Її груди, тугі й високі, здавалися більшими, ніж були насправді. Рот темнів, а очі були на диво прозорі й майже безбарвні. Вона сиділа, обіпершись руками позад себе на подушку, немов людина, що опинилася тут цілком несподівано. На мить вона стала такою ж чужою, тихою і таємничою, як оцей залитий місячним світлом сад перед кінцем світу.

— Фрау Вітте теж залишилася вдома, — промовив Гребер.

— Іди сюди.

Він ступив крок і в срібно-сірому дзеркалі угледів своє обличчя. Він його не впізнав. Це було обличчя іншої людини.

— Іди сюди, — сказала Елізабет ще раз.

Він нахилився над нею. Вона обняла його.

— Усе одно, хоч би що сталося, — прошепотіла вона.

— Нічого не станеться, — відповів він. — Цієї ночі ні.

Гребер і сам не знав, чому вірить у це. Його віра була пов'язана з садом, світлом, дзеркалом, плечима Елізабет і великим, глибоким спокоєм, який раптом заполонив його.

— Нічого не може статися, — повторив він.

Елізабет стягнула ковдру й кинула її на підлогу. Вона лежала гола, випроставши міцні й довгі ноги; від плечей і грудей її тулуб поступово звужувався до ледве помітної западини на животі, а досить широкі, округлі стегна, здавалося, сходилися на трикутнику її лона. Це було тіло вже не дівчини, а молодої жінки.

Він відчув її в своїх обіймах. Вона пригорнулася до нього, і йому здалося, що тисячі рук обвили його, стисли й кудись понесли. Ніщо більше їх не розділяло. Це було вже не збудження перших днів, а повільне, безперервне піднесення, яке заглушало і поглинало все, — слова, межі, обрій, а потім і їх самих...

Гребер підвів голову. Він ніби повернувся в кімнату. Прислухався. Він не пам'ятав, скільки часу його тут не було. Надворі стояла тиша. Він подумав, що це йому тільки здається, і знову прислухався. Але нічого не почув — ні вибухів, ні стрілянини зеніток. Він заплющив очі та знов упав у сон. Потім прокинувся.

— Вони не прилетіли, Елізабет? — промовив він.

— Прилетіли, — пробурмотіла вона.

Вони лежали поруч. Гребер бачив ковдру на підлозі, дзеркало, відчинене вікно. Він уже подумав, що ця ніч не матиме кінця, коли раптом відчув, як час знову почав рухатися серед цієї тиші. Вусики винограду за вікном гойдалися на вітрі, їхні тіні перебігали по дзеркалу, десь далеко почувся шум. Гребер поглянув на Елізабет. Очі в неї були заплющені, губи трохи розтулені, вона дихала глибоко і спокійно. Вона ще не повернулася в цю кімнату. А він уже повернувся. Він знову думав. Вона завжди поверталася пізніше. «Я б теж хотів повертатися пізніше, — думав він. — І розчинятися зовсім і надовго». Він заздрив їй у цьому, за це її любив, і це його трохи лякало. Вона перебувала десь там, куди він не міг попасти, а коли й міг, то лише ненадовго. Мабуть, це його й лякало. Гребер раптом відчув, що він самотній і в чомусь поступається перед нею.

Елізабет розплющила очі.

— Де літаки?

— Не знаю.

Вона прибрала з очей волосся.

— Я голодна!

— Я також. У нас багато всілякої їжі.

Гребер устав і дістав консерви, що він їх приніс із Біндингового погреба.

— Тут є курка, телятина, навіть шматок зайця. А ось компот.

— Візьмемо зайця і компот.

Гребер відкрив банки. Йому подобалося, що Елізабет не допомагає, а лежить і чекає. Він не міг терпіти жінок, які, ще перебуваючи в полоні темряви, відразу ж перетворюються на заклопотаних домогосподарок.

— Мені щоразу стає соромно, коли я бачу все, що взяв у Альфонса, — сказав Гребер. — Я був несправедливий до нього.

— А він, можеш не сумніватися, був несправедливий до когось іншого. Отже, ви квити. Ти був на його похороні?

— Ні. Там було надто багато членів партії у формі. Я не пішов. Я лише послухав промову оберштурмбанфюрера Гільдебрандта. Він казав, що всі ми повинні брати з Альфонса приклад і виконати його останнє бажання. Він мав на увазі нещадну боротьбу з ворогами. Але останнє бажання Альфонса було зовсім інше. Адже його знайшли в піжамі разом із блондинкою в нічній сорочці.

Гребер виклав м'ясо і компот у дві тарілки, які їм дала фрау Вітте. Потім нарізав хліба й відкоркував пляшку вина. Елізабет підвелась. Вона стояла гола біля горіхового ліжка.

— Ти не схожа на людину, яка місяцями, згорбившись, шиє шинелі, — сказав Гребер. — У тебе вигляд людини, котра щодня займається гімнастикою.

— Гімнастикою? Гімнастикою займаються лише ті люди, яких поймає відчай.

— Справді? А я про це ніколи не думав.

— Авжеж, — відповіла Елізабет. — Робити вправи, доки не зможеш розігнути спину, бігати, доки смертельно зморишся, десятки разів на день прибирати кімнату, розчісувати волосся, доки піде обертом голова, і ще багато чого іншого.

— І це допомагає?

— Лише на передостанній стадії відчаю. Коли вже ні про що не хочеться думати. Але на останній стадії не допомагає нічого, тоді лишається тільки впасти.

— А потім?

— Чекати, поки в тобі знову прокинеться життя. Я маю на увазі те життя, коли просто дихаєш. Не те, коли живеш по-справжньому.

Гребер підняв склянку.

— Мені здається, що для своїх років ми надто багато знаємо про відчай. Давай його забудемо.

— А також маємо чималий досвід забувати, — додала Елізабет. — Давай і це забудемо.

— Згода! Хай живе фрау Кляйнерт, яка законсервувала цього зайця!

— І хай живе фрау Вітте, яка подарувала нам цей сад і цю кімнату!

Вони випили до дна. Молоде вино було холодне й запашне. Гребер знову наповнив склянки. У них, мов золото, виблискувало місячне світло.

— Любий мій, — мовила Елізабет. — Як хороше вночі не спати. І розмовляється легше.

— Це правда. Уночі ти юне, здорове Боже дитя, а не швачка шинелей. І я теж ніякий не солдат.

— Уночі людина така, якою вона, власне, має бути, а не така, якою вона стала.

— Можливо. — Гребер поглянув на зайця, компот і хліб. — З усього видно, що ми досить невибагливі істоти. Уночі ми тільки те й робимо, що спимо та їмо.

— І кохаємось. А це не назвеш невибагливістю.

— І п'ємо.

— І п'ємо, — повторила Елізабет, подаючи йому склянку.

Гребер засміявся:

— При цьому ми, власне, мали б бути сентиментальними й сумними і вести глибокодумні розмови. А ми замість цього впорали півзайця, дійшли висновку, що життя чудове, і дякуємо за це Господу Богу!

— Так краще. Чи ні?

— Це єдине, що нам лишається. Якщо не мати до життя особливих претензій, все інше — просто подарунок.

— Ти навчився цьому на фронті?

— Ні, тут.

— Це добре. Це, власне, все, що треба знати, правда ж?

— Авжеж. А до цього треба ще трохи щастя.

— Ми його мали?

— Так. Ми мали все, що можна мати.

— Тобі не сумно, що все минуло?

— Воно не минуло. Лише змінило свій вигляд.

Елізабет подивилася на нього.

— Сумно, — провадив далі Гребер. — Мені сумно. Мені так сумно, що здається, коли завтра розлучуся з тобою, то помру. Але коли я думаю, що ж мені потрібно, щоб не сумувати, то бачу лише одне: краще було б не зустрічати тебе. Тоді я не сумував би, а поїхав спустошений і байдужий, яким був до цього. І коли я про це думаю, сум мій перестає бути сумом. Він стає потьмареним щастям. Зворотним боком щастя.

Елізабет устала.

— Я, мабуть, неправильно висловився, — сказав Гребер. — Але ти розумієш, що я хотів сказати?

— Розумію. І ти висловився цілком правильно. Краще не можна сказати. Я знала, що ти це скажеш.

Вона підійшла до нього. Він відчув її. Вона раптом втратила своє ім'я і прибрала всі імена на світі. На мить у ньому спалахнуло і пропалило всього його якесь нестерпно сліпуче світло, й він збагнув, що розлука й повернення, володіння і втрата, життя і смерть, минуле і майбутнє — невіддільні, й що завжди і скрізь присутнє кам'яне обличчя вічності. І тоді йому здалося, що земля під ним вигинається, і він відчуває під ногами опуклість, з якої повинен стрибнути, кинутися вперед, і він, стиснувши в обіймах Елізабет, кинувся з нею і в неї...

Це був останній день. Вони сиділи в саду. Повз них прошмигнула кицька. Вона була кітна, заклопотана лише собою і ні на кого не звертала уваги.

— Я сподіваюся, що в мене буде дитина, — раптом сказала Елізабет.

Гребер вражено глянув на неї.

— Дитина? Навіщо?

— А чому б ні?

— Дитина? У такий час? Ти впевнена, що в тебе буде дитина?

— Я сподіваюсь.

Він знову подивився на неї.

— Я, мабуть, повинен щось сказати чи зробити. Або поцілувати тебе, Елізабет. Здивуватися, бути ніжним. Але я не вмію. Усе це занадто несподівано для мене. Досі про дитину я просто не думав.

— Тобі й не треба думати. Це тебе не стосується. Я й сама ще не певна.

— Дитина! Вона б якраз підросла до наступної війни, як ми до цієї. Ти тільки подумай, скільки страждань чекає на неї!

Кицька з'явилася знову. Вона йшла стежкою до кухні.

— Щодня народжуються діти, — промовила Елізабет.

Гребер подумав про «гітлерівську молодь» та дітей, які доносять на своїх батьків.

— Навіщо про це розмовляти? — сказав він. — Адже поки це тільки твоє бажання. Правда ж?

— Хіба ти не хотів би мати дитину?

— Не знаю. Можливо, в мирний час. Я ще не думав про це. Навколо нас усе так отруєно, що земля ще багато років буде насичена цією отрутою. Хіба можна, знаючи це, хотіти дитину?

— Саме тому, — відповіла Елізабет.

— Чому?

— Щоб виховати її противником усього цього. Що ж буде, якщо противники того, що зараз діється, не захочуть мати дітей? Хіба лише варвари повинні мати дітей? Хто ж тоді наведе у світі порядок?

— І тому ти хочеш дитину?

— Ні. Це мені щойно спало на думку.

Гребер мовчав. Він не мав чого заперечити. Вона мала рацію.

— Ти надто спритна для мене, — сказав він. — Я ще не звик до того, що одружений, а тут уже маю вирішувати, хочу дитину чи ні.

Елізабет засміялася і встала.

— Ти не помітив найпростішого: я не просто хочу дитину, а хочу її від тебе. Ну, а тепер я піду побалакаю з фрау Вітте про вечерю. Це має бути витвір мистецтва з консервів.

Гребер сидів сам на стільці в саду. Небо було вкрите хмарами, осяяними рожевуватим світлом. День згасав. Це був украдений день. Він сам продовжив свою відпустку на двадцять чотири години. Знявся з обліку й залишився. Та настав вечір, і через годину Гребер мусив від'їздити.

Він ще раз побував в адресному бюро, але від батьків ніяких звісток не надходило. Він владнав усе, що можна було владнати. Фрау Вітте дозволила Елізабет жити в неї. Гребер оглянув підвал; він був не досить глибокий, щоб його вважати надійним, але побудований на совість. Відвідав він і громадське бомбосховище на Лейбніцштрасе; воно було таке саме, як більшість бомбосховищ у місті.

Гребер спокійно відхилився на спинку стільця. На кухні чувся дзвін посуду. У нього була довга відпустка. Не три тижні, а три роки. Щоправ-

да, інколи вони здавалися йому несправжніми, надто стрімкими, і під ними був хисткий ґрунт, але він хотів вірити, що вони були справжні.

Він почув голос Елізабет і задумався над тим, що вона казала про дитину. У нього було таке відчуття, немовби перед ним розступилася стіна. З'явився пролом, а крізь нього невиразно, немов сад, прозирнув шматок майбутнього. Гребер ніколи не намагався заглянути за цю стіну. Правда, коли він приїхав сюди, йому хотілося щось знайти, взяти його, заволодіти ним, щоб залишити його після себе, перш ніж знову поїхати, залишити як частину свого імені й заразом відбиток себе самого. Але думки про дитину в нього ніколи не виникало. Він дивився на сутінки, що спадали на кущі бузку. Яке безмежне життя, коли про нього задуматись, і як дивно відчувати, що воно може тривати і за стіною, перед якою досі обривалося, і що те, про що він досі думав як про наспіх схоплену здобич, може перетворитися в надійне надбання, і що можна передати це життя невідомій істоті, яка ще не існує, передати в майбутнє, що не має кінця-краю і сповнене ніжності, якої він ніколи не знав. Який простір, яка далина розкривалася перед ним, скільки мрій народжувалося в нього, і як сильно щось усередині в нього бажало, й не бажало, і все-таки бажало цієї жалюгідної й цілющої ілюзії безсмертя.

— Поїзд відходить о шостій, — повідомив він. — Я все владнав. Мені пора. Не проводжай мене на вокзал. Я хочу взяти з собою твій образ таким, який він тут, а не у вокзальній метушні й тисняві. Останнього разу на вокзал мене проводжала мати. Я не міг її відрадити. Це було жахливо і для неї, і для мене. Довго ввижалися мені ті проводи, а потім я завжди пригадував тільки заплакану, зморену, спітнілу жінку на пероні, а не матір, якою вона була насправді. Ти це розумієш?

— Так.

— Добре. Тоді давай так і зробимо. І ти не повинна бачити мене, коли я знов стану тільки номером таким-то, навантаженим, як осел, солдатом. Я хочу, щоб ми розсталися такими, які ми тут. А тепер візьми ці гроші, що в мене залишились. Там вони мені не потрібні.

— Мені вони теж не потрібні. Я заробляю достатньо.

— А там їх немає на що витрачати. Візьми й купи собі сукню. Непотрібну, безглузду, гарну сукню до твого невеличкого золотистого беретика.

— Я тобі надсилатиму на них посилки.

— Не треба. На фронті їжі більше, ніж у вас тут. Краще купи собі сукню. Я багато чого зрозумів, коли ти купувала беретик. Обіцяй,

що купиш сукню. Зовсім непотрібну, непрактичну. Чи, може, цих грошей мало?

— Вистачить. Навіть на туфлі.

— Чудово. Купи собі золотисті туфлі.

— Гаразд, — сказала Елізабет. — Золотисті туфлі на високих каблуках, легенькі, мов пір'їни. Я в них вибіжу тобі назустріч, коли ти повернешся.

Гребер дістав із ранця потемнілу іконку, яку хотів подарувати матері.

— Цю річ я знайшов у Росії. Візьми.

— Ні, Ернсте. Віддай її комусь іншому. Або візьми з собою. Це надто... назавжди. Залиш у себе.

Гребер поглянув на іконку.

— Я знайшов її в зруйнованому будинку, — сказав він. — Мабуть, вона не принесла б щастя. Я про це не думав.

Він знову сховав іконку. На золотому тлі був зображений святий Миколай, оточений сонмом ангелів.

— Якщо хочеш, я можу віднести її в церкву, — сказала Елізабет. — У ту, де ми з тобою ночували. У церкву святої Катарини.

«У ту, де ми з тобою ночували, — подумки повторив Гребер. — Учора це ще була реальність, сьогодні все відійшло в далеке минуле».

— Вони її не візьмуть, — сказав він. — Інша релігія. Намісники Бога на землі не дуже терпимі.

Потім він подумав, що можна було б покласти іконку разом із прахом Крузе в могилу члена капітулу Блюмера. Але й це, певно, було б святотатство.

Гребер не озирався. Він ішов і не повільно, і не швидко. Ранець був важкий, а вулиця дуже довга. Повертаючи за ріг, він повертав не лише за цей ріг. Якусь мить він відчував запах волосся Елізабет, потім його перебив запах давніх згарищ, надвечірньої задухи, солодкуватий дух гнилі та розкладу, який тепер, коли потеплішало, йшов із руїн.

Він перебрався через насип. Один бік липової алеї був чорний від обгорілих дерев, другий зелений. Засмічена річка лініво повзла по щебеню, соломі, мішках, залишках перил та ліжок. «Якби зараз почався наліт, — подумав Гребер, — мені довелося б спуститися в бомбосховище, і це був би привід запізнитись на поїзд. Що сказала б Елізабет, якби я раптом з'явився перед нею?» Він замислився. Хто знає? Але все добре, що було досі, мабуть, обернулося б у біль. Як на вокзалі, коли поїзд відходить із запізненням і треба ще півгодини чека-

ти, видавлюючи з себе слова, а час тягнеться неймовірно повільно. Та й що б він виграв? Адже під час нальотів поїзди не відходять, і йому довелося б знову поспішати, щоб устигнути на свій.

Він вийшов до Брамшерштрасе. Звідси він після приїзду вирушив у місто. Автобус, який привіз його тоді, уже стояв і чекав. Гребер увійшов у нього. Через десять хвилин автобус рушив. Вокзал знов перенесли в інше місце. Його вкрили гофрованим залізом і замаскували. З одного боку було напнуте сіре полотно, а поруч, також для маскування, стояли штучні дерева й сарай, з якого виглядала дерев'яна корова. На лузі паслося двоє старих коней.

Ешелон уже стояв біля перону. На багатьох вагонах виднілися написи: «Тільки для військових». Патруль перевіряв документи. Ніхто не зауважив, що Гребер на день запізнюється. Він зайшов до вагона й сів біля вікна. Згодом увійшло ще троє: унтер-офіцер, єфрейтор зі шрамом і артилерист, який зразу ж почав їсти. На перон викотили польову кухню. З'явилися сестри милосердя, дві молоденькі й одна старша, з металевою свастикою замість брошки.

— Дають каву, — сказав унтер-офіцер. — Погляньте!

— Це не для нас, — відповів єфрейтор. — Це для команди новобранців, що їдуть уперше. Я вже питав. Буде ще й промова. Для нас цього вже не влаштовують.

Привели групу біженців. Їх перерахували й вишикували в дві шеренги. Вони стояли з коробками й валізами і не відводили очей від котла з кавою. Десь узялося кілька офіцерів-есесівців у франтівських чоботях і галіфе. Вони почали прогулюватись, мов лелеки, вздовж перону. У купе зайшли ще три відпускники. Один відчинив вікно і виглянув. На пероні стояла його дружина з дитиною. Гребер подивився на дитину, потім на жінку. У неї була зморшкувата шия, підпухлі повіки, худі, обвислі груди; її вилиняла літня сукня була вся в голубих вітряках. Гребер здавалося, що тепер він бачить усе значно виразніше, ніж раніше, — і світло, і все інше.

— Ну, прощавай, Генріху, — мовила жінка.

— На все добре, Маріє. Вітай усіх.

— Гаразд.

Вони дивилися одне на одного й мовчали. Кілька чоловік з музичними інструментами вишикувалося посеред перону.

— Благородно, — сказав єфрейтор. — Свіже гарматне м'ясо відсилають під музику. А я думав, що це вже давно скасували.

— Могли б дати трохи кави й нам, — зауважив унтер-офіцер. — Зрештою, ми старі вояки і теж їдемо туди ж!

— Почекай до вечора. Тоді й ти одержиш її замість супу.

Почулися карбовані кроки і слова команди. Підійшли новобранці. Майже всі вони були зовсім молоді. Серед них виділялося кілька старших і міцніших, — очевидно, зі штурмовиків або есесівців.

— Не багатьом з них треба голитися, — кинув єфрейтор. — Ви тільки подивіться на цю зелень! Діти! І на них доведеться покладатися на фронті.

Новобранці шикувалися. Унтер-офіцери горлали. Потім настала тиша. Хтось виголошував промову.

— Зачини вікно, — сказав єфрейтор чоловікові, дружина якого стояла біля вікна.

Той нічого не відповів. Промовець торохтів далі, немовби голосові зв'язки у нього були металеві. Гребер відхилився на спинку й заплющив очі. Генріх усе ще стояв біля вікна. Він просто не почув, що сказав єфрейтор. Збентежений, очамрілий і смутний, дивився він на свою Марію. А Марія дивилася на нього.

«Добре, що тут немає Елізабет», — подумав Гребер.

Нарешті голос замовк. Четверо музикантів заграли «Дойчланд, Дойчланд юбер аллес», а потім пісню «Хорст Вессель». Обидві речі вони грали швидко, по одній строфі з кожної. У купе ніхто навіть не поворухнувся. Єфрейтор колупався в носі й байдуже розглядав результати своїх розкопок.

Новобранці зайшли у вагони. Котел із кавою повезли за ними. Через якийсь час він з'явився вже порожній.

— От б... — вилаявся унтер-офіцер. — А старі вояки нехай здихають від спраги.

Артилерист у кутку на мить перестав жувати.

— Що? — перепитав він.

— Я сказав б... Що ти там наминаєш? Телятину?

Артилерист знову вп'явся зубами в бутерброд.

— Свинину, — відповів згодом.

— Свинину... — Унтер-офіцер окинув поглядом усіх, хто сидів у купе. Він чекав співчуття. Але артилериста нічого не обходило. Генріх і досі стояв біля вікна.

— Передай привіт тітці Берті, — сказав він Марії.

— Передам.

Вони знову замовкли.

— Чому ми не їдемо? — спитав хтось. — Уже минула шоста.

— Мабуть, чекаємо якого-небудь генерала.

— Генерали літають.

Вони прождали ще півгодини.

— Ну, йди вже, Маріє, — час від часу казав Генріх.

— Я ще почекаю.

— Хлопчика пора годувати.

— Ще встигне, вечір довгий.

Вони знову помовчали.

— Передай привіт і Йозефу, — сказав нарешті Генріх.

— Добре, передам.

Артилерист гучно видихнув повітря, глибоко зітхнув і відразу ж заснув. Поїзд, здавалося, тільки цього й чекав. Він повільно рушив.

— Ну, передавай привіт усім, Маріє.

— І ти теж, Генріху!

Поїзд пішов швидше. Марія бігла поруч із вагоном.

— Бережи малого, Маріє.

— Добре, добре, Генріху. А ти бережи себе.

— Звичайно, звичайно.

Гребер дивився через вікно на засмучене обличчя жінки, що бігла за вагоном. Вона бігла, немов бачити Генріха ще десять секунд було для неї питанням життя. І тут він побачив Елізабет. Вона стояла за станційними складами. Поки поїзд стояв, її не було видно. Він сумнівався лише якусь мить, потім розгледів її обличчя. Воно було таке розгублене, що здавалося мертвим. Він зірвався з місця і схопив Генріха за комір.

— Пусти мене до вікна!

Умить усе було забуто. Він уже не міг збагнути, чому пішов на вокзал сам. Він нічого не розумів. Він повинен був побачити її. Гукнути її. Адже він не сказав їй найважливішого.

Гребер усе смикав Генріха за комір, але той висунувся з вікна дуже далеко. Він розставив лікті й уперся у віконну раму.

— Передавай привіт Лізі! — намагався він перекричати стукіт коліс.

— Пусти мене! Відійди! Он моя дружина!

Гребер схопив Генріха за плечі та рвонув до себе. Генріх почав відбиватись і вдарив Гребера по нозі.

— І дивись добре за всім! — кричав він.

Жінки вже не було чути. Гребер ударив Генріха під коліно і потягнув за плечі назад. Генріх не піддавався. Він махав однією рукою, а ліктями і другою рукою тримався за вікно. Поїзд робив поворот. З-за спини Генріха Гребер бачив Елізабет. Вона була вже далеко, стояла сама перед складами і здавалася зовсім маленькою. Гребер

махав їй рукою над Генріховим чубом солом'яного кольору. Може, вона ще побачить його руку, хоч і не знатиме, хто махає. Промайнуло кілька будинків, і вокзал залишився позаду.

Генріх повільно відійшов від вікна.

— Ти, чорт забирай... — почав був Гребер, але стримався.

Генріх обернувся до нього. Великі сльози котилися по його обличчю. У Гребера опустилися руки.

— От падлюки!

— Чоловіче, тихіше! — сказав єфрейтор.

25

Він розшукав свій полк через два дні і з'явився в ротну канцелярію. Фельдфебеля не було. Господарював писар. Село лежало за сто двадцять кілометрів на захід від того місця, звідки поїхав Гребер.

— Як тут справи? — спитав він.

— Гірше нікуди. Як провів відпустку?

— Так собі. Багато було боїв?

— Було. Ти бачиш, де ми тепер.

— А де ж рота?

— Один взвод риє окопи. Другий закопує мертвих. До обіду повернуться.

— Є які-небудь зміни?

— Сам побачиш. Я не пам'ятаю, хто був ще живий, коли ти поїхав. Ми одержали велике поповнення. Діти. Падають, як мухи на холоді. Про війну не мають уявлення. У нас новий фельдфебель. Колишній загинув. Товстун Майнерт.

— Хіба він був на передовій?

— Ні. Його накрило в нужнику. Злетів у повітря разом з усім добром. — Писар позіхнув. — Сам бачиш, що тут діється. Чому ти не дістав собі на батьківщині в зад такий собі невеличкий, симпатичний осколок бомби?

— Авжеж, — промовив Гребер. — А й справді чому? Найкращі думки завжди приходять пізно.

— Я спокійнісінько на кілька днів затримався б. У цій веремії тебе ніхто не розшукував.

— Я й до цього вчасно не додумався.

Гребер ішов селом. Воно скидалося на те, де він був останнього разу. Усі ці села були схожі одне на одне. І скрізь панувала пустка. Різниця полягала лише в тому, що весь сніг розтанув. Повсюди сто-

яла вода й грязюка; чоботи зав'язали, і земля тримала їх міцно, немов хотіла скинути. На головній вулиці лежали кладки. Під ними хлюпала вода, і коли хтось наступав на один кінець, другий рвучко злітав угору.

Світило сонце, і було досить тепло. Гребер здалося, що тут куди тепліше, ніж у Німеччині. Він прислухався до гуркоту фронту. Важка артилерійська канонада накочувалася хвилями, які то спадали, то знов наростали. Гребер знайшов погріб, який йому вказав писар, і поклав свої речі на вільне місце. Він був страшенно злий на себе за те, що не продовжив собі відпустку на кілька днів. Здавалося, він і справді тут нікому не потрібний. Гребер знову вийшов надвір. За селом тягнулися окопи, в них стояла вода, і їхні краї пообсипалися. Подекуди виднілися бетонні вогневі точки. На тлі мокрого ландшафту вони скидалися на надмогильні плити.

Гребер рушив назад. На головній вулиці він зустрів командира роти Рае. Він балансував, ідучи по кладках, і був схожий на лелеку в рогових окулярах. Гребер доповів йому про своє прибуття.

— Вам пощастило, — сказав Рае. — Відразу ж після вашого від'їзду всі відпустки було скасовано. — Він звів на Гребера свої світлі очі. — Гадаєте, варто було їхати?

— Так, — відповів Гребер.

— То й добре. А ми тут сидимо по вуха в багні. Та це лише тимчасова позиція. Ми відійдемо, очевидно, на запасну, яку тепер укріплюють. Ви її бачили? Ви мали там проїжджати.

— Ні, не бачив.

— Не бачили?

— Ні, пане лейтенант, — відповів Гребер.

— Це кілометрів сорок звідси.

— Мабуть, ми там проїжджали вночі. Я весь час спав.

— Може, й так. — Рае знову допитливо глянув на Гребера, немовби хотів спитати ще щось. Потім сказав: — Ваш взводний загинув. Лейтенант Мюллер. Тепер у вас лейтенант Мас.

— Так точно.

Рае колупнув палицею мокру глину.

— Поки стоїть грязюка, росіянам важко буде просунутися вперед з артилерією і танками. А ми встигнемо переформуватись. У всьому є свої плюси й мінуси, еге ж? Добре, що ви повернулися, Гребере. Нам потрібні ветерани, щоб учити молодь. — Він знов колупнув глину. — Ну, як там, у тилу?

— Приблизно так, як і тут. Багато повітряних нальотів.

— Невже? Це правда?

— Не знаю, як в інших містах, але в нас через кожні два-три дні був наліт.

Рае глянув на Гребера, немов чекав, що той скаже ще щось. Але Гребер мовчав.

Усі повернулись опівдні.

— А-а, відпускник! — сказав Іммерман. — Чоловіче, якого біса ти приїхав назад у це лайно? Чому ти не дезертирував?

— Куди? — запитав Гребер.

Іммерман почухав потилицю.

— У Швейцарію, — мовив нарешті.

— А я про це й не подумав, розумнику! Адже в Швейцарію щодня йдуть спеціальні вагони-люкс для дезертирів. На дахах у них червоні хрести, і їх не бомбардують. А вздовж усього швейцарського кордону стоять арки з написами: «Ласкаво просимо!» Ти більше нічого не придумав, телепню? І відколи ти взагалі набрався хоробрості так розмовляти?

— У мене її завжди не бракувало. Ти просто забув про це в тилу, де всі розмовляють пошепки. Крім того, ми відступаємо. Можна сказати, даємо драла. З кожною сотнею кілометрів назад наші розмови стають усе більш незалежними.

Іммерман заходився чистити свій мундир.

— Мюллера нема, — сказав він. — Майнеке і Шредер — у госпіталі. Мюке дістав кулю в живіт. Здається, він помер у Варшаві. Хто ж іще був із старих вояків? Ага, Бернінг. Йому відірвало праву ногу. Стік кров'ю.

— Що поробляє Штайнбреннер?

— Штайнбреннер живий і здоровий. А що?

— Та просто так...

Гребер зустрів його після вечері. Той мав вигляд загорілого на сонці готичного ангела.

— Ну, який настрій? — спитав Штайнбреннер.

Гребер поставив свій казанок на землю.

— Коли ми доїхали до кордону, — сказав він, — нас зібрав один капітан СС і пояснив, що ніхто з нас, під загрозою суворої покари, не має права жодним словом обмовитися про становище на батьківщині.

Штайнбреннер зареготав:

— Мені ти можеш розповідати все спокійно.

— Я був би просто віслюком. Сувора покара — це розстріл за саботаж оборони рейху.

Штайнбреннер уже не сміявся.

— Ти говориш так, немов ідеться бозна про що. Наче там катастрофа!

— Я нічого не кажу. Я лише повторюю те, що нам пояснював капітан СС.

Штайнбреннер пильно подивився на Гребера.

— Ти одружився?

— Звідки ти знаєш?

— Я все знаю.

— Дізнався в канцелярії. Не корч із себе велике цабе. Ти частенько буваєш у канцелярії, еге ж?

— Я буваю там, коли мені треба. А якщо поїду у відпустку, то теж одружуся.

— Он як! І в тебе вже хтось є?

— Донька оберштурмбанфюрера мого міста.

— Ого!

Штайнбреннер не відчув іронії.

— Підбір крові першокласний, — захоплено провадив він далі. — Північнофризька з мого боку, рейнсько-нижньосаксонська — з її.

Гребер не відводив погляду від багряного російського заходу сонця. Кілька ворон, мов чорні ганчірки, мигали на його тлі. Штайнбреннер, насвистуючи, пішов. Гребер ліг на нари. Фронт гуркотів. Ворони кружляли. Йому раптом здалося, що він нікуди звідси не виїжджав.

Від півночі до другої ранку Гребер був у караулі й обходив село. На тлі фронтових заграв чорніли руїни. Небо здригалося від залпів артилерії і то світлішало, то темнішало. У липкій грязюці чоботи стогнали, мов душі проклятих грішників.

Біль дав себе знати несподівано, без попередження. Усі ці дні в дорозі Гребер ні про що не думав і був наче отупілий. Тепер зненацька його так різонуло всередині, немовби все тіло роздирали на шматки.

Гребер став і почекав. Він не ворушився. Він чекав, поки ножі почнуть краяти його, викликати нестерпну муку, поки вони дістануть ім'я, і тоді на них можна буде вплинути силою розуму, розрадою або, в крайньому разі, терплячою покорою.

Але нічого цього він не відчував. Нічого, крім гострого болю втрати. Втрати навіки. Містка в минуле не було. Він мав усе і все втратив. Він прислухався до себе. Десь же повинно бути хоч відлуння

надії. Гребер його не чув. Усередині була тільки порожнеча й невимовний біль.

«Ще не пора, — подумав Гребер. — Усе ще повернеться, пізніше, коли пройде біль». Він спробував викликати в собі надію, він не хотів, щоб усе минуло, він хотів утримати її, навіть якщо біль стане ще нестерпнішим. «Надія повернеться, головне — витримати», — казав він собі.

Гребер почав називати імена та пригадувати події. З туману постало розгублене обличчя Елізабет. Воно було таке, яким він бачив його востаннє. Усі інші її обличчя розпливлися; тільки це було чітке й виразне. Він спробував уявити собі сад і будинок фрау Вітте. Це йому вдалося, але десь так, як тоді, коли натискуєш на клавіші рояля і не чуєш звуку. «Що сталося? — думав він. — Можливо, з нею щось сталося? Або вона втратила свідомість? Може, обвалився будинок і вона мертва?»

Нарешті він витяг із грязюки чоботи. Мокра земля чвакнула. Гребер відчув, що весь мокрий від поту.

— Так ти зовсім замучишся, — зауважив хтось.

Це був Зауер. Він стояв у кутку зруйнованої стайні.

— Крім того, тебе чути за цілий кілометр, — провадив він далі. — Що ти робиш? Гімнастику?

— Зауере, ти одружений, га?

— Звичайно. Коли є господарство, то треба мати й жінку. Без жінки не нагосподарюєш.

— І давно ти одружений?

— П'ятнадцять років. А що?

— Як воно буває, коли довго одружений?

— Чоловіче, що ти питаєш! Що як буває?

— Ну, можливо, це схоже на якір, який тебе тримає? Або на щось таке, про що весь час думаєш і до чого прагнеш скоріше вернутись?

— Якір? Який там іще якір? Певна річ, я про це думаю. Ось і сьогодні, цілий день. Скоро пора садити і сіяти. Просто голова йде обертом від цих думок.

— Я маю на увазі не господарство, а дружину.

— Це те саме. Я ж тобі пояснив. Без жінки немає справжнього господарства. Але що тобі від того? Нічого, крім клопоту. Та ще й цей Іммерман. Скрізь натякає, нібито полонені сплять з усіма самотніми жінками. — Зауер висякався. — У нас величезне двоспальне ліжко, — додав він хтозна навіщо.

— Іммерман — базікало.

— Він каже, що коли вже жінка спізнала чоловіка, то вона довго не витримає. Незабаром почне шукати іншого.

— От сволота, — промовив Гребер, раптом розлютившись. — Цей клятий базікало стриже всіх під один гребінець. Більшої дурниці не можна вигадати!

26

Вони більше не впізнавали один одного. Вони не впізнавали навіть свою форму. Часто траплялося, що тільки по касках, голосах та мові вони встановлювали, що це свої. Окопи вже давно пообвалювались. Передову позначала лише переривчаста лінія бункерів та воронок від снарядів. Але й вона весь час змінювалась. Не було нічого, крім зливи, виття, ночі, вибухів, фонтанів грязюки. Небо теж обвалилося. Його зруйнували радянські штурмовики. З неба падав дощ, а разом із ним — метеори бомб і снарядів.

Прожектори, наче білі собаки, роздирали пошарпані хмари. Крізь гуркіт, що йшов від горизонтів, пробивався вогонь зеніток. Охоплені полум'ям літаки падали на землю, і золотий град трасуючих куль кетягами летів слідом за ними і зникав у безконечності. Жовті й білі ракети на парашутах погойдувалися десь удалині й падали, наче пірнаючи в глибоку воду. Потім знову починався шалений вогонь.

Настав дванадцятий день. Перші три дні лінія фронту ще трималася. Укріплені вогневі точки витримували артилерійський вогонь без особливих утрат. Потім доти, висунуті вперед, були втрачені. Танки прорвали лінію оборони, але просунулися лише на кілька кілометрів. Танки стояли і догорали в ранковій імлі; деякі були перекинуті, і їхні гусениці ще довго рухалися, немов лапи гігантських жуків. Щоб намостити дерев'яну гатку і відновити телефонний зв'язок, прислали штрафні батальйони. Їм довелося працювати без прикриття. За дві години вони втратили більше половини свого складу. Десятки бомбардувальників незграбно йшли в піке й розбивали доти. На шостий день половину дотів було знищено, і їх використовували замість окопів. Сьомого дня вночі росіяни пішли в атаку, але їх відбили. Потім полив такий дощ, немовби почався другий всесвітній потоп. Солдатів не можна було впізнати. Вони повзали по масній глині воронок, ніби комахи, пофарбовані в однаковий захисний колір. Рота тримала оборону в двох розбитих бліндажах з кулеметами. Позаду стояло кілька мінометів. Ті, що лишилися живі, ховалися у воронках та за рештками кам'яних стін. Рае обороняв один бліндаж, Мас — другий.

Вони трималися три дні. На другий день у них майже закінчилися боєприпаси; росіяни могли б захопити їх без бою. Але атаки не було. Згодом, майже вночі, прилетіли два німецьких літаки і скинули боєприпаси та продовольство. Солдати підібрали частину харчів і накинулись на їжу. Вночі підійшло підкріплення. Робочі батальйони настелили гатку. Підтягли гармати й кулемети. Через годину несподівано, без артилерійської підготовки, почався наступ. Росіяни появилися за п'ятдесят метрів від передової. Частина ручних гранат не спрацювала. Росіяни прорвали фронт.

У спалахах вибухів Гребер побачив перед собою каску, білі очі, роззявлений рот, а потім, немов живу сучкувату гілку, — закинуту назад руку. Він вистрілив. Вихопив у новобранця, що стояв поруч, гранату, з якою той не міг упоратись, і кинув навздогін тому, що кинувся бігти. Граната вибухнула.

— Одгвинчуй капсуль, йолопе! — крикнув він новобранцеві. — Дай сюди! Не зволікай!

Друга граната не вибухнула. «Саботаж, — промайнуло в Гребера. — Саботаж військовополонених, який тепер повертається проти нас». Він кинув ще одну, пригнувся і побачив російську гранату, що летіла просто на них; Гребер зарився в грязюку, його трусонуло повітряною хвилею, потім він почув звук вибуху, і на нього полетіла грязюка. Він простягнув руку назад і закричав:

— Швидше! Мерщій! Давай!

І лише коли нічого не відчув у руці, обернувся і побачив, що ніякого новобранця більше немає, а грязюка на його руці — просто м'ясо. Він сповз у воронку, намацав пояс, вихопив дві останні гранати, побачив над собою тіні. Вони кралися по краю воронки, перестрибували через неї, бігли далі. Гребер пригнувся...

«Попав у полон, — подумав він. — У полон». Він обережно підповз до краю воронки. Грязюка ховала його, доки він лежав непорушно. При світлі ракети він побачив, що новобранця рознесло на шматки: одна нога, оголена рука, розтерзаний тулуб. Граната влучила йому просто в живіт; тіло його прийняло вибух на себе, і це врятувало Гребера.

Він лежав, не підводячи голови над краєм воронки. Бачив, як із правого бліндажа стріляє кулемет. Потім відкрив вогонь і лівий бліндаж. Поки вони стріляють, у нього, Гребера, ще залишається надія. Вони тримали ділянку під перехресним вогнем. Росіян більше не видно було. Очевидно, прорвалася тільки частина їх. «Треба пробратися за бліндаж», — подумав Гребер. Голова в нього боліла, він май-

же оглух, але мозок працював ясно, чітко, раціонально. У цьому й полягала різниця між бувалим солдатом і новобранцем: новобранець швидко піддавався паніці й частіше гинув. Гребер знав, що, коли росіяни повернуться назад, він зможе вдати із себе мертвого. У грязюці його важко помітити. Та чим ближче він підповзе під прикриттям вогню до бліндажа, тим краще.

Він вибрався з воронки, дістався до іншої і сповз у неї, набравши повен рот води. Потім поліз далі. У наступній воронці лежало двоє мертвих. Він прислухався. Згодом почув вибухи ручних гранат і побачив полум'я поблизу лівого бліндажа. Росіяни прорвалися й там і тепер атакували з обох флангів. Застрочили кулемети. Через деякий час вибухи ручних гранат змовкли, але з бліндажа й далі стріляли. Гребер поповз уперед. Він знав, що росіяни повернуться. Вони шукатимуть солдатів у великих воронках, тому в малих ховатися надійніше. Він знайшов одну й заліг у ній. Почалася злива. Кулеметний вогонь захлинувся. Знову заговорила артилерія. Пряме попадання в бліндаж праворуч. Здавалося, що він злетів у повітря. Нарешті засірів мокрий ранок.

Але ще до світанку Греберу вдалося вийти до своїх. За розбитим танком він побачив Зауера та двох новобранців. У Зауера з носа йшла кров — зовсім близько вибухнула граната. В одного з новобранців був розпоротий живіт, нутрощі вивалились, рану заливав дощ. Ні в кого не було бинта для перев'язки. Та це й не мало сенсу. Чим швидше він помре, тим краще. У другого новобранця була переламана нога. Він упав у воронку. Хтозна, як він у цьому рідкому баговинні примудрився зламати ногу. У спаленому танку, в який влучив снаряд, виднілися обвуглені тіла екіпажу. Один до пояса висунувся з люка. Одна половина його обличчя обгоріла, друга спухла, стала червоно-фіолетовою, і шкіра на ній лопнула. Зуби були білі, немов гашене вапно.

До них пробрався зв'язковий із лівого бліндажа.

— Збір — біля бункера, — прохрипів він. — Є там ще хтонебудь у воронках?

— Уявлення не маю. А санітарів хіба немає?

— Усі вбиті або поранені.

Зв'язковий поповз далі.

— Ми пришлемо до тебе санітара, — сказав Гребер новобранцеві, в живіт якого лився дощ. — Або дістанемо бинти. Ми повернемось.

Новобранець не відповів. Він лежав у глині, стиснувши бліді губи, і здавався зовсім маленьким.

— Ми не донесемо тебе на плащ-наметі, — сказав Гребер другому, з переламаною ногою. — Та ще по цій грязюці. Обіприся на нас і спробуй доскакати на одній нозі.

Вони взяли його з обох боків і пошкандибали від воронки до воронки. Ішли довго. Новобранець стогнав, коли доводилося кидатися на землю. Ногу зовсім вивернуло вбік. Він не міг іти далі. Вони залишили його за уламками кам'яної стіни неподалік від бліндажа, а каску його поклали на стіну, щоб пораненого підібрали санітари. Поруч лежало двоє росіян: в одного не було голови, другий упав долілиць, і глина під ним була червона.

Вони бачили ще багато росіян. Потім пішли підряд трупи німців. Рае був поранений. Його ліву руку сяк-так перев'язали. Троє тяжкопоранених лежали на дощі, накриті плащ-наметами. Перев'язувати більше не було чим. Десь через годину прилетів «юнкерс» і скинув кілька пакетів. Вони впали надто далеко, до росіян.

Підійшло ще семеро. Інші збиралися біля правого бліндажа. Лейтенант Мас загинув. Командування перейняв на себе фельдфебель Райнеке. Патронів майже не було. Міномети були розбиті. Але два станкових і два ручних кулемети вціліли.

Пробилося до них ще десять чоловік із штрафної роти. Вони принесли боєприпаси, консерви, забрали поранених. У них були ноші. Відійшовши метрів сто, двоє відразу злетіли в повітря. Через артилерійський вогонь будь-який зв'язок майже до полудня налагодити не вдавалося.

Ополудні дощ перестав. Виглянуло сонце. Зразу ж стало жарко. Грязюка вкрилася кіркою.

— Вони кинуть на нас легкі танки, — сказав Рае. — Прокляття, де поділися протитанкові гармати? Адже ж вони мають десь бути, без них нам кінець!

Вогонь припинився. Надвечір прилетів ще один транспортний «юнкерс». Його супроводжували «месершміти». З'явилися російські штурмовики й атакували їх. Двох штурмовиків збили. Потім упали два «месершміти». «Юнкерс» не зміг пробитися. Він скинув свій вантаж за лінією фронту. «Месершміти» вели бій далі; вони мали більшу швидкість, ніж літаки росіян, але цих було втричі більше. Німецьким літакам довелося повернути назад.

Наступного дня почали розкладатися трупи. Гребер сидів у бліндажі. Їх залишилося всього двадцять двоє. Приблизно стільки ж Райнеке зібрав на другому фланзі. Інші були вбиті або поранені. А спочатку їх було сто двадцять. Гребер сидів і чистив свою гвинтівку. Уся

вона була в грязюці. Він ні про що не думав. Він став машиною. Він більше не пам'ятав минулого. Він лише сидів і чекав, дрімав і прокидався, і був готовий оборонятися.

Танки з'явилися наступного ранку. Цілу ніч артилерія, міномети й кулемети обстрілювали лінію фронту. Телефонний зв'язок кілька разів відновлювали, але він відразу ж знову переривався. Підкріплення, які їм обіцяли, не могли пробитися. Німецька артилерія була слабка. Російський вогонь був смертельний. У бліндаж влучало ще двічі, але він витримав. Це, власне, був уже не бліндаж, а шматок бетону, який хилився з боку на бік посеред багна, немов корабель під час шторму. Півдюжини снарядів, що впали поруч, вибили його із землі. Після кожного вибуху всі, хто в ньому засів, валилися на стіни.

Гребер ніяк не міг перев'язати собі плече, зачеплене кулею. Він десь знайшов у флязі трохи коньяку й вилив його на рану. Бліндаж і далі розгойдувався і гудів, але це був уже не корабель, що попав у шторм, а підводний човен, який повз по дну з пошкодженими двигунами. Не існувало більше й часу, його теж розстріляли. Усі причаїлися в темряві й чекали. І не було більше міста в Німеччині, в якому він побував два тижні тому. Не було ніякої відпустки. Ніякої Елізабет. Усе це йому лише примарилося в лихоманці між життям і смертю — півгодини жахливого сну, в якому знялася й погасла ракета. Існував тільки бліндаж.

Російські легкі танки прорвали оборону. За ними йшла піхота. Рота пропустила танки і взяла піхоту під перехресний вогонь. Гарячі дула кулеметів обпікали руки. Люди стріляли далі. Російська артилерія їм більше не загрожувала. Два танки розвернулися, підійшли ближче й відкрили вогонь. Їм було легко, вони не зустріли опору. Кулемети були безсилі перед танками. Тоді почали цілитися в оглядові щілини, але влучити в них можна було тільки випадково. Танки вийшли з-під обстрілу і стріляли далі. Бліндаж здригався, летіли уламки бетону.

— Ручні гранати! — гукнув Райнеке. Він узяв в'язку гранат, закинув їх за плече і поповз до виходу. Після одного із залпів виліз надвір і сховався за бліндажем.

— Обом кулеметам стріляти по танках! — скомандував Рае.

Вони спробували прикрити Райнеке, який хотів збоку підповзти до танків і в'язкою гранат підірвати гусениці. Це була майже безнадійна справа. Росіяни відкрили кулеметний вогонь.

Через деякий час один із танків замовк. Але вибуху ніхто не чув.

— Ми таки його накрили! — вигукнув Іммерман.

Танк більше не стріляв. Кулемети почали обстрілювати другий танк, який відразу розвернувся і зник.

— Прорвалося шість танків, — закричав Рае. — Вони ще вернуться. Перехресний вогонь з усіх кулеметів! Треба затримати піхоту.

— А де Райнеке? — спитав Іммерман, коли вони знову трохи отямились.

Ніхто не знав. Райнеке не вернувся.

Вони протрималися до вечора. Бліндажі поступово перемелювались, але обидва ще вели вогонь, щоправда, слабший. Боєприпасів залишалося все менше. Солдати їли консерви і запивали водою з воронок. Гіршману прострелило руку.

Сонце припікало. У небі пливли величезні, блискучі хмари. Бліндаж пропах кров'ю і порохом. Трупи надворі почали розбухати. Хто міг, заснув. Ніхто не знав — відрізано їх чи ще існує зв'язок.

Надвечір вогонь подужчав. Потім раптово майже зовсім припинився. Вони повилазили з бліндажа, чекаючи атаки. Її не було. Минуло ще дві години. Ці дві години вимотали їх більше, ніж бій.

О третій годині ранку від доту не залишилося нічого, крім поневіченої маси сталі й бетону. Довелося вийти. Шістьох було вбито, трьох поранено. Треба було відходити назад. Пораненого в живіт удалося протягти кількасот метрів, потім він помер.

Росіяни знов пішли в атаку. У роті лишилося тільки два кулемети. Усі залягли у воронці й оборонялися. Потім знову відступили. Росіяни гадали, що їх більше, ніж було насправді, і це їх рятувало. Коли залягли вдруге, вбило Зауера. Куля влучила йому в голову, і він помер відразу. Трохи далі вбило Гіршмана, коли той перебігав. Він повільно перевернувся і застиг. Гребер стягнув його у воронку. Він почав сповзати, а потім покотився на дно. Груди в нього були прострелені. Обшукуючи його кишені, Гребер знайшов закривавлений гаманець і взяв з собою.

Вони дісталися до другої лінії оборони. І згодом надійшов наказ відступати далі. Роту вивели з бою. Запасна позиція стала передовою. Вони знову відійшли на кілька кілометрів. У роті лишилося всього тридцять чоловік. Через день роту поповнили до ста двадцяти.

Гребер розшукав Фрезенбурга в польовому госпіталі. Це був нашвидкуруч обладнаний барак. Ліву ногу Фрезенбурга розтрощило.

— Збираються ампутувати, — сказав він. — Якийсь нікчемний асистентик. Нічого іншого не вміє. Я наполіг, щоб завтра мене вивезли. Краще нехай ногу спершу огляне якась тямуща людина.

Він лежав на похідному ліжку з дротяною шиною на коліні. Ліжко стояло біля відчиненого вікна. З нього було видно клапоть рівнини; на лузі цвіли червоні, жовті, сині квіти. Повітря в кімнаті було важке. Тут лежало ще троє поранених.

— Як там Рае? — спитав Фрезенбург.

— Поранений у руку. Кістка ціла.

— Він у госпіталі?

— Ні. Залишився в роті.

— Я так і думав. — Фрезенбург поморщився. Один бік обличчя в нього усміхався, другий, зі шрамом, лишився непорушним. — Багато хто не хоче в тил. Рае теж.

— Чому?

— Він у відчаї. Жодної надії. І жодної віри.

Гребер подивився на жовте, мов пергамент, обличчя.

— А ти?

— Не знаю. Спершу треба дати лад ось цьому. — І він показав на дротяну шину.

У вікно повіяв теплий вітерець із лугу.

— Чудово, еге ж? — мовив Фрезенбург. — Коли лежав сніг, ми думали, що в цій країні ніколи не буває літа. Аж воно раптом настало. Та ще й жарке.

— Так.

— Як там удома?

— Не знаю. У мене те й друге просто не вкладається в голові. Відпустка й оце. Раніше ще сяк-так. Тепер — ні. Надто різні світи. Я вже не знаю, де ж, зрештою, дійсність?

— А хто знає?

— Раніше я думав, що знаю. Там, удома, я ніби знайшов щось справжнє. А тепер не знаю. Усе минуло надто швидко. І надто далеко це було від того, що діється тут. Там мені навіть здавалося, що я більше не буду вбивати.

— Це здавалося багатьом.

— Так. Тобі дуже боляче?

Фрезенбург похитав головою.

— У цьому свинюшнику знайшлося дещо таке, на що годі було й сподіватися: морфій. Мені зробили уколи, вони ще діють. Біль

узагалі є, але немовби болить у когось іншого. Ще годину чи дві можу думати.

— Прийде санітарний поїзд?

— Тут є санітарна автомашина. Вона довезе нас до сусідньої станції.

— Скоро вже нікого з наших тут не залишиться, — сказав Гребер. — Ось і ти від'їжджаєш.

— Можливо, мене ще раз так стулять докупи, що я вернусь.

Вони подивились один на одного. Обидва знали, що цього не станеться.

— Я сподіваюся, — мовив Фрезенбург. — Принаймні протягом цих двох годин, поки діє морфій. Інколи шмат життя може бути з біса коротким, правда ж? А потім починається інший, про який не маєш жодного уявлення. Це вже друга війна в моєму житті.

— А що ти робитимеш потім? Ти вже думав?

Фрезенбург мимоволі усміхнувся.

— Я ще певно не знаю, що зі мною зроблять інші. Буде видно. Я не вірив, що мені пощастить вибратися звідси. Думав, що гахне — і все. Тепер треба звикати до того, що мене гахнуло лише наполовину. Не знаю, чи це краще. Те здавалося простішим. Раз — і тебе вже не стосується все це свинство. Заплатив сповна, і годі. А тепер, виявляється, знов у цій мерзоті. Ми переконали себе в тому, що смерть усе спокутує і так далі. Це неправда. Я стомився, Ернсте. Хочу спробувати заснути, перш ніж відчую, що я каліка. На все добре.

Він простягнув Греберові руку.

— Тобі теж, Людвігу, — відповів Гребер.

— Звичайно. Тепер я пливу за течією. Примітивна жадоба до життя. Досі було не так. Але, мабуть, усе теж було обманом. Невеличка надія все-таки жевріла. Та це не має значення. Ми вічно забуваємо, що самі собі можемо поставити крапку. Ми одержали це в подарунок разом із так званим розумом.

Гребер похитав головою.

Фрезенбург усміхнувся своєю півусмішкою.

— Твоя правда, — сказав він. — Ми цього не зробимо. Краще постараємося, щоб усе це більше ніколи не повторилось.

Він ліг на подушку. Сили його, мабуть, геть вичерпались. Коли Гребер підійшов до дверей, Фрезенбург уже заплющив очі.

Гребер повертався у своє село. Бліда вечірня заграва ледве освітлювала небо. Дощ перестав. Грязюка просихала. На запущених полях

буйно розрослися квіти і бур'яни. Фронт гуркотів. Кругом усе раптом стало зовсім чужим, усі зв'язки ніби обірвалися. Греберу було відоме це почуття: воно часто приходило до нього, коли він, прокинувшись серед ночі, не міг зрозуміти, де він. Ввижалося, ніби він випав із світу і сам ширяє десь у темряві. Це тривало недовго. Незабаром усе ставало на свої місця. Але щоразу залишалося непевне, дивне почуття, що колись він не знайде дороги назад.

Гребер цього не боявся, тільки ввесь стискувався і наче перетворювався на крихітну дитину, яку покинули в безмежному степу, звідки знайти дорогу назад неможливо. Він засунув руки в кишені й озирнувся. Знайома картина: руїни, необроблені поля, російський захід сонця, а з другого боку — тьмяні спалахи фронту. Звичайний пейзаж, і від нього крижаний холод безнадії стискав серце.

Він намацав у кишені листи від Елізабет. У них жило тепло, ніжність і солодке хвилювання любові. Але це не було спокійне світло, що освітлює затишний дім; це були оманливі болотні вогники, і що далі він ішов за ними, то глибше засмоктувала його трясовина. Він хотів засвітити це світло, щоб віднайти шлях назад; але він засвітив його до того, як було збудовано дім. Він засвітив його серед руїн, і воно не прикрашало їх, робило ще сумнішими. Там, на батьківщині, він цього не розумів. Він пішов за вогником, ні про що не розпитуючи, і ладен був повірити, що досить лише одного — йти за ним. Але цього було мало.

Він відмовлявся від правди, доки міг. Не так просто було її збагнути; все, на що він хотів покластися, що мало його підтримувати й надихати, ще далі відкидало його назад. Та цього було мало. Воно лише хвилювало його серце, але не підтримувало. Маленьке особисте щастя тонуло в бездонній трясовині загального нещастя і відчаю.

Він дістав листи Елізабет і почав їх читати; червоне призахідне сонце освітлювало сторінки. Він знав їх напам'ять, але все-таки ще раз перечитував їх і знову відчував себе ще самотнішим, ніж раніше. Одне було надто коротким, друге тривало надто довго. Це була відпустка, а життя солдата вимірюється не відпусткою, а часом на фронті.

Він знову заховав листи. Він поклав їх разом із листами батьків, які одержав у канцелярії. Який сенс копатися в цьому? Фрезенбург мав рацію: все треба робити крок за кроком. Не варто братися за розв'язування світових проблем, коли тобі загрожує небезпека. «Елізабет! — подумав він. — Але чому я думаю про неї, як про втрату? Адже ось її листи! Вона жива!»

Село було вже близько — похмуре, покинуте людьми. Усі ці села виглядали так, немовби їх уже ніхто не збирався відбудовувати.

Березова алея вела до руїн білої хати. Там, мабуть, був сад, подекуди ще цвіли квіти, а біля занедбаного ставка стояла статуя. Це був Пан, він грав на сопілці, але ніхто не з'являвся на його святковий обід. Лише кілька новобранців зривали зелені вишні.

27

— Партизани!

Штайнбреннер облизав губи й подивився на росіян. Вони стояли посеред сільського майдану — два чоловіки й дві жінки. Одна з жінок була молода, кругловида і з широкими вилицями. Усіх чотирьох привели вранці.

— Вони не схожі на партизанів, — сказав Гребер.

— І все-таки це партизани. Чому ти вважаєш, що ні?

— Вони на партизанів не схожі. Це начебто прості селяни.

Штайнбреннер розсміявся.

— Якби судити тільки на вигляд, то злочинців узагалі не було б.

«Це правда, — подумав Гребер. — І ти сам — найкращий тому приклад». Він побачив Рае, що саме підійшов.

— Що з ними робити? — спитав ротний командир.

— Їх упіймали тут, — сказав фельдфебель. — Треба зачинити, доки надійде наказ.

— У нас і свого клопоту, бачить Бог, повні руки. Чому б їх не відіслати в штаб полку?

Рае не сподівався на відповідь. Штаб полку тепер не мав певного місця. У кращому випадку звідти пришлють кого-небудь допитати росіян, а потім скажуть, що з ними робити.

— За селом є колишній поміщицький маєток, — доповів Штайнбреннер. — Там підвал із ґратами на вікнах і залізні двері з засувом.

Рае допитливо дивився на Штайнбреннера. Він знав, про що той думає. У нього росіяни, як завжди, зроблять спробу втекти, і він їх прикінчить. За селом це легко владнати. Рае озирнувся.

— Гребере, — звелів він. — Візьміть цих людей. Штайнбреннер покаже вам, де той підвал. Перевірте, чи він відповідає вимогам. Доповісте мені потім. І залиште там вартового. Візьміть людей зі свого відділення. Ви відповідаєте за полонених. Тільки ви, — додав він.

Один із полонених кульгав. У старої жінки на ногах понадувалися жили. Молода йшла босоніж. На околиці Штайнбреннер штовхнув молодшого партизана в спину.

— Гей, ти! Біжи!

Хлопець обернувся. Штайнбреннер засміявся і кивнув.

— Біжи! Біжи! Вперед! Ти вільний!

Старший щось сказав хлопцеві російською мовою. Той не побіг. Штайнбреннер ударив його чоботом у спину.

— Біжи ж, сволото!

— Облиш його, — сказав Гребер. — Ти чув, що наказав Рае?

— Ми можемо примусити їх бігти, — прошепотів Штайнбреннер. — Чоловіків, звичайно. Відпустимо на десять кроків, а потім постріляємо. Жінок зачинимо, молоду візьмемо собі на ніч.

— Облиш їх. І забирайся геть. Тут командую я.

Штайнбреннер розглядав литки молодиці. Вона була в короткій спідниці, і її ноги, дужі й засмаглі, було добре видно.

— Їх же все одно розстріляють, — заявив Штайнбреннер. — Або ми, або служба безпеки. А з молодою ще можна побавитись. Тобі легко говорити. Ти щойно повернувся з відпустки.

— Заткни пельку і думай про свою наречену! — гримнув Гребер. — Рае тобі наказав показати нам підвал, і все.

Вони йшли алеєю до білого будинку.

— Ось тут, — пояснив невдоволено Штайнбреннер і показав на невеличку кам'яну прибудову, що добре збереглася. У неї був надійний вигляд, двері мали металевий засув, що замикався на колодку.

Гребер оглянув прибудову. Очевидно, раніше тут був або хлів, або сарай. Підлога була зацементована. Полонені не могли вибратися звідси без інструментів, а їх уже обшукали й переконалися, що в них нічого немає.

Гребер відчинив двері та впустив полонених. Двоє новобранців, що прийшли з ним для охорони, стояли з гвинтівками напоготові. Полонені один за одним зайшли в сарай. Гребер замкнув двері й поторгав замок. Тримається.

— Наче мавпи у клітці! — зареготав Штайнбреннер. — Банани! Банани! Ви не хочете бананів, гей ви, мавпи!

Гребер звернувся до новобранців:

— Ви залишитесь охороняти їх. Відповідаєте за те, щоб нічого не сталося. Потім вас змінять. З вас хто-небудь розмовляє німецькою мовою? — спитав він у росіян.

Ніхто не відповів.

— Пізніше побачимо, може, вдасться дістати для вас соломи. Ходімо, — сказав Гребер Штайнбреннеру.

— Ти ще дістань їм пуховики.

— Ходімо! А ви тут пильнуйте!

Він доповів Рае й додав, що тюрма надійна.

— Підберіть кілька солдатів і візьміть на себе охорону, — сказав Рае. — Через кілька днів, коли стане трохи спокійніше, ми, гадаю, позбудемося цих людей.

— Слухаюсь!

— Двох вам вистачить?

— Так. Сарай надійний. Я міг би впоратися й сам, якби там ночував. Звідти ніхто не вийде.

— Гаразд, так і зробимо. Новобранці нам потрібні, щоб хоч трохи їх підучити. Останні повідомлення... — Раптом Рае замовк. Вигляд у нього був нікудишній. — Ви й самі знаєте, що діється. Ну, йдіть.

Гребер пішов за своїми речами. У його взводі майже всі люди були нові.

— Ти вже став тюремним наглядачем? — запитав Іммерман.

— Так. Там я хоч висплюсь. Це краще, ніж муштрувати молокососів.

— Там ти не дуже поспиш. Знаєш, що діється на фронті?

— Усе летить шкереберть.

— Знову відступаємо з боєм. Росіяни прориваються скрізь. Уже цілу годину нас закидають панічними закликами. Великий наступ. А тут гола рівнина. Немає де й залягти. Цього разу відходити доведеться далеко.

— Ти гадаєш, ми закінчимо війну, коли дійдемо до кордонів Німеччини?

— А ти?

— Я так не думаю.

— Я теж ні. Хто в нас може закінчити війну? Генеральний штаб — ні в якому разі. Він не візьме на себе такої відповідальності. — Іммерман криво усміхнувся. — У минулу війну він зумів підсунути це рішення тимчасовому урядові, який перед тим нашвидкуруч сформували. Ті йолопи підставили свої голови під обух, підписали перемир'я, і через тиждень їх звинуватили в державній зраді. Тепер усе не так. Тотальний уряд — тотальна поразка. Другої партії, яка могла б вести переговори, немає.

— Крім комуністів, — гірко зауважив Гребер. — Краще я піду спати. Усе, про що я все життя мріяв, це думати, що хочу, говори-

ти, що хочу, і робити, що хочу. Але відтоді, як у нас з'явилися месії справа та зліва, це вважається більшим злочином, ніж убивство.

Гребер узяв свій ранець і пішов до польової кухні. Там він одержав порцію горохового супу, хліб і шматок ковбаси на вечерю. Тепер йому не треба буде вертатися в село ще раз.

Стояв тихий, гарний вечір. Новобранці роздобули соломи й пішли. Фронт гуркотів, але день, здавалося, минув спокійно. Перед сараєм колись простилався розкішний газон; тепер він був переораний і перекопаний снарядами, проте де-не-де зеленіла трава, а обабіч доріжки навіть цвіли якісь квіти.

У саду, за березовою алеєю, Гребер виявив невеличку напівзруйновану альтанку, звідки він міг стежити за сараєм. Він знайшов там навіть кілька книг у шкіряних оправах з потьмянілими золотими обрізами. Дощ і сніг їх попсували, вціліла тільки одна. Це була книга з романтичними гравюрами ідеальних ландшафтів. Підписи були французькою мовою. Гребер повільно гортав книгу. Поступово гравюри захопили його. Вони збудили в ньому якийсь болючий сум і безнадійну тугу, які не проходили навіть після того, як він закрив книгу. Він пішов березовою алеєю до ставка. Там, серед бруду й водоростей, сидів і грав на сопілці Пан. Одного рога в нього не було, але він усе-таки пережив революцію і війну. Як і книги, він належав до легендарних часів, часів перед Першою світовою війною. Тих часів, коли Гребера ще й на світі не було. Він народився після Першої світової, виріс у злиднях інфляції, серед неспокою повоєнних років і прозрів лише під час нової війни. Він обійшов ставок, потім поминув альтанку і, повернувшись до сараю, пильно оглянув металеві двері. Колись вони стояли в іншому місці, не тут; їх приладнали сюди пізніше. Можливо, людина, якій належав будинок і парк, колись сама чекала своєї смерті за цими дверима.

Стара жінка спала. Молода сиділа в кутку. Обидва чоловіки стояли і спостерігали, як заходить сонце. Вони глянули на Гребера. Молодиця дивилась просто перед себе. Старший росіянин стежив за Гребером. Гребер відвернувся і ліг на траву.

У небі пливли хмари. На березах щебетали пташки. Голубий метелик пурхав від однієї воронки до другої, з квітки на квітку. Потім прилетів ще один. Вони гралися і доганяли один одного. Гуркіт з боку фронту подужчав. Обидва метелики з'єдналися і в парі полетіли крізь гаряче, сонячне повітря. Гребер заснув.

Увечері новобранець приніс кілька порцій їжі для полонених. Це був розведений водою гороховий суп, що залишився від обіду. Новобранець

зачекав, поки полонені поїли, і забрав миски. Греберові він приніс належні йому сигарети. Їх було більше, ніж раніше. Погана прикмета. Краща їжа та збільшення пайка сигарет віщували важкі дні.

— Сьогодні ввечері нас муштруватимуть на дві години більше, — сказав новобранець. Він серйозно подивився на Гребера. — Бойове навчання, кидання гранат, багнетний бій.

— Командир роти знає, що робить. Він не стане мучити вас з доброго дива!

Новобранець кивнув. Він розглядав росіян, наче звірів у зоопарку.

— А це ж люди, — мовив Гребер.

— Так, росіяни.

— Добре, хай будуть росіяни. Візьми гвинтівку. Тримай її напоготові. Нехай жінки по черзі вийдуть надвір.

Гребер звелів через ґрати:

— Усім у лівий куток. Стара хай вийде. Потім вийдуть інші.

Старий росіянин щось сказав своїм. Вони послухались. Новобранець тримав гвинтівку напоготові. Стара підійшла. Гребер відчинив двері, випустив її і замкнув двері знову. Стара заплакала. Вона думала, що її розстріляють.

— Скажіть, що їй нічого не буде. Нехай справить нужду, — звернувся Гребер до старого росіянина.

Той переклав. Вона перестала плакати. Гребер із новобранцем завели її за ріг будинку, де вціліло дві стіни. Гребер почекав, доки вона вийшла звідти, і випустив молодицю. Та швидко, пружною ходою рушила вперед. З чоловіками було простіше. Він заводив їх за прибудову, не спускаючи з них очей. Молодий новобранець тримав гвинтівку напоготові, випнувши спідню губу, — втілення старанності й пильності. Він відвів останнього полоненого і замкнув за ним двері.

— Ну й хвилювався ж я! — зізнався він.

— Та ну? — Гребер відставив свою гвинтівку вбік. — Тепер можеш іти.

Він почекав, поки новобранець пішов. Тоді дістав свої сигарети і дав старому по одній на кожного. Запалив сірника й простягнув крізь ґрати. Усі закурили. Сигарети жевріли в напівтемряві й освітлювали обличчя. Гребер дивився на молоду росіянку і раптом відчув невимовну тугу за Елізабет.

— Ви добрий, — сказав старий, що спостерігав за поглядом Гребера, ламаною німецькою мовою і притиснув до ґрат обличчя. — Війну програно... для німців... Ви добра людина, — додав він тихо.

— Дурниці!

— Чому ні... нас випустити... і йти з нами?.. — Його зморшкувате обличчя на мить повернулося до молодої росіянки, потім назад. — Ходімо з нами... і Маруся... заховаємо... гарне місце... жити. Жити, — повторив він наполегливо.

Гребер похитав головою. «Це не вихід, — промайнуло в нього. — Ні, не вихід. Але де ж він?»

— Жити... не вмирати... лише полонений, — шепотів росіянин. — Ви теж — не вмирати, в нас добре... Ми не винні...

Це були прості слова. Гребер відвернувся. У м'яких сутінках вони звучали зовсім просто. «Мабуть, ці люди і справді не винуваті. У них не знайшли ніякої зброї, і вони зовсім не схожі на партизанів. В усякому разі, обоє старих. А що, коли я їх випущу? — подумав Гребер. — Цим я зроблю хоч що-небудь. Хоч що-небудь. Урятую кілька невинних людей. Але з ними я піти не можу. Туди — ні. Не можу йти до того, від чого хочу втекти». Він пішов між деревами й знову наткнувся на фонтан. На тлі неба берези тепер здавалися чорними. Гребер вернувся назад. Одна сигарета ще жевріла в глибині сараю. Обличчя старого біліло за ґратами.

— Жити... — сказав він. — У нас добре.

Гребер тицьнув у його широку долоню решту своїх сигарет. Потім дав йому трохи сірників.

— Беріть. Покурите вночі...

— Жити... Ви молодий... Війна для вас закінчиться... Ви добра людина... Ми не винні... Жити... Ви... Ми... Усі...

Голос у нього був глибокий, тихий. Він вимовляв слово «жити», як продавець на чорному ринку шепоче «масло», як повія шепоче «любов». Вкрадливо, настирливо, звабно й фальшиво. Наче життя можна купити. Гребер відчув, що цей голос терзає його.

— Замовкни! — гримнув він на старого. — Годі базікати, а то я негайно доповім. Тоді вам одразу кінець!

Він знову почав обхід. Фронт гримів дедалі сильніше. Засвітилися перші зорі. Він відчув себе раптом зовсім самотнім, йому захотілося знову лежати десь у бліндажі й слухати хропіння товаришів. Йому здавалося, що всі його покинули і він повинен сам щось вирішити.

Гребер ліг на соломі в альтанці й спробував заснути. «Можливо, їм пощастить утекти, — подумав він. — Так, щоб я не помітив». Ні, він знав, що це неможливо. Люди, які перебудовували сарай, потурбувалися про це.

Фронт гуркотів усе тривожніше. Серед ночі гули літаки. Стріляли кулемети. Потім долинули глухі вибухи бомб. Гребер прислухався.

Гуркіт наростав. «Хоч би вони якось утекли», — подумав він знову. Потім устав і підійшов до сараю. Там панувала тиша. Полонені, здавалося, спали. Але потім він невиразно розгледів обличчя старого і вернувся до альтанки.

Після півночі Гребер зрозумів, що на передовій точиться жорстокий бій. Важка артилерія стріляла далеко за лінію фронту. Снаряди падали дедалі ближче до села. Гребер знав, як слабо укріплені їхні позиції. Він подумки уявив собі етапи бою. Незабаром підуть в атаку танки. Земля вже дрижала від ураганного вогню. Гуркіт котився від обрію до обрію. Гребер уже ніби відчував його в кістках і знав, що скоро він докотиться й до нього. І йому здавалося, що цей гуркіт, немов грозовий смерч, кружляє навколо нього й навколо невеличкої білої будівлі, в якій дрімає кілька росіян, так наче серед руйнування і смерті вони раптом стали осередком всього, що діється довкола, і все залежить від того, що станеться з ними.

Він ходив туди й сюди, підходив до сараю, вертався, намацував у кишені ключа, знов падав на солому і тільки перед ранком задрімав важким, неспокійним сном.

Коли Гребер прокинувся, ще тільки сіріло. На передовій творилося пекло. Снаряди вже вибухали над селом і позад нього. Він кинув погляд на сарай. Ґрати були цілі. Росіяни ворушилися за ними. Потім він побачив Штайнбреннера, який біг і кричав:

— Відступаємо! Росіяни прорвалися. Збір у селі. Швидше! Усе летить шкереберть! Збирай свої речі.

Штайнбреннер підбіг до нього.

— З цими ми швидко покінчимо.

Гребер відчув, як у нього закалатало серце.

— Де наказ? — запитав він.

— Наказ?! Чоловіче, якби ти побачив, що діється в селі, ти більше не вимагав би наказу. Хіба ти не чуєш, що вони наступають?

— Чую.

— Тобі нема про що розбалакувати. Швидше! Думаєш, ми потягнемо за собою оцю банду? Ми покінчимо з ними через ґрати!

Очі Штайнбреннера спалахували синім вогнем, ніздрі роздувалися. Він нервово обмацував кобуру.

— За них відповідаю я, — відповів Гребер. — Якщо в тебе немає наказу, то забирайся геть.

Штайнбреннер зареготав.

— Добре. Тоді поріши їх сам.

— Ні, — відказав Гребер.

— Комусь із нас доведеться ж це зробити. Ми не можемо тягнути їх за собою. Якщо в тебе слабкі нерви, йди геть звідси! Іди, я не забарюся.

— Ні, — повторив Гребер. — Ти їх не розстріляєш.

— Ні?! — Штайнбреннер звів на нього очі. — Ні?! — повторив він повільно. — Ти знаєш, що ти кажеш?

— Так. Я знаю.

— Ага, значить, знаєш? Тоді ти знаєш і те, що ти...

Обличчя Штайнбреннера стало невпізнанним. Він схопився за пістолет. Гребер підняв гвинтівку і вистрілив. Штайнбреннер похитнувся і впав. Він зітхнув, мов дитина. Пістолет випав з його руки. Гребер не відводив погляду від мертвого. «Це був самозахист», — промайнула думка. Над садом просвистів снаряд, Гребер отямився, підійшов до сараю, дістав із кишені ключа й відімкнув двері.

— Ідіть, — сказав він.

Росіяни мовчки дивилися на нього. Вони йому не вірили. Він відкинув гвинтівку вбік.

— Ідіть, ідіть! — повторив Гребер нетерпляче й показав, що в руках у нього нічого нема.

Молодий росіянин обережно ступив кілька кроків надвір. Гребер відвернувся. Він пішов туди, де лежав Штайнбреннер.

— Вбивця! — сказав він, не знаючи, кого має на увазі. Він довго дивився на Штайнбреннера. І нічого не відчував.

Потім думки раптом наринули на нього, випереджаючи одна одну. Так наче з гори зірвався камінь. Щось назавжди вирішилося в його житті. Він більше не відчував свого тіла. Він став ніби чимось нереальним. Він розумів, що повинен щось зробити, але заразом відчував, що спершу треба за щось міцно вхопитись, щоб його не змело. Голова йшла обертом. Він обережно пішов алеєю. Щось надзвичайно важливе чекало на нього, але він ніяк не міг ухопитися за нього, поки що не міг. Воно було ще надто далеке, надто нове й водночас до болю зрозуміле.

Він побачив росіян. Вони бігли гуртом, попригинавшись, жінки попереду. Старий озирнувся й побачив його. У руках у старого була гвинтівка. Він підняв її і прицілився. «Отже, це все-таки партизани», — промайнуло в Гребера. Він бачив перед собою чорний отвір дула, що ставав усе більшим і більшим. Йому хотілося голосно крикнути, швидко і голосно багато чого сказати...

Він не почув пострілу. Тільки раптом побачив перед очима траву, якусь рослину, напіврозтоптану, з червонуватими квітами й ніжними листочками; вони все росли, збільшувались — так уже було одного разу, але він не пам'ятав коли. Рослина погойдувалась і стояла зовсім самотня на тлі горизонту, що раптом став геть вузьким, — бо голова його впала в траву, — і тихо й природно ніс йому втіху, розраду і спокій; а рослина все росла, росла, аж поки заступила небо, і очі його заплющились.

ЛЮБИ БЛИЖНЬОГО ТВОГО

ЧАСТИНА ПЕРША

1

Керн підхопився з подушки й прислухався. Як усі гнані й цьковані, він умить прокинувся з темного, каламутного сну й уже був готовий до втечі. Застигнув всім своїм худеньким тілом у напружено-очікувальній позі, він сидів у ліжку й гарячково міркував, як вислизнути звідси, якщо поліція вже на сходах.

Кімната на п'ятому поверсі... Вікно виходить у двір, але ні балкона, ні карниза, звідки можна б дотягтися до ринви, немає. Отже, через двір тікати неможливо. Лишається єдиний шлях: коридором на горище, а звідти по даху в сусідній дім.

Він поглянув на циферблат годинника. Кілька хвилин на шосту. Кімнату ще сповнював досвітній морок, і в ньому невиразними плямами сіріли простирала на двох інших ліжках. Поляк, який спав біля стіни, гучно хропів.

Керн тихо встав із ліжка й навшпиньки підійшов до дверей. Тієї ж миті його сусіда на середньому ліжку ворухнувся й пошепки спитав:

— Що там?

Керн не відповів: він саме завмер, припавши вухом до замкової щілини.

Сусіда підвівся і, сидячи в ліжку, став порпатись у своїй одежі, що висіла на залізному бильці. Потім спалахнув кишеньковий ліхтарик, і кружало блідого тремтливого світла вихопило з темряви руді, облуплені двері й зігнуту постать розпатланого, в зім'ятій білизні Керна.

— Чуєш, ти? — просичав чоловік у ліжку. — Що там таке, я питаю!

Керн випростався.

— Не знаю. Мені щось таке вчулось, і я прокинувся.

— Вчулось, вчулось! Кажи до ладу, що почув, недотепо!

— Щось там унизу. Голоси якісь, тупіт чи що.

Кернів сусіда встав і теж підійшов до дверей. На ньому була жовтувата нічна сорочка, з-під якої визирали волохаті м'язисті ноги. Він і собі трохи послухав, потім спитав:

— А ти давно вже тут живеш?

— Два місяці.

— І за цей час була хоч раз облава?

Керн похитав головою.

— Ото ж бо! Тобі, певно, просто причулося. Знаєш, як воно вві сні: щось рипне, а тобі здається — грім.

Він посвітив Кернові в обличчя.

— Ну звісно... Ще й двадцяти, мабуть, нема. Емігрант?

— Атож.

— Єзус Христус, цо сєн стало? — захрипів раптом зі свого кутка поляк.

Чоловік у нічній сорочці спрямував кружало світла на нього. З пітьми виринула чорна щітка давно не голених вусів та бороди з провалляям роззявленого рота й широко розплющені очі під кошлатими бровами.

— Дай спокій із своїм Єзусом Христусом, поляче, — буркнув чоловік із ліхтариком. — Його вже давно на світі нема. Поліг добровольцем на Соммі.

— Цо?

— О, знову — чуєте? — Керн метнувся до ліжка. — Підіймаються сходами! Треба тікати через дах!

Чоловік у сорочці теж крутнувся, мов дзиґа. Знизу почувся стукіт дверей, приглушені голоси.

— Сто сот чортів! Поляче, тікай! Поліція! Тікаймо! — Він зірвав із бильця свій одяг. — Вихід знаєш? — обернувся до Керна.

— Знаю. Коридором праворуч, а там за вмивальником сходи нагору.

— Ну, гайда! — Чоловік у сорочці тихенько відчинив двері.

— Матка Боска! — харчав поляк.

— Цить! Гляди, нас не викажи! — Чоловік причинив за собою двері й слідом за Керном подався вузеньким брудним коридором. Бігли вони так тихо, що чули, як капає в раковину вода з погано закрученого крана.

— Ось тут нагору! — шепнув Керн, звернув ліворуч, аж раптом на когось наткнувся й ледве не впав.

Побачивши перед собою уніформу, він подався був назад, але в ту ж мить його вдарили по руці й хтось гукнув із темряви:

— Стій! Руки вгору!

Керн опустив додолу своє манаття. Ліва рука його затерпла від удару, що припав на лікоть. Чоловік у сорочці спершу нібито ладен був кинутися на голос у темряву. Та, углядівши дуло револьвера, що його наставив йому в груди другий поліцай, й він повільно підняв руки.

— Кругом! — скомандував голос. — Стати до вікна!

Утікачі підкорились.

— Поглянь, що там в них у кишенях, — сказав поліцейський з револьвером.

Другий обшукав одяг, що лежав долі.

— Тридцять п'ять шилінгів... ліхтарик, люлька... складаний ніж... густий гребінець. Більш нічого.

— Паперів нема?

— Листи якісь чи що...

— А паспорти?

— Нема.

— Де ваші паспорти? — спитав поліцай з револьвером.

— У мене немає паспорта, — відповів Керн.

— Ну, звісно!

Поліцай штурхонув чоловіка в сорочці дулом револьвера в спину.

— А в тебе? Тебе що, окремо питати, волоцюго?

Поліцаї перезирнулися. Той, що без револьвера, зареготав. А перший облизав губи, тоді повільно мовив:

— Ти ба, який вельможний пан! Його ексцеленція пан Волоцюга! Генерал Смердюх! — І раптом, розмахнувшись, ударив чоловіка в сорочці кулаком у підборіддя. А коли той заточився від удару, поліцай ревнув: — Руки вгору!

Чоловік повернув до нього голову. Керн іще ніколи не бачив такого погляду.

— Я тебе, тебе питаю, задрипанцю! — визвірився поліцай. — Довго ще думатимеш? Чи, може, тобі ще раз зацідити?

— У мене немає паспорта, — сказав чоловік.

— У мене немає паспорта! — передражнив його поліцай. — Ну, звісно, в пана байстрюка немає паспорта! Я так і знав. Ну вдягайтеся, та мерщій!

Коридором, відчиняючи підряд усі двері, надбігло ще кілька поліцаїв. Один, у погонах, підійшов до затриманих.

— Що це тут у вас?

— Та ось, двох пташок злапали. Через горище хотіли випурхнути.

Офіцер зміряв обох затриманих поглядом. Він був зовсім молодий, вузьколиций, блідий, з невеличкими, акуратно підстриженими вусиками; від нього пахло перукарнею. Керн упізнав запах — одеколон 4711. Він трохи розумівся на цьому: колись його батько мав парфумерну фабрику.

— До цих двох ми придивимося пильніш! Візьміть їх у наручники, — наказав офіцер.

— Скажіть, невже віденській поліції дозволяється бити затриманих? — спитав чоловік у сорочці.

Офіцер звів на нього очі.

— Як ваше прізвище?

— Штайнер. Йозеф Штайнер.

— Безпаспортний, та ще й погрожує нам, — устряв поліцай з револьвером.

— Дозволяється ще й не таке, щоб ви знали, — відрубав офіцер.

— Збирайтеся, швидше!

Арештовані вдяглися. Поліцай вийняв наручники.

— Давайте-но руки, лебедики! Оце вам таки пасує. Наче за міркою зроблено.

Керн відчув на руках холодний дотик сталі. Це були його перші в житті кайдани. Іти вони не дуже заважали, але Кернові здавалося, наче в нього скуті не самі лише руки.

Надворі вже розвиднялося. До будинку під'їхали два поліційних автомобілі. Штайнер скривився.

— О, похорон за першим розрядом! Еге, синку?

Керн не відповів. Він силкувався якось сховати наручники під піджаком. На вулиці вже спинили свої візки кілька цікавих молочарів. У будинках навпроти повідчинялися вікна, й у темних отворах біліли обличчя. Захихотіла якась жінка.

Арештованих — душ тридцять — посадили в машини, відкриті поліційні авто. Майже всі лізли в кузови мовчки, без заперечень. Серед них була й власниця будинку — гладка білява жінка років десь п'ятдесяти. Тільки вона одна галасливо протестувала. Кілька місяців тому вона сяк-так обладнала два незайнятих поверхи своєї старої, занедбаної кам'яниці під дешевенький пансіон. Незабаром пішла чутка, що там пускають ночувати нелегально, без прописки в поліції. У господині пансіону було тільки четверо пожильців із справною пропискою: один розносщик, один щуролов і дві повії. Решта всі приходили пізно ввечері. Були то майже поспіль емігранти або втікачі з Німеччини, Польщі, Росії та Італії.

— Ну, ну, лізьте в машину! — звелів офіцер хазяйці. — Усе це ви зможете пояснити нам у поліції. Там у вас буде досить часу.

— Я протестую! — репетувала жінка.

— Протестувати можете, скільки вам завгодно. А поки що поїдете з нами.

Два поліцаї підхопили хазяйку під руки й посадили в машину. Офіцер повернувся до Керна і Штайнера.

— Так, а тепер оцих двох. Та пильнуйте їх добре.

— Мерсі, — глузливо мовив Штайнер і поліз у кузов, а за ним і Керн.

Машини рушили.

— До побачення! — вереснув жіночий голос із котрогось вікна.

— Повбивайте їх, цих заброд-емігрантів! — ревнув іще хтось басом. — Щоб і харчів не переводили!

Вулиці були ще майже порожні, й поліційні машини їхали досить швидко. Небо над будинками відступало вище, яснішало, ширшало, стаючи прозоро-синім; але постаті арештантів у кузовах чорніли, мов ті верби під осіннім дощем. Дехто з поліцаїв жував бутерброди, запиваючи кавою з плескатих бляшаних баклажок.

Біля Аспернського мосту дорогу їм перепинив зеленярський автофургон. Поліційні машини загальмували, потім рушили знову. Тієї ж хвилини один з арештантів на другій машині переліз через борт і скочив униз, але, упавши боком на крило над колесом, зачепився полою пальта й гепнувся на бруківку.

— Стій! Тримайте його! — закричав офіцер. — Якщо тікатиме, стріляйте!

Авто різко загальмувало, поліцаї пострибали на брук і кинулися туди, де впав утікач. Водій озирнувся, побачив, що той лежить нерухомо на місці, й поволі подав машину назад.

Утікач лежав горілиць. Він ударився головою об камінь і лежав тепер, розкинувши руки й ноги, в розхристаному пальті, схожий на велетенського підстреленого кажана.

— Підведіть його! — гукнув офіцер.

Поліцаї нахилилися над людиною на бруку. Потім один випростався:

— Він не може встати. Певно, зламав щось.

— Як то не може? Поставте його на ноги!

— Носака йому добрячого, сам підхопиться, — байдужим тоном промовив поліцай, що вдарив Штайнера.

Чоловік застогнав.

— Він справді не може встати, — доповів іще один поліцай. — І кров тече з голови.

— Ат, чорт! — офіцер теж вийшов з машини. — Ані руш мені! — гукнув він у кузов до арештованих. — Набрід проклятий! Тільки морока з вами!

Машина вже спинилася біля розпростертого долі чоловіка, й Кернові було добре видно його згори. Він знав цього миршавенького польського єврея зріденькою сивою борідкою. Керн кілька разів ночував із ним в одній кімнаті. Тепер він виразно пригадав старого, як той рано-вранці стояв був біля вікна з молитовними ремінцями на плечах і, похитуючись, молився. Старий торгував нитками, пряжею та шнурками до черевиків; його вже тричі висилали з Австрії.

— Встаньте! Мерщій! — звелів офіцер. — Навіщо ви вискочили з машини? Що, совість нечиста? Крав, мабуть, еге? Чи й гірше щось!..

Старий, не зводячи з офіцера широко розплющених очей, ворухнув губами.

— Що? — перепитав той. — Що він сказав?

— Боявся, каже, — відповів поліцай, що стояв навколішках над старим.

— Боявся? Авжеж! Видно, нашкодив десь! Що він каже?

— Каже, нічого він не зробив...

— Та це вони всі торочать. Але що нам із ним зараз робити? Що у нього там?

— Треба б лікаря викликати, — озвався Штайнер із машини.

— Тихо! — роздратовано крикнув офіцер. — Де я вам у таку рань візьму лікаря? Та й не лежати ж йому доти на вулиці! Бо потім знов галасуватимуть, ніби це ми його так замордували. Адже ж на поліцію всіх собак вішають!

— Його треба відвезти до лікарні, — сказав Штайнер. — І негайно.

Офіцер не знав, що робити. Він уже й сам бачив, що людина тяжко розбилась, і в замішанні забув навіть обірвати Штайнера.

— До лікарні! Гадаєте, це так просто? Хто ж його там прийме без офіційного листа! Та й не можу я цього зробити своєю владою. Я повинен спершу здати затриманого по інстанції.

— А ви одвезіть його до єврейської лікарні, — порадив Штайнер. — Там його приймуть без формальностей. І навіть без грошей.

Офіцер пильно подивився на нього.

— А вам звідки це все відомо?

— Одвезімо його на станцію швидкої допомоги, — запропонував один поліцай. — Там завжди буває фельдшер або лікар. Їм видніше, що з ним робити далі. А ми його таким робом здихаємось.

Офіцер врешті вирішив це зробити.

— Гаразд, підніміть його. Поїдемо повз швидку допомогу. Там хто-небудь лишиться з ним. От халепа на мою голову!

Поліцаї підняли старого. Він застогнав і зблід. Його поклали на дно кузова. Старий здригнувся й розплющив очі. Вони неприродно блищали на змарнілому обличчі.

Офіцер закусив губу.

— Отаку дурницю встругнути! Старий чоловік, а стрибає, мов той хлопчисько... Ну, поїхали поволі.

Під головою пораненого помалу набігла калюжа крові. Вузлуваті пальці судорожно шкрябали дошки кузова. Уста поволі розтяглися в болісну гримасу, оголивши зуби. Здавалося, наче з-за цієї моторошно застиглої маски болю сміється хтось інший, сміється беззвучно й глузливо.

— Що він каже? — спитав офіцер.

Біля старого стояв навколішках поліцай — той самий, що й на вулиці, — і підтримував йому руками голову, щоб не так трусило. Він відповів:

— Каже, що хотів до своїх дітей. А тепер вони, мовляв, пропадуть з голоду.

— Ет, дурниці. Нічого з ним не станеться. А де вони?

Поліцай нахилився.

— Він не хоче сказати. Бо їх тоді вишлють. Вони всі тут без дозволу.

— Маячня якась... Що він іще каже?

— Просить вас вибачити йому.

— Що-що? — здивовано перепитав офіцер.

— Просить вибачити йому за оцей клопіт з ним.

— Вибачити? Що за вигадки! — офіцер, хитаючи головою, сторопіло подивився на старого.

Авто зупинилося біля пункту швидкої допомоги.

— Віднесіть його! — наказав офіцер. — Тільки обережно! Ви, Роде, залишайтесь біля нього, поки я не подзвоню вам.

Поліцаї підняли пораненого. Штайнер нахилився до нього й сказав:

— Ми знайдемо твоїх дітей, не дамо тобі пропасти. Чуєш, старий?

Єврей розплющив очі й знову заплющив. Троє поліцаїв понесли його до дверей. Руки його волоклися по бруку безживно, як у мерця. За кілька хвилин два поліцаї повернулись і сіли в машину.

— Він більш нічого не сказав? — спитав офіцер.

— Ні. Та він уже весь позеленів! Якщо зламав хребет, то довго не протягне.

— Клопіт великий, на одного жида менше, — озвався поліцай, що вдарив Штайнера.

— Вибачте, каже... — промимрив собі під носа офіцер. — І придумає ж! От диваки...

— Та ще в наш час, — докинув Штайнер.

Офіцер набундючився й гримнув:

— А ви заткніть пельку! Бо ми з вас ці більшовицькі фокуси виб'ємо!

Арештованих привезли до поліційного відділка на Елізабетпроменаде. З Керна та Штайнера зняли наручники, потім їх увіпхнули слідом за всіма іншими до великої напівтемної камери. Більшість арештантів сиділи мовчки. Вони вже звикли чекати. Тільки гладка блондинка-хазяйка й досі лементувала.

Десь о дев'ятій годині їх по одному почали виводити. Керна завели до кабінету, де сиділи два поліцаї, писар у цивільному, офіцер, що керував облавою, й літній обер-комісар. Обер-комісар сидів у простому дерев'яному кріслі й курив сигарету.

— Персональні дані, — сказав він писареві.

Писар, щуплявий прищуватий чоловічок, спитав несподівано гучним басом:

— Ім'я й прізвище?

— Людвіг Керн.

— Дата й місце народження?

— Тридцяте листопада тисяча дев'ятсот чотирнадцятого року, Дрезден.

— Німець, виходить?

— Ні. Без підданства. Позбавлений.

Обер-комісар звів на нього цікавий погляд.

— У двадцять один рік? Що ж ви таке накоїли?

— Нічого. Батька мого позбавили громадянства, а що я тоді був неповнолітній, то й мене теж.

— А батька за віщо?

Керн хвилинку помовчав. Рік життя в еміграції навчив його зважувати кожне слово в розмові з офіційними особами. Нарешті він сказав:

— За політичну неблагонадійність. На підставі брехливого доносу.

— Що, єврей? — спитав писар.

— По батькові. По матері — ні.

— Ясно...

Обер-комісар струсонув попіл сигарети на підлогу.

— А чому ви самі не залишились у Німеччині?

— Бо в нас одібрали паспорти й усіх вислали. Якби ми лишились, нас посадили б за ґрати. А вже як сидіти, то краще деінде, ніж у Німеччині.

Обер-комісар сухо засміявся.

— Ще б пак! А як же ви перейшли кордон без паспорта?

— На чеському кордоні тоді досить було звичайного посвідчення з місця проживання... Їх у нас не відібрали. З таким посвідченням дозволялося перебувати в Чехословаччині три дні.

— А далі?

— Далі нам дали тримісячний дозвіл на проживання. Потім довелося виїхати.

— Ви давно вже в Австрії?

— Три місяці.

— Чому ви не з'явились одразу до поліції?

— Бо мене тоді негайно вислали б.

— Так-так... — Обер-комісар ляснув долонею по бильцю крісла. — Звідки ви все це так добре знаєте?

Керн, звісно, не зізнався, що він із батьками, потрапивши вперше до Австрії, зразу ж з'явився до поліції і що їх того ж таки дня нишком випхали назад за кордон. А повернувшись, вони вже не пішли в поліцію.

Він тільки спитав:

— А хіба неправда?

— Ваше діло відповідати, а не питати, — грубо обірвав його писар.

— Де ж ваші батьки тепер? — спитав обер-комісар.

— Мати в Угорщині. Їй там дозволили залишитись, бо вона угорка родом. Батька заарештували й вислали, коли мене не було в готелі. Де він зараз, я не знаю.

— Ваша професія?

— Я був студентом.

— А з чого ви жили тут?

— У мене є трохи грошей.

— Скільки?

— При собі дванадцять шилінгів. Решта — в одних знайомих.

У Керна тільки й було тих дванадцять шилінгів; він заробив їх, торгуючи милом, парфумами та одеколоном. Та якби він зізнався в цьому, його могли б покарати ще й за недозволену торгівлю.

Обер-комісар підвівся і позіхнув.

— Усі?

— Ще один, — відповів писар.

— Певно, те ж саме. З великої хмари малий дощ. — Обер-комісар скоса зиркнув на офіцера. — Усі нелегальні іммігранти. На комуністичну підпільну організацію щось не схоже, еге ж? А від кого надійшла заява?

— Та від власника такої самої кошари, тільки з блощицями, — відповів писар. — Певно, з заздрості. Конкуренція.

Обер-комісар засміявся. Потім зауважив, що Керн іще тут.

— Одведіть його. Ви ж, юначе, знаєте, що за це дають? Два тижні арешту й вислання. — Він знову позіхнув. — Ну, гаразд, треба піти поснідати та пивця випити.

Керна відвели вже до іншої камери, меншої. Там було п'ятеро в'язнів, серед них і поляк, що спав з ним в одній кімнаті. За чверть години привели й Штайнера. Він сів біля Керна.

— Що, вперше в клітці, синку?

Керн кивнув.

— Ну, і як воно? Сам собі здаєшся горлорізом, еге?

Керн кисло всміхнувся.

— Десь так. У мене ж про тюрму, сам знаєш, яке багате уявлення.

— Це ще не тюрма, — зауважив його Штайнер. — Це тільки арешт. Тюрма ще попереду.

— А ти вже був там?

— Був. Першого разу це тебе дуже гнітитиме. Потім ні. Особливо взимку. Принаймні маєш на якийсь час спокій. Адже людина без паспорта — це мертвяк у відпустці. Що йому ще лишається, як не лягти назад у домовину?

— А з паспортом? Однаково ж і з паспортом ніде за кордоном не дістанеш дозволу працювати.

— Авжеж, що ні. Паспорт тільки дає тобі право спокійно здохнути з голоду. Не ховаючись. А це вже чимало.

Керн не відповів. Він сидів, втупивши порожні очі в одну точку.

Штайнер ляснув його по плечу.

— Вище голову, хлопчику! Зате тобі випало щастя жити в двадцятому столітті — столітті культури, прогресу й гуманності...

— Скажіть, а їсти нам тут дадуть чи ні? — спитав раптом низенький лисий чоловічок, що сидів у кутку на нарах. — Кави хоча б...

— Чого ж! — відказав Штайнер. — Подзвоніть тільки, й кельнер принесе вам меню. Тут є чотири різних обіди, на вибір. Чорна ікра, звичайно, a discretion[1].

— Їжа тут бардзо погана, — озвався поляк.

— О, це ж наш Єзус Христус! — Штайнер зацікавлено обернувся до нього. — Так ти тут уже своя людина?

— Бардзо погана, — повторив поляк. — І мало...

— Господи Боже! — зойкнув лисий у кутку. — А в мене ж у валізі смажена курка лишилась! Коли ж нас випустять звідси?

— Через два тижні, — відповів Штайнер. — Це звичайна норма для безпаспортних емігрантів. Чи не так, Єзусе Христусе? Ти ж знаєш!

— Два тижні, — потвердив поляк. — Альбо й більше. Їсти дають бардзо мало. І бардзо погане. Ріденьку юшечку.

— От лихо! Адже ж моя курка за цей час зіпсується. — Лисий застогнав. — Перша моя пулярка за останні два роки! Мідяк до мідяка складав на неї. Сьогодні збиравсь нею пообідати...

— А ви перетерпіть до вечора, — порадив Штайнер, — а тоді уявіть собі, ніби вже з'їли її, от вам і полегшає на серці.

— Не меліть чортзна-чого! — визвірився на Штайнера лисий. — По-вашому, це однаково? Аби язиком плескати! Пулярки-то я не їм! Та ще й на завтра на сніданок думав стегенце залишити...

— Ну, то перетерпіть до завтра до обіду.

— А мені воно байдуже, — встряв поляк. — Я не їм пулярок.

— Ще б пак тобі не байдуже! Не в твоїй же валізі вона лежить, — огризнувся лисий із кутка.

— Хоч би й у моїй, то байдуже. Я їх нігди не їм. Терпіти не можу. Мені од них з душі верне. — Поляк з вельми вдоволеною міною пригладив бороду. — Мені за ті пулярки байдуже.

— Господи, та хто тебе питає! — сердито вигукнув лисий.

— Хоч би й сюди принесли ту пулярку, я б її не їв! — тріумфально проголосив поляк.

— Боже мій! Чули вже, скільки можна! — Власник пулярки розпачливим жестом затулив очі руками.

— Отже, з боку смажених курей тобі, Єзусе Христусе, ніщо не загрожує, — сказав Штайнер. — У тебе до них імунітет. Щодо смажених курей ти Діоген. А як щодо варених?

---

[1] Досхочу (*фр.*).

— Теж не їм, — твердо заявив поляк.

— А курчата в паприці?

— Курятини не їм ніякої. — Поляк аж сяяв од задоволення.

— Збожеволіти можна! — не витримав бідолашний власник пулярки.

Штайнер обернувся до поляка.

— А яйця, Єзусе Христусе? Курячі яйця?

Сяйво на обличчі в того погасло.

— О, яйка їм! Яєчка я люблю! — Тінь мрійного смутку оповила бородату пику. — Бардзо люблю!

— Хвала Богові! Хоч одна прогалина в такій досконалості.

— Яєчка бардзо люблю! — запевнив поляк. — Четверо яєць... Ні, шестеро, або й дванадцятеро. Шестеро зварити, а з решти яєченьку. Із смаженою картопелькою, з сальцем...

— Ой, я більше не можу! Не можу слухати! Розіпніть його, цього ненажеру Христуса! — вибухнув Пулярка.

— Панове, — озвався приємний бас із російським акцентом, — навіщо стільки хвилюватися через марну ілюзію. Я проніс із собою пляшку горілки. Дозвольте вас почастувати. Горілка зігріває серце, вливає мир у душу.

Росіянин відкоркував пляшку, трохи надпив нахильці й подав її Штайнерові. Той теж хильнув і простяг пляшку Кернові. Але юнак тільки похитав головою.

— Випий, хлопчику! — сказав Штайнер. — Це помагає. Треба навчитись.

— Горілка — то бардзо добже, — ствердив поляк.

Керн ковтнув трохи й передав горілку полякові. Той звичним рухом перехилив пляшку собі в рот.

— До денця вижлуктить, яйцепоклонник триклятий, — пробурчав Пулярка, видер пляшку в нього з рук, приклався до неї й віддав назад росіянинові, винувато мовивши:

— Небагато лишилося...

— Нічого, нічого! — заспокоїв його росіянин. — Мене щонайпізніш увечері випустять.

— Ви певні цього? — спитав Штайнер.

Росіянин ледь вклонився.

— Так. На жаль — хотілося б мені додати. Як росіянин, маю нансенівський паспорт.

— Нансенівський паспорт! — шанобливо повторив Пулярка. — Ну, так ви, звісно, належите до вигнанницької аристократії...

Росіянин знизав плечима, потім простяг пляшку шостому в їхній камері, що досі мовчки сидів осторонь.

— Прошу, випийте й ви.

— Дякую, — відмовився той. — Я не з вашої братії.

Усі повернулись до нього.

— Я маю підданство, справний паспорт, прописку й дозвіл працювати.

На це ніхто нічого не сказав, лише трохи згодом росіянин спитав нерішуче:

— Перепрошую, а за що ж тоді вас посадили?

— За мою професію, — гордовито відповів чоловік. — Я не якийсь там заволока-біженець без документів, я порядний кишеньковий злодій і шулер, повноправний громадянин.

На обід принесли ріденьку квасоляну юшку без квасолі. На вечерю — те саме, тільки цього разу воно називалося кавою, і по скибочці хліба.

О сьомій годині брязнув засув. Росіянина, як він і передбачав, випустили.

Прощалися, наче давні знайомі.

— Через два тижні я загляну в кафе Шперлера, — сказав він Штайнерові. — Може, ви теж будете вже там, а я встигну тим часом щось розвідати. Бувайте здорові!

До восьмої години повноправний громадянин і шулер уже дозрів для того, щоб приєднатися до товариства. Він витяг пачку сигарет і почастував усіх. Закурили. Червоні жарини сигарет у вечірній сутіні сповнили камеру майже домашнім затишком. Злодій розповів, що його посадили тільки за підозрою: перевіряють, чи це не він устругнув одну там штуку кілька місяців тому. Але він не думає, щоб могло щось розкритися. Потім він запропонував перекинутись у тарок і, повороживши у себе в піджаку, вийняв колоду карт.

Уже стемніло, а електрики не вмикали. Шулер був готовий і до цього. Він поворожив іще й добув свічку та сірники. Свічку приліпили на карниз. По камері розлилося миготливе тьмяне світло.

Поляк, Пулярка і Штайнер підсунулися ближче.

— Це ж не на гроші, правда? — сказав Пулярка.

— Ну, звісно! — шулер усміхнувся.

— А ти не хочеш? — спитав Штайнер Керна.

— Я не вмію.

— Треба навчитися, хлопчику. Бо що ж ти робитимеш вечорами?

— Хай завтра. Зараз не хочеться.

Штайнер обернувся до нього. Кволе світло вирізняло глибокі зморшки на його обличчі.

— Що з тобою? Може, захворів?

Керн похитав головою.

— Та ні, нічого. Просто якась утома. Я полежу.

Шулер уже тасував карти — віртуозно, хвацько, з хрускотом.

— Хто здає? — спитав Пулярка.

Повноправний громадянин роздав по карті. Поляк дістав дев'ятку, Пулярка — даму, Штайнер і сам шулер — по тузові.

Шулер зиркнув спідлоба на партнерів.

— Прикупляємо.

І потяг карту. Знову туз. Шулер усміхнувся й передав колоду Штайнерові. Той недбало висмикнув спідню карту — жировий туз.

— Оце збіг! — засміявся Пулярка.

Та шулер не засміявся.

— Звідки ви знаєте цей трюк? — вражено спитав він Штайнера. — Ви що, професіонал?

— Де там! Аматор. І тим приємніше мені схвалення фахівця.

— Та ні, я не про те, — шулер не зводив із нього очей. — Річ у тому, що це мій винахід.

— А, он воно що! — Штайнер погасив сигарету. — Це я в Будапешті навчився. У тюрмі, перед висланням з Угорщини. Від одного там хлопчини. Катчер на прізвище.

— А, Катчер! Тепер розумію! — злодій зітхнув з полегкістю. — Катчер — то мій учень. А ви непогано натренувалися.

— Еге ж, — погодився Штайнер, — у цих мандрах чого тільки не навчишся.

Шулер передав йому колоду й замислено глянув на полум'я свічки.

— Світло погане... але ж ми, панове, гратимемо тільки так, для розваги, правда? Чесно...

Керн простягся на нарах і заплющив очі. Його сповнював якийсь туманний, сірий смуток. Від самого ранішнього допиту йому не йшли з думки батько й мати. Давно вже він не згадував їх... А зараз Керн ніби навіч бачив батька, як той повернувся з гестапо додому. Один конкурент, щоб довести його до руїни й потім за безцінь купити його невеличку фабрику гігієнічного мила та парфумів, доніс, нібито він провадив антидержавні розмови. План цей удався, як і тисячі подібних планів у ті дні. Просидівши півтора місяця в гестапо, Кернів батько повернувся додому зовсім зломлений. Він ніколи не розповідав,

чого зазнав там; але фабрику продав конкурентові справді таки зовсім дешево. Невдовзі їх вислали й почалася нескінченна втеча. Із Дрездена до Праги; з Праги до Брно, звідти вночі через кордон в Австрію; другого дня поліція випхала їх назад у Чехословаччину, та через кілька день вони знову перебрались потай через кордон і дісталися до Відня — мати зі зламаною вночі рукою, на яку просто в лісі наклали сякі-такі лубки з двох виламаних гілляк; із Відня — в Угорщину, там перебули тиждень-другий у материних родичів, поки не дізналася поліція; потім прощання з матір'ю, котрій дозволили залишитися, як угорці родом; знову кордон, знову Відень, злиденна торгівля з-під поли — милом, одеколоном, підтяжками, шнурками; постійний страх пійматися; і той вечір, коли не повернувся батько; і місяці самотності, блукань від одної криївки до іншої...

Повернувшись на бік, Керн когось штовхнув і розплющив очі. На нарах біля нього, схожий у присмерку на великий чорний згорток, лежав останній мешканець камери — чоловік років п'ятдесяти, який за цілий день майже ні разу не поворухнувся.

— Перепрошую, — сказав Керн, — я не бачив вас...

Чоловік не відповів. Але очі в нього були розплющені. Кернові не раз уже доводилося бачити таке, він розумів, у якому стані ця людина. Найкраще — дати їй спокій.

— Тисяча чортів! — скрикнув раптом у картярському кутку Пулярка. — Ну і йолоп же я! Ну і йолоп же неприторенний!

— Чого це? — спокійно спитав Штайнер. — Із червової дами ви пішли цілком правильно.

— Та не про це я! Можна ж було попросити цього росіянина, щоб він передав сюди мою пулярку! Господи Боже! Чи бачили ви такого йолопа?

Він озирнувся довкола таким поглядом, неначе під ним світ западався.

Керн несподівано відчув, що його душить сміх. Він зовсім не хотів сміятись, але стриматись уже не міг. Його аж трусило з реготу. Щось само сміялося в ньому всередині, заглушуючи все — і смуток, і спогади, і всі турботи.

— Чого це ти, хлопчику? — спитав Штайнер, одірвавши очі від карт.

— Сам не знаю. Смішно...

— Посміятися завжди корисно. — Штайнер витяг пікового, козирного короля й завдав безмовному полякові несхибного, смертельного удару.

Керн вийняв сигарету. Все раптом здалося йому на диво простим. Він вирішив завтра ж навчитися грати в карти, і химерне відчуття охопило його — наче це рішення має змінити все його життя.

2

За п'ять днів шулера випустили. Жодних доказів проти нього знайти не змогли. Із Штайнером він попрощався, як з другом. Усі ці п'ять днів він тренував Штайнера, довершуючи курс науки свого учня Катчера. Прощаючись, шулер подарував Штайнерові карти, і той почав учити Керна. Він навчив його грати в скат, яс, тарок і покер: скат — для емігрантів, яс — для Швейцарії, тарок — для Австрії, а покер — про всякі інші випадки.

За два тижні викликали й Керна. Інспектор поліції завів його до кабінету, де сидів якийсь літній чоловік. Кабінет здався Кернові величезним і таким світлим, що він аж зажмурився: очі вже звикли до сутінків у камері.

— Ви Людвіг Керн, без підданства, студент, народилися тридцятого листопада тисяча дев'ятсот чотирнадцятого року в Дрездені? — байдужим голосом спитав чоловік за столом, дивлячись у якісь папери.

Керн кивнув. Він не міг говорити, в горлі раптом пересохло.

Чоловік за столом звів на нього погляд.

— Так, — хрипко вимовив Керн.

— Ви перебували в Австрії без документів, не зареєструвавшись в органах влади... — Чоловік швидко читав із протоколу. — Вас було засуджено до чотирнадцяти днів арешту, які ви вже відбули. Тепер вас буде вислано з Австрії. У разі повернення ви підлягаєте карі. Ось судовий вирок про ваше вислання. А отут ви повинні розписатися в тому, що вам оголошено вирок і повідомлено про кару, якій ви підлягаєте в разі повернення. Ось тут, з правого боку.

Урядовець запалив сигарету. Керн, мов заворожений, дивився на гладку старечу руку з товстими жилами, що тримала сірник. Через дві години цей чоловік позамикає шухляди свого стола й піде вечеряти. Після вечері, напевне, зіграє партію в тарок, вип'є одну-дві склянки молодого вина; годині об одинадцятій позіхне, гукне кельнера, розплатиться і скаже: «Втомився я сьогодні... Піду додому. Спати». Додому. Спати... У цю годину прикордонні ліси оповиє темрява, ворожа, моторошна пітьма, і загублена в цій пітьмі, самотня миготлива іскорка життя — Людвіг Керн утомлено чвалатиме, охоплений тугою за людьми і страхом перед ними. Що ж його відрізняє від оцьо-

го знудженого урядовця за письмовим столом? Тільки клаптик паперу, що називається паспортом. Кров їхня має однакову температуру, очі — однакову будову, нерви реагують на однакові подразники, думки їхні йдуть однаковими шляхами — а проте їх розділяє безодня, ні в чому вони не рівні, що для одного — насолода, те для другого — мука, один — імущий, другий — позбавлений усього; і безодня, що їх розділяє, — це всього лиш невеличкий аркушик паперу, на якому написано тільки прізвище та ще кілька нічого не вартих відомостей.

— Ось тут, праворуч, — повторив урядовець. — Ім'я й прізвище.

Керн насилу опанував себе й підписався.

— Вибирайте, до якого кордону вас одвезти.

— До чеського.

— Гаразд. За годину поїдете. Вас повезе супровідник.

— У мене лишилися деякі речі в готелі, де я жив. Можна спершу піти забрати їх?

— А що за речі?

— Валізка. Білизна тощо.

— Гаразд. Можна буде зайти дорогою на вокзал. Скажете поліцаєві, який вас супроводитиме.

Інспектор одвів Керна назад до камери й забрав Штайнера.

— Ну що там? — нетерпляче запитав Керна Пулярка.

— За годину нас випустять.

— Єзус Христус! — вигукнув поляк. — Знову йди поневіряйся...

— А ти б хотів тут зостатися? — спитав Пулярка.

— Якби годували краще... та робітка яка-небудь, підмітайлом чи що, то з дорогою душею.

Керн вийняв хусточку й заходився чистити свій костюм. Сорочка за ці два тижні дуже заносилася, й він перевернув манжети на другий бік. Він весь час намагався оберігати їх. Поляк, дивлячись на нього, сказав:

— За рік-два тобі це буде вшистко єдно.

— Куди ж ти тепер? — спитав Керна Пулярка.

— В Чехію. А ви? В Угорщину?

— До Швейцарії. Я вже надумався. Ходімо зі мною. А звідти, як піймаємось, попросимось до Франції.

Керн похитав головою.

— Ні, я спробую дістатися до Праги.

За кілька хвилин привели назад і Штайнера.

— Знаєш, як звуть того поліцая, що вдарив мене, коли нас забирали? — спитав він Керна. — Леопольд Шефер. Живе на Траутенаугассе, двадцять сім. Це мені з протоколу вичитали. Звісно, не про те, що він мене вдарив, а лише про те, що я нібито погрожував йому. — Штайнер глянув Кернові в очі. — Як ти гадаєш, забуду я це прізвище й адресу?

— Ні, — відказав Керн. — Я певен, що ні.

— Я також.

Поліцай-супровідник у цивільному забрав Штайнера й Керна. Керн хвилювався. За дверима поліції він несамохіть зупинився. Йому ніби війнуло в обличчя лагідним південним вітерцем. Небо було синє, понад будинками вже трохи по-вечірньому пригасле, на Дунайському каналі мерехтіли блискітки хвиль; осяяні сонцем автобуси проїздили вулицями серед потоку людей, що поверталися з роботи чи гуляли. Зграйка дівчат у світлих суконьках, кудись поспішаючи, сміючись, пробиралась у натовпі. Кернові здавалося, ніби він ще ніколи в житті не бачив такої краси.

— Ну, ходімо, — сказав поліцай.

Керн здригнувся й збентежено зиркнув на свій одяг, помітивши безцеремонний погляд якогось перехожого.

Вони пішли вулицями — поліцай посередині. З кафе повиставляли на тротуари столики й стільці, всюди сиділи, розмовляючи, веселі люди. Керн похнюпився й мимовільно прискорив ходу. Штайнер із лагідним усміхом глянув на нього.

— Що, синку, не для нас оце все, еге?

— Авжеж, — відказав Керн і міцно стулив губи.

Зайшли до готелю. Хазяйка зустріла їх напівсердито-напівспівчутливо. Речі їхні вона віддала зразу. Все було ціле. Ще в камері Керн збирався був перевдягтися тут у чисту сорочку, але, пройшовши містом, передумав. Він узяв під пахву пом'яту валізку й подякував хазяйці за все.

— Мені дуже шкода, що вам через нас такі неприємності...

— Та що ви, що ви! — запротестувала хазяйка. — Аби у вас усе владналося! Ну, щасти вам. І вам теж, пане Штайнер. Куди ж ви тепер?

Штайнер махнув рукою.

— Як усі прикордонні зайці. Від куща до куща.

Повагавшись якусь мить, хазяйка рішуче ступила до настінної шафки у формі середньовічного замку.

— Хоч випийте по чарці на дорогу...

Вийнявши пляшку й три чарки, вона поналивала їх.

— Сливовиця? — спитав Штайнер.

Кивнувши, хазяйка запросила й поліцая.

Той випив і обтер вуса.

— Зрештою, хіба ж я що, ворог їм?.. Служба така...

— Ну звичайно! — Хазяйка налила йому ще. — А ви чому не п'єте? — спитала вона Керна.

— Я не можу. Отак на порожній шлунок...

— А, он що! — Хазяйка допитливо подивилась на нього, і її брезкле холодне обличчя враз потепліло. — Господи, воно ж іще росте! — промурмотіла вона собі під ніс, потім гукнула: — Франці! Один бутерброд!

— Дякую, не треба! — Керн зашарівся. — Я не голодний!

Кельнерка принесла великий сендвіч із шинкою.

— Їжте, не соромтеся! — припросила хазяйка.

— Хочеш половину? — спитав Керн Штайнера. — Я сам не подужаю.

— Їж, не балакай! — відказав той.

Керн ум'яв бутерброд і випив чарку сливовиці. Потім вони попрощалися з хазяйкою й поїхали трамваєм на Східний вокзал. У поїзді на Керна раптом налягла страшенна втома. Гуркіт коліс присипляв його; наче вві сні бачив він, як пропливають за вікном будинки, заводи, дороги, обсаджені високими горіхами заїзди, луки, лани, лагідний синій присмерк вечора. Ситість сп'янила його. Думки розпливалися, губились у сонному маренні — про білий дім серед розквітлих каштанів, про депутацію поважних городян у парадних сурдутах, що вручають йому диплом почесного громадянина, про диктатора у військовій формі, який навколішках, плачучи, просить у нього пробачення...

Коли вони дісталися до митниці, майже зовсім смеркло. Поліцай-супровідник передав їх митним доглядачам і почвалав назад, у рожево-фіалкові сутінки.

— Ще зарано, — сказав митник, що перевіряв автомобілі перед шлагбаумом. — Найкраще йти десь так о пів на десяту.

Керн і Штайнер посідали на лаві біля дверей. Під'їздили все нові й нові машини. Трохи згодом вийшов ще один митник і повів їх стежкою праворуч. Вони пройшли ланами, над якими стояв міцний запах землі й роси, поминули кілька будиночків з освітленими вікнами, потім перелісок. Аж ось їхній провідник зупинився.

— Далі йдіть самі; беріть увесь час ліворуч, — там кущі, не так видно буде, — поки не вийдете до Морави. Вона зараз неглибока, можна перебрести.

Керн із Штайнером пішли. Ніч була тиха-тиха. Пройшовши трохи, Керн озирнувся. Позаду чорнів силует митника. Він стояв і дивився їм услід.

Дійшовши до Моравії, вони роздяглись і позв'язували свої речі в клунки. Темно-брунатна, з болотяним запахом вода мінилася сріблом. На небі мигтіли зорі, часом із-за хмар виринав місяць.

— Я піду попереду, — сказав Штайнер. — Я вищий за тебе.

Вони побрели через річку. Керн відчував, як вода, прохолодна і таємнича, піднімається по тілу вище й вище, ніби не хоче випустити його. Попереду обережно намацував дорогу Штайнер, тримаючи високо над головою клунок. На його широких плечах лежав білий відблиск місяця. Посеред річки він став і озирнувся. Керн був за два кроки позаду. Штайнер усміхнувся й кивнув йому.

Видершись на другий берег, вони нашвидку обтерлись носовиками, повдягалися й пішли далі. Незабаром Штайнер зупинився.

— От ми й за кордоном, — сказав він, глянувши на Керна світлими, немов скляними в примарному місячному сяйві, очима. — Ну що, дерева тут ростуть інакше? Чи вітер не так пахне? Чи зорі не ті самі? Чи люди вмирають інакше?

— Та ні, — відповів Керн. — Зовсім ні. Але я почуваюсь інакше.

Вони знайшли собі затишну місцину під старим буком. Перед ними положистим схилом тяглися луки. Вдалині блимали вогники якогось словацького села. Штайнер розв'язав рюкзак і став шукати сигарети. Погляд його впав на Кернову валізку.

— Я пересвідчився, що рюкзак практичніший за валізу. Не так впадає в очі. Думають — просто невинний волоцюжка.

— Волоцюжок теж перевіряють, — відказав Керн. — Людей, бідних на вигляд, усіх перевіряють. Найкраще мати автомобіль.

Закурили.

— Я за годину повернусь сюди, — сказав Штайнер. — А ти?

— Спробую дістатися до Праги. Там поліція не така клята. Легше одержати на кілька днів дозвіл на проживання, а далі видно буде. Може, відшукаю батька й він мені якось допоможе. Я чув, ніби він у Празі.

— А ти знаєш, де його шукати?

— Ні.

— Скільки в тебе грошей?

— Дванадцять шилінгів.

Штайнер пошукав у піджаку.

— Ось тобі ще трохи. Щоб вистачило до Праги.

Керн нерішуче глянув на нього.

— Бери, бери, — сказав Штайнер. — Я маю ще, з мене вистачить.

Він показав кілька папірців. У сутінку під деревом не можна було розгледіти, що то за банкноти. Керн трохи повагався, потім узяв гроші.

— Дякую...

Штайнер не відповів. Він курив. Сигарета розгорялася за кожною затяжкою й освітлювала затінене обличчя.

— А чого, власне, ти тут поневіряєшся? — несміливо спитав Керн. — Ти ж не єврей!

Штайнер відповів не зразу.

— Ні, я не єврей, — озвався він нарешті. У кущах позад них щось шелеснуло. Керн підхопився.

— Заєць або кріль, — сказав Штайнер. Потім обернувся до Керна. — Слухай, синку. Як прийде коли-небудь хвилина зневіри, згадай те, що я тобі зараз скажу. Ти вирвався звідти, і батько твій, і мати. І я теж вирвався. Але дружина моя в Німеччині. І я нічого не знаю про неї.

У кущах зашелестіло знову. Штайнер погасив сигарету й сперся спиною на стовбур бука. Знявся вітрець. Місяць висів над обрієм — крейдяно-білий і байдужий, як тієї останньої ночі...

Після втечі з концтабору Штайнер цілий тиждень переховувався в одного товариша. Він сидів у замкненій мансардочці, готовий тікати через дах, ледве почує якийсь підозрілий звук. Уночі товариш приносив йому хліб, консерви, воду в пляшках. На другу ніч він приніс і кілька книжок. Штайнер читав і перечитував їх цілими днями, щоб якось розвіятись. Ні світити світло, ні курити він не міг. Вони з товаришем боялися розмовляти навіть пошепки: дівчата-служниці, які спали за стіною, могли почути й викрити їх.

— Марія знає? — першої ж ночі спитав Штайнер.

— Ні. За вашим домом стежать.

— Їй нічого не зробили?

Товариш похитав головою й пішов.

Штайнер щоразу питав його про це. На четверту ніч товариш приніс нарешті звістку, що бачив її. Вона вже знає, де Штайнер: він примудрився шепнути їй. Завтра він знову зустрінеться з нею. На ринку, в натовпі.

Другого дня Штайнер з ранку до вечора писав листа, якого товариш мав нишком передати дружині. А ввечері він порвав того листа.

Адже ж за нею, можливо, стежать. І з тої ж причини він уночі попросив товариша більше не зустрічатися з Марією.

Ще три дні просидів Штайнер у мансарді. Нарешті товариш приніс йому гроші, квиток на поїзд і одяг. Штайнер підстригся й вибілив волосся перекисом водню. Потім зголив вуса. А перед обідом вийшов із дому в комбінезоні, з монтерською скринькою в руці. Він мусив негайно ж залишити місто, але не встояв перед спокусою. Адже він цілих два роки не бачив дружини. І Штайнер пішов на ринок. Через годину з'явилась вона. Штайнера кинуло в дрож. Вона пройшла зовсім близько, але не побачила його. Штайнер пішов за нею й, підійшовши впритул, шепнув:

— Не озирайся! Це я. Йди далі, не зупиняйся!

Плечі її здригнулися, вона високо підняла голову, але не зупинилась, тільки немовби вся обернулася на слух.

— Тобі нічого лихого не зробили? — спитав голос за спиною.

Вона похитала головою.

— За тобою стежать?

Вона кивнула.

— І зараз?

Вона завагалася на мить, потім хитнула головою.

— Я зараз поїду. Спробую прослизнути. Писати тобі не зможу. Це надто небезпечно для тебе.

Вона кивнула.

— Візьми розлучення зі мною.

Жінка на мить застигла. Потім пішла далі.

— Ти повинна це зробити. Завтра ж подай заяву. Причина — мої політичні погляди. Мовляв, раніше ти нічого цього не знала. Зрозуміла?

Жінка не ворухнула головою. Вона йшла далі, випроставшись рівно, мов кам'яна.

— Зрозумій же мене! — шепотів Штайнер. — Це тільки для твоєї безпеки. Я збожеволію, коли вони тобі щось заподіють. А як візьмеш розлучення, вони дадуть тобі спокій.

Жінка не відповіла.

— Я люблю тебе, Маріє, — тихо, крізь зуби промовив Штайнер, і очі його заблищали від хвилювання. — Я люблю тебе й не поїду звідси, коли ти не пообіцяєш мені цього. Я повернусь назад, коли ти не пообіцяєш. Ти зрозуміла?

Минула, здалось йому, вічність, поки жінка кивнула.

— Обіцяєш?

Жінка знову повільно притакнула. Плечі її безсило опустилися.

— Я зараз зверну в оцей прохід праворуч, а ти обійди кругом і вийди мені назустріч. Не озивайся до мене, не роби нічого. Я хочу тільки ще раз побачити тебе, а тоді поїду. Якщо не буде ніякої звістки, значить, я прорвався.

Жінка кивнула й пішла швидше.

Штайнер звернув праворуч і пішов проходом поміж ятками. Біля прилавків галасливо торгувалися жінки з кошиками. М'ясо яскріло кривавими й білими плямами. Стояв нестерпно важкий дух. Горлали різники. Та зненацька все це щезло. Стукіт сокир об колоди обернувсь у ніжний цокіт, наче десь клепали коси. Зелений луг зринув перед Штайнером, лан достиглого жита, воля, берези, вітер, кохана постать, кохане обличчя. Погляди їхні злилися й не могли роз'єднатися. Усе було в тих поглядах: мука й щастя, любов і розлука, саме життя, що простерло крила над ними, щедре, солодке і буйне, і біль зречення, шалене мигтіння тисяч блискучих ножів.

Вони йшли й стояли майже поруч, ішли й самі того не усвідомлювали. Потім Штайнерові плеснула у вічі порожнеча, засліпила його, і лише за хвилину він знову став розрізняти барви в калейдоскопі ринку, що безглуздо крутився перед його очима.

Непевною ходою пішов він далі, все швидше й швидше, однак стримуючись, аби не привернути до себе уваги. Зачепив і звалив додолу із застеленого цератою прилавка половину свинячої туші; лайка різника за спиною вдарила у вуха, мов гуркіт барабана. Вибравшись із проходу, звернув за крайній рундук і став там.

Марія вже йшла з ринку. Поволі-поволі. На розі зупинилась і обернулася назад. Довго стояла вона там, високо піднявши обличчя, з широко розплющеними очима. Вітер шарпав її сукню, обліплюючи нею тіло. Штайнер не знав, чи бачить вона його, і не наважувався ще раз показатися їй: боявся, що вона кинеться до нього. Постоявши трохи нерухомо, вона підняла руки й обплела ними свої груди. То вона в уяві пригортала його, горнулася до нього, стискала його в нестерпно порожніх обіймах, із розтуленими устами, заплющивши очі. Потім повільно відвернулась, і похмура ущелина вулиці поглинула її.

Через три дні Штайнер перейшов кордон. Ніч була ясна й вітряна, білий місяць висів над обрієм. Штайнер був не слабодухий, але, перейшовши кордон, він обернувся назад, облитий холодним потом, і, наче в божевіллі, вимовив туди, у простір, ім'я дружини.

Він дістав іще одну сигарету. Керн дав йому прикурити.

— Скільки тобі років? — спитав Штайнер.

— Двадцять один. Скоро двадцять два.

— Ого, скоро двадцять два! Це вам не жарт, еге, хлопчику?

Керн похитав головою.

Штайнер помовчав трохи, потім сказав:

— У двадцять один рік я був на фронті. У Фландрії. То були теж не жарти. Оце, що тут, у сто разів краще. Ти розумієш?

— Розумію, — Керн обернувся обличчям до нього. — І краще, ніж смерть. Усе це я знаю.

— Ну, то ти вже чимало знаєш. До війни мало хто знав таке.

— До війни... Це ж було сто років тому.

— Тисячу. У двадцять два роки я вже лежав у госпіталі. Отам я збагнув одну річ. Розповісти?

— Давай...

— Гаразд, слухай. — Штайнер затягся сигаретою. — Рана в мене була нетяжка. Прострелило м'ясо, не дуже й боліло. Але поруч мене лежав мій товариш. Йому осколком розірвало живіт. Він лежав поруч і кричав. Морфію не було, розумієш? Навіть для офіцерів не вистачало. На другий день він так захрип, що міг уже тільки стогнати, благав мене, щоб я вкоротив йому цю муку. Я б так і зробив, коли б знав як. Третього дня на обід чогось раптом принесли гороховий суп. Густий, мов довоєнний, із салом. Доти нас годували якимись помиями. І ми їх їли, бо були страшенно голодні, і от я лигаю той суп, мов зголодніла тварюка, забувши все на світі від насолоди, й бачу над вінцями миски обличчя товариша, спухлі, потріскані губи, бачу, в яких муках він помирає. Через дві години він уже був неживий. А я їв суп, і мені було смачно, як ніколи.

Штайнер замовк.

— Ви ж були страшенно голодні, — озвався Керн.

— Та ні, не в тім річ. Я про інше: поруч тебе може вмирати людина, а ти нічого не відчуватимеш. Ну, ще там жаль... Але не біль! Бо твій живіт цілий! За півметра від тебе з людини душа рветься в предсмертному крику й муках — а ти не відчуваєш нічого. Оце і є лихо нашого світу. Затям це, хлопчику! Тим-то людство так повільно посувається вперед. І так швидко відкочується назад. Ти згоден зі мною?

— Ні, — відказав Керн.

Штайнер усміхнувся.

— Ну, звичайно... Але поміркуй про це коли-небудь при нагоді. Часом воно помагає.

Він підвівся.

— Ну, я пішов. Назад. Митник не подумає, що я можу повернутися зараз. Перші півгодини він пильнував, і завтра вранці теж пильнуватиме. А що я можу повернутися серед ночі, це йому й не в голові. Митницька психологія. Слава Богу, втікач здебільшого з часом стає мудріший за переслідувача. І знаєш чому?

— Ні.

— Бо він ризикує більшим. — Штайнер плеснув Керна по плечу. — Найперший життєвий закон: небезпека загострює чуття.

Він подав Кернові руку — велику, суху, теплу руку.

— Щасти тобі. Може, колись іще побачимось. Я вечорами буватиму іноді в кафе Шперлера. Спитай там про мене, як потрапиш до Відня.

Керн кивнув.

— Ну, бувай здоров. І не забувай моєї картярської науки. Це непогана розвага, думати не треба. Жадана мета для людини без притулку. В яс і тарок ти навчився непогано. У покер треба більше ризикувати. Сміливіше блефувати.

— Гаразд, — сказав Керн. — Я блефуватиму сміливіше. Дякую тобі. За все.

— Від вдячності одвикай. А втім, ні, не треба. З нею все-таки легше прожити. Людям, звичайно, на неї начхати, але тобі самому легше буде. Це трохи зігріває душу, коли часом можеш відчувати вдячність. І пам'ятай: хоч би що було — все краще, ніж війна.

— І краще, ніж смерть.

— Про смерть не знаю, мертвим я не був. Але, у всякому разі, краще, ніж агонія. Ну, бувай, хлопчику!

— Бувай, Штайнере!

Керн іще трохи посидів. Небо вже заясніло, і земля довкола лежала повита спокоєм, безлюдна.

Керн тихо сидів у сутінку під буком. Ясна, пронизана місячним промінням зелень листя напнулась над ним, мов велике вітрило, — неначе вітер тихо ніс Землю крізь безмежні сині простори, повз сигнальні вогники зірок і маяк місяця.

Керн вирішив спробувати ще вночі дістатися до Братислави, а звідти — до Праги. У великому місті завжди безпечніше. Відкривши валізку, вийняв чисту сорочку й шкарпетки, щоб переодягтися: неохайний вигляд міг збудити підозру. Та й тюремного духу хотілось позбутися.

Химерне почуття сповнило його, коли він стояв у місячному сяйві голий. Він здавався сам собі загубленою дитиною. Керн квапливо

взяв чисту сорочку, що лежала перед ним на траві, й натягнув на себе. Сорочка була синя — це практично, не так брудниться. У світлі місяця вона здавалася фіолетово-сірою.

Ні, він не піддасться зневірі.

3

До Праги Керн приїхав пополудні, залишив валізу на вокзалі в камері схову й пішов просто в поліцію. Не реєструватись; він тільки хотів спокійно обміркувати, що йому робити далі. А поліційне управління — найкраще місце для цього. Там не патрулюють поліцаї й не питають ні в кого документів.

Керн сів у коридорі на лаві, навпроти кабінету, де реєстрували емігрантів.

— Тут іще той, з еспаньйолкою, приймає? — спитав він свого сусіда по лаві.

— Той, що я знаю, — без еспаньйолки.

— А... Може, того перевели куди-небудь... А які тут шанси зараз?

— Нічого, непогані, — відповів Кернів сусід. — На кілька днів дозвіл дають без мороки. А далі вже важче. Забагато нас тут стало.

Керн задумався. Якщо він дістане кількаденний дозвіл на проживання, то зможе одержати в комітеті допомоги біженцям талони до їдальні та картку на безплатне місце в готелі на якийсь тиждень — це йому було відомо ще з минулого разу. Якщо ж не дістане дозволу — його можуть заарештувати й випхати назад за кордон.

— Ваша черга, — сказав Кернів сусід.

Керн глянув на нього.

— Як хочете, йдіть ви. Я не поспішаю.

— Гаразд. — Чоловік підвівся й зайшов до кабінету. Керн вирішив почекати його, спитати про результат, а потім уже видно буде: йти чи не йти самому. Він, хвилюючись, походжав сюди й туди коридором. Нарешті чоловік вийшов, і Керн підбіг до нього.

— Ну, як?

— Десять днів! — Щасливець аж сяяв. — От поталанило! Навіть не питав нічого. Певно, в доброму настрої. А може, тому, що сьогодні тут нас небагато. Минулого разу я дістав тільки п'ять днів.

Керн набрався духу.

— Ну, спробую і я.

Урядовець у кабінеті був без еспаньйолки. І все-таки його обличчя здалося Кернові знайомим. Може, він просто зголив свою борідку?

Крутячи в руках невеличкий складаний ножик з перламутровою колодочкою, він окинув Керна стомленим, байдужим риб'ячим поглядом.

— Емігрант?

— Так.

— Із Німеччини?

— Так. Сьогодні...

— Документи які-небудь є?

— Нема.

Урядовець кивнув. Потім клацнув ножиком, сховавши лезо, й відкрив викрутку. Керн розглядів, що в перламутрову колодочку вправлена ще й манікюрна пилочка. Урядовець заходився обережно полірувати нею ніготь великого пальця.

Керн чекав. Йому здавалося, наче в цілому світі немає нічого важливішого за ніготь цього стомленого чоловіка, що сидить перед ним. Він аж віддих затамував, щоб не заважати, не розсердити його, і тільки нервово стискав за спиною сплетені руки.

Нарешті ніготь відполіровано. Урядовець задоволено оглянув його, підвів очі на Керна й сказав:

— Десять днів. Вам дозволяється пробути в нас десять днів. Потім ви мусите виїхати.

Напруження зразу спало. Керну здалося, що він зараз упаде. Але він тільки глибоко вдихнув повітря й опанував себе. Керн уже навчився не пускати щастя з рук.

— Я вам був би дуже вдячний, якби ви дали мені два тижні, — сказав він.

— Не можу. А навіщо це вам?

— Мені мають прислати документи. А для цього я повинен мати постійну адресу. Потім я поїду в Австрію.

Керн побоювався, що в останню мить зіпсував усе, але відступати було вже пізно. Він брехав швидко й упевнено. Він волів би радніше сказати правду, але знав, що мусить брехати. Урядовець же, навпаки, знав, що мусить повірити цій брехні, бо перевірити її не було змоги, і таким чином обидва майже вірили, що це правда.

Урядовець клацнув викруткою й сказав:

— Ну, гаразд. Як виняток, два тижні. Але більше не продовжимо.

І, взявши бланк, почав писати. Керн дивився на нього, мов на архангела. Він до останньої хвилини боявся: ану ж урядовець загляне в картотеку й виявить, що він уже двічі був у Празі! Тому він назвав інше ім'я й дату народження. Так у разі чого можна сказати, що то був його брат.

Але урядовець був надто стомлений, щоб іще копатись у картотеці. Він посунув до Керна заповнений бланк.

— Візьміть! Там іще хто є?

— По-моєму, нема. Допіру не було нікого.

— Добре.

Урядовець витяг носовик і заходився старанно протирати перламутрову колодочку свого ножика. Він, мабуть, і не чув, як Керн подякував йому, а потім вийшов з кабінету так поквапно, наче в нього могли ще відібрати той папірець.

Тільки надворі він зупинився й глянув навколо. «Господи Боже! — не тямлячи себе від радості, думав він. — Господи Боже мій! Не заарештували! Тепер цілих два тижні не треба боятися, два довгих тижні, чотирнадцять днів і чотирнадцять ночей — цілу вічність! Боже, благослови цього чоловіка з перламутровим ножиком! Хай він знайде собі ще один — із висувним годинником і золотими ножичками!»

Поруч нього, біля входу, стояв поліцай. Керн намацав у кишені посвідку, потім рішуче ступив до нього й спитав:

— Котра година, вахмістре?

У нього й у самого був годинник; йому просто захотілося зазнати того вельми рідкісного для нього почуття, коли можна не боятись поліцая.

— П'ята, — буркнув вартовий.

— Дякую. — І Керн неквапливо зійшов із ґанку на тротуар, хоч йому хотілося бігти бігцем. лише тепер він повірив, що все це не сон.

У великій залі комітету допомоги біженцям було повно людей. І все-таки вона здавалась якоюсь порожньою. Люди стояли й сиділи в сутінку залу, мов тіні. Майже всі мовчали. Кожен уже сто разів переговорив про все, що його цікавило. І тепер лишалося тільки одне — чекати. Це був останній бар'єр перед відчаєм.

Більше половини присутніх були євреї. Поруч Керна сидів блідий чоловік зі схожою на грушу головою; він тримав на колінах футляр для скрипки. З другого боку згорбився літній єврей зі шрамом на опуклому лобі. Він безперестану стуляв і розтуляв кулаки, біля нього, пригорнувшись одне до одного, сиділи білявий юнак і темнокоса дівчина. Сиділи, міцно сплівши руки, наче боялися, що їх іще й тут можуть розлучити, як тільки вони на мить відірвуться одне від одного. Вони не дивились одне на одного, погляди їхні блукали десь у минулому, очі були ніби порожні, невидющі. За ними примостилася огрядна жінка. Вона беззвучно плакала, сльози текли їй по щоках, збіга-

ли з підборіддя на сукню, та вона навіть не витирала їх. Руки її безживно лежали на колінах.

І серед цієї мовчазної безнадії й смутку безтурботно бавилася дитина — десь так шестирічна дівчинка. Жвава, непосидюща, блискаючи оченятами й махаючи чорними кучерями, вона бігала по всьому залу.

Перед чоловіком зі схожою на грушу головою вона спинилася, постояла трохи, дивлячись на нього, потім показала на футляр у нього на колінах і вимогливо спитала дзвінким голоском:

— У тебе там скрипка?

Чоловік якусь хвилину дивився на дівчинку, ніби не розуміючи. Потім кивнув.

— Ану покажи, — попросила дівчинка.

— Навіщо?

— Я хочу подивитись.

Скрипаль повагався, потім відкрив футляр, вийняв скрипку, загорнену в фіолетовий шовк, і обережно розгорнув.

Дівчинка довго не зводила зі скрипки очей. Тоді підняла ручку й торкнулася пальчиком до струн.

— А чого ти не граєш?

Скрипаль не відповів.

— Заграй що-небудь! — не вгавала дівчинка.

— Міріам! — тихо, стримуючи голос, покликала з другого кінця залу жінка, що тримала на руках немовля. — Міріам, іди сюди!

Дівчинка не послухалась. Вона все дивилася на скрипаля.

— Ти не вмієш?

— Та вмію...

— Так чого ж ти не граєш?

Скрипаль збентежено глянув довкола. Його велика, вправна рука стиснула гриф інструмента. Дехто поблизу вже з цікавістю дивився на нього, і він не знав, куди подіти очі від ніяковості.

— Тут же не можна грати, — сказав він нарешті.

— А чому? — здивувалася дівчинка. — Заграй! Тут так нудно...

— Міріам! — знову покликала мати.

— Дитина правду каже, — озвався старий зі шрамом, який сидів біля скрипаля. — Заграйте. Може, це трохи розважить усіх нас. Та й хто б це тут мав забороняти!

Скрипаль ще трохи повагався. Потім узяв із футляра смичок, підкрутив його і приклав скрипку до плеча. Полинув перший чистий звук.

Керн відчув неначе якийсь дотик. Мовби чиясь рука щось владно відсунула в ньому. Єство його не хотіло коритись, але опиратися він

не міг. По тілу пробігли мурашки. Та зразу ж це змінилося відчуттям блаженного тепла.

Двері канцелярії відчинилися, секретар вийшов у зал, не причинивши їх. У канцелярії вже горіло світло й низенька згорблена постать секретаря виразно чорніла на тлі ясного прямокутника дверей. Спершу він наче хотів щось сказати, але потім схилив голову набік і заслухався. Повільно, беззвучно, мов від тиску невидимої руки, двері самі зачинилися за його спиною.

Зникло все, лишилася тільки скрипка. Вона сповнила своїм голосом важке, мертве повітря зали й неначе змінила все, зібравши, злившиши німу самотність усіх цих жалюгідних створінь, які нітились у сутінках попід стінами, в одну велику спільну тугу та скаргу.

Керн обхопив коліна руками, похилив голову й віддався повені звуків. Йому здавалося, ніби та повінь підняла його й несе кудись, несе в якусь рідну й водночас моторошно чужу стихію. Маленька чорнява дівчинка тихо, непорушно сиділа на підлозі біля скрипаля й дивилась на нього.

Скрипка змовкла. Керн трохи вмів грати на фортепіано й досить знався на музиці, щоб зрозуміти: цей чоловік грає надзвичайно гарно.

— Шуман? — спитав старий зі шрамом.

Скрипаль кивнув.

— Грай іще, — сказала дівчинка. — Заграй такої, щоб весело було. Бо тут сумно.

— Міріам! — тихо покликала мати.

— Добре, — мовив скрипаль і знову підняв смичок.

Керн глянув навколо. Він побачив схилені голови й світлі плями відкинутих назад облич, побачив смуток, зневіру — і тиху радість, що її на хвилину розлила по тих обличчях мелодія скрипки. І він згадав усі отакі дожидальні, що їх йому вже чимало довелось побачити, повні знедолених, єдина провина яких — те, що вони народилися на світ і живуть. Як же можуть водночас існувати на світі така недоля й оця музика? Як це збагнути? У цьому були водночас безмежна втіха і жахливий глум.

Керн бачив, що голова скрипаля лежить на скрипці, мов на плечі коханої. Присмерк у залі густішав, а він думав: «Ні, я мушу жити! Я не загину! Я мушу жити. Життя таке барвисте й солодке, я ж його ще не знаю, це музика, це поклик, голос із-за далеких лісів, незнаних обріїв, з невідомих ночей! Я хочу жити!»

Він не зразу помітив, що скрипка вже затихла.

— Що це ти грав? — спитала дівчинка.

— «Німецькі танці» Франца Шуберта, — хрипким голосом відповів скрипаль.

Старий, що сидів біля нього, засміявся.

— Німецькі танці! — І, провівши рукою по шраму на лобі, повторив: — Німецькі танці!

Секретар біля дверей увімкнув світло й сказав:

— Хто наступний? Заходьте!

Керн дістав картку на ліжко в готелі «Бристоль» і десять талонів на обід у їдальні на Вацлавській площі. Одержавши талони, він відчув, що страшенно голодний, і мало не бігцем побіг туди, боячись запізнитися.

Він не помилився. Усі стільці в їдальні були вже зайняті, й довелося чекати. За одним столом він побачив свого колишнього університетського професора. Керн хотів був підійти привітатись, та передумав: він знав, що багато хто з емігрантів не любить, коли їм нагадують про минуле.

Незабаром до їдальні зайшов скрипаль і нерішуче спинився біля дверей. Керн жестом підкликав його. Скрипаль здивовано глянув на нього й повільно підійшов ближче. Керн зніяковів: коли він побачив у дверях цього чоловіка, йому здалося, ніби вони давно знайомі, а тепер він згадав, що навіть не розмовляв з ним щодня.

— Вибачте, — сказав він, — я чув допіру, як ви грали на скрипці, й тепер подумав, що ви, мабуть, іще не дуже орієнтуєтесь тут.

— Так воно й є. А ви?

— О, я вже втретє у Празі. Ви недавно з Німеччини?

— Два тижні. Сюди я приїхав тільки сьогодні.

Керн помітив, що професор і його сусід підвелись.

— Он два місця звільнилися, — швидко сказав він. — Ходімо!

Пробираючись поміж столами, вони зустрілись у вузькому проході з професором. Той, непевно подивившись на Керна, зупинився.

— Ми з вами не знайомі?

— Я слухав ваші лекції, — відповів Керн.

— А... — Професор покивав головою. — Скажіть, ви часом не знаєте людей, які могли б купити пилосос? Десять процентів знижки, в кредит. Або грамофон...

Керн сторопів — правда, лише на одну мить. Професор був світилом в онкології... Потім відповів співчутливо:

— Ні, на жаль, не знаю...

Йому було добре відомо, що це означає, коли людина пробує торгувати пилососами і грамофонами.

— Я так і думав... — Професорів погляд став байдужим. — Ну, пробачте, будь ласка, — сказав він, наче звертаючись до когось зовсім іншого, й пішов до дверей.

У їдальні давали перловий суп із м'ясом. Керн швидко висьорбав свою порцію й, підвівши голову, побачив, що скрипаль сидить, поклавши на стіл руки, перед повною тарілкою.

— Чому ви не їсте? — спитав він здивовано.

— Не можу.

— Ви хворі?

Схожа на грушу голова скрипаля здавалася зовсім жовтою, знекровленою в мертвотному світлі голих лампочок під стелею.

— Ні.

— Так не годиться. Їжте! — сказав Керн.

Скрипаль промовчав. Він запалив сигарету й кілька разів квапливо затягнувся. Потім одсунув тарілку й нарешті випалив:

— Так же не можна жити!

Керн втупив у нього очі.

— У вас немає паспорта?

— Та ні, є. Але... — Скрипаль нервово погасив сигарету. — Як же можна так жити?! Отак без нічого! Без ґрунту під ногами!

— Господи! — обурився Керн. — У вас же є паспорт і ваша скрипка!..

Скрипаль зиркнув на нього спідлоба й роздратовано вигукнув:

— До чого тут паспорт і скрипка! Невже ви не розумієте?..

— Та чого там...

Керна охопило безмежне розчарування. Він думав, що той, хто вміє так грати, має бути зовсім особливою людиною. Людиною, від якої є чого навчитись! А тепер він бачив перед собою охопленого розпачем чоловіка, який здавався йому — хоч був на добрих п'ятнадцять років старший за Керна — вередливою дитиною. «Перша стадія еміграції, — подумав Керн. — Дарма, оговтається...»

— Ви справді не їстимете супу? — спитав він.

— Ні.

— То віддайте його мені. Я ще голодний.

Скрипаль підсунув йому тарілку. Керн повільно виїв її. Кожна ложка супу — це сила, це снага боротися з недолею, і він не хотів утратити ані краплі цієї снаги! Доївши суп, Керн підвівся.

— Дякую вам за суп. Я, правда, волів би, щоб ви з'їли його самі.

Скрипаль глянув на нього. Обличчя його прорізали зморшки.

— Ви, певне, цього ще не розумієте, — холодно промовив він.

— Та це легше зрозуміти, ніж ви гадаєте, — відказав Керн. — Ви просто нещасні, та й годі.

— А хіба цього ще не досить?

— Ні. Кожен спершу думає, ніби це щось виняткове. Але, попоневірявшись тут іще трохи, ви збагнете, що нещастя — це найбуденніша в світі річ.

Керн вийшов на вулицю і здивувався, побачивши на тротуарі навпроти професора. Той походжав туди й сюди у своїй характерній позі — руки за спиною, стан трохи нахилений уперед, — так він звичайно походжав за кафедрою, пояснюючи студентам якесь новітнє разюче відкриття в онкології. Тільки тепер він думав напевне про пилососи та радіоли.

Керн спершу був завагався: раніше він нізащо не наважився б заговорити з професором. Але тепер, після розмови зі скрипалем, він попрямував до старого.

— Пане професор, — сказав він, — вибачте, що я вас турбую. Не гадав я, що зможу коли-небудь дати вам пораду. Але зараз мені хочеться це зробити.

Професор зупинився й відповів неуважливо:

— Будь ласка, будь ласка. Я буду вдячний за кожну пораду. Пробачте, забув ваше прізвище.

— Керн. Людвіг Керн.

— Я буду вдячний вам за кожну пораду, пане Керн. Безмежно вдячний, слово честі.

— Та це, по суті, й не порада зовсім. Просто я хочу поділитися досвідом. Ви маєте намір торгувати пилососами і грамофонами. Облиште це. Ви тільки змарнуєте час. Тут сотні емігрантів хочуть жити з цього. Це так само безглуздо, як і стати агентом по страхуванню життя.

— А я саме цим хотів був уже зайнятися, — жваво перебив його професор. — Мені казали, що це неважка справа і що цим можна добре заробляти.

— І пропонували комісійні проценти від кожної укладеної угоди?

— Авжеж, авжеж, і непогані проценти.

— І більш нічого? Ні твердої платні, ні грошей на видатки?

— Ні...

— Таке можу запропонувати вам і я. Це ні до чого не зобов'язує. Пане професор, вам уже пощастило продати хоч один пилосос? Або грамофон?

Професор розгублено глянув на нього і якось засоромлено відповів:

— Ні... Але я сподіваюся найближчим часом...

— Облиште це, — сказав Керн. — Така моя порада. Купіть жменю шнурків до черевиків. Або десяток баночок крему для взуття. Або кілька пачок англійських шпильок. Дрібні речі потрібні кожному. І торгуйте ними. Ви заробите на них небагато. Але вам час від часу пощастить щось продати. Таким товаром теж торгують сотні емігрантів. Але продати англійську шпильку легше, ніж пилосос.

Професор замислено подивився на нього.

— А я про це й не подумав...

— Вірю, вірю. — Керн ніяково усміхнувся. — Але ви все-таки поміркуйте. Так краще. Я це знаю. Я сам спершу хотів торгувати пилососами.

— Мабуть, ви маєте рацію. — Професор подав йому руку. — Щиро вам дякую. Ви дуже люб'язні... — Голос його раптом став дивно тихим, майже запобігливим, немов у школяра, що не вивчив уроку.

Керн закусив губу.

— Я жодної вашої лекції не пропустив...

— Так, так... — Професор схвильовано підняв руку. — Дуже вам вдячний, пане... пане...

— Керн. Але це не має значення.

— Що ви, що ви, пане Керн! Вибачте, будь ласка. У мене вже, знаєте, пам'ять якась така стала... Ще раз дякую вам. Я, мабуть, спробую зробити так, як ви кажете, пане Керн.

Готель «Бристоль» був невеликим занедбаним будинком, орендованим комітетом допомоги біженцям. Керна помістили в кімнаті, де жили ще двоє емігрантів. Після їжі його зморила втома, й він зразу ліг спати. Його сусідів по кімнаті десь не було, і він не чув, коли вони повернулися.

Серед ночі Керн прокинувся, почувши якийсь крик, і схопився з ліжка. Не думаючи, він схопив валізку й одяг, вискочив з кімнати й побіг коридором.

Але в коридорі було тихо. На майданчику сходів Керн спинився, поставив валізу й прислухався. Тоді стиснутими кулаками провів по обличчю. Де це він? Що сталося? Де поліція?

Помалу він прийшов до тями. Окинув себе поглядом і всміхнувся з полегкістю. Адже він у Празі, в готелі «Бристоль», і має двотижневий дозвіл на проживання. І лякатись нема ніякої причини. Певне, йому щось наснилося. Керн пішов назад, думаючи: «Треба взяти себе в руки. Мені ще нервового розладу бракувало. Тоді вже зовсім кінець».

Він одчинив двері кімнати й помацки знайшов своє ліжко — праворуч, під стіною, поставив тихенько валізу, повісив на бильце одяг. Потім намацав ковдру й хотів був уже лягти, як раптом відчув під рукою щось м'яке, тепле, живе й відсахнувся, мов обпікся.

— Хто це? — спитав сонний дівочий голос.

Керн затаїв дух. Він переплутав кімнати!..

— Хто тут? — знову спитав голос.

Керн боявся поворухнутись. Його аж у піт вкинуло.

За хвилину-дві почулося зітхання, потім у ліжку наче перевернулися на другий бік. Керн постояв ще кілька хвилин. Та з темряви чути було тільки глибоке дихання. Він нишком намацав своє манаття і вийшов навшпиньках.

У коридорі біля дверей його кімнати стояв якийсь чоловік у сорочці. Він крізь окуляри пильно подивився на Керна, що з одягом і валізою в руках вийшов із сусіднього номера. Керн був надто збентежений, щоб пускатись у пояснення. Він мовчки пройшов у відчинені двері повз чоловіка, який навіть не оступився з дороги, поклав свої речі й ліг, спершу обачно провівши рукою по ковдрі. Але під нею не було нікого.

Чоловік іще трохи постояв у дверях, окуляри його блищали у кволому коридорному світлі. Потім увійшов до кімнати і зачинив за собою двері.

Тієї ж хвилини крик пролунав знову. Тепер Керн розібрав і слова:

— Не бийте! Не бийте! Ради Христа, не бийте! Не треба! О-ой!..

Крик перейшов у жахливе хрипіння й застиг. Керн звівся в ліжку й спитав у темряву:

— Що це?

Клацнув вимикач, і кімнату залило світло. Чоловік в окулярах устав і підійшов до ліжка під вікном. Там, важко дихаючи, лежав третій мешканець кімнати, весь облитий потом, з безтямними очима. Чоловік в окулярах налив у склянку води й підніс йому до уст.

— Випийте води. То був сон. Ви в безпечному місці.

Чоловік у ліжку жадібно припав до склянки, аж борлак заходив угору і вниз на його тонкій шиї. Напившись, він знесилено впав на ліжко й, глибоко дихаючи, заплющив очі.

— Що з ним? — знову спитав Керн.

Чоловік в окулярах підійшов до його ліжка.

— Що з ним? Сон такий. Він снить уголос. Його кілька тижнів тому випустили з концтабору. Нерви, розумієте?

— Розумію...

— Ви живете тут? — спитав чоловік в окулярах.

Керн кивнув.

— У мене, здається, вже теж із нервами щось... Допіру, як він закричав, я схопився й вибіг. Думав, облава. А тоді переплутав кімнати.

— А...

— Вибачте, прошу вас, — озвався третій. — Я вже не спатиму. Вибачте...

— Ет, облиште! — Чоловік в окулярах вернувся до його ліжка. — Нам це не заважає. Правда, юначе?

— Анітрохи, — запевнив Керн.

Клацнув вимикач, і знову стало темно. Керн ліг. Він ще довго не міг заснути. Як дивно це було допіру в сусідній кімнаті! Пружні груди під тоненьким полотном... Він і досі відчував той дотик, наче рука його стала якась інакша від того.

Він іще почув, як чоловік, що кричав уві сні, встав із ліжка й сів біля вікна. Його низько схилена голова чорніла силуетом на сірому тлі вікна, ніби похмура статуя раба. Керн дивився на нього ще трохи, потім його здолав сон.

Йозеф Штайнер легко перейшов кордон. Він добре знав місцевість і, як бувалий солдат, мав досвід ходіння в дозорі. Колись він був командиром роти і ще в п'ятнадцятому році одержав залізний хрест за небезпечну розвідку, з якої привів «язика».

За годину він уже минув небезпечну смугу і прийшов на станцію.

Вагон був майже порожній. Кондуктор зустрів Штайнера здивованим поглядом.

— Уже й назад?

— Квиток до Відня, в один кінець, — відказав Штайнер.

— Швиденько обернулися, — не вгавав кондуктор.

Штайнер зиркнув на нього спідлоба.

— Я знаю, в чім річ, — вів далі кондуктор. — Таких, як ви, тут возять по кілька разів на день, то ж ці супровідники вже мені очі намуляли, хай їм біс. Вас везли в цьому самому вагоні, ви, либонь, і не помітили, еге?

— Я взагалі не розумію, про що ви говорите.

Кондуктор засміявся.

— Нічого, зрозумієте. Станьте в задньому тамбурі. Як надійде ревізор, зіскочите. Та в цю пору навряд чи який біс буде. А вам усе-таки не витрачатися на квиток.

— Чудово.

Штайнер вийшов у тамбур. Його обвівало вітром; у темряві пропливали назад вогники маленьких виноградарських сіл. Він дихав на повні груди, впиваючись найміцнішим у світі хмелем — хмелем свободи. Він відчував плин крові у своїх жилах, силу своїх м'язів. Його не спіймали, він живий, він вирвався!

— На закури, брате, — сказав він кондукторові, що вийшов до нього в тамбур.

— Давай. Тільки зараз мені курити не можна. Служба.

— Але ж мені можна?

— Тобі можна. — Кондуктор добродушно всміхнувся. — Хоч у цьому тобі легше, ніж мені.

— Еге, хоч у цьому мені легше, — погодився Штайнер, затягуючись пахучим димом.

Приїхавши до Відня, він пішов у пансіон, де його заарештували. Хазяйка ще сиділа в конторі.

Угледівши Штайнера, вона аж здригнулась й одазу ж квапливо сказала:

— Вам тут жити не можна!

— Та що ви! — скидаючи з пліч рюкзак, озвався Штайнер.

— Пане Штайнер, я не можу вас пустити! Адже облава може бути кожного дня! Мені ж тоді пансіон закриють!

— Луїзочко, — спокійно мовив Штайнер, — ви знаєте, на війні найкращою схованкою була свіжа вирва від снаряда. Щоб у неї зразу ж влучило, такого майже ніколи не траплялося. Тому в даний момент ваше кубельце — одне з найбезпечніших.

Хазяйка розпачливо схопилась за голову й вигукнула патетично:

— Ви мене занапастите!

— Як прекрасно! Я все життя про це мріяв — когось занапастити. Ви — романтична натура, Луїзочко. — Штайнер оглядівся по кімнаті. — У вас іще знайдеться чашка кави? І чарка горілки.

— Кави? І горілки?

— Еге ж, Луїзочко! Я певен, що ви мене зрозумієте. Така симпатична молодичка! У вас у шафці ще є сливовиця?

Хазяйка розгублено глипала на нього. Нарешті мовила:

— Авжеж, є.

— Оцього мені й треба! — Штайнер вийняв пляшку й дві чарки. — Ви теж вип'єте?

— Я?!

— Та ви ж, ви! А хто ж іще!

— Ні, не хочу.

— Та що ви, Луїзочко! Зробіть мені таку приємність. Пити самому — це якось бездушно. Будь ласка! — Він налив чарку й подав хазяйці.

Та, повагавшись, таки взяла чарку.

— Ну, нехай уже. Але ви тут не житиме, правда?

— Усього кілька днів! — заспокоїв її Штайнер. — Кілька днів, не більше. Мені у вас щастить. А я задумав одне діло. — Він усміхнувся. — То давайте ж каву, Луїзочко!

— Каву? Яка в мене тут кава!

— Ну як же, рибонько! Он же вона стоїть, і закладаюся, що непогана.

Хазяйка неприязно засміялась.

— Ох ви ж і пройда! До речі, ніяка я не Луїза. Мене звуть Терезою.

— Тереза! Не ім'я — мрія!

Хазяйка подала йому каву.

— Он іще речі старого Зелігмана, — сказала вона, показуючи на якусь валізу. — Що мені з ними робити?

— Це того єврея, сивобородого?

Хазяйка кивнула.

— Я чула, він помер. Більш я нічого не знаю...

— По-вашому, цього ще не досить? А де його діти, ви не знаєте?

— Мало мені свого клопоту?

— Правда, правда, — Штайнер підтяг валізу ближче й розкрив її. На підлогу викотилось кілька котушок ниток різного кольору. Під нитками лежала акуратно запакована в'язочка шнурків, далі костюм, пара черевиків, єврейський молитовник, дещо з білизни, кілька аркушів рогових гудзиків, невеличка шкіряна торбинка із срібними шилінгами, два молитовні ремінці й білий талес, загорнений у тоненький папір.

— Небагато, коли це на ціле життя, Правда, Терезо?

— Дехто й того не має.

— Теж правда.

Переглянувши молитовник, Штайнер знайшов за спинкою оправи якусь записочку. Обережно витягши її, він прочитав написану чорнилом адресу.

— Ага! Треба буде сходити туди.

Він підвівся.

— Дякую за каву й за сливовицю, Терезо. Я сьогодні прийду пізно. Ліжко мені дайте на першому поверсі, й щоб вікно у двір. Тоді легше буде накивати п'ятами в разі чого.

Хазяйка хотіла була ще щось сказати, але Штайнер підняв руку:

— Тихо, тихо, Терезо! Якщо двері будуть замкнені, я скличу сюди всю віденську поліцію. Але я певен, що вони будуть відчинені. Давати притулок бездомним — заповідь Господня. За це дається на небі тисяча років найвищого блаженства. Рюкзак я залишаю у вас.

Штайнер пішов. Він знав, що переконувати хазяйку далі — марна річ, і йому була добре відома невідпорна дія залишених речей на міщанську психіку. Його рюкзак буде для нього кращим квартир'єром, ніж усі дальші умовляння. Самою своєю мовчазною присутністю він подолає останній опір хазяйки.

Штайнер пішов до кафе Шперлера. Він хотів побачити росіянина Чернікова. Вони ще в камері домовились чекати один одного в цьому кафе після півночі першого й другого дня по звільненні Штайнера. Черніков пообіцяв Штайнерові розвідати, чи можливо у Відні купити фальшиві документи.

Штайнер сів за столик. Він хотів замовити чогось міцного, але жоден кельнер не підходив. Вони тут звикли, що більшість одвідувачів не замовляє нічого, бо не має грошей.

Кафе Шперлера являло собою типову емігрантську біржу. Там було завжди повно. Люди сиділи на стільцях, на лавах або й просто долі, спершись на стіну спиною — користалися з можливості поспати безплатно, поки кафе не зачиниться. А з п'ятої години ранку й до дванадцятої дня, коли тут відчиняли, вони тинятимуться по вулицях. Були це переважно інтелігенти, люди, які не вміють пристосовуватися.

Біля Штайнера сів якийсь лисий товстун у картатому костюмі. Трохи посидів, роздивляючись свого сусіда чорними очицями, а тоді спитав:

— Продаєте щось? Коштовності? Може, старовинні? Плачу готівкою.

Штайнер похитав головою.

— Костюм? Білизну? Черевики? — гладкий свердлив Штайнера очима. — Може, обручку?

— Іди ти до біса, стервоїде! — буркнув Штайнер. Він ненавидів гендлярів, що видурювали запівдарма останнє майно в безпорадних емігрантів.

Повз столик протюпав офіціант. Штайнер гукнув його:

— Гей, кельнере! У вас є коньяк?

Той озирнувся на Штайнера й підійшов.

— Адвокат, питаєте? Сьогодні тут є двоє. Онде в кутку оборонець Зильбер із берлінського апеляційного суду. За консультацію бере шилінг. А там за круглим столом біля дверей — ландгерихтсрат[1] Епштейн з Мюнхена; півшилінга за пораду. Між нами кажучи, Зильбер кращий.

— Я вас питаю про коньяк, а не про адвоката.

Кельнер приклав до вуха долоню.

— Я правильно почув? Ви сказали — коньяк?

— Атож. Напій, що стає кращий, коли чарка не дуже мала.

— Зараз, зараз. Пробачте, я трохи недочуваю. Та й одвик я вже від такого. Тут опріч кави рідко щось замовляють.

— Ну гаразд, принесіть мені коньяк у чашці для кави.

Кальнер приніс коньяк і став біля столу.

— У чім річ? — спитав Штайнер. — Ви хочете дивитись, як я питиму?

— У нас платять наперед. Інакше не можна, бо ми збанкрутуємо враз.

— А... Ваша правда.

Штайнер заплатив.

— Це забагато, — сказав кельнер.

— Решту візьміть собі. На чай.

— На чай! — Кельнер повторив ці слова, буквально смакуючи їх, і зворушено додав: — Господи Боже! Це ж уперше за стільки років! Щиро дякую, шановний пане! Слово честі, я просто почуваюся знову людиною.

За хвилину-дві у дверях з'явився росіянин. Зразу побачивши Штайнера, він підсів до нього.

— А я вже думав, що вас, Черніков, немає у Відні...

Росіянин усміхнувся.

— У нас завжди виходить не так, як думаєш, а навпаки... Я вже розвідав усе, що вас цікавило.

Штайнер вихилив свій коньяк.

— Отже, документи є?

— Є. І навіть дуже вартісні. Я давно вже не бачив таких досконалих фальшивок.

— Я мушу розірвати це зачароване коло! — сказав Штайнер. — Дістати документи. Краще ризик сісти в тюрму за фальшивий паспорт, аніж оця щоденна тривога та відсилки. Так що ви знайшли?

---

[1] Крайовий радник юстиції.

— Я був у «Алебарді». Їхнє кубло тепер там. Це ті самі люди, що й сім років тому. По-своєму надійний народ. Однак найдешевший документ коштує чотириста шилінгів.

— І що ж можна дістати за такі гроші?

— Паспорт померлого австрійця. Дійсний ще протягом року.

— Протягом року... А далі?

Черніков глянув Штайнерові в очі.

— Може, вдасться продовжити — за кордоном. Або вмілою рукою переправити.

Штайнер кивнув.

— Є ще два паспорти померлих німців-емігрантів. Але вони коштують по вісімсот шилінгів. Зовсім фальшивого не купиш дешевше як за півтори тисячі. Правда, такий я б вам і не радив купувати.

Черніков струснув попіл з сигарети.

— Від Ліги Націй вам однаково поки що нема чого сподіватись. Надто нелегальним, безпаспортним іммігрантам. Нансен, який домігся паспортів для нас, помер...

— Чотириста шилінгів! — промовив Штайнер. — А в мене в кишені всього двадцять п'ять.

— Можна поторгуватись. Я гадаю, за триста п'ятдесят вони віддадуть.

— Проти моїх двадцяти п'яти це те саме. Та що балакати — треба добути грошей. Де вона, ця ваша «Алебарда»?

Черніков витяг із кишені папірця.

— Ось адреса. Тут і ім'я кельнера, який у них за посередника. Скажете йому, і він їх покличе. За це йому треба дати п'ять шилінгів.

— Гаразд... Спробую щось придумати. — Штайнер акуратно сховав записочку з адресою. — Щиро дякую вам за турботу, Черніков.

— Що ви, що ви! — Росіянин махнув рукою. — Якщо є змога, чом же не допомогти! Бо ж і сам можеш враз опинитись у такому становищі.

— Звісно. — Штайнер підвівся. — Я вас потім розшукаю і скажу, що в мене вийшло.

— Гаразд. Я тут у цей час часто буваю. Граю в шахи з одним південно-німецьким майстром. Бачите, отой кучерявий. Я за добрих часів ніколи не сподівався, що матиму щастя грати з таким світилом. — Черніков усміхнувся. — Я ж завзятий шахіст...

Штайнер уклонився йому й попрямував до дверей, переступивши дорогою через кількох молодиків, що з роззявленими ротами спали

попід стіною. Коло столу ландгеріхтсрата Епштейна сиділа, склавши руки, опасиста єврейка й дивилась на адвоката, котрий єлейним голосом щось пояснював їй. На столі перед нею лежало пів шилінга, а поряд, наче великий хижий павук, волохата ліва рука Епштейна.

Вийшовши надвір, Штайнер глибоко зітхнув. Після мертвотного диму й сірої безнадії в кафе свіже нічне повітря було мов те вино. «Треба вирватися з цього кола, — подумав він. — За будь-яку ціну вирватись!»

Штайнер глянув на годинник. Було вже пізно. Проте він вирішив ще спробувати побачитися з шулером.

Невеличкий бар, що його шулер назвав Штайнерові як свою резиденцію, був майже порожній. Тільки двоє вичепурених дівчат сиділи, мов папуги, на високих табуретах перед нікельованим бар'єром.

— Фреда тут не було? — спитав Штайнер бармена.

— Фреда? — Бармен пильно подивився на нього. — А навіщо вам Фред?

— Хочу з ним удвох Богу помолитись, друже. Що ж іще?

Подумавши трохи, бармен сказав:

— Він уже з годину як пішов.

— А він ще прийде?

— Звідки я знаю...

— Ну, добре. Я все-таки почекаю. Налийте мені чарку горілки.

Штайнер прождав з годину. Він сидів і підраховував, скільки зможе нашкрябати грошей, попродавши все, що має. Але більше сімдесяти шилінгів не виходило.

Дівчата, розмовляючи, придивлялися до ньйого, посиділи ще трохи й подибали до дверей. Бармен знічев'я почав кидати з келишка гральні кості.

— Зіграємо? — озвався Штайнер.

— Про мене...

Кинули. Штайнер виграв. Потім чотири рази підряд викинув по два «тузи» — шістки.

— На тузи мені, здається, щастить, — сказав він.

— Ви взагалі щасливий, — зауважив бармен. — Під яким знаком ви народились?

— Оцього вже я не знаю.

— Напевне, під знаком Лева. Чи принаймні маєте Сонце в сузір'ї Лева. Я трохи знаюся на астрології. Ну що, кинемо востаннє. Фред уже однаково не прийде. Він у таку пору ніколи не повертається. Йому треба добре висиплятися, щоб руки не тремтіли.

Вони кинули кості ще раз, і Штайнер знову виграв.

— От бачте, ви таки справді Лев, — вдоволено мовив бармен, підсуваючи до нього п'ять шилінгів. — Ще й із сильним впливом Нептуна, по-моєму. У якому місяці ви народились?

— У серпні.

— Ну, так ви типовий Лев. Цього року маєте блискучі шанси.

— Задля цього я ладен стати цілим звіринцем, не те що Левом. — Штайнер допив свою горілку. — Передайте Фредові, що я приходив. Штайнер, скажете. Я завтра зайду ще.

— Добре.

Штайнер пішов до свого пансіону. Дорога була далеченька, вулиці безлюдні. Небо сяяло рясними зорями, з-за парканів часом долинав п'янкий аромат бузкового цвіту. «Боже мій! — думав він. — Марія... Не може ж це довіку тривати...»

4

Керн зайшов до аптекарської крамниці поблизу Вацлавської площі: проходячи повз неї, він побачив у вітрині кілька флаконів одеколону з етикеткою батькової фабрики.

— Одеколон «Фарр»! — Керн покрутив у руках флакончик, якого зняв для нього з полиці продавець. — Звідки він у вас?

Продавець знизав плечима.

— Хіба я пам'ятаю? Це німецький. Він у нас уже давно. Ви хочете купити флакон?

— І не один! Шість флаконів.

— Шість?

— Еге ж, на перший раз шість. А далі й ще. Я ним торгую. Звісно, ви повинні щось скинути з ціни.

Продавець зацікавлено глянув на Керна.

— Емігрант?

Керн поставив флакон на прилавок і сказав з досадою:

— Ви знаєте, мене це запитання вже починає дратувати. Особливо в устах цивільних осіб. А надто, коли я маю в кишені дозвіл на проживання. Ви краще скажіть, скільки процентів скинете.

— Десять.

— Ви жартуєте! Що ж я тоді зароблю?

— Двадцять п'ять процентів, згода? — сказав хазяїн, що саме підійшов до них. — А як візьмете десять флаконів, то й усі тридцять. Ми просто раді здихатись цього старого непотребу.

— Непотребу? — Керн ображено глянув на хазяїна. — Це, коли хочете знати, першорядний одеколон!

— Може, й так... Тоді вам, напевне, досить буде двадцять процентів, — байдуже мовив той.

— Тридцять, не менше. До чого тут взагалі якість? Якщо ви скинете мені тридцять процентів, то хіба одеколон уже й не може бути добрий?

Продавець зневажливо скривився.

— Усі одеколони однакові. Добрі тільки ті, які роблено для реклами. Ось у чому весь секрет.

Керн обернувся до нього.

— Ну, цей давно вже не рекламується. Отже, по-вашому, він має бути дуже поганий. А коли так, то ви могли б і тридцять п'ять процентів скинути.

— Тридцять, — повторив хазяїн. — Вряди-годи його все-таки питають.

— Пане Бурек, — сказав продавець, — я гадаю, можна скинути й тридцять п'ять, якщо він візьме зразу дюжину. Питає його завжди один і той самий чоловік, та й він ніколи не купує. Ще й сам хоче, щоб ми в нього рецепт купили.

— Рецепт? Господи, ще цього нам бракувало! — Бурек підняв руку, наче захищаючись.

— Рецепт? — насторожився Керн. — Хто це хоче продати вам рецепт?

Продавець засміявся.

— Та один там стариган. Каже, нібито це його колишньої власної фабрики виріб. Бреше, звичайно. Ці емігранти чого тільки не навигадують.

Кернові на хвилину перейняло дух.

— А ви не знаєте, де той чоловік живе? — спитав він.

Продавець знизав плечима.

— Здається, адреса в нас десь валяється. Він її нам кілька разів давав. А навіщо вам?

— Бо це, мабуть, мій батько.

Обидва, і продавець, і хазяїн, втупили в Керна здивовані очі.

— Та невже? — перепитав продавець.

— Так, це, напевне, він. Я його вже давно шукаю.

— Берто! — гукнув схвильовано хазяїн до жінки, що працювала за конторкою в глибині крамниці. — У нас іще є адреса того добродія, що хотів нам продати рецепт одеколону?

— Ви про пана Штрама питаєте? Чи про того старого бевзя, що вже стежку втоптав до нас? — озвалася жінка.

— Ет, чорт! — хазяїн зніяковіло глянув на Керна. — Вибачте! — і швидко пішов до неї.

— Ото щоб знав, як шури-мури крутити зі своїми службовками, — бридко всміхнувшись, півголосом кинув йому вслід продавець.

За хвилинку засапаний хазяїн повернувся з папірцем.

— Ось адреса. Його звуть Керн. Пан Зигмунд Керн.

— Це мій батько.

— Справді? — Хазяїн простяг записочку Кернові. — Візьміть. Він уже тижнів три, як не приходив. Ви, юначе, вибачайте за ті слова... Самі розумієте...

— Та нічого. Я зразу ж піду туди. По одеколон прийду пізніше.

— Звичайно, звичайно! Це ж не горить.

Будинок, указаний у записочці, стояв на вулиці Тузаровій, неподалік від Критого ринку. На сходах було темно, вогко, тхнуло цвіллю й кухонними випарами.

Керн повільно піднімався сходами. Його схопило дивне почуття — він трохи боявся побачити батька після такої тривалої розлуки. А також він надто добре знав, що не слід сподіватися на щось хороше.

На третьому поверсі Керн подзвонив. Через хвилину за дверима почулися кроки, й у круглому вічку відсунулась картонка. У Керна вп'ялося чиєсь чорне око.

— Хто там? — неприв'ітно спитав жіночий голос.

— Я хотів би поговорити з однією людиною, що живе тут.

— Ніхто тут не живе.

— Ну як же! Ви ж тут живете! — Керн прочитав табличку на дверях: — Пані Меланія Ековська, чи не так? Але я хотів поговорити не з вами.

— Ну от...

— Я хочу поговорити з одним чоловіком, що живе тут.

— Нема тут ніякого чоловіка.

Керн глянув у кругле чорне око. Може, вона правду каже — батько давно тут не живе? На серці в нього раптом стало порожньо від розчарування.

— Як же його звуть, того чоловіка? — спитала жінка за дверима.

Керн підняв голову, сповнений нової надії.

— Не можу ж я кричати це вам на весь дім. Відчиніть, тоді скажу.

Око зникло. Забряжчав ланцюжок. «Фортеця, та й годі», — подумав Керн. Він уже був майже певен, що батько тут. Інакше навіщо б ця жінка допитувалася?

Двері відчинилися. Дебела, червонощока, широколиця чешка зміряла Керна поглядом з голови до ніг.

— Я хотів поговорити з паном Керном.

— Керном? Не знаю. Тут такого нема.

— З паном Зигмундом Керном. Мене звуть Людвіг Керн.

— Та невже?! — жінка недовірливо дивилася на нього. — Це кожен може сказати.

Керн вийняв із кишені дозвіл на проживання.

— Ось, будь ласка, подивіться. Ім'я тут помилково написано інше, але прізвище — самі бачите...

Жінка перечитала весь папірець — це зайняло добру хвилину, — потім повернула Кернові.

— Родич?

— Родич. — Щось застерегло його не казати всієї правди. Він уже був цілком певний, що батько живе тут.

Жінка врешті надумалась.

— Його тут немає, — сказала вона.

— Ну, добре, — мовив Керн. — Тоді я дам вам свою адресу. Я живу в готелі «Бристоль». У Празі я пробуду всього кілька днів. Але перед від'їздом я хотів би побачити пана Зигмунда Керна. Мені треба дещо передати йому.

— Правда?

— Так. Готель «Бристоль», Людвіг Керн, не забудьте. На все добре.

«Сили небесні! — думав Керн, спускаючись униз. — Оце сторожа! Чистий тобі Цербер. І все-таки... краще хай стережуть, аніж мали б виказати».

Він зайшов до аптеки по одеколон. Пан Бурек, угледівши його, кинувся назустріч.

— Ну як, знайшли батька?

На обличчі його відбивалась безмежна цікавість людини, позбавленої будь-яких вражень.

— Ще ні, — відповів Керн з раптовою стриманістю. — Але він мешкає там. Його тільки вдома не було.

— Ви скажіть! Бувають же отакі випадки, еге?

Спершись руками на прилавок, Бурек почав розводитися про всілякі дивовижні випадки, що трапляються в житті.

— Для нас це не дивина, — відказав Керн. — Для нас дивина — це скоріше тоді, коли все йде нормально. Ну, то як з тим одеколоном? Я зараз можу взяти тільки шість флаконів, на більше в мене грошей немає. Скільки процентів ви скинете?

Поміркувавши трохи, Бурек великодушно заявив:

— Тридцять п'ять. — І додав: — Адже ж таке не щодня трапляється.

— Гаразд.

Керн заплатив. Продавець запакував йому флакони. Тим часом жінка, що звалася Бертою, теж підійшла до прилавка — подивитися на цього юнака, який знайшов свого батька. Від збудження в неї грали під щоками жовна, ніби вона жувала щось невидиме.

— А знаєте, — згадав аптекар, — що я вам ще хотів сказати: одеколон цей дуже хороший. Справді, дуже хороший.

— Дякую! — Керн узяв пакунок. — Тоді я, мабуть, скоро прийду заберу решту.

Повернувшись до готелю, він у себе в номері розгорнув пакунок і переклав два флакони в портфель, додавши ще півдесятка брусків мила та кілька пляшечок дешевих парфумів. Він хотів зразу ж спробувати що-небудь продати.

Зачиняючи за собою двері кімнати, він побачив, що з сусіднього номера виходить молода дівчина, середня на зріст, у світлій сукні, з кількома книжками під пахвою. Спершу Керн не звернув на неї особливої уваги; він саме прикидав, яку ціну правити за одеколон. Але нараз йому подумалось: адже ж дівчина вийшла з тієї самої кімнати, до якої він забрів уночі. Він прикипів до місця. Йому здалося, що вона може впізнати його.

Але дівчина, не озираючись, спустилася сходами вниз. Керн почекав ще трохи, а тоді подався коридором навздогін за нею. Йому чогось раптом дуже схотілося побачити, яка вона з себе.

Зійшовши вниз, він озирнувся навкруги, але дівчини не побачив. Тоді він вийшов на вулицю. Сонце, пилюка й ніде ні душі, тільки дві собаки-вівчарки гризуться посеред бруку.

Керн повернувся в готель і спитав портьє, котрий водночас був кельнером і двірником:

— Тут зараз виходив хто-небудь?

— Виходив.

— Хто?

— Та ви ж! — Портьє втупив у Керна очі, сподіваючись, що той заллється невтримним реготом у відповідь на його жарт.

Але Керн не засміявся.

— Я питаю про дівчину, — пояснив він. — Молоду даму.

— Дами в нас не живуть, — буркнув портьє, сердитий, що змарновано такий дотеп. — Тільки жінки.

— Так ніхто не виходив?

— Ви що, з поліції, що так допитуєтесь? — уже з одвертою ворожістю огризнувся портьє.

Керн здивовано витріщився на нього, не розуміючи, яка муха вкусила цього чоловіка. «Дотепу» він навіть не помітив. Вийнявши з кишені пачку сигарет, Керн підніс її портьє.

— Дякую, — крижаним тоном відказав той. — Я такої дешевини не курю.

— Воно й видно...

Керн заховав сигарети й ще хвильку постояв, подумав. Дівчина, певно, десь тут, у готелі. Може, в салоні? І він пішов туди.

Салон був довгою вузькою кімнатою. Цементована тераса перед нею вела в обгороджений муром садочок, де росло кілька кущів бузку.

Крізь скляні двері Керн заглянув туди. Дівчина сиділа за одним із столів, спершись на нього ліктями, й читала книжку. Більше там не було нікого. Керн не міг стриматись, він одчинив двері й увійшов до салону.

Почувши, як рипнули двері, дівчина підвела очі. Керн зніяковів.

— Добривечір, — нерішуче сказав він.

Дівчина подивилась на нього, кивнула і знову схилилася над книжкою.

Керн сів у кутку. Посидівши трохи, підвівся й узяв зі столу кілька газет. Він раптом здався сам собі досить-таки смішним і вже не радий був, що зайшов сюди. Але встати й вийти отак зразу — це теж здавалося йому майже неможливим.

Керн розгорнув газету й почав читати. Трохи згодом він побачив, що дівчина взяла сумочку, вийняла звідти срібний портсигар, відкрила його, але, так і не взявши сигарети, знов закрила і вкинула в сумочку.

Керн мерщій поклав газети й підвівся.

— Я бачу, ви забули сигарети. Дозвольте вам прислужитися.

Він видобув свою пачку. Дорого дав би він зараз, щоб мати портсигар! Пачка була пом'ята, розірвана. Керн подав її дівчині.

— Правда, я не знаю, чи ви такі куритимете. Портьє допіру погребував.

Дівчина зиркнула на пачку.

— Я курю такі самі.

Керн засміявся.

— Вони ж найдешевші. Ми вже немов розповіли одне одному історію свого життя.

— По-моєму, готель сам їх розповідає.

— Теж правда.

Керн витер сірника й підніс дівчині вогонь. Кволий червонястий вогник освітив вузьке смагляве обличчя з густими темними бровами. Очі в дівчини були великі, ясні, уста повні й лагідні. Керн не зміг би сказати, чи вона вродлива й чи подобається йому; в нього тільки було чудне відчуття якоїсь далекої, невловимої спорідненості з нею: він же торкався рукою її грудей, ще навіть не бачивши її самої. Дівчина зітхнула, і раптом Керн, сам розуміючи, що це смішно, хапливо сховав ту руку в кишеню.

— Давно ви з Німеччини? — спитав він.

— Два місяці.

— Не дуже, значить...

— А по-моєму, безмірно давно.

Керн здивовано кліпнув очима. Однак потім сказав:

— Ваша правда. Два роки — це недовго. Але два місяці — це безмірно довго. І все-таки тут є своя перевага: чим довше це триває, тим коротші стають місяці.

— А ви гадаєте, це ще довго триватиме? — спитала дівчина.

— Не знаю. Я вже не думаю про це.

— А я тільки про це й думаю.

— Перших два місяці я теж тільки про це думав.

Дівчина мовчала. Вона сиділа, замислено схиливши голову, й курила, глибоко затягуючись. Керн дивився на густе, ледь хвилясте чорне волосся, що облямовувало її лице. Йому хотілося сказати щось незвичайне, розумне, дотепне, але ніщо не спадало на думку. Він силкувався пригадати, як поводились у таких ситуаціях галантні герої прочитаних ним книжок, але пам'ять його немов висохла до дна, та й герої ті, либонь, ніколи не потрапляли до емігрантського готелю в Празі.

— Вам не темно читати? — нарешті спромігся він на слово.

Дівчина здригнулась, неначе думки її були тієї миті десь далеко. Тоді згорнула книжку.

— Ні. А втім, мені вже й не хочеться читати. Однаково ніщо в голову не йде.

— Але часом це розвіює, — відказав Керн. — Я, коли трапляється якийсь детектив, прочитую одним духом.

Дівчина стомлено всміхнулася.

— Це не детектив. Це підручник з неорганічної хімії.

— Он що! Так ви вчилися в університеті?

— Вчилась... У Вюрцбургу.

— А я в Лейпцигу. Я спершу теж возив із собою підручники. Хотілося нічого не забути. А згодом продав їх. Надто вони важкі, щоб їх носити; а за ті гроші купив одеколону й мила на продаж. З цієї торгівлі я тепер і живу.

Дівчина скинула на нього очима.

— Доброї ж ви додаєте мені одваги...

— Я зовсім не хочу віднімати її у вас, — квапливо мовив Керн. — У мене все було зовсім по-іншому. Я взагалі не мав ніяких документів. А ви ж, мабуть, таки маєте паспорт.

Дівчина кивнула.

— Паспорт у мене є. Але його термін за півтора місяця скінчиться.

— Це нічого. Ви напевне зможете продовжити його.

— Навряд...

Дівчина підвелася.

— Ще сигарету? — спитав Керн.

— Ні, дякую. Я й так забагато курю.

— А мені один чоловік сказав якось, що сигарета в слушну хвилину буває часом цінніша за всі ідеали світу.

— Це правда. — Дівчина усміхнулась і раптом видалася Кернові надзвичайно гарною. Він дорого б дав, аби поговорити з нею ще, але не знав, як затримати її.

— Коли я можу чимось стати вам у пригоді, — швидко сказав він, — я буду дуже радий. Я в Празі своя людина, бо вже втретє потрапляю сюди. Звуть мене Людвіг Керн, я мешкаю в кімнаті праворуч вашої.

Дівчина кинула на нього бистрий погляд, і Керн уже злякався, що зрадив себе. Але вона невимушено подала йому руку, й він відчув міцний потиск.

— Я неодмінно спитаю вас, коли чого не знатиму. Дуже вам вдячна. — Забравши зі столу свої книжки, дівчина вийшла і попрямувала сходами нагору.

Керн ще трохи посидів у салоні. Йому раптом спали на думку всі слова, що їх слід було сказати.

— Іще раз, Штайнере, — сказав шулер Фред. — Їй-право, я дужче хвилююся за ваш дебют у тій норі, ніж коли сам граю в Жокей-клубі.

Вони сиділи в барі, й Фред провадив із Штайнером генеральну репетицію. Він хотів випустити його в одній кав'ярні поблизу на компанію дрібніших шулерів. Штайнер не бачив ніякого іншого способу добути грошей — хіба що крадіжка або грабунок.

Вони з півгодини вправлялись у трюкові з тузами. Нарешті злодій задовольнився результатами й підвівся. Він був у смокінгу.

— Ну, мені вже час. Я йду в оперу. Сьогодні велика прем'єра. Співає Леман. Справжнє велике мистецтво — це для нас золоте дно. Воно поглинає всю увагу людей, розумієте? — Він подав Штайнерові руку. — Стривайте, ще одне: скільки маєте грошей?

— Тридцять два шилінги.

— Мало. Треба, щоб ті хлопці побачили у вас більші гроші, бо інакше вони не клюнуть. — Фред поліз у кишеню й витяг стошилінгову банкноту.

— Візьміть, заплатите нею за каву. Це їх принадить. Сотню потім віддасте хазяїнові, він мене знає. Пам'ятайте ж: не зволікайте гру і стережіться, коли вам випадуть чотири дами. Ну, ні пуху вам, ні пера!

Штайнер узяв гроші.

— А коли я програю? Я ж не зможу їх вам віддати.

Злодій знизав плечима.

— Ну що ж, значить, пропадуть. Таке наше щастя. Але ви не програєте. Я цих хлопців знаю. Примітивні шахраї, невисокого польоту. Ви хвилюєтесь?

— Начебто ні.

— Це теж додає вам шансів. Адже їм невтямки, що ви їх наскрізь бачите. А поки вони це помітять, ви їх уже нагрієте, і викрутитись вони не зможуть. Ну, щасливо.

— На все добре.

Штайнер перейшов у кав'ярню навпроти. Дорогою він думав: «Дивна річ! Ніхто більше не довірив би мені й чверті тих грошей, що їх цей шулер дав мені, не задумавшись. Стара пісня... І слава Богу».

У кав'ярні за кількома столами грали в тарок. Штайнер сів біля вікна, замовив чарку горілки, неквапливо видобув гаманець, у який він напхав для товщини ще паперу, й простяг кельнерові сотню.

За хвилину до нього вже заговорив якийсь миршавенький чоловічок і запросив скласти компанію в покер, по маленькій. Штайнер із знудженою міною відмовився. Чоловічок почав його умовляти.

— У мене часу мало, — пояснив Штайнер. — Півгодини, не більше. Що ж це за гра...

— Ну, не кажіть! — миршавий усміхнувся, показавши щербаті зуби. — За півгодини, пане сусідоньку, люди цілі маєтки вигравали.

Штайнер скинув очима на двох компаньйонів миршавого, що сиділи за сусіднім столом. Один був гладкий, пикатий, лисий, другий чорнявий, весь зарослий, з великим носом.

— Якщо справді півгодини, — нібито вагаючись, сказав Штайнер, — то можна б і спробувати.

— Авжеж, авжеж! — зрадів миршавий.

— І я зможу покинути гру, коли схочу?

— Ну звичайно, пане сусідоньку, коли схочете!

— Навіть якщо виграю?

Гладкий за сусіднім столом ледь помітно скривив уста й перезирнувся з чорнявим: от, мовляв, каплуна підчепили!

— Аякже, аякже! Коли ж і кидати, як не вигравши! — весело заскрекотав миршавий.

— Що ж, тоді згода.

Штайнер пересів до їхнього столу. Гладкий стасував колоду й здав карти. Штайнер виграв кілька шилінгів. Коли надійшла його здача, він, тасуючи, обмацав краї карт, зрізав колоду там, де відчув щось непевне, і, замовляючи собі чарку сливовиці, нишком зиркнув на спідню карту колоди. Виявилося, що підрізані карти — королі. Потім він знову добре перетасував колоду й здав.

За чверть години Штайнер виграв шилінгів із тридцять.

— Чудово! — цвіркнув миршавий. — Може, трошки підвищимо ставки?

Штайнер мовчки притакнув головою. Він виграв і наступний кін, уже на вищих ставках. Далі йшла здача гладкого. Його рожеві пухкенькі ручки, по суті, були малуваті для шулерських трюків, однак Штайнер пересвідчився, що він робить їх дуже вправно. Піднявши свої карти, Штайнер побачив три дами.

— Скільки? — жуючи сигару, спитав гладкий.

— Чотири, — відказав Штайнер і помітив, як той сторопів: адже йому слід було прикупити тільки дві! Гладкий кинув йому чотири карти. Штайнер побачив, що перша з них — якраз четверта дама. Тепер у нього, звичайно, карти були нікудишні, й він ляснув ними об стіл, вигукнувши:

— Сто чортів! Пасую.

Його партнери перезирнулись і теж спасували.

Штайнер знав: він може щось зробити тільки при своїй здачі. Отже, на виграш у нього був один шанс із чотирьох. Фред мав рацію: треба діяти швидко, поки вони нічого не запідозрили.

Він зробив трюк із тузами, але високо ставки не піднімав. Гладун, граючи проти нього, програв. Штайнер глянув на годинник.

— Ну, мені час іти. Остання партія.

— Добре, добре, сусідоньку, — цвіркнув миршавий. Інші двоє промовчали.

У першому ж коні Штайнер одержав чотири дами зразу. Він прикупив до них одну карту. Дев'ятка. Брюнет прикупив дві карти. Штайнер помітив, як миршавий підкинув їх йому зі споду колоди. Він знав, що це означає, але все-таки поторгувався до двадцяти шилінгів і лиш тоді спасував. Брюнет пронизав його поглядом і посунув до себе банк.

— Яка ж у вас карта була? — дзвякнув миршавий і швидким рухом перекинув Штайнерові карти. — Чотири дами!.І ви пасуєте? Що це ви, справді! Адже ж ви могли загребти всі гроші! А в вас яка карта була? — спитав він чорнявого.

— Три королі, — відповів той із кислою міною.

— Ну, от бачите! Ви б же виграли, сусідоньку! А ви до скількох торгувались би при трьох королях?

— При трьох королях я б заліз до самого неба, — досить похмуро мовив чорнявий.

— Я недодивився, — сказав Штайнер. — Думав, у мене тільки три дами. Четверта здалась мені валетом.

— Ти ба!

Чорнявий здав. Штайнер дістав три королі, прикупив четвертого, поторгувався до п'ятнадцяти шилінгів і спасував. Гладун шморгнув носом. Штайнер уже виграв близько дев'яноста шилінгів, а лишилося тільки два кони.

Миршавий сіпнувся до Штайнерових карт, але Штайнер одіпхнув його руку.

— Це що, така мода тут?

— Ну, вибачте, вибачте. Адже ж цікаво.

У наступному коні Штайнер програв вісім шилінгів, більше не захотів. Потім узяв карти й перетасував. Напружуючи всю увагу, він підтасував королі під спід колоди, щоб здати їх гладкому. Все вийшло як по маслу. Чорнявий для годиться спершу взяв участь у торзі; гладкий попросив на прикуп одну карту. Штайнер здав йому четвертого короля. Гладкий знову шморгнув носом і перезирнувся зі своїми товаришами. Штайнер використав цю мить для трюка з тузами. Він

відкинув три свої карти й прикупив останні два тузи, що лежали тепер зверху.

Гладкий почав торг. Штайнер поклав карти на стіл і, ніби поважавшись трохи, відповів. Брюнет теж відповів і набавив іще стільки. На ста десяти шилінгах він спасував. Гладкий підняв ставку до ста п'ятдесяти. Штайнер не здавався. Він був не зовсім певен виграшу. Що в гладуна чотири королі, він знав. Але п'ята карта не була йому відома. Якщо це джокер, він пропав.

Миршавий аж засовався на стільці.

— Можна глянути? — І він простяг руку до Штайнерових карт.

— Ні, — Штайнер прикрив карти долонею. Його здивувало це наївне зухвальство. Адже миршавий зразу ж протелеграфував би гладунові ногою.

Гладкого взяв сумнів: цей фраєр торгується так обережно, що в нього, певне, дуже сильна карта. Постерігши це, Штайнер почав набавляти рішучіше. На ста вісімдесяти гладкий забастував і виклав на стіл чотири королі. Штайнер перевів дух і перевернув свої чотири тузи.

Миршавий свиснув. Потім запала важка тиша. Штайнер збирав зі столу свій виграш.

— Заграємо ще одну партію, — раптом твердо заявив чорнявий.

— На жаль, не можу, — відказав Штайнер.

— Ми зіграємо ще одну партію, — повторив чорнявий, войовниче задерши підборіддя.

Штайнер підвівся.

— Іншим разом.

Підійшовши до прилавка розплатитися, він тицьнув хазяїнові згорнену кілька разів сотню.

— Передайте, будь ласка, Фредові.

Той здивовано підвів брови.

— Фредові?

— Еге ж.

— Добре. — Хазяїн весело вишкірився: — Уклепалися хлоп'ята! Ловили карасика, а наскочили на акулу!

Штайнерові партнери вже стояли біля дверей.

— Ми зіграємо ще одну партію, — сказав чорнявий, загородивши вихід.

Штайнер зміряв його очима.

— Номер не пройде, пане сусідоньку, — цвіркнув миршавий. — По-вашому не буде, сер!

— Годі вже нам туман пускати, панове, — мовив Штайнер. — Війна є війна. Треба вміти часом і програвати.

— Нам не треба, — відрубав чорнявий. — Ми зіграємо ще одну партію.

— Або ж віддайте, що виграли, — докинув гладун.

Штайнер похитав головою.

— Це ж була чесна гра, — сказав він з іронічною посмішкою. — Ви ж знали, чого хотіли, і я теж знав, чого шукав. Бувайте здорові.

Спробувавши протиснутись між брюнетом і миршавим, він відчув тугі м'язи брюнета.

Тут підійшов хазяїн кав'ярні.

— У мене не бешкетують, панове!

— Я й не думаю бешкетувати, я хочу вийти, — озвався Штайнер.

— Ми теж підемо, — сказав брюнет.

Миршавий із брюнетом вийшли перші, за ними Штайнер, а позад нього — гладун. Штайнер знав, що небезпечний для нього тільки брюнет; той зробив помилку, пішовши вперед. Проходячи дверима, Штайнер вихнув ногою назад, ударивши гладкого в живіт, і щосили, наче молотом, вгатив чорнявого кулаком по потилиці, аж той поточився зі сходів і налетів на миршавого. А Штайнер одним стрибком вилетів надвір і рвонув вулицею, поспішаючи втекти, поки вороги не отямились. Він знав, що це його єдиний шанс, бо на вулиці з трьома йому не впоратися. Ззаду почувся крик; Штайнер озирнувся, не зупиняючись, але ніхто за ним не гнався. Вони, видно, надто сторопіли.

Штайнер уповільнив крок, а незабаром вийшов на людніщу вулицю. Перед вітриною якогось салону мод він зупинився й глянув на себе в скло. «Шулер і шахрай, — майнула думка. — Зате півпаспорта є!» Кивнувши своєму відображенню, він пішов далі.

5

Керн сидів на мурованій огорожі старого єврейського кладовища й при світлі вуличного ліхтаря лічив свої гроші. Він цілий день ходив зі своїм крамом у районі Святокршизької гори. Це були бідні квартали, але Керн знав, що біднота жалісливіша й ніколи не кличе поліцію. Він уторгував тридцять вісім крон: день випав щасливий.

Керн сховав гроші й спробував розібрати напис на старовинному кам'яному нагробку, приваленому до муру біля його ніг.

— Рабі Ізраїль Лейб, померлий у стертому році, колись, напевне, вельми вчена людина, а нині жменька струхлих кісток під землею, —

сказав він, прочитавши ім'я, — що ти мені порадиш? Удовольнитись і йти додому чи ризикнути ще, спробувати дотягти до п'ятдесяти крон?

Керн витяг п'ятикронову монету.

— Тобі, старий, це, певно, байдужісінько, правда? Ну що ж, спитаємо емігрантську долю — випадок. Герб — удовольнитись, решка — ризикнути.

Підкинувши монету вгору, він підставив долоню. Монета скотилася з руки й упала на нагробок. Керн сплигнув із муру й обережно підняв її.

— Решка! На твоєму нагробку! Отже, й ти радиш мені те саме, рабі! Ну, тоді вперед!

І рушив до найближчого будинку, немов у приступ на якусь фортецю.

На першому поверсі йому не відчинили. Він постояв трохи й піднявся вище. На другому поверсі до нього вийшла гарненька служниця; побачивши портфель, вона закопилила губу й мовчки зачинила двері в нього перед носом.

Керн піднявся ще вище. На третьому поверсі йому — тільки після другого дзвінка — відчинив чоловік у розстебнутій жилетці. Він обурено перебив Керна мало не на першому слові:

— Одеколон? Парфуми? Ну й нахаба! Ви що, читати не вмієте? Мені, наче навмисне мені, головному представникові парфумерної фірми Лео, ви посміли нав'язувати свій непотріб?! Геть звідси!

Він грюкнув дверима. Керн запалив сірника й прочитав латунну табличку. Дійсно, Йозеф Шимек сам продавав мило, одеколон і парфуми, тільки оптом.

Керн похитав головою.

— Рабі Ізраїль Лейб, — промурмотів він, — що це означає? Невже ми не зрозуміли один одного?

Він зійшов на четвертий поверх і подзвонив. Відчинила добродушна огрядна жінка.

— Заходьте, заходьте, — приязно сказала вона, побачивши його. — Німець, еге? Емігрант? Заходьте, чого ж ви стоїте!

Керн увійшов за нею в кухню.

— Сідайте, — сказала жінка. — Ви ж, певне, наморилися.

— Та не дуже.

Це Керна в Празі вперше запросили сісти. І він не відмовився скористатися з такої рідкісної нагоди. «Вибач, рабі, — подумав він, — я був надто нетерплячий. Вибач мені, рабі Ізраїль, я ж іще молодий». Потім розстебнув свій портфель.

Огрядна господиня поважно стояла перед ним, схрестивши руки над животом, і дивилась на нього.

— Це парфуми? — спитала вона, показавши на невеличкий флакончик.

— Атож! — Керн, правду кажучи, більше сподівався, що її зацікавить мило. Він підняв пляшечку вгору, мов якийсь коштовний самоцвіт. — Славнозвісні парфуми «Фарр» фірми Керн. Це вам не абищо! Не така водичка, як, приміром, оті вироби фабрики Лео, що ними торгує пан Шимек із третього поверху.

— Хм...

Керн відіткнув флакончик і дав жінці понюхати. Тоді взяв скляну паличку, вмочив і провів по її повній руці.

— Спробуйте самі.

Жінка обнюхала руку й кивнула.

— Здається, хороші. А що, у вас тільки отакі малесенькі пляшечки?

— Ось вам і більша. Є й ще одна, зовсім велика. Оця. Вона, правда, коштує сорок крон.

— Нічого, нічого! Оце якраз для мене, я її й візьму.

Керн не вірив собі. Це ж чистих вісімнадцять крон заробітку!

— Якщо ви візьмете велику, я вам дам ще брусок мигдального мила задарма! — на радощах пообіцяв він.

— Чудово! Мило в хазяйстві завжди знадобиться.

Жінка взяла флакон та мило і вийшла з кухні. Керн тим часом поскладав свій крам назад у портфель. Із напіводчинених дверей кімнати пахло вареним м'ясом. І він вирішив теж сьогодні не поскупитись і як слід повечеряти. Супом у їдальні на Вацлавській площі не наїсися.

Жінка повернулася.

— Ну що ж, красненько вам дякую, бувайте здорові, — ласкаво сказала вона. — Ось вам іще бутерброд на дорогу.

— Спасибі.

Бачачи, що Керн стоїть і жде, жінка спитала:

— Ви ще чогось хочете?

— Ну аякже! — Керн засміявся. — Ви ж мені грошей не віддали!

— Грошей? Яких грошей?

— Таж сорок крон! — здивовано відповів Керн.

— А, он що! Антоне! — гукнула жінка в кімнату. — Іди-но сюди! Тут цей парубійко грошей хоче!

З кімнати вийшов чоловік у пропотілій сорочці, в підтяжках. Щось дожовуючи, він обтирав рукою вуса. Керн помітив, що штани на ньому з кантом, і лихий здогад шибнув йому в голову.

— Грошей? — хрипким голосом перепитав чоловік, колупаючи пальцем у вусі.

— Сорок крон, — повторив Керн. — Але ви, мабуть, краще віддайте мені одеколон, коли це вам задорого. Мило можете залишити собі.

— Хм!.. — Чоловік підступив ближче. Від нього тхнуло застарілим потом і свіжою вареною свининою. — А йди-но сюди, хлопче! — Він ширше прочинив двері до кімнати й сказав, показуючи на формений мундир, що висів на спинці стільця: — Ти знаєш, що це таке? Може, мені надіти його та пройтися з тобою до поліції?

Керн відступив на крок. Він уже бачив себе в тюрмі. Два тижні за недозволену торгівлю.

— Я маю дозвіл на проживання, — промовив він якомога байдужіше. — Можу показати.

— Покажи краще дозвіл працювати, — відповів чоловік, не зводячи з Керна очей.

— Я його лишив у готелі.

— Можна й до готелю прогулятися. Чи, може, краще подаруєш пляшечку, га?

— Ну, нехай... — Керн обернувся до дверей.

— Та візьміть же бутерброд! — широко усміхаючись, озвалася жінка.

— Дякую, не треба. — Керн відчинив двері.

— Ти диви! Воно ще й невдячне!

Керн грюкнув за собою дверима й побіг сходами вниз. Він не чув громового реготу, що вибухнув у кухні після його втечі.

— От здорово, Антоне! — аж захлиналася жінка. — Ти бачив, як він чкурнув? Наче за ним вовки гналися! Ще швидше, ніж отой старий єврей, що вдень приходив. Певно, ти йому капітаном поліції здався, він уже й небо в клітинку вздрів!

Антон задоволено вишкірився.

— Бо вони всі бояться мундира! Навіть поштарського. Еге, непогано ми скубемо цих емігрантів? — він лапнув жінку за груди.

— Парфуми хоч куди! — Вона пригорнулась до нього. — Кращі, ніж у того старого єврея.

Антон підсмикнув штани.

— Ну, то напахайся ними, як лягатимемо. Щоб я сьогодні спав із графинею. Там у каструлі ще є м'ясо?

Керн зупинився на вулиці й мовив скрушно, повернувши голову в бік кладовища:

— Рабі Ізраїль Лейб! Мене нагріли. На сорок крон. А з милом навіть на сорок три. Двадцять чотири крони чистого збитку.

Повернувшись до готелю, він спитав портьє:

— До мене ніхто не приходив?

Той похитав головою:

— Ні.

— Точно?

— Ніхто. Навіть президент Чехословаччини.

— Його я й не чекаю, — відказав Керн і пішов нагору.

Його дивувало, що батько не дає про себе знати. Либонь, він уже справді там не живе; або ж його цими днями заарештовано. Керн вирішив почекати ще два-три дні, а тоді знову сходити до пані Ековської.

У своєму номері він застав Рабе — чоловіка, що кричав уночі. Той саме роздягався.

— Ви вже лягаєте спати? — здивувався Керн. — Іще ж тільки дев'ята година.

Рабе кивнув.

— Інакше мені не можна. Так я посплю хоч до півночі. О дванадцятій я щоночі схоплююсь. У такий час вони звичайно приходили в камеру. Я тоді сідаю біля вікна й сиджу годин зо дві, а потім ковтаю снодійне. Так мені вдається більш-менш виспатись.

Він поставив біля свого ліжка склянку з водою.

— А ви знаєте, що мене найліпше заспокоює, коли я сиджу вночі біля вікна? Я проказую вірші напам'ять. Оті, що в школі вчили.

— Вірші? — зчудовано перепитав Керн.

— Еге ж, простенькі вірші. Оцей, скажімо, що співають дітям на ніч:

Час уже лягти спочить,
Очі втомлені склепить.
Боже, ангели ясні
Хай глядять мене у сні.
Може, нині був я злий —
Ти цей гріх із мене змий.
Отча ласка й Сина кров
Всі гріхи змивають знов.

Рабе стояв у самій білизні посеред напівтемної кімнати, наче якийсь зморений миролюбний привид, і монотонним голосом промовляв рядки колискової пісеньки, невидющим поглядом дивлячись у вечірнє вікно.

— Мене це заспокоює, — повторив він, докінчивши вірш, і всміхнувся. — Не знаю сам чому, але заспокоює.

— Вірю, — погодився Керн.

— Це начебто безглуздо, але воно мене справді заспокоює. Мені стає якось так затишно, неначе я в рідному домі.

Кернові стислося серце й мороз пішов поза спиною.

— А я не пам'ятаю віршів, — сказав він. — Забув геть усе. Мені здається, наче вже ціла вічність минула відтоді, як я ходив до школи.

— Я теж позабував. А тепер нараз усе пригадується.

Керн кивнув і підвівся. Його потягло з кімнати. Нехай собі Рабе спить, та й сам він звільниться від думки про нього.

— Якби знати, куди подітись увечері, — сказав він. — Чиста кара — оці вечори. Читати в мене давно вже нема чого, а сидіти в салоні та от пережовувати оті балачки — як гарно жилося колись у Німеччині та коли вже все це скінчиться, — теж не маю ніякої охоти.

Рабе сів на ліжко.

— А ви сходіть у кіно. Це найкращий спосіб згаяти вечір. Потім навіть не пам'ятаєш, що ти бачив, але принаймні думати не треба.

Він стягнув шкарпетки з ніг.

— У кіно, — повторив Керн, замислено дивлячись на нього. Йому спало на думку, що можна ж запросити й дівчину з сусіднього номера. — Ви знаєте людей тут у готелі? — спитав він Рабе.

Той поклав шкарпетки на стілець і поворушив пальцями босих ніг.

— Знаю декого. А навіщо вам? — Він дивився на ті пальці, немов уперше бачив їх.

— Із оцього номера, праворуч нас?

Рабе подумав трохи.

— Тут живе стара Шимановська. До війни вона була славетна артистка.

— Ні, мене цікавить не вона.

— Його цікавить Рут Голланд, молода вродлива дівчина, — озвався чоловік в окулярах, третій мешканець їхнього номера. Він уже з хвилину стояв у дверях і слухав розмову. Звали його Мариль, і він був колись депутатом рейхстагу. — А що, вгадав я, Керне? Ах ви донжуан!

Керн зашарівся.

— Дивина, — не вгавав Мариль. — Найприродніші речі примушують людину зашарітись. Найпідліші — ніколи. Ну, як сьогодні торгувалося, Керне?

— Прогорів начисто. Готові гроші втратив.

— Ну, то протринькайте ще скільки-небудь. Це найкращий спосіб розігнати досаду.

— Та оце ж збираюсь, — відповів Керн. — Хочу піти в кіно.

— Браво! З Рут Голланд, як я збагнув із ваших обережних розпитувань?

— Не знаю. Я ж із нею не знайомий.

— Та ж кожна людина з більшістю інших не знайома. Коли-небудь однаково доводиться знайомитись. Сміливіше, Керне! Відвага — найперша окраса молодості.

— Гадаєте, вона піде зі мною?

— А чого ж ні? Це одна з переваг нашого спаскудженого життя: серед страху й нудьги кожен буває вдячний за будь-яку розрядку... Отож відкиньте фальшивий сором. Уперед, на приступ, без вагання!

— Підіть у «Ріальто», — докинув Рабе зі свого ліжка. — Там зараз іде фільм про Марокко. Я вже пересвідчився: що екзотичніша картина, то краще вона розважає.

— Марокко — це саме те, що треба, — підтвердив Мариль. — І для дівчат теж.

Рабе, зітхнувши, загорнувся в ковдру.

— Мені часом хочеться заснути й десять років не прокидатись.

— І ви ладні пробудитись на десять років старшим? — спитав Мариль.

— Е, ні... Адже ж тоді мої діти будуть уже дорослі...

Керн постукав до сусіднього номера. Чийсь голос озвався на стук, Керн одчинив двері й застиг на місці, опинившись віч-на-віч зі старою Шимановською.

Обличчям вона скидалася на сову. М'ясисті зморшки, товсто вкриті білою пудрою, нагадували засніжений гірський ландшафт. У глибоких западинах чорніли очі. Шимановська дивилась на Керна так, неначе зараз учепиться йому пазурами в обличчя. У руках вона тримала ясно-червону шаль, з якої стриміли плетільні дротики. Нараз обличчя її злісно скривилося. Керн уже злякався, що вона зараз кинеться на нього, але хижа гримаса враз змінилася на якусь подобу усмішки.

— Чого ви бажаєте, мій юний друже? — низьким, патетичним голосом актриси спитала Шимановська.

— Я хотів поговорити з фройляйн Голланд.

Усмішку неначе водою змило.

— А...

Шимановська ковзнула по Кернові зневажливим поглядом, і дротики аж замигтіли в її руках.

Рут Голланд сиділа на ліжку й читала. Керн побачив, що це те саме ліжко, біля якого він стояв уночі. Йому аж кров ударила в голову.

— Можна у вас щось запитати? — мовив він.

Дівчина підвелась і вийшла з ним у коридор. Шимановська пирхнула їм услід, наче поранений кінь.

— Я хотів спитати вас, чи не схочете ви піти зі мною в кіно, — сказав Керн за дверима. — У мене є два квитки.

Рут Голланд глянула на нього трохи здивовано.

— Чи, може, маєте якісь інші плани? Може...

Вона похитала головою.

— Та ні...

— Ну, так ходімо! Чого вам сидіти цілий вечір у кімнаті?!

— Я до цього вже звикла.

— Тим гірше. Я ледве витримав дві хвилини. Думав, вона мене з'їсть.

Дівчина засміялась, і в обличчі її несподівано проступило щось зовсім дитяче.

— То вона тільки на вигляд така. У неї дуже добре серце.

— Вірю, але ж на лобі в неї цього не написано! Сеанс починається за чверть години. Підемо?

— Згода, — сказала Рут Голланд, неначе зважившись на щось дуже серйозне.

Біля каси Керн метнувся вперед.

— Одну хвилиночку, я візьму квитки. Я їх у касира залишив.

Він купив два квитки, сподіваючись, що Рут нічого не помітить. Та зразу ж йому стало байдужісінько, помітила вона чи ні — головне те, що вона сидить поруч нього.

Світло в залі погасло. На полотні екрана з'явилися мальовничі, залиті південним сонцем мури Марракеша і розпечена пустеля, монотонні звуки флейт і тамбуринів затремтіли в гарячому мороку африканської ночі.

Рут Голланд відкинулась на спинку крісла. Музика лилась на неї теплим дощем, монотонним теплим дощем, з якого зринав болючий спогад...

Був квітневий вечір. Вона стояла біля Замкового рову в Нюрнбергу. А в сутіні перед нею стояв студент Герберт Біллінг із пом'ятою газетою в руці.

— Ти мене розумієш, Рут?

— Розумію, авжеж, Герберте! Це неважко зрозуміти.

Біллінг нервово жмакав у руці номер «Штюрмера».

— Мене ославлено в газеті єврейським попихачем! Осквернителем раси! Це катастрофа, ти розумієш?

— Авжеж, Герберте...

— Я мушу якось викрутитися з цієї халепи. На карту поставлено усю мою кар'єру. Адже ж газету будь-хто може прочитати, розумієш!

— Атож, Герберте. Там же й моє прізвище згадано.

— Так це ж зовсім інша річ! Чим це тобі може зашкодити? Тебе ж однаково виключено з університету!

— Правда, Герберте...

— Отже, кінець, еге? Ми розійшлися й більше не знаємо одне одного.

— Так, так, не знаємо. Ну, бувай здоров.

Рут повернулась і пішла геть.

— Стривай, Рут! Хвилиночку... Чуєш?

Вона зупинилась. Герберт підійшов до неї. Обличчя юнака, неясне в темряві, було так близько, що Рут відчула його подих.

— Слухай, Рут? Куди ти зараз ідеш?

— Додому.

— Ну навіщо ж так одразу... — Він став дихати важче. — Звичайно, вороття вже нема, як умовились, так і буде. Але ж ти могла б... ми могли б... Якраз сьогодні в нас нема нікого вдома, й ніхто не побачить. — Він схопив її за руку. — Навіщо нам розлучатися так офіційно? Можна ж було б наостанок...

— Іди геть! — вигукнула Рут. — Зараз же!

— Облиш, Рут, не дурій. — Він обняв її за плечі.

Рут глянула на вродливе обличчя, яке вона любила, якому так безмежно вірила. Потім розмахнулась і вдарила. Сльози бризнули їй з очей, і вона крикнула:

— Геть від мене! Геть!

Біллінг одсахнувся.

— Що? Ти мене вдарила? Мене? Вдарила? Ти, паскудо жидівська, ще мене битимеш?

І сіпнувся до неї з кулаками.

— Не підходь! — пронизливо скрикнула Рут.

Біллінг злякано озирнувся.

— Цить! — просичав він. — Хочеш іще прилюдно мене осоромити? Я знаю, ти рада була б! Не бійся, я йду геть. Слава Богу, що я тебе спекався.

«Quand l'amour meurt»[1], — глухуватим голосом співала на екрані жінка серед гамору й чаду марокканської кав'ярні. Рут Голланд провела рукою по чолу.

Усе, що було далі, її вже не вражало. І страх родичів, у яких вона мешкала, і дядькове наполягання, щоб вона виїхала, аби не звинуватили і його, й анонімний лист із погрозою провезти по місту на возі, обстрижену, з плакатами на грудях і на спині, як «осквернительку раси»... І вечір на материній могилі, й сльотавий ранок біля пам'ятника жертвам світової війни, з якого здерли прізвище полеглого у Фландрії в 1916 році батька Рут, бо він був єврей... А тоді поквапна, самотою, втеча через кордон до Праги, з кількома коштовностями покійної матері в сумочці...

На екрані знов залунали флейти й тамбурини. У їхню мелодію вплітався далекий марш іноземного легіону — гарячково бадьористі голоси похідних сурм над колонами вояків без батьківщини, без роду й племені, що крокували кудись у пустелю.

Керн нахилився до Рут Голланд.

— Вам подобається?

— Так...

Він дістав із кишені невеличкий плаский флакончик і шепнув, простягаючи його дівчині:

— Одеколон. Тут так душно... Може, він вас трохи освіжить.

— Дякую.

Рут накапала на руку кілька крапельок. Керн не бачив, що на очах у неї нараз виступили сльози.

— Дякую, — повторила вона.

Штайнер удруге прийшов до кафе «Алебарда». Тицьнувши кельнерові п'ять шилінгів, він замовив каву.

— Подзвонити? — спитав кельнер.

Штайнер кивнув. Він мав тепер близько п'ятисот шилінгів, які добув, граючи зі змінним успіхом у карти по інших пивничках та кав'ярнях.

Кельнер поклав перед ним кілька газет та журналів і пішов. Штайнер узяв газету, розгорнув, але скоро поклав її: його мало цікавило,

---

[1] Коли любов вмирає (*фр.*).

що діється в світі. Для людини, що опинилась під водою, існує тільки одна турбота: як виринути. До краси підводного царства їй байдуже. Кельнер приніс каву й склянку води.

— За годину прийдуть.

Постоявши трохи біля столу, він додав:

— Нічогенька погодка, правда?

Штайнер кивнув, не зводячи очей із плаката на стіні, що закликав продовжити життя, вживаючи солодове пиво. Кельнер почовгав назад до стійки. За кілька хвилин він приніс Штайнерові на таці ще склянку води.

— Принесіть краще чарку кіршу, — сказав Штайнер.

— Будь ласка. Зараз принесу.

— Налийте й собі.

Кельнер уклонився.

— Дякую, пане. Видно, що ви нашого брата розумієте. Таке не часто трапляється.

— Ет, де там! — відмахнувся Штайнер. — Це я просто з нудьги.

— Я знав людей, яким з нудьги спадали на думку гірші речі, — відповів кельнер.

Вихиливши свою чарку, він почухав горлянку й сказав зі змовницьким виглядом:

— Пане, я ж знаю, чого ви прийшли. Коли дозволите дати пораду — я б рекомендував вам померлого австрійця. Є ще, правда, мертві румуни, вони навіть дешевші трохи, але це ж якби вміти по-румунському...

Штайнер пильно глянув на нього.

Кельнер облишив своє горло й почав чухати потилицю, водночас шкрябаючи ногою по підлозі, наче собака.

— Найкраще, звісно, американець або англієць... — замислено додав він. — Та коли це в Австрії вмирають американці? Хіба що з машиною розіб'ється, але ж як після нього той паспорт добути?..

— А по-моєму, німецький краще, ніж австрійський, — сказав Штайнер. — Важче перевірити.

— Та це правда, але ж ви з ним не дістанете дозволу працювати. Хіба візу на проживання. А з австрійським можна працювати в Австрії будь-де.

— Поки не попадешся.

— Теж правда. Але коли це в Австрії хто попадався? Хіба що через якийсь фальш.

Штайнер мимоволі засміявся.

— Так де ж ти подінешся від того фальшу? Однаково небезпечно.

— Е, пане, — відказав кельнер, — як хочете знати, небезпечно іноді буває й у носі длубати.

— Та воно то так, але за це в тюрму не садовлять.

Кельнер заходився обережно розминати носа, однак длубати в ньому не став.

— Я вам добра зичу, пане. Я вже тут надивився на всяку всячину і знаю, що й до чого. Мертвий австрієць — це найпрактичніше.

Близько десятої години прийшли продавці паспортів. Один, моторний, говіркий чолов'яга з очима, як у птаха, повів розмову зі Штайнером, другий, крихкотілий, сидів біля столу, мов та гора, й мовчав.

Моторний вийняв німецький паспорт.

— Ми все з'ясували в наших компаньйонів. Оцей ось паспорт можна переробити на ваше власне ім'я. Усі записи буде змито, а натомість вписано ваші дані. Певна річ, крім місця народження. Тут вам доведеться вдовольнитися Аугсбургом, бо ж печатка тамтешня. Так, правда, вийде на двісті шилінгів дорожче. Філігранна робота, розумієте?

— Я не такий багатий, — відказав Штайнер. — Та мені й байдуже про ім'я.

— То беріть його так. Ми тільки замінимо фотокартку. Той краєчок печатки, що попадає на неї, зробимо безплатно.

— Не буде діла. Я хочу працювати. З цим паспортом я ніде не дістану дозволу.

Балакун стенув плечима.

— Коли так, то лишається тільки австрійський. З ним ви зможете працювати.

— А коли запитають поліційне управління, яке його видало?

— Хто це буде запитувати, якщо ви нічим не прошпетитесь?

— Триста шилінгів, — сказав Штайнер.

Його візаві ображено випростався.

— У нас тверді ціни. П'ятсот, ні на шилінг менше.

Штайнер мовчав.

— Якби це німецький, то ще можна б поговорити, його добути легше. Але австрійський — це ж рідкість. Ну хто в Австрії має паспорт? Удома він не потрібен, а за кордон чи багато їздять? Та ще за нинішнього валютного ембарго! Так що п'ятсот — це майже задарма.

— Триста п'ятдесят.

— Триста п'ятдесят я сам сплатив небіжчиковим рідним! — загарячкував балакун. — Ви гадаєте, це легко було — умовити їх? А мої накладні витрати? Дістати паспорт свіженьким, зразу після похорону — це треба таки брязнути капшуком! Тільки готівка осушує сльози й відсуває на другий план скорботу! Чотириста п'ятдесят — крайня ціна. Це собі ж на збиток, тільки з симпатії до вас.

Погодилися на чотирьохстах. Штайнер дістав із кишені фотокартку, зроблену в фотоавтоматі за шилінг. Підроблювачі пішли й за годину принесли готовий паспорт. Штайнер заплатив їм гроші й поклав його в кишеню.

— Ну, щасти вам доля! — сказав балакун. — І ще одна порада. Коли скінчиться термін, прийдіть до нас, ми продовжимо. Змієм дату і впишемо нову. Це робиться дуже просто. Єдині можливі труднощі — віза на виїзд. Що пізніше вона вам буде потрібна, то краще — довше можна міняти дату.

— Так це ж можна зробити й зараз!

Балакун похитав головою.

— Не треба. Так ви матимете поки що справжній паспорт; ви могли його просто знайти. Замінити фото — це не такий тяжкий злочин, як підробка записів. Адже маєте ще цілий рік попереду. А мало що може статися за рік!

— Треба сподіватись.

— Ви, звісно, самі розумієте, що все це — абсолютна таємниця. І в наших, і у ваших інтересах. Нікому ні слова, хіба що — серйозна рекомендація. Ви ж знаєте, як нас знайти. Ну, бувайте здорові.

— На все добре.

— До відзеня, — буркнув мовчун.

— Він не вміє по-німецькому, — усміхнувся його товариш, помітивши здивований погляд Штайнера. — Але на печатках руку набив — просто диво! Це, звичайно, між нами.

Штайнер пішов на вокзал, де в камері схову лежав його рюкзак. Напередодні ввечері він вибрався з пансіону, переночував на лаві в парку, вранці у вокзальній убиральні зголив вуса, а потім сфотографувався.

Нестямна радість охопила його. Отже, він — робітник Йоганн Губер із Граца!

Раптом він зупинився. У нього ж лишилась не владнана ще одна справа з тих часів, коли він звався Штайнером! Він зайшов до кабінки таксофону й почав шукати в телефонному довіднику номер, мурмочучи;

— Леопольд Шефер... Траутенаугассе, двадцять сім.

Це ймення й адреса міцно засіли в його пам'яті.

Знайшовши номер, він подзвонив. Озвався жіночий голос.

— Поліцай Шефер удома? — спитав Штайнер.

— Удома, зараз покличу.

— Не треба, — квапливо відказав Штайнер. — Це дзвонять із поліційного відділка на Елізабетпроменаде. На дванадцяту годину призначено облаву. Поліцай Шефер повинен прибути сюди об одинадцятій сорок п'ять. Ви зрозуміли?

— Атож. Об одинадцятій сорок п'ять.

— Гаразд. — Штайнер повісив слухавку.

Траутенаугассе виявився вузеньким тихим завулком з одноповерховими будиночками. Штайнер знайшов будинок номер двадцять сім і пильним оком оглянув його. Будинок нічим не відрізнявся з-поміж інших, однак здався йому особливо гидким. Потім він одійшов трохи далі й став чекати. Поліцай Шефер вийшов з дому квапливо, з виглядом заклопотаної людини, важко гупаючи чобітьми. Штайнер рушив йому назустріч, так щоб зійтися з ним у темнішому місці. Зіткнувшись з Шефером, він явно умисне щосили штовхнув його плечем.

— Ви що, п'яний? — поточившись, ревнув поліцай. — Не бачите, що перед вами службова особа в уніформі?

— Не бачу, — відказав Штайнер. — Я бачу перед собою паскудного сучого сина й більш нічого. Сучого сина, чуєш?

Шеферові на мить одібрало мову.

— Ти що, сказився? — нарешті тихо промовив він. — Стривай, я ж з тобою поквитаюся! Марш зі мною в поліцію!

І вхопився за кобуру револьвера. Та Штайнер блискавично вдарив його носаком по руці, підступив до нього впритул і завдав Шеферові найтяжчої для чоловіка образи: вліпив йому по ляпасу в обидві щоки.

Поліцай заревів і кинувся на Штайнера. Але той ухилився й свінгом лівою пустив йому юшку з носа.

— Сучий син! Стерво собаче! Заяча душа!

Різким прямим ударом він розтовк Шеферові губи, відчувши, як хряснули зуби під кулаком. Ледве встоявши на ногах, поліцай верескнув тонким, писклявим голосом:

— Рятуйте!

— Заткни пельку! — гаркнув Штайнер і врізав його аперкотом правою в щелепу, а тоді коротким ударом лівої влучив точно в сонячне сплетіння. Шефер квакнув якось по-жаб'ячому й лантухом повалився на землю.

У кількох вікнах засвітилося.

— Що там таке знову? — гукнув хтось.

— Та нічого, — озвався з темряви Штайнер. — Якийсь п'яний.

— Бодай би їх чорти вхопили, цих п'янюг, — сердито вигукнув той самий голос. — У поліцію його одведіть!

— А куди ж іще!

— Та вцідіть спершу по тій п'яній мордяці разів зо два!

Вікно зачинилося. Штайнер, осміхаючись, звернув за найближчий ріг. Він був певен, що Шефер не впізнав його поночі, та ще безвусого. Попетлявши трохи завулками, він вибрався на людніщу вулицю й пішов уже повільніше.

«Як чудово і як огидно водночас! — думав він. — Отака сміховинна помста! Але вона винагороджує за цілі роки поневірянь. Треба користатися з тієї нагоди, яка трапляється».

Він зупинився під ліхтарем і вийняв із кишені паспорт.

«Йоганн Губер! Робітник! Ти вмер і гниєш десь у грацькій землі, але твій паспорт живий і лишається дійсний для влади. Я, Йозеф Штайнер, — живий; але без паспорта я для влади все одно що мертвий. — Штайнер засміявся. — Поміняймося, Йоганне Губере! Віддай мені своє паперове життя й візьми собі мою безпаспортну смерть! Якщо живі не хочуть нам помагати, треба звертатися до мертвих».

6

У неділю ввечері Керн, повернувшись до готелю, побачив у своєму номері Мариля, чимось дуже схвильованого.

— Нарешті жива людина! — вигукнув Мариль. — Триклята нора! Наче навмисне саме в цю хвилину ніде ні душі. Усі порозбігалися, всі десь повіялись, навіть хазяїн, чорти б його вхопили!

— А що сталося? — спитав Керн.

— Ви не знаєте, де знайти акушерку? Чи лікаря-гінеколога абощо!

— Не знаю.

— Так я й думав. — Мариль спинив на ньому погляд. — Слухайте, Керне! Ви ж серйозний хлопець. Ходімо зі мною; треба, щоб біля неї хтось побув, поки я збігаю знайду акушерку. Ви зможете?

— Що?

— Догляньте, щоб вона не дуже борсалася! Поговоріть з нею! Ну, що-небудь зробіть!

Він потяг розгубленого Керна за собою. Спустившись на один поверх нижче, Мариль відчинив двері невеличкої кімнатки, де стояло тільки одне ліжко. На ньому лежала, стогнучи, якась жінка.

— Сьомий місяць! Передчасні пологи чи що... Заспокоюйте її, як зможете! Я пошукаю лікаря.

І вибіг із кімнати, перш ніж Керн устиг розкрити рота.

Жінка в ліжку застогнала. Керн навшпиньках підійшов до неї.

— Вам щось подати?

Жінка застогнала знову. Біляве, наче вицвіле волосся її було зовсім мокре від поту, на зблідлому, землистому обличчі неприродно темніло рясне ластовиння. Очі закотились під лоба, й між напівзаплющених повік видніли майже самі білки. Гримаса страждання розтягла тонкі губи, й міцно зціплені вишкірені зуби виразно біліли в присмерку кімнати.

— Вам подати щось? — повторив Керн.

Він оглядівся по кімнаті. На спинці стільця висів недбало кинутий дешевий, тоненький плащ. Біля ліжка валялися стоптані черевики. Жінка лежала вдягнена — видно, прийшла і впала. На столі стояла пляшка з водою, біля вмивальника — валіза.

Жінка все стогнала. Керн не знав, що робити. Нараз вона заметалась у ліжку. Він згадав те, що сказав йому Мариль, згадав рештки своїх першокурсницьких знань і спробував притримати її за плечі. Та це було так само важко, як утримати в руках вужа. Жінка звивалась, відштовхувала його; потім ураз підняла руки й судорожно вчепилась йому в плечі.

Керн стояв, немов прикутий. Він ніколи б не повірив, що в жіночих руках може бути така сила. Жінка повільно крутила головою, наче вигвинчуючи її, й стогнала якимсь моторошним, замогильним стогоном.

Тіло її сіпнулось, і раптом Керн побачив, що з-під зсунутої ковдри показалася чорно-червона пляма й почала розповзатись по простирадлу. Він знову спробував звільнитися, але жінка тримала його, мов кліщами.

Нараз тіло її обм'якло, вона розчепила руки й упала на подушку. Керн кинувся до дверей і побіг нагору, на свій поверх, до номера, де мешкала Рут Голланд.

Дівчина була вдома, сама. Вона сиділа на ліжку, пообкладавшись розгорненими книжками.

— Ходімо зі мною! — гукнув Керн. — Там, унизу, жінка кров'ю спливає!

Вони збігли вниз. У кімнаті було вже темніше, за вікном палала вечірня заграва, і її тривожний відблиск лежав на підлозі й на столі. У пляшці з водою горів рубіном червоний промінь. Жінка вже зовсім затихла; здавалося, вона й не дихає.

Рут Голланд підняла ковдру. Жінка підпливала кров'ю.

— Засвітіть світло! — крикнула дівчина.

Керн метнувся до вимикача. Проміння слабенької лампочки змішалося з вечірньою загравою в якусь непевну каламуть.

— Дайте рушник! Треба спинити кров. Пошукайте ще що-небудь!

Рут закачала рукава й почала розстібати на жінці одяг. Керн ухопив з умивальника рушник і подав їй.

— Зараз має прийти лікар! Мариль побіг по нього.

Шукаючи ще чогось замість бинтів, він хапливо вивернув валізу на підлогу.

— Давайте, що є під руками! — кричала Рут.

На підлозі лежала купка речей для немовляти: сорочечки, пелюшки, покривальця, плетені кофтинки з рожевої та голубої вовни, оздоблені шовковими бантиками. Одна була ще недоплетена, з неї стриміли дротики. Клубок м'якенької голубої пряжі беззвучно покотився по підлозі.

— Давайте, мерщій! — Рут кинула додолу закривавлений рушник. Керн подав їй жмут пелюшок. І в цю мить почулися кроки на сходах.

Двері прочинилися, вбігли Мариль із лікарем.

— Що це тут діється? Ах, чорт!

Лікар ступив до ліжка, одіпхнув Рут Голланд і схилився над жінкою. За хвилину він обернувся до Мариля:

— Біжіть подзвоніть по телефону 21-67, хай Браун негайно приїде сюди й привезе все потрібне для наркозу. Операція Бракстона-Гікса. Запам'ятали? І все, що требі при тяжкій кровотечі.

— Іду.

Лікар озирнувся довкола.

— Ви можете йти, — сказав він Керпові. — Фройляйн хай лишиться тут. Принесіть води. І подайте мою сумку.

Другий лікар прибув через десять хвилин. З допомогою Керна та ще кількох чоловіків, що посходилися тим часом, лікарі влаштували в сусідній кімнаті імпровізовану операційну: повідсовували ліжка, зсунули докупи столи, приготували інструменти. Хазяїн готелю приніс і повкручував у патрони найбільші лампи, які в нього були.

— Швидше, швидше! — перший лікар аж кипів од нетерпіння. Накинувши на себе білий халат, він звелів Рут Голланд застебнути

його на спині. — Надягніть і ви! — Він кинув їй другий халат. — Може, ви нам тут потрібні будете. Крові не боїтесь? Не зомлієте?

— Ні, — відповіла Рут.

— Чудово. Молодчина!

— Може, і я стану в пригоді? — спитав Керн. — Я вчився рік на медичному.

— Поки що не треба. — Лікар скинув оком на інструменти. — Ну, можна починати?

Лисина його блищала під лампочкою. Двері познімали із завісок, і четверо чоловіків перенесли ліжко з жінкою до операційної. Жінка лежала, широко розплющивши очі, й тихенько скімлила. Її безкровні губи тремтіли.

— Ну, беріться! Швидше! — владно гримнув лікар. — Підіймайте! Та обережно, чорт забирай!

Жінка була важка. У Керна аж піт краплями виступив на лобі. Очі його зустрілися з очима Рут. Дівчина була бліда, але спокійна і така змінена на обличчі, що Керн ледве впізнав її. Вона всім своїм єством була з жінкою, що спливала кров'ю.

— От так! Тепер вийдіть усі, хто тут зайвий! — знову гримнув лисий лікар. Потім узяв породіллю за руку. — Не бійтеся, це зовсім не боляче, — несподівано материнським голосом сказав він.

— Дитину врятуйте... — прошепотіла жінка.

— І вас теж, — лагідно відказав лікар.

— Дитину...

— Ми тільки трошечки повернемо його, голівкою вперед, і воно вмить вискочить. Тільки не хвилюйтеся. Наркоз!

Керн із Марилем та ще кількома чоловіками стояли в кімнатці, де жила породілля, й чекали, поки їх покличуть знову. Крізь стіну приглушено долинали голоси лікарів. Долі валялися порозкидані рожеві й голубі плетені кофтинки.

— Народження... — мовив Мариль до Керна. — От як народжуються на світ: із кров'ю! З кров'ю та криками. Ви розумієте це, Керне?

— Розумію.

— Ні, ви не розумієте, — заперечив Мариль. — І я теж. Тільки жінка може це зрозуміти, тільки жінка... Ви не почуваєте себе свинею?

— Ні.

— Справді? А я почуваю. — Мариль скинув окуляри й подивився на Керна. — Ви вже спали коли-небудь із жінкою? Ні. А то й ви б почували себе свинею. Тут можна роздобути чогось міцного?

Кельнер підійшов до них.

— Принесіть півпляшки коньяку! — звелів Мариль. — Та не бійтеся, гроші в мене є. Несіть, швидше!

Кельнер пішов, за ним хазяїн і двоє інших чоловіків. Керн із Марилем лишилися самі.

— Сядьмо біля вікна, — мовив Мариль і показав на вечірню заграву. — Гарно, еге?

Керн кивнув.

— Отак воно ведеться, — додав Мариль. — Усе вкупі. То бузок? Там, унизу, в садку.

— Бузок.

— Бузок і ефір. Кров і коньяк. Ну що ж, будьмо здорові!

— Пане Мариль, я приніс чотири чарки, — сказав кельнер, ставлячи тацю на стіл. — Подумав, може... — він кивнув у бік сусідньої кімнати.

— Правильно.

Мариль налив дві чарки.

— Ви п'єте, Керне?

— Мало.

— Непитущий, значить... Єврейський гріх. Зате ви краще розумієтесь на жінках. Правда, жінки зовсім не хочуть, щоб їх розуміли... Ну, будьмо!

— Будьмо!

Керн вихилив чарку до дна, і йому трохи відлягло від серця.

— Це просто передчасні пологи? — спитав він. — Чи щось гірше?

— Передчасні. На цілий місяць раніше. Від перенапруження. Вокзали, поїзди, пересадки, хвилювання, біганина — розумієте? Не слід їй було їхати в такому стані.

— Навіщо ж вона...

Мариль налив знову.

— Навіщо? Бо вона хотіла, щоб її дитя народилося чехом. Щоб на нього в школі не плювали, не дражнили його жидом пархатим.

— Розумію, — сказав Керн. — А чоловік не міг з нею виїхати?

— Чоловік уже два роки як за ґратами. Завіщо? За те, що мав крамничку й був більш тямкий та ретельний, аніж його конкурент через вулицю. Що ж робить у таких випадках конкурент? Іде в гестапо й заявляє на нього — мовляв, антидержавні висловлювання, невдоволення або комуністичні ідеї... Що на язик спливе. Тоді людину кидають у тюрму, а клієнтура переходить до конкурента. Дійшло?

— Мені це добре відомо, — відповів Керн.

Мариль допив свою чарку.

— Жорстока доба. Мир зміцнюють гарматами й бомбовозами, гуманізм розвивають концтаборами й погромами. Ми живемо в добу переоцінки всіх цінностей, Керне. Агресор нині зветься поборником миру, побитий і переслідуваний — порушником спокою. І є цілі народи, що вірять у таке!

Через півгодини за стіною почувся кволий крик.

— Бісові душі! — схопився Мариль. — Упоралися! У світі стало на одного чеха більше! За це варто випити. Наливайте, Керне! За найбільше таїнство цього світу, за народження людини! А ви знаєте, чому народження — це таїнство? Тому, що потім усе одно мусиш помирати. Ну, хай живе!

Двері відчинились. Увійшов другий лікар, забризканий кров'ю, з мокрим від поту обличчям. На руках він ніс щось червоне, мов той рак. Воно тоненько вищало, а лікар плескав його долонею по спинці.

— Живісіньке! — пробурчав він. — Знайдеться тут що-небудь... — Він підняв згорток білої тканини. — Дарма, згодиться й це. Фройляйн!

Лікар передав Рут дитину й пелюшки.

— Скупайте й сповийте, тільки не туго. Хазяйка вміє. Тільки подалі від ефірного духу, де-небудь у ванні...

Рут узяла немовля. Її очі здалися Кернові ще вдвічі більшими, ніж звичайно. Лікар сів до столу.

— Що це у вас, коньяк?

Мариль налив йому чарку й спитав:

— Цікаво, що буває на серці в лікаря, коли він бачить, як день у день будують нові крейсери й бомбовози, а шпиталі не будують? Адже ж перші існують виключно для того, щоб наповнювати другі!

Лікар підвів на нього очі.

— Паскудно, хай йому біс! Препаскудно! Завидна доля — з якнайбільшою вправністю латати людей, щоб їх потім з якнайбільшою брутальністю знову роздирали на шматки! Чому б тоді не вбивати зразу немовлят? Це ж куди простіше!

— Любий друже, — відказав депутат рейхстагу Мариль, — убивати дітей — це злочин. А вбивати дорослих — справа національної честі.

— Нічого, в майбутній війні жінок і дітей теж не милуватимуть, — буркнув лікар.

— Брауне! — гукнув із суміжної кімнати його колега.

— Іду!

— Стонадцять чортів! Здається, не все гаразд... — промовив Мариль.

Невдовзі Браун повернувся — змарнілий, хмурний.

— Розрив шийки матки, — сказав він. — Нічого не можна вдіяти. Спливає кров'ю.

— Нічого не можна вдіяти?

— Нічого. Перепробували все. Кров не спиняється.

— А може, переливання?.. — спитала Рут, що саме з'явилася в дверях. — Я б дала свою кров.

Лікар похитав головою.

— Марна річ, дівчинко. Якщо не спиниться сама...

Він знову вийшов, покинувши двері відчиненими. Світлий прямокутник здавався якимсь нереальним. Троє в кімнатці сиділи й мовчали. Увійшов кельнер.

— Прибрати зі столу?

— Не треба.

— Налити й вам? — спитав Мариль Рут.

Дівчина похитала головою.

— Все-таки випийте. Вам полегшає. — Він налив їй півчарки.

Уже стемніло. Лише на обрії над дахами оранжевою смужкою, переходячи вище у тьмаву зелень, догоряло останнє світло вечора. У ньому плавав бліди місяць, поїдений плямами, наче стара мідна монета. З вулиці чулися голоси — гучні, вдоволені, безжурні. Кернові зненацька пригадався Штайнер, його слова: поруч тебе може вмирати людина, а ти нічого не відчуватимеш. Оце й є лихо нашого світу! Співчуття — не біль. Це прихована зловтіха. Зітхання полегкості, що це не ти сам і не людина, яку ти любиш... Керн зиркнув на Рут. Але її обличчя вже не можна було розгледіти.

Мариль прислухався.

— Що це?

Протяглий, глибокий звук скрипки розітнув вечірню імлу, потім затих, знову забринів, налився силою, знявся увись, переможний, непокірливий, — і задзюрчали переливи, все ніжніші й ніжніші, розвинулась мелодія, проста й смутна, як догорілий вечір.

— Це в нас, у готелі, — сказав Мариль і виглянув у вікно. — Над нами, на п'ятому поверсі.

— Я, здається, знаю цього скрипаля, — озвався Керн. — Я вже раз чув, як він грає. Але я не знав, що й він тут живе.

— Це не звичайний скрипаль. Це великий майстер...

— Може, піти попросити, щоб він перестав?

— Чого це?

Керн уже повернувся до дверей. Мариль блиснув окулярами:

— Не треба. Навіщо? Хіба так не можна сумувати? Однаково смерть повсюди. Одне другому не вадить.

Вони довго сиділи й слухали. Нарешті з суміжної кімнати вийшов Браун.

— Кінець, — сказав він. — Померла. Недовго й мучилась. Але вона знала, що дитина жива. Це ми їй встигли сказати.

Троє за столом підвелися.

— Можна вже перенести її сюди, — сказав Браун. — Адже в тій кімнаті живуть люди...

Лисий лікар, що все ще топтався біля померлої, якось аж непристойно контрастував із нею: жадібне, повнокровне, ненажерливе, вибагливе життя поруч із довершеним спокоєм смерті.

— Не розкривайте її, — сказав він. — Краще вам усього не бачити. І так уже досить з вас, аж занадто. Правда, люба фройляйн?

Рут похитала головою.

— О, ви трималися одважно, навіть не писнули! Ви знаєте, Брауне, що мені зараз хочеться зробити? Повіситись на першій гілляці!

— Ви ж і так зробили неможливе — врятували дитину.

— Знаю, знаю! Знаю, що ми зробили все, що більше вже не було ради. І все-таки мені хочеться повіситись.

Він аж задихався од люті. М'ясисте обличчя над комірцем закривавленого халата почервоніло.

— Двадцять років уже займаюся цим! І щоразу, як у мене вислизає з рук людське життя, мені хочеться повіситись. Безглуздо, але що я вдію! — Він повернувся до Керна. — Візьміть отам у лівій кишені піджака сигарету і вкладіть мені в губи. Так, так, панночко люба, я знаю, що ви зараз думаєте! Добре, тепер ще вогню. Ну, я йду митися. — Лікар подивився на свої гумові рукавички, наче це вони були у всьому винні, й важкою ходою пішов до ванної кімнати.

Ліжко з небіжчицею винесли в коридор, тоді занесли в її кімнатку. У коридорі вже стояло кілька мешканців із великої кімнати.

— А що, не можна було відвезти її до лікарні? — спитала худюща літня жінка з брижуватою, наче в індика, шиєю.

— Ні, — відказав Мариль. — Якби можна було, то відвезли б.

— І це вона цілу ніч тут лежатиме? Мертве тіло за стіною... Хіба тут можна буде спати?

— Ну, то не спіть, бабусю, — сказав Мариль.

— Яка я вам бабуся? Я не бабуся! — пирхнула жінка.

— Воно й видно.

Жінка вколола Мариля злющим поглядом.

— А хто ж тепер поприбирає в кімнаті? Просмерділи всю, воно ж ніколи не вивітриться! Хіба не можна було в десятому номері?

— Зауважте, — мовив Мариль до Рут, — ця жінка померла. А вона ж була потрібна дитині, та, може, ще й чоловікові. А ота безплідна дошка живе. І, певне, до ста років доживе на зло своїм ближнім. Це одна з тих загадок життя, які ніколи не вдасться розгадати.

— Зло сильніше, воно витриваліше, — похмуро відповіла Рут.

Мариль пильно глянув на неї.

— Коли ви встигли це взнати?

— Нині це неважко.

Мариль не сказав нічого. Він тільки дивився на неї.

Прийшли лікарі.

— Дитина в хазяйки, — сказав лисий. — По неї приїдуть. Я зараз подзвоню. І до моргу теж. Ви знали її?

Мариль похитав головою.

— Вона всього кілька днів як приїхала. Я тільки раз говорив із нею.

— Певно, в неї є якісь документи, щоб оформити...

— Я подивлюся.

Лікарі пішли. Мариль переглянув валізу померлої. Там були тільки речі для дитини, синя сукня, трохи білизни та барвисте дитяче брязкальце. Він поскладав усе назад у валізу.

— Дивна річ! Яке все це раптом стало мертве...

У сумочці Мариль знайшов паспорт і поліційну посвідку з Франкфурта-на-Одері. Він підніс папери до світла.

— Катарина Гіршфельд, уроджена Бринкман, із Мюнстера, народження сімнадцятого березня тисяча дев'ятсот першого року...

Підійшовши до ліжка, він глянув на небіжчицю. Біляве волосся, вузьке, з різкими рисами вестфальське обличчя...

— Катарина Бринкман, у заміжжі Гіршфельд...

Мариль знову заглянув у паспорт.

— Дійсний ще три роки, — пробурмотів він. — Три роки для когось іншого. Щоб поховати її, досить і посвідки.

Сховавши папери в кишеню, він сказав Кернові:

— Усе це я владнаю. І свічку добуду. Слухайте... може, слід комусь посидіти тут? Я знаю, все це пусте, але в мене таке відчуття... ну, що не годиться лишати її саму.

— Я побуду біля неї, — сказала Рут.
— Я теж, — додав Керн.
— Гаразд. Тоді я прийду пізніше, зміню вас.

Місяць побілів. Над землею висіла ніч, широка, темно-синя. Вона дихала у вікно запахом землі й квітів.

Керн стояв із Рут біля вікна. Йому здавалось, ніби він був далеко-далеко й оце повернувся. У ньому ще тупо тремтів страх, збуджений зойками породіллі, корчами її скривавленого тіла. Він чув тихий віддих дівчини, що стояла поруч, бачив її лагідні, юні уста. І йому нараз ясно стало, що й вона причетна до цієї похмурої таємниці, яка обіймає кохання крижаним кільцем жаху, він збагнув, що й ніч причетна до цього, й сутінь, і важкий дух землі, й солодкий голос скрипки над дахами; він знав, що, обернувшись, у миготливому світлі свічки побачить бліду маску померлої, і тим живіше відчував він тепло своєї крові, що трепетом проймало його, тягнучи до іншого тепла, тільки до тепла й ні до чого більше...

Ніби чиясь чужа рука взяла його за руку й поклала її на тугі, молоді плечі дівчини.

7

Мариль сидів за столом на цементовій терасі готелю, обмахуючись газетою. Перед ним лежало кілька книжок.

— Ідіть сюди, Керне! — гукнув він. — Наближається вечір. У такий час звірі шукають самотності, а люди — товариства. Як там ваш дозвіл на проживання?

— Ще тиждень... — Керн сів до нього.

— Тиждень у в'язниці — це дуже багато. На волі — дуже мало. — Мариль позгортав свої книжки. — Еміграція навчає! Ось я на старості літ надумав вивчити французьку й англійську.

— А мені часом уже несила чути слово «емігрант», — понуро сказав Керн.

Мариль засміявся.

— Дурниці! Ви потрапили в якнайвишуканіше товариство. Данте був емігрантом. Шиллерові теж доводилось п'яти салом мастити. І Гейне, і Вікторові Гюго. Це вам лише кілька прикладів. Он гляньте на небо: наш блідолиций Місяць — це теж емігрант Землі. Та й сама матінка Земля — давня емігрантка Сонця. — Він підморгнув Кернові. — Правда, може, краще було б, якби вона зовсім

не емігрувала й ми ще кружляли там розжареним газом. Ви згодні зі мною?

— Ні.

— Правильно. — Мариль знову почав обмахуватись газетою. — А знаєте, що я оце читав?

— Що дощ не йде з вини євреїв.

— Ні.

— Що справжньому чоловікові для повноти щастя необхідний осколок снаряда в живіт.

— Теж ні.

— Буцім усі євреї — більшовики саме тому, що вони так жадібно нагромаджують багатство.

— Непогано! Давайте далі.

— Що Христос був арієць. Нешлюбний син римського легіонера-германця.

Мариль зареготав.

— Ні, не вгадаєте. Шлюбні оголошення. Ось послухайте: «Де той милий, симпатичний чоловік, що зробить мене щасливою? Відповідна дівчина, з ніжним, щирим, благородним серцем, залюблена в усе добре й прекрасне, досконало обізнана з готельним господарством, шукає споріднену душу віком од тридцяти п'яти до сорока років, з належним достатком...» — Він підняв очі від газети. — Од тридцяти п'яти до сорока років! Сорок один рік — уже виключено. От де віра, скажіть? Або ось: «Де знайду я тебе, моя паро? Глибока, оптимістична натура, леді й домовита господиня, з не розбитими об мур буденщини пориваннями, наділена темпераментом, душевною красою й почуттям товариськості, бажає вийти за добре забезпеченого джентльмена з нахилом до мистецтва та спорту і водночас симпатичного хлопчину...» Знаменито, правда? Або ще: «Духовно самотній п'ятдесятирічний чоловік, чутлива натура, на вигляд молодший, круглий сирота...» — Мариль опустив газету. — Круглий сирота! У п'ятдесят років! Що за бідолашне створіння, цей сентиментальний перестарок! Ось подивіться, друже, — він простяг Кернові газету. — Дві сторінки. Щотижня цілих дві сторінки, в одній лише цій газеті! Погляньте на самі заголовки! Аж рябіє: «щирість», «вірність», «любов», «приязнь», «дружба»... Рай, та й годі! Едемський сад у пустелі політики. Як це підбадьорює! Бачиш, що й у наш паскудний час є ще хороші люди. Такі речі зміцнюють волю до життя! — Він жбурнув газету на стіл. — Колись, чого доброго, ще й таке вичитаєш: «Комендант концтабору, глибока натура, з ніжним серцем...»

— А вони, певно, саме так про себе й думають, — докинув Керн.

— Безперечно! Що люди примітивніші, то кращої вони про себе думки. Це видно хоча б з отаких-от оголошень. І в цьому, — Мариль в'їдливо всміхнувся, — їхня пробивна сила! У сліпому переконанні! Сумніви й терпимість — властивості інтелігента. Його довічне прокляття. Сизифів камінь. Це, по-моєму, один із найглибших образів у всій людській творчості.

— Пане Керн, там вас хтось питає! — збуджено гукнув зненацька прибігши на терасу помічник кельнера. — Здається, не з поліції!

Керн підхопився зі стільця.

— Іду!

З першого погляду він не впізнав цього нужденного літнього чоловіка. Перед ним наче виникло нечітке, розмите зображення на матовому склі фотоапарата, яке помалу ставало різкіше, набувало знайомих рис.

— Це ти, батьку! — нарешті вимовив з глибоким ляком Керн.

— Я, Людвігу...

Старий Керн витер піт із чола й додав, кволо всміхаючись:

— Жарко...

— Ще й дуже. Ходімо, тут є кімната з роялем, там трохи прохолодніше.

Щойно вони посідали, як Керн знову піднявся — принести батькові зельтерської з лимоном. Хвилювання його не вщухало.

— Давненько ж ми не бачились, тату, — несміло сказав він, повернувшись.

Старий Керн кивнув.

— Тобі дозволять тут лишитися, Людвігу?

— Навряд. Ти ж сам знаєш. Нарікати на них не можна, на два тижні дозвіл дали, та ще, може, продовжать на два-три дні, але далі нічого не вийде.

— Думаєш залишитися нелегально?

— Ні, тату. Нас тут уже забагато. Я цього не знав. Постараюся пробратись назад до Відня. Там легше переховуватись. А що ти поробляєш?

— Я хворів, Людвігу. Грип. Оце тільки днів зо три як на ноги звівся.

— А, он що... — Керн відчув полегкість. — Отже, хворів... Чи ж ти вже зовсім видужав?

— Таж бачиш...

— А як ти живеш, тату?

— Та я знайшов собі пристановище.

— О, тебе добре стережуть, — сказав Керн і всміхнувся.

Батько глянув на нього з такою болісною ніяковістю, що Керн осторопів.

— Тобі там недобре, тату? — спитав він.

— Та ні, чого там, Людвігу. Що означає добре для нас? Якийсь спокій маєш, та й то вже добре. Працюю трошки... веду бухгалтерію. Небагато тієї роботи, та все-таки якесь заняття. На паливному складі.

— Так це ж чудово! І скільки ти заробляєш?

— Нічого я не заробляю. Хіба що на цигарки. Зате маю харч і житло.

— Ну, і це вже не абищо. Завтра я прийду до тебе в гості, тату.

— Приходь, приходь... Або... або я знов до тебе прийду.

— Та навіщо тобі ноги трудити, я сам...

— Людвігу... — старий Керн знітився. — Краще я сюди прийду...

Керн здивовано глянув на нього — і нараз усе збагнув. Та огрядна жінка на Тузаровій вулиці... Серце молотом загупало в грудях. Керна поривало схопитися, взяти батька, втекти з ним кудись. У голові промайнули уривки думок — про матір, про Дрезден, рідний дім, тихі недільні ранки в їхній сім'ї... Та погляд його знову впав на розбиту життям людину, що з жахливим упокоренням в очах дивилась на нього, і він подумав: «Кінець... Амба». Спазм одпустив душу, і зостався тільки безмежний жаль до батька.

— Мене двічі висилали, Людвігу. Тільки повернувся й на другий день знову попався. Злості на нас вони не мають, але ж і не можуть усіх нас у себе прихистити. Потім я захворів: саме дощі почалися... Запалення легенів з ускладненням. Ну, і... вона мене одволала, а то я був би пропав, Людвігу. Вона ж від щирого серця...

— Та я бачу, тату, — вже спокійно сказав Керн.

— Я й працюю трошки. Свій харч принаймні відробляю. Я ж не то що... ну, ти розумієш... Я просто не міг більше ночувати на лавах просто неба і весь час тремтіти, Людвігу...

— Я розумію, тату.

Старий одвів очі вбік.

— Я іноді думаю: матері слід узяти розлуку зі мною. Їй тоді можна буде повернутись до Німеччини.

— Невже ти цього хочеш?

— Та не задля себе ж... Задля неї. Це ж я в усьому винен. Коли вона вже не буде моєю дружиною, то зможе повернутись. Це ж я винен. І перед тобою теж. Це ж через мене ти не маєш своєї домівки.

Невимовна прикрість пойняла Керна. Це ж зовсім не той батько, яким він був у Дрездені, — веселий, життєрадісний; це якийсь інший чоловік, рідний йому, але зовсім інший, нещасний, старий, безпорадний. Украй збентежений, Керн підвівся й зробив те, чого не робив ще ніколи: обняв батька за вузькі, згорблені плечі й поцілував його.

— Ти мене розумієш, Людвігу? — прошепотів Зигмунд Керн.

— Розумію, тату. Мені все те байдуже. Байдужісінько, — Керн ніжно поплескав батька по спині, дивлячись через його плече на картину над роялем, що зображувала відлигу в Тиролі.

— Ну, я піду...

— Добре, тату.

— Я тільки за лимон заплачу. На, ось я тобі пачку сигарет приніс. Ти виріс, Людвігу... виріс і зміцнів.

«А ти постарів і змізернів, — подумав Керн. — Ех, якби мені зараз попався хтось із тих, хто довів тебе до цього! Я б йому розтовк його тупу, ситу, самовдоволену пику!»

— Та в тебе теж нічого вигляд, тату, — сказав він. — За лимон я вже заплатив. Я тепер трохи заробляю. І знаєш, на чому? На наших старих виробах. На мигдальному кремі й одеколоні «Фарр». Тут в одного аптекаря їх іще повна полиця, я в нього купую.

Очі Зигмунда Керна ледь ожили. Та він зразу ж невесело посміхнувся:

— Чи гадав я, що тобі доведеться їх із-під поли продавати... Прости мені, Людвігу!

— Ну що ти! — Керн ковтнув клубок, що раптом підступив йому до горла. — Це ж найкраща в світі школа, тату! Вивчаєш життя знизу. І людей теж. Потім уже ніколи ні в кому не розчаруєшся.

— Тільки не хворій...

— Ні, я добре загартувався.

Вони вийшли на вулицю.

— Ти такий оптиміст, Людвігу...

«Господи! Він називає це оптимізмом!» — подумав Керн. Але вголос сказав:

— Нічого, тату, все ще владнається. Хіба можливо, щоб так довіку лишалось?

— Правда, правда... — дивлячись кудись убік, старий тихо сказав: — Людвігу, коли ми всі знов будемо вкупі... і мати теж... і все це, — він махнув рукою кудись позад себе, — забудеться, правда? Ми ні про що не згадуватимемо, еге ж? — Мова його, тиха, дитинно довірлива, чимось нагадувала цвірчання зомореної пташини. — Якби

не я, ти б міг тепер учитися, Людвігу, — додав він жалібно й водночас машинально, як людина, котра вже стільки про це думала, що почуття провини набуло якогось автоматизму.

— Якби не ти, тату, мене б і на світі не було, — відказав Керн.

— Ну, живи здоровий, Людвігу. Може, візьмеш сигарети? Я ж таки твій батько, мені б хотілося щось лишити тобі.

— Добре, тату. Давай.

— Ти ж згадуй мене хоч зрідка, Людвігу, — сказав старий, і уста його раптом затремтіли. — Я ж завжди хотів як краще, Людвігу. — Він усе повторював синове ім'я, наче йому не сила було розлучитися з ним. — Хоч у мене й не вийшло нічого, Людвігу. Я ж тільки про вас хотів дбати, Людвігу.

— І дбав, доки мав змогу.

— Ну, я вже піду. Щасти тобі, дитино моя.

«Дитино... — подумав Керн. — Хто ж із нас двох дитина?..» Він стояв і дивився вслід батькові, що повільно віддалявся від нього. Він пообіцяв, що писатиме йому, що при нагоді зайде, але він знав, що бачить батька востаннє. І він стояв і дивився вслід старому, поки той не зник з очей. І в Керновому серцю стало порожньо, як на тій вулиці.

Він повернувся на терасу. Там іще сидів Мариль і з відразою та зневагою на обличчі читав свою газету. «Просто диво, як мало часу треба для катастрофи, — подумав Керн. — Газети не встигнеш прочитати. Круглий сирота, п'ятдесяти років... — Уста йому звело в похмуро-глузливу усмішку. — Наче не можна стати круглим сиротою при живих батькові й матері».

Через три дні Рут Голланд поїхала до Відня. Вона одержала телеграму від однієї подруги, яка запрошувала її до себе жити. Рут сподівалася, що знайде там роботу й зможе відвідувати університет.

Увечері перед її від'їздом вони з Керном пішли до ресторану «У чорного поросяти». Обоє вони весь час харчувались у комітетській їдальні; але на прощання Керн запропонував трошки поласувати.

«Чорне порося» був невеличким прокуреним ресторанчиком, де годували не дуже дорого, але доволі смачно. Піти туди Кернові порадив Мариль. Він сказав йому також точні ціни й порадив узяти «фірмову страву» — гуляш із телятини. Підрахувавши свої фінанси, Керн установив, що їх вистачить ще й на десерт — дві порції сирного пудингу. Рут якось зізналася, що дуже любить цей пудинг. Та коли вони прийшли до «Чорного поросяти», їх спіткало прикре розчарування.

Гуляшу вже не було, вони запізнилися. Керн стурбовано заглибився в меню. Більшість інших страв були надто дорогі. Кельнер стояв над душею й бубонів:

— Шинка з капустою, свинячі котлети з салатом, курча в паприці, свіжа гусяча печінка...

«Гусяча печінка! — подумав Керн. — Що він нас за мільйонерів має, цей дурень?» І спитав, передаючи меню Рут:

— Що ти вибереш замість гуляшу?

Він уже підрахував: якщо замовити котлети, з пудингом доведеться розпрощатись.

Рут швиденько перебігла меню очима й сказала:

— Сосиски з картопляним салатом.

Це була найдешевша страва.

— Не хочу й слухати, — відказав Керн. — Що ж це за прощальна вечеря?

— А я їх дуже люблю. Однаково після юшки в нашій їдальні це буде справжній бенкет.

— Ну, як уже бенкет, то хай будуть принаймні котлети!

— Дорого...

— Пане обер, дві свинячі котлети! — повернувся Керн до кельнера. — Тільки щоб великі!

— А вони всі однакові, — незворушно відповів той. — Що на перше? Суп, закусочку, холодець?

— Не треба нічого, — відповіла Рут, перш ніж Керн устиг її спитати.

Вони замовили ще карафку дешевенького вина, і кельнер з досить-таки зневажливою міною пішов — наче наперед знаючи, що Кернові забракне півкрони йому на чай.

Ресторанчик був майже порожній. Крім них, лише один іще клієнт сидів за столом у кутку — немолодий уже чоловік із моноклем в оці, зі шрамами на широкому червоному обличчі. Перед ним стояв кухоль пива. Чоловік весь час дивився на Керна й Рут.

— Шкода, що цей суб'єкт тут сидить, — сказав Керн.

Рут кивнула:

— Якби хоч хтось не такий. А то цей... нагадує мені...

— Еге ж, це безперечно не емігрант, — погодився Керн. — Скоріше навпаки!

— Не дивімось на нього.

Але Керн не втерпів і, зиркнувши в той бік, помітив, що чоловік усе ще розглядає їх.

— Чого йому треба, хотів би я знати! — розсердився він. — Очей з нас не зводить!

— Може, це агент гестапо? Їх тут, кажуть, повно.

— Піти до нього й спитати, чого йому від нас треба?

— Ні, ні! — Рут злякано поклала руку на плече Керновi.

Принесли котлети — ніжні, присмажені, зі свіжим зеленим салатом. Однак і Керновi, й Рут їлося не так смачно, як вони сподівались: обоє були надто стривожені.

— Не може бути, щоб він тут на нас чекав, — сказав Керн. — Хто ж знав, що ми сюди прийдемо!

— Та звісно! — відповіла дівчина. — Тут він, може, й випадково. Але ж хіба не видно, що він за нами стежить...

Кельнер забрав посуд. Керн провів його похмурим поглядом. Він так хотів зробити приємність Рут, а цей тип із моноклем усе зіпсував.

Щось надумавши, він рішуче підвівся.

— Одну хвилиночку, Рут!

— Куди ти? — злякалась дівчина. — Сиди!

— Та не бійся, я не до нього. Я хочу щось спитати в хазяїна.

Збираючись сюди, Керн про всяк випадок поклав у кишеню два маленькі флакончики парфумів. І тепер він сподівався виміняти за один із них дві порції сирного пудингу. Правда, парфуми коштували багато дорожче, але йому було байдуже. Якщо вже з котлетами так не пощастило, то хай Рут хоч десертом на свій смак поласує. А може, вдасться ще й по чашці кави виторгувати.

Підійшовши до стійки, він звернувся з своєю пропозицією до хазяїна. Той зразу ж почервонів, як буряк.

— Що, дурнички захотілося? Нажерлись, а платити нічим? Ні, голубе, від поліції ви в мене не відкрутитесь!

— За те, що я з'їв, я заплачу!

— Хвилиночку, юначе! — почулося ззаду.

Керн рвучко обернувся. Позад нього стояв незнайомий із моноклем.

— Дозвольте вас дещо спитати.

Незнайомий відступив на кілька кроків од стійки. Керн пішов за ним. Серце його раптом шалено закалаталося.

— Ви німецькі емігранти, еге ж? — спитав чоловік із моноклем.

Керн витріщився на нього:

— А вам яке діло?

— Та ніякого, — спокійно відповів чоловік. — Просто я чув вашу розмову з хазяїном. Може, ви продасте той флакончик мені?

Кернові одразу стало зрозуміло, куди хилить цей суб'єкт. Продавши йому парфуми, він дасть підставу для обвинувачення в нелегальній торгівлі, і його можуть негайно заарештувати й вислати. Тому він відповів:

— Ні.

— А чому?

— Бо я нічого не продаю. Я не торгую.

— Тоді давайте поміняємось. Я дам вам за парфуми те, чого не хоче дати хазяїн: пудинг і каву.

— Я взагалі не розумію, чого ви від мене хочете.

Чоловік усміхнувся.

— Зате я добре розумію вашу недовірливість. Річ ось у чому: я приїхав з Берліна й за годину повертаюся туди. А ви цього не можете...

— Атож, не можемо.

Чоловік глянув йому в очі.

— Ось чому я й підійшов до вас. І буду дуже радий прислужитися вам такою дрібничкою. На фронті я командував ротою, і один із найкращих моїх бійців був єврей. Ну, то віддасте мені ті парфуми?

Керн простяг йому флакончик.

— Вибачте... Я подумав про вас зовсім інше.

— Здогадуюсь! — засміявся незнайомий. — Ну, йдіть до своєї юної дами. Вона, певно, вже непокоїться. Бажаю вам обом усього найкращого. — Він подав Кернові руку.

Спантеличений Керн повернувся до дівчини.

— Рут! Або сьогодні Різдво... або ж я марю.

За хвилинку з'явився кельнер, несучи на таці каву й велику срібну вазу, горою повну всякого печива.

— А це що таке? — здивовано спитала Рут.

— Це парфуми «Фарр» фірми Керн сотворили таке чудо!

Сяючи від гордості, Керн налив каву в чашки.

— Кожен із нас має право вибрати собі яке завгодно тістечко. Що тобі покласти, Рут?

— Сирний пудинг.

— Ось тобі сирний пудинг. А я візьму «голову мавра».

— Решту вам загорнути? — спитав кельнер.

— Як-то? Яку решту?

Кельнер показав рукою на повну вазу.

— Це ж усе для вас замовлено.

Керн втупив у нього здивовані очі.

— Усе для нас? А де ж... хіба того добродія не буде?

— Він уже давно пішов. За все розрахувався. Ну, то...

— Стривайте! — схаменувся Керн. — Стривайте, ради всього святого! Рут, хочеш іще еклер? Трубочку? Чи, може, «наполеон»?

Він наклав їй повну тарілку, взяв і собі ще два чи три тістечка й сказав, перевівши дух:

— О, тепер запакуйте решту в два пакунки. Один ти візьмеш із собою, Рут. Як це прекрасно, хоч раз мати змогу подбати про тебе!

— Шампанське вже поставлено в лід, — сповістив кельнер, забираючи срібний шедевр.

— Шампанське? Непоганий жарт, — засміявся Керн.

— Ніякий не жарт. — Кельнер зробив жест у бік дверей. Там уже з'явився хазяїн. У руках у нього було відерце з льодом, звідки стирчала загорнена в станіоль шийка пляшки.

— Не прогнівайтеся, — улесливо вишкірив він зуби, — я, звісно, пожартував допіру...

Керн, широко розплющивши очі, впав на спинку стільця. Кельнер кивнув:

— За все вже заплачено.

— Це сон! — сказав Керн, протираючи очі рукою. — Ти пила коли-небудь шампанське, Рут?

— Ні. Тільки в кіно бачила.

Керн не без зусилля опанував себе.

— От бачте, пане господарю, — з гідністю сказав він, — який вигідний обмін пропонував я вам! Флакон всесвітньо уславлених парфумів «Фарр» фірми Керн за дві жалюгідні скибки сирного пудингу! А тепер ви самі бачите, що дають за них знавці!

— Хто ж може все знати! — виправдувався хазяїн. — Я більше тямлю в напоях...

— Рут, віднині я вірю в чудеса, — сказав Керн. — Якби оце зараз у вікно влетів білий голуб, несучи у дзьобі два паспорти для нас, дійсні на п'ять років, або необмежений дозвіл працювати, — я б не здивувався!

Вони допили шампанське до дна. Лишити в пляшці хоч краплю здавалося їм непрощенним гріхом. Правду кажучи, вони навіть не знайшли в ньому ніякого надзвичайного смаку, але пили його й дедалі веселішали, аж зрештою обоє трошки захмеліли.

Нарешті вони встали з-за столу. Керн забрав пакунки з печивом і хотів був заплатити за котлети. Але кельнер замахав руками:

— За все вже заплачено...

— Рут, — мовив Керн нетвердим голосом, — на якому ми світі? Ще один такий день, і я стану романтиком.

На відході їх зупинив хазяїн.

— У вас більш нема таких парфумів? Я б хотів для своєї жінки...

Керн опустився з надхмарних висот.

— Випадково ще один флакон є. Останній. — Він дістав з кишені другу пляшечку. — Але вже не на таких умовах, друже любий. Ви прогавили нагоду. Двадцять крон. — Кернові аж самому дух перехопило. — І то тільки для вас!

Ресторатор блискавично зробив підрахунок. За шампанське й тістечка він здер із ротмістра зайвих тридцять крон. Отже, лишається ще чистих десять крон дармових.

— П'ятнадцять, — іще спробував поторгуватись він.

— Двадцять. — Керн удав, ніби хоче сховати флакон.

— Ну, гаразд. — Ресторатор вийняв пом'яту двадцятку. Він уже вирішив сказати своїй коханці, дебелій Барбарі, ніби парфуми коштували п'ятдесят. Тоді можна буде не купувати їй капелюшка за сорок вісім крон, якого вона вже з місяць канючить у нього. Одним пострілом — двох зайців.

Керн і Рут повернулись до готелю, забрали валізу Рут і поїхали на вокзал.

Рут притихла.

— Не журись, — сказав Керн. — Я теж скоро приїду. Більше тижня я тут не зможу втриматись, я добре знаю. А тоді подамся до Відня. Ти хочеш, щоб я приїхав?

— Приїзди! Якщо, звісно, так краще для тебе...

— А чому ти не скажеш просто «приїзди», та й годі?

Дівчина зиркнула на нього трохи винувато:

— А хіба те, що я сказала, не краще?

— Не знаю... Звучить якось обережніше.

— Так, це правда. Обережніше, — з раптовою гіркотою в голосі погодилась вона.

— Не треба журитись, Рут! Ти ж допіру була така весела!

Дівчина розгублено глянула на нього й промовила тихо:

— А ти не зважай. Це на мене часом таке находить. А може, це од вина. Давай думати, що це од вина. Ходімо пройдемось, іще є час.

Вони зайшли у сквер і сіли на лавці. Керн обняв дівчину за плечі.

— Веселіше, Рут! Однаково журба не поможе. Дурні слова, але для нас вони не такі вже й дурні. Нам же так потрібно трошки веселості! Як нікому.

Рут сиділа й дивилась кудись в одну точку.

— Та я б і рада бути веселою, Людвігу. Але в мене така важка вдача... Мені й хочеться ставитись до всього легше. Я б рада робити все легко, але виходить у мене все незграбно й важко, — розпачливо вимовила вона, і Керн нараз побачив, що по її щоках течуть сльози. Вона плакала беззвучно, гнівно й безсило. — Сама не знаю, чого це я плачу... Адже зараз немає ніяких причин для цього! А може, якраз тому я й плачу. Не дивись... не дивись на мене!

— Ну що ти!

Рут схилила до нього обличчя й поклала руки йому на плечі. Керн пригорнув її, і вона поцілувала його — наосліп, заплющивши очі, твердими стиснутими губами, нестямно й гнівно, немовби відштовхуючи від себе.

— Ех, що ти знаєш... — уже спокійніше вимовила Рут. Голова її впала йому на плече, очі все ще були заплющені. — Що ти можеш знати... — Уста її розтулилися, стали м'які, мов достиглий овоч.

Вони встали й пішли далі. Біля вокзалу Керн на хвилинку залишив Рут і купив букет троянд, благословляючи в думці чоловіка з моноклем та господаря «Чорного поросяти». Рут зовсім збентежилась, коли він з'явився з букетом. Вона вся зашарілась, і смуток де й подівся з її обличчя.

— Квіти! — видихнула вона. — Троянди! Я від'їжджаю, мов якась кінозірка.

— Ти від'їжджаєш, як дружина вельми удачливого комерсанта! — гордо поправив її Керн.

— Комерсанти, Людвігу, не дарують квітів.

— Е, вибачай! Молодше покоління вже дарує.

Він поклав її валізу та пакунок із печивом у сітку для багажу, і вони обоє вийшли з вагона. На пероні Рут узяла Керна обома руками за голову і серйозно подивилась йому в очі.

— Як добре, що я тебе зустріла, — вона поцілувала його. — А тепер іди. Іди, не чекай, поки я від'їду. А то я боюся знов розплакатись: ти тоді ще подумаєш, що я більш нічого й не вмію... Іди!

Та Керн не зрушив з місця.

— А я не боюсь прощання, — сказав він. — Мені вже так багато разів доводилось прощатися... Та це й не прощання зовсім.

Поїзд рушив. Рут усе махала рукою. Керн стояв, поки останній вагон не зник з очей. Аж тоді він пішов із вокзалу. У нього було таке відчуття, ніби все місто вимерло.

Біля дверей готелю він зустрів Рабе.

— Добривечір, — привітався Керн, вийняв сигарети й підніс йому.

Рабе відсахнувся й підняв руку, наче захищаючись від удару. Керн здивовано кліпнув очима.

— Вибачте, — сказав Рабе, страшенно зніяковівши. — Це просто... просто такий мимовільний рух.

Потім узяв сигарету.

Штайнер уже два тижні працював кельнером у трактирі «Під зеленим деревом».

Час був пізній. Хазяїн уже години дві тому пішов спати, й за столами сиділо лише кілька завсідників.

— Шабаш! — сказав Штайнер, опускаючи жалюзі.

— Налий нам іще по одній, Йоганне! — сказав один із гультяїв, столяр, зі схожим на огірок обличчям.

— Ну добре, — погодився Штайнер. — «Міколашу»?

— Ні, угорського більш не хочу. Давай тепер доброї сливовиці.

Штайнер приніс пляшку й чарки.

— Налий і собі, — запросив столяр.

— Сьогодні більше не можу. Коли вип'ю ще хоч краплю, то вже не зупинюся, поки не нап'юсь як квач.

— Ну то напийся! — Столяр потер свій огірок. — Я теж нап'юся! Ти тільки подумай: третя дочка. Сьогодні вранці. Виходить акушерка й каже: «Поздоровляю, пане Блау! Третя здоровенька донечка». А я вже думав: ну, цього разу неодмінно хлопець буде! Три дівчини, а спадкоємця нема! Збожеволіти можна! Ну скажи, хіба не правда, Йоганне? У тобі ж душа людська, то мусиш мене зрозуміти!

— Ще й як! — притакнув Штайнер. — То, може, візьмемо більші чарки?

Столяр гепнув кулаком об стіл.

— Маєш рацію! Хай мене чортяка вхопить! Як в око вліпив! Більші чарки! Як це я сам досі не додумався?

Штайнер приніс більші чарки, й вони сиділи пили ще цілу годину. Столяр уже переплутав усе й почав плакатися, що його дружина народила троє синів. Нарешті, ледве спромігшись розплатитися, він з усією компанією почалапав до дверей.

Штайнер поприбирав, тоді налив собі ще повну склянку сливовиці й випив. У голові гуло. Він сів на стіл і трохи посидів, устромивши очі в скатерку. Нарешті встав і пішов до своєї комірчини. Там він роз-

шукав серед речей фото дружини й довго дивився на нього. Від самого свого від'їзду він нічого про неї не чув. І не писав ні разу, побоюючись, що за її листуванням стежать. Він гадав, що вона послухалась і взяла з ним розлуку.

— Сто чортів! — Штайнер підвівся. — Може, вона давно живе з іншим, а мене забула! — Він роздер фотокартку надвоє й кинув додолу. — З цим теж треба покінчити. Бо пропаду. Я самотній чоловік, Йоганн Губер, ніякий я не Штайнер, і крапка!

Він випив іще чарку, потім замкнув двері й вийшов на вулицю. Недалеко від Рингу його зачепила якась дівчина:

— Ходімо зі мною, любчику!

— Ходімо.

Дівчина пішла поруч, допитливо поглядаючи скоса на Штайнера.

— Ти ж і не глянув на мене!

— Та чого там! — буркнув Штайнер, не підводячи голови.

— Авжеж, не глянув! Я тобі подобаюсь?

— Подобаєшся.

— Як це в тебе швидко виходить!

— А чого тут воловодитись! — кинув Штайнер.

Дівчина взяла його під руку.

— А що ти мені даси, любчику?

— Я там знаю... А що ти хочеш?

— Ти на цілу ніч?

— Ні.

— Двадцять шилінгів даси?

— Десять. Я ж кельнер, заробляю небагато.

— Щось ти не схожий на кельнера.

— Буває, чоловік не схожий на президента, а проте він якраз і є президент.

Дівчина засміялась.

— А ти веселий хлопчина. Я люблю веселих. Ну, про мене, хай і десять. У мене гарненька кімнатка... Ось побачиш, ти будеш щасливий зі мною.

— Ти ба... — буркнув Штайнер.

Кімнатка була таки справжнє кубельце: скрізь червоний плюш, порцелянові цяцьки, на столиках серветочки, на стільцях чохли. На дивані сидів цілий рядок плюшевих ведмедиків, карнавальних ляльок та матер'яних мавп. Над диваном висіла збільшена фотографія: фельдфебель у повній уніформі, вибалушені очі, нафарблені вуса.

— Це твій чоловік? — спитав Штайнер.

— Ні, це хазяйчин небіжчик.

— Певно, рада, що здихалась його, еге!

— Багато ти знаєш! — Дівчина розстебнула блузку. — Вона ще й досі за ним реве, такий був хлопчина. Як штик, розумієш?

— Чого ж вона тоді повісила його в тебе?

— У неї ще один портрет є. Більший, розфарбований. Звісно, тільки форма розфарбована, розумієш? Ходи сюди, розстебни мені гаплики на спині!

Штайнер відчув під руками тугі плечі. Він не чекав такого, бо знав іще зі своїх солдатських часів, які повії на дотик — м'які, в'ялі.

Дівчина кинула блузку на диван. Груди в неї були повні, пругкі, як і пасувало до міцних пліч та шиї.

— Сядь, любчику, — сказала вона. — Спочинь. У кельнерів та в нашої сестри завжди ноги болять.

Вона стягла з себе спідницю.

— Сто чортів! — вигукнув Штайнер. — А ти гарна!

— Та це мені вже не один казав... — Дівчина акуратно згорнула спідницю. — Будь ласка, якщо тобі неважко...

— Де там не важко!

Вона через плече озирнулась на нього:

— Ну, ти й жартун!

Штайнер не зводив із неї очей.

— Чого ти на мене так дивишся? — спитала дівчина. — Аж страх бере! Господи, очі — як ножі! Що, давно не мав жінки, еге?

— Як тебе звуть? — спитав Штайнер.

— Тільки не смійся... Ельвірою. Це моїй матері так заманулося. Їй весь час хотілось вибитися в пани. Ну, лягаймо.

— Ні, давай ще вип'ємо.

— А гроші в тебе є? — швиденько спитала вона.

Штайнер кивнув. Ельвіра, як була гола, підійшла до дверей і гукнула:

— Фрау Пошніг! Нам що-небудь випити!

Хазяйка прибігла вмить, наче вона стояла і підслухувала під дверима. Була вона кругленька, затягнена в чорний оксамит, червонощока, з блискучими очицями-ягідками.

— А яке в нас шампанське є! — улесливо щебетала вона. — Як мед!

— Горілки! — буркнув Штайнер, не дивлячись на неї. — Сливовиці, кіршу, тирличівки — однаково.

Жінки перезирнулися.

— Кіршу, — сказала Ельвіра. — Того доброго, з верхньої поліції. Десять шилінгів, любчику.

Штайнер віддав їй гроші.

— Чого в тебе таке біле тіло? — спитав він.

— Гарне, еге? — Ельвіра крутнулась перед ним на всі боки. — Таке буває тільки в рудоволосих.

— О, а я й не примітив, що в тебе руде волосся, — здивувався Штайнер.

— Та я ж у капелюшку була, любчику! — Ельвіра взяла з хазяйчиних рук пляшку. — Вип'єте й ви з нами, фрау Пошніг?

— Коли ваша ласка... — Хазяйка сіла. — Добре вам живеться, панно Ельвіро! — Вона зітхнула. — А що мені, бідній удові... усе сама та й сама.

Бідна вдова вихилила чарку і зразу ж налила собі ще.

— Будьмо здорові, кавалере! — вона підвелася й кокетливо зиркнула на Штайнера. — Красненько дякую. Доброї вам ночі.

— Ти їй припав до смаку, любчику, — пояснила Ельвіра.

— Подай-но мені склянку, оту! — сказав Штайнер. Потім налив повну й випив.

— Господи! — Ельвіра стурбовано глянула на нього. — Не наробі тільки мені бешкету, соколику мій. Іще поб'єш що-небудь, а тут же все дороге!

— Сядь! — звелів їй Штайнер. — Біля мене.

— Може, краще поїдемо куди-небудь? У Пратер або ж до лісу.

Штайнер підвів голову. Зсередини, з мозку, м'якими молоточками стукав у очі хміль.

— До лісу? — перепитав він.

— Еге ж, до лісу. Або в поле, в жита. Адже ж літо.

— Поле... Літо... Чого це тобі поле на думку спало?

— А хіба що? — стурбовано зацокотіла Ельвіра. — Таж зараз літо, любчику. Улітку всі люблять ходити в поле, хіба не знаєш?

— Не ховай пляшки, не бійся, нічого я тут тобі не поб'ю. У поле, кажеш? Улітку?

— Авжеж, улітку, любчику. Взимку ж холодно.

Штайнер знову налив собі повну склянку.

— Сто чортів, як від тебе пахне...

— Руді всі так пахнуть, любчику.

Молоточки застукотіли частіше. Кімната захиталася перед очима.

— Поле... — мовив Штайнер повільно, важко. — Вітер, ніч...

— Лягаймо вже, любчику, роздягайся.

— Відчини вікно.

— Таж воно відчинене, любчику! Іди сюди, й будемо щасливі.

Штайнер вихилив склянку.

— А ти була коли-небудь щаслива? — спитав він, упершись очима в стіл.

— Аякже! І не раз.

— Ет, помовч ти! Погаси світло.

— Та роздягнися ж спершу!

— Погаси світло, кажу!

Ельвіра послухалася. У кімнаті стало темно.

— Ну, лягай у постіль, любчику!

— Е ні! В постіль не ляжу. Постіль — це річ інша. Стонадцять чортів! Не ляжу.

Штайнер непевною рукою вилив у склянку рештки горілки. Кров бухала йому в голову. Дівчина перейшла кімнату, стала біля вікна й виглянула надвір. Слабеньке світло вуличного ліхтаря впало на її темні плечі. За її силуетом у вікні синіла ніч. Дівчина підняла руку до зачіски.

— Іди сюди, — хрипко сказав Штайнер.

Дівчина повернулась і підійшла темною невиразною тінню, ступаючи м'яко, беззвучно — стигла, як колос, пахуча, як тисяча жінок і ще одна...

— Маріє... — прохрипів Штайнер.

Дівчина засміялася грудним, ласкавим сміхом:

— От бач, любчику, який ти п'яний! Мене ж звуть Ельвірою.

8

Кернові пощастило продовжити свій дозвіл іще на п'ять днів, потім його вислали. Йому дали безплатний квиток до кордону, і там він прийшов на митницю.

— Без документів? — спитав чех-доглядач.

— Атож.

— Заходьте. Там уже є ваші. Години за дві можна буде рушати.

Керн зайшов до митниці. Там сиділи й ждали ще троє — дуже бліді чоловік із жінкою та старий єврей.

— Добривечір, — привітався Керн.

Вони щось промимрили у відповідь.

Керн поставив валізу, сів і заплющив очі. Він стомився й хотів заснути, бо знав, що йти вночі доведеться далеченько.

— Ми перейдемо, — почув він голос блідого чоловіка. — Ось побачиш, Анно, перейдемо, і там усе буде краще.

Жінка мовчала.

— Ось побачиш, перейдемо, — знову забубонів чоловік. — Я певен. Та й чому б їм нас не пропустити?

— Бо ми їм непотрібні, — відказала жінка.

— Хіба ж ми не люди?

«Дурень ти, дурень», — подумав Керн. Засинаючи, він іще чув мурмотіння блідого.

Він прокинувся, коли митний доглядач прийшов, щоб відвести їх. Польовою дорогою вони вийшли до лісу, що чорною громадою здіймався на тлі темного неба.

Митник зупинився.

— Ідіть оцією стежкою, вона там далі звертає праворуч. А як вийдете на дорогу, повернете вліво. Ну, на все добре!

І він зник у темряві.

Четверо висланців якусь хвилину нерішуче постояли.

— Ну, і що нам тепер робити? — спитала врешті жінка. — Дорогу хто-небудь знає?

— Я піду попереду, — сказав Керн. — Я вже був тут рік тому.

Вони рушили в пітьму. Місяць іще не зійшов. Під ногами, невидна, вороже шаруділа волога трава. Нарешті їх прийняв під своє шумливе шатро ліс.

Вони йшли довго. Керн чув за собою кроки супутників. Зненацька попереду спалахнули електричні ліхтарики і чийсь грубий голос ревнув:

— Стій! Ані руш!

Керн рвонув убік. Він біг крізь темряву, наштовхувався на дерева, помацки пробирався далі, чуючи за собою тупіт чиїхось ніг. Набігши на ожинові зарості, він кинув свою валізу в саму гущавину й обернувся. Його наздоганяла жінка.

— Сховайтесь! — шепнув він їй. — Я злізу на дерево.

— Таж чоловік... От іще мені!..

Керн швиденько видряпався на дерево й сів у розвилці. Під ним лагідно шелестіло листя. Внизу, причаївшись, стояла жінка: він не міг бачити її, тільки відчував, що вона там стоїть.

Оподалік щось прогомонів старий єврей.

— А мені начхати! — відрубав грубий голос. — Без паспорта не пропущу, і квит!

Керн прислухався. Трохи згодом почув і голос блідого чоловіка, який щось відповідав жандармам. Отже, спіймано їх обох. Тієї ж миті під деревом зашелестіло. Жінка, щось мурмочучи, пішла назад.

Хвилинку було тихо. Потім між деревами замелькали промені ліхтариків. Кроки наближалися. Керн щільніше припав до стовбура. Рясне листя на нижчих гілках добре маскувало його.

Нараз почувся різкий, істеричний голос жінки:

— Він десь тут! Він на дерево зліз, отут-о!

Промінь ліхтарика ковзнув угору, і грубий голос гукнув:

— Злазьте! А то стрілятиму!

Керн іще мить подумав. Нічого не вдієш. Він зліз додолу. Промінь ліхтарика різонув очі.

— Паспорт?

— Якби в мене був паспорт, чого б я дерся на дерево...

Керн глянув на жінку, що виказала його. Вона аж трусилася од нестямної люті.

— Ач який хитрий! — засичала вона на нього. — Утекти, а ми щоб лишилися! Ні, хай усі лишаються! — вереснула вона. — Усі!

— Тихо! — гримнув жандарм. — Стати докупи! — Він освітив ліхтариком групку спійманих. — Вас би слід за грати вкинути, ви це й самі знаєте! За нелегальний перехід кордону. Та шкода харчі на вас переводити. Гайда назад у Чехословаччину! Тільки затямте: вдруге стрілятимемо без попередження.

Керн розшукав у ожині свою валізу. Потім усі четверо мовчки, низочкою пішли назад. За ними йшли жандарми з ліхтариками. Власне, не жандарми, а якісь примари: адже біженці так і не побачили своїх ворогів, їх спіймали й гнали тепер назад самі голоси з темряви та сліпучо-білі кружальця ліхтариків.

Ясні кружальця зупинилися.

— Тепер чухрайте прямо! — звелів грубий голос. — Хто повернеться — дістане кулю!

Четверо біженців ішли не зупиняючись, поки світло не зникло за деревами.

Керн почув за спиною в себе тихий голос блідого чоловіка:

— Ви пробачте... то вона згарячу... Не гнівайтесь... вона, певно, вже й сама шкодує...

— А мені байдуже, — кинув Керн через плече.

— Та зрозумійте ж! — шепотів чоловік. — Це вона з переляку...

— Зрозуміти я можу. — Керн обернувся до нього. — Але пробачити — це для мене трохи важкувато. Я краще просто забуду.

Вийшовши на невеличку галявину, він зупинився. Супутники його теж зупинились. Керн ліг на траву, підклавши валізу під голову, інші троє зашепотілися. Потім жінка виступила вперед.

— Анно! — покликав її чоловік.

Жінка підступила до Керна й гостро спитала його:

— То ви не проведете нас назад?

— Ні, — відказав Керн.

— Як-то ні? Ах ви ж поганець! Це ж ви винні, що ми попалися!

— Анно! — знову покликав її чоловік.

— Нічого, нічого! — озвався Керн. — Відвертість — хороша річ.

— Встаньте! — крикнула жінка.

— Я лишаюсь тут. А ви як хочете. Отут зразу за лісом стежка, вона вас виведе до чеської митниці.

— Жидівський виплодок! — вереснула жінка.

Керн засміявся.

— Ще цього бракувало!

Блідий, щось шепочучи своїй непогамовній дружині, відтяг її вбік.

— Він же вернеться! — хлипала жінка. — Я знаю, він вернеться й перейде! Він повинен нас... Він не має права...

Чоловік помаленьку повів її в ліс. Керн поліз у кишеню по сигарети. І тут за кілька метрів перед ним піднялося щось темне, наче гном з-під землі. То був старий єврей, котрий теж ліг на траву.

— Що, тут і ночуватимемо? — трохи згодом лагідно спитав старий.

— Полежимо до третьої години, а тоді підемо. Так найкраще. Зараз вони ще пильнують, а як нікого не буде, їм набридне.

— До третьої — так до третьої, — спокійно погодився старий.

— Це далеченько, та ще, мабуть, тепер якийсь шмат дороги й рачки скрадатись доведеться, — додав Керн.

— Дарма! На старості літ перекинуся індіянином.

Часинку посиділи мовчки. Небо помалу вияснялося, на ньому проступали зорі. Керн розшукав очима Великий Віз і Полярну Зірку.

— Мені треба до Відня, — озвався старий.

— А мені, по суті, нікуди не треба, — відказав Керн.

— Буває й таке. — Старий пожував зірвану травинку. — А потім знов буває треба кудись. Так воно й ідеться. Треба тільки чекати.

— Так, — погодився Керн. — Треба. Але на що чекати?

— Та, правду кажучи, ні на що, — незворушно відповів старий. — Бо коли й діждешся, то виявляється, що воно ніщо. Потім знову чекаєш на щось інше.

— Мабуть, так воно й є. — Керн знову простягся на траві й відчув під головою валізу. Хоч щось тверде, певне...

— Я Мориц Розенталь із Годесберга-на-Рейні, — промовив старий ще трохи згодом. Вийнявши з рюкзака благеньку сіру крилатку, він накинув її на плечі. У крилатці він ще більше скидався на гнома. — Часом аж чудно буває, що в тебе є імення, правда? А надто вночі...

— Або ж коли не маєш паспорта, — додав Керн, дивлячись у темне небо. — Ім'я мусить бути записане, інакше воно не твоє.

У гіллі дерев заворушився вітер, зашумів так, неначе зразу ж за лісом було море.

— Як ви гадаєте, вони справді стрілятимуть? — спитав Мориц Розенталь.

— А хто їх знає... Навряд.

Старий похитав головою.

— Усе-таки, коли тобі за сімдесят, це хоч з одного боку краще: меншим ризикуєш...

Штайнер нарешті довідався, де переховуються діти старого Зелігмана. Адреса, знайдена в єврейському молитовнику, виявилась правильною, але дітей тим часом уже відвели кудись інде, і Штайнерові довелося довгенько розвідувати, куди саме: скрізь його спочатку приймали з недовірою, вважаючи за шпига.

Забравши з пансіону Зелігманову валізу, він вирушив на східну околицю Відня. Добиратись туди довелося більше години. Нарешті він розшукав потрібний будинок і ввійшов до темного під'їзду. На кожному майданчику було троє дверей. Штайнер присвічував сірниками, шукаючи потрібні. Аж на п'ятому поверсі він побачив латунну табличку з написом: «Самуїл Бернштейн, майстер-годинникар».

Штайнер постукав. За дверима щось зашаруділо, зашепотілося. Потім чийсь насторожений голос спитав:

— Хто там?

— Мені треба дещо вам віддати, — сказав Штайнер. — Валізу.

Раптом йому здалося, що на нього ззаду хтось дивиться. Він швидко обернувся.

Двері навпроти Бернштейнової квартири були вже відчинені. На порозі стояв щуплявенький чоловічок у жилетці.

Штайнер поставив валізу на підлогу.

— Вам кого? — спитав чоловік у дверях.

Штайнер зміряв його очима.

— Бернштейна немає, — додав чоловічок.

— Я ось приніс речі старого Зелігмана, — пояснив Штайнер. — Мені сказали, що його діти тут. Я бачив, як він розбився.

Чоловік ще якусь мить розглядав його. Потім гукнув:

— Відчиняй, не бійся, Морице!

Брязнув ланцюжок, заскреготів у замку ключ. Двері Бернштейнової квартири відчинилися, Штайнер заглянув у тьмяно освітлений коридорчик і скрикнув:

— Та не може бути! Невже це ви, дідусю Мориц?

У дверях стояв Мориц Розенталь у накинутій на плечі крилатці, з дерев'яним ополоником у руці.

— Я... — сказав він. А тоді вигукнув із радісним подивом: — Ой, та це ж Штайнер! Як це я вас одразу не впізнав! Таки справді вже недобачаю... Я ж знаю, що ви у Відні! Коли це ми бачилися востаннє?

— Та вже з рік тому, дідусю Мориц.

— У Празі?

— У Цюриху.

— Так, так, правда, в Цюриху в тюрмі. Хороші там люди... Щось я вже став усе плутати. Я ж півроку тому ще раз побував у Швейцарії. У Базелі. Годують там шикарно, тільки, на жаль, сигарет не дають, як у Локарнській міській в'язниці. Там у мене навіть вазон камелій у камері стояв. Дуже не хотілось виходити, як відсидів... От у Мілані вже не те, зовсім не те... — Старий схаменувся: — Та заходьте ж, Штайнере! А то стоїмо в коридорі й обмінюємося спогадами, як старі пірати.

Штайнер увійшов. Квартира складалася з кухні й кімнатки, де стояв стіл, кілька стільців, шафа й два застелених ковдрами ліжка. На столі було порозкладано годинникарські інструменти, стояли дешеві будильники й старовинний годинник у розмальованому барокковому футлярі з фігурками ангелів. Маятник його зображував смерть із косою. У кухні над плитою на вигнутому кронштейні висів кухонний газовий світильник з розкошланою зеленаво-білою жаровою сіточкою. На чавунних ґратках газової плити парувала велика каструля.

— А я оце варю хлоп'ятам обідати, — сказав Мориц Розенталь. — Знайшов їх тут, як мишенят у мишоловці. Бернштейн лежить у лікарні.

Діти покійного Зелігмана сиділи всі троє біля плити. На Штайнера вони навіть не глянули: вони не зводили очей із каструлі. Старшому було років чотирнадцять, меншенькому — сім чи вісім.

Штайнер поставив валізу й сказав:

— Ось я приніс речі вашого тата.

Усі троє одночасно глипнули на нього, майже не ворухнувшись, тільки ледь повернувши голови.

— Я його бачив перед смертю, — додав Штайнер. — Останні слова його були про вас.

Діти мовчки дивилися на нього. Очі їхні блищали, як відшліфовані чорні камінчики. Газовий світильник сичав. Важке почуття лягло на Штайнера. Він думав, що треба сказати щось тепле, ласкаве, але всі слова, які спливали в голові, здавалися йому порожніми й фальшивими перед самотністю, що огортала цих трьох мовчазних хлопчаків.

— А що там у валізі? — спитав нарешті старший. Голос у нього був якийсь безбарвний, говорив він повільно, насторожено.

— Та я вже добре не пам'ятаю. Різні речі та грошей трохи.

— І це тепер наше?

— Звичайно! А для чого ж я його приніс?

— Можна взяти?

— Ну аякже! — здивувався Штайнер.

Хлопець підвівся — високий, худий, чорнявий. Повільно, не зводячи зі Штайнера очей, підійшов до валізи, тоді швидким, якимсь звірячим рухом схопив його й відскочив назад, немов боячись, що Штайнер іще відніме в нього здобич. І зразу ж потяг валізу в кімнатку. Обоє менших шмигнули за ним, тулячись одне до одного наче два великих чорних коти.

Штайнер глянув на старого Морица й сказав з полегкістю:

— Звісно... вони ж уже давно знали.

Мориц Розенталь помішав ополоником суп.

— Їм це вже не дуже страшне. Вони вже бачили, як помирала мати й двоє братів. Отож їх це не так сильно вразило. Те, що бачиш часто, вражає не дуже.

— Або ще дужче, — відказав Штайнер.

Мориц Розенталь глянув на нього з-під зморшкуватих повік:

— Зовсім молодих — ні. І зовсім старих — теж ні. От між дитинством і старістю — це найгірший час.

— Еге ж, — погодився Штайнер. — От паршиві п'ятдесят років.

Мориц Розенталь лагідно кивнув.

— У мене вони вже позаду, то мені байдуже. — Він накрив каструлю кришкою. — Ми їх уже влаштували. Одного Байєр візьме з собою в Румунію. Другого віддамо до дитячого притулку в Локарно, там один мій знайомий погодився платити за нього. Старший поки що лишиться тут, у Бернштейна.

— А вони вже знають, що їм доведеться розлучитися?

— Знають. Це їх теж не дуже лякає. Вони ще й раді, що хоча б така змога є. — Розенталь відвернувся. — Штайнере! Я двадцять років знав його. Розкажіть мені, як він помер. Це правда, що він стрибнув з машини?

— Правда.

— А його не скинули?

— Ні. Я сам бачив.

— Я про це в Празі почув. Там казали, ніби його зіпхнули з машини. Я тоді й подався сюди. Щоб подбати про дітей. Я колись йому це пообіцяв. Ніколи й гадки не мав, що справді до такого дійде. Він же ще не старий був, заледве шістдесят років. Але в нього, правда, відколи його Рахіль померла, трохи не всі вдома були. — Мориц Розенталь глянув на Штайнера. — Він мав багато дітей. У нас, євреїв, це часто буває. Ми любимо сім'ю. Хоч нам, коли поміркуєш, якраз не слід її мати. — Він щільніше загорнувся в крилатку, наче його морозило, і став раптом якийсь дуже старий і стомлений на вигляд.

Штайнер дістав пачку сигарет.

— А ви давно вже тут, дідусю Мориц?

— Три дні. На кордоні раз був ускочив. Ми переходили з одним юнаком, ви його знаєте. Він мені про вас розповідав. Керном звуть.

— Керн? Так, Керна я знаю. А де він тепер?

— Теж десь у Відні. Де саме, не знаю.

Штайнер підвівся.

— Ну, я піду. Спробую знайти його. До побачення, дідусю Мориц, старий мандрівцю. Бозна, де ми ще зустрінемось.

Він зайшов до кімнатки попрощатися з дітьми. Усі троє сиділи на одному ліжку, розіклавши перед собою вміст валізи. Акуратною купкою лежали котушки, поряд них — шнурки, капшук із шилінгами, кілька пачок з моточками шовкових ниток. Білизна, черевики, костюм та всі інші речі старого Зелігмана були ще у валізі.

Коли Штайнер із Морицом Розенталем увійшли, старший хлопець глипнув на них і мимовільно прикрив руками розкладене на ковдрі добро. Штайнер зупинився.

Хлопець, блискаючи очима, дивився на Морица Розенталя, на щоках у нього виступили рум'янці.

— Як продамо оце все, — збуджено сказав він, показуючи на речі у валізі, — то вторгуємо ще шилінгів із тридцять. Тоді можна буде пустити всі гроші в оборот, накупити матерії — вельвету, плису. Та ще панчіх. На цьому більше заробиш. Я завтра ж беруся за діло.

Зранку, о сьомій годині, — він серйозно, з нетерпінням глянув на старого Морица.

— Добре. — Мориц Розенталь погладив його по довгастій голові. — Завтра о сьомій годині й почнеш.

— Тоді Вальтерові не треба буде їхати до Румунії, — додав хлопець. — Він зможе мені помагати. Якось переб'ємося. Тільки Макс нехай їде.

Усі троє звели очі на Морица Розенталя. Макс, меншенький, кивнув. Він розумів, що інакше не можна.

— Побачимо... Потім ще поміркуємо про все це.

Мориц Розенталь провів Штайнера до дверей.

— Горювати ніколи, — сказав він. — Надто велика скрута, Штайнере.

Той кивнув.

— Хоч би не попався хлопець зразу...

— Нічого, він остерегатиметься. Він уже тямущий парубійко.

Штайнер пішов до кафе Шперлера. Він давно вже не був там. Діставши фальшивий паспорт, він почав уникати місць, де його знали раніше.

Керн сидів на стільці під стіною, поставивши ноги на свою валізу, і спав, закинувши голову. Штайнер тихенько сів поруч: не хотів його будити. «Трохи постаршав, — подумав він. — Подорослішав».

Він обвів очима кафе. Біля дверей сидів ландгеріхтсрат Епштейн; на столі перед ним лежало кілька книжок і стояла склянка з водою. Епштейн був самотній, понурий; ніхто не сидів перед ним із трепетом у серці й півшилінгом у жмені. Штайнер озирнувся: певно, конкурент, адвокат Зильбер, переманив клієнтуру до себе! Однак Зильбера тут не було.

Кельнер підійшов сам, і з радісним виразом спитав, мов давнього знайомого:

— Знов до нас завітали?

— А ви мене пам'ятаєте?

— Ще б пак! Я вже тривожився за вас. Адже в нас тепер куди крутіші порядки стали. Вам коньяку, пане?

— Давайте. А де ж адвокат Зильбер?

— Йому теж не поталанило, пане. Заарештували й вислали.

— Он як! А пан Черніков давно тут був?

— На цьому тижні не з'являвся.

Кельнер приніс коньяк і поставив тацю на стіл. Ту ж мить Керн прокинувся, закліпав очима, тоді скочив на ноги:

— Штайнере!

— Я, я, — спокійно повів той. — На, випий оцей коньяк, він тебе вмить розбуркає.

Керн випив коньяк і сказав:

— Я вже двічі сюди приходив, сподівався тебе зустріти.

Штайнер усміхнувся:

— Ноги на валізі... Отже, жити не маєш де?

— Не маю.

— Можеш ночувати в мене.

— Справді? Це було б чудово! Я тут зупинився був у знайомих, але сьогодні вже мусив вибратися. Вони бояться тримати в себе людей більше як два дні.

— У мене тобі нічого боятись. Я живу за містом. Їдьмо зараз, бо ти, бачу, невиспаний.

— Правда, — погодився Керн. — Я стомився. Сам не знаю від чого.

Штайнер жестом підкликав кельнера. Той прибіг підтюпцем, мов старий бойовий кінь, давно вже списаний в обоз, на звук сурми.

— Дякую, — з надією в голосі сказав він, ще й не одержавши від Штайнера грошей, — щиро дякую, шановний пане!

А глянувши на чайові, приголомшено пробелькотів:

— Цілую ручку! Ваш покірний слуга, пане граф!

— Нам іти далеченько, аж у Пратер, — сказав Штайнер надворі.

— Куди завгодно, — відповів Керн. — Я вже зовсім прочумався.

— Поїдемо трамваєм. У тебе ж таки валіза. Що, все ще одеколон та мило?

Керн притакнув головою.

— Я живу вже під іншим прізвищем, але ти можеш спокійно називати мене Штайнером. Про всяк випадок я виступаю на сцені під власним прізвищем. У разі чого можна сказати, що це мій псевдонім. Або навпаки, залежно від обставин.

— То що ти зараз робиш?

Штайнер засміявся.

— Якийсь час заступав у одному трактирі хворого кельнера. Поки він не вийшов з лікарні. Зараз працюю асистентом в атракціонах Потцлоха. Прислужую в тирі, а вечорами даю сеанси телепатії. А в тебе є щось на меті?

— Нема нічого.

— Може, я зумію влаштувати тебе в нас. Нам часто буває потрібен підсобний робітник. Я завтра насяду з цим на Потцлоха. Найпри-

надніше те, що в Пратері ніколи нікого не перевіряють. І прописка непотрібна.

— Господи! — зрадів Керн. — Так це ж просто чудово. Мені якраз хотілося б надовше лишитись у Відні.

— Справді? — Штайнер скоса зиркнув на нього.

— Так.

Вони вийши з трамвая й пішли нічним Пратером. Біля одного фургона з віконцями, трохи осторонь містечка атракціонів, Штайнер зупинився, відімкнув двері, піднявся всередину й засвітив лампу.

— От ми, хлопчику, і вдома. Тепер треба спорудити тобі якусь постіль. — Він дістав з кутка дві ковдри та матрац і розстелив його на підлозі біля свого ліжка.

— Певно, голодний?

— Я вже й сам не тямлю, — відповів Керн.

— Отам у коробці є хліб, масло й шмат ковбаси. Зроби й мені бутерброд.

У двері тихенько постукали. Керн поклав ніж і прислухався, вже шукаючи очима вікно. Штайнер засміявся:

— Що, заяча звичка, синку? Певно, вже ніколи її не позбудемося. Заходь, Ліло! — гукнув він.

Увійшла висока ставна жінка й спинилася біля дверей.

— У мене гості, — сказав Штайнер. — Це Людвіг Керн. Молодий, але вже бувалий вигнанець. Він житиме в мене. Ти можеш зварити нам каву, Ліло?

— Чому ж ні...

Жінка дістала спиртівку, запалила її, поставила на неї каструльку з водою й заходилась молоти каву. Усе це вона робила майже безшумно, повільними, плавними рухами.

— А я думав, ти, Ліло, давно вже спиш, — сказав Штайнер.

— Не спиться мені...

Голос у жінки був низький, хрипкуватий. Вона мала вузьке, з правильними рисами обличчя й чорне, розділене посередині на проділ, волосся і схожа була на італійку, але говорила зі слов'янським акцентом.

Керн сидів на продавленому плетеному стільці. Він відчував тяжку змору; не тільки голову — все тіло обійняла сонна млость, якої він давно вже не знав. Його розслабило почуття безпеки.

— Ех, іще подушку б! — сказав Штайнер. — Тільки подушки й бракує.

— Дарма, — промовив Керн. — Я згорну піджак і підмощу. Або білизну вийму з валізи.

— У мене є подушка, — озвалася жінка.

Заваривши каву, вона встала й вийшла так само беззвучно, мов тінь.

— Нумо вечеряти! — сказав Штайнер, наливаючи каву в дві чашки з синім візерунком.

Вони заходились коло хліба й ковбаси. Жінка повернулася з подушкою, поклала її в головах Кернової постелі й сіла до столу.

— А ти не хочеш кави, Ліло? — спитав Штайнер.

Жінка похитала головою. Вона мовчки сиділа й дивилася, як вони їдять. Та ось Штайнер підвівся.

— Ну, час лягати. Ти ж, синку, певно, стомлений?

— Та вже знов розморило...

Штайнер погладив жінку по голові.

— Іди й ти спати, Ліло...

— Іду, — вона слухняно встала. — Добраніч вам.

Керн і Штайнер полягали. Штайнер погасив лампу.

— Ти знаєш, — озвався він трохи згодом із теплого мороку, — треба жити так, ніби додому вороття вже ніколи не буде.

— Згоден, — відказав Керн. — Мені це й не важко.

Штайнер запалив сигарету. Він курив повільно, рідко затягуючись. За кожною затяжкою червона жаринка на мить розгорялася ясніше.

— Хочеш закурити? — спитав він. — Потемки в тютюну зовсім інший смак.

— Давай. — Керн відчув дотик Штайнерової руки з сигаретами й сірниками.

— Ну, як тобі жилось там у Празі? — спитав Штайнер.

— Добре. — Керн помовчав, затягнувся сигаретою й додав: — Я там зустрів одну людину.

— І оце через неї приїхав до Відня?

— Ні, не тільки. Але вона теж тут.

Штайнер усміхнувся в темряву:

— Не забувай, що ти мандрівець, хлопчику. Мандрівцям теж потрібні пригоди, але не такі, що відривають шматок серця, коли доводиться рушати далі.

Керн мовчав.

— Це, власне, нічого не говорить проти самих пригод, — додав Штайнер. — І проти серця теж. А менш за все — проти тих, хто дає нам на чужині дрібочку тепла. Хіба що, може, трошки проти нас. Бо ж береш багато, а дати можеш мало.

— Я, по-моєму, зовсім нічого не можу дати. — Керна раптом пойняв смуток. Що він тямить? І що він може дати Рут? Тільки своє почуття. А це ж ніщо, здавалося йому. Бо він був молодий і наївний...

— «Нічого» — це куди більше, ніж «мало», хлопчику, — спокійно мовив Штайнер. — Це, по суті, майже все.

— Залежно від кого...

Штайнер усміхнувся.

— Не дрейф, хлопчику! Почуттю треба вірити. Сміливо кидайся у вир! Тільки серцем не прирастай. — Він погасив сигарету. — Ну, добраніч. Висипляйся. Завтра підемо до Потцлоха.

— Добраніч... Отут я таки висплюся!

Керн поклав сигарету й зарився головою в подушку Ліло. Смуток його ще не зовсім розвіявся, але водночас він почував себе майже щасливим.

9

Директор Потцлох був невисокий на зріст, верткий чоловічок з наїжаченими вусами й величезним носом, з якого раз по раз спадало пенсне. Він весь час перебував у великому поспіху, надто тоді, коли робити було нічого.

— Ну, що там? Швидше! — гукнув він, коли Штайнер підвів до нього Керна.

— Нам потрібен помічник, — сказав Штайнер. — Удень прибирати, а ввечері асистувати ясновидцеві. Ось я знайшов. — Він показав на Керна.

— А він що-небудь уміє?

— Усе, що нам треба.

Потцлох закліпав очима.

— Ваш знайомий? А скільки він хоче?

— Помешкання, харч і тридцять шилінгів. На перший час.

— Ого! Ціле багатство! — скрикнув директор Потцлох. — Оклад кінозірки! Ви що, Штайнере, розорити мене хочете? Таж майже стільки платять легальному робітникові, з документами! — додав він уже миролюбніше.

— Я й без грошей згоден, — поквапився сказати Керн.

— Браво, юначе! Отак і стають мільйонерами! Тільки скромні люди досягають успіху в житті, — Потцлох, усміхнувшись, шморгнув носом і підхопив рукою пенсне. — Але ви не знаєте Леопольда Потцлоха, останнього людинолюбця! Ви одержуватимете гонорар. Щомісяця

п'ятнадцять кругленьких шилінгів. Я сказав — гонорар, друже мій! Гонорар, а не платню. Віднині ви творчий працівник. П'ятнадцять шилінгів гонорару — це більше, ніж тисяча платні. А ви часом чого-небудь такого, знаєте, особливого не вмієте?

— Трохи граю на фортепіано.

Потцлох енергійним рухом начепив пенсне на носа.

— І тихенько грати вмієте? Так, знаєте, лірично?

— Навіть краще, ніж бравурно.

— Чудово. — Потцлох враз обернувся на фельдмаршала. — Розучіть що-небудь єгипетське. У номерах «розпилювання мумії» та «половина жінки» якраз до речі була б музика, — вже біжучи кудись, кинув він.

До закладу Потцлоха належали три атракціони: карусель, тир і панорама світових див. Уранці Штайнер показав Кернові частину його обов'язків: почистити мідні бляхи на збруї кращих карусельних коників та замести в каруселі.

Керн узявся до роботи. Він почистив не тільки коней, а й оленів, що ритмічно гойдалися на шарнірах, і лебедів, і слонів. Захопившись роботою, він навіть не почув, як підійшов Штайнер.

— Обід, синку! Ходімо їсти.

— Знову їсти?

— Знову, — притакнув головою Штайнер. — Якось незвично, еге? Ти ж потрапив до артистів, а тут панують найбільш міщанські звичаї у світі. У нас навіть підвечірок буває — кава з бісквітом.

— Казкове життя! — Керн вибрався з гондоли, запряженої китом. — Боже мій, Штайнере! Мене аж страх бере, як усе складається до ладу останнім часом. Спершу в Празі... тепер тут. Іще вчора я не знав, де переночувати, а сьогодні вже маю роботу, житло, мене кличуть обідати! Аж не віриться.

— А ти повір, — відказав Штайнер. — Дають — бери. Давній девіз мандрівників.

— Може, хоч трохи вдасться тут затриматись!

— На все життя! Чи принаймні на три місяці, поки не похолоднішає.

Ліло поставила на траві перед фургоном хиткий столик, принесла велику миску із зеленим супом та м'ясом і сама сіла біля Штайнера та Керна. День був сонячний, але в повітрі вже пахло осінню. На галявинці сохла розвішана на шворках білизна, поміж нею пурхало кілька зеленаво-жовтих метеликів.

Штайнер підняв руки над головою, потягся.

— Здорове життя! Ну, ходімо в тир.

Він показав Кернові рушниці, навчив заряджати їх.

— Є два типи стрільців. Честолюбні й заздрісні.

— Як і в житті! — цвіркнув директор Потцлох, який саме пробігав повз них.

— Честолюбні стріляють у гральні карти або у фігурки, — пояснював далі Штайнер. — Вони не небезпечні. А заздрісні прагнуть що-небудь виграти. — Він показав рукою на кілька етажерок у глибині тиру, заставлених плюшевими ведмедиками, ляльками, попільничками, пляшками вина, бронзовими статуетками, лампами тощо. — Їм і справді треба давати щось виграти. З нижніх полиць. Але хто виб'є п'ятдесят очок, той добирається до верхніх, де призи коштують по десять шилінгів, а то й більше. У такому випадку ти підсовуєш йому одну з чарівних кульок фірми «Потцлох і К°». На вигляд вони нічим не відрізняються від інших. Ось тут вони лежать, з цього боку. Стрілець твій аж рота роззявить, раптом вибивши цим пострілом лише два чи три очка. Трошечки надсипано пороху, розумієш?

— Розумію.

— Головне — не міняти рушницю, юначе! — додав директор Потцлох, що несподівано знову вигулькнув у них за спинами. — Це навіює підозру. А набої — нічого. Ну, і вмійте зводити баланс. Давати виграти — потрібно. А заробляти — необхідно. Ці дві речі треба збалансувати. Якщо ви це зумієте, значить, ви оволоділи мистецтвом жити. Я не перебільшую! Звісно, хто часто буває в тирі, той має право на приз із третьої полиці.

— Хто простріляє п'ять шилінгів, має право виграти яку-небудь бронзову богиню, — пояснив Штайнер. — Вона коштує шилінг.

— Юначе! — вигукнув нараз Потцлох патетично й грізно. — На одне я хочу звернути вашу увагу з самого початку: на головний приз. Він недоторканний, розумієте? Цю річ я з дому приніс. Гляньте, яка розкіш! — Він показав на срібний сервіз — пишну корзинку для фруктів і дюжину тарілок із ножами та виделками. — Мусите бодай умерти, але не допустити, щоб хтось набрав шістдесят очок! Пообіцяйте мені це!

Керн пообіцяв. Потцлох витер піт із лоба й ще встиг підхопити своє пенсне.

— Ух... Сама тільки думка... — видихнув він. — Моя дружина мене б зі світу зігнала! Це ж фамільна річ, юначе! — вигукнув Потц-

лох. — Фамільна річ у наш позбавлений традицій час! Ви знаєте, що таке фамільна річ, юначе? Гетьте, мовчіть, звідки вам знати!

Він помчав далі. Керн стояв і дивився йому вслід.

— Не бійся! — заспокоїв його Штайнер. — Однаково рушниці наші походять ще з часів облоги Трої. Крім того, як прийдеться скрутно, тобі допоможе Ліло.

Вони перейшли до «панорами світових див». Це був величенький павільйон на помості з трьома сходинами, обліплений строкатими афішами. Спереду приліпилася будочка каси у формі китайської пагоди — ідея Леопольда Потцлоха. Штайнер показав на афішу із зображенням чоловіка, очі якого сипали блискавками.

— «Альваро, феномен телепатії» — це я, хлопчику. А ти будеш моїм асистентом.

Вони зайшли до павільйону. Там було напівтемно й задушливо. Кілька рядків порожніх стільців, мов якісь привиди, безладно стояли в партері. Штайнер піднявся на сцену.

— Ну, слухай! Хто-небудь із глядачів ховає щось в іншого глядача. Здебільшого це буває пачка сигарет, коробок сірників, пудрениця або — найчастіше — шпилька. Просто диво, де в них ті шпильки беруться! А я повинен знайти цю річ. Запрошую на сцену когось із глядачів — хто забажає, — беруся з ним за руку й вирушаю на розшуки. Цим «зацікавленим глядачем», звичайно, буваєш ти й тоді просто ведеш мене до потрібної людини. Що ближче ми підходимо до неї, то дужче ти стискаєш мою руку. А як уже підійдемо — злегенька стукаєш мене по руці середнім пальцем. Це дуже просто. Я шукаю, поки ти постукуєш. Як перестанеш — я знатиму, що вже знайшов те місце. Якщо треба шукати вище або нижче — ти злегка тягнеш мою руку вгору чи вниз.

До павільйону влетів директор Потцлох.

— Ну як, тямить?

— А давайте спробуємо, — відповів Штайнер. — Сядьте в залі, директоре, і сховайте на собі що-небудь. Шпилька у вас є?

— Аякже! — Потцлох відігнув лацкан піджака.

— Я так і знав. — Штайнер одвернувся. — Сховайте її. А ти, Керне, потім поведеш мене.

Леопольд Потцлох вийняв шпильку і, хитро підморгнувши Кернові, застромив її під рант черевика.

— Ну, Керне, ведіть.

Керн зійшов на сцену, взяв Штайнера за руку й підвів його до Потцлоха. Штайнер почав шукати.

— Ой, я ж боюся лоскоту, Штайнере! — пирснув Потцлох і завищав.

За кілька хвилин Штайнер знайшов шпильку. Експеримент повторили ще й ще. Керн швидко навправлявся подавати знаки, і час, за який Штайнерові вдавалося знаходити в Потцлоха сірники, з кожним разом меншав.

— Непогано, — сказав Потцлох. — Потренуйтеся ще до вечора. Але головне от що, Керне: виступаючи в ролі глядача, ви повинні вагатися, розумієте? Не можна, щоб публіка запідозрила якийсь фальш. Тим-то ви й повинні вагатися. Ану ще раз, Штайнере, я йому покажу.

Він сів на стілець поруч Керна. Штайнер зійшов на поміст і заволав у порожній павільйон голосом ярмаркового закличника:

— А тепер я попрошу кого-небудь із шановного панства піднятися до мене на сцену! Тільки через дотик руки, без жодного слова відбудеться передача думки, і таким чином буде знайдено сховану річ!

Директор Потцлох нахилився вперед, наче хотів підвестись і щось сказати. Тоді завагався, засовався на стільці й засоромлено озирнувся довкола. Далі усміхнувся зніяковіло, наче виправдуючись, трошки звівся з стільця, хихикнув і знову швиденько сів. Нарешті, мовби пересиливши себе, встав і поважно, ніяково, цікаво й нерішуче водночас рушив до Штайнера, який мало не качався зо сміху.

Перед сценою він зупинився, обернувся до Керна й самовдоволено сказав:

— Ану, повторіть, юначе!

— Це неможливо! — вигукнув Штайнер.

Потцлох вишкірився, потішений його захватом.

— Ніяковість зобразити нелегко; я, ветеран сцени, це добре знаю. Тобто, я хочу сказати, справжню ніяковість.

— Нічого, він зуміє, він од природи несміливий, — запевнив Штайнер.

— Ну, гаразд. Я побіг до каруселі. — Потцлох шмигнув у двері.

— Вулканічний темперамент! — з пошаною сказав Штайнер. — Йому ж уже за шістдесят... А зараз я навчу тебе, що робити, коли ти не зможеш вагатися. Коли завагається хтось із справжніх глядачів. У нас тут десять рядів стільців. Пригладжуючи чуба, ти спершу показуєш на пальцях номер ряду, де сидить та людина. Потім так само показуєш номер стільця по порядку зліва. А тоді непомітно лапнеш себе за те місце, де в неї сховано предмет. Тоді я вже якось знайду...

— І цього досить?

— Цілком. У таких речах люди неймовірно недогадливі.

— Щось надто просто.

— Обман і повинен бути простий. Складні хитромудрі махінації майже ніколи не вдаються. Ми до вечора ще повправляємось. Ліло теж помагатиме. А зараз я тобі покажу нашого дідуся-рояль. Музейна річ. Один із найперших роялів у світі.

— Боюся, що я надто слабенько граю.

— Пусте! Підбери кілька гарних акордів і грай до «розпилювання мумії» тягуче, а до «половини жінки» — хвацькіше, стакато. Однаково тебе ніхто не слухатиме.

— Добре, я спробую, потім послухаєш, що в мене виходить.

Керн заліз у комірчину за сценою, де на нього вищирив жовті зуби клавішів рояль. Подумавши трохи, він обрав для мумії «Танець у храмі» з «Аїди», а для «половини жінки» — салонну п'єску «Весільний сон хруща». Тарабанячи по клавішах, Керн думав про Рут, про Штайнера, про вечерю, про все це несподіване щастя — і йому здавалося, наче ніколи в житті він ще не жив так добре.

Через тиждень до Пратера прийшла Рут. Вона з'явилась якраз на вечірню виставу в панорамі див. Керн посадовив її в першому ряду, а сам, досить-таки схвильований, побіг у свою комірчину до рояля. На честь такої нагоди він змінив репертуар — до мумії заграв «Японську серенаду», а до «половини жінки» — «Світи, світлячок!» Ці п'єси були ефектніші. Потім до демонстрації «Мунго, австралійської лісової людини», він уже з власної охоти заграв пролог із «Паяців» — свій коронний номер, що давав виконавцеві великий простір для арпеджіо та октав.

В антракті його спіймав Леопольд Потцлох.

— Люкс! — схвально вигукнув він. — Куди жвавіше, ніж звичайно! Хильнули, мабуть?

— Та ні, — відказав Керн, — просто такий настрій.

— Юначе! — Потцлох підхопив своє пенсне. — Так ви, значить, досі мене обдурювали? Слід було б зажадати від вас повернення платні! Віднині я вас зобов'язую завжди мати такий настрій. Артист це може, розумієте?

— Розумію.

— А замість компенсації ви від сьогодні супроводитимете музикою дресированих тюленів. Щось класичне, добре?

— Згода, — сказав Керн. — Я знаю уривочок із Дев'ятої симфонії, це якраз те що треба.

Він зайшов до залу й сів в одному з останніх рядів. Далеко попереду, між капелюшком із пір'їною та чиєюсь лисиною, у хмарі

тютюнового диму виднілася голова Рут. Ця голова здалась йому враз найграціознішою, найкрасивішою голівкою у світі. Часом, коли розвеселені глядачі ворушилися, вона зникала з очей, тоді несподівано з'являлася знову, мов далеке неясне видиво, і Керновi мало вірилося, що вона належить живій дівчині, з якою він потім розмовлятиме, йтиме поруч.

На естраду вийшов Штайнер. На ньому було чорне трико, розмальоване астрологічними знаками. Одна гладка дама сховала губну помаду в кишені у юнака, свого сусіда, і Штайнер запросив кого-небудь із глядачів зійти до нього на сцену.

Керн почав «вагатися». Він робив це просто-таки майстерно: навіть дійшовши до середини проходу, сіпнувся був іще назад, Потцлох підбадьорив його схвальним поглядом. Директор помилявся: це була зовсім не свідома акторська знахідка, просто Керновi раптом здалося, що він не зможе пройти повз Рут.

Але зрештою все вийшло чудово, зовсім легко.

Після вистави Потцлох підкликав його й спитав:

— Що це з вами діється сьогодні, юначе? Ви вагалися досконало! Навіть із потом ніяковості на чолі. Піт удати важко, я знаю. Як це ви примудрилися? Віддих затримували?

— Та ні, по-моєму, це просто сценічна гарячка.

— Сценічна гарячка? — Потцлох засяяв. — Нарешті! Щире хвилювання справжнього артиста перед виступом! Слухайте, Керне: віднині ви даватимете музичний супровід не тільки до тюленів, а й до лісової людини з Нейкельна, а я підвищую вам платню на п'ять шилінгів. Згода?

— Згода! — відповів Керн. — І десять шилінгів завдатку.

Потцлох вирячив очі.

— Ви вже й слово «завдаток» знаєте? — Він вийняв із кишені десятку. — Тепер у мене більше не лишилося сумніву: ви — справжній артист.

— Ну, дітки, йдіть гуляйте! — сказав Штайнер. — Тільки глядіть, щоб о першій годині були тут! На вечерю сьогодні гарячі пироги. Правда, Ліло?

Жінка кивнула.

Керн і Рут попрямували через галявину за тиром на галас каруселі. Вогні й музика містечка розваг ясною хвилею плеснули їм назустріч і обдали їх піною бездумних веселощів.

— Рут! — Керн узяв дівчину за руку. — Сьогодні в тебе буде великий вечір! Я витрачу на тебе не менш як п'ятдесят шилінгів.

— Що ти, що ти! Не треба! — Рут зупинилася.

— Мовчи! Я й п'ятдесяти тисяч не пошкодую, не те що п'ятдесяти шилінгів, бо я їх однаково не маю. Але для тебе я їх таки витрачу, навіть не маючи. Ось побачиш. Ходімо!

Вони рушили до «дороги привидів». Це була велетенська споруда з підвішеними високо в повітрі рейками. По ній мчали невеличкі вагончики, з яких лунав регіт і крики. Біля входу товпилися люди. Керн, тягнучи дівчину за руку, пропхався до каси.

— Хелло, Джордже! — загледівши його, гукнув касир. — Заходьте, будьте ласкаві!

Керн відчинив дверцята низенького вагончика.

— Сідай!

Рут спантеличено глянула на нього. Керн засміявся:

— Так, так! Справжні чудеса. Платити не треба.

Вагончик рушив, з шаленим розгоном злетів по рейках круто вгору й скотився в темний тунель. Із темряви, завиваючи, виринуло закуте в ланцюги чудовисько й простягло лапи до Рут. Дівчина скрикнула й притулилась до Керна. Далі перед їхніми очима розкрилася могила й кілька скелетів проторохтіли своїми кістками монотонний жалобний марш. Вагончик вилетів з тунелю, скрегонув на повороті колесами й знову звалився в похилий колодязь. Звідти назустріч їм мчав другий вагончик, де теж сиділо двоє, щільно пригорнувшись одне до одного, й перелякано дивились на них. Зараз вони зіткнуться... Та раптом вагончик знов мотнуло на повороті, дзеркало зникло, й вони влетіли в димну, задушливу печеру, де по їхніх обличчях ковзнули чиїсь вологі руки.

Минувши останній привид — старезного сльозавого діда, — вони виїхали на денне світло. Вагончик зупинився. Рут і Керн вийшли. Дівчина провела рукою по очах і сказала, усміхаючись:

— Як тут тепер гарно стало! Світло, повітря... і дихати можна, й ходити...

— Ти була коли-небудь у блошиному цирку? — спитав Керн.

— Ні.

— Ну, то ходімо!

— Сервус, Чарлі! — привітала його білетерка блошиного цирку. — Що, вихідний сьогодні? Заходьте, заходьте! У нас якраз виступає Олександр Другий.

— Знов задарма! — вдоволено глянувши на Рут, пояснив Керн. — Ходімо!

Олександр Другий виявився досить великою рудуватою блохою, яка вперше самостійно виступала перед публікою. Дресирувальник трошки хвилювався: Олександр Другий досі ходив тільки лівим переднім конем у четверні й мав уперту, норовливу вдачу. Публіка — п'ять душ разом із Керном та Рут — напружено спостерігала його.

Однак Олександр Другий виступив бездоганно: пробіг ристю, покрутився на трапеції і навіть свій коронний номер — вправи на балансирі — виконав чітко, й разу не схибнувшись убік.

— Браво, Альфонсе! — Керн потиснув гордому дресирувальнику скусану блохами руку.

— Дякую. А вам, мадмуазель, сподобалося?

— Просто чудесно! — Рут також потисла йому руку. — Я взагалі не розумію, як це вам удається.

— Дуже просто... Школа. І терпіння. Мені якось один казав, що можна видресирувати й камінь, коли б тільки мати досить терпіння. — Альфонс лукаво примружив очі. — А знаєш, Чарлі, з Олександром Другим я вдався до невеличких хитрощів. Я його перед виставою півгодини ганяв запряженого в гармату. У важку мортиру. От він як виморився, то й став слухняний.

— У гармату? — перепитала Рут. — Невже й у бліх є гармати?

— Навіть важка польова артилерія! — У нагороду Альфонс підпустив Олександра Другого до своєї покусаної руки. — Це, щоб ви знали, найпопулярніше в нашій програмі, мадмуазель! А популярність — це гроші.

— Але вони не стріляють одні на одних, — додав Керн. — Не винищують самі себе, і в цьому вони розумніші за нас.

Рут і Керн пішли на механічний автодром.

— Здоров був, Пеперлю! — гаркнув чоловік при вході, силкуючись перекричати металічний брязкіт. — Беріть сьомий номер, добре буцається!

— Тобі ще не здається, що я бургомістр Відня? — звернувся Керн до Рут.

— Навіть більше! Власник Пратера!

Автомобільчик зірвався з місця, штовхнув другого, третього й скоро опинився в самісінькій веремії. Керн, сміючись, пустив з рук кермо. Рут — серйозна, брови зведені над переніссям — сама спробувала правувати, але зрештою теж покинула, обернулась до Керна, немов вибачаючись, і всміхнулася — тією ясною усмішкою, такою нечастою в неї, що робила її лице лагідно-дитинним: в око впадали раптом уже не густі чорні брови, а повні, червоні уста.

Вони зайшли ще до півдесятка різних павільйончиків та атракціонів, надивились на все — від морських левів, що вміли рахувати, до індійських факірів-ворожбитів, — і ніде з них не взяли ані копійки.

— От бач, — гордовито сказав Керн, — вони хоч і не пам'ятають, як мене звуть, але пускають усюди задарма. Оце й є справжня народна солідарність.

— Так нас і на гігантське коло пустять без грошей? — спитала Рут.

— Ну аякже! Ще й з особливою честю! Я ж член трупи директора Потцлоха. Ходімо зараз туди!

— Сервус, Шані! — мовив касир. — З панною нареченою?

Керн кивнув і почервонів. Він боявся навіть глянути на Рут.

Касир узяв із купки, що лежала поруч нього, дві яскраві поштові картки й простяг їх дівчині. На картках було зображене гігантське коло з панорамою Відня.

— На згадку, фройляйн.

— Щиро дякую.

Вони зайшли в одну з кабінок і сіли біля віконця.

— Я просто не хотів розводитися перед ним щодо тієї «нареченої», — почав виправдуватись Керн. — Аби не затримуватися.

Рут засміялась.

— Зате ж нам і особлива честь! Оці картки. Шкода тільки, що нікому послати їх.

— Нікому, — погодився Керн. — А якщо й є кому, то нема адреси.

Кабінка тихо пливла вгору, і внизу великим віялом помалу розгорталася панорама Відня. Спершу Пратер із ясними ланцюжками освітлених алей, що подвійними разками перлів лежали на темних грудях гаю; далі, наче велетенська діадема з рубінів і смарагдів, барвисте сяйво ярмарку веселощів, і нарешті залите вогнями, майже неосяжне для ока місто, а за ним вузенька імлиста смужка далеких пагорбів.

Вони були самі в кабінці, що плавною дугою піднімалася все вище та вище, аж, перекотившись через вершину, попливла вниз, — і їм зненацька стало здаватися, ніби вони сидять не в кабінці гігантського кола, а в якомусь безшумному літаку, і земля внизу повільно обертається, тікаючи з-під них. Ніби вони, зовсім одірвані від неї, летять у якомусь зачарованому повітряному кораблі, що не має де приземлитись, а під ними пропливають тисячі людських домівок, тисячі освітлених будинків і квартир, що ждуть своїх мешканців додому, — аж до самого обрію хатні вогні, затишні житла, що ваблять і кличуть до себе, але жодне серед них не їхнє. А вони пролітають над ними

в темряві безпритульності, і все, що вони можуть засвітити, — це безрадісна свічка туги за своїм домом.

Віконця фургона були розчинені навстіж. У гаю стояла задуха й безвітря. Ліло застелила ліжко строкатою ковдрою, а на Кернову постіль накинула стару плюшеву завісу з тиру. У вікні погойдувалися два барвисті паперові ліхтарики.

— Венеціанська ніч сучасних кочовиків, — сказав Штайнер. — Ну, відвідали концтабір у мініатюрі?

— Що-що?

— «Дорогу привидів».

— Атож.

Штайнер засміявся.

— Каземати, карцери, кайдани, кров і сльози... «Дорога привидів» не відстає від життя, правда, дівчинко? — спитав він Рут, підводячись. — Вип'ємо по чарці, абощо! — І взяв зі столу пляшку.

— Налити й вам, Рут?

— Налийте, та побільше!

— А тобі, Керне?

— Мені подвійну порцію.

— Ого! Дітки, з вас будуть люди! — здивувався Штайнер.

— Це я просто на радощах, — пояснив Керн.

— Налий і мені чарку, — сказала Ліло, що саме ввійшла, несучи на тарілці смажені пироги.

Штайнер налив їй, тоді підняв свою чарку й усміхнувся.

— Хай живе депресія — понура мати радощів!

Ліло поставила пироги й принесла ще фаянсову ринку з огірками та темний хліб на тарілці. Потім узяла свою чарку й повільно випила. Світло лампіона іскрилось у прозорій рідині, і здавалося, наче жінка п'є з рожевого діаманта.

— Наллєш мені ще? — спитала вона Штайнера.

— Скільки хочеш, меланхолійне дитя степів. Рут, а вам?

— Теж.

— Налий і мені, — озвався Керн. — Я ж дістав від Потцлоха надбавку.

Усі знову випили й узялися до гарячих пирогів із м'ясом та капустою.

Після вечері Штайнер сів на своє ліжко й закурив. Керн і Рут примостилися долі, на Керновій постелі. Ліло заходилась прибирати зі столу. Її велика тінь рухалась по стіні фургона.

— Заспівай, Ліло, — попросив Штайнер.

Жінка кивнула й зняла з гвіздка в кутку гітару. Голос її, зазвичай хрипкуватий, коли вона заспівала, став чистий, звучний. Вона сиділа в сутіні. Незворушне обличчя її ожило, очі засяяли диким, тужливим сяйвом. Ліло співала російські народні пісні й старовинні циганські. Співала довго, врешті замовкла і глянула на Штайнера. Світло лампіонів відбилось у її очах.

— Співай іще, — сказав Штайнер.

Ліло взяла кілька акордів. Потім замугикала одну за одною простенькі монотонні мелодії, з яких часом виривалися гучніші слова, мов птахи з мороку широких степів, — пісні кочівлі, чуткого сну в шатрах, і здавалося, наче й їхній фургон у хисткому світлі паперових ліхтариків обернувся на шатро, нашвидкуруч напнуте серед ночі, наче й їм завтра вирушати далі.

Рут сиділа перед Керном, спираючись плечима на його високо підібгані коліна, і його грів м'який теплий дотик її спини. Голову вона відкинула назад, на його руки, і тепло її вливалося через них йому в кров, знесилюючи його невідомим досі жаданням. Щось темне ломилося йому в душу і рвалося з неї, і було воно в ньому самому, і в грудному жагучому голосі Ліло, і в диханні ночі, й у бентежному плині його думок, і в тій осяйній хвилі, що раптом підняла й понесла його кудись. А голівка дівчини довірливо лежала в його складених чашею долонях.

Коли Керн проводжав Рут, у Пратері було вже тихо. Павільйони стояли запнуті сірим брезентом, шум натовпу змовк, над недавнім галасом та штовханиною, ляскотом пострілів у тирах та верещанням на гойдалках знову беззвучно піднявся ліс, поховавши під собою строкате й сіре струп'я балаганів.

— Ти вже хочеш додому? — спитав Керн.

— Сама не знаю... Ні, не хочу.

— Давай погуляємо ще. Походимо гаєм. Мені зараз хочеться, щоб «завтра» не настало ніколи.

— І мені. Завтра ж знову буде страх і непевність. А тут так гарно!

Вони йшли крізь темряву, загорнені в м'яку тишу, наче в невидиму вату. Дерева стояли над ними непорушні, навіть листя не шелестіло.

— Може, лише ми одні зараз не спимо...

— Навряд... Поліцаї завжди лягають пізніше за всіх.

— Тут поліцаїв немає. Жодного. Це ж ліс. Як приємно тут іти! Власних кроків не чутно.

— Справді, нічого не чути...

— Е, ні, тебе я чую. А може, себе самого? Я вже не можу собі уявити себе без тебе.

Вони йшли і йшли. Було так тихо, аж у вухах дзвеніло — неначе тиша затаїла віддих і чекала з далини чогось страхітливо чужого.

— Дай мені руку, — сказав Керн. — А то мені страшно: що як тебе раптом не стане?

Рут пригорнулася до нього. Її волосся лоскотало йому щоку.

— Рут, — сказав він, — я знаю, це просто крихітка взаємності серед тривоги й порожнечі. Але для нас це, либонь, важить більше, ніж деякі речі, що їх називають гучними словами.

Рут припала щокою до його плеча. Вони трохи постояли так.

— Ти знаєш, Людвігу, — промовила дівчина, — мені часом хочеться, щоб нічого більш не було... Хочеться отак просто впасти на землю й згаснути.

— Ти стомилася?

— Ні, ні... Я не стомлена. Я ладна все життя так іти. Тут так м'яко ступати... І не б'єшся ні об що.

Знявся вітер. Листя над їхніми головами зашуміло. Кернові впала на руку тепла дощова крапля. Друга черкнула по щоці. Він глянув угору.

— Дощ починається, Рут.

— Справді...

Краплі посипались рясніше.

— Накинь мій піджак, — сказав Керн. — Мені байдуже, я звичний.

Він угорнув плечі дівчини в піджак, ще теплий теплом його тіла, і на серці в Рут стало зненацька спокійно-спокійно.

Вітер стих. Ліс немовби на мить притамував дух; потім темряву прорізала беззвучна біла блискавка, дрібно заторохтів грім, і дощ раптом линув як з відра, неначе блискавка продерла небо.

— Побігли! — гукнув Керн.

Вони кинулись до каруселі, що, обвішана брезентом, невиразно чорніла в нічній темряві, мов якийсь розбійницький замок. Керн підняв з одного боку брезент, вони обоє залізли всередину й стали, важко дихаючи, ніби накриті велетенським чорним барабаном, у який безперестану бив барабанщик-дощ.

Керн ухопив дівчину за руку й повів за собою. Очі їхні скоро звикли до темряви. Перед ними примарно здіймалися чорні силуети здиблених коней; олені закам'яніли у своєму вічному зачарованому бігові; розгорнули крила лебеді, сповнені таємничого сподівання; і, ще темніші серед темряви, спокійно височіли могутні спини слонів.

— Іди сюди! — Керн потяг Рут до однієї з гондол, назбирав по сидіннях плюшевих подушок і вимостив ними дно. Потім стяг з одного слона гаптований золотом чепрак.

— От маєш тепер покривало, мов яка принцеса.

Надворі протягло розкочувався грім. Спалахи блискавок кидали тьмаве, бліде світло в теплий морок шатра, і щоразу з пітьми виринали гіллясті роги та цяцькована збруя на тваринах, що виступали поважно й мирно у своєму вічному колі, мов неясне, далеке видиво заклятого раю. Керн бачив бліде обличчя Рут, темні очі; укриваючи дівчину, він відчув під рукою її груди — такі ж незнані, чужі, такі ж дивно наснажені, як тієї пам'ятної ночі в готелі «Бристоль», у Празі.

Гроза швидко насувалася. Грім глушив торохтіння дощу по туго нап'ятому брезентові, з якого потоками струміла вода; від його ударів аж земля двигтіла. І раптом у лункій тиші після останнього, найсильнішого струсу карусель зрушилась і почала поволі обертатись — повільніше, ніж удень, ніби неохоче, ніби з якогось таємного примусу. Музика теж звучала повільніше, ніж удень, і химерно переривалась паузами. Зробивши півоберта, карусель спинилась; замовкла й шарманка; немов розсипавшись від утоми, і тільки дощ усе шелестів — найпредковічніша колискова пісня у світі.

ЧАСТИНА ДРУГА

10

Безлюдний майдан перед університетом зализало полудневе сонце. Небо було ясне, синє, над дахами снувала метушлива зграйка ластівок. Керн стояв по другий бік майдану й чекав на Рут.

З широких дверей університетського корпусу вийшли перші студенти й почали спускатися сходами. Керн витягнув шию, шукаючи очима коричневий беретик Рут. Вона завжди виходила одна з перших. Але сьогодні її чомусь не було. Та й потік студентів раптом урвався, і дехто з тих, що вже були вийшли, повернув назад. Певно, там щось сталося.

Зненацька, ніби виштовхнутий вибухом, із дверей валонув цілий гурт студентів. Бійка! До Керна долетіли вже й вигуки:

— Геть євреїв!

— Бий кривоносих!

— У Палестину їх!

Керн швидко перейшов майдан і став під правим крилом будівлі. Потрапляти в колотнечу йому ні в якому разі не можна було, але він хотів триматись якомога ближче, щоб визволити Рут, якщо буде треба.

Група студентів-євреїв, чоловік тридцять, намагалися прорватись: вони збилися тісною купкою і проштовхувалися сходами вниз. Десь так душ зі сто інших, вимахуючи кулаками, напирали на них з усіх боків.

— Розколоти їх! — горлав високий чорнявий молодик, більш схожий на єврея, ніж будь-хто з оточеного гурту. — Поодинці їх обробляти!

Кільканадцять напасників на чолі з ним, дико горлаючи, вклинились поміж євреїв і стали оддирати їх по одному та штовхати до гурту своїх спільників, які одразу ж накидалися на них з кулаками та палицями.

Керн тривожно шукав поглядом Рут. Не бачачи її серед оточених, він сподівався, що дівчина лишилась в університеті. На сходах біля

дверей стояло вже тільки двоє професорів. Один, рожевощокий, із сивою, розділеною надвоє бородою, як у цісаря Франца-Йосифа, усміхаючись, потирав руки, а другий — кощавий, суворий — з незворушним обличчям дивився на бійку.

З того боку майдану надбігло кілька поліцаїв. Перший зупинився неподалік від Керна й сказав до двох інших:

— Стійте! Не втручайтесь!

Ті теж спинилися.

— Євреї? — спитав один із них.

Перший ствердно кивнув. Помітивши Керна, він пильно поглянув на нього, Керн удав, ніби нічого не чує; неквапливо вийняв сигарети, закурив і з байдужим виглядом одійшов на кілька кроків убік. Поліцаї стояли, поскладавши руки на грудях, і зацікавлено дивились на бійку.

Із колотнечі вирвався низенький студентик-єврей, постояв якусь мить, кліпаючи очима, немов засліплений, потім угледів поліцаїв і кинувся до них:

— Чого ж ви стоїте! Поможіть! Швидше! Адже повбивають!

Поліцаї витріщили на нього очі, мов на якусь комаху. Жоден із них не відповів ні слова. Студентик якусь хвилину безтямно дивився на них, тоді мовчки повернувся й пішов назад, до натовпу. Та не ступив він і десяти кроків, як звідти вискочили двоє студентів і налетіли на нього.

— Ах ти, жидисько! — гукнув передній. — Справедливості захотілося! Ось тобі, маєш!

І з виляском ударив студентика в обличчя. Той упав, почав був підводитись, та другий напасник ударом ноги в живіт знову звалив його. Потім вони вдвох схопили його за ноги й поволокли, наче лантух, по бруку. Марно маленький студентик чіплявся руками за каміння. Його побіліле лице, звернене до поліцаїв, було схоже на маску жаху. Із чорного отвору розтуленого рота стікала на підборіддя цівочка крові. Але він не кричав.

У Керна пересохло в роті. Його поривало кинутись на цих двох погромників, але він знав, що поліцаї поглядають на нього, тому, ціпеніючи від люті, змусив себе відійти в другий кінець майдану.

Студенти протягли свою жертву зовсім близько повз нього. Вони сміялися, блискаючи білими зубами, і в їхніх обличчях не було ані сліду злості. Ті обличчя просто світилися щирою, невинною радістю, наче хлопці брали участь у якійсь спортивній грі, а не тягли по бруківці скривавлену людину.

Але тут з'явилася поміч. Високий білявий студент, який досі тримався осторонь бійки, бридливо скривився, побачивши, як повз нього тягнуть малого студентика; він трохи підсмикнув рукава піджака, повільно ступив кілька кроків уперед і двома різкими, замашними ударами повалив на брук мучителів малого. Відтак ухопив за комір виваляного в поросі студентика, поставив його на ноги й буркнув:

— Ну, вшивайся! Та швидко!

Потім так само неквапливо, наче в задумі, рушив до розлюченого стовписька. Нагледівши чорнявого заводія, він правою рукою так страхітливо вгатив йому в перенісся, а лівою — майже невловимим рухом — у підборіддя, що той гепнувся додолу, мов колода.

Цієї миті Керн помітив Рут. Простоволоса — видно, загубила берет, дівчина якось вибралася з юрмища. Керн метнувся до неї.

— Швидше! Швидше, Рут! Тікаймо звідси!

У першу мить дівчина не впізнала його.

— Поліцію кличте! — бліда від хвилювання, вихлюпнула вона з себе. — Де ж поліція?!

— Поліція нам не допоможе! Ще й нас аби не похапала! Тікаймо подалі звідси, Рут!

— Так, так... — дівчина глянула на нього, немов прокидаючись зі сну. Обличчя її раптом змінилося, видно було, що вона от-от заплаче. — Так, Людвігу! Тікаймо! — вимовила Рут якось чудно, надломленим голосом.

— Ну, мерщій! — Керн ухопив дівчину за руку й потяг за собою. Позаду знялася нова хвиля галасу. Оточеним євреям пощастило прорватися, частина їх пустилась через майдан навтьоки, а юрма бешкетників повалила за ними, і Керн та Рут опинились нараз у самій гущі.

— А, Ревекка! Сара! — один із напасників простяг руку до дівчини.

У Керна неначе розпросталась усередині якась пружина. Він украй здивувався, побачивши, що студент перед ним повільно падає. Керн сам не тямив, коли це він ударив його.

— Непоганий прямий удар! — схвально гукнув хтось поруч.

Обернувшись, Керн побачив високого білявого студента. Той якраз, ухопивши за в'язи двох бешкетників, стукнув їх голову об голову, ще й примовив:

— Дубові, не розіб'ються!

І, пустивши їх, наче мокрі мішки, з рук, тут-таки згріб іще двох.

Керна вдарили палицею по руці. Червоний туман люті застелив йому очі, він рвонувся вперед, розмахуючи кулаками, розбив комусь

окуляри, звалив когось із ніг. Нараз щось оглушливо гупнуло йому в голову і червоний туман став чорним.

Опритомнів він у поліції. Комірець сорочки був розірваний, щока закривавлена, в голові й досі гуло. Керн підвівся й сів.

— Салют! — сказав хтось поруч. То був високий білявий студент.

— Що за чортівня! — озвався Керн. — Де це ми?

Студент засміявся.

— У поліції, братику. День-два подержать і випустять.

— Мене — ні. — Керн озирнувся довкола. У камері, крім нього, було ще семеро; опріч білявого, самі євреї. Рут серед них не було.

Білявий студент знову засміявся.

— Чого ви так оглядаєтесь? Думаєте, схоплено не тих, кого слід? Помиляєтесь, любий мій! Не забіяка, а побитий винен! Бо він був причиною звади. Найновіший погляд!

— Ви не бачили, що сталося з дівчиною, котра була коло мене? — спитав Керн.

— З дівчиною? — Білявий на мить задумався. — Та, мабуть, нічого. А що з нею могло статися? Адже дівчат у бійці не чіпають.

— Ви певні цього?

— Атож. Майже певен. Та й поліція ж зразу прибігла.

Керн похнюпився. Отож-то й є, що поліція... Правда, паспорт Рут іще дійсний, нічого страшного їй не могли зробити.

— А крім нас вісьмох іще кого-небудь забрали? — спитав він.

Білявий похитав головою.

— Навряд. Я був останній. До мене вони ледве наважились підступитися.

— Точно нікого?

— Нікого. Якби ще кого взяли, то й він був би тут. Адже ми ще у вартівні.

Керн зітхнув із полегкістю. Видно, справді з Рут не сталося нічого.

Білявий студент насмішкувато дивився на нього.

— Що, похмілля? З невинуватими завжди таке буває. Коли вже терпіти, то краще, як є за що. По суті, єдиний, хто потрапив сюди згідно з добрим старим законом, це я. Адже я встряв у бійку з власної охоти. От тому я й не журюся.

— О, це було вельми шляхетно з вашого боку.

— Ет, шляхетно! — зневажливо відмахнувся білявий. — Я сам давній юдофоб, але ж не можна спокійно стояти й дивитися на

таке свинство. А у вас, треба сказати, один раз вийшов чудовий прямий удар. Різкий, блискавичний! Займалися коли-небудь боксом?

— Ні.

— Так треба зайнятися. У вас непогані здібності, ви тільки надміру запальний. Якби я був єврейським папою, я видав би буллу, щоб усі євреї щодня одну годину вправлялися в боксі. Побачили б ви тоді, як притихли б перед вами ці хлоп'ята.

Керн обережно помацав голову.

— Зараз мені не до боксу.

— Гумовий кийок, — спокійно пояснив студент. — Наша славна поліція... Завжди на боці переможця. Нічого, до вечора ваша голова одійде, і почнемо вправи. Однаково ж робити нам тут нема чого. — Піднявши на нари свої довгі ноги, він оглядівся по камері. — От ми вже й відсиділи дві години. Ну й нудота ж тут! Якби хоч карти, заграти в «чорного Петера» абощо, це ж будь-хто вміє! — Він окинув зневажливим поглядом студентів-євреїв.

— Карти в мене є! — Керн поліз у кишеню. Штайнер ще того разу лишив йому на згадку колоду шулера Фреда, і він носив її відтоді завжди при собі, мов якийсь талісман.

Студент глянув на нього з повагою.

— Низько кланяюсь! Тільки не скажіть мені тепер, що ви вмієте грати лише в бридж. Євреї ж більш ні в що не грають.

— А я тільки наполовину єврей. Я граю в скат, тарок, яс і покер, — відказав Керн не без гордості.

— Шикарно! Тоді я перед вами пасую. У яс я не вмію.

— Це швейцарська гра. Я вас навчу, коли хочете.

— Добре. А я зате дам вам кілька уроків боксу. Обмін духовними цінностями.

Вони грали до самого вечора. Студенти-євреї тим часом дискутували про політику та справедливість, але так і не дійшли якогось висновку. Керн із білявим грали спершу в яс, потім у покер. Керн виграв у покер сім шилінгів, не осоромивши свого вчителя Штайнера. Туман у його голові потроху танув. Він намагався не думати про Рут: однаково помогти їй він ніяк не зможе, тільки себе вимучить думками. А йому для допиту треба мати спокійні нерви.

Білявий зібрав карти й сплатив Кернові свій програш.

— Ну, тепер друга частини програми. Починаємо робити з вас другого Джека Демпсі.

Керн підвівся. Він почувався ще зовсім кволим.

— Боюся, нічого не вийде. Моя голова ще не витримає другого удару.

— Вашої голови вистачило на те, щоб виграти в мене сім шилінгів! — усміхнувся білявий. — Подолайте в собі жалюгідного страхопуда! Хай озветься у вас кров забіяки-арійця! А гуманну іудейську половину вашого «я» заженіть у кут!

— Та я вже цілий рік це роблю.

— Чудово. Отже, голову поки що будемо щадити. Почнемо з ніг. Легкість ніг — це головне в боксі. Боксер повинен пританцьовувати. Пританцьовуючи, вибивають своєму партнерові зуби. Ніцше на практиці!

Білявий став у боксерську стійку, погойдався на напівзігнутих ногах і зробив кілька поперемінних кроків уперед і назад.

— Повторюйте за мною!

Керн повторив його рухи. Студенти-євреї облишили свою дискусію. Один із них, в окулярах, підвівся й спитав:

— Може, ви й мене навчите?

— А чого ж! Скидайте окуляри. — Білявий поплескав його по плечу. — Заграй, давня кров Маккавеїв!

Зголосилося ще двоє учнів. Інші троє лишились на нарах і тільки з холодною цікавістю спостерігали за ними.

— Двоє станьте ліворуч, двоє праворуч! — командував білявий. — Починаємо прискорений курс брутальності — треба надолужити прогаяне за тисячоліття. Отже, запам'ятайте головне: в боксі б'є не рука, б'є весь корпус.

Він скинув піджак, учні теж, і після коротенького пояснення почалися вправи. Усі четверо завзято тупцювали у напівтемній камері.

Білявий з менторським виглядом дивився на своїх упрілих вихованців.

— Ну, гаразд, — сказав він нарешті, — це ви вже знаєте. Повправляйтесь, відсиджуючи свої вісім днів за підбурювання щирих арійців до расової ненависті. Тепер хвилинка-друга відпочинку. Дихайте глибше, відсапайтесь! А зараз я покажу вам короткий прямий удар — пружинистий стрижень боксу!

Він показав, як виконується цей удар, потім згорнув клубком свій піджак, підняв на рівень обличчя й звелів учням бити по згорткові.

Серед самого розпалу вправ двері раптом відчинились і служник-арештант заніс на таці кілька мисок з гарячою юшкою.

— Ой, що це!.. — він мерщій поставив тацю з мисками й гукнув позад себе у коридор: — Варта! Скоріше! Вони й тут зчепилися!

Надбігли два поліцаї. Білявий студент спокійно поклав згорнений піджак, четверо новоспечених боксерів вмить шаснули по кутках.

— Ех ти, динозавр! — владно напустився білявий на служника. — Баран тупоголовий! Сучка ти тюремна! — Потім обернувся до поліцаїв: — Те, що ви тут бачили, — це урок гуманізму. І ваша поява з нетерпелячою рукою на руків'ї гумового кийка була зайвою, розумієте?

— Ні, — відповів один поліцай.

Білявий глянув на нього з глузливим співчуттям.

— Тілесні вправи! Гімнастика! Зарядка! Тепер збагнули? Це що, наша вечеря?

— Авжеж, — підтвердив служник.

Білявий нахилився над мискою, гидливо скривив обличчя й несподівано загорлав:

— Заберіть геть! Як ви посміли принести мені оці помиї? Мені, синові голови верховного суду? Вам що, служба набридла? — Він пронизав поліцаїв гострим поглядом. — Я буду скаржитись! Викличте зараз же районного комісара! Негайно відведіть мене до начальника міської поліції! Завтра мій батько за вас міністрові юстиції такого перцю дасть!

Поліцаї лупали на нього очима, не знаючи, присадити їм цього крикуна чи остерегтися. А білявий студент не зводив з них пронизливого погляду.

— Це звичайний тюремний харч, пане... — обережно промовив нарешті старший поліцай.

— А хіба я в тюрмі? — Білявий аж потемнів від образи. — Я під арештом! Ви що, не знаєте різниці?

— Та знаємо, знаємо... — поліцай уже явно злякався. — Звісно, пане, ви можете харчуватися за свій кошт. Це ваше право. Дайте служникові гроші, й він принесе вам гуляш...

— Нарешті розумне слово! — змінив білявий гнів на ласку.

— Ну... і, може, пляшку пива...

Білявий зміряв поліцая очима.

— А ви мені подобаєтесь! Я замовлю за вас слівце! Як вас звуть?

— Рудольф Егер.

— Чудово! Молодця! — Студент дістав із кишені гроші й дав служникові. — Дві порції гуляшу з картопляним пюре. Пляшку сливовиці...

— Алкогольні напої... — розкрив був рота поліцай Рудольф Егер.

— Дозволяються, — докінчив за нього білявий. — І дві пляшки пива — одну для варти, другу для нас.

— Красно дякую, цілую ручку! — зрадів Рудольф Егер.

— Якщо пиво не буде свіже й холодне, як лід, — попередив служника син голови верховного суду, — я відпиляю тобі ногу. Якщо ж буде хороше, решту грошей візьмеш собі.

— Не турбуйтесь, пане граф! — радісно озвався служник. — От де справжній, щирозлотий віденський гумор!

Незабаром він приніс замовлене. Студент запросив вечеряти й Керна. Той, бачачи, як євреї понуро сьорбають баланду, став був відмовлятися.

— Будьте зрадником! Це тепер модно! — підохотив його студент. — Крім того, я ж вас частую як партнера по картах.

Керн сів їсти. Гуляш так смачно пахтів... Та й, зрештою, він же не має паспорта... і взагалі тільки наполовину єврей.

— А ваш батько знає, що ви сидите тут? — спитав він.

— Мій батько? — Білявий зареготав. — Господи! Та він живе в Лінці, торгує полотном! У нас своя крамниця.

Керн сторопіло витріщився на нього.

— Любий мій, — спокійно сказав студент. — Ви, здається, ще не знаєте, що ми живемо в епоху блефу! На зміну демократії прийшла демагогія. Цілком природна послідовність. Ну, будьмо!

Відкоркувавши сливовицю, він налив чарку й підніс студентові в окулярах.

— Дякую, я не п'ю, — зніяковіло відмовився той.

— Звичайно! Я так і знав! — Білявий сам вихилив горілку. — За одне тільки це інші довіку переслідуватимуть вас. Ну, а як ми, Керне? Упораємо пляшечку вдвох?

— А чого ж!

Вони випили сливовицю до дна, потім полягали на нарах. Керн думав, що зразу ж засне, та, ледве задрімавши, знову й знову прокидався. «Ех, біс його матері! — думав він. — Тільки б знати, що там з Рут! І чи надовго вони мене запакують?»

Він дістав два місяці тюремного ув'язнення. Бешкет, завдання тілесних ушкоджень, опір представникам влади, повторний нелегальний перехід кордону — лишалось тільки дивуватися, як це йому не припаяли десять років.

Того ж дня він попрощався з білявим, котрого випустили на волю. Потім Керна відвели вниз, звеліли здати свій одяг і видали тюремний. Стоячи під душем, він пригадав, як його колись уразило, коли йому вперше наділи наручники. І йому здалося, ніби це було страшенно давно. Тепер він був навіть задоволений тюремним одягом: принаймні свій не псуватиметься.

Його товаришами по камері були один злодій, один дрібний шахрай і один росіянин, професор із Казані, засуджений як волоцюга. Усіх чотирьох водили працювати до тюремної швальні.

Перший вечір був тяжкий. Керн згадав те, що колись сказав йому Штайнер: тюрма гнітить тільки з першого разу, потім звикаєш. І все-таки він понуро сидів на нарах, втупившись у стіну.

— Ви вмієте говорити французькою? — раптом спитав його професор, що лежав навпроти.

Керн аж здригнувся з несподіванки.

— Ні, не вмію.

— А хочете навчитись?

— Авжеж. Хоч і зараз почнімо.

Професор підвівся.

— Знаєте, треба чимось займатись. А то думки заїдять.

— Правда, — кивнув Керн. — Та воно й згодиться. Я, мабуть, махну до Франції, як випустять.

Вони сіли в кутку на долішніх нарах. Угорі над ними вовтузився шахрай. У нього був недогризок олівця, й він розмальовував стіни сороміцькими малюнками.

Тюремна одіж висіла на худющому професорові, як на вішалці. У нього була кошлата руда борода й голубооке дитяче обличчя.

— Почнемо з найпрекраснішого і найпростішого слова у світі, — сказав він, чарівливо усміхнувшись, без найменшої іронії, — зі слова «la liberté» — свобода.

Керн багато чого навчився за два місяці свого ув'язнення. На третій день він уже вмів під час прогулянки у дворі розмовляти з іншими в'язнями в колоні, не ворушачи губами. А у швальні таким самим способом зазубрював французькі слова, якими напихав його професор. Вечорами, коли він стомлювався від французької мови, злодій навчав його робити з дротини відмичку, укоськувати злих собак, непомітно зариватись у копицю сіна, щоб переспати там. Від нього ж Керн довідався, чим і в яку пору можна поживитись на полях та городах. Шахрай примудрився принести з собою в камеру кілька випусків «Елегантного світу». Опріч Біблії, ці брошурки були єдиним, що вони мали для читання, і з них вони дізнались, як слід одягатись, ідучи на дипломатичний прийом, коли треба носити в петлиці фрака червону гвоздику, а коли білу тощо. На жаль, злодія ніяк не можна було переконати в одному: він уперто твердив, що до фрака належиться чорна краватка-метелик, бо звик бачити таке на кельнерах.

П'ятого дня вранці, коли їх виводили з камери, в'язень-прибиральник так штовхнув Керна, що той аж поточився й мусив спертись на стіну.

— Не спи, роззяво! — ще й гримнув прибиральник.

Керн удав, ніби не може встояти на ногах. Він хотів таким робом безкарно дати здачі — ніби ненароком вдарити прибиральника носаком по нозі. Та не встиг він цього зробити, як прибиральник смикнув його за рукав і шепнув:

— За годину попросись до клозету. Скажеш, заболів живіт. — А потім гарикнув: — Ну, ворушись! Ждати тебе чи що?

На прогулянці Керн увесь час думав, чи не хоче прибиральник підстроїти йому якусь каверзу. На роботі, у швальні, Керн тихенько порадився зі злодієм, старим тюремним щуром.

— Попроситись можна, — сказав той. — Це твоє законне право. За це він тобі нічого не може зробити. Хто проситься частіше, хто рідше, це ж природна потреба. Але там стережись!

— Добре. Побачу, чого він хоче. Принаймні якась розвага.

Керн прикинувся, ніби в нього заболів живіт, і прибиральник відімкнув йому. Завівши Керна до клозету, він сторожко озирнувся, потім спитав:

— Сигарету хочеш?

Курити було заборонено. Керн засміявся.

— А, он воно що! Ні, голубе, так дешево мене не купиш.

— Ет, не базікай. Думаєш, я тобі насолити хочу? Ти знаєш Штайнера?

Керн пильно глянув на прибиральника й відповів:

— Ні.

У нього зразу ж виникла підозра, що це пастка, наставлена на Штайнера.

— Ти не знаєш Штайнера?

— Не знаю.

— Добре. Тоді слухай. Штайнер переказує тобі, що Рут у безпеці. За неї не хвилюйся. Як одсидиш, попросися, щоб вислали до Чехії, і повертайся до Відня. Ну, тепер ти його знаєш?

Керна раптом пройняв дрож.

— Може, закуриш усе-таки? — спитав прибиральник.

Керн кивнув. Прибиральник видобув із кишені пачку «Мемфісу» та коробок сірників.

— Тримай. Це від Штайнера. Тільки, як попадешся ненароком, не кажи, що я приніс. А тепер сядь покури. Дим пускай у вічко. Я постою постережу.

Керн сів навпочіпки, вийняв сигарету, переломив надвоє й припалив одну половинку. Отже, Рут у безпеці. Штайнер дбає про нього. Перед Керновими очима була брудна стіна з непристойними малюнками, проте йому здавалося, ніби тут так гарно, як ніде у світі.

— А чому ти не признався зразу, що знаєш Штайнера? — спитав прибиральник, коли він вийшов.

— На, закури й ти, — відказав Керн.

Прибиральник похитав головою.

— Ні, ні, що ти!

— А звідки ти його знаєш? — спитав Керн.

— Він мене якось із однієї халепи визволив. Із страшенної халепи... Ну, ходімо вже...

Вони повернулися до швальні. Професор і злодій запитливо глянули на Керна. Той кивнув і сів.

— Усе гаразд? — тихенько спитав професор.

Керн знову кивнув.

— Ну, давай далі, — прошепотів професор у свою руду бороду. — Aller. Неправильне дієслово. Je vais, tu vas, il...

— Ні, — перебив його Керн. — Сьогодні давайте візьмемо інше слово. Як буде «любити»?

— Любити? Aimer. Але ж це правильне дієслово!

— От саме тому, — відказав Керн.

Професора випустили через місяць. Злодія через півтора, а за кілька днів по ньому й шахрая.

Кілька днів Керн був у камері сам, потім йому привели двох нових співв'язнів. Він зразу побачив, що це емігранти. Один був уже літній, мовчазний, другий — років тридцяти. На їхній поношеній одежі видно було сліди неабияких зусиль підтримувати пристойний вигляд. Старший одразу ж ліг на нари.

— Звідки прибули? — спитав Керн молодшого.

— З Італії.

— Ну, і як воно там?

— Було добре. Я там два роки прожив. Тепер урвалося. Перевіряють усіх.

— Два роки! — здивувався Керн. — Оце здорово!

— Еге ж, але тут я за тиждень попався! І оце тут весь час таке?

— Останні півроку гірше стало.

Новак підпер голову руками.

— Скрізь гірше стає. До чого воно тільки йдеться?.. А як у Чехословаччині?

— Теж гірше. Забагато нас там. А в Швейцарії ви не були?

— Швейцарія надто маленька. Дуже скоро впадаєш в очі... І чом було мені не податися до Франції?.. — невидющим поглядом дивлячись перед себе, додав новак.

— А ви вмієте по-французькому?

— Умію, аякже! — новак пошкрябав розкуйовджену голову.

Керн зрадів.

— То давайте розмовляти французькою. Я оце якраз трохи навчився, і мені не хотілося б забувати.

Новак здивовано скинув на нього очима.

— Розмовляти французькою?.. — і холодно засміявся. — Е ні, вибачайте. Це надто безглуздо. Сидіти в тюрмі й цвенькати французькою! Химерні ідеї у вас у голові, слово честі!

— Анітрохи. Просто в мене химерне життя.

Керн іще трохи почекав — може, новенький передумає. Потім зліз нагору, на свої місце, і, лежачи, повторював у думці неправильні дієслова, аж поки не заснув.

Він прокинувся: хтось термосив його. Це був новачок, який не схотів розмовляти французькою.

— Поможіть! — задихався він. — Швидше! Людина повісилась!

Керн, іще сонний, підвівся. У сірій досвітній сутіні високо при вікні чорніла людська постать із повислою на груди головою. Керн миттю скочив з нар.

— Давайте ножа! Швидше!

— У мене немає ножа! Може, у вас є?

— А, чорт! Нема, відібрали. Я його підніму, а ви стягніть пасок через голову.

Керн став ногами на долішні нари й спробував підняти самогубця. Той був важкий, мов земна куля, куди важчий, ніж здавався на погляд. Одяг на ньому був холодний і мертвий, як і він сам. Напруживши всю свою силу, Керн ледве-ледве здужав підняти безживне тіло.

— Ну, швидше! — прохрипів він. — Стягніть пасок! Я ж не можу його довго держати отак!

— Зараз...

Кернів напарник зліз на горішні нари й заходився шпортатись біля шиї самогубця. Та майже зразу ж опустив руки, похитнувся й почав блювати.

— Сто чортів вам у пельку! — загорлав Керн на нього. — Більше ви нінащо не здатні? Відчіпляйте! Швидше!

— Я не можу дивитись, — простогнав новачок. — Оті очі! І язик!

— Ну, то злізьте додолу, подержіть ви його, а я зніму пасок!

Передавши йому важелезне тіло, Керн видерся нагору. Видовище було страшне. Синє, набрякле обличчя, вибалушені, немов полопані, очі, товстий чорний язик... Керн узявся за тонкий ремінець, що глибоко врізався в розпухлу шию.

— Вище! Підніміть вище!

Внизу щось захарчало. Кернового напарника знову знудило. Він пустив з рук тіло самогубці, й у того від ривка ще дужче вилізли з орбіт очі, висолопився язик, наче в страхітливому глузуванні над безсиллям живих.

— А, бісова душа! — Керн розпачливо шукав у думці способу, як привести новачка до тями. Раптом, мов блискавка, у нього в голові сяйнула сцена сутички між білявим студентом і арештантом-служником. — Ти, стерво слиняве! — ревнув він. — Берись зараз же як слід, бо я з тебе кишки випущу! Живо, боягузе нещасний! — Розмахнувшись ногою, Керн ударив того навмання і відчув, що влучив добре. Потім ударив ще раз, з усієї сили. — Я тобі голову розвалю! Піднімай, швидше!

Чоловік унизу мовчки підкорився.

— Вище! — навіснів Керн. — Вище, ганчірко ти паскудна!

Чоловік підняв тіло вище. Кернові пощастило розсмикати зашморг і стягти його через голову самогубця.

— Так, тепер опускаймо його!

Вони вдвох опустили безживне тіло й поклали на нари. Керн шарпонув жилетку на самогубцеві, розстебнув пояс штанів.

— Стукайте у двері, кличте варту! Я робитиму штучне дихання.

Ставши навколішки в узголів'ї, він узяв мертві, холодні руки старого в свої — теплі, живі — й почав ритмічно піднімати та опускати їх. За кожним рухом у грудях самогубця хрипко клекотіло. Керн кілька разів нахилявся, прислухаючись, над сивуватою чорноволосою головою, але віддиху почути не міг. Чоловік, що не хотів розмовляти французькою, гатив у двері й кричав:

— Варта! Варта!

Голос його глухо відлунював у високій камері.

Керн без упину мотав руками. Він знав, що штучне дихання часом доводиться робити не одну годину. Але скоро він облишив свою роботу.

— Дихає? — спитав чоловік біля дверей.

— Ні. — На Керна раптом налягла важенна втома. — Та й навіщо це?.. Він же сам хотів умерти. Так навіщо ж йому перешкоджати?

— Але ж на Бога!..

— Тихше, ви! — погрозливо просичав Керн. Почути зараз іще хоч слово — це було понад його силу. Він знав усе, що хоче сказати його напарник. Але він знав і те, що ця людина повіситься знову, хоча й пощастить її врятувати. — Спробуйте самі, як хочете... — вже спокійно сказав Керн за мить. — Але він, напевне, добре знав, чому так робить.

Надійшов наглядач.

— Що за ґвалт? Показилися, чи що?

— Та ось людина повісилась!

— Господи! Не було клопоту! Живий іще?

Наглядач відімкнув двері. Від нього тхнуло копченою ковбасою й вином. Спалахнув ліхтарик.

— Що, неживий?

— Здається...

— Ну, то полежить до ранку. Хай Стернікош із ним морочиться. Я нічого не чув і не знаю. — Наглядач повернувся, щоб вийти.

— Стривайте! — гукнув Керн. — Зараз же викличте санітарів. Із швидкої допомоги.

Наглядач вилупив на нього очі.

— Якщо за п'ять хвилин їх не буде тут, я таку бучу здійму, що вас із служби потурять! — додав Керн.

— Адже ж його ще, може, вдасться врятувати! Киснем! — озвався з глибини камери другий в'язень, що, схилившись темною тінню над самогубцем, усе піднімав та опускав йому руки.

— Нічого собі деньок починається! — буркнув наглядач і почвалав геть.

За кілька хвилин прийшли санітари й забрали самогубця. Незабаром наглядач повернувся ще раз.

— Здайте підтяжки, паски й ремінні шнурки.

— Я не збираюсь вішатись, — відказав Керн.

— Все одно здайте!

Вони повіддавали все, що вимагав наглядач, і мовчки посідали на нарах.

Увечері їх перевели до більшої камери, де вже було четверо в'язнів. Кернові здалося, що все це емігранти, але йому те було байдуже. Відчуваючи тяжку втому, він одразу ж заліз на нари. Однак заснути не

зміг. Лежав і дивився на маленький світлий чотирикутник заґратованого вікна.

Зовсім пізно, десь опівночі, привели ще двох. Керн їх не бачив, тільки чув, як вони товчуться, влаштовуючись.

— Як ви гадаєте, чи скоро нас звідси випустять? — за кілька хвилин несміливо спитав із темряви голос одного з нових.

Відповіді не було довгенько. Нарешті озвався чийсь густий бас:

— Залежно від того, що ви вчинили. Коли вбивство з метою пограбування — сидітимете довічно, коли ж убивство з політичних мотивів — усього тиждень.

— Та я тільки вдруге попався без паспорта.

— Це гірше, — прогув бас. — Менш як на місяць не розраховуйте.

— Господи Боже! А в мене у валізі курка лежить! Смажена курка! Вона ж засмердиться, поки я вийду!

— Безперечно, — потвердив бас.

Керн насторожив вуха.

— А у вас іще коли-небудь лишалась курка у валізі? — спитав він.

— Правда! Лишалась! — здивовано відповів новенький за хвилинку. — А звідки ви це знаєте, добродію?

— Вас і тоді було заарештовано?

— Атож! А хто це питає? Хто ви такий? Звідки ви можете це знати, добродію? — збуджено питав голос із темряви.

Керн несподівано зареготав. Він аж задихався від мимовільного, судорожного, болісного реготу. У цьому реготі виливалося з нього все, що осіло в душі за два місяці: і безсила злість на поліцію, і самотність, і тривога за Рут, і прагнення витримати, і жах перед самогубцем; Керн сміявся й сміявся, вибухами, на все горло, й не міг зупинитись.

— Пулярка! — нарешті вигукнув він крізь сміх. — Їй-богу! Пулярка! І знову курка у валізі! Оце так збіг!

— Збіг, кажете? — огризнувся розлючено Пулярка. — По-моєму, це якесь прокляття, лиха доля!

— Вам, видно, не щастить на смажених курей? — озвався бас.

— Тихо! — обурився ще один голос. — Холера б вас узяла з вашими смаженими курми! Здіймати серед ночі такий бунт у кишках бездомного вигнанця!

— А може, між вами й пулярками є якийсь містичний зв'язок? — просторікав бас.

— То хай спробує переключитись на смажені калоші! — прохрипів бездомний вигнанець.

— Може, ви в одному зі своїх колишніх втілень були лисицею? — висловив здогад бас. — А тепер кури мстяться вам.

Пулярка ще раз спробував огризнутися:

— Совісті у вас немає, поганці! Глузувати з людини, яку спіткало нещастя.

— А з кого ж іще? — єлейним тоном спитав бас.

— Тихо там! — гримнув наглядач у коридорі. — Тут вам порядна тюрма, а не шинок якийсь!

11

Керн удруге розписався в тому, що його висилають з Австрії — цього разу довічно. Але тепер це його вже не вразило. Він тільки подумав, що завтра вранці, напевне, знову буде в Пратері.

— У вас є у Відні де-небудь якісь речі? — спитав Керна урядовець, що оголосив йому вирок.

— Ні, немає.

— А ви знаєте, що в разі повернення вам загрожує щонайменше тримісячне ув'язнення?

— Знаю.

Урядовець хвилинку дивився на нього, тоді дістав з кишені п'ятишилінгову банкноту й простяг її Кернові.

— Ось нате, вип'єте вина. Не я ж видаю закони... Беріть гумпольдкірхенське, воно цього року найкраще. Ну, йдіть.

— Дякую! — спантеличено промовив Керн. Це вперше до нього поставилися співчутливо в поліції. — Дуже дякую! Мені ці гроші вельми потрібні.

— От і добре. Ну, йдіть уже, чого стоїте! Ваш супровідник чекає в приймальні.

Керн сховав гроші. Їх мало вистачити не тільки на дві чвертки гумпольдкірхенського, а й на квиток, щоб, повертаючись до Відня, хоч трохи під'їхати поїздом. Так безпечніше.

Їхали вони тією самою дорогою, що й минулого разу зі Штайнером. Кернові здавалось, наче це було років десять тому.

Від станції до митниці треба було ще далеченько йти пішки. Дорогою їм трапилась винаренька; у палісаднику перед нею стояло кілька столиків зі стільцями. Керн пригадав пораду урядовця.

— Зайдемо вип'ємо по склянці? — спитав він поліцая.

— Чого?

— Гумпольдкірхенського. Воно цього року найкраще.

— А чого ж, можна! Однаково на митницю рано, ще видно.

Вони сіли за стіл у палісаднику й попивали прозоре, терпкувате вино. Тиша, спокій раннього вечора панували довкола. Небосхил був ясний, високий, зеленавий — кольору яблука. Угорі, мов сокіл, пролетів літак у напрямі Німеччини. Шинкар приніс ліхтар зі склом і поставив на столі. Це був перший Кернів вечір на волі. Він два місяці не бачив відкритого неба, відкритого обрію. Йому здавалося, наче й дихає він уперше за два місяці, Він сидів тихо, втішаючись хвилиною спокою, що випала йому. За годину-дві знов почнуться турботи, гонитва.

— Ну й часи настали, хай йому біс! — пробурчав зненацька поліцай.

— Згоден з вами, — озвався Керн.

— Та ні, я про інше!

— О, я розумію.

— Це я про вас, емігрантів, — похмуро пояснив супровідник. — Через вас скоро всяку пошану до свого мундира втратиш. Тільки й знаєш, що емігрантів возити. День у день те саме. Од Відня та до кордону. Що це за життя! І наручників ні разу нікому не надягнеш, як колись бувало.

— Не хвилюйтесь, може, за рік-два вже й нас у наручниках возитимете, — сухо відказав Керн.

— Теж зрівняли! — поліцай глянув на Керна досить-таки зневажливо. — Ну що ви таке з поліційної точки зору! Ніщо. От колись я супроводив грабіжника Мюллера-другого, що вбив чотирьох людей! Наручники, револьвер напоготові! А то ще, два роки тому, Бергмана — той жінок різав. А потім бандита Бруста... Не кажучи вже про Тедді Блюмеля, осквернителя трупів. Ото були часи! А нині... Таж із вашим братом здохнеш з нудьги! — Він зітхнув і допив свою склянку. — Ви хоч у вині смак знаєте... Вип'ємо ще чвертку? За мій кошт.

— Можна.

Вони випили в добрій згоді ще чвертку, потім рушили далі. Тим часом уже стемніло. Над головами шмигали через дорогу кажани, пурхали нічні метелики.

Вікна митниці яскраво світилися. Доглядачі були ті самі, що й минулого разу. Супровідник передав їм Керна.

— Зайдіть, посидьте поки що, — сказав один із митників. — Ще ранувато.

— Я знаю, — відповів Керн.

— О, ви вже знаєте?

— Аякже! Кордон — це ж наш рідний край.

Удосвіта Керн був уже знову в Пратері. Він не наважився піти просто до фургона й розбудити Штайнера: мало що могло статися за цей час! Керн трохи походив парком. Дерева просвічували крізь туман багрянцем і золотом: поки він сидів у в'язниці, настала осінь. Перед сірим шатром каруселі він трохи постояв, тоді підняв брезент, заліз усередину й сів у одну з гондол. Усе-таки безпечніше, а то можна ненароком нарватись на поліцая.

Розбудив його чийсь регіт. Було вже видно, шатро згорнули. Керн підхопився. Над ним стояв Штайнер у синьому комбінезоні.

Керн одним стрибком вилетів із гондоли. Він удома!

— Штайнере! — сяючи радістю, вигукнув він. — Хвала Богові, я знову тут!

— Та бачу. Блудний син повернувся з підземель поліції! Ану, дай хоч подивлюся на тебе. Трішечки змарнів на тюремних харчах. А чого ти зразу не розбудив мене?

— Я ж не знав, чи ти ще тут.

— Та поки що тут... Але давай спершу поснідаємо. Тоді світ зразу порожевіє! Ліло! — гукнув Штайнер, повернувши обличчя до фургона. — Наше хлоп'я вернулося! Треба його нагодувати як слід! — він знов обернувся до Керна. — А ти підріс. І змужнів трохи. Навчився дечого, хлопчику, за цей час?

— Аякже! Я тепер знаю, що треба добре загартуватися, коли не хочеш пропасти. І певен, що мене вони на той світ не заженуть! Крім того, навчився шити мішки й говорити французькою. І взнав, що наказувати часом буває корисніше, ніж просити.

— Немало! — всміхнувся Штайнер. — Немало, синку!

— Де Рут? — спитав Керн.

— У Цюриху. Її просто вислали, більш нічого їй не було. У Ліло листи для тебе. Вона ж наша поштова станція, у неї в одної справжні документи. Рут писала тобі на її адресу.

— У Цюриху... — повторив Керн.

— Еге ж, хлопчику. Тобі це не подобається?

Керн глянув на нього.

— Чого ж...

— Вона там у знайомих живе. Ти теж подавайся туди, от і все. Однаково тут уже помаленьку припікати починає.

— Правда...

Підійшла Ліло й привіталася з Керном так, немов він просто повернувся з прогулянки. Спокійно поставила вона тацю з чашками та кавником на стіл.

— Віддай йому листи, Ліло, — сказав Штайнер. — Він же однаково не їстиме, поки не прочитає їх.

Ліло показала рукою на тацю. Там, прихилені до чашки, лежали листи. Керн розірвав конверти, почав читати й нараз забув про все у світі. Це ж були перші листи, одержані ним від Рут. Перші любовні листи в його житті! Мов якимись чарами з нього спало все: і розчарування, що її тут нема, і тривога, і страх, і непевність, і самота. Чорні сліди пера почали світитись, фосфоресціювати. Є і в нього на світі людина, яка вболіває за ним, якій не дає спокою те, що з ним сталось, яка йому каже, що любить його! «Твоя Рут». Твоя Рут! Твоя! Це звучало майже неймовірно. Твоя Рут... Що він міг досі назвати своїм? Що належало йому? Кілька пляшечок одеколону, десяток брусків мила, одяг, що був на ньому... А тепер — людина! Ціла людина! Чорне, важке волосся! Очі! Це справді було майже неймовірно. Керн підвів голову. Ліло вже зайшла до фургона. Штайнер курив сигарету.

— Ну що, все гаразд, хлопчику? — спитав він.

— Усе. Пише, щоб я не приїздив. Щоб не ризикував більше собою задля неї.

— О, вони такі, ці дівчата! Понаписують! — засміявся Штайнер і налив Кернові кави. — Ну, снідай уже!

Він стояв, спершись на стінку фургона, й дивився, як Керн їсть. Крізь рідкий білий туман просвічувало сонце, і Керн відчував його проміння на своєму обличчі. Повітря було п'янке, як вино. Ще вчора вранці він у смердючій камері сьорбав із пом'ятої бляшаної миски теплувату юшку. А тепер його руки обвівав свіжий ранковий вітрець, і він їв білий хліб, запивав кавою, а в кишені шелестів лист від Рут, і поруч, прихилившись до стінки фургона, стояв Штайнер.

— Усе-таки в цих відсидках є й одна хороша сторона, — сказав Керн. — Після них усе здається таким гарним!

Штайнер кивнув.

— Ти радий би сьогодні ввечері вже й поїхати, еге ж? — спитав він.

Керн глянув йому в очі.

— І їхати хочеться, й лишитись хочеться. От якби можна було гуртом зібратися...

Штайнер подав йому сигарету.

— Зажди днів два-три, поживи тут. У тебе кепський вигляд. Підупав на тюремних харчах. Треба трохи від'їстися, набратися сили для

бродячого життя. Краще днів кілька потерпіти, ніж потім у дорозі звалитися й попастись. Швейцарія — це тобі не іграшки. Незнайомий край — там ти можеш розраховувати тільки на себе.

— А тут у вас робота для мене знайдеться?

— Можеш підсобляти в тирі. А ввечері — на сеансах ясновидіння. Правда, мені вже довелось найняти іншого, але двоє теж не завадять.

— Добре, — погодився Керн. — Ти маєш рацію. Мені справді треба трохи оговтатись, перш ніж рушати в дорогу. Я відчуваю щось схоже на страшенний голод. Не лише у животі — у голові, в очах, скрізь. Краще спершу трохи прийти до тями.

Штайнер засміявся.

— Правильно! Он Ліло вже несе гарячі пироги. Наїдайся як слід, хлопчику. А я піду розшукаю Потцлоха.

Ліло поставила таріль з пирогами перед Керном, і той знову взявся до їжі. Згадавши про листи, він помацав кишеню.

— Ви лишаєтесь тут? — спитала Ліло.

Керн кивнув.

— Ви не бійтеся, — додала Ліло. — За Рут не бійтеся. Вона переб'ється. Я читаю вдачу по обличчю.

Керн хотів відповісти їй, що він не за те боїться. Його тільки тривожить, що Рут можуть заарештувати в Цюриху, перш ніж він дістанеться туди...

— Не біда, — сказала жінка. — Поки друг живий, усе не біда.

Це сталося через два дні, по обіді. До тиру заблукала якась компанія. Ліло саме була зайнята з групою хлопчаків, і нові стрільці підійшли до Керна.

— Ану, заряджай! Постріляємо.

Керн подав першому рушницю. Стрільці спочатку трохи постріляли у фігурки, що зі стуком падали додолу, та в кулі з тонкого скла, які танцювали в струмені фонтанчика. Тоді почали вивчати список призів і зажадали мішеней — стріляти на виграш.

Перші двоє, вибивши тридцять чотири й сорок чотири очка, виграли плюшевого ведмедика й посріблений портсигар. Третій, присадкуватий чоловік із наїжаченим чубом і густими рудуватими вусиками-щіточкою, цілився довго, старанно й вибив сорок вісім очок. Приятелі вшанували його захопленими вигуками. Ліло, почувши галас, зиркнула в їхній бік.

— Ще п'ять пострілів! — зажадав присадкуватий, збивши капелюха на потилицю. — З тієї самої рушниці.

Керн зарядив. Стрілець вибив трьома пострілами тридцять шість очок — кожним пострілом дванадцятку. Керн відчув, що срібному сервізові, недоторканній фамільній реліквії, загрожує небезпека. І він узяв одну з чарівних куль директора Потцлоха. Четвертий постріл дав тільки шість очок.

— Еге-ге! — стрілець опустив рушницю. — Щось тут не так! Я вистрелив бездоганно!

— А може, все-таки трошечки здригнулися, — сказав Керн. — Рушниця та ж сама.

— Я не здригаюся! — роздратовано відрубав стрілець. — У старого фельдфебеля поліції рука не здригається! Свого пострілу я певен!

Тепер здригнувся Керн. Поліцай, навіть у цивільному, впливав йому на нерви. А фельдфебель ще додав погрозливо:

— Тут щось не так, чуєте, ви!

Керн не відповів. Він подав стрільцеві знову заряджену рушницю — цього разу нормальним набоєм. Фельдфебель ще раз пронизав його поглядом, перш ніж прицілитись. Вибивши дванадцять очок, він опустив рушницю.

— Ну?

— Буває... — сказав Керн.

— Буває? Ні, такого не буває! Чотири рази по дванадцять, а п'ятий — шістка! Ви, певне, й самі не вірите!

Керн промовчав. Почервонілий фельдфебель приступив до нього ближче.

— Стривайте, стривайте! Ми з вами десь уже зустрічалися!

Та його перебили приятелі, галасливо зажадавши додаткового пострілу. Мовляв, шістка недійсна.

— Ви тут щось із набоями намудрували, голубчики! — кричали вони.

Підійшла Ліло.

— Що сталося? — спитала вона. — Може, я розберуся? Цей юнак тут новенький.

Стрільці загомоніли до неї. Тільки поліцай мовчав. Він дивився на Керна і, видно, силкувався пригадати, де бачив його. Керн витримав той погляд, згадавши всі уроки свого неспокійного життя.

— Я спитаю директора, — байдуже мовив він. — Сам я тут нічого не можу вирішити.

Керн ладен був дати поліцаєві додатковий постріл. Але що скаже Потцлох, коли почує, що фамільний скарб його дружини у дідька

в зубах? Керн ніби увіч побачив розгніваного директора. Ну й становище! Немов між Сциллою й Харибдою. Він неквапливо дістав сигарети й закурив, ледве стримуючи тремтіння в руках. Потім одвернувся й почовгав на місце Ліло.

Ліло лишилась на його місці. Вона запропонувала компроміс: хай фельдфебель зробить іще п'ять пострілів. Безплатно, певна річ. Та поліцаєві приятелі не погоджувались. Зиркнувши на Керна, Ліло помітила, як він зблід, і збагнула, що справа тут у чомусь серйознішому, ніж чарівні кулі директора Потцлоха. Вона раптом усміхнулася й сіла на стійку навпроти поліцая.

— Такий бравий кавалер і вдруге добре стрілятиме! Ну, спробуйте ще раз! П'ять призових пострілів для короля стрільців!

Підлещений поліцай гордо задер голову.

— Людині з такими руками, певно, невідомий страх, — сказала Ліло, поклавши свою тендітну ручку на міцну, поросту рудим волоссям руку фельдфебеля.

— Страх? Такого не знаємо, — поліцай випнув колесом груди й дерев'яно засміявся. — Ще чого не вистачало!

— Я так і гадала! — захоплено дивлячись на нього, Ліло подала йому рушницю.

Поліцай старанно прицілився й вистрілив. Дванадцять очок. Він вдоволено поглянув на Ліло. Та всміхнулась і знову зарядила рушницю. Усього поліцай вибив п'ятдесят вісім очок.

Ліло нагородила його сліпучою усмішкою.

— Я тут уже не один рік, але такого стрільця ще не бачила! — запевнила вона. — Вашій дружині справді нічого боятися.

— А я нежонатий.

Ліло зазирнула йому в очі.

— Певне, просто самі не хочете.

Поліцай самовдоволено усміхнувся. Приятелі його знов загомоніли. Ліло відійшла до етажерок із призами й принесла вигранний фельдфебелем кошик для пікніка. Той пригладив вусики і несподівано сказав, уп'явши в Керна маленькі холодні очиці:

— А до вас я ще докопаюсь! Я ще прийду сюди у формі!

Відтак з гордою усмішкою взяв кошика і вийшов з усією своєю компанією.

— Він упізнав вас? — квапливо спитала Ліло.

— Не знаю. Навряд. Я його ніколи не бачив. Але, може, він мене бачив де-небудь?..

— Вам треба зникнути. Краще не траплятись йому більш на очі. Підіть скажіть Штайнерові.

Того дня поліцай більше не приходив. Проте Керн таки вирішив увечері виїхати.

— Треба вшиватися, — сказав він Штайнерові. — Щоб часом чого не сталось, бо в мене таке передчуття. Два дні я тут пробув, оговтався і тепер, здається, уже в нормі. Як ти гадаєш?

Штайнер кивнув.

— Їдь, хлопчику. Я за тиждень-другий теж поїду. Мій паспорт надійніший будь-де, ніж в Австрії. Тут уже стає небезпечно. Останніми днями я багато дечого почув... Ну, ходімо до Потцлоха.

Директор Потцлох не на жарт розгнівався, дізнавшись про втрату в тирі.

— Комплект для пікніка?! Це ж тридцять шилінгів готових грошей! Оптовий розпродаж! — зарепетував він. — Ви завдаєте мені збитків, юначе!

— Та він же їде! — відказав Штайнер і пояснив йому, як воно все вийшло. — Це ж була аварійна ситуація! — закінчив він. — Доводилося рятувати вашу фамільну реліквію.

Отямившись від запізнілого переляку, Потцлох сказав уже примирливо:

— Ну, це річ інша! — І, сплативши Кернові зароблене, повів його до тиру. — Юначе! — сказав він там. — Ви ще взнаєте Леопольда Потцлоха, останнього в світі людинолюбця! Виберіть собі з оцих призів що вам завгодно. Як сувеніри. На продаж, звичайно. Порядні люди сувенірів не визнають; згадки — це тільки зайва прикрість у житті. Ви ж торгуватимете, правда? Виберіть що-небудь! Скільки захочете.

І метнувся до панорами світових див.

— Бери, не соромся, — сказав Штайнер. — Такий непотріб найкраще продається. Вибирай невеличкі, легкі речі. Та швидше, поки Потцлох не передумав.

Але Потцлох не передумав. Навпаки, до вибраних Керном попільничок, гребінців та гральних костей він іще від себе додав три статуетки голих богинь із справжньої штучної бронзи.

— У маленьких містечках з руками одірвуть! — глузливо усміхаючись, пояснив він і поправив пенсне. — Містечкових обивателів душить глуха хіть. Звичайно, в тих містечках, де нема борделів. Ну, Керне, хай вам Бог помагає. Мені час іти на конференцію. З приво-

ду високого податку на розваги. Податок на розваги! Як це типово для нашого століття! Замість того, щоб іще премії призначати...

Керн зібрався в дорогу, виправ свої шкарпетки та сорочки й порозвішував сохнути. Тоді разом із Ліло та Штайнером сів вечеряти.

— Сумуй, синку, — сказав Штайнер. — Це твоє право. Античні герої плакали більше, ніж найсентиментальніша дурепа наших днів. Вони знали, що горя не слід заганяти вглиб. А нашим ідеалом стала несхитна мужність кам'яної статуї. Це зовсім ні до чого. Посумуй трохи, воно й минеться.

— Смуток — це часом остання втіха, — спокійно мовила Ліло, ставлячи перед Керном тарілку борщу зі сметаною.

Штайнер, усміхаючись, погладив її по голові.

— А для тебе, мій юний приятелю, нехай зараз останньою втіхою буде сита вечеря. Давнє солдатське правило. А ти ж солдат, не забувай цього. Ти на передньому краї. У дозорі. У розвідці. Ти розвідник громадянства світу. За день можна перелетіти літаком десяток кордонів, і кожен з них не може існувати без другої сторони, а проте вищиряється на неї цілим лісом дул та багнетів. Так не може тривати довіку.

— Згоден, згоден, — засміявся Керн. — Але що я робитиму сьогодні ввечері, коли буду сам?

Пізно ввечері він поїхав. Узяв найдешевший квиток на найдешевший поїзд і манівцями дістався на ньому до Інсбрука. Звідти пішов далі пішки, сподіваючись, що трапиться попутна машина, але марно. Увечері він зайшов до придорожнього шиночка і з'їв порцію смаженої картоплі — дешево й ситно. Переночував у копиці сіна, скориставшися способом, якого навчив його злодій у тюрмі. Спосіб виявився чудовим. Другого дня зранку один шофер підвіз його до Ландека, ще й купив у нього за п'ять шилінгів одну з богинь директора Потцлоха. Увечері пішов дощ. Керн лишився ночувати в невеличкому заїзді й сів грати в тарок із трьома лісорубами. Програвши три шилінги, він потім з досади не міг заснути до півночі; але від думки, що марно пропадають два шилінги, заплачені за ночівлю, його взяла ще більша досада, і він зрештою примусив себе спати. Вранці Керн рушив далі й дорогою зупинив попутну машину — «австро-даймлер» ціною п'ятнадцять тисяч шилінгів, але водій зажадав від нього п'ять шилінгів за проїзд. Керн відмовився від такої послуги.

Пізніше один селянин підвіз його трохи на возі, ще й дав добрячий шмат хліба з маслом. Переночував він знову в сіні. Ішов дощ, і Керн, перш ніж заснути, довго слухав монотонний шум, вдихаючи

терпкуватий п'янкий запах вологого, спареного сіна. Наступного дня він зійшов на Арльберзький перевал і на самій верховині попався в руки жандармові. Довелося Кернові, і так уже вкрай зомореному, тюпати за жандармовим велосипедом назад до Санкт-Антона. Там він замкнений перебув безсонну ніч, потерпаючи від страху — ану ж дізнаються, що він уже сидів у Відні, та відвезуть туди судити. Але йому повірили, що він прямує за кордон, і вранці ж відпустили. Щоб не впасти знову в очі жандармові своєю валізою, Керн здав її в багаж до Фельдкірха, а через день і сам дістався туди. Одержавши у Фельдкірху на станції валізу, він почекав до ночі, роздягся й перебрів Рейн, несучи речі над головою. Так Керн опинився у Швейцарії. Дві ночі він ішов пішки, поки не минув небезпечної зони. Потім знову здав валізу в багаж і незабаром знайшов попутну машину, на якій доїхав до самого Цюриха.

На цюрихський Головний вокзал Керн добрався пополудні, одержав валізу з багажної комори і здав її в камеру схову. Він знав адресу Рут, але не хотів з'являтися до неї серед дня. Посидівши трохи на вокзалі, Керн пішов по єврейських крамницях питати, як знайти емігрантський комітет. В одній трикотажній крамниці йому сказали адресу релігійної громади, і він пішов туди.

Прийняв його зовсім молодий чоловік. Керн сказав, що тільки вчора прибув з-за кордону.

— Легально? — спитав молодик.

— Ні.

— Документи у вас є?

Керн здивовано витріщився на нього.

— Якби в мене були документи, чого б я до вас прийшов!

— Ви єврей?

— Тільки по батькові.

— Якої віри?

— Лютеранської.

— Ах, лютеранської! Ну, то що ж ми можемо для вас зробити? Кошти у нас дуже обмежені, й ми, як релігійна громада... дбаємо, звичайно, передовсім про євреїв нашої віри, самі розумієте.

— Розумію, — відказав Керн. — З Німеччини мене виперли, бо в мене батько єврей. А ви тут не можете мені допомогти, бо в мене мати християнка. Комедія, та й годі!

Молодик знизав плечима.

— Дуже шкодую. Але наші фонди складаються виключно з приватних пожертв.

— То скажіть мені хоча б, де тут можна перебути день-два без прописки, — сказав Керн.

— На жаль, не можу. Не можу й не маю права. Порядки в нас дуже суворі, й ми зобов'язані їх пунктуально дотримуватись. Ідіть у поліцію, просіть дозволу на проживання.

— Ну, щодо цього я вже маю деякий досвід, — усміхнувся Керн.

Молодик, подивившись на нього, додав:

— А втім, зачекайте хвилинку, — він вийшов до сусідньої кімнати й незабаром повернувся. — Як виняток, ми можемо виділити для вас двадцять франків. Більше, на жаль, нічого не можемо зробити.

— Дуже вдячний! Я й на стільки не сподівався.

Керн акуратненько згорнув банкноту й сховав у гаманець. Це в нього були перші швейцарські гроші.

Вийшовши на вулицю, він став і задумався: куди ж тепер?

— Ну як, пане Керн? — насмішкувато промовив чийсь голос у нього за спиною.

Керн сполохано озирнувся. Позад нього стояв молодий, десь такого віку, як він, хлопець, досить елегантно вбраний, і усміхався.

— Не лякайтесь! Я теж щойно звідти, — юнак показав рукою на двері єврейської громади. — Ви вперше в Цюриху, правда?

Керн якусь мить недовірливо розглядав його, потім відповів:

— Уперше. Не тільки в Цюриху, а й взагалі у Швейцарії.

— Я так і подумав, почувши вашу розповідь. Не вельми дотепну, даруйте на слові. Навіщо було казати, що ви лютеранин? А втім, грошей вам однаково дали... Якщо хочете, я можу вас трохи чогось навчити. Звуть мене Біндер. Може, зайдемо вип'ємо кави?

— Чом би й ні. А тут є якесь емігрантське кафе абощо?

— І не одне. Ходімо в кафе Грайфа. Це недалечко, та й поліція ще не дуже знає його. Принаймні досі там ще ні разу не було облави.

Кафе Грайфа виявилося точнісінько таке саме, як кафе Шперлера у Відні.

— Звідки ви приїхали? — спитав Біндер, коли вони сіли за столик.

— З Відня.

— Ну, тоді вам доведеться повчитися трошечки того, що ви досі не знали. Ось що я вам скажу: ви, звісно, можете дістати в поліції тимчасовий дозвіл на проживання. Певна річ, на кілька днів, не більше; потім вас вишлють. Шансів дістати такий дозвіл без документів — у даний момент не більше двох із ста. Шансів на те, що вас

вишлють одразу ж, — приблизно дев'яносто вісім із ста. Хочете ризикнути?

— Ні в якому разі.

— Правильно! Бо тут є ще один ризик: вам можуть одразу ж взагалі заборонити в'їзд до Швейцарії — на рік, на три, на п'ять років, а то й більше — як їм заманеться. І якщо ви попадетесь після цього — посадять у тюрму.

— Це я знаю, — сказав Керн. — Таке скрізь.

— Чудово. А якщо залишитися тут нелегально, ви трохи відтягнете це. Звісно, тільки до першого арешту. Це вже як зумієте і як пощастить.

Керн кивнув.

— А як тут щодо роботи?

Біндер засміявся.

— Ніяк. Швейцарія маленька країна, й у них доволі своїх безробітних.

— Отже, як і скрізь: легально чи нелегально здихай з голоду або ж порушуй закон.

— Саме так! — жваво підтвердив Біндер. — Тепер щодо географії. Цюрих — дуже гаряче місце. Надто запопадлива поліція. І що найприкріше — агенти в цивільному. Тут може протриматись тільки кваліфікована людина, не початківець. Найкраще зараз у Французькій Швейцарії, передусім у Женеві. Соціал-демократичне самоврядування. У Тессині теж непогано, але там надто маленькі містечка. Ви як працюєте: насухо чи з відмазкою?

— Тобто як?

— Просто просите допомоги чи під маркою рознощика?

— Волію рознощиком.

— Небезпечно. Це вважається роботою. Подвійна кара: за нелегальне проживання й за нелегальну роботу. Особливо коли на вас заявлять.

— Заявлять?

— Дорогенький, — терпляче-повчальним тоном відповів спеціаліст по Швейцарії Біндер, — на мене якось раз заявив один єврей, у котрого більше мільйонів, ніж у вас франків. Він обурився, коли я попросив у нього грошей на квиток до Базеля. Отже, якщо хочете продавати, то тільки дрібний крам: олівці, шнурки до черевиків, гудзики, шкільні гумки, зубні щітки і таке інше. І ніколи не беріть із собою валізи, коробки чи навіть портфеля. Бувало, люди попадались

на самому тільки цьому. Найкраще носити все в кишенях. Тепер, восени, це легше — можна накинути плащ. Чим ви торгуєте?

— Милом, парфумами, гребінцями, англійськими шпильками тощо.

— Добре. Що дріб'язковіший крам, то кращий заробіток. Сам я принципово не торгую, я простий ловець допомоги. Уникаю таким чином парагра́фів про нелегальну роботу й підпадаю тільки під жебрацтво та бродяжництво. А як у вас з адресами? Маєте що-небудь?

— Які такі адреси?

Біндер відкинувся на спинку стільця й втупив у Керна здивований погляд.

— Господи Боже! Та це ж найголовніше! Адреси людей, до котрих можна звертатись, які ж іще! Не можете ж ви ходити навмання від дверей до дверей! Так ви вклепаєтесь не пізніш як на третій день! — він почастував Керна сигаретою й провадив далі: — Я вам дам списочок надійних адрес. Три серії: правовірно-єврейські сім'ї, змішані й християнські. Ви дістанете цей список задарма. Мені самому за свій перший довелось заплатити двадцять франків. Звичайно, багато хто з цих людей уже не дає, набридло: надто часто до них звертаються. Але вони принаймні не викликають поліцію.

Він окинув оком Кернове вбрання.

— Одяг на вас як годиться. У Швейцарії про це доводиться дбати. Задля детективів. Принаймні пальто має бути пристойне, аби прикривати ним пошарпані лахи, які могли б збудити підозру. Щоправда, багато людей саме тоді не хочуть нічого дати, коли бачать на тобі хоч більш-менш пристойний костюм. А побрехеньку хорошу маєте, щоб розповідати про себе?

Скинувши на Керна очима, Біндер помітив збентеження в його погляді.

— Любий мій, я знаю, що ви тепер думаєте, — сказав він. — Я теж колись так думав. Але повірте мені: навіть викликати жаль своїм виглядом — це теж ціле мистецтво. А доброчинність — це корова, дуже скупа на молоко й туга на дійки. Дехто з моїх знайомих має напоготові три різні історії: сентиментальну, жахливу й нейтральну, залежно від смаків людини, в котрої ви хочете вимантачити кілька франків. Історії, звичайно, вигадані. Але брешемо ми тільки з необхідності. А причина ж завжди та сама: небезпека, втеча, голод.

— Я розумію, — сказав Керн. — Мене зовсім не це спантеличило. Я тільки здивувався, що ви так багато знаєте й так докладно.

— Концентрований досвід трьох років якнайзапеклішої боротьби за існування. Я проноза, це правда. Таких, як я, мало. Мій брат був не такий. От він і застрелився рік тому.

Біндерове обличчя на мить перекосилось, та зразу ж і розгладилося. Він підвівся.

— Якщо ви не маєте де подітись сьогодні, можете переночувати в мене. Я випадком знайшов на тиждень безпечну хату. Квартира одного цюрихського знайомого, який поїхав у відпустку. Знайти мене можете тут після одинадцятої. О дванадцятій у нас поліційна година. По дванадцятій будьте обережні: тоді вулиці аж кишать детективами.

— Ну й гаряче ж, либонь, тут, у Швейцарії! — сказав Керн. — Слава Богу, що я на вас наскочив. Без вас я, либонь, був би першого дня попався. Щиро вам вдячний! Ви мені дуже допомогли.

Біндер відмахнувся.

— Та це ж самозрозуміла річ серед таких знедолених, як ми. Поміж нелегальними панує майже така сама кругова порука, як і поміж злочинців. Адже будь-хто з нас може завтра сам уклепатися й теж потребуватиме допомоги. Ну, так об одинадцятій, якщо вам буде потрібно, приходьте сюди!

Він заплатив за каву, потиснув Кернові руку й упевненою елегантною ходою вийшов із кафе.

Керн сидів у кафе Грайфа, поки не стемніло. Він попросив кельнера принести план міста й вивчив по ньому дорогу до будинку, де жила Рут. Потім вийшов з кафе і швидко, у тривожному напруженні пішов вулицею. Поблукавши з півгодини завулочками тихої міської околиці, він відшукав потрібний йому будинок — великий, білий у місячному сяйві. Біля дверей Керн зупинився, глянув на масивну латунну ручку, і напруження в ньому раптом опало. Йому здалося неймовірним, що йому треба тільки піднятися сходами — і він побачить Рут. Щось надто це просто — після таких двох місяців... Він не звик, щоб у його житті щось робилося просто. Керн постояв, дивлячись угору, на вікна. А може, її немає вдома? Може, її й у Цюриху вже нема?

Керн повернувся й пішов вуличкою далі. Минувши два чи три квартали, натрапив на тютюнову крамничку й зайшов. Із-за високої шафки-вітрини до прилавку підійшла насуплена жінка.

— Пачку «Паризьєн», — сказав Керн.

Жінка кинула сигарети на прилавок, не дивлячись дістала з ящика під прилавком сірники й поклала їх зверху на пачку. Сірників бу-

ло дві злиплі докупи коробочки. Побачивши те, жінка роз'єднала їх і кинула одну назад у ящик.

— П'ятдесят раппенів.

Керн заплатив, потім спитав:

— Від вас можна подзвонити?

Жінка кивнула.

— Он у кутку ліворуч телефон.

Керн узяв телефонний довідник і почав шукати номер. Нойман... Що їх тут, сотні, тих Нойманів, у цьому Цюриху?.. Нарешті він знайшов потрібного йому Ноймана, підняв слухавку й назвав у мікрофон номер. Крамарка все ще стояла за прилавком і дивилася на нього. Керн сердито повернувся до неї спиною.

У слухавці довго не озивалися. Нарешті почулося: «Алло!»

— Можна попросити до телефону фройляйн Голланд? — вимовив Керн у чорний отвір.

— А хто це питає?

— Людвіг Керн.

Телефон хвилинку мовчав.

— Людвігу... — врешті озвався голос у слухавці якось задихано. — Це ти, Людвігу?

— Я... — Кернове серце зненацька загупало, наче молот. — Це ти, Рут? Я не впізнав твого голосу. Ми ж із тобою ще ніколи не розмовляли по телефону.

— А де ти? Звідки телефонуєш?

— Я тут, у Цюриху. Говорю з тютюнової крамнички.

— Тут?

— Еге ж, на твоїй вулиці.

— А чого ж ти одразу не прийшов сюди? З тобою щось трапилось?

— Ні, ні, нічого! Я тільки сьогодні приїхав. Мені чомусь подумалось: а може, тебе вже немає в Цюриху? Де ми зможемо зустрітись?

— А тут! Приходь сюди швидше! Ти знаєш будинок? Квартира на третьому поверсі.

— Та я знаю. А справді можна? Що скажуть твої господарі?

— А я сама вдома. Ноймани поїхали відпочивати. Сьогодні ж субота. Приходь!

— Зараз.

Керн поклав слухавку й озирнувся навкруги, наче прокинувшись зі сну. Крамничка раптом здалася йому зовсім не тією, що допіру. Він повернувся до прилавка.

— Скільки з мене за телефон?

— Десять раппенів.

— Усього десять раппенів?

— А що, хіба дешево? — Жінка взяла з прилавка монетку. — Не забудьте свої сигарети.

— Ой, справді... дякую.

Керн вийшов на вулицю. «Тільки не бігти! — думав він. — Це буде підозріло. Треба взяти себе в руки. Штайнер теж не побіг би. Піду собі просто, щоб ніхто нічого не подумав. Але ж іти можна й швидко! Майже так, як і бігцем бігти...»

Рут уже чекала його на сходах. У напівтемряві Керн розглядів її невиразну постать.

— Обережно! — квапливо сказав він. — Я брудний. Мої речі ще на вокзалі, я не міг помитися й переодягтись.

Рут не відповіла. Вона стояла на майданчику, нахилившись уперед, і ждала його. Керн кинувся до неї, перестрибуючи через дві-три сходинки, і нараз дівчина опинилась у нього на грудях, справжня, тепла, жива, більш ніж жива!

Рут безмовно пригорталася до нього, він чув її віддих, волосся її лоскотало йому щоку. Керн стояв нерухомо, а півморок довкола неначе хитався. Потім він помітив, що Рут плаче, й поворухнувся. Дівчина, не випускаючи його з обіймів, похитала головою.

— Нічого, нічого. Я вже й не плачу.

Десь унизу відчинилися двері. Керн потихеньку, майже непомітно повернувся, щоб можна було бачити сходи. Почулися чиїсь кроки, тоді клацнув вимикач і стало видно. Рут сполохано випросталась і потягла його до дверей:

— Заходь! Заходь швидше!

Вони посідали у вітальні квартири Нойманів. Керн давно вже не бував у нормальній людській квартирі. Вітальня, обставлена по-міщанському, без великого смаку — пишні меблі з червоного дерева, новенький перський килим на підлозі, оббиті репсом стільці, на лампах абажури з барвистого шовку, — однак здалася Кернові справжнім міражем мирного життя, острівцем безпеки.

— Твій паспорт давно прострочений? — спитав він.

— Півтора місяця, Людвігу.

Рут вийняла з буфета дві чарки й пляшку.

— А ти зверталася, щоб продовжили?

— Аякже. Ходила в консульство, тут, у Цюриху. Відмовили. Та я й не сподівалась нічого іншого.

— Я, по суті, теж. Хоча, правда, й трошечки сподівався на чудо. Бо ж ми антидержавні елементи. Небезпечні вороги. Є чим пишатись, еге ж?

— А мені байдуже, — сказала Рут і поставила чарки та пляшку на стіл. — Тепер я з тобою зрівнялась — ніяких переваг не маю, от і гаразд.

Керн засміявся, обняв її за плечі й кивнув на пляшку:

— Це що? Коньяк?

— Атож. Найкращий коньяк Нойманів. Я хочу випити з тобою за те, що ми знову разом. Мені так тяжко було без тебе, просто жах. І так жахливо було знати, що ти в тюрмі. Вони били тебе, негідники, бандити! І все через мене!..

Рут дивилась на нього, всміхаючись, але Керн відчував, що вона схвильована. Голос її звучав майже гнівно, і рука тремтіла, коли вона наливала коньяк у чарки.

— Це було жахливо! — сказала дівчина ще раз і подала йому чарку. — Але ж тепер ти знову зі мною!

Вони цокнулись чарками.

— Нічого там страшного не було, — відповів Керн. — Нічогісінько, слово честі!

Рут одним духом вихилила свою чарку й поставила на стіл. Тоді обняла Керна й поцілувала.

— Тепер я тебе не відпущу! — прошепотіла вона. — Ніколи!

Керн не зводив з неї очей. Він ніколи ще не бачив її такою. Дівчина зовсім змінилась. Те чуже, що часто якоюсь тінню досі стояло між ними, щезло. Тепер вона вся розкрилася перед ним, і Керн уперше відчув, що вона всім серцем приросла до нього. Досі він ніколи не був цього певен.

— Рут, — сказав він, — як мені хочеться, щоб зараз розкололася стеля, надлетів літак і забрав нас на якийсь кораловий острів із пальмами, де ніхто не знає, що таке паспорт і дозвіл на проживання!

Дівчина знов поцілувала його.

— Боюся, Людвігу, що й там уже це знають. Серед пальм, напевне, стоять форти й гармати, у лагунах — крейсери, і варта там ще пильніша за цюрихську поліцію.

— Либонь, так воно й є. Ну, вип'ємо ще по одній, — Керн узяв пляшку й поналивав чарки. — Але й у Цюриху досить небезпечно. Довго тут навряд чи продержишся.

— Ну, то давай чкурнемо кудись!

Керн окинув поглядом кімнату, дамастові штори, крісла, лампи під жовтими шовковими абажурами.

— Рут, — сказав він, — це чудесно — мандрувати удвох із тобою, нічого іншого я й уявити собі не міг. Але оцього всього, — він обвів рукою всю пишноту вітальні, — тоді вже не буде, це ти маєш знати. Будуть тільки дороги, постійне переховування, ночівля в сіні, а як інколи пощастить — нужденні пансіончики і страх перед облавою. Та ще тюрма.

— Я все знаю. Мені байдуже. І хай це тебе не турбує. Мені однаково вже не можна тут лишатися. Ноймани бояться тримати мене в себе непрописану. Вони тільки зрадіють, коли я піду від них. У мене й грошей іще трохи є, Людвігу. Я тобі помагатиму торгувати. Я недорого обходитимусь. По-моєму, я вже стала досить практичною людиною.

— Он як! — мовив Керн. — І гроші в тебе є, і торгувати помагатимеш! Іще одне слово, і я розревусь, мов стара баба. А речей у тебе багато?

— Не дуже. Те, без чого можна обійтись, залишу тут.

— Чудово. А твої книжки? Особливо ті товсті, з хімії. Теж поки що лишимо тут?

— Книжки я вже попродала. Послухалась твоєї поради, пам'ятаєш, у Празі. Не треба брати з собою нічого зі свого минулого. І не треба оглядатися назад, у те минуле. Це тільки відбирає силу й одвагу. Від книжок усе наше лихо. От я їх і попродала. Та й тягати їх із собою надто важко.

Керн усміхнувся.

— Правду кажеш, Рут, ти стала практичною. Отже, по-моєму, нам треба податись у Люцерн. Мені це порадив Георг Біндер, великий знавець Швейцарії. Там багато іноземців, тому менше впадаєш у вічі, та й поліція не така пильна. Коли ми вирушимо?

— Позавтра вранці. Доти можна перебути тут.

— Добре. Ночувати я маю де. Треба тільки встигнути до дванадцятої години в кафе Грайфа.

— Ні в яке кафе Грайфа до дванадцятої години ти не підеш! Ти залишишся тут, Людвігу! До понеділка ми з тобою на вулицю й носа не виткнемо. А то я пропаду зі страху.

Керн зчудовано втупив у неї очі.

— А хіба можна? Адже тут, певне, є якась служниця, вона ж розповість хазяям!

— Служницю до понеділка відпустили додому. Вона приїде поїздом об одинадцятій сорок. А Ноймани — о третій годині дня. Дотими тут хазяї.

— Владико небесний! — вигукнув Керн. — І ото аж доти вся ця квартира належатиме нам?

— Авжеж.

— І ми можемо жити в ній, наче вона справді наша, вся-вся, з оцією вітальнею, спальнями, власною їдальнею, зі сніжно-білою скатертиною, з порцеляною, ба навіть зі срібними ножами та виделками, спеціальними ножичками для яблук, і з чорною кавою в маленьких чашечках, і з радіоприймачем?

— З усім, з усім! І я куховаритиму для тебе, а потім уберусь у вечірню сукню Сильвії Нойман — теж для тебе!

— А я одягну смокінг пана Ноймана! Хай він, може, й завеликий на мене! Я в тюрмі начитався «Елегантного світу», отож тепер знаю, як треба одягатися.

— А він якраз і не завеликий буде.

— Розкішно! Уже як свято, то свято, — Керн у захваті схопився з стільця. — Це ж я можу скупатись у гарячій ванні, з милом, як слід, правда? Я так давно не мився по-людському! У тюрмі нас тільки лізолом квацювали.

— А чого ж! Гаряча ванна, ще й із всесвітньо уславленим одеколоном «Фарр» фірми «Керн»!

— Е, його я вже весь продав.

— Зате в мене ще є флаконchик! Той самий, що ти мені в Празі подарував, тоді в кіно, першого вечора. Я його зберегла.

— Отепер келих щастя повен! — вигукнув Керн. — Благословенний Цюрих! Я зовсім приголомшений, Рут. Такий щасливий початок!

12

Керн два дні тримав в облозі віллу комерційного радника Арнольда Оппенгайма в Люцерні. Білий особняк, наче неприступний замок, стояв на узвишші над Фірвальдштетським озером. У списку адрес, подарованому Кернові хитромудрим Біндером, біля прізвища Оппенгайма стояла примітка: «Німецький єврей. Дає, але тільки під тиском. Патріот Німеччини».

На третій день Керна впустили до вілли. Оппенгайм прийняв його у великому, рясно засадженому айстрами, туберозами та хризан-

темами, садку. Перед Керном постав доброзичливий міцний чолов'яга з товстими пальцями на руках і з маленькими густими вусиками.

— Ви оце щойно з Німеччини? — поцікавився він.

— Ні. Уже третій рік, як я поїхав звідти.

— А звідки будете?

— З Дрездена.

— Ах, Дрезден!.. — мрійно зітхнув Оппенгайм, проводячи долонею по голій лискучій голові. — Прекрасне місто! Самоцвіт! Одна Брюлева тераса чого варта! Це щось неповторне, хіба не так?

— Так... — мовив Керн. Йому було жарко, він би з насолодою випив склянку того виноградного соку, що стояв перед Оппенгаймом на мармуровому столику. Але хазяїнові й на думку не спало почастувати його: комерційний радник усе ще замріяно дивився кудись у простір.

— А Цвінгер!.. А палац... а галереї... Вам, звичайно, все це добре знайоме, правда?

— Не дуже. Більше тільки ззовні.

— Що ж це ви, мій юний друже? — Оппенгайм кинув на Керна докірливий погляд. — Таких речей не знати! Це перлина німецького бароко! Невже ви ніколи не чули про Даніеля Пепельмана?

— Ну як же, звичайно, чув! — Керн ні сном ні духом не знав нічого про того майстра бароко, проте хотів догодити Оппенгайму.

— Ото ж бо! — комерційний радник відкинувся на спинку крісла. — Ех, Німеччина!.. Таж чогось подібного ніхто в світі не повторить, скажіть?

— Певно що ні. Та це й краще.

— Краще? Чому краще? Як це розуміти?

— Дуже просто. Краще для євреїв, інакше ми пропали б.

— Ах, он як! Ви з політичної точки зору? Але, знаєте... «пропали б»... Навіщо кидати такі страшні слова! Повірте мені, у нас тепер надто все перебільшують. Я знаю про це з найвірогідніших джерел: не так уже й погано все, як говорять.

— Правда?

— Авжеж, правда! — Оппенгайм нахилився вперед і вже тихше, інтимним тоном додав: — Між нами кажучи, євреї самі багато чим винні в тому, що нині діється. Страшенно винні, я вам кажу — а я вже знаю, що говорю. Вони багато накоїли такого, в чому зовсім не було потреби, — уже хто-хто, а я таки розуміюсь на цьому!

«Скільки ж він дасть мені? — думав Керн. — Чи хоч вистачить нам, щоб дістатися до Берна?»

— Візьміть ось хоча б питання з євреями Східної Європи, галицькими й польськими імігрантами, — сказав Оппенгайм і відпив ковток виноградного соку. — Чи слід було впускати їх усіх? Чого, справді, треба цим людям у Німеччині? Я проти цього, так само як і уряд. Євреї є євреї, так твердили нам споконвіку, але скажіть самі, що може бути спільного між якимось пейсатим рознощиком у засмальцьованому каптані й старовинним, осілим уже кілька століть тому єврейським бюргерським родом?

— Одні імігрували раніше, а другі — пізніше, — не подумавши, мовив Керн і сам злякався своїх слів. Адже він в жодному разі не хотів роздратувати Оппенгайма.

Проте хазяїн зовсім не звернув уваги на його випад — надто вже захопився своєю темою.

— Одні — асимільовані, повноцінні, поважні, в національному розумінні першокласні громадяни, а другі — чужоземні зайди! Ось у чому суть, добродію! Навіщо нам ті людці? Ні до чого вони нам, взагалі ні до чого! Хай би собі й лишалися там, у Польщі!

— Але ж їх і там не хочуть мати...

Оппенгайм, роздратовано дивлячись на Керна, широко розвів руками.

— Але ж це анітрохи не стосується Німеччини! Це вже зовсім інше питання! Треба ж бути об'єктивним! Я терпіти не можу, коли засуджують усе жужмом. Можна говорити про Німеччину все, що хочеш, але ж тепер там люди діло роблять! І вони ж таки чимало досягли! Ви ж цього не можете не визнати, скажіть?

— Звичайно, — мовив Керн, водночас думаючи: «Якщо дасть двадцять франків, нам вистачить на чотири дні. А може, він дасть і більше...»

— Якщо при цьому декому з людей чи навіть певним групам і скрутно буває... — Оппенгайм хапнув ротом повітря. — Ну що ж, видно, така вже сувора політична необхідність! Велика політика не знає сентиментів! З цим нам треба примиритися...

— Звичайно...

— Самі подивіться, — вів далі Оппенгайм, — народ забезпечили роботою. Піднесли національну гідність. Звісно, при цьому часом трохи перегинають палицю, але на початку завжди так буває. А згодом це владнається. Ви лишень подумайте, що сталося з нашим вермахтом! Адже досі такого світ не бачив! Ми раптом стали знову повноцінними. Бо народ без великої, боєздатної армії — ніщо, зовсім ніщо!

— На цьому я не розуміюся, — сказав Керн.

Оппенгайм скоса позирнув на хлопця.

— А слід би! — зауважив він, підводячись. — Саме коли ви за кордоном! — він спіймав на льоту комара і старанно розчавив його. — Інші держави вже знову бояться нас! А страх — це вже все, повірте мені! Досягти чогось можна лише тоді, коли інші бояться вас!

— Це я розумію, — сказав Керн.

Оппенгайм допив із келиха виноградний сік і ступив кілька кроків по алеї. Унизу вилискувало озеро — наче на землю з неба впав величезний блакитний щит.

— А що, власне, трапилося з вами? — спитав він уже іншим тоном. — Куди ви прямуєте?

— До Парижа.

— Чому саме до Парижа?

— Сам не знаю. Щоб мати якусь мету. Кажуть люди, там легше влаштуватись.

— А чом би вам не залишитись у Швейцарії?

— Пане комерційний раднику! — Керну раптом перехопило дух. — Та коли б я міг! Коли б ви допомогли мені залишитись тут! Може, якась рекомендація або ви ладні дати мені якусь роботу чи що... Якби ви з вашим іменем...

— Я нічого не можу зробити, — тієї ж миті перебив його Оппенгайм. — Абсолютно нічого! І взагалі нічого. Я зовсім не це мав на увазі. Тільки так спитав. Я мушу дотримуватись нейтралітету в політиці, в усіх відношеннях. Я не можу втручатись ані в які справи!

— Та тут же ніякої політики...

— Тепер усе — політика! Швейцарія гостинно прийняла мене... Ні, ні, не вимагайте від мене чогось подібного! — Оппенгайм дедалі хмурнішав. — Ну, що ви там ще хотіли від мене?

— Я хотів спитати, чи не треба вам чогось з отаких дрібничок. — І Керн дістав з кишені зразки свого товару.

— Що у вас там? Парфуми? Туалетна вода? Ні, ні, не треба! — Оппенгайм відсунув пляшечки вбік. — Мило? Ну що ж, мило завжди може знадобиться. А покажіть-но! Прекрасно. Лишіть один брусок. Хвилиночку... — він сунув руку в кишеню, завагався на мить, потім опустив кілька монет назад, а два франки поклав на стіл. — Ось вам, адже це добра ціна — правда?

— Це навіть забагато. Мило коштує всього лише один франк.

— Ну, та нічого, нехай, — великодушно сказав Оппенгайм. — Тільки ніде не говоріть про це. Бо й так страшенно надокучають різні люди.

— Пане комерційний раднику, — спокійно мовив Керн, — саме тому я хочу з вас лише стільки, скільки коштує мило.

Оппенгайм трохи здивовано вирячився на Керна.

— Ну, як хочете. А втім — це похвальний принцип: нічого не брати як дарунок. Це завжди було і моїм девізом.

До вечора Керн продав ще два бруски мила, один гребінець і три пачечки англійських шпильок. І заробив на всьому три франки. Нарешті, скорше знічев'я, зайшов до невеличкого магазину білизни, що належав якійсь фрау Сарі Грюнберг.

Фрау Грюнберг, трохи розпатлана жінка в пенсне, терпляче вислухала його.

— Адже це не ваш фах, так? — запитала вона.

— Ні, — сказав Керн. — Та, по-моєму, мені й тями для цього бракує.

— А ви хочете попрацювати? Я саме збираюсь провести облік товару. Мені б довелося повозитись днів зо два а то й зо три. Пропоную вам сім франків на день і пристойний харч. Можете прийти завтра о восьмій ранку.

— Охоче, але ж... — зам'явся Керн.

— Знаю, знаю — про це я не скажу нікому й слова. А тепер дайте мені брусочок мила. Три франки — досить з вас?

— Це забагато.

— Ні, це не багато. Навіть замало. Не занепадайте духом.

— З самим тільки духом далеко не заїдеш, — зітхнув Керн, беручи гроші. — Та коли-не-коли випадає щастя. Це вже краще.

— А тепер ви ще можете кілька годин допомогти мені прибрати в магазині. Франк за годину. І це теж, по-вашому, щастя?

— Авжеж, — відповів Керн. — Ніщо не можна вважати занадто малим для щастя. Тоді воно частіше випадає.

— Це ви в мандрах осягнули таку науку? — спитала фрау Грюнберг.

— Ні, не в мандрах, а скоріше в перервах між ними. Тоді я обдумую все і намагаюся здобути з усього науку. Кожного дня можна чогось навчитись. Часом навіть у комерційних радників.

— Може, ви хоч трохи розумієтесь і на білизні? — поцікавилась фрау Грюнберг.

— Лише на дуже грубій, — відповів Керн. — Недавно я в одному закладі два місяці вчився шити. Щоправда, тільки зовсім прості речі.

— І це за плечима не носити, — відзначила фрау Грюнберг. — Я вмію навіть виривати зуби. Двадцять років тому навчилася в одного дантиста. Хто знає — може, колись і це принесе мені щастя!

Керн попрацював до десятої вечора і, крім доброї вечері, одержав ще п'ять франків готівкою. Разом із денною виручкою цього вистачало на два дні життя, а морально це важило більше, ніж сто франків од якогось комерційного радника Оппенгайма.

Рут чекала на нього в маленькому пансіоні, який вони знайшли в адресному списку Біндера. Тут можна було прожити кілька днів без прописки. Рут була не сама. Коло столу на маленькій терасі з нею сидів худорлявий, уже немолодий чоловік.

— Слава Богу, таки прийшов, — підводячись, мовила Рут. — А я вже боялася за тебе.

— Коли бояться, тоді здебільшого не трапляється нічого. Трапляється лише тоді, коли зовсім його не чекаєш.

— Це не життєва філософія, це просто софізм, — озвався чоловік, що сидів за одним столом з Рут.

Керн обернувся до нього. Сусіда усміхнувся.

— Сідайте, вип'ємо разом вина. Фройляйн Голланд може потвердити, що мене боятись не слід. Колись я був приват-доцентом у Німеччині, моє прізвище Фогт. Зробіть ласку, розділіть зі мною останню пляшку вина.

— Чому останню?

— Бо завтра я на певний час переходжу на казенне утримання. Стомився, треба трохи відпочити...

— На казенне утримання? — сторопіло запитав Керн.

— Так я це називаю. Можна сказати ще «до в'язниці». Завтра піду в поліцію і заявлю, що ось уже два місяці нелегально проживаю у Швейцарії. За це на кілька тижнів посадять до в'язниці, бо мене вже двічі висилали звідси. Іду на державне утримання. Обов'язково треба заявити, що був у країні якийсь час повторно, інакше просто випхнуть через кордон, як звичайного порушника правил в'їзду.

Керн озирнувся до Рут, ніби щоб погодити з нею своє рішення.

— Якщо вам потрібні гроші, то... я сьогодні непогано заробив...

Фогт відмахнувся.

— Ні, спасибі, у мене ще є десять франків. Цього вистачить на вино і на ночівлю. Просто я стомився, хочу знову трохи відпочити. А це для нас можливо тільки у в'язниці. Мені вже п'ятдесят два роки, і здоров'ям я похвалитись не можу. Я справді стомився від цих

мандрів та нелегального життя. Сідайте до мене обоє, після тривалої самотності так приємно посидіти в товаристві.

Фогт наповнив келихи.

— Це нойшательське: терпке і чисте, як вода з льодовиків.

— Але ж сідати до в'язниці... — крутнув головою Керн.

— У Люцерні хороша в'язниця; — сказав Фогт. — Більшої розкоші я собі й не зичу. Ех, якби можна було вибирати собі в'язницю до вподоби! Тільки боюся, що не потраплю туди. Що, коли попадуться надто людяні судді й просто ухвалять випхнути мене за кордон? Тоді доведеться повторити все з самого початку. А це нам, так званим арійцям, гірше, ніж євреям. У нас немає ніяких релігійних громад, які б підтримували нас, ніяких єдиновірців. А втім, облишмо це... — Він підняв свій келих. — Вип'ємо за все прекрасне на цьому світі — за вічне й незруйновне!

Вони цокнулись — мелодійно дзенькнуло скло. Керн ковтнув холодного вина. Пригадалося: виноградний сік, Оппенгайм... Він сів до столу, за яким сиділи Фогт і Рут.

— Я вже боявся, що останні години пронидію на самоті, — мовив Фогт. — А тут здибав вас... Який сьогодні чудовий вечір! Яке прозоре осіннє повітря!..

Вони довгенько сиділи мовчки на слабко освітленій терасі. Кілька нічних метеликів настирливо билися своїми важкими тільцями об гарячу електричну лампу. Фогт, одхилившись на спинку стільця, заглибився у свої думки, тільки ясні очі поблискували на його худому обличчі. Здавалося, що сидить людина з давноминулих століть, яка байдуже прощається з життям і усім світом.

— Веселість... — задумливо, наче сам до себе, мовив Фогт. — Веселість як безтурботна супутниця терпимості зникла з наших часів. Для неї потрібно надто багато — знання, розважливість, скромність і спокійне зречення перед неможливим. Усе це відступило перед казарменим ідеалізмом, який ладен ціною будь-яких жертв удосконалити світ. А диктатори ніколи не були справді веселими людьми.

— А ті, кому вони диктують, і поготів, — докинув Керн.

Фогт ствердно кивнув і поволі відпив ковток прозорого вина. Потім кивнув на озеро, що вилискувало сріблом у місячному сяйві, та на гори, що обрамлювали його, немов глибоку коштовну чашу.

— Їм диктувати неможливо, — мовив він. — І метеликам, як і листю на деревах. І їм теж ні, — показав на зачитані книжки. — Гельдерлін і Ніцше. Перший писав блискучі гімни життю, а другий

вимріював божественні танці в дусі веселого Вакха — й обидва скінчили божевіллям — так, ніби природа всьому поставила межі.

— Диктатори не божеволіють, — докинув Керн.

— Що ні, то ні, — погодився Фогт. Він, посміхнувшись, підвівся. — Але й не мудрішають.

— Ви справді збираєтесь іти завтра до поліції? — спитав Керн.

— Так, піду. Бувайте здорові й спасибі вам за бажання допомогти мені. Я ще на годинку зійду вниз до озера.

Він поволі рушив уздовж вулиці. У безлюдній тиші Фогтові кроки ще чулися навіть тоді, коли його самого поглинула пітьма.

Керн озирнувся до Рут. Дівчина усміхнулася йому.

— Тобі не моторошно від усього цього? — спитав Керн.

Вона похитала головою.

— Нам з тобою треба думати про інше, — мовив він. — Ми ще молоді і якось проб'ємося.

Днів через два з'явився Біндер, приїхав із Цюриха. Елегантний, спокійний і впевнений.

— Ну, як ви тут? — поцікавився він. — Усе гаразд?

Керн розповів йому про свою пригоду з комерційним радником Оппенгаймом. Коли дійшов до того, як просив Оппенгайма поклопотатися за нього, Біндер засміявся.

— У цьому була ваша помилка, — сказав, він. — Другої такої полохливої жаби, як цей Оппенгайм, я не зустрічав. Ну, та я ось організую проти нього каральну експедицію.

З цими словами він пішов собі, а ввечері з'явився знову, тримаючи в руці двадцятифранкову банкноту.

— Оце клас! — схвалив Керн.

Біндер здригнувся, наче його морозило.

— Неприємна це була зустріч, можете мені повірити. Пан Оппенгайм належить до тих патріотів, які все прощають батьківщині заради своїх мільйонів. Гроші можуть зробити людину страшенно безхарактерною, ви згодні зі мною?

— Безгрошів'я — теж.

— Але це трапляється рідше. Я добряче налякав його жахливими новинами з Німеччини. А він дає лише з переляку. Щоб відкупитися од своєї долі. Це не зазначено в списку?

— Ні. Там написано: «Дає, але тільки під тиском».

— Це те саме. Ну, та ми ще, може, колись зустрінемося з комерційним радником десь на широкій дорозі як колеги.

— Е, то такий, що завжди викрутиться, — засміявся Керн. — А чого, власне, ви потрапили до Люцерна?

— У Цюриху стало жаркувато. Причепився до мене один детектив. А крім того... — обличчя в Біндера спохмурніло, — я час від часу навідуюсь до Люцерна забирати листи з Німеччини.

— Од своїх батьків?

— Од матері.

Керн замовк, згадавши про свою матір. Зрідка він писав їй листи. Але сам не міг діждатись відповіді, бо ж не мав постійної адреси.

— Ви любите тістечка? — згодом запитав Біндер.

— О, звичайно. А хіба у вас є?

— Є. Почекайте хвилиночку.

Він вийшов і повернувся назад із пакунком. То була картонка з невеликим, акуратно загорнутим у тонкий папір тортом.

— Сьогодні з митниці, — пояснив Біндер. — Одержали мої тутешні знайомі.

— То чого ж ви самі не їсте? — мовив Керн. — Ваша мати його сама спекла, це ж одразу видно!

— Так, вона сама спекла. Тому-то я й не хочу його їсти. Ні крихти!

— Не розумію... Боже, коли б оце я одержав торта від своєї матері. Я б їв його цілий місяць! По манюсінькому шматочку щовечора.

— Але ж зрозумійте мене! — сказав Біндер здушеним, хрипким голосом. — Вона прислала цей торт не мені! Він призначався моєму братові.

Керн витрівщив на нього очі:

— Ви ж казали, ніби вашого брата вже нема живого...

— Так, нема. Але вона про це ще не знає.

— Не знає?

— Ні. Я не можу написати їй таке. Просто не можу. Вона помре, коли дізнається про це. Він був її улюбленим сином. Мене вона не дуже-то полюбила. Він і справді був кращий за мене. Саме тому й не витримав. А я проб'юся! Хай там що! Та ви й самі це бачите! — і він жбурнув Оппенгаймові гроші на підлогу.

Керн підняв банкноту і знову поклав її на стіл. Біндер сів на стілець і запалив сигарету. Потім вийняв із кишені якогось листа.

— Ось її останній лист. Був у цій картонці. Прочитайте — і тоді зрозумієте, яка це для мене мука.

Лист був написаний на блідо-голубому папері, м'яким, похилим почерком, наче дівочою рукою. «Леопольде, любий синочку! Вчора я одержала твого листа і так зраділа, що спершу мусила сісти й почекати,

поки заспокоюся. Потім розпечатала й почала читати. Після всіх тих тривог серце моє вже не таке здорове, як було колись; ти, певно, можеш це зрозуміти. Яка я рада, що ти, зрештою, знайшов собі роботу! Навіть коли ти й заробляєш малувато, не вдавайся в розпач: як будеш старатися, то все піде на лад. А там, дивись, і знову підеш учитися до університету. Любий Леопольде, ти ж пильнуй і за Георгом — він такий легковажний і необачний. Та поки ти там з ним, я спокійна. Сьогодні вранці я спекла тобі торт, адже ти завжди їх так любив. Посилаю з надією, що він не зачерствіє. А втім, пісочний торт не страшно й сухуватим їсти, тому я й спекла його, а то б послала тобі франкфуртський — ти ж його найбільше любиш. Але той би зіпсувався в дорозі. Любий Леопольде, пиши мені, тільки-но випаде вільна хвилина. Я так хвилююся весь час. Чи немає в тебе нової фотокартки? Будемо сподіватися, що скоро знову зберемося всі разом. Не забувай же мене — твою добру матір. Вітай Георга».

Керн поклав листа на стіл. Не віддав Біндеру в руки, а поклав біля нього на стіл.

— Фотокартку... — повторив Біндер. — Де ж мені дістати його фотокартку?

— Це вона лиш тепер одержала останнього листа від нього?

Біндер похитав головою.

— Він застрелився рік тому. Відтоді їй пишу я. Що два тижні. Почерком брата. Спеціально навчився підробляти його. Вона не повинна нічого знати. Цього не можна допустити. Ви як гадаєте — адже вона не повинна знати?.. — він благально дивився Кернові в очі: — Скажіть же, як на вашу думку?

— Так. По-моєму, теж, так краще.

— Їй уже шістдесят років. Шістдесят, і серце в неї зовсім слабеньке. Довго вона вже не проживе. Сподіваюся, мені вдасться зробити так, що вона і не знатиме правди. Що він сам це собі заподіяв... розумієте, цього вона ніколи не збагнула б.

— Це правда.

Біндер підвівся.

— А тепер я мушу знову писати їй листа. Від нього. Напишу — тоді мені трохи полегшає. От тільки фото — ну звідки мені його взяти?..

Він забрав листа зі столу.

— Візьміть собі торт, я вас прошу! Якщо вам самому не захочеться, віддайте Рут. Вам же не обов'язково розповідати їй, що з ним пов'язано.

Керн завагався.

— Таке добре печиво... — мовив Біндер. — Я лише невеличкий шматочок відріжу... от стільки... — він вийняв з кишені ножик, одрізав тоненьку скибку з самого краю торта і поклав її в конверт до материного листа. — А знаєте?.. — додав потім Біндер, і лице в нього раптом стало наче у мерця: — Брат мій ніколи особливо не любив матір. Зате я... Дивно, правда ж?

І він попрямував до своєї кімнати.

Було вже близько одинадцятої вечора. Рут із Керном сиділи на терасі. Згори по сходах зійшов Біндер. Він уже знову був спокійний і елегантний, як і перше.

— Ходімо зі мною в одне місце, — запропонував він. — Мені ще не хочеться спати. І не хочеться сьогодні лишатись на самоті. Усього на годину. Я знаю одне кафе, там цілком безпечно. Зробіть мені таку ласку.

Керн поглянув на Рут:

— Ти не стомилася?

Вона похитала головою.

— Зробіть мені ласку, — просив Біндер. — Лише на годинку. Аби хоч трохи змінити обстановку.

— Гаразд.

Він повів молодят до якогось кафе-бару, де також танцювали. Рут зазирнула всередину.

— Надто вже елегантно, — сказала вона. — Це не для нас.

— А для кого ж тоді, як не для громадян всесвіту, — з сумною іронією відповів Біндер. — Та не таке воно й елегантне, коли придивитися ближче. Лише настільки елегантне, щоб у ньому не боятися детективів. І коньяк тут не дорожчий, ніж деінде. Зате музика значно краща. Це людині теж часом потрібне. Прошу, заходьте — он там уже й столик звільнився.

Вони посідали й замовили вина.

— Сумом лихові не зарадиш, — мовив Біндер, підіймаючи келих. — Тож веселімося! Життя таке коротке, а вже потім — одна шана: і тому, хто веселився, і тому, хто сумував.

— Слушно сказано, — приєднався і Керн, беручи свій келих. — Давайте просто уявімо собі, що ми справжні швейцарці, так, Рут? Люди, які мають житло в Цюриху, а до Люцерна приїхали погуляти.

Рут закивала, усміхаючись йому.

— Або туристи, — докинув Біндер. — Багаті туристи!

Він випив свій келих і замовив другий.

— А ви як — вип'єте ще один? — звернувся він до Керна.

— Трохи пізніше.

— Випийте зразу. Швидше поліпшиться настрій. Прошу вас, випийте.

— Нехай буде так.

Вони сиділи й дивились, як танцюють безтурботні люди. Там було чимало молоді, не старшої за них, і все ж вони почувалися трохи ніяково, наче троє дітей, що заблукали сюди і сидять, чужі для всіх, здивовано дивлячись на публіку. І не тільки відчуття бездомності, що ніби оповило їх сірим туманом, було тут причиною — винною була ще й їхня безрадісна юність, юність без надій і без майбутнього. «Що ж це з нами? — снувалось у Керна в голові. — Адже ми хотіли веселитись! Адже я маю все, що можу мати, навіть більше можливого, що ж це зі мною?»

— Тобі тут подобається? — спитав він Рут.

— Дуже.

Цієї хвилини зала потонула в сутінках, по танцювальному пляцику ковзнув барвистий промінь прожектора, і на паркеті завертілася стрункa й красива танцюристка.

— Чудово, правда? — сказав Біндер і заплескав у долоні.

— Надзвичайно! — Керн і собі зааплодував.

— Прекрасна музика, правда?

— Першокласна!

— А чом би вам не потанцювати удвох? — запропонував Біндер.

— Ходімо? — одразу ж підвівся Керн.

— Я не певна, що зможу, — відповіла Рут.

— Я теж не вмію. Тому нам буде легше.

Рут хвилинку вагалася, а потім пішла з Керном на пляцик. Барвисті промені ковзали по парах.

— О, якраз дали фіолетове світло, — підбадьорився Керн. — Добра нагода замаскуватись у юрбі.

Вони танцювали надто напружено, ніби соромлячись одне одного. Та поступово сміливішали, особливо коли помітили, що на них ніхто й не дивиться.

— Як гарно танцювати з тобою, — мовив Керн. — З тобою мені завжди відкривається щось нове й хороше. І воно не лише в тому, що ти зі мною, — все навколо стає іншим, прекрасним...

Рут сміливіше обняла його за плече, водночас притулившись йому до грудей. Вони поволі линули по паркету. Промені прожекторів обливали їх барвистим водограєм, і на хвилю забулося все на світі —

у них лишилося тільки їхнє молоде, ніжне життя, не затьмарене тієї миті ні страхом, ні потребою ховатись, ні недовір'ям, та взаємний потяг.

Музика стихла. Вони повернулися до свого столика. Керн поглянув на Рут. Її личко повеселішало, очі сяяли. На ньому раптом з'явився якийсь ясний, самозабутній і майже мужній вираз. «Ех, коли б можна було жити, як хочеться!..» — промайнуло Кернові в голові, і йому на хвилину стало невимовно гірко на душі.

— А гляньте-но, хто там іде! — сказав Біндер.

Через зал, прямуючи до виходу, йшов комерційний радник Арнольд Оппенгайм. Біля їхнього столика він спантеличено зупинився, якусь мить постояв, витріщивши на них очі.

— Досить цікаво! — пробурмотів він. — Надзвичайно повчально!

Ніхто йому нічого не відповів.

— Отака, значить, дяка за доброту й допомогу! — обурено провадив далі Оппенгайм. — Гроші одразу ж розтринькуються в барах!

— Трохи забуття часом потрібніше, ніж наїстись до пуття, пане комерційний раднику, — спокійно зауважив Біндер.

— Пусті відмовки! Такій молоді не місце в барах.

— Але й серед бродяг на дорогах теж... — зауважив Біндер.

— Дозвольте познайомити? — сказав Керн і обернувся до Рут. — Цей добродій, що так розхвилювався через нас, — пан комерційний радник Оппенгайм. Він купив у мене брусочок мила, і я заробив на цьому сорок сантимів.

Оппенгайм спантеличено витріщився на нього. Потім пирхнув, процідивши крізь зуби щось схоже на «Нахабство!» і, ніби карбуючи кожен крок, пішов геть.

— А що, власне, сталося? — запитала Рут.

— Звичайнісіньке явище в світі, — саркастичним тоном пояснив Біндер. — Свідома доброчинність. Твердіша за камінь.

Рут підвелася.

— Він же, певно, покличе поліцію! Нам треба тікати звідси!

— Для цього він надто боягузливий. Побоїться зайвого клопоту.

— І все ж краще ходімо звідси!

— Ну, гаразд.

Біндер розплатився, і вони попрямували до свого пансіону. Поблизу вокзалу вони побачили двох чоловіків, які йшли їм назустріч.

— Обережно! — прошепотів Біндер. — Детектив! Тримайтеся вільно.

Керн почав тихенько посвистувати, взяв Рут під руку й пішов повільніше. Рут поривалася йти швидше. Він стиснув її лікоть і, сміючись, неквапно плентався далі.

Чоловіки порівнялися з ними. Один невимушено смоктав сигару. Другим виявився Фогт. Упізнавши їх, він ледве помітно подав знак очима: мовляв, не те вийшло...

За хвилину Керн озирнувся. Фогта з детективом уже не було видно.

— Курс на Базель, поїздом о дванадцятій п'ятдесят, до кордону, — тоном фахівця пояснив Біндер.

Керн кивнув:

— Видно, трапився надто людяний суддя.

Вони йшли далі. Рут знизала плечима, наче від холоду.

— Якось тут стало моторошно, — мовила вона.

— Рушайте до Франції, — сказав Біндер. — Париж. Найзручніше для нас — велике місто.

— А чом би й вам не податися туди?

— Я ані слова не знаю французькою. До того ж я фахівець по Швейцарії. Ну, а крім цього... — він замовк на півслові.

Далі вони йшли мовчки. З озера повівав свіжий вітерець. А над ними простиралося небо — широке, сталево-сіре, чуже.

Перед Штайнером сидів колишній адвокат берлінської судової палати доктор Гольдбах-другий. Недавно він став медіумом на сеансах телепатії. Штайнер натрапив на нього в кафе Шперлера.

Гольдбаху було років під п'ятдесят; його провадили з Німеччини як єврея. Він торгував краватками й нелегально давав юридичні консультації. Але заробляв на цьому лише стільки, щоб не померти з голоду. У нього була тридцятирічна красуня-дружина, яку він щиро любив. Досі вона жила з того, що продавала свої прикраси; проте Гольдбах знав, що, певно, не вбереже її. Штайнер вислухав його сумну сповідь і влаштував бідолаху до себе помічником на вечірні спектаклі. А вдень Гольдбах мав змогу займатися своїми звичними справами.

Та невдовзі виявилося, що для ролі медіума Гольдбах не годиться. Він усе забував, усе переплутував і врешті-решт зводив нанівець увесь атракціон. А потім уночі сидів, мов прибитий, перед Штайнером і благав не виганяти його з роботи.

— Гольдбаху, — казав Штайнер, — сьогодні вийшло особливо погано! Далебі, так діло не піде. Адже так ви змушуєте мене бути справді ясновидцем!

А Гольдбах дивився на нього очима смертельно пораненої вівчарки.

— Адже це так просто, — вів далі Штайнер. — Число ваших кроків до першої підпори шатра показує, у котрому ряду сидить потрібний мені глядач. Заплющене праве око означає — жінка, а ліве — чоловік. Кількість непомітно показаних пальців — номер місця, рахуючи зліва. Виставлена вперед права ступня — означає, що річ захована вище пояса, ліва ступня — нижче пояса. Чим більше виставлена ступня, тим вище або нижче від пояса. Ми спеціально змінили всю систему заради вас, бо ви занадто вертлявий.

Адвокат весь час нервово хапався за свій комірець.

— Пане Штайнер, — винуватим тоном говорив він, — я все вивчив напам'ять, повторюю на самоті щодня. Ну, Бог його знає, чого так виходить: наче мене хто зурочив...

— Але ж, Гольдбаху, — терпляче доводив Штайнер, — у вашій практиці вам доводилось набагато більше тримати в голові!

Гольдбах заломив руки.

— Я знаю напам'ять увесь цивільний кодекс, знаю сотні різних доповнень і ухвал, повірте мені, пане Штайнер, я зі своєю пам'яттю був грозою для суддів, а тут...

Штайнер крутнув головою.

— Адже дитина може більше запам'ятати. Вісім умовних знаків, не більше! І потім ще чотири для рідкісних випадків.

— Та я ж їх знаю! Боже мій, я їх щодня повторюю. От тільки хвилююсь я...

Гольдбах сидів на ящику, маленький, похнюплений, безпорадно втупивши очі в просторінь. Штайнер засміявся:

— Але ж у судовому залі ви ніколи не хвилювалися! Ви ж вели великі процеси, у яких мусили холоднокровно оперувати значно складнішими речами!

— Так, так, це було легше. Але ж тут! Поки не почнеться, я знаю все до подробиць, а тільки-но зайду в цю будку — від хвилювання все в моїй голові плутається...

— О Господи, та чого ж тут хвилюватися?

Гольдбах помовчав хвилину.

— Я й сам не знаю, — сказав потім стиха. — Тут, певно, багато різних причин. — Він підвівся. — Пане Штайнер, давайте завтра спробуємо ще раз, га?

— Та звичайно ж. Але завтра все мусить іти, як по маслу. Інакше Потцлох усипле нам перцю!

Гольдбах попорпався в кишені піджака, вийняв звідти загорнуту в тоненький папір краватку і простягнув її Штайнеру.

— Я тут приніс вам одну дрібничку. Ви маєте зі мною стільки клопоту...

Штайнер відвів його руку:

— Це виключається! У нас таке не заведено...

— Вона мені нічого не коштує.

Штайнер поплескав Гольдбаха по плечу.

— Спроба підкупу з боку юриста. Наскільки суворіше це карається судом?

Гольдбах кволо усміхнувся.

— Про це вам слід запитати прокурора. Доброго захисника лише питають, наскільки це карається м'якше. А втім, кара однакова; у такому випадку лише виключаються пом'якшувальні обставини. Останній відомий випадок такого роду трапився у справі Гауера та його компанії, — Гольдбах трохи пожвавішав. — Оборонцем на тому процесі виступав Фрайганг. Спритний адвокат, але трохи занадто захоплюється парадоксами. Парадокси в деталях — неоціненні, бо збивають з пантелику, але не годяться як основа захисту. На тому Фрайганг й зазнав невдачі. Він просив пом'якшити кару одному окружному радникові юстиції, посилаючись на такі пом'якшувальні обставини, як... — Гольдбах зареготав: — Як незнання законів!

— Здорово придумав, — зауважив Штайнер.

— Для жарту — так, але не для судового процесу.

Гольдбах випростався на весь зріст, закинув голову, трохи примружив очі й несподівано гостро блиснув зіницями — це вже був не жалюгідний емігрант і торговець краватками, він став знову доктором Гольдбахом-другим, адвокатом Берлінської судової палати, небезпечним тигром у джунглях законодавчих параграфів.

Стрункий, яким його давно не бачили, він швидкою ходою прямував по центральній алеї Пратера, не помічаючи осіннього смутку ясної ночі. Він знову стояв у переповненому залі судової палати, з нотатками на пульті, він був на місці оборонця Фрайганга, дивився, як прокурор, скінчивши свою обвинувальну промову, сів на місце, потім поправив на собі мантію, легенько сперся кісточками пальців на пульт, гойднувся трохи на міцних ногах, наче фехтувальник перед боєм, і дзвінким голосом почав: «Високоповажні панове судді! Обвинувачений Гауер...»

Він кидав фразу за фразою, короткі й гострі, бездоганно логічні. Один за одним перебрав він аргументи прокурора, ніби стверджуючи докази обвинувачення, наче не обороняючи, а звинувачуючи, в за-

лі всі принишкли, судді здивовано підвели голови — і тут зненацька, віртуозним викрутасом він повертає все в протилежний бік, цитує статтю про підкуп і чотирма риторичними запитаннями розкриває її двозначність, щоб далі швидко, наче стьобаючи батогом, кинути в залу пом'якшувальні обставини, що тепер уже діють зовсім по-новому.

Так Гольдбах дійшов до будинку, в якому проживав. Поволі став підійматися сходами — із кожним кроком боязкіше, повільніше.

— Моя дружина вже дома? — спитав у заспаної дівчини, що відчинила йому.

— Чверть години як прийшла.

— Спасибі.

Гольдбах пройшов по коридору до своєї кімнати — вузенької комірчини з маленьким віконечком, що виходило у двір. Він причесав щіткою волосся, потім постукав у двері суміжної кімнати.

— Можна...

Жінка сиділа перед дзеркалом, уважно оглядаючи своє обличчя. Не обертаючись до нього, спитала:

— Ну, що там у тебе?

— Як почуваєшся, Лєно?

— А як я маю почуватися за такого життя? Погано! І чого ти, власне, питаєш мене про це? — Жінка все ще дивилася у дзеркало.

— Ти виходила з дому?

— Виходила.

— Де ти була?

— Та так, прогулялася трохи. Не можу ж я день у день сидіти тут і дивитися на стіни.

— Та ніхто ж тебе до цього й не примушує. Я радий, коли ти знаходиш собі якусь розвагу.

— Коли так, все гаразд.

Жінка почала поволі, ретельно втирати крем в обличчя. З Гольдбахом вона говорила без будь-якого інтересу, з жахливою байдужістю. А він стояв біля дверей, дивлячись на неї, жадаючи хоча б теплого слова. Чиста рожева шкіра на плечах жінки миготіла в світлі лампи. Тіло в неї було пишне, пухке.

— Ну, знайшов ти що-небудь? — спитала вона.

Гольдбах похнюпився.

— Ти ж знаєш, Лєно, я ще не маю дозволу на роботу. Був у колеги Гепфнера... він теж нічим не може допомогти. Усе це триває так жахливо довго...

— Так, це вже триває надто довго.

— Я роблю все, що можу, Лєно.

— Так, я знаю. Але я стомилась.

— Я вже йду, на добраніч.

Гольдбах зачинив за собою двері. Він уже не знав, що йому й робити. Забігти до неї знову й просити зрозуміти його, благати дозволу лишитись у неї хоча б на одну ніч, чи, може... Він безсило стиснув кулаки. «Відлупцювати, — майнуло в голові, — все приниження, всю свою ганьбу вимолотити на тому рожевому м'ясі, хоч раз дати собі волю, вилити увесь свій гнів, розгромити її кімнату і бити, бити, поки з її холодних, байдужих і пихатих уст вирветься принаймні зойк, поки вона заголосить і її виплекане тіло заб'ється в корчах на підлозі...»

Тремтячи всім тілом, Гольдбах прислухався. Карбатке... ні, здається, Карбутке було прізвище того чоловіка; присадкуватий хлопчина, з низьким, мало не до брів зарослим лобом, а обличчя — якраз таким обиватель уявляє собі обличчя вбивці... Трудно було домогтися виправдання для людини з таким обличчям, посилаючись на дії в стані афекту. Чолов'яга той вибив дівчині зуби, зламав руку й розірвав губу; її очі ще й на суді були запухлі — так він її побив; і, незважаючи на це, вона була просто-таки по-собачому віддана такій тварюці — а може, саме тому. Виправдальний вирок, якого він, Гольдбах, тоді добився, був його великим успіхом. Глибоко психологічний шедевр захисту, як зазначив колега Кон-третій, поздоровляючи його.

Гольдбах безсило опустив руки. Перед ним на столику лежали зразки дешевих краваток зі штучного шовку. Ось воно яке життя... А як переконливо й дотепно він доводив — тоді, в кімнаті оборонців, серед своїх колег, — що любов жінки жадає володаря і господаря! Це було тоді, коли він заробляв шістдесят тисяч марок на рік і дарував Лєні коштовні прикраси, виручкою від продажу яких вона тепер користується сама.

Він прислухався до того, як Лєна лягає спати. Так він робив щовечора, ненавидів себе за це, але не міг інакше. Коли почув, як у суміжній кімнаті рипнули пружини ліжка, у нього обличчя взялося плямами. Гольдбах міцно стиснув зуби, підійшов до дзеркала й подивився на себе. Потім узяв стілець і поставив посеред кімнати. «Припустімо, в дев'ятому ряду третя від краю жінка сховала ключ собі в черевик...» — пробурмотів він. Потім уважно ступив дев'ять коротеньких кроків у напрямі стільця, примружив праве око, провів трьома пальцями по чолу, виставив наперед ліву ступню, посунув її далі — тепер він цілком сконцентрувався на своїй ролі, він виразно бачив, як Штайнер шукає сховану річ, і посунув ліву ступню ще трохи наперед.

А на стіні в червонястому світлі електролампи коливалась його тінь — химерна й жалюгідна.

— Де ж тепер наш синок і що він поробляє, Ліло? — приблизно в той самий час мовив Штайнер. — Їй-богу, справа не тільки в тому, що цей Гольдбах такий недотепа, — я справді часто скучаю за хлопцем!

13

Керн і Рут уже були в Берні. Оселилися в пансіоні «Барвінок», що значився в списках у Біндера. Там можна було прожити днів зо два, не заявляючись у поліції.

Пізно ввечері другого дня до Кернової кімнати хтось постукав. Керн уже роздягнувся й хотів лягати в постіль. Завмерши на місці, він прислухався. У двері постукали вдруге. Хлопець тихенько, босоніж підбіг до вікна: стрибати вниз високо, ринви, по якій можна здертися на дах, поблизу теж не було. Керн поволі повернувся назад і відчинив двері.

У коридорі стояв чоловік років тридцяти, на цілу голову вищий за Керна, кругловидий, з водянисто-блакитними очима й білявою кучерявою чуприною; він тримав у руках сірого велюрового капелюха, нервово перебираючи по ньому пальцями.

— Вибачте мені, — сказав чоловік, — я такий самий емігрант, як і ви...

Кернові раптом стало так легко, ніби в нього виросли крила. «Врятований! — промайнуло у нього в голові. — Отже, це не поліція!»

— Я у великій скруті, — вів далі незнайомий. — Моє прізвище Біндинг. Рихард Біндинг. Я добираюсь до Цюриха і не маю жодного сантима, щоб оплатити притулок на ніч. Я не збираюся просити у вас грошей. лише хотів спитати, чи не дозволите ви мені переночувати отут, на підлозі...

Керн здивовано глянув на чоловіка.

— Отут? — перепитав він. — У цій кімнаті? На підлозі?

— Авжеж. Я звичний до цього і постараюсь не турбувати вас. Я вже три ночі в дорозі. Ви ж знаєте, як воно — просто неба ночувати десь на лаві, повсякчас чекаючи, що тебе схопить поліція. І коли потім на кілька годин потрапиш у безпечне місце, відчуваєш себе щасливим.

— Це мені відомо. Але ж погляньте на цю кімнатку! Тут же ніде немає стільки місця, щоб вам простягтися на весь зріст. Як же ви будете тут спати?

— Та нічого, нічого! — палко запевняв Біндинг. — Якось примощуся! Скажімо, отам у кутку. Я можу спати сидячи, прихилившись до шафи, і це вже досить добре! Нашому братові аби хоч трохи спокою, а спати ми вміємо по-всякому!

— Ні, так не годиться. — Керн подумав хвилинку. — Кімната коштує два франки. Я можу дати вам грошей. Це найпростіший вихід. Тоді ви й виспитесь як слід.

— Ні-ні, грошей од вас я не візьму! Я прийшов не заради цього! Тим, хто тут проживає, гроші самим потрібні! Крім того, я вже питав унизу, чи не можна мені десь переночувати. Немає жодної вільної кімнати.

— Якщо у вас в руках буде два франки, може, і знайдеться.

— Навряд. Хазяїн сказав мені, що людину, яка два роки просиділа в концтаборі, він би пустив переночувати й задарма, але в нього справді немає жодної вільної кімнати.

— Що? — здивувався Керн. — Ви два роки просиділи в концтаборі?

— Еге ж, — Біндинг затиснув свого капелюха між коліньми, вийняв із нагрудної кишеньки пом'ятий папірець, розгорнув його й подав Керну. — Ось, погляньте! Це моя посвідка про звільнення з Оранієнбурга.

Керн обережно взяв довідку, боячись порвати її на згинах. Досі він ще не бачив документа про звільнення з концентраційного табору. Прочитав заголовок, друкований текст посвідки, вписані на друкарській машинці прізвище та ім'я — Рихард Біндинг, потім оглянув печатку зі свастикою, чіткий підпис чиновника — все було правильно. Навіть відповідало всім нормам німецького педантичного бюрократизму, і саме від цього всього стало аж моторошно — так, ніби людина повернулася з пекла з документом і візою на право проживання на цьому світі.

Керн повернув довідку Біндингу. Тоді сказав:

— Послухайте, я знайшов вихід! Ви лишаєтесь на моєму ліжку в моїй кімнаті. Я маю в цьому пансіоні одну особу, в якої більша кімната. Я зможу там прекрасно переспати. І таким чином будемо влаштовані обидва.

Біндинг вирячив на нього здивовані очі.

— Але ж це неможливо!

— Навпаки! Це простіше простого! — Керн зняв своє пальто, накинув на плечі поверх піжами, потім узяв на руку костюм і схопив черевики. — Ось так! Це я беру з собою. Тоді мені не буде по-

треби турбувати вас занадто рано. Я зможу й там одягнутись. Я радий, що маю можливість дещо зробити для людини, яка зазнала так багато лиха.

— Але ж... — Біндинг несподівано схопив Керна за руки. Здавалося, він поривається поцілувати їх. — Боже мій, та ви ж янгол! — белькотав він. — Ви рятуєте мені життя!

— Що ви, що ви... — збентежено мовив Керн. — Просто людина людину виручає у скруті — от і все. А інакше до чого б ми дожили? Приємного вам сну!

— Бачить Бог — на краще я й не сподівався!

Керн подумав мить, чи не взяти з собою й валізу. Там у боковій кишеньці він сховав свої сорок франків. Але гроші були сховані добре, валіза замкнена, і він не наважився так одверто виявляти свою недовіру до людини, яка побувала в концтаборі. Емігранти не обкрадають один одного.

— На добраніч! Приємного вам сну! — сказав він ще раз і вийшов.

Рут жила в тому ж коридорі. Керн тихенько стукнув двічі у двері її кімнати. Це був їхній умовлений сигнал. Рут одразу ж одчинила.

— Щось трапилося? — злякано спитала вона, побачивши у нього в руках речі. — Тікати треба?

— Ні. Я тільки пустив у свою кімнату одного бідолаху, який вийшов із концтабору і вже кілька ночей підряд не спав. Можна мені переспати тут у тебе на шезлонгу?

Рут усміхнулась.

— Шезлонг уже старий, розхитаний... Невже ти гадаєш, що ми не помістимось удвох на моєму ліжку?

Керн миттю вскочив до кімнати й поцілував Рут.

— Часом я дійсно ставлю такі безглузді запитання, яких світ не чув, — мовив він. — Але повір мені: це лише тому, що я збентежений. Для мене все це надто нове.

Кімната Рут була трохи більша, ніж у Керна. Меблі в ній, за винятком шезлонга, були такі ж самі, але Кернові здавалося, ніби вона має зовсім інший вигляд. «Дивно, — думав він, — це так здається через оті кілька речей Рут: вузенькі черевички, блузка, коричнева спідниця — а скільки ніжності в них! А мої речі надають кімнаті лише безладного вигляду».

— Рут, — мовив він, — якщо ми захочемо побратись... то, знаєш, ми ніяк не зможемо цього зробити. Бо в нас немає документів.

— Знаю. Але давай про це не будемо турбуватись. І, власне, навіщо нам взагалі мати дві кімнати?

Керн засміявся.

— З поваги до високоморальних швейцарців. Жити непрописаними — це ще сяк-так, але неодруженими — просто неможливо!

Наступного ранку він почекав до десятої години, потім пішов до своєї кімнати по валізу. Хотів виписати собі кілька адрес, а потім Біндинг нехай собі ще поспить.

Проте в кімнаті вже нікого не було. Певно, Біндинг уже знову вирушив у путь. Керн розкрив валізу. Вона виявилася не замкненою, і це здивувало Керна. Він був певен, що вчора ввечері замикав її. Іще здавалось, ніби й флакони лежать не так, як лежали раніше. Керн гарячково нишпорив по валізі. Маленький конверт у потаємній боковій кишеньці лежав на місці. Він розкрив його і одразу ж побачив, що швейцарські гроші зникли. Лише дві австрійські п'ятишилінгові банкноти випали з конверта.

Він ще раз обшукав усю валізу; перевірив кишені костюма, хоча був певний, що грошей туди не клав. Він ніколи нічого не носив при собі — на той випадок, коли його спіймають на вулиці. Тоді принаймні в Рут залишиться валіза й гроші. Проте сорок франків зникли.

Керн сів на підлогу поряд із валізою.

— Ах ти, шахрай! — не тямлячи себе, бурмотів він. — От проклятий шахрай! Ну де це таке бачено?!

Він посидів ще трохи на підлозі, подумав, чи сказати про все Рут, але потім вирішив, що зробить це лише в крайньому разі. Не хотів її хвилювати, поки можна було обійтися без цього.

Нарешті він вийняв списки Біндера і виписав із них собі кілька бернських адрес. Потім напхав повні кишені милом, шнурками до черевиків, англійськими шпильками та пляшечками туалетної води й пішов сходами вниз. Унизу зустрів хазяїна.

— Ви знаєте чоловіка на ймення Рихард Біндинг? — спитав Керн.

Хазяїн трохи подумав, потім похитав головою.

— Я маю на увазі чоловіка, який учора ввечері приходив сюди. Він просив у вас кімнату.

— Учора ввечері ніхто кімнати не просив. Мене ж тут зовсім не було. До дванадцятої години ночі я грав у кеглі.

— Он як? А вільні кімнати у вас були?

— Так, було три. Вони ще й досі вільні. А ви ще когось чекаєте? Можете взяти номер сьомий, у вашому коридорі.

— Ні. Гадаю, той, кого я чекаю, не повернеться сюди. Він, певно, вже рушив до Цюриха.

До полудня Керн заробив три франки. Він зайшов до якогось дешевого ресторанчика з'їсти бутерброд, щоб потім одразу ж знову піти зі своїм товаром по квартирах.

Стоячи біля стійки буфету, Керн жадібно поглинав свій сухий обід. Раптом у нього мало не випав з руки сендвіч: біля одного з найдальших столиків він побачив Біндинга!

Керн рішуче запхнув решту бутерброда в рот, проковтнув його й поволі попрямував до того столу. Біндинг сидів сам, спершись ліктями на стіл, над великою тарілкою з відбивними котлетами, брюссельською капустою та картоплею і зі смаком їв.

Він звів очі тільки тоді, коли Керн підійшов до нього майже впритул.

— Ба, кого я бачу! — байдуже промовив Біндинг. — Як ся маєте?

— У мене з валізи зникло сорок франків, — сказав Керн.

— Це прикро, — відповів Біндинг, ковтаючи великий шматок котлети. — Справді прикро!

— Давайте сюди решту, яка ще лишилась у вас, і на тому справі кінець.

Біндинг відпив ковток пива і витер губи.

— З нею і так покінчено, — спокійно заявив він. — Які ще наміри у вас?

Керн спантеличено дивився на Біндинга. Охоплений гнівом, він ще не встиг подумати про те, що справді нічого не може зробити. Якщо звернеться до поліції, там спитають про документи, заарештують разом із злодієм і вишлють... Він примруженими очима оглянув Біндинга.

— У вас нема ніяких шансів, — зауважив той. — Боксер я добрий. На сорок фунтів важчий за вас. А крім того, за скандал у ресторані потрапите в поліцію, а там і вишлють.

Тієї миті Керн мало цікавився тим, що станеться з ним самим, але він подумав про Рут. Біндинг мав рацію: у нього не було можливості вжити якихось заходів.

— Ви часто вдаєтеся до подібних операцій? — тільки й спитав він.

— З цього живу. І, як бачите, непогано.

Від безсилої люті Керн мало не задихнувся.

— Поверніть принаймні двадцять франків, — хрипко вимовив він. — Мені потрібні ті гроші. Не для мене самого. Для іншої людини, якій вони належать.

Біндинг похитав головою.

— Мені самому потрібні ті гроші. Ви дешево відбулися. За сорок франків дістали найбільшу в житті науку: не будьте таким довірливим!

— Це правда. — Керн усе ще не міг відірвати погляду від злодія. Хотілось піти геть, але він не міг. — І всі ваші документи... все це, звичайно, шахрайство!

— Уявіть собі, що ні! — відповів Біндинг. — У концтаборі я був. — Він зареготав. — Щоправда, за крадіжку в одного гауляйтера. Досить рідкісний випадок!

Він націлився виделкою в останню котлету, що лишалася в тарілці. Та тієї ж миті вона опинилась у Керна в руці.

— Можете затівати скандал, — сказав він.

Біндинг оскалився.

— Не збираюся! Я вже наївся. Попросіть тарілку й покладіть собі решту брюссельської капусти. Я навіть готовий почастувати вас кухлем пива!

Керн нічого не відповів. Ще мить — і він кинеться в бійку, вхопивши, що потрапить під руку. Він круто повернувся й пішов з трофейною котлетою в руці. Біля стійки попросив паперу, щоб загорнути її. Буфетниця цікаво позирнула на нього. Потім виловила з скляної банки два огірки.

— Ось нате, — мовила вона. — Так буде смачніше.

Керн узяв огірки.

— Дякую, — сказав він. — Щиро дякую.

«Буде вечеря для Рут, — промайнуло в голові. — Добра вечеря, грім його побий, за сорок франків!»

Біля дверей він озирнувся ще раз. Біндинг усе ще дивився на нього. Керн сплюнув. Біндинг, посміхаючись, відсалютував йому двома пальцями правої руки.

За Берном став накрапати дощ. У Рут і Керна вже не вистачало грошей, щоб доїхати поїздом до найближчого міста. Щоправда, у них ще був невеличкий непорушний резерв, але його вони вирішили не чіпати до Франції. Кілометрів з п'ятдесят їх підвезла попутна автомашина. Далі довелося йти пішки. Керн лише зрідка наважувався щось продати в селах. Там це надто впадало в очі. Більше як одна ніч в тому самому селі вони не ночували. Заходили в село пізно ввечері, коли поліційні відділки вже зачинені, а вирушали рано-вранці, ще до їхнього відкриття. Отож, коли наставав час подавати жандармерії заявки про пожильців, їх уже не було в селі. Біндерові списки в тій частині Швейцарії не допомагали — вони охоплювали тільки великі міста.

Поблизу Муртена молодята заночували в порожньому сараї. Уночі почалася злива. Покрівля на сараї була дірява, і коли вони проки-

нулись, то вже промокли до нитки. Хотіли підсушити свій одяг, та не могли розпалити вогонь. Усе було мокре, і вони ледве знайшли місцинку, де не протікало. Тісно притулившись одне до одного, щоб зігрітися, вони поснули, але їхні пальта, що заміняли їм ковдри, були надто мокрі — і молодята знову прокинулись від холоду. Так дочекалися світанку і вже тоді рушили далі.

— Ми зігріємось від ходи, — мовив Керн. — А за годину десь роздобудемо й по склянці гарячої кави.

Рут кивнула.

— Може, сонечко проб'ється крізь хмари. Тоді ми швидко просохнемо.

Але цілий день було холодно й вітряно. Над полями мчали чорні хмари, поливаючи їх рясним дощем. То був перший холодний день за місяць. Хмари низько звисали пасмами, а надвечір знову линула страшенна злива. Молодята зайшли переждати її до маленької каплиці. Якось несподівано стемніло, а потім загуркотів грім; блискавки мигтіли за кольоровими шибками, на яких святі в голубих і червоних хламидах тримали в руках стрічки з сентенціями про спокій на небі та в душі.

Керн помітив, що Рут тремтить.

— Тобі дуже холодно? — спитав він.

— Ні, не дуже...

— Давай трохи походимо, так буде краще. Я боюся, щоб ти не застудилася.

— Я не застуджуся. Дай мені тільки трохи посидіти.

— Ти стомилася?

— Ні. Але хочеться ще хоч трішки посидіти.

— А може, все ж краще трохи походити? Хоча б кілька хвилин? У мокрому одязі не можна так довго сидіти. Надто холодна ця кам'яна долівка.

— Ну, добре...

Вони почали ходити. Їхні кроки гучно лунали в безлюдній каплиці. Проходили повз сповідальню, зелена завіса якої надималась від протягу, навколо вівтаря, до ризниці — і знов повертались назад.

— До Муртена лишилося дев'ять кілометрів, — зауважив Керн. — Треба подбати про те, щоб десь ближче знайти притулок.

— Дев'ять кілометрів ми ще легко подолаємо.

Керн щось пробурмотів собі під ніс.

— Що ти сказав? — спитала Рут.

— Та нічого. Проклинаю одну людину на прізвище Біндинг.

Рут узяла його під руку.

— Забудь про нього. Так буде краще. Здається, вже й дощ ущухає.

Вони вийшли з каплиці. Ще крапало, але над горами стояла величезна райдуга, перевиснувши через усю долину велетенським барвистим мостом. За лісами з розриву хмар могутнім потоком лилось на землю жовтаве світло. Самого сонця вони не бачили — видно було тільки світло, що струменіло з хмар, наче осяяний туман.

— Ходімо, — сказала Рут. — Уже випогоджується.

Аж увечері вони підійшли до якоїсь кошари. Чабан, літній мовчазний селянин, сидів перед дверима. Дві вівчарки лежали коло його ніг. Побачивши молодят, вони кинулись їм назустріч. Селянин вийняв люльку з рота і посвистом завернув собак назад.

Керн підійшов до нього.

— Чи не можна у вас тут переночувати? Ми мокрі й так стомилися, що далі вже не можемо йти.

Вівчар, не поспішаючи, оглядав його. Нарешті вимовив:

— Нагорі є сінник.

— А нам більше нічого й не треба.

Селянин знову довгенько помовчав, дивлячись на Керна.

— Давайте сюди ваші сірники й сигарети, — сказав потім. — Бо там багато сіна.

Керн віддав.

— Там, усередині, вилізете нагору по драбині, — пояснив селянин. — Я замкну за вами двері. Я живу в містечку. А завтра вранці випущу вас.

— Спасибі. Велике вам спасибі.

Молодята вилізли по драбині. На горищі було майже зовсім темно і досить тепло. Невдовзі до них піднявся селянин. Він приніс їм винограду, трохи бринзи і чорного хліба.

— А тепер я замкну вас, — мовив він. — На добраніч.

— На добраніч. І велике вам спасибі.

Вони посиділи тихо, прислухаючись, поки селянин не спустився вниз. Потім поскидали з себе мокрий одяг і розстелили його на сіні. А далі повиймали з валіз свої піжами, одягли їх і почали їсти. Вони дуже зголодніли.

— Ну як — смачно? — запитав Керн.

— Надзвичайно! — Рут пригорнулась до нього.

— Пощастило нам, правда?

Дівчина закивала.

Унизу селянин замкнув двері. На горищі було кругле віконечко. Молодята посідали біля нього й дивились, як селянин іде додому. Не-

бо прояснилося. Його вечірня синь відбивалася в озері, наче в дзеркалі. Селянин ішов спокійним кроком людини, яка весь час живе серед природи. Крім нього, ніде не видно було ні душі. Він ішов самотній скошеними полями, і здавалося, ніби він несе на своїх темних плечах усе небо.

Вони сиділи біля віконця, аж поки вечірні сутінки забарвили все у сірий колір. Гра тіней перетворювала купи сіна позад них на фантастичні гори. З горища видно було й овець: невиразно ворушились кошлаті слини, чулася мішанина приглушених звуків, що поволі стихали і згодом зовсім завмерли.

Уранці прийшов селянин і відімкнув кошару. Керн зліз до нього вниз. Рут іще спала. Личко в неї порожевіло, дихала вона часто. Керн допоміг селянину вигнати овець.

— Може, дозволите нам пробути тут іще один день? — спитав він. — Ми охоче допоможемо вам за це, коли не заперечуєте.

— Допомагати тут особливо нічого. Проте лишайтесь на здоров'я, якщо хочете.

— Спасибі.

Керн розпитав, де в їхньому містечку живуть німці. У списках Біндера воно не значилось. Селянин назвав йому кілька прізвищ і розповів, як знайти тих людей.

Надвечір, коли вже смеркалось, Керн пішов до містечка. Перший дім він знайшов легко. То була біленька вілла, обрамлена садком. Охайна служниця відчинила двері й одразу ж повела його в передпокій, замість змусити чекати за порогом. «Добра прикмета», — подумав Керн.

— Можна поговорити з паном Аммерсом? Або з фрау Аммерс? — спитав він.

— Хвилиночку...

Дівчина зникла, невдовзі повернулась і провела його в салон, обставлений новими меблями з червоного дерева. Підлога була така навоскована, що Керн посковзнувся і мало не впав. Усі меблі були вкриті мереживними скатерками та серветками.

За хвилину вийшов пан Аммерс. То був невисокий на зріст чоловік із білою гострою борідкою, на вигляд співчутливий. З двох історій, що були у нього в запасі, Керн наважився розповісти правдиву.

Аммерс привітно вислухав його.

— Отже, ви емігрант без паспорта і без дозволу на проживання? — сказав він потім. — І продаєте мило та інші речі домашнього вжитку?

— Так.

— Гаразд. — Аммерс підвівся. — Ось моя дружина може подивитись, що там у вас є. — І вийшов.

Невдовзі ввійшла його дружина. Це була відцвіла істота середнього роду з обличчям кольору вивареного м'яса і з безбарвними, як у тріски, очима.

— Ну, які там у вас речі? — манірним тоном запитала вона.

Керн виклав на стіл свій товар. Його вже лишилось не так і багато. Жінка довго перебирала все, придивлялась до голок так, ніби зроду їх не бачила, нюхала мило, пробувала на палець зубну щітку, потім поцікавилась ціною і зрештою вирішила покликати ще й свою сестру.

Сестра виявилася другим, стереотипним виданням господині.

Очевидно, цапина борідка Аммерс — хоч який він був малий — міцно тримав кермо влади у своєму домі, бо й сестра була наче вилуджена й говорила приглушеним, боязким голосом. Обидві жінки весь час озиралися на двері. Вони так довго вагалися, що зрештою Кернові урвався терпець. Побачивши, що жінки так і не можуть наважитися щось купити, він забрав свої речі.

— Може, подумаєте до завтра, — сказав він. — Адже я можу ще раз прийти.

Господиня глянула на нього якось ніби аж злякано.

— Може, вип'єте чашку кави? — спитала потім.

Керн уже давненько не пив кави.

— Якщо у вас саме є готова...

— Звичайно! Я зараз! Хвилиночку.

Вона пропхнулася в двері, незграбно, мов товстуля, проте швидко. Сестра лишилася в кімнаті.

— Чашечку кави — це мені зараз до речі, — мовив Керн, аби щось та сказати.

Сестра господині пирхнула зо сміху, мов індичка, і раптом замовкла, ніби проковтнула язика. Керн здивовано глянув на неї. Вона схилилась і чмихнула носом.

Увійшла господиня й поставила на стіл перед Керном чашку гарячої кави.

— Пийте собі спокійно, — сказала вона гостинним тоном. — Вам же нема куди поспішати, а кава дуже гаряча.

Сестра пирснула сміхом і одразу ж перелякано зігнулась.

Але Керн так і не встиг випити кави. Двері розчинились, до кімнати коротенькими, пружними кроками ввійшов Аммерс, а за ним — похмурий жандарм.

Аммерс урочистим жестом показав на Керна.

— Пане жандарм, виконуйте свій обов'язок! Бездомний і безпаспортний індивідуум, викинутий з німецького райху!

Керн заціпенів. Жандарм нерішуче оглянув його. Потім буркнув:

— Ну, ходімо!

Якусь мить у Керна було таке відчуття, наче йому паралізувало мозок. Він міг чекати чого завгодно, але не такого. Поволі, машинально, наче в сповільненому фільмі, він зібрав свої речі. Потім так само повільно підвівся.

— Так от, значить, для чого ця кава і вся гостинність! — затинаючись, насилу вимовив він, ніби сам для себе хотів з'ясувати, що сталося. — Лише для того, щоб довше затримати мене! От для чого! — Він стиснув кулаки й ступив крок до Аммерса. Той відсахнувся. — Не жахайтесь, — мовив Керн тихо, — я і пальцем не торкну вас! Я тільки прокляну вас. Я проклинаю вас і ваших дітей і вашу жінку всією силою своєї душі! Хай упадуть на ваші голови всі нещастя світу! Хай ваші діти повстануть проти вас і кинуть вас на старість самотнього, в горі та в злиднях!

Аммерс пополотнів. Його цапина борідка тремтіла.

— Захистіть мене! — звелів він жандармові.

— Він ще не образив вас, — флегматично відповів той. — Поки що він тільки прокляв вас. Коли б він назвав вас, скажімо, смердючим донощиком — тоді це була б образа, і саме в слові «смердючий».

Аммерс люто визвірився на нього:

— Виконуйте свій обов'язок!

— Пане Аммерс, — спокійно заявив жандарм. — Я не потребую ваших вказівок. Для цього в мене є начальство. Ви заявили на людину, я прийшов, а що далі буде — це вже моє діло. Ходімо зі мною! — звернувся він до Керна.

Вони обидва вийшли. За ними грюкнули двері. Немов очманілий, Керн ішов поряд із службовцем поліції. Він ще й досі не міг отямитись. Щось підсвідоме волало в ньому: «А як же Рут?..» Але далі він просто не наважувався думати.

— Ех, голубе... — озвався жандарм через якийсь час. — Іноді овечка таки потрапляє до гієни... Хіба ви не знали, хто він такий? Це шпигун німецької нацистської партії в нашому місті. Він виказав уже чимало людей.

— Боже мій! — простогнав Керн.

— Ось так, — вів далі жандарм. — Це називається вскочити в халепу, еге?

Керн мовчав.

— Не знаю... — апатично сказав він трохи згодом. — Я лише знаю, що на мене чекає одна хвора людина.

Жандарм озирнувся навколо й знизав плечима.

— Усе це нічого не допоможе. Та мене це й не обходить. Я повинен доставити вас у поліцію. — Він знов озирнувся навколо. На вулиці не було ні душі. — Я б не радив вам тікати, — вів далі жандарм. — Це безнадійна річ. Щоправда, у мене вивихнута нога і я не можу бігти за вами, але я б одразу окликнув вас і потім, якщо ви не зупинитесь, вийняв би револьвер. — Він запитливо дивився Керну в обличчя. — Звичайно, для цього потрібен певний час, — додав потім. — Можливо, за той час ви встигли б таки дременути від мене, особливо в такому місці, як оце, де ми проходимо: всілякі завулки та повороти — де вже там стріляти... Якби ви тут тікали, я таки справді не зміг би вас піймати. Мені треба було з самого початку надіти на вас наручники.

Несподівано Керн ніби прокинувся: в голові прояснилося і блискавкою майнула шалена надія. Він витріщився на жандарма.

А той байдуже йшов собі далі.

— Знаєте... — озвався він згодом, — для деяких речей просто почуваєш себе надто пристойною людиною.

Керн відчув, як від хвилювання у нього змокріли долоні.

— Послухайте, — квапливо почав він, — мене чекає людина, яка без мене загине! Відпустіть мене! Ми пробираємось до Франції, так чи інакше хочемо покинути Швейцарію, то чи не однаково — яким шляхом!

— Цього я не можу зробити! — флегматично відповів чиновник. — Це суперечить інструкціям. Я повинен доставити вас у поліцію — такий мій обов'язок. У крайньому разі ви можете втекти від мене, проти цього я, звичайно, нічого не вдію. — Він зупинився. — Якщо ви, скажімо, побіжите вздовж вулиці й одразу сховаєтесь там за рогом — тоді ви вільні, я вже не встигну вистрілити. — І нетерпляче зиркнув на Керна: — Ну, коли так, то я зараз надіну вам наручники! От халепа, куди ж це вони поділися?..

Жандарм трохи одвернувся, ніби старанно шукаючи щось по кишенях.

— Спасибі! — кинув Керн і помчав геть.

На розі він, не зупиняючись, на мить озирнувся. Жандарм стояв на місці й, узявшись у боки, сміявся йому вслід.

Уночі Керн прокинувся, почувши, як важко й часто дихає Рут. Помацав їй лоб: він був гарячий і вологий. Будити її Керн не наважився: во-

на спала хоч і неспокійним, але глибоким сном. У повітрі стояв густий запах сіна, хоч воно й було вкрите грубим сукном та ряднами. Невдовзі Рут прокинулася сама. Заспаним, дитячим голоском вона попросила води. Керн подав їй кухоль, вона жадібно припала до нього вустами.

— Тобі жарко? — спитав він.

— Дуже жарко. Та, можливо, це так парить від сіна. У мене пересихає в горлі.

— Коли б хоч у тебе не піднялася температура.

— Температурити я не маю права. Мені не можна захворіти. Та я й не хвора. Ні, не хвора. — Вона повернулась, поклала голову йому під пахву і знову заснула.

Керн лежав тихо, не ворушився. От якби було світло, щоб побачити обличчя Рут. По тому, що воно було гаряче й вологе, він відчував: у неї таки, певно, температура. Але кишенькового ліхтарика в нього не було. Тому він лежав непорушно, прислухаючись до прискореного, короткого подиху Рут і спостерігаючи, як страшенно повільно повзуть стрілки на освітленому циферблаті його годинника; що, наче далека, ледь освітлена пекельна машина часу, миготів у пітьмі. Унизу вовтузились вівці, часом чути було їхнє сонне стогнання, і здавалося, доведеться довгі роки чекати, поки, віщуючи ранок, засіріє кругле віконце.

Рут прокинулась.

— Людвігу, дай мені води.

Керн подав їй кухоль.

— У тебе гарячка, Рут. Ти можеш годину побути тут сама?

— Можу.

— Я тільки збігаю до містечка дістати чогось від жару.

Прийшов хазяїн і відімкнув кошару. Керн розповів йому, що сталося. Той спохмурнів.

— Тоді її, певно, треба везти до лікарні. Тут їй не можна лишатися.

— Почекаємо до полудня, може, їй стане краще.

Незважаючи на небезпеку зустрітися з тим жандармом або з кимось із сім'ї Аммерсів, Керн подався до містечка, знайшов аптеку й попросив аптекаря позичити йому термометр. Провізор позичив, але під грошову заставу. Керн купив іще тюбик арканолю й побіг назад.

Температура в Рут досягала 38,5 градуса. Вона проковтнула дві таблетки, потім Керн закутав її в пальто і в свою куртку, ще й прикрив сіном. Незважаючи на ліки, опівдні температура піднялася до 39 градусів.

Селянин почухав потилицю:

— Їй потрібен догляд. На вашому місці я б одвіз її до лікарні.

— Я не хочу до лікарні, — стиха прохрипіла Рут. — Завтра я буду знову здорова.

— Щось не схоже на те, — заперечив селянин. — Вам би слід лежати в ліжку, в кімнаті, а не тут, на сіннику.

— Ні, тут мені тепло й затишно. Будь ласка, дозвольте мені лежати тут.

Селянин спустився вниз, і Керн пішов за ним.

— Чого вона не хоче йти звідси? — спитав селянин.

— Бо тоді ми з нею розлучимось.

— Ну то й що ж такого? Адже ви можете почекати на неї.

— Якщо вона ляже в лікарню, там виявиться, що в неї немає паспорта. Можливо, там її й залишать, хоча в нас на це й не вистачить грошей, але потім поліція випхне її через кордон, а я не знатиму, де й коли.

Селянин похитав головою.

— І ви справді нічого не накоїли? Не вчинили ніякого злочину?

— Ми не маємо паспортів і не можемо їх одержати — оце вся наша провина.

— Я не про це. Чи ви не вкрали чого-небудь, не обдурили когось абощо?

— Ні.

— І все-таки вас переслідують так, ніби скрізь висять оголошення про вас як про злочинців?

— Так.

Селянин сплюнув.

— От і розберись тут, хто може. Простій людині цього не збагнути.

— А я вже збагнув, — мовив Керн.

— Можливо, в неї, — селянин кивнув на горище, — запалення легенів, ви це розумієте?

— Запалення легенів? — Керн втупився в нього зляканими очима. — Це неможливо! Це ж було б небезпечно для життя!

— Авжеж, — погодився селянин. — Того ж то я й балакаю з вами.

— А може, в неї грип.

— У неї гарячка, висока температура, а що там насправді, може сказати лише лікар.

— Тоді треба привести лікаря.

— Сюди?

— Можливо, якийсь і прийде. Треба подивитись в адресній книзі, чи немає тут лікаря-єврея.

Керн знову подався до містечка. У тютюновій крамничці він купив собі дві сигарети й попросив телефонну книгу. Там знайшов одного лікаря на ім'я Рудольф Беєр і пішов до нього.

Приймальний час уже скінчився, і йому довелося чекати понад годину. Аби збути час, Керн переглядав журнали; він безтямно дивився на ілюстрації і не міг збагнути, що на світі десь відбуваються тенісні матчі, пишні прийоми, що у Флориді на пляжі відпочивають напівголі жінки і взагалі ще є веселі люди, а він безпорадний сидить отут, і Рут тяжко хвора.

Нарешті ввійшов лікар, ще досить молодий чоловік. Він мовчки вислухав Керна, потім наготував свій саквояж і взяв капелюха.

— Ходімте. Унизу стоїть моя машина, ми поїдемо туди.

Керн проковтнув слину.

— А ми не можемо піти пішки? У машині ж коштуватиме дорожче. А в нас лишилось дуже мало грошей.

— Ці турботи полиште на мене, — сказав Беєр.

Вони приїхали до кошари. Лікар вислухав Рут. Вона боязко поглядала на Керна й заперечливо хитала головою: мовляв, не везіть мене звідси.

Беєр підвівся.

— Вас треба покласти до лікарні. Шум у правій легені. Грип і загроза пневмонії. Я заберу вас.

— Ні-ні! Я не хочу до лікарні! Ми й за платити не зможемо.

— Про гроші не турбуйтесь. Ви серйозно хворі й не можете лишатися тут.

Рут поглянула на Керна.

— Ми ще поговоримо про це, — мовив він. — Я скоро повернуся.

— Я приїду по вас через півгодини, — сказав лікар. — У вас є теплий одяг і ковдри?

— У нас тільки оце...

— Я що-небудь захоплю з собою. Отже, через півгодини.

Керн вийшов слідом за ним.

— Це конче необхідно? — запитав він.

— Так. Їй не можна далі лишатися тут, на сіні. І класти в якусь кімнату теж немає рації, їй треба до лікарні, і то негайно.

— Ну що ж, — мовив Керн, — тоді я мушу вам признатися, що це для нас означає.

Беєр вислухав його.

— Ви гадаєте, що не зможете відвідувати її? — запитав потім.

— Авжеж. Через кілька днів підуть чутки, і поліції легко буде підстерегти мене. А так я матиму змогу лишатись біля неї, і чути од вас про її стан, і діяти відповідно до цього.

— Розумію. Ви можете прийти до мене в будь-який час і про все довідатись.

— Дякую. Її стан дуже небезпечний?

— Він може стати небезпечним. Її обов'язково треба забрати звідси.

Лікар поїхав. Керн поволі знову піднявся на горище. Він наче оглух і втратив здатність відчувати. Біле обличчя з чорними провалами очей повернулось до нього.

— Я знаю, що ти хочеш сказати мені, — прошепотіла Рут.

Керн кивнув.

— Інакше не можна. Це наше щастя, що ми знайшли цього лікаря. Я певен, що тебе візьмуть у лікарню безкоштовно.

— Так. — Вона втупилась поглядом у простір. Потім нараз підвелася, дивлячись на хлопця зляканими очима. — Боже мій, а куди ж подінешся ти, коли я поїду до лікарні? І як ми зустрінемося знову? Ти ж не зможеш прийти туди, тебе там можуть заарештувати.

Керн сів біля неї, взяв її гарячі руки в свої і міцно стиснув їх.

— Рут, — мовив він. — Ми повинні тепер поводитися свідомо й розумно. Я вже все продумав. Я лишуся тут, буду ховатися. Хазяїн дозволив мені це. Я просто чекатиму на тебе. Буде краще, коли я не приходитиму до лікарні провідувати тебе. Про такі візити швидко розійдеться чутка, і мене можуть схопити. Ми все влаштуємо інакше. Я щовечора приходитиму до лікарні й дивитимусь на твоє вікно. Лікар скаже мені, де ти лежиш. І вийде так, ніби я провідую тебе.

— О котрій годині?

— О дев'ятій.

— Тоді вже буде темно, і я не побачу тебе.

— Я тільки й зможу приходити, коли стемніє. Раніше надто небезпечно. Удень мені не можна показуватись на очі.

— Ти взагалі не повинен приходити. Не турбуйся за мене, якось усе обійдеться.

— Ні, я таки приходитиму. Інакше я не витримаю. Ну, тепер тобі пора одягатись.

З допомогою носовика та води з кухля Керн обмив Рут обличчя і витер насухо. Уста в неї були гарячі, потріскані. Вона притулилася щокою йому до руки.

— Рут, — мовив Керн. — Давай підготуємось до всяких випадків. Коли ти видужаєш, а мене чомусь тут уже не буде або тебе заберуть — попроси, щоб тебе відіслали до кордону в Женеву. Давай умовимось тоді писати в Женеву до запитання. Так ми завжди зможемо зустрітися. Женева, поштамт, до запитання. Якщо мене схоплять, ми пошлемо ще й лікареві наші адреси. Тоді він завжди зможе сповістити адресу одного другому. Він мені обіцяв це зробити. Через нього я про все дізнаюсь і пошлю тобі звістку про себе. Так ми будемо певні, що ніколи не загубимо одне одного.

— Добре, Людвігу, — прошепотіла Рут.

— Ти не бійся, Рут. Це я сказав тобі лише про найгірший випадок. Тільки на випадок, якщо мене схоплять. Або якщо тебе просто не випустять з лікарні. Але я певен — тебе відпустять так, що поліція нічого й не знатиме, а потім уже ми поїдемо далі разом.

— А коли вона дізнається?..

— Тебе можуть лише вислати до кордону. А там я чекатиму на тебе. Женева, поштамт. — Він упевнено подивився їй в очі. — Ось тобі трохи грошей. Сховай, вони можуть тобі знадобитись на дорогу.

Керн віддав їй ті кільканадцять франків, що були в нього.

— У лікарні не кажи нічого про те, що вони в тебе є. Збережи їх на пізніший час.

Знизу їх уже кликав лікар.

— Рут! — мовив Керн, беручи дівчину на руки. — Ти будеш мужньою, Рут?

Вона вчепилася за нього.

— Я хочу бути мужньою. І хочу знов зустрітися з тобою.

— Женева, до запитання, якщо спіткає невдача, а буде все гаразд — я заберу тебе звідси. Щовечора, о дев'ятій, стоятиму на вулиці під твоїм вікном, бажаючи тобі всього найкращого.

— Я підходитиму до вікна.

— Ти лежатимеш у ліжку, інакше я не прийду! Усміхнись же ще раз!

— Готові? — гукнув лікар.

Рут усміхнулась крізь сльози.

— Не забувай мене!

— Як я можу забути? Адже ти — все, що в мене лишилось!

Він поцілував Рут у пересохлі уста. Цієї миті голова лікаря висунулася з ляди.

— Нічого, нічого, — сказав він, — але тепер — гайда!

Вони знесли Рут униз до машини й закутали її.

— Можна мені сьогодні ввечері звернутись до вас? — спитав Керн.

— Звичайно. Зараз ви лишаєтесь тут? Так, це краще. А до мене ви можете зайти коли завгодно.

Машина поїхала. Керн стояв, поки її не стало видно. Він стояв, але йому здавалось, ніби сильний вітер відштовхує його назад.

О восьмій годині він пішов до доктора Беєра. Лікар був удома. Він заспокоїв Керна: температура, мовляв, висока, але поки що особливої небезпеки немає. Очевидно, у неї звичайне запалення легенів.

— Скільки часу це може тривати?

— Якщо процес ітиме нормально, два тижні. А потім ще тиждень до повного одужання.

— А як же буде з грішми? — спитав Керн. — У нас нічого немає.

Беєр усміхнувся.

— Перш за все, вона нарешті в лікарні. А потім уже якась доброчинна організація візьме на себе видатки.

Керн глянув йому в очі.

— А ваш гонорар?

Беєр знову всміхнувся.

— Залиште собі свої лічені франки. Я проживу й без них. Завтра ви можете знову сюди навідатись, — сказав він, підводячись.

— Де вона лежить? — спитав Керн. — На якому, поверсі?

Беєр приклав кістлявого пальця до носа.

— Стривайте... Палата тридцять п'ять, на третьому поверсі.

— А яке це буде вікно?

Беєр примружив очі.

— По-моєму, друге праворуч. Але це вам ні до чого: вона, певно, вже спить.

— Та я не для того...

— Розумію, — сказав Беєр.

Керн розпитав, як дійти до лікарні. Він швидко знайшов її і поглянув на годинник: за чверть дев'ята. Друге вікно праворуч не світилося. Довелося почекати. Він ніколи не уявляв собі, щоб так довго довелося чекати дев'ятої години. Раптом побачив, що вікно освітилось. Керн стояв, увесь напружившись, і вдивлявся в червонястий прямокутник. Колись він чув щось про передачу думок на відстані й зараз зосередив усю свою увагу на тому, щоб передати Рут свої сили. «Допоможи їй видужати, допоможи їй видужати!» — настирливо повторював він у думці, сам не знаючи, кому молиться. Потім глибоко вдих-

нув і повільно став видихати повітря — пригадав, що в книзі, де вичитав про телепатію, глибокому диханню надавалось важливого значення. Він стиснув кулаки, напружив м'язи й зіп'явся навшпиньки, наче збирався летіти до неї, і весь час шепотів у темряву ночі, не відриваючи погляду від світлого прямокутника: «Видужуй! Видужуй! Я кохаю тебе!»

Світло у вікні погасло. Тепер він побачив там якусь тінь. «Та вона ж повинна лежати в ліжку!» — промайнуло в голові, а самого аж заливало щастя. Вона помахала рукою. Керн і собі нестримно замахав руками. Потім подумав, що вона ж не може побачити його в темряві. У розпачі озирнувся, чи немає десь поблизу ліхтаря, щоб стати в колі його світла. Ліхтаря не було. І тут йому сяйнула думка. Він вихопив з кишені коробок сірників, що йому сьогодні вранці дали задарма до куплених двох сигарет, запалив один сірник і підніс його вгору.

Тінь у вікні замахала рукою. Він обережно повів рукою з запаленим сірником, потім витер одразу кілька сірників і підняв їх так, що полум'я освітило його обличчя. Рут бурхливо замахала руками. Керн показав їй на мигах, щоб вона лягала в постіль. Рут заперечливо похитала головою. Він освітив своє обличчя і виразно схилив голову набік. Вона не послухала його. Він зрозумів, що треба йти геть звідти, і лише тоді вона ляже. Ступив кілька кроків, показуючи, що йде геть. Потім кинув усі запалені сірники вгору. Вони спалахнули яскравіше й, падаючи на землю, стали згасати. Якусь мить вони ще жевріли не землі, а потім погасли, і вікно тепер здавалось темнішим за все навколо.

— Вітаю, Гольдбаху! — сказав Штайнер. — Сьогодні ви вперше були на висоті! Спокійний, розсудливий і — жодної помилки. А як ви натякнули мені на сірники в бюстгальтері! Вищий клас! Це було справді нелегко!

Гольдбах вдячно дивився йому в очі.

— Я сам не знаю, як воно вийшло. Зненацька. Учора не клеїлось, а сьогодні мені наче сяйнуло щось. Заждіть, з мене ще вийде й добрий медіум. Завтра я почну вигадувати собі нові трюки.

Штайнер засміявся.

— Ходімо, вип'ємо по чарчині за цю радісну подію.

Штайнер дістав пляшку абрикосівки й наповнив чарки.

— Будьмо, Гольдбаху!

— Будьмо!

Гольдбах захлинувся й поставив чарку.

— Даруйте мені, — сказав він, — я вже одвик од такого. Коли ви нічого не матимете проти, я хотів би вже піти.

— Та звичайно! Адже ми тут усе скінчили. А ви не можете принаймні допити свою чарку?

— Охоче. — Гольдбах покірливо випив.

Штайнер подав йому руку.

— Тільки не вигадуйте надто багато трюків. А то я зовсім заплутаюсь у ваших хитромудрих вигадках і нічого не знайду.

— Ні, ні, не буду.

Гольдбах швидко пішов алеєю до міста. Йому було так легко, ніби з нього звалився важкий тягар. Проте це була легкість без радості — так, наче його кістяк наповнився повітрям, а воля його перейшла в газоподібний стан: сам її не скеруєш нікуди, вона повертається, куди вітер подме.

— Моя дружина вдома? — спитав він покоївку на порозі пансіону.

— Немає, — дівчина захихикала.

— Чого ви смієтеся? — неприємно вражений, спитав Гольдбах.

— А чом би мені й не сміятися? Хіба це заборонено?

Гольдбах пильно глянув на неї.

— Я не кажу, що заборонено, — пробурмотів він. — Смійтеся собі на здоров'я.

Він пройшов вузьким коридором до своєї кімнати й прислухався до сусідньої. Нічого не чутно. Він старанно причесав щіткою волосся, почистив на собі костюм; потім постукав у двері суміжної кімнати, хоч покоївка й сказала, що дружини вдома немає. «Може, вона тим часом уже й повернулась, — думав він. — Може, дівчина просто не бачила». Постукав ще раз. Ніхто не відповів. Він потихеньку натиснув на клямку й зайшов до кімнати. Біля дзеркала горіло світло. Гольдбах уп'явся очима в світло, як моряк вдивляється в маяк. «Вона зараз повернеться, — майнула думка. — Інакше світло б не горіло».

У нього вже було якесь неясне передчуття, — десь у легких, мов повітря, кістках, у сірому хаосі кровоносних судин, — що вона вже не повернеться. Підсвідомо він це знав, але свідомість його з упертістю, яку може навіяти лише страх, чіплялася, мов потопельник за соломинку, за безглузді слова: «Вона повинна повернутись — інакше світло не горіло б».

І тут він помітив, яка порожня стала кімната. Щіток та слоїчків із кремами біля дзеркала не було; дверцята шафи стояли напіврозчинені, і в отворі не рябіли її сукні — там зяяла пустка. Тільки запахи ще не вивітрилися з кімнати; подих життя — але й той був уже лед-

ве вловимий: тільки спогад, а за ним чатував нестерпний біль. Потім він знайшов листа, і крізь притуплені чуття прорвався подив: як же він не побачив його одразу — лист лежав посеред столу.

Минуло чимало часу, перш ніж Гольдбах розкрив конверт. Він і так уже знав усе — навіщо було розкривати? Нарешті розірвав його забутою шпилькою, що лежала поряд на кріслі. Почав читати, але слова не проникали крізь льодову кору, що скувала його мозок: вони здавалися мертвими, як слова з якоїсь газети чи з книжки, випадкові слова, що не стосувались його.

Він сидів собі тихенько і чекав, коли почнеться біль, і дивувався, що його немає. Він відчував лише якесь безмірне отупіння, схоже на той моторошний стан перед сном, коли приймеш надмірну дозу брому.

Довго він так просидів. Дивився на свої руки, вони лежали на колінах, наче білі мертві звірятка — бліді, безживні каракатиці з п'ятьма в'ялими кінцівками. Вони, здавалось, не були частиною його самого. Він весь не був сам собою; він був тілом когось чужого, чиї очі втупились у його паралізоване нутро, що тільки час від часу здригалося.

Зрештою він підвівся й пішов знову до своєї кімнати. На столі лежали краватки. Він машинально знайшов ножиці й почав різати їх, старанно, методично відрізаючи смужку за смужкою. Зрізані шматочки не кидав на підлогу, а дбайливо, акуратно збирав у жменю і складав на стіл барвистими купками. Посеред цього машинального процесу він раптом здивовано подумав: «Що ж це я роблю?» Кинув різати й поклав ножиці. А за мить уже й забув, що робив досі. Здерев'янілими ногами пройшов через кімнату й сів у кутку. Там він ще довго сидів, потираючи руки — якось незвично мляво, стомлено, по-старечому, ніби мерз і вже не мав сили зігрітися.

14

Керн кинув у повітря останні сірники. Несподівано чиясь рука лягла йому на плече.

— Що це ви тут робите?

Він здригнувся, обернувсь і побачив жандармський мундир.

— Нічого, — затинаючись, відповів він. — Прошу пробачення! Просто так, знічев'я.

Жандарм уважно подивився йому в обличчя. Це був не той, що забирав його від Аммерса. Керн зиркнув на вікно третього поверху. Рут уже не було видно. Та вона, мабуть, і не могла щось помітити: вже було надто темно.

Керн спробував невинно осміхнутись.

— Вибачаюсь, — невимушено сказав він. — Це був просто жарт. Ви ж самі бачите, що від цього нікому ніякої шкоди. Згоріло кілька сірників — от і все. Хотів запалити сигарету, а вона не горить, тоді я взяв півдесятка сірників заразом і мало не обпік собі пальці...

Він засміявся, махнув рукою і хотів іти собі геть. Проте жандарм затримав його.

— Хвилиночку! Ви не швейцарець, правда?

— Чому це?

— Таж по вимові видно! Чому ви заперечуєте?

— А я й не заперечую, — відказав Керн. — Мене лише зацікавило, як ви одразу вгадали.

Жандарм вельми підозріливо оглянув його.

— Чи це не той самий... — пробурмотів він собі під ніс і клацнув кишеньковим ліхтариком. — Слухайте! — сказав потім, і голос його раптом зазвучав інакше. — Ви пана Аммерса знаєте?

— Ні сном ні духом... — якомога спокійніше відповів Керн.

— А де ви живете?

— Я прибув тільки сьогодні вранці, оце саме збирався підшукати собі готель. Ви не можете мені порадити якийсь? Щоб не надто дорогий.

— Спершу ходімо зі мною. У нас там є заява пана Аммерса, схоже, що вона стосується вас. Треба це з'ясувати!

Керн пішов з ним. Він проклинав себе за необережність. Певно, той жандарм підкрався до нього на гумових підошвах. А може, вся причина в тому, що цілий тиждень усе йшло гаразд. Він став надто безтурботний. Керн крадькома озирався навколо, чекаючи слушної нагоди втекти. Але шлях був надто короткий: за кілька хвилин вони вже дійшли до поліційного відділка.

Жандарм, що перший раз дозволив йому втекти, сидів біля столу й щось писав. Керна це підбадьорило.

— Це той самий? — спитав жандарм, що привів його.

Жандарм за столом мигцем поглянув на Керна.

— Може, й той. Точно сказати не можу. Надто вже темно було тоді.

— То я подзвоню Аммерсу, він мусить впізнати його, — сказав другий поліцай і вийшов.

— Що ж це ви, голубе, — звернувся до Керна з-за столу знайомий. — Я думав, ви вже давно забралися звідси. Тепер буде вам біда. Аммерс написав про вас сюди.

— А я не можу знову втекти? — квапливо спитав Керн. — Ви ж знаєте, що...

— Це виключено. Єдиний вихід звідси — через сіни. А там стоїть ваш друг і дзвонить по телефону. Ні, тепер ви попались-таки. І потрапили в лапи саме найпильнішому з моїх колег, який жадає дістати підвищення.

— Прокляття!

— Так, справи ваші незавидні. Особливо тому, що ви вже раз дременули. Тоді я мусив написати рапорт, бо знав, що Аммерс перевірить мої дії.

— Святий Ісусе! — Керн відступив крок назад.

— Можете навіть сказати: Ісусе Христе, — заявив жандарм. — Та цього разу і він вам не допоможе, вас засадять тижнів на два.

За кілька хвилин прийшов Аммерс. Він так біг, аж захекався. Його цапина борідка лисніла від поту.

— Авжеж, це він! Уже, певно, не чкурне, га? — спитав Аммерс.

— Тепер уже ні, — запевнив його жандарм.

— Млин Господній меле повільно, — єлейно, з тріумфом продекламував Аммерс. — Повільно, але несхибно... Кухоль ходить по воду, поки розіб'ється, хе-хе...

— А ви знаєте, що у вас рак печінки? — перебив його Керн. Він навряд чи сам усвідомлював, що говорить. Не міг він також сказати, чому ці слова спали йому на думку. Він лише раптом ошаленів і, ще не збагнувши всього свого лиха, машинально спрямував усі помисли на те, щоб якомога сильніше вразити Аммерса. Ударити його він не міг — це б тільки збільшило йому кару.

— Що?

Від несподіванки Аммерс забув закрити рота.

— Рак печінки! — Керн побачив, що влучив у ціль, і знову кинувся в атаку: — Типовий випадок! Я медик і добре це бачу! Не мине й року, як почнуться страшенні болі й ви помрете жахливою смертю! І не буде вам ніякого порятунку. Абсолютно ніякого!

— Та це ж...

— Млин Господній! — докинув Керн. — Як ви сказали? Повільно, поступово! І так протягом років!

— Пане жандарм! — репетував Аммерс. — Я вимагаю захистити мене від цієї особи!

— Пишіть заповіт, — напосідав Керн. — Це єдине, що вам лишається зробити в житті! Вас пожере хвороба зсередини, ви згниєте живцем!

— Пане жандарм! — Аммерс дико озирався навколо, шукаючи порятунку. — Ви повинні захистити мене від цих образ.

Перший жандарм іронічно поглянув на нього.

— Поки що він вас не образив, — заявив він. — Поки що він лише поставив вам діагноз.

— Я вимагаю все це записати до протоколу! — галасував Аммерс.

— Ви тільки гляньте на нього! — Керн показав пальцем на Аммерса, і той відсахнувся, наче то був не палець, а змія. — Свинцево-сірий колір обличчя в стані збудження, очні яблука жовтаві — вірна ознака! Кандидат у мерці! За нього лишилось тільки відправити панахиду!

— Кандидат у мерці! — скаженів Аммерс. — Запишіть до протоколу кандидата в мерці!

— «Кандидат у мерці» теж не образа, — пояснив перший жандарм, не приховуючи зловтіхи. — На це ви не можете скаржитись. Ми всі — кандидати в мерці.

— Печінка розпадеться в живому тілі! — Керн побачив, як Аммерс раптом зблід. Він підступив до нього ще на крок. Аммерс відступав од нього, немов од сатани. — На початку не помітно нічого, — в нестямному тріумфі провадив далі Керн. — І визначити щось певне теж важко. Та коли вже щось помітиш, тоді запізно. Рак печінки! Найповільніша й найжахливіша смерть у світі!

Аммерс уже тільки мовчки безпорадно дивився на Керна, не відповідаючи нічого. Його рука мимовільно лягла туди, де міститься печінка.

— Замовкніть нарешті! — несподівано гримнув другий жандарм. — Досить нам цих балачок! Сідайте он туди й відповідайте на наші запитання. Відколи ви перебуваєте у Швейцарії?

Другого дня вранці Керна повели до окружного суду. Суддя — літній, огрядний чоловік із червоним округлим обличчям — виявився гуманною людиною, проте допомогти Кернові не міг: порушення закону було очевидним.

— Чому ви не з'явились до поліції, коли нелегально перейшли кордон? — спитав він.

— Бо мене тоді одразу б і вислали знову, — стомлено відповів Керн.

— Так, звичайно, вислали б.

— А по той бік кордону я мусив би знову з'явитись до найближчого поліційного відділка, коли б не бажав порушити закон. Потім мене звідти в першу ж ніч переправили б знову до Швейцарії.

А з Швейцарії знову туди. А звідти — знов сюди. Так би я тинявся між прикордонними постами, поки пропав би з голоду. Що ж нам іще лишається, як не порушувати закон?

Суддя знизав плечима.

— Я вам не можу допомогти. Я змушений вас засудити. Найменша кара — два тижні в'язниці. Такий закон. Він вимагає від нас захищати країну від напливу біженців.

— Я знаю.

Суддя ще раз подивився в свої папери.

— Єдине, що я можу зробити, це написати прохання до вищої інстанції, щоб вас засудили не до тюремного ув'язнення, а тільки до арешту.

— Щиро дякую, — мовив Керн. — Але мені це байдуже. У цьому відношенні в мене вже немає ніякого честолюбства.

— І зовсім не байдуже, — почав уже хвилюватися суддя. — Навпаки, це навіть дуже важливо з точки зору почесного права громадянства. Якщо вас тільки потримають під арештом, у вас не буде судимості — ви, певно, цього ще не знаєте!

Кілька секунд Керн мовчки дивився на цього наївного, лагідного чоловіка, потім сказав:

— Почесні права громадянства... Що мені до них? Адже я не маю найелементарніших громадянських прав! Я просто тінь, привид, громадянський мрець. Навіщо ж мені тоді те, що ви називаєте почесними правами громадянства?

Суддя помовчав хвилину.

— Вам повинні видати хочаб якісь документи, — зрештою сказав він. — Певно, можна буде порушити клопотання, щоб вам видали якусь посвідку через німецьке консульство!

— Рік тому чеський суд уже пробував це зробити. Клопотання було відхилено. Для Німеччини ми більше не існуємо. А для решти світу — тільки як об'єкти поліційного нагляду.

Суддя похитав головою.

— Невже Ліга Націй і досі нічого не зробила для вас? Адже вас багато тисяч, і якесь право на існування ви повинні мати!

— Ліга Націй уже кілька років обговорює питання видачі нам посвідок про особу, — терпляче пояснював Керн. — Але кожна країна прагне підсунути нас комусь іншому. Тому ця справа, очевидно, зволікатиметься ще чимало років.

— Ну, а тим часом...

— А тим часом... ви ж самі бачите...

— О Господи! — зовсім безпорадно вигукнув суддя на своєму м'якому швейцарському діалекті. — Ну й проблема! Що ж буде з вами далі?

— Цього я не знаю. Для мене важливіше, що буде зі мною зараз.

Суддя провів рукою по залисніломуод поту чолу і знов поглянув на Керна.

— У мене є син, — мовив він, — приблизно вашого віку. Мені важко уявити, щоб його так гнали звідусіль тільки за те, що він народився...

— А в мене є батько, — перебив його Керн. — Якби ви побачили його...

Не доказавши, він одвернувся до вікна. Там, за вікном, осіннє сонце мирно світило на обтяжену плодами яблуню. Там, надворі, була воля. Там десь була Рут.

— Мене цікавить одне питання, — сказав суддя після недовгої паузи. — До справи це вже не стосується. Але я все ж хотів вас запитати: ви ще бодай у щось вірите?

— О, так. Я вірю у святий егоїзм! У безсердечність! Вірю в брехню! У зашкарубліcть людських душ!

— Саме цього я боявся. Та й чого іншого можна од вас чекати...

— Це ще не все, — спокійно вів далі Керн. — Я вірю ще й у людську доброту, в справжню товариськість, вірю в любов і готовність допомогти один одному! Я все це спізнав. Можливо, навіть ліпше, ніж хтось, кому живеться краще.

Суддя підвівся й, незграбно обминаючи своє крісло, підійшов до Керна.

— Приємно чути од вас такі речі, — пробурмотів він. — Коли б тільки знати, чим вам допомогти!

— Нічим не можна, — відповів Керн. — Тепер і я вже знаю закони, а один мій приятель — той прямо-таки фахівець у цій галузі. Відсилайте мене до в'язниці.

— Я вас передам до камери попереднього ув'язнення, а вашу справу — до вищого суду.

— Якщо це полегшить вирок, що ж — будь ласка. Якщо це лише затягне процедуру, то я краще волів би до в'язниці.

— Це триватиме не довше, я подбаю про все.

Суддя вийняв із кишені величезний гаман.

— На жаль, лишається тільки ця примітивна форма допомоги, — трохи повагавшись, сказав він і дістав з гамана згорнуту вчетверо банкноту. — Мені дуже прикро, що не можу для вас нічого іншого зробити...

— Це єдине, що нам справді допомагає, — відповів Керн, беручи гроші. І водночас подумав: «Ого, двадцять франків! Яке щастя! Їх вистачить Рут, щоб дістатися до кордону!»

Написати їй Керн не наважився. Адже через лист виявилося б, що вона вже давненько живе у Швейцарії, і її могли б засудити. А так ще лишається надія на звичайне виселення; або, коли пощастить, просто випустять з лікарні без будь-яких причіпок.

Першого вечора він був пригнічений, нервував і довго не міг заснути. Йому весь час ввижалася Рут на ліжку в гарячці. Потім приснилося, ніби її вже ховають, і він знову прокинувся, охоплений жахом. Сів на нарах і довго так просидів, обнявши руками коліна. Бадьорився, хотів не піддаватись, але відчував, що не сила. «Це тому, що зараз ніч, — думав він, — ніч і нічні страхи; удень страхи не виходять за рамки можливого, їх можна осягнути розумом, а страхи нічні — нічим не обмежені».

Він устав і почав ходити по тісній камері. Дихав повільно і глибоко. Потім скинув піджак і став робити гімнастику. «Не можна розпускати нерви, бо тоді я пропав, — думав він. — Здоров'я — головне!» Присів раз, удруге, зробив кілька поворотів у талії, і поступово йому вдалося зосередити свою увагу на вправах. Потім пригадався вечір у віденському поліційному відділку й той студент, що навчав його боксу. Обличчя Керна скривилося в усмішку. «Якби не той студент, я напевно не зумів би вчора так дати відсіч Аммерсові, — подумав він. — Той студент і, звичайно, якби не Штайнер. І якби не все оце суворе життя останніх років. Нічого, хай воно мене загартовує, аби не задушило. Я буду оборонятись». Він став вільніше, гойднувся на пружних, напівзігнутих ногах, замахнувся і, подавшись усім тілом, послав у темряву довгий прямий удар кулаком: правою, лівою, потім навпереміну кілька аперкотів, та все швидше, частіше — і раптом у темряві, наче привид, замаячіла біла цапина борідка Аммерса з хворою печінкою: заняття набуло живого змісту. Тепер він бив свого ворога короткими прямими ударами, і навідліг у підборіддя, і у вуха, двічі стусонув хуком у саме серце, а на додачу ще й вдарив у сонячне сплетіння і ніби справді виразно почув, як Аммерс, застогнавши, гепнувся на підлогу. Але Кернові й цього було замало. Він підіймав Аммерса знову і знову збивав його з ніг; задихаючись від збудження, методично лупцював тінь свого ворога, а наприкінці, як особливий делікатес, дав йому на закуску кілька штурханів у печінку...

Непомітно настав ранок, а Керн так знесилився, що впав на нари і вмить заснув, подолавши всі страхи ночі.

Через два дні до камери завітав доктор Беєр. Керн аж підскочив.

— Ну, як їй там?

— Нічого, тобто, я хотів сказати, нормально.

Керн зітхнув з полегкістю.

— А звідки ви дізналися, що я тут?

— Дуже просто. Ви більше не прийшли до мене. Отже, ви, очевидно, тут.

— Логічно. А вона знає про це?

— Знає. Коли ви вчора не з'явилися в образі Прометея, вона цілу бучу зняла, щоб викликати мене. І вже через годину ми знали, що сталося. До речі, з тими сірниками — це була не дуже розумна витівка...

— Так, ваша правда. Часом людині здається, що її вже ніхто не перехитрує; отоді вона, звичайно, і чинить дурниці. Поки що мене засудили на два тижні. Певно, я вийду звідси через дванадцять днів. Вона видужає до того часу?

— Ні. Принаймні не настільки, щоб могла вирушати в дорогу. Я гадаю, ми потримаємо її в лікарні стільки, скільки буде потрібно.

— Звичайно! — Керн замислився. — Тоді мені доведеться чекати на неї у Женеві. Та я ж і так не можу взяти її з собою. Адже мене вишлють під вартою.

Беєр вийняв з кишені листа.

— Нате! Я вам тут дещо приніс.

Керн мерщій схопив листа, але потім сховав його собі в кишеню.

— Можете спокійно читати зараз, — мовив Беєр. — Я не поспішаю.

— Ні, я прочитаю потім.

— Ну, тоді я зараз піду до лікарні. Хочу розповісти їй, що бачився з вами. Будете щось передавати? — Беєр дістав з кишені пальта авторучку й папір. — Я приніс вам усе необхідне.

— Спасибі. Велике вам спасибі! — Керн похапцем написав записку: мовляв, йому тут добре, і хай тільки Рут скоріше видужує. Якщо його вишлють раніше, він чекатиме її в Женеві. Щодня опівдні перед поштамтом. Беєр їй ще розповість усе детально.

Він поклав туди ще й двадцятифранкову банкноту, одержану від судді, і заклеїв конверт.

— Ось, будь ласка.

— А ви не хочете спершу прочитати її листа? — спитав Беєр.

— Ні. Поки що ні. Не хочу поспішати. Мені ж бо ще цілий день нема чого робити.

Беєр трохи здивовано поглянув на нього, потім сховав листа.

— Ну, гаразд. Через кілька днів я ще зайду до вас.

— Напевне?

Беєр усміхнувся.

— А чому ж ні?

— Та правда. Адже тепер усе гаразд. Принаймні в тому розумінні, що за ці дванадцять днів нічого не трапиться. Ніяких несподіванок. Власне, це тільки й заспокоює.

Керн узяв у руки листа Рут, коли Беєр уже вийшов. «Такий легенький, — подумав він, — клаптик паперу, списаного чорнилом, — а скільки в ньому щастя!»

Він поклав листа на край нар. Потім зайнявся своїми вправами. Знову збив з ніг Аммерса і завдав йому цього разу ще й два заборонених удари в нирки.

— Тепер ми не здамося! — пробурмотів він, поглядаючи на листа, і майстерним свінгом так затопив Аммерсу в його цапину борідку, що той знову покотився на підлогу. А далі сів перепочити і все розмовляв з листом.

Тільки надвечір, коли вже почало сутеніти, Керн розкрив конверт і прочитав перші рядки. Щогодини він прочитував по кілька рядочків і аж пізно ввечері дійшов до підпису. Він уявив собі турботи Рут, її страх, її любов і її мужність — і знову скочив на ноги й почав гамселити Аммерса. Щоправда, не надто чесно додержуючи всіх правил боксу: Аммерс діставав ляпаси й удари ногою, а на закуску Керн іще й вирвав йому білу цапину борідку.

Штайнер спакував свої речі. Він збирався до Франції. В Австрії стало небезпечно жити, бо приєднання до Німеччини було вже лише питанням часу. До того ж і Пратер, і підприємство директора Потцлоха готувалися до довгої зимової сплячки.

Потцлох потиснув Штайнерові руку.

— Ми, мандрівні люди, звикли до прощань. Колись та зустрінемося знову.

— Авжеж.

— Ну, з Богом. — Потцлох поправив рукою пенсне. — Щасливо вам перезимувати. Я не люблю прощальних сцен...

— Я теж, — відповів Штайнер.

— А знаєте, — Потцлох примружив очі, — це все справа звички, до всього звикаєш. Коли так багато приймаєш і знову відпускаєш людей, як оце я, зрештою звикаєш до всього. Так, наче переходиш від тиру до каруселі.

— Прекрасний образ! Від тиру до каруселі — а звідти знову до тиру! За такий образ вас полюбити можна!

Потішений компліментом, Потцлох усміхнувся.

— Між нами кажучи, Штайнере, ви знаєте, що в житті найстрашніше? Скажу вам по секрету: те, що згодом все стає справою звички. — Він знову почепив пенсне на перенісся. — Навіть так звані екстази!

— Навіть війна, — докинув Штайнер. — Навіть біль! І навіть сама смерть! Я знаю чоловіка, у якого за десять років померло чотири дружини. Тепер у нього п'ята. І та вже чахне. І що ж ви думаєте — він уже спокійно оглядається, шукаючи шосту. Все справа звички! Тільки до власної смерті не звикнеш.

Потцлох махнув самими пальцями руки.

— Про смерть ніхто ніколи не думає серйозно, Штайнере, навіть на війні. Інакше воєн не було б зовсім. Кожен завжди вірить, що смерть мине саме його. Адже так?

Схиливши набік голову, він поглянув на Штайнера. Той, посміхаючись, кивнув. Потцлох іще раз потиснув йому руку.

— Ну, прощавайте! Мені ще треба збігати до тиру, доглянути, щоб добре спакували сервіз.

— Прощавайте! А я тоді скочу ще раз до каруселі.

Потцлох усміхнувся й подався геть.

Штайнер попрямував до свого вагона. Під ногами шелестіло сухе листя. Над парком стояла мовчазна й невблаганна ніч. Від тиру долинав стукіт молотків. Під дахом напіврозібраної каруселі гойдалося кілька електричних лампочок.

Штайнер ішов попрощатися з Ліло. Вона лишалась у Відні. Її документи й дозвіл працювати були дійсні лише для Австрії. Та вона б не поїхала з ним, навіть коли б і могла. Їх ненадовго звела доля, просто зігнали докупи вітер і час — це розуміли вони обоє.

Ліло стояла у вагончику, накриваючи на стіл. Коли ввійшов Штайнер, вона обернулась.

— Тобі принесли листа, — сказала вона.

Штайнер узяв конверт і глянув на поштову марку.

— Зі Швейцарії. Певно, від нашого «синка». — Він розірвав конверт і став читати. — Рут у лікарні, — озвався згодом.

— Що з нею? — спитала Ліло.

— Запалення легенів. Але, очевидно, не в тяжкій формі. Вони в Муртені. Вечорами «синок» сигналізує їй перед лікарнею запаленими сірниками. Може, я ще стрінуся з ним, коли проходитиму Швейцарію.

Штайнер сховав листа в нагрудну кишеньку.

— Треба сподіватися, що «синок» придумає, як їм зустрітися знову.

— Придумає, — мовила Ліло. — Він уже багато чого навчився.

— Воно-то так, а все ж...

Штайнер хотів був пояснити Ліло, як важко буде Кернові, якщо Рут відвезуть просто з лікарні на кордон. Та потім подумав про те, що вони з Ліло сьогодні ввечері бачаться востаннє, тому краще не говорити про молодят, які не збираються розлучатись, а прагнуть бути разом.

Він підійшов до віконечка й виглянув у парк. На освітленому карбідними ліхтарями майданчику робітники запаковували в сірі мішки каруселъних лебедів, коней, жирафів. Фігури тварин лежали й стояли всюди, розкидані на землі, наче нагла бомба розметала їхнє спільне райське життя. В одній знятій гондолі сиділи два робітники й пили пиво просто з пляшок. Свої піджаки й картузи вони почіпляли на роги білого оленя, що ніби рвонувся тікати, та так і завмер із широко розставленими ногами, прихилений до якогось ящика.

— Ну, йди сюди, — покликала з-за спини Ліло, — вечеря готова. Я спекла тобі пирогів.

Штайнер обернувся й обняв її за плечі.

— Вечеря... Пироги... — мовив він. — Для нас, бурлаків бездомних, отак повечеряти разом — це вже зовсім як рідний дім, правда?

— Є й ще дещо. Але це тобі невідоме. — Вона помовчала хвилинку. — Тобі це невідоме, бо ти не вмієш плакати й не знаєш, як сумують удвох.

— Правда, цього я не знаю, — відказав Штайнер. — Ми не часто сумували, Ліло.

— Ні. Ти ні. Ти завжди або несамовитий, або байдужий, то сміємося, то виказуєш те, що в чоловіків зветься мужністю. Це все не те.

— А що ж, Ліло?

— Страх віддатися на волю своїх почуттів. Страх перед сльозами. Боязнь того, що ти не справжній чоловік і що тобі бракує мужності. Чого ти чекаєш?

— Я сам не знаю. Та й не хочу знати.

Ліло уважно поглянула йому в очі.

— Ходімо вечеряти, — мовила потім. — Я дам тобі в дорогу хліба й солі, за руським звичаєм, і благословлю тебе, ти мій кип'ячу, — може, і з цього будеш сміятися?

— Ні.

Вона поставила на стіл миску з пирогами.

— Сядь коло мене, Ліло.

Вона похитала головою.

— Сьогодні ти їстимеш сам. Я буду тобі прислуговувати, подаватиму страви. Це ж твоя остання вечеря в мене.

Вона не сіла, а все подавала йому стоячи — то пирогів, то хліба, то м'яса чи огірків. Мовчки дивилась, як він їсть, і готувала йому чай. Струнка й гнучка, вона спритно рухалася, широко ступаючи в тісному вагончику, немов пантера, що звикла до тісної клітки. Її тонкі бронзові руки різали на шматочки м'ясо, а лице зберігало зібраний, загадковий вираз, і Штайнеру на мить здалося, що перед ним якась біблійна жінка.

Штайнер підвівся з-за столу й узяв свої речі. Ще влітку, діставши паспорт, він одразу ж виміняв за свій рюкзак валізку. Розчинив двері вагончика, поволі зійшов сходами вниз і поставив валізку на землю. Потім знову повернувся назад.

Ліло стояла, однією рукою спершись на стіл. У її очах була така порожнеча, ніби вони зовсім незрячі, а вона вже давно самотня. Штайнер підійшов до неї.

— Ліло...

Вона ворухнулась і звела на нього погляд. Очі змінили свій вираз.

— Як тяжко залишати тебе, — зітхнув Штайнер.

Вона кивнула, потім одною рукою обняла його за шию.

— Після тебе в мене вже ніко́го не буде.

— Куди ти підеш?

— Я ще не знаю.

— Ти, певно, лишишся в Австрії. Навіть якщо вона стане німецькою.

— Мабуть.

Вона глянула йому в обличчя спокійним, серйозним поглядом. Очі її тієї миті були глибокі-глибокі й блищали.

— А шкода, Ліло, — зітхнув Штайнер.

— Так.

— А знаєш, чого?

— Знаю, і ти знаєш, чого мені шкода.

Вони все ще не могли відірвати одне від одного очей.

— Дивно, — мовив Штайнер, — адже всього лишень короткий відтинок часу, маленька частка життя були спільними в нас...

— Ні, весь час, Штайнере, — лагідно заперечила Ліло, — весь час і все наше життя...

Він ствердно кивнув. Ліло стиснула долонями його обличчя і сказала кілька слів російською. Потім дала йому шматок хліба й пучку солі.

— Оце з'їси, як будеш далеко від мене. Щоб не зазнав гіркого хліба на чужині. А тепер іди.

Штайнер хотів поцілувати її, але, глянувши їй у вічі, передумав.

— Іди вже, — повторила вона стиха. — Іди...

Він пішов парком. За хвилину-дві озирнувся. Балаганне містечко потонуло в темряві ночі, і не видно було вже нічого — тільки моторошна дзвінка пітьма, а в її глибині — світлий прямокутник розчинених дверей, і в ньому — маленька непорушна постать.

15

Через два тижні Керна знову привели до окружного суду. Опасистий суддя зі свіжим, як те яблучко, обличчям стурбовано глянув на нього.

— Я змушений сповістити вам дещо неприємне, пане Керн...

Керн випростався, подавшись усім тілом до судді. «Чотири тижні», — промайнуло в голові, — коли б хоч не більше як чотири тижні! У крайньому разі Беєр потримає Рут у лікарні весь цей час».

— Вища інстанція відхилила моє клопотання за вас. Ви надто довго пробули в Швейцарії. Законом не передбачено таке тривале проживання в країні навіть у разі крайньої потреби. До того ж ця історія з жандармом... Вас засудили на два тижні ув'язнення.

— Ще на два тижні?

— Ні. Всього на два тижні. Попереднє ув'язнення зараховується повністю.

Керн глибоко зітхнув.

— Отже, сьогодні я маю вийти на волю?

— Так. Можете вважати, що ви сиділи не просто під арештом, а в тюрмі. Шкода тільки, що тепер уже за вами зараховано судимість.

— Це я переживу.

Суддя знову глянув на нього.

— Вам було б краще не потрапляти до реєстру покараних. Але нічого не вдієш.

— Мене сьогодні й відправлять? — поцікавився Керн.

— Так. Через Базель.

— Через Базель? До Німеччини?..

Керн блискавично озирнувся навколо, ладен негайно вистрибнути у вікно й тікати. Йому вже не раз доводилось чути, що емігрантів переправляли до Німеччини. Але то були переважно втікачі, що тільки-но прибули звідти.

Вікно було відчинене, суд містився на першому поверсі. Надворі сяяло сонце. За вікном яблуня тихо погойдувала вітами, за нею живопліт, а там — воля!

Суддя похитав головою.

— Вас переправлять до Франції, не до Німеччини. У Базелі сходяться наші кордони з Німеччиною і з Францією.

— А не можна вислати мене до Франції через Женеву?

— Ні, на жаль, не можна. Базель — найближчий прикордонний пункт. Про це в нас є певні вказівки. А Женева значно далі.

Керн подумав хвилинку, далі знову спитав:

— А це точно, що мене переправлять до Франції?

— Цілком.

— І нікого, затриманого тут без документів, не висилають до Німеччини?

— Наскільки мені відомо, нікого. У крайньому разі це може трапитися в прикордонних містах. Але й про такі випадки я не чув.

— А жінку то вже напевне не відіслали б назад у Німеччину?

— Звичайно, ні. Я принаймні цього ніколи б не зробив. А чому це зацікавило вас?

— Та просто так. У своїх мандрах я часом стрічав і жінок без документів. Їхня доля іще тяжча. Тому я й спитав.

Суддя взяв з папки папірця і показав Керну.

— Ось наказ про вашу висилку. Тепер вірите, що вас переправлять до Франції?

— Вірю.

Суддя поклав папірець назад у папку.

— Ваш поїзд відходить через дві години.

— І ніяк таки не можна випровадити мене через Женеву?

— Ніяк не можна. Ми так багато витрачаєм коштів на залізничні перевезення біженців. Тому ми маємо строгу вказівку доставляти їх до найближчого кордону. Тут я справді нічим не можу вам допомогти.

— А коли б я сам оплатив свій проїзд, тоді можна було б відправити мене до Женеви?

— У такому разі можна. А ви цього хотіли б?

— Ні, для цього в мене замало грошей. Я просто так спитав.

— Ніколи не питайте зайвого, — порадив суддя. — Ви, власне, мусили б і за дорогу до Базеля самі платити, коли б мали при собі гроші. Я навмисне вас не спитав про це. — Він підвівся. — Ну, бувайте здорові. Усього вам кращого бажаю. Хай вам щастить у Франції. І будемо сподіватися, що скоро все зміниться!

— Усе може бути. Без надії люди вішалися б.

У Керна вже не було нагоди передати Рут хоч вісточку. Беєр був у нього напередодні й сказав, що їй треба побути в лікарні ще з тиждень. Керн вирішив написати йому одразу ж від французького кордону. Тепер він знав найважливіше: Рут ні в якому разі не відправлять до Німеччини, і, якщо в неї будуть гроші на дорогу, її доставлять у Женеву.

Рівно через дві години по нього зайшов детектив у цивільному, і вони пішли на станцію. У Керна в руці була його валіза — ще вчора Беєр забрав її з кошари й привіз йому.

Вони проходили повз готель. Вікна ресторану, що був на першому поверсі, стояли навстіж відчинені. Якась капела грала на цитрах німецький народний танець, а чоловічий хор підспівував їй. Біля вікна стояли два співаки в костюмах альпійських пастухів і виводили переливи на тирольський лад. Обнявшись за плечі, вони похитувалися в такт пісні.

Детектив зупинився. Один співак замовк. То був їхній тенор.

— Де це ти все пропадаєш, Максе? — гукнув він. — Тут уже всі зібралися й чекають на тебе.

— Служба! — відповів детектив.

Співак окинув поглядом Керна.

— От осоружна! — несподівано низьким голосом пробубонів він. — Тоді наш сьогоднішній квартет — собаці під хвіст?

— Ні в якому разі. Я через двадцять хвилин повернуся.

— Точно?

— Точно!

— Оце добре! Сьогодні ми, нехай там що, повинні врізати новий тирольський дует. Гляди там, не застудися!

— Ні-ні!

Вони пішли далі.

— Хіба ви не поїдете зі мною до кордону? — спитав через якийсь час Керн.

— Ні. Ми придумали для вас інший спосіб...

Прийшли на станцію. Детектив знайшов начальника поїзда.

— Ось, приймайте, — сказав він, показуючи на Керна, й передав начальникові наказ про висилку. — Щасливої дороги, пане, — несподівано ввічливо звернувся він до Керна й почвалав геть.

— Ходімо зі мною! — Начальник поїзда привів Керна до гальмівної будки вантажного вагона. — Залазьте туди.

У маленькій кабіні була дерев'яна лава й більш нічого. Керн засунув валізу під лаву. Начальник поїзда замкнув двері ззовні.

— Ось так! А в Базелі ми вас випустимо. — І пішов собі далі слабо освітленим пероном.

Керн визирнув із віконечка. Обережно примірявся, чи не зможе протиснутись, але нічого не виходило: надто вузьке віконце.

За кілька хвилин поїзд рушив. Повз нього пропливли освітлені зали станції з порожніми столами й нікому не потрібним світлом. Черговий по станції в червоному кашкеті лишився в темряві позаду. Промайнуло кілька кривих вуличок, залізний шлагбаум з низкою автомашин за ним, невеличке кафе, де сиділо кілька чоловік, перекидаючись картами, — і місто зникло з очей.

Керн сів на дерев'яну лавку й поставив ноги на валізу. Він дивився у віконце. Надворі була темна, чужа, вітряна ніч, і він раптом відчув себе самотнім і нещасним.

У Базелі Керна прийняв поліцай і повів до митниці. Там йому дали попоїсти. Потім вони з одним прикордонником поїхали трамваєм до Бургфельдена. У темряві пройшли повз єврейське кладовище. Далі проминули цегельню і звернули з шосе. Невдовзі прикордонник зупинився.

— А далі отак прямо й прямо...

Керн пішов далі. Він приблизно уявляв собі, куди йти, і попрямував до Сен-Луї. Ховатись навіть не збирався — йому було однаково, нехай хоч зараз же спіймають.

Але напрямок виявився неправильний. Тільки над ранок він добрався нарешті до Сен-Луї. Одразу ж зайшов до французької поліції і заявив, що його перекинули через кордон із Базеля. Йому ні в якому разі не можна було потрапляти в тюрму. А її він міг уникнути, тільки з'явившись того ж дня до митниці чи до поліції. За це не карають — можуть лише відіслати назад.

У поліції його тримали до вечора, а потім відіслали до митниці на кордон.

Там було два доглядачі. Один сидів біля столу й щось писав. Другий нудився на лаві коло пічки. Курив сигарети з міцного алжирського тютюну і час від часу поглядав на Керна.

— Що там у вашій валізі? — спитав він через якийсь час.

— Мої особисті речі.

— Ану відкрийте її.

Керн підняв кришку. Митник ліниво підвівся й підійшов ближче. Потім зацікавлено схилився над валізою.

— Одеколон, мило, парфуми! Ти глянь — це ви все принесли сюди зі Швейцарії? Ви ж не будете твердити, ніби все це вам потрібне як речі особистого користування?

— Ні. Я торгував ними.

— Тоді ви повинні сплатити за них мито! — заявив службовець. — Викладайте їх! Ті дрібниці, — він показав на шнурки, голки та інший дріб'язок, — я лишаю вам без мита.

Керн уже думав, чи не ввісні все це коїться.

— Сплатити мито? Я повинен за ці речі платити мито?

— Безсумнівно! Адже ви не дипломатичний кур'єр, правда? Чи, може, ви думали, що я буду купувати у вас ті флакони? Ви пронесли до Франції товари, за які належить сплатити мито. Ну, викладайте вже!

Митник схопив тарифну таблицю й підсунув ближче ваги.

— У мене й грошей немає, — сказав Керн.

— Немає грошей? — службовець засунув руки в кишені штанів і гойднувся на ногах. — Ну що ж, тоді ми просто конфіскуємо цей товар. Давайте його сюди.

Керн сидів навпочіпки, вчепившись руками у валізу.

— Я сам прийшов до поліції, щоб мене повернули назад у Швейцарію. Я не повинен платити мито.

— Ти ба! Ви що, вчити мене хочете, га?

— Дай хлопцеві спокій, Франсуа! — озвався другий митник, що писав за столом.

— І не подумаю! Цей бош зарозумілий, як і вся їхня банда! Ану, викладай флакони!

— Я не бош! — огризнувся Керн.

Аж тут до митниці ввійшов третій урядовець. Керн одразу збагнув, що він вищого рангу, ніж ті двоє.

— Що тут у вас? — коротко спитав він.

Митник пояснив, інспектор критично оглянув Керна.

— Ви одразу ж і прийшли до поліції?

— Так.

— І хочете повернутись до Швейцарії?

— Так. Тому ж я й прийшов сюди.

Інспектор трохи подумав, потім сказав:

— Тоді він ні в чому не винен. Це не контрабандист. Його самого контрабандою переправили сюди. Відішліть його назад, і баста...

Інспектор вийшов.

— От бач, Франсуа, — знову озвався другий митник від столу. — І чого ти завжди так хвилюєшся? Це тільки на шкоду твоїй печінці.

Франсуа помовчав. Він засоромлено поглядав на Керна. А Керн дивився на нього. Зненацька він збагнув, що він же з ними говорив французькою і сам розумів французів. І він у душі благословив професора, з яким колись сидів у віденській тюрмі.

Наступного ранку він уже знову був у Базелі й тепер змінив тактику: не пішов одразу ж до поліції. Пробути день у Базелі і з'явитись лише ввечері — не великий ризик. Зате в списках Біндера були й базельські адреси. Хоча цьому місту емігранти надокучали, як жодному іншому в Швейцарії, він, проте, вирішив спробувати продати що-небудь.

Почав із пасторів, бо тут була майже цілковита певність, що його не викажуть. У першого його одразу ж виставили за двері; у другого дали бутерброд: у третього — п'ять франків. Керн трудився далі, і йому поталанило: до полудня заробив сімнадцять франків. Передусім він прагнув збути решту парфумів та одеколону — на випадок, якщо знову стрінеться з отим Франсуа. У пасторів це не виходило, але пощастило в інших домах, де він мав адреси: пополудні заробив ще двадцять вісім франків. Тоді зайшов до католицької церкви. Вона була відчинена і являла собою найбезпечніше місце для відпочинку. А Керн уже дві ночі не спав.

У напівтемній церкві було порожньо. Пахло ладаном і свічками. Керн сів на лаву й написав листа Беєру. Вклав у той самий конверт листа і гроші для Рут, потім заклеїв його й сховав у кишеню. Він дуже стомився, а тому зсунувся ногами на підколінний стільчик і поклав голову на пюпітр для молитовника, щоб трохи відпочити, та й заснув.

Прокинувшись, не міг збагнути, де він, і лише поступово все пригадав. Тільки почувши чиїсь кроки, прийшов до тями.

Середнім проходом наближалась духовна особа в чорній сутані. Дійшовши до Керна, священик зупинився й поглянув на нього. Про всяк випадок Керн молитовно склав руки.

— Я не хотів вас турбувати, — сказав патер.

— А я вже збирався йти звідси, — відповів Керн.

— Я вас бачив з ризниці. Ви тут уже дві години — певно, молилися за щось дуже важливе?

— Так, отче, — мовив Керн. Від несподіванки він трохи розгубився, але швидко опанував себе.

— Ви не тутешній? — патер поглянув на Кернову валізу.

— Ні, — відповів Керн, підводячи голову. Священик чомусь викликав у нього довіру. — Я емігрант і сьогодні вночі мушу перейти кордон. А тут у валізі маю деякі речі на продаж.

У нього лишилася ще пляшечка одеколону — і раптом сяйнула шалена думка продати її в церкві священикові. Це було неймовірно, але він уже звик до неймовірних речей.

— Є одеколон, — сказав Керн. — Дуже хороший. І дуже дешевий. Я його розпродую. — Він хотів уже розкрити валізу.

Священик махнув рукою.

— Не треба. Я й так вам вірю. Не будемо уподібнюватися міняйлам у храмі. Я радий, що ви так довго молилися. Зайдімо зі мною до ризниці. У нас є невеличкий фонд спеціально для нужденних мирян.

Керн одержав десять франків. Йому було трохи соромно, але недовго: за ті гроші вони з Рут можуть трохи проїхати французькою залізницею. «Здається, смуга невдач минула», — подумав він, повернувся до пюпітра і став уже справді молитись. Кому — і сам не знав: батько його був іудейського віросповідання, сам він протестант — і ось стоїть навколішках у католицькій церкві; проте юнак гадав, що в такі часи, либонь, на небі теж панує безладдя, і тому його молитва якось дійде куди треба.

Увечері Керн поїхав залізницею до Женеви: несподівано йому спало на думку, що Рут могли й раніше виписати з лікарні. Приїхав туди вранці, здав на зберігання свою валізу й пішов у поліцію. Черговому сказав, що його оце тільки переправили сюди з Франції. А оскільки в нього був при собі наказ про вислання з Швейцарії, виданий два дні тому, то йому й повірили; потримали в себе до вечора, а вночі випровадили через кордон у напрямі Колоньї.

Там він одразу ж заявився до французької митниці.

— Заходьте, — озвався заспаний митник. — Тут уже є один такий. Годині о четвертій ми направимо вас назад.

Керн зайшов до митниці.

— О, Фогт! — здивовано вигукнув він. — Як ви сюди потрапили?

Фогт знизав плечима.

— Знову штурмую швейцарський кордон.

— Це відтоді, як вас привезли на вокзал у Люцерні?

— Атож. — У Фогта був замучений вигляд: він схуд, шкіра на обличчі нагадувала сірий папір. — Не щастить мені, — скаржився він. — Ніяк не вдається потрапити до в'язниці. А тут уже ночі такі холодні, що далі я не витримаю.

Керн сів коло нього.

— А я вже був у в'язниці, — почав він, — і радий, що знову на волі. От як воно буває в житті!

Прикордонний жандарм приніс їм по шматку хліба і трохи червоного вина. Мандрівники підкріпились і одразу ж поснули на лаві. О четвертій годині ранку їх розбудили й повели до кордону. Було ще зовсім темно. На полях обабіч дороги тьмяно біліла паморозь. Фогт тремтів від холоду. Помітивши це, Керн скинув із себе светр.

— Ось візьміть, надіньте. Мені не холодно.

— Справді ні?

— Ні.

— Ви молодий, — сказав Фогт, — тому вам не холодно. — Він натягнув через голову светр. — На кілька годин, поки зійде сонце.

Перед Женевою вони розпрощалися. Фогт мав намір через Лозанну проникнути глибше до Швейцарії. Поки б він блукав поблизу кордону, його просто відіслали б назад, і на тюрму ніякої надії не було б.

— Лишіть собі цей светр, — мовив Керн.

— Ні в якому разі! Це ж така цінність!

— У мене є ще один. Мені подарував тюремний священик у Відні. Я лишив його в камері схову в Женеві.

— Це правда?

— Авжеж. Голубий светр із червоною каймою. Тепер вірите?

Фогт усміхнувся і вийняв з кишені маленьку книжечку.

— Ось візьміть за це.

То були поезії Гельдерліна.

— Та вам же самому важко розстатися з ними, — заперечував Керн.

— Нічого. Я майже всі ці вірші знаю напам'ять.

Керн прийшов у Женеву. Дві години поспав у церкві, а о дванадцятій уже стояв біля поштамту. Він знав, що Рут іще не могла приїхати, але прочекав там до другої години. Потім звернувся за порадою до Біндерового списку. Йому пощастило: до вечора він заробив сімнадцять франків і з тим пішов до поліції.

Була субота. Ніч видалась неспокійна. Уже об одинадцятій вечора приволокли двох п'яних як чіп суб'єктів. Вони заблювали всю по-

ліційну вартівню, потім заходилися співати. О першій годині ночі затриманих було вже п'ятеро. А о другій привели Фогта.

— Просто якесь зачароване коло, — меланхолійно скаржився він. — Ну, принаймні ми хоч удвох.

За годину їх повели. Ніч була холодна. Високо в небі мерехтіли зорі. Серп місяця горів, як розжарений метал.

Жандарм зупинився.

— Отут повернете праворуч, а там...

— Я знаю, — перебив його Керн. — Я знаю дорогу.

— Тоді всього найкращого.

Керн із Фогтом пішли далі, через нічийну смужку землі між двома кордонами.

Усупереч звичаю, їх не переправили тієї ж ночі назад. Спершу повели до префектури, там склали протокол, а потім нагодували, і тільки другої ночі їх знову випхнули назад через кордон.

Стало вітряно й хмарно. Фогт уже так виснажився, що ледве говорив і взагалі був близький до розпачу. Віддалившись трохи од кордону, вони зробили привал під копицею сіна. Фогт проспав до ранку як убитий.

Він прокинувся, коли зійшло сонце. Але не ворушився — тільки розплющив очі. У цій висохлій нерухомій постаті під благеньким пальтом, у цій людиноподібній істоті з широко розплющеними, застиглими очима Керн уздрів щось незвичайно зворушливе й трагічне.

Вони лежали на положистому схилі, з якого відкривався вид на вранішнє місто й Женевське озеро. З димарів над будинками звивались у небо пасма диму й будили уявлення про тепло, безпечний затишок, людську постіль і домашній сніданок. Озеро мінилося безліччю крихітних хвильок. Фогт мовчки спостерігав, як зникали, наче випиті сонцем, легенькі, рухливі пасма туману, як із-за рваних хмар поволі виступив білий масив Монблану й засяяв, наче світлі мури небесного Єрусалима.

Близько дев'ятої години ранку вони вирушили в дорогу. Дійшли до Женеви й попрямували по шосе вздовж озера. Через кілька хвилин Фогт зупинився.

— Погляньте он туди! — мовив він.

— Куди?

Фогт показав на пишну будівлю, що височіла над розлогим парком. Величезний будинок сяяв у сонячних променях, як замок безпеки і благополучного життя. Розкішний парк іскрився золотом

і пурпуром осіннього листя. Довгі ряди автомашин стояли в просторому дворі, і юрми безтурботних людей снували туди й сюди.

— Чудово, — зауважив Керн. — Таке враження, ніби тут резиденція імператора Швейцарії.

— А ви не знаєте, що це?

Керн похитав головою.

— Оце ж і є палац Ліги Націй, — пояснив Фогт із ноткою смутку й іронії в голосі.

Керн спантеличено дивився на нього. Фогт покивав.

— Оце та установа, де вже чимало років розводять дебати про нашу долю. Усе радяться, чи слід нам видати документи й знову зробити нас людьми, чи так лишити.

Один відкритий «кадилак» виплив із ряду автомашин і покотився до воріт. У ньому сиділи елегантні, ще молоді люди, і серед них вродлива дівчина в норковій шубці. Вони весело сміялися, махали руками до другої машини, домовляючись про сніданок на озері.

— Ось так, — по хвилі мовив Фогт. — Тепер ви розумієте, чому все так довго тягнеться?

— Розумію, — відповів Керн.

— Безнадійна справа, еге ж?

Керн знизав плечима.

— По-моєму, їм нікуди поспішати.

Підійшов воротар і недовірливим поглядом окинув мандрівників.

— Ви тут когось шукаєте?

Керн похитав головою.

— Чого ж тоді вам тут треба? — спитав воротар.

Фогт багатозначно глянув на Керна. У його очах блиснула іскорка гумору.

— Нічого, — відказав він воротареві. — Ми туристи. Просто мандруємо по землі Господній.

— Тоді вам краще йти собі далі, — порадив воротар, у якого одразу майнула думка про відчайдушних анархістів.

— Правда, — сказав Фогт. — Так, певно, буде краще.

На Рю-де-Монблан вони почали розглядати вітрини крамниць. Біля ювелірної Фогт затримався.

— Тут я з вами хочу попрощатися.

— А куди ви тепер попрямуєте? — спитав Керн.

— Та недалечко. Зайду ось у цей магазин.

Нічого не розуміючи, Керн позирнув крізь скло на вітрину, де на сірому оксамиті були виставлені діаманти, рубіни й смарагди.

— Гадаю, вам тут не поталанить, — мовив він. — Ювеліри, як відомо, черствий народ. Можливо, тому, що весь час мають справу з камінням. Вони не дають нічого.

— Я нічого й не сподіваюсь від них. Я тільки хочу що-небудь украсти.

— Що? — Керн спантеличено глянув на нього. — Це ви серйозно? З такими силами, як у вас зараз, ви далеко не втечете...

— А я далеко й не збираюсь. Саме тому й хочу це зробити.

— Не розумію, — розвів руками Керн.

— Зараз ви зрозумієте. Я уже все обміркував. Це для мене єдина можливість пережити зиму. За крадіжку мені дадуть щонайменше кілька місяців тюрми. Іншого вибору в мене немає. Я вже дійшов до краю: ще кілька тижнів ходіння через кордон — і мені капут. Я мушу це вчинити.

— Але ж... — почав був Керн.

— Я знаю все, що ви хочете сказати. Більше я не можу, — пробурмотів він. — Прощавайте.

Керн зрозумів, що говорити з ним — марна річ. Він потиснув кволу руку Фогта.

— Будемо сподіватися, що ви скоро спочинете.

— Та дай Боже. Тюрма тут цілком пристойна.

Фогт почекав, поки товариш відійде трохи далі. Потім зайшов у магазин. Керн зупинився на розі, ніби чекаючи трамвая, і дивився на вхід до магазину. Невдовзі він побачив, як звідти прожогом вискочив якийсь молодик і одразу ж по тому вернувся з поліцаєм.

«Може, тепер він спочине», — подумав Керн і пішов далі.

Зразу ж за Віднем Штайнер знайшов машину, яка підвезла його до кордону. Щоб не ризикувати даремно, він вирішив не показувати австрійським прикордонникам свого паспорта, а тому виліз із машини неподалік кордону й далі подався пішки. А близько десятої вечора зайшов до митниці й заявив, що його тільки-но переправили сюди зі Швейцарії.

— Прекрасно, — мовив літній митник з бородою цісаря Франца-Йосифа. — Це нам не первина. Завтра вдосвіта ми вас повернемо туди. Посидьте собі десь тут.

Штайнер вийшов надвір, сів перед сторожкою і закурив. Навколо панувала тиша. Черговий доглядач сидів у сторожці й куняв. Лише зрідка через кордон проїздила автомашина. Десь через годину вийшов митник із цісарською бородою.

— Слухайте, — спитав він, — ви австрієць?

Штайнер насторожився. Паспорт був зашитий у нього в капелюсі.

— Звідки ви це взяли? — якомога спокійніше відповів він. — Коли б я був австрійцем, то не був би емігрантом.

Митник ляснув себе по лобі.

— А й справді! І як же я сам не збагнув! Я спитав тільки тому, що коли б ви були австрійцем, то, може, вміли б грати в тарок.

— Це я вмію. Навчився ще хлопчаком під час війни. А потім потрапив на службу в австрійську дивізію.

— О, прекрасно! — Цісар Франц-Йосиф поплескав Штайнера по плечу. — Тоді ви майже земляк. То як — зіграємо з вами партійку? Нам якраз не вистачає третього гравця.

— А що ж, давайте.

Вони зайшли до сторожки. За годину Штайнер виграв сім шилінгів. Він грав не за методом шулера Фреда — грав чесно. Проте грав значно краще, ніж митники, тому не міг не виграти, коли траплялась більш-менш добра карта.

Об одинадцятій вони разом повечеряли. Митники пояснили, що це їхній сніданок: служба тривала до восьмої ранку. Сніданок був щедрий і смачний. Потім вони знову сіли грати.

Штайнеру щастило: йому йшла добра карта. Австрійська митна служба грала проти нього з відчайдушною мужністю. Точилася справжня боротьба, але чесна. О першій годині ночі вони вже звертались один до одного на ймення. Десь близько третьої перейшли на «ти». А до четвертої стосунки між ними стали настільки фамільярні, що слова «падло», «тварюка» чи «задрипанець» уже не звучали як образа, а лише як мимовільний прояв подиву, захоплення та симпатії.

О п'ятій годині ввійшов черговий митник.

— Ну, хлопці, пора вже нам Йозефа переправляти через кордон.

У сторожці запала мовчанка. Усі погляди прикувала до себе купка грошей перед Штайнером. Нарешті цісар Франц-Йосиф поворухнувся.

— Виграш є виграш, — тоном приречення сказав він. — Оббілував нас, як білку. А тепер летить од нас, мов жирна ластівка восени, шибеник отакий!

— Мені все йшла добра карта, — відповів Штайнер. — Безбожно добра карта.

— У тім-то й заковика, — меланхолійно мовив цісар Франц-Йосиф. — Тобі йшла добра карта. Завтра, може б, і нам випала добра карта, але тебе вже тут не буде. Усе ж тут є якась несправедливість.

— Це правда. Але де взагалі тепер справедливість, браття?

— Справедливість у картярській грі полягає в тому, що ти, виграв-ши, даєш партнерам відіграти-ся. Якщо виграєш знову, тоді вже ніде дітись. А так... — Цісар Франц-Йосиф розвів руками й застиг у цій позі. — Лишається якийсь осад на душі...

— Але ж, хлопці, — схаменувся Штайнер, — коли тільки в цьому річ, то все можна й виправити! Ви мене випхнете через кордон, а завтра ввечері швейцарці повернуть мене назад — і я дам вам нагоду відіграти-ся!

Цісар Франц-Йосиф ляснув долонями, аж луна пішла в сторожці.

— Оце діло! — з полегкістю зітхнув він. — Ми самі не могли цього запропонувати, бо ми ж, так би мовити, державна установа, розумієш? Пограти з тобою в карти — можна, це не заборонено. А підмовляти, щоб ти знову переходив кордон, права не маємо. Коли ти сам прийдеш — це вже інша річ!

— Я прийду, — пообіцяв Штайнер. — Можете бути певні.

Він з'явився на швейцарський прикордонний пост і заявив, що вночі хоче повернутись до Австрії. Його не здали в поліцію, а затримали на кордоні. Була неділя. Поблизу митниці стояв шинок. Пополудні там було людно, а з восьмої вечора все стихло.

Кілька вільних від служби митників ще сиділи в шинку. Вони прийшли провідати своїх колег і сіли грати в яс. Не встиг Штайнер і озирнутись, як уже сів до компанії.

Швейцарці на диво добре грали в карти. Люди вони спокійні, а тут іще їм і щастило. До десятої години вони витягли з кишені Штайнера вісім франків; до дванадцятої він п'ять відіграв. Але до другої години ночі, коли вже зачиняли шинок, він таки втратив тринадцять франків.

Швейцарці піднесли йому кілька великих чарок кіршу. Це Штайнеру було до речі, бо ніч видалась холодна, а він іще мав брести через Рейн.

По той бік Рейну він помітив на тлі неба темну постать. То був цісар Франц-Йосиф. У нього над головою сяяв німбом місяць.

У Штайнера від холоду цокотіли зуби. Він витерся, допив кірш, який дали йому на дорогу швейцарці, й одягся. Потім попрямував до самотньої постаті.

— Де ти пропадаєш? — замість привітання мовив Франц-Йосиф. — Я з першої години ночі жду тебе тут. Ми подумали, що ти сам заблукаєш, тому я й вийшов назустріч!

Штайнер засміявся:

— Затримали швейцарці.

— Ну, то скоріш ходімо! У нас лишилося всього тільки дві з половиною години.

І одразу ж почалась баталія. До п'ятої ранку її результати були ще неясні. І тут австрійцям саме пішла хороша карта. Цісар Франц-Йосиф жбурнув свої карти на стіл.

— От зараза! І треба ж — саме тепер!

Він надягнув шинелю й підперезався.

— Ходімо, Зеппе! Нічого не вдієш. Служба є служба. Мусимо тебе випхати звідси.

Вони зі Штайнером пішли до кордону. Франц-Йосиф мовчки попихкував запашною сигарою «Вірджинія». Через кілька хвилин він знову озвався:

— Ти знаєш, у мене таке передчуття, що сьогодні швейцарці чатуватимуть особливо пильно. Вони сподіваються, що ти знову перейдеш до них, ти як гадаєш?

— Цілком імовірно, — відповів Штайнер.

— Може, було б розумніше спровадити тебе туди аж завтра вночі. Тоді вони подумають, що ти нас обійшов, і вже не так пильнуватимуть.

— Авжеж.

Франц-Йосиф зупинився.

— Он диви, диви! По той бік щось блиснуло! Кишеньковий ліхтарик. О, знову, з другого боку! Ти бачиш?

— Добре бачу! — Штайнер усміхнувся. Нічого він там не бачив, але зрозумів, чого хоче митник.

Франц-Йосиф пошкрябав свою срібну бороду. Потім хитро підморгнув Штайнеру.

— Ні, ти не пройдеш сьогодні, це ясно як день, ти як гадаєш? Доведеться йти назад, Зеппе! Шкода, але ж вони обсіли там увесь кордон. Не лишається нічого іншого, як чекати до ранку. Я доповім про це начальству.

— Гаразд.

Вони програли до восьмої ранку. Штайнер програв сімнадцять шилінгів, але в нього ще лишалась перевага на двадцять чотири. Франц-Йосиф написав рапорт і передав Штайнера змінному митнику.

Удень чергували справжні служаки: вони заперли Штайнера в поліційній вартівні. Він проспав там цілий день. А рівно о восьмій вечора заявився цісар Франц-Йосиф і з тріумфом привів його знову до митниці.

Вони поспіхом, але добре попоїли — і знову почався герць. Що дві години одного з митників зміняв той, хто повертався з поста. А Штайнер до п'ятої години ранку не вставав з-за столу. О двана-

дцятій п'ятнадцять цісар Франц-Йосиф, розхвилювавшись, ненароком припалив свою пишну бороду; думав, що в нього в роті сигарета, й підніс запалений сірник. У нього вже ум за розум зайшов, бо цілу годину підряд йому випадали самі піки та жир: у старого вже в очах чорніло.

Штайнер обібрав митників як липку. Він просто випотрошив їх, особливо за дві години — з третьої до п'ятої. Франц-Йосиф у відчаї викликав підмогу: подзвонив чемпіону гри в тарок з містечка Бухс, і той примчав на мотоциклі. Але й це не допомогло: Штайнер обіграв і чемпіона. Відтоді, як він почув про Бога, оце вперше Бог був на боці нужденних. До Штайнера пливла така карта, що він жалкував лише за одним: чом його партнери не мільйонери.

Близько п'ятої ранку дограли останнє коло. Потім зібрали карти. Штайнер виграв сто шість шилінгів.

Бухський чемпіон, навіть не попрощавшись, вітром помчав на мотоциклі додому, а Штайнер та цісар Франц-Йосиф попрямували до кордону. Франц-Йосиф показав Штайнерові нову дорогу.

— Іди ось у цьому напрямі, — сказав він. — Та дивись, заховайся десь уранці. А вже пополудні підеш далі до станції. Адже гроші в тебе тепер є. І більше сюди не потикайся, розбійнику з великої дороги! — додав замогильним голосом. — А то нам ще доведеться клопотатися про надвишку платні...

— Добре. Колись я ще дам вам нагоду взяти реванш.

— Тільки не в тарок. Цього з нас досить. У шахи можна б або ще в піжмурки.

Штайнер перейшов кордон. Трохи подумав, чи не завернути до швейцарських митників та не попросити реваншу. Але він знав, що там програє, і вирішив їхати до Муртена та пошукати Керна. Містечко те однаково на шляху до Парижа, і робити великий гак не доведеться.

Керн ішов поволі до поштамту. Він був дуже стомлений: останні ночі ледве міг подрімати годинку. Рут уже днів зо три тому мала прибути в Женеву. Весь цей час він не мав од неї звістки: вона не писала. Він уже думав, що, може, її затримала якась нова причина, і в голову лізли тисячі тривожних думок — а тут раптом його охопило таке передчуття, що вона вже й не приїде. Він почував себе якось дивно спустошеним. Вуличний гамір наче здалеку проникав у його тупий, невиразний смуток, і він машинально переставляв ноги.

Минуло ще чимало часу, поки він забачив синє пальто. Зупинився. «Ще одне синє пальто, — подумав він. — Одне з сотень синіх

пальт, які за цей тиждень мало не довели мене до божевілля!» Поглянув убік, потім знову туди: кілька розсильних і якась гладка жінка з оберемком пакетів заступили йому дорогу. Він затамував подих. Відчув, що його починає трусити. Синє пальто танцювало перед очима, поміж рожевих облич, капелюхів, велосипедів, пакетів і людей, що безперервно заступали йому дорогу. Він пішов далі, але так обережно, ніби ступав по канату й боявся, що ось-ось полетить сторч головою. Навіть коли Рут обернулась і він побачив її личко, то подумав, що це тільки неймовірна схожість або галюцинація. І лише коли її вираз обличчя різко змінився, він кинувся вперед, їй назустріч.

— Рут!.. Ти вже приїхала! Ти вже тут! Ти чекаєш, а мене все нема та й нема!..

Він тримав її міцно в обіймах і відчував, як вона тулиться до нього. Вони вчепилися одне за одного, наче стояли десь на вершині гори, а буря зривала їх і штовхала в безодню. Вони стояли в дверях Женевського поштамту, цілі юрби снували сюди й туди, люди пропихалися повз них, штовхали їх, здивовано озирались і сміялися, та вони нічого не помічали. Вони почувались на самоті. І лише коли перед очима в Керна замаячив якийсь мундир, він одразу схаменувся й випустив Рут з обіймів.

— Ходімо, швидше! — шепнув він. — У поштовий зал. А то ще, чого доброго...

Вони хутко пірнули в людський натовп.

— Іди сюди!

Молодята стали в кінці черги до віконечка, де продавали поштові марки.

— Коли ти приїхала? — спитав Керн. Женевський поштамт іще ніколи не здавався йому таким світлим.

— Сьогодні вранці.

— Тебе спершу відправили в Базель? Чи прямо сюди?

— Ні. В Муртені дали дозвіл на проживання на три дні. Тоді я одразу ж поїхала сюди.

— Чудеса! Навіть дозвіл на проживання! То тобі взагалі нема чого боятися! А я вже уявляв тебе саму на кордоні... Ти стала така маленька й так змарніла, Рут!

— Але я знову цілком здорова. Хіба я споганіла?

— Ні, стала ще гарніша! Ти кожного разу стаєш кращою, коли я стрічаюся з тобою! Ти голодна?

— Так, — мовила Рут. — Я зголодніла за всім: хочу дивитись на тебе, ходити вулицями, дихати свіжим повітрям, говорити.

— То одразу ж ходімо поснідаєм. Я тут знаю один ресторанчик. Там подають свіжу рибу з озера. Як у Люцерні. — Керн аж сяяв. — У Швейцарії так багато озер! А де твої речі?

— На вокзалі, звичайно! Я ж бо вже старий, досвідчений бродяга.

— Оце здорово! Я пишаюсь тобою, Рут! А тепер у тебе скоро — перший нелегальний перехід кордону. Це своєрідний іспит на атестат зрілості. Ти не боїшся?

— Анітрохи.

— І нема чого боятись. Я тут знаю кордон, як свої кишені. Усе вже знаю. У мене є навіть квитки на поїзд. У Франції купив, позавчора. Все підготовано. Станцію вивчив до найменших деталей. Ми посидимо в одній безпечній пивничці й тільки в останній момент підемо прямо на поїзд.

— У тебе вже є квитки? Де ж ти взяв на них гроші? Адже мені ти так багато переслав.

— Я в своєму розпачі пограбував швейцарське духівництво. Наче гангстер, ураганом промчав по Базелю й Женеві. Тепер мені тут півроку не можна людям на очі показуватись.

Рут засміялася.

— Я теж привезла трохи грошей. Доктор Беєр роздобув для мене з фонду допомоги біженцям.

Вони стояли пліч-о-пліч, поволі просуваючись разом із чергою вперед. Керн міцно тримав у своїй руці опущену руку Рут. Говорили вони тихо, приглушеними голосами й намагались по змозі грати роль спокійних, до всього байдужих людей.

— Здається, нам страшенно поталанило, — мовив Керн. — Ти не тільки повернулась до мене, а навіть із дозволом на проживання та ще й з грошима! Чого ж ти тоді й разу не написала мені? Не можна було?

— Боялася! Думала, тебе можуть схопити, коли прийдеш по листи. Беєр розповів мені усе про того Аммерса. І він теж казав, що краще не писати. Але я тобі написала багато листів, Людвігу. Безперервно писала тобі — тільки без олівця й без паперу. Та ти й сам це знаєш, правда? — Вона заглянула йому у вічі.

Керн міцніше стиснув її руку.

— Знаю... Ти вже знайшла собі кімнату?

— Ні ще. Я прямо з вокзалу пішла сюди.

— Ну добре, тільки... — Він затнувся. — Знаєш, останні дні я надто вже обережний. Не хотів ризикувати нічим. Тому користувався більше державними пансіонами. — І, помітивши тривожний погляд Рут, поспіхом додав: — Ні-ні, я не про в'язницю кажу. Про митниці.

Спати там дуже зручно. Головне — тепло. Коли настає холоднеча, всі митниці опалюються добре. Але це не для тебе. Ти маєш право на проживання, і можна було б тобі взяти розкішний номер у гранд-отелі «Бельвю». Там живуть члени Ліги Націй. Усякі міністри та інший нікчемний народ.

— Цього ми не зробимо. Я лишуся з тобою. Коли це, по-твоєму, небезпечно, давай сьогодні ж уночі майнемо звідси.

— Що вам? — нетерпляче спитав поштовий службовець із віконечка.

Вони вже підсунулись до самого віконця, навіть не помітивши цього.

— Поштову марку за десять сантимів, — швидко зорієнтувавшись, відповів Керн.

Службовець подав марку. Керн заплатив, і молодята попрямували до виходу.

— Що ти збираєшся робити з тією маркою? — поцікавилась Рут.

— Сам не знаю. Просто купив, та й годі. Загледівши службовий мундир, я реагую на все автоматично. — Керн почав розглядати марку: зображення Чортових водоспадів на Сен-Готарді. — Можна б написати Аммерсу анонімного листа та вибатькувати його як слід, — мовив він.

— Аммерс... — згадала Рут. — А ти знаєш, він лікується у Беєра.

— Що? Це правда? — Керн витріщився на дівчину. — А тепер іще скажи, що він скаржиться на печінку, і я з радощів стану на голову.

Рут зареготала. Вона сміялася так бурхливо, аж вигнулась усім тілом назад, наче верба од вітру.

— Правда, їй-бо, правда! Через те він і прийшов до Беєра! Адже Беєр — єдиний фахівець у Муртені. Уяви собі, як його тепер ще й совість мучить, — адже він змушений звертатися до лікаря-єврея!

— Великий Боже! Та це ж найславніший момент мого життя — я тріумфую! Штайнер якось казав мені, що любов і помста найрідше в світі випадають разом. А я от стою тут, на ґанку Женевського поштамту, і тішусь таким унікальним збігом! Може, саме тепер і Біндинг сидить у в'язниці або зламав собі ногу!

— Або в нього украли гроші.

— Це було б іще краще! У тебе мудра голова, Рут!

Вони спустилися сходами вниз.

— Нам ліпше триматися там, де густіша юрба, — сказав Керн. — Там нічого не страшно.

— А ми сьогодні вночі підемо через кордон? — спитала Рут.

— Ні. Тобі спершу треба відпочити й виспатись. Це далека дорога.

— А тобі? Хіба тобі не треба виспатись? Адже ми можемо піти в якийсь пансіон, що значиться в списках Біндера. Хіба це справді так небезпечно?

— Я вже й сам не знаю, — відповів Керн. — Гадаю, що ні. Так близько до кордону особливо боятись нічого. Я вже багато разів ходив туди й назад. Щонайбільше, нас можуть спровадити до митниці, та й годі. Та навіть коли б трохи небезпечно було, я, певно, сьогодні не пішов би сам. Опівдні, серед натовпу людей почуваєш себе сильним у своїх намірах, а ввечері, коли стемніє, все міняється. І так мені кожна хвилина здається неправдоподібною: ти знову зі мною — то як же можна добровільно тікати звідси?!

— Я б однаково сама тут не лишилась, — мовила Рут.

16

Керну з Рут пощастило непомітно перейти кордон і дістатися до залізничної станції в Бельгарді. Увечері вони вже приїхали в Париж і стояли на привокзальній площі, не знаючи, куди тепер податися.

— Вище голову, Рут, — підбадьорював дівчину Керн. — Підемо в якийсь маленький готель. Думати про щось інше сьогодні пізно. А вже завтра подивимось, що робити далі.

Стомлена за минулу безсонну ніч і далеку подорож, Рут кивнула.

— Ходімо в якийсь готель.

В одній із бічних вуличок вони побачили освітлену червоним ліхтарем скляну вивіску: «Готель "Гавана"». Керн зайшов і спитав, скільки там беруть за кімнату.

— На всю ніч? — поцікавився портьє.

— Та звичайно ж! — відповів здивований Керн.

— Двадцять п'ять франків.

— За дві особи? — перепитав Керн.

— Ну звичайно! — відповів портьє, тепер уже сам здивований.

Керн вийшов і повернувся назад уже з Рут. Портьє окинув поглядом обох молодят, потім подав Керну анкетку. Та, побачивши ваганння Керна, він усміхнувся і сказав:

— Точність тут не обов'язкова.

Керну трохи відлягло від душі, і він записався як Людвіг Оппенгайм.

— Цього досить, — запевнив портьє. — Двадцять п'ять франків.

Керн заплатив, і молодий служник повів їх нагору. Кімнатка виявилась маленька, чиста і навіть з претензією на розкіш. Тут стояло велике вигідне ліжко, два умивальники, крісло, проте шафи не було.

— Обійдемось і без шафи, — сказав Керн і підійшов до вікна подивитись на нічне місто. Потім обернувся до дівчини. — Ну, от ми й у Парижі, Рут!

— У Парижі, — усміхнувшись, відповіла вона. — І як швидко все це вийшло у нас.

— З пропискою в готелях у нас тут особливого клопоту не буде. Ти чула, як я чесав французькою? Я все розумів, що говорив портьє.

— Ти молодець! — мовила Рут. — А я побоялась би й рота розтулити.

— А проте говориш ти французькою набагато краще за мене. Я просто нахабніший, аніж ти — ось у чім річ. А тепер ходімо десь повечеряємо. Усяке місто здається чужим, поки в ньому не вип'єш і не попоїси.

Вони зайшли в маленьке, яскраво освітлене бістро поблизу готелю. Тут скрізь сяяли люстри і пахло свіжою тирсою та анісом. За шість франків вони замовили пристойну вечерю, та ще й карафку червоного вина. Усе було дешеве і смачне. Вони цілий день майже нічого не їли, тому вино вдарило їм у голову, розморило їх так, що вони невдовзі повернулись до готелю.

У вестибюлі коло портьє стояли, розмовляючи з ним, якась дівчина в хутряній шубці й чоловік напідпитку. Дівчина була гарненька і вміло підмальована. На Рут вона глянула звисока. Чоловік курив сигару, і коли Керн підійшов узяти ключ од кімнати, він навіть не відступив убік.

— Це, здається, досить шикарний готель, — мовив Керн, піднімаючись нагору сходами. — Ти звернула увагу на хутряну шубку?

— Авжеж, Людвігу. — Рут посміхнулася. — То підробка. Звичайна кішка. Така шубка коштує не багато дорожче за добре сукняне пальто.

— А я б ніколи цього не вгадав. Думав, що то норка.

Керн повернув вимикач. Рут поклала сумку й пальто просто на підлогу, обняла Керна за шию й притулилась щокою до його щоки.

— Я так стомилась, — мовила вона. — Стомилась, але щаслива, і чогось мені трохи боязно, проте все долає втома. Допоможи мені роздягнутись і вклади мене в постіль.

— Ну що ж, давай...

Вони лежали поруч у темряві. Рут притулилась головою до Кернового плеча і зовсім по-дитячому, глибоко зітхнувши, миттю заснула. Керн іще трохи полежав, прислухаючись, як вона дише, а потім теж заснув.

Щось почувши крізь сон, він прокинувся. Схопився з подушки й прислухався. Лунали чиїсь голоси. У Керна завмерло серце: мабуть, поліція!.. Він скочив з ліжка, підбіг до дверей, прочинив їх трішки й виглянув у коридор. Унизу хтось кричав, у відповідь злісно верещав високий жіночий голос. Через кілька хвилин у коридорі з'явився портьє.

— Що там скоїлося? — запитав схвильовано Керн.

Портьє здивовано озирнувся на нього і мляво сказав:

— Нічого особливого. Там один п'яний не хотів платити.

— І більш нічого?

— А що ж іще могло бути? Таке в нас трапляється.

Він одімкнув двері сусідньої кімнати і впустив туди чоловіка з чорними як смола вусами й біляву жінку, що йшла слідом, погойдуючи стегнами. Керн зачинив двері й навпомацки пішов назад. Наскочив на ліжко і, шукаючи опори, зненацька відчув під рукою пружні груди Рут. «Прага...» — блискавкою майнуло в голові, і його ніби залила хвиля ніжності. Тієї ж миті груди здригнулися, Рут підвелась на ліктях, і незнайомий, боязкий, здушений голос прошепотів:

— Що... що тут? Ради Бога... — і замовк, тільки подих чути було в пітьмі.

— Це я, Рут, — мовив Керн, лягаючи в постіль. — Це я. Я розбудив тебе?

— А, ти... — промурмотіла вона і знов опустилась на подушку.

Рут одразу ж заснула знову, притулившись гарячим личком до Кернового плеча.

«От до чого тебе довели, — з гіркотою подумав Керн. — Тоді в Празі ти тільки стиха спитала: «Хто це?» — а тепер уже тремтиш уся від страху...»

— Роздягайся догола. — Із сусідньої кімнати почувся густий чоловічий голос. — Я позаздрився на твої товсті стегна.

Жінка хихикнула.

— О, тоді матимеш утіху.

Керн затамував дух. Тепер він збагнув, куди потрапив: у дім для побачень. Глянув скоса на Рут. Вона, здається, нічого не чула.

— Рут, — промовив він майже зовсім беззвучно, — моя кохана, ти стомилась, бідний маленький поні — спи, спи, не прокидайся.

Те нас не обходить. Я люблю тебе, ти любиш мене, і, крім нас, тут нема нікого...

— Ого-го! — заіржав чоловік за тонкою стіною, і щось лунко ляснуло. — Оце клас, і чортам завидно! Наче камінь!

— Ай! — вереснула жінка. — Ти сказився, чортів бик!

— А ти ж як думала! Я ж не дерев'яний!

— Нас тут немає, Рут, — шепотів Керн. — Ми далеко звідси. Ми лежимо на луках, над нами сяє сонечко, а навколо цвітуть ромашки і польові маки. Десь кує зозуля, а над твоїм личком пурхають барвисті метелики...

— Повернись! Нехай світло горить! — здавлено гримів густий голос поряд за стіною.

— Чого ти ще хочеш? Ах... — пирснула сміхом жінка.

— Ми з тобою в маленькій сільській хатині, — шепотів Керн. — Зараз вечір, ми попоїли кислого молочка зі свіжим хлібом. Над нами спадає вечірній присмерк, навкруги тиша, ми ждемо ночі, ми спокійні, бо знаємо, що любимо одне одного...

Поряд за стінкою почулися метушня, вигуки, зойки.

— Я схиляю голову на твої коліна, я відчуваю твою руку на моїй голові. Ти вже не боїшся нічого, у тебе є паспорт, і всі поліцаї вітаються з нами, навколо тиша, ми ждемо ночі, ми спокійні, бо знаємо, що любимо одне одного... Я...

У коридорі загупали кроки. По другий бік кімнати, звідки досі не було чути нічого, забряжчали ключі.

— Дякую, — пробубонів портьє. — Щиро дякую.

— А що ти мені подаруєш, золотко? — спитав знуджений жіночий голос.

— Я не багатий, — відповів чоловік. — Півсотні з тебе досить?

— Ти з глузду з'їхав! Менш, як за сотню, я і гудзика не розстебну!

— Але ж, пташечко моя... — чоловічий голос понизився до горлового шепоту.

— Ми з тобою відпочиваємо на березі моря, — владно шепотів Керн. — Ти скупалася й заснула на теплому пісочку. Море блакитне, а на обрії біліє вітрило. Квилять чайки, з моря віє теплий вітерець...

Раптом щось загуркотіло в стіну. Рут стрепенулась.

— Що там? — сонним голосом спитала вона.

— Нічого, нічого. Спи, спи, Рут.

— Ти тут, еге?

— Я завжди з тобою, Рут, і люблю тебе.

— Добре... Не кидай мене... — І вона знов заснула.

— Ти коло мене, і я завжди з тобою, і весь цей бруд не обходить нас, і весь той бруд, крізь який нас женуть, — шепотів Керн, силкуючись заглушити непристойний шум погодинного готелю. — Ми тут самі, ми молоді, і наш сон чистий, невинний, Рут, мій ти любий поні з далеких, квітучих полів кохання...

Керн вийшов із бюро допомоги біженцям. Він і не сподівався почути щось більше, як почув там. Про дозвіл на проживання нема чого й думати. Допомогу надають лише в крайніх випадках. А працювати і з дозволом на проживання і без нього, ясна річ, заборонено.

Усе це не дуже засмутило Керна. Такі порядки в усіх країнах. І все ж якось жили тисячі емігрантів, тоді як за всіма законами їм судилося б давно померти з голоду.

У приймальні він трохи постояв. Кімната була повна людей. Керн пильно оглянув кожного. Потім підійшов до чоловіка, який сидів трохи осторонь, спокійний і розважливий на вигляд.

— Вибачте мені, — сказав Керн, — я хотів вас дещо спитати. Ви не скажете, де тут можна пожити без прописки? Я тільки вчора приїхав до Парижа.

— У вас є гроші? — спитав той, анітрохи не здивувавшись.

— Дещо є.

— Маєте змогу платити за кімнату шість франків на добу?

— Поки що маю.

— Тоді йдіть у готель «Верден», на Рю-де-Тюрен. Скажете хазяйці, що я прислав вас. Моє прізвище Класман. Доктор Класман, — додав чоловік з ноткою гіркого гумору в голосі.

— А той «Верден» безпечний од поліції?

— Безпечного для нас нічого немає. Там заповните анкетку без дати, яку в поліцію не здадуть. У разі перевірки ви завжди можете сказати, ніби щойно прибули й анкету передадуть поліції завтра вранці, розумієте? Головне, щоб вас не злапали. Для цього там є шикарний підземний вихід. Та вам його покажуть. «Верден», власне, й не готель — це споруда, яку мудрий і завбачливий Господь Бог створив іще п'ятдесят років тому спеціально для емігрантів. Ви газету вже прочитали?

— Уже.

— Тоді віддайте її мені. На цьому ми з вами й квити.

— Гаразд. Щиро вдячний.

Керн пішов до Рут, що чекала на нього в кафе на розі того ж кварталу. Перед нею лежали план міста і французька граматика.

— Дивись, — мовила вона, — це я щойно купила в одній книгарні. Дешево. У букініста. По-моєму, це речі, потрібні нам для завоювання Парижа.

— Точно. Ми негайно ж і скористаємось ними. Давай поглянемо, де Рю-де-Тюрен.

Готель «Верден» являв собою стару будівлю, з якої вже обвалились великі шматки штукатурки. До нього вели невеличкі двері, за ними в ложі сиділа хазяйка, худюща жінка в чорному вбранні.

Калічачи французьку мову, Керн виклав їй своє прохання. Хазяйка оглянула обох молодят з ніг до голови своїми чорно-блискучими пташиними очима й коротко спитала:

— З харчами чи так?

— А скільки коштує з харчами?

— Двадцять франків за душу. Їжа — тричі на день. Сніданок у своїй кімнаті, обід і вечеря в їдальні.

— Я гадаю, на перший день візьмемо з харчами, — звернувся Керн німецькою до Рут. — Адже це можна змінити коли завгодно. Головне те, що на перший час ми матимемо дах над головою.

Рут мовчки кивнула.

— Тоді візьмемо з харчами, — сказав Керн. — А є різниця в ціні, якщо ми візьмемо одну кімнату на двох?

Хазяйка похитала головою.

— Вільних кімнат на дві особи зараз нема, інші кімнати сто сорок перша і сто сорок друга. — Вона кинула на стіл два ключі. — Платити щодня. Наперед.

— Гаразд.

Керн заповнив бланки заявок на прописку без дати, потім заплатив і взяв ключі. Біля кожного з них теліпалася величезна дерев'яна груша з випаленим номером кімнати.

Обидві кімнати містилися поряд. То були вузенькі комірчини з одномісними ліжками і вікнами у двір. Порівняно з ними кімната в «Гавані» здавалась палацом. Обдивившись, Керн зауважив:

— Справжні емігрантські трущоби. Безвідрадні, проте затишні. Вони обіцяють не більше, ніж можуть дати. Як по-твоєму?

— По-моєму, це прекрасні кімнати, — відповіла Рут. — У кожного є кімната і ліжко. Ти пригадай, як було в Празі! По троє і по четверо в кімнаті.

— Правда, а я це вже й забув. Я саме згадав квартиру Нойманів у Цюриху.

Рут усміхнулась.

— А я — той сарай, де ми змокли до рубчика під дощем.

— Ти підходиш до цього діла розумніше за мене. Але ти знаєш, чому я так подумав?

— Знаю, — відповіла Рут, — але це хибна думка, і вона ображає мене. Ми купимо трохи крепового паперу і зробимо з нього шикарні абажури. Коло цього столу ми будемо вивчати французьку мову й, визираючи надвір, милуватися клаптиком неба над отим дахом. Спатимемо на цих ліжках і вважатимемо їх найкращими в світі й, коли, прокинувшись, виглянемо у вікно, цей захаращений двір буде сповнений романтики, бо це один із дворів Парижа.

— Добре! — погодився Керн. — Тоді ходімо зараз у їдальню. Там нам дадуть французький обід. Він теж має бути найкращим у світі!

Їдальня готелю «Верден» містилася в підвалі, за що пожильці прозвали її катакомбами. Щоб туди потрапити, треба було подолати довгий, заплутаний шлях через площадки сходів, через коридори і якісь загадкові, пропахлі нафталіном кімнати, де повітря застоялось, наче вода в заболоченому ставку. Їдальня була досить велика, бо водночас обслуговувала й готель «Інтернаціональ», що стояв поряд і належав сестрі хазяйки «Вердена».

Та спільна їдальня була центром тяжіння обох ветхих готелів. Емігрантам вона заміняла те, чим були для християн катакомби в стародавньому Римі. Якщо в «Інтернаціоналі» починалась перевірка, всі зникали через їдальню у «Верден», — і навпаки. Спільний підвал був справжнім порятунком.

Рут і Керн на хвилину нерішуче зупинились біля дверей. Навіть зараз, опівдні, в залі горіло світло, бо вікон не було. О цій порі електричне світло здавалося якимсь дивно недоречним і хоробливим — так, наче там лишилась частина часу, забута з учорашнього вечора.

— Диви, он Мариль! — вигукнув Керн.

— Де?

— А он по той бік, під лампою! Оце несподіванка! Не встигли й поріг переступити, як уже маємо знайомих!

Тепер і Мариль побачив їх. Не вірячи своїм очам, він якусь мить поправляв окуляри, потім підвівся, пішов молодятам назустріч і потиснув їм руки.

— То дітки вже в Парижі! Просто неймовірно! А як же ви потрапили в старий «Верден»?

— Доктор Класман підказав нам.

— Ах, Класман! Ну, ви правильно зорієнтувалися. «Верден» — шикарне гніздечко. Ви тут з харчами?

— Так, але тільки на один день.

— Добре зробили. Завтра не беріть цього. Заплатіть за кімнату, а все інше купуйте самі. Так багато дешевше! Потім час від часу знову харчуйтесь тут, аби не псувати настрій хазяйці. Правильно зробили, що чкурнули з Відня. Там уже пахне смаленим.

— А як тут?

— Тут? Як вам сказати, юначе... Австрія, Чехословаччина, Швейцарія — то була маневрова війна для емігрантів, а Париж — війна позиційна. Передній край фронту. Сюди докотилися всі хвилі еміграції. Ви бачите он чоловіка з чорною, скуйовдженою чуприною? То італієць. А того з бородою? Росіянин. А через два місця далі? Іспанець. І ще через два місця далі поляк, а за ним двоє вірменів. З ними поряд чотири німці. Париж — остання надія і остання доля для всіх. — Він позирнув на годинник. — Ходімо, дітки! Скоро друга година. Якщо ви хочете попоїсти, то саме час. Щодо їжі французи народ точний. Після другої години вже нічого не лишиться.

Усі троє посідали до столу Мариля.

— Коли будете їсти тут, рекомендую вам он ту офіціантку-товстулю, — вів далі Мариль. — Вона ельзаска, і зовуть її Івонна. Не знаю, як це в неї виходить, але в її тарілках завжди більше їжі, ніж у всіх інших.

Івонна поставила на стіл тарілки з супом і розпливлася в усмішці.

— У вас, дітки, є гроші? — запитав Мариль.

— Тижнів так на два, — відповів Керн.

Мариль кивнув.

— Це добре. А ви вже подумали, що робити далі?

— Ні. Ми тільки вчора приїхали. А з чого тут живуть усі ці люди?

— Правильне питання, Керне. Почнемо з мене. Я живу з того, що пишу статейки для кількох емігрантських газеток. Їх приймають і платять мені, бо я колись був депутатом рейхстагу. У росіян у всіх є нансенівські паспорти і дозвіл працювати. Вони були першою хвилею еміграції. Ще двадцять років тому. Вони працюють офіціантами, кухарями, масажистами, портьє, шевцями, шоферами і тому подібне. Італійці теж здебільшого влаштовані, вони були другою хвилею. Ми, німці, частково ще маємо дійсні паспорти; дехто має навіть дозвіл працювати. В інших іще лишилось трохи грошей, які вони витрачають якомога ощадніше. Але більшість уже нічого не має. Ті нелегально працюють за їжу та за кілька франків. Продають усе, що в них ли-

шилось. Он з того боку сидить адвокат — він підробляє перекладами та друкує на машинці. Його сусід, отой молодий, приводить грошовитих німців до нічних клубів і за це дістає комісійні. Актриса, що сидить навпроти нього, живе з хіромантії та астрології. Дехто дає уроки німецької мови, інші стали вчителями гімнастики. Кілька чоловік виходять ранками до критих ринків і носять там сапетки з овочами. Певна частина живе тільки тим, що одержує з бюро допомоги біженцям. Деякі торгують; інші — просто жебрачать і часом більше не повертаються сюди. Ви вже були в бюро допомоги біженцям?

— Був, — одказав Керн. — Сьогодні вранці.

— Нічого не одержали?

— Ні.

— Дарма, треба сходити ще раз. Нехай Рут піде до єврейського бюро, ви — до змішаного. А я приписаний до арійського. — Мариль зареготав. — Як бачите, злидні теж мають свою бюрократію. А ви стали там на облік?

— Ні, ще ні.

— Зробіть це завтра ж. Класман може вам допомогти. Він у цьому ділі експерт. Для Рут він може навіть спробувати добути дозвіл на проживання. Адже в неї є паспорт.

— Паспорт у неї є, — мовив Керн, — але його чинність уже скінчилася, і їй довелося перейти кордон нелегально.

— Це не страшно. Паспорт є паспорт. Він ціниться на вагу золота! Класман вам усе роз'яснить.

Івонна поставила їм на стіл картоплю і тарілку з трьома шматками телятини. Керн усміхнувся їй. У відповідь вона розпливлася в усмішці.

— От бачите! — сказав Мариль. — Оце вам Івонна! Звичайна порція — шматочок м'яса, а вона приносить ще й добавку.

— Велике вам спасибі, Івонно, — мовила Рут.

Івонна усміхнулась іще ширше і, погойдуючись, мовчки пішла собі.

— Боже праведний! — сказав Керн. — Дозвіл на проживання Рут! Їй, здається, щастить на це! У Швейцарії їй уже раз давали. Коли б хоч днів на три.

— Ви вже закинули свою хімію, Рут? — поцікавився Мариль.

— І так і ні. Закинула тимчасово.

— Правильно, — Мариль схвально кивнув. Потім показав на молодика, що сидів під вікном, тримаючи перед собою книжку. — Той хлопчина вже два роки має посуд в одному нічному клубі. У Німеччині був студентом. А два тижні тому здобув у Франції диплом лікаря. Тим часом йому стало відомо, що тут його не візьмуть на роботу,

зате можна влаштуватись у Кейптауні. Тепер він вивчає англійську мову з метою добути англійський диплом і виїхати до Південної Африки. І таке тут буває. Це вас хоч трохи тішить?

— Так.

— А вас, Керне?

— Мене все тішить. А як тут поліція?

— Досить млява. Стерегтися треба, проте вона не така в'їдлива, як у Швейцарії.

— Оце для мене справжня втіха! — сказав Керн.

Наступного ранку Керн пішов із Класманом до бюро допомоги біженцям ставати на облік. Звідти вони попрямували до префектури.

— Заявлятись туди абсолютно безнадійно, — пояснив Класман. — Вас просто вишлють, і край. Проте корисно заглянути, що там робиться. Це нічим не загрожує. Приміщення поліції, так само як музеї та церкви, являють собою найбезпечніші місця для емігрантів.

— Авжеж, — погодився Керн. — Щоправда, про музеї я досі ще не думав.

Префектура містилася в цілому комплексі будівель, що утворювали великий внутрішній двір. Класман провів Керна через кілька воріт і дверей у великий зал, що чимось нагадував залізничну станцію. У стінах — довгі низки віконець, за якими сиділи службовці. Посеред залу стояли стільці без спинок. Кількасот відвідувачів сиділо й стояло в довгих чергах до віконечок.

— Це зала обранців, — зазначив Класман, — мало не рай. Тут ви бачите людей із дозволом на проживання, який їм треба продовжити.

Керн одразу відчув атмосферу турбот, що тяжіла над людьми в цьому солідному приміщенні.

— Оце — рай? — перепитав він.

— Так. Он дивіться!

Класман показав на жінку, яка тільки-но відійшла од віконця неподалік. Вона з виразом нестямного захоплення втупилася в одержану з віконечка довідку з жаданим штампом. Потім підбігла до людей, що чекали своєї черги.

— Чотири тижні! — здушеним голосом вигукнула вона. — Продовжили на чотири тижні!

Класман з Керном перезирнулися.

— Чотири тижні — це в наші дні мало не ціле життя, скажіть?

Керн кивнув.

Тепер під віконцем стояв якийсь літній чоловік.

— Але що ж я маю робити? — розгублено спитав він.

Службовець щось так швидко протарабанив французькою, що Керн нічого не зрозумів. Старий вислухав відповідь і знову, вдруге, спитав:

— Так, але що ж мені тепер робити?

Службовець повторив свою скоромовку, передихнув і гукнув:

— Хто там далі? — й узяв нові документи, подані через голову старого.

Дідок озирнувся:

— Я ж іще не закінчив! Я ж не знаю, що мені далі робити. Куди ж мені тепер іти? — знову звернувся він до службовця.

Той щось буркнув і заглибився в папери. Старий усе ще міцно тримався за підвіконня, немов потопельник за дошку.

— Що ж мені робити, коли ви не продовжуєте мого документа? — допитувався він.

Службовець уже не звертав на нього уваги. Тоді старий обернувся до людей, що стояли в черзі:

— Ну що я маю тепер робити?

Він дивився на стіну скам'янілих, змучених турботами, зацькованих облич. Ніхто йому не відповів; проте ніхто його й не відтісняв од віконця: люди обережно подавали свої документи через голову старого у віконце, намагаючись не штовхнути його.

Старий знову повернувся до віконця.

— Хто-небудь же та мусить мені сказати, що я маю робити! — уже тихіше повторював він.

Далі він уже тільки шепотів, повторюючи те саме, очі його були повні жаху, він зігнувся під руками, що, наче хвилі, безперервно снували туди й сюди у нього над головою. А його руки з набряклими звивинами жил і досі судорожно трималися за дошку. Потім він замовк. І нараз, ніби втративши останні сили, опустив руки й відступив од віконця. Великі безживні руки звисали, немов чужі, випадково пришиті до його плечей. Старий похилив голову і, здавалося, вже нічого не бачив. Та поки він стояв отак ні живий, ні мертвий біля віконця, Керн побачив ще одне обличчя, зацінеміле від жаху. Чоловік трохи погарячився, розмахуючи руками, а далі знов те саме — безнадійне зацінеміння, застиглі очі, ніби звернуті в свою душу із запитанням: чи немає ще десь якого порятунку?

— Так оце рай? — озвався Керн.

— Так, — відповів Класман. — Це ще рай. Багатьом, правда, відмовляють, але ж чимало й таких, кому вдається виблагати продовження.

Вони пройшли кілька коридорів і потрапили до приміщення, яке нагадувало зал для пасажирів четвертого класу. Там було справжнє вавілонське стовпотворіння. Лав не вистачало на всіх, і люди більше стояли або сиділи просто на підлозі. В одному кутку Керн побачив опасисту чорняву жінку, що сиділа долі, наче розкудлана квочка на яйцях. У жінки було правильне, застигле обличчя. Чорне волосся розчесане на проділ і заплетене в коси. Навколо неї бавилося кілька дітей. Найменшого вона тримала біля оголеної груді.

Коло неї стояло кілька євреїв із пейсами таріденькими сизими борідками, у чорних каптанах. Вони стояли й чекали з виразом такої незворушної покірливості, ніби прождали так уже століття і знали, що доведеться ждати ще століття.

На лаві під стіною сиділа вагітна молодиця. Поруч неї чоловік увесь час нервово потирав руки. Далі сидів уже зовсім сивий чоловік і стихав втішав заплакану жінку. З другого боку вугрюватий молодик, попихкуючи сигаретою, злодійкувато стріляв очима на вродливу й елегантну даму, що сиділа навпроти нього, безперестану то скидаючи, то знову надягаючи рукавички. Якийсь горбань сидів і писав щось у блокноті. Зграйка румунів сичали, немов паровий казан. Один чолов'яга розглядав фотокартки, ховав їх у кишеню, потім діставав знову, дивився на них і знову ховав. Товстуля поруч нього читала італійську газету. Далі сиділа байдужа до всього, вся поглинута своїм смутком молода дівчина.

— Це все люди, які подали заяви на дозвіл жити у Франції, — сказав Класман. — Або збираються подати.

— А з якими документами це можливо?

— Більшість іще має дійсні або прострочені паспорти. Або ж приїхали сюди нелегально, з візами на якихось посвідках.

— Тоді це ще не найстрашніше відділення?

— Ні, — потвердив Класман.

Керн помітив, що за віконцями, крім чоловіків, працювали й дівчата. Вони були вдягнені чистенько, зі смаком, більшість у світлих блузках і в чорних сатинових нарукавниках. Якусь мить Керну здавалось дивним, що люди за віконцями так бояться трохи забруднити рукава, тоді як перед ними товпляться істоти, життя яких тоне в бруді.

— Останні тижні тут, у префектурі, стало особливо кепсько, — пояснював Класман. — Кожного разу, коли в Німеччині щось утнуть, від чого сусідні країни починають нервувати, першими за все розплачуються емігранти. На них зганяють свою злість і ті, і ті.

Керн поглянув на чоловіка зі схудлим інтелігентним обличчям, що саме стояв біля віконця: його документи, як видно, були в порядку —

дівчина спитала його про щось із-за перегородки, кивнула, взяла папери й почала писати. Потім щось привітно сказала йому й повернула документи. Чоловік невимушено подякував їй бездоганною французькою мовою і мерщій відійшов од віконця. І тільки біля виходу з залу розгорнув папірець і поглянув, що там написано. Там стояв тільки синюватий штемпель із кількома датами, але чоловікові стало так радісно, наче несподівано прийшла весна і в казенному залі оглушливо затьохкали солов'ї свободи.

— Ну що, підемо? — промовив Керн.

— Уже надивилися?

— Та досить.

Вони попрямували до виходу. Коли вони були вже у вестибюлі, згори долинула, наче скотилася сходами вниз, гучна музика. Грали бравурний марш, урочисті сурми змагалися з могутніми фанфарами.

— А це що таке? — здивувався Керн.

— Радіо. Там, нагорі, поліційні казарми. Саме передають обідній концерт.

Музика лилася сходами вниз, наче блискучий гірський потік; вона заповнила коридори й водоспадом ринула в широкі двері; вона шумувала й іскрилася, заливаючи самотню маленьку постать, що безбарвно темніла на нижній приступці сходів, наче купка сміття, маленький горбочок із застиглим розпачем в очах. То сидів старий, якому так тяжко було відірватись від того безжального віконця. Життя доконало його, він тулився в кутку, всіма забутий і нікому не потрібний, втягнувши голову в плечі й підібгавши коліна так, ніби йому вже ніколи не встати, — а через нього лилася й скакала музика яскравими іскристими каскадами, енергійна, пружна, безупинна і безжальна, як саме життя.

— Ходімо, — сказав Кляcман уже на вулиці, — та вип'ємо ще кави.

Вони сіли до плетеного столика перед невеличким бістро. Випили гіркої чорної кави, і лише тоді Керну трохи полегшало на душі.

— А де ж останнє коло? — спитав він.

— Останнє коло — це ті численні сіромахи, що сидять собі самотні й голодують, — відповів Кляcман. — По тюрмах. На станціях метро. У недобудованих спорудах. І під арками мостів на берегах Сени.

Керн перевів погляд на потік людей, що безперервно сунув повз столики бістро.

— Скільки вам років? — поцікавився Кляcман.

— Двадцять один. Скоро вже буде двадцять два.

— Я так собі й подумав. — Класман помішав ложечкою в чашці. — У мене син вашого віку.

— Він теж тут?

— Ні, — відповів Класман. — Він у Німеччині.

Керн звів на нього погляд.

— Це кепсько, я розумію.

— Не для нього.

— Тим краще.

— Для нього було б гірше, коли б він був тут, — мовив Класман.

— Ви гадаєте? — Керн трохи здивовано глянув на Класмана.

— Так. Тут би я його скалічив.

— Що-що?

— Він доніс на мене. Через нього я мусив тікати з Німеччини.

— О, прокляття!.. — зітхнув Керн.

— Я католик, правовірний католик. А син — той уже кілька років був членом однієї з молодіжних організацій їхньої партії. У них там таких називають тепер ветеранами. Ви можете уявити собі, що це мені було не до душі, ну, і часом що-небудь та й скажеш. Хлопець дедалі більше виявляв непокору, а потім одного разу сказав мені, — приміром, як унтер-офіцер каже новобранцеві, — щоб я тримав язика за зубами, а то, мовляв, гірше буде. Пригрозив, розумієте? Я заліпив йому доброго ляща. Тоді він, розлючений, побіг з дому й виказав мене в гестапо. Слово в слово розповів усе, як я лаяв їхню партію, а там записали до протоколу. На моє щастя, там працював один мій знайомий, він одразу ж перестеріг мене по телефону. Я мусив якнайшвидше втекти з дому. А вже через годину по мене прийшла ціла команда — на чолі з моїм сином.

— Тут не до жартів, — мовив Керн.

Класман кивнув:

— Але йому теж буде не до жартів, якщо я колись повернуся додому.

— Може, тоді в нього буде вже свій син, який донесе на нього.

Класман спантеличено втупився в нього.

— Ви гадаєте, це триватиме так довго?

— Не знаю. Сам я вже й не уявляю, щоб колись довелося повернутись туди.

Штайнер прикріпив значок націонал-соціалістської партії на звороті лівого лацкана свого піджака.

— Прекрасна ідея, докторе! — сказав він. — Звідки ви його взяли?

Доктор Беєр усміхнувся.

— Від одного пацієнта. Зазнав аварії зі своїм авто поблизу Муртена. Я накладав шину йому на руку. Спершу він остерігався і все розхвалював там, у Німеччині; потім ми випили з ним по чарці-другій коньяку, і він почав розносити всю ту лавочку. А партійний значок подарував мені на згадку. На жаль, він мусив повертатися на батьківщину.

— Будь благословен той чолов'яга! — Штайнер узяв зі столу синю папку й розкрив її. Там лежало кілька пропагандистських відозв і зверху оздоблений свастикою список. — Гадаю, цього досить. На цьому він вклепається по самі вуха.

Відозви й список він теж дістав у Беєра, якому всі ті речі з якихось загадкових причин надіслала кілька років тому штутгартська нацистська організація. Штайнер відібрав частину з них і вирушив у похід на Аммерса. Про все пережите тут Керном Беєр розповів йому.

— Коли ви рушаєте далі? — спитав Беєр.

— Об одинадцятій. Але перед тим ще занесу вам цей значок.

— Добре. Буду чекати на вас із пляшкою фандану.

Штайнер знайшов дім Аммерса й натиснув на кнопку дзвінка при вході. Вийшла служниця.

— Мені треба поговорити з паном Аммерсом, — заявив Штайнер. — Моє прізвище Губер.

Служниця зникла й за хвильку повернулася знову.

— А в якій справі?

«Ага, — подумав Штайнер, — це вже після Керна така обережність». Він знав, що Керна ні про що не питали.

— У партійній, — коротко пояснив він.

Цього разу Аммерс вийшов власною персоною і зацікавлено втупився в гостя очима. Штайнер недбало підкинув руку вгору.

— Партайгеносе Аммерс?

— Так.

Штайнер повернув лацкан піджака й показав свій значок.

— Губер, — відрекомендувався він. — Із зарубіжної організації і маю вас про дещо спитати.

Аммерс виструнчився і водночас віддав поклін.

— Будь ласка, заходьте... е-е... пане... пане...

— Губер. Просто Губер. Ви ж знаєте, ворог всюди наставляє вуха.

— Знаю, знаю! Для мене це особлива честь, пане Губер.

Штайнер правильно все врахував. Аммерсу й на думку не спало не повірити йому. Страх і послух перед гестапо надто глибоко засіли в його свідомості. Та навіть коли б він щось і запідозрив, то нічого не міг вдіяти проти Штайнера. У того був австрійський паспорт на ім'я Губера. Які в нього зв'язки з німецькою зарубіжною організацією, ніхто знати не міг. Навіть німецьке посольство, яке інформували далеко не про всі таємні пропагандистські заходи.

Аммерс повів Штайнера до вітальні.

— Сідайте, Аммерсе, — запропонував Штайнер, вмостившись у кріслі господаря.

Він хвилинку мовчки копирсався в своїй папці, перебираючи папери.

— Ви знаєте, партайгеносе Аммерс, що за кордоном головний принцип нашої роботи — якомога менше галасу?

Аммерс кивнув.

— Цього ми сподівалися й од вас: діяти тихою сапою. А тепер до нас дійшло, що ви тут даремно здійняли галас через якогось там жовторотого емігранта!

Аммерс підскочив на стільці.

— Та він же справжній лиходій! Я від нього зовсім захворів, він же з мене зробив посміховище, негідник такий...

— Посміховище? — різко перебив його Штайнер. — Та ще, мабуть, і прилюдно? Партайгеносе Аммерс!..

— Ні, ні, не прилюдно! — Аммерс уже збагнув, що припустився помилки. Від хвилювання він зовсім заплутався. — Я... я хотів сказати... тільки перед самим собою...

Штайнер свердлив його поглядом.

— Аммерсе, — з притиском сказав він, — справжній партайгеносе навіть перед самим собою ніколи не може бути смішним! Що це з вами, голубе? Може, демократичні миші тут погризли вже ваші переконання? Посміховище!.. Та такого слова для нас не існує взагалі! Це наші противники, в принципі жалюгідні й смішні, вам це ясно?

— Так, так, звичайно! — Аммерс провів долонею по чолу. Він уже уявив, як його тягнуть до концтабору за те, що дозволив «погризти» свої переконання.

— Це сталося тільки один раз. А так я завжди міцний, як сталь! Моя віра непохитна...

Штайнер дав йому трохи побелькотати. Потім різко перебив:

— Ну, годі, партайгеносе! Я сподіваюся, з вами таке не повториться. А з емігрантами більше не зв'язуйтесь. Ми раді, що здихались їх там у себе.

Аммерс запопадливо закивав. Потім підвівся, дістав із буфета кришталеву карафку та два срібних, позолочених усередині келишки. Штайнер з відразою спостерігав ту сцену.

— А це що таке? — спитав він.

— Коньяк. Я гадав, що ви, може, не проти підкріпитись...

— Коньяк п'ють у такий спосіб лише тоді, коли він зовсім нікчемний, Аммерсе, — вже лагідніше зауважив Штайнер. — Або в товаристві цнотливих дівчат. Знайдіть мені звичайну, тільки не надто малу склянку.

— Чудово! — Аммерс був у захопленні від того, що лід, здається, розтанув.

Штайнер випив. Коньяк виявився досить добрий. Але в тому не було ніякої заслуги Аммерса. Просто у Швейцарії поганих коньяків не буває.

Штайнер вийняв синю папку зі шкіряної теки, яку теж позичив у Беєра.

— Між іншим, тут є ще одне діло, партайгеносе. Але це — сувора таємниця. Ви, певно, знаєте, що наша пропаганда у Швейцарії не досягла блискучих успіхів?

— Знаю, — запобігливо кивав Аммерс. — Я завжди говорив про це.

— Нічого, — Штайнер поблажливо махнув рукою. — Тепер усе має піти інакше. Створюється спеціальний таємний фонд. — Він зазирнув у свої списки. — Тут уже є солідні внески. Але ми вітаємо й скромніші пожертви. Оця гарненька вілла — ваша власна, так?

— Так... Щоправда, я під неї уже двічі брав кредити. Отже, фактично вона вже належить, власне, банкові, а не мені, — квапився пояснити Аммерс.

— Майно закладають у банку для того, щоб за нього платити менше податку. Партайгеносе, який має власний будинок, не може бути вітрогоном — він за нього ще й грошики матиме в банку. Ну, то на скільки вас підписати?

Спантеличений Аммерс вагався.

— Для вас це якраз вигідний момент, — підбадьорював його Штайнер. — Ми, звичайно, передамо ці списки з усіма іменами в Берлін. Я гадаю, ви могли б підписатись франків на п'ятдесят.

В Аммерса відлягло від душі. Він боявся, що менш як сотнею не відбудеться. Ненажерливість партії була йому добре відома.

— Безперечно! — одразу ж погодився він. — Навіть можна на шістдесят, — додав потім.

— Добре, нехай буде шістдесят. — Штайнер записав. — Крім імені Гайнц ви маєте ще й інші?

— Гайнц-Карл-Гозвін.

— Так, ім'я суто німецьке! Старонімецьке. Ще в часи великого переселення народів у германців був король Гозвін.

— Не сумніваюсь.

Аммерс поклав на стіл півсотенну банкноту і ще десятку. Штайнер сховав гроші.

— Квитанція виключається, — сказав він. — Ви розумієте чому?

— Само собою! Таємниця! Та ще тут, у Швейцарії! — Аммерс хитро підморгнув Штайнеру.

— І більш ніяких зайвих скандалів, партайгеносе! Тихо-мирно працювати — в цьому запорука успіху. Ніколи не забувайте цього!

— Зрозумів! Тепер я в курсі! То був лише нещасливий випадок.

Штайнер ішов заплутаними вуличками до Беєра і посміхався. «Рак печінки! От тобі й Керн! Ото здивується хлопець, одержавши ці шістдесят франків із каральної експедиції!»

17

Хтось постукав у двері. Рут прислухалась. Керн ще після сніданку пішов шукати роботу, і вона була в номері сама. Повагавшись хвилинку, Рут тихо встала, перейшла в Кернову кімнату й замкнула за собою двері. Вихід з кімнати Керна був за рогом звивистого коридора. Це було зручно на випадок облави: можна вийти через суміжну кімнату, і тебе не побачить той, хто стоїть під твоїми дверима.

Тихенько прихиливши вихідні двері з кімнати Керна, Рут пройшла коридором і виглянула з-за рогу. Під її дверима стояв чоловік років під сорок. Вона знала його в обличчя. Він жив у тому ж готелі, звали його Брозе. Його дружина вже місяців сім лежала хвора. Подружжя те жило з мізерної підтримки бюро допомоги біженцям та решти грошей, захоплених із собою з Німеччини. Це ні для кого не було таємницею — в готелі «Верден» було відомо все майже про кожного мешканця.

— Ви до мене? — спитала Рут.

— Так. Я хотів про щось попросити вас. Адже ви — фройляйн Голланд?

— Так.

— Моє прізвище Брозе, я живу на поверх нижче... — збентежено почав чоловік. — Мені треба йти шукати роботи, а в мене там унизу хвора дружина. От я й хотів спитати, чи не змогли б ви якийсь час...

У Брозе було схудле, змучене обличчя. Рут знала, що в готелі майже всі тікають, забачивши його. Він давно вже звертався до людей завжди з одним проханням — посидіти з його дружиною.

— Їй надто часто доводиться лишатись самій... а ви ж знаєте, як воно... так вона може втратити всяку надію. Бувають дні, коли вона особливо сумує. Та коли вона в товаристві, все ж краще. Я гадав, що, може, й вам було б приємно поговорити з нею — моя жінка розумна...

Рут саме хотіла спробувати сплести светр із тоненької кашмірської вовни: їй хтось казав, що один магазин на Єлисейських Полях купує такі речі, щоб потім продати втричі дорожче. Вона, певно, не пішла б, але оте наївно-безпорадне розхвалювання — «Моя жінка розумна» — переважило: їй чомусь стало соромно відмовити.

— Почекайте хвилиночку, — сказала вона. — Я тільки візьму деякі речі й піду з вами.

Узявши вовну й зразок для своєї роботи, Рут пішла слідом за Брозе вниз. Жінка лежала в маленькій кімнатці на другому поверсі, з вікном до вулиці. Коли Брозе завів туди Рут, вираз обличчя в нього змінився: воно якось вимушено засяяло.

— Люціє, — радісно вигукнув він, — ось я привів Рут Голланд: їй захотілося трохи поговорити з тобою.

Двоє темних очей на восковому обличчі недовірливо втупилися в Рут.

— Ну, то я тепер піду, — заквапився Брозе. — Повернусь увечері. Сьогодні вже напевно щось та знайду. До побачення. — Він, усміхаючись, помахав рукою і причинив за собою двері.

— Він покликав вас, правда? — трохи згодом спитала хвора.

Спершу Рут хотіла заперечити, та потім передумала і стверднo кивнула.

— Я так і думала. Ну, спасибі вам, що прийшли. Але я спокійно могла б побути й сама. Не зважайте на мене, робіть своє діло. Я можу трохи поспати.

— У мене ніякого діла немає, — відповіла Рут. — Просто я саме вчуся плести. А це можна й тут робити. Я взяла свою роботу сюди.

— Можна знайти щось цікавіше, ніж отак сидіти біля хворої, — стомлено мовила жінка.

— Можливо. Але це приємніше, аніж сидіти самій.

— Так завжди кажуть, коли хочуть людину розрадити, — пробурмотіла жінка. — Я знаю, хворих завжди тільки втішають. Краще одверто скажіть уже, що вам неприємно сидіти з незнайомою хворою, яка до того ж у поганому настрої, і що ви це робите тільки на прохання мого чоловіка.

— Усе це правда, — відповіла Рут. — І я зовсім не збираюся вас утішати. Проте я рада, що мені є з ким поговорити.

— То ви ж можете піти погуляти! — сказала хвора.

— А я не люблю гуляти.

Не діждавшись відповіді, Рут підвела очі й побачила розгублене обличчя хворої. Та сперлася не лікоть і заздрісно-здивованим поглядом дивилась на Рут. Несподівано з її очей потоком побігли сльози, і за мить обличчя ніби залила повінь.

— Боже мій, — схлипнула вона, — ви говорите про це так просто. А я... коли б я могла хоч вийти на вулицю... — І знову впала на подушку.

Рут підвелася зі стільця. Вона дивилась, як здригаються посірілі плечі хворої, дивилась на убогу постіль у сірому від пилюки сонячному світлі, глянула у вікно на вулицю, де сяяло холодне осіннє сонце, на маленькі залізні балкони, на величезну, освітлену зсередини пляшку над дахами — рекламу аперитиву «Дюбонне», що безглуздо, марко сяяла ще з дня, — і на якусь мить їй здалося, ніби все це не тут, а десь далеко-далеко, на якійсь іншій планеті.

Жінка перестала плакати й поволі підвела голову.

— Ви ще тут? — запитала вона.

— Тут.

— Я істеричка. Часом находить на мене таке. Прошу, не гнівайтесь на мене.

— Ні-ні. Я просто задумалась на хвилинку.

Рут сіла знову поряд з ліжком, поклала перед собою зразок светра й стала плести. На хвору вже не дивилася — було боязко глянути ще раз на те нещасне обличчя. Їй стало ніби соромно за своє здоров'я.

— Ви не так тримаєте дротики, — сказала хвора через якийсь час. — Так ви мало встигнете зробити. Це робиться ось так... — Вона взяла дротики й показала Рут, як треба. Потім узяла в неї з рук уже сплетений клапоть, оглянула його. — А тут ось ви пропустили петлю. Треба це діло поправити. Дивіться, ось так...

Рут підвела очі. Хвора всміхнулась їй. Обличчя жінки тепер було уважне й зосереджене. Від недавньої істерії не лишилося й сліду. Безкровні руки працювали швидко і легко.

— Ось так... — жваво повторила вона. — А тепер спробуйте ви!

Брозе повернувся увечері. У кімнаті було темно. Лише за вікном виднілося зеленкувате вечірнє небо та величезна, червона пляшка «Дюбонне».

— Люціє? — покликав у темряві Брозе.

Дружина поворухнулась у ліжку, і він побачив її обличчя. У променях світлої реклами воно здавалось ніжно-рожевим — наче сталося чудо і жінка несподівано видужала.

— Ти, певно, спала? — запитав чоловік.

— Ні, просто так лежу.

— А фройляйн Голланд уже давно пішла?

— Ні. Кілька хвилин тому.

— Люціє... — Він обережно сів на край ніжка.

— Любий мій... — Вона погладила його по руці. — Щось виходив сьогодні?

— Ще ні, але я таки доб'юся свого.

Хвилину жінка лежала мовчки, потім озвалася знову:

— Я стала для тебе таким тягарем, Отто...

— Як ти можеш таке говорити, Люціє! Що я робив би без тебе?

— Ти був би вільний. Міг би робити, що схочеш. Навіть міг би повернутись до Німеччини й там працювати.

— Ти так гадаєш?

— Атож, — мовила вона. — Візьми розлуку зі мною! Там тобі це навіть поставлять у заслугу.

— Арієць, який почув у собі голос германської крові й розвівся з єврейкою, так? — сказав Брозе.

— Певно, так це вони й називають. Адже вони, крім цього, нічого проти тебе не мають, Отто.

— Ні, зате я дещо маю проти них.

Брозе прихилив голову до бильця залізного ліжка й замислився. Пригадалося, як до нього в креслярню зайшов начальник і довго розводився про се, про те, про нинішні часи, про те, який тямущий і старанний працівник Брозе, і що йому дуже шкода звільняти його з роботи лише за те, що в Брозе дружина єврейка... Брозе взяв тоді свого капелюха й пішов. А через тиждень пустив юшку з носа швейцарові, що водночас був націстським шпигуном у їхньому кварталі, бо той

обізвав його дружину «жидівською свинею». Це могло скінчитись досить кепсько для Брозе. Та, на щастя, його оборонець зумів довести, що портьє за кухлем пива вів антидержавні розмови; тоді портьє зник з їхнього дому. Але дружина вже більше не наважувалась і на вулицю вийти — боялася хуліганів у гімназійній формі. Брозе так і не знайшов роботи. Тоді вони виїхали в Париж. А в дорозі дружина занедужала.

Зеленкувате небо за вікном посіріло, зблідло й потемніло.

— У тебе й сьогодні боліло, Люціє? — спитав Брозе.

— Не дуже. Тільки якась у мене страшенна втома. Щось тут, усередині, виснажує мене.

Брозе гладив її по голові. Під промінням реклами «Дюбонне» її волосся мінилось мідно-рожевими тонами.

— Скоро ти знову зможеш ходити...

Голова дружини повільно ворухнулась під його рукою.

— І що це воно може бути, Отто? Досі я ж ніколи нічого подібного не відчувала. А тепер ось уже скільки місяців...

— Якась причина є, звичайно. Але нічого страшного. У жінок таке часто буває.

— Я боюся, що вже ніколи й не видужаю, — раптом зневірено мовила дружина.

— Обов'язково видужаєш. І навіть скоро. Тільки не треба занепадати духом.

На дахи будинків сповзала ніч. Брозе сидів мовчки, прихиливши голову до бильця ліжка. Обличчя його, вдень заклопотане й стривожене, тепер у сутінках заспокоїлось і прояснилось.

— Коли б я хоч не була тобі таким тягарем, Отто...

— Я ж люблю тебе, Люціє, — стиха мовив Брозе, не змінюючи пози.

— Хвору жінку не можна любити.

— Хвору жінку люблять удвічі сильніше. Тоді вона і жінка, й дитина водночас.

— То ж бо воно і є! — її здавлений голос був схожий на зітхання. — А я тобі ні те, ні друге! Я для себе навіть не жінка. Навіть цього ти не маєш од мене... Тільки тягар, та й годі!

— Я маю твої коси, — заспокоював Брозе. — Твої чудові коси! — Він нахилився й поцілував її в голову. — Я маю твої очі. — Поцілував її в очі. — Твої руки. — Поцілував і руки. — І я маю тебе. Твою любов. Чи ти вже не любиш мене? — Він схилився над її обличчям. — Хіба ти мене вже не любиш?

— Отто... — знесилено прошепотіла жінка, поклавши руку собі на груди.

— Ти вже мене не любиш? — стиха запитав він ще раз. — То скажи прямо! Я розумію, чоловіка, не здатного заробити що-небудь, любити вже не можна. Тільки скажи ж мені про це, моя кохана, моя єдина, — наполягав Брозе, схилившись над її змарнілим обличчям.

Сльози радості полилися з її очей, молодо і ніжно зазвучав її голос.

— Невже ти справді й досі кохаєш мене? — спитала вона з усмішкою, яка краяла йому серце.

— Невже я маю повторювати це тобі щовечора? Я так кохаю тебе, що ревную навіть до ліжка, в якому ти лежиш. Ти мала б лежати в мені, в моєму серці, в моїй крові!

Він усміхався, нахилившись ближче до дружини, щоб і вона бачила це. Він кохав її, вона була єдиним, що в нього лишилось на світі, і все ж часто відчував якусь неясну відразу й не міг поцілувати її. Він сам себе ненавидів за це — знав, на що вона хвора, і здоровий організм його просто брав гору над свідомістю. Проте зараз, у теплому, душевному відблиску реклами аперитиву, цей вечір нагадав йому давні щасливі вечори, недосяжні для темних сил страшної хвороби, — він був наче теплий і заспокійливий відблиск минулого, як і те рожеве світло над дахами.

— Люціє... — прошепотів він.

Вона притулила свої вологі уста до його уст. Так вона лежала тихо й спокійно, забувши на хвильку про своє змучене тіло, в якому непомітно, але буйно множились і розросталися клітинки раку...

Рут із Керном ліниво бродили Єлисейськими Полями. Був вечір. Сяяли вітрини, в усіх кафе було повно люду, скрізь спалахували реклами, а на тлі сріблястого, навіть уночі прозорого повітря Парижа, наче ворота в небо, темніла Тріумфальна арка.

— Глянь туди, праворуч! — сказав Керн. — Наші знайомі: Розенфельд і Вазер.

Перед велетенською вітриною магазину компанії «Дженерал Моторс» стояло двоє молодиків. Бідно вдягнені: костюми на них потерті, обидва без пальт. Вони із таким запалом сперечалися, що довгенько не помічали поруч себе Керна й Рут. Обидва мешкали в готелі «Верден». Вазер був за фахом технік, за переконаннями — комуніст; Розенфельд — син банкіра з Франкфурта, сім'я якого тепер жила на третьому поверсі готелю. Обидва були фанатично закохані в автомобільну справу. І обидва жили святим духом.

— Розенфельде! — майже благально говорив Вазер. — Ви хоч на хвилину розсудіть розумно! «Кадилак» — ну, може, він зручний для старих людей, цього я не заперечую. Але навіщо така шістнадцятициліндрова лайба, скажімо, вам? Він же хлище бензин, як корова воду, і все ж ніякого виграшу на швидкості.

Розенфельд заперечно хитав головою. Немов зачарований, він уп'явся очима в освітлену вітрину, за якою поволі обертався велетенський чорний «кадилак», поставлений на спеціальну платформу.

— Ну й нехай собі хлище! — огризнувся він. — Про мене, хоч цілими барилами. Не в тому ж річ! Ви тільки гляньте, як зручно й затишно сидіти в машині! Безпечно, надійно, як у броньованій башті!

— Розенфельде, ваші аргументи пасують більше для страхування життя, а не для автомобіля! — Вазер кивнув у бік сусідньої вітрини, де були виставлені машини фірми «Ланчіа». — Ви краще погляньте сюди. От де справді шик! Усього лише чотири циліндри, таке собі низеньке насторожене звірятко, а як рвоне — що тобі пантера! На ній ви по стіні здеретеся, коли вам треба!

— А мені не треба дертися по стіні! Я хочу з шиком під'їздити до коктейль-холу! — незворушно відповів Розенфельд.

Вазер наче й не почув його доводів.

— Ви тільки гляньте на ці лінії! — замріяно мовив він. — Як вона, витягшись, низько припадає до землі і мчить — стріла, блискавка! Ні, для мене вже й восьмициліндрова надто незграбна. Моя мрія — швидкість.

Розенфельд глузливо зареготав.

— Як же ви будете залазити в отой дитячий візочок? Вазере, це машина для ліліпутів. Уявіть собі, у вас гарна дружина, вона у вечірній довгій сукні, можливо, навіть із золотої парчі або з блискітками, в хутряній шубці, виходите ви з концерту, надворі грудень, на вулиці грязюка зі снігом, а тут вам залазити в ту шарманку на колесах — невже вам хочеться, щоб люди сміялися з вас?

Вазер спаленів.

— Це все міркування капіталіста! Розенфельде, я вас прошу! Ваша мрія — паровоз, а не автомашина. І як тільки може вам подобатись отакий мамонт? Це хіба що для якогось комерційного радника! А ви ж людина молода! Ну, коли вам хочеться мати щось поважче, то, Бога ради, беріть «делайє» — він елегантний і, як-не-як, дає сто шістдесят кілометрів за годину!

— «Делайє»! — зневажливо чмихнув Розенфельд. — Ви хочете, аби я щохвилини протирав забризкані мастилом свічки, чи як?

— Коли їздити вміло, цього не буває. Зате це ж справжній ягуар — летить, що тобі снаряд! Від самого звуку мотора сп'яніти можна! Або — коли ви вже хочете мати щось зовсім незвичайне, — то беріть нову марку «супертальбот»: сто вісімдесят кілометрів ніби між іншим, граючись. Це вам не абищо!

Розенфельд аж верескнув від обурення.

— І-і, ваш «тальбот»! Справді не абищо! Я такої таратайки й задарма не візьму! В ній проїдеш по місту — і то вже радіатор закипає. Ні, Вазере, я зупиняюсь на «кадилаку». — Він повернувся знову до вітрини «Дженерал Моторс». — Ви тільки зважте на якість! Вам років п'ять не доведеться й капот підіймати. А комфорт!.. Ні, Вазере, на таке здатні лише американці! Мотор — слухняний і безшумний, ви взагалі його не чуєте!

— Але ж, друже мій! — аж підскочив Вазер. — Що ж то за машина, коли не чути мотора! Адже це справжня музика — слухати, як зареве така норовлива бестія!

— То придбайте собі трактора! Він реве ще дужче!

Вазер гнівно визвірився на Розенфельда. Потім, ледве стримуючи себе, тихо сказав:

— Слухайте, друже, я вам пропоную компроміс: беріть «мерседес-компресор»! Він важкий і досить елегантний. Ви згодні зі мною?

Розенфельд зневажливо махнув рукою.

— Це не для мене! Даремно ви так стараєтесь! «Кадилак» — і більш нічого! — І він знов уп'явся очима в елегантного чорного велетня, що обертався на платформі.

Вазер безпорадно розвів руками, одвертаючись од товариша, і тут помітив Керна та Рут.

— Послухайте, Керне, — сказав він, — якби ви мали вибирати між «кадилаком» та новеньким «тальботом» — що ви взяли б? Адже «тальбота», правда?

Тут обернувся й Розенфельд.

— Та, звичайно ж, «кадилак», які тут можуть бути сумніви!

— Мене б задовольнив і маленький «сітроен», — усміхнувся Керн.

— «Сітроен»?! — Обидва автофанати вирячились на нього, як на шолудиву вівцю.

— Або навіть звичайний велосипед, — додав Керн.

Обидва знавці обмінялись багатозначними поглядами.

— Ах так... — уже холодно зауважив Розенфельд. — Видно, ви не надто розумієтесь на машинах, адже так?

— Як, певно, й на мотоспорті взагалі, га? — докинув трохи зневажливо й Вазер. — Ну звичайно, є люди, яких цікавлять лише поштові марки.

— Оце по мені! — жваво мовив Керн. — Особливо непроштемпельовані.

— Ну, тоді пробачте! — Розенфельд демонстративно підняв комір піджака. — Ходімо, Вазере, на той бік — оглянемо ще нові моделі.

Примирені спільним презирством до неука Керна, автофанати в пошарпаних костюмах пішли від нього вже як однодумці, аби ще поговорити про спортивні машини. Часу для цього в них було досить, адже грошей на вечерю вони не мали.

Керн весело дивився їм услід.

— Людина — це якесь загадкове диво, скажи, Рут?

Дівчина посміхнулась.

Керн так і не знайшов роботи. Куди він тільки не потикався — ніде не брали навіть за двадцять франків на день. За два тижні вони витратили всі свої гроші. Їм дали невеличку допомогу: Рут — єврейський комітет, а Керну — єврейсько-християнський. Разом це становило щось близько п'ятдесяти франків на тиждень. Керн повів переговори з хазяйкою «Вердена» і домігся того, що за ці гроші, крім їхніх двох кімнаток, їм ще вранці давали каву з хлібом.

Хлопець продав своє пальто, валізу й решту речей, зароблених у Потцлоха. Потім почали продавати речі Рут: материн перстень, сукні й тоненький золотий браслет. Та молодята не вдавалися в тугу. Вони жили в Парижі й тим були вдоволені. Почували себе в безпеці і з надією чекали наступного дня. У місті, яке прийняло всіх емігрантів цього століття, витав дух терпимості; вони тут хиріли з голоду, але переслідували їх не більше, ніж у цьому була потреба, і це вже здавалося щастям.

Якось у неділю надвечір, коли за вхід не брали плати, Мариль повів їх до Лувру.

— Узимку вам потрібна якась розвага, щоб збувати час, — радив він. — Основні проблеми емігранта — це голод, притулок і час, якого нікуди подіти, не маючи права на працю. Голод і турботи про дах над головою — смертельні вороги, з якими треба рішуче боротись; а от час, довгий і порожній, невикористаний час — це ворог підступний, він, як повільна отрута, пожирає енергію емігранта. Це нескінченне й виснажливе чекання паралізує волю, наче примарний страх. Перші два вороги нападають на нього прямо, фронтально, від

них можна або захиститись, або загинути, — а час заходить з тилу й поволі отруює нам кров. Ви люди молоді. Не нидійте в кафе, не журіться, не допускайте до себе байдужості та втоми. Стане вам тяжко — ідіть до найбільшої чекальні в Парижі: до Лувру. Він добре опалюється взимку. Краще сумувати перед Рембрандтом, Делакруа чи Ван-Гогом, аніж за чаркою горілки чи в атмосфері безсилих скарг і злоби. Це кажу вам я, Мариль, який теж любить посидіти віч-навіч із чаркою. Коли б я сам був не такий, я не казав би вам таких повчальних речей.

Вони бродили у величних сутінках Лувру — проходячи століття, минаючи кам'яних царів стародавнього Єгипту, богів Греції, римських цезарів, повз вавилонські олтарі, перські килими й фламандські гобелени, минали творіння великих геніїв — Рембрандта, Гойї, Греко, Леонардо, Дюрера — через нескінченні зали й коридори, поки дійшли до залів, де висіли картини імпресіоністів.

Там посідали на один із диванчиків, що стояли посеред залу. Зі стін їх вабили пейзажі Сезанна, Ван-Гога й Моне, танцюристки Дега, пастельні жіночі голівки Ренуара та барвисті сцени Мане. У залі було тихо, навколо — ні душі, і поступово Керна та Рут охопило таке відчуття, ніби вони сидять у якійсь зачарованій башті, а картини — то вікна в якісь далекі світи, в сади справжнього й радісного життя, вікна до необмежених мрій і вічних краєвидів душі, недосяжних для сваволі, страху та безправ'я.

— Емігранти! — промовив Мариль. — І вони всі були емігранти! Їх висміювали, переслідували й виганяли з батьківщини, часто вони лишались без притулку, голодували, жили в злиднях, умирали в злиднях, — але погляньте, що вони створили: культуру світу! Оце я й хотів вам показати.

Він зняв окуляри й довго протирав їх.

— Що на вас тут справило найсильніше враження? — звернувся він згодом до Рут.

— Спокій, — одразу ж відповіла вона.

— Спокій. А я гадав, ви скажете — краса. Але це правильно, у наш час і спокій — краса. Особливо для нас. А ви що скажете, Керне?

— Не знаю, що й сказати. Мені б хотілось мати одну з цих картин і продати її, щоб заробити на життя.

— Ви ідеаліст, — зазначив Мариль.

Керн недовірливо поглянув на нього.

— Я кажу серйозно, — додав Мариль.

— Я знаю, що це дурниця. Але тепер зима, і я б купив Рут пальто.

Керн сам собі здавався дурником, але йому справді нічого іншого не спало на думку, весь час тільки це й було в голові. І вже зовсім несподівано він відчув руку Рут у своїй. Дівчина вся засяяла, дивлячись на Керна, а потім міцно пригорнулась до нього.

Мариль знову надів окуляри. Тоді озирнувся довкола і сказав:

— Людина велика у своїх крайностях. У мистецтві, в коханні, в дурості, в ненависті, в егоїзмі й навіть у жертвах, але чого світові найбільш бракує, так це якоїсь певної середньої доброти.

Керн і Рут скінчили свою вечерю — какао з хлібом. Цим вони й жили ось уже тиждень, якщо не рахувати чашки кави з двома манюсінькими булочками вранці, виторгуваних Керном у хазяйки за квартирну плату.

— Хліб сьогодні своїм смаком нагадує біфштекс, — мовив Керн. — Соковитий біфштекс, та ще й з присмаженою цибулькою.

— А по-моєму, курятину, — заперечила Рут. — Молоде смажене курча зі свіжим зеленим салатом.

— Можливо. Це такий смак, певно, з твого боку. Дай і мені скибочку звідти. До біфштекса не завадить ще й трохи курятинки.

Рут одрізала йому товсту скибку з довгої французької білої хлібини.

— На, — сказала вона. — Це стегенце. Чи, може, ти більше любиш грудинку?

Керн засміявся.

— Якби тебе не було зі мною, то я, певно, тепер би ремствував на Бога!

— А я без тебе лежала б у ліжку й рюмсала.

Цієї миті постукали в двері.

— Це Брозе, — з досадою мовив Керн. — Ну от, саме тоді, коли ми ніжно освідчуємось у коханні!

— Можна! — гукнула Рут. І двері розчинились.

— Та ні, це неможливо! — розгублено й радісно водночас мовив Керн. — Мабуть, мені сниться! — Він підвівся так обережно, наче боявся сполохати привид. — Штайнер... — Привид усміхнувся. — Царю небесний, це Штайнер!

— Добра пам'ять зміцнює дружбу і... губить кохання, — сказав Штайнер. — Пробачте, Рут, що я з порога почав говорити сентенції. Але тільки-но внизу мені стрівся мій давній знайомий Мариль. І тут уже без сентенцій ніяк не обійтися.

— Звідки ти приїхав? — спитав Керн. — Прямо з Відня?

— З Відня. А дорогою завернув до Муртена.

— Що? — Керн відступив крок назад. — До Муртена?

— Муртен — місто нашої ганьби, Штайнере, — сміялася Рут. — Я там захворіла, а цього спритного кордонопроходця злапала поліція. Сама назва «Муртен» звучить для нас безславно.

Штайнер хитро посміхнувся.

— Того ж то я й заглянув туди! Я помстився за вас, дітки. — Тут він дістав свій гаман і вийняв звідти шістдесят швейцарських франків. — Ось вам. Це становить чотирнадцять доларів або ж близько трьохсот п'ятдесяти французьких франків. Подарунок від Аммерса.

— Від Аммерса? — Керн спантеличено дивився на Штайнера. — Триста п'ятдесят франків?

— Потім розповім тобі, хлопче. Заховай гроші. А тепер дайте подивитись на вас як слід. — Він уважно оглянув молодят. — Лиця позападали, захарчовані, значить, на вечерю — какао на воді, і, звичайно, нікому про це й слова, так?

— Та не зовсім, — відказав Керн. — Кожного разу, як тільки до цього доходить, Мариль запрошує нас пообідати або повечеряти. Ніби в нього є якесь шосте чуття.

— У нього є ще й сьоме — на картини. Він ще ні разу, нагодувавши, не потяг вас до музею? Це в нього звичайна покута за їжу.

— Водив, — докинула Рут. — До Сезанна, Ван-Гога, Мане, Ренуара та Дега.

— Ага! До імпресіоністів. Тоді, значить, ви обідали з ним. Бо за вечерю він звичайно тягне до Рембрандта, Гойї та Греко. Але про це годі, одягайтеся, дітки! Ілюміновані ресторани Парижа чекають нас!

— Та ми тільки-но...

— Бачу, бачу! — суворо перебив Штайнер. — Одягайтеся негайно! У мене грошей — кури не клюють.

— Ми вже одягнені.

— Ага, ось воно що! Пальта попродали якомусь єдиновірцеві, а він вас напевно обмахорив...

— Ні... — заперечила Рут.

— Дитино моя, євреї теж бувають нечесні! Це я мушу визнати, хоч би там яким святим здавалося мені тепер ваше плем'я мучеників. Ну, то ходімо! Зараз ми обміркуємо расову проблему смаженої курки.

— Ну, а тепер уже розповідайте, що у вас і як, — сказав Штайнер після вечері.

— Наче хто закляв, — почав Керн. — Париж не тільки місто одеколону, мила та парфумів, а також місто англійських шпильок,

шнурків, гудзиків і, здається, навіть образків. Торгівля тут майже зовсім виключається. Чого я вже тільки не пробував — і посуд мив, і сапетки тягав з овочами, писав адреси, торгував іграшками, — але все це нічого істотного не принесло. Завжди лише випадковий заробіток. Рут уже два тижні прибирала в одній конторі, та потім фірма збанкрутувала, і їй взагалі нічого не заплатили. За кашеміровий светр їй запропонували стільки, що вона ледве могла б купити знову вовни. Внаслідок цього... — Він розстебнув піджак. — Внаслідок цього я ходжу як багатий американець. Хочеш — Рут і тобі може виплести такий светр...

— У мене ще є вовна на один, — докинула Рут. — Щоправда, чорна. Ви любите чорний колір?

— Та ще як! Адже й життя наше нелегальне — чорне. — Штайнер запалив сигарету. — Тепер мені все зрозуміло! Ви свої пальта продали чи віддали в заставу?

— Спершу заставили, а потім і продали.

— Так. Звичайна історія. Ви вже бували в кафе Мориса?

— Ні, тільки в «Ельзасі».

— Гаразд. Тоді нам треба сходити до Мориса. Там є такий собі Дикман. Той про все знає. Зокрема й про пальта. Але я маю спитати його й про щось важливіше. Про всесвітню виставку, яка має бути цього року.

— Міжнародна виставка?

— Авжеж, хлопчику мій, — сказав Штайнер. — Саме там і можна буде знайти роботу. Та й документами там не дуже цікавляться.

— Штайнере, скільки ти, власне, уже в Парижі, що все знаєш?

— Чотири дні. А до того був у Страсбурзі. Влаштовував там одне діло. Про вас дізнався через Класмана. Зустрів його в префектурі. Адже в мене є паспорт, дітки мої. Через кілька днів я переселюся в готель «Інтернаціональ». Назва сподобалась мені.

Кафе Мориса було схоже на кафе Шперлера у Відні й на кафе Грайфа в Цюриху. То була типова емігрантська біржа. Штайнер замовив Кернові та Рут каву, а сам пішов до якогось літнього чоловіка у другий бік залу. Трохи поговорив там з ним, потім чоловік той уважно окинув поглядом обох молодят і вийшов.

— Ото і є Дикман, — пояснив Штайнер. — Він усе знає. Що я казав про виставку, то все правда, Керне. Павільйони зарубіжних країн уже будуються. Оплачують видатки їхні уряди. Вони частково завозять свою робочу силу, але на земляні роботи тощо набирають

людей на місці. І тут перед нами розкриваються широкі можливості! А що гроші за роботу виплачує міжнародна виставкова комісія, то французів мало цікавить, хто там працює. Завтра вранці підемо туди. Там уже влаштувалось трохи емігрантів. Нас можна найняти дешевше, ніж французів — і в цьому наша перевага.

Дикман повернувся знову з двома пальтами на руці.

— Я гадаю, вони підійдуть, — діловито заявив він.

— Ану приміряй оце пальто, — звернувся Штайнер до Керна. — Спершу — ти, а потім уже Рут приміряє друге. Попереджаю: чинити опір тут марно.

Пальта були наче на них пошиті. На пальті Рут був навіть трохи попсований міллю хутряний комірець. Дикман усміхнувся:

— У мене око!..

— У тебе немає кращого лахміття, Генріху? — запитав Штайнер.

Дикман трохи ображено зиркнув на нього.

— Адже пальта добрі. Не нові, звичайно. Оте, що з хутряним коміром, навіть колись носила графиня... У вигнанні, звичайно, — додав він у відповідь на Штайнерів погляд. — Натуральний єнот, Йозефе. Не якийсь там кріль!

— Добре. Беремо їх. Завтра я зайду до тебе, і тоді вже остаточно домовимось про все.

— Це не обов'язково. Можеш узяти їх так. Я ж досі не розраховувався з тобою.

— Не говори дурниць.

— Нічого, нічого. Забирай пальта і забудь про них. Як згадаю, з якої халепи вирятував ти мене — Боже праведний!

— Ну, а як тепер? — поцікавився Штайнер.

Дикман стенув плечима.

— Вистачає і дітям, і мені. Але огидно так жити, весь час наче в корчах.

— Не будь такий сентиментальний, Генріху! — засміявся Штайнер. — Подивись на мене: я підробляв документи, був шулером, бродягою, винний у покаліченні людини, в спротиву органам влади, і ще маю чимало подібних гріхів — а проте не відчуваю докорів сумління.

Дикман примирливо кивнув.

— А в мене найменшенька хвора. Грипує, температурить. Але дітям температура не страшна, адже так?

Він допитливо дивився в очі Штайнеру. Той покивав.

— Просто прискорений процес одужування, і все.

— Сьогодні я хочу піти додому раніше.

Штайнер замовив собі коньяку.

— І тобі, хлопчику, теж маленьку? — звернувся він до Керна.

— Послухай, Штайнере... — почав був той. Але Штайнер відмахнувся.

— Не балакай багато! Звичайні різдвяні подарунки, які мені нічого не коштують. Ви ж і самі бачили. То як, Рут, і вам коньячку?

— Я — за.

— Знову є пальта! Перспектива на роботу! — Керн вихилив свою чарку. — Після такого животіння починається нова, цікава смуга.

— Не вдавайся до хибних ілюзій! — усміхнувся Штайнер. — Потім, як наробишся донесхочу, найцікавішим періодом життя здаватиметься той час, коли не доводилося працювати. Посадиш онуків на коліна й почнеш розповідати їм дивовижні пригоди: «От колись у Парижі...»

Проходячи повз них, Дикман стомлено кивнув їм на прощання й попрямував до дверей.

— Колись був бургомістром від соціал-демократів, — зауважив Штайнер, глянувши йому вслід. — П'ятеро дітей. Дружина померла. Жебрак із добрим серцем. Зберіг людську гідність. Завжди все знає. Та занадто м'якотілий, що часто трапляється серед соціал-демократів. Тим-то з них і політики погані.

Кафе почало заповнюватись людьми. Бездомні захоплювали затишні місця в кутках, аби хоч сидячи переспати ніч. Штайнер долив свій коньяк.

— Хазяїн тут — душа, не людина. Дозволяє спати всім, хто знайде собі місце. І до того ж задарма. Щонайбільше — плати за чашку кави та й спи собі. Якби не було таких, як оця хавіра, багато декому скрутно довелося б. — Він підвівся. — Ходімо, доньки.

Вийшли на вулицю. Там було вітряно й холодно. Рут підняла єнотовий комір щойно придбаного пальта й загорнула ним своє личко. Потім обернулась до Штайнера, даруючи йому милу усмішку. Той схвально кивнув.

— Тепло, моя дитинко. Усе на світі залежить від крихітки тепла.

Повз них пройшла бабуся з квітами. Штайнер кивком покликав її. Стара почовгала до них.

— Фіалки, — прохрипіла вона. — Свіжі фіалки з Рив'єри.

— Оце-то місто! У грудні посеред вулиці — фіалки! — Штайнер купив букетик і передав Рут. — Фіалкове щастя! Пустоцвіт! Нікчемні речі! А втім, переважно вони й дають тепло! — Він підморгнув Керну. — Повчально для життя, як сказав би Мариль.

18

Вони сиділи в їдальні міжнародної виставки. Був день зарплати. Керн порозкладав тоненькі банкноти навколо своєї тарілки.

— Двісті сімдесят франків! — підсумував він. — Заробив за тиждень! І це вже втретє так! Просто казка, а не життя.

Мариль дивився на нього з усмішкою на устах. Далі повернувся до Штайнера й підняв свою чарку.

— Ковтнемо трішки за відразу до цього нікчемного паперу, любий мій Губере! Дивно, що він має таку владу над людьми! Наші пращури тремтіли перед громом та блискавкою, перед тиграми й землетрусами; наші предки часів середньовіччя — перед мечами і розбійниками, перед пошестями та Богом... а ми тремтимо перед клаптиком казенного паперу — хай то буде чи грошовий знак, чи паспорт. Неандертальця вбивали ломакою; римлянина — мечем; середньовічну людину — чумою; а нас уже можна стерти на порох клаптиком паперу.

— Або ж повернути до життя, — докинув Керн, не одриваючи очей від французьких банкнот, розкладених навколо тарілки.

Мариль звів очі на Штайнера, потім скосив погляд у бік Керна.

— Що ти скажеш про цього хлопця? Вбивається в колодочки, еге?

— Ще й як! Він дозріває під суворим вітром чужини. Він уже й зараз дивиться в корінь.

— Я ж його знав ще дитиною, — дивувався Мариль. — Слабеньке таке хлоп'я, завжди потребувало втіхи... Це було всього кілька місяців тому.

Штайнер зареготав.

— Доба тепер така нестійка: і загинути легко, але й ростуть теж швидко.

Мариль ковтнув слабенького червоного вина.

— Нестійка доба! — повторив він. — Доба великого розбрату. Людвіг Керн, юний вандал другого великого переселення народів.

— Не точно, — заперечив Керн. — Я молодий напівіудей другого виходу з Єгипту!

Мариль докірливо глянув на Штайнера і сказав:

— Це твій учень, Губере.

— Ні, афоризмами він заразився від тебе, Марилю! А втім, забезпечена потижнева платня може в кожного піднести чуття гумору.

Хай живе повернення блудних синів до сталої зарплати! — Штайнер обернувся до Керна. — Ховай гроші в кишеню, синку, а то тільки й побачиш їх. Гроші не люблять світла.

— Я віддам їх тобі, — мовив Керн. — Ще й крім цих я тобі маю повернути чималенько.

— Тільки посмій мені!.. Я ще аж ніяк не такий багатий, щоб відбирати борги!

Керн запитливо глянув на Штайнера. Потім сховав гроші в кишеню.

— До котрої сьогодні відкриті магазини? — поцікавився він.

— Навіщо це тобі?

— Адже сьогодні новорічний вечір.

— До сьомої, Керне, — відповів Мариль. — Хочете закупити міцних напоїв для зустрічі? То тут, у буфеті, вони дешевші. Скажімо, першокласний ром із Мартиніки.

— Ні, напоїв мені не треба.

— Ага! То ви, певно, в останній день року хочете ступити на стезю міщанської сентиментальності — вгадав?

— Приблизно. — Керн підвівся з-за столу. — Хочу зайти до Соломона Леві. Може, й він сьогодні сентиментальніший і не триматиметься за сталі ціни.

— У нинішні часи ціни зростають, — зауважив Мариль. — А проте дерзайте, Керне! Рутина — ніщо в житті, а пориви — все! Тільки за гендлями не забудьте: о восьмій ветерани еміграції збираються на вечерю до тітоньки Марго!

Соломон Леві був меткий, вертлявий чоловічок із ріденькою цапиною борідкою. Він господарював у темному склепистому приміщенні серед численних годинників, музичних інструментів, старих килимів, картин, гіпсових карликів та порцелянових звірят. У вітрині в безладді лежали дешеві підробки самоцвітів, фальшиві перлини, старі прикраси в срібних оправах, кишенькові годинники та всілякі старовинні монети.

Леві одразу впізнав Керна. Голова в нього була — немов бухгалтерська книга, і завдяки їй він зробив не один вигідний гешефт.

— Що у вас? — Цілком готовий до бою, він зустрів Керна мало не на порозі, не сумніваючися, що той знову приніс що-небудь продавати. — Тільки ви обрали для цього несприятливий час!

— Як то? Хіба ви продали вже перстень?

— Продали, продали... — жалібно перекривив його Леві. — Ви сказали — «продали» — чи я не дочув трохи? Чи я помилився, не так зрозумів вас?

— Ні, так.

— Ех, юначе, юначе, — заторохтів Леві далі, — невже ви й газет не читаєте? Чи ви тільки-но звалилися з місяця і не знаєте, що діється у світі? Продали!.. Такий старий непотріб! Продали... Як послухаєш вас, то чисто тобі капіталіст, справжній Ротшильд. А ви знаєте, що треба для того, аби продати? — Він навмисне зробив паузу й піднесеним голосом повів далі: — Це ж треба, щоб прийшла свіжа людина, якій щось потрібно, та щоб вона вийняла свій гаманець... — Леві дістав портмоне. — Щоб вона його відкрила... — Тут він відстебнув свій гаманець: — І дістала звідти чисті, добрі гроші, готівкою... — Леві висмикнув десятку. — Та поклала їх... — Леві обережно поклав папірець і розгладив рукою на столі. — Отут починається найголовніше... — Голос Леві перейшов на фальцет. — Щоб вона наважилась розлучитися з ними надовго!

Леві багатозначно замовк, поклав гроші в гаманець і сховав його.

— І за що? За якусь блискітку, витребеньки. Чисті, добрі гроші! Та ви що — насмішити мене прийшли? На таке здатні лише божевільні та гої. Або ще я. Я, злощасний, з моєю пристрастю до комерції. Ну, то що там у вас цього разу? Тільки знайте: багато не можу дати. З місяць тому — о! — тоді ще були часи!

— Я нічого не збираюсь продавати, пане Леві. Я хочу викупити перстень...

— Що-о? — Леві роззявив рота, як зозуленя, і так застиг. Цієї миті борода його нагадувала пташине гніздо. — А-а, тепер я збагнув: хочете виміняти за щось інше. Ні, ні, юначе, це мені вже знайоме. Усього тиждень тому я погорів на такому ґешефті: дзиґарик, знаєте, добрий дзиґарик, він-то, правда, уже не йшов, але, зрештою, дзиґарик — це ж годинник! І я віддав його за бронзове письмове приладдя та за самописку з золотим пером... Що я вам скажу? Обмахорили мене, довірливого дурня — самописка не пише! Ну нехай уже, дзиґарик той теж більш як чверть години не йтиме, але ж тут є дві великі різниці — чи годинник не йде, чи самописка не пише! Годинник, хай там що, лишається годинником, але ж самописка, яка ні до чого... Ви ж метикуєте хоч трохи? Це ж — тьху, це так, ніби її й зовсім нема. Ну, то що у вас є на обмін?

— Анічогісінько, пане Леві. Я сказав: купити. Ку-пи-ти.

— За гроші?

— Так, за гроші.

— Ага, тепер мені все ясно! Які-небудь угорські, чи румунські, чи то австрійські знецінені гроші, або ще якісь інфляційні, звичайно, —

хто в них тепер розбереться! Тільки недавнечко сюди приходив один такий пройда з вусами, як у Карла Великого...

Але Керн уже вийняв свій гаман, дістав звідти стофранкову банкноту й поклав на стіл. Леві заціпенів від подиву й тільки тоненько свиснув. Потім, опам'ятавшися, сказав:

— То ви при грошах? Уперше бачу таке! Але ж, юначе, поліція — вона...

— Зароблені! — перебив його Керн. — Чесно зароблені. А тепер — де перстень?

— Секундочку-у! — Леві дзиґою метнувся в куток і одразу ж повернувся з обручкою матері Рут у руці. Потер-потер її об рукав піджака, дбайливо похукав на неї, знову потер і вже потім поклав на клаптик оксамиту, наче якийсь діамант на двадцять каратів. — Гарна штучка, — благоговійно мовив він. — Справжній унікум!

— Пане Леві, — сказав Керн. — Тоді ви нам дали за цю обручку сто п'ятдесят франків. Якщо я тепер дам вам сто вісімдесят, ви матимете двадцять відсотків прибутку. Непогана пропозиція, правда?

Та Леві наче й не чув.

— Закохатись можна в таку річ, — захоплено мріяв він уголос. — Не якась там сучасна халтура. Товар! Справжній товар! Я хотів залишити її собі. У мене є невеличка колекція, приватна, для себе особисто!

Керн поклав сто вісімдесят франків на стіл.

— Гроші!.. — зневажливо пирхнув Леві. — Що таке нині гроші? При такій інфляції! Цінні речі — це я розумію. Скажімо, оця каблучечка, це ж утіха для душі, та ще й увесь час зростає в ціні. Подвійна радість! Усе знецінюється, а от зо-ло-то... — замріяно наголосив він, — золото підвищується в ціні! Та за таку прекрасну річ і чотириста франків мало. Який-небудь знавець міг би дати й більше!

— Пане Леві!.. — злякано мовив Керн.

— Але я не якийсь там нелюд, — рішуче сказав Леві, — і ладен розлучитися з нею. Хочу, щоб і ви мали радість. Я не хочу заробляти на ній нічого, бо сьогодні ж новорічний вечір! Триста франків — і крапка, хоч це для мене руйнація.

— Та це ж удвічі більше, ніж ви нам заплатили! — обурився Керн.

— Удвічі, хе! Це ви так бовкнули, не знаючи, що говорите. А що означає удвічі? Ще ребі з Новогрудки сказав колись, що удвічі більше — це лише половина. Ви колись чули щось про накладні видатки, юначе? Це коштує ще ого-го скільки! Податки, плата за приміщення, вугілля, різні збори, неминучі втрати в такому ось ділі... Вам

це нічого не коштує, а з мене беруть величезні гроші! І воно ж набігає щодня на всі речі, зокрема й на таку каблучку!

— Я ж злидар, емігрант...

Леві махнув рукою.

— А хто з нас тепер не емігрант? Хто купує, той завжди багатший за того, хто мусить продавати. Ну, а хто з нас двох збирається купувати?

— Двісті франків, — мовив Керн, — і це вже останнє слово.

Леві взяв обручку, дмухнув на неї й поклав на місце. А Керн заховав гроші й попрямував до дверей. Та ледве він одчинив їх, як Леві гукнув йому навздогін:

— Двісті п'ятдесят — і тільки тому, що ви молодий, а я хочу бути для вас благодійником!

— Двісті, — відповів Керн з порога.

— Тоді — шолом алейхем! — попрощався Леві.

— Двісті двадцять.

— Двісті двадцять п'ять, чесно і справедливо, бо завтра я мушу платити оренду за це приміщення.

Керн повернувся назад і сплатив гроші. Леві поклав обручку в малесеньку картонну коробочку.

— Коробочку маєте задарма, — сказав він, — і цю чудову блакитну вату. Ви прямо-таки руйнуєте мене!

— П'ятдесят відсотків прибутку, — бурмотів Керн. — Лихвар ви!

Останніх слів Леві ніби й не чув.

— Повірте мені, — уже щиро сказав він, — у Картьє, на Рю-де-Пе, така обручка коштує шістсот франків. А ціна їй — триста п'ятдесят. Цього разу все точно.

Керн поїхав до готелю.

— Рут! — гукнув він ще з порога. — Наші справи йдуть угору! Дивись! Останній із могікан повернувся додому!

Рут розкрила коробочку й заглянула туди.

— Людвігу... — тільки й сказала вона.

— Нікчемні речі, та й більш нічого! — збентежено пробурмотів Керн. — А вони ж, як казав Штайнер, дають найбільше тепла. От я й хотів це перевірити. А тепер надінь її! Сьогодні ми всі разом вечеряємо в ресторані. Як справжні робітники, що одержують потижневу платню!

Була вже десята година вечора. Штайнер, Мариль, Рут і Керн сиділи в ресторані «Тітонька Марго». Офіціанти вже почали зносити

докупи стільці й мокрими віниками підмітали зал. Кішка, що сиділа біля каси, потяглася й скочила на підлогу. Патронеса спала сидячи, закутавшись у плетену кофту, і тільки час від часу розплющувала пильне око.

— Я бачу, нас хочуть вимести звідси, — мовив Штайнер і кивнув офіціантові. — Та воно й пора. Треба нам зайти до Едит Розенфельд. Сьогодні приїхав дідусь Мориц.

— Дідусь Мориц? — перепитала Рут. — А хто це такий?

— Дідусь Мориц — ветеран еміграції, — пояснив Штайнер. — Йому сімдесят п'ять років, моя маленька Рут. Він знає всі кордони, всі міста, всі готелі, всі пансіони й приватні квартири, де можна жити без прописки, ще й тюрми п'яти цивілізованих країн. Його звуть Мориц Розенталь, і родом він із Годесберга-на-Рейні.

— Тоді я його знаю, — озвався Керн. — Одного разу я переходив з ним чехословацько-австрійський кордон.

— А я — швейцарсько-італійський, — сказав Мариль.

Офіціант приніс рахунок.

— Ми з ним теж кілька разів переходили кордони, — додав Штайнер. Потім звернувся до офіціанта: — У вас можна взяти пляшку коньяку на винос? «Курвуазьє». Але, звичайно, за магазинну ціну.

— Хвилиночку: я спитаю патронесу.

Офіціант наблизився до сонної плетеної кофти. Патронеса розплющила одне око й ствердно кивнула. Офіціант підійшов до полиці, взяв пляшку й приніс Штайнеру, а той заховав її в кишеню пальта.

Цієї миті одчинилися двері й із вулиці зайшла якась примарна постать. Патронеса хапливо провела долонею по устах і розплющила очі. На обличчях офіціантів з'явилося неприховане роздратування.

Нежданий гість мовчки, наче сновида, попрямував через увесь зал до пічки, де жевріло деревне вугілля, а над ним поволі оберталися на рожні кілька смажених курок.

Чоловік пронизливим поглядом оглянув по черзі кожну тушку. Потім звернувся до офіціанта:

— Скільки коштує ось ця?

— Двадцять шість франків.

— А ця?

— Двадцять шість франків.

— Вони всі по двадцять шість франків?

— Так.

— Чому ж ви не сказали одразу?

— Бо ви одразу не спитали про це.

Чоловік підвів голову, і на його лунатичному обличчі на якусь мить промайнула нормальна людська лють. Потім він тицьнув пальцем у найбільшу курку.

— Давайте оцю.

Керн підштовхнув ліктем Штайнера. Той сидів насторожено й чекав, що буде далі.

— Вам із картопелькою, салатом чи з рисом? — спитав офіціант.

— Без нічого. З ножем та виделкою. Подайте мені сюди.

— Це ж Пулярка! — прошепотів Керн. — Старий Пулярка, слово честі!

— Він і є! — кивнув Штайнер. — Пулярка з віденської в'язниці.

Чоловік сів до столу, вийняв із кишені гаманець і перелічив гроші. Потім знову сховав їх і урочисто розгорнув серветку. Перед ним красувалася смажена курка. Чоловік жестом священика підняв обидві руки, немовби хотів благословити їжу. Весь він сяяв якимсь незвичайним, шаленим задоволенням. Потім підняв курку з блюда й переклав собі на тарілку.

— Не будемо заважати йому, — стиха сміючись, мовив Штайнер. — Він заслужив цю смажену курку в тяжкій боротьбі. Нелегко дісталась йому ця смажена курка!

— Навпаки, я пропоную зараз же тікати звідси! — відповів Керн. — Досі я зустрічався з ним двічі. Й обидва рази в тюрмі. Кожного разу його хапали тієї миті, коли він збирався їсти смажену курку. Отже, й тепер кожну секунду можна сподіватися, що прийде поліція.

Штайнер засміявся:

— Ну, тоді гайда! Краще зустріти Новий рік серед знедолених злидарів, ніж у поліційній префектурі.

Товариство підвелося з-за столу. Біля дверей усі знов озирнулись. Пулярка саме відокремив од курячої тушки засмажену, брунатну ніжку, оглянув її, наче прочанин святі мощі, шанобливо вкусив, потім рішуче почав пожирати її.

Едит Розенфельд була тендітна сива жінка шістдесяти шести років. Два роки тому вона приїхала до Парижа з сімома дітьми. Шестеро з них уже влаштувала: найстарший син поїхав у Китай на фронт лікарем; найстарша донька, філолог Боннського університету, за допомогою біженського бюро дістала посаду покоївки в Шотландії; другий син склав у Парижі державні іспити з права і, не знайшовши роботи за фахом, працював офіціантом готелю «Карлтон» у Каннах; третій завербувався до іноземного легіону; четвертий виїхав до Болівії; друга дочка

жила на апельсиновій плантації в Палестині. Лишився з матір'ю тільки найменший син. Бюро допомоги біженцям підшукувало для нього посаду шофера в Мексиці.

Едит Розенфельд наймала номер із двох кімнат: у більшій жила вона сама, а в маленькій — останній син, автофанат Макс Розенфельд. Коли Штайнер, Мариль, Керн та Рут прийшли, у тих двох кімнатах уже зібралося десятків зо два людей, і то все — біженці з Німеччини, дехто з дозволом працювати, але більшість — безправних. Ті, в кого ще водилася копійчина, принесли з собою вина — майже виключно дешевого бордо. Мариль та Штайнер, із своїм коньяком, сиділи поміж ними, як наріжні стовпи. Вони без зайвих церемоній щедро наливали гостям.

Мориц Розенталь прийшов об одинадцятій годині. Керн ледве впізнав його. Менш як за рік він постарів років на десять: пожовк, на обличчі ані кровинки. І ходив він, ледве переставляючи ноги й спираючись на ебенову палицю зі старомодною головкою зі слонової кістки.

— Едит, вічна любове моя, — мовив він із порога, — от я й повернувся. Раніше прийти не міг — стомився дуже.

Старий спробував нахилитись і поцілувати жінці руку, та це йому не вдалося. Едит Розенфельд підвелася. Вона була легка, як пташка. Узяла його обличчя в руки й поцілувала в щоку.

— По-моєму, я старшаю, — сказав Мориц Розенталь. — Уже не можу й руки твоєї поцілувати. А ти безстрашно цілуєш мене в щоку... Ех, коли б мені було лише сімдесят!

Едит Розенфельд, усміхаючись, дивилась на нього. Не хотіла показати, як злякалась його жалюгідного вигляду. А Мориц Розенталь удавав, ніби не бачив, як вона злякалась. Він був спокійний і веселий — приїхав у Париж помирати.

— Знайомі всі обличчя, — оглядівшись довкола, сказав він. — Бездомні люди зустрічаються скрізь. Дивна річ! Штайнере, де ж це ми з вами були разом? У Відні, правильно! І Мариль! У Бриссаго, а потім у Локарно, під арештом, адже так? О, і Класман тут — цюрихський Шерлок Холмс! Ну от, пам'ять моя ще сяк-так працює. І Вазер! І Брозе! І Керн, знайомий по Чехії! Майєр, друг карабінерів Палланци! Боже мій, діти, який прекрасний був час! Тепер я вже не здатний на таке — ноги не носять.

Старий зручно вмостився в кріслі.

— Звідки ви оце прибули, дідусю Мориц? — спитав Штайнер.

— Із Базеля. Дітоньки, скажу вам одно: обминайте Ельзас! Остерігайтесь у Страсбурзі й тікайте від Кольмара! Атмосфера ка-

торжної тюрми. Не врятували ні Матіас Грюневальд, ні його Ізенгаймський олтар. Три місяці тюрми за нелегальний в'їзд, в усіх інших містах засуджують щонайбільше на два тижні. При повторенні — до шести місяців, і в'язниці там — чисто каторга. Отже, дітоньки, обминайте Кольмар і Ельзас десятою дорогою. Ходіть через Женеву!

— А як тепер в Італії? — поцікавився Класман.

Мориц Розенталь узяв келих червоного вина, який Едит Розенфельд поставила перед ним на столі. Рука його помітно тремтіла, і він, засоромившись такої кволості, знову поставив келих.

— В Італії повно німецьких агентів, — мовив він. — Не підходить вона вже нам.

— А як Австрія? — спитав Вазер.

— Австрія і Чехословаччина — дві мишоловки. Франція — єдина країна, що лишилися для нас у Європі. Старайтеся будь-що затриматися тут.

— А ти чув що-небудь про Мері Альтман, Морице? — трохи згодом спитала Едит Розенфельд. — Останнього часу вона була в Мілані.

— Знаю. Тепер вона в Амстердамі, влаштувалась покоївкою. А діти її в емігрантському притулку у Швейцарії. Здається, у Локарно. Чоловік її у Бразилії.

— Ти й поговорити з нею ще встиг?

— Так, перед її від'їздом, у Цюриху. Вона так раділа, що вся її сім'я влаштована.

— А про Йозефа Феслера щось знаєте? — спитав Класман. — Він у Цюриху чекав дозволу на проживання.

— Феслер застрелився, разом із дружиною, — відповів Мориц Розенталь так спокійно, ніби розповідав про догляд за бджолами або що. На Класмана він і не глянув — весь час дивився на двері. Класман нічого не відповів. І всі інші мовчали. Тиша тривала ще якусь мить — кожен удавав, ніби нічого не почув.

— А ви ніде не зустрічали Йозефа Фридмана? — зрештою озвався Брозе.

— Ні, проте знаю, що він сидить у зальцбурзькій в'язниці. А брат його повернувся до Німеччини; кажуть, сидить тепер у «виховному» концтаборі.

Мориц Розенталь обережно, немов крихталевий келих, узяв свою чарку обома руками й став повільно пити.

— А що, цікаво, поробляє міністр Альтгоф? — спитав Мариль.

— Тому живеться розкішно. Влаштувався шофером таксі в Цюриху. Має дозвіл і жити, і працювати.

— Ще б пак! — докинув Вазер.

— А Бернштейн?

— Бернштейн уже в Австралії. А його батько — у Східній Африці. Особливо пощастило Максу Маю: влаштувався асистентом зубного лікаря в Бомбеї. Звичайно, нелегально, але ж заробляє на хліб. Левенштайн витримав усі правничі екзамени в Англії і тепер працює адвокатом у Палестині. Актор Гансдорф — у державному театрі в Цюриху. Шторм повісився. Ти, Едит, знала в Берліні урядового радника Біндера?

— Знала.

— Розлучився з дружиною. Заради кар'єри. Він держав одну з доньок Оппенгаймера.

Мориц Розенталь трохи подумав.

— Оце приблизно і все, що я знаю, — сказав потім. — Усі інші, як і досі, блукають світом. Тільки ще більше стало нашого брата.

Мариль налив коньяку собі у склянку, на якій стояв напис: «Gare de Lyon»[1]. Він завжди носив ту склянку з собою як згадку про перший арешт. Вихилив її одним духом, потім сказав:

— Повчальна хроніка! Смерть індивідууму! Колись у стародавніх греків мислення вважалось відзнакою. Пізніше воно стало просто щастям. А ще пізніше — хворобою. Тепер це — злочин. Історія культури — це історія страждань її творців.

Штайнер усміхнувся до нього. Мариль усміхнувся у відповідь. Цієї миті знадвору долинув церковний дзвін. Штайнер оглянув усі обличчя навколо столу — численні маленькі долі, що їх зігнав сюди вітер фортуни, — й підняв свою чарку.

— Дідусю Мориц! — почав він. — Королю бродяг, останній нащадку Агасфера, вічний емігранте, ми вітаємо тебе! Дідько його знає, що принесе нам новий рік! Хай живе нелегальний легіон! Ну, будьмо: поки живі — не помрем!

Мориц Розенталь кивнув, підняв свою чарку в бік Штайнера й випив. У глибині кімнати хтось засміявся. Потім усе стихло. Люди збентежено перезиралися, наче їх спіймали на чомусь непристойному. З вулиці долинали вигуки. Тріщали ракети феєрверку. Гучно лунали сирени таксі. На балконі по той бік вулиці якийсь маленький чолові-

[1] Ліонський вокзал.

чок у жилетці, без піджака, запалив на шальці бенгальський вогонь. Засяяли фасади будинків. Зелене світло затопило кімнату Едит Розенфельд, і вона стала невпізнанною — неначе то вже була не кімната в паризькому готелі, а каюта потонулого корабля глибоко на дні моря.

Актриса Барбара Кляйн сиділа за столиком у самому кутку «катакомб». Було вже пізно, й горіли тільки дві електричні лампочки над дверима. Барбара сиділа в кріслі під пальмами й коли відхилялась до спинки, пальмове листя, наче жорсткі закляклі руки, чіплялося за її волосся. Вона щоразу відчувала цей дотик і здригалась — проте не мала вже сили підвестися й пересісти на інше місце.

З кухні було чути брязкіт посуду і жалібні звуки акордеона по радіо. «Станція Тулуза, — майнуло в голові Барбари Кляйн. — Станція Тулуза... Новий рік. Я стомилася. Станція Тулуза... Не хочу більше жити. Станція Тулуза... Що їм усім відомо про те, як людину втомлює життя? Я не п'яна, — думала вона. — Я лише стала повільніше думати. Думки ледве повзуть, як мухи восени, передчуваючи смерть. Смерть росте в мені, наче буйне дерево. Вона розростається, як дерево з кровоносних судин, що поволі замерзають. Хтось дав мені чарку коньяку. Той, кого всі звуть Мариль, чи той другий — він потім вийшов. Щоб я зігрілась... Але я навіть змерзла. Я просто не відчуваю сама себе...»

Немов крізь скло вона побачила, як до неї хтось підходить. Ось він наблизився, вона бачить його краще, але між ними все ще ніби скляна стіна. Тепер вона впізнала його: це той самий, що сидів поруч неї в кімнаті Едит Розенфельд. У нього невиразне обличчя, боязкі очі за великими скельцями окулярів, трохи скривлені уста й неспокійні руки, він шкутильгає — але тепер прошкутильгав крізь шибку, яка стиха брязнула й позаду нього знову зійшлася докупи, ніби желе з рідкого скла.

Вона довго не розуміла того, що він казав їй. Бачила, як він, шкандибаючи, пішов од неї, наче поплив геть, потім повернувся й сів поряд; вона пила те, що він дав їй, і не відчувала власних ковтків. У вухах щось ніжно шуміло, і крізь той шум долинав голос, окремі слова, марні, безглузді слова, здалеку, ніби з протилежного берега річки. А потім не стало й тієї людини, що сиділа перед нею, схвильована, з червоними плямами на вилицях, — лишилось тільки щось жалюгідне, щось рухливе, нещасне, мов побитий пес, воно чогось благало своїми зацькованими й жагучими очима, то був

якийсь звір, замкнений у клітці самотності, у клітці зі скла, «Станції Тулуза» й чужої ночі.

— Так... — несвідомо повторювала вона. — Так...

Їй хотілося, щоб він пішов геть і лишив її саму, хоч на мить, на кілька хвилин, на часточку тієї вічності, яка чекала на неї, — проте він уже підвівся, став перед нею, нахилився над нею, взяв її за руку, підвів на ноги й потяг за собою, і вона ніби брела скляним болотом, слідом за ним, а потім почалися сходи, м'які сходи, що хапали її за ноги, далі — двері, і світло, й кімната...

Вона сиділа на своєму ліжку з таким почуттям, що більше їй уже не встати. Думки не корились їй, розбігалися. Ніщо в неї не боліло. Відбувався лише беззвучний розпад — так переспілі плоди падають у тиші осінньої ночі з нерухомого дерева. Вона подалась головою вперед, глянула на вичовганий килимок на підлозі, наче там мали лежати плоди, потім підвела голову — хтось пильно дивився їй в очі.

То були чужі очі, вони визирали з-під м'якого волосся, чуже, худе обличчя витяглось їй назустріч, наче маска, — у неї пробіг мороз по шкірі, вона затремтіла й ніби прокинулась, повертаючись із далекого небуття, і раптом побачила, що то її обличчя, воно дивилось на неї з люстра.

Вона поворухнулась. І тут побачила того самого чоловіка: він стояв на колінах біля її ліжка в якійсь химерно-смішній позі й тримав її за руки. Вона висмикнула руки.

— Чого вам треба? — сердито спитала. — Чого вам треба від мене?

Чоловік спантеличено дивився на неї.

— Але ж ви... адже ви сказали, що мені можна піти з вами...

Її знову змагала втома.

— Ні... — прошепотіла вона. — Ні...

І знову полилися слова. Слова про нещастя і горе, про самотність і страждання, слова, надто гучні слова, але хіба ж є звичайні, буденні слова для тої буденщини, яка пожирає людину і стирає її на порох? І про те, що йому завтра виїздити звідси, і що він іще ніколи не кохав жінки, і про свій страх, і про свою ваду, яка паралізує його волю, робить несміливим і смішним: зламана ступня, всього лише ступня; і про свій розпач, про надію саме цієї ночі... — адже вона завжди поглядала на нього, і він сподівався...

Вона поглядала на нього? Не пам'ятає такого. Тепер вона лише знала, що це її кімната і що вона вже більше не вийде звідси, і що все інше — туман, і не більше.

— Для мене це означає нове життя! — шепотів чоловік біля її колін. — Усе для мене зміниться тоді — зрозумійте ж мене! Я не буду почуватись ізгоєм...

Вона нічого не розуміла. Поглянула знову в дзеркало. Там сиділа, схилившись, Барбара Кляйн, актриса, двадцяти восьми років, незаймана дівчина, що берегла себе для мрії, яка так і не прийшла, а тепер втратила останню надію і дійшла до кінця свого життя.

Вона тихо підвелася, не одриваючи очей від образу в дзеркалі. Подивилась-подивилась, потім усміхнулась йому, і на мить у її очах спалахнуло щось схоже на іронію чи похмурий глум.

— Ну, що ж... — стомлено мовила вона, — нехай так...

Чоловік занімів, пожираючи її очима й не вірячи собі. А вона вже не зважала на нього. Несподівано все стало надто важким. Сукня стискувала її, мов панцир. Вона скинула її на підлогу. Скинула важкі черевики і впала сама, своїм важким, схудлим тілом, а під нею розросталось ліжко, стало велетенським і прийняло її в свої обійми, наче м'яка, біла могила...

Вона ще почула, як клацнув вимикач, як шурхотіла одежа. Потім насилу розплющила очі. В кімнаті стояла пітьма.

— Світло! — простогнала вона в подушку. — Нехай горить світло!

— Хвилиночку! Будь ласка, лише одну хвилинку! — збентежено, хапливо озвався чоловік. — От тільки... прошу вас, розумієте...

— Хай світло горить... — повторила вона.

— Так-так, звичайно... зараз... тільки ж...

— Бо потім так довго ще буде пітьма... — пробурмотіла вона.

— Так-так, правда... зимові ночі такі довгі...

Вона почула, як знову клацнув вимикач. На закритих повіках відчула знову світло, ніжні рожеві сутінки. Потім відчула чуже тіло. На мить усе в ній зіщулилось, вона здригнулася — потім усе стало байдуже: мине, як і все інше, однаково кінець...

Вона поволі розплющила очі. Перед її ліжком стояв незнайомий їй чоловік. Пригадалося щось схвильоване, жалюгідне, благальне — а те, що вона побачила зараз, було зовсім інше: розпалене, відкрите обличчя сяяло ніжністю й щастям.

На мить вона затримала на ньому погляд.

— А тепер ідіть звідси, — сказала потім. — Прошу вас, ідіть...

Чоловік поворухнувся. Потім знову полилися слова, швидко, наче з фонтана. Спершу вона нічого не розуміла. Він говорив надто швидко, а вона відчувала лише порожнечу. І тільки хотіла, щоб він

пішов геть. Далі дещо збагнула — що він був у розпачі й гинув, а тепер усе змінилось. І тепер до нього повернулась мужність, саме тепер, коли його висилають із Франції...

Вона кивнула, щоб він замовк.

— Прошу вас... — прошепотіла.

Він замовк.

— Ідіть уже, — сказала вона.

— Іду...

Вона лежала, наче розбита, під ковдрою, її погляд стежив за чоловіком, що йшов до дверей. Остання людина, яку вона бачить у житті... Вона лежала тихо-тихо, якось дивно заспокоєна — уже ніщо більше її не обходило.

Чоловік зупинився біля дверей. Трохи повагався, потім обернувся до неї.

— Скажи мені ще хоч слово, — мовив він. — Чи ти... чи ти це тільки так... з жалю... більше з жалю до мене... чи...

Вона глянула йому в обличчя. Остання людина. Останній клаптик життя.

— Ні... — над силу вимовила вона.

— Не з жалю?

— Ні.

Чоловік зацепенів біля дверей. Чекав, затамувавши віддих.

— Що?.. — спитав він так тихо, ніби боявся впасти у прірву.

Вона все ще дивилась на нього й була на диво спокійна. Останній шматочок життя...

— З любові... — мовила вона.

Чоловік біля дверей мовчав. У нього був такий вигляд, ніби він ждав удару кілком по голові, а тут опинився в обіймах. Він не ворушився, а все ж, здавалося, зростав на очах.

— Боже мій... — простогнав він.

Раптом їй стало страшно, що він може знову підійти до неї.

— А тепер іди вже, — мовила вона. — Я дуже стомилась... Так...

Більше вона не чула, що він сказав. Знесилена до краю, вона заплющила очі. А згодом знову побачила двері, голі, зачинені; вона була сама й уже забула про нього.

Якийсь час вона лежала непорушно. Побачила своє обличчя в дзеркалі й усміхнулась йому — стомлено й ніжно. У голові все прояснилося. «Барбара Кляйн, — майнула думка. — Актриса... І саме в перший день нового року. Актриса... Але хіба цей день відрізняється чимось од інших?»

Глянула на свій годинник, що лежав на нічному столику. Вона завела його вчора. Отже, цокатиме цілий тиждень. Поглянула на лист поруч. Жахливий лист — у ньому смерть.

Дістала з шухляди маленьке лезо бритви. Затиснула його між великим та вказівним пальцями й натягнула на голову ковдру, їй і не боляче. Хазяйка буде лаятись завтра. Але в неї немає нічого іншого. Вероналу теж. Вона втопила обличчя в подушку. Стало ще темніше. І тут воно долинуло знову. Десь іздалеку. «Станція Тулуза». Усе ближче, ближче. Гримить безбарвний голос. Безодня... Вона сповзає в безодню. Дедалі швидше й швидше. Потім — лише вітер...

19

Мариль зайшов до їдальні.

— Штайнере, тебе там якийсь на вулиці питає.

— Кого йому: Штайнера чи Губера?

— Штайнера.

— А ти спитав, чого йому треба?

— Авжеж. Про всяк випадок. — Мариль багатозначно глянув на Штайнера. — У нього є для тебе лист із Берліна.

Штайнер різко відштовхнув свій стілець назад.

— Де він?

— На тому боці, біля румунського павільйону.

— Не схоже на шпига чи щось подібне?

— На вигляд — ні.

Вони вдвох вийшли на вулицю. Під голими деревами чекав чоловік десь так років п'ятдесят.

— Ви Штайнер? — спитав він.

— Ні, — сказав Штайнер. — А хіба що?

Чоловік окинув його поглядом.

— У мене є для вас лист. Од вашої дружини. — Він вийняв із течки конверт і показав Штайнеру. — Цей почерк вам, певно, знайомий?

Штайнер як міг намагався бути спокійним, але всередині все ніби повідривалося, все тремтіло, поривалося назовні. Він не міг підвести руку — боявся, що вона відірветься й полетить.

— А звідки ви знаєте, що Штайнер має бути в Парижі? — спитав Мариль.

— Листа доставили з Відня. Туди його привіз один чоловік із Берліна. Потім він спробував розшукати вас і прочув, що ви в Парижі. —

Незнайомий показав і другий конверт. На ньому великими літерами було написано рукою Ліло: «Йозеф Штайнер, Париж». — Крім цих, він прислав мені й інші листи. Вас я шукаю вже кілька днів. Нарешті в кафе Мориса мені сказали, що вас можна знайти тут. Вам не обов'язково признаватися, що ви Штайнер. Я знаю, треба бути обережним. Тільки візьміть листа. Я хочу збутися його.

— Це для мене, — сказав Штайнер.

— Ну й добре.

Чоловік віддав йому листа. Штайнер мусив зробити зусилля, щоб узяти його до рук: не такий він був, як усі, — важчий за всі листи у світі. Та коли відчув між пальцями конверт, його вже можна було вирвати в нього тільки з рукою.

— Спасибі, — сказав Штайнер тому чоловікові. — Чимало ви мали з ним клопоту.

— Нічого, коли ми вже одержуємо пошту, то це настільки важливо, що варто й пошукати людину. Добре, що я вас таки знайшов.

Чоловік попрощався й пішов собі.

— Марилю... — мовив Штайнер, ледве стримуючи себе. — Це від моєї дружини! Перший лист! Що ж це може означати?! Адже вона не повинна була писати!

— Ну, розкривай уже...

— Зараз. Посидь тут. От казус, що ж там могло статися?

Він розірвав конверт і став читати. Сидів, наче скам'янілий, поки не дочитав до кінця; та поступово лице його змінювало свій вираз. Воно зблідло і неначе запало. Жовна випнулись, набрякли жили.

Прочитавши, він опустив руку з листом і довго сидів мовчки, втупивши очі в землю. Потім поглянув на дату.

— Десять днів уже... Вона лежить у лікарні. Десять днів тому ще була жива...

Мариль мовчки, з чеканням дивився на нього.

— Пише, що її вже не врятувати. Тому й послала цього листа. Тепер, мовляв, уже однаково... А що з нею — не пише. Тільки написала... ти розумієш? Написала, що це її останній лист...

— А в якій лікарні вона лежить? — запитав Мариль. — Про це вона пише?

— Пише.

— Ми зараз же подзвонимо туди. Прямо до лікарні. Під якимось іншим прізвищем.

Штайнер, трохи заточуючись, підвівся.

— Я мушу їхати туди.

— Спершу подзвони. Ходімо, зараз поїдемо у «Верден».

Штайнер замовив розмову. Через півгодини задеренчав телефон, і він зайшов у кабіну, як у темну шахту. А коли вийшов звідти, то весь був мокрий від поту.

— Вона ще жива, — сказав він.

— Ти говорив з нею? — запитав Мариль.

— Ні, з лікарем.

— А своє прізвище назвав?

— Ні, я назвався просто родичем. Її оперували. Але врятувати вже не можна. Проживе ще три, щонайбільше чотири дні, сказав лікар. Тому-то вона й написала. Не сподівалася, що я так скоро одержу листа. От прокляття!

Штайнер усе ще тримав листа в руці й озирався довкола, наче вперше бачив брудний вестибюль «Вердена».

— Марилю, я поїду сьогодні ввечері.

Мариль витріщився на нього.

— Ти що — збожеволів? Подумай, — тихо додав потім.

— Ні. Через кордон мене пропустять. Адже в мене є паспорт.

— Той паспорт нічого тобі не допоможе, коли вже будеш там. Та ти й сам це добре знаєш!

— Знаю.

— Тоді ти розумієш і те, що означає поїхати туди!

— Розумію.

— Ти ж напевно загинеш.

— Я й так загину, коли вона помре.

— Це неправда! — Мариль раптом закипів гнівом. — Те, що я тобі скажу, Штайнере, звучить жорстоко, але я раджу тобі: напиши їй, телеграфуй, але сам не їдь туди.

Штайнер, не слухаючи, хитав головою. Навряд чи й чув він останні слова Мариля. Мариль схопив його за плечі.

— Ти вже не можеш їй допомогти. Навіть коли й поїдеш, то не зможеш.

— Зате побачу її.

— Але ж, друже, вона вжахнеться, побачивши тебе. Якби ти спитав її думки зараз, вона все зробила б, аби ти лишився тут.

Штайнер дивився на вулицю, нічого не бачачи. Раптом круто повернувся до друга.

— Марилю! — сказав він. — Поки що вона — все, що в мене є на світі, вона жива, вона ще дихає, вона бачить очима, думає, я ще стою в її пам'яті, — а через кілька днів вона помре, нічого не лишиться від неї, тільки чужий, зотлілий труп, — але тепер вона ще є, вона живе, ще кілька днів, останні дні, і я не побуду з нею? Та зрозумій же, я мушу їхати, інакше не може й бути! Нехай провалиться весь світ, якщо я не приїду до неї, та в мене просто серце розірветься, я помру від туги!

— Не помреш. Ходімо, пошлемо їй телеграму, бери мої гроші, візьми грошей у Керна і телеграфуй їй щогодини, пиши телеграми на цілу сторінку, пиши листи, все, що хочеш, — тільки лишайся тут!

— Ніякої небезпеки нема в тому, що я поїду. У мене є паспорт, і я з ним повернуся сюди.

— Ось не мели мені дурниць! Ти знаєш, як це небезпечно! У них там, проклятих, надто добре все організовано.

— Я їду, — тільки й відповів Штайнер.

Мариль обняв його рукою й хотів повести з собою.

— Ходімо, видудлимо кілька пляшок горілки! Напийся до нестями! Я обіцяю тобі, що буду туди дзвонити через кожні дві-три години.

Штайнер струснув його з себе, наче дитину.

— Облиш, Марилю. Це не допоможе. Я знаю, що ти думаєш. І я тебе розумію, не божевільний же я. Я знаю, чим ризикую, та коли б довелося ризикувати в тисячу разів більшим, я все ж поїхав би, і ніщо мені не стало б на заваді. Невже ти цього не розумієш?

— Та розумію! — уже кричав Мариль. — Звичайно, розумію! Я й сам поїхав би, бувши на твоєму місці!

Штайнер складав свої речі. Він був нестримний, наче гірський потік, що мчить, зламавши лід. Він ледве міг збагнути, що говорив по телефону з людиною, яка жила в одному домі з Марією; йому здавалось майже незбагненним, що його власний голос звучав так близько від неї із чорної ебонітової слухавки; все йому здавалось нереальним — що він складав свої речі, що мав сісти в поїзд і що завтра міг бути там, де була Марія.

Він кинув кілька потрібних у дорозі речей до валізи й замкнув її. Потім пішов до Рут і Керна. Молодята уже все знали від Мариля і, стривожені, чекали його.

— Діти мої, — почав Штайнер. — Зараз я їду. Довго все це тривало, але я, власне, завжди знав, що так воно буде. Не зовсім так... — додав він. — Але цьому я ще й досі не вірю. Я лише знаю, що це так. — Він сумно й розгублено посміхнувся. — Прощавайте, Рут.

Дівчина подала йому руку. На очах у неї були сльози.

— Я збиралась так багато сказати вам, Штайнере. Але тепер я все забула. Тепер мені тільки дуже сумно. Може, візьмете хоч оце? — Вона подала йому чорний светр. — Тільки сьогодні скінчила.

Штайнер усміхнувся і на мить став таким як завжди.

— Оце якраз до речі, — сказав він. Потім звернувся до Керна: — Прощавай, синку. Часом усе йде страшенно повільно, правда? А часом — страшенно швидко.

— Я не певний, що без тебе й досі жив би на світі, Штайнере, — мовив Керн.

— Авжеж, і без мене жив би. Але це приємно, що ти так кажеш. Це означає, що час минув не зовсім марно.

— Повертайтеся сюди! — сказала Рут. — Більше не можу нічого сказати: повертайтеся до нас. Ми можемо зробити для вас мало, але все, що ми маємо, — ваше. Завжди.

— Добре. Побачимо. Ну, бувайте здорові, дітки. Та будьте завжди обачні.

— Дозволь нам провести тебе до поїзда, — сказав Керн.

Штайнер завагався.

— Мариль проведе мене. А втім — ходімте!

Вони спустилися сходами вниз. На вулиці Штайнер обернувся й поглянув на сірий, облуплений фасад готелю.

— Верден... — пробурмотів він.

— Давай, я понесу твою валізу, — попросив Керн.

— Навіщо, хлопчику? Мені й самому тут нічого нести.

— Давай сюди, — сказав Керн, якось криво посміхаючись. — Я ж довів тобі сьогодні по обіді, який я став сильний.

— А довів-таки. Сьогодні пополудні. Як давно це вже було!..

Штайнер віддав йому валізу. Він розумів, що Керн хоче що-небудь зробити для нього, а не лишалось нічого іншого, як піднести валізу.

Вони прийшли якраз до відходу поїзда. Штайнер зайшов у вагон і опустив раму вікна. Поїзд іще стояв, але Штайнерові здавалось, ніби те вікно вже відокремило його безповоротно від трьох товаришів на пероні. Керн запаленими очима дивився на його суворе, худе обличчя; йому хотілось те обличчя закарбувати в пам'яті на все життя. Штайнер був йому провідником і наставником багато місяців; усім своїм гартом він завдячував Штайнеру. І тепер-от він бачив, як ця людина, витримана й спокійна, добровільно йде назустріч своїй загибелі; адже ніхто з них не сподівався на таке чудо, щоб Штайнер повернувся.

Поїзд рушив. Ніхто не промовив і слова. Штайнер повільно підняв руку. А ті троє стояли на пероні й дивились, поки останній вагон сховався за поворотом.

— Прокляте життя! — нарешті хрипко озвався Мариль. — Ходімо, я мушу випити чарку. Я не раз бачив, як люди вмирають, але на моїх очах іще ніхто не вчинив самогубства.

Вони повернулись до готелю. Молодята пішли в кімнату Рут.

— Рут, — мовив Керн по хвилі, — якось раптом стало ніби порожньо й холодно: наче вимерло все місто.

Увечері вони провідали дідуся Морица. Тепер він лежав у ліжку і вже не міг ходити.

— Сідайте, дітки, — запросив він. — Я уже все знаю. Тут нічого не вдієш. Кожна людина має право робити з собою, що захоче.

Мориц Розенталь знав, що вже ніколи не встане. Тому звелів поставити своє ліжко так, щоб у вікно можна було бачити вулицю. Там було видно мало: лише кілька будинків навпроти. Але він, крім цього, не мав нічого, отже, й це було вже немало. Бачив вікна протилежних будинків, і вони для нього були втіленням життя. Уранці дивився, як вони одчинялись, як з них виглядали обличчя. Він уже, як на знайому, дивився на сердиту дівчину, що протирала шибки, на завжди стомлену молоду жінку, що, розсунувши гардини, майже непорушно сиділа, втупивши погляд на вулицю, і на лисого чолов'ягу з верхнього поверху, що вечорами, поодчинявши вікна, робив гімнастичні вправи. Він бачив, як увечері за спущеними шторами спалахувало світло, бачив, як за ними туди й сюди снували тіні, бачив вечори, коли все тонуло в темряві, мов у покинутій норі, й бачив інші вечори, коли допізна світили ліхтарі. Усе це — та ще приглушений гамір вулиці — було для нього зовнішнім світом, з яким він тепер був пов'язаний тільки думками, а не своїм тілом; а другий світ, життя в спогадах, був у його кімнаті на стінах. Зібравши всі свої сили й покликавши на допомогу покоївку, він прикріпив на них кнопками всі фотокартки і малюнки, що були в нього.

На стіні над ліжком висіли вицвілі фотографії його родини: батька та матері, дружини, яка померла сорок років тому; фото одного внука, що помер сімнадцятирічним; фото невістки, яка прожила всього тільки тридцять п'ять років, — усі мертві, серед яких Мориц Розенталь був старезним дідом і спокійно чекав своєї смерті.

Протилежна стіна була вся вкрита пейзажами. Фотознімки Рейну, старовинних замків, палаців та виноградників, між ними — ко-

льорові вирізки з журналів, схід сонця над Рейном, гроза на Рейні, а в кінці — краєвиди міста Годесберга-на-Рейні.

— Ну, що мені робити, — ніяково говорив Мориц Розенталь. — Тут, власне, треба було б порозвішувати краєвиди Палестини... принаймні хоч один чи два поміж іншими — але вони мені ні до чого.

— А скільки ви прожили в Годесберзі? — поцікавилась Рут.

— До вісімнадцяти років. Потім ми виїхали звідти.

— А пізніше?

— Потім я вже більше не був там.

— Давненько це було, дідусю Мориц, — зауважила Рут.

— Давненько, тебе ще тоді й на світі не було. Може, тоді твоя мати тільки народилась.

«Дивно, — думала Рут, — моя мати народилась, коли ці краєвиди вже були спогадами в мозку під оцим черепом; вона прожила своє тяжке життя і згасла, а під цим старим черепом ще й досі блукають привидами ті самі спогади, ніби вони сильніші за життя людини».

У двері постукали, й до кімнати зайшла Едит Розенфельд.

— Едит, — пожвавішав Мориц Розенталь, — моя вічна любове! Звідки ти йдеш?

— З вокзалу, Морице. Провела Макса на поїзд. Він їде в Лондон, а звідти — до Мексики.

— То тепер ти лишилась сама, Едит...

— Так, Морице, — тепер я влаштувала їх усіх, і вони можуть працювати.

— Що ж робитиме Макс у Мексиці?

— Завербувався робітником. Але потім спробує влаштуватись у торгівлі автомашинами.

— Ти добра мати, Едит, — мовив Мориц Розенталь після паузи.

— Як і всі матері, Морице.

— Що ж ти робитимеш тепер сама?

— Трохи відпочину. Потім у мене знову буде робота. Тут, у готелі, є дитина. Два тижні тому народилася. Матері скоро треба знову виходити на роботу. От я й буду названою бабусею.

Мориц Розенталь трохи підвівся на постелі.

— Дитятко? Півмісячне? Тоді воно вже француз! А я цього не домігся й до вісімдесяти років. — Старий посміхнувся. — А ти не забула співати колискових пісень, Едит?

— Ні.

— Тих пісень, які ти колись моєму синові співала на ніч. Давно це було, Едит. Несподівано все стало далеким минулим. А ти не можеш

заспівати мені яку-небудь із них? Часом я теж стаю мов дитя, що хоче спатки.

— Яку ж тобі, Морице?

— Про бідну єврейську дитину. Ти співала її сорок років тому. Тоді ти була така гарна й молода. Ти й тепер іще гарна, Едит.

Едит Розенфельд усміхнулася. Потім трохи випросталась і почала співати своїм надломленим голосом стару єврейську пісню. Голос її трохи деренчав, як мелодія старої музичної скриньки. Мориц Розенталь відкинув голову на подушку і слухав. Він заплющив очі й спокійно дихав. А стара Едит стиха співала тужливу мелодію бездомних на сумні слова:

Мигдаль та родзинки,
Продай — купи.
Такий твій хліб єврейський, синку.
Спи, синку, спи...

Рут і Керн сиділи мовчки й слухали. Над їхніми головами шумів вітер часу — сорок, п'ятдесят років пролинуло в розмові старої Едит і старого Морица, і обом старим здавалося цілком природним, що ті роки минули. А тут поруч тулилося двоє двадцятирічних молодят, яким і один рік здавався чимось нескінченним, чого й думкою майже не осягнути, і їх охопив примарний страх: все минає і мусить минути, а колись черга дійде й до них...

Едит Розенфельд підвелася й схилилась над Морицом Розенталем. Старий спав. Вона постояла, подивилась на велике старече обличчя, потім сказала:

— Ходімо, хай собі поспить.

Вона погасила світло, всі тихо вийшли з кімнати в темний коридор і попрямували навпомацки до своїх кімнат.

Пхаючи від павільйону важку тачку із землею, Керн саме наближався до Мариля, як тут його зупинили два чоловіки.

— Одну хвилиночку, будь ласка! І ви теж, — звернувся один із них до Мариля.

Керн неквапно поставив тачку на опори. Він уже знав, у чому річ. Знайомий тон: хоч би заїхав на край світу і заснув би найміцнішим сном, то, почувши біля свого ліжка цей тихий, ввічливий і невблаганний тон, одразу схопився б на ноги.

— Чи не будете ви такі ласкаві показати нам свої документи?

— У мене при собі їх немає, — відповів Керн.

— А може, ви будете такі ласкаві й спершу покажете свої документи? — спитав Мариль.

— Та звичайно ж, будь ласка! Дивіться, адже цього досить, чи не так? Поліція. Цей добродій — контролер міністерства праці. Ви самі розумієте: велика кількість безробітних французів змушує нас контролювати...

— Розумію, мсьє. На жаль, я можу показати вам тільки дозвіл на проживання; дозволу працювати я не маю; та ви, напевно, й не сподівались іншого...

— Ви маєте рацію, шановний, — ввічливо сказав контролер, — ми й не сподівалися. Але нам і цього досить. Можете й далі працювати. У цьому винятковому випадку, на будівництві виставки, уряд не збирається вдаватись до надто суворих розпоряджень. Будь ласка, пробачте, що потурбували.

— Прошу, прошу, адже це ваш обов'язок.

— Можна подивитись на вашу посвідку? — звернувся контролер до Керна.

— У мене її немає.

— І жодного папірця?

— Жодного.

— То ви приїхали сюди нелегально?

— Іншої можливості в мене й не було.

— Дуже шкодую, — втрутився агент поліції, — але вам доведеться поїхати з нами до префектури.

— Я розумію, — відповів Керн і повернув голову до Мариля. — Передайте Рут, що мене таки схопили; я постараюсь повернутись якомога швидше. Нехай не хвилюється.

Усе це він сказав німецькою мовою.

— Можете поговорити ще трохи, — люб'язно заявив контролер.

— Я піклуватимуся про Рут, поки ви повернетесь, — мовив Мариль німецькою. — Ні пуху, ні пера вам, друже. Просіть, щоб вас випхнули через Базель. А через Бургфельден повернетесь назад. Із заїзду Штайфа подзвоните в готель Штайфа в Сен-Луї, попросите таксі до Мюлуза, а звідти — до Бельфора. Це найкращий шлях. Якщо ж вас помістять у Санте[1], тоді пишіть мені якомога скоріше. Класман прослідкує за вами зі свого боку. Я зараз подзвоню йому.

На прощання Керн кивнув Марилю, потім сказав:

— Я готовий.

---

[1] В'язниця в Парижі.

Представник поліції передав його агентові, що чекав поблизу. Контролер посміхнувся до Мариля.

— Добре напутнє слово сказали ви йому, — чистою німецькою мовою зауважив він. — Здається, непогано знаєте наші кордони.

— На жаль, — відповів Мариль.

Мариль із Вазером сиділи в бістро.

— Давайте ковтнемо ще по чарочці, — запропонував Мариль. — Чогось мені боязко йти в готель. Це зі мною таке вперше діється! Що ви п'єте — фін чи перно?

— Звичайно, фін, — з гідністю заявив Вазер. — Ганусівка — то скорше для жіноцтва.

— Тільки не у Франції. — Мариль підкликав офіціанта й замовив коньяк та чисте перно.

— Я можу сказати їй про це, — запропонував Вазер. — У наших колах це доводиться робити досить часто. Не встигнеш оглядітись, як уже когось та злапали, і треба обережно повідомити про це його дружині чи нареченій. Найкраще в цьому ділі — почати з великої спільної справи, яка вимагає жертв.

— Про яку це ви спільну справу?

— Ну, звичайно, про антифашистський рух! Революційна освіта мас і таке інше.

Мариль хвилинку уважно придивлявся до молодого комуніста, потім спокійно сказав:

— Ні, Вазере, так ми, певно, недалеко зайдемо. Щось подібне годиться для якось-там соціалістичного маніфесту і не більше. Я й забув, що ви завзятий політик. Давайте доп'ємо наші чарки та й до зброї! Якось та впораємося з цим ділом.

Вони розплатилися й пішли до готелю, місячи ногами брудну снігову кашу. Вазер пірнув у катакомби, а Мариль поволі попрямував сходами нагору. Підійшов до кімнати Рут і постукав у двері. Дівчина одчинила так швидко, ніби чекала під дверима. Коли побачила Мариля, усмішка на її личку згасла.

— А, це ви, Марилю... — мовила вона.

— Я. А ви, певно, не ждали мене, правда ж?

— Я думала — Людвіг. Він теж ось-ось має прийти.

— Ага...

Мариль зайшов до кімнати. На столі стояли тарілки з хлібом та накришеною ковбасою, на спиртівці кипіла вода, у вазі стриміли квіти. Мариль подивився на все це, глянув на Рут, яка стояла перед ним,

чекаючи, що він скаже, потім — аби не стовбичити без діла — нерішуче взяв у руки вазу й підняв її вгору.

— Квіти... — пробурмотів він. — Навіть іще й квіти...

— У Парижі квіти дешеві, — зауважила Рут.

— Еге ж. Та я нічого й не кажу. Тільки... — Мариль поставив вазу назад так обережно, наче вона була не з грубого дешевого скла, а з найтоншої порцеляни. — Тільки все це страшенно утруднює мені справу...

— А що сталося?

Мариль не відповів.

— Тоді все ясно, — збагнула Рут. — Людвіга схопила поліція.

Мариль обернувся до неї:

— Так, Рут.

— Де він?

— У префектурі.

Рут мовчки взяла пальто, одягла його, запхнула до кишень деякі речі й попрямувала повз Мариля до дверей. Але той затримав її.

— Це безглуздо, — мовив він. — Ні йому, ні вам це не допоможе. У нас є людина в префектурі, яка стежитиме за ним. Лишайтеся тут!

— Як я можу тут лишатись? Так я, може, хоч побачу його! Нехай і мене посадять разом із ним! Тоді ми вдвох і кордон перейдемо.

Мариль міцно тримав Рут за руку. Вона поривалася, наче заведена пружина. Личко її зблідло і від напруження неначе поменшало. Зненацька вона ніби зів'яла й сказала безпорадним голосом:

— Ну що ж мені робити, Марилю?..

— Лишайтеся тут. Класман вартує у префектурі. Він передасть нам, що буде далі. Людвіга можуть лише вислати. Тоді він через кілька днів повернеться. Я пообіцяв йому, що ви чекатимете його тут. Він певен, що ви все зрозумієте й не будете робити ніяких дурниць.

— Так, я постараюсь. — Очі Рут наїлилися сльозами.

Вона скинула пальто, воно впало на підлогу.

— Марилю, — мовила вона, — за що з нас так знущаються? Адже ми нікому нічого не заподіяли!

Мариль хвилинку дивився на неї в задумі, потім сказав:

— Я гадаю, саме в цьому й причина. Справді, мені здається, що це так.

— А його не посадять у тюрму?

— Гадаю, що ні. Про це ми дізнаємося через Класмана. Треба почекати до завтра.

Рут кивнула й повільно прибрала пальто з підлоги.

— Класман вам не сказав більше нічого?

— Ні. Я говорив з ним лише хвилину. Він одразу ж пішов до префектури.

— Я була з ним там сьогодні в першій половині дня. Мене викликали. — Вона дістала з кишені пальта якийсь папірець, розгорнула його й подала Марилю. — Ось...

То був дозвіл на проживання для Рут, дійсний на чотири тижні.

— Виклопотав комітет допомоги біженцям. У мене ж іще є прострочений паспорт. Класман прийшов сьогодні й приніс мені цю звістку. Він кілька місяців добивався дозволу. Я збиралась показати це Людвігу. Тому-то й квіти на столі...

— Так ось чому! — Мариль усе ще тримав у руці документ. — Це незвичайне щастя і страшенне лихо водночас, — мовив він. — Але більше — щастя. Це своєрідне чудо. Його нелегко діждатися вдруге. А Керна діждетеся, він ще повернеться. Ви вірите?

— Вірю, — сказала Рут. — Видно, щастя із нещастям у парі ходять. Але він повинен повернутись!

— Добре. А тепер давайте вийдемо на вулицю та десь пообідаємо. Ще й по чарочці хильнемо — за ваш дозвіл на проживання і за повернення Керна. Він — бувалий солдат. Усі ми солдати. І ви теж. Правду я кажу?

— Так...

— За те, що ви тримаєте в руках, Людвіг ладен п'ятдесят разів перейти кордон, ви це знаєте?

— Так, але я ладна сто раз відмовитись...

— Я знаю, — перебив Мариль. — Про це ми поговоримо, коли він знову буде тут. Таке одне з головних солдатських правил.

— А в нього є гроші на дорогу, щоб повернутись назад?

— Повинні бути. Як випробувані бійці, ми завжди носимо при собі такі резерви про всяк випадок. Якщо ж у нього не вистачить, Класман зуміє підсунути йому скільки треба. Він — наш авангард і патруль. А тепер ходімо!

Коли поїзд зупинився перед кордоном, Штайнер насторожився, як заведена пружина. Французькі прикордонні чиновники пройшли швидко й ні до чого не чіплялися; попросили паспорт, поставили на нього штамп і вийшли з купе. Поїзд рушив знову й поволі покотився далі. Штайнер розумів, що цієї миті вирішилась його доля: вороття вже не було.

Невдовзі зайшли два німецьких чиновники, привіталися.

— Будь ласка, ваш паспорт.

Штайнер дістав свою книжечку й подав молодшому, який звернувся до нього.

— З якою метою ви їдете до Німеччини? — спитав другий чиновник.

— Хочу провідати родичів.

— Ви живете в Парижі?

— Ні, у Граці. У Парижі я гостював у родича.

— Скільки ви збираєтесь пробути в Німеччині?

— Тижнів зо два. Потім знову повернуся в Грац.

— У вас є іноземна валюта?

— Є. П'ятсот франків.

— Це ми повинні записати в паспорт. Ви ці гроші привезли з Австрії?

— Ні, мені їх дав кузен у Парижі.

Чиновник оглянув паспорт, записав щось у нього й поставив штамп.

— Маєте з собою речі, за які треба платити мито? — спитав другий чиновник.

— Ні, немає нічого. — Штайнер зняв з полиці свою валізку.

— Є ще й інший багаж?

— Ні немає, оце й усе.

Чиновник побіжно оглянув речі у валізі.

— У вас є при собі газети, журнали або книги?

— Немає нічого.

— Дякую. — Молодший чиновник повернув Штайнеру паспорт. Обидва прикордонники приклали пальці до кашкетів і вийшли з купе. Штайнер глибоко зітхнув. Несподівано він відчув, що весь мокрий від поту.

Поїзд поступово набирав швидкість. Штайнер, одхилившись на спину, дивився у вікно. Надворі стояла ніч, низько на небі швидко пливли хмари, а в розривах між ними блимали зорі. Мимо пролітали невеличкі, ледь освітлені станції. Мелькали червоні й зелені вогні світлофорів, поблискували рейки. Штайнер опустив вікно й виглянув. Вологий дорожній вітер ударив йому в обличчя й розтріпав волосся. Штайнер став дихати глибше: здавалося, тут було зовсім інше повітря. Тут був інший вітер, інші обрії, тут було інакше світло, тополі на шляхах згиналися інакше, якось рідніше, навіть дороги вели наче прямо йому в серце — він дихав глибше, йому було жарко, гаряча кров стукала в жилах, ландшафт навколо підіймався й дивився на нього трохи загадково, але вже не як на чужого...

«Що за чорт, — подумав Штайнер, — чого це я так розчулився?»

Він знову сів і спробував задрімати, проте не міг. Темні контури ландшафту за вікном вагона вабили й кликали його, у пам'яті з них виростали обличчя, а коли поїзд загримів по рейнському мосту, згадалися тяжкі воєнні роки; вода, вилискуючи в напівтемряві, текла з глухим шумом і вивергала сотні імен, майже зовсім забуті імена мертвих, зниклих безвісти, назви полків і прізвища товаришів, назви міст і військових таборів, усе то були назви й імена з минулої ночі довгих років, вони юрмою навалились на нього, і Штайнер зненацька опинився наче серед бурі свого минулого, хотів боронитися від нього й не міг.

У купе, крім нього, нікого не було. Він курив сигарету за сигаретою і схвильовано ходив туди й сюди по тісній комірці. Ніколи не думав, що все те минуле ще мало таку силу над ним. Він судорожно силкувався зосередитись на тому, що буде завтра, як йому, не збудивши підозри, пройти до лікарні, намагався думати про своє становище, про те, до кого з друзів можна зайти й розпитати...

Але все це здавалося тепер дивно-примарним і нереальним — воно тікало від нього, не піддавалось обмірковуванню, навіть сама небезпека, в яку він потрапив і якій ішов назустріч, змеркла до абстрактного уявлення. Вона не могла змусити його спокійно міркувати, навпаки — вона підхопила його думки в якийсь вихор, де немовби крутилось його життя в замкненому містичному вирі. Тоді він здався на волю стихії. Він знав: це остання ніч, завтра все це, мов тінь, відступить перед іншим... То була остання вільна ніч без жахливої, усвідомленої дійсності, без очевидності смерті. Він облишив думати й віддався на ласку подій.

Поїзд мчав далі. За вікном простяглася безмежна ніч. Їй не видно було кінця-краю, вона огортала всі сорок років Штайнера. Села, що мчали мимо, блимаючи поодинокими освітленими вікнами й зрідка озиваючись собачим гавкотом, були селами його дитинства: в усіх тих селах він колись бавився, в усіх тих селах минали його літа й зими, і скрізь у їхніх церквах для нього лунали дзвони. Ліси, чорні й заспані, що тепер пролітали мимо, були лісами його юності: в золотаво-зеленому присмерку їхньої тіні пролягали стежки його перших мандрівок; у їхніх озерцях віддзеркалювалось його зосереджене обличчя, коли він, затамувавши подих, підстерігав плямистих саламандр із червоними черевцями, — і вітер, що, немов на арфі, грав у гіллі буків та співав у ялинах, був для нього правітром пригод. Оті матово-сірі дороги, що наче сіткою обплітали безмежні поля, всі були дорогами його шукань, він мандрував ними, він зупинявся на їхніх перехрестях, вибираючи дальший шлях, він пізнав на них тугу прощання й солодкі надії, він знав їхні початки й кінці від обрію до обрію, знав їхні кілометрові стовпи та

всі придорожні садиби. Він знав ті похилі хатини, де у тьмяно-рожевих віконцях блимало кволе світло, обіцяючи тепло й домівку; він жив у кожному їхньому вікні, він знав, як треба тихо натиснути на їхні клямки, знав, хто чекає під світлим колом кожної лампи, ледь схиливши голову з вогненно-золотим волоссям, — та, чиє обличчя всюди стояло йому перед очима і чекало на нього на всіх шляхах і по всіх закутках світу, часом затінене або майже невидиме, охоплене тугою та прагненням забуття, — обличчя його життя, якому тепер він їхав назустріч. Обличчя це нині простерлось над нічним небом, очі миготіли з-за хмар, уста шепотіли йому з-над обрію беззвучні слова. А руки він уже відчував у вітрі, в колиханні дерев, бачив усмішку, в якій тонуло і все навколо, і його серце, підхоплене збуреними почуттями.

Штайнер відчував, як стискалися й знов розширялися його кровоносні судини, як його кров ніби струмила в той осяйний потік, що вирував зовні, приймав його кров і повертав сильнішою, підіймав його руки назустріч рукам, що тяглися до нього від обрію. Він відчував колообіг того потоку, який відривав від його єства шматок за шматком, як навесні нестримна повідь розкришує крижину на річці. У цю неповторну й нескінченну ніч Штайнера охопило щастя всеосяжної спорідненості зі світом, він осягнув усе своє життя, втрачені роки, сяйво любові й глибоке відчуття повернення до неї, не затьмарене думками про загибель.

20

Штайнер приїхав об одинадцятій годині ранку. Здав валізу до камери схову й одразу ж подався до лікарні. Міста він не бачив, тільки щось невиразне пропливало повз нього — потік будівель, машин і людей.

Перед великим білим будинком він зупинився. Трохи вагаючись, оглянув широкий портал, потім довгі низки вікон, поверх за поверхом. Десь там... а може, вже й зовсім немає... Він зціпив зуби й зайшов у вестибюль.

— Я хотів спитати, коли тут у вас приймальні години, — звернувся до реєстратури.

— У якому відділенні? — спитала сестра.

— Не знаю. Я прийшов уперше.

— А до кого ви хочете пройти?

— До фрау Марії Штайнер.

У першу мить Штайнера здивувало, що сестра байдуже почала гортати товсту книгу. У нього було таке відчуття, ніби лише прозвучить

це прізвище, як обвалиться склепіння білого вестибюля, або ж сестра підскочить і гукне кого-небудь — вартового чи навіть поліцію.

Сестра гортала книгу і, шукаючи прізвище, пояснювала:

— Пацієнтів першої групи можна відвідувати коли завгодно.

— Це, певно, буде не перша група, — мовив Штайнер. — Можливо, третя.

— Третю групу можна відвідувати від третьої до п'ятої години. — Сестра ще й досі шукала. — Як ви сказали прізвище?

— Штайнер, Марія Штайнер. — У Штайнера раптом пересохло в горлі. Він уп'явся очима в гарненьку, як лялька, сестру, ніби чекаючи смертного вироку. Він уже гадав, що зараз вона скаже: померла.

— Марія Штайнер, — сказала сестра, — друга група. Палата п'ятсот п'ять, на шостому поверсі. Години відвідин від третьої до шостої.

— П'ятсот п'ята. Велике спасибі, сестро.

— Будь ласка, пане.

Штайнер усе ще стояв біля віконця. Сестра взяла слухавку телефону, який щойно задзвонив.

— У вас є ще запитання, пане?

— Вона ще жива?

Сестра поклала слухавку на стіл. З неї чулося тихе кумкання, наче то був не телефон, а якась тварина.

— Звичайно, пане, — сказала сестра, зиркнувши в книгу. — Інакше була б відповідна позначка біля її прізвища. Про вибуття у нас доповідають акуратно.

— Спасибі.

Штайнер змусив себе не просити дозволу піти нагору одразу ж. Боявся, що поцікавляться чому, а він мусив не привертати до себе уваги. Тому вийшов на вулицю.

Без мети бродив містом, описуючи великі кола, і щоразу проходив повз лікарню. «Вона жива, — не виходило з голови, — Боже мій, вона жива!»

Потім несподівано Штайнера охопив страх, що на вулиці його можуть упізнати, і він знайшов якесь відлюдне кафе, аби там згаяти час. Замовив собі сніданок, але не міг проковтнути й шматочка.

Офіціант косо дивився на нього, а далі спитав:

— Що — не подобається?

— Та ні, смачно. Але ви принесіть мені кіршу.

Силуючи себе, він поснідав. Потім замовив газету й сигарети. Він удавав, ніби читає, і хотів читати — але ніщо не проникало крізь мур його чола. Він сидів у напівтемному кафе, де тхнуло кухнею та духом розлитого дешевого пива, і переживав найжахливіші години свого життя. Йому уявлялося, ніби зараз, у цю хвилину, Марія помирає, у вухах лунав її голос — вона кликала його, перед очима стояло її обличчя, залите передсмертним потом і сльозами, і він сидів на стільці, немов налитий свинцем, тремтячими руками тримаючи газету перед очима і міцно зціпивши зуби, щоб не застогнати, не підхопитись і не побігти геть. Стрілка годинника повзла повільно, то була рука долі, що завершувала його життя і душила його своєю повільністю.

Зрештою він поклав газету й підвівся. Офіціант стояв, прихилившись до стійки, і копирсав у зубах. Побачивши, що гість підвівся, він підійшов ближче і спитав:

— Хочете розплатитися?

— Ні, — відповів Штайнер, — принесіть іще чарку кіршу.

— Зараз. — Офіціант наповнив чарку.

— Випийте й ви зі мною.

— Не відмовлюсь. — Офіціант наповнив і собі чарку, узяв її двома пальцями й підняв перед Штайнером: — На здоров'я!

— Так, на здоров'я... — відповів Штайнер.

Вони випили й поставили чарки.

— Ви граєте в більярд? — спитав Штайнер.

Офіціант позирнув на стіл посеред кафе з брудно-зеленим, стертим сукном.

— Трохи.

— То, може, зганяємо партію?

— А чому б і ні? Ви добре граєте?

— Давно вже не грав. Можна було б спершу зіграти пробну партію, якщо ви не проти.

— Домовились.

Вони натерли крейдою киї і загнали в лузи по кілька куль. Потім почали справжню партію і Штайнер виграв.

— Ви граєте краще за мене, — зауважив офіціант. — Ви повинні дати мені десять очок фори.

— Гаразд.

«Якщо я виграю цю партію, — снувалась думка в голові Штайнера, — тоді все буде гаразд, може, вона ще й видужає...»

Він грав уважно й виграв партію.

— Тепер даю вам фори двадцять очок, — сказав він.

Ті двадцять очок означали для нього життя, здоров'я Марі та втечу разом із нею; ті білі кулі та їхнє цокання звучали для нього, немов брязкіт ключів долі. Виграти було важко. Офіціанту щастило, і він без перерви, одним заходом загнав стільки куль, що йому до партії вже лишалось тільки два очка; останню кулю він послав неточно — вона пішла на сантиметр убік. Штайнер узяв свій кий і почав грати. Від напруження у нього мерехтіло в очах, він мусив кілька разів робити паузи, але без промаху дійшов до кінця.

— Здорово грали, — похвально відзначив офіціант.

Штайнер вдячно кивнув йому й поглянув на годинник. Минула вже третя година. Він мерщій розплатився й пішов.

Він підіймався вкритими лінолеумом сходами нагору й уже нічого не відчував, крім незнаної досі, незвичайно високої, шаленої вібрації в усьому тілі. Потім довгий коридор із численними, неначе хвилі, поворотами, і раптом перед очима постали крейдяно-білі двері: п'ятсот п'ять.

Штайнер постукав. Ніхто не відповів. Постукав ще раз. Його шлунок спазматично піднявся вгору від незмірного страху, що зараз станеться щось жахливе. Він одчинив двері.

Невеличка палата, осяяна надвечірнім сонцем, здавалася острівцем миру і спокою з якогось іншого світу. Дзвінкий час, нестримно линучи вперед, ніби втратив уже свою владу над непорушною і мовчазною постаттю, що лежала на вузенькому ліжку і байдуже дивилась на Штайнера. Він трохи заточився, і капелюх випав йому з руки. Хотів нахилитись, підняти його, але зненацька в спині щось ніби зламалось, і він, немов від удару, не тямлячи себе, упав навколішки перед ліжком і мовчки залився сльозами.

Уже байдужі до всього очі жінки довго дивились на нього, і лише поступово в них відбилось хвилювання. Здригнулось чоло й ворухнулись уста. Потім в очах спалахнуло щось схоже на страх. Рука, що досі непорушно лежала на ковдрі, в'яло звелася, наче хотіла торкнутися того, що бачили очі, й упевнитися, що це не сон.

— Це я, Маріє, — мовив Штайнер.

Жінка спробувала підвести голову. Її очі допитливо ковзали по його обличчю, що низько схилилось над нею.

— Не хвилюйся, Маріє, це я, — знову сказав Штайнер. — Я прийшов до тебе.

— Йозефе... — прошепотіла жінка.

Штайнер мимоволі схилив голову. Сльози застелили йому очі. Він прикусив губу й проковтнув клубок у горлі.

— Я, Маріє. Я повернувся до тебе.

— А як спіймають?.. — прошепотіла жінка.

— Не спіймають. Нічого в них не вийде. Я можу лишитись тут. Я лишуся з тобою.

— Візьмися за мене рукою, Йозефе, я хочу відчути, що ти тут. Бачу я тебе часто...

Він узяв обома руками її легеньку руку з синіми жилками й поцілував. Потім схилився й припав устами до її безживних, стомлених уст. Коли він знову підвів голову, її очі були повні сліз. Вона легенько струснула головою, і краплі дощем покотилися вниз.

— Я знала, що ти не можеш прийти. Але завжди тебе ждала...

— Тепер я лишуся з тобою.

Вона зробила слабкий рух рукою, наче хотіла відіпхнути його від себе.

— Тобі ж не можна лишатися тут! Ти повинен тікати звідси. Адже ти не знаєш, що тут було. Ти повинен зараз же йти звідси. Іди, Йозефе...

— Ні, мені не загрожує ніщо.

— Загрожує, я краще знаю. Я тебе побачила, а тепер іди! Мені вже недовго лишилось. Тепер я справлюся й сама...

— Я так усе влаштував, що можу лишитись тут, Маріє. Скоро буде амністія; мене теж помилують.

Вона недовірливо глянула йому в очі.

— Правда, Маріє, — переконував він, — можу присягнутися. Звичайно, ніхто не повинен знати, що я тут, але нема нічого страшного, коли б і дізнались.

— Я не скажу нікому, Йозефе. Я ніколи нічого не говорила про тебе.

— Я знаю, люба. — Гаряча хвиля вдарила йому в голову. — Ти не взяла зі мною розлуку?

— Ні. Як я могла?! Не гнівайся на мене за це.

— Я думав лише про тебе: щоб тобі легше було тут.

— Мені тут не було важко. Люди підтримували мене. І з цією палатою допомогли. Краще лежати самій. Так я частіше бачу тебе.

Штайнер жадібно дивився на дружину. Лице поменшало, наче стануло, вилиці випнулись, шкіра восково-бліда, під очима синці. Шия тонка, тендітна, ключиці випинаються над запалими грудьми. Навіть очі взялися поволокою, а уста зовсім безбарвні. Тільки волосся іскристо пломеніло, воно здавалося ще густішим і пишнішим, наче вся втрачена сила зібралася в ньому, тріумфуючи над згаслим тілом. Воно

велично здіймалося в променях надвечірнього сонця, немов ореол із полум'я й золота, немов кричущий протест проти безсилля маленького тіла під простиралом, — протест, на який те ослабле тіло навряд чи й було вже здатне.

Розчинилися двері, й до палати ввійшла сестра. Штайнер підвівся. Сестра принесла склянку з молочно-білою рідиною і поставила її на столик.

— У вас гість? — мовила вона, оглядаючи Штайнера меткими блакитними очима.

Хвора підвела голову й прошепотіла:

— З Бреславля...

— Так здалеку? Приємно. Хоч трохи розважитесь.

Сестра дістала термометр, а тим часом її погляд знову шугнув по обличчю Штайнера.

— У неї температура? — поцікавився Штайнер.

— Та ні, — люб'язно відповіла сестра. — Уже багато днів як не було.

Вона поставила термометр і вийшла. Штайнер присунув до ліжка стілець і сів ближче, лицем до Марії, взявши її руки в свої.

— Ти рада, що я тут? — спитав він, розуміючи всю безглуздість свого питання.

— У цьому вся моя радість, — мовила Марія, не усміхнувшись.

Вони мовчки дивились одне на одного. Їм лишалось так мало чого сказати, бо так багато було в тому, що вони вкупі. Вони дивились одне одному в очі, і все інше для них не існувало. Вони поринули одне в одного. Нарешті вони повернулись до самих себе. Життя вже більше не мало для них ні завтра, ані вчора: лишалось тільки сьогодні. То були спокій, тиша й вічний мир.

Сестра зайшла ще раз і зробила відмітку на кривій температури; та вони її майже не помічали. Дивились одне на одного. Пасмо сонячного проміння поволі ковзнуло далі, нерішуче сповзло з полум'яного волосся і, наче прозора кішка, лягло поряд на подушку; потім неохоче посунулось далі, неквапно повзучи нагору по стіні. Штайнер і Марія все ще дивились одне на одного. Помалу вступили сутінки на сіро-блакитних лапках і наповнили палату. А вони дивились, не відриваючись, одне на одного, аж поки тіні виступили з кутків палати і своїми крилами запнули бліде обличчя, незабутнє обличчя.

Несподівано двері відчинились, і разом із потоком світла ввійшов лікар, а за ним сестра.

— Вам час уже йти, — мовила сестра.

— Гаразд, — відповів Штайнер, підвівся й нахилився над ліжком. — Завтра я знову прийду, Маріє.

Вона лежала, наче дитина, стомлена грою, віддавшись мріям у напівсні.

— Так... — мовила вона, і він не міг збагнути, відповіла вона йому чи своїм сновидінням. — Так, приходь.

У коридорі Штайнер дочекався лікаря й спитав, скільки це ще триватиме. Лікар серйозно поглянув йому в обличчя, потім сказав:

— Три-чотири дні щонайбільше. Це взагалі якесь чудо, що вона витримує так довго.

— Спасибі.

Штайнер поволі спустився сходами вниз. Зупинився на вулиці під порталом. Раптом перед ним постало місто. Прибувши сюди, він не помічав його, а тепер воно стояло перед ним — чітке й неминуче водночас. Він бачив вулиці, бачив небезпеку, що невидима й мовчазна чатувала на розі кожного кварталу, в кожному підворітті, в кожному обличчі. Він знав, що можливості боронитися в нього обмежені. Місцем, де його могли схопити, як дичину на водопої в джунглях, була ця біла кам'яна будівля позаду нього. Але він знав, що мусить ховатися, аби прийти сюди знову. Всього три-чотири дні. Ніщо і вічність водночас. Він хвилинку міркував, чи не пошукати когось із друзів, проте вирішив поселитися десь у скромному готелі. Там на нього ніхто не зверне уваги.

Керн сидів у в'язниці Санте, в одній камері з австрійцем Леопольдом Бруком та вестфальцем Менке. Вони клеїли паперові кульки.

— Хлопці, — сказав після довгої мовчанки Леопольд, — я голодний, як вовк! Оце зараз вилизав би весь клейстер, якби за це не карали.

— Потерпи ще хвилин десять, — відповів Керн. — Ось принесуть вечерю, тоді й наїсися.

— Це мені не допоможе! Після тієї вечері я тільки й відчую справжній голод. — Леопольд надув порожній паперовий кульок і плеснув по ньому долонею, аж ляснуло. — Просто нещастя в наші часи — мати шлунок. Як згадаєш, наприклад, смажену курку, або навіть стіл, накритий скатеркою, — так ладний розбити на друзки всю оцю камеру!

— А я більше думаю про великий кров'яний біфштекс, — заявив Менке. — З підсмаженою цибулькою та картопелькою. А до цього ще — холодного пивця.

— Цить! — простогнав Леопольд. — Давайте думати про щось інше. Про квіти абощо.

— Чому саме про квіти?

— Про що-небудь красиве, хіба ти не розумієш? Про таке, що відвертає увагу.

— Я не захоплююсь квітами.

— Одного разу я бачив грядку троянд, — почав Леопольд, намагаючись зосередити свою думку на квітах. — Це було торік улітку. Перед тюрмою в Палланці. Нас тільки випустили, а тут надвечірнє сонце — і червоні троянди. Такі червоні... такі червоні, як...

— Як сирий біфштекс, — докинув Менке.

— Іди ти під три чорти!

Цієї миті задзеленчали ключі.

— А от і харчі несуть, — мовив Менке.

Двері відчинились, але то був не кальфактор із вечерею, а наглядач.

— Керне, — сказав він. Керн підвівся. — Ходімте зі мною! До вас прийшли.

— Певно, президент республіки з візитом, — зауважив Леопольд.

— Мабуть, Класман. У нього ж є документи. Можливо, навіть приніс чогось попоїсти.

— Масла! — з запалом гукнув Леопольд. — Здоровенний кусень. І жовте, як соняшник!

Менке оскалився в усмішці.

— Ех, Леопольде, ти таки справжній лірик! У такому місці ще й думаєш про соняшники!

Керн зупинився на порозі, наче його стукнули кийком по голові.

— Рут! — задихаючись, гукнув він. — Як ти сюди потрапила? Тебе теж схопили?

— Ні, ні, Людвігу!

Керн зиркнув у бік наглядача, що байдуже прихилився до стінки в кутку, й рвонувся до Рут.

— Бога ради, зараз же йди звідси, Рут, — прошепотів він німецькою. — Ти ж не уявляєш, чим це може скінчитися! Тебе можуть схопити кожну хвилину, і це означає чотири тижні тюрми, а попадешся вдруге — шість місяців! Отже, марш звідси, мерщій!

— Чотири тижні? — Рут подивилась на нього зляканими очима. — Тобі тут бути чотири тижні?

— Та мені це що! Просто не поталанило! Але ж ти — не можна бути такою легковажною! Кожен стрічний може спитати в тебе документи. На кожному кроці!

— Але ж у мене є документи!

— Що-о?

— У мене є дозвіл на проживання, Людвігу!

Вона дістала з сумочки папірець і подала Кернові. Той витріщився на нього, мов на якесь чудо.

— Святий Ісусе! — вимовив по хвилі Керн. — Реальний факт! Їй-богу! Та це ж однаково, як коли б людина воскресла з мертвих! Отже, поталанило таки ще раз! Хто це домігся? Бюро допомоги біженцям?

— Так. Бюро допомоги і Класман.

— Мсьє наглядачу, — звернувся Керн до тюремника, — чи арештантові дозволено цілуватися з дамою?

Наглядач ліниво підвів голову.

— Про мене, цілуйтеся донесхочу, — відповів він. — Головне, щоб вам при тому не передали потай ножика або напилка!

— Ризикувати чимось подібним заради кількох тижнів не варто.

Наглядач скрутив цигарку й закурив.

— Рут! — схаменувся Керн. — Що-небудь про Штайнера чути?

— Ні, поки що нічого. Проте Мариль каже, що це й неможливо. Він звідти не може писати. Просто повернеться сюди. Несподівано з'явиться, і все тут.

— А Мариль і справді вірить цьому? — спитав Керн.

— Усі ми віримо, Людвігу. Що ж нам іще лишається?

— Це правда, — кивнув Керн. — Що нам тут іще робити? Він же всього тільки тиждень як поїхав. Може, таки проскочить благополучно.

— Повинен проскочити. Чогось іншого я собі й уявити не можу.

— Пора, — сказав наглядач. — На сьогодні годі.

Керн обняв Рут на прощання.

— Повертайся! — шепотіла вона. — Повертайся скоріше! Ти весь час будеш тут, у Санте?

— Ні. Нас одвезуть звідси. До кордону.

— Я ще спробую роздобути дозвіл прийти до тебе! Повертайся! Я люблю тебе. Повертайся скоріше! Я боюся за тебе. Краще б я теж поїхала з тобою.

— Цього тобі не можна. Твій папірець дійсний тільки в Парижі. Я повернуся.

— У мене є з собою гроші. Я їх засунула під бретельку. Візьми їх звідти, цілуючи мене.

— Мені нічого не потрібно. Маю досить при собі. Збережи їх для себе! Мариль про тебе подбає. Можливо, і Штайнер скоро повернеться.

— Пора! — сказав знову наглядач. — Дітки, тут же йдеться не про гільйотину!

— Ну, прощавай! — Рут поцілувала Керна. — Люблю... Повертайся, Людвігу!

Вона озирнулась і взяла з лави пакунок.

— Тут ось трохи їстівного. Уже перевірили там унизу: все в порядку, — сказала Рут наглядачеві. — Ну, будь здоровий, Людвігу!

— Я щасливий, Рут! Царю небесний, я просто щасливий, що в тебе є дозвіл на проживання. Тепер для мене тут — рай!

— Ну, ходімо! — озвався наглядач. — Ходімо назад у рай.

Керн узяв пакунок під руку. Він був важкенький. Наглядач повів його назад у камеру.

— А знаєте, — замислено мовив наглядач трохи перегодом. — Моїй дружині шістдесят років, і вона трошки горбатенька. Часом я це помічаю.

Коли Керн повернувся, перед їхньою камерою саме стояв кальфактор із бляшаними мисками.

— Керне, — із сумним обличчям зустрів хлопця Леопольд. — Знову картопляна юшка без картоплі.

— Це овочевий суп, — пояснив кальфактор.

— Ти можеш навіть сказати: кава, — огризнувся Леопольд, — я й тоді тобі повірю.

— А що там у тебе в пакунку? — звернувся вестфалець Менке до Керна.

— Якась їжа. Я й сам іще не знаю, що там.

Леопольдове обличчя засяяло, як дароносиця.

— Розгортай! Та швидше!

Керн розв'язав шпагат.

— Масло! — благоговійно мовив Леопольд.

— Жовте, як соняшник! — докинув Менке.

— Білий хліб! Ковбаска! Шоколад! — в екстазі вигукував Леопольд. — Дивись — ціла голова сиру!

— Як соняшник! — повторив Менке.

Леопольд не зважав на його слова. Він випростався і владно скомандував:

— Кальфакторе! Забирайте свою паршиву баланду й...

— Стоп! — перебив його Менке. — Не поспішай поперед батька... Ох, ці мені австріяки! Через вас ми програли війну у вісімнадцятому році! Давайте сюди миски, — звернувся він до кальфактора.

Він забрав миски й поставив на лаву. Тоді порозкладав інші продукти й оглянув імпровізований натюрморт. На стіні, саме над сиром, якийсь попередній в'язень нашкрябав олівцем: «Ніщо не вічне — навіть довічне».

Менке оскалився в усмішці:

— Цю овочеву юшку ми просто назвемо чаєм. А тепер давайте повечеряємо, як годиться інтелігентним людям! Що ти скажеш на це, Керне?

— Амінь, — відповів той.

— Завтра я прийду знову, Маріє, — сказав Штайнер, схилившись над непорушним обличчям, і підвівся.

Сестра стояла біля дверей. Її прудкі очі шмигляли десь над його головою; на Штайнера вона не дивилась. Склянка з ложечкою в її руці тремтіла і тихо дзенькала.

Штайнер вийшов у коридор.

— Стій! — зненацька пролунав владний голос.

Обабіч дверей стояло двоє людей з уніформі, з револьверами в руках, Штайнер зупинився. Він навіть не злякався.

— Ваше прізвище, ім'я?

— Йоган Губер.

— Ану підійдіть до вікна.

Підступив третій і глянув йому в обличчя.

— Це Штайнер, — сказав він. — Ніяких сумнівів. Я впізнав його. Ти, певно, теж впізнав, га, Штайнере?

— Тебе я не міг забути, Штайнбреннере, — спокійно відказав Штайнер.

— Та тобі нелегко було б забути, — захихикав чоловік. — Ласкаво просимо на батьківщину! Я справді радий побачитися з тобою. Ти ж, певно, побудеш у нас хоч трохи, га? У нас є чудовий новенький табір, з усіма вигодами, хе-хе-хе.

— Не сумніваюсь.

— Наручники! — скомандував Штайнбреннер. — Про всякий випадок, мій любий. Бо якщо ти знову вислизнеш із наших рук, у мене станеться розрив серця.

Рипнули двері, Штайнер озирнувся через плече. То відчинилися двері палати, де лежала його дружина. Сестра висунула голову й хутко сховалась назад.

— Ага, — мовив Штайнер, — ось чому...

— От що значить любов! — хихикав Штайнбреннер. — Найобережніших пройдисвітів тягне до рідного гнізда — звичайно, на благо держави й на радість її друзям.

Штайнер поглянув на вугрувате обличчя з мавп'ячим підборіддям і з синіми тінями під очима. Він дивився на нього спокійно: він знав, що йому обіцяло те обличчя, але все те було десь далеко — так, ніби й не стосувалося його. Штайнбреннер заблимав очима, облизав губи й відступив на крок назад.

— Так досі й не прикупив совісті, Штайнбреннере? — спитав Штайнер.

Той оскалився.

— Совість у мене чиста, мій любий. І з кожним разом чистішає, коли потримаю в шорах кого-небудь з вашого брата. А спиться потім — як у раю. Для тебе я зроблю виняток. Тебе я провідуватиму вночі — для приємної розмови. Ну, ведіть його! — несподівано різко скомандував він.

Штайнер під конвоєм спускався сходами вниз. Люди, що йшли їм назустріч, ставали до стіни й мовчки давали їм дорогу. І на вулиці панувала така ж мовчанка, коли вони проходили мимо людей.

Штайнера привели на допит. Якийсь літній чиновник ставив запитання і записував відповіді до протоколу.

— Чому ви повернулися до Німеччини? — спитав чиновник.

— Хотів побачити дружину, перш ніж вона помре.

— Кого ви тут зустріли зі своїх однодумців?

— Нікого.

— Вам буде краще, якщо ви скажете про це мені, перш ніж вас викриють у брехні.

— Я вже сказав: нікого.

— Хто вас послав сюди?

— Ніхто мене не посилав.

— До якої політичної організації ви належали за кордоном?

— Ні до якої.

— А з чого ж ви жили?

— З власного заробітку. Ви ж бачите, в мене є австрійський паспорт.

— З якою групою ви тут мали встановити зв'язок?

— Коли б у мене були такі наміри, я б замаскувався інакше. Я знав, що я роблю, йдучи до своєї дружини.

Чиновник іще довгенько допитував його. Потім оглянув Штайнерів паспорт і прочитав листа від дружини, якого теж одібрали. Дочитав до кінця й поглянув на Штайнера, потім прочитав листа ще раз.

— Сьогодні ввечері вас переведуть в інше місце, — нарешті мовив він, знизавши плечима.

— У мене до вас є прохання, — сказав Штайнер. — Воно маленьке, але для мене важливішого немає. Моя дружина ще жива. Лікар каже, це триватиме щонайбільше один чи два дні. Вона знає, що завтра я маю знову прийти до неї. Коли я не прийду, вона зрозуміє, де я. До себе особисто я не чекаю ні співчуття, ані якихось пільг, але я хочу, щоб моя дружина померла спокійно. Я вас прошу потримати мене тут один чи два дві й дозволити провідати дружину.

— Нічого з цього не вийде. Я не можу вам дати нагоду втекти звідси.

— Я не втечу. Палата дружини аж на шостому поверсі і має лише одні двері. Якщо мене туди приведуть і стерегтимуть під дверима, я не зможу нічого вдіяти. Я вас прошу не за себе, прошу за жінку, яка помирає.

— Це неможливо, — відказав чиновник. — Це не входить до моєї компетенції.

— Ви маєте на це право. Ви маєте право допитати мене ще раз. І можете влаштувати мені це побачення. Як причину можна б виставити те, що я міг би говорити з дружиною про щось важливе для вас. Із цих самих міркувань варту можна лишити під дверима. Адже ви можете звеліти сестрі побути в палаті й підслухати нашу розмову — вона ж у вас, як видно, своя людина.

— Усе це дурниці. Нічого ваша дружина вам не скаже, так само як ви їй.

— Звичайно, бо вона нічого й не знає. Але так вона зможе спокійно вмерти.

Чиновник, роздумуючи, гортав папери.

— Тоді ми вас допитували з приводу групи VII. Ви не назвали нам жодного імені. За цей час ми знайшли Мюллера, Безе і Велльдорфа. Може, ви назвете нам решту імен?

Штайнер мовчав.

— Ви назвете нам імена, якщо я дозволю вам іще два дні провідувати дружину?

— Так... — подумавши, відповів Штайнер.

— Тоді кажіть мені зараз.

Штайнер мовчав.

— Давайте домовимось так: завтра ввечері ви назвете два прізвища, а решту — післязавтра. Згодні?

— Я вам скажу всі імена післязавтра.

— Ви обіцяєте?

— Обіцяю.

Чиновник довго, пильно дивився йому в очі.

— Я подумаю, що можна зробити. А зараз вас одведуть до камери.

— Може, ви повернете мені листа? — спитав Штайнер.

— Листа? Він має лишитись у документах. — Чиновник нерішуче дивився на нього. — А втім, у ньому нічого важливого для слідства немає. Гаразд, беріть його.

— Спасибі, — подякував Штайнер.

Чиновник викликав дзвоником варту і звелів одвести Штайнера.

«Шкода, — подумав він, — але що ж тут удієш? Поставишся людяно до іншого, то й сам потрапиш у ту диявольську кухню». — І зненацька стукнув кулаком по столу.

Мориц Розенталь лежав у постелі. Уперше за багато днів у нього ніщо не боліло. Починався паризький лютневий вечір, і в сріблясто-голубих сутінках спалахнули перші вогні. Не повертаючи голови, Мориц Розенталь спостерігав, як освітилися вікна протилежного будинку: здавалося, будівля коливалася в сутінку, наче велетенський корабель — океанський лайнер перед самим відплиттям. Простінок між двома вікнами кидав через вулицю на готель «Верден» довгу тінь: вона чимось нагадувала примарні сходні, що чекали на пасажирів.

Мориц Розенталь не ворушився; він лежав у своєму ліжку і раптом побачив, що вікно прочинилося навстіж, і якась постать, схожа на нього самого, підвелася й пішла з кімнати, ступаючи по тіні, через вулицю до корабля, який ледь погойдувався в довгому смерканні життя, а тут знявся з якоря й поволі поплив геть. Кімната Розенталя розклеїлась, наче картонна коробка у воді, й стіни попливли за течією. Повз нього шуміли вулиці й шляхи, внизу пропливали ліси, клубочився туман, а корабель плавно линув усе вище й вище в шумовиння безкраїх просторів, назустріч хмарам, назустріч зорям, у глибоку блакить; а далі в тому колисанні, немов у колисковій пісні, перед ним

постав казковий берег, увесь рожевий і золотавий, тіняві сходні знову безшумно опустились, Мориц Розенталь ступив на них і зійшов униз на берег, а коли озирнувся, не було вже ніякого корабля, і він стояв самотній на незнайомій землі.

Перед ним простерся довгий і широкий шлях. І старий мандрівець довго не роздумував: перед ним лежала дорога, щоб нею іти, а його ноги знали багато доріг.

Проте вже за кілька хвилин із-за сріблястих дерев виринули велетенські іскристі ворота, за якими сяяли позолочені куполи й башти. Перед воротьми стояла висока постать у світлому блискучому вбранні з патерицею в руках.

«І тут прикордонна варта!» — злякано подумав Мориц Розенталь і кинувся за кущі. Огледівся довкола; повертатись назад нікуди: там дорога вела в безодню, в Ніщо. «Ну, дарма, — подумав звиклий до всього старий емігрант, — пересиджу тут до ночі. А там якось, може, пощастить проповзти стороною, обійти варту».

Він виглянув крізь самоцвітне гілля й побачив, що велетень-вартовий махає патерицею, наче когось підкликаючи. Розенталь озирнувся ще раз: крім нього, ніде нікого не було. Вартовий помахав знову.

— Дідусю Мориц! — гукнув приємний дзвінкий голос.

«Можеш кликати, поки не захрипнеш, — думав собі Мориц Розенталь, — я однак не озвуся».

— Дідусю Мориц, — покликав знову той самий голос. — Виходь із кущів своєї печалі.

Мориц підвівся. «Таки злапали, — подумав він. — Та хіба ж од такого велетня втечеш — він же, певне, бігає швидше за мене; нічого не вдієш, треба йти».

— Дідусю Мориц! — іще раз покликав голос.

— От халепа, — бурмотів собі під ніс Мориц, — та він, либонь, знає мене! Виходить, мене вже й звідси висилали. Тоді, за новими законами, дадуть щонайменше три місяці тюрми. Може, принаймні, хоч харч у них пристойний. І дадуть мені почитати що-небудь свіженьке, а не якийсь там журнал «У колі родини» за тисяча дев'ятсот другий рік. Ех, коли б трапився роман Хемінгуея або щось подібне!

Що ближче він підходив, то світліші й блискучіші ставали ворота.

«Що це вони влаштували таку ілюмінацію на кордоні, — зчудовано думав Мориц, — не второпаєш, куди й потрапив. Мабуть, останнього часу вони все освітлюють, аби легше було ловити нашого брата. Це ж марнотратство!»

— Дідусю Мориц, — мовив воротар, — чого це ти ховаєшся?

«Ще й питає, — подумав Мориц. — Він же добре знає, хто я і чого ховаюсь...»

— Заходь, заходь, — запрошував воротар.

— Слухайте, добродію, — сказав Мориц, — поки що я, по-моєму, не порушив закону. Вашого кордону я ще не перейшов. Чи, може, мені ставиться на карб усе те, що було досі?

— Усе зараховується, дідусю Мориц.

«Тоді я пропав, — майнула думка. — Це, здається, острів, можливо, Куба, туди ж останнього часу багато хто збирався...»

— Ти не бійся, — сказав воротар. — Тут тобі нічого не буде. Заходь спокійно.

— Слухайте, добродію, — відповів Розенталь, — я хочу вам одразу сказати правду: я без паспорта.

— Ти без паспорта?

«Шість місяців», — подумав Мориц, почувши гучний голос, і винувато закивав.

Воротар підняв патерицю.

— Тоді тобі нема чого вистоювати в райському партері двадцять мільйонів світлових років. Ти матимеш одразу м'яке крісло з поручнями і з крилами замість спинки.

— Усе це прекрасно, — озвався дідусь Мориц, — але не для мене. Бо я не маю ні дозволу на в'їзд, ані дозволу на проживання. Не кажучи вже про дозвіл працювати.

— Не маєш дозволу на проживання? Не маєш візи? Не маєш дозволу працювати? — Воротар підняв руку. — Тоді ти матимеш навіть ложу в першому ярусі, якраз посередині, з неї видно все воїнство небесне.

— Це було б непогано, — погодився Мориц, — особливо для такого театрала, як я. Але тут є ще одна заковика, і вона все зводить нанівець... Я, власне, дивуюся, чому ви ще здалеку не поставили щити з написами про те, що нам сюди входити заборонено. Коротше кажучи, я єврей. Позбавлений громадянства в Німеччині. Висланий і багато років живу нелегально.

Воротар підняв обидві руки.

— Єврей? Позбавлений громадянства? Багато років прожив нелегально? Тоді ти матимеш двох ангелів до своїх послуг, та ще й третього з сурмою на додачу. — Тут він гукнув у ворота: — Гей, ангеле бездомних! — І тієї ж миті велична постать у блакитних шатах з обличчям усіх матерів світу злетіла і стала поруч дідуся Морица.

— Ангел великих страдників земних! — покликав знову воротар, і постать у білих шатах, із чашею сліз на плечі, стала по другу руку дідуся Морица.

— Одну хвилиночку, — попросив Мориц і звернувся до воротаря: — А ви певні, добродію, що там не...

— Не турбуйся, — перебив воротар. — Наші концтабори глибоко під землею.

Ангели взяли Морица за руки, і старий мандрівець, ветеран емігрантів, упевнено і спокійно пройшов у ворота, назустріч небаченому сяйву, над яким раптом зашуміли барвисті тіні, спадаючи з небес, дедалі швидше, швидше — і все закрили...

— Морице! — гукнула з порога Едит Розенфельд. — А ось і дитя. Новонароджений француз. Ти хочеш подивитись на нього?

Старий не озвався. Жінка підійшла ближче. Мориц Розенталь із Годесберга-на-Рейні вже не дихав.

Марія прокинулася ще раз. Усю першу половину дня вона пролежала в агонії і лише марила. Тепер вона знову пізнала Штайнера.

— Ти ще й досі тут? — злякано прошепотіла вона.

— Я можу лишатись тут, скільки захочу, Маріє.

— Як це розуміти?

— Вийшла амністія. Мене теж помилують. І тобі вже нема чого боятися. Я лишуся з тобою назавжди.

Вона недовірливо глянула йому в очі.

— Йозефе, це ж ти сказав, аби тільки мене заспокоїти...

— Ні, люба. Учора вийшла амністія. — Він обернувся до сестри, що поралася з ліками в глибині палати. — Правда ж, сестро, з учорашнього дня мені вже не слід боятися, що мене схоплять?

— Ні, — невиразно відповіла сестра.

— Будь ласка, підійдіть ближче, моя дружина хоче почути од вас про це ясніше.

Сестра як стояла, схилившись, так і скам'яніла.

— Та я ж уже сказала...

— Я вас прошу, сестро! — прошепотіла Марія.

У палаті запала тиша.

— Прошу, сестро... — ще раз прошепотіла хвора.

Сестра неохоче підійшла до ліжка. Хвора не зводила з неї очей.

— Адже правда, що з учорашнього дня мені можна тут лишитись назавжди? — спитав Штайнер.

— Так... — видушила з себе сестра.

— І що мені вже не слід боятися, що мене схоплять?

— Ні...

— Спасибі, сестро.

Штайнер бачив, як очі дружини вкрились вологою. У неї вже не було сили й заплакати.

— Тепер усе гаразд, Йозефе, — прошепотіла вона. — І саме тепер, коли я тобі потрібна, я мушу тебе покинути...

— Ти не покинеш мене, Маріє...

— Мені так хочеться встати й піти звідси разом із тобою.

— Ми підемо звідси разом із тобою.

Вона лежала мовчки й дивилась на нього. Обличчя вже було землисте, кості випиналися з-під шкіри, і волосся за ніч зблякло, втратило свій колишній блиск, ніби осліпло. Штайнер дивився на все це й не бачив, він тільки бачив, що вона ще дише; а поки вона жила, для нього це була Марія, його дружина, в ореолі спільної юності та спільної долі.

Помалу в палату заповзав вечір, і з коридору, з-за дверей, уже нетерпляче покахикував Штайнбреннер. Марія дихала тихо, ледве помітно, потім стала дихати нерівно, з перебоями. Зрештою подихи стали ще тихішими і завмерли, наче слабкий вітерець. Штайнер тримав руки дружини, поки вони захололи: він помирав разом із нею. Коли підвівся, щоб вийти з палати, він був сам собі чужий, пуста оболонка, позбавлена чуттів, лише рухами схожа на людину. Байдужим поглядом окинув сестру. За дверима його зустріли Штайнбреннер і ще один суб'єкт.

— Більш як три години чекали на тебе, — прошипів Штайнбреннер. — Ну, та про це ми з тобою поговоримо ще не раз і не два, можеш бути певен.

— Я певен, Штайнбреннере, — відповів Штайнер. — Уже чого-чого, а цього я певен.

Штайнбреннер облизав губи.

— Ти, я гадаю, добре знаєш, що до мене звертатися слід «пане вахмістр», га? Ну, нічого, можеш і далі тикати мені й говорити «Штайнбреннер», — але за кожне «ти» й за кожного «Штайнбреннера» ти в мене, голубе, тижнями плакатимеш кривавими сльозами. Тепер мені з тобою нема куди поспішати.

Вони спускалися сходами вниз, по обидва боки Штайнера — охоронці. Був теплий вечір, високі вікна, що сягали від підлоги до стелі, прочинені навстіж. Знадвору пахло бензином і ранньою весною.

— Тепер у мене буде багато часу для тебе, — самовдоволено вів далі Штайнбреннер, — дуже багато — усе твоє життя, мій любчику.

Штайнер замислено кивав. Отвір вікна дедалі більшав, наближався, ось він уже зовсім поряд... Штайнер пхнув Штайнбреннера до вікна, стрибнув на нього і разом з ним вилетів у простір.

— Ви можете спокійно взяти ці гроші, — сумним, надломленим голосом сказав Мариль. — Він спеціально лишив їх тут у мене для вас двох. Я мав передати їх вам, якщо він сюди не повернеться.

Керн похитав головою. Він тільки-но приїхав і сидів з Марилем у катакомбах — брудний, обшарпаний. Од самого Дижона він їхав автопоїздом як помічник шофера і вантажник.

— Він повернеться, — повторював Керн. — Штайнер повернеться.

— Не повернеться він! — роздратовано вигукнув Мариль. — Господи, не крайте хоч ви мені серце отим своїм «повернеться, повернеться»... Не повернеться він уже ніколи! Ось нате, прочитайте!

Він вийняв із кишені зім'яту телеграму й кинув на стіл. Керн узяв її, розправив: вона була послана з Берліна хазяйці готелю «Верден».

«Від щирого серця вітаю з днем народження. Отто», — прочитав Керн.

— Що це означає? — обернувся він до Мариля.

— Це означає, що його схопили. Так ми домовилися з ним. Один із його друзів мав послати таку телеграму... Та це не важко було й передбачити. Я ж йому одразу сказав про це. А тепер візьміть нарешті ці погані папірці! — Він пересунув гроші по столу до Керна. — Тут дві тисячі двісті сорок франків. А тут ось іще дещо. — Він дістав свою течку і вийняв звідти дві маленькі книжечки. — Це проїзні квитки від Бордо до Мексики. На португальський вантажний пароплав «Такома». Для вас і для Рут. Відпливає вісімнадцятого. Їх ми купили за його ж гроші. Візи вже забезпечені — лежать у комітеті допомоги біженцям.

Керн спантеличено дивився на квитки.

— Але ж... — почав був він.

— Ніяких мені «але»! — уже сердито перебив його Мариль. — Не добивайте хоч ви мене, Керне! І так усе це далося нам нелегко! Фатальний збіг обставин! Це сталося три дні тому. Біженський комітет домігся згоди мексиканського уряду прийняти сто п'ятдесят емігрантів. Але з умовою, що вони доїдуть на свій кошт. Таке чудо випадає дуже рідко. От Класман і взявся за це діло. Ми одразу ж записали вас обох, поки там не набралося більше, ніж треба. А гроші на дорогу були, бо саме тепер усе і з'ясувалося. Ну, от і... —

Він урвав на півслові. — Івонно, принесіть мені кіршу, — гукнув до гладкої офіціантки-ельзаски.

Івонна кивнула й, погойдуючи стегнами, попрямувала до кухні.

— Принесіть дві чарки! — гукнув Мариль їй навздогін.

— Я б і так принесла дві, пане Мариль, — обернувшись, мовила Івонна.

— От і добре. Принаймні хоч одна кмітлива душа. — І, повернувшись до Керна, спитав: — Ну що, тепер до вас дійшло? Трохи все це несподівано, я згоден. Покажете свої квитки та візи у префектурі, і вам дадуть дозвіл на проживання у Франції до дня від'їзду. Хоч ви й нелегально в'їхали сюди. Біженський комітет і цього домігся. Можете завтра одразу ж і сходити туди. Це для вас єдина можливість вибратися з цього болота.

— Та правда. За перший раз — місяць ув'язнення, за другий — шість місяців.

— Еге ж, шість місяців. А колись же таки злапають і вдруге — це неодмінно!

Мариль підвів голову. Перед ним стояла Івонна, ставлячи на стіл тацю з двома чарками: одна звичайна, а друга — склянка, з якої п'ють чай, по вінця наповнена кіршем.

— Оця для вас, — показала Івонна великим пальцем на склянку, розпливаючись в усмішці. — За ту саму ціну!

— Спасибі! Ну й розумна ж ви дитина! Тільки шкода, що, як вийдете заміж, неминуче станете відьмою. Або ж чесною мученицею. Ну, будьмо.

Мариль одним духом вихилив половину склянки.

— Будьмо, Керне! — повторив він. — Чого ж ви не п'єте?

Він поставив склянку на стіл і вперше глянув Керну в обличчя.

— Цього ще бракувало, — сказав Мариль, — зараз ви ще заревете! Ви що ж, юначе, уже зовсім і пристойність забули?

— Я не реву... — відповів Керн. — А коли й зареву, то наплювати мені на пристойність! І що за прокляте життя: я весь час думав — ось повернуся, а Штайнер уже тут, але замість того ви мені тичете гроші й квитки на пароплав, я врятований, і тільки тому, що він загинув... та це ж диявольська несправедливість, — невже ви не розумієте?!

— Ні! Не розумію! Ви верзете сентиментальні дурниці! Тут нема чого й розуміти. Такий бо одвічний закон життя! А тепер випийте до дна! Так, як... ну, як він умів пити. А, до біса все — ви що ж гадаєте, мені легше?

— Та правда... — Керн випив свою чарку. — Ну, тепер і я в нормі, — сказав він. — У вас, Марилю, є сигарети?

— Звичайно. Ось, беріть...

Керн глибоко затягся тютюновим димом. І раптом у сутінках катакомб перед ним постало обличчя Штайнера: трохи глузлива посмішка, погляд з-під лоба — як тоді, у віденській тюрмі, перед мерехтливим вогником свічки... Здавалося, минула вічність, а Кернові вчувся його спокійний грудний голос: «Ну, хлопчику?»

«Ех, Штайнер, — подумав він. — От людина...»

— А Рут знає про це? — спитав уголос.

— Знає.

— Де вона зараз?

— Не знаю. Певно, в біженському комітеті. Вона ж не знала, що ви приїдете.

— Ні. Я й сам не знав точно, коли доберуся. А в Мексиці працювати можна?

— Так. Що саме там можна робити, я не знаю. Але вам дають право жити і працювати. Це гарантовано.

— Я не знаю жодного слова іспанською, — мовив Керн. — Чи там говорять португальською?

— Ні, іспанською. Доведеться вам її вивчати.

Керн похнюпився. Мариль нахилився до нього.

— Керне, — раптом змінивши голос, почав він. — Я розумію, це не так просто. Але я раджу вам: їдьте! Не роздумуйте довго і їдьте! Тікайте з цієї Європи! Бо хто ще знає, що тут буде! Така нагода не скоро трапиться вдруге. І таких грошей ви вже ніколи більше не зберете! Їдьте, діти! Бо тут... — Він вихилив решту зі своєї склянки.

— А ви теж їдете? — спитав Керн.

— Я — ні.

— Хіба не вистачить грошей на трьох? У нас же є ще трохи своїх.

— Діло не в грошах. Я лишаюсь тут. Не можу вам пояснити чому, але я лишаюсь, хоч би там що. Це важко пояснити.

— Я вас розумію, — сказав Керн.

— А ось і Рут іде. Отже, так само як мені треба лишатися тут, вам треба їхати — ви це розумієте?

— Розумію, Марилю.

— Слава Богу!

Рут на секунду завмерла біля дверей. Потім кинулась до Керна.

— Коли ти приїхав?

— З півгодини тому.

Рут підвела голову.

— Ти вже знаєш?..

— Знаю. Мариль усе мені сказав.

Керн озирнувся. Проте Мариля вже не було.

— І знаєш також про те... — Рут не могла вимовити страшного слова.

— Так, знаю. Давай зараз не будемо говорити про це. Ходімо звідси! Ходімо на вулицю! На волю. Я більше не можу тут сидіти. Ходімо на вулицю.

— Ходімо.

Вони йшли Єлисейськими Полями. Був вечір, у зеленкуватому небі плив блідий півмісяць. Повітря було чисте, сріблясте і таке лагідно-тепле, що всюди на терасах кафе сиділи люди.

Довгенько вони йшли мовчки.

— А ти, власне, знаєш, де та Мексика? — зрештою спитав Керн.

Рут похитала головою.

— Тільки приблизно. Але я вже забула, де й Німеччина.

Керн поглянув їй в обличчя. Потім узяв її за руку.

— Нам треба купити іспанську граматику, Рут, і вивчати мову.

— Я вже купила позавчора. У букініста.

— Он як — у букініста... — Керн усміхнувся. — Ну, то ми з тобою не пропадемо, Рут, правда?

Вона тільки кивнула.

— У всякому разі, ми хоч трохи світу побачимо. За інших умов ми й цього б не мали на батьківщині.

Рут кивнула знову.

Вони йшли далі, повз площу. На деревах пробивалася перша молода зелень. У світлі ранніх ліхтарів це мало такий вигляд, ніби з-під землі мерехтіли яскраві електричні розряди, посилаючи свої промені вгору вздовж каштанових стовбурів та гілок. У скверах земля була перекопана. Її аромат якось дивно змішувався з запахом бензину та мастила, що постійно висів над широкою вулицею. Подекуди садівники вже посадили нарциси: їхні квіточки біліли в сутінках. Був час, коли зачинялись магазини і на вулицях юрмилося стільки народу, що й не пропхнутись.

Керн повернув голову до Рут.

— А людей сила яка! — мовив він.

— А й правда, — відказала вона, — сила-силенна.

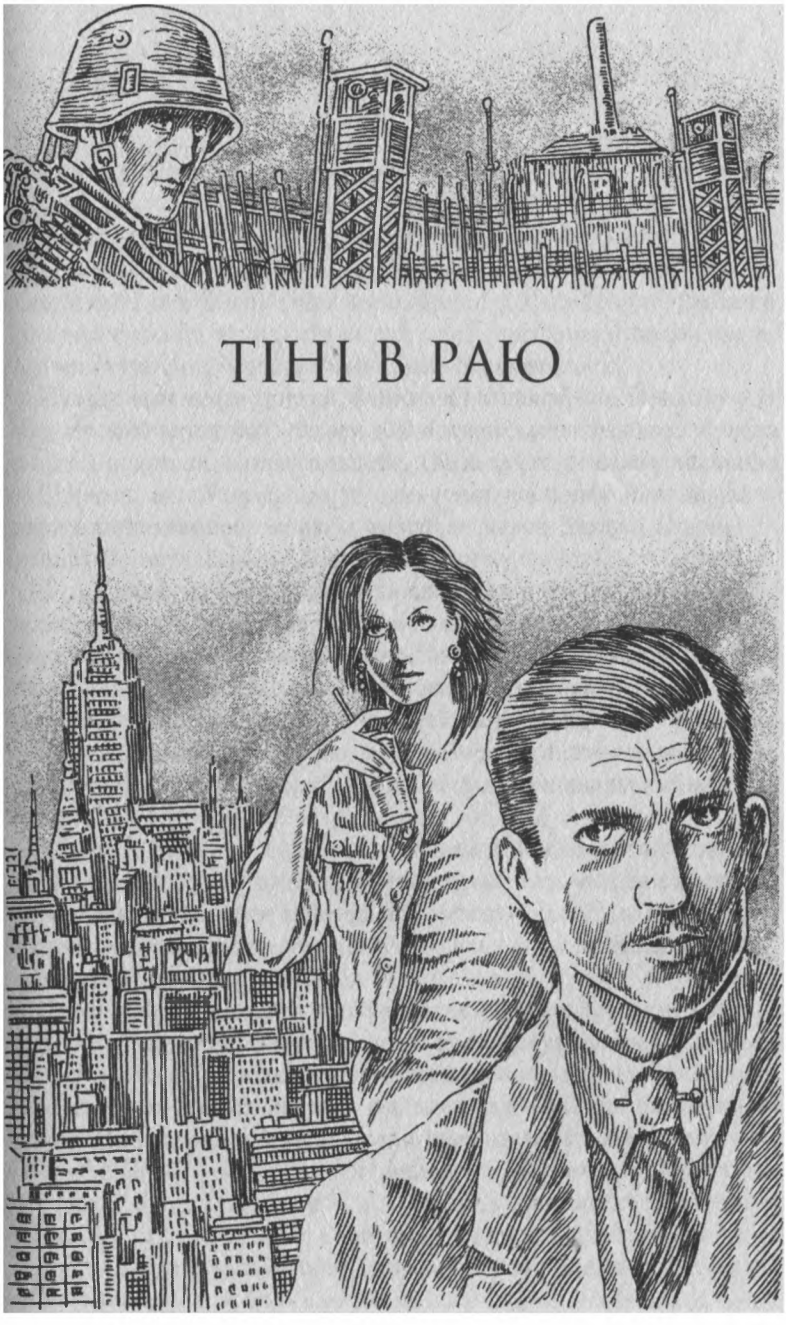
ТІНІ В РАЮ

ПРОЛОГ

Наприкінці останньої війни я опинився у Нью-Йорку. Околиці П'ятдесят сьомої вулиці стали для мене, вигнанця з поганеньким знанням тутешньої мови, майже новою батьківщиною.

Позаду залишився довгий, небезпечний шлях, Via Dolorosa усіх тих, хто був змушений утікати від гітлерівського режиму. Хресна дорога пролягала через Голландію, Бельґію та Північну Францію до Парижа, а там розділялася: один шлях вів через Ліон до узбережжя Середземного моря, а інший — через Бордо і Піренеї до Іспанії, Португалії та лісабонського порту.

Я так само пройшов цією дорогою, як і багато інших, кому вдалося втекти від гестапо. Але в країнах, крізь які пролягав шлях, ми не почувалися в безпеці, бо мало хто з нас мали дійсне посвідчення чи візу. Щойно жандарми нас ловили — відразу кидали за ґрати, засуджували чи висилали. Щоправда, у деяких країнах виявляли крихту людяності — принаймні не повертали до Німеччини, де ми неодмінно б загинули в концентраційних таборах.

Тільки в поодиноких випадках біженцям вдавалося роздобути чинні паспорти, тому втікали ми практично весь час. Без документів ми не могли знайти й легальної роботи. Більшість із нас голодували, ледь животіли і були самотні. Тому ми й назвали шлях наших поневірянь Via Dolorosa.

Проміжними станціями нам слугували поштові відділення у маленьких містечках і білі мури вздовж вулиць. У поштових відділеннях ми намагалися відшукати повідомлення до запитання від наших рідних та друзів, а мури і будинки вздовж шосе були нам за газети. Крейдою і вугіллям писали там загублені, які розшукували одне одного, — адреси, попередження, вказівки, — крик у порожнечу в період загального збайдужіння, за яким настала епоха нелюдськості: війна, коли і гестапо, і поліцію, а часто й жандармів об'єднувала спільна справа — полювання на нас, безталанних вигнанців.

1

Кілька місяців тому я прибув вантажним пароплавом із Лісабона до Америки, англійською майже не говорив — це було так, наче мене, напівнімого і напівглухого, висадили сюди з іншої планети. Зрештою, це й була інша планета, бо в Європі тривала війна.

До того ж не все було гаразд і з моїми документами. Звісно, якимсь дивом я таки отримав дійсну американську візу, яка давала мені право на в'їзд, але у паспорті значилося чуже прізвище. Міграційна служба засумнівалася в мені і послала на Елліс Айленд. Через шість тижнів мені дали дозвіл на тримісячне перебування. За цей час я мав отримати дозвіл на в'їзд у якусь іншу країну. Цю процедуру я знав іще з Європи. Там я роками так існував — і деколи мій час вимірювався навіть не місяцями, а днями. Так чи так, а ще з 1933 року мене, як німецького емігранта, офіційно оголошено мертвим. А зараз я міг цілих три місяці нікуди не втікати. Вже тільки це здавалося мені здійсненням усіх мрій.

До того ж життя під чужим іменем і з паспортом небіжчика давно мене не дивувало — ба навпаки, здавалося абсолютно нормальним. Цей паспорт я успадкував у Франкфурті. Чоловік, який подарував його точно у день своєї смерті, називав себе Россом. Отож, відтоді мене звуть так само — Роберт Росс. Справжня ім'я я вже майже забув. Забути можна багато чого, коли на кону стоїть виживання.

В Елліс Айленді я познайомився з одним турком, який десять років тому вже приїжджав до Америки. Я не знав, чому йому і цього разу просто не дали дозволу на в'їзд, бо, зрештою, і не запитував. Занадто часто я бачив, як людей висилали тільки тому, що вони не пасували до жодної графи анкети.

Той турок дав мені адресу одного росіянина з Нью-Йорка, з яким був познайомився вже дуже давно. Щоправда, він не знав, чи той досі живий. З Елліс Айленду я відразу пішов саме до нього. Мій учинок був логічний і зрозумілий, я роками так жив. Утікачі весь час перебивалися від однієї оказії до іншої, і що неймовірніша вона була, то буденнішою здавалася. Такі нагоди ставали сучасними казками — не надто веселі, але, хоч як це дивно, часто закінчувалися краще, ніж можна було сподіватися.

Росіянин працював у маленькому занедбаному готелі поблизу Бродвею. Називав себе Меліковим, розмовляв німецькою і відразу взяв мене до себе. Старий емігрант умить зрозумів, що мені потрібно, — дах над головою і робота. Дах над головою знайшовся легко: у нього було ще одне ліжко, яке він відразу поставив у свою кімнату.

Щодо роботи було важче — з туристичною візою я не мав права працювати. Для цього потрібен був інший запис — дозвіл на в'їзд із номером імміграційної квоти. Отже, працювати я міг лише нелегально. Цей клопіт я мав іще в Європі, тому не надто переймався. До того ж у мене ще було трохи грошей.

— А ви вже думали, як зароблятимете собі на хліб? — запитав Меліков.

— Перед самим від'їздом із Франції я працював торговим агентом, продавав сумнівні картини та фальшивий антикваріат.

— Ви на цьому знаєтеся?

— Не надто, але трохи все-таки вивчив.

— Де саме?

— Я два роки пробув у брюссельському музеї.

— Працювали? — здивувався Меліков.

— Переховувався, — відповів я.

— Від німців?

— Від німців, які окупували Бельгію.

— Аж два роки? — перепитав Меліков. — І вас не знайшли?

— Мене — ні. Але схопили чоловіка, який мене переховував.

Меліков глянув на мене.

— А ви втекли?

— Так.

— Ви знаєте, що сталося з тим чоловіком?

— Те, що завжди стається. Його кинули до концтабору.

— То був німець?

— Бельгієць. Директор музею.

Меліков кивнув.

— І як вам тільки вдалося так довго переховуватися? — поцікавився невдовзі. — Невже у той музей взагалі ніхто не заходив?

— Чого ж, заходили. Вдень я сидів замкнутий у підвалі, в одному з приміщень складу. А ввечері приходив директор, приносив мені їжу і відчиняв на ніч мою схованку. Отже, я був у музеї, але міг покидати підвал. Світла, звісно, ніколи не вмикав.

— А решта службовців про вас знали?

— Ні. Там не було вікон. Коли хтось заходив до підвалу, я сидів тихо, як миша. І найбільше переживав, щоб раптом не чхнути.

— То вас тому й знайшли?

— Ні. Хтось зауважив, що директор занадто часто залишається ввечері у музеї або ж навіть іще раз повертається туди після роботи.

— Розумію, — промовив Меліков. — Ви там могли читати?

— Тільки влітку вночі, або коли був яскравий місяць.

— Але ж ви могли щоночі гуляти музеєм і роздивлятися картини?

— Так, поки їх було видно.

Меліков усміхнувся.

— Як я втікав із Росії, то на фінському кордоні пролежав під стосом дров цілісіньких шість днів. Коли звідти виповз, то думав, що минуло набагато більше часу. Щонайменше тижнів зо два. Але тоді я ще був молодий, а для молодих час завжди йде повільніше. Ви голодний? — запитав несподівано.

— Так, — відповів я, — навіть дуже.

— Так я і думав. Коли когось відпускають на свободу, він голодний завжди. Ходімо в аптеку, поїмо.

— В аптеку?

— В аптеку з закусками. Це одна з характерних особливостей цієї країни. Там можна і аспірин купити, і поїсти.

— І що ж ви робили у музеї цілими днями, щоб не збожеволіти? — спитав Меліков.

Я глянув на людей, які рядочком сиділи за довгим прилавком, — вони похапцем їли, дивлячись на рекламні плакати та пляшечки з різними ліками.

— А що ми тут їстимемо? — запитав у відповідь.

— Гамбургер. Він тут головна народна страва, на кшталт віденських ковбасок. Стейки простолюду не по кишені.

— Так от, у музеї я завжди чекав вечора. І, звісно ж, намагався зробити все, тільки б не думати про небезпеку, що нависла наді мною. Інакше би я просто здурів. Зрештою, я вже мав певний досвід: кілька років як був утікачем. Цілий рік переховувався навіть у самій Німеччині. Не допускав навіть думки, що роблю щось неправильно. Каяття роз'їдає душу сильніше за соляну кислоту. Я весь час учив французьку, був сам собі репетитором. Потім тинявся залами нічного музею, роздивлявся і запам'ятовував картини. Зрештою вивчив їх усі. А потім сидів у сутінках своєї комірчини й уявляв їх — систематично, картину за картиною, по порядку. Інколи я витрачав багато днів на одне-єдине полотно. Деколи занепадав духом і починав усе спочатку. Якби я просто роздивлявся картини, то впадав би у відчай значно частіше. Це тренування пам'яті давало мені шанс на вдосконалення. Я більше не бився головою об стіну, а ніби йшов сходинками вгору. Розумієте?

— Ви щось робили, діяли, — сказав Меліков. — І у вас була мета. Це допомагає.

— Одне літо я провів із Сезанном та кількома Дега. Звісно, ці картини, як і спроби їх оцінити, були лиш плодом моєї уяви. Та хоч як крути, а я все одно їх оцінював, і вже тільки це ставало мені викликом. Я запам'ятовував кольори та композиції, хоча ніколи не бачив їх за денного світла. Це був місячний Сезанн та нічний Дега, саме їх я і запам'ятовував, оцінював у грі тіней. Згодом я знайшов у бібліотеці книжки про мистецтво і, присівши навпочіпки під підвіконником, вивчав їх. Хоч це і був світ привидів, але, принаймні, хоч якийсь світ.

— А хіба музей не охороняли?

— Тільки вдень. А ввечері його просто замикали. На моє щастя.

— І на нещастя чоловіка, який приносив вам їсти.

Я поглянув на Мелікова.

— І на нещастя чоловіка, який мене переховував, — відповів спокійно. Я розумів, що він не має нічого поганого на думці, не докоряє мені. Просто констатує факти, нічого більше.

— Нелегально миючи посуд, ви на життя не заробите, — сказав він. — Це просто романтичні дурниці. А відколи виникли профспілки, з цим узагалі покінчено. Скільки ви протримаєтеся, щоб не вмерти з голоду?

— Недовго. Скільки це коштує?

— Півтора долара. Через війну тут усе подорожчало.

— Через війну? — перепитав я. — Але ж тут немає війни!

— Тут теж війна! — заперечив Меліков. — Знову ж таки, на ваше щастя. Тут потрібні люди. Безробітних уже не залишилося. Ви запросто щось знайдете.

— Через два місяці мені знову доведеться втікати.

Примруживши маленькі очі, Меліков розсміявся:

— Америка — дуже велика. А зараз війна. Знову ж таки, на ваше щастя. Де ви народилися?

— За моїм паспортом — у Гамбурзі, а насправді — в Ганновері.

— Ні те, ні те не стане причиною вашої депортації. Але ви можете потрапити у табір для інтернованих.

Я стенув плечима. Вже бував у такому, у Франції.

— Втекли?

— Якщо точніше, то просто одного дня пішов звідти. Скористався загальним сум'яттям поразки.

Меліков кивнув:

— Я теж був у Франції. У загальному сум'ятті перемоги, щоправда тільки теоретичної. Тисяча дев'ятсот вісімнадцятого. Приїхав із Росії — через Фінляндію і Німеччину. Належав до першої хвилі

малого переселення народів. Може б, нам зараз перехилити чарочку-другу, що скажете?

— Я навчився не довіряти шнапсу, — пояснив я. — Через нього я кілька разів переоцінював свої сили. І двічі все закінчувалося досить-таки паскудно — у вошивих тюремних камерах.

— В Іспанії?

— У Північній Африці.

— Ризикнімо втретє, що скажете? Тюрми тут чисті. Горілку я маю в готелі. Тут нам все одно нічого не наллють. Ви романтик? — спитав за кілька хвилин.

— Не часто. Поліція переважно саме романтиків і ловить.

— Але тепер ви можете кілька місяців про це не думати.

— Так, справді. Я ще до цього не звик.

Ми пішли до Мелікова в готель, але я там довго не витримав. Не хотілося нічого пити, не хотілося сидіти серед того потертого плюшу, а його кімнатка відразу почала тиснути мені на голову. Захотілося знову йти гуляти. У замкнутих приміщеннях я насидівся вже вдосталь. Навіть Елліс Айленд був тюрмою, хай навіть і комфортною, але тюрмою. Мене не покидала думка Мелікова, що наступні два місяці я можу не боятися поліції. Цілих два місяці — просто неймовірно довго.

— Скільки часу я ще маю для прогулянки? — запитав я.

— Та скільки захочете.

— А коли ви лягаєте спати?

Меліков тільки недбало махнув рукою:

— Десь аж під ранок. У мене зараз купа роботи. Хочете знайти собі когось? Якусь жінку? У Нью-Йорку це не так просто, як у Парижі. Навіть трохи небезпечно.

— Ні. Я просто хочу ще трохи прогулятися.

— Жінку легше буде знайти тут, у готелі.

— Мені не треба жінки.

— Жінка потрібна завжди.

— Не сьогодні.

— Ви все-таки справжній романтик, — сказав Меліков. — Запам'ятайте номер вулиці й назву готелю — «Ройбен». У Нью-Йорку легко зорієнтуватися — тут майже всі вулиці пронумеровані, тільки деякі мають назви.

Так само як і я — номер із випадковим іменем. Приємна анонімність — імена лише створювали мені проблеми.

Я йшов чужим містом куди ноги вели. У небо здіймався білий дим від заводських труб — похмурий вогняний стовп уночі і хмаристий

стовп удень. Хіба не так само Бог указував шлях крізь пустелю ще першим емігрантам? Я йшов крізь дощ слів, шуму, сміху, крику, що глухо бився об мої барабанні перетинки. Чув тільки перегуд, не вловлюючи його змісту. Після похмурих років у Європі тут кожен здавався мені Прометеєм — оточений електричним світлом спітнілий чолов'яга простягав із дверей магазину обвішані рушниками руки з соусами, пропонуючи мені щось купити, кухар пік піцу на великій пательні, навколо нього сипалися іскри, наче він був якийсь неаполітанський бог. Жодного з них я не розумів, тому не вловлював і суто символічного значення їхніх дій. Було відчуття, наче всі вони перебувають на сцені, наче це не тільки офіціанти, кухарі, вуличні крикуни та торговці, а й маріонетки, що грають у якусь незрозумілу гру. Мені ж туди дорогу заказано, я можу тільки спостерігати збоку. Я був у вирі подій, але не належав до них, щось невидиме відділяло мене від інших — не скляна стіна і не дистанція, не ворожість і не відчуженість, а дещо таке, що стосувалося тільки мене і лише у мені чаїлося. На підсвідомому рівні я збагнув неповторність моменту — вже завтра він почне втрачати свої обриси. Не тому, що цей світ стане мені рідніший, навпаки, може, вже завтра почнеться боротьба за існування — то сидітиму тихо, то домовлятимуся, стану лицеміром чи брехуном, — усім тим, з чого складаються наші будні. Але сьогодні вночі місто повернулося до мене своїм незбагненним обличчям.

Раптом зрозумів, що тепер, коли я дістався чужих країв, небезпека нікуди не зникла, навпаки, вона по-справжньому нависла наді мною. Небезпека не ззовні, а зсередини. Я дуже довго просто намагався вижити, і саме це було моїм порятунком. Це був просто примітивний закон самозбереження, що виникає, коли корабель іде на дно, а люди впадають у паніку і будь-що хочуть вижити. Але тепер, уже від завтра чи навіть з цього дивовижного моменту, життя знову віялом розстелиться переді мною, я знову матиму майбутнє, а отже, й минуле, минуле, яке легко вб'є мене, якщо я його не забуду чи не здолаю. Раптом зрозумів, що свіжозамерзлий лід іще довго буде затонкий, щоб я зміг по ньому ходити. Я провалююся крізь нього. А цього треба уникнути. Чи зможу я прожити спочатку ще одне життя так само, як і вивчити цю мову, нову, незнайому, яка тільки й чекає, щоб я її осягнув, і чи не буде це зрадою, злочином, подвійним убивством померлих, яких я любив?

Швидко розвернувся і пішов назад, збентежений і схвильований, більше ні на що не дивився, і мені аж перехопило подих, коли побачив

перед собою готель, не високий і широкий, як решта готелів, що кожному впадали у вічі, а маленький і непомітний.

Відчинивши двері, спотворені фальшивими мармуровими планками, я зайшов усередину і побачив Мелікова, який у кріслі-гойдалці дрімав за стійкою. Він розплющився — здалося, що очі без повік, як у старого папуги, — вони поступово посиніли і посвітліли.

— Граєте в шахи? — запитав він, підводячись.

— Як і кожен емігрант.

— Добре. Зараз принесу горілку.

Він пішов нагору. Я роззирнувся. Здалося, що опинився вдома. Тому, хто не має власного дому, легко таке відчути.

2

Я швидко опановував англійську і за два тижні вже володів нею, як п'ятнадцятирічний підліток. Щоранку по кілька годин сидів серед червоного плюшу в готелі «Ройбен» і вивчав граматику, а по обіді шукав будь-якої нагоди попрактикуватися. Я діяв без жодного сорому. Зауваживши, що через десять днів, проведених із Меліковим, у мене з'явився російський акцент, кинувся спілкуватися з гостями і службовцями готелю. І щоразу переймав різноманітні акценти — німецький, єврейський, французький і насамкінець, коли вирішив, що тутешні прибиральниці та покоївки — чистокровні американки, — ще й бруклінський.

— Тобі треба закрутити роман із молодою американкою, — сказав Меліков, з яким ми вже перейшли на «ти».

— Із Брукліну? — запитав я.

— Ліпше з Бостона. Там найкраще розмовляють.

— А чому б не знайти якусь вчительку з Бостона? Так було б економічно вигідніше.

— Цей готель, на жаль, — типовий караван-сарай. Акценти тут літають у повітрі, мов тифозні бактерії, а ти маєш хороший слух на все нетипове і геть не чуєш всього нормального. Можливо, тут би зарадили почуття.

— Владіміре, — відказав я, — світ і так доволі швидко мене змінює. З кожним днем моє англійське «я» на рік дорослішає, і, на превеликий жаль, свої чари втрачає і світ цього «я». Що більше я розумію, то стрімкіше зникає таємничість. Ще кілька тижнів, і мої обидва «я» зрівноважаться. Американське стане таким же тверезим, як і європейське. Тому дай мені трохи часу! З акцентами теж. Я не хочу занадто швидко втратити своє друге дитинство.

— Цього не станеться. Поки що у тебе розумовий обрій меланхолійного торговця овочами. Того, що на розі, Аннібале Більбо. Ти вже навіть використовуєш його італійські слівця, вони плавають у твоєму англійському овочевому супі, мов шматки м'яса.

— А нормальні, справжні американці взагалі існують?

— Авжеж. Але Нью-Йорк — це великий порт, крізь який суне маса емігрантів, — ірландці, італійці, німці, євреї, вірмени, росіяни і ще з десяток інших. Як там у вас кажуть: тут ти людина, тут ти маєш право бути людиною. Тут ти емігрант, тут ти маєш право ним бути. Цю країну заснували емігранти. Тому відкинь свої європейські комплекси неповноцінності. Тут ти знову людина, а не замучений шматок плоті, приліплений до власного паспорта.

Я підвів погляд із шахівниці.

— Це правда, Владіміре, — промовив повільно. — Побачимо, скільки це все триватиме.

— Ти не віриш, що це все надовго?

— Як би я зміг у таке повірити?

— У що ти взагалі віриш?

— Що все тільки гіршатиме, — відповів я.

Накульгуючи, хтось ішов вестибюлем. Ми сиділи у напівтемряві, і я бачив лише розмиту постать, проте зауважив оте дивне накульгування, у розмірі три чверті, що невиразно нагадало мені про одного знайомого.

— Лягманн, — стиха видихнув я.

Чоловік зупинився і глянув на мене.

— Лягманн, — повторив я.

— Мене звати Мертон, — сказав чоловік.

Я увімкнув світло, що похмуро стікало жовтими і синіми променями з миршавої люстри у стилі поганенького модерну.

— О, Боже, Роберт! — вигукнув він здивовано. — Ти досі живий? Я думав, ти вже давно на тому світі!

— Про тебе я теж так думав! Упізнав тебе по ході.

— По кульганню у ритмі хорея?

— По кроках у темпі вальсу, Курте. Ти знайомий із Меліковим?

— Звісно, знайомий.

— Може, ти ще й живеш тут?

— Ні, але деколи приходжу.

— І тепер твоє прізвище Мертон?

— Так. А твоє?

— Росс. А ім'я те, що й було.

— Отак люди і зустрічаються знову, — ледь усміхнувшись, мовив Лягманн.

На якусь мить ми замовкли. Звична зніяковіла пауза між емігрантами. Жоден не знає, про що можна запитувати. Жоден не знає, хто саме вже покинув цей світ.

— Ти щось про Кона чув? — спитав я перегодом.

Це теж був давній прийом. Спершу обережно запитували про людей, які не надто багато важили для співрозмовника.

— Він у Нью-Йорку, — відповів Лягманн.

— Він теж? Як він тут опинився?

— А як ми всі тут опинилися? Завдяки сотням випадковостей. Жодного з нас не було у складеному американцями списку світочів науки і культури, яких треба врятувати.

Меліков знову вимкнув світло і витягнув із-під стійки пляшку.

— Американська горілка, — сказав. — Схожа на каліфорнійське бордо чи бургундське з Сан-Франциско. Чи рейнське вино з Чилі. Будьмо! Одна з переваг еміграції полягає в тому, що люди змушені часто прощатися, а потім можуть святкувати нові зустрічі. Це створює ілюзію тривалого життя.

Ні я, ні Лягманн нічого не відповіли. Меліков належав до іншого покоління — покоління 1917 року. Те, що нас досі спалювало, для нього перетворилося на спогад.

— Будьмо, Владіміре, — сказав я врешті. — І чому ми тільки не народилися йогами?

— З мене було б навіть досить не народитися євреєм у Німеччині, — відказав Лягманн-Мертон.

— Ви — авангард перших громадян світу, — незворушно відповів Меліков. — Принаймні поводьтесь, як першопрохідці. Колись на вашу честь ставитимуть пам'ятники.

— Коли? — спитав Лягманн.

— Де? — поцікавився я. — У Росії?

— На місяці, — сказав Меліков і пішов до стійки реєстрації.

— От дотепник, — зауважив Лягманн, проводячи його поглядом. — Ти на нього працюєш?

— Тобто?

— Дівчата. Як треба, то й морфій і таке інше. Думаю, він іще й букмекером підробляє.

— То ти тому прийшов?

— Ні. Я пропадаю тільки за однією жінкою. Уяви собі: їй п'ятдесят, вона з Пуерто-Рико, однонога католичка. Другу ногу їй ампутували.

Крутить роман із якимось мексиканцем. Він сутенер. За п'ять доларів згоден навіть сам постелити нам постіль. Але вона не хоче. Категорично проти. Вона вірить, що з-за хмар на нас дивиться Бог. Навіть уночі. Я сказав їй, що у Бога короткозорість, уже давно. Нічого не вдієш. Але гроші вона бере. І обіцяє. Тоді сміється. І знову обіцяє. Що на це скажеш? Хіба я тому приїхав до Америки? Це безнадійно!

Лягманн комплексував через свою кульгавість. За його словами, раніше він був справжнім ловеласом. Якийсь есесівець почув про це і затягнув бідолаху в солдатський ресторанчик у районі Берліна — Вільмерсдорфі, щоб каструвати, але йому — це було 1934 року — завадила поліція. Лягманн відбувся кількома шрамами і чотирма переломами ноги, що як слід так і не зрослися. Відтоді він накульгував і полюбляв жінок із незначними фізичними вадами. Якщо в них був товстий і міцний задок, решта його не обходило. Навіть у Франції, за найскладніших життєвих обставин, він задовольняв свої потреби, полюючи на спідниці. Запевняв, що якось був познайомився у Руані з жінкою з трьома цицями, до того ж — на спині, і що народжена з морської піни Венера здалась би поруч із нею сумною потворою, оскільки у дамі з Руана він мав усе напоготові, навіть не розвертаючи її до себе лицем.

— Зате задок у неї був міцний, мов камінь! — додав мрійливо. — Гарячий мармур!

— Ти, Курте, анітрохи не змінився, — зауважив я.

— Та ніхто не змінюється. Кожен тисячі разів божиться, що зміниться. Декому навіть це вдається, коли його вже притисло до стіни. Але щойно знову ковтне повітря, відразу все забуває. — Лягманн перевів подих. — Як думаєш, це героїчно чи ідіотично?

На його сірому зморшкуватому чолі проступили великі краплі поту.

— Героїчно, — відповів я. — За нашої ситуації себе треба прикрашати лише найкращими означеннями. Хто занадто глибоко зазирає собі в душу, той скоро наштовхнеться на фільтр, крізь який стічні води потрапляють у канаву.

— Ти теж зовсім не змінився. — Лягманн-Мертон зіжмаканою хустинкою витер із чола піт. — Любиш пофілософствувати, правда?

— Атож, люблю. Це мене заспокоює.

Лягманн несподівано всміхнувся:

— Це дає тобі відчуття нікчемної переваги над іншими, ось у чому річ.

— Перевага ніколи не буває аж такою нікчемною.

Лягманн трохи помовчав.

— Я маю її вмовити. — І зітхнувши, витягнув із кишені куртки якийсь пакуночок, загорнутий у тонкий папір.

— Вервиця, — пояснив. — Сам Папа освятив. Зі справжнього срібла і слонової кості. Як думаєш, це справить на неї враження?

— Який Папа?

— Та ж Пій! Хто ж іще?

— Бенедикт XV пасував би краще!

— Що? — Він збентежено подивився на мене. — Але ж той давно вже помер. Чому саме він?

— У нього було б більше переваги. У мертвих її завжди більше. І не такої нікчемної.

— Он воно що! Іще один дотепник! Я вже й забув. Останнього разу, коли я тебе...

— Годі! — вигукнув я.

— Що?

— Годі, Курте. Далі не треба!

— Як хочеш. — Лягманн якусь мить повагався. Але бажання вилити душу перемогло. Він знову розпакував тонкий світло-голубий папір. — Шматок оливкового дерева з гори Єлеонської, з самісінького Гетсиманського саду. Оригінал зі штампом та письмово завіреним документом про автентичність. Але якщо й це на неї не вплине, що тоді?

Він втупився на мене благальним поглядом.

— Точно подіє. А може, ти ще й пляшку йорданської води маєш?

— Ні, не маю.

— То налий у пляшку.

— Що?

— Налий у якусь пляшку води. Надворі є кран. Додай іще трохи пороху, щоб виглядала, як справжня. Ніхто ж не перевірятиме. Ти вже маєш письмово завірені вервицю та шматки оливкового дерева, ще тільки йорданської води бракує.

— Але ж не наливатиму я її у пляшку з-під горілки!

— Чому ні? Змий етикетку. Пляшка має дуже навіть східний вигляд. Твоя пуерториканка горілки ж, мабуть, не п'є. Щонайбільше ром.

— Віскі. Це трохи дивно, правда?

— Ні.

Лягманн замислився.

— Пляшку варто було б закоркувати, так правдоподібніше. Сургуч маєш?

— А ще чого? Візи і паспортів? Звідки у мене сургуч?

— Деколи люди носять при собі найдивовижніші речі. От я, наприклад, роками ходив із кролячою лапкою і...

— Може, у Мелікова є.

— Точно. Він же весь час запечатує пакунки. І як я відразу не додумався!

Накульгуючи, Лягманн вийшов.

Я відкинувся на спинку крісла. Вже геть стемніло. Крізь освітлені двері на вечірню вулицю кинулися тіні і примари. Навпроти мене у дзеркалі зачаїлася тьмава сіризна, що марно силкувалася набути сріблястого відтінку. Плюшеві крісла пофіолетовіли, і якоїсь миті мені здалося, наче на них засохла кров. Дуже багато крові. І де я таке вже бачив? Кров на трупах у маленькій сірій кімнаті, а за вікнами сяє розкішний захід сонця, через який усе в кімнаті здається напрочуд безбарвним і вибляклим — суміш сіро-чорного та цього багряно-червоного і фіолетового, усе, крім лиця перед вікном, воно раптово обертається, і останні промені вмираючого сонця падають на нього — пів-обличчя палахкотить червоним полум'ям, а другу половину — сховано в тіні, аж раптом тишу пронизує високий писклявий голос із саксонським відтінком: «Не зупинятися! Наступні!»

Я обернувся і знову ввімкнув світло. Минули роки, перш ніж я зміг спати без світла, але, навіть коли засинав, моторошні сни змушували мене зриватися на рівні ноги. Й досі щоночі неохоче вимикаю лампу і не люблю спати сам.

Я піднявся і вийшов надвір. За стійкою біля входу стояли Лягманн і Меліков.

— Усе гаразд, — тріумфально повідомив Лягманн. — Ти тільки поглянь! У Владіміра є російська монета, ми нею поставимо печатку. Тут навіть кирилицею написано! Щоб я здох, якщо хтось засумнівається, що то не грецькі ченці наповнювали її в монастирі біля Йордану!

Я глянув, як по корку стікає сургуч, у жовтогарячому сяйві свічки, що стояла поруч, на дерев'яній стійці. «І що це зі мною? — думав я. — Та ж усе вже позаду. Мене врятовано! Там, надворі, вирує життя! Врятовано! Але чи це справді так? Чи мені дійсно вдалося втекти? І від тіней теж?»

— Піду трохи прогулятися, — сказав я. — Голова вже тріщить від англійських слів! Мушу трохи провітритися. Бувайте!

Коли я повернувся, Меліков уже взявся до роботи. Він одночасно працював ким завгодно — деколи швейцаром удень, деколи вночі,

крім того, виконував іще й сотні інших дрібних завдань. Зараз був швейцаром — щоночі протягом усього тижня.

— Де Лягманн? — запитав я.

— Нагорі, в коханої.

— Думаєш, йому сьогодні пощастить?

— Ні. Вона піде з ним і мексиканцем вечеряти. За все платитиме Лягманн. Він завжди був такий?

— Так. Тільки раніше йому щастило більше. Пристрасть до калік і потвор виникла через кульгавість, принаймні так він стверджує. Раніше він був нормальний. Можливо, душа його така ніжна, що він соромиться гарних жінок. Хтозна...

Я побачив, як крізь двері прослизнула чиясь тінь. Худорлява, досить висока жінка з дрібним обличчям. Бліда, сіроока, з темно-русявим волоссям, що здалося мені пофарбованим. Меліков підвівся.

— Наташа Петровна, — промовив він. — Коли ви повернулися?

— Два тижні тому.

Я теж підвівся. Жінка була майже одного зі мною зросту. У вузькому приталеному костюмі вона здавалась аж занадто худорлявою. Говорила швидко, дуже високим і трохи прокуреним голосом.

— Чарку горілки? — запитав Меліков. — Чи віскі?

— Горілки. Але тільки ковточок. Маю знову йти. На фотосесію.

— Так пізно?

— Цілий вечір. Фотограф вільний тільки ввечері. Сукні і капелюхи. Капелюшки. Геть мініатюрні.

Аж тепер я побачив, що Наташа Петровна теж була в капелюсі: округлої форми і без крис, чорне ніщо, яке косо сиділо в її волоссі.

Меліков пішов по пляшку.

— Ви не американець? — поцікавилася дівчина.

— Ні. Я німець.

— Ненавиджу німців!

— Я теж, — відповів я.

Вона здивовано глянула на мене:

— Не сприймайте це особисто.

— Ви теж.

— Я французка. Ви повинні це зрозуміти. Війна.

— Я розумію, — спокійно погодився я.

На мене вже не вперше звалювали відповідальність за гріхи фашистського режиму в Німеччині. Зрештою я збайдужів до цього. Я ж натомість сидів у таборі для інтернованих у Франції, але французів так і не спромігся зненавидіти. Але навряд чи це варто було по-

яснювати. Примітивній здатності так просто ненавидіти чи любити можна хіба що позаздрити.

Меліков прийшов з пляшкою і трьома маленькими чарочками, які він наповнив по самі вінця.

— Я не хочу, — відмовився.

— Ви образилися? — запитала дівчина.

— Ні. Просто зараз не хочеться пити.

Меліков усміхнувся.

— На здоров'я, — виголосив, піднявши келишок.

— Дар богів, — швидким ковтком дівчина вихилила чарку.

Це був геть ідіотичний вибрик — я відмовився, а тепер відступити вже не було як. Меліков підняв пляшку:

— Ще по одній, Наташо Петровно?

— Мегсі, Владіміре Івановічу. Досить! Мушу йти. Au revoir. — Вона подала мені руку. — Au revoir, мосьє.

Я відчув її міцний потиск.

— Au revoir, мадам.

Провівши її, Меліков повернувся:

— Вона тебе розізлила?

— Ні.

— Не зважай. Вона всіх дратує. Хоч і не навмисно.

— Вона не росіянка?

— Росіянка. Але народилась у Франції. Чому запитуєш?

— Певний час я жив серед росіян. Зауважив, що для їхніх жінок ганити чоловіків — це як вид спорту. Їм це подобалося навіть більше, ніж іншим.

Меліков вишкірився:

— Ну, ну! І що поганого в тому, щоб трохи вивести чоловіка з рівноваги? Це точно краще, ніж щоранку гордо натирати ґудзики на його уніформі і чистити йому чоботи, а він потім топтатиметься ними по руках маленьких єврейських дітей.

Я підняв руки вгору:

— Здаюсь! Сьогодні поганий день для німецьких емігрантів. Краще дай мені горілки, від якої я щойно відмовився.

— Добре. — Меліков прислухався. — А ось і вони.

Сходами хтось спускався. Тепер і я почув неймовірно приємний глибокий жіночий голос. То були пуерториканка і Лягманн. Вона ступала попереду і не звертала уваги, іде він за нею чи ні. Не кульгала, ніщо не видавало, що в неї штучна нога.

— Ідуть по мексиканця, — прошепотів Меліков.

— Бідний Лягманн, — промовив я.

— Бідний? — зреагував Меліков. — Та він просто хоче те, чого не має!

Я засміявся:

— Хіба це не єдине, що назавжди закарбовується у пам'яті?

— Бідний ти тоді, коли більше нічого не хочеш.

— А я вважав, що тоді ти стаєш мудрий.

— Сумніваюся. І взагалі, що це з тобою сьогодні? Тобі треба жінку?

— Ні. Загальна втома після небезпеки, що вже минулася, — вискалився я. — Ти мав би таке ще з молодості знати.

— Нам завжди хотілося посидіти разом. А тебе решта емігрантів зовсім не цікавлять.

— Я не хочу згадувати.

— То річ у цьому?

— І я не хочу опинитися в невидимій тюремній атмосфері емігрантів. Я надто добре її знаю.

— Отже, хочеш стати американцем.

— Я ніким не хочу ставати, я хочу врешті-решт кимось бути. Якщо мені дозволять.

— Видатні слова.

— У себе завжди треба вселяти мужність, — мовив я. — Тут ніхто не допоможе.

Ми зіграли партію в шахи. Я програв. Поступово сходилися пожильці, Меліков видавав їм ключі і розносив по номерах пляшки та цигарки. А я сидів собі далі. Справді, що зі мною сталося? Збирався був сказати Мелікову, що хочу винаймати власну кімнату. Навіть не знав, чому в мене виникла ця ідея, — ми не заважали один одному, а Мелікову було байдуже, житиму я в нього чи ні. Мені раптом здалося важливим знову спати самому. На Елліс Айленді я лежав у залі з багатьма іншими, у французькому таборі для інтернованих було так само. Я знав, що, коли опинюся в кімнаті сам, знову почну згадувати про ті часи, що їх краще було б забути. Але нічого не вдієш, не можу ж я все життя уникати цих спогадів.

3

З братами Льові я познайомився, коли косі промені світла зачарували антикварні магазинчики по правий бік вулиці, заливши їх медово-золотистою барвою, а вікна по інший бік уже обплітало павутиння сутінків. Це був момент, що вдихнув у будівлі життя, — мить віддзер-

калення буття завдяки позиченому світлу, оманлива ява, подібна на ту, якою живе намальований над дверима оптики годинник, — він щодня відроджується тієї секунди, коли фальшивий і справжній час збігаються. Я відчинив двері магазину. Один із рудоволосих братів Льові вийшов зі свого акваріума, трохи покліпав очима, чхнув, глянув на ніжні промені сонця, чхнув іще раз, а потім зауважив мене: я саме спостерігав, як антикварний магазинчик перетворюється на печеру Аладіна.

— Красивий вечір, правда? — сказав він у порожнечу.

Я кивнув.

— У вас тут добра бронза.

— Підробка, — відповів Льові.

— То, мабуть, не ваша?

— Чому?

— Бо ви кажете, що це підробка.

— Кажу, що підробка, бо підробка.

— Мужньо, — здивувався я. — як на торговця.

Льові знову чхнув і ще трохи покліпав очима.

— Я купував її як фальшивку. Ми тут завжди чесні!

Коли ще й заяскріли дзеркала, то моєму захопленню від комбінації фальшивого та чесного не було меж.

— Ви не думаєте, що вона все одно могла б бути справжньою? — не вгавав я.

Льові відійшов від дверей і подивився на бронзу, що лежала на американському кріслі-гойдалці.

— Я продам її вам за тридцять доларів, — виголосив він. — У подарунок отримаєте ще й підставку з тикового дерева. Різьблену!

У мене залишилося ще приблизно вісімдесят доларів.

— Можна взяти її на кілька днів? — запитав я.

— Та хоч на все життя беріть, якщо заплатите.

— А на пробу? На два дні.

Льові обернувся.

— Я ж вас не знаю. Якось дав одній жінці дві фігурки з мейсенської порцеляни, мені здалося, що можу їй цілком довіряти. На пробу.

— А її з ними немов вода змила?

— Та ні, повернулася. З розбитими фігурками. У переповненому автобусі якийсь чоловік вибив їх коробкою для інструментів з її рук.

— От лихо!

— Вона плакала так, наче дитину втратила. Або й двох, двійнят. То ж була порцелянова парочка. І що ми могли вдіяти? В неї не було

грошей, щоб за них заплатити. Хотіла тільки на кілька днів взяти, щоб помилуватися. І позлити кількох подруг, граючи в бридж. Усе так по-людському, правда? І що ми могли зробити? Писи пропало. От бачите, чому...

— Бронза так легко не розіб'ється. Особливо якщо вона підробна.

Льові уважно глянув на мене:

— Ви в це не вірите?

Я не відповів.

— Залиште мені тридцять доларів, — запропонував він. — Можете взяти її на тиждень, а потім повернете. Якщо надумаєте її залишити собі і захочете продати, то прибуток поділимо навпіл. Що скажете?

— Просто вбивча пропозиція. Але я пристаю на неї.

Я не був цілком переконаний, що не помиляюся, тому погодився. Бронзову штукенцію поставив у готельному номері. Льові-старший іще встиг мені сказати, що ця річ — із нью-йоркського музею і її там визнали фальшивкою.

Того вечора я залишився вдома. Не засвітив лампу, навіть коли стемніло. Я лежав на ліжку і дивився на бронзу біля вікна. За час перебування у брюссельському музеї я вивчив одне: речі починають говорити лише тоді, коли на них довго дивитися; ті, які говорять відразу, ніколи не бувають найкращими. Прогулюючись нічним музеєм, я деколи брав у свою темну комірчину маленькі речі, щоб краще їх відчути. Серед них часто траплялися бронзові вироби, адже в музеї зберігалася велика колекція древнього китайського спижу, і з дозволу мого рятівника я брав деякі екземпляри до камери своєї самотини. Я мав змогу це робити, бо і сам директор часто брав ці вироби додому, щоб краще їх вивчити, тому, коли якийсь тимчасово зникав, чоловік завжди міг сказати, що він у нього вдома. Так я навчився розрізняти патину, а оскільки щоночі ще й годинами сидів перед музейними вітринами, то ще й трохи опанував фактуру, хоча ніколи й не бачив її кольору за денного світла. Але у мене, мов у сліпого з досконало розвиненими тактильними відчуттями, з часом виробилося щось подібне. Хоч я їм і не довіряв цілком, деколи вони мене не підводили.

Ще в магазині ця бронза видалася мені справжньою на дотик; контури та рельєфи, хоч і надто чітко виділялися, що в очах музейних експертів свідчило не на її користь, на нові, одначе, не скидалися. Лінії були чіткі, і, коли я заплющував очі та довго й дуже повільно їх обмацував, відчуття їхньої автентичності лише посилювалося. Схожу бронзу я знав іще з Брюсселя, там серйозно припускали, що то копія епохи Тан або Мін. Зрештою, китайці вже в епоху Хань, тобто

приблизно з початку нашого літочислення, почали копіювати і закопувати бронзові речі епохи Шан і Чжоу. Тому перевірити патину не було складно, якщо на орнаментах чи на відливку не траплялося маленьких дефектів.

Я поставив бронзу назад на підвіконня. Знадвору долинали металеві голоси помічників кухаря, брязкіт сміттєвих баків і м'який гортанний бас негра, який їх виносив. Раптом навстіж розчахнулися двері. В освітленому чотирикутнику я впізнав обриси покоївки і побачив, як вона відсахнулася.

— Покійник!

— Дурниці, — мовив я. — Я сплю. Зачиніть двері. Я вже розстелив собі ліжко.

— Але ви ж не спите! Що це таке? — Вона помітила бронзу.

— Зелена нічна ваза, — відрубав я. — Хіба не бачите?

— Байдуже, що то! Одне я вам скажу точно: цього я вранці не виноситиму! Точно не я! Самі винесете! Тут туалетів не бракує!

— Добре.

Я знову ліг у ліжко і заснув, хоч спати і не хотілося. Коли прокинувся, стояла глупа ніч. Лише через кілька хвилин зрозумів, де я. Потім побачив бронзовий виріб, і на якусь мить мені здалося, що я знову в музеї. Сів і глибоко вдихнув повітря. «Я вже більше не там, — подумки сказав собі, — мені вдалося втекти, я вільний, вільний, вільний».

Слово «вільний» повторював у ритмі Еміля Куе, повторював і повторював його, тепер уже вголос, але тихо, наполегливо і так довго, аж поки заспокоївся. Відколи я став утікачем, часто прокидався у холодному поті, відтоді мусив так себе заспокоювати. Подивився на бронзу, що останнім відблиском кольору ловила нічне світло, і раптом відчув, що вона жива. Не так, власне, форма, як патина. Сама патина не була мертва, ніхто її не наносив, не створював штучно на шорсткій поверхні за допомогою кислот; вона наростала сама, дуже повільно, століттями, народилася з води, в якій лежала, з надр землі, з якими взаємодіяла, і, можливо, чіткі сині смуги при її основі вказували на фосфорні сполуки, що виникли сотні років тому через контакт із мертвим тілом. Патина слабко поблискувала, так само як і неполірована бронза епохи Чжоу в музеї, — її шпарувата поверхня не поглинала світла, як це буває зі штучно обробленими спижевими виробами, а, навпаки, надавала ніжності шовку-сирцю. Я піднявся і сів до вікна. Майже не дихаючи, сидів так дуже довго, цілком віддавшись самому лише споглядання, що поступово витіснило з моєї голови решту думок.

Я протримав бронзу ще два дні, а потім знову пішов на Третю авеню. Цього разу я застав там іншого брата Льові, схожого на першого, але елегантнішого і сентиментальнішого — наскільки це взагалі можливо для торговця антикваріатом.

— Ви принесли бронзу назад? — запитав він і відразу ж витягнув гаманець, щоб повернути мені тридцять доларів.

— Вона справжня, — відповів я.

Він весело і добродушно глипнув на мене:

— Але з музею її викинули.

— Я переконаний, що вона справжня. Я повертаю, щоб ви її продали.

— А ваші гроші?

— Віддасте їх разом із половиною прибутку. Як і домовлялися.

Льові встромив руку в праву кишеню, витяг звідти десятидоларову купюру, поцілував її і переклав у ліву.

— Можна вас чимсь пригостити? Що б ви хотіли?

— Чому? Ви мені вірите? — Я був приємно вражений, бо вже давно звик, що мені ніхто ніколи не вірив — ні полісмени, ні жінки, ні інспектори з питань імміграції.

— Ні, — радісно відповів Льові-молодший. — Просто я побився об заклад із братом: якщо ви вертаєте бронзу, бо вона фальшива, то п'ять доларів отримує він, а якщо ви її вертаєте, навіть коли вона справжня, то десять виграю я.

— Отже, оптиміст у сім'ї саме ви.

— Фаховий оптиміст. А мій брат — фаховий песиміст. У ці важкі часи ми таким чином розділяємо на двох імовірні ризики. Тепер більше ніхто не може поєднувати у собі і те, й те. Як щодо чорної кави?

— Ви — віденець?

— Так. Віденський американець. А ви?

— Віденець за покликом серця і громадянин світу.

— Добре. Тоді ходімо на каву до Емми, це навпроти. Щодо кави американці — справжні спартанці. Вони або заварюють її на похорон, або готують рано-вранці і на весь день. Для них не проблема по кілька разів підігрівати її на плиті, замість того щоб просто зварити свіжої. Емма такого не розуміє. Вона — чешка.

Ми перейшли через гамірну вулицю. Поливальна машина розхлюпувала навсібіч струмені води. Нас ледь не переїхала фіолетова машина, що розвозила дитячі підгузки. Льові врятувався граційним стрибком. Я побачив, що на ньому були лаковані черевики.

— Ви з братом не однолітки? — запитав я.

— Близнюки. Та для клієнтів ми Льові-старший і Льові-молодший. Мій брат на три години старший. Тому астрологічно він теж Близнюк. А я народився під знаком Рака.

Через тиждень із відрядження вернувся власник фірми «Льо&Ко», експерт із китайського мистецтва. Він ніяк не міг уторопати, чому музей вирішив, що ця бронза — фальшивка.

— Це, звісно, не шедевр мистецтва, — пояснив він. — Але, безсумнівно, це бронзовий виріб епохи Чжоу. Пізнього Чжоу. Якщо точніше, то — перехідного періоду з Чжоу до Хань.

— І скільки вона коштує? — запитав Льові-старший.

— В аукціонному домі Парк-Бернет за неї дали б від чотирьохсот до п'ятисот доларів, але не більше. Китайська бронза нині знецінилася.

— Чому?

— Бо зараз усе знецінилося. Війна. Мало колекціонерів китайської бронзи. Я можу викупити її у вас за триста доларів.

Льові похитав головою:

— Думаю, спершу її треба запропонувати музею.

— Чого це? — здивувався я. — Вона наполовину моя. Чи, може, ще й віддасте її за ті ж п'ятнадцять доларів, за які купили? Це ж глупство!

— Хіба у вас є розписка?

Я спантеличено вирячився на нього. Він підняв руку:

— Зачекайте секундочку, не кричіть. Хай це буде вам наукою. Завжди і на все вимагайте розписку. Колись і зі мною таке сталося.

Я й далі невідривно дивився на нього.

— Я піду до музею і поясню, що вже майже продав бронзу. Тобто розповім усе як є. І знову запропоную її музею, бо Нью-Йорк — це велике село. Принаймні, для торговців антикваріатом. Через кілька тижнів усі вже знатимуть, що сталося. А музей нам завжди потрібний. Саме тому. А вашу частку я вимагатиму відшкодувати.

— Скільки?

— Сто доларів.

— А скільки отримаєте ви?

— Половину того, що заплатять згори. Домовилися?

— Для вас це все просто розвага, я ж ризикнув майже половиною моїх статків заради цієї бронзи.

Льові-старший розсміявся. В його роті було повно золота:

— Крім того, саме ви докопалися до суті. Тепер я вже навіть знаю, як усе сталося. Вони взяли на роботу нового молодого куратора. Той хотів усім показати, що старий нічого не петрав і купував фальшиві

речі. Маю до вас пропозицію: у нашому підвалі багато речей, про які ми майже нічого не знаємо. Врешті-решт, усе знати неможливо. Може б, ви їх передивилися? За десять доларів на день. А якщо вам пощастить, то матимете ще й премії за успішні знахідки.

— То це така моя премія за бронзу?

— Лише частково. Звісно, це тільки тимчасова робота. Ми з братом і самі зможемо керувати бізнесом. То як, домовилися?

— Домовилися, — погодився я, глянувши крізь вітрину на вулицю, де вирував транспортний рух. «Деколи навіть зі страху є користь, — подумав я без зайвих емоцій. — Головне — розслабитися. Якщо надто сильно чіплятися за щось, тебе неодмінно скривдять. Бо життя — мов м'яч. Хоч куди б він скочив, завжди тримає рівновагу».

— П'ятдесят мільйонів вбитих, — мовив Льові-старший. — Сто. Найбільший успіх людство мало саме у масових вбивствах.

У нападі люті він відкусив шматок цигарки:

— Розумієте?

— У Німеччині люди дешеві, — відповів я. — У концтаборах підрахували, що єврей, працездатний і молодий, коштує лише тисячу шістсот двадцять марок. За шість марок вдень його, як трудового раба, дають напрокат німецькій індустрії; прохарчувати його концтабору коштує шістдесят пфенігів. Ще десять пфенігів іде на поступове погашення боргу за одяг. Середня тривалість життя — дев'ять місяців. Прибуток становить понад тисячу чотириста марок. Крім того, раціонально утилізують труп: золоті коронки, колишній одяг, цінні речі, гроші, що він їх брав із собою, волосся. Відраховують лише вартість спалення трупа — дві марки. Загалом близько тисячі шестисот двадцяти марок чистого прибутку. Ще треба вирахувати гроші за нічого не вартих жінок і дітей; отруєння газом і кремація коштують приблизно шість марок. Те ж стосується літніх людей, хворих і таке інше. Отже, якщо заокруглити, все одно залишається щонайменше тисяча двісті марок.

Обличчя Льові стало біле мов крейда.

— Це правда?

— Так підрахували. Офіційні німецькі установи. Але ці суми ще можуть трохи коливатися. Людей убити — не проблема. Хоч як це дивно, найважче позбуватися мертвих. Потрібен час, щоб труп згорів. Закопати десятки тисяч тіл теж нелегко, якщо робити це ретельно. Крематоріїв надто мало. І вночі вони теж не завжди можуть добре працювати. Через ворожі літаки. Бідним фашистам важко доводиться. Вони ж просто хотіли миру, більш нічого.

— Що?

— Саме так. Якби увесь світ робив так, як хотів Гітлер, то ніякої війни б не було.

— Дотепник, — пробурчав Льові. — Дотепник чортів. Шановний, тут не варто дотепами сипати!

Він схилив руду голову.

— І як це все можливо? Ви щось розумієте?

— Ні. Але наказ сам по собі майже завжди безкровний. Саме з цього все й починається. Хто сидить за письмовим столом, той сокири до рук не бере. — Я майже співчутливо глянув на цього приземкуватого чолов'ягу. — Але завжди є люди, котрі виконують накази, особливо в Німеччині.

— Навіть криваві накази?

— Насамперед криваві, оскільки наказ звільняє від відповідальності. Тоді й можна по-справжньому дати волю своїй люті.

Він провів рукою по голові:

— Ви це все пережили?

— Так, — відповів я. — Хотілося, щоб це було не так.

— Але зараз ми стоїмо тут, у магазині на Третій авеню, у мирній післяобідній атмосфері. Як ви це все сприймаєте?

— Не як війну.

— Я не про це. Я про те, що коли таке стається, а люди спостерігають за всім і поводяться так, ніби нічого не сталося.

— Люди так не роблять. Іде війна. Принаймні, для мене — дивна і несправжня. Справжня війна відбувається лише у власній країні. Все решта — несправжнє.

— Але вбивають людей.

— Людська фантазія так далеко не заходить. Вона рахує тільки до одного. Тобто тільки тих, хто поруч.

Задзеленчав дзвоник на вхідних дверях. Жінка у червоній сукні хотіла купити срібний перський келих:

— А чи можна використовувати його і як попільничку?

Я скористався з нагоди і прослизнув до підвалу, що тягнувся навіть і під проїжджою частиною вулиці. Ненавидів такі розмови. Вони здавалися мені наївними і позбавленими сенсу. Це були розмови людей, які не зазнали війни і які думали, що, трохи похвилювавшись, вони вже чимсь допомогли. Це були розмови людей, які ніколи не зазнавали небезпеки.

Підвал віддавав прохолодою, як бомбосховище з усіма вигодами. Бомбосховище якогось колекціонера. Згори долинали приглушений

шум легковиків і гуркіт вантажівок, нагадуючи гул літаків. А картини на стінах зависли, як мовчазний докір з минулого.

До готелю я повернувся пізно ввечері. У великодушному сердечному пориві Льові-старший дав мені п'ятдесят доларів завдатку. Щоправда, за мить він пошкодував про свій вчинок, і я це зауважив. Але через серйозність нашої попередньої розмови він не наважився їх відібрати. Несподівано вигідний для мене поворот подій.

Мелікова в готелі не застав, натомість прийшов Лягманн. Він був, як завжди, схвильований і рясно пітнів.

— То як, усе вдалося? — запитав я в нього.

— Що?

— З лурдською водою?

— З лурдською водою? Ти про йорданську воду! І що означає оце твоє «вдалося»? Тут усе не так просто. Але я просуваюся вперед. Хоча ця жінка скоро мене з розуму зведе. Я весь час плаваю між Сциллою і Харибдою! Це все страшенно виснажує!

— Між Сциллою і Харибдою?

— Та ти ж, мабуть, знаєш. Це з грецької міфології. Відома скеляста пастка для моряків. І мені постійно треба уникати й уникати перешкод, інакше я труп! — Він зацьковано подивився на мене. — Якщо ця жінка якнайшвидше мені не віддасться, я стану імпотентом. Ти ж знаєш, як сильно я комплексую. Нічні жахіття знову переслідують мене. Я прокидаюся від власного крику, мокрий від поту. Ти ж знаєш, що ці бандити хотіли мене каструвати. Ножицями, не ножем. І всі аж падали зо сміху! Якщо я найближчим часом не пересплю з якоюсь жінкою, мені снитиметься, що їм це вдалося. Це жахливі сни! Там усе мов насправді! Навіть коли я зриваюся з ліжка, їхній регіт і далі дзвенить у моїх вухах.

— То переспи з повією.

— Я так не можу. Тим більше що я вже майже імпотент. З жодною нормальною жінкою у мене нічого не виходить. Це тим бандитам уже вдалося.

Лягманн прислухався.

— Вона вже йде. Ми вечерятимемо у «Блу Риббон», їй подобається печеня з яловичини. Ходімо з нами! Можливо, ти вплинеш на неї. Ти ж красномовний.

Зі сходів долинув приємний жіночий голос.

— Мені ніколи, — відмовився я. — Але, можливо, ця жінка комплексує через ампутовану ногу так само, як ти через свої шрами.

— Ти так думаєш? — Лягманн випростався. — Ти справді так думаєш?

Звісно ж, я нічого не думав, а просто собі пасталакав, щоб його потішити. Але, побачивши, як він розхвилювався, прокляв свій дурний язик, я ж бо знав від Мелікова, що вона спить із мексиканцем. Але додати я вже не міг нічого. Лягманн накульгував у протилежному напрямку, нічого не чуючи.

Я пішов у свій номер, але світла не вмикав. У кількох вікнах навпроти світилося, в одному з них я побачив чоловіка. Голий і волосатий, він стояв перед дзеркалом і наносив макіяж. А потім надягнув світло-блакитне трико, згори — бюстгальтер, у який напхав туалетного паперу. Він так захопився, що забув засунути штори. Я вже кілька разів спостерігав за ним, це був дуже сором'язливий дядько, проте у жіночому одязі він перетворювався на зухвальця. Часто вбирався у вечірні сукні та надягав м'які капелюхи. Поліція знала про нього, його зареєстрували як невиліковного. Я спостерігав за ним, аж поки мене охопила меланхолія; вона накотилась би на кожного, хто побачив би такий спектакль. Тому я пішов униз, щоб дочекатися Мелікова.

4

Лягманн дав мені адресу Гаррі Кана. Про його легендарні подвиги я чув іще у Франції. Він був іспанським консулом у Провансі саме тоді, коли формально закінчилася німецька окупація цього регіону, а поставлене Гітлером французьке правління у Віші чинило щоразу менший спротив щоденним нападам німців. Одного дня у Провансі під іменем Рауля Теньє з'явився Кан з іспанським дипломатичним паспортом у кишені. Ніхто не знав, звідки в нього взявся той паспорт. Одні казали, що то — французький документ, зареєстрований в Іспанії, а Кан — віце-консул у Бордо; інші стверджували, що на власні очі бачили, що той паспорт — справжній, та ще й іспанський. Кан не казав нічого, він просто діяв. Їздив машиною з дипломатичним прапорцем на радіаторі, носив елегантні костюми і був безсоромно холоднокровний. Він поводився так блискуче, що навіть емігранти повірили в його справедливість. Хоча, коли подумати, справжнього в ньому не було нічого.

Кан вільно пересувався всією країною. Найпікантніше було те, що він їздив як представник іншого диктатора, який не чув про нього ні сном, ні духом. Так він перетворився на легендарного добродійника. Оскільки на його автомобілі майорів дипломатичний прапорець, то він, принаймні на той час, мав певний захист. Питомо єврейську зовнішність

він гордовито списував на свою іспанську кров, а, щойно його зупиняли — чи есесівські патрулі, чи німецькі солдати, — він одразу атакував, і ті швидко втрачали впевненість і відступали, щоб не заробити прочухана від начальства. Кан швидко второпав, як сподобатися німцеві: гаркнути на нього добряче, і він уже твій навіки. Фашистську Іспанію на чолі з Франко вважали дружньою до Гітлера. Оскільки кожна диктатура породжує страх та вагання також і у власних, насамперед залежних, лавах, бо трактує поняття права суб'єктивно, роблячи його небезпечним навіть для особистих учинків, якщо ці вчинки не збігаються з певними перепадистими поглядами, то Кан зумів це боягузтво, яке разом із брутальністю є логічним наслідком будь-якої тиранії, використати на власну користь.

Кан був учасником руху Опору. Цілком імовірно, що гроші брав саме звідти, як і автівку, а головне — бензин, що його завжди мав удосталь, незважаючи на дефіцит. Кан перевозив агітки, перші підпільні газети, маленькі двосторонні памфлети. Я навіть знав випадок, коли німецький патруль зупинив його, збираючись обшукати машину, в якій він саме перевозив стоси нелегальної літератури. Кан зчинив такий ґвалт, що патрульні відступили так швидко, наче побачили гадюку. Втім, Канові цього було вочевидь замало. Він погнався за есесівцями і поскаржився на них на найближчому посту — звісно ж, попередньо позбувшись усіх нелегальних пакунків. Він навіть домігся, щоб німецький офіцер перепросив у нього за своїх нетямущих солдат. Угамувавшись, Кант урешті-решт покинув пост — віддав честь, як і годилося фалангісту, і почув у відповідь бадьоре «Гайль Гітлер!» Уже згодом він зауважив, що в машині лишилося ще два пакунки.

Час від часу в Кана з'являлися і незаповнені іспанські паспорти. Він урятував життя багатьом емігрантам, яких розшукувало гестапо, допомігши їм перейти кордон у Піренеях: примудрявся переховувати цих людей у французьких монастирях, аж поки траплялася нагода їх евакуювати. Я знав два випадки, коли Канові вдалося запобігти насильному поверненню емігрантів до Німеччини. У першому випадку він переконав фельдфебеля, що Іспанія дуже зацікавлена в полоненому, бо той прекрасно володіє мовами і його хочуть вишколити на агента-розвідника та послати в Англію; в другому діяв за допомогою коньяку і рому, а потім пригрозив охоронцям доносом, оскільки вони погодилися на підкуп.

Коли Кан раптово зник, плітки, наче зграя ворон, рознеслися серед емігрантів. Кожен знав, що ця кампанія однієї людини може закінчитися лише смертю. А Кан дедалі сміливішав і сміливішав, немов

кидаючи виклик самій долі. Але враз усе стихло. Я припускав, що в якомусь концтаборі фашисти давно вже забили його до смерті чи, мов оббіловану тушу, повісили на гак для м'яса, — поки не почув від Лягманна, що Кан утік.

Я зустрів його в магазині, де по радіо саме транслювали промову президента Рузвельта. Неймовірний гамір долинав крізь відчинені двері аж надвір. Перед вікном стояли люди і слухали. Я спробував поговорити з Каном, але зрозумів, що це неможливо, — хіба що кричати. Ми порозумілися жестами. Він скрушно стенув плечима, вказав на радіо, на юрбу й усміхнувся. Я збагнув: для нього важливо, щоб люди слухали промову Рузвельта, та й сам він не хотів пропустити її через мене. Я сів біля вікна, дістав цигарку і почав слухати політика, який подбав про те, щоб ми змогли приїхати до Америки.

Кан був худорлявий, чорноволосий, із великими чорними блискучими очима. Ще молодий, не більше тридцяти. Обличчя не видавало сміливих життєвих учинків; у його рисах проступала така задума і щирість, що він радше скидався на поета. Рембо і Війон теж були поетами; тільки поетові могло спасти на думку все те, що він витворяв.

Гучномовець раптово замовк.

— Даруйте, — вибачився Кан, — я мав дослухати промову до кінця. Бачили тих людей на вулиці? Частина з них ладна його просто вбити, у нього багато ворогів. Дехто вважає, що він втягнув Америку у війну, і докоряє йому за американські втрати.

— За ті, що в Європі?

— Ще й за ті, що в Тихому океані. Щоправда, японці вже зняли з нього всю відповідальність. — Кан поглянув на мене уважніше. — А хіба ми вже колись не бачилися? Можливо, у Франції?

Я пояснив йому мою проблему.

— І коли ви мусите виїхати? — запитав він.

— За два тижні.

— Куди?

— Гадки не маю.

— До Мексики, — сказав він. — Або до Канади. З Мексикою простіше, уряд там чуліший, вони прихистили вже іспанських вигнанців. Треба буде довідатися в посольстві. А які у вас документи?

Я розповів. Усмішка осяяла його лице.

— Завжди одне й те ж, — пробурмотів він. — Хочете зберегти свій паспорт?

— Я змушений. Це єдиний мій документ. Якщо зізнаюся, що він несправжній, мене кинуть за ґрати.

— Можливо, вже й не кинуть. Але вам від цього не полегшає. Маєте якісь плани на сьогоднішній вечір?

— Ні, жодних.

— Тоді зайдіть по мене о дев'ятій. Нам потрібна допомога. І є місце, де її можна знайти.

Кругле червонощоке обличчя з великими очима і дико скуйовдженим волоссям світилося добродушно, мов місяць.

— Роберте, — видихнула Бетті Штайн. — О, Боже, звідкіля ви тут узялися? Відколи ви тут? Чому я про вас нічого не чула? Ви ж могли бодай звісточку якусь надіслати! Але, звісно, у вас купа важливіших справ, ніж думати про мене. Типово як на...

— То ви знайомі? — зацікавився Кан.

Складно уявити, щоб хтось із учасників цього великого переселення народів не знав Бетті Штайн. Вона була матір'ю емігрантів, так само як раніше, у Берліні, — опікункою невідомих акторів, художників і письменників. Мала м'яке серце, прихильне до всіх і до кожного, хто цього потребував. Її милосердя вистачало на всіх; всеосяжність її натури межувала з тиранією. Або ти їй належав цілком, або ставав ворогом.

— Ви ж бачите, що знайомі, — звернувся я до Кана. — Кілька років ми не бачилися, і вже з порога вона мені докоряє. Тут нічого не вдієш, це у неї в крові. Російська кров.

— Майже. Я народилася у Бреслау, — пояснила Бетті Штайн. — І досі цим пишаюся.

— Це ж треба, які доісторичні забобони існують, — спокійно відказав Кан. — От і добре, що знайомі. Нашому другові Россу треба допомогти.

— Россу?

— Так, Бетті, Россу, — відповів я.

— Він помер?

— Так, Бетті, а я успадкував його ім'я.

— Розумію.

Я пояснив їй ситуацію. Вона відразу погодилася мені допомогти і завзято заходилася обговорювати різні варіанти з Каном, якого тут як героя руху Опору й досі глибоко поважали. А я тим часом роззирнувся довкола. Кімната була невелика, але цілком відповідала характеру Бетті. На стінах висіли прикріплені кнопками фотографії, що рясніли надмірно екзальтованими присвятами. Я прочитав імена, багато хто з цих людей уже помер. Шестеро так і не виїхали з Німеччини, а один навіть туди повернувся.

— Чому фотографія Форстера теж у чорній рамці? — запитав я. — Він живий.

— Бо Форстер повернувся до Німеччини. — Бетті обернулася до мене. — Ви знаєте, чому він повернувся?

— Бо він не єврей, тужив за батьківщиною, — мовив Кан. — Ще й англійської не знав.

— Ні, причина інша. Просто в Америці не роблять його улюбленого зеленого салату, — тріумфально оголосила Бетті. — Тому він впадав у меланхолію.

У кімнаті почувся приглушений сміх. Ці емігрантські жарти я вже давно знав — поєднання іронії з розпачем. Такі існували і про Ґеринґа, Ґеббельса та Ґітлера.

— То чому ви просто не зняли його фото? — запитав я.

— Бо я його попри все люблю, до того ж він — великий актор.

Кан засміявся.

— Бетті, як завжди, об'єктивна, — сказав він. — Коли це все нарешті скінчиться, вона перша скаже про наших колишніх друзів, які зараз саме пишуть антисемітські книжки й отримують ранги оберштурмфюрерів, мовляв, вони так чинили, щоб урятувати євреїв чи щоб запобігти чомусь іще гіршому! — Він потріпав її скуйовджене волосся. — Бетті, хіба не так?

— Коли хтось перетворюється на свиней, це не означає, що й ми маємо поводитися по-свинському, — різко відповіла Бетті.

— Це саме те, на що вони розраховують, — спокійно зауважив Кан. — А також на те, що по закінченні війни, після останнього ж пострілу, американці пришлють поїзди з салом, маслом і м'ясом для бідних німців, які всього лише хотіли їх знищити.

— А як ви думаєте, що робитимуть німці, якщо виграють війну? Теж роздаватимуть сало? — запитав хтось і закашлявся.

Я промовчав, бо вже по зав'язку наївся таких розмов. Тому взявся знову роздивлятися фотографії.

— Перелік покійників Бетті, — мовила тендітна, дуже бліда жінка, яка сиділа на лавці під фотографіями. — Ось це фото Гаштенекера.

Я пригадав. Французи кинули його в табір для інтернованих разом із рештою емігрантів, яких їм вдалося схопити. Гаштенекер був письменником і знав, що, втрапивши до рук фашистів, загине. Він знав і те, що табори для інтернованих обшукують гестапівці. І коли німці були за кілька годин ходи від табору, наклав на себе руки.

— Стара французька недбалість, — гірко зронив Кан і додав: — Начебто і не бажають тобі зла, але зрештою можеш врізати дуба.

Я пригадав, як в одному таборі Кан змусив коменданта звільнити п'ятьох емігрантів: так на нього напосів, що той, хто усе життя прикривав власну нерішучість щитом офіцерської честі, врешті-решт поступився і вночі відпустив на волю біженців, яким загрожувала певна смерть. Ситуацію ускладнювало ще й те, що в таборі перебувало кілька нацистів. Кан переконав коменданта відпустити спершу їх, інакше гестапівці заарештують його, перевіряючи табір. А потім використав це звільнення нацистів як спосіб тиску на коменданта, пригрозивши, що донесе на нього керівництву у Віші. Він назвав це поетапним моральним шантажем. Це подіяло.

— Як ви вибралися з Франції? — запитав я Кана.

— Цілком спокійно, як на ті часи. А як на теперішні, то просто дивовижно. Поступово гестапо почало щось пронюхувати. Якось моє нахабство перестало діяти, так само як сумнівний титул віце-консула. Мене заарештували і наказали роздягтися. У такий давній спосіб вони хотіли визначити, чи я єврей, чи обрізаний. Я відмовлявся, скільки міг, пояснюючи, що тисячі християн теж обрізані, що в Америці — це практично всі чоловіки. Що більше відмовок я знаходив, то задоволеніше вишкірювалися мисливці. Вони викрили єврея! Їм подобалося спостерігати, як судомно здригається моє тіло. Врешті-решт я в розпачі замовк, і тоді командир, на вигляд — старий учитель в окулярах, цинічно сказав: «А тепер, єврейська наволоч, спускай свої штани, показуй своє обрізане причандалля! Тоді ми його відчикрижимо і запхаємо до твого юдейського рота!» Його підлеглі, вродливі чоловіки з білявим волоссям, утішено зареготали. Я роздягнувся, і їм аж заціпило: я не був обрізаний! Мій батько був прогресивний єврей і вважав, що в помірному кліматі це не обов'язково.

Кан усміхнувся.

— Розумієте, в чому трюк? Якби я роздягнувся відразу, це не справило б такого враження. А так — вони були просто ошелешені і навіть знічені. «Чому ви не сказали відразу?» — запитав «старий учитель». «Що саме?» — «Що ви не єврей».

На щастя, через той пост до Німеччини їхали ще й двоє нацистів, яких відпустили з моєї ініціативи. Знову ж таки, ще один дивовижний збіг обставин, без якого я б уже давно загинув. Вони поклялися всіма святими, що я — друг фашистів: колись же їх відпустив. Це й мало вирішальну роль. Я ж намагався бути мовчазним і похмурим, а потім іще й зронив кілька імен, тому вони, на щастя, не зробили того, чого я остерігався: не відправили мене далі, у вищі інстанції. Вони боялися, що за це непорозуміння отримають на горіхи. І були майже вдячні, коли я по-

обіцяв про все забути, — тому з полегкістю мене відпустили. Я ж утік дуже далеко, аж до Лісабона. Важливо зрозуміти, коли далі ризикувати вже не варто. Це відчуття схоже на перший легкий напад стенокардії, Angina pectoris латинською. Спершу в тебе виникає легеньке поколювання, неприємні відчуття, але це — щось інше, до цього треба прислухатися. Наступний напад може бути смертельний.

Ми сиділи в напівтемряві його магазину.

— Це ваша крамниця?

— Ні. Я тут працюю. З мене вийшов хороший продавець.

— Вірю на слово.

За вікном пливла ніч великого міста, з освітленими вулицями і потоками людей. Здавалося, невидима шибка захищає нас не тільки від шуму — виникало відчуття, що ми сидимо в печері.

— Поночі навіть цигарки не смакують, — сказав Кан. — Хіба не було б чудово, якби у темряві людина не відчувала і болю?

— Навпаки, тоді біль дужчає, бо боїшся більше. От тільки кого?

— Себе. Власних вигадок. Але боятися треба не себе, а інших.

— Це теж вигадка.

— Ні, — спокійно сказав Кан. — У це вірили до 1918 року. З 1933 року знають, що це не так. Культура — тонкий шар, його може змити навіть дощ. Цього нас навчив народ поетів і мислителів. Народ той вважався високоцивілізованим. Перевершив Аттилу і Чингісхана. Аж раптом його люди з радісними вигуками на вустах перетворилися на варварів.

— Можна ввімкнути світло? — запитав я.

— Звісно.

Линули потоки немилосердного електричного світла, мружачись, ми глянули один на одного.

— Дивовижно, де тільки можуть опинитися люди, — сказав Кан, витягуючи маленького гребінця, щоб розчесати волосся по обидва боки проділу. — Але найголовніше, що кожен урешті-решт десь опиняється і може все почати спочатку. Головне — не чекати. Решта... — він повів рукою, — чекають. Чого? Що заради них час повернеться назад? Бідолахи! А ви що робите? Вже знайшли щось?

— Допомагаю сортувати речі в антикварній крамничці.

— Де? На Другій авеню?

— На Третій.

— Не має значення. Це безперспективно. Спробуйте почати власну справу. Навіть якщо ви просто продаватимете каміння. Чи шпильки для волосся. Я теж працюю у вільний час. Але тільки на себе.

— Хочете стати американцем?

— Я хотів стати австрійцем, потім чехом. Але, на жаль, німці захопили обидві ці країни. Далі я хотів стати французом — із тим же успіхом. Тепер мені цікаво, чи доберуться німці ще й до Америки.

— А мені цікаво, через який кордон мене змусять виїхати через десять днів.

Кан похитав головою.

— Поки що невідомо. Бетті роздобуде для вас рекомендації від трьох відомих емігрантів. Фойгтванґер міг би вам теж таку написати, але вона тут нічого не вартуватиме. Він належить до надто лівих сил. Америка хоч і уклала союз із Росією, але не аж так, щоб схвалювати комунізм. Генриха і Томаса Манна цінують тут найбільше, але найцінніші рекомендації — від корінних американців. Знаю одного видавця, який хоче опублікувати мої спогади. Я ніколи їх не записуватиму, але він може дізнатися про це і через два роки. Він цікавиться емігрантами. Можливо, відчуває, що матиме з них зиск. Зиск у поєднанні з ідеалізмом — безпрограшна комбінація. Я завтра йому подзвоню. Скажу, що ви один із тих людей, яких я витягнув із Ґюрсу.

— Я був у таборі Ґюрс, — сказав я.

— Справді? Втекли?

Я кивнув:

— Підкупив охорону.

Кан пожвавішав.

— Це добре! Ми знайдемо для вас кілька свідків. Бетті знає купу людей. Пригадуєте когось, хто теж виїхав до Америки?

— Містере Кан, — відповів я, — Америка була для нас землею обітованою. Тоді наші думки так далеко за межі Ґюрсу не виходили. І я не привіз із собою жодних документів.

— Нічого. Ми щось для вас знайдемо. Головне — продовжити ваше перебування тут. Скажімо, на кілька тижнів. Чи місяців. Оскільки часу обмаль, нам потрібен адвокат. Ми знаємо досить багато емігрантів, колишніх адвокатів. Бетті б це легко владнала. Але часу зовсім мало, тому нам потрібен американський адвокат. Бетті і з цим дасть раду. А гроші у вас є?

— На десять днів.

— Це гроші на життя. А гроші на адвоката ще треба буде десь дістати. То не мала би бути дуже велика сума. — Кан усміхнувся. — Емігранти поки що тримаються купи. Біда згуртовує людей краще, ніж щастя.

Я подивився на Кана. Його бліде, змарніле обличчя якось аж потемніло.

— Порівняно зі мною у вас є перевага, — сказав я. — Ви — єврей. І за нікчемною програмою тих нелюдів не належите до їхньої нації. Я ж не удостоївся такої честі. Я — частина того народу.

Кан обернувся до мене.

— Ви належите до їхньої нації? — запитав іронічно. — Впевнені?

— А ви ні?

Кан мовчки розглядав мене. Стало незатишно.

— Я мелю дурниці, — врешті-решт озвався я, щоб перервати тишу. — Сподіваюся, що одне з одним немає нічого спільного.

Кан далі розглядав мене.

— Мій народ... — почав було, але похопився. — Я теж починаю говорити дурниці. Ходімо! Зробімо не по-єврейському, випиймо разом пляшку шнапсу.

Я не хотів пити, але й відмовитися не міг. Кан здавався зосередженим і спокійним, таке ж враження на мене справив колись Йозеф Бер у Парижі, коли я був надто змучений, щоб цілу ніч із ним пиячити, натомість уранці знайшов його, повішеного, у жалюгідному готельному номері. Люди без коріння дуже нестабільні, кожен випадок має для них вирішальну роль. Якби того вечора у Бразилії, коли Штефан Цвейґ і його дружина вкоротили собі віку, вони могли з кимось поговорити, бодай по телефону, то, можливо, нічого б не сталося. Але він опинився на чужині серед незнайомих людей, до того ж припустився фатальної помилки — записував спогади, замість того щоб уникати їх, як чуми. Вони затопили, аж захлеснули його. Тому я теж страшенно боявся спогадів, особливо коли не мав роботи. Я знав, що потрібно щось робити, я хотів за щось узятися, і усвідомлення цього тиснуло на мене тяжким каменем. Але насамперед мала закінчитися війна, щоб я повернувся до Європи.

Я повернувся до готелю, він здався мені ще похмурішим, ніж завжди. Вмостившись у старомодному вестибюлі, вирішив чекати на Мелікова. Спершу не зауважив нікого, аж раптом почув чиїсь приглушені ридання. У кутку, біля підставки з квітами, сиділа жінка. У тьмяному світлі я ледь упізнав Наташу Петровну.

Мабуть, вона теж чекала на Мелікова. Її плач нервував мене. Від алкоголю паморочилося в голові, тому я ще трохи почекав, а потім підійшов до неї:

— Чи можу я вам допомогти?

Вона не відповіла.

— Щось сталося? — запитав я.

Вона похитала головою.

— Чому мало щось статися?

— Ви плачете.

— І тому щось сталося?

Я глянув на неї.

— Але ж має бути якась причина, через яку ви плачете?

— Справді? — зронила вона з несподіваною ноткою ворожості.

Я б залюбки пішов геть, але моя захмеліла голова не дозволила цього зробити.

— Завжди існує якась причина, — сказав я врешті-решт.

— Невже? А хіба не можна плакати просто так? Хіба все завжди повинно мати якусь причину?

Я б не здивувався, якби вона сказала, що тільки для дурних німців на все завжди має бути якась причина. Навіть чекав цих слів.

— А з вами такого не буває? — спитала вона натомість.

— Я припускаю, що таке трапляється.

— Отже, з вами такого не буває?

Я міг би їй пояснити, що, на жаль, причин у мене завжди було аж занадто багато. А гадка про те, що можна плакати просто так, без жодної причини, тільки через світову скорботу чи меланхолійний настрій, вочевидь могла виникнути лише в іншому, ніжнішому столітті.

— Мені не випадало такої нагоди, — відповів я.

— Атож. Чого б то вам плакати.

«Починається, — подумав я. — Білорусія іде в наступ».

— Перепрошую, — пробурмотів і вже хотів помалу втікати. Причіпки заплаканої жінки — це останнє, чого мені зараз хотілося.

— Знаю, — промовила вона гірко. — Війна. Смішно плакати просто так. Але я плачу. Плачу навіть, коли навколо гримлять сотні битв.

Я зупинився.

— Розумію вас. І до чого тут війна? Якщо поріжеш палець, то він не болітиме менше від усвідомлення, що десь вбивають сотні тисяч людей.

«І чого я мелю такі дурниці? — подумав я. — Чого не дам спокій цій істеричці — нехай собі плаче, скільки заманеться? Чому я нікуди не йду?» Але так і стояв мов укопаний, наче вона — остання людина на цій планеті. Аж раптом зрозумів: я не хотів залишатися сам.

— Усе марно, — сказала вона. — Усе, буквально все, що ми робимо! Всі ми помремо, ніхто не уникне смерті!

О, Господи! Тільки цього ще й бракувало! Мовив:

— Тут є багато варіантів. Усе залежить від того, як довго їй вдається уникнути.

Вона не відповіла.

— Хочете щось випити?

— Ненавиджу цю кока-колу, — відповіла Наташа. — І що тут за гидоту п'ють!

— А як щодо горілки?

Вона підняла голову.

— Горілка? А де ви знайдете тут горілку, якщо Мелікова нема в готелі? І де це він подівся? Чому досі не прийшов?

— Не знаю. Але горілка є в моєму номері. Можу принести.

— Прекрасна ідея, — сказала Наташа Петровна і потім додала фразу, що нагадала мені відразу про всіх росіян, яких я зустрічав у житті: — І чому вона не виникла у вас раніше?

Я взяв у себе залишки горілки і нехотя пішов назад. Можливо, невдовзі прийде Меліков і я зможу з ним грати в шахи, аж поки заспокоюся. Від Наташі Петровни я не чекав нічого виняткового.

Коли підійшов до столика, мені здалося, що переді мною геть інша людина. Сльози висохли, обличчя напудрене і усміхнене.

— Чому ви п'єте горілку? — запитала вона. — Хіба на вашій батьківщині її п'ють?

— Ні, — відповів я. — У Німеччині п'ють пиво та шнапс. Але я стер із пам'яті свою батьківщину і не п'ю ні пива, ні шнапсу. Та й горілки п'ю не так уже й багато.

— Що ж ви тоді п'єте?

«І що за безглузда розмова?» — подумав я і сказав:

— Те, що є. У Франції я пив вино.

— Франція, — мовила Наташа Петровна. — І що тільки німці з неї зробили!

— Мене там не було. Тоді я саме сидів у французькому таборі для інтернованих.

— Звісно! Як ворог!

— А перед тим я сидів у німецькому концтаборі. І теж як ворог.

— Не розумію.

— Я теж не розумію, — відповів я роздратовано.

Якийсь нещасливий випав день. Я весь час крутився у замкнутому колі й ніяк не міг із нього вирватися.

— Хочете ще чарку? — запитав я. Нам справді не було про що говорити.

— Дякую. Більше не треба. Я сьогодні вже досить багато випила.

Я мовчав. Почувався жалюгідно. Здавалося, що я скрізь і водночас ніде.

— Ви тут живете? — спитала Наташа Петровна.

— Так. Тимчасово.

— Тут усі тимчасово. Але дехто залишається назавжди.

— Можливо. Ви теж тут жили?

— Так. Але потім переїхала. Краще б я ніколи звідси не вибиралася. Але ще краще, аби ніколи сюди не приїздила, до цього Нью-Йорка.

Я був надто втомлений, щоб підтримувати розмову. До того ж чув уже занадто багато історій про видатні й звичайні життя, щоб це мене могло зацікавити. Геть нецікаво було слухати жінку, яка бідкалася, що опинилася в Нью-Йорку. Така людина належала до іншого світу, світу тіней.

Наташа Петровна підвелася.

— Мені пора.

На якусь мить я запанікував.

— Ви не дочекаєтеся Мелікова? Він уже зовсім скоро прийде.

— Я так не думаю. Прийшов Фелікс, який його заміняє.

Аж тепер я побачив маленького лисого чоловіка. Він стояв перед дверима і курив.

— Дякую за горілку, — сказала Наташа, глянувши на мене сірими, майже прозорими очима, а потім додала: — Дивовижно, як мало часом потрібно, щоб допомогти комусь. Достатньо буває навіть геть незнайомої людини.

Кивнула мені і пішла. Наташа була навіть вища, ніж я думав. Її кроки лунали на дерев'яній підлозі лунко і завзято, наче вона чавила щось ногами. Вони не пасували до гнучкої худорлявої постаті, яка легенько похитувалася під час ходи.

Я закоркував пляшку і підійшов до дверей, де стояв заступник Мелікова, Фелікс.

— Феліксе, як справи? — запитав я.

— Та так, як завжди, — відповів він не зовсім привітно і глянув на вулицю. — Хіба буває інакше?

Я подивився, як мирно та спокійно він курить, і мене охопила несамовита хвиля заздрості. Його запалена цигарка раптом стала для мене символом усього миру в світі.

— На добраніч, Феліксе, — попрощався я.

— На добраніч. Може, чогось бажаєте? Води, цигарок?

— Ні, Феліксе, дякую.

Я відчинив двері свого номера. Потужною хвилею мене захлиснув потік минулого, наче тільки й чекав, коли я повернуся. Я впав на ліжко і втупився у сірий прямокутник вікна. Не мав на це ради: переді мною виникало безліч облич, деяких уже не було серед живих, я беззвучно волав про помсту і знав, що все намарно, я хотів когось задушити, але не знав кого. Єдине, що я міг, — це чекати, а потім зауважив, що мої долоні мокрі, я плакав.

5

На адвоката я чекав цілу годину. Припускаю, це давня тактика, щоб клієнти ставали поступливіші. Але моя поступливість була йому ні до чого. Я гаяв час, роздивляючись двох клієнтів у передпокої. Один ремиґав жуйку, інший намагався звабити секретарку, запрошуючи її під час обідньої перерви на каву. Дівчина ж тільки хихотіла. І правильно. У чоловіка були вставні зуби, а на короткому грубому мізинці з обгризеним нігтем вилискував маленький діамантовий перстень. Навпроти секретарчиного столу, між двох кольорових гравюр зі сценами нью-йоркського вуличного життя, у рамці висів плакат із одним-єдиним словом: Think! Цю виразну коротку вимогу — думати — я бачив уже не раз, а в коридорі готелю «Ройбен» навіть у геть неочікуваному місці: перед туалетом. Це було найбільш прусським серед усього, що я встиг побачити в Америці.

Адвокат був кремезним чолов'ягою з широким плескатим обличчям, на носі — окуляри в золотій оправі. Мав на диво різкий голос і, вочевидь, чудово це усвідомлював, тому намагався надати йому глибини і в результаті майже шепотів.

— Ви емігрант? — прошепотів він і втупився в лист, що його вочевидь написала Бетті.

— Так.

— І, звісно ж, єврей.

Я мовчав, тому він підвів голову.

— Єврей? — повторив він нетерпляче.

— Ні.

— Як? Ви — не єврей?

— Ні, — відповів я здивовано. — А чому ви запитуєте?

— Я не працюю на німців, які хочуть в Америку, але не є євреями.

— А чому ні?

— Не думаю, що вам це треба пояснювати, містере.

— Пояснювати не треба. Але й не треба було змушувати мене чекати цілу годину, щоб це повідомити.

— Пані Штайн не написала мені, що ви — не єврей.

— Схоже, німецькі євреї толерантніші за американських, — кинув я роздратовано. — Дозвольте і мені поставити запитання: а ви єврей?

— Я — американець, — відповів адвокат голосніше і на вищому регістрі. — Я не захищаю нацистів.

Я розсміявся:

— То для вас кожен німець — нацист?

Голос його ставав дедалі голосніший і вищий.

— Хай там як, кожен німець — це потенційний нацист.

Я знову розсміявся.

— А кожен єврей — це потенційний убивця.

— Що? — адвокат перейшов на пронизливий фальцет.

Я показав на плакат, такий же як і в передпокої, тільки з золотими літерами: Think!

— Як і кожен велосипедист, — пояснив я. — Власне кажучи, це старий жарт 1919 року. Коли одні казали, що євреї винні у війні, їм відповідали: «Велосипедисти теж». — «А чому велосипедисти?» — дивувалися перші. «А чому євреї?» Але так було 1919-го. Тоді у Німеччині ще можна було думати, хоча це вже й ставало небезпечно.

Я чекав, що адвокат мене зараз вижене. Натомість на його обличчі засяяла широка усмішка і воно ще дужче поширшало.

— Непогано, — зауважив він глибоким голосом. — Такого жарту я ще не чув.

— Жарт старий, — відповів я. — Тепер у Німеччині не жартують, а стріляють.

Адвокат знову посерйознішав:

— У нас фатальна слабкість на анекдоти. І все одно я наполягаю на своєму.

— Я теж.

— Ви можете це довести?

— Навіть краще за вас. Євреї покинули Німеччину, бо не мали іншого вибору — інакше б їх переслідували. Але це ще не доводить, що вони б виїхали, якби їх не переслідували. А неєвреї, які покинули Німеччину, зробили це тільки тому, що ненавиділи режим.

— За винятком шпигунів і провокаторів, — зазначив адвокат сухо.

— У шпигунів і провокаторів завжди першокласні посвідчення.

Адвокат почухався під столом.

— Хіба теза про те, що не всі євреї були б проти нацистського режиму, не доводить ваших антисемітських поглядів? — запитав він.

— Можливо. Але тільки не в середовищі євреїв. І ці погляди навіть не мої, а моїх єврейських друзів.

Я підвівся. Обридло це дурнувате жонглювання словами. Ніщо не виснажує більше, ніж коли хтось хоче продемонструвати тобі свій розум, надто якщо демонструвати нема чого.

— У вас є тисяча доларів? — спитало широке обличчя.

— Ні, — відповів я різко. — У мене й сотні зараз немає.

Він дав дійти мені майже до дверей, а потім поцікавився:

— А як ви збиралися платити?

— Мої знайомі хотіли мені допомогти. Але краще я знову сяду в табір для інтернованих, ніж проситиму в них таку суму.

— Ви вже сиділи в такому?

— Так, — відказав я роздратовано. — Навіть у Німеччині. І там вони називаються інакше.

Я вже чекав, як цей усезнайко візьметься розповідати, що в концтаборах сидять кримінальні авторитети і справжні злочинці, — загалом, це так і було. Тоді б я вже не зміг стриматися. Але до цього не дійшло. За його спиною щось рипнуло, і залунало меланхолійне: ку-ку, ку-ку — дванадцять разів. Це був шварцвальдський годинник із зозулею; мелодія, якої я не чув з дитинства.

— Як мило, — вирвалося у мене саркастично.

— Подарунок моєї дружини, — збентежено поквапився відповісти адвокат. — Весільний подарунок.

Я ледь стримався, щоб не спитати, чи й цей годинник — антисемітський. Але схоже, що ця зозуля раптом стала моїм союзником. Несподівано адвокат майже лагідно промовив:

— Я зроблю для вас усе, що зможу. Зателефонуйте сюди післязавтра вранці.

— А що з гонораром?

— Я обговорю його з пані Штайн.

— Було б краще, якби і я знав.

— П'ятсот доларів, — сказав він. — Якщо схочете, заплатите частинами.

— Думаєте, ви зможете чогось домогтися?

— Продовжити термін вашого перебування майже напевно вдасться. А потім знову доведеться йти в суд.

— Дякую, — сказав я. — Я зателефоную.

— От фігляр, — не стримався я вже в ліфті цього вузькогрудого будинку. На мене обурено подивилася жінка, яка стояла поруч, — її зачіска нагадувала ластівчине гніздо, а зі щік, коли ліфт рвучко зупинявся, аж сипалася пудра. Глянув повз неї так байдуже, як тільки міг. Уже знав, що жінки в Америці за першої-ліпшої нагоди викликають поліцію. Think! — було написано на дощечці з червоного дерева у ліфті, що висіла над головою з жовтими тремтливими кучерями під непорушним ластівчиним гніздом.

Кабіни ліфтів мене завжди нервували. Там не було запасного виходу, а тому — жодної можливості втекти.

Замолоду я любив самотність. За роки переслідувань і поневірянь навчився її боятися. Не тільки тому, що тоді всілякі думки лізуть у голову і ти впадаєш у меланхолію, а й тому, що самотність небезпечна. Хто завжди змушений переховуватися, той любить натовп. Там ти стаєш безіменним.

Я ступив на вулицю, мені здалося, що це — обійми тисяч безіменних друзів. Вулиця була відкрита навстіжень, з безліччю дверей, виходів, кутків та розгалужень, і насамперед — з людським натовпом, у якому можна цілком розчинитися.

— Проти власної волі, суто з необхідності, нам довелося перейняти ментальність злочинців, — сказав я Канові, коли ми обідали з ним у піцерії. — Можливо, ви перейняли її менше, бо діяли агресивно і відбивали напади, а нас — тільки гнобили і били. Думаєте, цього колись вдасться позбутися?

— Страху перед поліцією — мабуть, ні. Він — природний. Кожна порядна людина відчуває його. Цей страх виникає через недоліки нашого громадського порядку. А решта? Решта залежить від кожної окремої людини. Якщо десь існує місце, де можна було б його позбутися, то воно тут. Цю країну заснували емігранти. І тут щороку тисячі емігрантів отримують громадянство. — Кан розсміявся. — І що то за країна! Ви маєте ствердно відповісти лише на два запитання, і кожен вважатиме вас славним хлопцем. «Чи любите ви Америку?» — «Так, це найкраща країна у світі». — «Чи хочете стати американцем?» — «Звісно!» І вас одразу поплескають по спині і вважатимуть своїм.

Я згадав про адвоката, від якого саме повернувся.

— Не кажіть, тут теж бувають свої зозулі! — відповів я.

— Що?

Я розповів про останній епізод свого перебування в адвокатській конторі.

— Цей грубіян із замашками Ієгови й нацистського штурмовика поводився зі мною, як із прокаженим, — пояснив я.

Кан іще дужче розвеселився.

— Зозуля! — повторив він. — Але ж адвокат спустив гонорар аж до п'ятисот доларів. Це він так вибачився! Як піца?

— Смачна. Як в Італії.

— Навіть смачніша, ніж в Італії. Нью-Йорк — італійське місто. А ще іспанське, єврейське, угорське, китайське, африканське і суто німецьке.

— Німецьке?

— Ще б пак! Поїдьте на Вісімдесят шосту вулицю — там аж кишить гейдельберзькими пивничками, кав'ярнями «Ґбург», нацистами, німецько-американськими та гімнастичними клубами, співочими хорами з їхнім «Радуйся, ти в короні переможця» та столиками для постійних клієнтів із — увага! — чорно-біло-червоними, а не з чорно-червоно-золотими прапорцями.

— Без свастики?

— Її публічно не показують. Але загалом тут німці поводяться навіть гірше, ніж у Німеччині. Живучи на чужині, вони обплітають кохану далеку батьківщину золотим сентиментальним плетивом, хоч колись і покинули її, бо ніжною матір'ю вона аж ніяк не була, — іронічно мовив Кан. — Ви б тільки послухали їхні теревені про патріотизм, пиво, рейнські пісні та сентиментальність фюрера.

Я глипнув на нього.

— Щось сталося?

— Ні, нічого, — насилу вичавив я. — І це все існує тут і досі?

— Американці — великодушні. Вони не сприймають усе занадто серйозно. Навіть під час війни.

— Під час війни, — повторив я. Це теж належало до тих речей, яких я не міг збагнути. Цю країну від її воєн завжди відділяли океани і півсвіту. Її кордони не межували з ворожими територіями. Її ніколи не бомбардували. Ніхто не стріляв.

— Суть війни в тому, щоб перейти кордон і захопити ворожу територію, — сказав я. — Але тут таких кордонів немає. Де вони? У Японії і в Німеччині. Тому війна тут здається несправжньою. Тут є солдати, але немає поранених. Можливо, їх кидають там. Чи таких взагалі немає?

— Є. І поранені, і загиблі.

— І все-таки війна тут несправжня, якась брехлива.

— Та ні, справжня. І навіть дуже!

Я глянув на вулицю. Кан простежив за моїм поглядом:

— То як, місто змінилося? Після того як ви краще вивчили мову?

— Раніше місто було для мене картинкою, пантомімою, а тепер воно набуло рельєфу. З'явилися височини і низини. Воно вже промовляє до мене, і дещо я навіть розумію. Ще небагато, тому виникає відчуття нереальності ситуації. Раніше кожен таксист здавався мені сфінксом, а кожен продавець газет — світовою загадкою. Ще й досі кожен офіціант справляє на мене враження Ейнштейна, але Ейнштейна, якого я вже розумію, — якщо він не говорить про фізику чи математику. Чари діють доти, поки ти нічого не хочеш. А коли виникають бажання, відразу з'являються і проблеми, і з філософських мрій ти спускаєшся на грішну землю — на рівень відсталого десятирічного хлопчака.

Кан замовив подвійну порцію морозива.

— Фісташкове і лаймове, — гукнув він навздогін офіціантці.

Морозиво він уже замовляв удруге.

— Тут є сімдесят два різні сорти морозива, — мрійливо сказав він. — Звісно ж, не у цій забігайлівці, а в кав'ярнях Джонсона та в аптеках. Я перепробував уже майже сорок сортів! Ця країна — просто рай для любителів морозива. На щастя, я один із тих ненаситних дурнів. Уявіть собі, в цій розумній країні навіть солдатам, котрі на якомусь кораловому острові воюють із японцями, посилають кораблі, вщент забиті морозивом і стейками.

Він так подивився на офіціантку, наче вона несла чашу зі Святим Граалем.

— Фісташкового у нас нема, — сказала вона. — Я принесла вам м'ятне і лимонне. О'кей?

— О'кей.

Офіціантка всміхнулася.

— Які ж тут апетитні жінки, — зауважив він. — Такі ж апетитні, як сімдесят два сорти морозива. Третину своїх доходів вони витрачають на косметику. Інакше б їх не взяли на жодну роботу. Вульгарні закони людського єства тут просто ігнорують. Кожен повинен бути вічно молодим, а якщо молодість зникла, її повертають штучно. Це теж можна внести до одного з розділів про ваш нереальний світ.

Я спокійно і розслаблено слухав Кана. Розмова текла, мов тихий струмок.

— Ви ж знаєте *Après-midi d'un Faune*, тобто *Післяполуденний відпочинок фавна* Дебюссі? — запитав Кан. — Тут є інший різновид Дебюссі: *Післяполуденний відпочинок любителя морозива*. Такого відпочинку не буває забагато. Після нього наша зіщулена душа знову розправляє крила. Як вважаєте?

— В антикварному магазині у мене інше. *Післяполуденний відпочинок китайського мандарина перед відрубуванням голови*.

— Ви б ліпше проводили той час із якоюсь американкою. Оскільки ви зрозумієте її балачки лише половину, то, не напружуючи надто фантазії, повернетеся у загадковий час вашої розхристаної юності. Все, чого не розумієш, оповите таємницею. Досвід не розсіє цих чар, але оскільки вам бракує слів, то вдасться здійснити маленьку людську мрію: прожити ще раз якийсь відтинок життя, але з життєвою мудрістю і віднайденою чарівністю молодості. — Кан розсміявся. — Не проґавте цей шанс! Щодня ви щось втрачаєте. Ви розумієте дедалі більше і більше, і захоплення минає. Жінки для вас досі екзотичні красуні, оповиті загадковістю і таємницею, але з кожним новим вивченим словом вони поступово набуватимуть рис домогосподарок, відьом із мітлами чи кокеток з журнальних обкладинок. Збережіть, як подарунок долі, свою дитинність десятирічного хлопчака. Ви знову швидко постарієте, за якийсь рік вам знову стукне тридцять чотири!

Кан поглянув на годинник і кивнув офіціантці в синьому смугастому фартуху:

— Останню порцію! Ванільного!

— У нас є ще мигдальне.

— Тоді мигдального! І трохи малинового! — Кан подивився на мене. — Я теж здійснюю мрію молодості, хоч вона й простіша, ніж у вас: їсти стільки морозива, скільки схочу. Саме тут я вперше можу це робити. Для мене це символ свободи і безтурботності, те, у що ми вже не вірили на батьківщині. А як саме ми здобули все це — не суттєво.

Примруживши, я поглянув на запорошене світло вулиці з нескінченним потоком машин. Дзижчання моторів і шурхіт шин створювали монотонний шум, що заколисував.

— Що ви збираєтеся тепер робити? — запитав Кан згодом.

— Хочу ні про що не думати, — відповів я. — Стільки, скільки зможу.

Льові-старший спустився до мене в підвал, що проходив аж під вулицею, із бронзовим виробом у руках.

— Як думаєте, що це таке?

— А що це має бути?

— Бронза епохи Чжоу. Або Шан. Патина, здається, нічогенька. Як думаєте?

— Ви купили цю річ?

Льові усміхнувся.

— Ще ні, спершу хочу порадитися з вами. Її приніс якийсь чоловік. Він чекає нагорі в магазині. Хоче за неї сто доларів. Тобто віддасть і за вісімдесят. Як на мене, дешево.

— Занадто дешево, — сказав я, роздивляючись бронзу. — Той чоловік — торговець?

— Не схоже. Стверджує, що успадкував її, а зараз йому потрібні гроші. То як, вона справжня?

— Це — китайська бронза. Але не епохи Чжоу. І не Хань. Скоріш за все, епохи Тан, або й ще пізніше — Сун або Мін. Копія епохи Мін, створена за зразком давніших фігур. До того ж копіювали не надто старанно. Маски Таоте виконані неточно, спіралі сюди теж не пасують, так їх використовували аж після епохи Хань. Водночас декор копіює фігури епохи Шан: стислий, простий і потужний. Але маска росомахи й основний орнамент мали б бути чіткіші й сильніші, щоб належати до тієї самої епохи. Крім того, тут трапляються маленькі завитки, яких не буває на справді старих бронзових фігурах.

— Але гляньте на патину! Вона ж справді дуже красива!

— Містере Льові, — сказав я, — це таки досить стара патина. Але на ній немає малахітової шкуринки. Пригадайте, китайці вже в епоху Хань копіювали і закопували бронзові фігури епохи Шан — так виникала хороша патина, навіть якщо її й не було створено в епоху Чжоу.

— Скільки коштує така бронза?

— Двадцять або тридцять доларів; але тут ви кращий експерт, ніж я.

— Може, піднімемося нагору? — запропонував Льові, у його блакитних очах блиснув мисливський азарт.

— Це необхідно?

— Хіба вам це не подобається?

— Спіймати на гарячому дрібного шахрая? Нащо? Крім того, може, він і не шахрай. І хто взагалі тепер розуміється на архаїчній китайській бронзі?

Льові кинув на мене швидкий погляд.

— Містере Росс, не треба натяків!

Малий товстун помарширував сходами догори, енергійний і кривоногий. Сходи здригалися, з них летіла пилюка. За мить я вже бачив самі лише його штани, що розвівалися від вітру, та черевики — верхня частина тіла вже була в крамниці. Мені здалося, наче це не Льові-старший, а крижі театрального коня у вар'єте.

Через кілька хвилин ноги з'явилися знову. Потім я побачив і бронзову фігуру.

— Я купив її, — оголосив Льові. — За двадцять доларів. Зрештою, Мін — це теж непогано.

— Аж ніяк не погано, — відповів я.

Я знав, Льові купив бронзу, тільки щоб довести мені, наче й він у чомусь тямить. Якщо не у фігурах, то, принаймні, у своїй справі. Тепер він спостерігав за мною.

— Скільки часу ви ще плануєте тут працювати?

— Загалом?

— Так.

— Це залежить від вас. Хочете, щоб я пішов?

— Ні, ні. Але ми теж не можемо тримати вас тут вічно. Ви ж скоро закінчите роботу? Ким ви працювали раніше?

— Журналістом.

— Хіба знову не можете до цього повернутися?

— З моєю англійською?

— Ви вже досить непогано розмовляєте.

— Але, містере Льові! Я навіть листа не можу написати без помилок.

Льові почухав лисину бронзовою фігуркою. Якби вона була епохи Чжоу, він би, напевно, так не поводився.

— А на картинах ви розумієтеся?

— Трохи. Так само як і на бронзі.

Він усміхнувся.

— Це краще, ніж нічого. Я порозпитую. Можливо, комусь із моїх колег потрібна допомога. Щоправда, бізнес зараз трохи занепав, ви й самі це бачите по нашому прикладі. Але з картинами все інакше. Особливо з імпресіоністами. А старі полотна зараз узагалі нічого не варті. Одним словом, побачимо.

Льові знову потупцював сходами вгору. «Au revoir, підвале, — подумав я. — На певний час ти був моєю темною батьківщиною. Прощавайте, золоті лампи кінця дев'ятнадцятого століття, прощавайте, золоті аплікації 1890 року, прощавайте, меблі епохи «короля-громадянина» Луї-Філіпа, прощавайте, перські вази і струнконогі

танцівниці з гробниць династії Тан, прощавайте, теракотові коні й решта мовчазних свідків давно відшумілих епох! Я вас щиро любив і провів із вами мою американську юність — від десятого по п'ятнадцятий рік життя. *Ahoi ma ëvoe*! Репрезентуючи проти своєї волі одне з найгірших століть, я вітаю вас! Я, запізнілий і беззбройний гладіатор, вітаю вас на арені, на якій майже не залишилося левів, натомість кишить гієнами та шакалами. Вітаю вас як той, хто прагне насолоджуватись життям, аж поки його не зжеруть живцем».

Я поклонився на всі сторони світу, поблагословив антикваріат праворуч і ліворуч, а потім глянув на годинник. Мій робочий день уже закінчився. Над дахами будинків жеврів вечір, і де-не-де вже блідо підсвічувалися неонові реклами. З ресторанів по-домашньому запахло жиром і цибулею.

— Що тут сталося? — запитав я Мелікова у готелі.

— Рауль. Хоче вкоротити собі віку.

— Відколи?

— Від полудня. Він втратив Кікі, який чотири роки був йому вірним другом.

— У цьому готелі багато плачуть, — сказав я, прислухаючись до приглушених ридань, що долинали до плюшевої стійки з кутка, де стояла підставка з рослинами. — І завжди серед пальм.

— У кожному готелі багато плачуть, — зауважив Меліков.

— У готелі «Ритц» теж?

— У «Ритці» плачуть, коли падає курс акцій на біржі. А в нас — коли людина раптово усвідомлює, що вона безнадійно самотня і що вже немає сенсу себе дурити.

— Кікі потрапив під машину?

— Гірше. Він заручився. З жінкою. Це трагедія для Рауля. Якби він утік з іншим геєм, то однак би залишився серед своїх. Але жінка! Це споконвічний ворог. Зрада. Гріх проти Святого Духа! Навіть гірше за смерть!

— Бідні гомосексуалісти! Їм доводиться боротися відразу на два фронти! Проти конкуренції і серед жінок, і серед чоловіків!

Меліков усміхнувся.

— Щойно Рауль висловив низку яскравих думок про жінок. Найневинніша: «Жінки — це оббіловані тюлені». Про окрасу кожної жінки — великі груди, — які так цінуються в Америці, він теж не надто приємної думки. «Обвисле коров'яче вим'я для виродків-смок-

тунів» — його найлагідніший вираз. Щоразу, уявляючи, як Кікі висне на якійсь дамі, він починає вовком вити. Добре, що ти прийшов. Треба затягти його в номер. Тут внизу він залишатися не може. Допоможи мені. Хлопець двісті фунтів важить.

Ми наблизилися до пальм.

— Раулю, він повернеться до тебе, — прошепотів Меліков. — Кожен може помилитися. Кікі повернеться. Опануйте себе.

Спробували його підняти. Рауль оперся на мармуровий стіл і зарюмсав. Меліков умовляв його далі:

— Тобі потрібно поспати. Тоді полегшає. Він повернеться, Раулю. Я таке часто бачив. Він точно повернеться!

— Навіки зганьблений, — процідив Рауль.

Поки ми з ним морочилися, він наступив мені на ногу. Двохсотфунтова туша!

— Та обережніше, триклята стара баберо! — вилаявся я.

— Що?

— Ви поводитеся, як сентиментальна стара баба!

— Це я — стара баба? — обурився Рауль майже нормальним тоном.

— Пан Росс зовсім не те мав на думці, — заспокоював Меліков.

— Та ні, я мав на думці саме те, що сказав!

Рауль провів рукою по очах. Ми дивилися на нього і чекали якогось істеричного зриву.

— Я — баба! — стиха промовив він. У голосі бриніла смертельна образа. — Я — баба!

— Та він такого не казав, — збрехав Меліков. — Він сказав: як баба.

— От тому людей і покидають, — пояснив Рауль і піднявся без нашої допомоги.

Ми без проблем довели його до сходів.

— Кілька годин сну, — заклинав Меліков. — Одна-дві таблетки секонала і сон для відновлення організму. Потім — чашечку міцної кави. І все здасться значно простішим!

Рауль не відповів.

— От і ми його покинули. Як і весь світ.

— Чого ти морочиш собі голову з цим брутальним нікчемою? — поцікавився я.

— Він наш найкращий мешканець. Знімає двокімнатний номер із ванною.

6

Я безцільно бродив вулицями, боячись повертатися до готелю.

Вночі мені снилися жахіття і я прокидався від власного крику. Вже й раніше час від часу марилося, що мене переслідує поліція. А ще мучив споконвічний кошмар усіх емігрантів: я опиняюся по той бік німецького кордону і потрапляю до лап есесівців. Але ці сни приходили тільки в години відчаю. Я думав: і як це через власну дурість знову примудрився потрапити до їхніх рук? Прокидався з криком на вустах, але усвідомлював, що — в Нью-Йорку, дивився через вікно на залите червоними барвами нічне небо і знову обережно випростовувався: врятований!

Та останній сон був інакший — невиразний, зліплений зі шматків, темний, липкий, як смола, і нескінченний. Там була жінка, розгублена і дуже бліда, вона беззвучно просила про допомогу, якої я не міг їй надати, і вона повільно вгрузала у трясовину зі смоли, болота й загуслої крові; її застиглі очі зі страхом втупилися в мене, беззвучно волаючи про поміч, до чорної вирви її широко відкритого рота підповзала чорна клейка маса; командири, спалахи автоматних черг, різкий голос із саксонським акцентом, уніформи і жахливий запах смерті, гниття та вогню; навстіжень розчахнуті двері печі з яскравими язиками полум'я всередині, людина, яка щойно рухалася, ворушила вже тільки рукою, потім самим лише одним-єдиним пальцем, що повільно скарлючився, і хтось, хто наступив на нього, а потім крик, раптовий, зусібіч, із гулким відлунням...

Я зупинився перед вітриною, але нічого не бачив. Тільки через певний час зрозумів, що стою на П'ятій авеню, перед ювелірним магазином фірми «Ван Кліф і Арпельс». Я легковажно втік із антикварного магазину Льові. Вперше той підвал здався мені тюремною камерою. Я тягнувся до людей, прагнув широких вулиць і опинився на П'ятій авеню.

Невідривно дивився на діадему, що колись належала французькій імператриці Євгенії. Діадему штучно освітлювали, на чорному оксамиті діамантові квіти виблискували всіма барвами веселки. Зліва від неї лежав браслет із рубінами, смарагдами та сапфірами, справа — персні та солітери.

— Що б ти тут хотіла? — спитала жінка в червоному строю свою співрозмовницю.

— Зараз носять перли, — відповіла вона. — Вищий клас носить тільки перли.

— Штучні чи справжні?

— І штучні, і справжні. Перли і чорна сукня. Саме таке поєднання є ознакою вишуканого смаку у вищому світі.

— Думаєш, Євгенія не належала до вищого класу?

— Тоді було інакше.

— А я б хотіла мати такий браслет, — сказала жінка в червоному.

— Занадто яскравий, — відповіла інша.

Я пішов далі. Зупинявся перед тютюновими крамницями та взуттєвими магазинами, перед крамничками з порцеляною та велетенськими вітринами з дизайнерським одягом, перед якими юрмилися купи роззяв, вражені красою кольорів та переливами шовку. Я теж пропихався туди і витріщався на все, прислухався і жадібно ловив уривки розмов; наче викинута на берег риба, яка жадібно хапає краплі води, я йшов крізь вечірню метушню життя і хотів бути її частиною, плавати в ній, як усі, але мене несло далі й далі, вперед, оточеного смугами блідої темряви, що гналися за мною з пронизливим криком, наче фурії за Орестом.

Спершу думав був розшукати Кана, але не хотілося говорити ні з ким, хто нагадував би про минуле. Навіть із Меліковим. Такого жахіття позбутися важко. Здебільшого за день сни розсіювалися, через кілька годин від них залишався тільки слабкий, схожий на хмаринку, спогад, який урешті зовсім щезав. Але цей сон засів глибоко. Я вишатовхував його, але він не зникав. У мене засіло відчуття загрози, похмурої, готової будь-коли знову нависнути.

У Європі я рідко бачив сни — був надто заклопотаний власним виживанням, а тут повірив, що мені нарешті вдалося втекти. Море, його шумовиння, відділяло мене від минулого тисячею кілометрів, тому надіявся, що затемнений корабель — привид із тінями на борту — пробрався крізь підводні човни, зумів утекти і від решти тіней. Але тепер я знав, що тіні з минулого йшли за мною назирці. Вони проповзли туди, де я не міг їх контролювати: у царство сну та привидів, які щоночі зводять без фундаменту і цегли дивні світи, що на ранок цілком розсіюються. Але цього разу той примарний світ не зник — він окутав мене липким, мокрим туманом — аж мороз поза шкірою, — як гидкий, солодкавий дим. Дим із крематоріїв.

Я роззирнувся. Ніхто на мене не зважав. Незатьмарена втома красивого вечора клубочилася між кам'яних фронтонів, що виблискували тисячами очей освітлених вікон. На два, три поверхи простягалися золоті вітрини — з вазами, картинами, хутром та кімнатами зі старовинними полірованими брунатними меблями і шовковими абажурами.

Несамовите міщанське самовдоволення аж фонтанувало зусібіч; ілюстрована книга щедрого добродушного марнотратного бога, який, здавалося, шепоче: «Беріть! Беріть! Тут вистачить на всіх!»

Який спокій! То була вечірня прогулянка заново розквітлих ілюзій, зів'ялого вже кохання, яке раптом знову розправило крила; надії, що буяла зеленню під ніжним дощем милосердної брехні; найвищий час манії величі та бажань; час, коли змовкав голос розчарування і песимізму; той час, коли навіть генерали і політики не тільки вірили, а й на коротку мить могли відчути, що вони теж люди і житимуть не вічно. Як же я хотів поєднатися з цією країною, що розмальовує мертвих, боготворить молодість і посилає на смерть солдатів у країни, яких вони ніколи досі не бачили й навіть не знали, де ті землі розташовані, а також — за що вони там готові померти. Перші громадяни світу в одностроях.

І чому я не міг стати частиною цього? Чому я мав вічно належати до людей без роду і племені, які, затинаючись, вичавлюють із себе найпростіші фрази англійською, в яких шалено стугонить серце, коли вони піднімаються сходами чи в ліфтах до кабінетів, а там переходять із однієї кімнати в іншу, де їх терплять, але не люблять, і які полюбили цю країну тільки тому, що їх тут так довго терпіли? Я стояв перед тютюновою крамницею фірми «Дангілл». Люльки з коричневого дерева — символи респектабельного міщанства та надійності — матово виблискували на вітрині, обіцяючи вишуканий спокій і сповнені неквапних розмов вечори, ночі, коли від чоловічого волосся пахне медом, ромом та дорогим тютюном, а поряд, у ванній кімнаті, тихо плюскається пухка жінка, готуючи себе до ночі на просторому ліжку. Як це все не схоже на цигарки в Європі, що їх докурювали мало не до кінця і швидко гасили, ці французькі «Голуаз» із запахом страху, а не спокою та затишку.

«Перетворююся на огидного сентиментального бовдура, — подумав я. — Як же це жалюгідно! Чи я став одним із незчисленних Агасферів, які тужать за домашнім вогнищем та вишитими капцями? За спертими, обридлими і безрадісними буднями й заяложеним відчуттям нудьги міщанського життя?»

Я рішуче розвернувся і пішов геть від магазинів на П'ятій авеню. Простував на захід і, пройшовши алею з шахраями та бурлескними театрами, опинився на вулицях, де люди мовчки сиділи на високих сходах перед своїми будинками, діти пурхали, як брудні білі метелики, перед вузькими будинками з коричневого каменю, дорослі здавалися змученими, але не надто заклопотаними, якщо, звісно ж, можна довіряти всеохопним захисним сутінкам.

«Мені потрібна жінка, — думав я, наближаючись до готелю «Ройбен». — Жінка, дурна сміхотлива самка з фарбованим жовтим волоссям та пружними сідницями; жінка, яка нічого не тямить і яку цікавить лише, чи достатньо в мене з собою грошей, а потім — пляшка каліфорнійського бургундського, змішаного з дешевим ромом, і ніч у її квартирі, щоб тільки не повертатися у цей готель, хоча б не сьогодні, хоча б не цієї ночі». Але де мені знайти таку жінку, дівчину, повію? Це тобі не Париж, і я вже знав, яка тут високоморальна нью-йоркська поліція, надто щодо бідних людей, — повії тут не прогулюються вулицями, не мають особливих прикмет — парасольок чи велетенських сумок, — тут є лише телефонні номери, але їх потрібно знати, до того ж це забирає час.

— Феліксе, добрий вечір, — привітався я. — А Мелікова ще нема?

— Сьогодні субота, — відповів Фелікс. — Моя зміна.

Правильно. Субота, тільки її ще бракувало. Я геть про це забув. А завтра настане ще й беззмістовна довга неділя — мені стало страшно. У номері ще було трохи горілки. Можливо, ще й кілька таблеток снодійного. Мимоволі я згадав товстого Рауля. Ще вчора ввечері я насміхався з нього. Тепер я почувався так само.

— Міс Петровна теж запитувала щойно про пана Мелікова, — недбало зронив Фелікс.

— Вона вже пішла?

— Не думаю. Вона ще хотіла трохи почекати.

Наташа Петровна йшла мені назустріч тьмяно освітленим плюшевим вестибюлем. «Сподіваюся, вона не плакатиме», — подумав я і знову здивувався, яка ж вона висока.

— Ви знову до фотографа? — запитав я.

Вона кивнула:

— Хотіла випити чарку горілки, але Владіміра Івановіча сьогодні нема. Забула, що в нього вихідний.

— У мене є горілка, — швидко сказав я, — можу принести пляшку.

— Та не варто. У фотографа повно випивки. Я тільки хотіла тут трохи посидіти.

— Я принесу. За хвилину буду.

Побіг сходами, відчинив двері номера. Пляшка вилискувала на підвіконні. Не роззираючись, ухопив пляшку і дві чарки. Вже біля дверей окинув поглядом кімнату. Нічого й нікого не було. Ні привидів, ні духів. Ліжко блідо світилося в темряві. Я струснув головою і пішов униз.

Наташа Петровна була якась інакша, ніж завше: спокійніша і більш схожа на американку. У її хрипкому голосі вчувався акцент, але радше французький, ніж російський, — наскільки я міг про це судити. Голову вона обмотала фіолетовою шовковою шаллю у вигляді тюрбана. Пояснила:

— Заради зачіски. Сьогодні ми фотографуємо вечірні сукні.

— Чому вам подобається тут бувати? — запитав я.

— Бо люблю готелі. Тут не нудно. Люди приходять і йдуть. Вітаються і прощаються. Це найкращі моменти в житті.

— Ви так вважаєте?

— Принаймні, не найнудніші. А все, що відбувається між ними... — Вона нетерпляче махнула рукою. — Щоправда, всі великі готелі — справді нуднезні. Там кожен щосили приховує свої емоції. Здається, що в повітрі витає дух пригод, але по-справжньому його не видно.

— А тут видно?

— Так, більше. Тут люди дають волю своїм почуттям. Я теж. — Вона розсміялася. — Та ви й самі бачили. До того ж мені подобається Владімір Івановіч. Він схожий на росіян.

— Хіба він не росіянин?

— Чех. Але він уже змінив купу національностей. Селище, де він народився, спершу було російське, а після 1919 року — чеське. Потім його окупували нацисти і воно стало німецьке. Тепер скидається на те, що знову буде або російське, або чеське. Чи, може, американське? — Вона засміялася і підвелася. — Мені треба йти.

Якусь мить провагавшись, запропонувала:

— А чому б вам не скласти мені компанію? Ви вже маєте якісь плани на вечір?

— Та ні. А хіба мене фотограф не витурить?

— Нікі? Дивна думка! Там купа народу. Одним більше, одним менше — нічого не змінить. Там завжди є кілька росіян. І всі вони — трохи богема.

Я зрозумів, чому вона мене запросила. Хотіла спокутувати свою поведінку в перші хвилини знайомства. Та й не було в мене великого бажання туди йти — що я там забув? Але сьогодні ввечері я б погодився на будь-що, тільки щоб не залишатися у готелі. На відміну від Наташі Петровни, я не вважав готель місцем для пригод. Особливо цієї ночі.

— Поїдемо на таксі? — спитав я перед виходом.

Вона засміялася.

— У готелі «Ройбен» не беруть таксі. Це я ще пам'ятаю. До того ж тут недалеко. І такий прекрасний вечір! Нью-йоркські ночі! Ні, я не змогла б жити за містом. А ви?

— Я цього не знаю.

— Ніколи про це не думали?

— Ні, ніколи, — зізнався я. — Хіба мав час на такі розкішні думки? Я завжди радів, що досі живий.

— Тоді на вас чекає ще багато цікавого, — відповіла Наташа Петровна.

Вона йшла проти людського потоку, схожа на вузький вітрильник; її профіль під фіолетовим тюрбаном нагадував ростру на носі корабля, яка долає морські хвилі та спокійно височіє над водяними просторами; оббризкана піною фігура, що самовіддано торує свій шлях. Ішла швидко, широкими кроками, аж спідниця здавалася їй завузька. Не дріботіла і дихала на повні груди. Мені спало на думку, що в Америці я вперше йду поруч із жінкою. І усвідомлюю це.

Її зустріли, як дитя, яке довго десь пропадало. Півдюжини людей в освітленій софітами велетенській голій кімнаті, обставленій білими пересувними ширмами. Фотограф і ще двоє чоловіків обійняли і поцілували Наташу, клаптики розмов перетворилися на жваве базікання, час від часу відрекомендовували й мене, хтось роздавав горілку, віскі та цигарки, а потім я раптом опинився в якомусь кріслі, осторонь від усієї метушні — про мене забули.

Зате переді мною розгорнулася не бачена досі картинка. Розпаковували велетенські картонні коробки з сукнями, несли їх за ширми, а тоді приносили назад. Почалися палкі суперечки, з чого починати фотосесію. Крім Наташі Петровни там були ще дві манекенниці, блондинка і брюнетка, дуже вродливі, у сріблястих черевичках на високих підборах.

— Спершу пальта, — заявила енергійна дама.

— Ні, спочатку вечірні сукні, — запротестував фотограф, світловолосий худорлявий чоловік із золотим ланцюжком на зап'ясті. — Інакше вони зімнуться.

— Та їх же не потрібно вдягати під пальта. А плащі маємо повернути якнайшвидше. Особливо — хутряні манто. Фірма вже чекає на них.

— Добре! Почнемо з хутра!

Потім розгорілася чергова дискусія, як саме потрібно фотографувати. Я вслухався, але нічого не міг уторопати. Радісне збудження та запал, із яким кожен наполягав на своєму, нагадували сценічну постановку. Я так само уявляв собі «Сон літньої ночі» чи музичну комедію

у стилі рококо, скажімо «Кавалер троянд» або фарс Нестроя. Але тут усі все сприймали серйозно. Говорили схвильовано та пристрасно, тому все, що відбувалося, дивовижним чином нагадувало балет і здавалося цілком нереальним. Здавалося, будь-якої миті під звук валторни сюди ввірветься Оберон! Раптом хтось скерував усі прожектори на білу ширму, до неї притягли і велетенську вазу зі штучними дельфініями. Вийшла манекенниця у сріблястих черевичках на високих підборах і в хутряному бежевому манто. Директриса модного ательє кинулася обсмикувати й розгладжувати її; два софіти, що мали підсвічувати знизу, теж спалахнули, а жінка застигла на місці, немов під прицілом.

— Добре! — крикнув Нікі. — Ще раз, darling[1].

Я відкинувся на спинку крісла. Як же добре, що прийшов сюди. Кращого годі було й придумати.

— А тепер — Наташа, — пролунав чийсь голос. — У каракулевій шубі.

Вона виникла там геть несподівано, закутана в чорну блискучу шубку і міцно стоячи на ногах; волосся прикрашало щось на кшталт берета з такого самого тонкого лискучого хутра.

— Ідеально! — крикнув Нікі. — Стій, як стоїш!

Він прогнав директрису, яка хотіла щось поправити:

— Не треба. Потім ми зробимо ще кілька фотографій. А зараз уникнемо штучних поз.

Бічні софіти відшукали маленьке обличчя. Очі світилися небесною блакиттю і в яскравому світлі, що лилося зусібіч, сяяли, наче зорі.

— Увага! — вигукнув Нікі.

Наташа Петровна не завмерла, як дві її попередниці. Вона просто стояла, не рухаючись, як і до того, начебто це був її природній стан.

— Добре, — сказав Нікі. — А тепер розкрий поли!

Вона розгорнула шубу, наче метелик крила. Мить тому вдяганка здавалася дуже вузькою, насправді ж поли з величезним запасом находили одна на одну. Під ними я побачив біло-сіру картату підкладку.

— Так і тримай! — гукнув Нікі. — Ти схожа на метелика «Павичеве око». Молодець!

— Вам тут подобається? — спитав хтось поруч.

Це був блідий темноволосий чоловік із темними, немов вишні, очима, які дивно поблискували.

— Страшенно, — відповів я щиро.

---

[1] Мила (*англ.*).

— У нас тепер, звісно, немає моделей від Баленсьяґи та решти славетних французьких кутюр'є. На жаль, триває війна, — тихо зітхнув чоловік. — Але Майнбогер і Валентин теж нічогенькі. Як вважаєте?

— Чистісінька правда, — погодився я, не маючи зеленої гадки, про що йдеться.

— Сподіваюся, скоро все закінчиться і ми знову матимемо першокласні матеріали. Цей ліонський шовк...

Його хтось покликав, і він пішов. Причина, що змушувала його нарікати на війну, мені зовсім не видалася смішною, навпаки: тут вона була добре вмотивована і логічна.

Тепер фотографували вечірні сукні. Переді мною раптом виникла Наташа Петровна. На ній була біла довга і вузька сукня з глибоким викотом.

— Знудьгувалися?

— Ні, навпаки, — збентежено відповів я і пильно глянув на неї. — У мене вже навіть починаються невинні галюцинації. От, наприклад, здається, що я сьогодні вже бачив діадему, яка прикрашає зараз вашу голову: на вітрині ювелірної крамнички «Ван Кліф і Арпельс». Це ж просто неможливо.

Наташа розсміялася:

— А ви спостережливий!

— То це справді та діадема?

— Так. Її взяв напрокат журнал, для якого ми робимо фотографії. Ви ж не подумали, що я її купила?

— Та Бог його знає! Сьогодні вночі мені здається можливим усе. Я зроду-віку не бачив стільки суконь та шуб.

— Що вам сподобалося найбільше?

— Багато. Можливо, широка довга накидка з чорного оксамиту, яку ви демонстрували. То могла б бути модель від Баленсьяґи!

Наташа обернулась і пильно глянула на мене:

— Вона і є від Баленсьяґи! Ви що, шпигун?

— Шпигун? Так мене ще ніхто не називав. І на яку країну я працюю?

— На іншу фірму. На наших конкурентів. Ви теж спеціалізуєтеся на моді? Інакше як би дізналися, що дизайнер накидки — Баленсьяґа?

— Наташо Петровно, — урочисто промовив я. — Присягаюся вам, що десять хвилин тому я нічогісінько не знав про Баленсьяґу. Я міг би навіть подумати, що це — марка автомобіля. Але той блідий чоловік вперше назвав мені це ім'я. Щоправда, він сказав, що моделі від Баленсьяґи більше сюди не потрапляють. Тому я й пожартував.

— І влучили просто в яблучко! Накидка справді від Баленсьяґи. Перевезена на бомбардувальнику. На «фортеці з крилами». Контрабандою.

— Прекрасне використання бомбардувальників. Якщо це ввійде в звичку, настане золотий вік.

— То ви таки не шпигун! Навіть шкода. Але з вами треба пильнувати. Ви все швидко схоплюєте. Випивки достатньо?

— Так, дякую.

Хтось її покликав.

— Після фотосесії поїдемо розважатися. В «Ель Марокко». Така традиція, — на ходу сказала вона. — Поїдете з нами?

Я не міг їй відповісти. Звісно, поїхати з ними я не міг. Для таких розваг у мене не було грошей. Пізніше доведеться їй пояснити. Не надто приємно. Але в мене ще було трохи часу. А поки — я плив за течією. Я не хотів думати ні про завтра, ні про наступну мить. Смаглява манекенниця, яку щойно фотографували у довгому суконному пальті кольору зеленої пляшки, скинула його, щоб надягнути інше. Під пальтом була сама лише білизна. Нікого це не дивувало — всі бачать тут таке день у день, до того ж серед чоловіків тут були гомосексуалісти. Смаглявка була дуже вродлива, поводилася невимушено, з некваплівою впевненістю жінки, яка знає про свої майбутні перемоги і які для неї нічого не означають. Я бачив, як переодягалася Наташа Петровна. Світла, висока і стрункa; її шкіра нагадувала місячне сяйво і переливалася перламутром. Вона не належала до типу жінок, які мені подобалися. Моїм типом була радше смаглява манекенниця на ім'я Соня... Я не надто усвідомлював свої думки, вони розпливалися, і я геть не хотів, щоб вони перетворювалися на бажання та асоціації. Але найбільше радів із того, що я не в готелі. Щоправда, трохи дивувало, що я бачив цих незнайомих жінок у найрізноманітніших позах; складалося враження, наче ми вже давно знайомі. Усе здавалося картинкою, на якій багатьма шарами оліфи покрито основний колір, який, хоч його вже майже не видно, все одно слабко відсвічує і поширює навколо тепло.

Коли одяг знову запакували в картон, я сказав Наташі Петровні, що не можу піти з нею в «Ель Марокко», бо чув, що це найкращий нічний клуб Нью-Йорка.

— То чому ж тоді не можете? — здивувалася вона.

— Бо не маю грошей.

— От дурник! Та нас же всіх запрошено! Думаєте, я б змусила вас платити?

Вона хрипко, як завжди, засміялася. Хоч той сміх і нагадав мені сміх жиголо, раптом виникло приємне відчуття, що я перебуваю серед спільників.

— А хіба вам не потрібно спершу повернути прикраси?

— Завтра. Про це подбає журнал. А тепер ходімо пити шампанське.

Я більше не протестував. Несподівано мені вдалося прожити цей день у всій його багатогранності — починаючи від іронії та закінчуючи простою вдячністю. Я навіть не здивувався, коли ми опинилися в одному з окремих залів «Ель Марокко», де якийсь віденець співав німецьких пісень, не зважаючи на те, що Америка і Німеччина перебували у стані війни. Я розумів, що у Німеччині це було б неможливо. У тому клубі сиділи навіть американські офіцери. Здавалося, що я натрапив на оазу серед безмежної пустелі. Час до часу перераховував п'ятдесят доларів у своїй кишені і готувався за необхідності їх віддати, але ніхто про це й не згадував. Я думав, що саме таке і має бути мирне життя, життя, якого я ніколи не знав, безтурботність, якої я ніколи досі не відчував; я розмірковував про це без заздрості. Просто радів, що це існує. Я сидів серед чужих людей, які були мені ближчі й приємніші за тих, кого я чудово знав; біля мене була вродлива жінка, її взята напрокат діадема виблискувала у світлі свічок, а я був, мов жалюгідний паразит із келихом чужого шампанського, і мені здавалося, що це я на один вечір узяв напрокат чуже життя, яке завтра доведеться повернути.

7

— Вас нескладно буде влаштувати в якийсь художній салон, — сказав Льові-старший. — У цьому сенсі війна вам на руку. Зараз бракує робочої сили.

— У мене таке враження, що я вже переміг у цій війні, — відповів я сердито. — Звідусіль тільки й чую, скільки вона дає мені переваг.

— А хіба ні? — Мечем підробленої статуетки святого Міхаеля Льові почухав лисину. — Якби не війна, ви б тут не опинилися.

— Ваша правда. Але якби не було війни, німці не окупували б Францію.

— Невже вам не подобається тут більше, ніж у Франції?

— Містере Льові, ці запитання не мають сенсу. В обох країнах я почуваюся паразитом.

Обличчя Льові засяяло.

— Ось воно! Паразит! Дуже влучно! Саме це я і хотів вам пояснити. З вашим статусом вас неможливо влаштувати на постійне місце

роботи у жодну галерею. Маєте знайти роботу, схожу до тієї, що ви її мали в нас. Словом, працювати нелегально. І я вже говорив із людиною, яка могла б вам допомогти. Але він — паразит. Багатий паразит. А ще антиквар. Продає картини. Але все одно паразит!

— Він торгує фальшивими картинами?

— Боронь Боже! — Льові відклав несправжнього святого Міхаеля і вмостився у відреставрований флорентійський фотель часів Савонароли, автентичною там залишилася тільки верхня частина.

— Торгівля витворами мистецтва — це ремесло для людей із нечистим сумлінням, — почав він свою лекцію. — Ми заробляємо гроші, що їх би мав заробити сам митець. До того ж отримуємо завжди набагато більше, ніж колись заплатили йому. Коли йдеться про антикваріат чи предмети ужиткового мистецтва, все не так іще погано. Гірше, коли перед нами постає «чисте мистецтво». От тільки пригадайте Ван Гога. За все життя йому не вдалося продати жодної картини, і він завжди жив у голоді та холоді, а тепер торговці наживають на його полотнах цілі статки. І так було завжди. Митець голодує, а торговець купує палаци.

— Думаєте, ґендлярів гризе сумління?

Льові підморгнув мені:

— Тільки доти, поки прибуток не стане достатньо апетитний. Торговці антикваріатом — народ дивний. Вони не лише збагачуються на витворах мистецтва, а й самі хочуть піднятися до їхнього рівня, бо митець, який хоче їм щось продати, — здебільшого просто вбогий сіромаха, який навіть не має за що повечеряти. Тому торговець відчуває свою перевагу, адже саме з його ласки митець отримує кусень хліба. Розумієте?

— Прекрасно розумію. Хоч митцем я не був ніколи. Але на таких справах добре знаюся.

— Отже, ви знаєте. Митців використовують завжди. І щоб справити враження великої любові до мистецтва, на якому вони наживаються, і до творців, яких вони використовують, торговці створюють художні галереї. Іншими словами, час від часу організовують виставки. Чинять вони це з двох причин — щоб заробити на митцеві, якого вони зв'язали угодою по руках і ногах, щонайбільше грошей і, звісно ж, щоб він здобув популярність і став знаменитий. У цьому полягає їхнє жалюгідне алібі — так вони хочуть заслужити звання покровителя.

— Отже, це вони — паразити мистецтва? — перепитав я вже навіть весело.

— Ні, вони — ні! — сказав Льові-старший, закуривши цигарку. — Вони роблять для мистецтва бодай щось. Паразити ті, хто продає витвори мистецтва без будь-яких магазинів чи галерей. Вони використовують ту зацікавленість, яку інші викликають своїми виставками, самі ж узагалі не витрачають грошей. Вони торгують у себе вдома. У них немає жодних видатків, окрім хіба що зарплатні секретарці. Вони навіть не платять за оренду, записуючи її до торгових видатків, — бо це ж у них у кімнатах картини висять! І вся сім'я живе собі там радісно і безкоштовно. Поки ми важко працюємо, сваримося з працівниками й витрачаємо на них свої кревні гроші, паразит спить до дев'ятої, тоді диктує секретарці листи і, як павук, чекає на покупців.

— А хіба ви не чекаєте на покупців?

— Не у такій розкоші, як ті глитаї. А як звичайний працівник. Не як пірат!

— Містере Льові, а чому б і вам не стати паразитом?

Він зиркнув на мене спідлоба.

Я зрозумів, що питання недоречне.

— З етичних міркувань? — запитав я.

— Гірше. З фінансових. Чинити, як пірат, можна тоді, коли ти й багатий, як пірат. І коли маєш якісний товар. Інакше тебе пошиють у дурні. Просто прекрасний товар.

— А хіба пірат не продає товарів дешевше? У нього ж видатків менше.

Льові засунув цигарку в ступку епохи Відродження, але відразу ж витягнув її звідти, розгладив і знову закурив.

— Та ж ні, дорожче! — заволав він. — У тому-то й річ! А багаті дурні дозволяють себе ошукати і свято вірять у те, що купили дешевше. Люди, які заробили мільйони своїм потом і кров'ю, потрапляють на гачок тих ґендлярів, які, на жаль, користуються їхнім снобізмом та суспільним статусом, і ті летять у пастку, як мухи на клейку стрічку! — З його цигарки сипалися іскри, як із бенгальського вогню.

— Усе залежить від обгортки! — бідкався він. — Скажіть новоспеченому мільйонерові, що йому треба купити Ренуара, — і він візьме вас на кпини, бо не знатиме — картина це чи велосипед! Але натякніть лишень, що Ренуар підвищить його соціальний статус, і він відразу купить кілька полотен! Розумієте?

Я слухав із задоволенням. Час від часу Льові давав мені уроки практичного життя, здебільшого після обіду, коли було небагато клієнтів, або ввечері, перш ніж я закінчував роботу в підвалі. Сьогодні це було саме після обіду.

— Знаєте, чому я читаю вам курс лекцій з торгівлі картинами на найвищому рівні? — запитав Льові-старший.

— Щоб підготувати мене до війни у світі бізнесу. Бо іншу війну я вже знаю.

— Ви познайомилися з першою у світі тотальною війною і думаєте, що вона — це щось новеньке. Але у світі бізнесу така війна триває, відколи Земля крутиться навколо Сонця. Тотальна. — Льові потягнувся. — Зокрема і в сімейному житті.

— Ви одружений? — запитав я, щоб перевести мову в інший бік. Не любив, коли війну з чимсь безглуздо порівнювали. Війна була для мене поза межами будь-яких порівнянь, навіть, можливо, і слушних.

— Я — ні! — вмить насупившись, відповів Льові. — Але у мого брата рояться такі думки. Ви тільки уявіть собі! Та це ж трагедія! Він хоче одружитися з якоюсь американською дівулею! Це буде початком нашого кінця.

— З дівулею?

— Так, з такою собі Христиною, з вибіленим пергідролем і начесаним над вухами волоссям, з виряченими, як у скумбрії, очима, і з писком, із якого стирчать аж сорок вісім зубів, щоб жадібно вгризтися в наші тяжко зароблені грошенята. Себто в наші зелені американські долари! Фарбована гієна з кривими ногами, до того ж — обидві праві!

Якусь мить я намагався уявити собі цю картинку.

— Бідна моя матуся! Добре, що вона не дожила до такого, — вів своєї Льові. — Якби вісім років тому її тіло не кремували, зараз би вона у труні перевернулася.

Мене не вистачало, щоб уявити собі ще й цю заплутану балаканину. Але дещо примусило мене стрепенутися, мов сигнал сирени.

— Кремували?

— Ну так, у крематорії. Вона була побожна єврейка, народилася в Польщі. Померла тут. Знаєте...

— Знаю, — квапливо відповів я. — А ваш брат? Чому йому не можна одружуватися?

— Але ж не з американською дівулею! — обурився Льові. — У Нью-Йорку порядних єврейських дівчат більше, ніж будь-де у світі. То чому б і йому такої не знайти? Цілі міські квартали аж кишать ними! Але ж ні, йому треба домогтися свого. Це однаково, що в Єрусалимі одружитися з дівчиною на ім'я Брунгільда.

Я мовчки слухав цей вибух емоцій. Не наважився закинути Льові його антисемітизм навиворіт. Тут було так само, як і на війні: будь-які жарти — недоречні, іронічні порівняння — неприпустимі.

Льові заспокоївся.

— Даруйте, — вибачився він. — Деколи в людини просто уривається терпець. Але з вами я хотів поговорити на зовсім іншу тему. Про паразитів. Учора я спілкувався з одним таким щодо вас. Йому потрібен хтось, хто знається на картинах. Але не так добре, щоб розгледіти якийсь шедевр, а потім продати його конкурентам. Тобто хтось такий, як ви, — який багато не розпатякує, а сидить тихше води, нижче трави. Було б добре, якби ви поговорили з ним. Скажімо, сьогодні годині о шостій вечора. Я вже домовився про зустріч. То як, підете?

— Дуже дякую, — сказав я здивовано. — Я вам справді неймовірно вдячний!

— Зароблятимете ви не дуже багато. «Річ не в тому, як починаєш, а в тому, щоб не втратити свого шансу», — казав мій батько. А тут... — Льові обвів рукою свою крамницю, — тут у вас немає жодних шансів.

— Я вдячний, що мав змогу у вас працювати. І вдячний, що ви й далі мені допомагаєте. А чому ви це робите?

— Ніколи не запитуйте чому. — Льові розглядав мене. — І справді, чому? Філантропами нас навряд чи назвеш. Але знаєте чому? Бо ви справляєте враження геть безпорадного.

— Що? — здивувався я.

— Напевно, саме в цьому річ, — відповів Льові і наче й сам здивувався. — Хоч насправді з вашого вигляду цього не скажеш. Але враження саме таке. У мого брата виникла така думка, коли ми про вас говорили. Він вважає, що ви б мали користуватися успіхом у жінок.

— Навіть так? — майже обурено сказав я.

— Не беріть близько до серця. Я вже вам пояснив, що у цьому плані мій брат гірший за носорога. Але до пірата вам точно варто піти. Його прізвище Сильверс. Сьогодні ввечері.

На дверях у Сильверса не було ніякої таблички. Він жив у звичайному приватному будинку. Я очікував, що зустрінуся з якоюсь двоногою акулою. Натомість побачив милого, худорлявого і навіть сором'язливого чоловіка, добре вбраного і стриманого. Наливши мені віскі з содовою, він почав обережно розпитувати. А потім приніс із сусідньої кімнати дві картини і поставив їх на мольберт.

— Яка картина подобається вам більше?

Я показав на праву.

— Чому? — запитав Сильверс.

— Невже обов'язково має бути якась причина?

— Так. І вона мене цікавить. Знаєте, хто художник?

— Це полотна Деґа. Це побачив би кожен.

— Не кожен, — заперечив Сильверс із дивною сором'язливою усмішкою. — Далеко не кожен мій клієнт.

— Чому ж вони їх купують?

— Щоб вдома висіла картина Деґа, — меланхолійно відповів Сильверс.

Я пригадав лекцію Льові-старшого. Отже, він не брехав. Ясна річ, Льові я повірив тільки наполовину, бо він був схильний перебільшувати, надто коли у чомусь невпевнений.

— Ці картини — теж емігранти, так само як і ви, — пояснив Сильверс. — І вони часто опиняються у найдивовижніших місцях. Чи добре вони там почуваються — хтозна.

Він приніс із сусідньої кімнати дві акварелі.

— Знаєте, чиї вони?

— Сезанна.

Сильверс здивувався.

— А можете сказати, яка з них краща?

— У Сезанна всі акварелі хороші, — відповів я. — Дорожча мала би бути та, що ліворуч.

— Чому? Бо вона більшого розміру?

— Ні, не тому. Це його пізня робота, виконана майже у стилі кубізму. Дуже красивий пейзаж Провансу з вершиною Сент-Віктуар. У брюссельському музеї висить схожа.

Сильверс змінився на лиці. Він підвівся.

— Де ви раніше працювали? — спитав він різко.

Я пригадав Наташу Петровну.

— Я ніде не працював, — відповів я спокійно. — І на конкурентів теж ні. Я не шпигун. Просто провів якийсь час у брюссельському музеї.

— Коли?

— Під час окупації. Я там переховувався, потім утік, перетнувши кордон. Саме там і набув своїх скромних знань.

Сильверс знову сів.

— У нашій професії обережність надмірною не буває, — пробурмотів він.

— Чому? — запитав я, радий, що більше не треба нічого пояснювати.

Якусь мить Сильверс вагався.

— Картини — як істоти. Як жінки. Їх не можна показувати направо й наліво, щоб вони не втратили чарівності. І вартості.

— Але ж їх саме для цього і створено?

— Можливо. Але я в цьому не зовсім переконаний. Для торговця важливо, щоб не кожен міг їх розпізнати.

— Дивно. Я думав, що саме це й підвищує ціну.

— Не завжди. Картини, що їх надто часто виставляють на показ, фахівці називають згорілими. Натомість картини, які завжди належали до приватної колекції і яких майже ніхто не бачив, називають цнотливими. Саме за останні платять більше. Не тому, що вони кращі, а тому, що у знавця чи колекціонера прокидається бажання пізнати щось нове.

— І він готовий за це платити?

Сильверс кивнув.

— На жаль, зараз удесятеро більше колекціонерів, ніж знавців. Епоха справжніх знавців-колекціонерів закінчилася після Першої світової війни, 1918 року. За кожним політичним і економічним переворотом наступає фінансовий. І змінюються власники нерухомості. Одні все втрачають, інші багатіють. Старі колекціонери продають, нові приходять, часто вони мають гроші, але не знання. Щоб стати знавцем, потрібен час, терпіння і любов.

Я його уважно слухав. Здавалося, в цій оббитій сірим оксамитом кімнаті з двома мольбертами сховалася загублена тиша мирного часу. На один мольберт Сильверс поставив іще одну картину.

— А цю знаєте?

— Моне. «Макове поле».

— Вона вам подобається?

— Просто неймовірно. Такий спокій! Сонце! Французьке сонце.

— Ми могли б спробувати, — сказав він урешті-решт. — Аж надто багато тут знати не треба. Потрібна надійна людина, яка вміє тримати язик за зубами. Як щодо шести доларів на день?

Я стрепенувся:

— Коли? До обіду чи після?

— Весь день. Але деколи у вас буде вільний час.

— Це приблизно стільки, скільки заробляє хлопчик на побігеньках.

Я вже уявляв, як Сильверс каже, що саме в цьому і полягатиме моя робота. Але він повівся делікатніше: підрахував, скільки заробляють найкращі хлопчики на побігеньках. Сума вийшла менша.

— Я не можу заробляти менше, ніж десять доларів, — сказав я. — У мене борги, які я мушу віддати.

— Вже?

— Так, я винен адвокатові, який вибиває для мене дозвіл на перебування.

Я знав, що Льові розповів про це Сильверсу, але той поводився так, наче відсутність дозволу безчестить мене і йому знову треба подумати. Нарешті хижак вишкірився.

Ми зійшлися на восьми доларах після того, як Сильверс, сором'язливо усміхаючись, повідомив мені, що оскільки я нелегал, то й податків сплачувати не доведеться. Крім того, я не розмовляю вільно англійською. Тут я його і підловив.

— Зате я розмовляю французькою, — зауважив я. — А це у вашому бізнесі важливіше.

Тоді він таки погодився на вісім доларів, пообіцявши, що, коли я впораюся з роботою, ми повернемося до цієї теми.

Повернувшись до готелю, побачив незвичайне видовище. У старомодному вестибюлі горіли всі лампи. Навіть ті, які економна адміністрація вимикала завжди. Навколо столу всередині вестибюля зібралася цікава різношерста компанія. На чолі з Раулем. Він сидів на розі стола у бежевому велетенському костюмі, схожий на гігантську спітнілу жабу, сам стіл, на мій подив, було накрито білою скатертиною, а гостей обслуговував офіціант. Поруч із Раулем сидів Меліков. Крім того, там був Лягманн із пуерториканкою, мексиканець у рожевій краватці, з кам'яним обличчям та неспокійними очима, дуже молодий блондин, який говорив басом, а не високим сопрано, як можна було припустити, дві смоляні брюнетки невизначеного віку — від тридцяти до сорока, — бистроокі, темпераментні та привабливі. А по інший бік від Мелікова — Наташа Петровна.

— Містере Росс! — гукнув Рауль. — Зробіть нам честь!

— Що сталося? — запитав я. — Колективний день народження? Чи хтось виграв у лотерею?

— Сідайте до нас, містере Росс, — відповів Рауль, ледве повертаючи язиком, і пояснив молодому басовитому блондинові: — Один із моїх рятівників. Поручкайтеся! Це — Джон Болтон.

Мені здалося, наче на моїй руці повисла дохла риба. Через його грубий голос я очікував і міцного потиску.

— Що б ви хотіли випити? — запитав Рауль. — Тут є все, чого душа забажає, — кока-кола, лимонад, данське пиво, бурбонський коньяк, американське віскі. Якщо забажаєте, навіть шампанське. Як ви тоді сказали, коли моє серце краялося від горя? «Минає все», — сказали ви. Мабуть, процитували якогось древньогрецького філосо-

фа? Геракліта, Демокрита чи Демократа? На Сьомій авеню цей вислів перефразовують: «Ніщо не вічне, тлінний навіть Вічний Жид». Це правда. Але підростають нові, молоді покоління. Тому що б ви хотіли випити? Альфонсе! — Він покликав офіціанта жестом, достойним римського імператора.

— Що ви п'єте? — запитав я Наташу Петровну.

— Горілку, як завжди! — відповіла вона весело.

— Горілки, — замовив я Альфонсові.

— Подвійну порцію! — поправив мене Рауль, кліпаючи посоловілими очима.

— Чи кохання — це містерія людського серця? — запитав я Мелікова.

— Це містерія людських ілюзій, коли кожен вірить, що інший — його полонений.

— *Le coup de foudre*, — сказала Наташа Петровна. — Кохання з першого погляду. Нерозділене!

— Як ви опинилися в такій компанії?

— Випадково. — Вона розсміялася. — Прекрасна випадковість! Я хотіла вирватися зі стерильної монотонності в «Колоні Клаб». Але аж такого не очікувала!

— Ви знову йдете до фотографа?

— Ні, сьогодні ні. Чому запитуєте? Пішли б зі мною?

Спершу я не хотів відповідати прямо, та зрештою таки сказав:

— Так.

— Нарешті чую щось розумне, — відповіла Наташа Петровна.

— Будьмо!

— Будьмо!

— Будьмо! *Salut, Salve, Salute!* — вигукнув Рауль і цокнувся з усіма. Він навіть спробував підвестися, але знову впав у схоже на трон крісло, що аж затріщало під ним. Для цілковитої гармонії цей готель було ще й обставлено псевдоготичними грубо тесаними меблями.

Поки ми цокалися, до мене підійшов Лягманн.

— Сьогодні ввечері, — прошепотів він до мене, — я спою мексиканця.

— А сам не нап'єшся?

— Я підкупив Альфонса. Він приносить мені звичайну воду. А мексиканець думає, що п'є зі мною текілу. В обох однаковий колір, тобто його взагалі немає.

— Я б краще споїв жінку, — сказав я, — мексиканець і так не заперечує. Тут саме жінка не хоче.

На якусь мить Лягманн завагався.

— Нічого, — мовив уперто. — Цього разу вийде. Мусить вийти. Точно мусить. Розумієш?

— Краще пий із обома — і з собою теж. Можливо, на п'яну голову ти придумаєш щось таке, що ніколи б тобі не спало на тверезу. Деякі люди напідпитку просто неймовірні.

— Але тоді я нічого не відчуватиму. Ні про що не пам'ятатиму. Житиму так, ніби нічого й не сталося.

— Шкода, що ти не можеш уявити собі все навпаки. Наче все вже сталося, а ти про все забув.

— Що ти кажеш, та це ж справжнє шахрайство! — запротестував Лягманн схвильовано. — Треба бути чесним!

— А з текілою ти хіба чесний?

— Я чесний з самим собою. — Лягманн нахилився до мого вуха. Хоч він і пив тільки воду, подих мав гарячий і вологий. — Я дізнався, що в Інес нога не ампутована, вона просто не згинається. Хромовану пластинку вона носить з марнославства!

— Але ж, Лягманне!

— Я це точно знаю. А ти жінок не розумієш. Можливо, вона саме тому й відмовляє мені? Щоб я про це не взнав.

На кілька секунд мені відібрало мову. «*Amore*, *amour*, удар блискавки серед тисяч оман, джерело надії у безодні відчаю, безтурботне чудо білої й чорної магії, — думав я. — О, кохання, будь благословенне!» Я урочисто вклонився:

— Дорогий Лягманне, я вітаю твій зоряний сон кохання!

— Вічно ти зі своїми жартами! Я — дуже серйозно.

Громохко підвівся Рауль.

— Шановні леді та джентльмени, — почав він, стікаючи потом, — хай живе життя. Себто добре, що всі ми живі-здорові. Як згадаю, що геть недавно хотів накласти на себе руки, то готовий зацідити собі ляпаса. Які ж ми ідіоти, коли думаємо, що поводимося благородно.

Раптом пуерториканка заспівала. Іспанською. Мабуть, мексиканську пісню. У неї був розкішний голос, глибокий і сильний, співаючи, вона невідривно дивилася на мексиканця. То була пісня про сильну, природну пристрасть, переплетену з тугою, далекою від будь-яких роздумів і будь-якої цивілізації, з тих часів, коли людство ще не мало своєї характерної риси — почуття гумору; пісня відверта, хтива і водночас цнотлива. Жоден м'яз не ворухнувся на обличчі мексиканця. Жінка теж не рухалася — промовляли тільки її обличчя та вуста. Вони обоє невідривно дивилися одне на одного, а пісня лилася

і лилася. Це було єднання без жодного дотику, і кожен відчував його своєю душею. Всі замовкли, я дивився на них, поки повільно лилася пісня, — на Рауля і Джона, Лягманна і Мелікова, Наташу Петровну, — вони серйозно слухали жінку, яка зуміла відірвати їх від буденності і яка не бачила нікого й нічого, крім свого мексиканця, і в ньому, в його жалюгідному обличчі утриманця, бачила саме життя — і це не було ні дивно, ні смішно.

8

Перш ніж взятися до нової роботи, я влаштував триденну відпустку. Першого дня пішов гуляти по Третій авеню — після обіду, своєї улюбленої пори: коли заходить сонце, а в антикварних крамничках зупиняється час, синіють тіні й оживають дзеркала. З ресторанів точиться перший несміливий запах смаженої цибулі та картоплі, офіціанти накривають столи, а омари, виставлені у великих вітринах рибного магазину «Короля морів», намагаються втекти з крижаного ложа тортур на скалічених дерев'яними цвяхами клешнях. Щоразу, як я дивився на їхні круглі вигнуті тіла, мені мороз йшов поза шкірою — вони нагадували про камери тортур у концтаборах народу поетів і мислителів.

— Імперський єгермейстер Герман Ґеринґ такого б ніколи не допустив, — зауважив Кан, я зустрів його перед вітриною з велетенськими крабами.

— Ви про омарів? Бо крабів уже давно четвертували!

Він кивнув:

— Третій рейх любить тварин. Вівчарку фюрера звати Блонді, і він плекає її, мов дитину. Імперський єгермейстер, міністр-президент Пруссії, з блондинкою Еммі Зоннеманн утримує у своїй Вальгаллі молодого лева, і Герман у древньогерманських строях, із валторною за поясом, приходить до нього, як до друга. А шеф усіх концтаборів, Генрих Гіммлер, полюбляє ніжних ангорських кроликів.

— Зате четвертовані краби можуть окрилити черговою ідеєю Фрика, міністра внутрішніх справ Третього рейху. Хоча ні, він уже й так, як людина культурна і навіть доктор, скасував гільйотину, оскільки вона занадто гуманна, і замінив її на стару добру сокиру. Можливо, його наступною ідеєю буде четвертувати євреїв, як велетенських крабів.

— Все ж таки ми — народ, визначальною рисою якого колись була прямодушність — це слово перекладеш не кожною мовою, — похмуро зронив Кан.

— Існує ще одне питомо тевтонське слово — зловтіха.

— Може, досить? — запитав Кан. — Наш гумор уже напружує.

Ми глянули один на одного, як школярі, впіймані на гарячому.

— Як же важко цього позбутися, — пробурмотів Кан.

— Тільки нам так зле?

— Усім. Спершу охоплює поверхове почуття безпеки і всі, мов страуси, ховають голови в пісок, а потім приходить небезпека. Що більша загроза, то безпечніше почувається людина. Найкраще тим, хто, мов невтомні мурашки після грози, усе будує наново — мостить гніздо, створює бізнес, заводить сім'ю, творить майбутнє. Найбільше загрожені ті, хто чекає.

— Ви теж чекаєте?

Кан іронічно глянув на мене.

— А ви, Россе, хіба не чекаєте?

— Чекаю, — визнав я, трохи помовчавши.

— Я теж. А чому?

— Не знаю чому.

— У кожного причини свої. От тільки боюся — щойно все минеться, всі вони підуть, як вода у суху землю. І тоді ми знову втратимо кілька років і знову починатимемо все спочатку. А решта отримають за цей час кілька років фори.

— То й що? — здивувався я. — Життя — це ж не скачки з перешкодами.

— Та невже? — перепитав Кан.

— Ми ж не змагаємося одне з одним. Хіба більшість емігрантів не хоче повернутися?

— Думаю, ніхто не знає цього напевно. Деякі змушені повертатися. Наприклад, актори, бо вони нічого тут не досягнуть, бо ніколи не опанують англійської досконало. Чи письменники, бо їхніх творів тут не читатимуть. Але в більшості причина зовсім інша. Непереборна, дурнувата туга за батьківщиною. Попри все! Аж блювати хочеться! Знаєте, хто були найкращі патріоти Німеччини? Євреї! Вони любили ту країну з якоюсь собачою, сентиментальною відданістю.

Я промовчав. Подумав, що євреї, мабуть, безмежно любили цю країну саме тому, що їм так і не дозволили почуватися там як удома. Відчуття непевності ніколи не давало їхній любові заспокоїтися. Щоправда, в епоху Німецької імперії їх навіть захищали, потім — перестали. Але антисемітизм до 1933 року був зовсім не поширеним явищем, темою для балачок тільки вульгарних, спітнілих, немитих невротиків.

— Таку любов до Німеччини я відчув на власній шкурі, — сказав я. — У Швейцарії. В особі єврейського комерційного радника, в якого я хотів позичити грошей. Він їх мені не позичив. Зате дав цінну пораду — повертатися до Німеччини. На його думку, газети брехали. А коли щось і не так, то тільки тимчасово, просто вимушені суворі заходи. Де борошно, там і порошно. Євреї й самі багато в чому винні. Коли я йому сказав, що і сам сидів у концтаборі, він пояснив мені, що на те мала бути причина, а те, що мене відпустили, свідчить на користь німецької справедливості.

— А й справді, чому вас відпустили? — перебив мене Кан.

— Бо я не єврей, — відповів я, розізлившись, бо колись уже про це згадував. — На комерційного радника я гаркнув. Він розкричався у відповідь і назвав мене антисемітом.

— Такий тип людей я знаю! — похмуро сказав Кан. — Таких небагато, але вони є.

— Навіть в Америці. — Я згадав свого адвоката й уточнив: — Зозулі.

Кан розсміявся і повторив:

— Зозулі! Скільки ж розвелося тих ідіотів на білому світі!

— Особливо наших власних.

— Надто їх. Можливо, ми все ж таки з'їмо кількох крабів?

Я кивнув.

— Дозвольте вас запросити. Це просто прекрасно, коли ти знову можеш когось запросити. Тоді в тебе зникає комплекс вічного жебрака. Чи, якщо хочте, шляхетного паразита.

— Ніщо не позбавить нас комплексу провини за те, що ми живі; комплексу, який нам прищепила наша люба вітчизна. Я приймаю ваше запрошення. Дозвольте мені натомість купити пляшку нью-йоркського рислінгу, щоб ми хоч на кілька годин знову відчули себе людьми.

— То ми тут не люди?

— На дев'ять десятих. — Кан витягнув із кишені рожевий папір.

— Паспорт! — благоговійно мовив я.

— Посвідчення для громадян ворожої країни, — виправив мене Кан. — Ось хто ми тут.

— То ми й далі неповноцінні люди, — відповів я, розгорнувши велетенське меню. — А повноцінними коли-небудь станемо?

Ввечері ми пішли до Бетті Штайн. Вона навіть тут дотримувалася одного берлінського звичаю — щочетверга до неї на вечерю сходилися гості. Прийти міг кожен. Хто мав гроші, той щось приносив —

пляшку вина, цигарки чи банку консервованих сосисок. У Бетті був грамофон зі старими платівками, лунали пісні Рихарда Таубера чи старі оперети Кальмана, Легара чи Вальтера Колло. Час до часу хтось із поетів читав свої вірші, здебільшого просто дискутували.

— У неї благородні наміри, — сказав Кан. — Але все одно — це трупарня, тут ходять живі мерці, які досі, щоправда, не усвідомили, що вони — небіжчики.

На Бетті була стара шовкова сукня, пошита ще в догітлерівську епоху. Фіолетова, в рюшах, вона шелестіла і пахла лавандою. З сукнею контрастували рум'яні щоки, сталево-сіре волосся і блискучі темні очі. Вона зустріла нас щирими обіймами. У цій пухкенькій жіночці було стільки душевності, що залишалося тільки безпорадно всміхнутися. Бетті була зворушлива і смішна, але не любити її було неможливо. Вона поводилася так, наче після 1933 року час зупинився. Реальність існувала у всі дні тижня, крім четвергів, коли всі знову начебто опинялися в Берліні і починала діяти Веймарська конституція. У великій кімнаті з портретами покійників була купа народу. Ми побачили актора Отто Вілера, оточеного шанувальниками.

— Він підкорив Голлівуд! — гордо повідомила Бетті. — Він пробився!

Вілер вочевидь насолоджувався славою.

— Яку роль він отримав? — запитав я Бетті. — Отелло? Братів Карамазових?

— Просто грандіозну! Хоча я точно не знаю, яку саме. Але він точно всіх заткне за пояс! Майбутній Кларк Гейбл.

— Чарльз Лотон, — сказала племінниця Бетті, зморщена стара діва, яка розливала каву. — Швидше Чарльз Лотон. Адже він характерний актор.

Кан в'їдливо посміхнувся:

— Навряд чи роль така вже й грандіозна. Вілер і в Європі не був аж таким геніальним актором. Знаєте історію чоловіка, який у Парижі пішов у нічний клуб російських емігрантів? Власник хотів його вразити, тому сказав: «Наш швейцар раніше був генералом, кельнер — графом, співак — великим князем» і таке інше. Гість мовчить. Зрештою, власник показав на маленьку таксу, яку відвідувач приніс із собою. «Скажіть, будь ласка, якої породи цей собака?» — запитав увічливо. «Раніше, у Берліні, мій собака був великим сенбернаром». — Кан меланхолійно усміхнувся. — Вілерові справді дали зовсім маленьку роль. Він грає нациста в якомусь другорядному фільмі. Есесівця.

— Що? Але ж він єврей.

— Це нічого не означає. Шляхи Голлівуду несповідимі. Напевно, для них есесівці та євреї — однакові. Вже вчетверте роль есесівця отримує єврей. — Кан засміявся. — Своєрідна мистецька справедливість. Гестапо опосередковано допомагає обдарованим євреям не вмерти з голоду.

Бетті оголосила, що сьогодні у Нью-Йорку проїздом буде доктор Ґрефенгайм. Багато хто його знав: це був відомий берлінський гінеколог. Деякі протизаплідні засоби назвали на його честь. Незабаром приїхав і він сам. Кан теж його знав. Це був скромний худорлявий чоловік із чорною борідкою.

— Де ви працюєте? — запитав Кан. — Де практикуєте?

— Практикую? — здивувався Ґрефенґайм. — Я ще не склав екзаменів. Це важко. От ви змогли б без підготовки знову скласти іспити на атестат зрілості?

— А від вас вимагають?

— Так. Усе з самого початку. Ще й англійською.

— Але ж ви — відомий лікар. Вас би мали тут знати! До того ж, якщо екзамен таки треба складати, для вас би це мала бути проста формальність.

Ґрефенгайм стенув плечима:

— Тут — це не формальність. Навпаки, якщо порівнювати з американцями, то нас ставлять у значно тяжчі умови. Знаєте, як це буває. Лікарі — філантропи тільки за своїм фахом. Потім вони вступають у спілки і товариства й обороняють свою територію. Сторонніх туди не пускають. Тому нам і потрібно повторно складати екзамени. А іноземною мовою це ой як нелегко. Крім того, мені вже за шістдесят. — Ґрефенгайм винувато всміхнувся. — Раніше треба було вчити іноземні мови. Але нам усім нелегко. Мені доведеться ще цілий рік працювати асистентом лікаря. Принаймні, тоді я зможу безкоштовно харчуватися в лікарні, та й матиму, де жити.

— Та скажіть правду! — рішуче перебила його Бетті. — Кан і Росс зрозуміють вас. Річ у тім, що його обікрали. Якась емігрантська падлюка.

— Але ж, Бетті...

— Кажу як є: його просто підло обікрали. У Ґрефенгайма була цінна колекція марок. Частину цієї колекції він віддав зберігати другові, коли той покидав Німеччину. Але коли Ґрефенгайм приїхав, той пройдисвіт другом уже не був. Він стверджував, що Ґрефенгайм ніколи нічого йому не давав.

— Давня історія, — мовив Кан. — Щоправда, зазвичай брешуть, що речі конфіскували ще на кордоні.

— Той був розумніший. Якби він визнав, що колись цю колекцію отримав, то Ґрефенгайм мав би хоч якісь підстави, щоб відшкодувати збитки.

— Ні, Бетті, — сказав Кан. — Жодних підстав. Ви ж не взяли розписки чи квитанції? — запитав він Ґрефенгайма.

— Звісно, ні. Про таке взагалі не йшлося. Все було винятково на довірі.

— Зате ця паскуда живе зараз просто розкішно, — чмихнула Бетті. — А Ґрефенгайм голодує.

— Не скажу, що голодую. Але я сподівався, що на ті гроші оплачу навчання.

— А зараз скажіть, на скільки вас обскубли? — безжально зажадала Бетті.

— Ну, — збентежено всміхнувся Ґрефенгайм, — то були мої найрідкісніші марки. Будь-який торговець дав би за них щонайменше шість-сім тисяч доларів.

Бетті, хоч і давно знала цю історію, широко відкрила свої вишневі очі.

— Це ж цілий статок! Скільки доброго можна було зробити за ті гроші!

— Все одно краще, ніж якби вони дісталися нацистам, — винувато виправдовувався Ґрефенгайм.

Бетті обурено глянула на нього:

— Вічно одне й те ж: все одно краще! Ця емігрантська покірність! Чому ви не проклинаєте життя усіма фібрами своєї душі?

— Бетті, а яка з цього користь? Деколи я сам перетворююся на антисеміта.

— Це вічне розуміння і прощення майже всіх гріхів! Думаєте, нацист би теж так поводився? Та він би забив ошуканця до смерті!

Кан весело і ніжно поглянув на Бетті, яка у всіх своїх фіолетових рюшиках достоту скидалася на задерикуватого папугу.

— Серденько, ти наче остання представниця роду Макавеїв.

— Не іронізуй. Ти, принаймні, показав цим варварам, де раки зимують. І маєш мене зрозуміти. Деколи я просто задихаюся. Ця вічна покора! Ця вічна здатність усе витерпіти! — Бетті люто глипнула на мене. — А ви що скажете? Ви теж здатні все стерпіти?

Я промовчав. Та й що я міг відповісти? Бетті струснула головою, посміялася сама над собою і пішла до іншого гурту.

Хтось увімкнув грамофон. Залунав голос Рихарда Таубера. Він співав пісню з «Країни усмішок».

— А зараз усі тужитимуть за Курфюрстендамом, — сказав Кан. Він обернувся до Ґрефенгайма. — А де ви зараз живете?

— У Філадельфії. Колега дозволив погостювати. Можливо, ви його знаєте: Равік.

— Равік? З Парижа? Авжеж, я його знаю. Проте я не думав, що йому вдалося втекти. Що він робить?

— Те, що і я. Тільки не бере так близько до серця. У Парижі неможливо було скласти екзамен. А те, що тут це можливо, він сприймає як прогрес. А мені важче. На жаль, я розмовляю тільки цією триклятою німецькою, не враховуючи латини та грецької, ними я теж досить вільно володію. Але кому ці мови зараз потрібні?

— А чому ви не можете почекати, поки закінчиться війна? Німеччина війни не виграє, тепер це знає кожен. А потім ви зможете повернутися.

Ґрефенгайм повільно похитав головою.

— Це — наша остання ілюзія, яка розлетиться, мов дим. Ми не зможемо повернутися.

— Чому? А коли з нацистами буде покінчено?

— З німцями, може, й буде покінчено, але з нацистами — ні. Нацисти не впали з Марса і не згвалтували Німеччину, — сказав він. — Можливо, у таке вірили ті, хто покинув Німеччину у 1933 році. А я ще роками жив там. Я слухав їхнє гавкання по радіо, грубе кровожерне гарчання на зібраннях. Це вже не була якась одна партія. То була Німеччина.

Він прислухався до звуків грамофона, з якого лунала пісня «Берлін залишається Берліном»; співали ті, хто вже давно опинився чи в еміграції, чи в концтаборах. Декілька людей, включно з Бетті Штайн, уважно слухали — захоплено, скептично і тужливо водночас.

— Там ніхто не хоче, щоб ми повернулися, — мовив Ґрефенгайм. — Ніхто. Ніхто.

Я повертався до готелю. Після вечора у Бетті Штайн на мене спала меланхолія. Думав про Ґрефенгайма, який намагався заново побудувати своє життя. Нащо? Його дружина залишилася у Німеччині. Німкеня. П'ять років вона витримувала тиск гестапо і не розлучалася з ним. За ці п'ять років із квітучої жінки перетворилася на зів'ялий згусток нервів. Мало не щотижня Ґрефенгайма тягали на допити. Щоранку, з четвертої до сьомої, вони з дружиною тремтіли, як осикові листки, — саме тоді його зазвичай і забирали. Сам допит відбувався тільки наступного дня чи навіть за кільканадцять днів. Ґрефенгайма кидали

в камеру до решти євреїв. Усі сиділи навпочіпки, обливаючись холодним потом і божеволіючи зі смертельної туги. За ці години їх об'єднувало якесь дивне братерство. Вони перешіптувалися, не чуючи одне одного. Вони вслухалися в кроки наглядачів за стінами своєї камери. То було братерство, яке допомагало, як могло, але водночас кожного з них охоплювала жахлива суміш любові та ненависті; їм здавалося, наче існує тільки певна кількість шансів на порятунок, а тому кожен новий в'язень зменшує шанс вижити іншому. Гордість німецької нації час до часу витягала котрогось із камери — його штурхали, били й обливали брудною лайкою, — саме так двадцятирічні герої уявляли собі, як треба поводитися зі старими, хворими людьми. Тоді на камеру спадала тиша.

Іноді минало чимало годин, коли після допиту до них закидали скривавлений кусень м'яса, і всі мовчки бралися до роботи. Ґрефенгайм так часто бачив такі сцени, що, коли його вкотре забирали, просив дружину запихати до його кишень багато носовичків — він міг використовувати їх для перев'язки. Самі ж бинти він брати не наважувався. Бо навіть перев'язати рани у камері — це була неабияка мужність. Траплялося, що людей, які на це наважувалися, просто забивали до смерті як саботажників. Ґрефенгайм пригадував жертв, яких приволікали назад у камеру. Вони були майже нерухомі, дивилися гарячими і блискучими очима з застиглим виразом тихого божевілля, дехто ще міг шепотіти хриплим від криків голосом: «Мені пощастило, вони мене відпустили!» «Відпустили» означало, що їх не заволокли в підвал, де до смерті затоптали б ногами, або не кинули в концтабір, де катували б доти, доки вони з розпачу не кинулись би на колючий електричний дріт.

Одного разу Ґрефенгайм знову повернувся. Свій кабінет він уже давно передав іншому лікареві. Його наступник запропонував заплатити йому тридцять тисяч марок, врешті заплатив тільки тисячу, хоч сам кабінет був вартий трьохсот. А все було так: одного прекрасного дня з'явився унтерштурмфюрер, родич наступника, і поставив Ґрефенгайма перед вибором — або через нелегальне лікування пацієнтів він кине лікаря до концтабору, або той візьме тисячу марок і напише розписку на тридцять. Ґрефенгайм знав, що обрати. Зрештою, його дружина вже і так дозріла до будинку для божевільних. Але все одно не хотіла розлучатися. Жінка свято вірила, що саме вона — останній порятунок Ґрефенгайма, саме через неї його ще не кинули до концтабору. Вона погоджувалася розлучитися тільки за умови, що Ґрефенгайму дозволять покинути країну. Вона хотіла знати, що він у безпеці. Тоді Ґрефенгайму нарешті трохи поталанило. Однієї ночі до нього за-

вітав унтерштурмфюрер, який на той час уже здобув звання оберштурмфюрера. Він був у цивільному і, трохи провагавшись, попросив Ґрефенгайма зробити аборт його коханці. Він був одружений, а його дружина не поділяла націонал-соціалістичних ідей, що треба народжувати якнайбільше дітей, навіть якщо в процесі продукування потомства братимуть участь кілька кровних ліній. Вона вважала, що її кровної лінії цілком достатньо. Ґрефенгайм спершу відмовлявся. Думав, що це — пастка. Він обачно пояснив, що його наступник — теж лікар і оберштурмфюрер може звернутися до нього, крім того, він навіть його родич і завдячує йому — Ґрефенгайм натякнув на це дуже обережно — велетенським статком. Оберштурмфюрер цілком відкинув цю ідею. «Та падлюка не хоче, — пояснив він. — Я здалека заговорив про це. А ця сволота прочитала мені цілу лекцію про спадкові риси, генофонд нації та іншу маячню. От бачите, яка буває вдячність! А без мене він вашого кабінету не отримав би ніколи!» В очах добре вгодованого оберштурмфюрера Ґрефенгайм не побачив і тіні іронії. «А ви — інша річ, — пояснив чоловік. — Усе залишиться між нами. Мій швагер, паскуда така, рано чи пізно все вибовкає. Або шантажуватиме мене все життя». — «Ви б теж змогли його шантажувати: через заборонене хірургічне втручання», — наважився відповісти Ґрефенгайм. «Я простий солдат, — відповів оберштурмфюрер. — Я на такому не знаюся. А з вами, дорогенький, усе простіше. З вами ми точно домовимося. Бо вам заборонено працювати, а мені заборонено допускати аборт; отож ми обидва нічим не ризикуємо. Вона прийде до вас сьогодні вночі, а вранці піде додому. Домовилися?» — «Ні!» — з-за дверей відповіла пані Ґрефенгайм.

Вона підслухала всю розмову, хоч страх і роздирав її душу. Наче привид, стояла вона, тримаючись за двері. Ґрефенгайм скочив на рівні ноги.

«Дайте мені спокій! — сказала жінка. — Я чула все. Ти нічого не робитимеш! Нічого, аж поки не отримаєш дозвіл на виїзд. Це — ціна за роботу. Подбайте про дозвіл», — обернулася вона до оберштурмфюрера.

Той намагався пояснити їй, що це не він вирішує. Але жінка була вперта. Він збирався вже був піти. Але дружина Ґрефенгайма вдалася до погроз — вона донесе на нього керівництву. Хто їй повірить? Одне свідчення проти іншого, її слова проти його. Одначе він кинувся обіцяти їй золоті гори, вона не повелася. Спершу дозвіл на виїзд, тоді — аборт.

Зрештою сталося неможливе. У хащах цього бюрократичного царства жахів деколи траплялися і такі оази. Коханка оберштурмфюрера

прийшла приблизно через два тижні, вночі. Коли все було зроблено, нацист пояснив Ґрефенгайму, що він мав іще й третю причину звернутися саме до нього: єврейському лікареві він довіряв більше, ніж дурневі шваґру. Ґрефенгайм до останнього чекав на пастку. Оберштурмфюрер дав йому двісті марок гонорару. Ґрефенгайм відмовився. Тоді оберштурмфюрер насильно запхав йому гроші у кишеню: «Дорогенький, вам вони точно не завадять!» Він справді любив коханку. Ґрефенгайм до кінця не вірив у своє щастя, тому навіть не попрощався з дружиною. Він сподівався, що таким чином підкупить долю. Міркував так: якщо попрощається, то його завернуть. Але вдалося втекти. І ось він сидів у Філадельфії і шкодував, що не поцілував на прощання дружину. Ці думки не давали йому спокою. Відтоді він нічого про неї не чув. Зрештою, невдовзі почалася війна і щось довідатися стало геть неможливо.

Перед готелем «Ройбен» стояв «ролс-ройс» із водієм за кермом. Авто скидалося на золотий зливок серед купи попелу.

— А ось нарешті і кавалер, достойний вас супроводжувати, — сказав Меліков з глибини плюшевого вестибюля. — Бо в мене, на жаль, зовсім немає часу.

У кутку я побачив Наташу Петровну.

— То ваш імпозантний «ролс-ройс» надворі? — запитав я.

— Взяла напрокат! — відповіла вона. — Так само як і сукні та прикраси, в яких мене фотографують. У мене немає нічого власного, справжнього.

— Голос — ваш власний, а «ролс-ройс» справжній.

— Добре. Але мені все одно ніщо не належить. Отже, я дурисвітка з купою справжніх речей. Так краще?

— Так значно небезпечніше, — відповів я.

— Наташі потрібен кавалер, — пояснив Меліков. — «Ролс-ройс» у неї тільки на сьогоднішній вечір. Завтра його треба буде віддати. Не хочеш на один вечір перетворитися на авантюриста і насолодитися життям?

Я засміявся.

— Уже багато років я живу, як авантюрист. Але без автомобіля. Це щось новеньке.

— У нас іще й водій є, — сказала Наташа Петровна. — Навіть в уніформі. Англійській.

— Мені потрібно перевдягнутися?

— Ні, звісно. Гляньте на мене!

Хоч перевдягатися мені не було в що. Я мав лише два костюми, і кращий із них був на мені.

— Поїдете зі мною? — запитала Наташа Петровна.

— Залюбки!

Це була чудова нагода позбутися думок про Ґрефенгайма.

— Сьогодні в мене буде ще один щасливий день, — сказав я. — Влаштував собі триденну відпустку, але про таку несподіванку не міг і мріяти.

— Ви можете самі собі давати відпустку? Я так не можу.

— Я теж не можу, але я змінюю місце роботи. Через три дні матиму досить вузьке коло обов'язків: заманюватиму клієнтів, вставлятиму картини в рами і працюватиму звичайним слугою в одного торговця картинами.

— А продавати картини теж ви будете?

— Боронь Боже! Сильверс сам продаватиме.

Наташа Петровна якусь мить вивчала мене.

— А чому ви не можете?

— Я кепсько на цьому розуміюся.

— Найкраще зовсім не розумітися на тому, що продаєш. Тоді торгівля краща. Якщо не знаєш дефектів, маєш більшу свободу.

Я розсміявся:

— Звідкіля ви про таке знаєте?

— Іноді я теж продаю. Сукні й капелюшки. — Вона знову мене вивчала. — Але тоді я отримую комісійні. Вам теж їх мали б виплачувати!

— Я ще взагалі нічого не знаю. Може, мені не доведеться підмітати будинок і приносити клієнтам каву. Чи коктейлі.

Ми повільно їхали вулицею, перед нами бовваніли широка, вбрана в кордовий піджак водієва спина і його бежева кепка. Наташа натиснула на кнопку, і з обшитої червоним деревом стінки повільно висунувся складаний столик.

— Коктейлі, — сказала вона і засунула руку в нішу під столом, де стояли склянки й кілька пляшок. — Холодні, мов лід, — пояснила вона. — Останній писк моди. Маленький вбудований холодильник. Що б ви хотіли випити? Горілки, віскі чи мінералки? Горілки. Правда ж?

— Авжеж. — Я глянув на пляшку. — Але ж це справжня російська горілка. Як вона тут опинилася?

— Трунок богів! Навіть краще — нектар! Один із небагатьох приємних наслідків війни. Власник цього автомобіля якось пов'язаний із зовнішньою політикою. Він часто літає до Росії і до Вашингтона. —

Вона засміялася. — Але годі дивуватися, краще насолоджуватися. Мені дозволили її пити.

— А мені — ні.

— Власник автомобіля знає, що я не їздитиму на ньому сама.

Горілка була просто прекрасна. Усе, що я досі пив, здавалося тепер занадто міцним і огидним, наче звичайний спирт.

— Ще по одній? — запитала вона.

— А чом би й ні? Очевидно, така моя доля — наживатися на війні. Мені дозволили приїхати до Америки, бо війна; я знайшов роботу, бо війна; а тепер я п'ю російську горілку, бо знову ж таки — війна. Мимоволі я став паразитом.

Наташа Петровна підморгнула.

— А чому б не стати ним із власної волі? Так значно приємніше.

Ми їхали вгору по П'ятій авеню, вздовж Центрального парку.

— Тут починається ваша територія, — сказала Наташа Петровна.

Невдовзі ми звернули на Вісімдесят шосту вулицю. То була типова широка американська вулиця, втім, вона відразу нагадала мені маленькі німецькі містечка. По обидва боки тулилися цукерні, пивнички, будки з гарячими сосисками.

— А тут іще розмовляють німецькою? — запитав я.

— Та скільки завгодно. Американці великодушні. За таке вони нікого не посадять. Це вам не німці.

— І не росіяни, — відповів я.

Наташа Петровна засміялася.

— Американці теж кидають людей за ґрати, — зауважила вона. — Наприклад, японців, які тут живуть.

— А ще французів та емігрантів із Європи.

— Думаю, всюди ув'язнюють невинних. Правда ж?

— Можливо. Хай там як, але нацисти, які мешкають на цій вулиці, досі на волі. Чи могли б ми поїхати деінде?

Наташа Петровна якусь мить мовчки дивилася на мене.

— Зазвичай я не така, — мовила задумливо. — У вас є дещо таке, що мене дратує.

— Цікаво. І зі мною це відбувається.

Вона не звернула уваги на мої слова.

— Оте «дещо» — це прихована самовдоволеність, — пояснила вона. — Вона схована так далеко, що годі знайти. І все одно вона злить. Розумієте?

— Звісно. Я і сам злюся, коли відчуваю таке в інших. Але чому ви мені це розказуєте?

— Щоб вас подратувати, — відповіла Наташа Петровна. — Саме тому. А я? Що вас у мені роздражнює?

— Нічого, — відповів я, розсміявшись.

Вона спаленіла. Я відразу пошкодував, але було вже надто пізно.

— Клятий німець, — сказала тоді.

Вона зблідла і почала уникати мого погляду.

— Можливо, вам буде цікаво знати, що Німеччина позбавила мене громадянства, — відповів я і відразу розлютився, що таке бовкнув.

— Це й не дивно! — Наташа Петровна постукала по шибці. — Їдьте до готелю «Ройбен».

— Перепрошую, мадам, а на якій він вулиці? — запитав водій.

— Це там, де ви мене чекали.

— Добре, мадам.

— Вам не потрібно відвозити мене назад до готелю, — сказав я. — Я можу вийти і тут. Скрізь повно автобусів.

— Як хочете. Ви тут удома.

— Зупиніть, будь ласка! — попросив я водія, а потім вийшов. — Наташо, дуже вам дякую.

Вона не відповіла. Я стояв у Нью-Йорку на Вісімдесят шостій вулиці і дивився на кафе «Гінденбурґ», звідки лунала духова музика. На вітрині кафе «Гайґер» лежав домашній німецький крендель. У крамниці поруч висіла кров'янка. Навколо мене лунала німецька мова. За всі ці роки я часто уявляв, як добре було б повернутися, але саме про таке повернення не мислив ніколи.

9

Найперше, що я мав зробити у Сильверса, — це скласти каталог усього, що він коли-небудь продав, і на фотографіях кожної картини позначити її колишніх власників.

— Найскладніше — встановити автентичність старих картин, — пояснив Сильверс. — Ніколи точно не знаєш, звідки вони і чи справжні. Картини — як аристократи, потрібно простежити їхню генеалогію аж до художника, який їх створив. І цей родовід має бути безперервний, від церкви А до кардинала Б, від колекції князя Х до каучукового магната Рабиновича чи до автомобільного короля Форда. Прогалини тут неприпустимі.

— Але ж ідеться про відомі картини?

— Картини, може, і відомі, але фотографія виникла лиш наприкінці дев'ятнадцятого століття. І далеко не кожну стару картину

копіювали, щоб потім мати зразок для порівняння. Часто треба покладатися тільки на припущення. — Сильверс підступно всміхнувся. — Або на мистецтвознавців.

Я рівно склав чергову пачку фотографій. Згори лежали кольорові світлини Мане. То були невеликі картини з квітами — півонії у склянці води. Квіти й вода здавалися справжніми. Від них віяло дивовижним спокоєм і живою енергією — то були зразки чистого мистецтва: наче художник уперше створив ці квіти, а раніше їх навіть і не існувало.

— Подобаються? — запитав Сильверс.

— Вони прекрасні.

— Кращі, ніж троянди Ренуара там, на стіні?

— Інакші, — відповів я. — І як їх узагалі можна порівнювати?!

— Можна. Якщо ти антиквар.

— Картина Мане — це мить творіння, а Ренуар — сам цвіт життя.

Сильверс похитав головою.

— Непогано. Ви були письменником?

— Поганеньким журналістом.

— У вас талант описувати картини.

— Я занадто мало на цьому розуміюся.

На обличчі Сильверса знову з'явилася іронічна посмішка.

— Думаєте, люди, які пишуть про картини, розуміються на них? Розкрию вам таємницю: про картини взагалі не можна писати. Як і про мистецтво загалом. Пишуть лише задля однієї мети — просвітити невігласів. Про мистецтво не можна писати. Його можна тільки відчувати.

Я нічого не відповів.

— І продавати, — додав Сильверс. — Ви ж про це подумали?

— Ні, — відповів чесно. — Але чому ви тоді думаєте, що у мене талант описувати картини? Бо про них і так нема що писати?

— Можливо, це краще, ніж бути нікчемним журналістом.

— А може, й ні. Може, краще бути нікчемним, але чесним журналістом, ніж заливатися соловейком про витвори мистецтва.

Сильверс засміявся.

— Вам притаманна характерна риса більшості європейців — впадати в крайнощі. Чи це ознака молодості? Але ви не такий уже й молодий. Між цими двома крайнощами є тисячі варіантів і нюансів. Крім того, ваші гіпотези неправильні. От погляньте: я хотів стати художником. І став ним. Попри весь свій ентузіазмом, я все одно був нікчемним художником. Тепер я торгую картинами й антикваріатом. З усім цинізмом, властивим цьому ремеслу. Щось змінилося? Чи зра-

див я мистецтво, переставши малювати погані картини, чи я його зрадив, бо продаю їх? Думки у літнє нью-йоркське надвечір'я, — мовив перегодя і запропонував мені сигару. — Скуштуйте. Це найлегша з усіх гаванських. Вам подобаються сигари?

— Я їх взагалі не розрізняю. Завжди курив те, що траплялося під руку.

— От щасливець!

Я здивовано глянув на нього:

— Це щось новеньке. Не знав, що такому можна заздрити.

— У вас усе ще попереду — вибір, насолода і втома. Наприкінці залишається тільки втома. Що нижчий рівень, з якого починаєш, то довший шлях до втоми.

— Отже, починати слід із варварства?

— Якщо є така можливість.

Раптом я розізлився. Варварства я бачив уже більш ніж досить. Ця естетична салонна концепція тільки дратувала мене — так можна міркувати в мирний час. А ці напарфумлені балачки я слухати не збирався — навіть за вісім доларів на день. Я показав на стопку фотографій.

— Мабуть, підтвердити автентичність цих картин легше, ніж творів епохи Ренесансу, — сказав я. — Між ними пролягло кілька століть. Дега і Ренуар дожили до Першої світової війни, а Ренуар навіть пережив її.

— Одначе є вже багато підробних картин обох художників.

— Тобто єдина гарантія — це ретельна експертиза?

Сильверс усміхнувся.

— Або це, або чуття. Треба передивитися сотні картин. Знову і знову. Роками. Дивитися, вивчати, порівнювати. І знову передивлятися.

— Безумовно, — відповів я. — Але як так виходить, що багато директорів музеїв надають помилкові експертизи?

— Дехто робить це навмисно. Але їх швидко викривають. А дехто просто помиляється. Чому? Ось тут і видно різницю між директором музею і торговцем. Директор музею купує вряди-годи — але за гроші музею. А торговець купує часто — і завжди за власні кошти. Відчуваєте різницю? Якщо помиляється торговець, він втрачає власні гроші. А якщо помиляється директор музею, з його зарплати не вираховують жодного цента. Його зацікавленість у картині — академічна, торговця — фінансова. Оскільки торговець ризикує більше, то й око в нього гостріше.

Я роздивлявся цього вишукано вбраного чоловіка. Взуття і костюм він мав англійські, сорочку — з шикарного паризького магазину.

Доглянутий, з запахом французького одеколону. Я дивився на нього, наче крізь скло; чув його, наче він десь далеко. Здавалося, наче він живе в якомусь темному світі, світі горлорізів та грабіжників, але я був упевнений, що це — світ елегантних і в міру небезпечних негідників. Усе, що він казав, було правда, і водночас правдивого там не було нічого. Усе — нереально викривлене. Сильверс здавався спокійним і цілком упевненим у своїх словах, але мене не покидало відчуття, що будь-якої миті він може перетворитися на безжалісного ділка, який завиграшки піде по трупах. Його світ здавався мені примарним. Він складався з мильних бульбашок милозвучних фраз, наближеності до мистецтва, хоча по-справжньому Сильверс знався тільки на цінах, бо щиро щось люблячи, ти цього не продаватимеш, міркував я.

Сильвéрс глянув на годинник.

— На сьогодні досить. Мені треба до клубу.

Мене це геть не здивувало. Це повністю збігалося з моїм уявленням про його нереальне існування за склом.

— Ми порозуміємося, — мовив він, розгладжуючи напрасовані стрілки на штанах.

Я глянув на його взуття. Увесь його одяг був аж занадто елегантний. Черевики — з гострішими, ніж зазвичай, носаками, проте ледь світлішого кольору. Візерунок на костюмі виділявся занадто різко, краватка — дуже пістрява і виклично шикарна. Він теж глянув на мене.

— А вам не жарко у цьому костюмі?

— Коли жарко, я скидаю піджак.

— Так не годиться. Купіть собі літній костюм. Американський готовий одяг дуже якісний. Навіть мільйонери майже не шиють на замовлення. Купіть щось у «Брукс Бразерс». Якщо хочете купити щось дешевше, йдіть у «Браунінґ і Кінг». За шістдесят доларів можна знайти щось цілком пристойне.

Сильверс витягнув з кишені брюк пачку купюр. Я вже зауважив, що гаманця у нього взагалі не було.

— Нате, — мовив він, простягнувши стодоларову купюру. — Сприймайте це як аванс.

Сто доларів пропікали мою кишеню, наче гарячий камінь. Я ще встигав зайти у «Браунінґ і Кінг». Ішов по П'ятій авеню, вихваляючи Сильверса в мовчазній молитві. Я б охоче залишив гроші собі і ходив би далі в старому костюмі, але це було неможливо. За кілька днів Сильверс почне цікавитися. Після всіх цих лекцій про картини як

найкраще капіталовкладення я сьогодні подвоїв свій статок, навіть не купивши Мане.

Я звернув на П'ятдесят четверту вулицю. Неподалік був маленький квітковий магазин, де продавали дуже дешеві орхідеї, можливо, вони були не найсвіжіші, але це не впадало в око. Напередодні Меліков дав мені адресу фірми, в якій працювала Наташа Петровна, — у моїх думках панував цілковитий хаос, і я ніяк не міг визначитися. Я то вважав Наташу дурною шовіністичною вітрогонкою, то себе — неотесаним грубіяном. А тепер здавалося, що втрутився сам Бог, і доказом цьому був стодоларовий папірець у мене в кишені. Я купив дві орхідеї й надіслав їх Наташі. Вони коштували лише п'ять доларів, хоч на вигляд здавалися дорожчими — це теж було цілком доречно.

У «Браунінґ і Кінґ» я вибрав собі легкий сірий костюм, треба було тільки підігнати штани.

— Приходьте завтра ввечері, — сказав продавець.

— А чи не можна забрати його сьогодні?

— Уже пізно.

— Але він потрібен мені саме сьогодні ввечері, — я не здавався. — Терміново.

Мені не було аж так уже спішно, але раптом запраглося отримати його якнайшвидше. Я вже й забув, коли купував собі новий костюм, до того ж в голову стрельнула дурнувата ідея, що ця обновка символізує завершення моїх емігрантських поневірянь на чужині і відтепер я зможу почати тихе осіле життя звичайного обивателя.

— Спробуйте щось зробити, — попросив я.

— Піду в майстерню, запитаю.

Я стояв між довгих рядів розвішаних строїв і чекав. Здавалося, костюми зусібіч марширують на мене, як армія автоматів, що їм вдалося досягти вершини досконалості, цілком усунувши зі свого шляху людину. Між них прошмигнув продавець, який здався мені пережитком історії.

— Усе добре. Приходьте перед сьомою.

— Дуже вам дякую.

Я вийшов на розпечену сонцем запилюжену вулицю.

Увечері пішов на Третю авеню. Льові-старший саме прикрашав вітрину. Я зупинився перед ним у своєму розкішному костюмі. Він вирячив очі, наче пугач уночі, і махнув свічником, щоб я заходив.

— Прекрасно, — сказав він. — То це перші плоди у ролі фахового шахрая?

— Це лише аванс від людини, якій ви мене самі порекомендували, містере Льові.

Льові всміхнувся.

— Цілий костюм. *Tiens*.

— Ще й навіть гроші залишилися. Сильверс порекомендував мені «Брукс Бразерс». Я обрав дешевший варіант.

— У вас вигляд справжнього авантюриста.

— Щиро дякую. Це саме про мене.

— Схоже, ви чудово порозумілися, — пробурчав Льові, прикріплюючи до генуезького оксамиту прекрасного, нещодавно пофарбованого ангела вісімнадцятого століття. — Дивно, що ви взагалі завітали до нас, якихось дрібних пінчерів.

Я мовчки дивився на нього. Маленький товстун ревнував, хоч саме він і порекомендував мене Сильверсу.

— Вам би сподобалося більше, якби я його пограбував? — запитав я.

— Є різниця — грабувати його чи лизати йому зад! — Льові поставив на місце французький стілець, у якого оригінальною залишилася тільки половина ніжки.

Мене огорнула тепла хвиля. Давно вже я не відчував чиєїсь безкорисливої симпатії. А замислився я про це не так уже й давно. Світ не без добрих людей: це зауважуєш лише тоді, коли опиняєшся на самому дні, а потім з'являється своєрідна компенсація за всі погані дні твого життя. Дивовижний баланс, що змушує в моменти відчаю повірити навіть у дуже далекого, безликого, автоматичного Бога перед пультом керування. Щоправда, тільки у такі хвилини і ніколи більше.

— Чому ви на мене витріщилися? — запитав Льові.

— Ви дуже добра людина, — відповів я. — Як батько рідний!

— Що?

— Я так думаю. У невизначеному комічному сенсі.

— Що?! — знову вигукнув Льові. — Отже, у вас усе добре. Бо ви мелете якісь дурниці. Справжні дурниці! Вам аж так подобається жити в того паразита?

Він стер з рук порох.

— Такого ви там не робите, правда ж? — Він кинув брудний рушник за штору з купою японських офортів у рамах. — Там вам точно краще, ніж було тут. Еге ж?

— Ні, — сказав я.

— Несусвітня маячня!

— Інакше, містере Льові, інакше. Картини там — просто прекрасні, а все решта просто відступає на задній план! Картини ж не паразити!

— Ні, вони — жертви, — раптом спокійно відповів Льові.

— Уявіть собі, як би вони почувалися, якби мали свідомість. Якби розуміли, що їх продають, наче рабів. Торговцям зброєю, виробникам автоматів, комерсантам, які перепродують бомби! За облиті кров'ю гроші ці людці купують картини, сповнені небесного спокою.

Я глянув на Льові.

— Ну, добре, — мовив він, — ця війна інакша, але чи інакша вона для цих дармоїдів? Вони просто хочуть заробити, а де і коли — для них не суттєво. Все саме так, а ви собі кажіть, що хочете. Вони продали б душу самому дияволу, якби... — Він затнувся. — Юліус іде, — прошепотів він. — Боже милий, у смокінгу! Все пропало.

Льові-молодший був не у смокінгу. Він раптом постав перед нами, освітлений останніми брудно-медовими променями сонця, весь пропахлий бензином та вихлопними газами, вбраний у парадний костюм — темний піджак кольору маренго, смугасті штани, котелок і, на мій подив, світло-сірі старомодні гетри. Я розчулено дивився на них, таких не бачив іще з догітлерівських часів.

— Юліусе! — вигукнув Льові-старший. — Заходь до нас, не йди туди. Востаннє кажу тобі: подумай про нашу побожну матір!

Юліус повільно переступив поріг.

— Про матір я вже подумав, — мовив він. — А тобі не вдасться збити мене з пантелику. Фашист єврейський!

— Юліусе, не кажи такого! Хіба ж я не хотів для тебе тільки добра? Дбав про тебе, як тільки здатен піклуватися старший брат, доглядав, коли ти хворів, ти...

— Ми ж близнюки, — звернувся Юліус до мене. — Як я вам уже розповідав, мій брат лише на три години за мене старший.

— Деколи три години означають більше, ніж усе життя. Ти був завжди відірваний від світу, мрійник, я вічно мусив піклуватися про тебе. Юліусе, ти ж знаєш, я хочу тобі тільки добра, а ти ставишся до мене, як до заклятого ворога.

— Бо я хочу одружитися.

— Бо ти хочеш одружитися невідь із ким! Ви тільки гляньте на нього, містере Росс! Мене аж жалість бере: стоїть тут, як гой, який іде на іподром. Юліусе, Юліусе, отямся! Схаменися! Він хоче зробити їй пропозицію, як справжній комерційний радник. Тобі підлили любовного трунку, згадай про Тристана та Ізольду, про їхню нещасливу

долю! Ти вже навіть рідного брата називаєш фашистом, а я ж просто хочу вберегти тебе від помилкового кроку! Юліусе, та знайди собі порядну єврейку!

— Мені не потрібна порядна єврейка. Мені потрібна жінка, яку я кохаю!

— Маєш тобі, кохання, з вечора і до рання. Та ти тільки поглянь на себе! До шлюбу він хоче! Ви тільки подивіться на нього, містере Росс!

— Тут я не можу нічого сказати, — відповів я. — Я теж у новому костюмі. У костюмі для авантюристів, пригадуєте?

— Та я ж просто пожартував!

Незабаром розмова ввійшла в спокійне русло. Юліус відмовився від своїх слів про єврейського фашиста, потім назвав брата сіоністом і врешті зупинився на «сімейному фанатику». У розпалі дискусії Льові-старший зробив тактичну помилку. Він сказав, що мені теж зовсім не обов'язково одружуватися з єврейкою.

— А чом би й ні? — відповів я. — У шістнадцять років мій батько порадив мені одружитися саме з єврейкою. Інакше, вважав він, з мене людей не буде.

— От бачиш! — вигукнув Юліус.

Знову спалахнула суперечка. Але завдяки своїй наполегливості Льові-старший переміг лірика і мрійника Юліуса. Я іншого й не очікував. Якби Юліус твердо вирішив одружитися, він би не прийшов у парадному костюмі на Третю авеню, а відразу помаршрував би в будинок своєї богині — зі скуйовдженим і, на думку Льові-старшого, висвітленим пергідролем волоссям. Переконати його було не так уже й складно.

— Ти нічого не втрачаєш, — заклинав його Льові. — Ти просто все іще раз обміркуєш.

— А якщо вона знайде собі іншого?

— Та не знайде, Юліусе. Не дурно ти вже тридцять років крутишся в цьому бізнесі? Хіба ми не казали тисячу разів нашим клієнтам, що предмет, який їм сподобався, цікавить іще когось, — і щоразу це був лише вдалий трюк? Облиш, Юліусе, йди сюди і зніми свій дурнуватий піджак!

— Не зніму! — несподівано різко відрубав Юліус. — Я вже вбрав його і саме так іду розважатися.

Льові-старший злякався нових проблем.

— Добре, ходімо розважатися, — погодився квапливо. — Куди підемо? У кіно? Там саме показують фільм із Полетт Годдар.

— У кіно? — Юліус ображено глянув на свій піджак кольору маренго. — У кіно його ніхто не побачить, там темно.

— Добре, Юліусе. Тоді в ресторан. У дуже хороший, першокласний ресторан! Замовимо смачний гарнір і січену курячу печінку, а на десерт — пломбір із персиками. Куди підемо?

— У «Воазан», — рішуче мовив Юліус.

Льові-старший аж язика прикусив, але таки погодився.

— Добре, нехай буде «Воазан». — Він обернувся до мене. — Містере Росс, ходімо з нами. Ви вже й так святково вбрані. Що у вас у пакеті?

— Мій старий костюм.

— Залиште його тут. Потім заберете.

До готелю я повернувся близько десятої.

— Тобі прислали пакет, — сказав Меліков. — Здається, там пляшка.

Я розпакував його.

— О Господи! — вигукнув Меліков. — Справжня російська горілка!

Я оглянув весь пакет. Ніде жодного слова. Тільки пляшка.

— Бачиш, що вона вже надпита? — запитав Меліков. — То не я. Таку прислали.

— Знаю, — відповів я. — Хтось випив дві подвійні чарки. То як, почаркуємося і ми? Що за день сьогодні!

10

Я зайшов по Кана. Нас запросили в гості до Фризлендерів.

— Це приблизно те ж, що й бар-міцва у євреїв чи конфірмація у протестантів, — пояснив Кан. — Позавчора Фризлендери отримали американське громадянство.

— Так швидко? Хіба не п'ять років треба чекати?

— Вони й чекали п'ять років. Належать до «розумної» хвилі тих, хто емігрував до Америки ще до війни.

— Це справді мудро, — визнав я. — А чому це не спало на думку нам?

Фризлендери були пестунчики долі. Частину грошей вони перевели до Америки ще до приходу нацистів. Старий Фризлендер не довіряв ані німцям, ані решті європейців. Усі свої заощадження вклав в американські акції, здебільшого в телеграфно-телефонну компанію «Американ Тель і Тель». Її акції з часом добряче подорожчали. Єдине, в чому Фризлендер помилився, — це у часових рамках. Частину грошей він перевів до Америки, але тільки ту частину, що він її

не використовував у бізнесі. Фризлендер торгував шовком та хутрами і свято вірив, що, коли запахне смаленим, йому вдасться все швидко спродати. А смаленим запахло ще за два роки до приходу нацистів. Дармштадтський національний банк, один із найбільших німецьких фінансових установ, раптом похитнувся. Каси почали масово штурмувати. Люди ще не забули жахливої інфляції, що охопила Німеччину десять років тому. Тоді трильйон знецінився фактично до чотирьох марок. Щоб уникнути повного банкрутства, уряд зачинив усі каси і заблокував будь-які перекази за кордон. Так вони хотіли запобігти обміну усіх марок на стабільнішу валюту. Тоді при владі ще був демократичний уряд — але цим кроком вони винесли смертний вирок численним євреям і ворогам нацистської партії. Заблоковані капітали 1931 року так і не розморозили. Тому, коли до влади прийшли нацисти, майже ніхто не зміг урятувати своїх грошей, перевівши їх за кордон. Варіантів було два: або все кинути, або чатувати на гроші, очікуючи власної погибелі. Серед членів націонал-соціалістичної партії це вважалося одним із найкращих у світі жартів.

Фризлендер тоді ще зволікав. Він не хотів усе просто так покинути. Крім того, його, як і багатьох інших євреїв, охопила тоді дивна ейфорія — вони вважали все лише тимчасовим явищем. Гарячі голови вгамуються, щойно досягнуть мети — отримають владу, а потім вони все одно сформують мудрий уряд. Тоді доведеться перечекати кілька місяців, як і за будь-якого перевороту, і врешті-решт усе затихне. Обережність Фризлендера щодо ведення бізнесу не заважала його полум'яному патріотизму. Нацистам він не довіряв, але ж при владі ще був шанований райхспрезидент фон Гінденбург, фельдмаршал і стовп прусського права та доброчестя.

Фризлендер не відразу прокинувся зі свого сну — вже аж коли суд висунув йому обвинувачення в усіх можливих злочинах: від шахрайства до згвалтування неповнолітньої школярки, якої він в очі не бачив. Мати і донька божилися всіма святими, що обвинувачення правдиві, особливо після того, як дурний Фризлендер, надіючись на оспівану справедливість німецької юстиції, обурено відхилив шантаж матері «постраждалої» дівчинки: вона вимагала п'ятдесят тисяч марок. Проте Фризлендер вчився швидко, тому на другу пропозицію він пристав. Одного вечора до нього навідався секретар кримінального відділу, якого послав хтось із партійної чолівки. Сума зросла, натомість Фризлендеру з сім'єю пообіцяли допомогти покинути Німеччину. На одному з постів на голландському кордоні мали попередити вартових. Фризлендер не повірив жодному слову. Щовечора він про-

клинав себе. Щоночі його проклинала дружина. Він підписав усе, що від нього вимагали. І тоді сталося просто неймовірне. Фризлендера з сім'єю переправили через кордон. Спершу — дружину і доньку. Коли він отримав листівку з Арнема, то віддав нацистам і решту акцій. Через три дні він теж уже був у Голландії. Тоді почався другий акт трагікомедії. Термін дії Фризлендерового паспорта закінчився, перш ніж він встиг подати заявку на американську візу. Спробував дістати інші документи. Марно. Тоді йому вдалося отримати певну суму з Америки. Потім і це стало неможливим. Решту грошей — а це була найбільша частина — він вклав так, що видати їх могли тільки особисто йому в руки. Звісно ж, він сподівався, що на той час уже буде в Нью-Йорку. Але без паспорта Фризлендер перетворився на мільйонера без жодної копійки за душею. Він поїхав у Францію, але знервовані чиновники побачили в ньому тільки одного з багатьох біженців, які зі страху за життя і щоб отримати дозвіл на перебування готові намолоти сім мішків гречаної вовни. Врешті Фризлендер отримав візу на свій недійсний паспорт, бо в Америці мав родичів, які за нього поручилися.

Коли він витягнув із сейфа стос акцій, то поцілував верхню і вирішив змінити ім'я.

Це був останній день Фризлендера і перший день життя Даніела Варвіка. Він використав свій шанс і, отримуючи громадянство, змінив ім'я.

Ми зайшли у простору, яскраво освітлену вітальню. Відразу впадало в око, що в Америці Фризлендер часу не гаяв. Усе навколо свідчило про статки. У їдальні було накрито розкішний «шведський стіл», що вгинався від усякої-всячини, зокрема різноманітних тістечок, між якими височіли два круглі глазуровані торти з написом «Фризлендер» на одному і «Варвік» на другому. На «Фризлендері» була шоколадна облямівка, що її, увімкнувши фантазію, можна було б сприймати за траурну. А на «Варвіку» красувався віночок із рожевих марципанових трояндочок.

— Ідея моєї кухарки, — гордо промовив Фризлендер. — Подобається?

Його червоне широке обличчя аж сяяло з утіхи.

— Сьогодні ми розріжемо і з'їмо торт «Фризлендер», — пояснив він. — До іншого — не торкнемося. Це своєрідна символіка.

— А чому ви обрали саме це ім'я? — запитав Кан. — Хіба це не відомий англійський рід?

Фризлендер кивнув:

— Саме тому! Якщо вже змінювати ім'я, то на щось пристойне. Містере Кан, що б ви хотіли випити?

Кан здивовано глянув на нього:

— Шампанського, звісно! «Дом Периньйон». До вашого імені пасує саме такий напій!

Фризлендер на мить збентежився.

— На жаль, містере Кан, у нас такого немає. Зате є чудове американське шампанське.

— Американське? В такому разі налийте мені ліпше склянку бордо.

— Каліфорнійського. У нас чудове бордо з Каліфорнії.

— Містере Фризлендер, — терпляче пояснив Кан. — Хоч Бордо зараз і під німецькою окупацією, але ж не в Каліфорнії. Не варто поширювати ваші нові національні почуття аж так далеко.

— Не в тому річ. — Фризлендер випнув груди. Крізь смокінг зблиснули сапфірові гудзики на сорочці. — Сьогодні ми не хочемо згадувати минуле. Ми могли купити і голландський джин, і німецьке вино. Але відмовилися від них — і в Голландії, і в Німеччині ми пережили занадто багато. У Франції теж, тому ми не замовляли і французьких вин. Крім того, не сказав би, що вони кращі. Це все реклама! А от змішане чилійське вино — справді розкішне!

— Виливаєте помсту на напоях?

— Кому що. Леді та джентльмени, прошу до столу.

Ми пішли за ним.

— Як бачите, бувають і багаті емігранти, — сказав Кан, — щоправда, їх зовсім мало. Навіть Фризлендер втратив у Німеччині все, що мав. Решта емігрантів «розумної» хвилі відразу взялися до роботи і вже багато чого досягли. Але більшість — «нерішучі». Вони тупцюють на місці, не знаючи, хочеться їм повертатися чи ні. Крім того, є ще й ті, хто мусить повертатися, бо так і не знайшли роботи, — зимувальники.

— А до якої хвилі ви зараховуєте мене? — спитав я, надкушуючи курячу ніжку у винному желе.

— До пізньої. До тих, хто перетинається з першою хвилею емігрантів, яка вже повертається назад. Тут готують просто чудово, правда?

— То все це приготовано тут, удома?

— Усе. Фризлендерові пощастило, що в Європі кухаркою у нього була угорка. Жінка його не зрадила, і за кілька років через Швейцарію поїхала за ним до Франції — з прикрасами фрау Фризлендер у шлунку: декількома розкішними неоправленими камінцями. Перед

самим кордоном Розі проковтнула їх разом зі здобною булкою. Щоправда, це було зайве, адже вона угорка, тому ніхто її не перевіряв. Тепер вона знову в них куховарить. Справжній скарб!

Я озирнувся. Біля «шведського столу» стояло багато людей.

— Усі вони — емігранти? — спитав я.

— Ні, не всі. Фрау Фризлендер любить американців. Ви ж чуєте, вся сім'я розмовляє винятково англійською. Хоч і з німецьким акцентом, але англійською.

— Мудро. Як же інакше їм вивчити мову?

Кан засміявся. На його тарілці лежав великий шматок смаженої свинини.

— Я — вільнодумець, — пояснив він, перехопивши мій погляд, — а червона капуста — це одна з моїх...

— Знаю, — перебив я. — Одна з ваших численних слабкостей.

— Їх не буває забагато. Надто якщо життя супроводжують суцільні небезпеки. Тоді не думаєш про самогубство.

— А у вас колись виникали такі думки?

— Так. Було якось. Мене врятував запах смаженої печінки з цибулею. Я був у розпачі. Ви знаєте, життя минає у різних пластах і кожен має власну цезуру. Здебільшого ці цезури не збігаються, і тоді один пласт підтримує інший — той, де життя тимчасово згасло. Але якщо збігаються всі цезури на всіх пластах, на людину чекає найбільша небезпека. Це час для самогубств без видимих причин. Тоді мене врятував запах смаженої печінки з цибулею. Я вирішив перед смертю поїсти. Довелося трохи почекати, я випив бокал пива, почав з кимось спілкуватися. Слово за слова, і я знову ожив. Вірите мені? Це не анекдот. Розповім вам історію, яка завжди спадає мені на думку, коли чую жалюгідне англійське квакання наших емігрантів. Це зворушлива історія про одну стару емігрантку — бідну, хвору і безпорадну. Вона хотіла вкоротити собі віку і вже майже ввімкнула газ на плиті, аж раптом пригадала, як важко їй було вчити англійську і що за останній місяць вона врешті відчула, що почала краще її розуміти. Раптом їй стало шкода ось так просто здатися. Її мізерні знання англійської було єдиним, що вона мала, та вона вчепилася за них і вижила. Я часто думаю про неї, коли чую, як початківці вимовляють англійські слова — старанно і моторошно. Таке мовлення зворушує мене. Навіть Фризлендерове. Проте комізм не рятує від трагізму, а трагізм від комізму. Погляньте на ту прекрасну дівчину, яка їсть яблучний пиріг із вершками. Чи ж вона не вродлива?

Я подивився.

— Вона не просто вродлива, — сказав я захоплено. — Вона трагічно вродлива.

Я ще раз глянув на дівчину.

— Божественна. Якби вона так апетитно не поглинала той пиріг, то була б однією з рідкісних жінок, перед якими, не замислюючись, падаєш на коліна. Яке прекрасне обличчя! Може, в неї горб? Або слонова хвороба? З цією богинею мусить бути щось не так, якщо вона заблукала до Фризлендерів.

— Заждіть, ось нехай вона підведеться, — захоплено прошепотів Кан. — Вона — суцільна досконалість. Щиколотки, як у газелі. Коліна, мов у Діани. Струнка. Налиті пружні груди. Ідеальна шкіра. Бездоганні ніжки. Жодного натяку на мозолі.

Я метнув на нього погляд.

— Ви мені не вірите? — запитав він. — Я це точно знаю. Крім того, її звати Кармен. Це — Ґрета Ґарбо і Долорес дель Ріо в одній особі!

— І?.. — нетерпляче озвався я.

Кан потягнувся.

— Вона — дурна, — пояснив він. — Не просто дурна, а дурна, мов чіп. Те, що вона витворяє зараз із яблучним пирогом, — для неї вже непомірне розумове напруження. Її це вже виснажило. Після цього їй слід було б добре відпочити. Бодай трохи подрімати.

— Шкода, — мовив я невпевнено.

— Але ж вона чудова!

— Як можна захоплюватися такою нечуваною дурістю?

— Бо вона несподівана.

— Статуї — ще дурніші.

— Статуї німі. А ця — балакуча.

— І про що ж вона балакає?

— Про найнесосвітенніші дурниці, які лишень можна собі уявити. До простої міщанки чи звичайної домогосподарки їй дуже далеко. Вона — просто ідеально, тваринно дурна. Час від часу я бачив її у Франції. Її дурість така легендарна, що навіть захищає її, як чарівний плащ. Але одного разу вона опинилася в небезпеці. Їй треба було негайно втікати. Я хотів узяти її з собою. Вона відмовилася. Бо спершу вирішила покупатися й одягнутися. Потім вона мала спакувати одяг, бо їхати без нього теж не хотіла. А гестапівці були вже ледь не на порозі. Я б не здивувався, якби вона ще й вирішила піти до перукаря. На щастя, там не було жодного. Насамкінець їй захотілося поснідати. Я мало не запустив тими булочками в її прекрасні вушка. Вона снідала, а мене аж тіпало. Потім вона вирішила спакувати не-

доїдені булочки і мармелад. Вона так довго шукала чистий папір, що ми вже майже чули, як риплять чоботи гестапівців. Зрештою вона неквапливо сіла до мене в машину. Того ранку я в неї й закохався.

— Відразу?

— Коли загроза вже минула. Але Кармен нічого не помітила. Боюся, вона і для кохання занадто дурна.

— Оце так заява, — зауважив я.

— Деколи мені про неї розповідали. Вона пропливла крізь усі небезпеки, мов прекрасний зачарований вітрильник. Опинялася просто у неймовірних ситуаціях. І хоч би тобі що. Її нечувана безпосередність обеззброювала навіть убивць. Думаю, її навіть жодного разу не зґвалтували. Звісно ж, вона прибула сюди на одному з останніх літаків. Коли в Лісабоні сідала в літак, то спокійно звернулася до натовпу біженців, які аж тремтіли від страху:«Хіба не було б кумедно, якби літак упав у море?» І ніхто її не лінчував. Її досі звуть Кармен. Не Бертою, Рут чи Елізабет — ні, Кармен!

— А що вона тепер робить?

— Маючи щастя священної корови, вона відразу отримала роботу манекенниці у «Сакс» на П'ятій авеню. Вона навіть не шукала цієї роботи, це її б занадто напружило. Їй подали все готовеньке.

— А чому вона не знімається в кіно?

— Вона занадто дурна навіть для кіно.

— Це неможливо! Аж така глупота просто немислима!

— Вона не лише дурна, а ще й інертна. Без жодних амбіцій. Без жодних комплексів. Розкішна жінка!

Я взяв шматок торту «Фризлендер». На той час «Варвіка» вже давно віднесли в безпечне місце. «Фризлендер» був просто неймовірний — гіркий шоколад, прикрашений мигдалем, можливо, теж щось символізував. Я міг зрозуміти, чому Кан так захоплювався Кармен. Природа подарувала їй незворушність і зневагу до смерті, що Кан виховував їх у собі роками. Саме це його і вабило.

— Я вас розумію, але скільки можна таке витерпіти?

— Та хоч усе життя! Це була б найбільша пригода з усіх можливих, — замріяно відповів Кан.

— Що?

— Найбільша, — повторив він.

— Така дурість? Чистісінька глупота? А не знудьгуєтеся?

— Ніколи. — Кан теж вирішив скуштувати «Фризлендера». Він відрізав шматок з написом «Фриз». — І чому б йому було не назвати себе просто «Лендером»?

— Він хотів почати спочатку все, — відповів я. — Навряд чи його влаштував хвостик старого прізвища. Це цілком зрозуміло.

— А як ви назвете себе, коли отримаєте громадянство?

— Я вчиню геть несерйозно, взявши за псевдонім своє попереднє ім'я. Справжнє ім'я. Це було б щось новеньке.

— У Франції я познайомився з одним старим лікарем. За день до виїзду з Німеччини, коли він уже отримав усі дозволи, його ще раз терміново викликали до гестапо. Він попрощався зріднею. Усі думали, що старого кинуть у концтабір. Натомість йому вчинили допит тільки щодо імені. Сказали, що оскільки він — єврей, то з таким іменем йому не можна виїжджати за межі країни. А звали його Адольф Дойчлянд. І відпустили його тільки тоді, коли він погодився виїхати під іменем Лянд. А у французькому таборі для інтернованих він запевняв, що міг би виїхати і з геть іншим прізвищем.

Нарешті подали каву. Ми почувалися, мов ненажери на картині Брейгеля Старшого.

— Як думаєте, Фризлендерові принципи поширюються і на французький коньяк?

— У нього є бренді «Фундадор». Португальське чи іспанське. Трохи солодкаве, але непогане.

До кімнати ввійшла фрау Фризлендер.

— Шановні, почалися танці. Через війну це не зовсім доречно, але таке свято буває тільки раз у житті. Нікому не зашкодить трохи потанцювати на честь такої. А ось і наші солдати вже прийшли.

Ми побачили кілька американських солдатів. Нові знайомі Фризлендерів. У вітальні скрутили килим, і фройляйн Фризлендер у яскраво-червоній сукні обрала собі за жертву молодого лейтенанта. Той неохоче покинув приятелів, які й далі їли морозиво. Але і тих відразу запросили дівчата, схожі, мов дві краплі води. Обидві вродливі та жваві.

— Це двійнята Коллер, — пояснив Кан. — Угорки. Одна з них прибула сюди два роки тому і просто з пароплава поїхала на таксі до знаменитого пластичного хірурга. Через півтора місяці вона з'явилася знову: пофарбована, з прямим, удвічі меншим носом і з розкішним бюстом. Адресу лікаря вона довідалася в дорозі й відразу почала діяти. Згодом приїхала її сестра, яку теж просто з пароплава відправили до того ж лікаря. Злі язики кажуть: під вуаллю. Хай там як, вона теж з'явилася аж за два місяці з покращеною зовнішністю. Тоді почалася її кар'єра. Подейкують, щойно приїхала ще й третя сестра, але вона відмовляється від операції. Ті ж таки злі язики рознесли, що двійнята замкнули сестру на ключ і чекають, коли вона нарешті погодиться.

— А ці винахідливі двійнята прооперували ще й свої імена? — поцікавився я.

— Ні. Вони стверджують, що в Будапешті були кінозірками. А тут вони маленькі зірочки для маленьких ролей. Але підуть вони далеко. Дотепні і розумні. Крім того, ще й угорки — з перцем у крові.

— Це — прекрасно. Прекрасно, що кожен може все почати спочатку, змінити все, що колись здобув без власної згоди: обличчя, груди і родовід, як це називає Сильверс. Навіть ім'я. Здається, тут воєдино злилися маскарад і фонтан молодості. Гидке каченя заходить у воду і виходить з неї красунею. Я — за Коллерів, Варвіків і пригоди в паралельній реальності.

До нас підійшов Фризлендер.

— Пізніше буде гуляш, Розі зараз готує. Приблизно об одинадцятій. А чому ви не танцюєте?

— Замість танго та імператорського вальсу ми віддали перевагу смачнезній їжі.

— Вам смакувало?

— Неймовірно.

— Я дуже радий. — Фризлендер нахилив до нас спітніле червоне обличчя. — Нині важко радіти бодай чомусь. Розумієте?

— Але ж, містере Фризлендер!

— На жаль, так і є. Завжди залишається якесь темне відчуття тривоги, що його неможливо позбутися. Ніколи. Містере Кан, думаєте, я правильно вчинив, взявши чуже ім'я? Деколи переживаю навіть через це.

— Але ж це стосується лише вас, містере Фризлендер, — щиро відповів Кан. Він ненавидів чванливих людей і, щойно зауважував бодай натяк на пиху, відразу ж перетворювався на циніка. Та якщо співрозмовник почувався невпевнено і чогось боявся, його відразу охоплювали жалість і співчуття. — Крім того, якщо ім'я вам не подобається, можете змінити його ще раз.

— А хіба так можна?

— У цій благословенній країні це легше, ніж будь-де. Тут ставляться до цього майже так, як на острові Ява. Якщо там комусь обридне чи спротивиться власне ім'я, він просто обирає інше. Всі вважають, що це правильно, і змінюють імена по кілька разів за життя. Нащо носитися з минулим, як із писаною торбою, якщо ти вже давно його переріс? Лікарі й так вважають, що людина має оновлюватися що сім років.

Фризлендер уже спокійно всміхнувся:

— Містере Кан, ви просто скарб!

І пошкандибав далі.

— Там танцює Кармен, — промовив Кан.

Я поглянув на неї. Вона майже не рухалася. Спокійно, як справжній символ усіх мрій, з меланхолійно-тужливим виразом обличчя танцювала в обіймах високого рудоволосого сержанта. Всі невідривно й захоплено дивилися на Кармен, а вона, якщо вірити Канові, думала про рецепт яблучного пирога.

— Обожнюю цю телицю, — хрипло промовив Кан.

Я промовчав. Дивився на Кармен, на фрау Фризлендер, на двійнят Коллерів з їхніми новими бюстами, на Фризлендера-Варвіка в куцих штанях, і мені було так легко, як я вже давно не почувався. «Можливо, це й справді земля обітована, — думав я, — можливо, Кан правду каже і тут таки можна народитися знову і не тільки змінити ім'я та обличчя, а й здійснити те, що здавалося неможливим: нічого не забувши, все почати знову, сублімувати минуле, аж поки не вщухне біль, усе переплавити, без жодних втрат, зрад чи дезертирства».

11

Наступного вечора я отримав лист від адвоката: мій дозвіл на перебування продовжено на півроку. Здавалося, наче я гойдаюся на гойдалці: то мене підносило вгору, то знову опускало донизу. Я вже навіть звик. Адвокат написав мені, щоб наступного ранку я йому зателефонував. Я навіть здогадувався чому.

Коли я повернувся у свій убогий готель, то побачив там Наташу Петровну.

— Чекаєте на Мелікова? — запитав я трохи розгублено.

— Ні, я чекаю на вас. — Вона розсміялася. — Ми знайомі зовсім трохи, а пробачити одне одному треба вже так багато. Аж не віриться. Які у нас стосунки?

— Чудові, — відповів я. — Принаймні нам разом не нудно.

— Ви вже вечеряли?

Я подумки швидко порахував гроші:

— Ні, ще ні. Підемо в ресторан «Лонґчемпс»?

Вона оглянула мене з ніг до голови. На мені був новий костюм:

— Новенький!

А я, простеживши за її поглядом, ще й підняв ногу, показуючи черевики:

— Теж нові. Вважаєте, я вже можу йти в ресторан «Лонґчемпс»?

— Я була там учора ввечері, у самому павільйоні. Там досить нудно. Влітку треба сидіти просто неба. Але в Америці про таке ще взагалі не знають. Тут і немає справжніх кав'ярень.

— Тільки кондитерські.

— Так, для старих бабів, від яких уже пахне зів'ялим листям.

— У мене в номері є казанок гуляшу по-сеґедському — сказав я. — Його б вистачило для шести здорових череванів. Той гуляш приготувала угорська кухарка, і він іще вчора мені смакував, а сьогодні ще кращий. Гуляш по-сеґедському з кмином і зеленню підігрітий смакує ще краще, ніж свіжий.

— А звідки у вас узявся гуляш по-сеґедському?

— Я вчора ввечері де в кого гостював.

— Я ще ніколи не бачила, щоб з гостини додому приносили гуляш на шістьох осіб. Де ж ви були? У?..

Я кинув на неї застережний погляд.

— Ні, я не був у жодній німецькій пивниці. Гуляш — це угорська страва, а не німецька. Мене запросили в гості в один особняк. З танцями! — додав я, щоб помститися за її підозри.

— Нічого собі, навіть з танцями! Хороші у вас знайомі!

Я геть не хотів, щоб мене і далі допитували.

— У них такий звичай, — пояснив я. — Самотні парубки, які мешкають у похмурих готельних норах, отримують від гуманної господині казанок гуляшу. Там би вистачило і на роту солдат. Крім того, моєму приятелеві і мені дали ще й маринованих огірків та струдель із вишнями. Їжа богів. На жаль, усе вже вистигло.

— А підігріти те все можна?

— Де? — запитав я. — У моєму номері є тільки маленька електрична кавоварка. Більше нічого.

Наташа Петровна розсміялася:

— Сподіваюся, у вашому номері є ще й кілька офортів, які ви показуєте своїм відвідувачкам!

— Ні, я про це ще не подбав. То ми йдемо в «Лонґчемпс» чи ні?

— Ні. Ви дуже привабливо описали свій гуляш... Незабаром має прийти Меліков, — додала Наташа Петровна. — Він нам точно допоможе. А тепер ходімо півгодини прогуляємося. Я ще сьогодні взагалі нікуди не виходила. А для вашого гуляшу треба нагуляти добрячий апетит.

— Добре.

Ми йшли разом вулицями міста. Будинки пливли в червоному сяєві. У магазинах блимали лампочки. Наташа Петровна пояснила, що в неї «комплекс взуття». Вона не могла просто так пройти повз жоден взуттєвий магазин. Навіть якщо годину тому вона вже там побувала, повертаючись, знову заходила: перевірити, чи нічого не змінилося.

— Божевілля? Правда?

— Чому?

— Бо там за такий короткий час нічого не могло змінитися. Я ж зовсім недавно там була.

— Ви могли щось недобачити. Крім того, у власника могла виникнути ідея оформити все по-новому.

— Після закриття магазину?

— А коли ж іще? Поки він відчинений, продавець мусить продавати.

Вона швидко глянула на мене.

— Ви трохи... — Вона постукала себе по скроні. — Стривайте. Декілька разів я і справді бачила, як заново декорували вітрину. Ви ж знаєте, як це буває: усі беззвучно шастають за склом у колготах і поводяться так, наче не бачать перехожих, які стовбичать надворі. — Вона зіграла всю сценку.

— А як щодо магазинів із модним одягом? — запитав я.

— Це мій фах. До вечора вони мені у печінках сидять.

Ми вже були поблизу Канового магазину. І тоді я вирішив позичити у нього електроплиту. На моє здивування, він досі був у магазині.

— Хвилинку, — сказав я Наташі Петровні. — Тут ми можемо залагодити нашу проблему з вечерею.

Я відчинив двері.

— Ви вчасно, як ніколи! — мовив Кан і подивився повз мене на Наташу Петровну. — Може, запросите даму всередину?

— У жодному разі, — заперечив я. — Хотів позичити у вас електроплиту.

— Зараз?

— Так.

— Нічого не вийде. Вона мені зараз теж потрібна. Сьогодні ввечері по радіо транслюють останній відбірний матч чемпіонату з боксу. А на вечерю має прийти Кармен. Ось-ось. Вона вже й так спізнилася на сорок п'ять хвилин. На щастя, коли маєш підігрітий гуляш, це не так страшно.

— Кармен? — перепитав я, глянувши на Наташу, яка раптом стала мені така жадана і така чужа по той бік вітрини. Здавалося, вона за сотні кілометрів звідси. — Кармен... — повторив я.

— Так. А чому б вам не залишитися тут? Ми могли б разом повечеряти, а тоді послухати трансляцію матчу.

— Прекрасна ідея, — погодився я. — Їжі тут на всіх вистачить.

— І все вже навіть готове.

— Але де ми будемо їсти? Ваша кімната замала для чотирьох осіб!

— У магазині.

— У магазині?

Я вийшов на вулицю до Наташі Петровни, яка й далі здавалася мені дуже далекою. З вітрини на неї падало світло, тому вона немов мерехтіла срібно-сірими барвами. Коли я опинився біля неї, виникло дивне відчуття, ніби вона стала мені ближча. «Ілюзія світла, тіней та віддзеркалення», — дурнувато подумав я.

— Нас запросили на вечерю, — сказав я. — І на бокс.

— А мій гуляш?

— На гуляш теж, — сказав я.

— Як це?

— Побачите.

— У вас по всьому місту миски з гуляшем?

— Тільки на стратегічних об'єктах.

Я побачив Кармен. Вона була у світлому плащі й без капелюшка. З крамниці вийшов Кан. Я зауважив, як Наташа блискавично окинула Кармен поглядом, але та ніяк не відреагувала. Навіть не здивувалася. Червона заграва вечора, наче хною, пофарбувала її волосся.

— Я трохи запізнилася, — пояснила вона спокійно. — Це нічого? Бачу гуляш. А струдель із вишнями теж є?

— Є аж три струдлі — з вишнями, з домашнім сиром і з яблуками, — оголосив Кан. — Сьогодні вранці прийшов пакет з невичерпної Фризлендерової кухні.

— Тут навіть є горілка, — зауважила Наташа Петровна. — День із купою несподіванок.

Гуляш був справді смачніший, ніж напередодні. Вже хоча б тому, що ми його їли під звуки органної музики. Кан відразу налаштував радіо, бо ні в якому разі не хотів пропустити боксу, тому ми слухали програму, яка йшла перед ним. Хоч як це дивно, але Йоганн Себастіан Бах добре пасував до гуляшу по-сеґедському, хоч я і думав, що Франц Ліст був би кращий. Утім, нормальний гуляш до Баха взагалі б не пасував. Ми пальцями їли мариновані огірки і ложками сьорбали

гуляш. Надворі, перед вітриною, зібралися кілька людей, вони теж хотіли послухати трансляцію боксу, а принагідно й нас породивлятися. Вони здавалися нам рибками в акваріумі, очевидно, ми їм — так само.

Раптом хтось енергійно постукав у двері. Ми з Каном подумали, що це поліція, але то був тільки офіціант із ресторану навпроти. Він приніс нам чотири подвійні порції спиртного.

— Хто це замовив?

— Якийсь лисий містер. Мабуть, він через вікно побачив, що ви п'єте горілку і що пляшка вже майже порожня.

— Де він?

Офіціант стенув плечима.

— За горілку вже заплатили. Склянки заберу згодом.

— Принесіть тоді ще чотири.

— Добре.

Ми підняли келихи за незнайомих людей на вулиці. У приглушеному відсвіті реклами я нарахував принаймні п'ять лисин. Визначити, хто наш благодійник, було неможливо. Тож ми залюбки вчинили те, що рідко коли вдається, — підняли келихи за людство. Людство ж відповіло барабанним дробом по шибці. Органна музика закінчилася. Кан зробив голосніше і роздав нам шматки різних струдлів. Він вибачився, що не зварив кави — по неї й по кавник треба було бігти нагору, а вже почався перший раунд.

Бій закінчився. Наташа Петровна взяла склянку з горілкою. Кан здавався втомленим — він був занадто палкий уболівальник. Кармен спала — мирно й безтурботно.

— А що я вам казав? — зауважив Кан.

— Нехай спить, — прошепотіла Наташа. — А мені вже пора. Дякую вам за все. На добраніч.

Ми вийшли на вологу вулицю.

— Він точно хоче залишитися з нею на самоті.

— Я в цьому не такий упевнений.

— А чом би й ні? Вона дуже вродлива. — Наташа засміялася. — Аж непристойно вродлива. Така вродлива, що можна заробити комплекс неповноцінності.

— Тому ви пішли?

— Ні. Тому я залишилася. Мені подобаються красиві люди. Хоча деколи вони й навіюють на мене сум.

— Чому?

— Бо їхня краса не вічна. Старість не всім пасує. Мабуть, тому треба мати щось більше, ніж саму лише вроду.

Ми йшли вулицею. Сонні вітрини були вщерть набиті дешевими прикрасами. Кілька крамниць з делікатесами ще були відчинені.

— Дивно. Я ніколи не думав, як воно — бути старим. Мабуть, я так захопився процесом виживання, що про таке навіть подумати ще не встиг.

Наташа засміялася.

— А я ні про що інше й не думаю.

— У мене ще все попереду. Меліков каже, що розумом таке не осягнеш.

— Меліков завжди був старий.

— Завжди?

— Завжди надто старий для жінок. А це і є старість, правда?

— Це спрощений погляд.

— Думаю, все саме так. А решта — просто відмова від життєвих утіх, виправдана красивими назвами. Як уважаєте?

— Можливо. Не знаю. Цієї миті я й уявити собі цього не можу.

Вона окинула мене одним зі своїх швидких поглядів.

— Браво, — сказала усміхнено і взяла мене за руку.

Я вказав ліворуч.

— А ось і взуттєвий магазин. Ще світиться. Зайдемо?

— Неодмінно.

Ми перейшли вулицю.

— Яке ж велике це місто! У вічному русі. Вам подобається Нью-Йорк?

— Дуже.

— Чому?

— Бо мені дозволили тут залишитися. Просто, правда?

Вона замислено подивилася на мене.

— І вам цього досить?

— Для маленького щастя — так. Щастя примітивної людини — дах над головою та їжа.

— І цього достатньо? — повторила вона.

— Спершу достатньо. Пригоди дуже обридають, переростаючи в звичку.

Наташа засміялася.

— Щастя в тихому куточку? Але ж ви й умієте замилювати очі! Я не вірю жодному вашому слову.

— Я собі теж не вірю. Але деколи такі афоризми мене заспокоюють.

Вона знову засміялася.

— Щоб не впасти у розпач? О, таке я добре знаю!

— Куди тепер підемо? — запитав я.

— Найбільша проблема великого міста. З часом усі ресторанчики обридають.

— А як щодо «Ель Марокко»?

Вона ніжно стиснула мою руку.

— Ви сьогодні стільки думаєте про ресторани для мільйонерів, наче багатий власник взуттєвої фабрики.

— Я ж мушу показати всім новий костюм.

— А мене?

— Я краще не відповідатиму на це питання.

Ми зайшли в малий зал «Ель Марокко», а не у великий із зоряною стелею та зі смугастими, мов у зебри, диванами. Карл Інвальд співав там віденських пісень.

— Що вип'єте? — запитав я.

— «Московського мула».

— А що це?

— «Московський мул» — це коктейль. Горілка, імбирне пиво та лаймовий сік. Дуже освіжає.

— Тоді я теж скуштую.

Наташа поклала ноги на диван. Скинула на підлогу черевички.

— Я не надто люблю спорт, — мовила вона. — Не те що американці. Я не вмію ні їздити верхи, ні плавати, ні грати в теніс. Я люблю сидіти в зручних фотельчиках і розмовляти.

— А ще ви яка?

— Сентиментальна, романтична і нестерпна. А ще я просто обожнюю дешеву романтику. Що дешевша, то краща. То як, смакує «московський мул»?

— Він неперевершений.

— А віденські пісні?

— Теж неперевершені.

— Добре. — Вона задоволено відкинулася на спинку дивана. — Інколи абсолютно необхідно, щоб тебе затопила велетенська хвиля сентиментальності, в якій будь-яка обережність чи хороший смак велично йдуть на дно. Тоді можна обтруситися і посміятися над собою. Спробуймо?

— Я вже пробую.

Вона чимось нагадувала мені кішку, пустотливу, але водночас сумну. Така й була: маленьке обличчя, кучма волосся, сірі очі.

— Ні, почнімо так, — сказала вона. — Я нещасливо закохана, жахливо розчарована, самотня, мене нема кому втішити, я не хочу ні про що більше знати і справді не знаю, навіщо я живу. Цього достатньо?

Вона відпила великий ковток і очікувально глянула на мене.

— Ні, — відповів я. — Це все — тільки непотрібні деталі.

— Навіть те, що я не знаю, навіщо живу?

— А хто це знає? А як хтось і знає, то це перетворює життя на ще одне додаткове завдання. Ви цього хочете?

Наташа уважно глянула на мене:

— Ви справді так думаєте?

— Ні, звісно. Ми ж говоримо дурниці. Хіба ні?

— Не зовсім. Тільки наполовину.

До столу підійшов піаніст і привітався з Наташею.

— Карле, — попросила вона, — зіграйте, будь ласка, арію з «Граф Люксембург».

— Залюбки.

Карл почав грати. Співав він чудово, до того ж був неперевершений піаніст.

«Мій друже, зірок не шукають, що в далекій туманній імлі...»

Наташа зачаровано його слухала. Мелодія була справді прекрасна. Хоч і банальна. А слова, як завжди, дурнуваті.

— Вам подобається? — запитала вона.

— Міщанська пісенька.

Вона міркувала хіба що якусь секунду:

— Тоді ви мали б її просто любити. Як щастя в тихому куточку, яке ви так цінуєте.

«Кмітлива бестія», — подумав я.

— І треба вам весь час усе критикувати? — сказала вона раптом ніжно. — Ніяк не можете розслабитися? Ви аж так боїтеся?

Оце так запитаннячко в нічному нью-йоркському клубі! Я розсердився сам на себе, бо вона казала правду. Хоч як це було гидко, але я, як справжній бовдур, відповідав суто по-німецькому. Залишалося ще прочитати їй лекцію про розважальні заклади — від сивої давнини аж до наших днів, особливо детально змалювавши танцмайданчики і нічні клуби часів Першої світової.

— Пісня нагадує мені про давні довоєнні часи, — сказав я тоді. — Вона дуже стара, думаю, її знав іще мій батько. Здається, він її навіть інколи наспівував. Це був худорлявий чоловік, який любив старі

речі і старі сади. Я часто чув цю пісню. Звичайна сентиментальна мелодія з оперети, але якщо ти слухаєш її у вкритих сутінками садах віденських передмість і сіл, де при сяйві свічок під високими каштанами та горіховими деревами розливають молоде вино, то вона не здається сентиментальною. Тоді вона меланхолійно-тужлива: свічки, супровід скрипки, гітари і гармоніки, лагідний подих ночі. Вона вже не звучить по-міщанському, я сказав це просто так. Я вже давно її не чув. Тоді співали ще й іншу пісню: «Щойно все закінчиться — і музика, й вино». То була остання пісня, яку я тоді чув.

— Карл точно її знає.

— Я не хотів би чути її ще раз. То була остання пісня перед окупацією Австрії. Потім пішли самі лише марші.

Наташа хвильку помовчала.

— Карл співатиме пісню з «Графа Люксембург» іще кілька разів. Якщо хочете, то скажу йому, щоб більше не співав.

— Він же щойно її виконував.

— Коли я тут, він співає її часто.

— Але одного разу ми вже тут були. І я її не чув.

— Тоді він мав вихідний. Грав хтось інший.

— Я теж із задоволенням слухаю цю пісню, так само як і ви.

— Справді? І у вас не виникає жодних сумних спогадів?

— Усе залежить від сприйняття. Врешті-решт, якщо подумати, всі спогади сумні, бо вони пов'язані з минулим.

Вона знову мене роздивлялася.

— Думаю, пора випити ще одного «Московського мула».

— Обов'язково.

Я теж глянув на неї. Наташі не була притаманна трагічна краса, як у Кармен, натомість вираз її очей на тоненькому обличчі весь час змінювався, перескакуючи від гострого розуму чи лукавого блискавичного агресивного гумору до раптової неймовірної ніжності.

— Чому ви так на мене дивитеся? — запитала вона водночас бадьоро і недовірливо. — В мене що, ніс блищить?

— Ні. Я тільки думаю, чому ви така привітна до кельнерів і піаністів і така агресивна до своїх друзів?

— Бо кельнери не можуть захищатися. — Вона глянула на мене. — Я справді така агресивна? Чи це просто ви — надмірно вразливий?

— Думаю, річ саме в мені — я занадто чуйний.

Вона розсміялася.

— Навіть ви сам у це не вірите. Жодна чуйна людина не визнає себе такою. Ви ж теж у це не вірите?

— Чому ж, трохи вірю.

Карл удруге заспівав пісню з «Графа Люксембург».

— Я вас попереджала, — сказала Наташа.

Кілька людей зайшли і кивнули до неї. З нею віталися й інші, трохи раніше. Вона знала тут багатьох — це я вже зауважив. Потім до столу підійшли двоє чоловіків і заговорили до неї. Я стояв поруч, і в мене раптом виникло таке ж відчуття, коли маленький літак потрапляє в повітряну яму. Земля утікала з-під моїх ніг, усе пливло перед очима і руйнувалося просто перед носом, усе хиталося — зелено-блакитні стіни, численні голови, триклята музика — так, наче я цілком і блискавично втратив рівновагу. Справа була не в горілці і не в гуляші — гуляш був дуже смачний, а горілки я випив надто мало. «Можливо, це спогади про Відень, — подумав я сердито, — про Відень і мого загиблого батька, який не встиг вчасно втекти». Я вступився на рояль і на Карла Інвальда, я бачив, як по клавішах бігають його руки, але не чув нічого. Тоді стіни знову втихомирилися. Глибоко вдихнув, і мені здалося, що я вернувся з далекої мандрівки.

— Тут стає надто велелюдно, — сказала Наташа Петровна. — Зараз саме закінчуються вистави. Ходімо вже?

«Закінчуються вистави, — думав я, — а нічні клуби опівночі наповнюються мільйонерами і жиголо, йде війна, а я загубився десь поміж усім цим». То була сміховинна і несправедлива думка, бо багато чоловіків за столиками були в уніформі й серед них точно не всі були героями «тилу», а багато тих, хто повернувся з фронту у відпустку, — але тієї миті мені було не до справедливості. Мене душила безсила лють.

Сміючись і вітаючись зі знайомими, ми протиснулися крізь вузький прохід до туалетів і гардеробів, а потім вийшли на теплу й мокру вулицю. Перед входом рівною шерегою стояли таксі. Швейцар відчинив перед нами дверцята однієї з машин.

— Нам не треба таксі, — сказала Наташа Петровна. — Я живу близько.

На вулиці потемнішало. Ми підійшли до її будинку. Вона потягнулася, мов кішка.

— Люблю такі нічні розмови про все і ні про що, — сказала Наташа. — Звісно ж, усе, що я вам казала, — суцільна брехня.

На неї впало світло від вуличного ліхтаря.

— Атож, — відповів я, досі безпорадний і лютий через співчуття до самого себе.

Обняв її і поцілував — я очікував, що вона гнівливо відштовхне мене, ніби якогось вульгарного плебея. Але ні, вона тільки глянула

на мене дивним, тихим поглядом, ще хвильку постояла, а потім мовчки пішла до будинку.

12

Я повернувся від адвоката. Бетті Штайн позичила мені сто доларів, щоб я заплатив перший внесок. Я дивився на годинник із зозулею і намагався поторгуватися, але адвокат був твердий, мов криця, і не надавався до жодних сентиментів. Я навіть оповів йому кілька подій з останніх років мого життя. Я знав, що він і так уже багато знає, — це було необхідно, щоб домогтися продовження мого дозволу на перебування, — але подумав, що кілька нюансів не завадять, щоб налаштувати його на м'якшу тональність. П'ятсот доларів — то для мене величезна сума.

— Спробуйте його розчулити, — порадила Бетті Штайн. — Поплачтеся, можливо, це допоможе. До того ж це — чистісінька правда.

Але це геть не допомогло. Адвокат пояснив, що вже й так зробив мені подарунок, оскільки його гонорари зазвичай набагато вищі. Не допомогли й натяки на відсутність засобів до існування бідних емігрантів. Адвокат мене просто висміяв.

— Таких, як ви, до Америки щороку приїздить понад сто п'ятдесят тисяч. Ви тут аж ніяк не зворушливий виняток. І що ви взагалі хочете? Ви здоровий, сильний і молодий. Так починали всі наші мільйонери. А як я знаю, ви оминули стадію посудомийника. У вас геть непогана ситуація. Знаєте, коли справді погано? Коли ти бідний, старий і хворий та ще й єврей, який залишився у Німеччині! Оце — погано! А тепер гудбай! У мене є важливіші справи. Не забудьте вчасно зробити наступний внесок!

Я був вдячний уже хоча б тому, що він не вимагав від мене додаткового гонорару за те, що вислухав мене. Я валандався вулицями міста, огорнутого веселим ранковим туманом. З-за блискучих хмар сміялося сонце. Вилискували свіжовимиті машини, а з Центрального парку долинав дитячий гомін. У Сильверса я бачив фотографії картин Пікассо, що їх прислали з Парижа, — зі схожим пейзажем. Злість на адвоката вивітрилася. Зрештою, це була злість через ту жалюгідну роль, яку мені довелося зіграти. Він бачив мене наскрізь і мав рацію. Я не міг злитися і на Бетті, яка мені це порадила. Врешті-решт, вирішувати мав я сам — дослухатися до цієї поради чи ні.

Я йшов повз басейн із морськими левами, які теж вилискували в теплому сонячному промінні, мов поліровані живі бронзові скульптури. Тигри, леви та горили сиділи в клітках просто неба. Вони про-

гулювалися нервово, з прозорими бериловими очима, які бачили все і нічого. Горили бавилися, кидаючи одне в одного банановi шкірки. Я не відчув до них жодного сентиментального співчуття. Вони мали вигляд не голодних шукачів поживи, покусаних комахами і виснажених хворобами, а спокійних, ситих пенсіонерів під час ранкової прогулянки. Звірів позбавили головних рушійних сил природи — страху і голоду, щоправда за це вони заплатили одноманітним існуванням. Але хто знає, кому і що більше подобається. Звірі, як і люди, теж мають власні усталені звички, а від звички до монотонності — один крок. Революції всюди велика рідкість. Я думав про Наташу Петровну і мою теорію про життя у тихому закутку. Вона й близько не була революціонеркою, а я подумав про щастя у тихому куточку лише задля контрасту. Але насправді ми обоє нікуди не належали. Нас кидало з місця на місце, і ми лише іноді зупинялися, щоб перепочити. Але хіба звірі не поводяться так само — тільки без галасу?

Я сів на терасу і замовив кави. В мене було п'ятсот доларів боргу і сорок доларів статку. Але я був вільний, здоровий і, як мені пояснив адвокат, перебував на першому щаблі перетворення на мільйонера. Я випив іще одну каву, і мені здалося, ніби цього літнього ранку я сиджу в Люксембурзькому саду в Парижі. Тоді я прикидався звичайним пішоходом, щоб поліція не звернула на мене уваги. А сьогодні я попросив одного полісмена прикурити мені цигарку і він не відмовився. Люксембурзький сад нагадував мені арію графа Люксембурґа в «Ель Марокко». Але я слухав її там уночі, а зараз був ясний день і сильний вітер. Удень все завжди інакше.

— І де ви пропадаєте? Вас не було вже цілу вічність! — викрикнув Сильверс. — Щоб заплатити адвокату, стільки часу точно не треба!

Я здивувався. Він уже не поводився, як доглянутий світський лев, — зрештою, в цей образ я ніколи по-справжньому і не вірив. Хоч Сильверс і намагався це приховати, але був напружений і знервований, згорбившись, він швидко ходив по кімнатах. Навіть обличчя змінилося. Зникла легка м'якість рис. «Це мисливець, готовий кинутися на жертву», — подумав я. Такий собі ручний леопард, який побачив здобич.

— Якщо не маєш чим заплатити, відразу потребуєш значно більше часу.

Сильверс махнув рукою:

— Ходімо, в нас мало часу. Ще треба перевісити картини.

Ми пішли в приміщення з мольбертами. Сильверс приніс із сусідньої кімнати дві картини і поставив їх переді мною.

— Скажіть, не думаючи, яку б ви купили?

Це знову були дві картини Дега, обидві з танцюристками. Обидві без рамок.

— Швидше, швидше! — квапив Сильверс.

Я показав на картину ліворуч:

— Оця.

— Чому? Вона ж менше вимальована.

Я стенув плечима.

— Вона мені більше подобається. А чому саме, не можу відразу отак сказати. Ви розумієте їх значно краще за мене.

— Авжеж. Я розумію їх краще, — нетерпляче відповів Сильверс. — Ходімо, до приходу клієнта маємо обидві вставити в рамки.

Він показав мені рамки в сусідньому приміщенні. Я кілька виніс.

— Вони стандартні, — пробурмотів Сильверс. — Оці мали б підійти. Ми вже не маємо часу, щоб добре їх підігнати.

Картини, коли ми їх обрамили, разюче змінилися. Полотна, що малюнки на них ніби розпливалися у просторі, раптом стали чіткіші та сконцентрованіші. Картини стали завершені.

— Картини слід показувати тільки в рамах, — пояснив Сильверс. — Лише торговці антикваріатом можуть оцінити їх без рамок. Навіть директори музеїв не завжди на цьому розуміються. Яку рамку ви б обрали?

— Оцю.

Сильверс шанобливо глянув на мене.

— У вас непоганий смак. Але ми візьмемо іншу. Оцю.

Він поставив танцюристок у широку, багато оздоблену рамку.

— Хіба ця рама не занадто розкішна як на незавершену картину? — запитав я.

— Навпаки, вона не може бути надто розкішна саме тому, що картина незвéршена. Саме тому.

— Ясно. Рама приховує недоліки.

— Вона їх усуває. Рама ж цілком готова, тому й картина здається завершеною. Рамки взагалі дуже важливі. — Вмостившись зручніше, Сильверс узявся мене повчати. Я часто зауважував, що він полюбляв менторський тон. — Деякі торговці антикваріатом економлять на рамах, вони думають, що клієнт цього не помітить. Якісні рамки тепер дорогі, а гіпсові позолочені рамки на перший погляд здаються багатими, і, зауважте, не лише на перший погляд.

Я обережно вставляв першого Дега в рамку. Сильверс шукав рамку для іншого.

— Ви справді хочете показати обидві? — запитав я.

Він лукаво посміхнувся.

— Ні. Але другу картину я хочу мати про запас. Ніколи не знаєш, як складеться. Обидві картини — «цнотливі». Їх іще ніхто не бачив. Клієнт, який зараз прийде, мав бути аж післязавтра. Задньої стінки не заклеюйте, в нас уже нема часу. Просто загніть цвяхи, щоб міцно трималося.

Я приніс другу рамку.

— Краса, правда? — сказав Сильверс. — Людовік П'ятнадцятий, багатство і пишність. Лише сама ця рама піднімає вартість картини на п'ять тисяч доларів. Щонайменше! Навіть Ван Гог хотів, щоб його картини вставляли в першокласні рамки. Хоча Деґа обрамляв їх у пофарбовані білі планки. Але, можливо, він був просто скупий.

«А може, просто не мав грошей», — подумав я. У Ван Гога точно їх не було, за все життя він не продав жодної картини і жив тільки на мізерну братову допомогу. Обидві картини нарешті були в рамах. Сильверс наказав мені віднести одну з них у сусідню кімнату.

— Другу повісьте в спальні моєї дружини.

Я здивовано поглянув на нього.

— Ви все правильно зрозуміли, — мовив він. — Ходімте.

У пані Сильверс була чарівна, дуже жіночна спальня. Між меблями на стінах висіло декілька рисунків і пастельних робіт. Сильверс окинув їх поглядом полководця.

— Зніміть звідти отого Ренуара і повісьте туди Деґа. Ренуара повісимо над туалетним столиком замість малюнка Берти Моризо. Його взагалі заберіть геть. Штору справа трохи засуньте. Ще трохи... отак, тепер тут хороше освітлення.

Він мав рацію. Золотисте світло з напівзасунутої штори надавало картині чарівності та теплоти.

— Стратегія, — пояснив Сильверс, — це половина успішного продажу. Ходімо.

І він почав інструктувати мене щодо своєї стратегії. Твори, що він їх сьогодні хотів показувати, я мав заносити в кімнату з мольбертами. Після четвертої чи п'ятої картини він попросить мене принести з кабінету Деґа. Я ж мав нагадати йому, що картина висить у спальні пані Сильверс.

— Якнайбільше розмовляйте французькою, — напучував він мене. — Але коли я вас запитаю про картину, відповідайте англійською, щоб клієнт усе зрозумів.

У двері подзвонили.

— Це він, — сказав Сильверс. — Чекайте тут, нагорі, поки я вас покличу.

Я повернувся до кімнати, де на дерев'яних стелажах одна біля одної стояли картини, і сів на стілець. Сильверс пішов униз зустрічати клієнта. Тут було лише одне віконечко з матовим склом, та й те густо заґратоване. Мені здавалося, ніби я сиджу в тюремній камері, де для різноманітності зберігалися картини за сотні тисяч доларів, — це, звісно ж, суттєво змінювало її вигляд. Молочне світло нагадувало мені каземат, у якому я через нелегальне перебування без документів просидів у Швейцарії два тижні, — типове правопорушення для кожного емігранта. Там було чисто, камеру опалювали і смачно годували — я б охоче просидів там значно довше. Але однієї буремної ночі рівно через два тижні мене відвезли до Аннмасса, що на кордоні з Францією, дали одну цигарку і добрячого копняка: «Марш до Франції! І щоб у Швейцарії ноги твоєї ніколи не було!»

Мабуть, я задрімав. Задзеленчав дзвоник. Водночас я почув, як Сильверс із кимсь розмовляє. Я зайшов усередину. Там сидів огрядний чоловік із великими червоними вухами і маленькими свинячими очима.

— Мсьє Росс, — соловейком проспівав Сильверс. — Принесіть, будь ласка, світлий пейзаж Сислея.

Я приніс картину і поставив її перед ними. Сильверс довго мовчав, спостерігаючи крізь вікно за хмарами.

— Подобається? — запитав спроквола. — Одна з найкращих картин Сислея. «Паводок» — мрія кожного колекціонера.

— Лайно, — зронив клієнт іще знудьгованіше за Сильверса.

Антиквар усміхнувся:

— Та й критика відповідна.

— Мсьє Росс, — звернувся він до мене французькою. — Заберіть, будь ласка, цього розкішного Сислея.

Я ще хвильку почекав, думав, Сильверс загадає ще щось принести. Але оскільки він нічого не сказав, я вийшов з кімнати, встигнувши почути, як Сильверс звернувся до гостя:

— Ви сьогодні не в настрої, містере Купер. Відкладімо все до наступного разу.

«Але ж і хитро, — думав я у молочному світлі своєї камери, — тепер доведеться Куперу попріти». За деякий час мене знову покликали; я заносив картини одну за одною, а вони курили «Партаґас» — найкращі Сильверсові сигари. Нарешті настав час і моєї репліки.

— Містере Сильверс, цього Деґа тут немає, — сказав я.

— Як це немає? Звісно ж, він тут.

Я підійшов ближче, нахилився до його вуха і досить чітко прошепотів:

— Картина нагорі, у спальні місіс Сильверс...

— Де?

Я повторив французькою, що картина висить у спальні пані Сильверс.

Сильверс стукнув себе по чолу.

— Ой, точно, мені це зовсім з голови вилетіло. Тоді нічого не вийде...

Моєму захопленню не було меж. Сильверс знову передав ініціативу Куперу. Він не сказав, щоб я приніс картину, не пояснив, начебто збирається подарувати її дружині чи що робота вже належить їй. Він просто облишив цю тему і вичікував.

Я знову пішов у свою комору і почав чекати. Мені здавалося, що Сильверс тримає на гачку акулу, і я не міг сказати напевне, чи вона його не проковтне. Щоправда, в антиквара позиція була вигідніша. Єдине, що могла зробити акула, це перегризти жилку і втекти. Що Сильверс продасть щось дешевше, було виключено. Хоча акула і вдавалася до вигадливих спроб. Оскільки двері були трохи відчинені, я чув, як розмова перейшла в економічне русло, потім зайшлося і про воєнний стан. Акула пророкувала найгірше: банкрутство біржі, борги, нові видатки, нові битви, кризи і навіть загрозу комунізму. Словом, краху зазнає все. Тільки готівка збереже свою вартість. Для переконливості він навіть згадав про важку кризу тридцятих років: хто мав готівку, той почувався, як справжній король, — міг усе купити за півціни, за третину чи й за чверть. Акула замислено зауважила:

— А предмети розкоші, як от меблі, килими чи картини — навіть за десяту частину вартості.

Сильверс незворушно запропонував коньяк.

— А потім ці речі знову подорожчали, — сказав він. — А гроші знецінилися. Ви й самі добре знаєте, що гроші нині на половину дешевші за тодішні. Натомість вартість картин зросла вп'ятеро і навіть більше. — Він засміявся солодкуватим фальшивим сміхом. — Так, так, інфляція! Вона почалася дві тисячі років тому і триває досі. Так уже повелося — цінності зростають, гроші падають.

— Тому не треба ніколи нічого продавати, — з радісним гарчанням відбила удар акула.

— Якби це було можливо, — спокійно відповів Сильверс. — Я й так продаю так мало, що годі й уявити. Але мені необхідний оборотний капітал. Запитайте в моїх клієнтів. Для них я справжній

благодійник. Нещодавно за подвійну ціну відкупив у одного з них полотно Деґа з танцівницею, яке продав був йому п'ять років тому.

— У кого? — поцікавилася акула.

— Цього я вам, звісно ж, не скажу. Ви ж не хочете, щоб я на кожному кроці розповідав, за скільки і що саме ви у мене купуєте?

— А чом би й ні? — Акула була сильним суперником.

— Більшість клієнтів цього не люблять. А я мушу на них орієнтуватися. — Сильверс вдав, ніби хоче вставати. — Шкода, містере Купере, що ви нічого тут не знайшли. Можливо, іншим разом. Але ціни, звісно ж, я не зможу довго тримати на одному рівні, ви ж це розумієте?

Акула теж підвелася.

— Хіба у вас не було ще одного Деґа, що ви мені хотіли його показати? — запитав він недбало.

— Ах, ту картину, що у спальні моєї дружини? — Сильверс вичекав кілька секунд. А потім я почув дзвінок. — Моя дружина у своїй кімнаті?

— Ні, вона пішла півгодини тому.

— Тоді принесіть того Деґа, який висить поруч із дзеркалом.

— Містере Сильверс, боюся, це так швидко не вийде, — відповів я. — Вчора прибив її до стіни ще однією планкою, бо вона міцно не прилягала. Тепер картина пригвинчена. Потрібно кілька хвилин зачекати.

— Не треба, — відповів Сильверс. — Краще ми піднімемося нагору. Що скажете, містере Купере?

— Як хочете.

Я знову пішов до себе і зачаївся там, наче дракон, який охороняє рейнське золото. Через деякий час обоє повернулися, а мене послали наверх, щоб я таки зняв картину і приніс її вниз. Оскільки там не було що відкріпляти, то я кілька хвилин просто почекав. Через вікно, що виходило на подвір'я, я побачив пані Сильверс, яка стояла біля вікна кухні. Вона запитально махнула мені. Я рвучко похитав головою: небезпека ще не минула, вона мала залишатися в кухні.

Я заніс картину до велюрово-сірого приміщення з мольбертами і вийшов із кімнати. Розмову я більше не чув, бо Сильверс зачинив двері. Я б охоче дізнався, як хитромудро він натякне, що дружина хотіла б зберегти цю картину для приватної колекції, але був упевнений: він зробить це так, що в акули не виникне щонайменшої підозри. Розмова тривала ще приблизно півгодини, а потім прийшов Сильверс і визволив мене з цього розкішного полону.

— Картину Деґа вішати назад не потрібно, — повідомив він. — Маєте відвезти її завтра містеру Куперу.

— Мої вітання.

Він скорчив гримасу:

— І що тільки доводиться робити! І це при тому, що за два роки картини подорожчають, а він собі тихо зловтішатиметься.

Я повторив Куперове запитання:

— А й справді, чому ж ви її продаєте?

— Бо не можу від цього відмовитися. Я азартна людина. Крім того, я й заробляти мушу. До речі, ідея з пригвинченою картиною непогана. Ви прогресуєте.

— Чи не мали б ви тоді мені ще й краще платити?

Сильверс примружився.

— Ви навіть занадто прогресуєте. Не забувайте, я даю вам такі безкоштовні уроки, що позаздрив би не один директор музею.

Увечері я пішов до Бетті Штайн, щоб подякувати їй за позичені гроші. Вона була заплакана і дуже пригнічена. Жінку оточили кілька знайомих, які, вочевидь, втішали її.

— Якщо невчасно, я можу прийти завтра, — мовив я. — Просто хотів подякувати вам.

— За що?

Вона розгублено дивилася на мене.

— За гроші, — сказав я, — які я заплатив адвокатові. Продовжили мій дозвіл на перебування.

Вона зайшлася слізьми.

— Що сталося? — запитав я в актора Рабиновича, який взяв її попід руку і почав утішати.

— Хіба ви не знаєте? Помер Моллер. Позавчора. — Рабинович знаком показав мені більше ні про що не питати. Він провів Бетті до дивану і повернувся до мене. Рабинович грав ролі брутальних нацистів у другорядних фільмах, але у житті був дуже милий чоловік.

— Повісився, — сказав він. — Ліпшютц знайшов його. Це сталося день чи два дні тому. У його власній кімнаті. Висів на люстрі. В усій квартирі горіло світло, зокрема і на тій люстрі. Можливо, він просто не хотів помирати у темряві. Напевно, вішався вночі.

Я хотів уже йти.

— Залиштеся, — попросив Рабинович. — Що більше людей поруч із Бетті, то краще вона почувається. Вона не може бути сама.

У кімнаті було задушливо. Бетті не хотіла відчинити жодного вікна. Через якісь загадкові атавістичні забобони вона вірила, що небіжчику

можна зашкодити, якщо скорбота випарується у свіже повітря. Багато років тому я чув інше: якщо в помешканні лежить покійник, вікна відчиняють — так звільняють душу, яка блукає по кімнатах, але ніколи не чув, щоб їх зачиняли, щоб утримати сум за померлим.

— Я — дурна корова! — енергійно шморгнувши носом, промовила Бетті. — Треба себе опанувати.

Вона підвелася:

— Я приготую вам кави. Чи хочете щось інше?

— Нічого не треба, Бетті, зовсім нічого.

— Треба. Я зварю кави.

Шурхочучи зім'ятою сукнею, вона пішла в кухню.

— Хтось знає причини? — запитав я в Рабиновича.

— А хіба вони взагалі потрібні?

Я згадав теорію Кана про цезури в житті і про те, що небезпека особливо чигає на людей, відірваних від батьківщини.

— Ні, — погодився я.

— Він не був аж такий бідний, тому причина не в цьому. Не хворів, Ліпшютц бачив його приблизно два тижні тому.

— А працював?

— Писав. Але не міг нічого опублікувати. За кілька років йому не вдалося надрукувати жодного рядка, — зауважив Ліпшютц. — Але таке з багатьма буває. Це теж не могло бути причиною.

— Він щось залишив?

— Нічого. Він висів на люстрі, з посинілим обличчям і напухлим язиком, а мухи повзали по його вибалушених очах. Мав просто жахливий вигляд. У такі спекотні дні труп розкладається дуже швидко. Його очі... — Ліпшютц здригнувся. — Найгірше те, що Бетті хоче ще раз його побачити.

— А де він зараз?

— У закладі, що в Америці називають похоронним залом. Себто у похоронному бюро. Там трупів готують до поховання. Ви вже колись були у такому місці? Ніколи туди не ходіть. Американці — народ молодий, смерті вони не визнають взагалі. Померлих там так гримують, що здається, ніби вони просто заснули. Багатьох бальзамують.

— Але якщо його загримують... — почав був я.

— Ми про це теж думали, але з ним нічого не вдієш. Так багато гриму просто не існує. Крім того, він занадто дорогий.

— В Америці вмирати дорого, страшенно дорого.

— Не лише в Америці, — зауважив Рабинович.

— Але не в Німеччині, — докинув я.

— В Америці це дуже дорого. Ми знайшли одне з найдешевших похоронних бюро. І все одно похорон коштуватиме кілька сотень доларів.

— Якби Моллер їх мав, то, можливо, був би іще живий, — зауважив Ліпшютц.

— Можливо.

Я помітив, що серед світлин, що висіли в Бетті, однієї бракує. Фотографії Моллера вже не було серед живих. Її ще не обрамлювала чорна облямівка, як усіх померлих на протилежній стіні, але Бетті вже прикріпила до старої золотої рамки бантик із чорного тюлю. Молодший на п'ятнадцять років Моллер усміхнено дивився на нас. Від фотографії віяло молодістю, і будь-які слова були тут недоречні, як і чорний тюль. «Таку смерть неможливо збагнути», — подумав я раптом.

Увійшла Бетті з тацею і філіжанками й узялася розливати всім каву з розмальованого квіточками кавника.

— Тут цукор і вершки, — сказала вона.

Усі пригубили каву. Я теж.

— Похорон завтра, — звернулась до мене Бетті. — Ви прийдете?

— Якщо зможу. Я сьогодні вже відпрошувався на кілька годин.

— Усі його знайомі мусять прийти, — різко і схвильовано відреагувала Бетті. — Завтра, о пів на першу. Ми спеціально призначили такий час, щоб усі змогли прийти.

— Я теж прийду, неодмінно. Де це?

Ліпшютц сказав мені назву та адресу:

— Похоронне бюро Ешера на Чотирнадцятій вулиці.

— А де його поховають? — запитав Рабинович.

— Його не ховатимуть. Його спалять. Крематорії дешевші.

— Що?

— Його спалять.

— Спалять, — автоматично повторив я.

— Так. Похоронне бюро і таке робить.

До нас підійшла Бетті.

— А зараз він лежить там сам, серед зовсім чужих людей, — затужила вона. — Якби ж труна хоча б стояла тут, серед його друзів, аж до похорону. — Вона обернулася до мене: — Ви хотіли ще щось запитати? Хто позичив вам гроші?

— Фризлендер.

— Фризлендер?

— Так, а хто ж іще? Але завтра ви ж точно прийдете?

— Точно, — запевнив я. Нічого іншого я сказати не міг.

Рабинович провів мене до дверей.

— Ми мусимо втримати Бетті, — прошепотів він. — Вона не повинна побачити Моллера. Тільки не те, що від нього залишилося. Через самогубство йому ще й розтин зробили. Бетті нічого про це не знає. А ви ж знаєте, як наполегливо, всіма правдами й неправдами, вона вміє домагатися свого. На щастя, вона принесла каву, і Ліпшютц підсипав їй у чашечку снодійного. Щоб вона нічого не помітила, ми всі надпили каву і похвалили її. Вона не може встояти перед похвалою — інакше вона б нічого не пила. Ми вже намагалися дати їй заспокійливе. Вона не хоче його пити, вважаючи, що це зрада пам'яті Моллера. Так само як і відчинені вікна. Можливо, ми ще підсунемо їй одну таблетку в їжу. Бо завтра вранці втримати її буде найважче. То ви таки прийдете?

— Так. До похоронного бюро. А Моллера відвезуть до крематорію?

Рабинович кивнув.

— Де він? — запитав я. — У самому похоронному бюро?

— Не думаю. Чому запитуєте?

— Що ви так довго обговорюєте? — з кімнати запитала Бетті.

— Вона не довіряє нам, — прошепотів Рабинович. — На добраніч.

— На добраніч.

По напівтемному коридору, де на стінах висіли фотографії з «Романського кафе» у Берліні, він повернувся до затхлої кімнати.

13

Тієї ночі я спав погано і швидко вийшов з готелю — занадто швидко, щоб відразу йти до Сильверса. Автобусом проїхав по П'ятій авеню до зупинки на перехресті Вісімдесят третьої вулиці і вийшов біля музею «Метрополітен». Він іще був закритий. За музеєм я пройшов через Центральний парк до пам'ятника Шекспіру. Потім попростував уздовж озера до пам'ятника Шиллеру, якого я теж ледь впізнав. Напевно, його встановив американський німець ще кілька десятиліть тому. А тепер на ньому красувався витвір якогось збоченця. Червоною фарбою було намальовано розкішний жіночий зад, який ззаду ґвалтував чоловік в окулярах. То був досить вдалий малюнок, але він аж ніяк не пасував до творця «Орлеанської діви». Я йшов далі і далі, аж поки до мене не звернувся поважний бородань. Спершу я подумав, що це — художник, але, коли він поцікавився, чи я вже поснідав, збагнув, що переді мною просто романтичний гомосексуаліст, і я його відшив. Тим часом музей уже відкрився.

Я був там уже кілька разів. Він нагадував мені про брюссельський музей — і, найдивніше, спогади навіювала саме тиша у його залах.

Безмежна гнітюча нудьга перших місяців життя у музеї, монотонне напруження, постійний страх, що мене викриють, який поступово перетворився на своєрідну фатальну звичку, — врешті-решт, здавалося, що все зникло за обрієм. Зосталася сама лише лиховісна тиша, ця відірваність від будь-якого контексту, це життя у тихому ядрі торнадо, оточений нуртовищем бурі, але в уявному прихистку, серед мертвого штилю, де не ворушиться жодне вітрило.

Коли я прийшов до музею вперше, то боявся, що він розбурхає в мені сильні почуття, але сталося навпаки — цей нью-йоркський музей огортав мене знову і знову своєю захисною тишею. Я нерішуче переходив із однієї зали до іншої, але ніщо не бентежило моєї душі. Спокій, яким дихали навіть найпристрасніші сцени боїв на стінах і який мав у собі щось особливе і метафізичне, щось із серії «коли вже все позаду» чи «по всьому», — цей неймовірний спокій минулого, що саме тому і був спокоєм, бо залишився в минулому; спокій, про який згадував пророк, кажучи, що Бог існує не посеред бурі, а в тиші — цей невимовний спокій зберігав усе на своїх місцях і не дозволяв війні виходити за межі полотна і битися у просторі — мені здавалося, цей спокій оберігав і мене. Тут, у цих залах, мене раптово охоплювало безмежне чисте почуття життя, яке індуси називають «самадгі» і яке ніколи не забувається, якщо воно хоча б раз, наче вертикальний фонтан, спалахнуло в твоїх очах і пронизало все твоє тіло, байдуже, чи воно залишилося там чи ні. Що справді залишається — це відблиск оманливої ілюзії світу, мовляв, життя вічне і ми вічні, якщо лише спроможемося скинути з себе зміїну шкіру власного «я» і збагнути, що смерть — це лиш чергове перевтілення. Така ілюзія виникла в мене, коли дивився Толедо, на цей похмурий і величний пейзаж Ель Ґреко, що сусідував зі значно більшою картиною Великого Інквізитора, цього порівняно добродушного праобразу гестапо і всіх катів світу. Я не знав, чи існує між ними якийсь зв'язок, але в цю мить просвітлення відчув, що ніщо не поєднане і водночас усе взаємозв'язане і що цей зв'язок і є людською патерицею — на одному кінці в неї брехня, на іншому — незбагненна правда. Але хіба незбагненна правда — це не та ж таки незбагненна брехня?

У музей я прийшов не випадково. Моллерова смерть вразила мене дужче, ніж я очікував. Спершу не надто перейнявся ним, бо за час моїх поневірянь у Франції нерідко таке бачив. Навіть Гаштенекер, який через недбалу французьку бюрократію безпорадно і безглуздо нидів у французькому таборі для інтернованих, дізнавшись, що німці на відстані кількох годин ходи від табору, обрав смерть, аби тільки не потрапити до їхніх закривавлених рук, — але це зрозуміла паніка в час

найбільшої загрози. А тут усе було інакше. Тут не хотів жити той, кому вдалось урятуватися, і це не був хтось чужий, незнайомий — його смерть зачіпала всіх нас. Я хотів позбутися думок про нього, вважати, що це звичайна випадковість, але вони переслідували мене і не давали спокою. Саме тому я зараз був тут, переходив від картини до картини, аж поки не опинився у залі з Ель Греко.

Пейзаж Толедо здавався сьогодні похмурим і безрадісним. Можливо, через освітлення, але причиною був також і мій похмурий настрій. Досі я нічого не намагався там знайти, а сьогодні дошуковував якоїсь утіхи — хотів обманути сам себе. Але витвори мистецтва — це не сестри-жалібниці. Хто прагне розради, має молитися. Але й це — самонавіювання. Пейзаж не промовляв до мене й слова. Не говорив ні про вічне, ні про швидкоплинне життя. То була красива, спокійна картина, і саме зараз, коли я, намагаючись втекти від думок про смерть, вишуковував у ній життя, мені здалося, що у творі є щось потойбічне, наче він перебуває по той бік Ахеронту. Натомість велетенський портрет Великого Інквізитора сяяв холодними червоними барвами, як ніколи, а його очі стежили за мною, хоч куди б я пішов, наче він раптом, після стількох століть, знову прокинувся до життя. Від нього віяло могутністю, що заповнювала весь простір. Він не був мертвий. Він не помре ніколи. Муки тривають вічно. Страх нікуди не зникає. Порятунку нема нікому. Раптом я зрозумів, що вбило Моллера. Я не втратив свого першого враження від музею, воно зосталося. Але решта відчуттів теж залишилися, і вони були наймогутніші — у мені жила надія, що я врятований.

Я пішов далі, до зали з китайською бронзою. Мені подобалася синя, яйцеподібна чаша у скляній шафі, і я відразу пішов до неї. Її не полірували, на відміну від зелених, ідеально виглянцюваних статуеток на прекрасному вівтарі епохи Чжоу, що стояв посеред зали, — його спиж сяяв там, як нефрит, вигравав шовковим полиском старовини. Цю чашу я охоче потримав би кілька хвилин у руках, але з вагомих причин — усе було під склом, адже навіть невидимі крапельки поту з рук могли пошкодити ці коштовні експонати. Я постояв іще кілька хвилин, уявляючи, яка вона на дотик. Дивовижно, як це мене заспокоювало. У ясному високому приміщенні з невагомим освітленням було те, що мене в певний магічний час так вабило до антикварних крамничок на Другій і Третій авеню, — тут зупинявся час, якого я змарнував так багато лише задля того, щоб вижити.

Хоч похорон був і не надто дорогий, одначе організовано його з таким фальшивим пафосом, що, здавалося, збита з кількох дощок труна, від-

везена звичайним возом на цвинтар, була б значно вартіснішим ушанування пам'яті небіжчика. Найдужче мені допікало фарисейство: все і всі в чорному, патетичні гримаси, скорботні обличчя, вазони з самшитом при вході та орган, роль якого, як всі прекрасно знали, виконував грамофонний запис. Моїм порятунком стала Бетті, яка раптом відчайдушно й голосно заридала — з червоним спітнілим обличчям, уся в чорних рюшиках.

Я розумів, що не зовсім справедливий. На похоронах важко уникнути як пафосу, так і таємного, глибоко прихованого почуття втіхи: адже не лежиш зараз у тій жахливій відполірованій коробці. Це відчуття, яке ненавидиш, але не можеш позбутися, все трохи викривлює, перебільшує і паплюжить. Крім того, я нервувався.

Болісні думки про крематорій роз'ятрювали мене дедалі більше, поки спокійно наближався до Чотирнадцятої вулиці. Я вже знав, що у похоронних бюро, звісно ж, немає власних крематоріїв — вони є тільки в концтаборах у Німеччині, — але ця думка засіла в моїй голові нав'язливим ґедзем, і я не міг її позбутися. Було важко згадувати про це, і я вирішив, що якщо після похорону доведеться ще й їхати на кремацію, як це було раніше узвичаєно в Європі, то я відмовлюся. Ні, навіть не відмовлюся, а просто зникну. Говорив Ліпшютц. Я його не слухав. Мене оглушило від задухи та різкого запаху квітів навколо труни. Я побачив Фризлендера та Рабиновича. Прийшло приблизно двадцятеро чи тридцятеро людей. Половини я не знав, але було видно, що це переважно письменники чи актори. Двійнята Коллер теж прийшли: вилискуючи волоссям, вони посідали біля Фризлендера та його дружини. Кан був сам. Кармен примостилася на дві лавки попереду, і в мене склалося враження, що поки Ліпшютц говорив, вона просто спала. Усе відбувалося непослідовно, як і на кожній панахиді. Людей охопило щось, як завжди, незрозуміле, і вони намагалися молитвою, органною музикою і промовами надати своїм відчуттям ясності, але тільки жахливо все спотворювали: по-міщанському жалісливо і максимально фальшиво.

Раптом до труни підійшло четверо чоловіків у чорних пальчатках, вони швидко й легко її підхопили — їхні рухи нагадували рухи добре вишколеного ката — і безгучно, на гумових підошвах, винесли небіжчика надвір. Усе закінчилося швидше, ніж я гадав. Коли вони проходили повз мене, здалося, що шлунок почав підійматися, а потім здивовано відчув, як мої очі зайшлися слізьми.

Ми вийшли на вулицю. Я роззирнувся, але труни ніде не побачив. Біля виходу опинився поруч із Фризлендером. Я обдумував, чи в таку мить йому можна подякувати за позику.

— Ходімо, — сказав він. — Я на машині.

— Куди? — панічно запитав я.

— До Бетті. Вона приготувала щось випити і з'їсти.

— У мене обмаль часу.

— Зараз обід. І ви не мусите залишатися надовго. Тільки щоб вона вас побачила. Вона все бере близько до серця. Завжди. Ви ж знаєте, яка вона. Ходімо.

Рабинович, дівчата Коллери, Кан і Кармен поїхали разом із нами.

— Це єдина можливість утримати її прощатися з Моллером, — пояснив Рабинович. — Ми сказали, що після похорону всі прийдуть до неї. Маєрова ідея. І вона подіяла. У Бетті переміг образ доброї господині, який вона плекає вже десятиліттями. Вона встала о шостій ранку, щоб усе приготувати. Ми сказали, що в таку спеку найкраще готувати салати і закуски. А приготувати їх забирає найбільше часу, адже вони мають добре охолонути. Тому вона поралася майже до самого похорону. Слава Богу! Бо страшно уявити, який у Моллера вигляд за такої спеки!

Бетті вийшла нас зустріти. Двійнята Коллер відразу пішли допомогти їй на кухні. На столі вже стояв порцеляновий посуд. Беттина неймовірна турбота зворушувала і вражала.

— Колись це називалося тризною, — зауважив Рабинович. — До речі, цей прадавній звичай....

Захопившись, він прочитав довгу тираду про походження цього обряду ще на світанку цивілізації.

«Справжній німець», — подумав я, неуважно слухаючи його пояснення і намагаючись не проґавити нагоди вислизнути.

Прийшли двійнята Коллер зі стравами — сардини в олії, куряча печінка і тунець з майонезом. Вони роздали тарілки. Я побачив, як Маєр II, який час від часу приходив до Бетті, нишком ущипнув одну з них за апетитний задок. Життя тривало. Воно було жахливе чи прекрасне, залежно від того, як його сприймати. Простіше вважати його прекрасним.

Решту дня я слухав Сильверсові напучування. Він навчав мене чергового трюку: я мав казати клієнтові, що картини нема, хоча насправді вона висіла у Сильверсовому кабінеті. Я мусив був запевняти клієнта, що її саме надіслали одному з Рокфеллерів, Фордів чи Меллонів на ознайомлення.

— Ви не повірите, як це впливає на клієнта, — пояснив Сильверс. — Снобізм і заздрощі — два безцінні союзники антиквара. Як-

що картину бодай раз виставляли у Луврі чи в музеї «Метрополітен», її цінність зростає. Для обивателя робота стає жаданіша і привабливіша, якщо нею цікавиться якийсь мільйонер.

— А як щодо тих, хто справді любить живопис?

— Ви про справжніх колекціонерів? Вони вимирають. Тепер картини купують або щоб вкласти гроші, або щоб похизуватися.

— А раніше було інакше?

Сильверс іронічно глянув на мене.

— За мирних часів ця тенденція не така поширена: тоді розуміння мистецтва формується поступово, протягом одного-двох поколінь. Після кожної війни відбувається перерозподіл майна: одні банкрутують, інші збагачуються. Старі колекції розпродують, багатії-вискочки стають колекціонерами. І аж ніяк не через нестримну любов до мистецтва. І звідки б вона раптом з'явилася у якогось земельного спекулянта чи фабриканта-зброяра? Ця любов приходить тільки після перших мільйонів. Здебільшого тому, що жінці вривається терпець: чому вона досі не має жодного Моне, коли в Джонсонів їх аж два?! Це як із кадилаками та лінкольнами. — Сильверс добродушно і гортанно розсміявся, у нього аж забулькало в грудях. — Бідолашні картини. Їх уже давно перетворили на справжніх рабів.

— А ви продали б картину якомусь бідняку за частину її вартості, якби він любив її більше за життя, але не мав грошей, щоб цілком заплатити за неї? — запитав я.

Сильверс погладив підборіддя.

— Тут легко було б вас надурити, відповівши ствердно. Але — ні, я б так не вчинив. Кожен бідняк може щодня безкоштовно ходити в музей «Метрополітен» і скільки завгодно милуватися картинами Рембрандта, Сезанна, Дега, Енгра та іншими витворами мистецтва за останні п'ять століть.

Я не здавався:

— А якщо йому цього замало? Може, він хоче мати бодай одну картину, щоб завжди, у будь-коли, навіть уночі, молитися на неї?

— То нехай купить собі репродукції пастелі і рисунків, — незворушно відповів Сильверс. — Репродукції зараз такі якісні, що навіть колекціонери деколи не відрізняють їх від оригіналів.

Його неможливо було збити з пантелику. Зрештою, я цього і не прагнув. Я просто весь час думав про похорон. Уже, коли я йшов від Бетті, Кармен раптом вигукнула:

— Бідний містер Моллер! Його ж зараз спалюють у крематорії!

Який ідіотизм — досі називати його містером! Мене це рознервувало, але водночас і розсмішило — єдине, що в мені залишилося від цього ранку, — це думка про крематорій, наче тупий зубний біль. І це був не просто образ. Я бачив, як усе відбувається. Я знав, що небіжчик піднімається у полум'ї, немов від останнього нестерпного болю, як його обличчя, оточене полум'яним вінком палаючого волосся, спотворює страхітлива гримаса. Я знав, які у полум'ї людські очі.

— У старого Оппенгаймера, — спокійно продовжував Сильверс, — була прекрасна колекція, але він мав із нею багато клопотів. Двічі у нього щось крали. Одного разу картину йому навіть повернули. Тому він для безпеки застрахував колекцію на велику суму і утримання картин для нього подорожчало. До того ж він їх справді любив і жодна страховка не компенсувала б йому їхньої втрати. Боячись нових крадіжок, він перестав виходити з дому. Та зрештою знайшов рішення усіх проблем: продав усі картини одному нью-йоркському музею. Він здобув свободу, зміг подорожувати, куди і коли хотів, мав достатньо грошей на будь-які примхи. А коли хотів подивитися на свої картини, то йшов до музею, де інші люди дбали про страховку і захищали від злодіїв. Тепер він зневажливо дивиться на власників картин та колекціонерів, бо складно сказати, чи це картини — полонені своїх власників, чи навпаки. — Сильверс знову гортанно засміявся. — Але ж це і справді дотепно!

Я дивився на нього і згорав від заздрощів. Яке ж у цього жевжика налагоджене життя! Щоправда, він був трохи цинічний, ставився до всього з іронією прагматичного бізнесмена, і відблиски полум'я, що в ньому в агонії конало мистецтво, було для Сильверса лише затишним палахкотінням вогню в каміні. Такі люди готували їжу та смажили на філе-міньйон на розпеченій магмі чужих пристрастей. Якби ж такого можна було навчитися! Але чи справді я цього хотів? Я не мав однозначної відповіді, та сьогодні — точно хотів. Я боявся повертатися до свого сірого готельного номера.

Ще з-за рогу побачив перед входом до готелю розкішний «ролс-ройс». Я пішов швидше, щоб застати Наташу Петровну. Коли чогось дуже прагнеш, воно — я це часто відчував на власній шкурі — вислизає від тебе в останній момент.

— Ось і він! — вигукнула Наташа, коли я зайшов у плюшевий вестибюль. — Відразу наллємо йому горілки. Чи зараз занадто спекотно?

— Треба навчитися робити «московський мул», — відповів я. — Літо у Нью-Йорку — це літо у велетенському казані. У Парижі все інакше.

— Сьогодні я знову в ролі авантюристки, — пояснила Наташа Петровна. — «Ролс-ройс» із водієм у моєму розпорядженні до одинадцятої вечора. Ризикнете ще раз виїхати зі мною в люди? — Вона задерикувато глянула на мене. А я подумав, що вже і так перевищив суму своїх витрат.

— Куди? — запитав я.

Наташа розсміялася.

— Не в «Лонгчемпс». Поїдьмо в Центральний парк та з'їжмо там гамбургер.

— З кока-колою?

— Із пивом, щоб не травмувати ваших європейських почуттів.

— Добре.

— Вона хотіла ще й мене взяти, — сказав Меліков. — Але мене вже запросив Рауль.

— На поминки чи на дружню вечірку? — запитала Наташа.

— На ділову зустріч. Рауль виселяється і хоче винайняти квартиру. І взяти з Джоному громадянський шлюб. Я маю відрадити його. Наказ шефа.

— Якого шефа? — спитав я.

— Власника готелю.

— Звучить так, ніби ми живемо в «Ритці». Хто цей таємничий шеф? Я його вже колись бачив?

— Ні, — коротко відповів Меліков.

— Сімейний гангстер, — кинула Наташа.

Меліков озирнувся.

— Не можна так говорити, Наташо. Так негарно.

— Я знаю його. Я ж тут жила. Він грубий, брезклий, носить завузькі костюми і хотів зі мною переспати.

— Наташо Петровно! — вигукнув Меліков.

— Добре, Владіміре, нехай буле по-вашому. Поговоримо про щось інше. Хоча він справді хотів зі мною переспати.

— А хто цього не хоче? — всміхнувся Меліков.

— Завжди не ті, хто треба. Така моя проклята доля. Налийте мені ще чарку горілки. — Вона обернулася до мене. — Горілка тут така смачна, бо шеф — іще й власник горілчаного заводу. Тому нам її продають зі знижкою. Крім того, він і досі не відмовився від наміру

колись зі мною все-таки переспати. Він напрочуд терплячий. Це його сильна риса характеру.

— Наташа! — застеріг Меліков.

— Добре, ми вже йдемо. Чи ви хочете ще чарку гангстерської горілки? — запитала вона мене.

Я заперечно хитнув головою.

— Він надає перевагу горілці з «ролс-ройса», — іронізував Меліков.

— Ліпше випийте ще тут чарку, — порадила мені Наташа. — Через якийсь трагічний збіг обставин у «ролс-ройсі» стоїть лише пляшка копенгагенського черрі-бренді. Мабуть, власник автомобіля прогулювався на ньому вчора з дамою.

Ми вийшли надвір. Біля машини стояв водій і курив.

— Може, хочете сісти за кермо, сер? — спитав він у мене.

— За «ролс-ройс»? Я б не наважився. Крім того, у мене немає водійських прав. А ще — я не вмію їздити.

— Просто чарівно! Нема нічого нуднішого за водія-аматора! — докинула Наташа.

Я глянув на неї. Здавалося, найбільше в житті вона боялася нудьги. Я любив Наташу. Вона випромінювала впевненість. Мабуть, саме тому їй подобалися пригоди, які я ненавидів, — вони задовго були моїм хлібом насущним. Черствим хлібом. Черствим і безжальним, немов кайдани.

— Ви справді хочете поїхати аж у Центральний парк?

— Чом би й ні? Ресторан іще працює. Можна посидіти на свіжому повітрі і подивитись, як бавляться морські леви, як лягають спати тигри, а голуби залітають аж на столи. На терасу приходять навіть білочки. Де ще так близько підходиш до раю?

— Думаєте, що елегантний водій «ролс-ройса» втішиться, якщо ми запропонуємо йому на вечерю гамбургер із мінералкою? Алкоголю ж йому, мабуть, не можна.

— Нічого ви не знаєте! Він п'є, як кінь. Щоправда, не сьогодні. Він іще має забрати з театру свого повелителя. А гамбургери — це його пристрасть. Моя теж.

Там панувала тиша. На терасі було кілька людей. Із дерев звисали сутінки. Бурі ведмеді готувалися спати. Тільки білі невтомно плавали у маленьких басейнах. Водій Джон сів окремо і з апетитом поглинув три великі гамбургери з томатним соусом і квашеними огірками. Усе запив кавою.

— Шкода, що вночі не можна прогулюватися Центральним парком, — сказала Наташа. — Через годину вже буде занадто небезпечно. Чотириногі хижаки тоді засинають, а двоногі прокидаються. Де ви сьогодні були? У вашого хижака-антиквара?

— Так. На прикладі одного Деґа він пояснював мені сенс життя. Свого життя. Не Деґа.

— Аж дивно, скільки порад ми отримуємо на кожному кроці, правда?

— Ви теж?

— Завжди. Всі весь час пнуться мене виховувати. І кожен усе знає краще за мене. І згідно з тими готовими премудростями, щастя сидить у кожній хаті. Але це не так. Люди все знають про чуже життя, але не про власне.

Я глянув на неї.

— Думаю, вам не потрібні поради.

— Мені їх потрібно безмежно багато. Але вони не дають мені жодної користі. Я все роблю навпаки. Я не хочу бути нещасною, але я нещасна. Я не хочу бути самотньою, але я самотня. Тепер ви смієтеся. Думаєте, що у мене багато знайомих. Це правда. Але все, що я сказала, теж правда.

Вона була дуже привабливa, лепечучи у сутінках, під останні крики хижаків ці дитячі дурнички. Я слухав її, і в мене виникло таке ж відчуття, як сьогодні в Сильверса: яке незрозуміле і далеке від мого власного здавалося мені їхнє життя. Ними керували прості емоції і звичайні негаразди, вони ніяк не могли зрозуміти, що щастя — це не стабільний стан, а брижі на воді; на них не чигала у сутінках, як Ореста, жадоба помсти, сумніви у власній невинності, занурення у провину і зграя жахливих ериній, які не дозволяли нічого забути. Можна позаздрити їхньому щастю, успіхам, їхньому втомленому цинізму, красномовству і невинним нещастям, найбільшими з яких було втратити гроші чи кохання. Вони всі нагадували мені прекрасних співочих пташок з іншого епохи. Як би я хотів бути однією з таких райських пташок, усе забути і щебетати разом із ними!

— Часом втрачаєш мужність, — мовила Наташа. — Думаєш, що до розчарувань можна звикнути. Але це брехня. Кожного разу вони дошкуляють дедалі дужче. Завдають моторошного болю. Кожен новий опік здається сильнішим. І щоразу ці рани гояться довше, ніж попередні. — Вона схилила голову на руки. — Я не хочу більше обпікатися.

— І як ви збираєтеся цього уникнути? — запитав я. — Підете в монастир?

Вона нетерпляче махнула рукою:

— Від себе не втечеш.

— Утечеш. Тільки раз у житті. Але назад не повернешся, — сказав я і подумав про Моллера, як він задушливої нью-йоркської ночі самотньо висів на люстрі — у найкращому костюмі та в чистій сорочці без краватки (це розповів мені Ліпшютц). Він думав, що в краватці удушення було б болісніше. Я в це не повірив. Це те саме, коли б хтось їхав поїздом і думав, що приїде швидше, якщо ходитиме туди-сюди коридором. Рабиновича ця тема зацікавила і з холодною цікавістю вченого він вирішив поговорити про неї детальніше. Саме тоді я і пішов.

— Кілька днів тому ви вже казали, яка ви нещасна, — промовив я. — Потім це заперечили. У вас і справді все міняється так швидко? Тоді ви насправді щаслива людина!

— І те, й те — брехня. Ви справді такий наївний? Чи просто кепкуєте з мене?

— І те, й те — брехня? — перепитав я. — Я навчився ні з кого не сміятися. І спершу вірити всьому, що мені кажуть. Так усе набагато простіше.

Наташа з сумнівом глянула на мене.

— Ви — дивний, — мовила. — Говорите, як старець. Ніколи не хотіли стати священиком?

Я розсміявся:

— Ніколи.

— Деколи ви справляєте саме таке враження. Чому б і вам не посміятися над іншими? Ви занадто серйозний, трохи гумору вам би точно не зашкодило! Але ж ті німці....

Я махнув рукою.

— Знаю. У німців немає почуття гумору. Це правда.

— Що ж у них є натомість?

— Зловтіха. Слово, яке існує не в кожній мові. Майже те саме, що ви називаєте гумором: бажання посміятися з інших.

На мить вона аж знітилася:

— В яблучко, професоре! Який ви глибокодумний!

— Як справжній німець! — засміявся я.

— А я нещасна. З пусткою в душі. Чи сентиментальна. І весь час обпікаюся. Розумієте?

— Так.

— Таке буває і з німцями?

— Бувало. Раніше.

— І з вами?

До столу підійшов офіціант.

— Водій запитує, чи можна йому замовити порцію морозива. Ванільного і шоколадного.

— Дві порції, — сказав я.

— З вас усе кліщами треба витягати, — нетерпляче кинула Наташа Петровна. — Чи можемо нарешті поговорити розумно? Ви теж нещасний?

— Не знаю. Нещасний — це ще дуже непевне слово.

Вона вражено глянула на мене. Що більше темніло, то світліші ставали її очі.

— Тоді з нами вже нічого не може статися, — промовила зрештою майже боязко. — Ми обоє в глухому куті.

— З нами справді нічого не може статися, — підтвердив я. — Ми пройшли вже крізь сито й решето, а тому стали страшенно обережні.

Офіціант приніс рахунок.

— Думаю, вони вже зачиняються, — сказала Наташа.

Мене охопила паніка. Сьогодні я не хотів залишатися сам і злякався, що Наташа зараз піде.

— Але ж автомобіль у вашому розпорядженні аж до закінчення вистави?

— Так. Хочете покататися?

— Залюбки.

Ми підвелися. Тераса і звіринець спорожніли. Темрява чорним полотном огорнула дерева. Здавалося, стоїш на сільській площі: у фонтані, немов негренята, плюскаються морські леви, а трохи далі у стайнях сплять буйволи та зебри.

— Вже настала та година, коли Центральний парк стає небезпечним?

— Зараз пора патрулів та збоченців. Вони підкрадаються до лавочок, на яких цілуються закохані. Пора кишенькових злодіїв, ґвалтівників і вбивць настає пізніше, коли вже геть стемніє. А ще — справжніх бандитів.

— І поліція не може з ними нічого вдіяти?

— Вона об'їжджає всі алеї і розсилає патрулі, але парк — просто велетенський і сховатися можна всюди. Шкода. Було б добре, якби хоч улітку все змінювалося. Але зараз нема чого боятися, ми ж не самі.

Вона взяла мене попід руку. «Зараз нема чого боятися, ми ж не самі», — подумав я і відчув її зовсім поруч. Темрява не приховувала в собі небезпек, вона оберігала нас і наші таємниці, що виблискували, мов перлини розради. Я відчув майже незнайому ніжність, ніжність, яка ще

не мала імені і нікого конкретного не стосувалася, — вона вільно витала в повітрі, наче подих пізнього літнього вечора і водночас уже була солодким обманом. Вона не була чистою, а складалася зі суміші почуттів — зі страху і побоювань, що минуле знову наздожене тебе; із боягузтва і бажання вистояти в цей таємничий і підступний проміжний період безпорадності, який опинився десь між порятунком і втечею; зі сліпого бажання вчепитися у будь-що схоже на затишок. Мене узяв сором, але я легковажно втішав себе, що й Наташа не краща за мене і, наче плющ, чіпляється за найближчу опору — без зайвих запитань і без надмірної чесності. Вона не хотіла залишатися сама у важкий період життя, а тепер і я цього вже не хотів. Незважаючи на всі ті приховані причини, навколо нас ширяла ця літепла, легенька ніжність, що здавалася зовсім безпечною, бо не мала поки що імені і не знала болю, який шулікою впивається в тебе кігтями і якому так легко віддатися.

— Я обожнюю тебе, — сказав і сам здивувався, коли ми проходили крізь освітлену жовтими ліхтарями арку до П'ятої авеню, а перед нами бовваніла широка водієва спина. — Я не знаю тебе, Наташо, але обожнюю, — повторив я, зауваживши, що вперше звернувся до неї на «ти».

Вона повернулася до мене.

— Це неправда, — заперечила. — Ти брешеш, це неправда. Але все одно кажи таке, це приємно чути.

Я прокинувся, але минуло ще кілька хвилин, перш ніж зрозумів, що бачив сон. Поступово розпізнав темні контури своєї кімнати, світлі обриси вікна і слабкий відблиск червонястої нью-йоркської ночі. Пробудження було тягуче й повільне, ніби я вилазив із якоїсь трясовини, якою мало не захлинувся.

Прислухався. Мабуть, я кричав. Я кричав щоразу, коли бачив цей сон, і щоразу мені треба було багато часу, щоб отямитися. Мені снилося, що я когось убив і закопав у дикому саду біля струмка і що через певний, досить тривалий, час його знайшли — біда підкрадається до мене, і мене незабаром схоплять. Я ніколи не міг точно сказати: жінку я вбив чи чоловіка. Навіть не знав, чому я таке скоїв, і мені здавалося, що ще уві сні я забував, що зробив це. Тим страшніші були для мене страх і повна розгубленість, що довго переслідували мене після пробудження, наче той сон був правдивий. Ніч і раптовий переляк руйнували всі захисні бар'єри, що я зводив їх довкола себе. Побілені вапном стіни крематорію з гаками, на яких підвішували людей, і з калюжами під ними, з головами, які конвульсивно здригалися від

ударів і оббризкували стіни, — все зринуло переді мною у цю задушливу ніч, а потім я побачив худющу, мов скелет, руку на підлозі, яка ще тіпалася і почув масний голос, що наказував: «Наступи на неї! Падло ти мерзенне, ти розтопчеш її врешті чи ні? Давай, бо я тебе прикінчу! Ми тебе теж тут підвісимо, наволоче, але повільно, смакуючи!» Я знову почув той голос, побачив холодні глумливі очі й усоте повторив собі, що він би мене вбив, як надокучливу муху, так само як убив десятки інших в'язнів, якби я не виконав того наказу. Він тільки й чекав, щоб я відмовився. І щоразу я відчував, як з-під моїх пахв струмками лився піт, і я щоразу стогнав, безпорадно і ледь стримуючи блювоту. Цей масний голос і ці садистичні очі потрібно знищити. Мерц, думав я. Ерон Мерц. Оскільки я не єврей, то мене потім відпустили під час чергового суперечливого пом'якшення режиму, і тоді я втік. Голландський кордон був зовсім близько, я його добре знав, крім того, мені допомогли, але я був переконаний, що це садистське обличчя ще зрине переді мною, перш ніж я помру.

У цю коротку літню ніч я заціпеніло, наче скам'янівши зсередини, сидів на ліжку, підібгавши під себе ноги. Сидів і думав про все, що я хотів зарити глибоко в землю і навіки поховати, а також про те, що це неможливо і що я мушу повернутися, а доти — не маю права здохнути чи з огиди та розпачу вкоротити собі віку, як Моллер. Я мав вижити й урятуватися, а як саме — не мало значення. Я знав, що вночі все здається драматичнішим, збільшуються цінності і змінюються поняття, але я і далі сидів, відчуваючи над собою чорні крила каяття, безпорадної люті та суму. Я сидів там, аж поки не засірів світанок; я говорив із собою, як із маленькою дитиною; я чекав на день, а коли він настав, я був цілком розбитий, наче цілу ніч із ножем у руках боровся проти нескінченної стіни, набитої чорною ватою, і ніяк не міг її подолати.

14

Сильверс відрядив мене до Купера, чоловіка, який купив картину Дега з танцівницею. Я мав привезти йому роботу і допомогти її повісити. Купер жив на п'ятому поверсі будинку на Парк-авеню. Я думав, що двері відчинить служниця, але Купер вийшов до мене власною персоною, без піджака.

— Проходьте, — сказав він. — Нам треба трохи часу, щоб знайти належне місце для цієї зелено-синьої дами. Вип'єте віскі? Чи краще каву?

— Дякую, я залюбки випив би кави.

— А я — віскі. У таку спеку — це єдиний людський напій.

Я не заперечував. Завдяки кондиціонерам у квартирі було холодно, мов у склепі. Куперова голова нагадувала стиглий помідор. Це враження посилювалося ще й через французькі меблі у стилі Людовіка XV, вишукані й позолочені, а також через маленькі італійські крісла та невеличкий, розкішний венеційський жовтий комод. На оббитих тканиною стінах висіли картини французьких імпресіоністів.

Купер зірвав папір із картини Деґа і поставив її на стільчик.

— То було справжнє шахрайство з картиною, правда ж? — запитав він. — Сильверс стверджував, що подарував її дружині, і повернувшись додому, вона розгнівається. Це ж блеф!

— Ви її тому і купили? — відповів я.

— Ні, звісно. Я її купив, бо хотів мати. Ви хоч приблизно знаєте, скільки Сильверс здер за неї?

— Гадки не маю.

— Тридцять тисяч доларів.

Купер пронизливо глянув на мене. Я відразу зрозумів, що він бреше і просто хоче вивідати в мене інформацію.

— Ну? — спитав він. — Багато грошей, правда?

— Як на мене — цілий статок.

— Чому? А скільки б ви за неї дали?

Я засміявся:

— Ні копійки!

— Чому? — дуже швидко запитав Купер.

— Бо в мене взагалі нема грошей. Зараз між мною і цілковитим безгрошів'ям тільки тридцять п'ять доларів.

Купер не відступав:

— А скільки б ви заплатили, якби мали гроші?

Я вирішив, що вже відповів на достатньо запитань, щоб відпрацювати чашечку кави.

— Усе, що мав би, — відповів я. — Якщо ви оціните свої картини, то зрозумієте, що захоплення мистецтвом — це досить прибутковий бізнес. Прибутковішого просто немає. Крім того, думаю, що Сильверс залюбки погодиться викупити її знову, з чималим зиском для вас.

— Шахрай! Щоб через тиждень знову запропонувати її мені на п'ятдесят відсотків дорожче!

Купер клекотів, наче індик після їдження, — задоволено і вже не агресивно.

— То куди ми повісимо танцівницю?

Ми пішли квартирою. Але Купера покликали до телефону.

— Огляньте все, — кинув він мені. — Можливо, ви самі знайдете належне місце.

Квартиру було умебльовано вишукано. Купер мав дуже добре на всьому розумітися, або користуватися послугами чудових консультантів, а може, і те, і те. Служниця водила мене з кімнати до кімнати.

— Це спальня містера Купера, — показала вона. — Тут іще є трохи місця.

Над широким ліжком у стилі модерн висіла картина в позолоченій рамі — лісовий пейзаж із оленем, який відчайдушно трубить, кількома козулями та потічком на передньому плані. Я мовчки дивився на цю недолугу мазанину.

— Пан Купер це сам намалював чи успадкував це від батьків?

— Не знаю. Вона висить, відколи я тут працюю. Прекрасна картина, правда? Усе як насправді!

— Точно. З морди оленя навіть пара йде. Пан Купер мисливець?

— Не чула про таке.

Я роззирнувся і побачив венеційський пейзаж Зіма. Від зворушення мені аж сльози на очі накотилися — я розгадав Куперову таємницю. Тут, у власній спальні, він скидав усі маски. Це було те, що він справді любив. Усе решта — вистава, бізнес, можливо, навіть мінімальне захоплення — хто міг це знати та й кого це обходило? Але цей олень, який відчайдушно трубив у лісі, — то була пристрасть, а цей сентиментальний венеційський етюд — романтика.

— Ходімо далі, — сказав я служниці. — Тут картини так дібрані, що ми тільки все зіпсуємо. Нагорі теж є приміщення?

— Там тераса і маленька вітальня.

Вона повела мене сходами вгору. З кабінету долинав різкий грубий голос Купера, який по телефону віддавав накази. Мені стало цікаво, чи кабінет умебльовано так само, як і спальню: другий олень, який трубить у лісі, там теж був би доречний.

Біля дверей на тераеу, я зупинився. Переді мною, скільки сягало око, у задушливій літній спеці розкинувся Нью-Йорк, схожий на африканське місто з хмарочосами. На обрії можна було вгадати океан. То було місто з каменю і сталі, саме таке, як його бачили будівничі: це місто не виникло поступово, не розрослося спокійно й органічно, не вкрилося патиною століть — його швидко і цілеспрямовано побудували рішучі люди, не обтяжені традиціями та естетичними міркуваннями, — їхнім найвищим законом була доцільність, а відтак і нова, безстрашна, неромантична, некласична, сучасна краса. Я подумав, що на Нью-Йорк треба дивитися з висоти пташиного польоту,

а не знизу, задираючи голову до хмарочосів. Згори вони мали умиротворений вигляд, здавалося, що будівлі навіть пасують до навколишнього світу — як жирафи у стаді зебр, газелей та гігантських черепах. Я почув, як, важко дихаючи і човгаючи ногами, Купер піднімається сходами.

— То ви знайшли місце?

— Тут, — сказав я, показуючи на терасу. — Але з часом сонце зруйнує картину. Хоч танцівниця над цим містом — це було б щось. Може, краще у вітальні поруч? Там на стіну не падають сонячні промені.

Ми зайшли до вітальні. Вона була дуже світла, з білими стінами і меблями, оббитими яскравим квітчастим ситцем. На одному зі столів я зауважив три китайські бронзові фігурки та кількох танцівниць династії Тан. Глянув на Купера. Цікаво, що ж він за один? Чи не доречніше йому було б замість бронзових статуеток епохи Чжоу придбати три старовинні келихи, а замість теракотових танцівниць — порцелянових гномиків чи слонів?

— Туди, — показав я. — На стіну за бронзовими фігурками. Зелено-синя патина статуеток має такий же відтінок, як і балетна пачка танцівниці.

Купер сторожко дивився на мене і сопів. Я приставив картину до стіни.

— Треба буде довбати стіну, — сказав він врешті. — А коли доведеться її колись зняти, залишиться дірка.

— Тоді ви зможете почепити там іншу картину, — сказав я, здивовано дивлячись на Купера. — Крім того, дірку можна так загіпсувати, що її майже не буде видно.

Але ж скупердяй! Саме так він, напевно, і нажив свої мільйони. Хоч як це дивно, мене це не розізлило, олень у спальні примирив мене з цим чоловіком. Хоч Купер цього і не усвідомлював, але решта речей у квартирі були йому ворожі. Так само він розумів, що на все це потрібно багато грошей, але гадки не мав, скільки і за що платити. Саме тому намагався в мене про все випитати. Він не розумів, як мистецтво співвідноситься з грошима, і скидався на справжнього аматора. Зрештою таки наважився:

— Пробийте маленьку дірочку. Найменшу, яку тільки можна зробити. Ось бачите ці патентовані гачки? Для них потрібен лише тоненький цвяшок, а висіти може велика картина.

Я швидко з усім упорався. Купер і далі недовірливо дивився на мене. Але я все-таки підійшов до китайських бронзових фігурок і взяв їх у руки. Відразу відчув ніжне тепло патини, яка водночас здавалася прохолодною. То були прекрасні статуетки, і в мене виникло дивне

відчуття, наче я повернувся до свого згаслого домашнього вогнища; вони були бездоганно досконалі. Виникло невимовне усвідомлення, що багато віків тому якійсь орді невгамовних, юних, смертних кочівників пощастило дотикнутися до втіленої «ілюзії вічності».

— Ви розумієтеся на бронзі? — запитав Купер.

— Трохи.

— Скільки вони коштують? — запитав квапливо, а я мало не обійняв його за таку справжність і передбачуваність.

— Вони — безцінні.

— Тобто? Чому? То в них краще вкладати капітал, ніж у картини?

— Я не про це, — відповів я дуже обережно, щоб не вдарити Сильверса з флангу, — але вони дуже красиві. Кращих немає навіть у музеї «Метрополітен».

— Справді? Нічого собі! Колись один шахрай втулив їх мені.

— Вам дуже пощастило.

— Думаєте? — Він забулькав, як шість індиків, і зміряв мене поглядом. Напевно, йому спало на гадку дати мені чайові, але потім передумав. — Ще кави?

— Дякую.

Я повернувся до Сильверса і все йому розповів.

— Старий головоріз! — вигукнув Сильверс. — Він щоразу випитує все, коли я когось до нього посилаю. Просто вроджений випадковий покупець. Починав же з візка зі старими залізяками, а згодом продавав цілі поїзди брухту. Потім узявся виробляти зброю. До того ж у найвигідніший момент, саме перед початком війни. Старанно постачав зброю і брухт Японії. Коли це стало неможливо, забезпечував Сполучені Штати. За кожного Дега, якого він купує, віддали життя кілька сотень чи й тисяч людей.

Я ще ніколи не бачив, щоб Сильверс так гнівався. Стосовно Дега, звісно ж, це була чистісінька вигадка, але його слова закарбувалися в моїй свідомості. Фальш і дворушництво справляють сильніше враження, ніж правда.

— Чому ж продаєте йому картини? — запитав я. — Чи не перетворює це вас на співучасника злочину?

Досі лютий Сильверс розсміявся.

— Чому? Лише тому, що продаю картини? Але ж я не можу вести бізнес, як квакер! Співучасник? У чому? У війні? Та це просто смішно!

Заспокоїти його було дуже важко, я пояснив, що ставлю стільки запитань, бо просто намагаюся мислити логічно. І щоразу це спричиняє непорозуміння.

— Не перетравлюю цих торговців смертю, — врешті спокійно виголосив він. — І все ж таки! Здер із нього на п'ять тисяч доларів більше, ніж я оцінив картину. А треба було здерти на десять тисяч більше!

Він приніс собі віскі з содовою:

— Хочете?

— Дякую. Але я вже і так випив забагато кави.

Отак і треба сприймати помсту. У цифрах! Навчившись цього, я зміг би виборсатися з похмурої трясовини минулого.

— Ви зможете це надолужити! — сказав я. — Думаю, він скоро знову прийде. Я сказав йому, що інше полотно Деґа чудово гармонуватиме з тим, яке він купив, і що, на мій особистий смак, те інше полотно у мистецькому плані значно цікавіше.

Сильверс задумливо глянув на мене:

— Ви швидко вчитеся! Пропоную парі: якщо Купер протягом місяця прийде по іншу картину Деґа, ви отримаєте сто доларів!

Перед готелем «Плаза» я випадково побачив Наташу. Вона перетинала площу з крислатими деревами, у напрямку П'ятдесят дев'ятої вулиці. Я вперше побачив її вдень. Вона йшла швидкими великими кроками, трохи нахилившись уперед. Мене не бачила.

— Наташо, — озвався, порівнявшись із нею. — Міркуєш, яку діадему взяти напрокат у «Ван Кліфа і Арпельс» на сьогоднішній вечір?

Вона здивувалася лише на мить.

— А ти? — не розгубилася вона. — Украв у пана Сильверса полотно Ренуара, щоб заплатити рахунок в «Ель Марокко»?

— Різниця у тому, — зітхнув я, — що я думаю про прокат, а ти відразу про крадіжку. Далеко підеш!

— Зате, мабуть, проживу менше. Хочеш пообідати зі мною?

— Де?

— Я тебе запрошую, — розсміялася вона.

— Так не годиться. Я вже застарий як на утриманця. І в мене замало шарму.

— У тебе взагалі немає шарму, але це не суттєво. Ходімо. І перестань моралізувати. Ми всі тут обідаємо завжди в кредит. Усі платять в кінці місяця. Тому твоя честь не постраждає. Крім того, я хочу тебе з деким познайомити. З однією літньою дамою. Дуже багатою. Вона хоче купити картини. Я розповіла їй про тебе.

— Але ж, Наташо! Я не продаю картин!

— Ти — ні, а Сильверс продає. А якщо ти приведеш до нього клієнта, він має заплатити тобі комісійні.

— Що?

— Комісійні. Так заведено. Хіба ти не знаєш, що половина людства живе за рахунок комісійних?

— Ні.

— То запам'ятай це. А тепер ходімо. Я голодна. Чи ти боїшся?

Вона виклично глянула на мене.

— Ти дуже гарна, — сказав я.

— Браво.

— Якщо вигорить із комісійними, я запрошу тебе на вечерю з ікрою та шампанським.

— Браво. *D'accord.* Згодна! Цього достатньо, щоб тебе не мордувало сумління?

— Достатньо. Тепер у мене залишився тільки страх відкритого простору.

— Ти не відрізняєшся від решти, — зауважила Наташа.

Ресторан був майже повний. Здалося, що я опинився в елегантній клітці з метеликами, галками і папугами. Усюди бігали офіціанти. Наташа, як завжди, знала багатьох присутніх.

— Думаю, ти знайома з половиною Нью-Йорка, — сказав я.

— Дурниці. Я знаю тільки нероб і людей, пов'язаних із модою. Таких як і сама. Щоб тебе знову не охопила агорафобія, замовмо щось із літнього меню.

— «Літнє меню» — цікаво звучить.

Вона розсміялася.

— Це просто назва однієї з дієт. Усі в Америці дотримуються певної дієти.

— Нащо? У всіх тут досить здоровий вигляд.

— Щоб не погладшати. В американців дві манії — зберегти молодість і не погладшати. Кожен хоче вічно залишатися молодим і стрункім. Старість тут не популярна. Шанованого старця, якого безмежно поважали б у Давній Греції, тут запхнули б до будинку для літніх людей. — Наташа закурила цигарку і підморгнула мені. — Ми ж не говоритимемо зараз про те, що більшість людей у світі голодує? Ти ж це мав на думці, правда?

— Я не такий безнадійний, як ти вважаєш. Я думав геть не про це.

— Ну, ну!

— Я подумав про Європу. Там іще не голодують, але їжі у них значно менше.

Вона глянула на мене з-під напівопущених вій.

— Ніколи не замислювався, що тобі було б корисно менше думати про Європу?

Мене вразило її зауваження.

— Я намагаюся про неї не думати.

Вона розсміялася.

— А ось і багата стара дама.

Я очікував побачити розмальовану фурію, жіночий варіант Купера. А до нас підійшла вишукана дама зі сріблястими кучерями та рум'яними щічками, здавалося, що її все життя берегли, плекали і вона так і залишилася лялечкою. Їй було сімдесят, хоч спокійно можна було дати і п'ятдесят. Здавалося, її просто обгорнули в ледь прим'ятий папірус. Видавали тільки шия і руки. Тому на ній було чотири разки перлин, що вишукати ховали ґанджі й робили її схожою на портрети в стилі ампір.

Вона цікавилася Парижем і багато мене про нього розпитувала. Я старався не розповідати про тамтешнє моє життя там і подавав усе так, наче там немає війни. Я дивився на Наташу і розповідав про Сену, острів Сен-Луї, набережну Великих Августинів, про літні вечори в Люксембурзькому саду, на Єлисейських полях та в Булонському лісі. Мені легко було говорити, поки я дивився на Наташу і бачив, як ніжнішають її очі.

Нам швидко принесли замовлення, і менш як за годину місіс Вімпер почала прощатися.

— Заїдете по мене завтра о п'ятій годині? — запитала вона. — І відразу вирушимо в галерею вашого Сильверса.

— Залюбки, — погодився я, і хотів був щось додати, але Наташа штурхнула мене ногою під столом і я замовк.

Наташа розсміялася:

— Тобі ж було не боляче? Переконана, ти хотів їй пояснити, що просто розпаковуєш для Сильверса ящики, правда? Не варто. Тут є багато людей, які тільки те й роблять, що консультують дурних багатіїв і відводять їх до знайомих антикварів.

— Агенти з продажу! — підсумував я.

— А справжні консультанти — це достойні люди, — відповіла Наташа, — які захищають бідних безпорадних мільйонерів від антикварів-грабіжників. То ти підеш до неї?

— Так, — сказав я.

— Браво!

— Через кохання до тебе.

— Іще раз браво!

— Щиро кажучи, я б і так пішов до неї. Мене значно легше підкупити, ніж ти думаєш.

Вона легенько заплескала у долоні.

— Ти поступово стаєш майже чарівливим.

— Себто перетворююся на людину? Згідно з твоєю термінологією.

— Ще не зовсім на людину. На статую, що намагається робити перші кроки.

— Мені аж дивно, як усе швидко вдалося. Місіс Вімпер же нічого про мене не знає.

— Ти говорив про те, що вона любить: Париж, літо у Булонському лісі, Сену восени, набережну, букіністичні крамнички...

— Але жодного слова про картини.

— Це сподобалося їй найдужче. Дуже мудро: жодного слова про бізнес.

Ми спокійно йшли П'ятдесят четвертою вулицею. Я почувався радісно і легко. Зупинилися біля вітрини антикварного магазинчика з єгипетськими намистами. Прикраси вигравали бірюзою, а поруч із ними стояв великий ібіс. З аукціонного дому «Савої» виходили люди і виносили килими. Це прекрасно — відчувати життя. І як далеко ще було до ночі!

— Ми побачимося сьогодні ввечері? — запитав я.

Вона кивнула.

— У готелі?

— Так.

Я пішов вулицею назад. Серпанок пилу заволік сонце. Пахло вихлопними газами і гарячим подихом вулиці. Я трохи постояв перед «Савої» і врешті таки зайшов. Зала була напівпорожня і сонна. Аукціоніст стояв за кафедрою і вигукував пропозиції. Розпродаж килимів закінчився, і тепер продавали фігурки святих. Їх винесли на сцену і поставили в рядочок, здавалося, їх готують до нових тортур. Деякі ще були перев'язані шнурком і їх розпаковували просто там. Кольорові фігурки не користувалися попитом і були дуже дешеві. У воєнний час такі найчастіше відправляли у в'язниці. Я знову вийшов на вулицю і почав роздивлятися вітрини. Між масивними меблями епохи Ренесансу стояли два китайські бронзові вироби, один із них — копія з епохи Мін, це відразу впадало в очі, інший — напевно, справжній. Патина була поганенька, можливо, навіть надавалася до обробки, але все одно мала щось таке, що надавало їй справжності. Мені здалося, що хтось, хто не дуже тямиться на мистецтві, вважав цю бронзу копією і намагався її підробити. Повернувся у напівтемне приміщення і попросив каталог

наступного аукціону. Бронзу подавали там без даних про епоху — між олов'яними глечиками, латунними виробами та рештою дешевих речей. Вони мали би коштувати дуже дешево, оскільки таких скромних аукціонів багаті антиквари не відвідують.

Я вийшов із «Савої» і пішов униз по П'ятдесят четвертій до Другої авеню. Там повернув праворуч і попрямував далі — до магазинчика братів Льові. Я думав, чи не купити бронзу самому, щоби потім перепродати її Льові-старшому. Переконаний, що він не зауважив її між олов'яними глечиками і масивними меблями. Потім згадав про Наташу і про той вечір, коли вона відвезла мене на «ролс-ройсі» до готелю. Я тоді попрощався поспіхом, бо під кінець дороги змовк, думаючи тільки про те, як мені втекти з цього розкішного автомобіля.

Причина була по-дитячому смішна — я мав терміново сходити в туалет. А оскільки у Нью-Йорку знайти відповідний заклад значно важче, ніж у Парижі, то терпів до останнього, а тому в мене не залишилося часу достойно попрощатися. Наташа обурено дивилася вслід, а коли я вже зробив нагальну справу, то розізлився на себе і подумав, що знову все зіпсував. Щоправда, наступного дня той факт, що я обрав страждання і муки і не попросив водія зупинитися біля першого-ліпшого готелю, а Наташу — почекати в машині, здався мені хоч і вивернутою навспак, але таки романтикою; я вважав це дурницею, але водночас і виявом поваги, тому мене охопило відчуття несподіваної ніжності. Я намагався згадувати вчорашні відчуття, аж поки опинився перед крамницею братів Льові. Побачив Льові-молодшого, який стояв між двома білими кріслами у стилі Людовіка Чотирнадцятого і замріяно дивиться на вулицю; я зібрався з силами, відмовився від думок про мою першу самостійну бізнес-оборудку і зайшов усередину.

— Містере Льові, як справи? — обережно поцікавився я нейтральним тоном, щоб відразу не розізлити цього романтика.

— Добре! Брата зараз немає. Він саме споживає свою кошерну їжу, ви ж знаєте! А я — ні, — додав він, м'яко блиснувши очима. — Я харчуюся по-американському.

Брати Льові нагадували мені відомих сіамських близнюків, один із яких не вживав спиртного взагалі, а інший — був справжній алкоголік. Оскільки система кровообігу в них була одна на двох, то нещасний непитущий мусив витримувати не тільки сп'яніння, а й похмілля брата-пияка. Як завжди, страждала доброчесність. Так само і в братів Льові: один — ортодоксальний єврей, інший — вільнодумець.

— Я натрапив на бронзову фігурку, — сказав я. — Її продаватимуть з аукціону зовсім дешево.

Льові-молодший відмахнувся.

— Скажете про це моєму братові-фашисту, мене бізнес тепер геть не цікавить. Міркую винятково про проблеми життя та смерті. — Він рішуче обернувся до мене: — Скажіть мені чесно, що б ви порадили: одружуватися чи не одружуватися?

Запитання було провокативне, я програв би за будь-якої відповіді.

— Який ваш знак зодіаку? — запитав я натомість.

— Що?

— Коли ви народилися?

— Яке це має значення? Дванадцятого липня.

— Так я і думав. Ви — Рак. Дуже вразлива, сімейна, мистецька натура.

— То мені одружуватися?

— Раків важко позбутися. Вони тримаються так міцно, що годі їх відчепити. Хіба що відрізавши клешні.

— Яке жахливе порівняння!

— Порівняння суто символічне. Психоаналітики сказали б інакше: поки не вирвеш їм статевих органів.

— Ото й усе? — заскімлив Льові. — Облишмо це! Скажіть мені чітко і просто: одружуватися мені?

— У католицькій Італії я б вам однозначно сказав «ні». В Америці все простіше: ви завжди зможете розлучитися.

— Хіба йдеться про розлучення? Я запитую про одруження.

Мені не довелося дешево жартувати, що це одне й те ж. Так само як і пояснювати, що, хто про таке запитує, той одружуватися не має. Або ти одружуєшся, або ні. У магазин зайшов Льові-старший, який аж сяяв від кошерної їжі.

Молодший поглядом попросив мене мовчати. Я кивнув.

— Як справи у паразита? — весело запитав мене Льові-старший.

— У Сильверса? Він щойно добровільно підвищив мені зарплату.

— Його право. І скільки? Долар на місяць?

— Сто.

— Що?

Обидва брати втупилися в мене поглядами. Старший оговтався швидше:

— Мав би додати двісті.

Я був від нього у захваті, але вирішив не відступатися:

— Він так і хотів. Але я відмовився. Вважаю, що поки таких грошей не вартий. Можливо, через рік.

— З вами ніколи розумно не поговориш, — пробурмотів Льові-старший.

— Чому ж ні, — заперечив я. — Якщо йдеться про бронзу.

Я розповів про свою знахідку.

— Я міг би купити її для вас на аукціоні. Всі вважають її підробкою.

— А якщо вона справді фальшива?

— Тоді ми помилилися. Чи ви хочете, щоб я застрахував вас від збитків?

— Чом би й ні? — всміхнувся Льові. — З вашими прибутками!

— Я й сам можу її купити. Так буде простіше, — відповів я розчаровано, бо очікував на більшу вдячність за таку пораду. Чергова помилка. — І як сочевичний суп? Смачний?

— Сочевичний суп? Звідки ви знаєте, що я його їв?

Я показав на лацкан його піджака, де красувалася половинка роздушеної сочевичени:

— Занадто важка страва як на цю пору року, містере Льові. Ризикуєте вхопити апоплектичний удар. Бувайте, джентльмени!

— Містере Росс, ви просто добродушне чудовисько! — з кисло-солодкою посмішкою відповів Льові-старший. — І геть не розумієте жартів! Скільки захочуть за ту бронзу?

— Я маю ще раз на неї глянути.

— Добре. Бо я не зможу. Та й коли подивлюся на неї принаймні двічі, вони щось запідозрять. Вони мене знають. Повідомите мене?

— Добре.

Я вже був біля дверей, коли Льові-старший гукнув:

— Про Сильверса ви ж збрехали?

— Ні! — відповів я. — Але в мене є краща пропозиція від Розенберґа.

Не ступивши і двадцятьох кроків, я пошкодував про сказане. Не з етичних міркувань, а через забобон. За життя я вже чимало разів вдавався до махінацій із Господом Богом; завжди свято вірив у нього, опиняючись у загрозливій ситуації, — так само як тореадори перед боєм на арені приносять до своєї комірчини фігурку Богоматері, прикрашають її квітами, моляться й обіцяють золоті гори — ставити свічки, відвідувати меси, благочестиво жити, не пити текіли і таке інше. Та щойно бій щасливо минав, вони безцеремонно жбурляли до валізи з брудною білизною Матінку Божу, квіти розпродували, обіцянки забували і припадали до пляшки з текілою — аж до наступної кориди, коли все повторювалося знову. Мої махінації з Господом Богом були того ж калібру. Крім того, був іще делікатніший забобон,

який мене вже давно не переслідував, — він будувався не на тому, щоб відігнати небезпеку, а на тому, щоб не злякати надію. Я зупинився. З вітрини крамниці з риболовним причандаллям на мене дивилися опудала щук, яких кільцями обвивала жилка. «Щоб не злякати надію, її треба, принаймні, мати», — подумав я і раптом зрозумів, що з тих же причин я і подарував братам Льові свою маленьку бізнес-справу. Я хотів схилити на свій бік не лише Бога, який саме підіймав сонну голову над дахами будинків, а й саму долю, бо сталося те, в чому я вже давно зневірився: я знову на щось очікував — не на раціональне чи матеріальне, а на тепле і ніжне; воно сповнювало мене блаженного відчуття, що я ще не остаточно перетворився на автомат. Мені пригадалися всі старі, давно забуті відчуття — серцебиття і прискорене дихання, — цієї хвилини вони стали справжні — їх осяяло несподіване подвійне світло двох життєвих стежин — моєї та іншої, безіменної.

15

Коли наступного ранку я озвучив Сильверсу бажання місіс Вімпер, він відреагував досить зневажливо.

— Вімпер, яка ще Вімпер? Коли вона прийде? О п'ятій? Я не знаю, чи буду вдома.

Я точно знав, що цей лінивий крокодил тільки те й робить, що чекає на клієнтів, попиваючи віскі.

— Добре, — мовив я, — перенесемо її візит на інший раз, коли ви матимете час.

— Та добре вже, приводьте її сюди, — кинув недбало. — Завжди простіше покінчити з таким одразу.

«Гаразд, — подумав я. — Тоді я зможу ще раз глянути на бронзу у «Савої», але по обіді, а не під час обідньої перерви, коли там крутиться купа людей».

— Вам сподобалося умеблювання Куперової квартири? — запитав раптом Сильверс.

— Дуже. Очевидно, в нього прекрасні консультанти.

— Ваша правда. Сам він нічогісінько не петрає.

Я подумав, що й Сильверс мало що тямить, окрім однієї вузької царини мистецтва — французьких імпресіоністів. І він не мав жодних підстав так безмежно пишатися тими знаннями, адже це — його бізнес, так само як у Купера — зброя та брухт. І якщо оцінювати все з цього погляду, то Купер іще й мав перевагу — у нього були

розкішні меблі, а Сильверс міг похвалитися хіба що м'якими диванами, фотелями та примітивними меблями масового виробництва.

Схоже, він угадав мої думки:

— Мені не складно було б обставити будинок меблями кінця XVIII століття, — зауважив він. — Але я відмовився від цієї ідеї через картини. Цей весь непотріб у стилі бароко чи рококо лише відволікає. Пережиток минулих епох! Нащо воно сучасним людям?

— У Купера все інакше, — відповів я. — Йому не треба продавати картин. Він може дібрати їх до меблів.

Сильверс розсміявся:

— Якби Купер справді хотів поєднати картини, меблі та особистий простір, йому слід було б усюди розставити кулемети і легку зброю. Так було б доречніше.

Я знову відчув нотки неприязні до Купера. Таке я вже зауважував і щодо інших клієнтів. Сильверсова порядність була лише тонким позірним шаром. Так на дешевій позолоченій міді будь-яке тертя відразу видавало нижній пласт. Він уважав, що його клієнти варті зневаги, оскільки він ставиться до них презирливо. Та насправді він їм просто заздрив. Антиквар сам себе переконав, що цинізм оберігає його незалежність, але то була дешева свобода, схожа на самостійність службовця, який лає шефа позаочі. Він мав звичку багатьох однобоко освічених людей: насміхатися з усього незрозумілого. Але ця зручна звичка не захищала його цілком, оскільки теж була набута штучно. Деколи, зовсім раптово, у ньому прокидався нестримний неврастенік. Саме це мене й інтригувало. А його солодкі проповіді можна було витерпіти тільки слухаючи вперше, потім вони обридали. Практичні життєві навички у його виконанні швидко навіювали сон.

По обіді я пішов в аукціонний дім «Савої» і попросив показати мені бронзу. Там було геть мало людей, адже сьогодні торги не відбувалися. У сутінках сонно дрімав великий зал, заповнений меблями та виробами XVI—XVII століття. Біля стін громадилися нові партії килимів, а біля них тулилася ще й зброя, списи, старі шаблі та обладунки. Я згадав Сильверсові слова про Купера і порівняв їх із власними думками про Сильверса. Так само як Сильверс щодо Купера, так і я щодо Сильверса — ми обоє вийшли з ролі незацікавлених об'єктивних спостерігачів і перетворилися на суб'єктивних критиків. Я вже не був спостерігачем, якому насправді все байдуже, а в усьому брав активну участь і мав певні антипатії, яких досі не відчував. Я збагнув, що річ у приязні, якої теж досі не виникало. Я знову перетворився на учасника мінливої гри буття, а не стояв десь на перифе-

рії з єдиною метою — вижити; у мене майже непомітно ввійшло щось нове, що немов віддалений гуркіт грому загрожувало моїй безпеці. Усе трохи похитнулося. Я знову хотів ставати на чийсь бік, хоча й чітко усвідомлював, що це немудро. То було примітивне почуття на кшталт звичайної неприязні чоловіка до решти чоловіків — потенційних конкурентів у боротьбі за жінку. Я стояв біля вікна аукціонного дому з бронзою в руках, позаду дрімав зал із запилюженим древнім мотлохом, але мене цікавила вулиця, де будь-якої миті могла з'явитися Наташа. Я трохи хвилювався. і це змушувало мене бути несправедливим до Сильверса. І я знав, це провокуватиме мене на нові й нові нерозважливі вчинки; я відчував, що хвилювання пов'язане з Наташею, і раптом зрозумів, що хочу досягти чогось більшого, ніж просто вижити. Те «щось» блукає в лабіринті емоцій, над ним беззвучно витає фата-морґана, а правда там — лиш один із найважливіших принципів буття.

Я поклав бронзу на місце.

— Вона фальшива, — сказав чоловікові, який її мені приніс, старому сторожеві з масним волоссям; він ремиґав жуйку, і моя думка його абсолютно не цікавила.

Фігурка була справді старовинна, але незважаючи на свій новий стан, у мене вистачило розуму не трубити про це на всі сторони світу. Я повільно попрямував угору вулицею, аж поки не дійшов до ресторану, де ми з Наташею їли. Я не зайшов усередину, але мені здалося, що вхід до нього світиться трохи яскравіше, ніж решта, хоча наступні двері з вітриною належали фірмі «Баккарат» — там усе аж сяяло від кришталю.

Я пішов до місіс Вімпер. Вона жила в будинку на П'ятій авеню. Прийшов вчасно, хоча жінка геть не поспішала. У неї було зовсім мало картин — кілька полотен Ромні та одна картина Рейсдала.

— Для келиха мартіні вже не зарано? — запитала вона.

Я побачив, що перед нею вже стоїть келих. На вигляд напій був, як горілка.

— Мартіні з горілкою? — поцікавився я.

— Мартіні з горілкою? Я такого ще не пила! Це — джин із кількома краплями вермуту.

Я пояснив їй, що в готелі «Ройбен» навчився замість джину додавати горілку.

— Як цікаво! Треба колись попробувати. — Місіс Вімпер струснула кучерями і натиснула на дзвінок. — Джоне, — звернулася вона до слуги, — у нас є горілка?

— Так, мадам.

— Тоді приготуйте для пана Росса горілку з мартіні. Горілку замість джину. — Вона обернулася до мене. — Французького вермуту чи італійського? З оливками чи без?

— Французького вермуту і без оливок. Саме так я вперше скуштував цей коктейль. Але заради мене не варто аж так старатися. Я можу випити і мартіні з джином.

— Ні, ні! Завжди треба вчитися, якщо можеш. Джоне, зробіть і мені такий. Я теж хочу скуштувати.

Я зрозумів, що ця ляльковидібна стара дама полюбляє перехилити чарку, і тільки й думав, як довезти її до Сильверса ще достатньо тверезою. Джон приніс келихи.

— Будьмо, — радісно мовила місіс Вімпер і жадібно припала до напою.

Одним ковтком вона спорожнила півсклянки.

— Смачно! — оголосила вона. — Маємо запровадити таке і в нас, Джоне. Неймовірно смачно!

— Неодмінно, мадам.

— Хто вам дав рецепт? — поцікавилася стара.

— Той, хто не хотів, щоб від нього пахло алкоголем. Він не міг собі цього дозволити і стверджував, що коктейлі з горілкою не дають запаху.

— Невже? Як цікаво! А ви перевіряли? Це правда?

— Можливо. Але я цим ніколи не переймався.

— Ні? А ви знаєте когось, хто б переймався?

Я розсміявся:

— Усі мої знайомі полюбляють випити.

Місіс Вімпер поглянула на мене скоса, наче хижий птах:

— Це корисно для серця. І для голови. Так чіткіше мислиш. Не хочете ще півпорції? На коня?

— Залюбки, — погодився я неохоче і подумав про цілу низку наступних «півпорцій на коня».

Але, на мій подив, коли ми випили на коня, вона підвелася і подзвонила.

— Джоне, машина вже на вулиці?

— Так, мадам.

— Добре. То їдьмо до пана Сильверса.

Ми вийшли з будинку.

Сіли у великий чорний «кадилак». Хоч як це смішно, але я не думав, що пані Вімпер поїде на власному авто, і ламав собі голову, де

тут найближча стоянка таксі. Джон вийшов разом із нами: за кермом мав бути саме він. Я подумав, що у сенсі автомобілів мені щастить — «ролс-ройс», «кадилак», обидва з водіями. За такий стислий проміжок часу — зовсім непогано! У салоні я побачив маленьку вбудовану шафку — майже таку ж, як у «ролс-ройсі», і геть не здивувався, якби стара вичаклувала звідти ще по келиху «на коня», та, хоч як це дивно, вона цього не зробила. Натомість дуже кострубатою французькою з американським акцентом завела мову про Францію та Париж. Я теж відразу перейшов на французьку, оскільки це давало мені перевагу, яку я міг використати в Сильверса.

Я думав, Сильверс одразу вишле мене з кімнати, щоб зачарувати клієнтку власним шармом. Але місіс Вімпер іще деякий час мене не відпускала. Зрештою я запропонував приготувати кілька коктейлів із мартіні та горілкою. Місіс Вімпер заплескала в долоні. А Сильверс кинув на мене вбивчий погляд, адже він завжди пив лише віскі, а решту напоїв вважав справжнім варварством. Я пояснив, що лікар заборонив місіс Вімпер пити віскі, і пішов у кухню. Врешті-решт кухарка допомогла мені знайти пляшку горілки.

— І ви таке п'єте після обіду? — запитала худорлява служниця.

— Не я. Клієнти.

— Посоромилися б!

Аж дивно, як часто мені дорікають помилками інших людей. Відправивши кухарку з мартіні та віскі до Сильверса, я став біля вікна. Знадвору на підвіконні воркували голуби. У Нью-Йорку їх було так само багато, як у Венеції, — геть ручні, вони всюди літали та гніздилися. Притиснувся чолом до прохолодної віконної шибки. «Де закінчиться мій життєвий шлях?» — думав я. Коли кухарка повернулася, вирушив на свій спостережний пункт у комірчину з картинами і побачив, що Сильверс уже взяв звідти кілька картин Ренуара. Я здивувався, бо здебільшого він любив хизуватися, що має поміч-ника.

Невдовзі він зайшов до мене.

— Ви забули свій коктейль. Ходімо до нас.

Місіс Вімпер уже спорожнила свій келих.

— Ось ви де! — вигукнула вона. — Зраджуєте нас? Чи злякалися власного рецепту мартіні?

Вона сиділа прямо, як справжня лялька, тільки її руки не були ні м'які, ні маленькі, а худі, тверді і кістляві.

— Що ви думаєте про це маленьке полотно Ренуара? — запитала стара.

То був натюрморт із квітами 1880 року.

— Розкішна річ, — відповів я. — Нам буде важко знайти для вас щось подібне, якщо його продадуть.

Місіс Вімпер кивнула.

— Може, вип'ємо ще? Ледь-ледь. У такі дні, як сьогодні, мені страшенно докучає мігрень. Запалення трійчастого нерва. Лікар каже: єдине, що допомагає, — це алкоголь. Він розширює кровоносні судини. Чого тільки не зробиш задля власного здоров'я!

— Я вас розумію. У мене теж кілька років була невралгія трійчастого нерва. Страшенний біль.

Місіс Вімпер кинула на мене теплий погляд, наче щойно почула комплімент. Я повернувся у кухню:

— Де горілка?

— Краще б я пішла в монастир! — відповіла кухарка. — Отам ваша горілка! Там принаймні немає жодних дієт.

— Помиляєтеся. Монахи завжди тримали першість стосовно дієт. До того ж найсуворіших.

— Чому ж вони такі тлусті?

— Бо їдять не те, що треба.

— І не соромно сміятися над простою жінкою? Я ж просто в розпачі! Нащо я вчилася куховарити, якщо тепер не можу взагалі нічого приготувати? Шановний, я робила паштети у віденському «Жокей-клубі»! А тут — самі салати, без краплі олії, а грудочку масла ці люди сприймають мало не як ціаністий калій! Про пристойний торт «Захер» узагалі мовчу! Це вже майже зрада Батьківщини!

Я втік із кухні з обома мартіні. Місіс Вімпер чекала на мене:

— Але ж ви багато налили! — зауважила вона і залпом випила всю склянку. — Тоді до завтра. О п'ятій. Пан Сильверс сказав, що ви особисто повісите в мене картину.

Ми вийшли на вулицю. Не було видно, що ця жінка випила стільки мартіні. Я провів її до автомобіля. Перший подих літнього вечора вже відчувався в гарячому повітрі. Між будинками стояло тепло, мов клубок невидимого желе, а листя на деревах тихо шелестіло, наче пальмове віття.

Я повернувся назад.

— Місіс Вімпер, — недбало мовив Сильверс. — Чому ви мені відразу не сказали, що це — місіс Вімпер? Звісно ж, я її знаю.

Я остовпів:

— Я вам казав.

Сильверс махнув рукою.

— Багато хто має таке прізвище. Ви не сказали, що йдеться про місіс Андре Вімпер. Я давно її знаю. Але тепер це не має значення.

Я приголомшено дивився на нього.

— Сподіваюся, ви на мене не ображаєтеся, — зауважив саркастично.

— Чому я мав би на вас ображатися? — відповів Сильверс. — Зрештою, щось вона та й купить.

Сильверс відмахнувся від мене рукою, наче проганяючи муху:

— Це ще хтозна. Ці старі дами десятки разів повертають картини, аж поки рама не розвалиться, а зрештою так нічого і не купують. Цей бізнес не такий простий, як вам здається. — Сильверс позіхнув. — На сьогодні досить. У таку спеку швидко втомлюєшся. До завтра. Віднесіть ці картини на місце.

Він пішов, а я дивився йому вслід. «От шахрай, — подумав я. — Мабуть, хоче позбавити мене комісійних, тому й не визнає, що я привів йому нового клієнта». Я взяв три полотна Ренуара і відніс їх до комори з картинами.

— «Ролс-ройс»! — вигукнув я, вийшовши з-за рогу.

Він стояв там, із водієм за кермом, і мене відразу накрило хвилею щастя. Я вже думав, куди повести сьогодні ввечері Наташу, і так нічого й не вигадав. Усюди було задушно і гаряче. «Ролс-ройс» розв'язував усі мої проблеми.

— Авантюри переслідують мене. Ти знову маєш машину до закінчення вистав? — запитав я.

— Довше, — відповіла Наташа. — Аж до півночі. Опівночі авто має стояти перед «Ель Марокко».

— Ти теж?

— Ми обоє.

— У місіс Вімпер — кадилак. Чи може, в неї ще й «ролс-ройс»? А в тебе з'явився ще один клієнт для Сильверса?

— Побачимо. Як усе відбулося з місіс Вімпер?

— Чудово. Вона купила дуже красиву картину Ренуара, яка ідеально пасує до її ляльковго будиночка.

— Ляльковий будиночок, — повторила Наташа і розсміялася. — Ця лялька, яка, здається, тільки й уміє кліпати очима і безпорадно всміхатися всім навколо, насправді очолює дві компанії, де вона не просто почесний президент, а таки справді керує бізнесом.

— Невже?

— На тебе ще чекає багато пригод із американками.

— Нащо мені пригоди з американками? Мені вистачить і дивних, чудових пригод із тобою.

На мій подив, вона почервоніла аж до коренів волосся.

— Тобі їх справді вистачить? — пробурмотіла вона. — Думаю, тебе слід частіше знайомити з такими жінками, як місіс Вімпер. Ти повертаєшся з несподіваними результатами.

Я всміхнувся.

— Поїдьмо сьогодні аж до Гудзону, — запропонувала Наташа. — Спершу подивимося на пірс із океанськими пароплавами, а потім прокатаємося вздовж Гудзону до мосту Джорджа Вашингтона і далі над водою, аж поки не натрапимо на маленьку затишну кнайпу. Мені сьогодні хочеться маленьких ґенделіків, місячного сяйва і пароплавів. Коли закінчиться війна, я б залюбки поїхала з тобою до Фонтенбло, але мені, як коханій німця, обстригли б там волосся, а тебе, як ворога держави, розстріляли б. Тому залишаймося тут, у цій дивовижній країні з її гамбургерами та кока-колою.

Вона притиснулася до мене. Я відчув її волосся і прохолодну шкіру. Здавалося, вона ніколи не пітніла, навіть у ці спекотні дні.

— Ти був хорошим журналістом? — запитала Наташа.

— Ні, посереднім.

— А чому зараз не пишеш?

— Для кого? Я не знаю англійської аж так добре. І вже давно не можу писати.

— Ти як піаніст без піаніно?

— Можна сказати і так. Твій невідомий покровитель залишив тобі щось випити?

— Зараз поглянемо. Не любиш про себе говорити?

— Не дуже.

— Розумію. І про свій теперішній фах теж?

— Торговельного агента і хлопчика на побігеньках?

Наташа відкрила вмонтований бар із пляшками.

— От бачиш, ми просто тіні, — сказала вона. — Дивні тіні минулого. Чи це колись зміниться? О, польська горілка! І як таке може бути? Польщі вже не існує.

— Ні, — відповів я гірко. — Польщі вже взагалі не існує. А польська горілка вижила. То нам через це плакати чи сміятися?

— Пити, любий.

Вона витягла дві склянки і налила. Горілка була прекрасна і навіть холодна, адже бар водночас був і холодильником.

— Дві тіні в «ролс-ройсі», — мовив я. — З холодною польською горілкою. Будьмо!

— Ти міг б стати солдатом? — запитала вона. — Якби захотів?

— Ні. Нікому я не потрібен. Тут я — ворожий іноземець і маю тішитися, що мене не запхали в табір для інтернованих. Ти права, я — ні риба, ні м'ясо, але так само я жив і в Європі. Це вже принаймні рай. Якщо хочеш, то рай із тінями, відокремлений від усього, що важливо для інших, особливо для мене. Принаймні, це рай, у якому можна перезимувати. Рай із глядачами-невільниками. Ах, Наташо! Поговорімо про те, що у нас досі є! Про ніч, зорі, іскри життя, яке тріпоче в наших грудях, але тільки не про минуле. Поглянь на місяць! Пасажирські пароплави класу «люкс» перетворилися на вантажні судна для армії. Ми стоїмо за залізними поручнями світової історії і змушені безпорадно і безцільно чекати, читати в газетах повідомлення про перемоги та поразки, розбомблені країни і чекати далі, знову вставати вранці, пити каву і чекати, у Сильверса чи в пані Вімпер, — а тим часом пролита в цьому світі кров щодня підіймається на сантиметр вище. Так, твоя правда, наше життя — це жалюгідний парад тіней.

Ми глянули на пірс. Майже порожній, він простягнувся перед нами в зеленавому світлі. Звідти відшвартовувалося кілька кораблів — невеликих, сталево-сірих і неосвітлених. Ми знову сіли в машину.

— Поступово відлітають мої дурні, старомодні мрії, — сказала Наташа. — І моя сентиментальність теж. Пробач мені.

— Я маю тобі пробачити? Що за дивні думки! Це ти маєш мені пробачити за банальності, які наговорив. Уже лише з цього видно, який з мене поганий журналіст! Поглянь, як віддзеркалюється у воді світло. Повня!

— Куди тепер, мадам? — запитав водій.

— До мосту Джорджа Вашингтона. Але повільно.

Певний час ми мовчали. Я докоряв собі за ідіотську млявість і невміння підтримувати розмову: поводився, наче той чоловік в «Ель Марокко» — він цілком щиро проливав гіркі сльози через долю Франції. Але етикет скорботи значно суворіший за етикет радості, тому він мав геть жалюгідний вигляд. Я марно намагався придумати, як вийти з цього глухого кута. Аж раптом Наташа поглянула на мене. Її очі сяяли:

— Яка краса! Вода, маленькі човники, а там, далеко, — міст!

Вона давно забула, про що ми раніше говорили. Я вже кілька разів зауважував це: вона швидко на все реагувала і швидко все забувала, це було просто щастям для такого слона, як я, з чіпкою пам'яттю на всі негаразди і з поганою — на будь-які радощі.

— Я обожнюю тебе. Тут і зараз, під цим місяцем і біля цієї річки, яка впадає в море і віддзеркалює сотні тисяч розбитих місяців. Я обожнюю тебе і навіть безстрашно наважуся використати заїжджену фразу, що Вашингтонський міст, наче діадема, висить над неспокійним Гудзоном і що я хочу, щоб це була справжня діадема, а я був би Рокфеллером, Наполеоном Четвертим чи власником «Ван Кліф і Арпельс». Звучить по-дитячому, але це правда.

— Чому по-дитячому? Тобі завжди треба перестрахуватися, чи як? Невже ти справді не знаєш, як жінкам подобаються такі речі?

— Я вроджений боягуз, тому мені щоразу треба збиратися з духом.

Я поцілував її.

— Я б хотів уміти їздити, — сказав я.

— Ти будь-коли можеш навчитися.

— Я б тоді міг їздити на «ролс-ройсі». А нашого охоронця моральності ми б висадили біля найближчої пивнички. Бо мені здається, наче я в Мадриді і мене весь час супроводжує дуенья.

Вона засміялася:

— Хіба ж він нам заважає? Він не розмовляє німецькою і не знає жодного слова французькою. Хіба що «мадам».

— То він нам не заважає? — запитав я.

Вона хвильку помовчала, а потім прошепотіла:

— Коханий, це ж прокляття великого міста. Тут майже ніколи не буваєш сам.

— А звідки ж тут беруться діти?

— Це знає лише Господь Бог!

Я постукав об скляну перегородку, яка відділяла нас від водія.

— Зупиніть, будь ласка, он там, біля того маленького саду, — попросив я водія, простягнувши йому у віконце п'ятидоларову купюру. — Підіть кудись повечеряйте, а через годину по нас повернетеся.

— Слухаюсь, сер.

— От бачиш! — вигукнула Наташа.

Ми вийшли і простежили, як авто зникає в темряві. Тієї ж миті з відчиненого вікна за садом почувся гуркіт музичного автомата. У саду скрізь були розкидані порожні пляшки з-під кока-коли, бляшанки з-під пива і паперові обгортки з-під морозива.

— Благодать великого міста, — мовила Наташа. — А водій повернеться аж за годину!

— Ми могли б прогулятися вздовж берега.

Вона показала на людей, які намагалися відчути прохолоду біля води.

— Гуляти? У цих черевичках?

Я прожогом кинувся на дорогу і замахав руками, як вітряк. У тьмяному світлі я впізнав квадратний радіатор «ролс-ройса». На Гудзоні таких було небагато, це був наш водій, який, мабуть, повернув назад.

Наташині очі світилися від стримуваного сміху.

— І що тепер? — запитала вона. — Куди ми підемо вечеряти?

— Надворі скрізь просто нестерпна спека, — сказав шофер. — А в «Блу Риббон» — прохолодно. Печеня з оцтом там першокласна!

— Печеня? — перепитав я.

— Печеня з оцтом, — повторив він. — Перший клас!

— Щоб я здох, якщо їстиму в Нью-Йорку тушенину з оцтом або квашену капусту, — звернувся я до Наташі. — Це однаково, що пити за здоров'я Гітлера. Їдьмо на Третю авеню. Там багато ресторанчиків.

— До «Короля морів», містере? — запитав водій.

— До «Короля морів»! Там теж є кондиціонери.

— Квашена капуста — це ельзаська страва! — зауважила Наташа. — Якщо ми хочемо точно визначити її національний статус.

— Ельзас тривалий час належав Німеччині.

— Ми не можемо без політики. Повертаймося на Третю авеню. Принаймні, королі морів ще досі нейтральні.

Я не сперечався — якби ж усе було так просто. Врешті-решт, я й сам приїхав сюди з погашеними ліхтарями та рухаючись зигзагами, щоб уникнути підводних човнів. Що у цьому світі зберігало нейтральність, якщо навіть сам Бог перестав бути нейтральним, а перед кожним боєм мчав від однієї польової Служби Божої до іншої?

У «Королі морів» ми натрапили на Кана. Він був там останнім відвідувачем і самотньо сидів за столом, втупившись відсутнім поглядом у тарілку з велетенськими крабовими клешнями.

— Людина з багатьма захопленнями, — пояснив я Наташі. — Він перетворив світ на колекцію власних хобі, тому непогано вбиває час.

— Молодець.

— А після крабів ви їстимете морозиво? — запитав у Кана.

— Якось був спробував. Але мені стало погано. Хобі краще розділяти.

— Дуже мудро.

Ми втомлено опустилися в крісла, наче подолали довгий шлях. Я вирішив не супроводжувати Наташу в «Ель Марокко». Не хотів знайомитися ще й з рештою її друзів.

16

Під час перерви я пішов до Кана. Він запросив мене пообідати у китайський ресторан. Кан дуже любив китайську їжу. Почав захоплюватися нею ще в Парижі, але він був блідою подобою Нью-Йорка — тут існував цілий китайський квартал «Чайнатаун».

Автобусом ми доїхали до Мотт-стрит. Ресторан був у підвалі, до нього вело кілька сходинок.

— Аж дивно, як мало у Нью-Йорку китаянок, — зауважив Кан. — Або вони поховалися у своїх домівках, або освоїли партеногенез. Дітей тут більш ніж досить, а жінок геть не видно. А китаянки — найпрекрасніші жінки у світі.

— У романах.

— У Китаї, — заперечив Кан.

— Ви там були?

— Так. Приїхав туди в 1930-му і прожив два роки.

— І повернулися? Чому?

Кан аж затрясся від сміху:

— Туга за батьківщиною!

Ми замовили смажених в олії креветок.

— Як там Кармен? — запитав я. — У неї зовнішність полінезійки, схрещеної з дуже світлою китаянкою. Неймовірно екзотично і трагічно.

— Вона народилася в Померанії, у Рюґенвальді. Буває і таке. На щастя, Кармен — єврейка, і це допомогло їй перебороти цей комплекс.

— В неї така зовнішність, наче народилася у Тимбукту, Гонконзі чи Папеете.

— Зате за рівнем інтелекту вона типова містечкова єврейка. Чарівне поєднання. От, наприклад, я можу приблизно уявити, як ви відреагуєте за певної ситуації чи що у вас на думці. А з Кармен так не виходить. Вона для мене — суцільна загадка; ніколи не знаю, що вона думає чи як відреагує. Якщо вам здається, що Кармен — дитя Йокогами, Кантона та решти екзотичних місцин, де полюбляють прянощі, то ви помиляєтеся, вона просто з іншої планети. Кармен прилетіла до нас із кратерів Місяця, прийшла з прадавньої країни незатьмареної дурості, наївності та простоти, до якої вже давно заросли всі стежини. Вона завжди нова, як у перший день народження. Просто досконала жінка. Вона ніколи не старається, ніколи не сумнівається, вона тут і тепер — важлива тільки ця мить. Може, замовимо ще одну порцію креветок? Вони чудові!

— Добре.

— Дурість — коштовний дар, — вів своєї Кан. — Раз утративши, ніколи вже не повернеш! Вона захищає, наче плащ-невидимка. Загроз, яких не здатен уникнути жоден інтелект, вона просто не помічає. Колись я проходив власний курс лекцій у царині штучного оглуплення. Я тренувався і навіть досяг певних успіхів, інакше кілька моїх витівок у Франції закінчилися би геть сумно. Але це все, звісно ж, тільки жалюгідна заміна справжньої, променистої дурості, надто у поєднанні з обличчям, створеним для самої Дузе, яке, до того ж, іще й належить єврейці. Такі дурні євреї — це неймовірна рідкість на кшталт рябих зебр.

— Ви помиляєтеся. Євреї — це сентиментальний, довірливий народ із мистецьким або комерційним хистом; вони веселі, але далеко не завжди розумні.

Кан посміхнувся.

— Мені йшлося про дуже дурних людей, коли дурість стає достойна Персиваля, а тому — майже священна.

Я мало не вдавився. Порівняння Кармен із Персивалем було таке дике, що аж цілком їй пасувало. Мені подобалися абсурдні порівняння, і в Брюсселі я часто гаяв час, вигадуючи їх. Ось і зараз мій настрій умить покращився. Такі порівняння здавалися мені священним поштовхом перед просвітленням у буддійському вченні Дзен. Несподіване порівняння виходило за межі людської логіки і сягало космічних висот.

— А як вам загалом ведеться? — запитав я. — Як бізнес?

— Я нудьгую, — відповів Кан і роззирнувся.

Крім офіціантів, жодного китайця тут не було.

Зате сиділо багато м'язистих, спітнілих бізнесменів, які незграбно намагалися їсти паличками. На спинках стільчиків, наче привиди душ, висіли їхні піджаки. Кан користувався паличками елегантно, немов мандарин другого розряду.

— Я просто гину з нудьги, — повторив він. — Із бізнесом усе гаразд. За кілька років я стану старшим продавцем, ще через кілька — співвласником, а потім, можливо, навіть зможу викупити бізнес. Спокусливо, правда?

— У Франції це була б спокуслива перспектива.

— Але тільки перспектива. Там безпека здавалася найбільшою пригодою, бо її там не існувало. Але між перспективою та реальністю просто велетенська різниця. Деколи — це геть протилежні поняття. І коли людина захищена, то безпека відразу показує свою істинну суть і перетворюється на нудьгу. Знаєте, що я думаю? Багаторічні циганські

поневіряння зіпсували нас, ми не здатні до звичайного міщанського життя.

Я розсміявся.

— Ще не всіх. Більшість поки що не зіпсовані. Для багатьох це циганське існування означало просто шанс вижити, це так само, якби людей, які вічно продавали борошно та корм для курей, змусили працювати на трапеції. Щойно вони матимуть змогу злізти з неї, відразу повернуться до своїх борошна і корму.

Кан похитав головою:

— Не всі. Емігранти значно більше понівечені митарствами, ніж ви собі думаєте.

— Тоді вони перетворяться на понівечених продавців борошна та корму.

— А митці? Письменники, актори, які не можуть працювати в еміграції? За цей час вони постарішають на десять років. Скільки їм буде, перш ніж вони повернуться і знову зможуть працювати?

Я замислився: «А й справді, що тоді станеться зі мною?»

Місіс Вімпер уже чекала на мене, коктейль із мартіні теж. Його вже навіть налили у маленьку карафку. Джонові не доведеться приносити нам склянку за склянкою. Мені аж зле стало, коли я підрахував, що у карафці щонайменше шість-вісім подвійних порцій.

Я заговорив бадьоро і діловито, щоб якнайшвидше забратися звідси:

— Куди мені чіпляти Ренуара? Я приніс усе необхідне, за дві хвилини впораюся.

— Спершу слід усе обміркувати. — Місіс Вімпер, уся в рожевому, показала на карафку. — Ваш коктейль з горілкою! Дуже смачний! У такий спекотний день варто було б трохи освіжитися!

— А мартіні не заміцний напій для такої спеки?

Вона засміялася.

— Я так не вважаю. Та й ви, думаю, теж. Це відразу видно.

Я оглянув кімнату:

— Хочете повісити картину тут? Он там, за канапою, вона би дуже пасувала.

— Тут достатньо картин. А коли ви востаннє були в Парижі?

Я скорився долі. Після другого коктейлю підвівся:

— Пора братися до роботи. Ви вже вирішили, де висітиме картина?

— Я не впевнена. А ви що скажете?

Я знову показав на порожнє місце над канапою:

— Сюди так і проситься натюрморт із квітами. Крім того, тут добре освітлення.

Місіс Вімпер підвелася і пішла попереду мене — делікатна зграбна постать із блакитно-сріблястим волоссям. Якийсь час вона все навколо оглядала, а потім попрямувала до наступної кімнати. Там висів олійний портрет якогось чоловіка з масивним, на пів-обличчя підборіддям, що виступало вперед.

— Мій чоловік, — мимохідь пояснила жінка-лялька. — Помер 1935 року. Інфаркт. Забагато працював. Ніколи не мав часу. Тепер його в нього аж забагато.

Вона мелодійно засміялася:

— Американські чоловіки працюють, щоб умерти. В Європі все інакше, правда?

— Не зараз. Нині там помирає більше чоловіків, ніж в Америці.

Вона обернулася.

— Ви про війну? Облишмо цю тему.

Ми пройшли ще через дві кімнати, а потім угору сходами. Там висіло кілька малюнків Ґіза. Я прихопив Ренуара та молоток і дивився, куди б прибити картину.

— Можливо, у моїй спальні, — недбало мовила місіс Вімпер і вказала напрямок.

Її спальня вражала чудовим поєднанням кремових відтінків та позолоти. Ліжко у стилі Людовіка Шістнадцятого, широке, кремового кольору, вкрите парчею, вишукані крісла, стільці й чорний лакований комод епохи Людовіка П'ятнадцятого. Увесь комод вкривала позолота у стилі шинуазрі, знизу виднілися бронзові ніжки. На мить я навіть забув про всі свої похмурі передчуття.

— Тут! — вигукнув я. — Тільки тут! Над цим комодом.

Місіс Вімпер не пустила ні пари з вуст. Вона глянула на мене затуманеним, майже відсутнім поглядом.

— А ви як вважаєте? — запитав я і приставив невеличке полотно Ренуара над комодом.

Вона й далі дивилася на мене, потім усміхнулася.

— Мені б стілець, — сказав я.

— То візьміть, — промовила врешті.

— Стільця епохи Людовіка Шістнадцятого?

Вона знову всміхнулася:

— А чом би й ні?

Я поторсав один стілець. Він іще не хитався. Обережно став на нього і так само обережно взявся вимірювати стіну. За моєю спиною

було геть тихо. Я визначив висоту, на якій мала висіти картина, і приставив до стіни цвях. Перш ніж вдарити молотком, озирнувся. Місіс Вімпер стояла на тому ж місці, з цигаркою в руці і з дивною усмішкою на вустах дивилася на мене. Я почувався незатишно і намагався якнайшвидше все зробити. Цвях тримався міцно, я взяв із комода картину і почепив її. Потім зліз зі стільця і відставив його вбік. Місіс Вімпер навіть не поворухнулася. Вона знову розглядала мене.

— Вам подобається? — запитав я і взяв свої речі.

Вона кивнула і пішла попереду мене до сходів. Я полегшено видихнув і рушив за нею. Вона вернулася до першої кімнату і взяла графин:

— На коня?

— Залюбки, — погодився я, подумавши, що після другої склянки «на коня» скажу їй, що маю йти на похорон. Але моя відмовка не знадобилася.

У кімнаті далі панував дивний настрій. Місіс Вімпер дивилася на мене, але не бачила. Вона трохи всміхалася, але я не був упевнений — смішно їй чи ні. Як справжній мазохіст, припустив, що це вона насміхається з мене.

— Я ще не виписала чек, — сказала вона. — Прийдіть через кілька днів і заберіть його.

— Добре. Я вам передзвоню перед приходом.

— Можете й так приходити. О п'ятій я завжди вдома. І дякую за ваш рецепт із горілкою.

Я збентежено вийшов на парку вулицю. Не полишало відчуття, наче мене дуже тонко пошили в дурні, і зробила це людина, яка й сама, як на мене, мала смішний вигляд, тому я припускав, що наступного разу все буде так само. Але стверджувати напевне не міг. Усе могло б бути й інакше, хоч я не мав жодного бажання це перевіряти. Хай там як, небезпека начебто оминула мене. Сильверс точно захоче власноручно отримати чек. Він ні за що не дозволить мені глянути у свої карти.

— Ти без машини? — запитав я в Наташі.

— Без машини, без водія, без горілки і без настрою. Просто нестерпна спека. У цьому готелі треба було б встановити кондиціонер.

— Власник ніколи цього не зробить.

— Звісно, ні. Бандит.

— Але в нас є лід для «московського мула», — сказав я. — А ще імбирне пиво, лаймовий сік і горілка.

Вона ніжно глянула на мене.

— Ти справді все купив?

— Усе. До того ж я вже випив два мартіні.

Вона розсміялася:

— У місіс Вімпер?

— Так. Звідки ти знаєш?

— Вона цим славиться.

— Чим? Своїми коктейлями?

— І ними теж.

— Ця стара любить перехилити чарку. Аж дивно, що все минуло так гладко.

— Вона вже заплатила?

— Ще ні. Чому ти запитуєш? Думаєш, вона поверне картину? — стривожено спитав я.

— Ні, не думаю.

— У неї справді так багато грошей, що вона може купувати, не вагаючись?

— Так. Крім того, вона любить молодих чоловіків.

— Що?

— Ти їй сподобався.

— Наташа, — промовив я. — Ти серйозно? Невже ти хочеш звести мене з цією старою п'яницею?

Вона розсміялася.

— Іди, — мовила вона. — Зробиш мені «московського мула».

— Не наллю ні крапельки. Спершу скажи.

— А вона тобі сподобалася?

Я вирячився на Наташу.

— Отже! — промовила вона. — Місіс Вімпер любить молодих чоловіків. І ти їй сподобався. Вона вже запросила тебе на свою вечірку?

— Ще ні. Поки що тільки сказала прийти по чек, — відповів я розгнівано. — Але, можливо, все ще попереду!

— Не сумнівайся. — Наташа спостерігала за мною. — Але тоді вона запросить і мене.

— Ти впевнена? Ти вже часто чи робила, тому так докладно про все знаєш? Може, вона ще й на шию мала мені кинутися?

— Ні, — сухо відповіла Наташа. — Налий мені горілки.

— А чому не мартіні з горілкою?

— Бо я не п'ю мартіні. Ще є запитання?

— Так, багато. Я не звик, щоб мене продавали, ніби якогось альфонса.

Я не побачив, як Наташа плюснула в мене горілкою. Просто відчув, як вона стікає по моєму підборіддю. Вона вхопила пляшку: її очі здавалися про велетенські на блідому, як крейда, обличчі. Я виявився прудкіший, відібрав пляшку, перевірив, чи міцно сидить корок, і кинув її на найближчий плюшевий диванчик, подалі від Наташі. Вона відразу ж кинулася по пляшку, але я її перехопив, штовхнув у куток, залізною хваткою стиснув її руки і шарпнув за сукню.

— Не торкайся до мене! — прошипіла вона.

— Я не тільки торкатимуся до тебе, відьмо, я ще й візьму силою, тут і зараз, щоб ти...

Вона плюнула мені в обличчя і вдарила ногою. Я притиснув її ноги коліньми і перехилив назад. Вона спробувала вирватися, зашпорталася і впала. Я штовхнув її знову на диван, засунув коліно їй між ноги і задер сукню.

— Облиш мене, ти збожеволів, — прошепотіла вона раптом високим, чужим голосом, — відпусти, бо закричу!

— Верещи скільки заманеться, — прогарчав я. — Зараз я тебе провчу, клята відьмо!

— Сюди хтось йде! Хіба ж ти не бачиш, сюди йдуть люди, відпусти мене, ти, чудовисько, тварюко, відпусти мене...

Тепер вона закам'яніло лежала на дивані, вигнувшись дугою, щоб тільки не опинитися під мною. Я відчув, як напружилося її тіло і ноги тісно й міцно притислися до моїх, наче не я обхопив її, а вона мене — щоб я не зміг у неї зайти. Я відчув її лоно і зауважив, що вона без білизни. Притиснув, відчув її лобкове волосся і різко змикнув ширінку. Її обличчя було на рівні з моїм, і вона втупилася в мене тривожними очима.

— Відпусти мене! — прошепотіла вона. — Тільки не тут, не тут, відпусти мене, тільки не тут, не тут...

— А де ж іще, погань ти паршива? — заскреготів я зубами. — Прибери руку, бо я зламаю її.

— Не тут, тільки не тут, — шепотіла вона тим же високим і чужим голосом.

— А де ж іще?

— У твоєму номері, тільки не тут, у тебе.

— Щоб ти втекла, а потім насміхалася наді мною?

— Я не втечу, не втечу, але не тут, обіцяю тобі, я не втечу, мій найдорожчий, коханий...

— Що? — перепитав я.

— Відпусти мене, я обіцяю тобі, що не втечу, але відпусти, люди йдуть.

Я відпустив її. Встав на ноги. Чекав, що зараз вона відштовхне мене і втече. Вона не втікає. Опускає сукню і випростовується.

— Сховай оце, — шепоче вона.

— Що?

— Оце! — Вона шарпає мої штани.

Я ховаю. Вона підводиться. Я спостерігаю за нею. Вона зараз стоїть так, що може втекти, але я іще встиг би її втримати.

— Ходімо! — каже вона.

— Куди?

— До тебе в номер.

Я йду за нею, потім обганяю, швидко і несподівано обережно піднімаюся рипучими сходами, застеленими сірою доріжкою, повз табличку «Думай!» на другий поверх, до мого номера. Зупиняюся біля дверей:

— Якщо хочеш, можеш піти.

Вона відсуває мене вбік і штовхає двері.

— Ходи, — каже вона.

Я йду за нею і зачиняю двері. Але не на ключ. Відчуваю, як починається зворотна реакція, прихиляюся до стіни, і в мене виникає відчуття, наче я в ліфті, який з шаленою швидкістю мчить униз, хоч я й натиснув кнопку «вгору», я відчуваю темряву, яка розливається в моєму мозку, наче перелита через вінця вода, вона шумить, а я тримаюся обома руками за стіну, щоб не впасти.

А потім побачив Наташу, яка лежить у ліжку.

— Чому ти не йдеш до мене? — запитала вона.

— Не можу.

— Що?

— Я не можу.

— Ти не можеш?

— Ні, — відповів я. — Кляті сходи!

— Що з ними не так?

— Не знаю. Це як проклятий *Coitus interruptus* — перерваний статевий акт.

— Що?

— Я не можу, і все. Прожени мене, якщо хочеш!

— З твого власного номера?

— Тоді кепкуй із мене скільки заманеться.

— Чому я маю кепкувати?

— Не знаю. Я чув, що чоловіків висміюють, якщо з ними таке стається.

— Зі мною такого ще не було.

— Ще одна причина посміятися.

— Ні, — заперечила Наташа.

— Чому ти не йдеш?

— То мені піти?

— Ні.

Вона не поворухнулася. Перегодом обперлася на руку і глянула на мене.

— Я почуваюся жалюгідним, — сказав я.

— А я — ні, — відповіла вона. — Як думаєш, чому все так?

— Не знаю. Мене добило слово «коханий».

— А я думала, сходи?

— Вони теж. А тоді ще й інше. Що раптом ти захотіла.

— То я не маю тебе хотіти?

Я безпорадно подивився на неї.

— Не питай таке. На мене нахлинуло все відразу.

Ми провадили цей дивний діалог — обоє нерухомі, голоси монотонні і невиразні.

— У тебе є ванна? — запитала вона.

— У номері нема. Тільки в коридорі. Четверті двері.

Вона дуже повільно встала, пригладила волосся і пішла до дверей. Мимохідь вона погладила мене, дивлячись поперед себе. Я відчув її тіло, відірвався від стіни й обійняв її. Вона спробувала вивільнитися. Крізь одяг я відчув її молоде і тепле тіло. Гнучке, мов у форелі. І відразу стало все, як раніше. Я міцно тримав її.

— Ти ж не хочеш мене, — прошепотіла вона, відвернувши обличчя й міцно притиснувши зігнуті лікті до тіла.

Я підняв її і поніс на ліжко. Вона виявилася важча, ніж я думав.

— Я хочу тебе! — сказав я приглушено. — Я хочу тебе і нікого, крім тебе, тільки тебе, я хочу тебе більше за все на світі, я хочу зайти в тебе, злитися з тобою і бути в тобі!

Її обличчя опинилося поруч із моїм, очі закам'яніло виблискували; я відчував її груди і як я в неї проникаю, відчував це розумом, руками й усім тілом.

— Тоді візьми мене, — прошепотіла вона, широко розплющивши очі, — візьми мене, притисни мене, пробийся крізь мене, розірви мене на шматки, так, так, так, глибше, так, прибий мене, візьми мене силою, проникни в мене, я вже йду до тебе, кинься в мене, якщо

джерело шумить там, то мої вуха наповнюються звуками, я йду, я розриваюся, дощ, цей дощ, він шумить, і шумить, і шумить...

Її голос дедалі тихшав, перейшов у бурмотіння й окремі незрозумілі слова; перетворився на шепіт, а потім вона і геть змовкла.

Наташа розплющила очі, потягнулася, пробурмотіла щось, заплющила їх і знову розплющила.

— Був дощ? — запитала вона.

Я раптом розсміявся.

— Ще ні. Можливо, піде сьогодні вночі.

— Похолоднішало. Де твоя ванна?

— Четверті двері по коридору.

— Можу я вдягнути твій халат для купання?

Я дав їй халат. Вона скинула з себе все, крім черевичків. Роздягалася повільно, не дивлячись на мене. Власна голизна її геть не бентежила. Я зауважив, що вона не така вже й худорлява, як я думав раніше. Я вже це відчув, а тепер іще й побачив.

— Ти вродлива, — сказав я.

Вона глянула на мене.

— Не товста?

— Боже мій! Звісно, ні!

— Добре, — промовила вона. — Це надає нашому майбутньому рожевих барв, бо люблю поїсти. А оскільки я манекенниця, мені доводиться все життя голодувати, — додала вона. — Тільки тому.

— Сьогодні ми наїмося досхочу, замовимо всі твої улюблені страви, а потім ще й першокласний десерт.

— Я завжди пильную, щоб не розпухнути, як бочка. Інакше мене просто викинуть із роботи. Тому можеш не хвилюватися.

— Я й не хвилююся.

Вона взяла моє мило і свою сумочку, біля дверей відсалютувала мені і вийшла в коридор. Я лежав і ні про що не думав. У мене теж було відчуття, наче падав дощ. Я знав, що це не так, але все одно підійшов до вікна і визирнув на заднє подвір'я. Звідти піднімалася задуха та сморід від сміттєвих баків. «Дощ падав тільки в нашій кімнаті», — подумав я і повернувся назад. Я знову ліг у ліжко і втупився в лампочку без абажура, яка самотньо звисала зі стелі. Невдовзі прийшла Наташа.

— Я переплутала кімнати, — сказала вона. — Думала, що твої двері — наступні.

— Там хтось був?

— Ні. Там було темно. Тут хіба не замикають кімнат?

— Дехто — ні. У них нема чого красти.

Вона пахла милом і кельнською водою. Звідки у неї взявся одеколон, було для мене загадкою. Можливо, він був у її сумочці. А може, хтось забув його у ванній і вона скористалася.

— Місіс Вімпер, — сказала вона, — любить молодих чоловіків, але далі нічого не йде. Вона любить спілкуватися з ними, це все. Закарбуй це собі на носі! Добре?

— Так, — відповів я, хоча вона не надто мене переконала.

Перед жалюгідним дзеркальцем над умивальником, у яскравому світлі лампи Наташа розчісувала волосся:

— Її чоловік помер від сифілісу, і не виключено, що вона теж хвора.

— Крім того, в неї рак, пітніють ноги, а влітку вона миється винятково мартіні з горілкою, — відповів я в тон.

Наташа розсміялася.

— Ти мені не віриш? Та й чому ти б мав мені вірити?

Я підвівся, взяв щітку з її рук і поцілував її.

— А для тебе щось важитиме, якщо я признаюся, що весь тремчу, щойно торкаюся до тебе? — запитав я.

— Не завжди було так, — відповіла вона.

— Але зараз це так.

Вона притулилася до мене.

— Я б тебе вбила, якби це було не так, — пробурмотіла вона.

Я зняв із неї халат для купання і кинув його на підлогу.

— У тебе найдовші ноги, які я будь-коли бачив, — сказав я і вимкнув світло.

Тримаючи її в обіймах, я прямував до ліжка. У темряві бачив лише її білосніжну шкіру та чорні обриси рота та очей.

— Повільно, — прошепотіла вона. — Тепер я хочу дуже повільно.

Ми лежали, тісно притиснувшись одне до одного, і відчували, як темна хвиля суне на нас у темряві і перекочується через нас; ми ще довго так лежали, дихали й відчували менші хвилі, що губилися у наших тілах, потім відчули ще тільки ніжний порух, але незабаром і він злився з нашим диханням.

Наташа поворухнулася.

— У тебе є цигарки?

— Так.

Я дав цигарку і глянув на неї у світлі сірника. Її обличчя дихало спокоєм та невинністю.

— Хочеш щось випити?

Вона кивнула в темряві. Я зрозумів її згоду по руху запаленої цигарки.

— Тільки не горілку.

— У мене нема холодильника, тому все тепле. Але я можу щось принести знизу.

— А хтось інший може принести?

— Унизу тільки Меліков.

У темряві я почув її сміх.

— Він і так нас побачить, коли ми виходитимемо, — сказала вона.

Я не відповів. Ще міг звикнути до цієї думки. Наташа поцілувала мене.

— Увімкни світло, — сказала вона. — Пощадімо твої правила добропорядності. Крім того, я голодна. Ходімо до «Короля морів».

— Знову? А ти не хочеш піти кудись-інде?

— Ти вже отримав комісійні за місіс Вімпер?

— Ще ні.

— Тоді — до «Короля морів».

Наташа вистрибнула з ліжка і ввімкнула світло. Потім пройшлася гола по кімнаті і підняла халат для купання. Я підвівся й озирнувся. Тоді знову сів на ліжко і почав чекати, поки вона повернеться.

17

— Але ж я таки благодійник усього людства, — оголосив Сильверс.

Ми саме готувалися до візиту мільйонера Фреда Лескі. Цього разу не йшлося про те, щоб чіпляти полотно в спальні місіс Сильверс, а потім видати його за її приватну власність, з якою вона могла розстатися тільки після запеклої боротьби, тобто після обіцянки Сильверса купити їй норкову шубу та два комплекти вбрання від Мейнбохера. Врешті, вона поступалася будь-якою картиною, а норки так і не отримувала. Це й не дивно у таку спеку! Цього разу йшлося про те, щоб перетворити мільйонера-плебея на світського лева.

— Війна — це плуг, — повчав Сильверс. — Він переорює землю і перерозподіляє майно. Старі власники зникають, натомість з'являються численні нові.

— Спекулянти, торговці, постачальники — себто всі ті, хто наживається на війні, — докинув я.

— Не тільки постачальники зброї, — незворушно продовжував Сильверс. — Ще й постачальники уніформи, кораблів, харчів, автомобілів — увесь світ заробляє на війні!

— Усі, крім солдатів!

— А хто про них говорить? — Сильверс відклав сигару і глянув на годинник. — Він прийде за п'ятнадцять хвилин. Ви принесете перші дві картини, а потім я запитаю про Сислея. Принесете і його, поставите лицем до стіни, так, щоб її не було видно, і прошепочете мені щось на вухо. Я прикинуся, що не розумію вас, і нетерпляче перепитаю, що сталося, ви голосно скажете, що цю картину відкладено для пана Рокфеллера. Усе ясно?

— Так, — відповів я.

За п'ятнадцять хвилин прийшов містер Лескі з дружиною.

Усе вдалося. Я приніс пейзаж Сислея, прошепотів щось Сильверсу на вухо, а він гаркнув, щоб я говорив голосніше — у нього ж бо немає ніяких таємниць перед клієнтами.

— Що? — запитав Сильверс здивовано. — Хіба то мав бути не Моне? Ви помиляєтеся, ми відклали саме Моне.

— Дуже перепрошую, містере Сильверс, але боюся, ви помиляєтеся. Я все точно записав. Погляньте ось тут... — Я витягнув нотатник із замші і показав йому.

— Ваша правда, — погодився Сильверс. — Тут нічого не вдієш, містере Лескі. Якщо відкладено, то відкладено.

Я поглянув на Лескі. Це був худорлявий і блідий чоловік, вбраний у синій костюм та в коричневі черевики, на лисину він начісував довгі пасма волосся з боків — здавалося, що їх просто приклеєно до голови. Справляв враження маленької людини, над якою нависла небезпека, — будь-якої миті його могла зжерти кремезна дружина. Місіс Лескі була на голову за нього вища, вдвічі ширша і вся обвішана сапфірами.

На якусь мить я нерішуче застиг посеред кімнати з картиною в руці, яку тримав так, щоб вони бодай частково її бачили. І коли вже обернувся, щоб піти, місіс Лескі не витримала.

— Але ж глянути на неї можна? — запитала хриплим пропитим голосом. — Чи й це теж заборонено?

Сильверс вмить змінився.

— Звісно ж. Вибачте мені, вельмишановна! Містере Росс, чому ви не показуєте нам картину? — незадоволено звернувся до мене своєю кострубатою французькою. — *Allez vite, vite!* Швидше, швидше!

Я вдав, що геть зніяковів і поставив картину на один із мольбертів, а потім сховався у комірчині з картинами, яка завжди нагадувала мені Брюссель. Читав монографію про Делакруа, час від часу прислухаючись до розмови у сусідній кімнаті. Я покладався на місіс Лескі. Вона справляла враження людини, яка щомиті очікує нападу і найкращим захис-

том вважає агресію, а не страждання. Я добре міг собі уявити, як ця дама весь час бореться з власними уявленнями про вищий світ Бостона та Філадельфії, як мріє туди пробитися, стати своєю, щоб нарешті дістати змогу скептично і зверхньо дивитися на новачків. Я згорнув книжку і витягнув маленький натюрморт з квітами Мане — півонію у склянці води. Думками повернувся в той час, коли мені дали кишеньковий ліхтарик, щоб я міг щоночі читати у своїй музейній в'язниці. Я пообіцяв використовувати його тільки вночі і тільки в своїй комірчині без жодного вікна. Там місяцями стояла густа пітьма і моїм єдиним джерелом світла були блякло-сірі нічні сутінки, коли я, наче привид, покидав свій каземат і безшумно сновигав музейними залами. Але завдяки кишеньковому ліхтарику, що його мені врешті довірили, я повернувся з царства тіней у світ кольорів. Причаївшись, сидів у комірчині; я вперше побачив її у теплому жовтавому світлі. Заново відчув блаженство від можливості розрізняти фарби, наче людина, яка перестала бути дальтоніком, чи тварина, яка через структуру ока сприймає світ тільки у різноманітних відтінках сірого. Пригадав, як мені на очі навернулися сльози, коли побачив першу кольорову репродукцію акварелі Сезанна з вершиною Сент-Віктуар, бо її оригінал у брюссельському музеї міг бачити тільки в оманливій напівтемряві місячної ночі.

Зі звуків у сусідній кімнаті я зрозумів, що містер і місіс Лескі вже збиралися йти. Я обережно поставив на дерев'яний стелаж біля стіни мініатюрний, але прекрасний шматок світу, зображений на картині Мане. Спекотний день, здавалося, відступив перед намальованою краплею роси на білій півонії та перед кришталево чистою водою зображеної на полотні склянки і знову дихнув крізь вузьке й високе вікно моєї комірчини. Раптом у мені, немов із гарячого гейзера, зафонтанувала прихована радість, на якусь мить моє минуле злилося з теперішнім, комірчина у Брюсселі з комірчиною Сильверса. І врешті зосталося тільки окрилене відчуття щастя через те, що я ще живий і що я тут, а всі зобов'язання, які муром оточують наше життя, на секунду зникли, наче стіни єрихонські від сурм обраного Богом народу, — я здобув свободу, дику соколину свободу, яка аж забила мені памороки; вона заново відкрила для мене життя, наповнене вітром, сонцем та вічноплинними хмарами; життя, про яке я навіть не здогадувався. Зайшов Сильверс, окутаний запахом своїх Партаґас.

— Хочете сигару? — весело запитав він.

Я відмовився. Такі пропозиції від людини, яка винна мені гроші, здаються підозрілими. Якось я навіть пережив ситуацію, коли один чоловік вирішив, що розрахувався зі мною, подарувавши сигару. А Сильверс ще

не заплатив мені комісійних за місіс Вімпер. Висловлюючись жаргоном утриманця, місіс Вімпер зазіхала на мою «цноту», тому я принаймні хотів компенсувати моральні збитки. А ще я прагнув відновити баланс з Наташею, запросивши її на вечерю в ресторан із кондиціонером. З Сильверсом треба було весь час пильнувати — щоб зменшити мої претензії на винагороду, він уже навіть встиг набрехати, буцімто місіс Вімпер його знайома. Думаю, він міг навіть сказати, що в мою зарплату входять і комісійні за місіс Вімпер, так само, як шановані фірми автоматично присвоюють всі права на винаходи своїх працівників і в найкращому разі виплачують їм бонуси.

— Сім'я Лескі повелася на трюк із Сіслеєм, — оголосив благодійник людства. — Усе за планом. Я пояснив їм, що Рокфеллер попросив мене на тиждень притримати картину і що він, звісно ж, навіть не припускає, що я можу продати її вже наступного дня після закінчення терміну, а тому вчасно не прийде. І місіс Лескі загорілася ідеєю вихопити картину в Рокфеллера з-під носа.

— Трюки для простачків, — кинув я недбало. — Мене завжди дивує, що таке вдається!

— А чом би й ні?

— Бо важко уявити, що ці безсовісні грабіжники, які заробили статки геть не філантропічними вчинками, можуть на таке купитися.

— Усе просто. У власній стихії вони б над такими трюками просто поглузували. Але тут — дивним чином перетворюються на акул у прісній воді і почуваються геть не у своїй тарілці. Тут вони — в чужих водах. Тут вони не впевнені у собі і що тонший у них нюх у власній справі, то швидше ведуться на найпримітивніші трюки на незнайомій території. Але не варто забувати і про вплив жінок!

— Мені треба до фотографа, — сказала Наташа. — Ходімо зі мною! Це ненадовго!

— На скільки?

— На годину. Не довше. Чому запитуєш? Ти там нудьгуєш?

— Ні. Просто хочу знати — ми поїмо до того чи вже потім.

— Потім. Тоді у нас буде достатньо часу. А зараз я за півгодини маю бути там. А чому це так важливо? Ти вже отримав комісійні за місіс Вімпер?

— Ще ні. Зате брати Льові заплатили мені десять доларів за пораду. Вони купили китайську бронзу лише за двадцятку. А тепер мені кортить якнайшвидше витратити їх на тебе.

Вона окинула мене ніжним поглядом.

— Ми їх обов'язково витратимо. Сьогодні ж.

У фотографа було прохолодно — зачинені вікна та ввімкнутий кондиціонер. Приміщення нагадувало підводний човен. Усі решта, найймовірніше, взагалі на це не зважали, бо до такої температури не звик тут лише я.

— У серпні буде ще спекотніше, — втішив мене фотограф Нікі, махнувши рукою з браслетом.

Увімкнули всі прожектори. Крім Наташі, тут була ще смаглява манекенниця, яку я бачив тут минулого разу. А ще — блідий чорнявий фахівець із ліонського шовку. Він мене впізнав.

— Війна добігає кінця, — мовив меланхолійно і втомлено. — Ще рік, і все буде позаду!

— Думаєте?

— Я отримую звідти повідомлення.

— Справді?

У цьому нереалістичному білому світлі софітів, де руйнувалися людські стосунки та чіткішали всі пропорції та контури, це наївне пророцтво раптом вселило в мене віру — наче той чоловік справді знав більше за інших. Я глибоко вдихнув повітря. Я знав, що Німеччина опинилася у скрутному становищі, але не міг і подумати про закінчення війни, так само як і уявити собі смерть. Усі завжди говорять про смерть і знають, що вона неминуча, але ніхто не вірить у неї, бо вона лежить по той бік наших уявлень про життя; смерть зумовлено самим життям, а тому збагнути її неможливо.

— Справді! — відповів блідий чоловік. — Повірте мені! Наступного року ми знову зможемо імпортувати ліонський шовк!

Мене охопило дивовижне хвилювання. Раптом зник той вічний вакуум нашого емігрантського існування. Навіть безглузда згадка про ліонський шовк гармонувала з моїми відчуттями; годинники знову затікали, а дзвони задзвонили. Завмерла кінострічка знову закрутилася — швидше і швидше, назад і вперед, у якомусь божевільному непослідовному русі, наче злетіла з котушки. Я усвідомив, що, незважаючи на всі повідомлення у газетах, ніколи по-справжньому не вірив, що війна колись закінчиться. А якби таке справді сталося, мені здавалося, що автоматично настане щось іще жахливіше. Я надто сильно звик думати саме так. А цей маленький блідий чоловік, для якого кінець війни означав лише можливість імпортувати ліонський шовк — не більше і не менше, — своєю тупістю переконав мене краще, ніж два фельдмаршали й один президент разом. Шовк із Ліона — тепло життя, що йому більше не треба нічого боятися!

Вийшла Наташа — у вузькій білій вечірній сукні з відкритими плечима, в білих довгих пальчатках та з діадемою імператриці Євгенії від «Ван Кліф і Арпельс». Мене наче струмом ударило. Усе злилося воєдино: попередня ніч і контраст із цим чітко освітленим, нереалістичним видивом із холодними плечима у цьому штучно охолодженому приміщенні; збентеження від думок про закінчення війни і навіть діадема, що вигравала в Наташиному волоссі, символічно нагадуючи статую Свободи у нью-йоркській гавані.

— Ліонський шовк, — промовив блідий чоловік. — Наш останній рулон.

— Невже?

Я дивився на Наташу. Вона мовчки сконцентровано стояла в білому світлі прожекторів; мені здалося, наче переді мною тендітна прекрасна копія велетенської мідної статуї, яка посилає промені світла в буремні води Атлантики; безстрашна жінка, не схожа на свій могутній праобраз, у якому поєдналися риси Брунгільди та енергійної французької перекупки; радше — Діана, яка щойно вийшла з незайманих лісів, готова боротися і нападати. Але й ця Діана була небезпечна, у потужному сяйві власної привабливості та готовності захищати свою свободу.

— Вам подобається «ролс-ройс»? — підсівши до мене, запитав якийсь чоловік.

Я озирнувся.

— Ви — власник?

Чоловік кивнув; високий, темноволосий і молодший, ніж я собі уявляв.

— Фрейзер, — відрекомендувався він. — Наташа хотіла познайомити нас іще кілька днів тому.

— Я не мав часу. Щиро дякую за запрошення.

— Сьогодні все надолужимо, — сказав він. — Я вже говорив із Наташею. Підемо до ресторану «Луховс». Знаєте такий?

— Ні, — розгубився я, бо хотів піти у «Король морів» і мене геть не тішила перспектива бути з Наташею не наодинці, але я не знав, як викрутитися.

Якщо Наташа погодилася, то і я не міг відмовитися, інакше пошився б у дурні. Не знав напевно, справді вона погодилася, чи ні, але не виключав, що в особі цього чоловіка їй забаглося підсунути мені нову місіс Вімпер. Але хай мені грець, якби я зараз домовився про це з ним. Хай сам собі шукає своїх Сильверсів.

— Добре, тоді до зустрічі.

Фрейзер мав авторитарну вдачу. Насамперед мені не подобалося, що саме він і Наташа запросили мене. Хоч він і не сказав цього прямим текстом, але це випливало з його впевненого тону — Фрейзер був увічливим, але вочевидь не сприймав жодних заперечень.

Я побачив Наташу, коли вона пакувала свою валізку.

— Береш діадему з собою?

— Аж так сильно мені не довіряють. Я вже її віддала. Працівник з «Ван Кліф і Арпельс» відвезе її назад.

— А ми йдемо в «Луховс»?

— Так, ти ж сам захотів.

— Я? — Мені аж заціпило. — Я хотів протринькати з тобою десять доларів у «Королі морів». Але ти погодилася на запрошення власника «ролс-ройса».

— Я? Він прийшов до мене і сказав, що про все з тобою домовився.

— Зі мною він говорив, але вже після розмови з тобою.

Вона розсміялася:

— От же ж брехун!

Я втупився в неї. Не знав, вірити чи ні. Якщо вона казала правду, то я попався на найстаріший трюк, що для мене, учня Сильверса, просто неймовірно. Але я не міг собі уявити, що Фрейзер на таке здатен, він зовсім не схожий на інтригана.

— Та ходімо вже, — сказала Наташа. — Завтра протринькаємо твоїх десять доларів.

«Ролс-ройс» чекав нас на протилежному боці вулиці біля крамниці залізних виробів. У машину я сів із якимись суперечливими дитячими почуттями. Фрейзер перейшов вулицю разом із нами. Після прохолодного ательє вечірня спека майже оглушила нас несамовитою задухою.

— Наступного року накажу вбудувати в машину кондиціонер, — сказав Фрейзер. — Кондиціонери для автомобілів уже придумали, але їх ще не виробляють, бо війна.

— Наступного літа війна закінчиться, — сказав я.

— Ви так думаєте? — здивувався Фрейзер. — Тоді ви знаєте більше, ніж Ейзенгауер. Горілки? — Він відчинив добре мені відомий бар.

— Дуже дякую, — відповів я роздратовано. — Але зараз занадто спекотно для горілки.

На щастя, «Луховс» був недалеко. Я вже приготувався, що з мене живцем шкуру здиратимуть — і Наташа, і Фрейзер, від якого можна було очікувати будь-чого. На моє здивування, «Луховс» виявився німецьким рестораном. Спершу я подумав, що знову помилково

опинився у німецькому кварталі Йорквілл у Мангеттені. Я б навіть не здивувався, бо «ролс-ройс» часто завдавав мені прикрощів.

— Як щодо смаженої оленини під журавлинним соусом? — запитав Фрейзер. — З картопляними млинчиками?

— А хіба в Америці є журавлина?

— Так. Принаймні щось схоже. А в «Луховсі» є ще й консервована німецька журавлина. У вас на батьківщині її називають брусницею, так? — по-дружньому, але з ноткою лукавства в голосі запитав мене Фрейзер.

— Напевно, — відповів я. — Я давно не був на батьківщині. Відтоді багато змінилося. Якщо слово «брусниця» здалося комусь недостатньо арійським, його теж змінили.

— Брусницю? Не думаю! Звучить як «в'язниця» чи «гробниця», отже, цілком по-арійському. — Фрейзер розсміявся.

— Що питимемо? — запитала Наташа.

— Що схочеш. Може, містер Росс вип'є пива? Чи рейнського вина? Тут його вдосталь.

— Я випив би пива. Воно пасує до тутешньої атмосфери.

Поки Фрейзер спілкувався з офіціантом, я оглянув зал. Ресторан поєднував у собі риси баварського шинка у народному стилі та рейнського винного погреба, крім того, ще й нагадував фешенебельний берлінський «Гаус Фатерлянд». Він був ущерть заповнений. Капела виконувала легку камерну музику та народні пісні. Мені здавалося, що Фрейзер обрав «Луховс» не просто так. Із мене мали повільно здирати шкіру і смажити на грилі для емігрантів; я вже бачив, як напружено і штучно захищаю свою ненависну батьківщину від цього американця, щоб хоч якось вистояти у двобої з ним, — то була справжня підлість у такий хитромудрий спосіб робити мене співучасником злочинів цієї хижацької раси. «Так знищують тільки суперників», — подумав я.

— Як щодо малосольного оселедця на закуску? — спитав Фрейзер. — Він тут дуже смачний. Особливо в поєднанні зі справжнім німецьким штайнгегером.

— Чудове поєднання, — погодився я. — Але, на жаль, лікар заборонив мені таке вживати.

Як я й очікував, Наташа відразу вдарила мене з флангу, замовивши оселедець з буряками та інші німецькі національні страви. Капела грала найсентиментальніші та найтупіші рейнські пісні, які я коли-небудь чув. Тут панувала типова атмосфера провінційного туристичного містечка, яка дивно впливала на мене, оскільки частина

гостей сприймала її всерйоз і навіть вважала поетичною. Я дивувався толерантності американців.

Вино умиротворило мене, і я почав з легким сарказмом захоплюватися Фрейзером. Він запитав, чи мені не потрібна допомога, отже, знову поклав мене на гриль для емігрантів, а сам корчив із себе скромного Господа Бога з Вашингтона, який за необхідності залюбки залагодить будь-які мої проблеми. Я своєю чергою проспівав палку оду Америці і пояснив, що мені ведеться просто чудово, але красно дякую за турботу. Втім, почувався я досить-таки поганенько і не звернув уваги, що Фрейзер занадто цікавиться моїми документами, адже не знав, чи він справді впливова людина, чи просто напускає мені пороху в очі.

Смажена оленина була смачнезна, так само, як і картопляники. Зрозумів, чому тут велелюдно, очевидно, це був єдиний такий ресторан у Нью-Йорку. Я ненавидів себе, бо мені бракувало гумору, щоб насолодитися ситуацією. Наташа, як мені здавалося, нічого не помічала. Вона захотіла пудинг із фруктовим соком. Я б не здивувався, якби потім їй заманулося ще й кави з тістечком у кафе «Гінденбург». А ще думав, що вона сердиться на мене, вважаючи, що саме через мою дурість опинилася у такому незручному становищі. Очевидно, вона не вперше вечеряє з Фрейзером і він робив усе можливе, щоб я це зрозумів. Також я усвідомлював, що я з ним вечеряю востаннє. У мене не було щонайменшого бажання слухати просторікування кожного американця, як я маю бути вдячний, що мені дозволено залишитися в цій країні. Я був вдячний американському уряду, але не Фрейзеру, який не зробив для мене нічогісінько.

— Як щодо кількох нічних коктейлів у «Ель Марокко»?

Ще тільки цього бракувало! Я вже достатньо довго почувався емігрантом, чию присутність насилу витримують. Хоча не здивувався, якби Наташа погодилася. Вона любила «Ель Марокко». Але вона відмовилася.

— Джеку, я втомилася, — сказала вона. — У мене був напружений день. Відвези мене додому.

Ми ступили в задушливу ніч.

— Може, пройдемося пішки? — запитав я в Наташі.

— Нащо? Я відвезу її додому, — заперечив Фрейзер.

Ось і сталося те, чого я боявся. Він хотів висадити мене біля готелю, а сам умовив би Наташу поїхати з ним. До «Ель Марокко» чи до себе додому. Хто знає? І чи мене це обходило? Чи були в мене якісь права на Наташу? І хіба доречне тут слово «право»? Як щось таке

й існувало, то, можливо, права були саме в нього? І непрошеним гостем був саме я? Крім того, ще й ображеним непрошеним гостем.

— Вас теж підвезти? — запитав Фрейзер не надто приязно.

— Я живу недалеко. Пройдуся пішки, — відповів я і подумав: «У мене нема іншого вибору, якщо я не хочу й далі принижувати себе роллю липучки».

— Дурниці, — заперечила Наташа. — Йти пішки в таку спеку! Джеку, висади нас біля мого будинку. Йому звідти — шапкою кинути.

— Добре.

Ми сіли в машину. Джек міг спробувати висадити мене першим, але він цього не зробив. Йому вистарчило розуму припустити, що Наташа обуриться. Перед Наташиним будинком він вийшов з авто і невимушено з нами попрощався.

— Було дуже приємно! Колись треба повторити!

— Щиро дякую. Залюбки!

«Ніколи», — думав я, спостерігаючи, як Фрейзер цілує Наташу в щоку.

— На добраніч, Джеку, — сказала вона. — Мені шкода, що я не можу до тебе приєднатися — справді занадто втомлена.

— Іншим разом. На добраніч, Darling.

«То був його останній прощальний постріл. Darling», — думав я. В Америці це слово не означає нічого або означає дуже багато. Так називали телефоністок, яких ніколи в очі не бачили, — Darling. І так називали жінок, без яких не могли жити, — Darling. Фрейзер заклав хитромудру міну з пультом дистанційного керування.

Ми стояли одне навпроти одного. Я знав, що все пропало, якщо я зараз не стримаюся.

— Чудовий чоловік, — сказав я. — Ти справді така втомлена?

Вона кивнула:

— Справді. Було дуже нудно, а Фрейзер — просто гидота.

— Я так не вважаю. Дуже мило, що він вирішив повести нас до німецького ресторану, бо я — німець. Таку чуйну людину зустрінеш не часто.

Наташа глянула на мене.

— Darling, — промовила вона, і це слово пронизало мене, наче раптовий зубний біль. — Тобі не треба бути джентльменом. Саме джентльмени завжди наганяли на мене нудьгу.

— Сьогодні ввечері теж?

— Сьогодні ввечері теж. І про що ти тільки думав, коли погоджувався на це дурнувате запрошення.

— Я?

— Так, ти! Ще скажи, що це я винна.

Я вже збирався саме так і сказати. Але, на щастя, пригадав науку батька, який на мій сімнадцятий день народження сказав: «Тепер ти вступаєш в епоху жінок. Затям: тільки безнадійні ідіоти доводять жінці свою правоту чи намагаються поводитися з нею логічно».

— Винний я, — промовив я розлючено. — Ти зможеш пробачити такому ідіотові, як я?

Вона недовірливо глянула на мене.

— Ти справді так думаєш? Чи це один із твоїх підступних трюків?

— І те, й те.

— І те, й те?

— А як інакше? У моїй голові все плутається, я поводжуся, мов ідіот, а все тому, що я тебе обожнюю.

— Цього я не зауважила.

— І не потрібно. Якщо чоловік не здатен приховати, як він обожнює жінку, він схожий на слинявого дога. А моє обожнення виражається у збентеженні, безпричинній ненависті та в очевидній тупості. Ти хвилюєш і бентежиш мене. І навіть більше, ніж я цього хотів би.

Її обличчя змінилося.

— Бідолаха, — сказала вона. — Я не можу піднятися з тобою нагору. Моя сусідка просто знепритомніє. А тоді отямиться і підслуховуватиме під дверима. Це неможливо.

Я віддав би все на світі, щоб піти до неї, але раптом зрадів, що це неможливо. Це означало, що й для інших це теж неможливо. Я обняв її.

— У нас іще так багато часу, — промовила вона. — Безмежно багато часу: завтра, післязавтра, тижні, місяці, і все одно нам здається, що тут і зараз, через один невдалий вечір, у нас пропало все життя.

— Я й далі бачу на твоїй голові діадему від «Ван Кліф і Арпельс». Тобто зараз теж її бачу. У «Луховсі» вона вже майже зникла. Там на тобі був фальшивий залізний обруч із дев'ятнадцятого століття.

Вона розсміялася.

— Там ти мене не перетравлював, правда?

— Так.

— Я тебе теж. Не варто таке повторювати. Поки що ми ще надто близькі до ненависті.

— А хіба так не завжди?

— Дякувати Богові! Інакше наше життя перетворилося б на патоку.

Я подумав, що світові не завадило б трохи такого сиропу. Але нічого не сказав. То була одна з моїх проклятих рис характеру — мене вічно тягнуло до дешевих узагальнень.

— Краще на мед, — сказав я. — Ти пахнеш медом. І сьогодні ти була в різних образах. Не забувай, що у світі моди я ще новачок, і кожен образ сприймаю серйозно, вірю йому. Навіть, якщо діадему на твоїй голові взято напрокат.

Вона потягнула мене до дверей.

— Поцілуй мене! — пробурмотіла вона. — І кохай! Мені потрібно багато кохання! А тепер іди! Забирайся! Бо я просто зірву з себе сукню.

— Зривай. Нас і так ніхто не бачить.

Вона підштовхнула мене:

— Йди! Ти сам у всьому винен! Іди! — і зачинила переді мною двері.

Я повільно йшов крізь гарячу вологу ніч до станції метро. Звідти на мене дихнуло важким спертим повітрям, наче з підземелля, де тліла купа вугілля. Станцію було скупо освітлено. З темряви примчав поїзд і з гуркотом зупинився. Вагон був майже порожній. У кутку сиділа літня жіночка. А по діагоналі від неї — чоловік. Від них мене відділяв цілий вагон. Ми помчали під землею цього чужого міста. Це був один із тих моментів, коли з речей спадають усі назви, що люди коли-небудь їм давали; вони раптом втуплюються у тебе химерно і вороже, з почуттями, здебільшого закритими від людського ока пеленою ілюзії. Усе розпадалося. Жодне ім'я не мало сенсу. Безіменний світ загрозливо навис над нами і наповнив невимовними небезпеками, що готові були впасти на нас без жодних видимих причин. Вони не кидалися, не завдавали удару, не нападали, а тому були значно згубніші: вони підкрадалися до нас непомітно і тихо. Я глянув через вікно, за яким шалено мчала чужа темрява, зазираючи до тьмяно освітленого поїзда, у якому ще збереглися залишки примарної людяності; вона неслася в морок на крилах кажанів, хоча й сама вже теж була чужа: контури обличчя, схилена голова, тепло, плече і цей стиснутий у п'ястуку вогонь із безіменного часу, схожий на Вольтів стовп, перекинутий, наче міст, через безодню — але насправді з цієї безнадійної самотності та безмежної чужини вже не було вороття — не з безневинної сентиментальної одинокості, а з останньої нелюдської самотини, в якій догорала перша й остання забута іскра життя.

18

Кан попросив мене піти з ним.

— Йдеться про розбійницький напад, — сказав він. — Це буде чоловік на прізвище Гірш. Треба заступитися за доктора Ґрефенгайма.

— Той Гірш, який обібрав Ґрефенгайма?

— Саме він, — розлючено мовив Кан.

— Хіба ж це не той Гірш, який стверджує, що Ґрефенгайм ніколи нічого йому не давав? І який не вручив Ґрефенгайму жодної розписки за його колекцію?

— Усе правильно! Саме тому я і назвав наш візит розбійницьким нападом. Якби Ґрефенгайм мав би хоч розписку чи принаймні лист, ми б звернулися до адвоката. Але у нього немає нічого. Тільки голод і світла голова. До того, він уже не може далі вчитися, бо немає ні копійки. Якось він написав був Гіршу листа, але той не відповів. А перед тим навіть приходив до нього. Гірш нетерпляче, хоч і ввічливо, витурив його, пригрозивши судом через шантаж, якщо Ґрефенгайм іще бодай раз ступить на його поріг. Тоді у Ґрефенгайма з'явився старий панічний страх будь-якого емігранта, що його можуть вислати. Я все це дізнався від Бетті.

— А Ґрефенгайм знає про ваш план?

— Ні, — відповів, зареготавши. — Він уже давно лежав би під дверима Гірша, щоб нас утримати. Прадавній страх!

— А Гірш знає, що ми прийдемо?

Кан кивнув. Я підготував його. Два телефонні дзвінки.

— Він витурить нас. Або нам скажуть, що його нема вдома.

Кан знову вишкірився. Я зрозумів, що краще не мати його за ворога. У нього навіть хода змінилася. Він ішов швидше, ширшими кроками, обличчя його розгладилося від зморшок. Я подумав, що, напевно, саме такий на вигляд він був у Франції.

— Удома він буде точно!

— Із адвокатом і з купою погроз.

— Не думаю, — сказав Кан і зупинився. — Той стерв'ятник живе тут. Непоганий будиночок, правда?

Будинок стояв на П'ятдесят четвертій вулиці. Червоні килимові доріжки, сталеві гравюри на стінах, ліфтер у чудернацькій уніформі та дзеркало в обшитому деревом ліфті. Достаток заможного середнього класу.

— На п'ятнадцятий поверх, — сказав Кан. — До Гірша.

Ми полетіли вгору.

— Сумніваюся, що він покликав адвоката, — пояснив Кан. — Я пригрозив, що в мене є нові дані. Він мислить, як шахрай, тому захоче побачити їх на власні очі; а що він іще не отримав американського громадянства, то у ньому сидить трохи старого доброго страху. Тому, перш ніж довіритися адвокатові, захоче дізнатися про все сам.

Він натиснув на дзвінок. Двері відчинила служниця. Вона провела нас у кімнату, стилізовану під Людовіка П'ятнадцятого, на деяких меблях навіть виблискувала позолота.

— Пан Гірш скоро прийде.

Пан Гірш виявився опецькуватим чоловіком середньої статури, йому було близько п'ятдесяти. У цю золоту розкіш за ним вбігла німецька вівчарка. Побачивши її, Кан посміхнувся:

— Востаннє я бачив цю породу собак у гестапо, містере Гірш, — зауважив він. — Там їх навчають полювати на людей.

— Спокійно, Гарро! — Гірш погладив собаку по спині. — Ви хотіли зі мною поговорити. Але не казали, що прийдете вдвох. У мене зовсім мало часу.

— Познайомтеся, це — пан Росс. Я вас надовго не затримаю, містере Гірш. Ми прийшли у справі доктора Ґрефенгайма. Він хворий чоловік, без шеляга за душею, а тепер іще й змушений перервати своє навчання. Але ж ви його знаєте, правда?

Гірш не відповів. Він гладив собаку, яка стиха гарчала.

— Отже, знаєте, — сказав Кан. — Але я не впевнений, чи знаєте ви мене. Є багато Канів, так само як і багато Гіршів. Але я — той Кан, якого прозвали Гестапо-Каном. Можливо, ви про мене чули. У Франції я досить довго тільки те й робив, що водив гестапо за носа. Тоді, містере Гірш, далеко не всі вчинки були благородні з обох боків. Себто я теж з ними не панькався. Це я до того, що ваша вівчарка у ролі охоронця мене просто смішить. Вона не встигне й торкнутися до мене, містере Гірш, як лежатиме мертва. Не виключено, що й ви теж. Хоч поки що це не входить у мої плани. Ми прийшли сюди, щоб зібрати гроші для доктора Ґрефенгайма. Припускаю, що ви теж захочете йому допомогти. Скільки грошей ви збираєтеся йому дати?

Гірш втупився поглядом у Кана:

— А чому я повинен йому допомагати?

— Із багатьох причин. Одна з них — милосердя.

Здавалося, Гірш щось жує. Він невідривно стежив за Каном. Тоді витягнув з кишені піджака коричневий гаманець із крокодилячої шкіри, відкрив його і, послинивши палець та порахувавши гроші, витягнув із бічної кишеньки дві купюри:

— Ось двадцять доларів. Більше я дати не можу. До мене занадто часто приходять люди, які опинилися в скрутній ситуації. Якщо всі емігранти скинуться по стільки ж, ви досить швидко назбираєте потрібну суму для навчання доктора Ґрефенгайма.

Я думав, Кан кине ці купюри йому в обличчя, але він узяв їх і поклав собі в кишеню.

— Добре, містере Гірш, — сказав він. — А тепер ви дасте нам іще дев'ятсот вісімдесят доларів. Саме стільки потрібно доктору Ґрефенгайму на подальше скромне життя без цигарок та алкоголю.

— Ви, певно, жартуєте. У мене більше немає часу, щоб...

— Та ні, у вас є час, містере Гірш. І не розказуйте мені, що ваш адвокат сидить у сусідній кімнаті. Його там нема. А ось я розповім дещо, що вас справді зацікавить. Ви ще не американець і тільки сподіваєтеся наступного року отримати громадянство. Якщо про вас пошириться погані плітки, матимете проблеми — Сполучені Штати в таких справах досить запопадливі. Мій друг Росс, відомий журналіст, та я хочемо застерегти вас від цього.

— Ви не заперечуєте, якщо я зателефоную в поліцію? — запитав Гірш, який, очевидно, таки на щось наважився.

— Анітрохи. Ми відразу зможемо передати їй і наші дані.

— Які ще дані! Шантаж в Америці суворо карається законом. Забирайтеся геть!

Кан вмостився на один із позолочених стільців.

— Ви думаєте, — сказав він уже іншим тоном, — що вчинили мудро. Але це не так. Треба було віддати Ґрефенгайму його гроші. Тут, у моїй сумці, лежить заява у відділ імміграції з проханням відмовити вам у американському громадянстві. Її підписали сто емігрантів. А ще у мене є інша заява з вимогою не давати вам громадянства через махінації з німецьким гестапо, її підписали шість емігрантів. Іще там докладно описано, чому вам вдалося вивезти з Німеччини більше грошей, ніж решті емігрантів, а також вказано ім'я нациста, який привіз вам ці гроші до Швейцарії. Крім того, в мене є ще й вирізка з ліонської газети про єврея на ім'я Гірш, який під час допиту в гестапо видав місце перебування двох утікачів, після чого їх розстріляли. Не протестуйте, містере Гірш. Можливо, це були й не ви, але я наполегливо переконуватиму всіх і кожного, що то були саме ви.

— Що?

— Я свідчитиму в суді, що це були ви. Тут усі знають про мої славні вчинки у Франції. Мені повірять значно швидше, ніж вам.

Гірш і далі не зводив із Кана очей:

— Тобто ви збираєтеся лжесвідчити?

— Я лжесвідчитиму тільки з погляду примітивного правосуддя, а не за законом «око за око, зуб за зуб». До речі, за старозавітним законом, містере Гірш. Ви погубили Ґрефенгайма, ми погубимо вас. І нам цілком байдуже, де правда, а де брехня. Я вже вам казав, що багато чого навчився, живучи серед нацистів.

— І ви — єврей?

— Так, як і ви, на жаль!

— І ви переслідуєте єврея?

На мить Кан збентежився.

— Так, — промовив він перегодом, — я вже казав: моїми наставниками були гестапівці. А ще я вивчав методи американських гангстерів. Крім того, містере Гірш, у мене ще й серйозні задатки єврейської інтелігенції.

— Поліція в Америці...

— Американську поліцію я теж знаю, — перебив його Кан. — І непогано! Нам вона не потрібна. Щоб упоратися з вами, досить буде документів у моїй сумці. І мені геть не залежить на тому, щоб ви опинилися у в'язниці. Мені вистачить, якщо вас просто відправлять у табір для інтернованих.

Гірш підняв руку.

— Це вже за межами вашого впливу, містере Кан. І для цього потрібні інші докази, ніж ваші фальшиві обвинувачення.

— Думаєте? — відповів Кан. — Під час війни? Для німецького емігранта? Та й що з вами станеться у таборі для інтернованих? Вас просто гуманно посадять до в'язниці. Щоб туди потрапити, не треба аж так багато причин. А якщо і вдасться уникнути табору, то які у вас шанси отримати громадянство? Будь-які сумніви та плітки зможуть відіграти тут вирішальну роль.

Гірш судомно вп'явся у собачий ошийник.

— А як щодо вас? — запитав він тихо. — Що буде з вами, якщо випливе правда? Що станеться з вами? Шантаж, лжесвідчення...

— Я прекрасно знаю, що на кону, — відповів Кан. — І мені байдуже. Чхав я на це і на все, що важливо таким шахраям, як ви, з вашими захмарними планами на майбутнє. Мені все це байдуже, хоч ви цього й не зрозумієте. Бо ви просто нікчемний хробак. Мені ще у Франції на все було наплювати. Інакше я просто не зміг би через усе пройти. Я вам не якийсь простачок-філантроп. І мені байдужісінько, що буде далі. Якщо ви щось проти мене замислите, я не побіжу до судді! Я власноруч прикінчу вас. Мені не вперше. Що ви взагалі знаєте про стан

чистого абсолютного розпачу? Ви й досі не зрозуміли, яке дешеве тепер людське життя і як легко когось убити? — Канове обличчя спотворила гримаса відрази. — І нащо вам усе це треба? Я не збираюся знищувати вас. Просто заплатіть невелику частину боргу, от і все.

Здавалося, що Гірш знову ремиґає.

— Я не маю вдома готівки, — сказав він урешті-решт.

— Випишіть чек.

Раптом Гірш відпустив собаку.

— Геть, Гарро!

Він відчинив двері, собака вибіг, і Гірш знову їх зачинив.

— Нарешті, — прокоментував Кан.

— Я не випишу вам чек, — оголосив Гірш. — Ви ж розумієте — чому?

Я зацікавлено глянув на нього. Не думав, що він так швидко здасться. Можливо, Кан мав рацію — невідомий страх змішався зі справжнім почуттям провини і позбавив Гірша впевненості. Він мав вигляд людини, яка швидко думає і так само швидко діє, — якщо це, звісно, не був хитрий трюк.

— Завтра я знову прийду до вас, — мовив Кан.

— А документи?

— Знищу їх завтра на ваших очах.

— Я дам вам гроші тільки в обмін на документи.

Кан похитав головою:

— Щоб ви взнали, хто готовий проти вас свідчити? Виключено!

— А хто підтвердить, що ви знищили справжні документи?

— Я, — відповів Кан. — Вам має цього вистачити.

Гірш знову беззвучно зажував.

— Добре, — мовив стиха. — Завтра о цій же порі.

Кан підвівся з позолоченого стільця.

Гірш кивнув. Аж раптом він увесь покрився потом.

— Мій син — хворий, — прошепотів він. — Мій єдиний син! А ви — посоромилися б! — сказав він раптово. — Я в розпачі — а ви!..

— Сподіваюся, ваш син скоро одужає, — спокійно відповів Кан. — Доктор Ґрефенгайм точно порадить вам найкращого тутешнього лікаря.

Гірш не відповів нічого. У нього на обличчі відбилося дивне поєднання ненависті та болю, ненависть палахкотіла і в його очах. Мені здалося, він навіть більше згорбився, але я часто бачив, що жаль за втраченими ґрішми часто буває схожа на справжні страждання. Причиною його швидкої капітуляції могло бути й інше: він бачив таємничий зв'язок між синовими стражданнями та підлістю щодо доктора

Ґрефенгайма, і ця безпорадність підживлювала його ненависть. Хоч як це дивно, але мені стало його майже шкода.

— Не впевнений, що його син справді хворий.

— Думаю, це правда. Жоден єврей не брехатиме про хворобу власної дитини.

Кан усміхнено глянув на мене.

— Я не впевнений, що він узагалі має сина, — пояснив тоді.

Ми вийшли на вулицю, у вологу, мов у пральні, задуху.

— Як думаєте, завтра з Гіршем будуть проблеми? — запитав я.

— Ні, він боїться, що не отримає громадянства.

— А нащо ви взяли з собою мене? Я швидше заважав, ніж допомагав. І вам теж, адже у присутності свідка Гірш мусив поводитися обережніше. Без мене ви швидше б упоралися.

Кан розсміявся.

— Можливо. Зате мені дуже допомогла ваша зовнішність.

— Чому?

— Ви схожі на справжнього бога грози. Розумієте, про що я? У вас поєднано всі риси арійської раси — саме так її уявляють каліки та темноволосі члени німецького уряду! Єврей завжди порозуміється з іншим євреєм і ніколи не сприйматиме його всерйоз. Але якщо поруч такий чистокровний арієць, то це зовсім інша річ. Припускаю, Гірша налякали саме ви, до того ж добряче.

Пригадав, як недавно, проти моєї волі, мені довелося захищати Німеччину від Фрейзера, а тепер мене використали, щоб залякати єврея. Аж дивно, в яких ситуаціях може опинитися людина. Я знав, що маю не надто розвинене почуття гумору, але за цих обставин мені взагалі було не до сміху. Почувався, наче на мене вилили ціле відро з помиями.

Кан нічого не зауважив. Пружним кроком він ішов крізь застиглу полудневу спеку, наче мисливець, який вистежив дичину.

— Нарешті хоч якась віддушина в цій безмежній нудьзі, — мовив він. — Було вже просто нестерпно! Я не звик жити у безпеці. Мабуть, у цьому сенсі я вже навіки зіпсований.

— А чому ви не йдете на війну добровольцем? — запитав я сухо.

— Я намагався. Але ж ви знаєте: нас не беруть. Ми — «ворожі іноземці». Зазирніть у своє посвідчення!

— У мене його немає. Я ще на нижчому рівні. Але ж ви — це зовсім інша річ. У Вашингтоні точно знають про ваші вчинки у Франції.

— Так, знають, тому довіряють іще менше, ніж решті. Вони бояться подвійної гри. Хто міг діяти так зухвало, той має особливі кон-

такти — так думають у тих кабінетах. Не здивуюся, якщо мене ще й кинуть колись за ґрати. Ми живемо у світі кривих дзеркал, у яких наші глумливо-іронічні відображення клеять дурня. — Кан розсміявся. — На жаль, іронія — прерогатива письменників, а не таких людей, як я.

— У вас справді є підписи емігрантів проти Гірша?

— Ні. Звісно ж, ні. Тому я вимагав у нього тільки тисячу доларів, а не всю суму. Так Гірш думатиме, що вийшов іще досить сухим із води.

— По-вашому, Гірш вважає, що просто уклав вигідну угоду?

Кан глипнув на мене.

— Авжеж, мій бідний Россе, — підтвердив співчутливо. — Так влаштовано світ.

— Поїдьмо в якийсь затишний куточок, — запропонував я Наташі. — У миле європейське село чи просто на озеро. Кудись, де ми не стікали би потом.

— Я без машини. Подзвонити Фрейзеру?

— У жодному разі!

— Він не мусить їхати з нами. Просто позичить машину.

— Ні, так теж не годиться. Поїдьмо краще на метро чи на автобусі!

— Куди?

— Та й справді, куди? Мені здається, що влітку в Нью-Йорку вдвічі більше людей, ніж завжди!

— І всюди — просто нестерпна спека. Бідний Росс!

Я роздратовано глянув на неї:

— Сьогодні мене вже вдруге назвали бідним Россом. Може, поїдьмо до «Клойстерса»? Там виставлені килими з єдинорогами. Я їх ще не бачив. А ти?

— Теж ні. Але ввечері музеї зачинені. Для емігрантів теж.

— Мені вже просто в печінках сидить бути емігрантом, — сказав я ще роздратованіше. — Я сьогодні цілий день був емігрантом. Спершу з Сильверсом, потім із Каном. Може, нам пора побути звичайними людьми?

Вона розсміялася:

— Коли закінчуються клопоти про їжу та житло, людина перестає бути звичайною, мій дорогий Руссо і Торо. А ще кохання призводить до катастроф.

— Але не тоді, коли його сприймають так, як ми.

— А як ми його сприймаємо?

— Узагальнено, а не індивідуально.

— Боже милосердний, — сказала Наташа.

— Сприймаємо, як море в цілому. А не як окрему хвилю. Ти ж теж так думаєш, правда?

— Я? — здивувалася Наташа.

— Так, ти. З твоїми численними друзями.

— Як думаєш, чарка горілки мене зараз не вб'є? — запитала вона перегодом.

— Не вб'є. Навіть у цій затхлій буді.

Чомусь роздратувавшись, я пішов по пляшку і дві чарки до Мелікова, який саме чергував.

— Горілка? — запитав він. — У таку спеку? Скоро буде гроза. Проклята задуха. Хай би тут встановили хоч щось схоже на кондиціонер. Ці прокляті вентилятори тільки перемішують повітря, мов тісто на оладки.

Я повернувся до Наташі.

— Перш ніж ми з тобою посваримося, — сказав я, — подумаймо, куди піти. Сваритися краще у холодочку, а не в такому пеклі. Я відмовляюся від подорожі до європейського села чи прогулянки на озеро. Крім того, у мене є гроші. Сильверс виплатив мені премію.

— Скільки?

— Двісті п'ятдесят доларів.

— Скупердяй! — сказала вона. — Він мав заплатити як мінімум п'ятсот.

— Дурниці. Він пояснив, що взагалі нічого мені не винен, адже давно вже знає місіс Вімпер. Мене зачепило саме це, а не сума. Двісті п'ятдесят доларів — цілком пристойні комісійні. От тільки ненавиджу, коли мені вручають гроші, наче подачку.

Наташа поставила чарку.

— Ти завжди це ненавидів? — запитала вона.

— Не знаю, — відповів здивовано. — Мабуть, ні. Чому запитуєш?

Вона пильно глянула на мене.

— Думаю, кілька тижнів тому тобі було б байдуже.

— Справді? Можливо. У мене нема почуття гумору, схоже, проблема саме в цьому.

— У тебе є почуття гумору. Просто сьогодні воно тебе зрадило.

— У кого воно взагалі може бути за такої спеки?

— У Фрейзера, — сказала Наташа. — З нього воно просто фонтанує, навіть за такої погоди.

Безліч суперечливих думок зароїлося у моїй голові, але жодної з них я не висловив. Натомість спокійно сказав:

— Він мені дуже сподобався. Його чудове почуття гумору не можна не помітити. До того ж він дуже цікавий співрозмовник.

— Налий мені ще півчарки, — сміючись і спостерігаючи за мною, попросила Наташа.

Я налив їй півчарки горілки.

Вона підвелась і погладила мене.

— Куди ти хочеш піти? — запитав я.

— А ти куди?

— Я не зможу затягти тебе до себе в номер. Тут занадто людно.

— То затягни мене у якийсь прохолодний ресторан.

— Добре. Але не в «Короля морів». На Третій авеню є маленький французький ресторанчик. Бістро.

— Дорогий?

— Не для чоловіка, в якого в кишені лежать двісті п'ятдесят доларів. Подаровані чи не подаровані, але вони вже мої.

Її очі заволокла ніжність.

— Правильно, Darling, — сказала вона. — До собачої матері ту мораль!

Я полегшено кивнув, немов щойно мені вдалось уникнути безлічі небезпек.

Коли ми виходили з ресторану, почало гриміти і блискати. У вихорах вітру клубочилися шматки паперу та пилюка.

— Починається! — зауважив я. — Треба негайно ловити таксі!

— Нащо? Таксі смердять від поту. Краще прогуляймося.

— Але ж зараз уперіщить злива. У тебе нема ні дощовика, ні парасолі. Буде гроза.

— Так навіть краще. Я планувала сьогодні ввечері мити голову.

— Але ж ти змокнеш, як хлющ.

— Я у нейлоновій сукні. Її навіть прасувати не доведеться. А в ресторані було аж занадто прохолодно. Ходімо! Якщо сильно литиме, сховаємося у якомусь під'їзді. Який вітер! Як він бушує! Як бентежить кров!

Ми йшли при самісіньких стінах будинків. Раптом блискавиці запалахкотіли усюди, над кожним хмарочосом, немов вискакували з лабіринту труб та кабельної мережі під асфальтом. А потім почався дощ, великі темні краплі падали на асфальт, спершу ми їх побачили, а тоді вже тоді відчули на нашій шкірі.

Наташа підставила під дощ обличчя, напіврозтуливши рот та заплющивши очі.

— Тримай мене міцно! — вигукнула вона.

Буря дужчала. Тротуари вмить спорожніли. Тільки у під'їздах будинків юрмилися люди, або де-не-де виднілися зіщулені постаті, які швидко бігли вздовж будинків; фасади хмарочосів вологo виблискували у сріблястих переливах проливня; дощ перетворив асфальт на шумливе, неглибоке, темне море, по якому барабанили невидимі списи та стріли.

— О, Господи! — раптом вигукнула Наташа. — На тобі новий костюм!

— Пізно, — відповів я.

— Я думала тільки про себе! На мені нічого такого немає. — Вона підняла сукню аж до стегон. Була без колготок, у маленьких білих трусиках, навколо її білих лакованих босоніжок на високих підборах вирував дощ. — Але ти! Ти ж у новому синьому костюмі! Ти ще навіть не заплатив за нього всю суму!

— Запізно, — відповів я. — Крім того, його можна висушити і попрасувати. До речі, я вже за нього заплатив. Отож, ми й далі можемо вітати розбурхану стихію панічно-радісними криками! До біса синій обивательський костюм! Ходімо купатися у фонтані перед готелем «Плаза»!

Вона засміялася і штовхнула мене в під'їзд:

— Так ми принаймні врятуємо підкладку і кінський волос! Їх не вдасться випрасувати. Зливи бувають частіше, ніж нові костюми. А піднесення можна відчувати і в захищеному від дощу під'їзді. Ти тільки поглянь, як блискає! І яка навколо прохолода! Це через вітер!

«І як тільки їй вдається поєднувати практичність із такими романтичними відчуттями?» — думав я, цілуючи її тепле маленьке обличчя.

Ми стояли між вітринами двох магазинів: в одній було виставлено корсети для старих повнотілих дам, над манекенами раз по раз спалахували блискавки; інша належала зоомагазину, в якому продавали тваринок. Стіна була вщерть заставлена поличками з акваріумами, зеленувате шовкове світло підсвічувало воду, в якій плавали кольорові рибки. В юності я сам розводив рибок, тому впізнав деякі види. То було дивне відчуття: у відблисках миготливого світла я несподівано побачив шматок дитинства. Воно беззвучно виринуло переді мною з іншого світу, який лежав по той бік усіх горизонтів, але який я ще пам'ятав; той світ полум'яними зигзагами оточували блискавки, але вони були невладні над його внутрішньою суттю, там усе залишалося незмінне, добра магія не дозволяла йому ні постаріти, ні зруйнуватися, ні забруднитися кров'ю. Я обіймав Наташу, відчував її тепло, але водночас частина моєї душі полетіла ген далеко аж до покинуто-

го фонтана, який уже давно не бив із-під землі; зігнувшись над забутим водограєм, моя душа прислухалася до минулого, вже чужого та далекого, а тому прекрасного. Дні біля струмків, у лісах, біля маленьких озер, над якими в польоті завмирали тріпотливі бабки, вечори в садах, оточених бузковим живоплотом, — усе це безгучно і швидко пролітало перед моїм зором, наче кадри німого кіно.

— Що ти скажеш, якщо у мене відросте такий зад? — запитала Наташа.

Я обернувся. Вона дивилася в інший бік, на магазин із корсетами. На чорний манекен, яким здебільшого користуються кравчині, було натягнуто панцир, який підійшов би навіть валькірії.

— У тебе прекрасний задок, — сказав я. — І тобі ніколи не треба буде вдягати корсет, хоча ти й не така худа жирафа, як більшість сучасних дівуль.

— Добре. Дощ уже майже вщух. Лише трохи накрапає. Ходімо звідси.

Кинувши прощальний погляд на акваріум, я подумав, що спогади про минуле тільки пригнічують.

— Ти тільки глянь, там — мавпи! — вигукнула Наташа і показала вглиб магазину.

У великій клітці з обрубаним деревом вертілися дві неспокійні мавпи з довгими хвостами.

— Ось де справжні емігранти! У клітці! Аж так низько ви ще не падали!

— Ні? — запитав я.

Наташа глянула на мене.

— Я ж нічого про тебе не знаю, — відповіла вона. — І не хочу нічого знати. Немає нічого нуднішого, ніж переповідати одне одному життєві історії й ділитися своїми проблемами. Ми б тоді весь час клювали носом. — Вона ще раз глянула на корсет Брунгільди. — Як швидко минає життя! Скоро я теж така стану, лати будуть як на мене шиті, і я запишуся в якийсь жіночий клуб! Деколи я прокидаюся від жахіть, вся у холодному поті. А ти?

— Я теж.

— Справді? По тобі й не скажеш.

— По тобі теж.

— Використаймо це життя на повну!

— Ми вже це робимо.

— Більше! — Вона притиснулася до мене так міцно, що я відчув її з ніг до голови.

Її сукня перетворилася на купальний костюм. Волосся пасмами звисало вниз, а обличчя геть зблідло.

— Через кілька днів у мене буде інша квартира, — пробурмотіла вона. — Тоді ти зможеш приходити до мене і нам більше не доведеться сидіти в готелях та в кнайпах. — Вона розсміялася: — Там навіть є кондиціонер.

— Ти переїжджаєш у власну нову квартиру?

— Ні. Це квартира мого друга.

— Фрейзера? — запитав я, і в мене відразу згіркло на душі.

— Ні, не його. — Вона знову розсміялася. — Роберте, я більше не робитиму з тебе утриманця, якщо це не буде необхідною умовою для нашого щастя.

— Я вже й так утриманець, — зауважив я. — Танцюю у свинцевих черевиках на канаті моральності й часто падаю додолу. Бути пристойним емігрантом — дуже важкий фах.

— Тоді стань непристойним емігрантом, — промовила вона і перша ступила на вулицю.

Похолоднішало, де-не-де між хмарами з'явилися зірки. Асфальт виблискував у світлі автомобільних фар, здавалося, що машини їдуть по чорному льоду.

— Вигляд у тебе просто-таки казковий, — сказав я Наташі. — У мене таке враження, наче я перенісся у далеке майбутнє і гуляю там із марсіянкою по пляжу. Чому модельєри досі не вигадали суконь, які б так клеїлися до тіла, як твоя?

— Вони вже їх вигадали, — відповіла вона. — Тільки ти їх іще не бачив. Почекай, поки не потрапиш на бал у кафе «Сосаїті».

— Я вже там. — Я легенько потягнув Наташу в темний під'їзд будинку. Від неї пахло дощем, вином і часником.

Коли ми дійшли до її будинку, дощ уже геть припинився. Увесь зворотній шлях я пройшов пішки. Біля мене весь час пригальмовували таксі й пропонували підвезти. А лише годину тому поблизу не було жодного таксиста. Я ковтав свіже повітря, наче вино, і думав про сьогоднішній день. Я відчував, що десь причаїлася небезпека, — вона не загрожувала мені, а сиділа десь глибоко всередині. Здавалося, я несвідомо переступив якусь таємничу межу й опинився на чужій території, підвладній неконтрольованим силам. Ще не було підстав тривожитися, але я знову опинився в заплутаному світі — з іншими цінностями, що раніше не мали для мене жодного значення. Багато речей, які ще недавно були мені геть байдужі, раптом набули ваги. Я завжди був аутсайдером, а тепер залишився ним тільки частково.

«Що зі мною сталося? — думав я. — Я ж навіть не закоханий!» Але я знав, аутсайдер теж може закохатися, і навіть не в зовсім вдало обраний об'єкт; закохатися лише тому, що кохання потрібне йому, як повітря, і байдуже, кого саме кохати. І я збагнув, що небезпека саме в цьому і полягала — я міг утратити пильність і потрапити в полон.

19

— У Бетті завтра операція, — сказав мені Кан по телефону. — Вона дуже боїться. Може б, ви зайшли до неї?

— Неодмінно. Що з нею?

— Ще точно не відомо. Ґрефенгайм і Равік її обстежили. Але тільки хірургічне втручання покаже — пухлина доброякісна чи ні.

— О Господи! — видихнув я.

— Равік пильнуватиме. Він працює асистентом у лікарні «Маунт-Синай».

— Він сам її оперуватиме?

— Він буде в операційній. Я не впевнений, що йому вже дозволили самостійно оперувати. Коли ви прийдете до неї?

— О шостій, коли закінчу роботу. Як там справа з Гіршем?

— Я був у нього. Все добре. Гроші вже у Ґрефенгайма. Вручити йому їх було важче, ніж отримати від Гірша. З порядними людьми деколи набагато більше клопотів, ніж зі шахраями, — з такими, як Гірш, принаймні відразу знаєш, як поводитися.

— Ви до Бетті теж прийдете?

— Я щойно в неї був. А перед тим годину боровся з Ґрефенгаймом. Думаю, він навіть повернув би гроші Гіршу, якби я не пригрозив, що тоді пошлю їх до Берліна у нацистську організацію «Сила через радість». Він не хотів брати власних грошей із рук негідника. І це при тому, що сам уже майже голодує. Сходіть до Бетті. Я не можу ще раз до неї піти. Вона боїться. Якщо прийду вдруге, засумнівається ще більше. І ще дужче злякається. Підіть і поспілкуйтеся з нею німецькою. Вона каже, що хвора людина не мусить ще й англійською говорити.

Я пішов до Бетті. Надворі було тепло й хмарно, небо переливалося світло-попелястими барвами. Вона лежала в ліжку в китайському яскраво-червоному халаті. Бруклінські виробники, напевно, думали, що його носитимуть справжні мандарини.

— Ви прийшли саме вчасно. Ласкаво прошу на мою прощальну трапезу, — вигукнула Бетті. — Завтра я йду на гільйотину.

— Але ж, Бетті, — заспокоював її Ґрефенгайм. — Завтра буде лише звичайне рутинне обстеження. Суто з обережності.

— Гільйотина — це завжди гільйотина, — відповіла Бетті з фальшивою, награною веселістю. — І байдуже, зітне вона тобі ніготь чи голову.

Я роззирнувся. У кімнаті було людей десятеро. Більшість із них я знав. Равік теж був. Він сидів біля вікна і дивився на вулицю. Було дуже гаряче, але вікна — зачинені. Бетті боялася, що коли їх відчинити, стане ще спекотніше. На шафі дзижчав вентилятор, схожий на велику змучену муху. Двері до сусідньої кімнати відчинені. Двійнята Коллер принесли каву та яблучний струдель, я відразу їх навіть не впізнав. Вони висвітлили волосся. Їхній щебіт лунав по всій квартирі, наче тут пурхали дві білі ластівки. Вони були в доброму гуморі, рухалися швидко, як білки, і обидві були у вузьких коротких спідницях та бавовняних смугастих светрах із короткими рукавами.

— Дуже апетитно, правда? — запитав Танненбаум.

Я не відразу зрозумів, про що він — про яблучний струдель чи дівчат. Він мав на гадці дівчат.

— Дуже, — відповів я. — Аж кров вирує від самої думки, що можна зустрічатися з двійнятами, надто якщо вони такі схожі.

— Подвійна гарантія, — відповів Танненбаум і відрізав шматок струдля. — Якщо помре одна, можна одружитися з іншою. Таке не часто буває.

— Які ж у вас лиховісні думки.

Я глянув на Бетті, але вона нас не чула. Вона попросила дівчат Коллерів принести з передпокою гравюри на міді з зображеннями Берліна і розставляла їх на нічних столиках обабіч ліжка.

— Я не кажу, що на двійнятах можна було б одружуватися по черзі, — сказав я. — І я не думав аж так одразу про смерть.

Танненбаум похитав своєю лисою головою з ріденьким віночком чорного волосся. Лисина нагадувала блискучий зад павіана.

— А про що можна ще думати? Якщо ти когось кохаєш, завжди уявляєш: хтось із нас помре швидше, а інший буде самотній. Якщо таке не уявляєш, то й любиш не по-справжньому. Так виражається великий прадавній страх, хоч, треба визнати, — у модифікованому вигляді. Завдяки коханню примітивний страх перед власною смертю переростає в турботу за іншого. Сублімація, що перетворює почуття на ще більші тортури, адже страх цілком переходить на того, хто залишився жити. — Танненбаум злизав з пальців цукрову пудру. — Та оскільки нас переслідує страх і тоді, коли ми самотні, оскільки само-

тина — це теж тортури, то найрозумніший вихід із ситуації — це одружитися з близнюками. Надто якщо вони такі вродливі, як Коллери.

— А як би ви вибрали, з якою з них одружитися? — запитав я. — Ви ж не можете їх розрізнити. Чи ви кинули б жереб?

Він глянув на мене з-під кошлатих брів, що нависли над пенсне:

— Смійтеся! Смійтеся над бідним, хворим, лисим євреєм. Ви — арійське чудовисько, яке сидить серед нас, наче біла ворона; серед нас, євреїв, які досягли вершини культури ще тоді, коли ваші предки сиділи на деревах по обидва береги Рейну і випорожнювалися у свої хутра.

— Нічогенький образ, — відповів я. — Але повернімося до наших двійнят. Чому б вам не відкинути комплекси меншовартості і не перейти в наступ?

На якусь мить Танненбаум затримав на мені печальний погляд.

— Ці дівчата — для продюсерів, — мовив він. — Голлівудський корм.

— Але ж ви теж актор.

— Я граю нацистів, дрібних нацистів. І я не гламурний.

— Мене б цікавило саме життя з близнятами, а не смерть із ними — так, як вас. Якби я посварився з однією, то пішов би до другої. Якби одна втекла, то в запасі залишилася б друга. Тут є безліч привабливих варіантів.

Танненбаум глянув на мене з відразою:

— Чи для того ви пережили таке жахливе десятиріччя, щоб молоти зараз такі паскудства? Хіба ви не знаєте, що зараз вирує найбільша світова війна усіх часів і народів? І це єдине, чого ви навчилися?

— Танненбауме, — промовив я. — Саме ви завели розмову про апетитні задки. Не я!

— Я казав про них у метафізичному сенсі. А ще — в трагічному, щоб утекти від дилем світу сього. А не так вульгарно, як ви. Ви просто пізня квітка на дереві мушмула, описаного у давньогерманській Едді, — сумно зауважив Танненбаум.

До нас підійшла одна з дівчат Коллерів, тримаючи в руках тацю з новою порцією яблучного струдля. Танненбаум ожив, глянув на мене так, наче в нього просвітлення, і показав дівчині на випічку. Поки вона клала йому шматок на тарілку і мала зайняті обидві руки, він обережно ляснув її по округлому заду.

— Містере Танненбаум, що ж це ви робите! — усміхнено прошепотіла угорка. — Та ж не тут! — І, похитуючи стегнами, пішла далі.

— Але ж ви, Танненбауме, і метафізик... — зауважив я. — Пізня квітка на засохлому кактусі Талмуду!

— Це ви в усьому винні, — заявив збентежений і схвильований Танненбаум.

— Атож! Завжди винен хтось, тільки не ви, німецький лускунчик! Тільки щоб ні за що не брати на себе відповідальності.

— Я хотів сказати, що все завдяки вам! Вона ж не образилася, правда? Ви теж так думаєте?

Танненбаум цвів і пахнув. Він витягнув шию і покрився іржаво-червоним рум'янцем, його обличчя нагадувало залізо, яке довго пролежало під дощем.

— Містере Танненбаум, ви припустилися помилки, — сказав я. — Треба було на її спідниці намалювати крейдою маленький хрестик, щоб знати, котра з двійнят зазнала ваших вульгарних залицянь. Бо цілком можливо, що іншій взагалі таке не сподобається і, коли ви це повторите, вона перекине вам на голову тацю з яблучним струдлем разом із кавою! Як бачите, зараз вони обидві несуть випічку. Впізнаєте, яка з дівчат підходила до нас? Бо я — ні.

— Я... це була... ні... — Танненбаум кинув на мене сповнений ненависті погляд.

Наче осліплений, він не зводив із них очей. А потім витиснув із себе неймовірно силувану посмішку. Мабуть, він думав, що до нього всміхнеться дівчина, яку він ляснув. Натомість усміхнулися обидві. З Танненбаумових уст зірвалося приглушене прокляття. Я покинув його і знову пішов до Бетті.

Хотілося піти звідси. Такі товариства просто нестерпні для мене — сповнені солодкавої сентиментальності та справжнього, великого страху. Мені аж блювати хотілося. Я ненавидів цю незнищенну тугу, цю фальшиву ностальгію, що, навіть перетворившись у ненависть і огиду, за першої-ліпшої нагоди прагнули сплисти знову. Я наслухався вже більш ніж достатньо розмов, що починалися фразою: «Німці не всі такі». Кожен і так знав, що так воно і є, тому закінчувалося все звичними балачками про старі добрі часи у Німеччині, коли до влади ще не прийшли нацисти. Я добре розумів наївне серце Бетті, саме за нього я її і любив, але все одно не мав сили все це слухати. Її заплакані очі, картинки з краєвидами Берліна, мова її батьківщини, за яку вона чіплялася, налякана завтрашнім днем, — усе це зворушувало мене до сліз. Здавалося навіть, що я відчуваю запах покори та безсилого бунту, який, іще не розквітнувши, наперед знає про свою поразку, а тому, хоч і сповнений чесних намірів, обмежується тільки пустопорожніми фразами та голими жестами. Я знову відчув цей полон без колючого дроту, це животіння у мертвому пові-

трі спогадів, цю примарну ненависть, що губилася у порожнечі. Озирнувся і подумав, що я — справжній дезертир, бо хочу втекти, позбутися цієї атмосфери, хоч і знаю, що присутні тут зазнали нестерпних страждань і непоправних втрат — утрат близьких і рідних, які безслідно зникли, втрат занадто великих, щоб вони просто канули в небуття, не зруйнувавши душ цих людей. І раптом я зрозумів, чому так хочу піти: щоб і самому не опинитися у стані примарного бунту та безсилої покори, бо одне спричинило б інше. Я і так весь наближався до цього стану на небезпечну відстань і після років чекання не хотів прокинутися одного дня і виявити, що сподівання та безглузда боротьба з тінями перетворили мене на струхлявілу прогнилу істоту — я хотів сам за все відплатити, сам помститися, не скаргами чи протестами, а власними руками. Але для цього мені треба триматися якнайдалі від стіни плачу та голосінь на водах вавилонських.

Я знову озирнувся, наче мене впіймали на гарячому.

— Россе, — промовила Бетті, — як добре, що ви прийшли. Просто прекрасно, що у мене стільки друзів.

— Ви — мати емігрантів, Бетті. Без вас ми б були тільки уламками розбитого корабля.

— Як вам ведеться у торговця антикваріатом?

— Дуже добре. Я незабаром зможу повернути Фризлендеру частину боргу.

Бетті підняла розгарячілу голову і підморгнула мені одним оком.

— Не поспішайте. Фризлендер — багата людина. Йому ці гроші не потрібні. Розрахуєтеся, коли все минеться. — Вона розсміялася. — Я дуже рада, що з вами все добре, Россе! Мало кому з емігрантів живеться тут непогано. Мені не можна довго хворіти. Я потрібна людям. А ви як думаєте?

Я пішов з Равіком до виходу. Біля дверей побачив Танненбаума. Він нерішуче дивився то на одну сестру Коллер, то на іншу. Його лисина блищала. І він знову мене ненавидів.

— Ви з ним посварилися? — запитав Равік.

— Банальна суперечка, щоб трохи відволіктися. Я не вмію переві́дувати хворих. Мені відразу вривається терпець, і я злюся. Сам себе за це ненавиджу, але нічого не можу вдіяти.

— Таке трапляється майже з усіма. Почуваєшся винним, бо ти — здоровий.

— Я почуваюся винним, бо інша людина — хвора. — Равік став як укопаний. — Невже і ви вже трохи з глузду з'їхали?

— Хіба цього хтось уникнув?

Він усміхнувся:

— Усе залежить від вашої стриманості. Люди, яким вдається найкраще приховувати емоції, завжди у найбільшій небезпеці. А хто все відразу вихлюпує назовні, не має чого боятися.

— Я це собі запам'ятаю, — сказав я. — Що з Бетті?

— Ми мусимо її прооперувати. Зараз неможливо сказати щось напевно.

— Ви вже склали всі іспити?

— Так.

— Ви оперуватимете Бетті?

— Так.

— До побачення, Равіку.

— Мене тепер звати Фрезенбург. Це моє справжнє прізвище.

— А я досі Росс. І це не моє справжнє прізвище.

Він розсміявся і швидко пішов.

— Ти стільки озираєшся, ніби я десь сховала мертве дитя, — сказала Наташа.

— Давня звичка. Її не так легко позбутися.

— Тобі часто доводилося переховуватися?

Я здивовано глянув на неї. Дурне питання — це, якби вона запитала, чи мені часто випадало дихати. Тоді я зрозумів, що вона нічого не знає про моє попереднє життя, і, хоч як це дивно, у моїх грудях розлилося тепле відчуття радості. «Дякувати Богу, — подумав я, — що вона нічого не знає».

Наташа стояла перед широким вікном у кімнаті з низькою стелею — темний силует у яскравому світлі, — і мені не треба було їй нічого пояснювати чи почуватися втікачем. Я обійняв її і поцілував.

— Від сонячного проміння в тебе такі теплі плечі, — промовив я.

— Я переїхала сюди тільки вчора. Холодильник повний. Ми можемо цілий день не виходити надвір. Сьогодні ж неділя, якщо ти раптом забув.

— Не забув. А в холодильнику є щось випити?

— Дві пляшки горілки. І дві пляшки нежирного молока.

— Ти вмієш готувати?

— Так собі. Але я вмію смажити стейки на грилі і відкривати бляшанки. Крім того, в нас багато фруктів, салат і радіо. Ми тепер можемо почати справжнє обивательське життя.

Вона розсміялася. Я тримав її в обіймах, але не сміявся. Її слова вдарили мене, наче дюжина м'яких стріл із гумовими наконечника-

ми, що діти використовують їх для духових пістолетів. Вони не завдають болю, але все ж таки їх відчуваєш.

— Ти б не хотів такого життя, правда? — запитала Наташа. — Занадто міщанське для тебе?

— Я вважаю таке життя найбільшою пригодою нашого часу, — відповів я і вдихнув кедровий запах її волосся. — Кожен бухгалтер переживає тепер стільки ж пригод, скільки колись король Артур. Я б міг тижнями слухати радіо, пити пиво і насолоджуватися міщанським життям, наче пурпуровою мантією на своїх плечах.

— Ти вже колись дивився телевізор?

— Зовсім трохи.

— Я так і думала. Він би швидко тобі остогиднув. А від пурпурової мантії невдовзі засвербіли би плечі.

— Зараз мені все байдуже. Ти знаєш, що сьогодні — перший день, коли нам не потрібно вештатися по кнайпах чи сидіти в готелі?

Вона кивнула.

— Я вже тобі це казала. Але ти вважав, що до цього якось причетний Фрейзер.

— Я і досі так вважаю. Але мені байдуже.

— Ти розумнішаєш на очах. Заспокойся! У тебе нема жодних підстав сумніватися у мені.

Я роззирнувся. То була маленька квартира на п'ятнадцятому поверсі — з вітальнею, спальнею, кухнею та ванною. Недостатньо елегантна для Фрейзера. З великих вікон вітальні та спальні відкривався прекрасний краєвид на Нью-Йорк: від П'ятдесят сьомої вулиці видно було Волл-стрит — поміж хмарочосів і понад багатьма рядами низьких будиночків.

— Тобі тут подобається? — запитала Наташа.

— Саме так і потрібно жити у Нью-Йорку. Багато світла, простору і цей краєвид. Твоя правда, будь-хто вважав би нас божевільними, якби ми сьогодні кудись пішли!

— Купи нам недільних газет! Кіоск тут зовсім поруч, на розі. Тоді ми справді матимемо все необхідне. А я тим часом приготую нам каву.

Я пішов до ліфта.

Купив недільні випуски «Нью-Йорк Таймс» та «Геральд Триб'юн», кожен по кілька сотень сторінок. Міркував, чи в часи Ґете люди були щасливіші, коли газети читали тільки багаті та освічені? І дійшов висновку, що те, чого не знаєш, не може зробити нещасним, — дуже скромний результат.

Я глянув у ясне небо, в якому кружляв літак, і спробував струсити свої думки, наче блохи. Трохи пройшовся по Другій авеню. Ліворуч був баварський м'ясний магазин, поруч — крамниця з делікатесами трьох братів Штерн.

Тоді знову звернув на П'ятдесят сьому вулицю і піднявся на п'ятнадцятий поверх у ліфті з гомосексуалістом — він назвався Яспером: рудоволосий, в картатій спортивній куртці і з білим пуделем на ім'я Рене. Яспер запросив мене на сніданок. Я втік від нього і вже з набагато ліпшим настроєм подзвонив у двері.

Наташа зустріла мене майже гола — з тюрбаном на голові і з обмотаним навколо стегон рушником.

— Чарівно! — мовив я, кинувши газети на стілець у передпокої. — Твій вигляд пасує до назви цього поверху!

— Що за назва?

— Її дав Нік, продавець газет на розі. Він стверджує, що колись тут був бордель.

— Я була у ванній, — сказала Наташа. — Уже вдруге. Цього разу — в холодній. А ти все не приходив. Ти що, купував газети на Таймс-сквер?

— Я опинився в чужому, незнайомий світі — світі гомосексуалістів. Знаєш, що тут ними аж кишить?

Вона кивнула і кинула на підлогу рушник.

— Знаю. Ця квартира теж належить одному з них, може, тепер ти нарешті заспокоїшся.

— То це тому ти зустріла мене в такому вигляді?

— Я про це не думала. Але тобі ніщо не загрожує.

Ми лежали в ліжку. Після кави випили пива. Потім у магазині братів Штерн, що працював і по неділях, замовили купу продуктів — копчене м'ясо, салямі, масло, сир і сірий хліб. В Америці варто лише подзвонити, щоб мати все що заманеться. Навіть у неділю. Усе принесуть просто додому — треба тільки трохи прочинити двері і взяти. Прекрасна країна, надто якщо вся ця благодать тобі по кишені.

— Я тебе обожнюю, — сказав я, відмовляючись вбирати червону шовкову піжаму анонімного власника квартири, яку мені кинула Наташа. — Я тебе обожнюю. Це свята правда, як і те, що мене створив Бог. Але я це не вдягатиму.

— Але ж, Роберте. Вона випрана і випрасувана, а Джері — дуже охайний і чистоплотний чоловік.

— Хто?

— Джері. У готелі ти теж спиш на постелі, на якій раніше спав невідомо хто!

— Правильно. І мені це зовсім не подобається. Але все залишається анонімно — я цих людей не знаю.

— Джері ти теж не знаєш.

— Я знаю його через тебе. Ось у чому різниця! Це так само, коли ти їси курку, якої ніколи не бачив, і курку, яку ти виростив і кликав на ім'я.

— Шкода! Я залюбки помилувалася би тобою в червоній піжамі. Але зараз я дуже хочу спати. Не заперечуєш, якщо я годинку посплю? Мене геть розморило від копченого м'яса, пива та любощів. А ти почитай газети.

— І не подумаю. Я лежатиму поруч із тобою.

— Думаєш, тоді я зможу заснути? Не вірю.

— Спробуймо. Може, я теж засну.

За кілька хвилин вона вже міцно спала. Досить довго я дивився на неї, але по-справжньому не бачив. Кондиціонер майже нечутно дзижчав, а знизу долинали приглушені звуки піаніно. Вправлявся хтось, хто зовсім не вмів грати, і саме тому мені пригадалося дитинство — спекотні літні дні, коли з іншого поверху крізь стіни квартири вливалася нерішуча, повільна гра на роялі, а за вікном ліниво шелестіли на вітрі каштани.

Раптом я прокинувся. Виявляється, я теж спав. Обережно встав із ліжка і пішов до іншої кімнати, щоб одягтися. Всюди були розкидані мої речі. Позбирав їх, а тоді підійшов до вікна і глянув на чуже місто, яке не знало ні спогадів, ні традицій. Жодних! То було нове місто, сповнене нестримного майбутнього. Я довго стояв там і багато думав. Хтось знову заграв на піаніно, але тепер грали не етюд Черні, а сонату Клементі. Потім залунав повільний блюз.

Я став посеред кімнати, звідки було добре видно Наташу. Вона лежала на покривалі, оголена, обличчям до стіни, її ліва рука заплуталася у волоссі. Я дуже сильно її кохав. Кохав за те, що вона ніколи не сумнівалася. Вона завжди була поруч, коли ти цього потребував, але ніколи не обтяжувала і зникала, перш ніж ти встигав озирнутися. Я знову підійшов до вікна і глянув на цей білий кам'яний пейзаж, який нагадував країни Близького Сходу чи суміш Алжиру та місячного ландшафту.

Прислухався до невпинного вуличного гамору і спостерігав за довгою низкою світлофорів на Другій авеню, стежив, як у них автоматично чергувалося червоне і зелене світло. У цій регулярності було

щось заспокійливе і водночас нелюдське, наче містом уже керували роботи. Проте мене це зовсім не злякало. Я знову пішов на середину кімнати, а потім виявив, що, обернувшись, бачу Наташу у дзеркалі навпроти ліжка. То була дивна гра двох картинок — справжньої і віддзеркалення, від неї аж мороз пішов поза шкірою; здалося, наче ми обоє перестали бути реальними, а мене підвісили у вежі між двох дзеркал, які перекидалися відображеннями, що виникали в них, аж поки зникли у нескінченності.

Наташа поворухнулася. Вона зітхнула і повернулася на живіт. А я подумав, чи не віднести мені на кухню тацю з бляшанками з-під пива, серветками, хлібом та залишками копченого м'яса. Але облишив цю ідею. Я не планував вражати її своїми господарськими чеснотами. Навіть не поставив до холодильника горілку, щоправда я знав, що там була ще одна пляшка. Аж дивно, як мене зворушувала ця буденна ситуація — прийти в дім і побачити там людину, яка на тебе чекає і яка тепер довірливо і без жодного страху спить поруч. Багато води втекло відтоді, як зі мною сталося щось подібне, але то була оманлива, далека ситуація, про яку я не хотів думати, перш ніж повернуся. Я знав, що ці думки дуже небезпечні, бо вони вели вузьким шляхом без жодних поручнів, по обидва боки якого зяяла прірва; тут не була доречна ні іронія, ні роздуми, можна було тільки рухатися вперед без жодної думки. Якби я захотів, міг би навіть весь шлях протанцювати, але будь-який хибний крок мав би летальні наслідки, як і необережний рух канатохідця.

Знову глянув на Наташу. Я кохав її дуже сильно, але в моїх почуттях не було сентиментальності. Поки все так і залишатиметься — я у відносній безпеці. Я міг порвати з нею стосунки і не поранитися. Я дивився на її красиві плечі, фантастично гарні руки і безшумно ворушив пальцями, шепочучи заклинання: «Залишайся зі мною, о ти, прекрасна жінко з іншої, чужої планети! Не покидай мене, перш ніж я сам тебе не покину! Будь благословенна, о ти, частинка дикого спокою!»

— Що ти робиш? — запитала Наташа.

Я опустив руки.

— Хіба ти мене бачиш? — здивувався я. — Ти ж лежиш на животі!

Вона показала рукою на маленьке дзеркальце, яке стояло біля радіо на нічному столику:

— Намагаєшся мене зачаклувати? Чи тобі вже обридло жити біля домашнього вогнища?

— Ні те, ні те. І ми не покинемо цієї фортеці, з якої вже майже зникла бордельна магія, але такий близький гомосексуалізм! Щонайраніше

після обіду ми пройдемося П'ятою авеню, як усі порядні американці, які прибули в країну на «Мейфлауер». Але потім відразу повернемося сюди — до радіо, стейка на електричному грилі та любощів.

Але після обіду ми не вийшли на вулицю навіть. Натомість відчинили на годину вікна і впустили гаряче повітря, а потім знову ввімкнули кондиціонер на повну потужність, щоб не пітніти, кохаючись. Наприкінці дня у мене було відчуття, наче ми прожили майже цілий рік у вакуумі, у стані невагомого спокою.

20

— Я влаштовую невеличкий прийом, — оголосив Сильверс. — Вас теж запрошую.

— Дякую, — сказав я без ентузіазму. — Але, на жаль, змушений відмовитися. У мене немає смокінга.

— Він і не потрібен. Це літня вечірка. Кожен може приходити, в чому захоче.

У мене не було виходу.

— Добре, — погодився я.

— Чи не могли б ви привести ще й місіс Вімпер?

— Ви її вже запросили?

— Ще ні. Вона ж ваша знайома!

Я глянув на цього крутія.

— Не думаю, що це так просто буде зробити. Крім того, ви казали, що знаєте її значно довше за мене.

— Тоді я сказав це просто так. Прийдуть дуже цікаві люди.

Я чудово собі уявляв цих цікавих людей. Для тієї частини людства, яка живе з торгівлі, прикладна психологія здається дуже примітивною. Цікавий той, на кому ти заробляєш гроші, решта людства поділяється на симпатичних і байдужих людей. І, звісно ж, той, на кому втрачаєш гроші, — звичайний мерзотник. Сильверс фанатично дотримувався цих правил, а деколи заходив навіть далі.

Рокфеллерів, Фордів та Меллонів на прийомі не було, хоч Сильверс стільки про них розповідав, що я вже давно мав би повірити, що вони його найкращі друзі, які просто не зможуть не завітати. Але прийшли інші мільйонери — можливо, навіть мільйонери у першому поколінні, а не в другому чи третьому. Вони були галасливі й добродушні, балансували між абсолютною впевненістю у світі грошей та цілковитою безпорадністю в світі живопису. Всі вони вважали себе колекціонерами, а не простими смертними, які випадково придбали

кілька картин, щоб прикрасити стіни будинку. То був найбільший трюк Сильверса: він перетворював їх на колекціонерів, дбав, щоб час від часу якийсь музей брав одну з їхніх картин на виставку і вносив її у каталог із позначкою «З приватної колекції містера та місіс Х». Таким чином його клієнти долали ще один щабель драбини, яка вела в такий жаданий вищий світ.

Раптом я побачив місіс Вімпер. Вона кивком покликала мене.

— Що ми забули тут, серед цих акул? — простогнала вона. — Нащо ви мене запросили? Жахливі люди! Може, втечемо звідси?

— Куди?

— Та куди завгодно! В «Ель Марокко». Або до мене додому.

— Залюбки, — відповів я. — Але я не можу звідси піти. Я зараз тут як на службі.

— На службі? А як щодо мене? Переді мною ж ви не маєте жодних зобов'язань? Ви мусите мене звідси забрати, бо саме через вас мене запросили.

Її аргументація здалась мені досить цікавою.

— Ви часом не росіянка?

— Ні. Чому запитуєте?

— Бо саме росіянкам якнайкраще вдається з неправильних припущень та неправильних висновків вибудовувати стрункі логічні конструкції і висловлювати претензії. Дуже привабливо, дуже жіночно й дуже дражливо.

Місіс Вімпер розсміялася:

— І багато ви знаєте таких росіянок?

— Кількох. Щоправда, це емігрантки. Я зауважив, що в них просто талант без причини у всьому обвинувачувати чоловіків. Вони вважають, що таким чином вони підтримують вогонь кохання.

— Скільки всього ви знаєте! — мовила місіс Вімпер, кинувши на мене довгий, допитливий погляд. — То коли ми підемо? У мене нема жодного бажання і далі слухати фальшиві проповіді цієї Червоної Шапочки.

— А чому саме Червоної Шапочки?

— Тоді вовка в овечій шкурі.

— Це не з казки про Червону Шапочку. Це цитата з Біблії, місіс Вімпер.

— Дякую, професоре, але в обох випадках фігурує вовк. Скажіть, будь ласка, а вас не нудить, коли ви дивитеся на цю зграю маленьких і великих гієн та вовків, які вештаються тут, хизуючись своїми Ренуарами у пащеках?

— Поки що ні. Я сприймаю це інакше, ніж ви. Мені подобається, коли хтось серйозно говорить про речі, на яких зовсім не розуміється. Це звучить так по-дитячому і по-новому. А фахівці завжди справжні зануди.

— А ваш верховний жрець, який зі сльозами на очах говорить про картини, як про власних дітей, і все одно залюбки і дуже вигідно продає їх, цей торговець дітьми?

Я розсміявся. Вона добре орієнтувалася на цьому ярмарку марнославства.

— І що ми тут забули? — вела вона далі. — Проведіть мене додому.

— Я відвезу вас додому, але потім я мушу сюди вернутися.

— Добре.

Я мав би здогадатися, що її водій чекає на неї у машині перед будинком, але чомусь не додумався. Вона помітила моє здивування.

— А тепер везіть мене додому, я не кусаюся, — заспокоїла вона. — Потім вас знову сюди доставлять. Я ненавиджу сама повертатися додому. Ви й гадки не маєте, яка порожня може бути квартира.

— Помиляєтеся, — заперечив я. — Я це знаю.

Водій зупинився і відчинив двері. Місіс Вімпер вийшла з машини і, не чекаючи на мене, подріботіла до дверей будинку. Я роздратовано пішов слідом.

— Мені шкода, що я знову мушу туди повертатися, — сказав я. — Але ж ви розумієте, що інакше не можна.

— Та ні, інакше можна, — відповіла вона. — Але тут уже ви точно нічого не розумієте. На добраніч. Джоне, відвези містера... Забула, як вас звати?

Я втупився в неї і без вагань відповів:

— Мартин.

Вона й оком не повела:

— ...містера Мартина назад.

На якусь мить я хотів було передумати, а потім таки сів у машину.

— Відвезіть мене до найближчої стоянки таксі, — попросив водія.

Він завів двигун.

— Зупиніться тут, — сказав я, коли ми проїхали два квартали. — Там стоїть таксі.

Водій обернувся:

— Чому ви хочете вийти? Мені зовсім не обтяжливо вас відвезти.

— Зате це обтяжливо для мене.

Він вишкірився:

— Мені б ваші проблеми.

Джон зупинив машину. Я дав йому чайові. Він похитав головою, але гроші взяв. На таксі я поїхав до Сильверса. Тоді вже я похитав головою. І чого ж я такий ідіот?

— Відвезіть мене, будь ласка, не на Шістдесят другу, — звернувся я до таксиста, — а на П'ятдесят сьому вулицю, на розі з Другою авеню.

— Як скажете, шеф. Красива ніч, правда?

— Спекотна.

Я вийшов біля крамниці з делікатесами братів Штерн. Там іще було відчинено. Кілька гомосексуалістів з блаженними усмішками вибирали собі холодні закуски на вечерю. Я зателефонував Наташі. Вона чекала мене не раніше як через дві-три години. Тому я вирішив зателефонувати, перш ніж піднятися до неї в квартиру. День і так був сповнений несподіванок, і я хотів запобігти новим.

Вона була вдома:

— Де ти? Зі своїми колекціонерами? Відпочиваєш від них на свіжому повітрі?

— Я і не з колекціонерами, і не з місіс Вімпер. Я в магазині братів Штерн, між сиром «Крафт» і салямі.

— Купи півфунта салямі і сірого хліба.

— І масла?

— Ні, масло в нас іще є. А от сир «Едам» не завадив би.

Раптом я відчув себе дуже щасливим.

Коли вийшов із телефонної будки, в магазині вже бавилися троє пуделів. Я впізнав Рене та його господаря, рудоволосого Яспера. Він із притаманними багатьом голубим легкістю і недбальством привітався зі мною:

— Як справи, незнайомцю? Давно не бачилися!

Мені саме давали салямі, сир і шоколадний пиріг у круглій алюмінієвій фользі.

— От як? — прокоментував Яспер. — Продукти для пізньої вечері?

Я мовчки глянув на нього. На щастя, він не запитав, чи я вечеряти-му зі своєю подругою, інакше на його руді кучері я вмостив би шоколадний пиріг у фользі, наче корону.

Він більше нічого не казав, але вийшов услід за мною на вулицю.

— Трохи прогуляємося? — таки не втримався і закрокував у ногу зі мною.

Я озирнувся. На Другій авеню було дуже людно: мабуть, саме година вечірнього променаду, бо вулиця аж кишіла геями, з пуделями і без них. А ще — з карликовими таксами, більшість із яких господарі несли під пахвами. Панувала святкова атмосфера. Люди віталися, жартували, відпускали псів на край тротуару справляти нужду, спостерігали одне за одним і обмінювалися поглядами. Я помітив, що саме привертаю загальну увагу. Яспер гордо крокував поруч зі мною, киваючи всім із таким виглядом, наче він щойно купив мене на базарі. Всі обговорювали мене, як його найновішу перемогу.

Мені, мов хтось шию здавив. Я різко повернув у протилежному напрямку.

— Куди ви так поспішаєте? — запитав Яспер.

— Я щоранку ходжу до церкви приймати святе причастя, і мені треба підготуватися до нього. Бувайте!

На мить Яспер онімів. А потім у мене за спиною пролунав сміх — сміх, який несподівано нагадав мені місіс Вімпер. Я зупинився біля кіоску з газетами і купив «Джорнел» і «Ньюс».

— Їх сьогодні ввечері так багато, що ніде яблуку впасти, еге ж? — запитав Нік і сплюнув.

— Так завжди?

— Щовечора. Голубий променад. Якщо так піде і далі, в Америці знизиться народжуваність.

Я на ліфті піднявся до Наташиної квартири. Відколи вона там поселилася, в наших стосунках щось змінилося. Раніше ми зустрічалися вряди-годи, а тепер я приходив до неї щовечора.

— Мені потрібно у ванну, — сказав я з порогу. — Обожнюю тебе, але мушу взяти ванну. У мене таке враження, наче мене з голови до ніг вимастили болотом.

— Будь ласка! Ніколи не можна забороняти людям митися. Може, хочеш додати у ванну ще й ароматичної олії? З запахом гвоздики від «Мері Чесс»?

— Ні, краще не треба. — Я подумав про Яспера і про те, як би він відреагував, зустрівши в ліфті мене, напахченого гвоздиками.

— Як тобі вдалося так швидко сюди прийти?

— Я відвіз місіс Вімпер додому. Сильверс запросив її без моєї допомоги.

— І вона тебе так швидко відпустила? Браво!

Я трохи піднявся з гарячої води.

— Вона не хотіла мене відпускати. Звідки ти знаєш, що це було непросто?

Вона розсміялася:

— Будь-хто це знає.

— Будь-хто? А конкретніше?

— Усі, хто з нею знайомий. Вона почувається самотньою, не цікавиться чоловіками свого віку, полюбляє пити мартіні і нікому не завдає шкоди. Бідний Роберт! Ти злякався?

Я схопив її за пістряву сукню, розписану в техніці батик, і спробував затягти у ванну. Але вона закричала:

— Відпусти! Це не моя сукня, це модель!

Я відпустив її:

— А що тут узагалі наше? Квартира — не наша, сукні — не наші, коштовності — не наші...

— Дивовижно, правда? Жодної відповідальності! Хіба ж це не те, чого ти так хотів?

— У мене був сьогодні паскудний день, — поскаржився я. — Змилосердься наді мною!

Вона підвелася:

— І ти ще дорікатимеш мені через Елізу Вімпер. Ти, зі своїм знаменитим пактом.

— Яким іще пактом?

— Що ми не хочемо завдавати одне одному болю. Що ми разом, щоб допомогти одне одному забути минуле, наші давні історії! Милий Боже, як же ти все це подав! І тепер ми тремтимо, наче вівці після бурі, ховаємося в обіймах цього нікчемного коханнячка, зализуючи рани, яких нам завдали інші!

Вона металася по ванній. Я здивовано на неї дивився. І нащо їй раптом здалися усі ці напівзабуті дурнуваті розмови, через які стосунки завжди стають емоційними? Я був переконаний, що сформулював усе не так. Не аж такий я вже дурний. Це була швидше її власна реакція на мої слова, а, можливо, й причина, чому вона зі мною зблизилася. Я почав дуже швидко думати: знав, що частково — все це правда, хоч я і не хотів її визнавати. Що мене найбільше здивувало, то це — як вона все чітко усвідомлювала.

— Налий мені чарку горілки, — попросив я обережно і вирішив перейти в наступ. Це — найпростіший вихід із ситуації, надто якщо сумління у тебе нечисте.

— Скільки ж ми одне одному понабріхували? — запитала вона.

— Хіба не всі так поводиться? — відповів я, щасливий, що бачу якийсь просвіток.

— Не знаю. Щоразу все забуваю.

— Щоразу? І часто з тобою таке?

— Цього я теж уже не знаю. Я ж не рахівниця. Ти, можливо, — так, а я — ні.

— Я зараз у ванній. Це дуже невигідна позиція. Краще укладімо мир.

— Мир! — процідила вона уїдливо. — Кому він узагалі тепер потрібен?

Я вхопив рушника і підвівся. Якби я знав, у що це все виллється, то уникав би ванни, мов чуми.

Наташа почала ніби жартома, але поступово себе накручувала, набуваючи дедалі більшої войовничості — я зауважив це по її очах, по різких рухах і по голосу, який раптом став дзвінкий. Треба було пильнувати. Бодай тому, що вона мала рацію. Спершу я сам хотів наступати, використовуючи місіс Вімпер, аж раптово відчув, що все знову змінилося.

— У тебе просто розкішна сукня, — сказав я. — А я хотів тебе в ній викупати!

— І що тебе зупинило?

— Вода була занадто гаряча, а ванна — завузька.

— Чому ти знову вдягаєшся? — запитала Наташа.

— Мені тут занадто холодно.

— Ми можемо вимкнути кондиціонер.

— Нехай працює. Інакше тобі буде занадто жарко.

Вона з підозрою глянула на мене:

— Хочеш ушитися? Ти — боягуз!

— Ні, звичайно! Хіба ж я покинув би напризволяще салямі та «Едам»?»

Несподівано вона по-справжньому розлютилася.

— Забирайся під три чорти! — заволала вона. — Шмаригуй у свою кляту готельну діру! Там твоє місце!

Вона аж тремтіла від люті. Я підняв руку, щоб упіймати попільничку, якщо б вона спробувала її кинути. Був упевнений: влучила б точно в ціль.

Наташа була неймовірна. Лють не спотворила її обличчя, а прикрасила його. Вона тремтіла не тільки від люті, а й від повноти життя. Я міг узяти її просто зараз, але мій внутрішній голос попередив: «Не варто цього робити!» У мить просвітлення я збагнув, що це не зарадило б. Ми лише відсунули б проблему на задній план, не позбувшись її, а я на майбутнє втратив би цей важливий емоційний аргумент. Утеча була найрозумнішим виходом з ситуації. І саме зараз був мій останній вдалий момент.

— Як хочеш. — Я швидко перетнув кімнату і зачинив за собою двері.

Я чекав на ліфт і вслухався. До мене не долинало жодного звуку. Можливо, вона очікувала, що я повернуся.

У братів Льові електричні лампочки освітлювали французькі латунні канделябри початку дев'ятнадцятого століття, прикрашені білими порцеляновими квітами. Я зупинився і вкотре почав розглядати вітрину. Потім пішов далі, повз тьмяно освітлені напівпорожні забігайлівки з гамбургерами, де за довгою стійкою сиділи люди і їли котлети чи сосиски, запиваючи їх кока-колою або апельсиновим соком, — до такого поєднання я досі не міг звикнути.

На щастя, того вечора на чергуванні був Меліков.

— *Cafard?* — співчутливо запитав він.

Я кивнув:

— Так, хандра. Невже це так видно?

— За кілометр. Хочеш випити?

Я заперечно похитав головою:

— Я лише на першій стадії, від алкоголю тільки гірше стане.

— І що воно таке — оця перша стадія?

— Коли думаєш, що повівся погано, по-дурному і без почуття гумору.

— Я думав, це вже позаду.

— Очевидно, що ні.

— А коли настає друга стадія?

— Коли я вважаю, що для мене все закінчилося. І винятково через власну дурість.

— Може, хоча б кухоль пива? Сідай у плюшеве крісло і борися зі своєю хандрою.

— Добре.

Поки Меліков розносив по готельних номерах пляшки з мінеральною водою, а потім і віскі, я поринув у свої фантастичні мрії.

— Доброго вечора, — пролунав голос за моєю спиною.

Лягманн! Першим моїм бажанням було встати і швидко втекти.

— Тільки тебе мені бракувало, — буркнув я.

Але з благальним виглядом він знову вмостив мене в крісло.

— Я не жалітимуся тобі, — прошепотів він. — Мої нещастя закінчилися. Я святкую!

— То ти її таки підчепив? Жалюгідний мародер.

— Кого?

Я підняв голову.

— Кого? У всіх тут вуха болять від твоїх любовних одкровень, від них аж лампи на стелі тремтіли, а тепер у тебе вистачає нахабства запитувати мене — «кого?»

— Це вже в минулому, — пояснив Лягманн. — Я швидко забуваю.

Я зацікавлено глянув на нього.

— Справді? Швидко забуваєш? Саме тому ти місяцями голосив?

— Звісно! Швидко забуваєш тоді, коли повністю очистишся.

— Від чого? Від стічних вод?

— Слова не мають значення. Я нічого не домігся. Мене ошукали. Мексиканець і ця донья з Пуерто-Рико.

— Ніхто тебе не ошукав. Ти просто не домігся того, чого хотів. Відчуваєш різницю?

— Після десятої вечора я цієї різниці взагалі не зауважую.

— Ти щось справді занадто веселий, — трохи заздрісно відзначив я. — Мабуть, і справді все швидко забуваєш.

— Я знайшов справжню перлину, — прошепотів Лягманн. — Але не хочу поки нічого розповідати. Хоча це справді скарб, до того ж — без мексиканця.

Меліков гукнув мене до стійки:

— Роберте, до телефону.

— Хто?

— Наташа.

Я взяв слухавку.

— Де ти? — запитала Наташа.

— У Сильверса на вечірці.

— Брехня! Ти п'єш із Меліковим горілку!

— Я стою рачки перед плюшевим кріслом, славлю тебе і проклинаю свою лиху долю. Я цілком розчавлений.

Вона розсміялася:

— Роберте, повертайся.

— Озброєний?

— Беззбройний, дурнику! Ти не повинен залишати мене саму. От і все.

Я вийшов надвір. Вулиця мерехтіла в нічному світлі ліхтарів, спокійна й далека від усіх тайфунів цього світу; затамувавши подих, вона відлітала в обійми вітру і плела павутиння своїх мрій. Вулиця ніколи мене не приваблювала, але зараз я відчув її красу.

— Сьогодні я залишуся з тобою до ранку, — сказав я Наташі. — Я не повернуся в готель. Хочу спати поруч з тобою і прокинутися

біля тебе. А вранці принесу хліба, молока і яєць від братів Штерн. Уперше ми прокинемося разом. Думаю, всі наші негаразди через те, що ми замало буваємо вдвох. А потім нам доводиться щоразу заново одне до одного звикати.

Вона потягнулася:

— Завжди вважала, що життя занадто довге, щоб весь час бути разом.

Я розсміявся:

— У цьому точно щось є. Але мені ще ніколи не випадало випробувати цю теорію. Доля завжди дбала, щоб життя здавалося мені занадто коротким.

— У мене таке відчуття, наче ми летимо на повітряній кулі, — знову заговорив я. — Не на літаку, а на тихій повітряній кулі, на аеростаті братів Монгольф'є початку дев'ятнадцятого століття: ми достатньо високо, щоб нічого більше не чути, але ще досить низько, щоб усе бачити — вулиці, іграшкові машинки і мережу ліхтарів. Хай благословить Бог того невідомого благодійника, який поставив сюди це широке ліжко і повісив на стіні навпроти дзеркало: коли проходиш кімнатою, тебе стає ніби двоє, дві однакові жінки, одна з яких завжди німа.

— З німою було б легше. Правда?

— Ні.

Вона різко обернулася:

— Правильна відповідь.

— Ти дуже вродлива. Зазвичай я спочатку дивлюся, які в жінки ноги, потім на її зад і насамкінець на обличчя. А з тобою все було навпаки. Спершу я розглядав твоє обличчя, тоді — ноги, і аж потім, коли в тебе закохався, почав думати, а який же в тебе зад. Ти струнка, і могло статися, що зі спини ти — як вичахла, кістлява манекенниця, з пласкою дупою, придатною тільки, щоб гарцювати на конях. Це мене дуже непокоїло.

— І коли ти зауважив, що все добре?

— Не запізно. Є прості методи, щоб це виявити. Найдивніше те, що минула купа часу, перш ніж мене це зацікавило.

— Кажи далі.

Вона ліниво лежала на ліжку, муркочучи, наче велика кішка, і лакувала маленьким пензликом нігті на ногах.

— Зараз мене не можна гвалтувати, — сказала вона. — Цей лак мусить спершу висохти, інакше ми злипнемося. Кажи далі.

— Я завжди думав, що не можу встояти перед засмаглими жінками, які влітку цілий день плюскаються у воді і ніжаться у сонячному

промінні. А ти — перша у моєму житті жінка з такою білосніжною шкірою, наче вона ніколи не бачила сонця. І взагалі, в тобі багато від місяця... прозорі сірі очі... Якщо, звісно ж, не враховувати твого гнівливого темпераменту. Ти — німфа, і я рідко в комусь так помилявся, як у тобі. Там, де ти є, у небо зносяться ракети, спалахують феєрверки і лунають гарматні постріли, але щонайдивніше — без жодного звуку.

— Далі кажи. Хочеш випити?

Я заперечно похитав головою.

— Я часто спостерігав свої емоції, начебто збоку. Себто споглядав їх анфас, а не в профіль. Вони ніколи не поглинали мене цілком, а просто зслизали з мене. Я ніколи не знав чому. Можливо, через страх, а можливо, через мої комплекси. Але з тобою все інакше. З тобою я ні про що не думаю. Усі почуття, мов на долоні. Чудово любитися з тобою і так само розкішно — бути поруч опісля, так, як зараз. З багатьма жінками це неможливо, та й, правду кажучи, не хочеться. А з тобою ніколи не знаєш, що краще. Кохаючись із тобою, я думаю, що немає нічого прекраснішого, а потім, коли зовсім розслаблено лежу в ліжку, відчуваю, як закохуюся в тебе ще більше.

— Мої нігті вже майже висохли, — сказала Наташа. — Але ти кажи.

Я глянув у напівтемну вітальню.

— Прекрасно бути з тобою і вірити у свою безсмертність. Якоїсь миті віриш у неї так сильно, наче вона може стати реальністю. Тоді ми викрикуємо одне одному слова, щоб відчути її ще глибше, підсунути ще ближче, примітивні, звичайні, вульгарні слова, щоб просвердлити одне одного ще інтенсивніше, щоб подолати навіть ту міліметрову дистанцію, яка нас розділяє, слова, що їх кажуть водії вантажівок чи м'ясники на бійні, слова, мов удари батога, тільки задля того, щоб стати ще ближчими, кохати ще дужче.

Наташа випростала ногу і подивилася на неї. А потім відкинулася на подушку.

— Любий, при повному марафеті кохатися важко.

Я розсміявся.

— Хто знає це краще за нас, романтиків! Ох, ці облудні слова, здатні розвіятися, мов пух, від щонайлегшого вітерцю! Але не з тобою. З тобою не треба брехати.

— Але ти дуже красиво брешеш, — сонно промовила Наташа. — Ти не втечеш? Принаймні сьогодні вночі?

— Хіба що разом із тобою.

— Добре.

За кілька хвилин вона заснула. Їй це дуже легко вдавалося. Я вкрив її. Потім довго лежав без сну, прислухався до її дихання і думав про все на світі.

21

Бетті Штайн повернулася з лікарні.

— Ніхто не каже мені правди, — нарікала вона. — Ні друзі, ні вороги.

— Бетті, у вас немає ворогів.

— Ви — просто золотко. Але чому ніхто не каже мені правди? Я її витримаю. Набагато жахливіше не знати, що зі мною насправді.

Я глянув на Ґрефенгайма, який сидів позаду неї.

— Бетті, вам сказали правду. Чому ви щосили стараєтеся думати, що правда — це тільки найгірше? Чому ви дивитеся на світ аж так драматично?

Вона всміхнулася, як дитина:

— Я можу налаштуватися інакше. Якщо зі мною справді все добре, я спокійно піду своєю стежиною далі, я себе знаю. Але якщо я знатиму, що йдеться про життя чи смерть, я боротимуся. Я боротимуся, мов божевільна, за час, який в мене залишився. І, можливо, мені вдасться навіть продовжити той час. А інакше — я його просто безповоротно втрачу. Хіба ви не розумієте? Ви ж повинні мене розуміти!

— Я вас розумію. Але якщо доктор Ґрефенгайм каже, що все добре, ви маєте йому вірити. Нащо йому вам брехати?

— Бо так роблять усі. Жоден лікар не каже правди.

— Навіть тоді, коли він — ваш давній друг?

— Тоді тим більше.

Вона повернулася три дні тому і мучила себе і своїх друзів цими запитаннями. Великі виразні очі на доброму старечому обличчі, в якому збереглися риси наївної молоденької дівчинки, неспокійно блукали від одного гостя до іншого. Деколи комусь вдавалося її ненадовго заспокоїти, і тоді вона аж світилася дитячою вдячністю, але вже через кілька годин на неї знову напосідали сумніви і вона й далі починала всіх мордувати.

Бетті сиділа у старому вольтерівському кріслі, яке купила у братів Льові, бо воно нагадувало їй про Європу, оточивши себе гравюрами з зображеннями Берліна. Вона перевісила їх із коридору до спальні, а дві маленькі, в рамках із підставками, завжди носила за со-

бою з кімнати в кімнату. Новини про бомбардування Берліна, що з'являлися тепер на шпальтах газет мало не щодня, бентежили її ненадовго, на кілька годин, але переживала вона їх так бурхливо, що в лікарні Ґрефенгайм змушений був ховати від неї газети. Але це не допомагало. Наступного дня він заставав її, заплакану, біля радіо. Бетті постійно впадала в крайнощі, а тому ніяк не могла вийти зі стану шоку. Її туга за Берліном була досить суперечлива, бо контрастувала з ненавистю до нацистських убивць, які винищили половину її родини. Крім того, Бетті не могла тужити відкрито і приховувала свій сум, наче щось непристойне, від усіх емігрантів. Їй уже не один раз дорікали через ностальгію за Курфюрстендаммом і порівнювали з сентиментальною Сарою, яка готова цілувати ноги власних убивць. Але тепер нерви всіх емігрантів були натягнуті, мов струни, кожного переповнювали суперечливі почуття надії, огиди та страху, всі перебували у внутрішньому конфлікті зі собою, бо кожна бомба, що падала на їхню покинуту батьківщину, плюндрувала їхні колишні надбання, а тому бомбардування одночасно і вітали, і проклинали — у їхніх душах надія і страх зіткнулися у нерівному двобої і кожен мав сам для себе вирішити, що обрати, але найпростіше було тим, у кого ненависть була така всеохопна, що приглушила решту голосів душі — співчуття до невинних, природного милосердя та людяність. Але попри всі страждання багато емігрантів просто не могли прокляти весь народ. Їх не влаштовувала думка, що німці самі накликали на себе біду — жахливими злочинами чи принаймні байдужістю до них, непохитною вірою в німецьку добросовісність і жахливою впертістю — тобто всім тим, що пліч-о-пліч іде з давньою німецькою травмою, мовляв, наказ і право — рівнозначні, і наказ звільняє від будь-якої відповідальності. Звісно ж, це була одна з найміліших рис єврейського народу — вміння розуміти ближнього свого; риса, яка неодноразово викликала в мене лють і розпач. Там, де доречна була ненависть і де вона справді панувала, через деякий час знову зароджувалося розуміння. А вслід за розумінням — несміливі спроби виправдати. З пик убивць іще стікала кров невинних, а до них уже поспішали свідки захисту. То була нація захисників, а не обвинувачів. Нація мучеників, а не месників. І маккавеїв серед них майже не залишилося.

Пристрасна й сентиментальна душа Бетті Штайн металася серед цього хаосу, не знаходячи ні щастя, ні спокою. Вона виправдовувалася, обвинувачувала і знову виправдовувалася, а потім її зацькував найоманливіший з усіх привидів — страх смерті.

— Россе, як вам тепер живеться? — запитала вона.

— Добре, Бетті. Дуже добре.

— Я така рада! — Я побачив, як від моїх слів у ній знову спалахнула надія. Якщо комусь велося добре, можна було сподіватися, що і їй буде добре. — Я тішуся за вас. Ви сказали «дуже добре»?

— Так, Бетті, дуже добре.

Вона задоволено кивнула, а потім прошепотіла:

— Вони розбомбили Олівер-пляц у Берліні. Ви вже знаєте?

— Вони розбомбили весь Берлін, а не лише Олівер-пляц.

— Я знаю. Але ж Олівер-пляц! Ми там жили. — Вона боязко озирнулася. — Всі зляться, коли я про це кажу. Наш красивий старий Берлін.

— То було досить-таки огидне місто, — заперечив я обережно. — У порівнянні з Парижем чи з Римом. З погляду архітектури.

— Як ви думаєте, я доживу до того часу, коли зможу повернутися?

— Авжеж. Чом би й ні?

— Було б жахливо, якби не дожила, — я ж стільки чекала.

— Там усе буде інакше, ніж ми запам'ятали, — сказав я.

Вона певний час обмірковувала мої слова.

— Щось та й залишиться по-старому. І не всі німці — нацисти.

— Ні, — погодився я, підіймаючись. Таких розмов я довго не витримував. — Про все це ми зможемо подумати значно пізніше, Бетті.

Я пішов до іншої кімнати. Там сидів Танненбаум, тримаючи в руці аркуш, із якого він читав уголос. Ґрефенгайм і Равік стояли біля нього. Саме зайшов Кан.

— Кривавий список, — оголосив Танненбаум.

— Що це таке?

— Я склав список усіх тих людей у Німеччині, яких потрібно розстріляти, — пояснив Танненбаум і взяв шматок яблучного струдля.

Кан перебіг очима перелік:

— Добре.

— Його можна продовжити, — додав Танненбаум.

— Ще краще, — схвалив Кан.

— А хто його продовжить?

— Кожен може вносити свої пропозиції.

— А хто виконуватиме вирок?

— Комітет. Його треба створити. Це просто.

— Ви готові його очолити?

Танненбаум ковтнув слину. Я до ваших послуг.

— Можемо все спростити, — сказав Кан. — Укладімо пакт. Ви розстріляєте першого з вашого списку, а я — решту. Домовилися?

Танненбаум знову ковтнув слину. Ґрефенгайм і Равік глянули на нього.

— Я про те, — різко продовжував Кан, — що ви застрелите першого з цього списку власними руками. Не через комітет, за яким можна сховатися. То як, домовилися?

Танненбаум промовчав.

— Ваше щастя, що ви мовчите, — зауважив Кан. — Якби сказали «домовилися», я б вам дав ляпаса. Ви навіть гадки не маєте, як я ненавиджу ці кровожерні салонні балачки. Ліпше знімайтеся в кіно. А з таких списків — ніколи нічого не вийде.

Кан пішов у спальню до Бетті.

— Манери, як у нациста, — пробурмотів Танненбаум.

Разом з Ґрефенгаймом я вийшов від Бетті. Зараз лікар жив у нью-йоркській лікарні, де працював асистентом, не мав права самостійно приймати пацієнтів, зате отримував шістдесят доларів зарплати і безкоштовне харчування.

— Зайдете до мене? — запропонував він.

Я пішов. На вулиці було людно, вечір теплий і не такий задушний, як завжди.

— Що з Бетті? — запитав я. — Чи ви не можете мені сказати?

— Запитайте у Равіка.

— Він скаже мені запитати у вас.

Ґрефенгайм не наважувався нічого сказати.

— Ви її розрізали, а потім знову зашили, так? — не вгавав я.

Ґрефенгайм далі мовчав.

— А раніше її вже оперували?

— Так, — відповів він.

Я більше не розпитував.

— Бідна Бетті, — сказав я. — Скільки їй ще залишилося?

— Цього ніхто не знає. Деколи хвороба розвивається швидко, а деколи — повільно.

Ми прийшли в лікарню. Ґрефенгайм провів мене до своєї кімнати. Вона була маленька і просто умебльована, але там був великий акваріум з підігрітою водою.

— Єдина екстравагантна річ, — сказав він, — яку я собі дозволив, коли Кан приніс мені гроші. У Берліні в мене вся приймальня була заставлена акваріумами. Я розводив декоративних рибок. —

Він винувато глянув на мене короткозорими очима: — У кожного своє хобі.

— Після війни ви хочете вернутися до Берліна? — запитав я.

— Так. Моя дружина досі там.

— Ви щось про неї чули, відколи тут?

— Ми домовилися нічого одне одному не писати. Бо гестапо перевіряло всю пошту. Сподіваюся, вона втекла з Берліна. Як думаєте, її не кинули за ґрати?

— Ні. Нащо її кидати за ґрати?

— Думаєте, вони ставлять такі запитання?

— Думаю, так. Німці — бюрократи, навіть коли чинять злочини. Вважають, що таким чином ці дії стають правомірними.

— Важко чекати так довго, — сказав Ґрефенгайм, взявши скляну трубочку, щоб очистити акваріум від мулу, не скаламутивши води. — Думаєте, її випустили з Берліна? Кудись у Центральну Німеччину?

— Можливо.

Я усвідомив усю іронію ситуації — Ґрефенгайм обманював Бетті, а я мав обманювати Ґрефенгайма.

— Найгірше, що ми нічого не можемо вдіяти! — зронив Ґрефенгайм.

— Ми тільки глядачі, це правда, — відповів я. — Прокляті глядачі, яким можна позаздрити, бо їм не дозволяють брати участі у цьому хаосі. Саме це й робить наше існування тут таким примарним і непристойним. Там борються, зокрема і за нас, але не хочуть бачити нас у своїх лавах. А якщо декому і дозволяють, то лише вживши всіх заходів обережності і тільки десь далеко на периферії.

— У Франції можна було записатися в Іноземний легіон, — зауважив Ґрефенгайм, відклавши скляну трубочку.

— Ви записалися?

— Ні.

— Не хотілося стріляти в німців, правда ж?

— Я взагалі не хотів ні в кого стріляти.

Я стенув плечима:

— Інколи не залишається іншого вибору. Доводиться у когось стріляти.

— Хіба що в себе.

— Дурниці. Багато хто з нас не хотів стріляти в німців. Ми знали, на фронті немає тих, кого б ми справді хотіли застрелити. На фронт посилають сумирне, слухняне гарматне м'ясо.

Ґрефенгайм кивнув.

— Нам не довіряють. Ні нашому обуренню, ні нашій ненависті. Це так само, як із Танненбаумом, він складає списки, але ніколи б не вистрілив. Приблизно так, правда?

— Приблизно так. Навіть Кана не хотіли брати. Думаю, слушне рішення.

По довгих коридорах, освітлених білими лампами я пішов до виходу. Повертався у своє примарне існування; мені здавалося, наче я живу на магічному двовимірному острові в епіцентрі бурі. Тут усе було інакше, ніж у Європі, де третій вимір замінила боротьба з бюрократією, з органами влади та жандармами, боротьба за дозволи на перебування та нелегальну роботу, з митниками і полісменами, тобто боротьба за виживання в чистому вигляді. А тут ми раптом опинилися у мертвому штилі — у цілковитій тиші, переповненій газетними заголовками та новинами по радіо — тільки вони нагадували нам про війну, яка вирувала десь далеко, на іншому континенті, відділеному від нас цілим океаном. То була війна лише в медіа-форматі: жоден ворожий літак не з'явився в американському небі, жодна бомба не впала на американську землю, жодна кулеметна черга не прорізала американське повітря. Я йшов, а в моїй кишені лежало повідомлення, що мій дозвіл на перебування продовжили ще на три місяці, я був «Enemy alien» — ворожий іноземець, але не такий «ворожий», щоб його кидати за ґрати. І тепер я йшов цим містом, обвіяним усіма вітрами — іскра життя, що ніяк не згасала, чужинець, який дихав на повні груди і тихенько насвистував, шматок життя з чужим прізвищем Росс.

— Квартира! — вигукнув я. — Лампи! Меблі! Ліжко! Кохана! Електрогриль для смаження м'яса! Чарка горілки! Усе це є навіть у цьому жалюгідному житті, на яке я проклятий. Ні до чого не звикаєш і це — прекрасно. Усім насолоджуєшся, наче вперше! І щоразу тебе пробирає аж до кісток! До самісіньких кісток, до спинного мозку, аж до сірої речовини, що оточує головний мозок. Дай на тебе глянути! Я обожнюю тебе за сам лише факт існування. За те, що ми живемо в один і той же час. А вже потім — за все решту. Я — Робінзон, який знову і знову знаходить свого П'ятницю! Сліди на піску. Відбитки ніг. І завжди для мене — ти найперша людина у цьому світі. Знову і знову. Тільки ти і є світлою стороною мого проклятого життя.

— Скільки ти випив? — запитала Наташа.

— Ні краплі. Тільки тугу і каву. Більш нічого.

— Тобі сумно?

— Коли живеш так, як я, сумуєш недовго. Різко повертаєшся, як людина уві сні, і сум стає лиш тлом, на якому чіткіше проступає життя. Сум, наче камінь, опускається на дно, зате підіймається рівень води життя. Те, що я тобі зараз кажу, далеко не істина. Але я хочу, щоб це було істиною. Хоча в моїх словах таки є частка правди. Інакше — ми просто б зношували, виснажували наше життя, наче шматок оксамиту між двох британів.

— Добре, що ти не сумуєш, — сказала Наташа. — А причини мені байдужі. Усе, що має якусь причину, відразу стає підозрілим.

— Підозріло й те, що я тебе обожнюю?

Вона розсміялася:

— Це мене лякає. Хто такий швидкий на високі почуття, мусить щось приховувати.

Я спантеличено глянув на неї. Чому ти так кажеш?

— Просто.

— Ти справді так думаєш?

— А чом би й ні? Хіба ж ти не Робінзон, який знову і знову мусить переконувати себе, що бачив сліди на піску?

Я не відповів. Її слова зачепили мене глибше, ніж я очікував. Невже там, де я уявив собі тверду землю, був лиш сипучий пісок, у який я провалюся, не ступивши й кроку? Невже я так перебільшував міцність наших стосунків, що аж сам повірив у них?

— Не знаю, — відповів я, намагаючись відігнати неприємні думки. — Знаю одне: досі я не мав права ні до чого звикати. Кажуть, пережиті нещастя треба сприймати як пригоди. У цьому я теж не переконаний. У чому взагалі можна бути впевненим?

— Справді, у чому можна бути впевненим?

Я розсміявся:

— У чарці горілки в моїй руці, у шматку м'яса на грилі і, сподіваюся, у нас двох цієї миті. Я все одно тебе обожнюю, хоч це тобі й здається підозрілим. Що швидше почнеш обожнювати, то краще.

— Твоя правда. І цього не потрібно доводити, так? Головне, що ми це відчуваємо.

— Так і є. І знову ж таки, що швидше почнеш відчувати, то ліпше.

— А з чого почнемо ми?

— З цієї кімнати! З цих ламп! З цього ліжка! Навіть, якщо вони не наші. Та й, зрештою, що належить людині? Та й на скільки часу? Усе позичене чи поцуплене, у цьому житті все і всі весь час крадуть.

Вона обернулася:

— Самих себе ми теж обкрадаємо?

— Так, і самих себе.

— Чому ж тоді кожен із нас не впадає у безмежний розпач і не вішається на найближчій гілляці?

— Це ніколи не пізно. До того ж у значно естетичніший спосіб.

— Здогадуюся, про що ти. — Вона обійшла стіл. — Хіба у нас нема чого святкувати?

— Що саме?

— Що тобі дозволили ще на три місяці залишитися в Америці.

— Точно.

— А щоб ти робив, якби тобі не продовжили дозвіл?

— Я б спробував отримати дозвіл на в'їзд до Мексики.

— Чому до Мексики?

— Бо там гуманний уряд. Він прийняв уже біженців з Іспанії.

— Комуністів?

— Людей. Словом «комуніст» тепер розкидаються направо і наліво, достоту як Гітлер. Для нього всі, хто проти нього, відразу перетворюються на комуністів. Кожен диктатор, який приходить до влади, починає спрощувати всі поняття.

— Облишмо політику. А ти зміг би з Мексики повернутися до Америки?

— Тільки з документами. За умови, якщо мене звідси не вишлють. Ти вже закінчила допит?

— Ще ні. Чому вони дозволили тобі тут залишитися?

Я розсміявся:

— Усе дуже заплутано. Якби Америка не воювала з Німеччиною, мене сюди взагалі не впустили б, або повторно вислали. А оскільки вони воюють, мені це на користь. Така ось іронія долі в часі суспільних потрясінь. Інакше безліч людей із долею, схожою на мою, давно б уже загинули.

Вона сіла біля мене:

— Мені здається, ти належиш до людей, яких дуже важко збагнути.

— На жаль.

— І в мене похмуре відчуття, що ти цим насолоджуєшся.

Я похитав головою:

— Ні, люба. Я лише прикидаюся.

— Ти дуже вправно прикидаєшся.

— Так само, як Кан? Емігранти бувають активні й пасивні. Ми з Каном хочемо бути активними. Такими ми були і в Франції. Ми були змушені поводитися саме так. Замість того, щоб оплакувати свою

долю, намагалися за будь-якої нагоди сприймати життя як пригоду. І пригоди в нас були досить таки відчайдушні.

Пізно ввечері ми ще вийшли погуляти. Перед тим я довго сидів біля вікна і міркував. Небо було всіяне зорями, вітер літав понад низькими будинками вздовж п'ятдесят п'ятої і п'ятдесят шостої вулиць; здавалося, він штурмом хоче взяти хмарочоси, що наче мовчазні вежі, стояли між зеленими і червоними спалахами світлофорів. Я відчинив вікно і висунув голову на вулицю.

— Похолоднішало. Вперше за стільки тижнів! Можна дихати на повні груди!

Наташа підійшла до мене.

— Скоро осінь, — сказала вона.

— Слава Богу!

— Слава Богу? Ніколи не підганяй час!

Я розсміявся:

— Ти говориш, як вісімдесятилітня бабуся.

— Ніколи не можна підганяти час. А ти це робиш. Я точно знаю.

— Більше не роблю, — збрехав я.

— Куди ти так поспішаєш? Хочеш повернутися?

— Але ж я по-справжньому тут іще навіть не був. Чому я мав би думати про повернення?

— Не знаю, але ти тільки про нього й думаєш і ні про що інше.

Я похитав головою.

— Я не думаю далі завтрашнього дня. Настане осінь, потім зима і літо, і знову осінь, а ми сміятимемося і будемо разом.

Вона притулилася до мене.

— Не покидай мене! Я не можу бути сама. Я не героїня. В мене не героїчний характер.

— Серед тевтонців я бачив мільйони жінок із героїчним характером. Це їхня національна риса... Геройство компенсує їм відсутність шарму. А часто і секс. Аж нудить від них. А зараз ходімо надвір, без жодних зітхань і ридань, насолоджуймося першим вечором бабиного літа.

— Ходімо.

На порожньому ліфті ми спустилися вниз. Балет голубих закінчився. Пора пуделів теж. Вітер, наче мисливський пес, обнюхував аптеку Едварда на розі.

— Літо минуло, — зауважив Нік із газетного кіоску.

— То й добре, — відповіла Наташа.

— Не радій завчасно, — докинув я. — Воно повернеться.

— Ніщо ніколи не повертається, — оголосив Нік. — Тільки біда і той гидотний пудель Рене, який обдзюрює обкладинки «Вог» та «Есквайра», якщо я не допильную. Хочете «Ньюс»?

— Ми потім її купимо.

Такі безневинні балачки завжди мене бентежили. Це було хвилювання людини, якій не треба більше ховатися. Спокійні, звичні кожному обивателю, вечірні прогулянки були для мене пригодою; вони були безпечні, а безпека ніколи не належала до моїх буднів. Я вже майже став повноцінною людиною, яку хоч і терпіли, але не цькували. В американському розвитку я вже досягнув двох третин свого європейського «я». Я не володів англійською досконало, але досить вільно послуговувався своїм скупив словниковим запасом. У мовному сенсі вже просунувся до рівня чотирнадцятирічного підлітка. Багато американців знають слів не більше за мене. Але на відміну від мене, вони не затинаються.

— Може, зробимо велике коло? — запитав я.

Наташа кивнула.

— Я хочу так багато світла, як це тільки можливо у цьому напівтемному місті! Дні вже коротшають.

Ми пішли вгору по П'ятій авеню, повз готель «Черрі Незерленд» аж до Центрального парку. Крізь вуличний гамір до нас долинав левиний рик зі звіринцю. Ми зупинилися біля антикварної галереї «В'єй Русі», щоб поглянути на ікони та великодні яйця з оніксу та золота, які Фаберже колись створював для царської сім'ї. Російські емігранти, ці аристократи серед біженців, ще й досі їх тут продавали. Це ніколи не припинялося, так само, як і донські козаки ніколи не переставали давати концерти і геть не старіли, немов герої дитячих коміксів.

— Там уже починається осінь, — Наташа вказала на Центральний парк. — Повертаймося назад, до «Ван Кліф і Арпельс».

Ми йшли повз вітрини, на яких виставили осінній модний одяг.

— Для мене всі ці речі вже в далекому минулому, — сказала Наташа. — Ми фотографували їх іще в червні. Я завжди живу на одну пору року вперед. Завтра ми фотографуватимемо шуби. Можливо, тому в мене таке відчуття, що життя минає швидше. Поки всі ще тішаться літом, у моїй крові вже тече осінь.

Я зупинився і поцілував її:

— Як ми говоримо! Наче персонажі творів Тургенєва чи Флобера. З дев'ятнадцятого століття. А тепер у тебе в крові вже зима — з хуртовинами, шубами та камінами. О, ти, провісниче пір року.

— А що тече в тебе в крові?

— У мене? Не знаю. Мабуть, спогади про руїни та насильство. Американської осені та зими я ще не бачив. Знаю цю країну тільки навесні і влітку. Я й гадки не маю, які вони — засніжені хмарочоси.

Ми дійшли до Сорок другої вулиці, а потім вернулися назад по Другій авеню.

— Ти залишишся зі мною на ніч? — запитала Наташа.

— А можна?

— Звісно. У мене ж є твоя зубна щітка та білизна. Піжами тобі не треба. А поголитися зможеш моєю бритвою. Не хочу сьогодні спати сама. Здійметься ще сильніший вітер. І якщо я від нього прокинуся, хочу, щоб ти лежав поруч і втішав мене. Нині хочу бути неймовірно сентиментальною, хочу, щоб мене заспокоювали і вмовляли, хочу знову і знову з тобою засинати в передчутті осені, а потім про неї забувати і вкотре відчувати заново.

— Я залишуся.

— Добре. Ми ляжемо в ліжко і відчуватимемо одне одного. Дивитимемося на наші обличчя у дзеркалі навпроти і слухатимемо, як лютує вітер. Коли він завиватиме дужче, в наших очах промайне страх і вони потемнішають. Тоді ти притиснеш мене ще міцніше і почнеш розповідати про Флоренцію, Париж, Венецію і про всі ті міста, в яких ми ніколи не будемо разом.

— Я ніколи не був у Венеції і Флоренції.

— Ти все одно можеш розповідати про них так, наче ти там бував. А я, мабуть, розплачуся і стану страшненька. Я дуже не красива, коли заплакана. Але ти мені це пробачиш, як і мою сентиментальність.

— Добре.

— То йди сюди і скажи, що ти кохатимеш мене вічно і ми ніколи не постаріємо.

22

— У мене для вас цікава новина, — сказав Сильверс. — Ми їдемо завойовувати Голлівуд. Що на це скажете?

— Як актори?

— Як продавці картин. Я отримав звідти багато запрошень і вирішив фахово опрацювати цю територію.

— Зі мною?

— З вами, — великодушно підтвердив Сильверс. — Ви добре працюєте і зможете мені допомогти.

— Коли?

— Приблизно через два тижні. Отже, в нас іще достатньо часу, щоб підготуватися.

— Надовго? — запитав я.

— Тижнів на два. А, можливо, й на довше. Лос-Анджелес — незаймана земля. Встелена золотом.

— Золотом?

— Так, тисячодоларовими купюрами. Не ставте таких дурних запитань. Будь-хто на вашому місці вже б танцював з радості. Чи ви не хочете їхати? Тоді мені треба шукати іншого супутника.

— А мене звільните?

Сильверс розлютився.

— Що це з вами таке? Звісно, що звільню. А як інакше? Але чому б вам не поїхати зі мною?

Сильверс зацікавлено подивився на мене.

— Чи ви думаєте, що у вас недостатньо багатий гардероб? Можу дати вам аванс.

— На одяг, який я носитиму в робочий час? Так би мовити, на спецодяг? І за який ви потім вирахуєте з моєї зарплати? Містере Сильверс, мені так невигідно!

Він розреготався. Нарешті він знову був у своїй стихії.

— Ви так думаєте?

Я кивнув. Хотів виграти час. Мені не було байдуже, покидати Нью-Йорк чи ні. Я нікого не знав у Каліфорнії, а перебувати винятково у товаристві Сильверса — це, як на мене, була доволі нудна перспектива. Я його вже цілком вивчив. Зрештою, це було не складно, особливо якщо ти не палкий шанувальник хитрощів. Нема нічого нуднішого за людину, яка весь час вдає та бреше. Таке недовго витерпиш. Я з жахом уявляв нескінченні вечори у вестибюлі готелю, де я, кинутий на поталу Сильверсу без жодного права на приватне життя.

— Де ми житимемо? — запитав я.

— Я в готелі «Беверлі-Гіллз», а ви — у «Садах Аллаха».

Мені вже стало цікавіше:

— Хороша назва. Нагадує мені Рудольфа Валентино. То ми житимемо в різних готелях?

— Дорого. А я чув, що «Сади Аллаха» — дуже непоганий готель. До того ж — за крок від «Беверлі-Гіллз.

— А як буде з рахунками? За готель, за їжу?

— Фіксуватимете всі ваші витрати.

— Себто я повинен буду харчуватися винятково в готелі?

Сильверс махнув рукою.

— З вами неможливо спілкуватися! Робіть, що хочете. Ще якісь запитання?

— Так, — сказав я. — Хочу, щоб ви збільшили мені платню. Тоді я зможу купити собі новий костюм.

— На скільки?

— На сто доларів на місяць.

Сильверс підскочив:

— Виключено! Ви, схоже, зібралися замовити собі костюм в ательє «Кніц»! В Америці купують готові речі. І що не так із вашим костюмом? Він іще досить непоганий.

— Не досить як на людину, яка працює у вас! Можливо, мені навіть смокінг доведеться придбати.

— Ми їдемо в Голлівуд не для того, щоб танцювати і ходити по балах.

— Хтозна! Можливо, це не така вже й погана ідея. У нічних клубах розтопити серця мільйонерів значно легше. Ми ж хочемо підловити їх за допомогою випробуваного прийому — купивши у нас картини, вони просунуться вгору суспільною драбиною.

Сильверс сердито глянув на мене.

— Це таємниці бізнесу! Про них ніколи не говорять. І повірте мені: Голлівудських мільйонерів аж розпирає від самовпевненості. Вони вважають себе носіями культури. Отже, домовилися: я даю вам двадцять доларів надбавки.

— Сто, — не здавався я.

— Не забувайте, ви працюєте тут нелегально. Я ризикую через вас!

— Вже не ризикуєте!

Я глянув на картину Моне, яка висіла навпроти мене. На ній було зображене макове поле, яким ішла жінка в білому; картину датували приблизно 1889 роком, але здавалося, що такий спокій міг існувати лише в значно давніші часи.

— Я отримав дозвіл на перебування. Ще на три місяці, а потім його знову автоматично продовжать.

Сильверс прикусив губу.

— То й що? — запитав він.

— Тепер я маю право працювати, — я збрехав, але зараз це не було аж так важливо.

— Ви хочете сказати, що збираєтеся змінити місце роботи?

— Ні, звісно. Навіщо? У Вільденштайна мені б довелося цілими днями стояти в галереї біля картин. У вас мені подобається більше.

Я побачив, що Сильверс рахує. Він підраховував, скільки коштує все те, що я про нього знаю — для нього і для Вільденштайна. Напевно, у цей момент він шкодував, що втаємничив мене у стільки хитрих фокусів.

— Урахуйте й те, що з вашої ласки я весь час порушую професійну етику, — додав я. — Ви змушуєте мене шахраювати. Скажімо, позавчора я грав роль колишнього асистента «Лувру» перед техаським мільйонером. Мої знання іноземних мов теж чогось варті.

Ми сторгувалися на сімдесяти п'яти доларах, хоч я не розраховував отримати більше тридцяти. Про смокінг я вже не згадував і навіть не думав його зараз купувати. У Каліфорнії я знову зміг би використати його, щоб витягти ще одну одноразову надбавку від Сильверса, якби він, звісно, захотів, щоб я супроводжував його як асистент з Лувру.

Я пішов до Фризлендера, щоб віддати йому перші сто доларів боргу, які він позичив мені на адвоката.

— Сідайте, — сказав він, недбало засунувши гроші в чорний гаманець із крокодилячої шкіри. — Ви вже вечеряли?

— Ні, — не вагаючись відповів я: у Фризлендера завжди смачно годували.

— Тоді залишайтеся, — відповів він рішуче. — Ще прийдуть четверо-п'ятеро людей. Не знаю хто саме. Спитайте у моєї дружини. Хочете віскі?

Отримавши громадянство, Фризлендер пив тільки віскі. Я вважав, мусило бути все навпаки: спершу він мав пити тільки віскі, щоб показати своє щире бажання стати справжнім американцем, а потім знову повернутися до абрикосової та кминової горілки. Але Фризлендер був особливий. Ще до отримання громадянства він лепетав незрозумілою англійською з сильним угорським акцентом і наполягав, щоб уся його сім'я спілкувалася вдома лише англійською; злі язики пасталакали, він наполягав на цьому навіть у ліжку. Довести цього, звісно ж, не міг ніхто. Але через кілька днів після отримання громадянства у будинку Фризлендерів знову заговорили вавилонською — суржиком із німецько-англійсько-угорських слів та ідишу.

— Моя дружина тримає абрикосівку під замком, — пояснив Фризлендер. — Ми її бережемо, бо тут неможливо роздобути жодної пляшки. Тому ми мусимо її ховати, інакше кухарка відразу видудлить. Так у неї виражається туга за батьківщиною. Ви теж тужите?

— За чим?

— За Німеччиною.

— Ні. Я ж не єврей.

Фризлендер зареготав:

— У цьому щось є.

— Це чистісінька правда, — сказав я, подумавши про Бетті Штайн. — Євреї завжди були найсентиментальнішими патріотами.

— А знаєте чому? Бо до 1933 року євреям жилося в Німеччині дуже добре. Останній кайзер роздавав їм дворянські титули і дозволяв їм бувати при дворі. У нього були єврейські друзі, а коханою кронпринца була єврейка.

— За його правління ви, напевно, отримали б титул барона, — сказав я.

Фризлендер провів рукою по волоссю:

— Tempi passati!

На мить він замислився: згадував давні добрі часи. Мені стало соромно за своє нахабство, але він навіть нічого не зауважив. Його заполонили спогади, у жилах заструмеліла консервативна кров колишнього власника вілли на Тиргартенштрасе.

— Ви тоді ще були дитиною, — мовив він. — Добре, дорогий мій юний друже! А тепер ідіть до дам.

«Дамами» виявилися Танненбаум і, на мій подив, хірург Равік.

— А двійнята вже пішли? — запитав я у Танненбаума. — Ви знову ляснули по дупі не ту сестру?

— Не меліть дурниць! До речі, як ви думаєте, вони схожі лише обличчями, чи й...

— Ясна річ.

— Ви маєте на увазі, темпераментом?

— Щодо цього є дві теорії.

— Ідіть під три чорти! Докторе Равік, а яка ваша думка?

— Ніяка.

— Щоб так відповісти, не обов'язково бути лікарем, — ображено зауважив Танненбаум.

— Саме так, — спокійно відповів Равік.

Зайшла місіс Фризлендер, у сукні в стилі ампір, з високим поясом, така собі огрядна мадам де Сталь. На її руці забрязкотів браслет із сапфірами завбільшки з горіх.

— Напої, джентльмени!

Ми з Равіком узяли горілку; Танненбаум, попри наше обурення, жовтий шартрез.

— До оселедця? — здивовано запитав Равік.

— До двійняток, — ображено відповів Танненбаум. — Хто не знає одного, не має права говорити про інше.

— Браво, Танненбауме, — вигукнув я. — Я й не знав, що ви — сюрреаліст.

Прийшов Фризлендер, а з ним і двійнята, Кармен та решта гостей. Сестри були жваві, як ртуть; Кармен, загонута у все чорне, мала трагічний вигляд, не зважаючи на те, що саме жувала шоколадку з горіхами. Мені стало цікаво, чи після шоколадки вона їстиме ще й оселедець. Саме так вона й зробила. Її шлунок був незворушний, як і її мозок.

— За два тижні вирушаю у Голлівуд, — оголосив Танненбаум, поки гостям накладали гуляш.

Метнувши погляд на двійнят, він надувся, мов індик.

— У якій ролі? — поцікавився Фризлендер.

— Як актор, у якій же іще?

Я нашорошив вуха. Про Голлівуд він говорив занадто часто, тому я не дуже йому вірив. Щоправда, одного разу він уже там побував — зіграв маленьку роль біженця в антифашистському фільмі.

— Кого ви гратимете? — запитав я.

— Буффало Білла, — зронив хтось.

— Есесівського группенфюрера.

— Що?

— Ви ж єврей! — здивувалася місіс Фризлендер.

— То й що?

— З прізвищем Танненбаум?

— Мій творчий псевдонім — Гордон Т. Кроу. Літера Т — замість Танненбаума.

Усі недовірливо глянули на нього. Щоправда, емігранти часто грали нацистів — практичні голлівудські уми всіх європейців міряли однією міркою і їм було байдуже, хто вони — друзі чи вороги, адже вони все одно краще підходили на ці ролі, ніж корінні американці.

— Есесівського группенфюрера? — перепитав Фризлендер. — Це ж у них майже як генерал!

Танненбаум кивнув.

— А може, штурмбаннфюрера? — запитав я.

— Группенфюрера! А чом би й ні? В американській армії теж є генерали-євреї. Можливо, мого персонажа навіть підвищать у ранзі і тоді він стане обергенералом.

— А ви хоч трохи розумієтеся на військових званнях?

— Нащо це мені? У мене є роль. Звісно ж, цей персонаж — справжнє чудовисько. Я б ніколи не погодився грати симпатичного группенфюрера.

— Группенфюрер! — видихнула міміс Фризлендер. — А я думала, таку важливу птицю мав би грати сам Гері Купер!

— Американці відмовляються від таких ролей, — пояснив маленький Везель, суперник Танненбаума. — Це псує їхню репутацію. Вони хочуть подобатися публіці. Тому такі ролі вони віддають емігрантам. А ті змушені грати нацистів, щоб не вмерти з голоду.

— Мистецтво — це мистецтво, — бундючно пояснив Танненбаум. — Хіба ви не погодилися б зіграти Распутіна, Чингісхана чи Івана Грозного?

— Це головна роль? — запитав я.

— Ні, — втрутився Везель. — Як така роль може бути головною? Головну роль грає симпатичний американець із благочестивою американкою. Як завжди!

— Не сваріться! — закликав Фризлендер. — Краще допомагайте один одному. Що на десерт?

— Сливовий пиріг і торт «Захер».

Як завжди у Фризлендерів, для усіх гостей приготували додому миски з їжею. Равік відмовився. Танненбаум і Везель попросили ще по одній порції торта. Кухарка, якій я нишком тицьнув два долари, дала мені зручний луджений банячок із мідними ручками, а для торта — розмальовану картонну коробку. Двійнята отримали подвійну порцію. Кармен відмовилася, вона була надто лінива, щоб щось нести.

Ми попрощалися, як бідні родичі.

— Як мені розлучити цих дівчат? — тихо запитав мене группенфюрер Танненбаум. — Вони їдять удвох, живуть удвох і навіть сплять удвох!

— Як на мене, це не так уже й складно, — відповів я. — Було б гірше, якби вони були справжні сіамські близнюки.

Того вечора Наташа пішла до фотографа. Вона дала мені ключ від квартири, щоб я там на неї зачекав. Я піднявся наверх із гуляшем і тортом. Тоді ще раз спустився на Другу авеню, щоб купити пива.

Коли я відімкнув двері і зайшов до порожньої квартири, у мене виникло дивне відчуття. Я ніяк не міг пригадати, чи робив колись щось подібне. Я завжди заходив або в готельний номер, або йшов до когось у гості. А тепер мені здалося, що я повернувся додому, у власне помешкання. Коли я відчиняв двері, мене охопив щемливий трепет. Здавалося, наче щось здалеку покликало мене, нагадавши про бать-

ківський дім, що я давно вже його не згадував. Квартира дихнула на мене прохолодою, я почув гудіння кондиціонера біля вікна і холодильника в кухні. Ці звуки здавалися дружніми духами, що охороняють квартиру. Ввімкнув світло, пиво поставив у холодильник, а гуляш на плиту, на маленький вогонь, щоб розігріти. Потім знову вимкнув світло і відчинив вікно. Гаряче повітря потоком хлинуло в кімнату, нестримне та жадібне. Від маленького синього вогника на плиті поширювалося слабке таємниче світло. Я налаштував радіо на станцію з класичною музикою, без реклами. Грали прелюдії Дебюссі. Я сів у крісло біля вікна і глянув на місто. Розслабився і насолоджувався спокоєм. Я вперше чекав на Наташу. Ще не розповів їй, що мені доведеться поїхати з Сильверсом до Каліфорнії.

Вона прийшла приблизно через годину. Я почув, як у замку провернувся ключ. На секунду подумав, що несподівано прийшов власник квартири, але потім упізнав Наташині кроки.

— Ти тут, Роберте? Чому ти сидиш у темряві?

Вона кинула валізку з речами в кімнату.

— Я брудна і дуже голодна. З чого мені почати?

— З купання. А тим часом я накладу тобі тарілку гуляшу по-сегедському. Він уже гарячий, стоїть на плиті. До гуляшу є малосольні огірки, а на десерт — торт «Захер».

— Ти знову був у тої казкової кухарки?

— Так. І приніс купу їжі, як ворона для своїх пташенят. Нам два-три дні не потрібно буде нічого купувати.

Наташа вже знімала з себе одяг. Вода у ванні парувала і пахла гвоздиками від «Мері Чесс». Я приніс гуляш. На мить у світі знову запанував мир і спокій.

— Сьогодні тебе знову фотографували як імператрицю Євгенію з діадемою від «Ван Кліф і Арпельс»? — запитав я, поки вона насолоджувалася запахом гуляшу.

— Ні. Я була Анною Кареніною. Закутана в шубу по саму шию, чекала на петербурзькому чи московському вокзалі на свою долю в особі Вронського. Я аж злякалася, коли вийшла на вулицю, а там не було снігу.

— Ти схожа на Анну Кареніну.

— Досі?

— Узагалі.

Вона розсміялася.

— Кожен уявляє собі Анну Кареніну по-своєму. Боюся, вона була значно товстіша за теперішніх жінок. Було так заведено.

У дев'ятнадцятому столітті полюбляли рубенсівські форми, довгі тверді корсети на китовому вусі та сукні аж до підлоги. Епоха ванн щойно лише починалася. А що ти робив тут без мене? Читав газети?

— Навпаки! Намагався не думати ні про газетні заголовки, ні про передовиці.

— Чому?

— Бо все одно нічим не можу зарадити.

— Тільки одиниці можуть. Не враховуючи солдатів.

— Так, — погодився я. — Не враховуючи солдатів.

Наташа віддала мені тарілку.

— Ти теж хотів би стати солдатом?

— Ні. Це нічого не змінило б.

Якусь мить вона невідривно дивилася на мене.

— Роберте, ти сильно тужиш?

— Я б ніколи в цьому не зізнався. Та й що це таке — туга? Надто коли стільки людей гине.

Вона похитала головою.

— Що ти взагалі хочеш, Роберте?

Я здивовано глянув на неї.

— Що я хочу? — перепитав я, щоб виграти час. — Ти про що?

— У майбутньому. Що ти хочеш робити? Заради чого ти живеш?

— Ходімо, — сказав я. — Це не розмови для ванної. Вилазь уже!

Вона підвелася.

— Але справді, заради чого ти живеш? — не вгавала вона.

— Та хто таке взагалі знає? От ти знаєш?

— Мені не потрібно цього знати. Я — відблиск світла. Але ти!

— Ти — відблиск світла?

— Не уникай відповіді. Що ти хочеш? Заради чого живеш?

— Я вже відчуваю, як мене огортають важкі крила міщанства. Та хто таке взагалі знає? А навіть якщо й знає, це відразу перетворюється на брехню. Я подорожую без зайвої ноші, оце й усе, тимчасово.

— Ти не знаєш.

— Не знаю, — відповів я. — Я справді не знаю це так, як знає банкір чи священик. І я ніколи не знатиму, — я поцілував її вологі плечі. — Я геть не звик до такого. Дуже довго виживання було єдиною метою мого життя і це було так важко, що в мене на будь-що інше просто не залишалося сили. Така відповідь тебе влаштовує?

— Це все неправда і ти це знаєш. Ти просто не хочеш мені зізнатися. Може, й самому собі не хочеш. Я чула, як ти кричав.

— Що?

Вона кивнула.

— Уві сні.

— І що саме я кричав?

— Не знаю. Я ж теж спала і прокинулася від твого крику.

Я полегшено зітхнув.

— Кошмари переслідують усіх.

Вона нічого не відповіла.

— Я ж узагалі нічого про тебе не знаю, — сказала перегодом.

— Ти знаєш забагато! І це заважає коханню! — Я обійняв її і почав поволі витягати з ванни. — Ходімо краще поглянемо, що смаченького передала нам кухарка. У тебе найгарніші на світі коліна!

— Не напускай туману мені в очі.

— Нащо це мені здалося? Ми з тобою навіть уклали пакт. Ти нещодавно сама нагадала мені про нього.

— Ах, цей пакт! Це ж була просто відмовка! Ми обоє хотіли щось забути. Тобі вже вилетіло з голови?

Мені здалося, наче моє серце зайшлося холодом. Не так сильно, як я очікував, — але у грудях стало зимно, наче мою душу вхопила примарна рука. Це тривало лише мить, але всередині не теплішало. Холод відступав дуже повільно.

— Мені нема чого забувати, — сказав я. — Я збрехав.

— Я не мала запитувати тебе про такі дурниці, — сказала вона. — Не знаю, що на мене найшло. Можливо, причина в тому, що я цілий вечір грала Анну Кареніну, загорнута в шубу, і мені здавалося, наче я їду на трійці коней крізь безмежні сніги, все оповите романтикою і сентиментальністю часу, якого ми ніколи не знали. А можливо, це все через осінь, яку я взяла ближче до серця, ніж ти. Восени розриваються і втрачають силу всі пакти. Людина хоче... А й справді, чого ж людина хоче?

— Кохання, — сказав я, глянувши на неї.

Наташа сиділа на ліжку, погляд розгублено блукав по кімнаті, її охопили ніжність і жалощі до самої себе, і вона не знала, як їх подолати.

— Кохання, яке не зникає.

Я кивнув:

— Кохання перед запаленим каміном, у світлі ламп, з нічними поривами вітру, з шелестом опалого листя, з упевненістю, що ти нічого не втратиш.

Наташа потягнулася.

— Я знову зголодніла. Гуляш іще є?

— На цілу роту вистарчить. Ти справді після торту «Захер» їстимеш гуляш по-сегедському?

— Сьогодні ввечері я здатна на все. Залишишся сьогодні на ніч?

— Так.

— Добре. Тоді я більше не мучитиму тебе своїми нездійсненними осінніми мріями. Вони передчасні. Здається, в нас закінчилося пиво. Так?

— Ні, є. Я приніс.

— Поїмо в ліжку?

— Добре. Від гуляшу плям не буде.

Вона розсміялася:

— Я їстиму охайно. Якби ти мав вибір, що хотів би зараз робити?

23

Той сон приснився мені знову більш, ніж через тиждень. Я чекав на нього швидше і вже майже повірив, що ніколи його не побачу. В мені зажевріла слабка й обережна надія: може, він вже назавжди канув у небуття. Щоб його позбутися, я зробив усе, що міг; коли мене знову охопило відчуття — наче мені перейняло подих і я сторчма лечу в прірву, — відчуття, яке виникає у людей під час землетрусу, я все одно квапливо і гарячково переконував себе, що то лише спогади.

Але я помилився. То був той таки липкий, тягучий, чорний сон, що й завжди, навіть іще страшніший, і мені було так само важко його позбутися. Дуже повільно я усвідомив, що це не реальність, а лише сон. Спершу я опинився у підвалі брюссельського музею, у цілковитій темряві і затхлим повітрям; мені здалося, що кам'яні брили згори і з боків сунуть на мене, щоб задушити. А потім, коли я так і не прокинувшись, судомно хапав повітря і з криком зірвався на ноги, мене почала засмоктувати в'язка трясовина; здалося, мене переслідують, бо я наважився перейти кордон і опинився у Шварцвальді, де за мною гналися есесівські собаки на чолі з чоловіком, що його обличчя я не міг згадувати, не здригнувшись аж до самих кісток. Вони мене впіймали, і я знову потрапив до приміщення, де стояли печі крематорію; беззахисний, відданий на поталу тим монстрам, я не міг дихати, бо мене, непритомного, саме зняли з гаку на стіні; поки на моє місце чіпляли іншого, решта жертв руками та зв'язаними ногами дряпали стіни, а кати укладали парі — хто витримає найдовше. Тоді я почув голос одного насмішника, від якого пахло парфумами, — він розповідав, як я колись, не зараз, а значно пізніше, рачкуватиму, благаючи спалити мене живцем, і що тоді відбуватиметься з моїми очима. Сон закінчувався так само, як завжди, — я закопав когось у саду і вже

майже забув кого, але поліція знайшла в баговинні труп, і я не міг збагнути, чому не сховав його деінде, в кращому місці.

Минуло багато часу, перш ніж зрозумів, що я в Америці і мені все приснилося.

Я був такий виснажений, що довго не міг підвестися. Лежав і дивився на багряні відблиски ночі. Врешті-решт я встав і вдягнувся. Не хотів ризикувати — знову заснути і стати бранцем своїх жахіть. Зі мною часто таке траплялося — коли другий сон був іще страшніший, ніж перший. Тоді нерозривно переплітались не тільки сон і реальність, але й обидва кошмари, і тоді перше видіння здавалося страшною явою, а мене охоплював цілковитий розпач.

Я спустився у готельний вестибюль, там світилася лише одна тьмяна лампочка. У кутку хропів чоловік, який тричі на тиждень чергував замість Мелікова. Його зморшкувате порожнє обличчя з ротом наопашки, з якого раз по раз зривався стогін, нагадувало лице жертви катувань, яку щойно непритомну зняли з гака на стіні.

Я теж належу до них, подумав я, до цієї банди вбивць, хоч і втішаю себе, що мене теж переслідували, вигнали і позбавили громадянства; я все одно народився серед них, і по-дурному було б тішити себе ілюзією, що на мій вірний, чесний, ні в чому не винний люд напали легіони з Марсу й усіх загіпнотизували. Ці легіони виросли серед моїх співгромадян, здобувши вишкіл у казармах під крики начальників-шкуродерів та слухаючи несамовиту демагогію на площах; їх охопила давня *furor teutonicus*, тевтонська лють, яку так обожнювали гімназійні вчителі; вона розквітла серед слухняних рабів, шанувальників уніформ та носіїв звірячого атавізму, з єдиним застереженням — жодна тварина не здатна на таке звірство. То не було поодиноке явище! Тижневі огляди показували десятки тисяч роззявлених, несамовитих пащек — то не був терплячий, невдоволений народ, який мимоволі виконував наказ, то було первісне дике плем'я; воно так голосно тріумфувало, що аж пробило тонкий шар цивілізації і тепер валялося у власних кривавих нечистотах. *Furor teutonicus!* Священні слова мого бородатого гімназійного вчителя у великих окулярах. Як він їх смакував! І як їх смакував сам Томас Манн на початку Першої світової війни, пишучи «Думки про війну» та «Фридрих і велика коаліція». Томас Манн, цей оплот і вождь емігрантів. Як глибоко варварство мало пустити коріння, щоб навіть така милосердна людина і гуманістичний митець не зміг його позбутися цілком!

Вийшов на вулицю. Між стінами будинків іще спочивала ніч. Шукаючи світла я попрямував до Бродвею. На вулицю спадало скупе

жевріння від кількох цілодобових забігайлівок із гамбургерами. У деяких із них, на високих ослонах, сиділи люди, ніби прокляті душі грішників. Світло на порожній вулиці здавалося ще примарнішим за темряву — у ньому не було сенсу, тому в нашому сповненому змістів існуванні скидалося на неземне сяйво місячних кратерів — невидима сила впустила його у будинки і покинула там.

Я зупинився перед крамницею з делікатесами. На вітрині з печально лежали ковбаси «Мортаделла» та різноманітні сорти сирів. Власника звали Ірвін Вольфф, і, очевидно, він вчасно покинув Європу. Невідривно дивився на ім'я і думав про власне. Навіть воно не виправдовувало мене. Між мною і нацистами не існувало навіть цієї формальної відмінності! Я не міг сказати, що я — єврей, не міг використати національність, щоб заявити на весь голос, що не маю нічого спільного з тевтонцями; не міг здолати расистів їхньою ж власною нікчемною зброєю. Я належав до них, був одним із них, і якби зараз, цього туманного світанку, раптом з'явився добродій Ірвін Вольфф і погнався за мною з ножем, як за убивцею його народу, мене б це геть не здивувало.

Простував далі нічною Двадцятою вулицею, потім угору Бродвеєм, а незабаром звернув на Третю авеню. Перейшов її, розвернувся і знову попрямував Бродвеєм — його ліхтарі ще дужче потьмяніли — так я дістався до П'ятої авеню, тихої і майже безлюдної. Там працювали тільки світлофори і вся довга вулиця з чиєїсь безглуздої, нелюдської волі ставала то червона, то зелена, так само, як цілі народи без жодних видимих причин раптом перемикалися з мирного зеленого на червоний, який на тисячокілометрових відстанях займав похмурі смолоскипи війни. Над цим німим жахливим ландшафтом повільно росло вгору небо. Так само росли і будинки, піднімаючи вгору темряву, поверх за поверхом, наче жінка, яка оголюючись, знімає через голову сукню; і ось я вже побачив згори бляклі канти будинків, а безтілесний хаос із майже відчутним ривком відділився від будівель, зник і розсіявся. А я ішов і йшов, знаючи, що хода і дихання на повні груди — це єдине, що мене завжди рятувало, тому мимоволі прямував широкою П'ятою авеню — здавалося, магазини там тихо в'януть у сірих сутінках нового дня, а їхні вітрини схожі на замкнуті кубики бляклого світла, яких точить рак. Я не покидав цієї вулиці дешевої цивілізації та розкішних магазинів, наче черпав із них упевненість і навіть утіху, наче я крокував цією вулицею, створеною потурати безглуздим людським примхам, а по обидва її боки, за кам'яними мурами, вже точився липкий чорний хаос: іще під землею, але готовий будь-якої миті вирватися з каналів і затопити все навкру-

ги. Ніч згасла, нестримний досвіток димовою завісою вкрив вулиці, а потім раптом над блоками будинків, здійнялася ніжна, незаймана, сріблясто-сіра зоря нового дня, оповита рожевим серпанком, з цілим почтом кучерявих білосніжних хмаринок, а ранкове сонце пустило перші променисті стріли у найвищі поверхи хмарочосів, зафарбувавши їх у легкі пастельні тони, які тепер ніжно витали над темними хвилями вулиць. Усе в минулому, подумав я, і зупинився перед магазином Сакса — у його вітринах завмерли зачаровані ляльки-манекени, наче вони поринули у світ марев, як казкові сплячі красуні. Хутра аж до шиї, палантини, пелерини та норкові коміри — застиглі Анни Кареніни після полювання на вальдшнепів у далекій Росії. Раптом я відчув, що страшенно зголоднів, і пішов у найближче відчинене кафе.

Бетті Штайн уже була цілком упевнена, що в неї рак. Ніхто їй цього не казав, навпаки, всі заспокоювали; але пильний доскіпливий розум, властивий усім недовірливим хворим, які нічого не забувають, а збирають докупи всі деталі, поступово відтворив і в її голові повну картину. Вона була схожа на генерала, який зводить докупи всі повідомлення про перебіг бою і наносить їх на велику карту. Він нічого не забуває, порівнює суперечливі дані, вносить поправки, записує факти — і ось перед ним уже повільно вимальовується картина битви: поки всі решта ще тішаться маленькими перемогами та з оптимізмом дивляться в майбутнє, він сам уже зрозумів, що війну програно, і, поки навколо лунають переможні вигуки, він уже перегруповує війська для останньої герцю.

Вона зіставила окремі жести, погляди і випадкові репліки з вичитаною в книжках інформацією, як це завжди роблять люди, борючись за власне життя. І період спокою перетворився на період недовіри, а потім перейшов у пору сумнівів. Врешті вона зібрала в кулак усі свої сили, усі почуття — і переконалася в найгіршому. Але замість того, щоб здатися і змиритися з долею, почала майже героїчну боротьбу за кожен прожитий день. Вона не хотіла вмирати. Нечуваним зусиллям волі вона відігнала смерть, яка в період сумнівів уже стояла біля її ліжка. Можливо, вона й далі там була, але Бетті не зважала на неї. Вона хотіла жити, хотіла повернутися до Берліна, не хотіла помирати в Нью-Йорку. Хотіла знову опинитися на Олівер-пляц у Берліні. Вона там народилася і прагнула туди повернутися.

Вона почала гарячково вивчати газети. Купила карти Німеччини і прикріпила їх у спальні на стіні, щоб стежити за наступом антигітлерівських сил. Щоранку, прочитавши воєнні зведення, вона міліметр

за міліметром пересувала свої кольорові булавки. Її власна смерть і масові вбивства в Німеччині мчали наввипередки, не відстаючи одне від одного ні на крок. Але Бетті твердо вирішила протриматися довше.

Її неймовірно добре серце завжди тануло, як масло на сонці. Така вона й залишилася для усіх знайомих і друзів. Не могла дивитися на чужі сльози і була готова на все, щоб їх угамувати. Але зараз її озлобила загибель всього народу, це вже була не просто людська трагедія, а математична катастрофа. Вона ніяк не могла зрозуміти, чому німці не капітулюють. Кан розповідав — вона поступово так усім перейнялася, що сприймала це як особисту образу. Багато емігрантів поділяли її думку, надто ті, які до останнього вірили, що Німеччині хтось запаморочив голову. Вони теж не могли збагнути, чому там ніхто не здається. Навіть готові були визнати, що звичайні люди зовсім невинні, а просто затиснуті в лещата послуху та обов'язку. Але ніхто не міг пояснити, чому боротьбу продовжує генштаб, який уже давно мав усвідомити безнадійність ситуації. Всі знали: генералітет, який веде програну війну, перетворюється з сумнівних героїв на банду вбивць — усі дивилися з огидою та жахом на Німеччину, де через боягузтво, страх та незрозумілу манію величі ця метаморфоза вже сталася. Замах на Гітлера показав ситуацію ще чіткіше: жменьці сміливців протистояла велетенська маса егоїстичних та кровожерних генералів, які поширювали нацистські гасла — не здаватися до останньої краплі крові, — а самі рятувалися від ганьби і смерті в безпечних бункерах.

Бетті Штайн сприйняла все дуже особисто. У війні її цікавило лиш одне: побачить вона Олівер-пляц чи ні. Пройдені кілометри сил союзників стирали думки про пролиту кров. Бетті марширувала разом із ними. Прокидаючись, перше, про що вона думала — чи далеко просунулися американці — в її свідомості Німеччина зменшилася до розмірів Берліна. Після тривалих пошуків їй навіть вдалося десь роздобути карту рідного міста. І саме там війна знову постала перед нею зі всією своєю кров'ю та жахіттями. Вона страждала, позначаючи райони, зруйновані внаслідок бомбардувань. Вона плакала і лютувала, бо в уніформи там вбирали навіть дітей і змушували їх іти в бій. Вона дивилася на нас великими наляканими очима — очима сумної сови — і не могла збагнути, чому її Берлін та її берлінці не здаються і чому не проженуть зі своєї шиї паразитів, які сидять там і п'ють їхню кров.

— Россе, ви надовго їдете? — запитала вона.

— Точно не знаю. На два тижні. Можливо, трохи довше.

— Я за вами сумуватиму.

— Я за вами теж, Бетті. Ви — мій ангел-охоронець.

— Ангел-охоронець, у якого рак пожирає внутрішні органи.

— У вас немає раку, Бетті.

— Я його відчуваю, — прошепотіла вона. — Відчуваю, як він щоночі пожирає мене. Я чую його. Він наче шовкопряд, який точить листя шовковиці. Тому я тепер більше їм, щоб він не зжер мене занадто швидко. Я їм п'ять разів на день, бо не маю права худнути. Мушу погладшати. Як я вам?

— Чудово, Бетті. Як здорова людина.

— Думаєте, мені вдасться?

— Що, Бетті? Повернутися до Німеччини? Чом би й ні?

Бетті глянула на мене темними, голодними очима, навколо яких залягли темні кола.

— А вони нас упустять?

— Німці?

Бетті кивнула:

— Мені це спало на думку сьогодні вночі. А що як вони заарештують нас на кордоні і кинуть до концтабору?

— Це неможливо. На той час їх уже переможуть і вони більше ні наказуватимуть, ні розпоряджатимуться. Там усім керуватимуть американці, англійці та росіяни.

— Росіяни? Але в них теж є концтабори! І росіяни теж зайдуть до Берліна! А якщо вони пошлють нас у сибірські копальні? Чи в їхні трудові табори? Саме ж так називаються табори, де усі вмирають?

Її губи тремтіли.

— Я зараз про таке не думав би, — сказав я. — Почекайте, поки закінчиться війна. Тоді й подивимося, що буде далі. Можливо, все буде зовсім інакше, ніж ми собі уявляємо.

— Що? — перелякано запитала Бетті. — Ви думаєте, війна триватиме, навіть коли візьмуть Берлін? В Альпах? У Берхтесгадені?

Про війну Бетті думала тільки в контексті власного життя, яке повільно згасало у її грудях. Я зауважив, що вона спостерігає за мною, тому опанував себе — хворі завжди проникливіші за здорових.

— Ви думаєте точнісінько, як Кан, — мовила вона жалібним голосом, — начебто всі цікавляться перемогами та поразками, а я думаю тільки про Олівер-пляц.

— А чому б вам про нього не думати? Ви багато пережили. А тепер можете спокійно зосередити всі свої думки на Олівер-пляц.

— Знаю. Але...

— Нікого не слухайте, особливо тих, хто вас критикує. Емігранти тут далеко від куль і багато хто впадає у так званий тюремний

психоз. Хай як грубо це звучить, але вони нагадують мені завсідників пивничок, так званих пивних політиканів. Вважають, начебто знають усе краще за інших. Залишайтесь такою, якою ви є, Бетті. Ми вже маємо «генерала» Танненбаума з його кривавим списком. Іще одного нам не треба.

Об шибки барабанив дощ. У кімнаті стемніло.

Бетті раптом захихотіла.

— Цей Танненбаум! Він каже, що якби йому випало виконувати роль Гітлера, він би зіграв його як жалюгідного шлюбного аферіста. Саме на такого він і схожий зі своєю псевдонаполеонівською зачіскою та куцими вусами під носом. Справжній шлюбний аферист для перестарілих дам!

Я кивнув. Бо вже надто втомився від цих дешевих емігрантських жартів. Дотепами не позбудешся того, що спричинило світову катастрофу.

— Гумор Танненбаума невичерпний. Золоте почуття гумору! — Я підвівся. — До побачення, Бетті. Я скоро повернуся. А ви до того часу забудете всі жахіття, які малює ваша багата фантазія, і знову станете колишньою Бетті. Ви б мали бути письменницею. Мені б оце бодай половину вашої фантазії!

Вона сприйняла мої слова, як я і хотів, — за комплімент. Ожили її бідні великі очі, в яких застигло німе запитання.

— Чудова думка, Россе! Але про що я могла б писати? Я ж нічого не пережила.

— Про ваше життя, Бетті. Власне життя, яке ви цілком присвятили всім нам.

— Знаєте що, Россе? А я справді могла б спробувати.

— Спробуйте.

— Але хто це читатиме? Хто надрукує? Пам'ятаєте, що сталося з Моллером? Його охопив розпач, бо ніхто в Америці не хотів надрукувати жодного його твору. Тому й повісився.

— Я так не думаю, Бетті. Він повісився, бо не міг тут нічого написати, — відповів я швидко. — Це зовсім інша ситуація, ніж у вас! Моллер не міг нічого написати, у нього не виникало жодної свіжої думки. Спершу він іще писав, бо його сповнювало обурення і протест. А потім настав штиль. Небезпека минула, слова обурення не підживлювалися власним досвідом, а тому весь час повторювалися, — врешті все перейшло у стан бунтарської нудьги і, зрештою, перетворилося на безпорадне розчарування. Йому було мало, що його життя врятовано, як і більшості з нас. Він прагнув чогось більшого, а тому й загинув.

Бетті уважно слухала. Погляд її став спокійніший.

— Так само як Кан? — запитала вона.

— Кан? До чого тут Кан?

— Не знаю. Просто спало на думку.

— Кан — не письменник, а, навпаки, людина вчинків.

— Тому я про нього й згадала, — несміливо відповіла Бетті. — Але, можливо, я помиляюся.

— Упевнений, що помиляєтеся, Бетті.

Проте спускаючись темними сходами вниз, я вже не був такий упевнений. У під'їзді я зустрів Ґрефенгайма.

— Як вона?.

— Погано, — відповів я. — Ви даєте їй ліки?

— Ще ні. Але незабаром вони їй будуть потрібні.

Я йшов по мокрій від дощу вулиці. Поблизу магазину, де працював Кан, повернув. Спершу хотів іти відразу аж до П'ятдесят сьомої вулиці, але потім вирішив навідатися до нього.

Кан був у крамниці.

— Коли ви їдете до Голлівуда?

— Через два дні.

— Можливо, зустрінете Кармен.

— Кармен?

Кан розсміявся.

— Якийсь дрібний асистент запропонував їй контракт, як дебютантці. На три місяці. За сто доларів на тиждень. Але вона скоро повернеться. Вона — справжній антиталант.

— А вона хотіла їхати?

— Ні. Їй тут надто зручно. Мені довелося її вмовляти.

— Навіщо?

— Щоб вона не думала, що втратила свій шанс. Інакше цілу вічність мені дорікатиме. А так вона за три місяці сама все зрозуміє. Правильно?

Я не відповів. Кан нервувався.

— Хіба я вчинив неправильно? — перепитав він.

— Сподіваюся. Вона дуже вродлива. Я б так не ризикував.

Він трохи штучно засміявся.

— А чом би й ні? У Голлівуді тисячі таких, як вона. І значно талановитіших. А Кармен навіть англійської по-людському не вивчила! Подбайте про неї, коли вона приїде!

— Авжеж, Кане! Я постараюся, хоча не надто уявляю, як можна дбати про молоду вродливу жінку.

— Із Кармен це просто. Вона здебільшого спить.

— Залюбки. Хоч я і сам там нікого не знаю. Хіба що Танненбаума, та й усе.

— Обідайте з нею час від часу і вмовляйте її повернутися до Нью-Йорка.

— Добре. А що ви робитимете, коли вона поїде?

— Те, що й завжди.

— Що?

— Нічого. Я продаю радіоприймачі. Що мені ще робити? Ентузіазм від того, що я досі живий, схожий на шампанське. Якщо пляшку відкоркувати, з неї швидко виходять усі бульбашки. Добре, що майже ніхто про таке довго не думає. Щасти вам, Россе! Тільки не станьте актором! Ви вже й так актор!

— Коли ти повернешся, у нашому зозулиному гнізді серед хмар знову житиме гомосексуаліст-меланхолік, — сказала Наташа. — За тиждень він повертається. Сьогодні вранці я отримала від нього лист на сірому папері ручної роботи, що пах жокей-клубом.

— Звідки прийшов лист?

— Чому це тебе раптом зацікавило?

— Не зацікавило. Просто ідіотське питання, щоб приховати збентеження.

— Із Мексики. Там теж закінчилося одне велике кохання.

— Що означає: там теж?

— Це ще одне запитання, щоб приховати збентеження?

— Ні. Це запитання спричинив абстрактний інтерес до розвитку людських взаємин.

Вона оперлася на руку і глянула в дзеркало — наші погляди зустрілися.

— Чому людей завжди більше цікавить нещастя інших людей, а не їхнє щастя? Невже всі — така заздрісна худоба?

— Це точно! Просто щастя завжди нудне, а нещастя — ні.

Наташа розсміялася.

— У цьому щось є. Про щастя говориш щонайбільше п'ять хвилин. Там нема про що розповідати: ти — щасливий і край. А про нещастя можна розповідати цілодобово. Правда?

— Так, але коли йдеться про невеликі нещастя, — сказав я, трохи подумавши, — а не про справжні.

Вона й далі дивилася на мене. Смуга світла з вітальні косо падала їй на очі, і вони здавалися дивовижно ясні та прозорі.

— Роберте, ти дуже нещасливий? — запитала вона, не відриваючи погляду від мого обличчя.

— Ні, — відповів я після паузи.

— Добре, що ти не сказав мені, що щасливий. Зазвичай я не заперечую проти брехні. Я й сама вмію непогано брехати. Але деколи я її просто не перетравлюю.

— Я дуже хочу стати щасливим, — сказав я.

— Але тобі це не вдається. Ти не можеш бути щасливий, як решта людей.

Ми не зводили одне з одного очей. Мені здавалося, легше відповідати, дивлячись у дзеркало, ніж просто у вічі.

— Недавно ти вже мене про таке запитувала.

— І тоді ти збрехав. Думав, я влаштую тобі сцену і хотів її уникнути. Але я не збиралася влаштовувати сцени.

— Я тоді не брехав, — відповів я майже автоматично і відразу ж пошкодував.

На жаль, відколи почалося моє життя у вигнанні, довелося вивчити кілька правил, необхідних для виживання, але геть непридатних для приватного життя, зокрема й таке: ніколи не признавайся в тому, що збрехав. То був хороший принцип для боротьби з владою, але не завжди годився для стосунків із коханою, хоч навіть і тоді у ньому часто було більше переваг, ніж недоліків.

— Я не брехав, — повторив я. — Просто невдало висловився. Ми багато понять запозичили з минулого століття, з епохи романтики, але тепер їхній зміст суттєво змінився. До них належить і поняття щастя. Як легко було раніше стати щасливим! До того ж тоді це було не просто щастя, а абсолютне щастя! Я не кажу зараз про письменників і фальшивомонетників, які вміли брехати, дурячи цілі епохи. Мені йдеться про найвеличніших представників роду людського, — навіть їх загіпнотизувала ця яскрава, підробна кулька, вкрита сусальним золотом: щастя, ця панацея, ці ліки від усіх хвороб. Хто кохав, той був щасливий, а хто був щасливий, той мав автоматично відчувати безмежне щастя.

Наташа відвела від мене погляд і витягнулася на ліжку.

— Так, професоре, — пробурмотіла вона. — Звісно ж, це все звучить дуже мудро, але чи не думаєш, що раніше все було значно простіше?

— Мабуть, так.

— Усе залежить від ставлення до життя. Та й що воно таке, ця правда? Почуття не мають із нею нічого спільного.

Я розсміявся.

— Звісно, не мають.

— Через таких, як ти, все в світі переплуталося. Як добре було в давнину, коли неправду називали не брехнею, а фантазією, а кохання оцінювали тільки за його силою, а не за абстрактними моральними нормами. Мені вже цікаво, який ти повернешся з Голлівуда — цього гадючого кубла! Там ти почуєш сотні пустопорожніх фраз, побачиш усі ймовірні кліше і стереотипи, — все це посиплеться на тебе, немов пір'я з тріснутої перини.

— Звідки ти все це знаєш? Ти була в Голлівуді?

— Так, — відповіла Наташа. — На щастя, я виявилася нефотогенічною.

— Ти? Нефотогенічна?

— Так. Сприймай, як хочеш.

— Інакше ти б там залишилася?

Вона мене поцілувала.

— Атож, мій німецький Гамлете. Жінка, яка скаже тобі щось інше, просто збреше. Думаєш, мій фах такий шляхетний, що я не могла б від нього відмовитися? Чого варті самі лише товстозаді багатійки, яким треба брехати, що одяг для струнких пасує і їм! А ці сухоребрі бестії! Вони не наважуються закохатися, не можуть знайти жодного коханця, а тому зганяють свою лють на безборонних залежних людях!

— Як би я хотів, щоб ти змогла зі мною поїхати, — вихопилося в мене.

— Не вийде. Починається зимовий сезон. І в нас немає грошей.

— Ти мене зраджуватимеш?

— Ясна річ!

— Це й справді так природно?

— Я ж тебе не зраджую, поки ти тут.

Я глянув на неї. Не розумів, чи вона справді каже те, що думає.

— Якщо людини немає поруч, то здається, вона вже ніколи не повернеться, — пояснила вона. — Не відразу, але дуже швидко.

— Як швидко?

— Хтозна. Не покидай мене, і тобі ніколи не доведеться про це запитувати.

— Так зручно, — зауважив я.

— Так простіше, — відповіла вона. — Коли хтось поруч, тобі ніхто більше не потрібен. Але якщо його нема, приходить самотність, а хто може її витримати? Я — ні.

— Невже все відбувається так швидко? — запитав я вже трохи занепокоєно. — Просто одного міняють на іншого?

Вона розсміялася.

— Ні, звісно. Все не так. Не одного міняють на іншого, а самотність на несамотність. Можливо, чоловіки й можуть жити самотою, жінки — ні.

— Ти не можеш бути самотньою?

— Ні, Роберте, тоді мені погано. Я — наче плющ. Коли сама, то в'юся по землі і зогниваю.

— Але ж не за два тижні?

— Хтозна, скільки тебе не буде. Я не вірю в чіткі терміни. Особливо в дати повернення.

— Нічогенька перспектива!

Вона різко повернулася і поцілувала мене:

— Невже тобі більше сподобалася би зарюмсана дурепа, яка погрожує піти в монастир?

— Коли я тут — ні, але коли поїду — так.

— Неможливо мати все відразу.

— Це — найсумніший на світі вислів.

— Не найсумніший. А наймудріший.

Я знав: це лише гра, але стріли в ній були гострі. Слова глибоко пронизували шкіру.

— Якби я міг, то залишився б тут, — сказав я. — Як на мене, їхати зараз до Голлівуда — глупство. Але якщо не поїду, то вже через тиждень не матиму що їсти. Сильверс візьме на роботу іншого асистента.

Відразу зненавидів себе за ці слова. Я не мав нічого пояснювати, не мав потрапляти в залежну ситуацію — не мав із чоловіка перетворюватися на слимака. «А вона розумна, — подумав я роздратовано, — сама обрала поле бою». Я вже боровся не на її території, а на власній, і це означало небезпеку. Колись мені розповів про це один тореадор.

— Добре, — засміявся я, — тоді доведеться скоритися долі.

Їй це не сподобалося, але вона промовчала. Я вже звик до її раптових перепадів настрою, тому не здивувався, коли вона несподівано мовила:

— Уже осінь. А восени не можна залишатися на самоті. Осінь і так доволі важко пережити.

— Для тебе вже настала зима. Ти мені недавно пояснювала, що живеш на одну пору року попереду. І зараз ти у вирі зимової моди та хурделиць.

— У тебе на все є відповідь, — сказала вона неприв'ітно. — І ти завжди на все маєш раду.

— Дечому, чи то пак декому, я зарадити не можу, — відповів я. — Тобі!

Її обличчя змінилося.

— Мені б хотілося, щоб ти не брехав.

— Я не брешу. Я справді не знаю, як тобі зарадити. Та й нащо мені це?

— У тебе завжди повно планів на майбутнє. Тебе нічим не здивуєш. Ось для мене все життя — несподіванка. Чому ти не дозволяєш собі розслабитися?

— Бо у моєму житті всі несподіванки завжди погано закінчувалися. Тільки не з тобою. Ти — несподіванка, до якої я ніколи не звикну.

— Ти залишишся сьогодні зі мною?

— Я залишуся з тобою, аж поки мені не доведеться бігти на вокзал.

— Бігти не треба. Візьмеш таксі.

Тієї ночі ми майже не спали. Ми прокидалися і кохалися, потім засинали, міцно обійнявшись, і знову прокидалися, говорили і знову любилися, відчували тепло наших тіл і прагнули збагнути таємницю людської шкіри, яка об'єднує і навіки роз'єднує людей. Знеможені, намагаючись подолати спротив наших тіл, ми підхльоскували одне одного окриками, які вигукують коням, щоб змусити їх напружити всі сили, безглузді слова, які раптово виринали з глибин нашої підсвідомості, ми ненавиділи і кохали, лаялися, мов бендюжники, тільки щоб глибше проникнути одне в одного, щоб очистити мозок від усіх штучно зведених бар'єрів і пізнати таємниці вітру, моря та царства тварин, осипали один одного жаргоном шльондр і ніжними словами закоханих, а тоді знеможено затихали і мовчки чекали на глибоку, брунатно-золоту тишу звільнення, коли важко зронити бодай слово та й слова стають геть не потрібні — вони лежать десь дуже далеко, розкидані, наче камені після сильного дощу, — ми чекали, аж поки приходила вона, ніжно торкалася до нас і ми відчували її: тишу, в якій залишається саме лише дихання, не глибоке й різке, а тихе, від якого майже не ворушаться груди. Тиша приходила і ми поринали в неї, а потім Наташа провалювалася в сон. Я дивився на неї і довго не міг заснути. Дивився на неї з таємною цікавістю, яку маю до всіх людей, які сплять, — наче вони знають те, що навіки від мене приховано. Я дивився на її далеке й чуже обличчя з довгими віями й усвідомлював, що оманливий сон-чарівник забрав її в мене — вона мене забула, не пам'ятала усіх тих клятв, криків та екстазів минулих годин, для неї я вже не існував, я міг

померти, а вона б і не взнала; я пожадливо, сповнений тихого жаху, дивився на цю чужу жінку, яка стала мені найближчою людиною на цій землі, і раптом усвідомив, що тільки мертві належать нам повністю, тільки вони не можуть від нас утекти. А все решта у цьому світі пульсує, змінюється, щезає, пересувається і ніколи не повертається таким, як колись. Тільки мертві зостаються вірні. У цьому їхня сила.

Я прислухався до вітру — на такій висоті він зажди завивав між будинками. Боявся заснути, відганяв від себе минуле і роздивлявся Наташине обличчя — між її брів залягла тонка складочка. Я дивився на неї і мені на мить здалося, що я зовсім близько від якогось відкриття — ось-ось увійду в незнане, м'яко освітлене приміщення, що досі й не уявляв, що воно існує. Відчув, як мене охопило тихе щастя, переді мною відкривалися невідомі простори. Затамувавши подих, я обережно до них наблизився, але, коли зробив останній крок, все раптом зникло і я заснув.

24

У «Садах Аллаха» був басейн для плавання і багато маленьких будиночків, які винаймали гості міста. Там жили по одному, вдвох або по кількоро людей. Мене поселили в будиночку, де вже мешкав один актор. У нас були окремі кімнати, але спільна ванна. Увесь готель нагадував зручний циганський табір. Хоч мене і здивувала така обстановка, але мені тут відразу сподобалося. У перший же вечір актор запросив мене до себе. Частував віскі та каліфорнійським вином і до нього помалу сходилися знайомі. Всі поводилися невимушено і просто, якщо хтось хотів освіжитися, то стрибав у басейн, підсвічений зелено-синіми лампочками. Я вдавав із себе колишнього асистента з Лувру. Не знав, аж які довгі тут язики, тому вирішив і в приватному житті дотримуватися цієї версії — врешті-решт саме тому Сильверс мене і найняв.

У перші дні я взагалі нічого не робив. З Нью-Йорка ще не прибули Сильверсові картини. Я тинявся по «Садах Аллаха» і їздив на узбережжя з Джоном Скоттом, сусідом-актором, який давав мені уроки виживання в Голлівуді. Ще в Нью-Йорку мене не покидало відчуття нереальності ситуації, бо ця велетенська країна вела війну, якої сама не чула і не бачила — від фронтів Америку відділяло півсвіту, — а в Голлівуді цей розмир сприймали винятково як вигадку сценаристів. У розкішних уніформах тут чередами гордо виступали полковники і капітани, які нічого не знали про війну. То були кінополковники, кінокапітани, кінорежисери і кінопродюсери; їм будь-якої миті могли

надати військове звання тільки тому, що вони якимсь боком причетні до батальних сцен; насправді ж ці «ратні діячі» знали тільки те, що вітаючись, військовики не скидають кашкетів.

Зараз тут ототожнили словосполуки «Друга світова» і «Дикий Захід». У мене складалося враження, що статисти фільмів про війну не скидали уніформ навіть увечері. Реальність та ілюзія переплелися так щільно, що утворили нову субстанцію, — так мідь, сплавляючись із цинком, стає латунню, а бідні сприймають її за золото.

Байдуже, що в Голлівуді багато видатних музикантів, поетів і філософів, — адже тут так само багато сектантів, утопістів та шахраїв. Він приймав усіх, і хто вчасно не рятувався втечею, той втрачав свою ідентичність, — свідомо чи мимоволі. Тут очеревлювалася і набувала сенсу банальна фраза: людина продає душу дияволові. Але на латунь Голлівуд завжди перетворював тільки мідь і цинк, тому не було за чим голосити.

Ми сиділи на піщаному пляжі в Санта-Моніці. Тихий океан котив біля наших ніг свої сіро-зелені хвилі. Неподалік верещали діти. А позаду, в дерев'яній будці, варили омарів. Актори-початківці самозакохано проходили повз нас, надіючись, що їх побачить якийсь шукач талантів чи помічник режисера. У ресторанах усі офіціантки теж чекали на свій великий шанс, а тим часом накладали на обличчя тонни макіяжу та вдягали вузькі штани чи короткі сукенки. Над усім нависало очікування — наче в ігровій залі, кожен мріяв зірвати джекпот — отримати роль у фільмі.

— Танненбаум? — обережно запитав я, дивлячись на створіння у великому картатому піджаку, яке стояло проти сонця і застило мені горизонт.

— Власною персоною, — гордо відповів виконавець нацистських ролей. — Ви живете у «Садах Аллаха»? Так же ж?

— Звідки ви знаєте?

— Це батьківщина усіх акторів-емігрантів.

— Чорт забирай! А я мріяв нарешті від них усіх утекти. Ви теж там живете?

— Поселився сьогодні по обіді.

— Сьогодні по обіді! Отже, дві години тому. І вже прогулюєтеся берегом Тихого океану — без краватки, з пурпуровою шовковою хустинкою навколо шиї, зі свіжопофарбованим у рудий колір волоссям і в жовтому картатому спортивному піджаку! Оце так!

— Треба все встигнути. Бачу, ви тут зі Скоттом.

— Ви знайомі?

— Атож. Я вже двічі був тут. Першого разу грав роль шарфюрера, вдруге — штурмшарфюрера.

— Ви стрімко розбудовуєте кар'єру. Тепер ви гратимете роль штурмбаннфюрера?

— Группенфюрера.

— Вже почали знімати?

— Ще ні. Починаємо наступного тижня. Зараз триває примірка костюмів.

«Примірка костюмів», — подумки повторив я.

Те, про що я не наважувався навіть подумати і намагався прогнати зі своїх снів, тут уже перетворилося на звичайну гру. Я невідривно дивився на Танненбаума, аж мені раптом немов гора впала з пліч. Споглядав ворохобню сріблясто-сірого океану, шумовиння хвиль зі ртуті і свинцю, що тіснилися до самісінького обрію, і цього кумедного чоловіка переді мною, для якого світова катастрофа вилилася у примірку костюмів, грим та лібрето, і мені здалося, наче наді мною розірвався густий шар хмар. «Можливо, — подумав я, — можливо, таке справді станеться, і я перестану сприймати всерйоз усе пережите! Навіть якщо це все й не перетвориться для мене, як для Танненбаума, на маскарад чи роль у фільмі, але вже бодай не висітиме наді мною, як велетенський глетчер, що будь-якої миті може поховати в огромі криги!

— Танненбауме, коли ви звідти виїхали? — запитав я.

— У тридцять четвертому.

Я хотів був його розпитувати далі, але вчасно схаменувся. Мені хотілося знати, чи він там теж когось втратив — родичів, яким не вдалося вибратися чи яких відразу вбили, — напевно, все саме так і було, але про таке не випадало запитувати. Та й почути я хотів це лише для того, щоб зрозуміти, як він зумів усе подолати, і тепер, не рвучи душі, зображає вбивць своїх рідних. Але про таке можна було й не питати. Той факт, що він грав ці ролі, свідчив сам за себе.

— Танненбауме, було приємно з вами зустрітися, — сказав я.

Він недовірливо покосився на мене.

— Ми з вами не в таких стосунках, щоб обмінюватися компліментами.

— Але я це сказав щиро.

Сильверс розгорнув широкомасштабну таємничу діяльність, яка не давала жодних результатів. Через кілька днів він відмовився від неї і вирішив іти в пряму атаку. Він обдзвонював продюсерів і режисерів,

з якими коли-небудь познайомився через інших клієнтів, і запрошував їх подивитися на його картини. Але сталася звична історія: люди, які в Нью-Йорку мало не зі сльозами на очах благали його завітати, коли він буде у Лос-Анджелесі, раптом не могли його пригадати і коли Сильверс запрошував їх подивитися картини, вони не мали часу.

— Хай би дідько забрав тих варварів, — бурчав він через тиждень після нашого приїзду. — Якщо нічого не зміниться, доведеться вертатися до Нью-Йорка. Які люди живуть у «Садах Аллаха»?

— Це не ваші клієнти, — відповів я. — У найкращому разі вони здатні купити хіба що маленький рисунок або літографію.

— На безлюдді і Хома — чоловік. У нас з собою два маленькі малюнки Дега та два малюнки вугіллям Пікассо. Візьміть картини, повісьте їх у своїй кімнаті і влаштуйте вечірку з коктейлями.

— За власні гроші чи за рахунок накладних витрат?

— Ясно, що моїм коштом. Вам тільки про гроші і йдеться!

— Якщо в кишенях гуляє вітер, доводиться думати головою.

Сильверс махнув рукою. Йому було не до жартів.

— Спробуймо там. Можливо, впіймаємо бодай маленьку рибку, якщо не вдається упіймати щуки.

Я запросив Скотта, Танненбаума і кількох їхніх знайомих. «Сади Аллаха» славилися коктейльними вечірками. Скотт казав, що деколи вони затягувалися аж до ранку. Його я запросив, щоб перестрахуватися та й, ніде правди діти, поглузувати над Сильверсом. Спершу він неприємно здивувався, а потім і взагалі гонорово відмовився. Такі вечірки годилися тільки для людей із низьким соціальним статусом, а тому були образливі для нього.

Вечірка почалася обнадійливо, прийшло на десятеро людей більше, ніж я запросив, о десятій вечора приєдналося ще принаймні двадцятеро. Запаси алкоголю закінчилися, і ми перекочували в інший будиночок. Сивий чоловік із червоним обличчям, якого всі називали Едді, замовив бутербродів, котлет і гори сосисок. Об одинадцятій я вже називав на ім'я з дюжину незнайомих мені людей, хоча, якщо подумати, це сталося досить таки пізно. Здебільшого на вечірках це відбувається значно раніше. Опівночі кілька людей упали в басейн, решту штовхнули туди. Це вважалося вишуканим жартом. У басейні, підсвіченому зелено-синіми лампочками, в нижній білизні плавали дівчата. Дуже юні та вродливі і зовсім невинні на вигляд. Незважаючи на неймовірний гамір, вечірку оточувала дивовижна аура цнотливості. У той час, коли в Європі вже давно всі спали, мої гості обступили піаніно і співали сентиментальних пісень.

Поступово я втратив контроль над ситуацією. Світ навколо мене закрутився і я не опирався. Тверезіти не хотілося. Я ненавидів ночі, коли прокидався сам-один і не знав, де я; від таких ночей було рукою подати до моїх страшних сновидінь, яких я ніяк не міг позбутися. Поступово поринув у тяжке, але приємне сп'яніння, у мою свідомість тільки час від часу пробивалися коричневі й золоті спалахи. Наступного ранку я не пам'ятав, як опинився в своїй кімнаті.

Скотт усе мені розповів.

— Роберте, ви продали два малюнки, які тут висіли, — сказав він. — Вони хоча б ваші були?

Я роззирнувся. Голова гуділа. Не було обох малюнків Деґа.

— Кому я їх продав? — запитав я.

— Здається, Гольту. Режисерові, який знімає фільм із Танненбаумом.

— Гольту? Я ґеть цього не пригадую. О, Господи, але ж я і напився!

— Ми всі випили зайвого. Але вечірка була чудова! І ви були просто неперевершені!

Я недовірливо глянув на нього:

— Я поводився, як придуркувата мавпа?

— Ні, дурня клеїв тільки Джиммі. Коли він вип'є, то завжди плаче. А ви були на висоті. От тільки не знаю, чи ви вже напилися до чортиків, коли продавали малюнки? По вас не було видно.

— Думаю, так. Бо я абсолютно нічого не пам'ятаю.

— І про чек не пам'ятаєте?

— Який іще чек?

— Гольт вам відразу дав чек.

Я підвівся, обнишпорив кишені і справді знайшов там складений навпіл чек. Я довго на нього дивився.

— Гольт був у захваті, — розповідав Скотт. — Ви надзвичайно гарно і вишукано говорили про мистецтво. Гольт був просто зачарований і відразу взяв картини з собою.

Я підніс чек до світла. Тоді розсміявся. Обидві картини я продав на п'ятсот доларів дорожче, ніж їх оцінив Сильверс.

— От лихо! — сказав я Скоттові. — Я віддав картини майже задарма.

— Справді? Погано. Не думаю, що Гольт погодиться їх повернути.

— Нічого, — відповів я. — Сам винен.

— Вам дуже неприємно?

— Та ні. Так мені і треба. А малюнки Пікассо я теж продав?

— Що?

— Інші дві картини.

— Цього я не знаю. Може, поплаваємо в басейні? Добрий засіб проти похмілля.

— У мене нема плавок.

Скотт приніс мені четверо плавок зі своєї кімнати:

— Вибирайте. Поснідаєте чи вже відразу підете на обід?Зараз перша година.

Я піднявся. Надворі була справжня ідилія. Вода мерехтіла, кілька дівчат плавало в басейні, гарно вбрані чоловіки сиділи у кріслах, читали газети, попивали апельсиновий сік або віскі і ліниво перекидалися репліками. Я впізнав сивого чоловіка, до якого ми завітали вчора ввечері. Він кивнув мені. Троє інших, яких я взагалі не міг пригадати, кивнули мені теж. Несподівано у мене з'явилася ціла купа респектабельних друзів, яких я зовсім не знав. Алкоголь зближував людей значно краще, ніж розум, з життя зникали всі проблеми, а небо ставало геть безхмарне; мені здалося, що цей шматок землі — справжній рай, вирваний із чорної грозової ночі, яка нависла над стражденною Європою. Але то була всього лиш ілюзія, хибне перше враження. Я не сумнівався, що тут не тільки пурхали метелики, але й повзали гадюки. Але навіть ця ілюзія здавалася неймовірною, наче мене раптом перенесли на Таїті, в ідилію морів південної півкулі, і все, що мені залишилося зробити — це забути минуле, забути моє власне вбивче «я», яке вгризлося в мене, наче кліщ, забути всі мої злигодні, увесь бруд пережитих років і повернутися до чистого первісного життя. Можливо, подумав я, стрибаючи у синьо-зелену воду басейну, минуле вже й справді не переслідуватиме мене і я зможу почати все спочатку, і тоді, наді мною вже не висітиме тягар помсти, наче солдатський ранець зі свинцем.

Сильверсова злість відразу випарувалася, коли я вручив йому чек.

— Треба було видерти на тисячу доларів більше, — зауважив він.

— Я і так заправив на п'ятсот доларів більше, ніж ви казали. Якщо хочете, я поверну чек і принесу назад ваші картини.

— Я так не роблю. Що продано, те продано! Навіть якщо зі збитком.

Сильверс потягнувся на світло-блакитному шкіряному кріслі, внизу, під вікном його номера теж був басейн.

— У мене є пропозиції і на картини Пікассо, — відповів я. — Але, думаю, буде краще, якщо ви продасте їх самі. Не хочу, щоб ви збанкрутували,бо я неправильно розумію ціни, які ви встановлюєте.

Він раптом усміхнувся:

— У вас, дорогий Россе, нема почуття гумору. Продавайте картини і далі. Хіба ви не розумієте, що в мене просто бере професійна заздрість? Ви тут уже щось продали, а я ще ні.

Я окинув його поглядом із ніг до голови. Він був убраний навіть ще більше по-каліфорнійському, ніж Танненбаум, і це щось та й означало. Сильверсовий спортивний піджак, звісно ж, був англійського покрою, а Танненбаум носив готовий американський одяг. Зате Сильверсові мешти були аж занадто жовті, а хустина навколо шиї — занадто пишна і занадто червона, кольору кіновару. Я знав, до чого він хилить — він не хотів платити мені комісійних за продаж картин. Утім на них я і не сподівався. Тому я й не здивувався, коли він сказав мені якнайшвидше принести рахунок за вечірку з коктейлями.

Після обіду по мене прийшов Танненбаум.

— Ви пообіцяли Гольту завітати сьогодні до нього в студію, — пояснив він.

— Невже? — відповів я. — Що я там іще наговорив?

— У вас був прекрасний настрій. Крім того, ви продали Гольту дві картини. А сьогодні мали пояснити йому, в які рамки їх краще вставити.

— Вони ж були в рамах!

— Ви сказали йому, що це звичайні стандартні рамки. А він повинен купити старовинні рами вісімнадцятого століття, і тоді вартість картин зросте втричі. Ходімо зі мною. Принаймні хоч раз подивитеся на справжню студію.

— Добре.

У моїй голові і далі панував суцільний хаос. Без зайвих роздумів я пішов із ним. Виявилося, у Танненбаума старий «шевроле».

— Де ви навчились їздити? — запитав я.

— У Каліфорнії. Тут без машини не обійтися. Відстані занадто великі. А вживану можна купити за кілька доларів.

— Ви маєте на думці, за кількасот доларів?

Танненбаум кивнув. Ми проїхали крізь іспанські ворота, перед якими стояли полісмени.

— Тут що, тюрма? — запитав я, коли машину зупинили.

— Дурниці. Це поліція кіностудії. Вона стоїть тут, щоб студію не штурмували сотні роззяв та шукачів свого місця під голлівудським сонцем.

Ми проїхали повз село золотошукачів. Тоді по вулиці з кнайпами у стилі «Дикого Заходу», за ними постав танцзал. Було дивно бачити усю цю бутафорію просто неба. Багато декорацій складалося тільки

з фасадів, а позаду нічого не було, тому здавалося, що тут недавно пройшла війна, що розбомбила і розстріляла їх із методичною точністю та нечуваною акуратністю.

— Натуральні декорації, — пояснив Танненбаум. — Тут знімають сотні ковбойських фільмів і вестернів, завжди з однаковими сюжетами. Деколи навіть акторів не міняють. Але глядачі нічого не зауважують.

Ми зупинилися біля велетенського павільйону. На усіх стінах було написано чорними літерами «Студія № 5». Над дверима горіла червона лампочка.

— Доведеться трохи зачекати, — сказав Танненбаум. — Саме знімають. Вам тут подобається?

— Так, — відповів я. — Трохи нагадує цирк і циганський табір. Перед «Студією № 4» я побачив кілька ковбоїв та людей у пуританському одязі: жінки в довгих сукнях, а на головах бородатих чоловіків, вбраних у сюртуки, красувалися широкополі капелюхи. Майже всі були загримовані, а тому в сонячних променях мали досить дивний вигляд. Там були також і коні, а ще шериф, який пив кока-колу.

Червона лампочка над «Студією № 5» погасла, і ми зайшли всередину. Після яскравого світла спершу я не міг нічого розрізнити. А потім закам'янів. Просто на мене йшли двадцятеро есесівців. Я відразу розвернувся і кинувся тікати, але наштовхнувся на Танненбаума, який ішов позаду.

— Фільм, — пояснив він. — Наче в реальному житті. Правда?

— Що?

— Кажу, добре зроблено.

— Так, — відповів я через силу і якусь мить міркував, чи не заціджити йому в морду. Над головами есесівців, на задньому плані, я побачив сторожову вишку, а перед нею паркан із колючого дроту. Я зауважив, що дихаю важко і з присвистом.

— Що сталося? — запитав Танненбаум. — Ви злякалися? Але ж ви знали, що я граю в антифашистському фільмі.

Я кивнув, намагаючись заспокоїтися.

— Я забув, — витиснув я. — Після вчорашнього вечора. У мене ще голова гуде. Тому так і сталося.

— Звісно, звісно! Я мав вам нагадати.

— Нащо? — сказав я все ще надломленим голосом. — Ми ж у Каліфорнії. Я розгубився тільки на мить.

— Авжеж. Мені б теж стало погано. Зрештою, першого разу зі мною так і було. Але тепер я вже звик.

— Що?

— Кажу, люди звикають до такого, — сказав Танненбаум.

— Справді? — запитав я.

— О так!

Я знову обернувся і глянув на ненависні есесівські уніформи. Відчув напад нудоти. Мене охопила безглузда лють, яка не знаходила виходу. Тут не було нічого, на що я міг би її виплеснути. Тепер зауважив, що ці есесівці розмовляють англійською. Але я і далі був у шоковому стані. Лють стихла, страх випарувався, але в мене залишилося відчуття, наче я пережив сильний напад. Усі м'язи боліли.

— А ось і Гольт! — вигукнув Танненбаум.

— Так, — сказав я, не зводячи очей із колючого дроту навколо концтабору.

— Привіт, Роберте. — Гольт був у тірольському капелюсі і в гольфах. Я б не здивувався, якби на його грудях красувалась свастика. Чи жовта зірка Давида.

— Я й не знав, що ви вже почали знімати, — сказав Танненбаум.

— Тільки дві години тому, по обіді. На сьогодні ми вже закінчили. Як щодо чарки віскі?

Я заперечно підняв руку:

— Ще ні. Після вчорашнього.

— Саме тому я й запропонував. Клин клином вибивають, так найкраще.

— Справді? — запитав я розсіяно.

— Старий рецепт! — Гольт плеснув мене по плечу.

— Можливо, — відповів я. — Навіть добре!

— От і правильно.

Ми вийшли на вулицю, проминувши кількох есесівців, які мирно собі теревенили. «Перебрані актори», — думав я, але досі не міг опам'ятатися. Нарешті я опанував себе.

— Кашкет того чоловіка не відповідає його уніформі, — зауважив, показавши на актора в уніформі шарфюрера.

— Справді? — схвильовано перепитав Гольт. — Ви впевнені?

— Так, упевнений. На жаль.

— Це потрібно негайно перевірити, — звернувся Гольт до парубійка у зелених окулярах. — Де є консультант з костюмів?

— Зараз його знайду.

«Консультант із костюмів, — подумав я. — Там вони ще вбивають, а тут їх уже грають статисти». Але хіба не все, що сталося за ці одинадцять, дванадцять кривавих років, було лише повстанням статистів, які захотіли зіграти героїв, а стали всього-лише бандою мерзенних убивць?

— А хто вас консультує? — запитав я. — Справжній нацист?

— Точно не знаю, — відповів Гольт. — Хай там як, він знавець своєї справи. Прокляття, через якийсь жалюгідний кашкет доведеться перезнімати всю сцену!

Ми пішли в їдальню. Гольт замовив віскі з содовою. Я вже навіть не дивувався, що всі офіціантки вродливі й доглянуті. Напевно, вони тільки й чекали на свій великий шанс.

— Я мушу вас іще дещо спитати про рисунки Деґа, — сказав Гольт перегодя. — Вони ж справжні? Не ображайтеся, але мені казали, що є багато підробок.

— Тут нема чого ображатися, Джо. Ви маєте право все знати точно. На рисунках нема власноручного підпису Деґа, а тільки червоний штамп із його іменем. Саме це вас непокоїть, так?

Гольт кивнув.

— Це штамп майстерні художника. Ці рисунки знайдено після смерті Деґа і тому позначені штампом його майстерні. Про це написані книжки, з репродукціями. Пан Сильверс, який приїхав сюди зі мною, ці книжки має і охоче вам покаже. Чому б вам не відвідати його? Коли ви звільнитеся?

— За годину. Але я вам вірю, Роберте.

— Часто я й сам собі не вірю, Джо. Зустріньмося о шостій вечора в готелі «Беверлі-Гілз». Тоді Ви все побачите на власні очі. Крім того, Сильверс дасть вам офіційну квитанцію, яка підтверджує купівлю картини, та її паспорт. Так заведено.

— Добре.

Сильверс приймав нас, сидячи на тому самому світло-блакитному кріслі. По ньому не можна було, що приїзд до Голлівуда обернувся повним крахом. Він поводився дуже пихато і наказав мені виписати документ, який підтверджує купівлю картини після смерті художника, а сам вручив Гольту паспорт і фотографії обох картин.

— Ви придбали обидві картини майже задурно, — оголосив він пихато. — Пан Росс, мій асистент з «Лувру», не продає картин. Тому я назвав йому ціну, за яку сам купив ці роботи. Тому сталася помилка. Він не знав, що ця ціна не для продажу, і продав вам картини за ті ж гроші, які я заплатив за них рік тому. Якби я захотів купити їх сьогодні знову, мені б довелося викласти за них принаймні на п'ятдесят відсотків більше.

— Ви хочете анулювати угоду? — запитав Гольт.

Сильверс махнув рукою.

— Що продано, те продано! Я тільки хочу вас привітати. Ви дуже вигідно вклали гроші.

Сильверс трохи подобрішав і замовив каву з коньяком.

— Знаєте що? Хочу вам дещо запропонувати, — сказав він. — Якщо ви згідні, я викуплю у Вас обидва полотна з двадцятивідсотковою надбавкою. Негайно.

Він навіть засунув руку в кишеню піджака, наче збирався витягти з неї чек.

Я зацікавлено чекав, як Гольт відреагує на цей шахрайський трюк. Він відреагував правильно. Сказав, що купив картини тільки тому, що вони йому сподобалися і він хоче залишити їх собі. А ще має намір скористатися привілеєвим правом, яке я надав йому вчора вночі на обидві картини Пікассо, і теж хоче їх купити.

Я здивовано глянув на нього: не пригадував, щоб ішлося про переважне право, але в Гольтових очах зауважив жадобу наживи — він теж хотів прокрутити вигідну оборудку, бо швидко втямив, що і до чого.

— Привілеєве право? — перепитав Сильверс. — Ви справді його надали?

Я теж метикував швидко. Про таке ми точно не балакали. Очевидно, Гольт шахраював. Я лише сподівався, що він не пам'ятає ціну, яку ми вчора обговорювали.

— Так, — сказав я. — Привілеєве право на купівлю обох картин. До сьогоднішнього вечора.

— За скільки?

— Шість тисяч доларів.

— За одне полотно? — запитав Сильверс.

— За обидва, — швидко відповів Гольт.

— Справді? — різко спитав Сильверс.

Я опустив голову. Названа ціна на дві тисячі доларів перевищувала суму, яку Сильверс встановив за обидві картини.

— Все правильно, — відповів я.

— Містере Росс, ви погубите увесь мій бізнес, — несподівано м'яко мовив Сильверс.

— Ми дуже багато випили, — виправдовувався я. — Я не звик стільки пити.

Гольт розсміявся.

— Одного разу я так напився, що програв у нарди дванадцять тисяч доларів, — розказав він. — То був для мене добрий урок.

Після слів «дванадцять тисяч доларів» Сильверсові очі заблискотіли майже так само, як раніше Гольтові.

— Хай для вас це теж стане уроком, Россе, — сказав він. — Ви — вчений, а не бізнесмен. Ваша царина — музеї!

Я здригнувся.

— Можливо, — відповів, глянувши у вікно.

Уже вечоріло, і в синіх далеких сутінках метушилися білі постаті останніх гравців у теніс. У басейні ніхто не плавав, зате за маленькими круглими столиками сиділо багато людей, попиваючи холодні напої, а з бару долинала приглушена музика. І раптом у мені прокинулася просто-таки руйнівна туга — за Наташею, за моїм дитинством, за давно забутими юнацькими мріями і за моїм втраченим життям, — аж здалося, що я більше не витримаю. У відчаї я збагнув, що ніколи більше не звільнюся від минулого і що мені доведеться й далі руйнувати похмурі залишки власного життя за похмурими законами безглуздості. Відчував, що порятунку не має, і все, на що я можу сподіватися, — ця оаза мертвого штилю, що розкинулася перед моїм зором, мить спокою у світі, який, немов котився у прірву. Я хотів, хай навіть і з болем у серці, але насолодитися цією оазою, відчути її усіма органами чуття, вона була мені маленьким подарунком, оскільки за законами жорстокої іронії вона перестане для мене існувати, коли світ зітхне з полегшенням і готуватиметься святкувати перемогу миру та спокою. Тоді й почнеться мій власний самотній похід на моїх ворогів, який доведе мене до загибелі, але від якого я не можу відмовитися.

— Отже, ми домовилися, містере Гольте, — сказав Сильверс, недбало засунувши у кишеню другий чек. — Дозвольте ще раз вас привітати! Ви заклали добрий початок для вишуканої колекції картин. Чотири картини двох великих художників! Принагідно покажу вам іще кілька пастелей Пікассо. Але зараз не маю часу. Мене запросили на вечерю. Вже поширилася інформація про мій приїзд. А якщо нам не вдасться зустрітися тут, відкладемо нашу зустріч до Нью-Йорка.

Я подумки аплодував йому. Я знав, Сильверса ніхто нікуди не запрошував. Але я також знав і хід думок Гольта: він очікував, що Сильверс зараз спробує нав'язати йому ще дорожчу картину. Проте Сильверс розгадав Гольтові припущення, а тому використав інший трюк. І це знову ж таки переконало Гольта, що він уклав вигідну угоду. За Сильверсовим висловом, він тепер «дозрів».

— Не падайте духом, Роберте, — утішав мене Джо. — Я заберу картини завтра ввечері.

— Добре, Джо.

25

Через тиждень до мене прийшов Танненбаум.

— Роберте, ми перевірили консультанта, якого запросили працювати в нашому фільмі. На нього покладатися не можна. Він щось знає, але Гольт йому більше не довіряє. Тепер він не довіряє і сценаристу, бо той ніколи не був у Німеччині. Якщо коротко, ми добряче вляпалися. І все — через вас! — озлоблено нарікав Танненбаум. — Саме ви заварили цю кашу! Ви зі своїм зауваженням про кашкет того шарфюрера. Без вас Гольт ніколи нічого б не запідозрив!

— Добре. Забудьте, що я сказав.

— Це неможливо! Нашого консультанта вже витурили.

— Найміть іншого!

— Саме тому я і прийшов! Мене прислав Гольт. Він хоче з вами поговорити.

— Дурниці. Я не консультант із антифашистських фільмів.

— Навпаки! Хто ж, як не ви? Кого тут іще знайдеш, хто так добре знає концтабори?

Я підняв голову. І що це означає?

— Не більше, ніж знає кожен. Кожен у Нью-Йорку. Тобто кожен у наших колах. Якщо вже геть точно, то всі ваші знайомі.

— І?

— Роберте, Гольту необхідна допомога. Він хоче, щоб ви стали його консультантом.

Я розсміявся.

— Танненбауме, ви просто з глузду з'їхали.

— Він пристойно платить. Крім того, знімає антифашистський фільм. Ви теж мали б таким цікавитися.

Я зрозумів, що хоч трохи достукаюся до Танненбаума, якщо розповім йому про моє життя. Але не відчував ані найменшого бажання це робити. Він і так нічого б не второпав. Його думки відрізнялися від моїх. Він чекав на мир, щоб тихо і спокійно жити в Америці чи в Німеччині, а я чекав на мир, щоб помститися.

— Не хочу мати нічого спільного з фільмами про нацистів, — відрубав я. — Як на мене, ці люди не варті того, щоб про них писали сценарії. Їх треба тільки вбивати. А тепер дайте мені спокій. Ви вже бачили Кармен?

— Кармен? Ви про Канову дівчину?

— Так, саме про неї.

— Яке мені діло до Кармен? Я думаю про наш фільм! Може, ви хоча б раз зустрінетеся з Гольтом?

— Ні, — відрізав я.

Увечері я отримав лист від Кана.

«Дорогий Роберте, — писав він. — Почну з неприємного — помер Ґрефенгайм. Він випив завелику дозу снодійного. Через якогось швейцарця дізнався, що його дружина загинула в Берліні. Під час нападу американської авіації. Це його зламало. А те, що бомби скинули саме американці, він сприйняв не як неминучу випадковість, а як убивчу іронію долі. Він тихо й скромно пішов з життя. Напевно, ви пригадуєте нашу останню розмову про добровільну смерть. На думку Ґрефенгайма, жодна тварина не здатна на самогубство, бо ніколи не впадає у такий безмежний відчай, як людина. Він також вважав, що добровільна смерть — це один із найбільших подарунків долі, бо так можна позбутися пекла, цього християнського знаряддя тортур. І він так і вчинив. Тут нема що додати. Для нього вже все закінчилося. А ми ще живі, у нас іще все попереду, і не має значення, чи ми назвемо це старінням, смертю чи самогубством.

Від Кармен ні слуху, ні духу. Їй ліньки писати листи. Тому висилаю вам її адресу. Поясніть їй, що найкраще для неї — це повернутися.

До побачення, Роберте.

Повертайтеся якнайшвидше. На нас чекають важкі часи! Вони настануть згодом, коли ми дивитимемося в нікуди, а в небуття кануть навіть наші ілюзії помсти. Повільно готуйтеся до цього життєвого етапу, щоб шок не виявився непосильним. Тепер ми вже не такі вразливі. Ми не готові витримати несподіваного удару. Не тільки щастя має певну градацію, але й смерть. Деколи я думаю про Танненбаума, цього екранного группенфюрера. Можливо, той віслюк — наймудріший серед нас усіх. Прощавайте, Роберте».

Я поїхав за адресою, яку написав мені Кан. То був маленький убогий будиночок у Вествуді. Перед ним росло кілька апельсинових дерев, а в саду за будинком кудкудакали кури. Кармен спала в шезлонгу. На ній був куций купальник, і я не міг збагнути, чому Кан думав, що в Голлівуді їй успіху не добитися. То була найвродливіша дівчина, яку я коли-небудь бачив. Не вульгарна блондинка, а трагічне видиво, від якого перехоплювало подих.

— О, Роберт, — мовила вона без тіні здивування, коли я її обережно збудив. — Що ви тут робите?

— Продаю картини. А ви?

— Якийсь ідіот підписав зі мною контракт. Я нічого не роблю. Дуже зручно.

Я запропонував їй піти зі мною на обід. Вона не хотіла: сказала, що її господиня добре готує. Я з сумнівом глянув на неохайну рудоволосу господиню. Вона скидалася на гамбургери, віденські ковбаски та законсервовані фрукти водночас.

— Свіжі яйця, — пояснила Кармен, показавши на курей. — Прекрасні омлети!

Мені вдалося переконати її піти зі мною до ресторану «Браун Дербі».

— Там має аж кишіти кінозірками, — спробував я її заохотити.

— Але ж вони не зможуть з'їсти більше одного обіду за раз!

Я чекав, поки Кармен одягнеться. У неї була така хода, наче вона все життя носила на голові кошики, біблейська і спокійна. Я не міг зрозуміти Кана, не міг збагнути, чому він іще досі з нею не одружився і не поїхав аж до ескімосів як агент із продажу радіоприймачів — я читав, що ескімоси надають перевагу іншому типу жінок.

Коли таксі зупинилося перед «Брауном Дербі», мене охопили докори сумління. Я зауважив, як чоловіки в чесучевих костюмах просто ціпеніють, побачивши її.

— Хвилинку, — сказав я. — Я тільки гляну, чи є вільні місця.

Кармен залишилася надворі. У «Браун Дербі» ще було кілька вільних столиків, але й ціла купа спокусників.

— Жодного вільного місця, — сказав я, вийшовши на вулицю. — На жаль. Ви не заперечуєте, якщо ми пошукаємо трохи менший ресторан?

— Анітрохи. Мені це навіть більше до душі.

Ми зайшли в маленький, темний і порожній ресторан.

— Кармен, вам подобається у Голлівуді? — запитав я. — Тут не набагато нудніше, ніж у Нью-Йорку?

Вона підвела на мене прекрасні очі.

— Про таке я ще не думала.

— А мені тут страшенно нудно і гидко, — брехав я. — Не можу дочекатися, коли повернуся.

— Усе залежить від того, як почуваєшся. У Нью-Йорку не було ні душі, з якою я б по-справжньому здружилася. А тепер у мене є моя господиня. Ми чудово розуміємо одна одну. Говоримо про все на світі. Крім того, я люблю курей. Вони зовсім не такі дурні, як вважає більшість людей. А в Нью-Йорку я не бачила жодної живої курки. Цих я вже навіть на ім'я знаю і вони приходять, коли я їх кличу.

А апельсини! Хіба ж це не прекрасно: зривати їх просто з дерева і відразу їсти?

Раптом я зрозумів, що саме так захоплювало Кана в цій жінці. Кана, цього активного інтелектуала, в якому нерозривно поєдналися гострий розум та кипуча енергія — одне з найрідкісніших поєднань, які я тільки бачив, — приваблювали в Кармен не тільки її наївність чи неймовірна первозданна тупість. Крім того — хоч він цього, напевно, і не усвідомлював, — його полонила її незаймана простодушність і незворушний спокій її невинного світу, звісно ж, він не був аж таким безневинним, бо неможливо уявити собі невинність у такому розкішному тілі. Звісно, можна собі уявити ідилічне поле на схилі погаслого вулкану, всіяне маргаритками та первоцвітом, але чистий спокій і мир ніяк не поєднувався з саксонцями, які, попиваючи каву, розспівували гімни у селі біля Кьотцшенброда.

— Як ви дізналися мою адресу? — запитала Кармен, обгризаючи курячу ніжку.

— Кан написав мені лист. А вам — ні?

— Мені теж, — відповіла Кармен, жуючи м'ясо. — Не знаю, що йому написати. Він такий складний.

— Напишіть йому про ваших курей.

— Він мене не зрозуміє.

— А я б все-таки спробував. Чи напишіть йому про щось інше. Він дуже зрадіє, коли отримає від вас хоч якусь звістку.

Вона похитала головою.

— З моєю господинею мені набагато краще. Кан — дуже важкий чоловік. Я його ніколи не розумію.

— А як йде робота над вашим фільмом, Кармен?

— Прекрасно. Я отримую зарплатню і нічого не роблю. Сто доларів на тиждень! Де так заробиш? У Фризлендерів я отримувала шістдесят і мала цілий день працювати. Крім того, той чортовий психопат часто зривався на мені, коли я щось забувала. А пані Фризлендер мене ненавиділа. Ні, тут мені подобається набагато більше.

— А Кан? — спитав я після коротких роздумів, хоч і розумів, що говорити з нею марно.

— Кан? Я йому непотрібна.

— Можливо, усе навпаки.

— Та нащо я йому здалася? Щоб їсти морозиво і дивитися на вулицю? Ніколи не знаю, про що з ним говорити.

— І все одно, думаю, ви йому потрібні, Кармен. Ви не хочете вернутися?

Вона звела на мене трагічні очі. Вернутися до Фризлендера? У нього вже є нова секретарка, яку може мучити, скільки захоче. Я була б просто божевільною, якби повернулася! Ні, ні, я залишуся тут, поки студія така дурна, щоб викидати на мене стільки грошей.

Я глянув на неї.

— А як звати вашого режисера? — спитав я обережно.

— Режисера? Сильвіо Колмен. Я бачила його лише раз, якихось п'ять хвилин. Смішно, правда?

— Я чув, таке часто трапляється, — заспокоїв я її. — Тут такі правила.

Я роздумував над Кановим листом. Він мене занепокоїв. Я погано спав, тому що боявся одного з тих гидотних снів. На нічні жахіття я чекав ще в ту ніч, коли побачив есесівський фільм, але, хоч як це дивно, цілу ніч спав спокійно. А тепер я намагався пояснити собі, чи причина криється в тому, що той початковий різкий шок перетворився на сміховинну примірку костюмів, і врешті, залишився тільки сором за мій істеричний стан. Я розмірковував над Кановими словами про шок. У ту ніч мені здалося, що я не маю реагувати так різко, щоб приберегти сили на потім, коли дійсність увірветься в мій світ. Можливо, саме тут, у Голлівуді, мені буде легше звикнути. Можливо, я звикну аж так, що незначний, фальшивий шок викличе в мені зворотну реакцію, оскільки тут все зводиться тільки до сміху та бутафорії. Я мав тримати себе в руках і не перетворюватися на істеричного надломленого чоловіка, який тремтить, тільки кинувши погляд на уніформу. Ця думка виникла в моїй голові рано-вранці, коли я в самій лише піжамі гуляв біля басейну під високим чужим небом, а наді мною шелестіло пальмове гілля, і вона здалася мені дивним, своєрідним, але, можливо, дієвим розв'язанням моїх проблем.

В обід прийшов Танненбаум.

— Що ви відчували, коли вперше знімалися у фільмі разом із нацистами? — запитав я.

— Я не міг спати кілька ночей. А потім звик. Це — найпростіше.

— Справді, — погодився я. — Так воно і є.

— Інша річ, якби я грав у профашистському фільмі. Звісно ж, це — виключено. І не думаю, що такий коли-небудь зніматимуть. Після всього, що накоїли ті свині. — Танненбаум обсмикнув хустинку з червоною облямівкою, яка визирала з верхньої кишені його спортивного піджака. — Гольт розмовляв сьогодні вранці з Сильверсом,

і той не заперечує, якщо ви до обіду працюватимете консультантом у нас. Він каже, що ви йому потрібні передусім після обіду та ввечері.

— Тобто Гольт вже купив мене у нього? — запитав я. — Кажуть, щось подібне стається і з голлівудськими зірками.

— Ні, звісно. Він тільки хотів порозпитувати про вас, бо ви йому конче необхідні. У Голлівуді нема жодної людини, яка б сиділа в концтаборі, тільки ви.

Я здригнувся.

— Мабуть, за цей дозвіл Сильверс уже продав йому олійне полотно?

— Не знаю. Але вчора Гольт дивився на Сильверсові картини. Вони йому дуже сподобалися.

У сяйві полудневого сонця я побачив Гольта, який в широких зелених штанах прогулювався навколо басейну. На ньому була ще й кольорова гавайська сорочка з південно-океанським ландшафтом. Він здалеку замахав до мене обома лапами.

— Привіт, Роберте.

— І вам добридень, Містере Гольте. — Він поплескав мене по плечу — жест, який я ненавидів. — Ви ще сердитеся через тих кількох маленьких рисунків? Ми це легко владнаємо.

Якийсь час я не заважав йому молоти язиком. Тоді він нарешті перейшов до справи. Хотів, щоб я перевірив, чи в сценарії немає помилок, а крім того, щоб працював у нього таким собі консультантом з костюмів та сцен із нацистами — тільки тоді він зможе зняти все правильно.

— Це два різних завдання, — зауважив я. — Що буде, якщо сценарій виявиться геть непридатний?

— Тоді ми його перепишемо. Але спершу перечитайте. — Гольт трохи спітнів. — Якнайшвидше. Завтра ми починаємо знімати найважливіші сцени. Чи не могли б ви вже сьогодні переглянути його?

Я нічого не відповів. Гольт витягнув із портфеля папку.

— Сто тридцять сторінок, — сказав він. — Дві-три години роботи.

Я нерішуче глянув на жовту папку, але зрештою опанував себе.

— П'ятсот доларів, — запропонував Гольт. — За відгук на кілька сторінок.

— Це дуже справедлива пропозиція, — підтакнув Танненбаум.

— Дві тисячі, — відповів я. Якщо я вже й продавав душу чортові, то хотів віддати за ці гроші всі борги і навіть трохи відкласти на чорний день.

Гольт ледь не розплакався.

— Виключено! — вигукнув він.

— Добре, — погодився я. — Так навіть краще. Повірте, я з ненавистю згадую ті часи.

— Тисяча, — запропонував Гольт. — Тільки для вас.

— Дві тисячі. Хіба це гроші для чоловіка, який має колекцію імпресіоністів!

— Це нечесно, — сказав Гольт. — І плачу не я, а студія.

— Тим більше.

— Тисяча п'ятсот, — скрегочучи зубами, сказав Гольт. — І триста доларів щотижня за роботу консультанта.

— Добре, — погодився я. — І я хочу машину, поки працюватиму у вас. Ще одна умова: після обіду я вільний.

— Оце так угода! — вигукнув Танненбаум. — Як у кінозірки.

Гольт пропустив це повз вуха. Він знав, що я вже орієнтуюся в гонорарах кінозірок.

— Добре, Роберте, — сказав він рішуче. — Залишаю вам сценарій. Відразу беріться до роботи: це терміново.

— Почну, щойно отримаю тисячу доларів авансу, Джо, — дуже гречно відповів я.

— Якщо ви працюватимете в мене тільки півдня, я, звісно, буду змушений скоротити і вашу зарплату, — заявив Сильверс. — Скажімо, наполовину. Це ж справедливо, хіба ж ні?

— Слово «справедливо» я чув сьогодні вже кілька разів, — відповів я. — І щоразу недоречно.

Сильверс витягнув ноги на світло-блакитному дивані.

— Вважаю мою пропозицію не тільки справедливою, а й щедрою. Я даю вам можливість заробити багато грошей в іншій царині. Замість того, щоб звільнити вас, я згідний, щоб ви працювали в мене тільки час від часу. Ви мали б бути мені вдячний.

— На жаль, це не так, — відповів я. — Ліпше звільніть мене. Якщо хочете, можемо укласти договір з перемінною ставкою: низька зарплата, але пайова участь в угодах.

Сильверс глянув на мене, як на рідкісну комаху.

— Хіба ж ви вмієте продавати! — сказав він зневажливо. — На одних тільки комісійних ви з голоду помрете.

Він щоразу дратувався, коли хтось сумнівався в тому, що продаж картин вимагає божественної геніальності:

— Я для вас стараюся, пробиваю вам якусь роботу в кіно, а ви...

— Містере Сильверс, — перебив я його спокійно. — Облишмо це. Ви ж хочете продати картини не мені, а моєму клієнтові Гольту.

Я за те, щоб ви все обставили йому як велетенську люб'язність, і впевнений, що він удячно купуватиме у вас картини й надалі. Але зовсім не хочу, щоб ви вимагали вдячності від мене, бо саме ви маєте мені дякувати. Те, що ви мене навчили, просто прекрасно: найвища ціль будь-якого старанного торговця полягає в тому, щоб не тільки обдерти клієнта, як липку, але й змусити його за це дякувати. Ви справді майстер своєї справи, але мені це не потрібно.

Раптом Сильверс аж потемнів на обличчі. Здавалося, за кілька секунд він постарів на двадцять років.

— Он як, — промовив він тихо. — Вам це не потрібно. А що маю від життя я? Ви розважаєтеся на вечірках з коктейлями за мої гроші, Ви на двадцять п'ять років за мене молодший, а я маю сидіти в цьому готелі і, наче старий павук, чекати на клієнтів. Я виховую вас, як власного сина, а ви сердитеся, коли я точу об вас мої змучені пазурі! Невже мені й пожартувати тепер не можна?

Я пронизливо глянув на нього. Вже знав усі його трюки зі смертю, хворобами і розмовами про те, що на той світ ніхто не візьме з собою жодної картини. Тому краще продати їх симпатичним клієнтам тут, на землі, хай навіть зі збитками — поки він іще живий, бо зосталося йому вже зовсім не довго. Я й сам якось готував пляшечки з ліками, коли змучений і блідий Сильверс — його вірна дружина обережно загримувала його обличчя в смертельно-блідий колір — у синьому халаті влігся в ліжко, щоб «зі збитком» продати нафтовому магнату з Техасу жахливу картину з зображенням велетенського мертвого жокея з конем. Я навіть додумався поміняти звичний Сильверсовий червоний халат на синій, бо на синьому тлі його хвороблива блідість проступала ще краще. Я навіть двічі переривав їхню розмову, бо приносив Сильверсові ліки, які той обов'язково мав випити, — то була звичайна горілка, і знову ж таки, саме я запропонував Сильверсові пити саме її, а не віскі, бо горілка не мала запаху, а добрий техаський ніс віскі рознюхав би і на двадцятиметровій відстані. Врешті-решт, Сильверс уже геть слабким голосом конаючої людини продиктував мені умови договору — на цій угоді він заробив двадцять тисяч доларів. Коли я почув суму, то за звичкою відразу округлив очі, щоб таким чином висловити мій німий протест, а тоді покірно похитав головою. Усі ці невичерпні Сильверсові трюки я вже дуже добре вивчив, він називав їх «мистецьким замилюванням очей», але цих нових гірких ноток я ще не чув, як і не бачив досі ознак справжнього виснаження на його обличчі.

— Вам не шкодить цей клімат? — запитав я.

— До чого тут клімат! Та я просто гину від нудьги! Уявіть собі, — сказав він, — з нудьги запрошую дівчину, з якою познайомився біля басейну — вродлива пустопорожня дев'ятнадцятирічна білявка, хоч з віком тут треба дуже пильнувати: курчатка запевняють, що вже повнолітні, а під дверима вже чатує їхня матуся, щоб видерти через шантаж якнайбільше грошей — отож, запрошую я її повечеряти і вона погоджується. Ми замовляємо шампанське, креветки під соусом «Таузенд айленд», біфштекси — стіл сервірують тут, нагорі, наїдки просто божественні. У мене піднімається настрій, я забуваю про своє безутішне життя, ми йдемо у спальню, і що стається?

— Вона кричить із вікна, що її ґвалтують. Поліція, поліція! Правильно?

Сильверс кілька секунд здивовано це обмірковував.

— І таке буває?

— Мій сусід Скотт пояснив мені, що це один із найпростіших способів шантажу.

— Оце так! Ні, не те. На жаль. Усе було значно гірше.

— Вона точно вимагала з вас грошей. А таке завжди пригнічує людей, які звикли, щоб їх любили заради них самих, — сказав я глузливо. — Сто доларів.

— Гірше.

— Тисячу. І це вже справжня ниць!

Сильверс похитав головою. Вона дійсно вимагала в мене дещо, але не це. Він підвівся зі світло-блакитного дивана і, вишкірившись і випнувши вперед підборіддя, запищав високим дитячим голосом: «І що ж ти мені подаруєш, якщо я залізу в твоє ліжечко...», а потім, наче ядерний вибух: *«Daddy!»*

Я захоплено спостерігав за його виставою, а оскільки він ще й вишкірювався, все мало дуже артистичний вигляд.

— *Daddy!* — повторив я. — Так у нас в Європі називають татусів. Важкий удар, якщо тобі за п'ятдесят. Але тут це нічого не означає. Тут тридцятирічних ніжно називають *«Daddy!»*, так само, як і древніх дев'яностолітніх бабусь *«Darling»* або *«Girl»*. Америка — молода країна, і вона обожнює молодість.

Сильверс слухав мене, як людина з простреленим животом, яка вмирає зі спраги. Потім похитав головою:

— На жаль, усе було інакше. Я вліпив би собі кілька ляпасів, що не зміг втримати язика за зубами, але чи може торговець хоч колись змовчати? Я був такий збентежений, що перепитав у неї, про що саме йдеться. Розумієте, я був готовий заплатити їй, і цілком пристойно,

ви ж знаєте, яке в мене добре серце, але я розгубився через оте *«Daddy»*. Воно пролунало для мене, як «дідусь». А вона подумала, що я не хочу їй платити, і деренчливим ляльковим голосом заявила, що якщо вона йде бай-бай — саме так вона і сказала — з аж таким старим чоловіком, то, звісно ж, мусить на цьому щось заробити. У «Баллокс Вілшир» вона бачила пальто зі справжньої верблюжої вовни, і було б...

У Сильверса відмовив голос.

— І що ви зробили? — спитав я зацікавлено.

— Те, що й годиться зробити джентльменові за такої ситуації! Заплатив і викинув геть!

— Повну ціну?

— Те, що було під рукою.

— Це справді прикро, я вас розумію.

— Ви зовсім мене не розумієте, — роздратовано вигукнув Сильверс. — Це шок психологічний, а не фінансовий. Шок, бо якась нікчемна шльондра назвала мене старим збоченцем. Але як вам таке зрозуміти? Ви — один із найбайдужіших людей, яких я коли-небудь бачив.

— Ваша правда. Крім того, є речі, які можуть зрозуміти лише однолітки, наприклад, різниця у віці. І що більше старієш, то дужче зауважуєш цю різницю. Вісімдесятирічні вважають сімдесятивосьмирічних жовторотиками та бешкетниками. Дивовижний феномен!

— Дивовижний феномен! І це все, що ви можете сказати?

— Атож, — відповів я обережно. — Ви ж не думаєте, що я всерйоз сприйму всі ці дурниці, містере Сильверс.

Він уже збирався був вибухнути, аж раптом у його комерсантських очах зажевріла іскра надії, наче професор Макс Фрідлендер підтвердив автентичність сумнівної картини Пітера де Гоха, яка належала Сильверсу.

— Крім того, це навіть смішно, коли йдеться про таку людину, як ви, — продовжував я.

Він замислився:

— А що, як і наступного разу зі мною знову таке станеться? Природнім наслідком таких притичин стане імпотенція. Вже навіть зараз здалося, що наче відро крижаної води вилили... — Він затнувся.

— ...на вашу голову, — допоміг я.

— На мою чоловічу гідність, — закінчив він знічено. — І що робити з цим страхом, який тепер засів у мені?

— Щодо цього побутує дві думки, — сказав я за кілька секунд. — Перша: напитися і, мов гусар, безперервно скакати далі — але тут

є один недолік: коли людина вип'є, часто стає імпотентом аж поки не мине похмілля, отже, тут подвійна загроза. Друга: використати давню добру тактику гонщиків після аварій — відразу пересісти на інший автомобіль і продовжувати їхати, щоб уникнути шоку.

— Але я вже зазнав шоку!

— Містере Сильверс, ви це просто вигадали. Ваша фантазія тільки трохи побавилася з думкою про можливий шок, оце й усе.

З його рота мало не зірвалися слова вдячності:

— Ви так справді думаєте?

— Я цілком упевнений.

Йому вочевидь відлягло від серця.

— Дивно, — мовив перегодя, — як усе раптово втрачає сенс — успіх, становище, гроші — тільки тому, що одне дурнувате слівце злітає з вуст якогось нікчемного дівчиська! Наче всі на світі потай стали комуністами.

— Що?

— Кажу, що всі люди врешті-решт однакові і нікому не вдасться втекти.

— Ах, то ви це так собі уявляєте! — здивувався я. — Час — це комуністичне явище; він не запитує ні про гроші, ні про суспільне становище, а тільки на один день-нанизує інший, на один рік — наступний, і не має жодного значення, святий ти чи грішник. Хороша думка, містере Сильверс, хоча й не нова.

— Нові думки для антиквара — неприпустимі, — Сильверс усміхнувся. Він знову почувався, як риба у воді. — Я припускаю, що жодна людина не вірить у власне старіння. Кожен знає, але не вірить.

— А ви самі вірите? І як щодо мого звільнення?

— Можемо все залишити; як було. Крім того, можете приходити до мене тільки ввечері.

— За додаткову оплату після сьомої вечора.

— За вашу звичайну зарплатню. І навіть не згадуйте про додаткову оплату! Ви й так зараз заробляєте більше за мене.

— Ваш шок уже минув, містере Сильверс! Цілком!

26

Я просидів над сценарієм кілька годин. Третина ситуацій була просто неможлива, а решту можна було спокійно обрізати мало не на половину. Я правив усе до першої ночі. Частину сцен було створено за перевіреними шаблонами з ковбойських фільмів про «Дикий Захід»,

але я був упевнений, що за найжахливішими і найвульгарнішими, які тільки існують. Порівняно з тим, що справді відбувалося в Німеччині, все скидалося на купку ласощів та безневинний феєрверк, тут не було ні вогнеметів, ні бюрократично розрахованих смертей. Традиційні ситуації з фільмів про «Дикий Захід» — коли обидва супротивники мають право тільки одночасно вихопити зброю і кожен намагається вистрілити першим — модернізували тут до гангстерської моралі. Я зрозумів, що навіть досвідченим письменникам, які писали сценарії для фільмів жахів, бракувало фантазії, щоб уявити собі все, що коїлося у Третьому Рейху. Хоч як це дивно, але мій страх був безпідставний і в депресію я не впав, навпаки, примітивність цієї писанини спонукала мене до чорного гумору. На щастя, Скотт саме організував одну з тих безкінечних вечірок з коктейлями. Тому я пішов униз, до басейну, де саме всі зібралися.

— Уже готово, Роберте? — запитав Скотт.

— Так, на сьогодні з мене вже досить. А тепер мені треба випити.

— У нас є справжня російська горілка й усі сорти віскі.

— Віскі, — сказав я. — Не хочу так напитися, щоб відразу йти спати.

Я розтягнувся на шезлонгу, а поруч, на землю, поставив склянку. Заплющив очі і слухав музику: вона лунала з маленького радіо, яке хтось притягнув із собою. То була красива мелодія, що називалася «Серенада ранкової зорі». Я знову розплющив очі і глянув на каліфорнійське небо. Здавалося, наче я пливу в ніжному прозорому морі без обріїв і без берегів. Аж раптом почув біля себе Гольтовий голос.

— Уже восьма ранку? — запитав я.

— Ще ні. Я тільки прийшов глянути, що ви тут робите, — мовив він.

— П'ю віскі. Ще якісь запитання? Наш контракт чинний тільки від завтра.

— Ви вже прочитали манускрипт?

Я повернувся і глянув на його заклопотане, змучене обличчя. Не хотів говорити на цю тему, хотів забути все, що прочитав.

— Завтра, — відповів я. — Завтра ви все отримаєте. Разом із моїми коментарями.

— А чому не зараз? Тоді я ще встигну до ранку підготувати все, що нам потрібно. Так ми зекономимо півдня. Це горить, Роберте.

Я зрозумів, що так легко його не позбудуся. Та й справді, чому не зараз? — подумав я врешті-решт. Чому не тут, зі шнапсом, біля води,

серед дівчат, під спокійним нічним небом цього викривленого світу? Чому б мені не перетравити все тут, замість того щоб тлумити спогади снодійними пігулками?

— Добре, Джо. Сядьмо десь осторонь.

Через годину я вже пояснював Гольту всі помилки, які знайшов у сценарії.

— Такі дрібниці як неточності з кашкетами, чоботами, уніформами та знаками розрізнення виправити легко, — сказав я. — Важливішою є сама атмосфера фільму. Вона не має бути така мелодраматична, як у вестерні. Зображена тут мелодрама — зовсім безневинна порівняно з тим, що відбувається по той бік океану.

Гольт зволікав з відповіддю.

— Цей фільм має бути прибутковим, — сказав він врешті.

— Що?

— Студія інвестує в нього майже мільйон доларів. Це означає, що ми повинні отримати від прокату більш, ніж два мільйони, щоб заробити перший долар. Люди повинні валом валити на цей фільм.

— І?

— У те, що ви розповідаєте, Роберте, не повірить жодна людина! Усе насправді так?

— Гірше. Значно гірше.

Гольт плюнув у воду:

— Ніхто нам не повірить.

Я підвівся. У мене просто розколювалася голова. Мені все вже справді обридло.

— Тоді облиште це, Джо. Невже ця проклята іронія ніколи не закінчиться? Америка воює з Німеччиною, а ви кажете мені, що ніхто не повірить у злочини німців.

Гольт хруснув пальцями:

— Я вірю вам, Роберте. А от студія і публіка не повірять. Ніхто не піде на фільм, який ви пропонуєте! Це й так досить ризикована тема. Я б з радістю зробив би все так, як ви кажете. Але мені потрібно переконати бюрократів — власників студії! Я б залюбки зняв і документальний фільм, але він точно не буде прибутковий. Студія наполягає на мелодрамі.

— З викраденими дівчатами, закатованими до напівсмерті кінозірками і з весіллям у фіналі?

— Не конче. Але з утечею, бійками і натягнутими нервами.

До нас приплентався Скотт.

— Кажуть, вам тут бракує алкоголю.

На край басейну він поставив дві пляшки — одну з віскі, іншу з водою — та дві склянки.

— Ми всі переходимо до моєї халабуди. Захочете їсти, приходьте. Там є бутерброди і холодна курятина.

Гольт схопив мене за рукав піджака:

— Роберте, ще тільки десять хвилин. Ми ще тільки десять хвилин обговоримо практичні питання. Решту — завтра.

Десять хвилин вилилися в цілу годину. Гольт був типовий представник Голлівуду: людина, яка хоче зробити щось добре, але готова змиритися з поганим — і крім того, називає це серйозною мистецькою проблемою, а не жалюгідним компромісом.

— Ви маєте допомогти мені, Роберте, — попросив він. — Ми мусимо поступово втілити наші ідеї в життя. *Petit à petit!* Крок за кроком, а не похапцем.

Ця фальшива французька фраза переповнила чашу мого терпіння. Я швидко попрощався з Гольтом і пішов до своєї кімнати. Певний час лежав на ліжку і злився сам на себе. Потім подумав, що завтра зателефоную Канові — тепер я мав гроші! Я вирішив подзвонити і Наташі; досі я написав їй лише два короткі листи, та й навіть це далося мені неймовірно важко! Вона не належала до людей, яким пишуть довгі листи. Вона з тих, із ким спілкуються телефоном чи дають телеграми. Коли її нема поруч, то й нема про що говорити. Я мав до неї почуття, але на відстані бракувало слів. Коли вона поруч, усе було правильно, усе мене бентежило і набувало сенсу: а коли її поруч не було, вона здавалася мені прекрасною, але далекою і недоступною, мов полярне сяйво. Це було найсильніше відчуття, яке вона викликала: відчуття її присутності, яке майже цілком зникало, коли її біля мене не було. Я зрозумів це ще в Нью-Йорку: щойно вона переступала поріг чи я чув її голос, все знову ставало на своє місце. Це було дивно, але діяло на мене заспокійливо.

Розмірковуючи про все це, мені спало на думку зателефонувати їй. Від Нью-Йорка мене відділяла тригодинна різниця у часі. Я замовив розмову і раптом відчув, що аж палаю від нетерпіння.

Вона підняла слухавку. Її голос звучав дуже далеко.

— Наташо, — сказав я, — це я, Роберт.

— Хто?

— Роберт.

— Роберт? Де ти? У Нью-Йорку?

— Ні, в Голлівуді.

— У Голлівуді?

— Так, Наташо. Ти забула? Що з тобою?

— Я спала.

— Спала? Так рано?

— Але зараз уже за північ. Ти мене збудив. Щось сталося? Ти приїжджаєш?

Прокляття, подумав я. Моя вічна помилка. Я завжди забуваю, в який бік рахувати години.

— Спи. Я завтра знову зателефоную.

— Добре. Ти приїжджаєш?

— Ще ні. Я все поясню тобі завтра. Спи.

— Добре.

«Сьогодні в мене поганий день», — подумав я.

Не варто було телефонувати. Як не варто було робити й багато чого іншого. Я був злий сам на себе. І на що я підписався? Що я маю до Гольта? Але що зі мною могло статися? Я ще трохи почекав, а тоді зателефонував Канові. І цього разу вже не помилився. Кан спав чутливо.

Він відповів відразу.

— Роберте? Що сталося? Чому ви дзвоните?

Ми ще досі не звикли користуватися телефоном, як американці; телефонна розмова на великій відстані відразу означала для нас якусь кризову ситуацію чи нещасний випадок.

— Щось із Кармен? — запитав він.

— Ні. Я її бачив. Схоже, вона хоче залишитися тут.

Кілька секунд він мовчав.

— Можливо, вона ще передумає. Вона ж там не так вже й давно. У неї хтось є?

— Не думаю. Хіба що господиня, в якої вона живе. І мені здається, вона там нікого більше не знає.

Він розсміявся:

— А ви? Коли повертаєтеся?

— Ще не скоро.

Я пояснив йому ситуацію з Гольтом.

— Що ви про це думаєте? — запитав я.

— Працюйте! Сподіваюся, у вас немає докорів сумління? Це було б смішно. Чи у вас раптом прокинулася любов до батьківщини?

— Ні. — Раптом я геть забув, чому зателефонував. — Я думав про ваш лист.

— Найголовніше — це пробитися, — сказав він. — А як ви це зробите, то лише ваша справа. Думаю, зовсім непогано, що ця

проблема зачепила вас уже зараз — так би мовити, у загальних рисах і у відносній безпеці — колись, пізніше, нам всім доведеться глянути в очі нашому страху, але вже по-справжньому. Це найбільша небезпека, що чекає на нас попереду. Сприймайте цю ситуацію, як тренування. Ви ж завжди можете відмовитися, якщо вам обридне. Тут це ще можливо, а там, пізніше, ви вже не матимете вибору. Розглядайте це як перший етап загартування, якщо хочете. Ви згодні?

— Це саме те, що я хотів почути.

— Добре. — Він розсміявся. — Не дайте Голлівудові збити вас із пантелику, Роберте. У Нью-Йорку ви б мене про таке не спитали. Вам усе і так було б ясно. А Голлівуд нав'язує дурнуваті етичні стандарти, бо й сам цілком корумпований. Не ведіться на таке. Навіть у Нью-Йорку важко по-діловому й раціонально підходити до життя. Ви вже бачили це на прикладі Ґрефенгайма. Його самогубство безглузде й непотрібне, вияв слабкості. Він і так ніколи більше не зміг би жити з дружиною.

— А як Бетті?

— Бетті бореться. Вона хоче пережити війну. Жоден лікар не зміг би виписати їй нічого кращого. А ви тепер стали мільйонером, що можете вести розмови через весь континент?

— Ще ні.

Я ще трохи посидів у моїй кімнаті. Двері були відчинені і я бачив шматок ночі, край освітленого басейну і верхню частину пальми, яка самотньо шелестіла від поривів нічного вітру та щось бурмотіла собі під ніс. Я думав про Наташу і Кана, і про його слова: «Найвищий етап нашого циганського існування настане тоді, коли ми врешті зрозуміємо, що насправді нікому непотрібні. Зараз ми ще чіпляємося за ілюзію, що все зміниться, коли закінчиться війна, наче всі частинки магнітного поля повернуться в одному напрямку. Але насправді, коли прийде час, усі ілюзії просто розіб'ються об жорстоку реальність. І тільки тоді почнуться наші справжні поневіряння».

То була дивовижна ніч. До мене ще й Скотт прийшов, він захотів глянути на намальований сангіною рисунок Ренуара, який я приніс від Сильверса. Що він п'яний, як чіп, видно було тільки з його неймовірної наполегливості.

— Ніколи не думав, що коли-небудь зможу купити собі Ренуара, — зізнався він. — Ще два роки тому я мав замало грошей. А тепер у моїй голові бджолою дзижчить лише одна думка: власна картина Ренуара! Я дуже хочу купити її! Вже сьогодні вночі!

Я зняв рисунок зі стіни і вручив йому.

— Нате, Скотте.

Він узяв картину, наче дароносицю:

— Він сам її намалював. Власноручно. І тепер вона моя, простого хлопця із Айова-Сіті, з бідного кварталу. За це варто випити. У мене, Роберте. З картиною на стіні. Я її відразу ж повішу.

Його кімната скидалася на поле битви — усюди валялися склянки, пляшки і тарілки, а згори лежали гори недоїдених сендвічів та присохлі шматки шинки, що корчилися та вигиналися у різні боки. Скотт зняв зі стіни фотографію Рудольфа Валентіно в ролі шейха.

— На що тут схожий Ренуар? На рекламу віскі?

— Він уписується сюди краще, ніж у маєтки більшості мільйонерів. У них він був би тільки рекламою їхнього марнославства.

Я пробув у Скотта цілу годину, слухаючи історію його життя; доти, поки в нього не почали злипатися очі. Він вважав, що в нього було жахливе дитинство: бідував і йому доводилося продавати газети, мити тарілки і терпіти сотні інших принижень. Я слухав його без тіні сарказму і намагався не порівнювати наші життя. Врешті-решт, він уже почав клювати носом, тому виписав мені чек.

— Чи міг я тоді подумати, що колись випишу чек на Ренуара! — пробурмотів він. — Аж страшно, правда?

Я повернувся до своєї кімнати. Навколо електричної лампочки кружляла якась комаха з прозорими, зеленими крильцями. Певний час я розглядав: здавалося, наче її філігранно виточив ювелір, цей неймовірний витвір мистецтва, витканий з ніжності і трепетного життя, але готовий рішуче ступити у вогонь, як індійська вдова. Я впіймав її і випустив у прохолодну ніч. Хотів урятувати, але через хвилину вона прилетіла знову. Зрозумів, що мені судилося або заснути, або обірвати життя цього крихітного створіння. Я безуспішно намагався заснути. Коли я знову розплющив очі, побачив у дверях чиюсь постать. Я схопив лампу, щоб мати чим оборонятися. Але це була просто юна дівчина у прим'ятій сукні.

— Ой, вибачте, — сказала вона з різким акцентом. — Можна мені зайти?

Вона ступила в кімнату.

— Ви впевнені, що зайшли у потрібний номер? — запитав я.

Вона всміхнулася.

— У такий час це вже не важливо, правда? Я заснула там, надворі. Дуже втомилася.

— Ви були на Скоттовій вечірці?

— Можливо, я не знаю його імені. Хтось узяв мене з собою. Але тепер усі пішли. А я мушу дочекатися ранку. Я побачила світло у вашому вікні. Дозволите мені посидіти тут на стільці? Надворі все мокре від роси.

— Ви — не американка? — спитав я, як повний ідіот.

— Мексиканка. З Ґвадалагари. Дозвольте мені побути тут, поки не приїде автобус.

— Я можу дати вам свою піжаму, — сказав я. — І ковдру. Ви поміститься на дивані. Ванна отам. Там ви зможете і переодягнутися. Ваша сукня геть мокра. Повісьте її на спинку стільчика — так вона швидше висохне.

Вона швидко глянула на мене.

— Ви так добре знаєте жінок?

— Ні. Просто я — практична людина. Якщо ви змерзли, прийміть ґарячу ванну. Тут ви нікому не заважатимете.

— Дуже вам дякую. Я намагатимуся тихесенько.

Вона пройшлася кімнатою. Була дуже витончена, мала чорне волосся та вузькі ступні і мимоволі нагадала мені комаху з прозорими крильцями. Я глянув, чи не прилетіла вона знову, але ніде її не побачив. Зате тепер до мене прилетіло інше створіння, без зайвих слів, так, наче її прихід — найбуденніша у світі річ. Можливо, все так і було. Я зворушено дослухався до шуму води у ванній. Усе буденне мене бентежило. Я так звик до надзвичайного і небезпечного, що тиша і спокій буденності здавалися мені пригодою. Незважаючи на це або саме тому я сховав між книжками Скоттовий чек, який я після обіду хотів дати Сильверсу. Не варто випробовувати долю.

Прокинувся я досить пізно. Дівчини ніде не було. На серветці я побачив відбиток її губ. Напевно, вона залишила його, як німе вітання. Я кинувся шукати чек. Він був там. Нічого не пропало. Я навіть точно не знав, спав я з нею чи ні. Пригадав тільки, як вона стояла біля мого ліжка, а я відчував її голе прохолодне і гладеньке тіло; але не був переконаний, чи було ще щось.

Поїхав на студію. Вже була десята, але я вирішив, що спокійно можу відняти зі свого робочого дня дві години, які я вчора провів із Гольтом. Гольт відразу почав зі мною дискусію про сцену, яку саме знімав. Я ще здалеку почув пісню Горста Весселя. Гольт сумнівався, якою мовою її співати — німецькою чи англійською. Я запропонував німецьку версію. А він заперечив: тоді англійський текст звучатиме дивно. Ми спробували обидва варіанти. Я зауважив, що есесівці

справляли на мене дивне враження, розмовляючи англійською. Вони відволікали від шоку, який був готовий щомиті затопити мене. Переді мною розгорталася вже не імітація дійсності, а театр, ще й іноземною мовою.

Після обіду я приніс Сильверсу Скоттовий чек.

— Другого рисунка ви не продали? — запитав він.

— Ви ж самі бачите, — відповів я сердито. — Інакше сума на чеку була б удвічі більша.

— Краще б ви продали інший рисунок. Той, що намальований сангіною, — значно цінніший. Було б вигідніше продати їх разом.

Я нічого не відповів. Я тільки дивився на нього і думав, чи зможе він коли-небудь у житті говорити прямо, без жодних викрутасів. Мабуть, він і перед смертю викидатиме якісь коники, навіть якщо знатиме, що це вже йому ніяк не зарадить.

— Нас запросили, ввечері, — повідомив він. — Приблизно о десятій.

— На вечерю?

— Пізніше. Від вечері я відмовився. Ми йдемо на віллу до Веллера.

— І яка в мене роль? Асистента з «Лувру» чи Бельгійського мистецтвознавця?

— Асистента з «Лувру». Але перед тим ви повинні завезти туди картину Гоґена. Якнайшвидше, бажано негайно. І добре було б відразу її почепити. Так картини справляють краще враження. Я покладаюся на вас. Надіюся, дасте собі раду. Картини на стіні продати вдвічі легше, ніж коли вони стоять на підлозі чи на стільці. Можете взяти таксі.

— Мені таксі не потрібне, — чванькувато зронив я. — У мене є машина.

— Що?

— Студійна. — Я промовчав, що йдеться про старенький «форд». На певний час я отримав перевагу над Сильверсом. Але о пів на десяту він запропонував скористатися моїм автомобілем, щоб поїхати на Веллерову віллу, і коли його побачив, відразу відскочив і вирішив замовити по телефону кадиллак. Я вмовив його поїхати на «форді», мовляв, для першого продажу так буде доречніше.

— «Форд» має серйозніший вигляд, бо «кадилаків» і «ролс-ройсів» тут хоч греблю гати. Кожна дрібна кінозірка має такий, а «форд» викличе в цьому штаті задавак і хвальків просто сенсацію у хорошому розумінні цього слова.

— Саме так я і планував, — погодився Сильверс, який мав звичку всіх невпевнених у собі людей: завжди доводити свою слушність. — Я хотів орендувати старий, вживаний кадиллак, але, зрештою, «форд» — це те ж само.

Ми потрапили на приватний показ фільму. Це була типова голлівудська практика: після вечері влаштовувати кіноперегляди. За традицією показували фільм того продюсера, який, власне, й організував прийом. Я потішався над Сильверсом: він був сама люб'язність, хоч і згорав з нетерпіння: Вбраний був у шовковий смокінг та туфлі-човники, а я — у свій синій костюм. І таких синіх костюмів було значно більше, ніж смокінгів. Тому Сильверс почувався *«overdressed»*, себто був убраний вочевидь занадто ошатно. Він би з радістю поїхав додому і перевдягнувся. І, звісно, у всьому обвинуватив мене: я його належно не поінформував — хоча після обіду я не бачив нікого, крім одного лакея та старої Веллерової матері.

Минуло майже дві години, перш ніж знову спалахнуло світло. На власний подив, я побачив серед гостей Гольта і Танненбаума.

— Як так, що всі ми раптом опинилися на одній вечірці? — запитав я. — У Голлівуді так завжди?

— Але ж, Роберте, — дорікнув мені Гольт. — Веллер — наш продюсер! Саме його студія знімає наш фільм. Хіба ж ви цього не знали?

— Ні. Звідки?

— Ви — щаслива людина. Я зараз же скажу йому, що ви тут. Він точно захоче з вами поспілкуватися!

— Я тут із Сильверсом. І з іншою метою.

— Можу собі уявити. Я вже бачив ту розряджену мавпу. Чому ви не прийшли на вечерю? Подавали фаршированого індика. Делікатес. Таке їдять тільки наприкінці осені. Приблизно те ж саме, що й різдвяна гуска в Європі.

— У мого шефа не було часу прийти на вечерю.

— Вашого шефа на вечерю не запросили. Якби Веллер знав, що й ви прийдете, обов'язково би вас запросив. Він знає, хто ви. Я розповів йому.

Якусь мить я насолоджувався думкою, що саме завдяки мені Сильверса запросили до Веллера і гадав, як він вибріхуватиметься, щоб все одно показати свою перевагу наді мною. Потім я забув про нього і роздивлявся гостей. Я зразу зауважив тут багато молодих і вродливих людей. А крім того, ще з півдюжини кінозірок, яких я знав з пригодницьких фільмів і вестернів.

— Знаю, що ви хочете запитати, — мовив Гольт. — Чому вони не на війні? Деякі — за станом здоров'я: вони отримали травми, граючи у футбол або в теніс, інші — під час роботи; а третім здається, що вони тут незамінні. Але багато хто таки пішов на війну, часто такі, що від них цього ніхто не сподівався. Ви ж саме це хотіли запитати, правда?

— Ні. Я хотів запитати, чи ми часом не на зустрічі полковників. Їх тут просто сила-силенна!

Гольт розсміявся.

— Це наші голлівудські полковники. Ніхто з них ніколи не служив, але всі відразу стали майорами, підполковниками, віце-адміралами, капітанами та полковниками. Аж ген той капітан ніколи не запливав далі, ніж до Санта-Моніки, а той адмірал посідає прекрасне м'яке крісло у Вашингтоні. Ті полковники — то насправді кінопродюсери, режисери та агенти і всі вони зручно прилаштувалися у військовому підрозділі «фільм». Нижче майора тут нема нікого.

— Ви теж майор?

— У мене вроджена вада серця, а я знімаю антифашистські фільми. Смішно, правда?

— Зовсім ні. Таке відбувається у всьому світі. Припускаю, навіть у Німеччині. Воїнів ніде не видно. Усюди розгулюють тільки ті, які й гадки не мають, що таке війна. Так звані «герої» тилу та захисники власної дупи. Я не про вас, Гольте. Як тут багато красивих людей! Мабуть, саме таке і має бути справжнє свято.

Він розсміявся:

— Ви ж у Голлівуді. Де ж іще мали б жити вродливі люди? Там, де кожен може продати власну зовнішність за найвищою ціною. Звісно, за винятком наших режисерів і продюсерів. А ось і наш шеф Веллер!

До нас підійшов низькорослий чоловік у формі полковника. Усе його обличчя вкривали радісні мімічні зморшки і вигляд він мав геть не військовий. Почувши, що я працюю на Гольта, відразу відвів мене вбік. У Сильверса аж очі на лоба полізли — він самотою сидів на кріслі, звідки міг добре бачити полотно Гогена, яким поки що ніхто не цікавився. Картина Гогена висявала над роялем, наче пляма південного сонця, і я побоювався, що навколо нього скоро скупчиться типовий хор співаків.

Я ледве вирвався від усіх тих людей. Раптом став тим, ким ніколи не хотів бути, — таким собі світським левом, який вийшов із царства пітьми. Веллер з гордою усмішкою представив мене як чоловіка, який

сидів у концтаборі, і моєю персоною відразу зацікавилося кілька кінозірок та багато дівчат зі шкірою, яка нагадувала спілий персик. Я почувався не у своїй тарілці, спітнів і кидав на Гольта розгнівані погляди, хоча, зрештою, він тут був ні до чого. Через деякий час мене врятував Танненбаум. Він цілий вечір шастав навколо мене, наче кішка навколо тарілки з гуляшем, і використав першу-ліпшу нагоду, щоб випити зі мною віскі, оскільки хотів довірити мені якусь таємницю.

— Двійнята прийшли, — прошепотів він мені.

Я знав, що він вибив для них дві маленькі ролі у Гольтовому фільмі.

— Слава Богу! — вигукнув я. — Відтепер ви уповні забезпечені вашими вигаданими стражданнями.

Він похитав головою.

— Навпаки, повний успіх!

— Невже? З обома? Мої вітання.

— Це неможливо. Вони ж католички. Тільки з однією.

— Браво! Ніколи б не подумав. З вашою ніжною та складною натурою!

— Я теж навіть і не сподівався! — зізнався щасливий Танненбаум. — Це все через фільм.

— Розумію. Бо ви домовилися про їхні ролі.

— Ні, річ не в тому. Я вже двічі знаходив для них ролі. Двійнятам майже завжди можна підшукати другорядні ролі у фільмі. Але раніше усе було безрезультатно. А тепер!

— Ще раз вітаю вас.

— Я граю группенфюрера. Як ви, напевно, знаєте, я послідовник методу Станіславського, тому мушу повністю ввійти у роль, щоб добре її зіграти. Якщо я граю вбивцю, то маю почуватися, як справжній убивця. Ну, а якщо группенфюрера...

— Розумію. Але ж двійнята не ходять поодинці. У цьому їхня сила.

Він усміхнувся:

— Для Танненбаума — так, це складно, але не для группенфюрера! Я ще був в уніформі, коли вони приїхали у мій будиночок. І я ще там накричав на них так, що в них ледь вуха не повідпадали, тоді одну, зовсім залякану, я відправив у костюмерну міряти костюми, а іншу притримав, замкнув двері і, як справжній группенфюрер, накинувся на неї. І ви тільки подумайте: замість того щоб роздряпати

мені обличчя, вона лежала тихо, як мишка. Така сила уніформи. Ніколи б не подумав. А ви?

Я згадав про мій перший візит на студію.

— Я теж це вже знаю, — сказав я. — Але що станеться, якщо ви будете не в уніформі, а у вашому прекрасному спортивному піджаку?

— Вже пробував, — сказав Танненбаум. — Аура залишається. Мабуть, тому, що це вже раз відбулося. Хай там як: аура залишається.

Я схилив голову перед группенфюрером у синьому костюмі.

— Маленьке відшкодування за велике нещастя, — промовив я. — Кажуть, навіть після останнього жахливого виверження Везувію, люди смажили яйця на гарячому попелі.

— Таке життя, — сказав Танненбаум. — Мене непокоїть лиш одне: не знаю, чи мені попалася сама та з двійняток, яка треба.

— Тобто? Їх ж неможливо розрізнити.

— У ліжку можна. Везель пояснив мені, що одна з них, як вулкан. А моя — геть спокійна.

— Можливо, річ у вашій аурі.

Танненбаум засяяв:

— Можливо. А я про це й не подумав. Але що тут удієш?

— Зачекайте до наступного фільму. Можливо, там ви гратимете пірата чи шейха.

— Шейха, — сказав Танненбаум. — Шейха з гаремом. За методом Станіславського.

Ніч була тиха, коли я повернувся у «Сади Аллаха». Ще не було аж так пізно, але, здавалося, всі давно сплять. Я сів на край басейну, і раптом мене охопив безпідставний сум — так, наче темна хмара заволокла сонце. Я тихо сидів і чекав, поки до мене прийдуть привиди, тіні з минулого, вони б мені розповіли, звідки взялася ця депресія, хоч я зрозумів відразу: вона не така, як досі. Вона ані пригнічувала мене, ані мучила. Я вже знав страх смерті і що він відрізняється від решти страхів, хоч і далеко не найстрашніший із них. Мій дивовижний настрій нагадував саме страх смерті, хоч і був набагато спокійніший. Він узагалі був найспокійніший і найбезболісніший з усього, що я коли-небудь пережив, — смертельна туга, світла і прозора, за якою ховалася повна невпевненість у завтрашньому дні. Я збагнув, що слова пророка про Бога, який являється не під час бурі, а в тиші, можна притягнути і до смерті — тоді наступає безвольне, тихе згасання, без імені і без страху. Я сидів там дуже довго, аж поки відчув, як до

мене непомітно повертається життя, наче шум припливу, що зростає після беззвучного відпливу. Врешті-решт підвівся, пішов до своєї кімнати і витягнувся на ліжку. Я слухав тихий шелест пальмового віття, і мені здавалося, що ця година — цілковита протилежність до моїх снів, своєрідний метафізичний баланс у моєму житті — я знав, що він — тимчасовий і не здатний породити надії, але він дарував дивовижну втіху. Тому я не здивувався, коли побачив комаху з прозорими крильцями біля моєї лампи.

27

Через два тижні Сильверс вернувся до Нью-Йорка. Це було дуже дивно: здавалося, він ідеально вписується у це суспільство, але картин продав значно менше, ніж у Нью-Йорку. Ніхто не вважав їх символом статусу; навіть гроші тут не мали абсолютної влади. Було природнім мати їх, так само, як і славу — одне було невідривно пов'язано з іншим. Тут люди ставали відомими, а тому й багатими — на відміну від Нью-Йорка, де мільйонерів знають лише свої і їм треба зробити щось дуже особливе, щоб здобути визнання широких мас. І Сильверс зі своїми трюками, особливо з його улюбленим — буцімто він не хоче нічого продавати, а сам колекціонує картини — привертав до себе увагу акул, які теж хотіли стати відомими колекціонерами, а тому й сприймали його трюки, як щиру правду.

Сильверсу коштувало великих зусиль навіть продати Веллеру одну лише картину Гоґена, та й то, скрегочучи зубами, йому довелося попросити мене про допомогу. Для Веллера я був значно важливіший за Сильверса. Веллер потребував мене для фільму, а Сильверса — ні. З великою образою в серці Сильверс поїхав до Нью-Йорка: його марнославство перемогло жадобу наживи.

— Залишайтеся тут, як своєрідний плацдарм для розвитку моєї фірми, — оголосив він мені. — Ви краще пасуєте до цих розряджених варварів.

Він хотів усі комісійні від потенційних продажів картин списати до моєї зарплати. Я відмовився, бо спокійно міг жити за гонорар, який Веллер платив мені як консультанту. Тільки у день від'їзду Сильверс поступився. Я отримав невелику процентну ставку від продажу картин, зате він удвічі урізав мою зарплатню.

— Я ставлюся до вас, як до сина, — фиркав він. — У будь-якому іншому місці вам би довелося заплатити за все те, чого ви в мене навчилися! Ви здобуваєте у мене знання, як у справжньому універси-

теті торгівлі та бізнесу! А все, що ви хочете, — це грошей, грошей, грошей! Що за покоління!

Щоранку я приходив до Гольта у студію. Моя робота була досить проста. Усе, що сценарист і далі наряджав у квітчасте вбрання з гангстерських і ковбойських фільмів, я мав перетворити на примітивну бюрократію «машини вбивства» двадцятого століття — тверезо, без тіні бравади, шизофренії чи деформованої фантазії. На «машину вбивства», яку запустили звичайні обиватели з «чистим» сумлінням. Гольтовий аргумент завжди був незмінний: «Нам ніхто не повірить. Це психологічно необґрунтовано!»

У ньому жило давнє романтичне уявлення про вбивць і катів, яке він намагався реалізувати заради правдоподібності сюжету. Це уявлення полягало в тому, що жахливі вчинки мають поєднуватися з так само жахливим зовнішнім виглядом. Він уже навіть готовий був визнати, що негативні персонажі не конче мають бути гидотними, але їхня потворна душа мала б хоч час від часу пробиватися назовні — інакше постаті втрачають психологічну достовірність. Він був стріляний горобець у кіноіндустрії і йому подобалися будь-які контрасти: готовий був визнати неймовірну любов коменданта концтабору до тварин, особливо до біленьких ангорських кроликів, яких він ніколи не дозволив би зарізати, — але винятково задля ще яскравішого контрасту: його злодіянь над людьми. Він вважав це реалістичним і злився, коли я називав такий прийом романтичним. Я ніяк не міг донести до його свідомості справжній жах — звичайних обивателів, які з почуття обов'язку і з «чистим» сумлінням виконували свою криваву роботу так старанно, наче пиляли дрова чи виготовляли дитячі іграшки. Тут він бунтував: це здавалося йому недостатньо привабливим і не відповідало тому, чого він навчився у своїх п'ятнадцяти фільмах жахів та трилерах. Він не міг повірити, що саме звичайні люди старанно вбивали євреїв, так само, як колись вони доскіпливо вели бухгалтерію; і так само, як згодом, коли вже все буде позаду, вони знову стануть санітарами, рестораторами чи міністерськими службовцями, і ніхто не матиме й тіні каяття, не усвідомить власних злочинів — вони знову старатимуться бути хорошими працівниками і викреслять зі свого життя усе заподіяне чи спишуть власні злочини на чарівні категорії «обов'язок» і «наказ». Це були перші автомати автоматичного століття, які, щойно виникнувши, відразу відкинули всі закони психології, досі тісно переплетені з моральними законами. Там вбивали без вини, без докорів сумління, без почуття відповідальності, а вбивців уважали найкращими громадянами,

які отримували додаткові порції шнапсу, найкращі сорти ковбас та почесні хрести, але не тому, що вони — вбивці, а тому що їхня робота напруженіша, ніж у простих солдат. У них залишилася єдина людська риса, яка надавала їхнім обличчям трохи людськості: вони користувалися своїми перевагами без жодного збентеження — ніхто з них не хотів іти на війну, оскільки через постійні бомбардування навіть провінційні містечка не були безпечні, а концтабори гарантували їм повну безпеку з двох причин: по-перше, вони були розташовані на безлюдді, а по-друге, ворог не хотів знищувати ворогів режиму, а тому був змушений милувати і їхніх катів.

Відповідь замученого Гольта завжди залишалася незмінною: «Ніхто нам не повірить, ніхто! Ми маємо надати їм людських рис! Навіть нелюдські вчинки треба обґрунтувати людською природою!»

Я спробував ввести у рукопис сцену, яка мала підтвердити їхню нелюдську суть і в якій не було й натяку на людяність: табори рабів німецької індустрії. Гольт про таке нічого не знав. Він дотримувався власної старої концепції: вбивці — завжди погані люди. А я пояснював йому знову і знову, що злочини в Німеччині підготували і вчинили не люди, які впали з Місяця і згвалтували цілу країну, а самі ж порядні німці, які точно вважають себе хорошими і чесними громадянами. Я пояснював йому: смішно було б припускати, що всі німецькі генерали ґеть сліпі або мають провали пам'яті і не пам'ятають про катування та вбивства, які щодня чинять їхні підлеглі. І я розповідав йому, що найбільші промислові підприємства країни уклали договори з концтаборами на використання дешевої робочої сили — рабів, яких там утримували, — гроші платили концтаборам, а людей змушували працювати до повного виснаження, аж поки їхній прах разом із димом не вилітав через труби крематорію.

Гольт зблід:

— Це неправда!

— Це чиста правда. Численні промислові гіганти наживаються на цих нещасних, замучених рабах. Вони навіть побудували філіали своїх заводів поблизу концтаборів, щоб зекономити на перевезеннях. Що корисно для німецького народу — те правильно і справедливо.

— Ми не можемо показати таке у фільмі! — розпачено вигукнув Гольт. — Ніхто нам не повірить!

— Незважаючи на те що ваша країна веде війну з Німеччиною?

— Усе одно не можемо. Психологія — це інтернаціональне поняття. Наш фільм розцінять як найгірший, найбрехливіший людиноненависницький фільм найнижчого ґатунку! У 1914 році ще можна

було знімати фільми про наругу німців над жінками та дітьми в Бельгії. А тепер — ні.

— У 1914-му — це була брехня, але фільми знімали. А тепер — це правда, але робити такий фільм не можна, бо ніхто не повірить?

— Саме так, Роберте.

Я кивнув, визнаючи свою поразку.

За місяць я продав чотири рисунки і написану олійними фарбами картину Дега «Répétition de Danse». «Репетицію танцю» купив Веллер. Сильверс відразу оголосив, що я продав полотно його клієнтові, а тому врізав мені комісійні.

Ще мені вдалося продати пастель Ренуара. Гольт купив її у мене, а через тиждень перепродав, виручивши тисячу доларів прибутку. Це надихнуло його. Тому він купив іще одну невеличку картину і знову ж таки заробив на ній дві тисячі доларів.

— Чи не хотіли б ви разом зі мною продавати картини? — запитав він мене.

— Для такого бізнесу потрібно багато грошей. Картини — дороге задоволення.

— Почнімо з малого. У мене є гроші в банку.

Я похитав головою. Я не відчував особливої лояльності до Сильверса, але одне знав точно: залишатися у Каліфорнії я не хочу. Незважаючи на кілька нервових потрясінь, мені здавалося, наче я живу тут у якомусь дивовижному вакуумі. Я немов завис у повітрі десь між Японією та Європою, і що більше переконувався в тому, що не зможу залишитися в Америці, то дужче хотів повернутися до Нью-Йорка. За ці тижні у мені навіть прокинулася якась гарячкова любов до цього міста, яка, напевно, виникла через усвідомлення, що моє життя в Нью-Йорку — лиш інтермецо на шляху в невідомість. Я старався заробити якнайбільше грошей, знав, що потребуватиму їх і в жодному разі не хотів опинитися на мілині. Тому я залишився навіть довше, ніж тривали зйомки фільму.

То був період моєї незалежності. Я практично нічого не робив, а тільки чекав, коли клюне риба. В останні тижні зйомок відчув, що Гольт і Веллер хоч і запитують у мене про якісь неважливі дрібниці, але тримають мене подалі від самого манускрипту. Я втратив їхню довіру і вони були переконані, що все знають краще за мене. Найдивніше те, що вони обидва — євреї, а я — ні, хоч, зрештою, це вже не мало значення. Вони вірили мені тільки до певного моменту, а потім у них виникли сумніви: вони вважали мене арійським перебіжчиком, який

хоче помститися, щоб таким чином виправдати самого себе, а тому перебільшує і вигадує.

«У Нью-Йорку падає сніг, — писав Кан. — Коли ви повернетеся? Я зустрів Наташу. Вона майже нічого не могла про вас розповісти, думає, що в Нью-Йорк ви вже не вернетеся. Саме йшла до театру з власником «ролс-ройса». Як поживає Кармен? Я не маю від неї жодної звістки».

Читаючи цей лист, я сидів біля басейна. Земля має бути вже хоча б тому круглою, думав я, що постійно зміщується горизонт. Багато років тому моєю батьківщиною була Німеччина, потім Австрія, Франція, Європа, далі Африка — і завжди будь-яка країна ставала моєю батьківщиною не тому, що я там жив, а тому, що я її покидав. Вона виринала на горизонті, як моя нова батьківщина. А тепер на обрії раптом замаячів Нью-Йорк і, можливо, так само на горизонті виникне і Каліфорнія, коли я повернуся до Нью-Йорка. Майже, як у пісні «Блукач» Франца Шуберта: «Щастя там, де нас нема».

Я зайшов до Кармен. Вона досі жила в тому ж будиночку, де я вперше зустрів її. Здавалося, відтоді нічого не змінилося.

— Через два тижні я повертаюся до Нью-Йорка, — сказав я. — Хочете поїхати зі мною?

— Але ж, Роберте! У мене контракт іще на п'ять тижнів. Я маю залишитися тут.

— А ви хоч щось робите?

— Я приміряла одяг. А в наступному фільмі отримаю невелику роль.

— Так завжди кажуть. Кармен, думаєте, з вас вийде акторка?

Вона розсміялася.

— Ні, звісно. Але хто взагалі може вважати себе актором? — Вона оглянула мене з ніг до голови. — А ви погарнішали, Роберте.

— Просто купив собі новий костюм.

— Та ні, річ не в тому. Ви схудли? Чи це тому, що ви такий засмаглий?

— Гадки не маю. Може, пообідаємо разом? У мене є гроші, можу повести вас у «Романофф».

— Добре, — хоч як це дивно, вона погодилася.

Кіноактори, які сиділи в «Романофф», зовсім її не цікавили. Вона навіть не переодягнулася. Був полудень. На Кармен були вузькі білі штани. Так я вперше зауважив, що в неї ще й розкішний задок. То було аж занадто: дивлячись на це трагічне обличчя, можна було змиритися навіть із короткими ногами, а тут іще й цей пружний прекрасний зад.

— Ви щось чули про Кана? — запитав я.

— Останнім часом він деколи мені телефонує. Але й ви щось від нього чули, правда? Інакше б ви до мене не прийшли.

— Ні, — збрехав я. — Я зайшов до вас, бо незабаром їду.

— Чому? Хіба ж тут не чудово?

— Ні.

Вона вивчала мене, як леді Макбет в юності.

— Через вашу кохану? Але ж є так багато жінок. Особливо тут. Та й, зрештою, всі жінки схожі одна на одну.

— Та ви що, Кармен! — вигукнув я. — Це ж маячня!

— Маячнею це вважають лише чоловіки.

Я глянув на неї. Вона трохи змінилася.

— Усі чоловіки теж схожі один на одного? — запитав я. — Не думаю, що всі жінки так вважають.

— Чоловіки — різні. Наприклад, Кан. Він — як чума.

— Що?

— Як чума, — повторила Кармен, усміхнено і спокійно. — Спершу хоче, щоб я поїхала до Голлівуда, а тепер, щоб я повернулася. Але я нікуди не поїду. Тут тепло. А в Нью-Йорку лежить сніг.

— Це єдина причина?

— Хіба цього недостатньо?

— Благослови вас Боже, Кармен. А може, все-таки поїдете зі мною?

Вона похитала головою.

— Через Кана я можу збожеволіти. А я проста дівчина, Роберте. Від його балачок у мене голова болить.

— Він не завжди тільки говорив, Кармен. Він із тих, кого називають героєм.

— На таке не проживеш. Герої повинні вмирати. А коли вони виживають, то перетворюються на страшенних зануд.

— Що? Хто вам таке сказав?

— А чому хтось мав мені це казати? Ви теж вважаєте мене безмозкою дурепою? Правда? Так, як і Кан?

— Ні, зовсім ні! Та й Кан не вважає вас дурною. Він обожнює вас.

— Він мене обожнює так сильно, що в мене аж голова тріщить. Це ще нудніше. Чому ніхто з вас більше не поводиться природно?

— Що?

— Природно, як решта людей. Наприклад, як моя господиня. Ви все відразу ускладнюєте.

Офіціант приніс «Macédoine des fruits».

— Так само як ось це, — сказала Кармен. — І що за помпезна назва! «Фрукти по-македонському»! А насправді — просто порізані фрукти з кількома краплями лікеру.

Я відвіз Кармен назад до її будиночка, курей та рудоволосої зразкової господині.

— У вас уже навіть машина є, — промовило трагічне обличчя Дузе. — Очевидно, справи у вас геть непогані, Роберте.

— Кан зараз теж має машину, — збрехав я. — Навіть кращу, ніж у мене. Танненбаум розповідав мені — шевроле.

— Шевроле і мігрень до нього, — відповіла Кармен, повернувшись до мене своїм прекрасним задком. — А як там ваша кохана, Роберте? — кинула вона мене через плече.

— Не знаю. Останнім часом я нічого про неї не чув.

— Ви хоч листуєтеся час від часу?

— У нас обох від писання спазм правої руки; і ми обоє не вміємо друкувати на машинці.

Кармен розсміялася.

— То он як воно буває? Чого очі не бачать, того й серцю не жаль. Так значно розумніше.

— Рідко випадає чути такі мудрі слова. Переказати що-небудь Канові?

Вона замислилася:

— Нащо?

Кілька курок, пурхаючи і кудкудакаючи, вибігли із саду. Кармен відразу пожвавішала.

— Заради Бога, мої білі штани! Щойно випрасувані! — Вона ледве відігнала тварин. — Киш, Патріку! Геть, Еміліє! Ну ось, уже пляма!

— Добре, коли знаєш причину своїх нещасть на ім'я, правда? — запитав я. — Тоді все значно простіше.

Я пішов до свого «форда», але раптом зупинився. І що то я бовкнув? На секунду мені здалося, наче хтось вколов мене в спину. Я напівобернувся.

— Усе не так погано, — почув я голос Кармен із саду. — Її можна буде змити!

«Так, — подумав я. — Але чи можна змити все?»

Я попрощався зі Скоттом.

— До мого рисунка сангіною я хотів би придбати ще один, — сказав він. — Люблю лежати на дивані й роздивлятися парні предмети. Хтозна, коли ви ще раз приїдете! У вас є ще одна така картина?

— Є рисунок вугіллям, а не сангіною. Дуже красива; ще один Ренуар.

— Добре. Тоді у мене буде дві роботи Ренуара. І хто б у таке коли-небудь повірив?

Я витягнув рисунок із валізи і вручив йому.

— Я з радістю віддаю його вам, Скотте.

— Чому? Я ж ґеть на цьому не розуміюся.

— У вас є повага до мистецтва, а це набагато краще. Нехай вам щастить, Скотте! Мені здається, я знаю вас уже багато років!

Я тепер часто відчував ці приступи спонтанної душевної близькості, які переборювали мою європейську стриманість. Уже за кілька годин люди називали тут один одного на ім'я — на честь поверхової, але сердечної дружби. В Америці дружба була найпростіша і найлегша річ, а в Європі — найповільніша і найважча. Один континент — молодий, інший — старий. Можливо, саме тому. «Треба жити завжди так, наче прощаєшся навіки», — думав я.

Танненбаум отримав іще одну невелику роль. Він був задоволений життям і хотів купити мій «форд». Я пояснив, що маю повернути його студії.

— Кого ви граєте в наступному фільмі?

— Англійського кока на кораблі, в який влучає торпеда з німецького підводного човна.

— Він тоне? — спитав я з надією.

— Ні. Це комічний персонаж. Його рятують і він готує їжу для екіпажу німецького підводного човна.

— Він їх отруює?

— Ні. Готує для них різдвяний пудинг із родзинками. Усі братаються у відкритому морі і співають англійських і німецьких народних пісень. Крім того, вони виявляють, що в старого німецького та англійського національного гімну однакова мелодія — «Heil dir im Siegerkranz» і «God save the King». Вони усвідомлюють це під маленькою різдвяною ялинкою, прикрашеною електричним лампочками, і вирішують після закінчення війни ніколи більше не воювати одне з одним. Бо в них занадто багато спільного.

— Я бачу ваше майбутнє у найчорніших тонах. Але, мабуть, ви все ж таки не пропадете.

Я сів у поїзд із неграми-провідниками, з широкими зручними ліжками з губчастої гуми, та з вбудованими індивідуальними туалетами. Танненбаум та одна з двійнят махали мені з перону. Вперше за багато років я роздав усі свої борги, мав гроші в кишені, на три місяці

продовжений дозвіл на перебування та перспективу триденної подорожі через усю Америку — біля великого вікна, за п'ятдесят кроків від вагона-ресторану.

28

— Роберт! — вигукнув Меліков. — А я вже думав, ти залишишся у Голлівуді!

— Здається, всі так думали.

Меліков кивнув. Він був дуже блідий.

— Ти занедужав? — запитав я.

— Чому? — Він розсміявся. — Правильно, ти ж допіру з Каліфорнії. Тепер тобі здаватиметься, що всі ньюйорківці щойно вийшли з лікарні. Чому ти повернувся?

— Я — мазохіст.

— Наташа теж не думала, що ти повернешся.

— А що вона думала?

— Що тебе затягне кіноіндустрія.

Я більше не розпитував. Зустріли мене не надто радісно. Старий вестибюль здався мені ще запорошеніший та убогіший, ніж раніше. Раптом я сам перестав розуміти, чому я повернувся. Брудні вулиці, дощ.

— Треба купити пальто, — зауважив я.

— Ти знову хочеш тут жити? — запитав Меліков.

— Так. Але тепер я можу собі дозволити більшу кімнату. У тебе є вільна?

— Звільнилася Раулева кімната. Він остаточно виїхав після вчорашнього велетенського скандалу. Не знаю, чи встиг ти познайомитися з його останнім співмешканцем?

— Може, ще якась вільна?

— Так, Лізи Теруель. Вона вмерла тиждень тому. Випила забагато снодійного. Більше вільних номерів нема, Роберте. Треба було написати мені. Взимку всі готелі переповнені.

— Між психом-гомиком і жіночкою, яка тихо вкоротила собі віку, непросто обрати. Добре, візьму номер Лізи Теруель.

— Я так і думав.

— Чому?

Меліков розсміявся:

— Не знаю. Влітку ти б іще точно обрав Раулеву буду.

— Думаєш, я тепер менше боюся смерті?

Меліков знову розсміявся:

— Не смерті, а привидів. Хто взагалі боїться смерті? Її навіть ніхто не розуміє. А от боятися процесу вмирання — то інша річ. Але Ліза померла легко. Коли ми її знайшли, вона наче аж помолодшала — приблизно на років десять.

— А скільки їй було?

— Сорок два. Ходімо, покажу тобі кімнату. Вона чистіша, ніж всі рештa. Нам довелося обкурити її сіркою. Крім того, там завжди сонячно. Взимку це дуже важливо. А в Раулевий номер не пробивається жоден сонячний промінь.

Ми пішли нагору. Кімната була на другому поверсі. Пройти туди можна було так, щоб ніхто у вестибюлі не побачив. Я взявся розпаковувати валізу. Витягнув кілька великих мушель, які купив у крамниці в Лос-Анджелесі, і розклав їх по кімнаті. Тут вони здавалися самотніми і покинутими, до того ж цілком утратили романтичний полиск морських глибин.

— Кімната здається значно затишніша, коли не падає дощ, — сказав Меліков. — Може, вип'ємо чарку горілки? Трохи збадьоримося?

— Ні, не хочу. Краще кілька годин посплю.

— Я теж. Мабуть, старію. Я саме з нічного чергування. Взимку мені допікає ревматизм. Хоч сьогодні почуваюся краще, ніж завжди.

По обіді я пішов до Сильверса. Він зустрів мене навіть привітніше, ніж я сподівався.

— Що вам вдалося продати? — запитав він.

— Продав маленький рисунок вугіллям Ренуара. За п'ять тисяч доларів.

Сильверс кивнув.

— Добре, — здивував він мене відповіддю.

— Що з вами таке? — запитав я. — Переважно ви розказуєте, що мало з власною душею не розлучаєтеся, коли продаєте картини.

— Так і є. Найкраще було б усе залишити собі. Але скоро закінчиться війна, Россе.

— Хтозна.

— Війна скоро закінчиться. На місяць раніше чи пізніше, не має значення. Німеччина програла. А те, що нацисти воюватимуть, поки не залишиться жодного схожого на них, цілком зрозуміло — вони ж борються за власне життя. Що німецький генштаб і далі віддає накази, теж зрозуміло — там кожен готовий пожертвувати останнім солдатом задля своєї кар'єри. І все одно Німеччина програла. Через кілька місяців усе закінчиться. Ви розумієте, що це означає?

— Так, — сказав я, трохи подумавши.

— Це означає, що незабаром ми знову зможемо їздити до Європи, — пояснив Сильверс. — А Європа тепер бідна. І картини можна буде придбати геть дешево, особливо, якщо платити в доларах. Тепер розумієте?

— Так, — повторив я, цього разу вже геть здивований.

— Тепер найрозумніше купувати не тут, а в Європі. Тому варто зменшити наші запаси. Але треба пильнувати: за таких ситуацій можна добре нажитися, а можна й дулю отримати.

— Це навіть я розумію.

— Так було після Першої світової. Тоді я ще погано на цьому розумівся і припустився купи помилок. Це не має повторитися. Тому тепер правила змінилися: якщо ви з кимось ведете перемовини і ніяк не можете зійтися в ціні, — поступайтеся! Й обґрунтовуйте це так: клієнт отримує знижку, коли платить готівкою. Кажіть, що ми купуємо велику колекцію картин і нам потрібна готівка.

Раптом я дуже зрадів. Діловий дух у чистому вигляді, не затьмарений балачками про моральні принципи, деколи дуже добре впливав на мене, надто, коли Сильверс холоднокровно переводив світові катастрофи у дебет і кредит. Здавалося, наче мужні гномики керують Господом Богом.

— За таких обставин нам доведеться зменшити і ваші комісійні, — додав Сильверс.

Саме цього я й чекав. То була остання, необхідна приправа, як от часник у рагу з бараниною.

— Авжеж, — радісно відповів я.

Я ніяк не наважувався зателефонувати Наташі. Годину за годиною відкладав той дзвінок. За останні тижні наші стосунки перетворилися на якусь абстракцію. Усе обмежувалося кількома привітальними листівками, де в кожному рядочку відчувалася фальш і нещирість. Просто ми не мали що сказати, коли не були разом, і схоже, обоє це розуміли. Я не знав, що буде, коли я зателефоную. Був такий невпевнений, що навіть не повідомив їй про моє повернення. Я планував їй сказати, але потім передумав. Тижні й місяці проминули для мене, наче у дивній паралельній реальності, і здавалося, наче наші стосунки як випадково виникли, так і випадково й безболісно закінчилися.

Я поїхав до Бетті і, побачивши її, аж злякався. Вона схудла щонайменше на двадцять фунтів. Зі змарнілого обличчя дивилася пара

великих очей. Життя горіло тільки в них. Решта обличчя обвисла, зайва шкіра звисала з кісток та ослаблих м'язів.

— Бетті, у вас непоганий вигляд.

— Не надто худюща? Як думаєте?

— У наш час неможливо бути занадто худими. Худорлявість тепер модна.

— Бетті всіх нас переживе, — сказав Равік, прийшовши з темної вітальні.

— Але не Росса, — оголосила Бетті з таємничою усмішкою на вустах. — Він весь аж цвіте — засмаглий, випромінює життя.

— За два тижні засмага зникне. У Нью-Йорку зима.

— Я теж би залюбки поїхала до Каліфорнії, — сказала вона. — Саме тепер, узимку, було б дуже корисно туди з'їздити. Але звідти до Європи ще далі!

Я озирнувся. У складках портьєр відчувався дух смерті. Її запах ще не був такий сильний, як від сотень трупів у крематорії. Крім того, там він був інший: вже пролилася кров і солодкавий запах, що виникає перед розкладанням, змішувався з гострим, трохи їдким запахом газу, який залишився в легенях. А тут панував теплий, затхлий, але вже солодкавий запах, який міцно в'ївся у все навколо, позбутися його можна було тільки на кілька хвилин — відчинивши вікна чи побризкавши лавандовою водою. А тоді він знову повертався. Я добре знав той запах. Смерть уже не чигала надворі, за вікном, вона вже була тут, у кімнаті — ще принишкло сиділа по кутках, але вже чекала.

— Тепер так швидко темніє, — сказала Бетті. — Тому ночі здаються довжелезними.

— Не вимикайте вночі світла, — запропонував Равік. — Коли не ходиш на роботу, пори дня можна ігнорувати.

— Я так і роблю. Боюся темряви. У Берліні я ніколи нічого не боялася.

— Це вже в минулому, Бетті. Усе змінюється. Був час, коли я теж боявся прокидатися в темряві.

Вона вп'ялася в мене великими блискучими очима:

— Досі боїтеся?

— Тут, у Нью-Йорку, — так. У Каліфорнії — менше.

— А чому — менше? Що ви там робили? Ночами були, мабуть, не сам, так?

— Ні, Бетті. Просто забував про той страх. Усе дуже просто.

— Так найкраще, — підтвердив Равік.

Бетті пригрозила мені кістлявим пальцем і моторошно всміхнулася: ворухнулася обвисла шкіра її обличчя, наче по ній пройшлися невидимі кулаки.

— Та ви тільки гляньте на нього, — сказала вона і втупилася в мене вибалушеними очима. — Він просто щасливий.

— Хто тепер щасливий, Бетті? — заперечив я.

— Оце я вже точно знаю. Хто здоровий, той і щасливий. Але ніхто цього не знає, поки не занедужає. Проте відразу забуває, коли одужує. А по-справжньому усвідомлюєш це тільки перед смертю.

Вона випросталася. Під квітчастою нічною сорочкою зі штучного шовку її груди висіли, наче порожні мішки:

— Все інше — дурниці, — важко дихаючи, сказала вона кволим хрипким голосом.

— Я вам не вірю, Бетті, — сказав я. — У вас так багато хороших спогадів! Ви помогли стільком людям! А скільки у вас друзів!

На якусь мить Бетті замовкла. Тоді жестом підкликала мене ближче. Я неохоче підійшов, вона пахла м'ятними таблетками і тлінням.

— Усе байдуже, — прошепотіла вона. — Раптом усе абсолютно стає байдуже! Повірте мені!

З сірої вітальні виринула нью-йоркська сестра Коллер.

— Сьогодні Бетті не в настрої, — сказав Равік і підвівся. — *Cafard*. У кожного таке буває. Мене деколи тижнями не попускає. Сьогодні ввечері я ще раз прийду. Зробимо маленький укол.

— *Cafard*, — пробурмотіла Бетті. — Крім «хандри» це слово означає ще й «лицемірство». Щоразу, вимовляючи це слово, ми думаємо, що у Франції. Як жахливо таке уявляти! Завжди можна стати ще нещасніщим, ніж до того. Правда, Равіку?

— Так, Бетті. Але можна і щасливішим. Тут же за вами не стежить гестапо?

— Ні, стежить — біле і з косою.

Равік усміхнувся:

— Таке гестапо стежить за нами всіма, але воно повільне і часто втрачає нас із поля зору.

Він пішов. Одна з двійняток розклала на покривалі кілька фотографій.

— Олівер-пляц, Бетті. Ще до нацистів!

Бетті раптом ожила:

— Справді? Де ти їх узяла? Де мої окуляри? Це ж треба! А мій будинок теж видно? — Дівчина принесла їй окуляри. — Мого будинку тут нема! Знімали з іншого боку. Ось тут будинок доктора Шле-

зинґера. Навіть ім'я можна прочитати. Звісно, це ще до приходу нацистів. Інакше цієї таблички тут уже не було б.

То був вдалий час, щоб піти.

— До побачення, Бетті, — сказав я. — Мені пора.

— Побудьте ще трохи.

— Я тільки сьогодні приїхав. І ще навіть не розпакував речей.

— Як там моя сестра? — запитала дівчина. — Вона зараз сама у Голлівуді. Бо я відразу повернулася.

— Думаю, у неї все добре.

— Вона часто бреше, — сказала дівчина. — Таке вже було. Вона весь час брехала. Зрештою, довелося позичати у Фризлендера гроші, щоб повернутися.

— Чому б вам не попрацювати секретаркою у Фризлендера, поки сестра не пришле вам грошей на квитки в обидва боки?

— Так я чекатиму, аж поки рак на горі свисне. А тим часом я й сама не хочу втратити свого шансу.

Бетті тривожно слухала розмову.

— Ліззі, ти ж не поїдеш від мене, правда? — взялася вона її вмовляти. — Я не можу тут залишитися сама. Що я тоді робитиму?

— Я нікуди не поїду.

Я вперше почув ім'я принаймні однієї з двійняток. Вона провела мене в коридор.

— Біда та й годі, — прошепотіла вона. — Вона наче вмирає, але й не вмирає. І не хоче лягати в лікарню. Біля неї я скоро сама захворію. Равік хоче покласти її до лікарні, але вона каже, що краще помре, ніж піде туди. Але ніяк не вмирає.

Я роздумував, чи не піти мені до Кана. Але не мав для нього жодних радісних новин, а брехати теж не хотілося. Аж дивно, як я усіма правдами й неправдами намагався відкласти дзвінок до Наташі. У Каліфорнії я майже про неї не думав. Там мені здавалося, що наші стосунки були саме такі, як ми хотіли: легкі, без сентиментальних ноток і без болю. Тому мало бути дуже легко зателефонувати їй і дізнатися, які ж у нас усе-таки стосунки. Жоден із нас не мав чим дорікнути іншому, нас не обтяжували жодні зобов'язання. І все одно рішення подзвонити їй висіло наді мною, наче темна хмара серед ясного неба; темна хмара, яка дедалі більшала і чорнішала. Мені здавалося, я щось безповоротно втратив, таке, чого вже ніколи не повернеш, і чого вже ніколи не поверну через мою дурість та недбальство. Ближче до вечора мій невиразний страх тільки згущувався: у своїх думках я вже навіть дійшов

до того, що Наташа могла померти. Я знав, на цю безпідставну думку мене наштовхнули відвідини Беттi, але нічого не міг з собою вдіяти.

Врешті-решт, я набрав номер так, наче йшлося про життя і смерть. Щойно почув телефонні гудки, відразу зрозумів, що нікого немає вдома. Я дзвонив їй знову і знову, що десять хвилин. Казав собі: Наташа могла кудись піти або вона у фотографа. Але мені нічого не допомагало, хоча паніка трохи спала, відколи я все ж таки переборов себе і набрав її номер. Я думав про Кана і Кармен, про Сильверса і його нещасливі пригоди в Голлівуді, про Беттi і про те, що всі наші величні слова про щастя стихають і бліднуть перед одним-єдиним словом — хвороба. Я намагався пригадати тендітну мексиканку в Голлівуді і повторював собі, що існує безмежна кількість значно вродливіших за Наташу жінок. І всього цього вистачало тільки, щоб набратися мужності і ще раз їй зателефонувати. Тоді я бавився у стару добру гру в номери: ще два дзвінки і все. Але два перетворювалися на три, чотири...

Раптом вона взяла слухавку. Я вже навіть не прикладав її до вуха, а тримав на колінах.

— Роберте, — сказала вона. — Звідки ти дзвониш?

— З Нью-Йорка. Я сьогодні приїхав.

Якусь мить вона мовчала.

— Це все? — спитала вона тоді.

— Ні, Наташо. Коли я зможу тебе побачити? Я вже двадцять разів подзвонив тобі і тепер у розпачі. Твій телефон дзвонить у справжню пустку, коли тебе нема.

Вона тихо засміялася:

— Я щойно повернулася.

— Ходімо повечеряймо, — запропонував я. — Підемо в «Павільйон». Чи з'їжмо в аптеці гамбургер. Куди захочеш. Тільки не відмовляй мені.

Я боявся її відповіді: боявся затяжної дискусії, чому ми так довго не чули одне про одного; зайвих, хоч і зрозумілих образ, а найдужче — сміття та бруду, які з самого початку задушать нашу зустріч.

— Добре, — сказала вона. — Зайди по мене через годину.

— Я тебе обожнюю, Наташо! Це найкращі слова, які я чув, відколи поїхав з Нью-Йорка.

Я міцніше притулив до вуха слухавку. Відразу, щойно вимовив ці слова, я вже знав, що вона відповість. Я був неготовий до жодного удару. Але вона промовчала. Я тільки почув, як вона поклала слухавку. І ніяк не відреагував. Я відчув полегшення і розчарування. Хай би вона ліпше посварилася зі мною чи облаяла мене. Її спокій насторожував.

Я стояв у номері Лізи Теруель і одягався. Ввечері кімната пахла сіркою та лізолем дужче, ніж уранці.

Я міркував, чи мені не варто поміняти номер. Атмосфера, яку залишив після себе Рауль, значно краще підготувала б мене до воєнної кампанії, що очікувала на мене сьогодні ввечері. Я мав бути холоднокровним й спокійним, але в жодному разі не награним і фальшивим, інакше я пропав. Рауль з його відразою до жінок був тут кращий щитом, ніж Ліза, яка вмерла саме через розчарування. Якусь мить я серйозно роздумував, чи не варто мені спершу з кимось переспати, щоб мене не почало трясти, щойно я побачу Наташу. У Парижі в мене навіть був один знайомий, який ходив у бордель, перш ніж зустрітися з жінкою, з якою більше не хотів бути разом, — і все одно щоразу опинявся у полон її чарів. Але я це відразу відкинув, крім того, я не знав у Нью-Йорку жодного борделю.

— Ти що, на похорон зібрався? — запитав Меліков. — Як щодо чарки горілки?

— Навіть горілки не хочу, — відповів я, — так все серйозно. Хоча насправді все не аж так і серйозно. Просто я не маю права на помилку. Яка зараз Наташа?

— Краще, ніж будь-коли! Тут я тобі не зараджу, це чиста правда!

— Ти сьогодні ввечері чергуєш?

— Цілу ніч до сьомої ранку.

— Слава Богу. Бувай, Владіміре. Ти не можеш собі уявити, який я ідіот. Чому я не писав і не дзвонив їй частіше? І я ще й пишався цим!

Вбравшись у новий, щойно куплений плащ, я вийшов на вулицю, у холодну ніч — сповнений страху, надії, добрих намірів, каяття, а крім того, ще й брехні та стратегічних планів.

Спалахнуло світло і загудів ліфт.

— Наташо, — сказав я швидко. — Я прийшов сюди збентежений і сповнений каяття, надії, брехні та стратегічних планів. І забув усе, щойно тебе побачив. Залишилося лиш одне: цілковите нерозуміння, як я колись зміг від тебе поїхати.

Я обійняв її і поцілував. Відчув, що вона хоче вирватися, тому обійняв її ще дужче. Вона перестала опиратися, але, щойно я послабив обійми, відразу звільнилася.

— Ти схвильований, — сказала вона. — А ще ти схуд.

— Я їв траву і сидів на дієті. Щонеділі та у святкові дні їв велику порцію салату.

— А мене запрошували на святкові банкети в «Двадцять один» та «Павільйон». Я погладшала?

— Я б навіть хотів, щоб ти погладшала. Тоді б тебе було більше. Але ти худенька, як завжди.

Я спеціально пропустив крізь вуха речення про святкові банкети, напевно, то був випад проти мене. Хоч тепер я справді був зовсім збентежений, усе злилося в мені в якийсь дивний сумбур радості, обережності та несподіваного трепету, який не покидав мене, відколи я її обійняв. Вона ніколи не надягала під сукню нічого зайвого, і коли я до неї торкався, завжди відчував її голе, ніжне, тепле й звабливе тіло. Я вже й забув про це, а тепер ці думки знову мене заполонили.

— Тобі не холодно? — спитав я, як справжній ідіот.

— У мене теплий плащ. Куди підемо?

Я вирішив не згадувати «Двадцять один» чи «Павільйон». Не хотів іще раз слухати, що вона там буває щодня, а тому не хоче туди іти.

— Може, в «Бістро»?

«Бістро» був маленький французький ресторан на Третій авеню. Там було вдвічі дешевше, ніж в решті ресторанах.

— «Бістро» зачинене, — сказала Наташа. — Власник продав його. Поїхав до Європи, щоб на власні очі побачити святковий вступ у Париж армії де Голля.

— Справді? І йому вдалося виїхати?

— Здається, так. Французьких емігрантів охопила справжня лихоманка — усі поспішають, бо хочуть якнайшвидше повернутися. Вони бояться, що вернуться занадто пізно і їх вважатимуть дезертирами. Ходімо в «Кок дор». Це щось схоже на «Бістро».

— Добре. Сподіваюся, власник іще там. Він ж теж француз.

У ресторані було затишно.

— Якщо бажаєте випити вина, в нас є прекрасне «Анжу розе», — запропонував господар.

— Добре.

Я заздро глянув на нього. То був інший тип емігранта, ніж ми всі. Він міг повернутися. Його країну окупували, а тепер звільнили. А з моєю батьківщиною все було інакше.

— Ти засмаг, — зауважила Наташа. — Що ти там робив? Нічого чи навіть ще менше?

Вона знала, що я працював на Гольта, але більше вона не знала нічого. Я пояснив їй, що саме робив, щоб уникнути п'ятнадцятихвилинного непотрібного допиту.

— Тобі знову треба туди повертатися? — запитала вона.

— Ні, Наташо.

— Ненавиджу зиму в Нью-Йорку.

— Я її ненавиджу всюди, крім Швейцарії.

— Ти був там у горах?

— Ні, у в'язниці, бо в мене не було документів. Але там було тепло. Я провів там дуже приємні тижні. Я бачив сніг, але ніхто не виганяв мене на вулицю. То була єдина опалювана в'язниця, в якій я сидів.

Вона раптом засміялася.

— Ніколи не знаю, правду ти кажеш чи брешеш.

— Це єдиний спосіб розповідати про речі, які досі вважаєш несправедливими. Дуже старомодний принцип. Несправедливостей не існує. Тільки погані шанси на щастя.

— Ти в це віриш?

— Ні, Наташо. Не тоді, коли сиджу поруч із тобою.

— Ти встиг обкрутити багато жінок у Каліфорнії?

— Жодної.

— Ну, звісно. Бідний Роберт.

Я глянув на неї. Я ненавидів, коли вона мене так називала. Розмова розвивалася геть не так, як я хотів. Ліпше я б спробував якнайшвидше з нею переспати. А це все були звичайні пустопорожні балачки. Треба було зустрітися з нею в готелі і відразу ж затягти її в номер Лізи Теруель. А тут було небезпечно навіть завести про таке мову. Ми обмінювалися гострими слівцями та привітними фразами, серед яких зачаїлася бомба сповільненої дії. Я знав: вона чекає на аналогічне запитання.

— У Голлівуді несприятливий клімат, щоб думати про жінок, — сказав я. — Там постійно почуваєшся змученим та байдужим.

— Тому ти майже не давався чути? — запитала вона.

— Ні, не тому. Просто не вмію писати листів. У мене завжди так складалося життя, що я ніколи не знав, кому можна писати. Наші адреси як не щодня, то щотижня змінювалися. Я міг жити тільки теперішнім, тільки сьогоднішнім днем. Ніколи не мав майбутнього і ніколи не міг його собі уявити. Думав, що й ти така.

— А хто тобі сказав, що я не така?

Я замовк.

— Люди зустрічаються знову, і в них усе, як раніше, — зауважив я перегодом.

— Саме цього ми і хочемо.

Я тільки дужче застрягав у пастці. Треба було якнайшвидше вибиратися з неї.

— Ні, — заперечив я. — Я не хочу.

Вона метнула в мене погляд.

— Ти не хочеш? Ти ж щойно сам це сказав.

— Тепер усе інакше. Раніше я не знав, чого хочу. А тепер знаю.

— Що саме змінилося?

То був справжній допит. Я не міг зібратися з думками. Вони плуталися в моїй голові. Я думав про чоловіка, який спершу ходив у бордель, а вже потім зустрічався з жінкою. Мені треба було зробити так само, тоді усе було б чіткіше. Я забув, або ніколи не замислювався, як сильно мене приваблювала Наташа. На початку наших стосунків усе було інакше і, хоч як це дивно, але саме той час я здебільшого згадував за туманною стіною Голлівуду. Але щойно її побачив — усе знову вернулося. І тепер я боявся зайвий раз глянути на неї, щоб цілком себе не видати. І навіть не знав, чим саме міг би себе видати. У мені лише жило відчуття, що я навіки залишуся біля її ніг, щойно вона мене розгадає. Крім того, вона ще не розіграла усіх своїх козирів. Вона тільки й чекала, щоб розповісти мені про стосунки з іншим чоловіком, чи щоб принаймні повідомити мене, що вона з кимось переспала. А я хотів цього уникнути. Раптом я відчув, що в мене просто забракне сил усе це вислухати, хоч у думках я вже навіть озброївся: той, хто зізнається в таких вчинках, — найімовірніше обдурює.

— Усе змінилося, Наташо. Не можу цього пояснити. Те, що важливо, і що прийшло несподівано, неможливо так легко пояснити. Я щасливий, що ми разом. А час, коли ми не бачилися, випарувався, наче дим.

— Ти так думаєш?

— Тепер так.

Вона засміялася.

— Це дуже зручно, правда? А тепер мені пора додому. Я дуже втомлена. Ми готуємося до показу весняної колекції.

— Знаю. Ти завжди живеш на одну пору року вперед.

«Весна, — подумав я. — Скільки всього може статися до того часу?» Я поглянув на господаря з чорними вусами. Чи навесні йому вже доведеться стати перед судом за дезертирство? А що буде зі мною? З усіх боків на мене чатувала якась загроза. Здавалося, що я задихаюся. А те, на що я так довго чекав, тепер видавалося мені тільки коротким відтермінуванням страти. Я глянув на Наташу. Здавалося, що вона безмежно далеко. З холодним та спокійним виглядом вона вдягнула пальчатки. Я хотів щось сказати, що б змело всі наші непорозуміння, але мені нічого не спало на думку. Мовчки йшов поруч із нею. Було дуже холодно, біля будинків кружляв вітер зі снігом. Я зупинив таксі. Ми майже не говорили.

— На добраніч, Роберте, — попрощалася Наташа.

— На добраніч, Наташо.

Я радів, що сьогодні вночі Меліков не спить. Не через горілку, я її і так не хотів, а тому, що був хтось, хто нічого не розпитував, але все одно був поруч.

29

На мить я зупинився перед вітриною крамнички братів Льові. Там досі стояв стіл початку вісімнадцятого століття. Я зворушено дивився на відреставровані ніжки. Навколо нього стояли заново пофарбовані стільці зі старого дерева, а поряд — кілька маленьких єгипетських бронзових статуеток, серед них досить непогана фігурка кішки та фігурка богині Нейт, вишукана, справжня і з доброю патиною.

Я побачив, як Льові-старший піднімається з підвалу, наче з гробниці в печері виходить сам Лазар. Мені здалося, що він постарів, але таке враження на мене справляли всі знайомі, яких я бачив після приїзду — всі, крім Наташі. Вона не постаріла, хоч і якось змінилася. Стала незалежніша, а тому ще жаданіша. Я не хотів про неї думати. Навіть думки про неї завдавали мені болю, наче в період засліплення я подарував комусь прекрасну бронзову статуетку епохи Чжоу, бо помилково сприйняв її за підробку.

Льові здригнувся, побачивши мене перед вітриною. Він не відразу мене впізнав — напевно, розкіш мого зимового пальта та засмагле обличчя зробили мене чужим. Крім того, припускаю, що на моєму обличчі застиг такий же траурний вираз, як і на його.

Тоді ми розіграли швидку пантоміму. Льові махнув мені рукою, я помахав у відповідь. Він побіг до дверей.

— Россе, заходьте всередину, чого ви стоїте на такому холоді! Тут же тепло.

Я зайшов. Пахло старістю, порохом і лаком.

— Але ж ви і нарядилися, — зауважив Льові. — Бізнес іде добре, так? Ви були у Флориді? Мої вітання!

Я пояснив йому, що там робив. Але нічого не розповів про мою роботу з Гольтом. Власне, у мене не було жодних причин робити з цього таємницю. Просто сьогодні вранці мені не хотілося розповідати більше, ніж необхідно. Я вже й так достатньо нашкодив собі, вдаючись у пояснення з Наташею.

— А як у вас справи? — запитав я.

Льові замахав обома руками:

— Трапилося, — мовив він приглушено.

— Що?

— Він одружився! На тій дівулі!

Я глянув на нього.

— Це ще нічого не означає, — спробував заспокоїти його. — У наш час легко розлучитися.

— Я теж так думав! Але тут справи кепські: та дівуля — католичка.

— Ваш брат теж став католиком? — запитав я.

— Ще ні, але чого нема, те може статися. Вона день і ніч над цим працює.

— Звідки ви знаєте?

— По ньому бачу. Він уже заговорив про релігію. Вона вчепилася в нього кігтями і торочить йому, що він буде проклятий і вічно горітиме у пекельному вогні, якщо не стане католиком. А таке довго не витерпиш.

— Це точно. Вони обвінчалися за католицьким обрядом?

— А як інакше! Вона все організувала. Обвінчалися в церкві, мій брат у короткому фраку, звісно ж, узятому напрокат. Хоч навіщо йому той фрак узагалі, з його короткими ногами.

— Який удар по дому Ізраїлевому.

Льові гостро глянув на мене.

— Правильно! Ви ж не один із нас! Ви цього не зрозумієте. Ви — протестант?

— Я просто атеїст. Хоч і народився католиком.

— Що? І як таке сталося?

— Я порвав із Церквою, коли вона підписала конкордат із Гітлером. Цього моя безсмертна душа не витримала.

Льові мої слова зацікавили.

— Ваша правда, — сказав він спокійно. — Зрозуміти таке може хіба що чорт. У Церкви є заповідь: люби свого ближнього як самого себе, але рука об руку з тими вбивцями... А цей конкордат іще й досі існує?

— Як знаю, існує. Не думаю, щоб його розірвали.

Льові трохи відлягло від серця.

— А мій брат? — важко зітхнув він. — Третій у цій спілці!

— Перестаньте, містере Льові! Усе не так погано! Ваш брат не має з цим нічого спільного. Він просто невинна жертва кохання.

— Невинна? Роззирніться навкруги! — Театральним жестом Льові обвів навколо себе руками. — Уважно придивіться, містере Росс! Ви колись таке бачили в нашому мистецькому інституті антикварного мистецтва?

— Що?

— Що? Фігурки святих, єпископів! Статуетки Богоматері! Хіба ви не бачите? Раніше в нас не було жодної з цих помальованих чи бородатих скульптур. А тепер від них аж в очах мерехтить!

Я роззирнувся. Кілька якісних фігурок стояло по кутках.

— А чому ви розставляєте ці речі так, що їх майже не видно? Вони ж якісні. На двох іще навіть збереглася стара фарба і стара позолота. І це найкращі примірники, які ви маєте в магазині, містере Льові. Чого ви нарікаєте? Мистецтво — це мистецтво.

— Не за таких обставин!

— Містере Льові, це дуже широка тема. Якби не існувало релігійного мистецтва, збанкрутувало б сімдесят п'ять відсотків євреїв-антикварів. Варто бути толерантнішим.

— Не можу. Навіть, якщо так заробляю гроші. У мене просто розривається серце. Мій легковажний брат тягне сюди весь цей непотріб. Речі якісні, визнаю. Але від цього мені ще гірше. Якби фарби були нові, а позолота — з бронзового порошку, якби тільки одна ніжка була справді стара, а решту підточив шашіль, мені було б легше! Тоді я міг би кричати й сваритися! А так — мушу тримати язик за зубами і згорати від внутрішнього обурення. Я вже навіть їсти не можу. Січена куряча печінка, справжній делікатес, не викликає в мені нічого, крім відрижки. Про гусячу ніжку під соусом з жовтим горохом я взагалі мовчу. Я просто гину. Найгірше те, що та особа ще й на бізнесі розуміється. Вона різко обриває мене, коли я плачу й голошу, наче на водах вавилонських, і називає мене антихристом. Це щось подібне до антисеміта. А її сміх! Вона сміється цілий день! Вона так сміється, що аж тремтять усі її сто шістдесят фунтів. Це просто неможливо витримати! — Льові звів до неба руки.

— Містере Росс, повертайтеся! Біля вас мені полегшає. Повертайтеся в наш бізнес, я підвищу вам зарплатню.

— Я досі працюю на Сильверса. Нічого не вийде. Дуже дякую.

Він був розчарований:

— Навіть якщо ми торгуватимемо тільки бронзою? Є ж багато фігурок святих і з бронзи.

— Зовсім мало. Нічого не вийде, містере Льові. Крім того, тепер я працюю на Сильверса самостійно і дуже добре заробляю.

— Атож! У нього ж немає жодних витрат! Він навіть у туалет ходить за рахунок податків!

— До побачення, містере Льові. Я ніколи не забуду, що ви дали мені мою першу роботу.

— Що з вами? Ви так говорите, наче прощаєтеся навіки. Невже ви хочете вернутися до Європи?

— Чому ви так подумали?

— Ви дуже дивно говорите. Не робіть цього, містере Росс! Жоден негідник там не змінився, незалежно від того, виграли вони війну чи програли. Повірте Раулеві Льові!

— Вас звати Рауль?

— Так. Моя добра мама читала багато романів. Рауль! Звучить якось дурнувато, правда?

— Ні. Мені подобається. Навіть не знаю чому. Можливо, тому що я знаю ще одного чоловіка на ім'я Рауль. Щоправда, у нього зовсім інші проблеми, ніж у вас.

— Рауль, — похмуро пробурмотів Льові. — Можливо, саме тому я так ніколи й не одружився. Таке ім'я вселяє невпевненість.

— У такого чоловіка, як ви, усе ще попереду!

— Де?

— Тут, у Нью-Йорку. Тут більше віруючих євреїв, ніж деінде.

У Раулевих очах зажевріло життя.

— Це й справді непогана ідея! Ніколи про таке не думав. Але зараз, із братом-дезертиром! — Він поринув у роздуми.

Раптом усміхнувся.

— Я сміюся вперше за багато тижнів, — сказав він. — Ваша ідея дуже хороша. Просто прекрасна. Навіть, якщо я нею не скористаюся. Наче беззбройному дали до рук палицю. — Він рвучко обернувся до мене. — Чи можу я вам чимось помогти, містере Росс? Можливо, хочете придбати фігурку святого за закупівельною ціною? Наприклад, святого Себастіана з Рейна?

— Ні. А скільки коштує кішка?

— Кішка? Це один із найрідкісніших та найпрекрасніших...

— Містере Льові, — перебив я його. — Я ж у вас вчився. Усі ці епітети зайві. Скільки вона коштує?

— Особисто для вас чи для продажу?

На мить я засумнівався. Мені спала на думку одна з забобонних думок: якщо я зараз буду чесний, невідомий мені Бог винагородить мене і мені подзвонить Наташа.

— Для продажу, — відповів я.

— Браво! Ви чесна людина. Я б не повірив, якби ви сказали, що особисто для вас. Отже, п'ятсот доларів. Це її закупівельна ціна, присягаюся.

— Триста п'ятдесят. Більше мій клієнт не заплатить.

Ми зійшлися на чотирьохсот двадцяти п'яти.

— Якщо я викидаю вже стільки грошей, то хочу й зовсім стати банкротом, — сказав я. — А скільки коштує маленька фігурка Нейт? Шістдесят доларів! Домовилися? Хочу її подарувати.

— Сто двадцять. Бо ви її хочете подарувати.

Я отримав її за дев'яносто. Рауль запакував вишукану статуетку. Я написав йому Наташину адресу. Він пообіцяв доставити її по обіді особисто. Кішку я взяв із собою. У Голлівуді я познайомився з одним чоловіком, який просто божеволів від цієї тварини. Я міг продати її йому за шістсот п'ятдесят доларів. Таким чином я отримав фігурку для Наташі задарма, та ще й достатній прибуток, щоб купити собі новий капелюх, пару зимових чобіт та шарф; а потім я засліплю її своєю елегантністю і запрошу до найкращого ресторану.

Увечері вона мені зателефонувала:

— Ти прислав мені маленьку богиню. Як її звати?

— Вона з Єгипту, її звати Нейт і їй понад дві тисячі років.

— І як тільки можна бути такою старою! Вона приносить щастя?

— З єгипетськими фігурками справи такі: якщо вони когось не злюблять, принесуть йому нещастя. Але тобі вона повинна принести щастя. Вона на тебе схожа.

— Я усюди носитиму її з собою, як талісман. Покладу в сумочку. Вона дуже красива і милує око. Дуже тобі дякую, Роберте. Як тобі живеться у Нью-Йорку?

— Купую зимовий одяг. Кажуть, скоро налетять снігові урагани.

— Так, вони справді тут бувають. Хочеш зі мною завтра повечеряти? Я заїду по тебе.

У моїй голові вихором промчали сотні думок. Аж дивно, скільки всього можна передумати за одну секунду. Я був розчарований, що вона прийде тільки завтра.

— Це прекрасно, Наташо, — сказав я. — Після сьомої я буду в готелі. Приходь, коли тобі зручно.

— Шкода, а але сьогодні я не маю часу. Я ж бо не знала, що ти знову приїдеш, тому й домовилася з кількома людьми про зустріч. Ввечері важко бути самій.

— Це правда, — погодився я. — Мене теж запросили. Туди, де готують такий смачний гуляш. Хоч я міг би і не приходити. Там завжди багато людей: людиною більше чи менше — не має значення.

— Добре, Роберте. Я прийду завтра приблизно о восьмій.

Я поклав слухавку і задумався: чи це справді допоміг мені мій забобон. Зрештою вирішив, що мені все-таки поталанило, хоч я і відчув

розчарування, що сьогодні ввечері не побачу Наташі. Переді мною лежала ніч, наче бездонна чорна яма. Тижнями я жив без Наташі і не думав про неї. А тепер одна-єдина ніч здавалася мені безмежною. Нас розділяв не просто час, а ніч, яка, немов смерть, роз'єднувала один день від іншого.

Я не збрехав. Пані Фризлендер справді мене запросила. Я вирішив піти. Вперше міг завітати туди як вільна людина, без боргів, у новому костюмі та в щойно купленому зимовому плащі. Я віддав борг Фризлендеру і повністю заплатив адвокатові зі шварцвальдським годинником. Тепер я міг їсти гуляш, не почуваючись упослідженим. Щоб надати моєму приходові світського блиску і водночас висловити подяку за позику, я приніс пані Фризлендер букет темно-червоних гладіолусів — оскільки вони вже надто сильно розквітли, я купив їх зі знижкою у квіткаря-італійця на розі двох вулиць неподалік.

— Розкажіть нам про Голлівуд, — попросила пані Фризлендер.

Саме цього я й хотів уникнути.

— Там почуваєшся так, ніби тобі вбрали на голову прозорий целофановий пакет, — сказав я. — Усе бачиш, нічого не розумієш, нікому не віриш, чуєш тільки приглушені звуки, живеш, наче у якомусь парнику, а потім прокидаєшся і усвідомлюєш, що постарів на багато років.

— І це все?

— Майже.

Прийшла одна з двійнят — Ліззі. Я подумав про Танненбаума і його сумніви.

— Як там Бетті? — запитав я. — Вона ще хоч трохи тримається?

— Їй майже не болить. Про це дбає Равік. Робить їй уколи. Вона тепер багато спить. Прокидається тільки ввечері, незважаючи на уколи. І бореться за наступний день.

— Біля неї хтось є?

— Равік. Сьогодні він вигнав мене, сказав, щоб я кудись сходила. Вона провела рукою по кольоровій сукні. — Я вже просто дурію. Навіть не можу зрозуміти, як хтось тут може їсти гуляш, коли там вмирає Бетті. Вам це теж здається дивним?

Вона дивилася на мене гарними, хоч і трохи порожніми очима, в яких, на думку Танненбаума, вирувала вулканічна пристрасть.

— Ні, — відповів я. — Це цілком природно. Смерть зрозуміти неможливо, тому й думати про неї безглуздо. Вам потрібно хоч трохи поїсти. Бетті ж їсть тільки страви для хворих.

— Не можу.

— Може, трохи гуляшу по-сегедському? З капустою?

— Не можу. Я ж перед обідом помагала його готувати.

— Це інше. А може, хочете кминової горілки чи пива?

— Інколи мені хочеться повіситися, — сказала Ліззі. — Або піти в монастир. Або шалено розгніватися і трощити все навколо. Мабуть, я збожеволіла. Правда?

— Усе нормально, Ліззі. Природно і нормально. У вас є хлопець?

— Нащо він мені? Щоб народити позашлюбну дитину? Тоді я втрачу свій останній шанс, — у відчаї сказала Ліззі.

Танненбаум зробив правильний вибір, подумав я. Мабуть, Везель збрехав йому і в нього не було нічого з жодною з них.

Прийшов Фризлендер.

— Ах, наш молодий капіталіст! Ви вже пробували мигдалевий торт, Ліззі? Ні? А треба було б! Ви вже геть схудли! — Він ущипнув Ліззі за зад. Очевидно, не вперше, бо вона ніяк на це не відреагувала. Крім того, зробив він це зовсім не пристрасно, це був швидше батьківський контроль роботодавця, який хоче переконатися, чи все ще на місці.

— Мій дорогий Россе, — звернувся він по-батьківському і до мене. — Якщо ви назбираєте трохи грошенят, незабаром зможете дуже вигідно їх вкласти. Коли закінчиться війна, німецькі акції впадуть майже до нуля і марки геть знеціняться. То буде остання нагода, щоб вигідно купити частку акцій у великому бізнесі. Бо німецький народ недовго стоятиме на колінах. Він збереться з духом і візьметься до роботи. А потім знову підніметься. І знаєте, хто йому допоможе? Ми, американці. Дуже простий розрахунок. Нам потрібна Німеччина проти Росії. Бо наш теперішній союз із Росією нагадує двох гомосексуалістів, які вирішили зачати дитину. Це протиприродно. Я говорив про це з одним високопосадовцем з уряду. Коли з нацистами буде покінчено, ми підтримаємо Німеччину. — Він поплескав мене по плечу. — Нікому не розповідайте! Це порада на мільйон доларів, Россе. Я вам це раджу, бо ви — один із небагатьох, хто повернув мені борг. Я ніколи не вимагав ні у кого грошей. Але знаєте, якщо ти — емігрант, це не перетворює тебе автоматично на ангела. Правда?

— Дякую за пораду, але в мене нема достатньо грошей.

Фризлендер доброзичливо глянув на мене:

— У вас іще є час, щоб назбирати їх. Я чув, ви стали вправним комерсантом. Якщо ви коли-небудь захочете розпочати власну справу, поговоримо на цю тему. Я фінансую, ви продаєте, а прибутки ділимо навпіл.

— Усе не так просто. Я мав би купувати картини у таких же торговців, як і я. А вони б обдерли мене, як липку.

Фризлендер засміявся.

— Россе, ви ще зовсім зелений. Спробуйте і не забувайте про відсотки. Якби їх не існувало, світовий ринок зазнав би краху. Один купує в іншого, той заробляє на ще комусь. Якщо наважитеся, дайте про себе чути.

Він підвівся, я теж. На якусь мить я злякався, що він так само по-батьківському і з відсутнім виглядом ущипне за зад і мене, але він поплескав мене по плечу і пішов далі.

Уся в золоті і привітно усміхаючись, до мене підійшла місіс Фризлендер.

— Кухарка запитує, який гуляш ви б хотіли взяти додому: звичайний чи по-сеґедському.

Спершу я хотів відмовитися від будь-якого гуляшу, але моїй біді це б не зарадило, а тільки образило б місіс Фризлендер і кухарку.

— По-сеґедському, — відповів я. — Усе було прекрасно. Дуже вам дякую.

— Це я маю вам дякувати, за квіти, — усміхаючись, відповіла місіс Фризлендер. — Мій чоловік ніколи мені їх не дарує. Він — біржовий йог. Його так називають колеги. Він захоплюється йогою. Коли медитує, ніхто не має його турбувати — за винятком випадків, коли йому телефонують із біржі. Бо біржа для нього важливіша за все на світі.

Фризлендер почав прощатися.

— Мені потрібно зателефонувати, — сказав він. — Не забудьте про мою пораду.

Я глянув на біржового йога.

— Чомусь мені та порада не до смаку, — відповів я.

— Чим саме? — Раптом у Фризлендерову горлі аж забулькотіло від ледь стримуваного сміху. — Невже вас стримують якісь морально-етичні міркування? Але ж дорогий Россе! Може, ви хочете, щоб усі ці гроші, що просто валяються на землі, поклали собі в кишеню нацисти? Це радше маємо зробити ми, бо обікрали саме нас! Мислити треба логічно та прагматично. Хтось усе одно ці гроші заробить. Але ж не ці нелюди!

Він востаннє поплескав мене по плечу, знову по-батьківському вщипнув Ліззі за дупу і пішов — медитувати чи телефонувати.

На вулиці завивав вітер. Я відвіз Ліззі додому, бо через гуляш мені й так довелося взяти таксі.

— Ви, мабуть, уже вся в синцях. У нього ж руки, як щипці, — сказав я. — Він надокучає вам, і коли ви друкуєте?

— Ніколи. Він щипає мене тільки тоді, коли це хтось бачить. Просто хоче похизуватися, бо сам уже давно імпотент.

Ліззі стояла між високими будинками — маленька, розгублена і замерзла.

— Не хочете піднятися до мене? — запитала вона.

— Нічого не вийде, Ліззі.

— Ні, звісно, — безнадійно погодилася вона.

— Я хворий, — сказав я, здивувавшись власних слів. І додав: — Голлівуд.

— Я не збираюся з вами спати. Просто не хочу заходити в мою мертву кімнату геть сама.

Я заплатив таксистові і піднявся до неї. Вона жила в похмурій кімнаті з кількома ляльками та плюшевим ведмедиком. На стіні висіли листівки з зображеннями кіноактрис.

— Може, вип'єте кави? — запитала вона.

— Залюбки.

Вона ожила. Закипіла вода, ми випили кави. Вона розповідала про своє життя, я відразу все забував.

— На добраніч, Ліззі, — мовив я і підвівся. — Тільки не наробіть дурниць. Ви дуже вродлива дівчина, і у вас усе ще попереду.

Наступного дня пішов сніг. До вечора усі вулиці побіліли, а обліплені снігом хмарочоси скидалися на велетенські освітлені вулики. Вуличний рух трохи стих, а сніг і далі білою пеленою застилав землю. Коли зайшла Наташа, я грав з Меліковим у шахи. На її волоссі та капюшоні зависли сніжинки.

— Ти приїхала на «ролс-ройсі»? — спитав я.

Вона якусь мить вичікувала.

— Я приїхала на таксі, — сказала вона. — Тепер заспокоївся?

— Так, дуже.

— Куди ми підемо? — обережно спитав я, тому це прозвучало якось по-дурному.

— Куди захочеш.

Далі так тривати не могло. Я попрямував до виходу.

— Там просто снігова завіса, — сказав я. — Поки ми ловитимемо таксі, твоїй шубі буде кінець. Треба перечекати в готелі, поки не вщухне сніг.

— Тобі не треба вигадувати причини, щоб залишитися тут, — зауважила вона саркастично. — Але маєш щось придумати, щоб мене нагодувати.

Раптом я згадав про гуляш, який мені дали у Фризлендерів. Я геть забув про нього. Наші стосунки були такі напружені, що про їжу я навіть не подумав.

— Мій гуляш! — вигукнув я. — З капустою і, я впевнений, з малосольними огірками. Ми врятовані!Можемо їсти вдома.

— Справді? У норі цього гангстера? А він не подзвонить у поліцію, щоб викурити нас звідти? Чи в тебе вже апартаменти з вітальнею та спальнею?

— Нам це не потрібно. Я тепер живу так, що ніхто не бачить, коли я приходжу, а коли йду. У дуже затишному і зовсім тихому куточку. Ходімо!

У Лізи Теруель були дуже красиві абажури. Тепер вони стали мені в пригоді. Завдяки освітленню ввечері кімната здавалася затишнішою, ніж удень. На столі стояла кішка, яку я купив у Львові. Кухарка Марі дала мені гуляш в емальованому баняку, щоб я міг його підігріти. У мене була електроплита, кілька тарілок, ножів, виделок та ложок. Я витягнув із баняка огірки і дістав із шафи хліб.

— Усе готово, — мовив я і поклав на стіл рушник.

— Тепер треба зачекати, поки підігріється гуляш.

Наташа притулилася біля дверей до стіни.

— Давай шубу, — сказав я. — Тут не надто просторо, зате в нас є ліжко.

— Он як?

Я пообіцяв тримати себе в руках. Іще не був упевнений у собі. Але зі мною відбулося те ж, що й у перший вечір, — торкнувшись, я відчув голизну її тіла під тонкою сукнею і відразу забув про всі мої плани. Я не зронив ні слова. Наташа теж мовчала. Я вже давно не спав із жінкою і усвідомлював, що бувають моменти, коли можна піти на все: на скандал і навіть злочин, коли якась частина твого «я» відступає у тінь, а натомість з'являється інше «я», сильне, безлике, і залишаються тільки руки, гаряча шкіра та повстала, нестримна плоть. Я прагнув проникнути в неї, у її гарячу темряву, пронизати її аж до рожевих легенів, які мали б оповити мене, наче совині крила, пробратися аж до серця, яке дико тріпоче в її грудях, увійти навіть іще глибше й далі, аж за дзеркала її очей, щоб вони втихомирилися, не ставили німих запитань і врешті заплющилися, а потім опинитися ще глибше і ще далі, поки нічого не залишиться від наших «я», крім стуготіння крові та подиху, в якому переплелися наші душі.

Ми лежали на ліжку геть виснажені, в обіймах швидкоплинного сну, схожого на тимчасове зомління. Здатність думати поступово поверта-

лася в наші голови, але її швидко витісняв дивовижний спокій, який на коротку мить поєднував нас із божественною суттю всього живого, коли з глибин вже повертається відчуття власного «я», але саме воно ще далеко — стан, який переживає кожне немовля перед самим народженням: воно ще перебуває в тілі матері, але вже спрямовує усі свої сили на власне життя, коли дитина переходить межу між ембріоном та інтелектуальною людиною, помилкою та невизначеною індивідуальністю, стан, до якого повертаєшся тільки після останнього подиху.

Я відчув Наташу поруч зі мною, її подих, волосся, ніжні рухи її грудної клітки, слабке биття серця. Це ще була не зовсім вона, це була безіменна жінка, а, можливо, навіть її ще не існувало. То було дихання, биття серця та шкіра, і тільки поступово до мене поверталася свідомість і надавала їй ім'я, прокидалася відданість і почуття — тоді млява, змучена рука шукала плече, а рот намагався вимовити беззмістовні слова.

Поступово я знову почав розрізняти себе і світ навколо себе, опинився в цьому виснажливому мовчанні, коли не знаєш, що відчуваєш більше — мовчання чи стан непритомності перед тим — і саме в цей момент я раптом відчув слабкий запах горілого. Кілька секунд я думав, що в мене галюцинації, що уява так жартує з моїм тілом, але потім побачив емальований баняк на плиті.

— Прокляття, гуляш! — Я зірвався на ноги.

Наташа напіврозплющила очі.

— Викинь його через вікно.

— Боронь Боже! Думаю, нам іще вдасться його врятувати!

Я вимкнув електроплиту і помішав гуляш. Тоді обережно почав висипати його з баняка, аж поки на дні не залишилися самі лише пригорілі рештки. Я залишив їх там, а баняк поставив на підвіконня.

— Через хвилину запах вивітриться, — сказав я. — А з гуляшем нічого не сталося.

— З гуляшем нічого не сталося, — повторила Наташа, навіть не ворухнувшись. — І що ти хочеш, проклятий обивателю, тепер робити з цим урятованим гуляшем? Може, я ще й встати маю?

— Нічого. А тобі я тільки хотів запропонувати цигарку та чарку горілки. Але ти можеш і відмовитися.

— Ні, від такого я не відмовлюся, — відповіла Наташа недовго думаючи. — Звідки в тебе ці абажури? Привіз із Голлівуда?

— Вони тут і були.

— Це абажури якоїсь жінки. Мексиканські.

— Можливо. Жінку звали Ліза Теруель. Вона виїхала звідси.

— Жінка б не виїхала звідси, не забравши з собою таких прекрасних абажурів, — сонно зауважила Наташа.

— Деколи покидають і набагато більше.

— Так. Коли когось переслідує поліція. — Вона сіла в ліжку. — Не знаю чому, але я раптом шалено зголодніла.

— Я так і думав. Я теж голодний.

— Як дивно. До речі, мені не подобається, коли ти щось знаєш наперед.

Я наклав гуляш на тарілки.

— Знаєш, Роберте, — сказала Наташа, — коли ти сказав мені, що йдеш до тої сім'ї з гуляшами, я тобі не повірила. Але ти справді там був.

— Я стараюся якнайменше брехати. Так набагато зручніше.

— Так воно і є. Наприклад, я не збираюся тобі брехати, що я тебе не обманювала.

— Обманювати! Що за дивовижне слово!

— Чому?

— Воно передбачає два фальшиві факти. Дивно, що воно так довго протрималося в цьому світі. Це слово, наче предмет між двох дзеркал.

— Справді?

— Атож. Нічого не відбувається, просто предмет викривлюють одразу два дзеркала. І хто має право вживати слово «обманювати»? Якщо ти спиш із іншим, обманюєш саму себе, а не мене.

Наташа перестала жувати.

— Усе так просто?

— Так. Якщо це справді був обман, ти не могла обманути мене. Один обман автоматично виключає інший. Неможливо двома ключами одночасно відімкнути один замок.

Вона кинула в мене огірок із кропом. Я його впіймав.

— Кріп у цій країні велика рідкість, — зауважив я. — Ним не можна розкидатися.

— Але й не варто намагатися відмикати ним замків!

— Думаю, ми поводимося, як дурні. Правда?

— Не знаю. Невже на все мусить бути назва, ти, німцю без громадянства?

Я засміявся.

— У мене жахливе відчуття, Наташо, начебто я тебе кохаю. А ми так старалися цього уникнути!

— Невже? — Вона раптом дивно глянула на мене. — Це нічого не міняє, Роберте. Я тебе обманювала.

— Це нічого не міняє, Наташо, — відповів я. — Боюся, я все одно тебе кохаю. І що одне має до іншого? Це як вітер і вода, вони підштовхують одне одного, але кожен залишається собою.

— Не розумію.

— Я теж. Невже все треба завжди розуміти, ти, жінко з громадянством кількох країн?

Але я не повірив їй. Навіть якщо це була правда, в той момент мені було байдуже. Вона знову була тут, зі мною, а решта — для людей із забезпеченим майбутнім.

30

Єгипетську кішку я продав одному голландцю. Отримавши чек, я відразу ж запросив Кана до ресторану «Воазан».

— У вас так багато грошей? — запитав він.

— Ні, просто наслідую античні традиції, — відповів я. — У старовину на підлогу проливали трохи вина, перш ніж його пити, таким чином приносили жертву богам. Саме тому я йду в хороший ресторан. І щоб продовжити тему вина, ми вип'ємо пляшку «Шеваль Блан». Таке вино ще є у «Воазан». Як вам таке? Згодні

— Чи я погоджуюся? Звісно! А останню краплю виллємо на тарілку, щоб не прогнівити богів.

«Воазан» був переповнений. У воєнний час у ресторанах часто яблуку ніде впасти. Кожен спішить взяти щось від життя, навіть якщо над ним і не нависло загрози. Тоді гроші витрачати легше, ніж коли попереду простеляється мирне забезпечене майбутнє.

Кан похитав головою.

— Россе, сьогодні з мене поганий співрозмовник. Кармен написала мені. Нарешті! Вона вважає, що нам краще розстатися. Подружньому. Бо ми і так не можемо порозумітися. Я не повинен їй більше писати. У неї хтось є?

Я спантеличено глянув на нього. Здавалося, він дуже важко переживає цю новину.

— Я нічого такого не зауважив, — сказав я. — Вона живе досить скромно, у Вествуді, у своєї господині, серед курей та псів. Я бачив її кілька разів. Вона була задоволена, бо їй нічого не доводиться робити. Не думаю, що в неї хтось є.

— А що б ви робили на моєму місці? Поїхали б туди? Привезли б її назад? І чи вона б погодилася повернутися?

— Не думаю.

— Я теж. І що мені робити?

— Чекати. І більше їй не писати. Можливо, вона сама повернеться.

— Ви в це вірите?

— Ні, — визнав я. — А вас це так бентежить?

Кілька секунд він мовчав.

— Мене це взагалі не мало б бентежити. Зрештою, ніколи й не хвилювало. То був звичайний легкий флірт, а потім усе раптово змінилося. І знаєте чому?

— Бо вона вирішила поїхати. Чому ж іще?

Він меланхолійно всміхнувся:

— Як усе просто, правда? Але як важко це збагнути, коли воно стається!

Я подумав про Наташу. Чи ж не те само ледь не сталося і в мене з Наташею? А, може, все-таки сталося? Я відкинув цю думку і міркував, що мені порадити Канові. Усе це взагалі не пасувало до нього. Ні Кармен, ні ця ситуація, ні його меланхолія. Це було смішно, не клеїлося одне до одного, а тому було небезпечно. Якби таке сталося з якимось поетом із бурхливою фантазією, можна було б посміятися та зрозуміти його. З Каном це було незрозуміло. Здавалося, він шукав прихистку у цьому контрасті трагічної краси та флегматичної душі, для нього це була своєрідна інтелектуальна забавка. А те, що він раптом сприйняв усе всерйоз, було небезпечним знаком його власної загибелі.

Він підняв склянку.

— Як мало ми можемо сказати про жінок, коли щасливі, правда? І як багато, коли нещасні?

— Це правда. Думаєте, ви були б щасливі з Кармен?

— Вважаєте, ми не підходимо одне одному? Це правда. Але з людьми, які одне одному пасують, розстатися легко. Це наче баняк із покришкою:вони і пасують ідеально, і роз'єднати їх легко. Але якщо вони не пасують і щоб їх з'єднати, потрібен молоток, то й відділяючи їх одне від одного, легко щось зламати.

— Це тільки слова, — сказав я. — У них нема й зерна правди. Всі приказки можна вивернути навспак.

Кан ледве стримався.

— Усі ситуації — теж. Забудьмо Кармен. Мабуть, я трохи втомився. Війна закінчується, Роберте.

— Ви тому втомлені?

— Ні. Але що буде потім? Ви вже знаєте, що робитимете потім?

— Хто може таке знати! Поки-що навіть важко уявити, що війна закінчиться. Так само, як і неможливо уявити, що робити потім.

— Ви хочете зостатися тут?

— Не хочу зараз говорити про це.

— От бачите! А я весь час про таке думаю. Багато емігрантів тоді по-справжньому протверезіють. Останньою опорою для них була несправедливість, яку їм заподіяли. І раптом ця опора зникне. Можна повертатися. Але навіщо? Куди? До кого? Нам нема куди повертатися.

— Багато хто залишиться.

Він заперечливо помахав рукою.

— Я кажу про надломлених людей, а не про спекулянтів.

— А я кажу про всіх, — сказав я. — Зокрема і спекулянтів.

Кан усміхнувся.

— Будьмо, Роберте. Я мелю нині суцільні дурниці. Добре, що ви тут. Радіоприймачі — хороші оратори, але погані слухачі. От ви можете собі уявити, що до кінця своїх днів я житиму, як агент із продажу радіоприймачів?

— А чом би й ні? — відповів я. — Але чому ви маєте бути агентом? Якщо можете стати власником фірми?

Він глянув на мене.

— Вважаєте, це можливо?

— Взагалі-то, я не впевнений.

— Отож бо й воно, Роберте.

Він засміявся.

— Ми вже допили «Шеваль Блан», — сказав я. — А пожертвувати останні краплі богам забули. Можливо, тому на нас і напала меланхолія. А як щодо порції морозива? Ви ж так його любите!

Він похитав головою.

— Усе це блеф, Роберте. Ілюзія легкого життя. Самоомана. Я більше не хочу розігрувати втіху перед самим собою. Гурман. Аферист. А насправді, я просто перетворююся на старого єврея.

— У тридцять п'ять років?

— Євреї завжди старі. Вони навіть народжуються старими. На кожному висить камінь двотисячолітнього переслідування — з того моменту, як із їхніх вуст виривається перший крик.

— Давайте візьмемо пляшку горілки і вип'ємо, міркуючи про життя.

— Євреї навіть пити не вміють. Я краще піду додому, в мою кімнатку над магазином, а завтра посміюся над самим собою. На добраніч, Роберте.

Я був серйозно за нього стривожений:

— Я проведу вас.

Після теплого ресторану ми опинилися в обіймах тріскучого морозу. Аптеки з закусками та кіоски з гамбургерами втупилися у вітряну ніч немилосердним, холодним неоновим світлом.

— За певних ситуацій просто смішно поводитися по-героїчному і залишатися на самоті, — сказав я. — Ваша холодна нора...

— Там аж занадто тепло, — перебив мене Кан. — Як і всюди в Нью-Йорку.

— Занадто тепло і водночас холодно, як від цього проклятого неонового світла — від нього віє лише безнадією, надто, коли ти сам бродиш вулицями містами, цокаючи зубами від холоду. Чому б вам не піти зі мною у плюшеву нору готелю «Ройбен»? Серед гомосексуалістів, сутенерів, самогубців та сновид почуваєшся затишніше, ніж будь-де. Будьте розсудливий і ходімте зі мною!

— Завтра, — сказав Кан. — Сьогодні в мене побачення.

— Дурниці.

— Та ні, я кажу правду, — сказав він. — З Ліззі Коллер. Тепер ви мені вірите?

«Одна з двійняток», — подумав я. А чом б і ні? Дивно, але мені здалося, що вона пасує Канові ще менше, ніж Кармен. Ліззі була вродлива, господарська, потребувала любові й ласки, наче приблудна кішка, навіть не була така дурна, як Кармен, але раптом, цієї морозяної ночі, я збагнув, чому Кан міг бути тільки з Кармен. То було поєднання, яке своєю абсолютною безглуздістю знищувало безсенсовність цього позбавленого коренів існування.

Кан дивився на вулицю, там червоніли лампи заднього світла автомобілів, наче розкидані вуглинки, вони марно намагалися зігріти холодну темряву ночі.Ця примарна війна з невидимими пораненими та невидимими вбитими, з німими бомбами та безмовними цвинтарями по той бік планети закінчується. А що залишиться? Тіні, тіні — і ми теж всього лише тіні! Ми підійшли до крамнички з радіоприймачами. Вони виблискували в місячному світлі, наче автоматичні солдати майбутньої війни. Я глянув нагору. У вікні Канової кімнати світилося.

— Не поводьтеся, наче стурбована квочка, — сказав Кан. — Ви ж бачите, я не загасив світла. Я ніколи не приходжу в темну кімнату.

Я згадав про Ліззі, вона теж боялася власної кімнати. Можливо, зараз вона справді сидить нагорі і розчісує волосся. Але це було не так, тому все здавалося ще безнадійнішим.

— Як думаєте, невже в Нью-Йорку буде ще холодніше? — запитав я.

— Так, набагато, — відповів Кан.

У Наташиних вухах висіли сережки з великими рубінами, шию прикрашало кольє з рубінів та діамантів, а на пальці виблискував розкішний перстень.

— У персні сорок два карати, — прошепотів мені фотограф Горст. — Власне кажучи, замість нього ми хотіли великий рубін у формі зірки, але такий просто неможливо знайти. Навіть у «Ван Кліф і Арпельс». Звісно ж, ми фотографуватимемо і її руки. У кольорі. А зірку домалюємо. І вона буде ще красивіша, ніж насправді, — задоволено додав він. — У наш час змонтувати можливо все!

— Справді? — здивувався я і поглянув на Наташу. У сатиновій білій сукні вона спокійно сиділа на платформі, а рубіни вилискували в яскравому білому світлі софітів. Ніщо не нагадувало, як вона вчора ввечері лежала на моєму ліжку, вигнувшись дугою, і кричала хриплим голосом: «Глибше, глибше! Розірви мене на шматки! Глибше! Роздери мене!»

— Авжеж! — сказав Горст. — Жінки, як і політики, потребують дедалі більше монтажу. Фальшиві груди, зади з губчастої гуми, грим, накладні вії, перуки, вставні зуби — усе разом має просто фантастичний вигляд. А потім на сцену виходжу я — з м'якими налаштуваннями фотоапарата, нерізкими лінзами, витонченими світловими ефектами і роки тануть, наче цукор у каві, *voilà*. А політики? Більшість із них не вміють ні читати, ні писати. На них працюють маленькі розумні євреї, які пишуть їхні промови, агентства, які підсувають їм гострі словечка, автори, які замість них пишуть книжки, консультанти, які висловлюють поради за їхньою спиною, актори, які прищеплюють їм гарну поставу і навіть грамофони, які замість них говорять.

Він підвівся і підскочив до камери.

— Так добре, Наташо! Не рухайся!

Наташа спустилася з платформи, з білого світла софітів, і з імператриці перетворилася на обвішану коштовностями дружину мільйонера, який торгує зброєю.

— Я тільки швидко переодягнуся, — сказала вона. — У нас іще залишилося трохи гуляшу?

Я заперечно похитав головою:

— Його вистачило на три дні. Вчора ввечері ми вишкребли рештки. Ти береш коштовності з собою?

— Ні. Їх забере отой молодий блондин із «Ван Кліф».

— Добре. Тоді можемо піти будь-куди.

— У мене ще одна фотосесія. У весняних моделях. Боже, яка ж я голодна.

Я запхав руку в кишеню. Я вже знав ці її приступи голоду. Вона страждала від хвороби з жахливою назвою — гіпоглікемія, прямо протилежне до діабету захворювання, його суть в тому, що в людини занадто швидко знижується рівень цукру в крові. Тому виникають різкі напади голоду. Коли вона жила на П'ятдесят сьомій вулиці, я часто прокидався вночі, бо думав, що в хату залізли злодії, і заставав її перед холодильником: гола, магічно освітлена лампочкою вона жадібно гризла холодну котлету, тримаючи в іншій руці шматок сиру. Я витягнув пакуночок, загорнутий у пергамент.

— Стейк по-татарському, — сказав я. — Трохи перекусиш.

— З цибулею?

— З цибулею і сірим хлібом.

— Ти просто ангел, — оголосила вона і, відсунувши вбік кольє, взялася до їжі.

Якщо ми кудись ішли, де кілька годин не можна було поїсти, я завжди брав із собою такі пакуночки, надто, коли ми йшли в театр або в кіно і це збігалося з часом, коли люди зазвичай вечеряють. Ці пакуночки позбавляли мене багатьох незручностей, оскільки Наташа могла по-справжньому розлютитися, коли її раптом засліплював черговий напад голоду, а навколо було неможливо роздобути жодного шматочка хліба. Вона нічого не могла з собою вдіяти, це було схоже на затьмарення розуму. Просто вона відчувала голод значно сильніше за решту людей, їй відразу здавалося, наче вона цілий день голодувала. Здебільшого я носив у кишені піджака ще й маленьку пляшечку з двома великими ковтками горілки. Разом зі шматком стейка по-татарському це вже була майже королівська перекуска, навіть якщо горілка була не холодна. Такі застережні заходи я навчився у чоловіка, який дав мені паспорт. «Тілесний комфорт завжди переважає розум, — пояснив він мені. — Треба тільки трохи постаратися і відразу ж ощасливиш іншу людину». Я чекав, поки Наташа знову зображала одну пору року наперед. В ательє вже не було видно шуб, висіли тільки легкі каракулеві куртки, які пакували дівчата-стажистки. У Горста вже настав травень. Вовняні костюми у світлих тонах: кобальтові, кольору зеленого Нілу, кукурудзяно-жовті, пустельно-коричневі — в усіх можливих кольорах зі всіма звабливими іменами. «Травень, — думав я. У травні має закінчитися війна». «А що потім?» — запитав Кан. А й справді, що потім? Я думав і дивився на

Наташу, яка вийшла в короткій піджакоподібній сукні з шифоновою шаллю, що розвівалася за її спиною, вона була маленька і трохи хиталася, наче у неї задовгі ноги. «Цікаво, а де я буду в травні?» І знову в моїй уяві розвалився час, наче переді мною луснув пакет із помідорами, і безглуздий калейдоскоп знову закрутився. «Ми всі не придатні для нормального життя, — сказав Кан. — Чи ви можете уявити мене в ролі агента радіофірми, який має сім'ю, обирає на виборах демократа, відкладає гроші і намагається стати церковним настоятелем якоїсь парафії? Ми непридатні для нормального життя, нас воно добряче пошарпало, наче жертв вибуху. Дехто відбувся легкими пораненнями, дехто навіть виграв від цього, дехто став калікою, але поранені, про яких я кажу, ніколи більше не зможуть нормально жити і, врешті-решт, просто загинуть». Травень 1945-го! Або червень чи липень! Час, який усі ці роки тягнувся так нестерпно довго, раптом нестримно помчав уперед. Я поглянув на Наташу: вона стояла на платформі, освітлена з усіх сторін, трохи нахилена вперед, обличчя у профілі до мене, напевно, від неї ще трохи пахло цибулею, вона здалася мені фігуркою богині на носі невидимого корабля, який мчить у морі світла, змагаючись із часом.

Раптом усі прожектори погасли. Розмите й сіре світло звичайних студійних ламп ледве пробиралося крізь завісу уявного туману.

— Кінець! — вигукнув Горст. — Пакуймося! На сьогодні досить!

Крізь шелест шовкового паперу та шурхотіння картону до мене підійшла Наташа. На ній були взята напрокат шуба й рубінові сережки.

— Інакше не можу, — сказала вона. — Залишила їх собі на сьогоднішній вечір. Завтра поверну. Я таке часто роблю. Молодий блондин знає. Вони розкішні.

— А якщо ти їх загубиш?

Вона глянула на мене так, наче я зробив непристойне зауваження, та ще й у невідповідний момент.

— Вони застраховані, — відповіла вона. — «Ван Кліф і Арпельс» страхують усе, що дають нам напрокат.

— Добре, — сказав я швидко, щоб вона не встигла дорікнути мені обивательською поведінкою, як завжди за таких ситуацій. — Отже, у нас тепер є стратегія на вечір. Поїмо в «Павільйоні».

— Нам необов'язково тепер стільки їсти, Роберте! Я ж уже з'їла стейк по-татарському.

— Поїмо сьогодні, як справжні шахраї та фальшивомонетники, і навіть краще за князів-міщанів.

Ми пішли до дверей.

— Милий Боже! — вигукнула Наташа. — На мене ж чекає «ролс-ройс», а я про нього зовсім забула!

Я став як вкопаний.

— З Фрейзером? — запитав я недовірливо.

— Ні, звісно. Він сьогодні поїхав. Сказав, що пришле сьогодні ввечері по мене машину:він припускав, що я затримаюся допізна. А я й забула.

— Відішли його.

— Але ж Роберте. Він уже тут. Ми ж часто на ньому їздили. Тут нема нічого такого!

— Зараз піниться моя міщанська кров, — відповів я. — Раніше все було інакше. А тепер я тебе кохаю і оскільки я став дрібним капіталістом, то здатен заплатити за таксі.

— Невже шахраям та фальшивомонетникам не пасує «ролс-ройс»?

— Звучить дуже привабливо, тому мені важко відразу щось відповісти. Візьмімо таксі, щоб уникнути каяття. Зараз приємний вечір, потріскує мороз. Скажи водію, що ми хочемо поїхати в ліс, або просто прогулятися.

— Як хочеш, — сказала вона нерішуче і ступила вперед.

— Стій! — вигукнув я. — Я передумав. Пробач мені, Наташо. Те, що дає тобі задоволення, значно важливіше, ніж просочена кислотою мораль ревнивця. Сідаймо!

Вона сиділа біля мене, наче заморська птиця.

— Я не зняла макіяж, — пояснила вона. — Це тривало б занадто довго, і я б надто сильно зголодніла. Крім того, у Горстовій студії надто гамірно. Я б тільки встигла замаститися, покрити обличчя кремом для заспокоєння шкіри і в результаті б скидалася на общипану курку.

— Ти схожа не на общипану курку, — сказав я, — а на голодну заблукану райську пташку. Або на незайману діву з невідомого племені у Тімбукту на Гаїті, яку приготували і прикрасили для жертвоприношення. Що більше жінка змінює власну зовнішність, то ліпше. Я старомодний шанувальник жінок і вважаю їх чимось особливим, що потрапило до нас із джунглів або з прадавнього незайманого лісу. Водночас я ворог жінок, які хочуть бути рівноправними компаньйонами та партнерами по бізнесу.

— Отже, ти справжній варвар!

— Я безнадійний романтик!

— Як думаєш, а в мені достатньо варварства? Фальшиві штучні вії, грим для кінозйомок, вкрадені коштовності, нова зачіска і взята

напрокат шуба. Чи цього досить для твого уявлення про фальшивомонетників?

Я засміявся. Вона нічого не знала про моє фальшиве ім'я і мій підробний паспорт і вважала все це звичайним жартом.

— Горст прочитав мені лекцію, яка зайшла значно далі. Про жінок і про політиків. Там ішлося навіть про фальшиві груди, зуби, волосся та зади.

— У політиків теж?

— У політиків були ще й фальшиві переконання. Фальшиві груди теж, на них можна проливати крокодилячі сльози. І це ще далеко не все. Зачекай, поки я розрахуюся фальшивими грішми!

— Хіба ми не завжди так чинимо?

Я взяв її за руку.

— Можливо. Але інтереси справи понад усе. У давнину брехня не вважалася чимось поганим, навпаки, її прирівнювали до розуму. Ти тільки згадай хитромудрого Одіссея. Як прекрасно тут із тобою сидіти: під гірляндами ліхтарів, в оточенні плоскостопих офіціантів, і спостерігати, як ти поглинаєш яловичий стейк. Я обожнюю тебе, Наташо, з багатьох причин. Одна з найвагоміших — твій апетит. І це в наш час, коли на цьому велетенському ситому острові між двох океанів усі сидять на дієті, а на решті планети лютує голод. Жінки бояться тут навіть зайвого листка в салаті і їдять, наче кролики, поки цілі континенти голодують. А в тебе вистачає мужності розправитися гострим ножем із цим «Шатобріаном». Я тішуся, вже тільки дивлячись, як ти їси. На інших жінок викидають купу грошей, а вони трохи покопирсаються в тарілці, а потім усе залишають. У нападі люті готовий просто задушити їх на якійсь темній алеї. А ти...

— Які ще інші жінки? — перебила мене Наташа.

— Будь-які! Ти тільки роззирнися! У цьому прекрасному ресторані їх ціла купа! Вони їдять салат, п'ють каву і влаштовують чоловікам сцени тільки тому, що казяться з голоду. І це єдиний тип люті, на який вони здатні. А в ліжку — такі тихі й сумирні, що навіть дошка у порівнянні з ними здається в'юнкою гадюкою. А ти...

Вона розсміялася.

— Досить!

— Наташо, я не збирався вдаватися в деталі. Просто співав оду твоєму розкішному апетитові.

— Знаю, Роберте. Я цього й не чекала. Але знаю ще й таке: ти заводиш оди та гімни, коли думаєш про щось зовсім інше.

— Що? — спитав я вражено.

— Так, — сказала вона. — Ти — фальшивомонетник, лицемір та шахрай! Я ж не питаю, що тебе непокоїть і що ти волів би забути, хоча усе знаю. — Вона лагідно погладила мою руку. — Ми живемо в божевільну епоху, так? А тому для виживання деколи доводиться применшувати, або перебільшувати. Хіба ж ні?

— Можливо, — обережно відповів я. — Але нам не потрібно робити це самим, проклятий час вирішує все за нас.

Вона розсміялася:

— А чи не думаєш, що ми так чинимо, щоб уберегти рештки нашої особистості, які інакше час би просто знищив?

— Я тебе вже боюся! І де ми раптом опинилися? Несподівано ти перетворилася на сфінкса і на папугу, який говорить на берегах Амазонки. Крім того, на тобі палахкотять коштовності і мені ріже очі твоє бойове розфарбування. Ти — наче дельфійський оракул у прадавніх незайманих лісах Суматри. Ах, Наташо!

— Ах, Роберте! Чоловік з тисячами слів! Я їм не вірю, але залюбки їх слухаю. Ти хоч знаєш, які вони непотрібні? Жінки люблять безпорадних чоловіків, це їхня найбільша таємниця.

— Пастка, щоб зробити чоловіків безпорадними.

Вона нічого не відповіла. Аж дивно, якою чужою вона здавалася, даючи волю своїм штучним хитрощам, які я вже давно знав. Як легко когось ошукати, і як охоче людина всьому вірить, думав я, дивився на неї і хотів залишитися з нею сам на сам.

— Я багато балакаю, бо не розуміюся на жінках, — мовив я врешті-решт. — Але з тобою я щасливий. Можливо, я щось приховую, можливо, у всьому цьому нещасті, від якого не втечеш і яке я відчуваю тут як примарне відлуння, я б хотів зберегти шматок щастя тільки для себе, бо я ж ні в кого нічого не відбираю, ні у кого не стріляю і нікого не обкрадаю — усе це можливо, Наташо, але мої почуття ніяк з цим не пов'язані, вони не наслідок чогось, а існують самі по собі, так само, як і камені у твоїх вухах не мають нічого спільного з чорним гнітом землі, який їх породив і викохав. Вони тут, а я щасливий з тобою. Це довге пояснення простого речення, але ти маєш мені його пробачити, бо врешті-решт, я все-таки колишній журналіст, а отже, чоловік із тисячами слів, якими я навіть заробляв гроші. Так легко цього не позбудешся.

— А тепер ти змінився?

— Я онімів. Англійську я знаю достатньо, щоб говорити, французькою можу навіть писати, а з німецьких газет мене навіки вигнали. Хіба ж за таких обставин дивно, що моя фантазія вистрілює, на-

че бур'ян, і розцвітає романтичними квітами? За нормальної епохи я б не перетворився на такого невчасного, фальшивого романтика.

— Ти справді в це віриш?

— Ні, але щось у цьому є.

— Не існує фальшивих романтиків, Роберте, — сказала Наташа.

— Існують. У політиці. Але вони породжують страшне зло. У Німеччині саме сидить один такий у берлінському бункері.

Я відвіз її додому. На щастя, «ролс-ройса» вже не було, вона його відіслала. Хоч я б не здивувався, якби вона сказала водієві і далі на неї чекати.

— Не дивуєшся, що він поїхав? — запитала вона.

— Ні, — відповів я.

— Ти це припускав?

— Теж ні.

— А на що ж ти очікував?

— Що ти поїдеш зі мною в «Ройбен».

Ми стояли біля під'їзду її будинку. Було темно й дуже холодно.

— Шкода, що в нас уже нема тієї квартири, правда?

— Так, — відповів я, дивлячись у її чуже обличчя з довгими віями.

— Ходімо зі мною нагору, — прошепотіла вона. — Але нам доведеться кохатися зовсім тихо.

— Ні, — заперечив я. — Поїхали зі мною в готель. Там нам не обов'язково поводитися тихо.

— А чому ти не взяв мене з собою ще з «Павільйону»?

— Не знаю.

— Ти мене не хотів?

— Не знаю. Деколи я тебе хочу, а деколи ні.

— А чому тоді не хотів?

— Бо ти здавалася такою чужою. Можливо, не знаю. А тепер я тебе хочу, бо ти здаєшся такою чужою.

— Тільки тому?

— Ні.

— Пошукай за таксі. Я почекаю тут.

Я швидко пішов за ріг. Було дуже холодно, але мене непокоїло, що Наташа чекає на мене в темному під'їзді будинку. Я відчув тремтіння найдрібніших м'язів на своїх грудях. Побіг до наступного рогу, знайшов таксі і поїхав на ньому назад. Наташа швидко вийшла з будинку. Ми не промовили ні слова. Я відчував, що Наташа теж тремтить. Ми трималися за руки, міцно стискали їх, але й далі тремтіти. Ми майже вибігли з таксі. Ніхто нас не бачив. Здавалося, ми були разом уперше.

31

Бетті Штайн померла в січні. Останній німецький наступ позбавив її останніх сил. Вона жадібно стежила, як просуваються війська союзників, її кімнату було завалено газетами. Але коли раптово німці пішли в контрнаступ, відчайдушна мужність покинула її. Навіть цілковитий крах того наступу вже не викресав у ній іскри життя. Бетті охопила безнадія, бо вона вирішила, що війна не закінчиться ще багато років. Зникло і сподівання, що німцям вдасться позбавитися від нацистів. «Вони оборонятимуть кожне місто, — втомлено говорила вона. — Війна триватиме ще роками. Німці й нацисти стали одним цілим. Німці не покинуть їх у біді». Бетті згасала на очах. Одного ранку Ліззі застала її в ліжку мертвою. Маленьку і легку, Бетті годі було впізнати, особливо тим, хто не бачив її протягом останнього тижня, — за ці дні вона страшенно змінилася.

Вона не хотіла, щоб її спалювали. Казала, що ця чиста смерть стала для неї неприйнятною через безперервне палахкотіння печей у німецьких крематоріях, які з сотень труб вивергали велетенські хмари диму, наче металоплавильні пекельні заводи. Бетті навіть відмовилася від ліків з німецьких хімічних фабрик, які ще залишилися від старих запасів в Америці. Втім, у ній жило абстрактне бажання знову побачити Берлін. Уява вимальовувала в її думках місто, якого вже не існувало, і жодне газетне повідомлення не здатне було змусити її від нього відмовитися — то був Берлін, що вже давно канув у небуття, але який продовжував жити у спогадах багатьох емігрантів і залишався у їхній уяві живим і неушкодженим.

Коли Бетті ховали, вулиці геть замело снігом. Напередодні здійнялася хурделиця, і місто ледь відкопали з білих заметів. Сотні вантажівок вивозили сніг у Гудзон та в Іст-Ривер. Небо було несамовито синє, а сонце світило з льодяним полиском

Каплиця похоронного бюро не вміщала всіх охочих попрощатися. Бетті допомогла багатьом людям, які вже давно її забули. Але тепер вони заповнили ряди цієї псевдоцеркви з фальшивим органом, що насправді був грамофоном, на якому крутили платівки з голосами давно померлих співачок та співаків — це нагадувало Німеччину, якої вже давно не існувало. Ріхард Таубер співав німецькі народні пісні — єврейський співак із одним з наймелодійніших голосів у світі, варвари викинули його з батьківщини і він помер від раку легенів у Англії. Таубер співав: «Ах, як я можу покинуть тебе,

я ж кохаю тебе до нестями, тільки єдину тебе». Це було важко витримати, але так заповіла Бетті. Вона не хотіла, щоб із нею прощалися під звуки англійських пісень. Позаду я почув голосний схлип, наче хтось сякається, обернувся і побачив Танненбаума. Він сидів неголений, із запалими очима та з землянисто-сірим лицем. Мабуть, приїхав із Каліфорнії і не встиг виспатися. Своєю кар'єрою він завдячував невгамовній Бетті.

Ми ще раз зібралися у її квартирі. На цьому наполягла теж вона. Хотіла, щоб ми веселилися. Стояло кілька пляшок вина, Ліззі та Везель потурбувалися про склянки та випічку з угорської пекарні.

Але весело не було нікому. Ми всі там просто стояли; здавалося, що нас покинула не сама лише Бетті, а багато людей.

— А що буде з квартирою? — запитав Меєр-другий. — Кому вона перейде?

— Бетті заповіла квартиру Ліззі, — сказав Равік.

— Квартиру й усе, що в ній.

Меєр-другий обернувся до Ліззі:

— Ви ж точно захочете її позбутися. Вона завелика тільки для вас однієї. А ми саме шукаємо квартиру на три особи.

— За неї заплачено до кінця місяця, — сказала Ліззі з заплаканими очима і простягла Меєру-другому склянку.

Він випив:

— Ви ж її точно хочете позбутися, правда? І віддасте її друзям, а не чужим людям!

— Містере Меєр, — сердито втрутився Танненбаум. — Це обов'язково зараз обговорювати?

— А чом би й ні? Знайти квартиру дуже важко, особливо стару, з низькою орендною платою. Тому діяти треба швидко. Ми і так вже довго чекаємо!

— То почекаєте ще кілька днів!

— Чому? — здивовано запитав Меєр-другий. — Завтра я вирушаю в тур і повернуся до Нью-Йорка аж через тиждень.

— То зачекайте до наступного тижня. Є така річ як повага до пам'яті померлого.

— Я про це й кажу, — не здавався Меєр-другий. — Замість того, щоб квартиру вихопив із-під носа хтось чужий, краще віддати її знайомим Бетті. Так ми точно виявимо більше поваги до її пам'яті!

Танненбаум аж кипів від люті. Через іншу сестру він вважав себе також і захисником Ліззі.

— Звісно ж, ви б хотіли отримати квартиру безплатно?

— Безплатно? Ніхто такого не каже. Можна було б частково оплатити переїзд та купити деякі меблі. Ви ж не захочете робити бізнес на такій сумній події?

— А чом би й ні? — вигукнув побагровілий Танненбаум. — Ліззі місяцями безплатно піклувалася про Бетті, і за це вона залишила їй квартиру. І Ліззі не даруватиме її якимось волоцюгам!

— Я б вас попросив, перед обличчям смерті...

— Містере Меєр, вгамуйтеся, — мовив Равік.

— Що?

— Годі. Викладіть вашу пропозицію міс Коллер у письмовій формі і заспокойтеся врешті-решт.

— У письмовій формі? Ми що — нацисти якісь? Я про те, що моє слово...

— Але й стерв'ятник, — гірко кинув Танненбаум. — До Бетті не приходив ніколи, але хоче забрати квартиру в бідної Ліззі, перш ніж вона дізнається, скільки та коштує!

— Ви залишитеся тут? — запитав я. — Чи у вас іще є справи у Голлівуді?

— Мушу повертатися. Маю невеличку роль у ковбойському фільмі. Дуже цікаву. А ви знаєте, що Кармен вийшла заміж?

— Що?

— Тиждень тому. За власника садівництва з долини Сан-Фернандо. Хіба вона не зустрічалася з Каном?

— Не знаю. Не думаю, що по-справжньому. А ви впевнені, що вона справді вийшла заміж?

— Я був на весіллі. Як свідок із боку Кармен. Її чоловік високий, простодушний і геть посередній. Кажуть, раніше він добре грав у бейсбол. Вони вирощують салат і квіти, а ще мають птахоферму з курками.

— Кури, — сказав я, — тоді все ясно.

— Той чоловік — брат господині, в якої вона жила.

Я дивувався, чому Кан не прийшов на похорон. Тепер зрозумів: він хотів уникнути ідіотських запитань. Вирішив до нього зайти.

Саме була обідня перерва.

Він сидів у товаристві Гольцера і Франка. Гольцер раніше був актором, а Франк — відомим німецьким письменником.

— Як там було у Бетті? — запитав Кан. — Ненавиджу похорони в Америці. Розенбаум виголошував промову біля труни?

— Його неможливо зупинити. Він говорив німецькою, а потім англійською з саксонським акцентом. На щастя, англійською зовсім трохи. Забракло словникового запасу.

— Цей чоловік — Немезида всіх емігрантів, — сказав Кан Франкові. — Раніше він був адвокатом, але тут не має дозволу на роботу, тому говорить, де тільки може. Найохочіше — на всіляких зібраннях. Тому жодному емігрантові не вдається потрапити до крематорію без його єлейних слів. Він усюди прилазить без запрошення. І ніколи не сумнівається, що конче необхідний. Якщо я колись опинюсь у лапах смерті, то постараюся померти у відкритому морі, щоб втекти від нього, але тоді він, напевно, з'явиться на кораблі як незареєстрований пасажир або проповідуватиме з гвинтокрила. Уникнути його просто неможливо.

Я глянув на Кана. Він був дуже спокійний.

— Біля моєї труни він може проповідувати скільки завгодно, — похмуро мовив Гольцер. — У Відні, коли його звільнять. Біля труни горе-коханця з лисиною, постарілим обличчям, але з юною душею.

— Для лисин придумали перуки, — зауважив я.

У 1932 році Гольцер був улюбленцем публіки. У ранкових виставах виконував ролі молодих коханців, грав природно та енергійно. Рідкісне поєднання таланту і прекрасної зовнішності просто зачаровувало глядачів. А тепер він поважчав на п'ятнадцять фунтів, облисів, від його послуг відмовилися англійські театри і невдачі перетворили його на похмурого мізантропа.

— Я не можу показатися перед своєю публікою, — сказав він.

— Але та публіка теж постаршала на дванадцять років, — зауважив я.

Від відмахнувся:

— Вони не бачили, як я старію. Вони не старіли разом зі мною. І пам'ятають мене Гольцером 1932 року.

— Гольцере, ви смішний, — докинув Франк. — Це ж зовсім не проблема. Просто перейдіть на характерні ролі, от і все.

— Я не характерний актор. Я — чітко виражений молодий коханець...

— Прекрасно, — нетерпляче перебив Франк. — То станьте героєм, як це кажуть на вашому театральному жаргоні. Хай навіть підстаркуватим героєм. У Цезаря теж була лисина. Або зіграйте короля Ліра!

— Для таких ролей я ще недостатньо старий, містере Франк.

— Послухайте! — вигукнув Франк. — У чім річ? Коли 1933 року спалили мої книжки, мені було шістдесят чотири, і, як то кажуть,

у мені аж вирувала творча енергія. Незабаром мені сімдесят сім. Я — літня людина, яка вже не здатна працювати. Усі мої статки — вісімдесят сім доларів. Ви тільки погляньте на мене!

Франк був німцем до кісткового мозку, тому іноземні видавці, які часом необережно друкували переклади його творів, ніколи не ризикували це повторити — тих книжок ніхто не купував. Франк і англійської не міг опанувати достатньо добре, його німецька кров теж цього не допускала. Він ледь зводив кінці з кінцями завдяки випадковим авансам та відрахуванням.

— Після війни ваші книжки знову видаватимуть, — сказав я.

Він недовірливо глянув на мене.

— У Німеччині? Після дванадцятьох років націонал-соціалістичного виховання?

— Саме тому, — підтвердив я, хоч і сам собі не вірив.

Франк похитав головою.

— Мене забули, — заперечив він. — Там тепер потрібні інші письменники, не ми.

— Саме ви їм і потрібні!

— Я? 1933 року в мене ще було багато планів, — тихо промовив Франк. — А тепер нема ніяких. Я постарів. І це жахливо. У старість не віриш, поки вона не прийде. Тепер я це усвідомлюю. А знаєте відколи? Відтоді, коли вперше зрозумів, що нацисти програють війну і, можливо, я міг би повернутися.

Усі мовчали. Я визирнув із вікна. Надворі по-зимовому світилося небо, а від гуркоту вантажівок у кімнаті все тихо тремтіло. Потім я почув, як Франк і Гольцер попрощалися і пішли.

— Який ранок, — сказав я Канові. — Який прекрасний день!

Він кивнув:

— Ви ж, звісно, чули, що Кармен вийшла заміж?

— Так, від Танненбаума. Але в Америці швидко розлучаються.

Кан засміявся:

— Дорогий Роберте! Як ви ще плануєте мене втішати?

— Та ніяк, — відповів я. — Так само як і Гольцера.

— І як Франка?

— Ні, чорт забирай! Тут велетенська різниця! Вам же не сімдесят п'ять років!

— Ви чули, що сказав Франк?

— Так. Йому кінець, і він не знає, куди себе подіти. Він постарів непомітно для себе. А ми — ні.

Кан був зосереджений і водночас дивно розгублений. Це впадало в око. Я вирішив, що це через Бетті та Кармен. Сподівався, що скоро все мине.

— Радійте, що вас не було на похоронах Бетті, — сказав я. — Там було жахливо.

— Їй пощастило, — задумливо відповів Кан. — Вона встигла вчасно померти.

— Ви так думаєте?

— Так. Ви тільки уявіть, якби вона повернулася. Тоді від розчарування вона б точно негайно померла. А так — відійшла, сповнена сподівань. Знаю, наприкінці вона розчарувалася, але невеличка іскра віри у ній іще жевріла. Віра допомагає зібратися на силі.

— Як і надія.

— Надія — поняття вкрай тендітне. Схоже на стан, коли серце ще б'ється, а мозок уже помер.

— Чи не занадто ви ускладнюєте собі життя?

Він засміявся:

— Колись навіть автомати перестануть коритися людям. Вони не вибухнуть, а просто перестануть працювати.

Я зрозумів, що його зараз неможливо втішити. Він крутився по колу, немов пес, який страждає на закреп. Своїм напруженим та жвавим розумом він відчував будь-який, навіть замаскований, натяк на співчуття швидше, ніж я міг його висловити, і відразу ж усе відкидав. Канові треба було дати спокій. Я теж був виснажений. Ніщо так не знесилює, як біг по колу, надто якщо доводиться ще й бігти за кимось.

— До завтра, Кане, — сказав я. — Мені ще треба зайти в антикварну крамничку. І нащо ви запросили Гольцера і Франка? Ви ж не мазохіст.

— Вони були на похороні. Ви їх не бачили?

— Ні. Там було повно людей.

— Вони зайшли після похорону до мене, щоб трохи розвіятися. Боюся, я їм не допоміг.

Я пішов. Суто ділова і своєрідна атмосфера Сильверсового бізнесу подіяла на мене позитивно.

— А твій знайомий із П'ятдесят сьомої вулиці часом не збирається поїхати в зимову відпустку? — запитав я в Наташі. — У Флориду, Маямі чи у Палм-Біч? Може, в нього хворі легені, він страждає на

серцеві напади, ядуху чи ще якусь хворобу, для якої нью-йоркський клімат занадто суворий?

— Він ненавидить спеку. Влітку тут, наче у пральні.

— Нам від цього не легше. Як важко бідній людині в Америці насолоджуватися коханням! Без власної квартири це майже неможливо! Мабуть, ця країна аж кишить безутішними онаністами. У цих стерильний широтах я не бачив навіть повій. Полісмени з богатирською будовою тіла, яких звільнили від служби у війську саме через їхню статуру, хапають на вулицях ці слабкі замінники еротики, наче кінологи бездомних мопсів, і приводять їх до безсердечних суддів, а ті здирають із них велетенські штрафи. Де взагалі тут люди кохаються?

— У машинах.

— А якщо хтось і машини не має? — запитав я, намагаючись не думати про просторий «ролс-ройс» із вбудованим баром — можливо, Фрейзер не вмів їздити сам, а тому водій був моїм ангелом-охоронцем. — Що робити всім цим молодим міцним людям, якщо немає борделів? У Європі вулицями кружляють повії усіх цінових категорій, наче перелітні птахи. А тут я ще не бачив жодної. Зрештою, тут немає і громадських туалетів. Як думаєш, це якось пов'язано? У Парижі ці інтимні будки стоять на вулицях з інтервалом у кількасот метрів, наче бляшані бастіони, і їх активно використовують. Нічні метелики вилітають уже об одинадцятій ранку, тому у Франції ніхто не ходить до психіатрів і ні в кого немає нервових зривів. А тут майже в кожного є свій психіатр, немає громадських туалетів, а повій можна викликати тільки за таємними номерами, доступними лише багатіям. А що робити незаможним людям із усіма тими поліцейськими заборонами, сварливими господинями, благочестивими пресвітеріанами та жандармами; що робити їм узимку і без машини, цього останнього прихистку зігнутого в три погибелі кохання?

— Взяти машину напрокат.

Я сидів у роздовбаному плюшевому кріслі того ж кольору, що й меблі у вестибюлі. Мабуть, таємничий власник готелю тридцять років тому пограбував вагон із плюшем, крім того, там скоріш за все везли ще й контрабандне віскі, інакше як пояснити, що весь готель знизу і аж до самого даху оббитий цим плюшем похмурого кольору, і водночас там всюди темніють плями від віскі. Наташа лежала на ліжку. На столі валялися залишки вечері, які нам принесли з місця розради всіх людей без сім'ї та кухні: американського магазину делікате-

сів, цього прекрасного закладу, де можна купити гарячі, щойно засмажені кури-гриль, шоколадний пиріг, нарізану ковбасу, консерви всіх сортів та видів, першокласний туалетний папір, малосольні огірки, червону ікру, хліб, масло та лейкопластир — одним словом, усе, крім презервативів. Їх купували в іншому американському закладі, суміші аптеки та ресторану, де вбраний у біле власник по-змовницьки вручав їх покупцеві, наче позбавлений сану католицький священик, який вчиняє символічне вбивство немовляти.

— Хочеш шоколадного пирога до кави? — запитав я.

— Великий шматок. І вже, ще перед кавою. Зима робить мене ненаситною. Коли на вулицях лежить сніг, шоколадний пиріг — для мене найкращі ліки.

Я підвівся, витягнув із потаємної кишені у валізі електроплиту і поставив на неї алюмінієвий чайник із водою. Потім закурив сигару «Вайт Оул», щоб запах кави менше було чути в коридорі. В номері заборонено було готувати їжу, хоча жодної небезпеки в цьому не було, бо ніхто тим і не переймався. Але коли Наташа приходила до мене, я старався бути обережним. Коридорами готелю, скажімо, міг шастати його невидимий власник. Він ніколи цього не робив, але саме тому я і пильнував. Те, чого ніколи не траплялося з нормальними людьми, у моєму житті ставалося надто часто — це був один із неписаних законів еміграції.

Коли я наливав каву, у двері постукали — тихо, але наполегливо.

— Сховайся під моїм пальтом, — сказав я. — З ногами і головою. Погляну, що там.

Я повернув ключ у замку і прочинив двері. На порозі стояла пуерториканка. Вона приклала палець до губ.

— Поліція, — прошепотіла вона.

— Що?

— Унизу. Троє чоловіків. Пильнуйте! Можливо, вони піднімуться нагору. Обшук готелю. Обережно!

— Що сталося?

— Ви самі? Тут немає жінки?

— Ні, — відповів я. — Поліція тут саме тому?

— Не знаю. Думаю, через Мелікова. Але точно невідомо. Мабуть, обшукуватимуть номери. Якщо знайдуть жінку, то заберуть.

«У ванну, — подумав я швидко. — Але якщо поліція влаштує облаву і знайде Наташу у ванній, буде ще гірше. Спуститися вниз, у вестибюль, вона вже не могла, якщо шпики вже там. Прокляття, що ж робити?»

Раптом я швидше відчув, ніж побачив її біля себе. Хтозна, як їй вдалося так швидко вдягнутися. Вона навіть встигла почепити на голову шапочку і була спокійна і незворушна:

— Меліков. Вони його схопили.

Пуерториканка зробила їй знак:

— Швидше! Вона йде в мій номер, а Педро — сюди. Ясно?

— Так.

Наташа швидко роззирнулася.

— До зустрічі, — і пішла за жінкою.

З темного коридору випірнув мексиканець Педро. Він защіпав підтяжки і зав'язував краватку.

— Buenas Tardes, Señor. Так буде краще.

Я зрозумів. Якщо прийде поліція, то Педро — мій гість, а Наташа перебуде в пуерториканки. Набагато простіше, ніж драматична англосаксонська втеча через вікно в туалеті, а потім — по закрижанілих дахах. По-латинському просте рішення проблеми.

— Сідайте, Педро, — сказав я. — Сигару?

— Дякую. Але ліпше цигарку. Дуже дякую, Señor Роберто. Але в мене є власні.

Він нервувався.

— Документи, — пробурмотів він. — Буде біда. Сподіваюся, вони не прийдуть.

— У вас нема документів? Скажете, що забули.

— Буде біда. У вас нормальні документи?

— Так. Цілком пристойні. Але кому подобається спілкуватися з поліцією? — Я й сам добряче нервувався. — Може, чарку горілки, Педро?

— Заміцний напій як на таку ситуацію. Краще мати ясну голову. Але я залюбки вип'ю кави, Señor!

Я налив йому кави. Педро швидко її випив.

— Що з Меліковим? — запитав я. — Ви щось знаєте?

Педро різко хитнув головою. Тоді нахилив її вбік, заплющив очі, підняв руку і приклав її до носа так, наче щось вдихає. Я зрозумів.

— Ви у це вірите?

Він стенув плечима і розвів руками. Я пригадав Наташині натяки.

— Що я можу для нього зробити?

— Нічого, — відповів Педро, простеживши за мною поглядом. — Хіба що тримати язик за зубами, інакше Мелікову буде тільки гірше.

Я спакував плиту у валізу й обдивився кімнату, перевіряючи, чи Наташа не залишила ніяких слідів. Безшумно відчинивши вікно, викинув

із попільнички два недопалки зі слідами червоної помади. Тоді прокрався до дверей, відчинив їх і прислухався до звуків, що долинали знизу.

У готелі було тихо, мов у могилі. З вестибюля долітало якесь невиразне бурмотіння. Потім я почув, як хтось піднімається сходами. Я відразу впізнав поліцію. У цій справі я був експерт, оскільки достатньо часто чув такий тупіт у Німеччині, Бельгії та Франції. Я швидко зачинив двері. Ідуть.

Педро кинув цигарку.

— Піднімаються нагору, — сказав я.

Він підняв цигарку з підлоги:

— У номер Мелікова?

— Побачимо. Чому ви думаєте, що поліція робитиме обшук?

— Щоб хоч щось знайти.

— Без ордеру?

Педро знову стенув плечима:

— Ордер? Нащо він їм? Ідеться ж про бідняків.

— Атож.

Цього варто було очікувати. Чому в Нью-Йорку мало бути інакше, ніж у всьому світі? Я б мав це знати. У мене були пристойні документи, але не ідеальні. У Педро, мабуть, теж. Щодо пуерториканки я так само сумнівався. Тільки до Наташиних документів придертися не могли. Її б відпустили. А нас усіх перевіряли б довго. Я врізав великий шматок нашого шоколадного пирога і запхав собі до рота. У всіх відділках поліції годували препогано.

Я визирнув у вікно. Навпроти світилося у кількох вікнах.

— Де кімната вашої подруги? — запитав я Педро. — Її звідси видно?

Він підійшов до мене. Його кучеряве волосся пахло солодкавою олією. На потилиці виднівся шрам від фурункула. Він глянув нагору.

— Над нами. Поверхом вище. Звідси не видно.

Нам довелося дуже довго чекати. Час від часу прислухалися. Але в коридорі була цілковита тиша. Напевно, кожен мешканець готелю знав, що щось сталося. Ніхто не спускався вниз. Нарешті, я почув важкі енергійні кроки згори. Вони стихли внизу. Я зачинив двері.

— Думаю, поліція вже йде. Обшуку не буде.

Педро пожвавився:

— І чому б їм не дати всім спокою? Кому заважають тих кілька грамів порошку, якщо вони ощасливлюють людей? Он на війні мільйони людей роздирають гранатами. А тут переслідують білий порошок так, наче це динаміт.

Я уважно глянув на нього, на його вологі очі, білки з голубуватим відтінком, і подумав, що й він сам полюбляє нюхнути.

— Ви вже давно знаєте Мелікова? — запитав я.

— Не дуже. Трохи.

Я замовк — хіба ж це моє діло? Думав, чи Мелікову можна якось допомогти. Але що тут поробиш, надто, якщо ти іноземець зі сумнівними документами.

Відчинилися двері. То була Наташа.

— Вони пішли, — сказала вона. — З Меліковим.

Педро підвівся. Зайшла пуерториканка:

— Ходімо, Педро.

— Дуже вам дякую, — сказав я їй. — Дуже дякую за вашу люб'язність.

Вона усміхнулася:

— Бідні люди завжди охоче допомагають одне одному.

— Не завжди.

Наташа поцілувала її у щоку:

— Ракель, дуже дякую за адресу.

— Що за адреса? — поцікавився я, коли ми залишилися самі.

— Де продають панчохи. Найдовші, які я тільки бачила. Такі важко знайти. Більшість занадто короткі. Ракель показала мені свої. Вони просто чудові.

Я не втримався від сміху:

— З Педро так цікаво не було.

— Звісно. Він боявся, бо теж нюхає. А тепер у нього проблема: доведеться шукати іншого постачальника.

— Меліков був постачальником?

— Думаю, не головним. Його змусив гангстер, якому належить цей готель. Інакше він би викинув Мелікова на вулицю. І той би ніколи не знайшов нової роботи, бо вже застарий.

— Для нього можна що-небудь зробити?

— Нічого. Це може тільки гангстер. Можливо, він допоможе йому вибратися. У нього дуже кмітливий адвокат. А зробити щось йому доведеться, щоб Меліков його не викрив.

— Звідки ти все це знаєш?

— Від Ракель.

Наташа озирнулася. А де подівся пиріг?

— Він ось тут. Я з'їв шматок.

Вона засміялася:

— На тебе з переляку напав голод? Правда?

— Ні. З обережності. Каву випив Педро. Може, тобі ще зварити?

— Думаю, я краще піду. Не варто гратися з вогнем. Хтозна, чи поліція не приїде знову.

— Добре, я відвезу тебе додому.

— Ні, залишайся. Може, там унизу сидить якийсь шпик. Якщо я буду сама, то скажу, що йду від Ракель. Які ж у нас пригоди! Правда?

— Мені їх уже забагато. Ненавиджу пригоди.

Вона засміялася:

— А я — люблю.

Я провів Наташу до сходів. Раптом їй на очі накотилися сльози.

— Бідний Владімір, — прошепотіла вона. — Бідна скалічена душа.

Швидко, з прямою спиною, вона пішла вниз по сходах. А я повернувся до своєї нори, побачив, який там панує безлад і взявся прибирати зі столу. Така робота завжди налаштовувала мене на меланхолійний настрій. Думаю, тому, що в цьому житті не існує нічого вічного, навіть цей проклятий шоколадний пиріг. У пориві несподіваної люті я відчинив вікно і викинув рештки на подвір'я. Хай хоч кішки посвяткують, якщо моє свято вже закінчилося. Без Мелікова готель відразу став пусткою. Я спустився вниз. Там нікого не було. Люди уникають місць, де побувала поліція, наче вони заражені чумою. Я трохи почекав і навіть взявся читати старий номер «Тайм», що його покинув тут якийсь гість, але мене роздратувало всезнайство цього журналу: вони знали більше за самого Господа Бога, і все було розфасовано в готові маленькі пакетики з точними, але химерними заголовками. Я прошмигнув по раптово осиротілому вестибюлю і подумав, що людину цінуєш тільки тоді, коли її більше нема — неймовірно тривіальна і тому така гнітюча правда. Я думав про Наташу і що відтепер буде важче таємно приводити її у номер. Я впадав у щораз сильнішу меланхолію і почувався, як діжка з водою під час зливи, — мене дедалі дужче охоплювало співчуття до самого себе. То був похмурий день, перед моїм внутрішнім зором промайнула низка колишніх прощань, тоді я подумав про майбутні і відчув себе геть жалюгідно, бо не бачив жодного виходу. Я боявся ночі, власного ліжка і моїх липких снів, боявся, що їм таки вдасться мене доконати. Я взяв пальто і пішов блукати вулицями білого морозного міста — хотів утомитися аж до знемоги. Пройшов угору по тихій П'ятій авеню і вийшов до Центрального парку. Вікна по обидва боки покинутих вулиць світилися, немов скляні труни, наче перед вітринами замерзла лавина льодового граду. Раптом я почув

свої власні кроки, подумав про поліцію в готелі, про Мелікова у якійсь клітці, мене охопила страшенна втома і я пішов назад. Я йшов швидше і швидше, бо навчився таким чином зменшувати відчуття туги, але був занадто втомлений і не розумів — вдалося це мені чи ні.

32

Раптом події почали розгортатися дуже швидко. Тижні танули, як сніг на вулицях. Певний час я нічого не чув про Мелікова. Аж раптом одного ранку він з'явився знову.

— Тебе відпустили, — констатував я. — Усе минулося?

Він похитав головою:

— Мене відпустили під заставу. Судовий розгляд буде пізніше.

— Вони зможуть щось довести?

— Буде краще, якщо ми про це не говоритимемо. А також буде краще, якщо ти, Роберте, нічого не запитуватимеш. У Нью-Йорку найбезпечніше живуть ті, хто нічого не знає і нічого не питає.

— Добре, Владіміре. Ти геть схуд. Чому вони так довго тебе не відпускали?

— Це твоє останнє запитання. Повір мені, Роберте, так буде краще. Ліпше уникай мене.

— Ні, — заперечив я.

— Так. А тепер вип'ємо чарку горілки. Я вже давним-давно її не пив.

— У тебе кепський вигляд. Схуд і посумнішав. Сподіваюся, все незабаром зміниться.

— У тюрмі мені стукнуло сімдесят. І мій проклятий тиск просто зашкалює.

— Але ж проти тиску є ліки.

— Роберте, — тихо промовив Меліков. — Проти клопотів ліків іще не вигадали. Крім того, я не хочу померти у в'язниці.

Я замовк. З даху крапала вода з бурульок.

— А ти не можеш... — майже прошепотів я, — чинити так само, як я, коли був у небезпеці? Америка велика, прописка не обов'язкова. Крім того, кожен штат дуже самостійний і живе за власними законами. Це не пропозиція, просто міркую вголос.

— Не хочу, щоб мене переслідували і розшукували. Ні, Роберте, я хочу спробувати щастя. Думаю, мені допоможуть люди, які колись уже витягли мене з біди. Забудьмо. — Він усміхнувся, його обличчя

пересмикнулося. — Випиймо горілки і сподіваймося на інфаркт, поки ми ще на волі.

У березні Фризлендерова дочка заручилася з одним американцем. У квітні вона вийшла за нього заміж. Фризлендер вирішив улаштувати два банкети: один — як американець, а другий — як колишній емігрант. Хоч він і вирішив щодня якнайсильніше американізуватися і розглядав доньчине заміжжя зі справжнім, корінним американцем як ще один важливий крок у цьому напрямку, але водночас хотів показати нам, людям без громадянства, що він хоч і замовчує власне походження, але не заперечує його. Тому влаштували справжнє весілля з родичами чоловіка, нащадками тих, хто прибув сюди на «Мейфлауер», та деякими обраними емігрантами, які або вже отримали громадянство, або були шанованими людьми, а потім організували ще один банкет — для людей без американського громадянства та бідняків. Я не мав жодного бажання туди йти, але Наташу просто засліпила жадоба, коли вона почула про нагоду знову скуштувати гуляш по-сегедському від Фризлендерової кухарки, тому наполягла, щоб я пішов: сподівалася, я знову принесу звідти цілий баняк гуляшу.

За словами Фризлендера, то був своєрідний прощальний вечір, який знаменував новий початок.

— Блукання пустелею добігають кінця, — пояснив він.

— А де ж земля обітована? — іронічно запитав Кан.

— Тут! — здивовано відповів Фризлендер. — А де ж іще?

— То це святкування перемоги? Так?

— Містере Кан, євреї не святкують перемог. Євреї святкують визволення, — мовив Фризлендер.

— Молодята сьогодні теж прийдуть? — запитав я у місіс Фризлендер.

— Ні. Відразу після весілля вони поїхали до Флориди.

— У Маямі?

— У Палм-Біч. У Маямі не так вишукано.

Я пригадав їхнього зятя. Він був банкіром, його предки приїхали сюди кілька століть тому на оповитому легендами маленькому кораблі «Мейфлауер», на цьому Ноєвому ковчезі американської аристократії, який мав би бути принаймні вдесятеро більший за «Квін Мері», щоб прихистити всіх тих каторжан і піратів, чиї правнуки згодом стверджували, що їхні предки прибули саме на ньому.

Я озирнувся. Відразу зауважив, що тут панує інакша атмосфера, ніж завжди. Фризлендер влаштовував вечори для біженців що кілька

місяців. Спершу, щоб створити своєрідний центр для розкиданих всією Америкою емігрантів. Поступово стало ясно, що асиміляція з американцями триває цілком нормально — так само, як і у решті меншин, вона відбувалася тільки у другому поколінні. Перше покоління ще трималося разом, а наступне вже вилітало з гнізда. Серед причин — недостатнє знання мови та давні звички, крім того, у похилому віці важко пристосовуватися до нових умов. Діти, які ходили до американських шкіл, без жодних проблем опановували звичаї і традиції нової країни. А от батьки — ні. Крім того, незважаючи на всю вдячність за можливість жити у новій країні, їх переслідувало тихе відчуття, що вони живуть у в'язниці без стін, і ніхто з них не усвідомлював, що всі ці стіни споруджують і відчувають лише вони самі. Насправді ж країна виявилася однією з найгостинніших у світі.

— Я залишаюся тут, — оголосив Танненбаум, він повернувся з Голлівуда, щоб зіграти в театрі есесівця. — Це єдина країна, де на нас не дивляться як на окупантів та чужинців. У решті країн було інакше. Я залишаюся тут.

Везель уважно на нього подивився:

— А якщо ви не зможете знайти роботи? Ви ж розмовляєте з сильним акцентом, і коли закінчиться війна, таких ролей вам більше не дадуть.

— Навпаки, їх тільки побільшає.

— Ви ж не Бог і не можете всього знати, — різко зауважив Везель.

— Так само, як і ви, Везелю. Але в мене є робота.

— Шановні джентльмени! — вигукнула місіс Фризлендер. — Не треба сваритися! Тепер, коли вже все минулося!

— Ви так думаєте? — запитав Кан.

— Авжеж, якщо тільки не повертатися, — зауважив Танненбаум. — Цікаво, яка зараз Німеччина?

— Батьківщина — це батьківщина, — промовив Везель.

— А лайно — це лайно.

— Я мушу повернутися, — сумно озвався Франк. — Що мені ще робити?

То було головне питання цього похмурого вечора, всі прийшли сюди, сповнені думок про майбутнє. Раптом сталося те, що передбачив Кан. Усіх, хто хотів залишитися, переслідувало невиразне відчуття втрати, адже тепер вони могли повернутися. Життя тут більше не здавалося такою прекрасною перспективою, як раніше, хоча загалом нічого не змінилося. А хто хотів повернутися і для кого Європа й да-

лі майоріла як стара батьківщина, раптом відчули, що тепер це спустошена країна з безліччю проблем і аж ніяк не рай. Це було схоже на метеобудку: якщо одна фігура виступала вперед, інша ховалася. Лускалися милосердні ілюзії, якими всі жили. Усім здавалося, що вони дезертири, — і тим, хто залишався, і тим, хто хотіли повернутися. То була остання ілюзія. Тепер вони дезертирували від самих себе.

— Ліззі хоче повернутися, — сказав Кан. — Друга сестра, Люсі, хоче залишитися. Вони майже ніколи не розлучалися. Обидві тепер вважають одна одну егоїсткою, і це справжня трагедія.

Я глянув на нього: не знав, які в нього стосунки з Ліззі.

— А ви не хочете вмовити Ліззі залишитися? — запитав я.

— Ні. Всі вирушають у великий похід, — зауважив він саркастично. — І на всіх чекає велике протверезіння.

— Для вас теж?

— Для мене? — перепитав він, сміючись. — Я просто лусну, як повітряна кулька. Не піду ні туди, ні сюди. А ви?

— Я? Не знаю. У мене ще достатньо часу, щоб подумати.

— Роберте, ви тільки те й робите, відколи сюди приїхали.

— Є речі, які не кращають, якщо про них думати. Тому про них і не можна думати забагато. Тоді вони тільки псуються і ускладнюються. Таке чинять спонтанно.

— Так, — погодився він. — Таке чинять спонтанно, ваша правда.

Фризлендер відтягнув мене вбік:

— Не забудьте, що я вам казав про німецькі акції. Після оголошення перемир'я їх можна буде придбати за безцінь. А потім їхня ціна ростиме, ростиме й ростиме. Країну можна ненавидіти в політичному сенсі, але довіряти її економіці. Це ж нація шизофреніків. Розумні економісти, науковці та організатори масових убивств.

— Так, — погодився я гірко. — І часто все це поєднується в одній особі.

— Як я й кажу: шизофреніки. Будьте теж шизофреніком: заробіть статки і ненавидьте нацистів.

— А це не надто прагматично?

— Називайте, як хочете. Чому промислові концерни, що здирали три шкури з робітників-рабів, тепер теж мають наживатися?

— Вони і так зароблять шалені гроші, — сказав я. — А крім того, ще й усі почесті, ордени, пенсії, і, звісно ж, свої мільйони. Я ж там народився. Усе це ми бачили ще після Першої світової. А ви повертаєтеся, містере Фризлендере?

— Ні, моєї ноги там не буде! Бізнесом я можу керувати і по телефону. Якщо вам потрібні гроші, я залюбки позичу тисячу доларів. Коли запанує мир, на них там можна буде почати все, що завгодно.

— Дякую. Можливо, я пристану на вашу пропозицію.

На якусь мить мені здалося, наче на одну соту секунди в салоні сталося коротке замикання, але світло не погасло, а лише замерехтіло, а потім знову спокійно та ясно засвітило. То був момент, коли загрозливе, похмуре бажання, змішане зі страхом та думками про неможливість повернення, раптом, якимсь невидимим чином, стало реальністю. Гроші, які запропонував мені Фризлендер, я не збирався використовувати для бізнесу. То була можливість повернутися і цих грошей було навіть більше, ніж достатньо, щоб добратися до країни, яка щоразу ближче і ближче насувалася на мене в моїх снах, наче чорна стіна грозових хмар. Я стояв під люстрами й невидющо дивився перед собою, не бачачи нічого, крім невиразної розпливчастої світлої плями між власними очима.

Мені був потрібен час, щоб отямитися. Здавалося, мене закрутило у смерчі. Навколо мене все оберталося, світло й тінь миготіли, аж раптом почув Кановий голос:

— Кухарка вже накладає вам гуляш. Заберіть його з кухні, а потім ми зможемо втекти. Як вам така пропозиція?

— Що? Втекти? Коли?

— Коли забажаєте. Якщо хочете, просто зараз.

— Он як! — Я починав розуміти Кана. — Зараз не можу, — сказав я. — Мушу владнати ще кілька справ. Кане, я мушу залишитися тут.

Я хотів зібратися з духом, а це в мене найкраще виходило в юрмі. З Каном я теж зараз не хотів спілкуватися, саме зараз — ні. Усе було ще надто невизначене, нове і примарно важливе.

— Добре, — сказав Кан. — А я піду. Більше не витримую в цій бурді, в якій змішалися хвилювання, сентиментальність та невизначеність. Сотні осліплених птахів раптом б'ються об прутття своїх кліток і несподівано виявляють, що ті вже не зі сталі, а з варених спагеті. І тепер вони не знають, чи їм співати, чи плакатися. Деякі вже навіть співають, — додав він похмуро. — Незабаром вони зрозуміють, що їм нема чого виспівувати, бо в них заберуть останню опору: романтичну тугу за батьківщиною та романтичну ненависть. Зруйновану країну ненавидіти вже неможливо. На добраніч, Роберте.

Він був дуже блідий.

— Думаю, я зайду до вас трохи згодом, — сказав я налякано.

— Не варто. Я йду спати. Вип'ю дві таблетки снодійного. Не бійтеся, — сказав він, зауваживши мій переляк. — Я нічого собі не заподію. Бажаю вам повеселитися на цьому оманливому святкуванні перемоги, яке насправді не є ніякою перемогою. На добраніч, Роберте.

— На добраніч, Кане. Зайду до вас завтра в обід.

— Чекатиму.

Мене мучило сумління, і я вже хотів кинутися за ним, але був надто збентежений: через себе самого, все це безнадійне, абсурдне святкування та через слова, що їх Кан сказав наприкінці. Я сів на крісло й неуважно слухав Лягманна, який запевняв, що незабаром геть одужає — так він це називав — бо в нього вже добрий місяць хоч і не безперервні, але нормальні стосунки з однією вдовою.

— Усе мине, як поганий сон, — сказав він, подивившись на мене очима, в яких за райдужкою пробивалася мармурова білизна.

— А твій католицький бізнес теж? — запитав я. — Вервиці та фігурки святих?

— Побачимо. Поки що я геть не поспішаю. Я найкращий комівояжер за всю історію людства. Чужа віра дає можливість дистанціюватися і надає більше свободи дій. І це добряче допомагає бізнесу. Крім того, люди мені більше вірять, бо я не католик.

— Отже, ти не повертаєшся, так?

— Можливо, через кілька років. Поїду в гості. Але попереду в мене ще є час, багато часу.

Я заздро глянув на нього.

— А ким ти був раніше? — запитав я. — До приходу нацистів?

— Студентом і сином заможних батьків. Я так нічого й не опанував.

Я не міг спитати, що сталося з його батьками, але охоче би дізнався, що коїться в його голові. Якось Кан сказав був мені, що євреї — не мстивий народ, можливо, в цьому є дещиця правди. Вони неврастеніки, тому їхня ненависть швидко перетворюється на покірність, і, щоб зберегти власне обличчя, вони з розумінням ставляться до ворога. Це твердження, як і будь-яке екстремальне узагальнення, лише частково відповідало дійсності. І все одно я його запам'ятав. Євреї — не мстивий народ, вони надто культурні та інтелігентні. А я геть не такий. Я був самотній і здавався самому собі троглодитом. Але тепер у мені було щось, чого я ніяк не міг позбутися, і воно так у мені засіло, що я не міг ні обійти його, ні відсунути — це почуття сповнювало мене різкого, нетерплячого завзяття, що я його просто не міг витерпіти. Я й сам не розумів цього поклику крові, але знав: він мене

погубить. Я боровся з ним, намагався втекти, і деколи мені здавалося, що я вже зовсім близько до мети. Але потім на мене насувалися спогади, важкий сон чи можливість наблизитися до фатуму, що мовчазно чекав на мене, — і відразу розчавлювалися всі ілюзії про втечу, наче зграю метеликів било градом. Я вкотре усвідомлював: те «щось» знову в мені і я маю вийти з ним на герць. Воно жило у моїй крові і вимагало крові. У білий день я намагався зіронізувати над ним, висміяти його чи познущатися — але воно залишалося і щоночі мовчки надолужувало все те, що розсіювали сонячні промені.

— Не варто так сумувати, містере Роберт, — промовила місіс Фризлендер. — Урешті-решт, це наша остання зустріч як емігрантів.

— Остання?

— Незабаром все закінчиться. Епоха Агасфера вже минула.

Я спантеличено поглянув на милу товстеньку жіночку. І де вона таке почула? Раптом, без жодних причин мені зробилося весело. Я забув про Кана і про власні думки, дивився в рожеве обличчя чистої, добродушної дурості і несподівано збагнув, який абсурдний цей траурно-переможний банкет із його наївною розкішшю та зворушливою розгубленістю.

— Ваша правда, місіс Фризлендер, — промовив я. — Нам іще варто трохи насолодитися товариством одне одного, перш ніж роз'їхатися в різні сторони світу. У нас усіх спільна доля, як у солдатів після війни. Незабаром вони знову стануть друзями, а не бойовими побратимами, все знову буде так, як колись. Тому на прощання треба ще раз порадіти з усього того, чим ми були й не були одне для одного.

— Про це я й кажу. Саме про це! Розі вже востаннє приготувала для вас гуляш. Зі сльозами на очах. І дуже багато.

— Прекрасно. Мені його дуже бракуватиме.

Мені ставало дедалі веселіше. Можливо, з моєю радістю змішувався і розпач, але коли було інакше? Здавалося, що з Каном теж не може статися нічого поганого, адже все на світі таке очевидне, сповнене сумнівів, нереалізованих мрій та натяків, що просто неможливо уявити, що все воно реальне.

Я взяв баняк із гуляшем і пішов додому з рідкісним усвідомленням, що людина може скинути зі своїх плечей увесь свинцевий вантаж, а потім здивовано відчути, як у її жили знову вливається життєдайна енергія, незважаючи на все, що можливо або й неодмінно станеться.

33

Наступного дня я прийшов до Кана, але вже не застав його живим. Він застрелився. Лежав не у ліжку, а біля стільчика, з якого сповз униз. Був дуже ясний день, яскраве світло аж різало очі. Вікна було не зашторено. Світло лилося в кімнату, а мертвий Кан лежав біля стільчика. Першої миті мені все здалося таким неприроднім, що я навіть не міг повірити у реальність ситуації. Потім почув радіо, яке досі грало після його смерті і побачив розтрощену голову. З дверей одна сторона його обличчя здалася мені неушкодженою. Я зауважив рану, тільки коли підійшов ближче. Кан лежав саме на тому боці, який пробила куля.

Я не знав, що мені робити. Чув, що в таких випадках треба дзвонити в поліцію і до її приїзду ні до чого не торкатися. Певний час я просто дивився на те, що колись було Каном і в мені пульсувало приглушене відчуття, що це все неправда. Те, що лежало на підлозі, з Каном мало так само мало спільного, як і воскові музейні фігури з тими, кого вони зображають. Я й сам відчув себе восковою фігурою, хоч іще й живою. Тоді я раптом опам'ятався і відчув у собі жахливе поєднання болю та каяття. Я був чітко переконаний — і це геть нестерпно, — що саме я винен у Кановій смерті. Напередодні ввечері він так чітко сказав мені все і це було так мелодраматично й не пасувало до його характеру, що я не мав права заспокоюватися.

Мені стало страшенно очевидно, який самотній був Кан і як сильно він мене потребував, а я не зауважив усіх цих знаків,бо просто не хотів їх бачити.

Переді мною не вперше лежав небіжчик і не вперше цим покійником був мій друг; я бачив багатьох за жахливих обставин, але тут було щось зовсім інше. Для мене й для безлічі інших людей Кан був наче пам'ятник, здавалося, в його крові тече більше металу, ніж у всіх разом узятих, він був кондотьєром і Дон Кіхотом, Робін Гудом і Гансом-шкуродером, легендарним рятівником, месником і щасливчиком, танцюристом зі сталі, смертельним та елегантним, наче мудрий Георгій Змієборець, який перехитровував драконів свого часу і вирив жертви з їхніх пазурів.

Раптом я знову зауважив радіо і вимкнув його. Поглядом я пошукав лист або записку, які він міг би залишити, але відразу зрозумів, що нічого не знайду. Він помер так само самотньо, як і жив. Я навіть відразу збагнув, чому хочу побачити якесь повідомлення: хотів заспокоїти власне сумління, знайти від нього бодай слово, щось, що могло б

мене виправдати. Але нічого не знайшов. Зате побачив прострілену голову у всій її жахливій реальності, але мені здалося, що я дивлюся на неї десь здалеку, або через товсте скло. Я був здивований і трохи розгублений: нащо він застрелився, у моїй голові навіть промайнула думка, що це була незвичайна смерть для єврея, але поки я про це думав, пригадав, як колись про це говорив мені сам Кан, із властивим йому сарказмом він називав таке твердження неправдою, і я відразу розкаявся у своїх думках. Мене знову охопив нестерпний біль і найгірше відчуття з усіх можливих: ось назавжди згасло життя людини, наче його ніколи й не існувало і, напевно, це тсталося через мою недбалість.

Врешті-решт я зібрався на силі. Мав щось зробити. Мені не спало на думку нічого кращого, ніж зателефонувати до Равіка. Він був єдиний лікар, якого я знав. Я обережно підняв слухавку, наче вона теж померла і нею не можна користуватися. Равік був удома. То був саме обід.

— Я знайшов мертвого Кана, — сказав я. — Він застрелився. Не знаю, що робити. Ви можете приїхати?

Равік деякий час мовчав.

— Ви впевнені, що він мертвий?

— Упевнений. У нього розтрощена голова.

У мене виникло істеричне відчуття, що Равік роздумує, чи не прийти йому після обіду, або навіть після обіднього сну, — у такі моменти за лічені секунди в голові пролітають тисячі думок.

— Нічого не робіть, — сказав Равік. — Залиште все так, як є. І ні до чого не торкайтеся. Я вже до вас їду.

Я поклав слухавку. Подумав, що її слід витерти, щоб там не знайшли відбитків пальців. Але відразу відкинув цю думку, бо мав же хтось знайти Кана і викликати лікаря. Як же сильно кіно паскудить спосіб нашого мислення, подумав я, і відразу ж зненавидів себе за такі міркування. Сів на стільчик біля дверей і чекав. Тоді мені здалося боягузтвом, що я сиджу так далеко від Кана і я перейшов до кімнати. Усюди я бачив сліди останніх моментів Канового життя — пересунутий стільчик, згорнута книжка на столі. Я розгорнув її, намагаючись знайти там якесь пояснення, але це не була ні антологія німецької поезії, ні том Франца Верфеля, а всього лише посередній американський роман.

Тиша, яку порушував приглушений шум з вулиці, здавалася мені дуже дивною: вона тут наче й панувала, а водночас і ні, тому поступово почала на мене тиснути. Здавалося, вона зачаїлася у вузькому

темному закутку під столом біля покійника, сидить там скорчившись, і чекає, поки нарешті замовкне живий шум і дасть небіжчику можливість випростатися зі своєї зігнутої, незручної пози, щоб тепер вмерти по-справжньому, а не бути вбитим наповал, наче кривава здобич. Здавалося, завмерло навіть жовте світло, паралізоване, затримане на льоту чимось невидимим та сильнішим, ніж воно саме, оскільки будь-яка тиша завжди могутніша за найбурхливіше життя. У якийсь момент мені навіть здалося, що я чую, як краплі крові падають на підлогу, але я не змусив себе підвестися і переконатися, що це не так. Кан мертвий і це незбагненно — так само, як неможливо зрозуміти смерть навіть звичайного кролика, бо вона надто схожа на нашу власну смерть.

До кімнати тихо увійшов Равік, але я так злякався, наче на мене наїхав коток. Він відразу пішов до Кана і глянув на нього. Не схилився над трупом і не торкнувся до нього.

— Треба викликати поліцію, — сказав він. — Хочете бути тут, коли вона приїде?

— Хіба це не обов'язково?

— Ні, можу сказати, що це я його знайшов. Коли приїжджає поліція, виникає безліч запитань. Хочете їх уникнути?

— Тепер вже ні, — відповів я.

— У вас нормальні документи?

— Хіба це тепер важливо?

— Так, важливо, — сказав Равік. — А Канові ви вже все одно не поможете.

— Я залишуся, — відповів я. — Мені байдуже, навіть якщо полісмени подумають, що це я його вбив.

Равік глянув на мене.

— Очевидно, що саме так ви і думаєте.

Я втупився в нього поглядом.

— Чому ви так кажете?

— Це неважко вгадати. Не думайте про таке, Россе. Якщо у всіх випадковостях бачити долю, не можна буде й кроку ступити. — Він глянув на застигле обличчя, яке ніхто з нас уже не міг упізнати. — Мені завжди здавалося: він не знає, що робити у мирний час.

— А ви знаєте?

— Для лікаря це просто. Знову латати людей, щоб їх убили в наступній війні.

Він узяв слухавку і подзвонив у поліцію. Номер та адресу йому довелося повторити кілька разів:

— Так, він мертвий, — підтвердив він. — Так, добре! Коли? Добре. — Поклав трубку. — Приїдуть, щойно зможуть. Сержант сказав, що в них багато роботи. Вбивства — важливіші. Крім того, він не єдиний самогубець у Нью-Йорку.

Ми сиділи й чекали. Знову здавалося, що час мертво завис поміж нас. Я побачив електронний годинник на Кановому радіоприймачі. Дивно було думати: Кановий радіоприймач і Кановий годинник. Це вже був анахронізм, що видався мені неправильним. Будь-яка власність пов'язана з життям. А ці речі більше не належали Канові, бо й він утратив з ними зв'язок. Він віддав їх у власність великої безіменності. Вони втратили свого власника й безіменно витали у просторі, наче невагомі предмети у всесвіті.

— Ви залишитеся в Америці? — спитав я Равіка.

Він кивнув:

— Мені вже двічі довелося складати екзамени на лікаря: у Парижі, а тепер тут. Я не здивуюся, якщо коли повернуся, вони знову вимагатимуть від мене підтвердження кваліфікації.

— Це неможливо.

Равік іронічно глянув на мене.

— Ви так уважаєте? — Він показав на Кана, який лежав на підлозі, тепер йому неможливо було дати й двадцяти. — Ось він не мав жодних ілюзій. Нас там, напевно, ненавидять, як і раніше! Ви ще досі вірите в казку про бідних, зґвалтованих німців? Почитайте газети! Вони обороняють кожен будинок, хоча вже десять разів програли війну. Вони захищають своїх нацистів запекліше, ніж матір власних дітей, ще й умирають за них. — Він сердито й сумно похитав головою. — Кан знав, що робить. Він не був у розпачі. Просто бачив усе чіткіше за нас.

Равік ледь стримувався.

— Мені сумно, — сказав він. — Я оплакую Кана. Він урятував мене у сороковому році. Я був у таборі. У французькому таборі для інтернованих. Усіх охопив тваринний страх. Прийшли німці. Комендант не хотів нас відпускати. Я знав, що мене шукають. І мене б повісили, якби знайшли. Кан дізнався, де я. Прийшов у формі есесівця з двома конвоїрами в табір, накричав на французького коменданта, вимагаючи, щоб мене йому видали.

— І як? Йому вдалося?

— Не зовсім, — сухо відповів Равік. — Комендант раптом згадав про свою прокляту честь. Стверджував, що в таборі мене вже нема, що мене вже відпустили. Він не мав нічого проти передати нас

усіх разом, але окремих людей намагався врятувати. Кан перевернув увесь табір, поки мене знайшов. То була комедія помилок. Я сховався, бо справді думав, що прийшли гестапівці. Вже за межами табору Кан дав мені випити коньяку і пояснив, що сталося. Він був такий замаскований, що я його не впізнав. З вусами, як у фюрера, та з пофарбованим волоссям. Його коньяк був найкращим напоєм з усіх, які я коли-небудь пив. Він роздобув його тиждень перед тим. — Равік підняв голову. — За важких ситуацій він був найлегшою людиною, яку я тільки знав. А тут йому ставало дедалі тяжче і тяжче. Врятувати його було неможливо. Розумієте, чому я вам це розказую?

— Так.

— У мене більше причин обвинувачувати себе, ніж у вас. Але я цього не роблю. Де б ми всі опинилися, якби кожен думав так, як ви? — повільно сказав Равік.

Потім на сходах почувся гуркіт.

— Тупіт поліцейських чобіт, — промовив Равік. — Забути його теж неможливо.

— Куди його відвезуть? — спитав я швидко.

— У морг на розтин. А можливо, й ні. Бо причина смерті очевидна.

Двері навстіжень відчинилися. Грубе й примітивне життя наповнило приміщення. Від цих людей, які так хвацько ввірвалися в кімнату, аж пашіло здоров'ям; почалися дурнуваті запитання, заскрипіли короткі олівці, принесли ноші, здійнявся гамір. Нас забрали в поліцію. Ми назвали свої адреси і зрештою нас відпустили. А Кан залишився там.

— Власник похоронного бюро вітається з нами, як із давніми знайомими, — гірко промовила Ліззі Коллер.

Я глянув на неї. Вона була спокійніша, ніж я очікував. Аж дивно, що Кан не справляв на жінок особливого враження. Равік сповістив Танненбаума, а той — Кармен. Вона відповіла, що не здивована і пішла до своїх курей. Стосунки Кана з Ліззі тривали недовго й не були аж такі близькі, тому вона була значно менше пригнічена, ніж на похороні Бетті Штайн. Її обличчя — рожеве та свіже, наче всі депресії залишилися в далекому минулому. «Мабуть, знайшла собі коханця, — подумав я. — Якогось наївного егоїста, якого добре розуміє. Кана вона теж ніколи не могла збагнути, а жінками, які б його розуміли, він не цікавився».

День був вітряний, на небі скупчилися великі білі хмари. З дахів крапало. Я пригрозив Розенбауму, що виштовхаю його з каплиці,

якщо він надумає говорити біля Канової труни, і він пообіцяв мені мовчати. В останній момент мені вдалося вмовити власника «будинку скорботи» не ставити на грамофоні платівки з німецькими народними піснями. Він дуже образився і сказав, що ніхто б не заперечував, навпаки, пісня «Ах, як же це можливо» всім би точно сподобалася.

— Звідки ви знаєте?

— Тоді б усі плакали більше.

«Усе залежить від того, як до цього ставитися», — подумав я. Власник зберіг платівки після похорону Бетті і почав робити на них бізнес. Після Моллерової смерті він став фахівцем у царині похоронів емігрантів.

— Музика має лунати неодмінно, хоч трохи, — сказав він мені. — Інакше все буде занадто сухо.

Плата за похорон із музикою зростала на п'ять доларів. Я вже й так відмовився від лаврових дерев біля входу і тепер власник витріщився на мене так, наче я вириваю останній шматок хліба з його золотих зубів. Я передивився його колекцію платівок і вибрав «Aveverum» Моцарта.

— Нехай грає ця, — сказав я. — І якщо хочете, то залиште вазони з лавровими деревами біля входу.

Каплиця була напівпорожня. Нічний сторож, три офіціанти, два масажисти й одна масажистка з дев'ятьма пальцями на руках, стара заплакана жінка, якої я не знав, — ось і все. Стару жінку, офіціанта, який раніше працював у Мюнхені в магазині з корсетами, та масажиста, який у Ротенбурзі-на-Таубері торгував вугіллям, Кан вихопив із-під носа гестапо у Франції. Вони ніяк не могли усвідомити, що Кан помер. Крім того, там було ще кілька людей, яких я знав зовсім погано.

Раптом я побачив Розенбаума. Він прослизнув за бідною, маленькою труною, наче чорна жаба. Як постійний відвідувач похоронів, він прийшов у короткому фраку кольору маренго та в смугастих штанях. Серед нас він єдиний вбрався відповідно до траурного обряду, у так званий «невеличкий костюм на вихід» із минулої епохи. Широко розставивши ноги, він став перед труною, косо глипнув на мене і вже відкрив рота.

Равік штовхнув мене. Він зауважив, як я здригнувся. Я кивнув. Розенбаум переміг: він знав, що я не наважуся влаштувати бійку перед Кановою труною. Я хотів вийти на вулицю, але Равік знову мене штовхнув.

— Ви не думаєте, що Кан би розсміявся? — прошепотів він.

— Ні. Він навіть говорив, що ліпше втопиться, ніж дозволить Розенбауму говорити на його похороні.

— Саме тому, — сказав Равік. — Кан знав: якщо чогось неможливо уникнути, з цим треба змиритися. А це — неминуче.

Мені не довелося нічого вирішувати. Одне накладалося на інше, наче одну на одну клали сторінки і раптом вийшла книжка. Місяці зволікань, надії, розчарування, бунтарства та тяжких снів накладалися один на одного без жодних зусиль з мого боку і перетворилися на впевненість. Я знав, що повернуся. У цьому не було нічого мелодраматичного — то був наче висновок якогось бухгалтера. Я не міг інакше. Хотів повернутися навіть не для того, щоб помститися. Це вже минуло. Усе було значно простіше. Я повертався, щоб упорядкувати своє життя. Я знав: поки цього не зроблю, ніде не знайду спокою. Інакше самогубство, відраза до власного боягузтва і, найжахливіше, каяття стануть моїми вічними супутниками аж до останніх днів життя. Я мав поїхати. Ще не знав, що там робитиму, хоч і був упевнений, що не матиму нічого спільного з судами, процесами та легальними покараннями злочинців. Я добре знав суди і суддів у країні, в яку хотів повертатися. То були слухняні помічники уряду і я не уявляв собі, що в них раптом прокинеться совість, яка не буде пов'язана з опортуністичною можливістю перекинутися на сторону тих, хто тепер при владі. Я міг покластися тільки на самого себе.

Коли оголосили перемир'я, я пішов до Фризлендера. Він привітав мене, широко всміхаючись.

— Нарешті це свинство закінчилося! Тепер можна братися за відбудову!

— Відбудову?

— Атож! Ми, американці, інвестуватимемо в цю країну мільярди.

— А чи не здається вам дивним, що спершу все руйнують, щоб потім знову відбудувати? Чи я мислю неправильно?

— Правильно, просто нереалістично. Ми зруйнували систему, а тепер відбудовуємо країну. Тут виникають безмежні можливості. Ви тільки подумайте про будівельний бізнес.

— Приємно поговорити з діловою людиною. Думаєте, систему зруйновано? — запитав я.

— Звісно! Після такої поразки!

— 1918 року ситуація на фронтах теж була катастрофічна. І все одно Гінденбург, один із її винуватців, став рейхспрезидентом Німеччини.

— Гітлер мертвий, — вигукнув Фризлендер з юнацьким запалом. — Інших союзники повісять, або кинуть до в'язниці. Тепер треба йти в ногу з часом. — Він підморгнув мені. — Ви ж саме тому до мене прийшли, правда?

— Так.

— Я не забув про свою пропозицію.

— Напевно, я не відразу зможу повернути вам гроші, — сказав я, відчуваючи, як у мені прокидається слабка надія.

Якби Фризлендер зараз мені відмовив, довелося б чекати, поки зберу достатньо грошей на переїзд. Це здавалося мені невиправданим відтермінуванням, хоч і на короткий час, але країна, яку я хотів покинути, знову замерехтіла переді мною, наче чужий рай.

— Я завжди дотримую слова, — сказав Фризлендер. — Як ви хочете отримати гроші? Готівкою чи чеком?

— Готівкою, — відповів я.

— Я так і думав. Стільки в мене тут нема. Приходьте завтра й отримаєте їх. А борг повернете мені згодом. Ви ж хочете їх інвестувати, правда?

— Так, — мить повагавшись, відповів я.

— Добре. Скажімо, я дам їх вам під шість відсотків. Самі ж ви заробите сто. Це справедливо, правда?

— Дуже справедливо.

«Справедливо» — одне з його улюблених слів, хоча, варто визнати, він справді був справедливий. Зазвичай люди просто ховають за такими словечками свої звички.

Я підвівся, відчуваючи водночас і полегшення, і безнадію:

— Містере Фризлендере, я вам дуже вдячний.

Кілька секунд я дивився на нього і мене пожирала заздрість. Ось він стоїть тут, квітучий, успішний бізнесмен та сім'янин у такому собі ясному, незатьмареному світі. Тоді пригадав Ліззині слова про його імпотенцію. Вирішив їй повірити, щоб перемогти заздрість.

— Ви ж точно залишаєтеся в Америці? — запитав я.

Він кивнув:

— Для мого бізнесу достатньо телефону. І телеграфу. А ви?

— Поїду, як тільки курсуватимуть кораблі.

— Думаю, це швидко налагодиться. Війна в Японії довго не триватиме. Ми й там незабаром наведемо лад. Транспортне сполучення з Європою від цього не постраждає. У вас тепер нормальні документи?

— У мене є ще дозвіл на проживання на кілька місяців.

— З ним ви точно зможете їздити, куди захочете. Думаю, в Європі теж.

Я знав, що все не так просто. Але Фризлендер був людиною великих масштабів. Деталі його не цікавили.

— Заскочте до мене ще раз, перш ніж поїдете, — сказав він, наче вже наступив справжній мир.

— Неодмінно! І дуже вам дякую!

34

Усе було геть не так просто, як уявляв Фризлендер. Минуло більше двох місяців, перш ніж справа зрушилася, — організувати все було дуже важко. І все одно це був для мене найкращий час за багато років. Усе, що мене мучило, нікуди не зникло, воно навіть посилилося, але тепер я міг усе витерпіти, адже я мав мету і перестав відчувати безпорадність. Я ухвалив рішення і з кожним днем чіткіше й чіткіше усвідомлював, що іншого шляху для мене просто не існує. Про майбутнє я теж старався не думати. Я мав повернутися, а все решту вирішив владнати пізніше, вже там, за океаном. Сни й далі переслідували мене. Я їх бачив навіть частіше, ніж раніше, і вони були ще страшніші. Бачив, як повзу по якійсь брюссельській шахті, а вона дедалі звужується і звужується, а потім прокидався від власного крику. Переді мною з'являлося обличчя чоловіка, який мене переховував, і якого потім за це заарештували. Роками я бачив це обличчя у снах, але розмито, наче в тумані; здавалося, неймовірний страх, що це виявиться для мене непосильним тягарем, заважав мені його згадати. А тепер я бачив його зовсім чітко: втомлені очі, зморщене чоло і занадто м'які руки. Я прокидався, жахливо наляканий, але вже не такий збентежений і близький до самогубства, як досі. Прокидався, сповнений гіркоти та почуття помсти, але не почувався таким пригніченим і прибитим, наче мене переїхала вантажівка, навпаки, був зосереджений, мене переповнювало неймовірне нетерпіння та похмуре усвідомлення того, що я ще живий і можу використати власне життя. У мене зникло відчуття безнадійного кінця, натомість виникло почуття безнадійного початку. Безнадійного, бо нікого і ніщо неможливо повернути до життя. Тортури, вбивства, пожежі — усе це сталося і це неможливо ні виправити, ні змінити. Але щось усе-таки можна було змінити. І не треба це плутати з помстою, хоч воно на неї схоже і виросло з тих же примітивних коренів, що й помста. То було відчуття, властиве

тільки людині: злочин не може залишитися безкарним, інакше зруйнуються всі моральні засади і запанує хаос.

Аж дивно, що за ці останні місяці, незважаючи ні на що, я відчував у собі якусь невагомість. Картинка змінилася, бо все примарне й нереальне, що супроводжувало моє перебування в Америці, раптом відсунулося на задній план і переді мною виник тихий, казковий пейзаж. Наче розсіявся туман і знову заяскріли всі фарби життя, сонце позолотило ідилію ранніх сутінків, і тиха фата-морґана витала над невтомним містом. Усвідомлення близької розлуки все ідеалізувало та просвітлювало. «Прощання й розлуки існували завжди», — думав я. І життя, сповнене розставань, на якусь мить здалося мені схожим на мрію про вічне життя, от тільки замість нестерпних монотонних Агасферових поневірянь тут виникло повноцінне буття щасливих, просвітлених небіжчиків. Кожен вечір був для мене останній.

Я вирішив сказати Наташі про моє повернення вже в останній момент. Відчував, що вона про все підозрює, але нічого не каже, тому вирішив, що краще взяти на себе роль зрадника та дезертира, ніж терпіти муки довгого прощання з докорами, образами, короткими примиреннями та рештою труднощів. Інакше я просто не міг. Усі мої сили було зосереджено на іншій меті. Я не міг гайнувати їх на марний сум, сварки та пояснення.

То були світлі дні, наповнені коханням, немов стільники медом. Травень переріс у літо і до нас проникли перші новини з Європи. Здавалося, відкрився давно замурований склеп. Якщо я досі уникав новин або реєстрував їх тільки на поверхні власної свідомості, щоб вони не знищили мене, то зараз навпаки — жадібно на них накидався. Тепер вони були безпосередньо пов'язані з моєю метою, яка точила мене зсередини: поїхати. Більше я нічого не бачив і не чув.

— Коли ти їдеш? — раптом запитала Наташа.

Кілька секунд я мовчав, а потім відповів:

— На початку липня. А звідки ти знаєш?

— Не від тебе. Чому ти нічого мені не сказав?

— Я дізнався про це тільки вчора.

— Ти брешеш.

— Так, — визнав я, — брешу. Не хотів тобі казати.

— Ти спокійно міг мені про це сказати. Чому ні?

Я мовчав, а потім пробурмотів:

— Мені важко.

Вона розсміялася.

— Чому? Ми певний час були разом і не давали одне одному фальшивих обіцянок. Ми використовували одне одного. А тепер розстаємося. Що в цьому такого?

— Я тебе не використовував.

— Але я тебе використовувала. І ти мене теж. Не обманюй мене! Це необов'язково.

— Знаю.

— Було б добре, якби ти хоч раз не збрехав. Принаймні на прощання.

— Постараюся.

Вона швидко глянула на мене.

— Отже, ти визнаєш, що дурив мене?

— Як я можу в такому зізнатися? Але й заперечити не маю сил. Можеш вірити, у що хочеш.

— Усе так просто, правда?

— Ні, все зовсім не просто. Я від'їжджаю, це правда. І навіть не можу пояснити тобі чому. Усе, що можу сказати: це ніби хтось повинен іти на війну.

— Повинен? — перепитала вона.

Я був геть змучений, тому мовчав. Але я мусив витерпіти.

— Я не маю що додати, — відповів зрештою. — Твоя правда. Якщо це має бодай якесь значення. Згоден із тобою. Я брехун, шахрай і егоїст. Хоч водночас я і не такий. Хто може збагнути це все за ситуації, коли нема нічого безглуздішого за правду?

— Хіба є щось важливіше, ніж правда?

— Моє кохання до тебе, — відповів я напружено. — Хоч зараз не час про це говорити.

— Ні, — раптом сказала вона ніжно. — Зараз не час, Роберте.

— Чому? — заперечив я. — На таке час є завжди.

Я бачив її страждання, і вони завдавали мені болю, наче я різав руку щербатим ножем. Я б залюбки пережив це прощання інакше, але усвідомлював, що мною керує лише жалюгідний егоїзм.

— Нічого, — мовила вона. — Ми означали одне для одного навіть менше, ніж думали. Ми обоє брехуни.

— Так, — погодився я покірно.

— За цей час я була й з іншими чоловіками. Ти був не єдиний.

— Я знаю, Наташо.

— Ти знаєш?

— Ні, — відповів швидко. — Цього я не знав. У таке я б ніколи не повірив.

— Можеш повірити. Я кажу правду.

У її словах я вбачав лише безутішний порятунок її гордості. Навіть тепер я їй не вірив.

— Я тобі вірю, — сказав я.

Вона звела вгору підборіддя. Мені дуже сильно подобалося, коли вона так робила. Я теж був у розпачі, але її розпач був сильніший. Тому, кого покидають, завжди гірше, навіть якщо він має будь-які засоби, щоб поранити іншого.

— Я кохаю тебе, Наташо. Я б хотів, що ти це розуміла. Не для мене. А для себе.

— Не для тебе?

Я зрозумів, що знову припустився помилки.

— Я безпорадний, — визнав я. — Хіба ти не бачиш?

— Ми розлучаємося, як геть чужі люди, які випадково разом пройшли шматок дороги і які ніколи не розуміли одне одного. Та й як ми могли одне одного зрозуміти?

Я очікував, що за все знову розплачуватиметься моя німецька вдача, але відчував: вона передбачила мої думки і знає, що я тільки й чекаю таких закидів. Наперед вона не могла знати одного: що я їй не заперечуватиму. Тому вона відступила.

— Добре, що все склалося саме так, — мовила вона. — Я й так хотіла тебе покинути. Просто не знала, як тобі сказати.

Я знав, що повинен відповісти. Але не міг.

— Ти хотіла піти від мене? — запитав я врешті-решт.

— Так. Уже давно. Ми занадто довго були разом. Такі любовні інтриги, як наша, не мають затягуватися.

— Так, — погодився я. — Дякую, що ти зачекала. Інакше я б просто пропав.

Вона обернулася до мене.

— Чому ти знову брешеш?

— Я не брешу.

— Слова! У тебе завжди так багато слів! І вони завжди такі доречні!

— Але не зараз.

— Не зараз?

— Ні, Наташо. У мене не залишилося слів. Мені сумно, і я геть безпорадний.

— Знову слова!

Вона підвелася і схопила свою сукню.

— Не дивися на мене, — сказала вона, — більше не хочу, щоб ти на мене так дивився.

Вона вдягла панчохи і взулася. Я дивився через вікно на вулицю. Вікна були відчинені, надворі тепло. Хтось розучував на скрипці відому іспанську пісню «La Paloma», невтомно повторюючи перших вісім тактів і щоразу помиляючись на одному й тому ж місці. Я почувався жалюгідно і нічого більше не розумів. Відчував тільки одне: навіть якби залишився, тепер нашим стосункам настав кінець. Чув, як позаду мене Наташа надягала спідницю. Почувши, що рипнули двері, я обернувся.

— Не проводь мене, — сказала вона. — Будь тут. Я хочу піти сама. І не приїжджай знову. Ніколи. Ніколи більше сюди не повертайся.

Я залишився у кімнаті. Вдивлявся в її бліде, чуже обличчя, в очі, які дивилися кудись повз мене, дивився на її рот та руки. Вона навіть мені не кивнула, а просто зникла, перш ніж двері встигли зачинитися.

Я не побіг за нею. Не знав, що мені робити. Стояв і дивився в порожнечу.

Я подумав, що на таксі ще встиг би догнати Наташу. Я вже навіть підійшов до дверей, аж раптом згадав про квиток до Європи і повернувся. Я усвідомлював, що все було б марно. Я ще трохи постояв у кімнаті. Не хотів сідати. Зрештою, спустився вниз.

Там був Меліков.

— Ти не провів Наташу додому? — запитав він здивовано.

— Ні. Вона захотіла піти сама.

Він глянув на мене.

— Усе налагодиться. До завтра вона все забуде.

Мене охопила безтямна надія:

— Ти справді так думаєш?

— Звісно. Йдеш спати? Чи вип'ємо по чарці горілки?

У мені ще жевріла надія. До від'їзду залишилося два тижні. Раптом усе перетворилося у нестримну радість. Мені здавалося, що коли я зараз із Меліковим вип'ю, то завтра Наташа подзвонить або прийде. Неможливо собі уявити, щоб ми отак розсталися.

— Добре, — погодився я, — вип'ємо по одній. Як там твій процес?

— Він через тиждень. Отже, можу ще тиждень пожити.

— Чому?

— Якщо мене надовго кинуть за ґрати, я просто не виживу. Мені сімдесят років, і в мене вже було два інфаркти.

— Я знав чоловіка, який у в'язниці видужав, — сказав я обережно. — Жодного алкоголю, легка праця на свіжому повітрі, впорядковане життя. І сон тільки вночі, а не вдень.

Меліков похитав головою:

— Для мене це все гірше за отруту. Але побачимо. Не треба поки що про це думати.

— Так, — погодився я. — Не треба. Але якби ж це було так легко.

Ми випили зовсім трохи. В обох було відчуття, наче нам треба ще багато сказати один одному, і ми зручно всілися, наче попереду в нас іще довга ніч. А потім виявилося, що нам нема про що говорити і ми сиділи майже мовчки. Кожен поринув у свої власні думки, і нам не хотілося ними ділитися. «Не треба було запитувати в Мелікова про процес», — думав я, хоча річ була не в цьому. Врешті-решт я підвівся.

— Мені неспокійно, Владіміре. Піду тинятися вулицями, аж поки стомлюся.

Він позіхнув:

— А я піду спати — хоча невдовзі у мене точно буде на це достатньо часу.

— Думаєш, тебе засудять?

— Засудити можна кожного.

— Без доказів?

— Докази завжди можна знайти, для всіх і кожного. На добраніч, Роберте. Треба уникати спогадів, ти ж це знаєш, правда?

— Так, знаю. Вже навчився. Інакше б мене вже не було.

— Спогади — це з біса важка ноша. Надто, якщо ти за ґратами.

— Знаю, Владіміре. Ти ж це теж знаєш?

Він стенув плечима:

— Думаю, так. Але коли старієш, часто зовсім про них забуваєш. Або вони несподівано знову повертаються. Зараз я пригадую речі, про які не думав уже понад сорок років. Це все дуже дивно.

— Це хороші спогади?

— Відносно. І це найдивніше. Хороші спогади стають поганими, бо вони минули, а погані — приємними, бо вони теж уже в минулому. Думаєш, у в'язниці з таким можна жити?

— Так, — відповів я. — Це вбиває час. Поки ти про це думаєш так, як оце зараз.

Я блукав вулицями, аж поки смертельно втомився. Пройшов повз Наташин будинок, постояв перед кількома телефонними будками, але не подзвонив їй. «У мене попереду ще два тижні», — думав я.

Найважче пережити першу ніч, бо за таких ситуацій здається, що вона близька до смерті. А на що я сподівався? На буржуазно-зворушливе прощання з поцілунками на трапі брудного корабля та обі-

цянками писати листи одне одному до кінця днів? Хіба ж так не краще? Як сказав Меліков? Не варто носитися з купою спогадів. Вони — важкий тягар, надто, якщо ти не достатньо старий, бо тоді вони — єдине, що лишається. А як я сам завжди думав? Не варто плекати спогадів, їх треба тримати так далеко, щоб вони не задушили тебе, як ліани в дикому лісі. Наташа зробила все правильно. Чому ж я не міг? Чому метався, наче сентиментальний школяр, вбраний у жалюгідні клаптики тужливого смутку та боягузтва, не здатний ні на що. Я відчував лагідність ночі й несамовитість міста і замість того, щоб легковажно йти по життю своєю дорогою, блукав у велетенській кімнаті з суцільними дзеркалами, шукав вихід, але наштовхувався тільки на самого себе. Я пройшов повз «Ван і Кліф» і хоч не хотів дивитися на вітрину, але змусив себе зупинитися. Під покровом червневої ночі оглядав коштовності мертвої імператриці і пригадував, яка в них була Наташа: взяті на прокат прикраси позиченої на певний час жінки у світі фальшивомонетників. У ті дні оманливого затишку я насолоджувався іронією ситуації. А тепер дивився на сяйво каменів і вже не міг зрозуміти, чи не вчинив я, часом, серйозної помилки, проминувши рештки легкокрилого щастя на жменьку запорошених та смішних забобонів, які не могли призвести ні до чого нового, крім донкіхотської боротьби з вітряками, що їх ніколи не існувало. Я дивився на прикраси і не знав, що мені робити. Тільки усвідомлював, що мені треба якось пережити цю ніч і чіплявся за думку, що пробуду в Нью-Йорку ще два тижні, чіплявся за завтра і за післязавтра, як за рятівний круг. Мені тільки треба пережити цю ніч. Але як, якщо саме цієї ночі я ще міг пробитися до Наташі. А раптом вона тільки й чекає, що я їй подзвоню. Я стояв там і шепотів: «Ні, ні», — знову і знову, я справді шепотів ці слова, вимовляв їх так, що й сам чітко чув власний голос, колись я цього навчився і це мені деколи помагало, я говорив сам до себе, наполегливо, як до дитини: «Ні, ні, ні», — а потім: «Завтра, завтра, завтра», — тепер я знову застосовував цей трюк, геть монотонно промовляючи до себе, я заклинав і гіпнотизував самого себе. «Ні, ні! Завтра, завтра!» — аж поки відчув, як притупилося моє хвилювання і я знову можу йти далі, спершу повільно, а потім швидше і швидше, аж поки добіг, захеканий, до готелю.

Я більше ніколи не бачив Наташі. Можливо, ми обоє чекали, що подзвонить інший. Я часто збирався набрати номер її телефону, але щоразу казав собі, що це нічого не дасть. Я не міг переступити через тінь, яка невідступно мене супроводжувала, весь час повторював собі: краще поховати все відразу, таким, як воно було, ніж знову

й знову ятрити рани, бо нічого б з цього не вийшло. Деколи в мене виникала думка, що, можливо, Наташа кохала мене більше, ніж вона показувала. Ця думка забивала подих і породжувала в мені неспокій, але вона зникла у всеохопному неспокої, який щодня зростав і зростав. Коли я ходив вулицями, шукав поглядом Наташу, але так її і не зустрів. Утішав себе найбезглуздішими ідеями, серед яких думка про повернення до Америки була ще найневинніша. Мелікова засудили до року тюремного ув'язнення. І в останні дні я був зовсім сам. Сильверс вручив мені п'ятисот доларів премії. «Можливо, побачимося у Парижі, — сказав він. — Восени я поїду туди дещо купити. Напишіть мені». Я вчепився за цю пропозицію і пообіцяв йому написати. Мене тішила думка, що він приїде до Європи, ще й з меркантильних причин. Від цього Європа переставала бути така смертоносна, якою мені здавалася.

Повернувшись до Європи, я побачив геть незнаний світ. Брюссельський музей зберігся, але ніхто не міг мені сказати, що сталося за цей час. Ще пам'ятали ім'я чоловіка, який мене врятував, але що з ним, — не знав ніхто. Мої пошуки тривали кілька років. Зокрема, в Німеччині. Я шукав убивць свого батька. З болем у серці згадував Канові слова: він мав рацію. Найбільшим розчаруванням було повернення: це було повернення на чужину, у байдужість, приховану ненависть і боягузтво. Ніхто вже не пам'ятав, що колись належав до партії варварів. Ніхто не хотів брати на себе відповідальність за скоєне. Тепер я був не єдиний, хто жив під чужим іменем. Багато сотень людей встигли вчасно поміняти паспорти і тепер утворювали своєрідну еміграцію вбивць. Окупаційна влада була прихильна, але досить таки безпорадна. Інформацію вони діставали від німецьких працівників, а ті, очевидно, боялися майбутньої помсти або жили за кодексом честі, тому старалися не заплямувати власного гнізда. Я так і не зміг поновити в пам'яті обличчя, бачене в крематорії; ніхто не бажав пригадував ні імен, ні вчинків людей, які там заправляли; багато хто вже навіть забув, що крематорії колись існували. Я наражався на мовчанку, стіну страху та заперечення. Дехто намагався пояснити мені: народ занадто втомлений. Серед німців теж багато жертв війни та загиблих. Кожен і сам достатньо пережив і не міг перейматися ще й іншими. Німці — не нація революціонерів. Це був народ слухняних виконавців наказів. Наказ заміняв їм совість. То була їхня найулюбленіша відмовка. Хто виконував наказ, той не ніс жодної відповідальності.

Чого я тільки не робив за ці роки. Але всі ті події — не тема цих мемуарів. Аж дивно, що з часом я дедалі частіше згадував про Наташу. У моїх спогадах не було жалю чи каяття, але тепер я усвідомив, що вона для мене означала. Тоді я цього не розумів, але зараз, коли все зайве відлущилося від мене чи перетворилося на розчарування, протверезіння та помилки, я відчував це щодня чіткіше. Мені здавалося, наче з неочищеної золотоносної руди виплавляють чистий метал. Це не мало нічого спільного з моїм розчаруванням, але зараз, із відстані, я міг бачити усе чіткіше, ніж колись. Що більше минало часу, то приголомшливіше було для мене відкриття, що, хоч я цього й не усвідомлював, але Наташа була найважливішою подією у моєму житті. Я думав про це без сентиментальності чи жалю, що збагнув це занадто пізно. Навпаки, мені навіть здавалося, що якби я зрозумів це ще тоді, Наташа б мене, напевно, покинула. Очевидно, вона так довго була зі мною через мою незалежність, через те, що я не сприймав її всерйоз. Деколи я думав, що міг би залишитися в Америці, якби знав, що на мене чекає в Європі. Але ці думки були схожі на вітер, вони не переростали ні в сльози, ні в розпач; я знав, що одне неможливе без іншого, а тому й не дозволяв собі ні того ні того. Шляху назад не існує, бо ніщо не стоїть на місці, ні ти сам, ні інші. Тому все, що мені залишилося, — поодинокі, сповнені печалі вечори, — печалі, яка огортає кожну людину, коли все минає, а вона — єдина істота на землі, яка про це знає, так само, як знає і те, що це — розрада. Хоча й не розуміє чому.

ЗМІСТ

Час жити і час помирати (*пер. Юрія Петренка*) 5

Люби ближнього твого (*пер. Юрія Лісняка*) 299

Тіні в раю (*пер. Юлії Микитюк*) 603

Літературно-художнє видання

РЕМАРК Ерих Марія
Час жити і час помирати. Люби ближнього твого. Тіні в раю

Романи

Головний редактор *С. С. Скляр*
Завідувач редакції *Г. В. Сологуб*
Відповідальний за випуск *О. О. Григор'єва*
Редактор *В. І. Стах*
Художній редактор *Н. В. Переходенко*
Технічний редактор *А. Г. Верьовкін*
Коректори *Н. Я. Радченко, Г. В. Фурса*

Підписано до друку 22.05.2015. Формат 84x108/32. Друк офсетний.
Гарнітура «Academy». Ум. друк. арк. 50,4. Наклад 10 000 пр. Зам. № 5-05-2504.

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»
61012, м. Харків, вул. Енгельса, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com

Видавництво Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
www.trade.bookclub.ua

ГУРТОВИЙ ПРОДАЖ КНИГ ВИДАВНИЦТВА

ХАРКІВ
ДП з іноземними інвестиціями
«Книжковий Клуб
"Клуб Сімейного Дозвілля"»
61140, м. Харків-140,
просп. Гагаріна, 20-А
тел/факс +38 (057) 703-44-57
e-mail: *trade@bookclub.ua*
www. trade.bookclub.ua

Київська філія
04073, м. Київ, просп. Московський, 6, кімн. 35,
тел. +38 (067) 575-27-55
e-mail: *kyiv@bookclub.ua*

Одеська філія
65017, м. Одеса, вул. Малиновського, 16-А, кімн. 109
тел. +38 (067) 572-44-28
e-mail: *odessa@bookclub.ua*

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
служба роботи з клієнтами:
тел. +38 (057) 783-88-88
e-mail: support@bookclub.ua
Інтернет-магазин: www.bookclub.ua
«Книжковий клуб», а/с 84, Харків, 61001

Ремарк Е.-М.

Р37 Час жити і час помирати. Люби ближнього твого. Тіні в раю романи / Ерих Марія Ремарк ; пер. з нім. ; худож. О. Семякін. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2015. — 960 с. іл.

ISBN 978-966-14-9125-9 (укр.)
ISBN 978-3-462-02687-0 (нім.) (Тіні в раю)

У темні часи добре помітно світлих людей... Героям романів Ремарка припали саме такі часи. Війна, злидні, еміграція, втрата ілюзій, хиткість та безнадія... Їм довелося пережити стільки, що навіть усвідомити це важко. Але попри все вони мають силу не зламатися і не страхаються жити. Вірити. Сподіватися. Кохати...

УДК 821.112.2
ББК 84.4НІМ

Він той, хто бачив війну зсередини. Чиї книги спалювали нацисти. Хто зазнав краху ілюзій та пережив тяжкі роки еміграції... Ерих Марія Ремарк — людина, яка попри всі випробування не втратила жаги до життя та здатності до щирого кохання і справжньої дружби.

«ЧАС ЖИТИ І ЧАС ПОМИРАТИ»

1944-й. Війна добігає кінця. Рядовий Ернст Гребер повертається зі Східного фронту додому у відпустку. Але рідне місто зруйноване бомбардуванням. Розшукуючи батьків, Ернст зустрічає Елізабет... У них обмаль часу. Однак ці кілька днів, що вони провели разом, здатні вмістити в себе все життя. Все їхнє коротке життя і велике кохання, у якого немає майбутнього... Коли весь світ руйнується, коли хтось за тебе вирішує, що тепер — час помирати, так хочеться — жити...

«ЛЮБИ БЛИЖНЬОГО ТВОГО»

Важкий подих війни змушує їх тікати з нацистської Німеччини. Вони більше не мають ні батьківщини, ні минулого, ні майбутнього. Але, блукаючи передвоєнною Європою, попри острах і злидні вони все ж таки знаходять у собі сили залишатися людьми та не боятися кохати... Люби ближнього твого — сказав Христос. Люби ближнього — повторив Ремарк. Навіть коли навколо суцільна темрява. Особливо тоді.

«ТІНІ В РАЮ»

Багатьом біженцям Америка здавалася землею обітованою, де немає ні війни, ні злиднів. Але де взяти сили, щоб почати життя наново? Вигнанцям, спустошеним тугою за власним минулим, ніде немає місця...

www.bookclub.ua
ISBN 978-966-14-9125-9
9 789661 491259
www.trade.bookclub.ua